١٠٠

٧٢

فهرست اسامی علمائی که شرح حالات همه ایشان در این مجلد نگارش یافته

نام	صفحه	نام	صفحه	نام	صفحه	نام	صفحه
ابن بابویه قمی علی	۱	ابن بابویه قمی حسن	۳	ابو الاسود دئلی	۳	ابن ابی دؤاد احمد	۱۱
ابو الولید احمد	۲۶	ابو حمزه ثمالی	۲۷	ابو مخنف لوط بن یحیی	۳۱	ابن ابی رمثه تمیمی	۳۳
ابو سهل مسیحی	۳۴	ابو مجابر سروتی	۳۷	ابو علی مسکویه	۳۹	ابو الخیر بن الخمار	۵۱
ابو علی بن سینا	۵۳	ابن شرار مارق	۸۹	ابو خالد کابلی	۹۰	ابو حنیفه مغربی	۹۶
ابن طاوس علی	۹۷	ابن طاوس احمد	۱۰۸	ابن طاوس عبد الکریم	۱۱۱	ابن مالک نحوی	۱۱۳
ابن ناظم نحوی	۱۱۶	ابن سریج	۱۱۹	ابو حیان غرناطی	۱۲۷	ابو الفضل خازمی	۱۵۱
ابن صلاح سری	۱۵۳	ابن سمعون واعظ	۱۵۶	ابن جنی نحوی	۱۶۱	ابو الحسن خرقانی	۱۷۱
ابن سراج	۱۸۵	ابن سماک کوفی	۱۸۸	ابو الحسن بن بنان	۱۹۱	ابو الخطاب محمد	۱۹۳
ابن برخش	۱۹۳	ابو الحسن کشکرایا	۱۹۴	ابو عثمان رشقی	۱۹۵	ابو بکر رقی	۱۹۶
ابو تمام طائی	۱۹۶	ابن خمیس	۲۱۴	ابو بکر ستمان	۲۱۸	ابو نصر مسیحی	۲۱۹
ابن عطار	۲۲۲	ابو علی بن ابو الخیر	۲۲۳	ابو الفرج بن الطیب	۲۲۴	ابن فهد اسدی	۲۲۶
سید ابن میثم بحرانی	۲۲۹	ابن ادریس حلی	۲۳۲	ابو داود سجستانی	۲۴۰	ابو النجم النصرانی	۲۴۱
ابو بکر خطیب	۲۵۱	ابو الفرج شیامحی	۲۶۰	ابن جوزی واعظ	۲۶۳	ابو ماهر سینا	۲۷۵
ابن سهل اسرائیلی	۲۷۷	ابو جعفر غزال	۲۸۲	ابو حامد اسفراینی	۲۸۴	قاضی ابو یوسف	۲۸۸
ابن ابی یوسف	۲۹۶	ابن ابی صادق	۲۹۷	ابو دلف عجلی	۲۹۹	ابو اسحق شیرازی	۳۱۰
ابو عبید لغوی	۳۲۲	ابو اسحق صابی	۳۲۳	ابن سیرین معبر	۳۴۴	قاضی ابو الفرج	۳۴۹
ابن خشاب نحوی	۳۵۲	ابو معشر بلخی	۳۶۰	ابو العلاء معری	۳۶۴	ابن ابی لیلی	۳۷۶
ابو منصور بخاری	۳۸۰	ابو اسحق اسفراینی	۳۸۲	ابن منیر شامی	۳۸۳	ابن جمیع اسرائیلی	۳۹۳
ابن سکیت نحوی	۳۹۶	ابو حاتم سجستانی	۴۰۱	ابو علی جبائی	۴۰۶	ابو هاشم جبائی	۴۰۹
ابن دهان مبارک	۴۱۲	ابن بطلان بغدادی	۴۱۴	ابو بکر خالدی	۴۱۸	ابو عثمان خالدی	۴۲۱
ابن قریعه بغدادی	۴۲۶	ابن سماک احمد	۴۲۸	ابو عبید قاسم	۴۳۹	ابراهیم حربی	۴۴۷
ابن شنبوذ مقری	۴۵۵	ابو البختری	۴۵۹	ابن دهان سعید	۴۶۸	ابن قولویه قمی	۴۷۰
حاج میرزا ابو القاسم	۴۷۲	ابو سهل ارجانی	۴۷۵	ابو حاتم بستی	۴۷۷	ابن راهویه	۴۷۹
ابراهیم قاضی موصل	۴۸۴	ابو ذر همدانی	۴۸۶	میرزا ابو القاسم امام جمعه	۴۸۹	ابن خالویه	۴۹۱
ابو حنیفه کوفی	۴۹۳	ابن صائغ اندلسی	۵۰۳	ابو العلاء فارسی	۵۰۱	ابو علی فارسی	۵۱۲
میرزا ابو الحسن حکیم	۵۲۱	شیخ ابراهیم قطیفی	۵۲۴	ابن شهر آشوب	۵۲۹	ابراهیم امامزاده	۵۳۰
ابن درستویه	۵۷۲	ابو الفرج بن هندو	۵۷۷	ابان بن تغلب	۵۷۲	ابو العینا	۵۸۶

نام	صفحه	نام	صفحه	نام	صفحه	نام	صفحه
ابو منصور جوالیقی	۵۱۴	ابو بکر عیاش	۵۹۷	ابن الاعرابی	۶۰۲	ابو الحسین غسانی	۶۰۷
ابو سعید ابو الخیر	۶۰۸	ابن بریهار نحوی	۶۱۵	ابو احمد خلکوی	۶۱۸	ابن معز عباسی	۶۲۰
ابو سلیمان منطقی	۶۲۳	ابن اثیر مجد الدین	۶۲۴	ابن اثیر عز الدین	۶۲۱	ابن اثیر ضیاء الدین	۶۲۶
ابن رضوان مصری	۶۵۷	ابراهیم بن عبده	۶۶۷	ابن میثم بحرانی	۶۷۲	ابن ابی عمیر	۶۷۷
ابو الصباح کنانی	۶۸۱	ابن درید لغوی	۶۸۳	ابو عمار فقیه	۶۸۹	ابن رومیه اشبیلی	۶۹۰
ابن ابی العوجاء	۶۹۲	ابو الحسن میثمی	۷۳۱	ابن ابی جمهور احسائی	۷۳۲	ابن شجری	۷۵۷
		ابو الحسن طهرانی	۷۶۱	ابن اثال دمشقی	۷۶۳		

ابن هیثم حکیم ۷۶۸

ابراهیم طبری ۷۷۹

بحمد الله و المنة خط نسخ این کتاب مستطاب از ابتدا تا انتها بنگارش داد توفیق

انجام یافت و انا العبد الداعی لابود الدولة القاهرة محمد باقر الموسوی الاصفهانی

بسم الله الرحمن الرحيم

سبحانك من اله تقدس ذاته عن مساس الاوهام وتنزه شأنه عن احساس الافهام و جلت سبحات وجهه عن طروق الظنون وتعالى سرادق غيبه عن شخوص العيون و تفرد عز اسمه بالقدم والازلية وتوحد تعالى جده بالبقاء والسرمدية ولا يدرك

حقائق اسمائه بروية الفطن ولا يكتنه معاني صفاته برجم الزكن
تبارك الله من لا عقل يدركه ولا تصوره الاوهام والفكر

فاشهد ان لا اله الا الله شهادة تنشأ من حقيقة الاجتهاد وتنبعث من صميم الفؤاد ولا تعتريها هواجس الخطرات ولا تشوبها وساوس العثرات واصلي على من انتجبه من اشرف بيوتات العرب واكرم افخاذ الشعب وابتعثه على حين فترة من الرسل و سكتة من دعاة السبل اذ الناس اصطلحوا على الخصومة وتنافروا عن الالفة واستسلموا للكفر وانعدلوا الى الجور واجتمعوا على الشقاق وصرحوا بالنفاق فجلت انوار دعوته من جانب البيت العتيق واسرع دعاة حضرته الى كل فج عميق واتى بما اعيى به ذوي الالسنة الحداد وادهش اولي الاحلام الشداد واورى قادحات

دیباچه

الزناد وقوم اودا العماد وابلج موصلات الجواد وابان مشرعات الوراد ذلك الكتاب لا ريب فيه ولا غضاضة تعتريه نزل به الروح الامين على قلبه ليكون من المنذرين فانذر وبشر ونهى وامر وشق القمر وكلم الحجر وانطق المدر ودعى الشجر وجاهد في سبيل ربه بالحكمة والموعظة الحسنة حتى انار المحجة واتم الحجة فانقشعت غياهب الشرك عن حقيقة الايمان وانجاب عثاير الشك عن قراح الايقان وشيمنا اضواء السنن وخبت نيران الفتن وهو خيرة الخلق اسرة واطيبهم شجرة و

ازكيهم عرقا واصلا وانجبهم طفلا وكهلا
محمد سيد الكونين والثقلين والفريقين من عرب ومن عجم
صلى عليه آله العرش ما طلعت شمس وما لاح نجم في دجى الظلم

وعلى شقيق دوحته وصنو ارومته وعيبة حكمته وحامي حقيقته الذي ضمه الى صدره وليدا ورباه في حجره وامنه على سره رشيدا وامره على امره فاستبان في ارشاد العباد وتقويم البلاد عزائم ثاقبة لا تخمد مضاربها وهمما شاهقة لا تنتهي عليا آنها فطأطأ لصولته قروم الطغاة وتخع لهيبته صناديد البغاة وهو آية الله العظمى وحجته الكبرى والنهج السوي وخليفة النبي بالنص الجلي و البرهان القوي والنبأ العظيم والصراط المستقيم وفتى آل ابراهيم وصاد الخراطيم فلاق الهام وقتال الطغام ذو الزرقاء الموبقة والصاعقة المحرقة والمجد الشامخ والعز الباذخ والفخار المعرق والشرف المورق الغيث المغدق والسحاب المودق الذي حاز خصائص جمة ومناقب ثرة ازمعت على غروب اقمارها وطفوء انوارها دول جائرة وطواغ غابرة فوعدوا ادوانها وحبسوا ومنعوا اخمانها وقتلوهم ولم يالوا جهدا في انهاء النهي الى مشارق الارض ومغاربها ونجومها ومناكبها وسهولها وجبالها ونقاعها ودمالها وتلك الاقمار ابت الا طلوعا وهاتيك الانوار امتنعت الا سطوعا والله متم نوره ولو كره الكافرون

ذاك سيدنا وامامنا علي امير المؤمنين و
راس الموحدين ومحا بيض الدين من كهر عداها
جمع الله فيه جامع الرسل واتاه فوق ما آتاها
لا ترم وصفه ففيه معان لم يصفها الا الذي سواها

وعلى اغصان شجرتها الطيبة وافنان جرثومتها الطاهرة امناء وحيه وحفظة سره و

وکهوف کابة وجبال دینة یتحدر عنهم السیل ولا یرقی الیهم الطیر الذی هامت فی ادراک حقائقهم عقول البشر واقحمت نعوت عناصرهم فصحاء ربیعة ومضر واستودعوا مکتوم سرٍّ لو کشفوا عنه لضعضعت اساس الاراء وانذمجوا علی مکنون علمٍ لو باحوا به لاضطربت حلوم الحکماء فانهم مظاهر الوجوب المکنونة فی الهیاکل الامکانیة ومعانی الاسماء المضمرة فی الصور الانسانیة وهم سفراء سلطان اللاهوت وامراء قطان الناسوت واقلام الاقدار والواح الاسرار علماء ائمة حکماء

یهتدی النجم باتباع هداها

سادة لا ترید الا رضی الله ... کما لا یرید الا رضاها

لم یکونوا للعرش الا کنوزا ... خافیات سبحان من ابداها

صلی الله علیهم وعجل فرجهم بظهور دولة الحق وبزوغ شارق الصدق وسطوع صبح الدجی وتجلی نور الهدی بقیة الله فی الارضین و

خلیفة رب العالمین وظله

علی ساکنی الغبراء من کل دیارٍ

ایا حجة الله الذی لیس جاریا ... بغیر الذی یرضاه سابق اقدار

اغث حوزة الایمان واعمر ربوعه ... فلم یبق منها غیر دارس آثار

وعجل فداک العالمون بأسرهم ... وبادر علی اسم الله من غیر انظار

وبعد

توقیع همایون شاهنشاه جهان پناه طراز بخش دیهیم و کلاه مایهٔ امن و امان آیهٔ عدل و احسان خداوند ملک و ملت نگهبان دین و دولت انتخاب کتاب قضا و قدر مقدمهٔ کتاب فتح و ظفر رافع رایات صدق و ایمان ناسخ آیات بغی و عدوان شاهین ترازوی معدلت آذین چارسوی سلطنت نکتهٔ امتزاج طبایع و اجسام حکمت نتاج عناصر و اجرام مصدر عظائم همم ملجاء جماهیر امم سایهٔ آسایش عباد مایهٔ آرایش بلاد فلاق الهامات مبتاق الغایات غلاب الخصام جلاب الحمام مفرق الحتوف مفرق الصفوف السیف المسلول والرمح المصقول اللیث الصائل والغیث الهاطل السحاب الساکب والشهاب الثاقب الصارم البتار والخضارة الزخار العلم الاشم والیم الخضم الباسط المقسط المجاهد المرابط سلطان السلاطین

قطع ظلونا / انا منه نحو ... / مشیع الادب

القلم ... / خسارة / دنیا

خاقان الخواقین ابو المظفر **ناصر الدین شاه قاجار** اید الله اعوانه وشید ارکانه ونصر عیشه ونصر جیشه ما دار الفلک الدوار

برعهدهٔ گنجور گنجور کشوری و دانای رموز هنرپروری محقق عرشهٔ افادت مدبر ملک سعادت ناسخ ترهات اصحاب نجوم برازندهٔ دست وزارت علوم

فلم تک تصلح الا له ... ولم یک یصلح الا لها

ملکزاده دانشمند نواب اشرف والا اعتضاد السلطنه وزیر علوم علیقلی میرزا سلیل شاهنشاه مبرور خاقان مغفور ابو الملوک فتحعلی شاه قاجار نور الله مرقده صدور و نفاذ یافت که در ترجمهٔ احوال و شرح اخبار اساتید علوم و مشایخ فنون از علماء اسلام و سایر ادیان کتابی جامع و دفتری کامل ترتیب کنند و نام هر کدام از فحول فقها و اکابر حکما و حذاق اطبا و اقطاب عرفا و مصنفین هر فن و متبحرین هر صناعت در عنوانی جداگانه مذکور سازند و خلاصهٔ حالات و نوادر وقایع و لطایف حکایات و نخب اشعار و شیوخ اجازات و مشاهیر تلامید و اسامی تألیف هر یک را از اصول معتبر و مدارک معتمد استقصا نموده بی کاهش بشرح آورند و در این اثر جمیل و فیض عمیم اسلاف غابرین با اخلاف معاصرین سهیم باشند تا هم آثار فضائل و رسوم کمالات پیشتازان میدان هنرمندی که مانند منزل سقط اللوی و دمنهٔ ام اوفی حالت دروس و کیفیت طموس پذیرفته بر صورت ملک محروس اشتغال یابد و هم مآثر معاصرین که از هنگام جلوس ابد قرین تاکنون که بطالع مسعود و طائر میمون آغاز ثانی قرون است در ظل عنایات شاهانه تربیت یافته‌اند بر صفحات این دفتر جدید جاوید ماند همینکه ملکزادهٔ دانشمند که تمام همت موروث و معظم اوقات شریف در ترویج اسواق علم و تکمیل افاضل ملک و سقایت بساتین ادب و عمارت مدارس هنر همی مصروف دارد از مضمون حقایق مشحون الخطاب همایون و کتاب مکنون دیدهٔ هوش و باصرهٔ دانش روشن ساخت و در فحوای حکمت پیرای آن روض ممطور و کتاب مسطور رواج ملت بیضا و خدمت دولت غرا هم آغوش یافت این فرخنده شغل خطیر و مجد منصب مبارک را که مایهٔ افتخار دارین و آیت سعادت نشاتین است بشیر آمال و دلیل اقبال گرفت و از پی امتثال امر اقدس حالا کتراز فلک اطلس بحرکت برخواست تحت حکم نمود تا مدلول توقیع رفیع و مضمون یرلیغ بلیغ بسامع ولاة بلاد و حکام اقطار تبلیغ نمایند و گماشته هر مرکز برا مأمور دارند که تفصیل حالات و شرح گذارشات علما و آن ملک از شیوخ سلسله و رؤسای خاندان هر یک بازخواهند که اهل البیت ادری بما فی البیت تا جملهٔ اخبار و آثار این دفتر محیط با صحت اسناد مطاوی عبارات و نصوص معتبرین و صدق انتساب مطاوی رسایل و مجامیع معتبرین آراسته گردد و از اختلاط ضعاف اقاویل و ارتباط قباح مجاعیل پیراسته آید سپس مقرر نمود که برای تمهید و تنقید این کتاب کریم و تشیید مبانی این بنیاد عظیم از ارکان افاضل و اعیان اماثل جمعی کثیر و جمی غفیر حاضر آورند و نقد دانش هر یک بر محک انتقاد خاطر وقاد عرضه دارند تا که قبول افتد و چه در نظر آید همینکه نشر انتخاب فصل انتشار یافته بمشام هوش دانشمندان ملک رسید ارباب دواعی و خداوندان فنون از ظاهر و خامل قاصر و کامل

ملتبر
قال سعد الدین ناسخ زمان اصحاب نجوم
لا یخفی ما فی القفرتین من صنعتی الایهام والتلمیح نظرا الی ماجریانه مذ ... مع ارباب الاحکام واصحاب التنجیم فانه الذی فصل بین المتاخرین للرد علیهم کالشریف جلیم الهدی بن ... المتقدمین وصنف فی ذلک مجموعا البارع المسمی بفلاح السعادة وبتالیفه ازال الریب والشکوک وذب علی ... الملوک فی کل شجر ... المرخ والعفار
م
۴
البیت
لابی العتاهیة من قصیدة مدح بها محمد بن عبد الله المهدی العباسی وقبله
اتته الخلافة منقادة
الیه تجرر اذیالها
وبعده
ولو رامها احد غیره
لزلزلت الارض زلزالها

برسان متنی بایستاده آغاز خود نمائی نمودند و زبان خویشتن ستائی گشودند و هریک بسیکی از خواهش دست زیارت توسل جستند که اذکرنی عند ربک در حسب وسع و اندازهٔ طاقت دعوی استعداد و لیاقت کردند و طالب اختبار و امتحان آمدند که عند الامتحان یکرم الرجل اویهان ملکاده و دانشمند که کاشف استار اسرار و واقف کنوز رموز و جامع شتات حکم و فهرست علماء عالم است روزی چند از در تمیز ما بین الغث و السمین و القشر و اللباب در بطنان کتابخانهٔ خاصه که مدرس ما حصل افکار حکماء یونانیین و چشمهٔ عیون فنون فضایل اولین و آخرین است

هی الدار امست مطرح العلم بها ناهل الامال ادیان هدی

بر مسند مباحثت و صدر تحقیق قرار گرفت و در هر باب از زلال خواطر و زلال لطایف بیان آورد و حاضران محفل معلی را در حلبات مطارح انظار و مسارح افکار مسابقت مناظرت مبادرت جستن فرمود لیهلک من هلک عن بینة و یحیی من حی عن بینه و خود بانظار صائب و رای ثاقب در ترجیح مراتب فهم و فضل ایشان تحری و تأمل نمود و حق اجتهاد و داد انتقاد داد فوجد بعضهم کبرق خلب او کسراب بقیعة و بعضهم کزند الجلحی او جعفر بن فلاح الکتامی پس در جملهٔ آنان که اخبار و اختبار مطابق و موافق یافت چهار کس که در مراتب هنر و مقامات کمال رتبه متناسبه و ارکان متوازیه بودند برگزیدند

احدهم الدبیر الخبیر والطبیب اللبیب استاذنا الحاج میرزا ابو الفضل الساوجی حمی الله مجده عن دناوة المثالب والمساوی وثانیهم الحبر المفضال والعین الهطال صاحبنا المیرزا حسن الطالقانی لا زال مؤیدا بالایدی الربانی وثالثهم النحریر اللبیب والادیب الاریب مولینا عبد الوهاب القزوینی الشهیر بملا آقا سقاه الله من جوده کاسا دهاقا ثم اتم العلة بجزء لولا ما نهی الله عنه من تزکیة المرء نفسه لذکر فضائل جمة لا تمجها الاذان ولا تنکرها الاجنان وهو صنیع نعمته و ربیب مکرمته محمد المدعو بالمهدی العبد الرب آبادی افاض الله علیه اودیة الایادی

پس تکلیف تتبع و ترتیب و ترجمت و تالیف این معجم مبارک و فهرست شریف بر عهدهٔ آن چهار استاد را حوالت کرد و برای تبییض مسودات و استنساخ منتخبات یک دو نفر دیگر از مستعدان بجماعت ضمیمت داشت وهما میرزا مهدی الاذربیجانی و میرزا طاهر الهمدانی آنگاه از بحار زخار جود و نوال طل انه المدد و جد و لی الحث نار آمال این جمع بخود و هریک را شهریه مستمر و روزانه مستدام برقرار نمود و از نهایت عنایت و تمام اهتمام کفالت احوال و کفایت مهام ایشان با بسط ارجمند خود نواب طغرلکین میرزا باز گذاشت و در اختیار و امتیاز وی بدین منصب سامی جهت تسخیت و نسبت ملحوظ داشت چه او در عنفوان عمر و ریعان شباب و نضرت عیش و خضرت عود و نیروی عزم و توانست کوهر پاک و ذیل عفاف از آمیزش مناهی و آلایش ملاهی صیانت نموده سالیان دراز و عهدی دیر باز

درتحصیل و تکمیل ریاضات برده و از افاضات خاصهٔ بنای بزرگوار قامت قابلیت بانواع هنر بیاراسته نحق علی ابن الصغیر از یشبه الصقر و برعهده نجل امجد و نسل ارشد خویش کوهر درج جلال و اختر برج اقبال امیرزاده کامکار نواب محمد حسن میرزا مقرر داشت که هرگاه کراریس اوراق و طروس اطباق این نامهٔ مبارک بجمل هزار بیت پیوست بشرایط طبع آن قیام و اهتمام نماید و این اثر جمیل و ثناء جزیل در اطراف و اکناف ملک محروس شایع و منتشر سازد

یذیع به الاقطار شرقا و مغربا ویجری به دیجا جنوبا و شمالا

و متعقبه ذلک کله آن حملهٔ فادحات ترتیب و تمحیص و باهضات ترکیب و تلفیق را بنزدیک خویش احضار داشته جمله را فرمان ربان سفینهٔ فصاحت و دستور ناظور حدیقهٔ بلاغت اصغا نمودن فرمود آنگاه از در آموزکاری رموز تصنیف و نکات تالیف بلسان خطابت چنین نطق نمود که همانا شمار در شناوری این دریای شگرف و غوطه خواری این گرداب ژرف رعایت چند معنی نمودن باید تا از غرقهٔ خطر و تعرضات مباحل سلامت و نجات رسیدن توانند نخست آنکه در تتبع و تفحص و استقصا و استیفاء تمامت آثار و اخبار و حالات و حکایات فقهاء و محدثین و حکماء و منجمین و نحاة و لغویین و اطباء و مفسرین و عرفاء و متعربین و شعراء و عروضیین و غیرهم ممن قرأ علی شیخ کبیر او تلمذ دون استاذ فتمیز از آغاز هجرت رسول مختار تا سطوع انوار دولت قاجار که بر دوام ملک و استمرار آن

من قال امین ابقی الله مهجته فان هذا دعاء یشمل البشرا

چندان بذل جهد و استفراغ وسع نمایند که کس را با وجود این مجموع محیط که لا یغادر صغیرة ولا کبیرة الا احصاها بدیگر کتب رجال و تراجم احوال حاجت نیفتد و دیگر آنکه در ترک عصبیت مذهب و حمیت طریقت چنان شرط مواظبت بکار برند که ضبط عقاید و تفصیل اقاویل و شرح مدایح و ثبت مناقب مخالف و مؤالف بر یک نسق فراهم آرند و بر حسب اغراض ردیه و اهواء باطله جهات کلام از مساقی که وارد است تبدیل نیابد زنهار رضا ندهند صحابه و تابعین و بزرگان ملت و دین و خلفاء راشدین بکلمات ناشایست و القاب ناپسند یاد کنند و بافتضا کیش خویش در تصحیح و ابطال عقیدت منتحلین فرق و تشهیر طوایف اجتهاد نورزند و دیگر آنکه تمام توان و مهابت طوق در احتیاط بر سلاست عبارات و سهولت کلمات مبذول دارند تا عارف و عامی عالی و دانی از ثمره این شجرهٔ طیبه که باکورهٔ مبارکهٔ این قرن احد قرین است بهره برند و فایدها اندوزند و گمان نبرند که سخن با رعایت این جهت از جمال بلاغت محروم آید و از آئین فصاحت برکنار ماند چه حقیقت حسن کلام بدان است که خواص و عوام آنرا فهم کنند و پسندیده شناسند عبد الله مأمون گرامی از در اختبار با وزیر خود حسن بن سهل گفت ما البلاغة گفت ما فهمته العامة و رضیته الخاصة نی باید اندام معانی جزل از کسوت الفاظ مبتذل صیانت نمود و از تیره تعبیر مردم سفله که از نفایس کلم و اخلاق الفاظ تهی دستند اجتناب جست راغب در محاضرات در عداد قصار کلمات گوید خیر الکلام ما لا یکون عامیا سوقیا ولا عربیا وحشیا تمامت فصاحت را بتفاوت ازمنه مصداق متفاوت گردد نخب خطب و مختار اشعار بعضی قرون و اعصار مختلف آید در زمان جاهلیت و صدر اسلام

دیباچه

غالب تشکیل کلام باعبارات حوشیه وجمل وحشیه میرفت وازعهد نمایش وحدوث فصحاء محدثین وجوه معانی ومضامین بازیور دقایق کنایات ونکات استعارات آرایش یافت وضخامت هیکل کلمات وخشونت پیکر عبارات بدقت ولطافت روی نهاد وتا رفته رفته سهولت سیاق وسلاست اسلوب بمقامی پیوست که استعمال غرائب الفاظ وعویصات کلمات یکباره منافی بلاغت ومخل فصاحت گشت واذهان عوام میزان کلام آمد در یکی از کتب ادب خوانده ام که صفی الدین حلی را گفتند که فلان فاضل ستدرب دیوان شعر تو بدید وتمام نقود عقیان وکنوز ذهبان آن میزان خبرت بسنجید وگفت لاعیب فیه سوی انه خال عن الالفاظ الغریبة صفی را از شنیدن این سخن شگفت صفا طاقت شکیبائی از دست ببرد واز روی طیش اشعاری بپاسخ وی نوشت که این چند بیت از آنجمله است

اِنَّمَا الْحَیْزَبُونُ وَالدَّرْدَبِیسُ
وَالطَّخَا وَالنُّقَاخُ وَالْعَلْطَبِیسُ
وَالْعَطَارِیسُ وَالشَّقَحْطَبُ وَالصَّقْ
عَبُ وَالْحَرْبَصِیصُ وَالْعَیْطُمُوسُ
وَالْحَرَاجِیجُ وَالْعَفَنْقَسُ وَالْعَفْ
لَقُ وَالطِّرْفِسَانُ وَالْعَسْطُوسُ
لُغَةٌ تَنْفِرُ الْمَسَامِعُ مِنْهَا
حِینَ تُتْلَی وَتَشْمَئِزُّ النُّفُوسُ
وَقَبِیحٌ اَنْ یُسْلَکَ النَّافِرُ الْوَحْ
شِیُّ مِنْهَا وَیُتْرَکَ الْمَأْنُوسُ

ودیگر آنکه عناوین ارباب تراجم ترتیب حروف معجم ترکیب نمایند واز اسماء والقاب وکنی در هر نام اشهر اعلام مناط شناسائی باشد که با رعایت این دو شرط گشودن هر ترجمت ویافتن هر عنوان باسهل طرق وایسر وجوه بدست آید واگر در طی اخبار وشرح احوال کسی از اصطلاحات صناعات ومشکلات لغات واسامی بلاد ومشترکات اعلام وعقاید ملل ونحل مقالات چیزی بر استنساخ اقلام درگذرد از توضیح وضبط آن هیچ فرو نگذارید واگر فهم کردن لفظی از قبیل تلمیحات ویا سطری از ضمائم قصص وحکایات تاز دانستن داستانی ناگزیر باشد خلاصه موقوف علیه بر سبیل استطراد ایراد نمائید تا خاطر خواننده را انتظاری نماند وبرجهت دیگر بمجامیع محتاج نگردد که اشارت الحدیث ذو شجون وَ الکلام یجرّ الکلام عذرخواه اینگونه اطالت واطناب است واگر صاحب عنوان از طبعی موزون بوده واشعاری مطبوع سروده انموزجی از نتایج افکارش مشهود دارید تا هنر وی مستور نماند ولی بحکم رعایت تتمیم فیض

الْحَیْزَبُون
بالفتح زن گنده پیر
منتهی الارب

الطَّخَا
ابر بالا برآمده
منتهی الارب

الدَّرْدَبِیس
... گنده ... کلان ... افسون ...

النُّقَاخ
آب ... خوش ... وخواب در عافیت وآرام

العَطَارِیس
عطرس کز برج ستاره ... عطاریس جمع
منتهی الارب

الشَّقَحْطَب
کبش بزرگ ... وچهار شاخ ...
منتهی الارب

الحَرْبَصِیص
... خرد ...
منتهی الارب

العَیْطَمُوس
... زن تمام اندام وشتر ... هیکل تمام خلقت
منتهی الارب

الحَرَاجِیج
بالضم وکسر جیم ... شتر ... جمع
منتهی

العَفَنْقَس
...

العَفْلَق
... فراخ ... وپرگوشت ... زن ... گرداگرد ...
منتهی الارب

الطِّرْفِسَان
تاریکی
منتهی الارب

العَسْطُوس
درخت ... یا شید ... درخت خرما ... در جزیره ...

وایشاعت نفع هر شعر را ترجمتی لایق نویسید ودر اینباب جز حاصل مقصود ووصل مراد امری منظور ندارید تا معانی ابیات از جهة رعایت تفننات نامطبوع وغیرمانوس نیفتد که خروج معنی از مضیق تشخص بفراخای نوعیت اسهل مکروهین واقل محذورین باشد چنانکه بعض الشر اهون من بعض ودر نظم وقایع واخبار هر کس علی قدر الاستطاعه ترتیب سنوات مراعات کنید وماننده بسیاری از ارباب طبقات واصحاب تذکرات زمان وفات در آغاز واوان میلاد در انجام نیارید که عقد منظم خوشتر از قلاده منفصم پس همی بکوشید تا هر نادره را از قرائن وامارات وآثار وعلامات تاریخ وقوع بدست آورید وجمله را علی الترتیب تفصیل دهید وپس از اعمال جمیع شروط وقیودی که اشارت رفت حاصل شغلت ونتیجه فکرت خویش طبسان مدیر مجلس بر من قرائت کنید تا اگر اقدام اقلام را عثرتی افتاده ویا در ضبط وربط امری غفلتی رفته باشد خود بنفسه حضرت اصلاح کنم چون ملکزاده دانشمند جوامع کلمات حکیمانه بپرداخت وتبلیغ لآلی اسرار وگنج مسامع مقربان حضرت گرانبار ساخت حاضران محفل رخصت انصراف یافته برحسب اشارت والا در همان آستان معلی بجخوری خزانه سرافراز آمدند که از اشتمال کتب اوائل واواخر خود فلکی است مشحون بل فیها ما تشتهیه الانفس وتلذ العیون در ساعتی مسعود شروع در مقصود نموده نقدینه وقت عزیز وعمر شریف در مصرف ترصیف وتصنیف بکار بردن گرفتند وآنک بتوفیق خدای سبحانه تمام ایام در احیاء آثار علماء اعلام وتخلید مآثر شاهنشاه اسلام مصروف میگردد واز عواطف شاهانه وعوارف خسروانه امید میرود که این فن شریف چون هنرهای دیگر موجب حرمان نشود هرچند در ابناء دهر وتراجم اعاظم هر عصر

مِنْ مُتَفَقِّهَةِ الصَّحَابَةِ وَالتَّابِعِینَ وَمُتَدَرِّبَةِ النُّحَاةِ وَاللُّغَوِیِّینَ وَمُتَبَحِّرَةِ الْاُسَاةِ وَالْمُتَطَبِّبِینَ وَ
وَمُتَفَلْسِفَةِ الْحُکَمَاءِ وَالطَّبِیعِیِّینَ وَمُتَصَوِّفَةِ الْعُرَفَاءِ وَالْمُرْتَاضِینَ

تاکنون که یکهزار ودویست ونود وچهار سال از هجرت رسول اکرم صلی الله علیه وآله وسلم برآمده بسی تصنیفها رفته ونامها پرداخته آمده ولی امید که از پرتو افاضات وتاییدات ربانی وسعادت طالع میمون اعلیحضرت صاحبقرانی این تصنیف کامل وتالیف حافل که بحسن اختیار ویمن انتخاب نظر اقدس خسروی بنام نامه دانشوران ناصری موسوم ومترجم گشت ناسخ دفاتر دیگران وخاتم نامهای گذشتگان آید

فَاِنِّی وَاِنْ کُنْتُ الْاَخِیرَ زَمَانُهُ   لَآتٍ بِمَا لَمْ تَسْتَطِعْهُ الْاَوَائِلُ

واز مکارم کریمه وقایع پردازان خاطرآگاه وبدایع طرازان دقیقه یاب مسئول ومامول چنان است که بهنگام مطالعت این اوراق موشح واطباق مطرز از طریق اعتساف کناره گیرند واز در سلامت وانصاف درآیند وبنظره حمقاء زبان قدح نگشایند واین کمینه بندگان آستان وزارت علم ودیرینه چاکران مدارس کل را بضیق ذراع وقصور باع وقلت بضاعت ونزارت استطاعت نسبت ندهند ونگویند که

سالها دفتر ما در گرو صهبا بود
رونق مدرسه از درس ودعای ما بود

لا بأس
بلغة یرغب فی القطر
المتنبی للوزن او غیره
کالنغمة
مطول

واگر جایی بر زلت قدمی و طغیان قلمی واقف آیند ، نند مرومیکه

درسوا العلوم لیملکوا بجدالهم
فیها صدود محافل ومجالس مر

تغیر برا و بر ندارند و عربده جدال بر نکشند و از در مردمی و فتوت عیون اعتراض بجفون اغماض فرو پوشند

فما ابرء نفسی انی بشر
اسهو و اخطی ما لم یحمنی قدر

وَنَسْئَلُ اللّٰهَ الَّذِي بِيَدِهٖ اَزِمَّةُ

التَّوْفِيقِ وَاَعِنَّةُ التَّحْقِيقِ ه

اَنْ يَشْرَحَ صُدُورَنَا وَيُيَسِّرَ اُمُورَنَا

وَيَهْدِيَنَا سَوَاءَ السَّبِيلِ اِنَّهٗ حَسْبُنَا

وَنِعْمَ الْوَكِيلُ

ابن بابویه

١

ابن بابویه القمی چون در عرف علماء رجال علی بن حسین قمی را ابن بابویه گویند وهم خلف صدقش محمد بن علی را که صدوق لقب دارد و در قرب دار الخلافه مدفون است بدان نام نامند وهم فرزند دیگرش حسین بن علی را گاهی بدان عنوان یاد کنند وعلماء در مشترکات از تعیین مراد گزیر نیست فلهذا مکشوف میدارد و مراد از ابن بابویه که اینک خلاصه احوالش بیان میشود آن محدث فقیه است که در ارض قم بقعه و مزار دارد و اگر توفیق آسمانی امداد کند بحکم ترتیب در حرف صاد بشرح ترجمه صدوق بپردازیم و مجملی از حالات برادرش حسین ابن علی که بدست آمده در ذیل همین عنوان بیاوریم علی بن بابویه را نسب چنانکه در کتب رجال مضبوط شده براینگونه است ابو الحسن علی بن حسین بن موسی بن بابویه القمی از سلسله امامیه است و در طبقات رؤسای مذهب اثنا عشریه از الجمله بشمار رود که عهد همایون امام یازدهم ابو محمد حسن بن علی العسکری علیهما السلام را دریافته اند فن حدیث و علم احکام الهیه و ابواب فقه را از گروهی فرا گرفته که این چند نفر از ایشان میباشند سعد بن عبد الله القمی الاشعری و حسین ابن محمد بن عطار و عبد الله بن جعفر حمیری و قاسم بن محمد نهاوندی علی جماعتهم رحمه الله در عصر خود بر جمیع فقهاء و محدثین قم رتبه برتری داشت و چشم شیعیان آن بلد بوجود وی روشن بود چنانکه علامه حلی در کتاب خلاصه او را بدین القاب ستوده گوید شیخ القمیین فی عصره و فقیههم وثقتهم چون در مراتب علم و تقوی بمقام عالی فائز گشت و در نشر احکام الهی و ترویج آئین تشیع مساعی جمیله مبذول داشت قابل آن شد که خورشید امامت بوی تابش کند لهذا از جانب جناب مقدس امام همام ابو محمد العسکری صلوات الله علیه بدین توقیع همایون افتخار یافت بسم الله الرحمن الرحیم

الحمد لله رب العالمین والعاقبة للمتقین والجنة للموحدین والنار للملحدین ولا عدوان الا علی الظالمین ولا اله الا الله احسن الخالقین والصلوة علی خیر خلقه محمد وعترته الطاهرین اما بعد اوصیک یا شیخی ومعتمدی یا ابا الحسن علی بن الحسین القمی وفقک الله لمرضاته وجعل من صلبک اولادا صالحین برحمته بتقوی الله واقامة الصلوة وایتاء الزکوة فانه لا یقبل الصلوة من مانعی الزکوة واوصیک بمغفرة الذنب وکظم الغیظ وصلة الرحم ومواساة الاخوان والسعی فی حوائجهم فی العسر والیسر والعلم عند الجهل والتفقه فی الدین والتثبت فی الامور والتعاهد فی القرآن وحسن الخلق والامر بالمعروف والنهی عن المنکر قال الله عز وجل لا خیر فی کثیر من نجویهم الا من امر بصدقة او معروف او اصلاح بین الناس واجتناب الفواحش کلها وعلیک بصلوة اللیل فان النبی صلی الله علیه واله اوصی علیا فقال یا علی علیک بصلوة اللیل ومن استخف بصلوة اللیل فلیس منا فاعمل بوصیتی وامر جمیع شیعتی حتی یعملوا علیه وعلیک بالصبر وانتظار الفرج ولا یزال شیعتنا فی حزن حتی یظهر ولدی الذی بشر به النبی انه یملا الارض عدلا وقسطا کما ملئت ظلما

وجوداً فاصبر یا شیخی وامر جمیع شیعتی بالصبر فان الارض لله یورثها من یشاء من عباده والعاقبة للمتقین
والسلام علیک وعلی جمیع شیعتنا ورحمة الله وبرکاته وحسبنا الله ونعم الوکیل نعم المولی ونعم النصیر
خلاصه ترجمه عبارات عالیات بپارسی آنکه پس از ستایش و توحید پروردگار و درود بر پیغمبر عالی مقدار و عترت پاکش
سلام الله علیهم اجمعین ای شیخ و معتمد من وای ابو الحسن علی بن حسین قمی خدایت توفیق دهد و فرزندان صالح
روزی کند ترا وصیت کنم که از خدای بپرهیزی و نماز بگذاری و زکوة ادا کنی زیرا که نماز از کسی که زکوة ندهد قبول نشود
دهم وصیت کنم که هر کس فرمان ترا عصیان آورد از وی درگذری و از گناهش اغماض کنی و خشم خویش فرو بری
و با ارحام پیوند نمائی و با برادران دینی در معاش مواسات کنی و در حوائج ایشان بکوشی و در دشواری آسایش دینی
همراه شوی و آنچه را که ندانی یاد گیری و در نوامیس شریعت و احکام دین دانا و فقیه شوی و در هیچ امر بیدرنگ و ثبات
دم نزنی و همواره با قرآن مجید پیمان خویش تازه کنی و خلق خود پسندیده و خوی خویش نیکو نمائی و با مردم طریق
امر معروف و نهی منکر مسلوک داری چه خدای عزوجل در کلام مجید فرماید در بسیاری از نجوای ایشان خیر نیست مگر آنکه
بصدقه یا معروف فرمان دهد یا میان مردمان اصلاح کند و هم بر تو باد بنماز شب چه پیغمبر صلی الله علیه و آله علی را
وصیت کرد که بر تو باد بنماز شب چه کسی که نماز شب سبک شمارد و خوار دارد از ما نیست پس ای شیخ وصیت مرا
بجای آر و شیعیان من همگی را امر کن تا آنرا معمول دارند بر تو باد بشکیبائی و انتظار گشایش پیوسته شیعیان ما در اندوه
خواهند بود تا آنکه آن فرزند من ظهور نماید که پیغمبر درباره وی از در بشارت فرموده که او زمین را از انسان که از جور
و ستم پر شده از داد و معدلت پر کند پس ای شیخ من شکیبائی پیشه کن و شیعیان مرا فرمان ده تا صبر را
شعار خود نمایند زیرا که زمین ملک خداست از بندگان خود هر کس که خواهد باز گذارد و عاقبت نیکو پرهیزکاران راست
بر تو و بر عموم شیعیان ما سلام و رحمت و برکات خدای باد و ذات پاک آفریده کار ما را نیکو وکیل و یاری دهنده است
هنگامی که آفتاب جمال آن حجت کردگار سلام الله علیه از این عالم فانی غروب کرد و صبح خلافت مهدویه بر دمید
آن شیخ سعادتمند هنوز در قید حیات بود و مانند محمد بن یعقوب کلینی و دیگران از قدماء اصحاب آن عهد را
که غیبت صغری نامند دریافت پس حسن بن منصور معروف بحلاج که دعوی سفارت از ناحیه مقدسه مینمود و خود را
در آستان خلیفة الله عجل الله فرجه باب میشمرد در آن روزگار بشهر قم درآمد ساز سفر از خود برگرفت و در محلی
اقامت گزید و چون از رنج سفر آسوده گشت از مسکن و مقام ابن بابویه جویا شد خامه برگرفت و نامه بنوشت
ایما بر آنکه من از جانب خلیفة الله فی الارضین بشغل سفارت و نیابت سرافراز شده ام بایستی تصدیق مدعای
مرا در عهده شناسند و آن نامه را مصحوب رافع نزد ابن بابویه انفاد داشت ابو عبدالله حسین بن علی
که برادر صدوق است گوید چون رقعه حلاج را بدست پدرم رضوان علیه دادند و مهر از آن برگرفته
از مضمونش مطلع شد فی الفور از هم بر درید آثار خشم از جنبشش ظاهر گشت و روی درهم کشید و بجانب فرستاده
وی متوجه شد طریق خشونت پیش گرفت و درشتی آغاز کرد و اصلاً جوابی ننوشت پس بپای خواست

وجانب دکه که محل تجارت و کسبش بود روانه گردید و گروهی از غلامان و اصحابش نیز همراه بودند چون بسرائی که
در آنجا دکه داشت درآمد مردم شرایط تعظیم بجای آوردند و یکبار از جای برخواستند جز مردی یگانه که جانب ادب
رعایت نکرده و از جای نجنبید چون پدرم بمکان خود قرار گرفت و برسم بازرگانان دفتر و روزنامه بیرون آورد و
نزد خویش نهاد یکی از حاضران گفت که از نام و نژاد آن مرد مرا خبر ده آن مرد خود بدان گفتار متفطن شده
گفت من خود حاضرم هرچه خواهی جویا شو پدرم گفت آیا ای مرد شأن خود را از آن معروف تر دانی
که من از حال تو پرسش کنم گفت آری من آنم که نامه ام دریدی و خود در آن حال ترا میدیدم پدرم از استماع
آن دعوی باطل حالت دگرگون شد قوت صبر و تحمل نماند چهره اش از شدت خشم افروخته گشت و رگهای گردنش
درشت شد سخنان ناملایم میان آمد جمعی بر ایشان گرد آمدند و ماجری بپرسیدند پدرم شرح مکتوب بر ایشان بخواند
بالجمله حلاج هوای قم از سر نهاد و طریق مسافرت پیش گرفت آورده اند که ابن بابویه در اواخر زندگانی
بعزم عراق از موطن مألوف مسافرت جست و چون در آن ملک بارگشود بملاقات حسین ابن روح فایز شد و او
در آن عصر از جانب حضرت ولی الامر عجل الله فرجه بشغل سفارت منصوب بود و مسائل چند از وی پرسید پاسخ شنید
و چندی در بغداد مقیم شد و در آن اوان با شیعه عراق آمیزش داشت ابو الحسن نوزانی گوید زمانیکه علی بن بابویه
ببغداد درآمد و آن سال سیصد و بیست و هشتم از هجرت بود و من بخدمتش رسیدم و از وی اجازه گرفتم مع القصه
چون از آن سفر بموطن اصلی مراجعت کرد بروایت کشی و علامه حلی مصحوب جعفر ابن اسود مکتوبی بحسین ابن روح
فرستاد و از وی درخواست کرد عریضه که در استدعای فرزند خدمت امام قائم عجل الله فرجه عرض بناحیه مقدسه گرد
انفاد دارد پس حسین ابن روح در ایصال عریضه وی شرط سفارت بجای آورد و از ناحیه مقدسه جوابی بدین عبارت صادر شد
قد دعونا الله لک بذلک و سترزق ولدین ذکرین خیرین یعنی بتحقیق که ما خدا را بدان حاجت بخواندیم و بزودی
دو فرزند مردانه نیکو ترا روزی شود پس ابوجعفر که محمد بن علی ابن حسین و ملقب بصدوق است با ابو عبدالله
حسین بن علی بن حسین از جاریه تولد یافتند غضایری گوید از شیخ صدوق شنیدم که در مقام افتخار و مباهات
می گفت من بدعای حضرت صاحب الامر سلام الله علیه متولد شده ام آورده اند که در سال سیصد و
بیست و نهم هجری که سنه تناثر النجوم نامند گروهی از شیعه در مجلس علی بن محمد سمری حاضر بودند و او خاتم
سفرای اربعه حضرت خاتم الائمه عجل الله فرجه بوده است ناگاه علی بن محمد گفت رحم الله علی ابن
حسین ابن بابویه حاضرین گفتند او هنوز در حیات است گفت امروز سرای فانی را وداع نمود آن روز را
ضبط کردند تا بفاصله هفده یا هجده روز از قم خبر رسیده معلوم شد که در همان روز و در همان ساعت
از دنیا درگذشته است رحمة الله علیه و در آن سال بسیاری از علما وفات یافتند از جمله علی بن محمد سمری است
که بموت او مدت غیبت صغری و سفارت ساولی که هفتاد و چهار سال است بانجام رسید برخی فوت او را
در سنه قبل از وفات ابن بابویه نوشته اند و بر این عقیدت طول روزگار غیبت هفتاد و سه می شود

وبنابراین ابن بابویه باید از سنین غیبت کبری سال نخست را دریافته باشد وهم ثقة الاسلام محمد بن یعقوب کلینی
که شرح حالش خواهد آمد در آن سال وفات یافته واختلافی که در تاریخ وفات سمری ذکر شد در باب وفات
وی نیز مسطور است اکنون قبر علی ابن بابویه در بلدهٔ قم مزار مسلمانان است واین کتب از مصنفات
اوست کتاب التوحید کتاب الوضوء کتاب الصلوة کتاب الجنایز کتاب الامامة کتاب التبصرة من الحیرة
کتاب الاملاء کتاب المنطق کتاب الاخوان کتاب النساء والولدان کتاب الشرایع کتاب التفسیر
کتاب النکاح کتاب المناسک کتاب قرب الاسناد کتاب التسلیم کتاب الطب کتاب المواریث کتاب المعراج

ابو عبد الله حسین بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه القمی

گرامی فرزند ابوالحسن ابن بابویه وبرادر اعیانی شیخ صدوق است بدعای حضرت حجة عجل الله فرجه تولد یافت
علامهٔ حلی وشیخ نجاشی ودیگران از علمای رجال وی را توثیق کرده اند وروایتش را مقبول شمرده اند در کثرت روایت
امتیازی دارد ودر قوت حفظ برادرش صدوق مانند داشت چنانکه ابوعلی اصفهانی از کتاب الغیبة که تصنیف
شیخ طوسی است در حق آن وبرادرش نقل کند وکانا فقیهان ماهران فی الحفظ یحفظان ما لا یحفظ غیرهما من اهل قم
یعنی آن دو فقیه را در حفظ مهارتی بود که هیچیک از علماء قم وروات آن بلد را بدان مقدار محفوظات نبود وابن سوره
گوید هر گاه که آن دو برادر ابواب اخبار وذکر احادیث را میفرمودند مردمان از کثرت روایات در شگفت میشدند
وایشان را می گفتند که همانا این اختصاص شما را از میامن انفاس قدسیه حضرت قائم سلام الله علیه میباشد واین داستان
در میان اهالی قم شایع است بالجمله ابوعبدالله از پدرش ابوالحسن ابن بابویه وبرادرش صدوق وجمعی دیگر روایت میکند
واو را مصنفاتی است من جمله کتاب التوحید ونفی التشبیه وکتاب الرد علی الواقفیه است پاره از کتب را برای
صاحب بن عباد تصنیف کرده غیر از صدوق برادری دیگر داشت که بنام حسن بود وپدر ایشان ابوالحسن باسم وی
مکنی گشت از فقاهت وروایت بهره نگرفت ولی تمام عمر را بعبادت وزهد بگذرانید وپیوسته وحدت وانزوا میجست
صاحب منتهی المقال در باب الکنی پس از ذکر علی بن بابویه وهر سه فرزندش گوید اعقاب واولاد بابویه بسیار اند
وبیشتر از اجلهٔ اهل علم مستند محقق بحرانی رسالهٔ در خصوص تعداد ایشان نوشته واسامی همه را ضبط وثبت کرده با اینکه
بنای او در ظاهر بر استقصاء بوده چند نفر از ایشان را اهمال کرده تاریخ سال وفات ابوعبدالله درست منظور نشد آه

ابو الاسود ظالم بن عمرو بن سفیان بن جندل بن یعمر بن حلیس بن نفاثة بن عدی

از علمای علم حدیث وفقه ونحو است علماء انساب در نام ونسب ونسبت وی اختلاف بسیار نموده اند مادرش از دودهٔ
عبدالدار بن قصی وخود از بزرگان بصره واعیان تابعین است شرفیاب حضور امیرالمؤمنین علی بن ابیطالب
شده در آن باب علم از جملهٔ اصحاب وحوزهٔ خواص بشمار میرفت در جنگ صفین رکاب مهر انتساب آن حضرت را
سعادت التزام یافت ودر تحت لوای جناب مرتضوی تارک افتخار باوج عرش رسانید وعلم حدیث را
از علی بن ابی طالب وابن عباس وابی ذر ودیگر اصحاب پیغمبر فرا گرفته پسرش ویحیی ابن یعمر از وی اخذ نموده اند

جاحظ گوید

جاحظ گوید ابوالاسود در سلک تابعین وفقهاء ومحدثین وشعراء وامراء ودهات ونحات وحاضر جوابان منظوم ومعدود
بود وبرزانت فکر وحصانت رای وزیادت عقل از همگنان اکمل وافضل بلکه مشار الیه وضرب المثل است وی
باجازهٔ امیرالمؤمنین بر افاضات وافادات آن حضرت که در وضع علم نحو فرموده اند بسی اضافات آورده
مبانی وقواعد آن علم بافکار وتصرفات خویش تشیید ومحکم نموده خود گوید روزی بتقبیل آستان ولایت بنیان
مشرف گردیدم در زمانیکه غلط وناصواب در زبان عرب بسیار شده بود دیدم آن جناب سر مبارک را
بزیر انداخته آثار تفکر وتدبر مهمی از آنحضرت ظاهر است عرضه داشتم که یا امیرالمؤمنین کدام مقصد عالی منظور است
که شعاع فیوضات بدان سو تافته وچه مهمی در پیش است که سعادت التفات یافته فرمودند در شهر شما از عرب
گفتارهای غلط وناروا شنیده ام بر آن شده ام که در لغت عرب اصول وقواعدی وضع کنم که زبان ایشان را
از طغیان وغلط باز دارد عرضه داشتم که هر گاه از سینهٔ مبارک که دریای علم الهی ولآلی درج اسرار رسالت
پناهی است تا بقطره رسد واز اصول عربیت اشارت رود چنان است که عربان را زنده فرموده اند
بعد از سه روز بشرف اندوز شدم صحیفهٔ بجانب من انداخت چون نظر کردم بعد از بسمله کلماتی چند در آن یافتم
که آنها را حاصل معنی بدین نحو است هر چه بر زبان جاری شود از سه چیز بیرون نیست وآن اسم وفعل وحرف است
هر چه از مسمای خویش حکایت کند اسم است وهر چه از عمل وکردار وی خبر دهد فعل است وهر چیز غیر از آن دو باشد
حرف است فرمودند درین قطره دریائی پنهان است تو خود نیز در آنچه ما رقم فرمودیم وترا فرمایش دهیم
فکر کن تا بر افاضات ما اضافات آوری پس فرمودند چیزها سه گونه است قسمی ظاهر وقسمی مضمر وقسمی نه ظاهر
ونه مضمر است واین قسم سوم عیار علم وفضل علماء است ومحکی است هر کس در شناسائی آن بیناتر بود دانا تر است
از دیگران برتر وبیشتر است پس از این توجه آنحضرت در هر فکرت وهر تدبر اصولی بدیع وقواعدی تازه
در خاطرم سانح میشد از جمله حروف ناصبه که حروف مشبهة بالفعل نامند انّ وانّ وکانّ ولیت ولعلّ را
جمع کرده عرضه داشتم فرمودند چرا لکنّ را منضم نکردی لکن نیز در سلک آنها منظوم است پس از این
بدان پنج حرف افزودم برخی گویند که این کلمات هم از آن جناب است که الفاعل مرفوع وما سواه
ملحق به والمفعول منصوب وما سواه ملحق به والمضاف الیه مجرور وما سواه ملحق به ابن ابی الحدید در بیان تفصیل خصایص
شرح فضایل مرتضوی فصل مشبعی آورده گوید تمام علوم در آن آستان فضایل بنیان طلعت ابداع وظهور
پوشیده از آنجمله علم نحو وعربیت است که قواعد کلیه وکلمات جامعهٔ آنرا بدین نحو بابی الاسود املاء وتلقین
فرمودند الکلام کله ثلثة اشیاء وآنجناب کلمه را بمعرفه ونکره تقسیم فرمودند ووجوه اعراب را در رفع ونصب
وجر وجزم منقسم ومنحصر داشته پس ابوالاسود آن درهای شاهوار را در گنجینهٔ خاطر مخزون کرده
از نامحرمان پوشیده میداشت گویند که در زمانیکه زیاد ابن ابیه والی عراقین بود فرزندان او
در نزد ابوالاسود بتعلم وتادب مشغول بودند روزی وی در محضر زیاد آغاز کرد که عربان با مردمان عجم

مخالطت و آمیزش بسیار شده است در گفت و شنید از طرز گفتار یکدیگر اخذ کرده اند بطوریکه در سخنهای ایشان
بوی عجمیت پیدا شد پس اندیشه آن رود که تمام کلمات عرب از لحن و غلط مغشوش شود اگر رای امیر اقتضا کند
مرا اجازت دهد برای زبان عرب اصول و قواعدی بیاورم تا عربها از درست گوئی از دست نروند و اگر
در تکلمی فرو مانند بدان اصول و قواعد رجوع کرده طریقه صواب را بدست آورند زیاد ابن ابیه اجازت نداد
بعد از چند روز مردی که پدرش مرده بود و از وی چند پسر مانده نزد زیاد آمدند و شرح احوال خویش به اینگونه
بروی قصه کردند تُوُفِّيَ أَبَانَا وَتَرَكَ بَنُونَ و این قسم تکلم بسی غلط و ناصواب بود چه رفع را که حق فاعل است
بمفعول بخشیده و نصب را که حق مفعول است بفاعل داده هر یک را از حق خویش که مستحق بودند
محروم داشته پس زیاد بن ابیه باحضار ابوالاسود فرمان داده حاضر شد گفت امری را که عزم کرده بودی
باید باقدام و انجام آن کمر بندی ابوالاسود خواهش کرد تا او را ازین خدمت معاف دارد و هم بر اینگونه
روزگار میگذرانید ابو عبیده و خلیل گویند در آنچه از حضرت امیرالمومنین علیه السلام فرا گرفته بود
زیاده بخیل بود تا آنکه روزی مردی را دید که در قرائت إِنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولِهِ
کلمه رسوله را مجرور ادا کرد از اینگونه اعراب ناصواب معنی آیه مبارکه از طریق صواب خارج شده
به اینطور میشود که خدای تعالی از گروه مشرکین و از پیغمبر خود بری است و روی توجه و التفاتی بپیغمبر
و مشرکین ندارد پس ابوالاسود از شنیدن آن لفظ و اندیشه آن معنی زیاد برخود پیچید و گفت پیداست
که کار زبان عرب بدینگونه شده باشد اکنون میباید آنچه در سینه مخزون کرده ام آشکار کنم پس نزد زیاد آمد
و گفت اینک برای فرمان امیر آماده شده ام مرا نویسنده باید تا آنچه دستورالعمل دهم انجام دهد
پس یکنفر از نویسندگان قبیله عبدالقیس را بوی سپرد تا هرچه دستورالعمل دهد رفتار کند ابوالاسود وی را نپسندید
نویسنده دیگر خواست بدلخواه او نویسنده از قریش حاضر کرده بوی سپردند پس آن کاتب را بدینگونه
آموخت که تو خود بسوی دهان من متوجه باش و نظر بجانب دیگر مینداز چون ببینی که بجزئی از اجزاء کلمه
دهان را گشاده آرم نقطه بر زبر آن حرف نصب کن و اگر ببینی در حرفی دهان خویش را جمع کرده و دو لب را
بیکدیگر ضم نمودم نقطه در جانب راست پیش از آن حرف رسم نمای و هر گاه ببینی دهان را شکسته دارم
و لب زیرین بسوی ذقن آرم نقطه در زیر آن حرف بگذار پس کاتب امری را که دستورالعمل یافته بود
بپا داشت پس ازین بیان ظاهر شد که در آن زمان اعراب کلمات و حرکات حروف را بطور نقطه رسم
میکرده اند و چون عجمان بدانگونه دیده اند آن حرکات را زیر و زبر و پیش نامیده اند و اکنون نیز
بهمان اسمها میخوانند ابوحرب پسر ابوالاسود گوید پدرم نخست باب تعجب را وضع کرده است چه شبی
بخانه خویش آمده دختر وی گفت مَا أَحْسَنُ السَّمَاءِ و نون را مضموم ادا کرد ابوالاسود باقتضای آن ترکیب
چنان دانست که ما استفهامیه است و احسن صیغه افعل التفضیل است که باضافه تمام شده است

پدر را پرسید چه چیز است نیکوترین اجزای آسمان پدر در جواب گفت نُجُومُهَا یعنی ستاره کان نیکوترین
اجزاء آسمان باشند دختر گفت مرا سؤالی و پرسشی نبود آسمان در نظرم جلوه گر شد از روی شگفتی و تعجب
سخنی گفتم پدر گفت هرگاه چنین باشد بایستی بدینگونه آوری مَا أَحْسَنَ السَّمَاءَ نون را فتحه دهی و کلمه السماء را منصوب
دانی تا بر مرادت دلالت کند پس ازینجهت اول بابیکه در علم نحو وضع کرده باب تعجب بوده و آخر
بابیکه ابداع شد باب فاعل و مفعول بود چنانکه نقل کرده اند مردی سعد نام از اهل نوبندجان پارس
با گروهی از کسان خود در بصره بقدامة ابن مظعون وارد شدند و هم در دست او بشرف اسلام
مشرف شده بودند پس سعد پیاده اسب خود میکشید ابوالاسود بروی گذشت گفت چرا پیاده میروی
گفت إِنَّ فَرَسِي ظَالِعٍ و کلمه ظالع را مجرور ادا کرد با آنکه بایستی مرفوع ادا کند همراهان بخندیدند ابوالاسود گفت
این گروه اسلام گرفته اند و ما را برادران دینی شده اند اگر طرز صواب گوئی را با ایشان آموزیم شایسته باشد
پس باب فاعل و مفعول و دیگر چیزها که بآنها ملحق شوند وضع نمود از آن سپس آن باب مسدود شد گویند این علم را
ازین جهت نحو نامیده اند که ابوالاسود بحضور امیرالمومنین بدینگونه عرض کرد أُرِيدُ أَنْ أَضَعَ نَحْوَ مَا وَضَعْتَ
یعنی میخواهم چیزی وضع کنم بنحویکه وضع فرموده اید از آن روی اسم آن علم نحو شده است و برخی گویند
آنجناب بعد از تعلیم قواعد نحویه و تلقین حدود عربیه وی را فرمود اُنْحُ إِلَى هٰذَا پس بدینجهت نام این علم نحو شد
آورده اند ابوالاسود در بصره با طایفه بنو قشیر قرب جوار داشت چون ایشان ناصبی بودند همه شب از بام
وی را سنگسار میکردند هروقت ایشان را از آن کردار زشت عتاب و خطابی آوردی گفتندی ترا خدای تعالی
سنگسار کرده اگر خواهی این بلیه را از خویش بگردانی از کردار خویش باید خواستگار شوی ابوالاسود
در جواب گفتی دروغ شما ظاهر است چه هر قدر سنگ بسوی من اندازید بمن نرسد و اگر لشکر خدا بجنبی سنگ بیاندازند
سنگ ایشان با او همان کند که با اصحاب فیل کرد گویند بطائفه بنو قشیر میگفت من شب و روز دعا گوی شما ام
از خدا میخواهم که دوده شما را باقی دارد تا هر کردار که از شما بینم برخلاف آن رفتار نمایم و هم نقل شده که وی
از قبیله بنو قشیر زنی گرفت عثمانیه و از نیروی با مردم آن قبیله مجاور گشت و بدان وقت او را همسایه بود که همی
شبانه روز بوی آزار رسانیدند ناچار ابوالاسود خانه خویش را فروخته بدیگر جای رفت گفتند آیا خانه خویش را
فروختی گفت لَا بَلْ بِعْتُ جَارِي یعنی خانه را نفروختم بلکه همسایه خود را فروختم این مثل از وی بجا مانده و در میان مردم
مشهور گشت گویند وی را جبه کهنه بود که پیش از زندگانی وی هم داشت روزی نزد عبیدالله بن ابی بکره نفیع بن
حارث بن کلده ثقفی آمد و همان جبه کهنه را در بر داشت عبیدالله گفت هنوز این جبه را میپوشی و از پوشیدن
این جبه ملول نشده گفت ملالت و دلتنگی بنهایت رسیده است لیکن رُبَّ مَمْلُولٍ لَا يُسْتَطَاعُ فِرَاقُهُ و برخی بجای
مملول مملوک گفته اند پس چون از محضر وی بیرون شد عبیدالله صد جامه برای وی فرستاد تا آنکه تازه بتازه
بپوشد ابوالاسود بپاداش این مکرمت در مدح عبیدالله چنین گفت

كَسَانِي وَلَمْ أَسْتَكْسِهِ فَحَمِدْتُهُ ‌ ‌ أَخٌ لَكَ يُعْطِيكَ الْجَزِيلَ وَنَاصِرُ

نوبندجان
بفتح نون و سکون واو و [illegible] از نواحی فارس
معجم البلدان

وَاِنَّ اَحَقَّ النّاسِ اِنْ کُنْتَ شاکِراً   بِشُکْرِکَ مَنْ اَعْطاکَ وَالعِرْضُ وافِرُ

حاصل معنی انکه برادریکه خیر بزرگ بخشد و نخواسته مرا پوشاند محمدت و ستودن را شایسته است در میان مردمان هرکس سپاس گذار یراسزاوار است که عطا کند و آبرو نبرد خلیفه ابن خیاط گوید در هنگامیکه ابن عباس از جانب امیر المومنین علیه السلام در بصره ایالت داشت زمانیکه از عراق آهنگ حجاز کرد ابو الاسود را در جای خود به نیابت برگماشت گویند وی در آنجا بحکمرانی اقامت داشت تا وقتیکه امیر المومنین بسعادت شهادت فائز شد از ربیع الابرار نقل است وقتی معاویة ابن ابی سفیان ابو الاسود را هدیه فرستاد که از آنجمله حلوائی بود چون دختر او را نظر بآن حلوا افتاد و پدر را پرسید که این هدیه از جانب کیست گفت معاویه ارسال داشته که بدان هدیه ما را فریب دهد پس آن دختر در بدیهت این دو بیت انشا نمود

اَبِالشَّهْدِ المُزَعْفَرِ یَا ابْنَ حَرْبٍ   نَبیعُ عَلَیْکَ اَحْساباً وَدیناً
مَعاذَ اللّهِ کَیْفَ یَکُونُ هٰذا   وَمَوْلٰینا اَمیرُ المُؤمِنینا

یعنی ای پسر حرب آیا بانگبین زعفران آلود حسب پاک و دین پاکیزه خویش را بتو خواهیم فروخت هرگز چنین کاری نخواهد شد با انکه مولا و آقای ما امیر المومنین است گویند هنگامیکه واقعه صفین بمحاکمت انجام یافت ابو الاسود از امیر المومنین علیه السلام مستدعی شد که امر محاکمت را او خود متحمل شود و عرض کرد که ما را از کردار ابو موسی اطمینان نیست چه او را بمحکها و اختبارات آزموده ام چنان یافته ام که وی از اصحیبان یمن است اگر من خود حکم باشم بهتر است چه هر کاه حکمی که از جانب سپاه معاویه معین میشود بسر پنجه مکر و تزویر گرهی بگشاید من بسی گرهها برای وی آماده دارم و پیش آرم که ماتمند گردن شواند تا بگشودن چه رسد اگر گویند نباید کسی حکم شود که درک صحبت پیغمبر کرده باشد داز این ایرادی گیرند لاجرم مرا با ابو موسی منضم فرما تا از خیال و اراده او مطلع باشم و اگر خواهد مکر و تزویر بکار برد بعوض رسانم چون این سخن بگوش لشکریان رسید فریاد ها برآوردند و بحکومت وی رضا ندادند چنانکه بحکومت ابن عباس نیز دل ننهادند از این جهة بود که معویه در موضع نخیله که وی را ملاقات کرد بدو گفت شنیده ام که در جنگ صفین برای فیصل تحکیم از تو نیز نامی برده شد بخدایت سوگند اگر ترا حکم میکردند چه میکردی گفت بمدینه باز می گشتم هزار نفر از مهاجرین و هزار نفر از انصار جمع میکردم و اگر هزار نفر کمتر بودند از اولاد ایشان فراهم کرده بآن جماعت منضم مینمودم تا عدد دو هزار نفر کامل شود از آن پس ایشان را بخداوند قسم میدادم که آیا مردی از مهاجرین شایسته است بخلافت رسول الله یا مردی از طلقا که در حال کفر اسیر مسلمانان شده بود و او را آزاد کردند پس معویه بروی دشنام زبان برگشود و گفت حمد خدا را که شر تو از من کفایت کرد گویند ابو الاسود از بخیلان عرب بوده و از بخل و امساک وی حکایتها آورده اند همواره گفتی اگر درویشان و نیازمندان هرچه از اموال ما بخواهند بایشان دهیم ما خود از ایشان درویش تر شویم فرزندان را نصیحت میکرد که انعام و بخشش منعم حقیقی را سزد و نباید که بذل و بخشش با خدا طریق مجارات بسپاریم همه میدانید که از بخششها خزانه خدا پرداخته نمیشود پس برحسب حکمت خود هرکس را لایق هرچه دیده داده است

زنهار زنهار از دادن اموال خویش بپرهیزید و خویش درویش و گدا نکنید مردی را شنید که میگوید کیست که گرسنه را سیر کند ویرا خواسته اطعام کرد چون خواست بیرون رود گفت تا کجا روی گفت خواهم بخانه خویش بازگردم گفت هیهات بدان جهة ترا اشام دادم که مردمان را از فریاد خویش اذیت و آزار رسانی پس کند و بندی خواسته آن بیچاره را تا صبح در زنجیر داشت ابو الاسود در محاورات و گفتگو زیاده حاضر جواب بود چنانکه شریف مرتضی گوید روزی عبید الله ابن زیاد بوی گفت اگر نه کهن سال بودی در امورات از تو استعانت و استمداد مینمودم بدون درنگ جواب داد اگر مرا برای کشتی گیری خواهی شوانم کرد و اگر در تدبیر مهام و کارها بفرزانگی و رای من حاجت است اینک این دو قوت را بیش از پیش دارم مگر ندانی کهن سالان را عقل و خرد از جوانان افزون است وی را گفتند که تو بردباری و دانش را شگفت ظرفی باشی ولی عیب بخل و امساک این خصلت را در تو پوشیده است گفت نیکی ظرف در آن است که هر مایع و روانی در آن ریزند نگهداری کند و از آن نریزد نقل است یکی از آشنایان خود نوشت که مرا حبسی است بزودی فراهم شود اینک مرا تنخواهی لازم شده که از مع سلم ناگزیرم در جواب بدو نوشت که مرا وجه نقدی نیست و اگر کسی در این باب ترا خبر داده دروغ گفته است ابو الاسود دو باره بوی نوشت تو خود اگر دروغ گفته خدای تعالی سخن ترا راست کند و اگر راست گفته پروردگار من ترا دروغگو کند و هم آورده اند که زیاد بن ابیه ویرا از محبت علی ابن ابیطالب علیه السلام پرسید گفت تو حب معویه در دل داری و من ولای علی در آب و گل تو در آن حب حظ و غنا خواهی و من در این عز و بقا جویم تو در دنیا بدست آوری من در آخرت بحکم آرم مثل من و تو مضمون شعر عمر بن معدیکرب است که گوید

خَلیلانِ مُخْتَلِفٌ شَأنُنا   اُریدُ العَلاءَ وَیَهْوَی السِّمَن
اُحِبُّ دِماءَ بَنی مالِکٍ   وَراقَ المُعَلّٰی بَیاضُ اللَّبَن

حاصل معنی انکه من و مرکبم که معلی نام دارد دو دوستیم من عزت و شرف میخواهم و او آب و علف میجوید مرا ریختن خون بنی مالک خوش آید و مرکبم را سفیدی شیر ابو الاسود را دیوانی است که از اشعار آبدار شیوا انباشته است از آنجمله گوید

وَمَا طَلَبُ المَعیشَةِ بِالتَّمَنّی   وَلٰکِنْ اَلْقِ دَلْوَکَ فِی الدِّلاءِ
تَجِئْکَ بِمِلْئِها طَوْراً وَطَوْراً   تَجِئْ بِحَمْأَةٍ وَقَلیلِ ماءِ

حاصل معنی انکه معیشت بتمنی و آرزو حاصل نگردد بلکه از سعی و حرکت ناگزیر است بایستی تو خویش را در چاه افکنی اگر از آب زلال لبریز نگردد از آب و لای چیزی بیرون آرد که تو را دستگیری کند مطرزی گوید دلا معنی جمع است و القی دلوک فی الدلاء مثلی است که در ترغیب مال اندوزی و کسب معیشت گفته میشود زمخشری این دو شعر را بسبب او داد

اُعْتَقِدُ بِحُبِّ آلِ مُحَمَّدٍ   حَجَرٌ بِکَفِّکَ فَدَعْ مَلامَکَ اَوْ ذَرْ
مَنْ لَمْ یَکُنْ بِحِبالِهِمْ مُتَمَسِّکاً   فَلْیَعْتَرِفْ بِوِلادَةٍ لَمْ تُرْشَدْ

یعنی ای انکه مرا در دوستی آل محمد سرزنش کنی سنگی به هستت باد اگر گفته خویش را گذاری یا دگی ... هرکس بدامن ... نزند باید اقرار کند که ...

یَقُولُ الاَرْذَلُونَ بَنُو قُشَیْرٍ   طِوالَ الدَّهْرِ لا تَنْسی عَلِیّا
بَنُو عَمِّ النَّبِیِّ وَاَقْرَبُوهُ   اَحَبُّ النّاسِ کُلِّهِمُ اِلَیّا
اُحِبُّ مُحَمَّداً حُبّاً شَدیداً   وَعَبّاساً وَحَمْزَةَ وَالْوَصِیّا
فَاِنْ یَکُ حُبُّهُمْ رُشْداً اُصِبْهُ   وَلَیْسَ بِمُخْطِئٍ اِنْ کانَ غَیّا

حاصل انکه ترجمه مردمان رذل و پست فطرت که طایفه بنو قشیر باشند مرا ملامت کنند و سرزنش دهند که بعمر روزگار

و دراداء دین حب آل محمد را فراموش نکنی و همواره نام ایشان بر زبان جاری داری گفت اماش میگویم تا همه بدانند عمزادگان و خویشاوندان پیغمبر از هر کس نزد من محبوب تر اند محمد و عباس و حمزه و وصی پیغمبر را بجان و دل همی دوست دارم اگر دوستی ایشان رستگاری است خوش برخورده ام و اگر ضلالت و گمراهی دانید هم خویش را در خطا و ناصواب نبینم قاضی نور الله آورده او را گفتند در عقیدت خویش شک آوردی گفت اگر چنین فهمیده اند پس خدای در شک باشد چه فرموده است اِنّا اَوْ اِیّاکُمْ لَعَلیٰ هُدیً اَوْ فی ضَلالٍ مُبینٍ گویند وی را ثروتی گزاف و دولتی بی اندازه بود و او را مرض فالج عارض شد با آن حال لنگان لنگان ببازار ها رفتی و هرچه لازم داشتی خود خریدار شدی وی را گفتند خدای تعالی ترا کنیزان و غلامان بخشوده چرا در خانه نمانی و مهمات خود را بعهده ملازمان تفویض نداری گفت چون من از خانه بیرون آیم و بخانه باز گردم خدمتگذاران و طفلکان بیکدیگر گویند که آگاه باشید اینک آمد از ایزدی مهابت و رعبی که از من در دلهای ایشان بوده بر جای خود ماند و اگر همواره در خانه برابر چشم ایشان جای گیر شوم هیچیک را او ابهه و هراسی از من در دل نماند پس اگر گوسفندی بر من بول آورد او را از من دور نکنند گویند اعرج و مفلوج و ابخر بوده است چون در مرض فلج ناچار در رفتار لنگیدن ظاهر شود و گاهی دهان بدبو گردد عرج و بخر را در وی مرضی جداگانه نام نهاده و محتمل است که فالج مرض بوده و بخر و عرج عرض باشند در بصره در سنه شصت و نه هجری بطاعون عام وفات یافت هشتاد و پنج سال زندگانی کرد برخی گویند قبل از طاعون بمرض فالج درگذشت و در وقت جان دادن بوی گفتند ترا بآمرزش مژده باد گفت آن کردار که آنرا مغفرت خواهم بسی شرسار م و در نسبت وی اختلاف نموده اند اخفش گوید ابو الاسود دؤلی منسوب است بدئل بکسر همزه که پدر قبیله ایست از کنانه و در نسبت دؤلی بفتح همزه خواهند لام را جهت مناسبت یاء نسبت بدل بکسره نمایند چنانکه در نسبت نمر و ملک نمری و ملکی بفتح میم و لام گفته شده گاه همزه را بواو بدل نموده دُولی گوید ابن کلبی در نسبت دئلی گفته است دئلی بکسر اول و همزه نیز آمده اصفهانی در شرح لمع گوید دِئل کعنب قبیله ایست غیر قبیله ابو الاسود و دیلمی نیز روایت شده زمخشری گوید ابو الاسود یکی از فرزندان دیل ابن کنانه است اکثر جویان درین مورد گفته اند که قبل از ابداع شدن نحو یحیی نحوی که از اجله حکما و بزرگان فلاسفه است بدان لقب مشهور بوده و در کتب معتبره بالاتفاق نقل شده که حدود و عوامل و قواعد نحویه از علی ابن ابیطالب با بو الاسود تعلیم و افاضه شده است پس ناچار یکی ازین دو مطلب بی اصل خواهد بود ممکن است که گفته شود هر قوم را نحوی و هر لغتی را قواعدیست تا زبان آن قوم را از خطا و غلط نگاهدارد چنانچه در طبقات الاطبا گوید که سین در لغت یونان از جوهر کلمه خارج و از زواید و لواحق کلمات است و بجای تنوین استعمال شده است چون جالینوس و ثاروذیطوس و ارسطوطالیس و غیرها و در پاره اسامی مثل بقراط و فرامیوس و چند دیگر بی سین استعمال شده در لغت ایشان غیر منصرف باشد و از تنوین ممنوع بوده اند چون یحیی النحوی

در نحو یونانی مهارت تمام داشته است بلفظی ملقب شده بود که ترجمه آن در لغت عربی نحوی بوده چون کتب و کلمات ایشان بعربی ترجمه شد او را یحیی نحوی خواندند و تحمل در زمان جاهلیت علم نحو در میان ایشان بوده و در نزد علما انتشار داشته ولی بعد از مخالطت و آمیزش عرب و عجم از میان رفته بود پس در زمان رواج اسلام دوباره قواعد نحویه که متروک شده بود حضرت امیر المومنین علیه السلام با بو الاسود افاضه و تلقین فرمودند در این صورت تا یرادی وارد نیاید چه یحیی که انشاء الله شرح حالات او در حرف یا خواهد آمد زمان جاهلیت را درک کرده است زمان خلافت معاویه حیات داشته است پس در زمان جاهلیت بعلم نحو که در میان عرب شایع بوده است فائز گردیده بدان گونه که در آن علم علم شده و لقب یافته پس بدانجهت او را یحیی نحوی گفتند

ابن ابی دؤاد ابو عبد الله احمد ابن ابی دؤاد

از اعاظم قضاة آل عباس است مراتب علم و مقامات فضلش محتاج شرح و بیان نیست در نفاذ حکم و قبول عامه در عصر خود مانندی نداشت عهد چهار خلیفه را دریافت مأمون معتصم واثق متوکل در عهد شباب که عنوان کتاب زندگانی است کشتی روز افزون داشت و در زمان شیخوخیت که خاتمه امر است بالجمله جانکاه بود باقتضای خیر الامور اوسطها اواسط عمر در بحبوحه عزت و کامرانی جای داشت و او را بعضی فضائل و مزایا بود که امثال و اشباهش را نبود چنانکه ابن خلکان گوید از آن پیشتر که احمد در بساط قرب خلفا راه یابد در پیشگاه خلافت رسم مقرر این بود که احدی در انشاء سخن مبادرت نکند مقربان حضرت همی لب فرو بسته گوش فرا داشتندی تا گر خلیفه سخنی آغاز کند و ایشان را یارای عرض حاجت و کشف مقال افتد احمد چندان تقرب یافت و تلطف دید که خود بسخن افتتاح مینمود و در این مزیت بر ابناء جنس امتیاز و اختصاص داشت بالجمله در سال یکصد و شصت هجری در شهرستان قنسرین تولد یافت چون بسن جوانی رسید در صحبت پدر که محض تجارت عازم شام بود بدمشق بار کشود و هم در آن شهر مقیم شد و بتحصیل علوم و تکمیل فنون را آغاز کرد و در انجام آن شغل خطیر و اتمام آن مهم عظیم رنج بسیار برد و در مدرس هیاج بن علاء سلمی که از اصحاب واصل بن عطاء معتزلی بود کنوز فنون را دارا و رموز علوم را دانا گردید و در فن فقه و حدیث داد جد و طلب بداد و در آن مراتب بمقام عالی قدم نهاد آورده اند که در سال دویست و دو هجری مأمون عباسی یحیی بن اکثم را بقضاوت بصره منصوب نموده از خراسانش بجانب عراق رخصت انصراف بخشید او در آن بلد بر مسند قضاوت متولی و مستقر گشت چون یحیی جوانی نورس و خورد سال بود و همی خواست تا بزرگان بروی خورده نگیرند جمعی از اهل علم و ادب را در آن شغل منیع با خود همراه نمود از جمله ایشان ابن ابی دؤاد بود که او را بمصاحبت برگزید و چون در سال دویست و چهار هجری که مأمون بدار السلام بغداد در آمد بر یحیی بن اکثم مقرر داشت که از اصحاب و همراهان خویش جمعی را که از نور فضل و مزید کمال دیگران را مزیت دارند انتخاب کند تا هر وقت مجالست علما و صحبت علمیه را مایل شود بحضور در آیند پس یحیی از آنگروه بیست نفر ممتاز نمود و از آن بیست نفر

ده کس اختیار کرد و از آن ده نفر پنج فاضل اختصاص داد و در جمله این مراتب ابن ابی دواد داخل برگزیدگان بود
و از آنوقت چه در مجلس مأمون ارتباط یافت پیوسته در عداد ایشان درک حضور مینمود و در هر بار از وفور فضل و دانش
بر قدرش می افزود رفته رفته در مراتب علیه مسلم و بر همقطاران مقدم شد برخی ارتباط و اختصاص او را
از طریق دیگر دانند و از وی حکایت کنند که گفت روزی با گروهی از فقها در مجلس یحیی ابن اکثم حاضر بودیم ناگاه
فرستاده مأمون در رسید و از جانب خلیفه یحیی را ابلاغ نمود که بایستی تو خود با علمائی که اکنون حاضرند بآستان خلافت
درآئید یحیی بیدرنگ از جای برخواست با آنکه از موافقت و ملازمت من کراهت داشت مرا نیز همراه کرده بحضرت مأمون
درآمدیم و نشستیم چون لحظه بگذشت مأمون سخن آغاز کرد و مسئله در میان آورد و حاضران بمناظرت و مباحثت مشغول شدند
چون ایشان از بیانات خویش دم فرو بستند من بسخن لب گشودم و در آن مسئله نطقی کردم که خلیفه را پسند آمد
محض شفقت بجانب من توجه نموده از نام و نژادم بپرسید حسب و نسب خویش باز نمودم گفت موجب چیست
و باعث چه بوده که تاکنون بدین محفل عالی در نیامدی ابن ابی دواد گوید از آن معنی کراهت داشتم که صورت حالی
مکشوف شود و خلیفه داند که یحیی از نیل شرف مضایقت داشته معذرت را گفتم حبسة القدر و بلوغ الکتاب
لاجله یعنی درک این سعادت را تقدیر بتاخیر انداخته گفت اکنون بموجب حکم شفاهی مقرر میدارم که از این پس
در هر زمان و در هر مکان که علما بحضور ما مستعد میشوند تو نیز باید در بارگاه خلافت حاضر شوی گفتم سمعاً و طاعة
ابراهیم چنین گوید روزی در نزد مأمون گفتگوئی رفت در باب فرقه انصار که در لیلة العقبه با پیغمبر بیعت نمودند
سخنها گذشت و هر کس در عدد و اسامی ایشان شرحی بپایان برد ناگاه احمد درآمد بمجرد استماع آن سخن تمامت
آنفرقه را یکان یکان بنام و نسب و کنیت برشمرد و پس مأمون گفت هر کس خواهد فیض صحبت و امانی
بدست آورد میباید مانند احمد بن ابی دواد مصاحب گیرد احمد گفت هر دانشمندی که قرب سلطانی جوید بایستی
در بارگاه چون تو امیری پا گذارد تا هرچه نداند استفادت کند و آنچه بداند بدانا تر از خویش عرضه دارد
آورده اند که مأمون معتصم را که برادر و هم ولیعهدش بود وصیت نمود که احمد ابن ابی دواد را در هیچگاه از خود
جدا مساز و همواره در انجام مهام امور با وی مشورت کن و آنچه گوید بپذیر که هرگاه بموجب این وصیت
رفتار آوری و از صوابدید آن دانشمند فرزانه تخلف نورزی تو را بدرازای زندگانی بتدبیر هیچ مشیر
و رای هیچ وزیر حاجت نیفتد چون مأمون در سال دویست و هجده هجری درگذشت معتصم بر اریکه خلافت
جای گرفت یحیی بن اکثم را که قاضی القضاة بود معزول و احمد بن ابی دواد را در جای وی منصوب داشت
و محمد بن عبد الملک زیات را بر مسند صدارت عظمی نشاند حل و عقد امور ملک و ملت را بتدبیرات آن دو خردمند
فرزانه حوالت نمود ولی مکانت و تقرب ابن ابی دواد را در نزد معتصم از همگان درگذشت چنانکه احمد بن خلکان گوید
حتی کان لا یفعل فعلا باطنا و لا ظاهرا الا برأیه یعنی علو منزلت ابن ابی دواد بمثابه رسید
که معتصم هیچ عملی را از پوشیده و آشکارا جز بصلاح وی مجری نمیداشت و از این راه ما بین او و ابن زیات

عداوتی شدید در پیوست و پیوسته در محضر خلافت در باره یکدیگر سعایت مینمودند در کتب تواریخ و سیر مسطور است
که در لسان ابی دواد اثری بود که گاهی سخنش مانند سحر خاطر مستمعین را بر قبول مأمول شیفته میکرد و همواره
می گفت من با حضور ابن زیات کراهت دارم که در محضر خلفاء عرض حاجت نمایم ترسم که از رموز آن صنعت
آگاه شود و راه استرضاء خاطر و جذب قلب ایشان را بدست آورد حسین بن ضحاک شاعر با متکلمی گفت
که ابن ابی دواد در نزد ما شاعران بر لغت عرب آگاه نیست و در عقیدت شما متکلمان بر اصول و عقائد
عارف نباشد و در نزد فقهاء در عداد اهل فن نیاید ولی چون بمجلس معتصم درآید چنان در نظر وی
جلوه گر شود که پنداری بر جمیع فنون محیط است لازون بن اسمعیل گوید هرگز ندیدم کسی را که در امر و نهی اینگونه
مطیع و منقاد کسی باشد که معتصم احمد بن ابی دواد را چه از وی مختصر چیزی تمنا مینمودند مضایقت می کرد
در حال ابن ابی دواد وارد میشد اضعاف آن را در حق خویشاوندان خود و حافظان ثغور و مجاوران
بیت الله الحرام و خدام روضه رسول الله صلی الله علیه و آله و مردمان مشرق و مغرب مسئلت میکرد و همه اوقات
کل مسئولاتش قرین انجاح میگشت روزی در باره حفر نهری بخراسان که معادل هزار هزار درهم
خرج داشت توسط نمود معتصم دست رد بر سینه آن مأمول نهاده گفت اگر چنان نهری در خاور زمین
جاری نشود مرا چه زیان خواهد بود گفت ای امیر المؤمنین خداوند دادگر بدانسان که از طرز رفتار چنین کار
تو با عاکفین آستان خلافت و متمکنین سریر مملکت خواهد پرسید از مجاری امور کافه رعایا و عامه برایا که در قصبات و بلاد
ملک محروس میباشند نیز سوال خواهد فرمود این مشت مردم را که در دست تو بودیعت سپرده اند
در حضرت آفریدگار از سیاه و سپید و دور و نزدیک امتیازی نباشد هرگاه امیر المؤمنین حکمی در اجرای
آن نهر جاری دارد بدانکه از آثار آن صدقه جاریه و خیر جاوید ثغور ملک و قواعد خلافت از هر آفت محروس ماند
لازون گوید چون احمد از سخن لب فرو بست معتصم بیدرنگ تحمل آن خرج را تن در داد و بصرف آن مبلغ
گزاف تمکین نمود مسعودی در مروج الذهب آورده که بامدادی معتصم جوسق را خلوتگاه گزیده بود تا در جمع
حریفان از شرب صبوحی بعشرت گذراند و ندیمان را مقرر داشت تا هر کدام طعامی ترتیب داده با خویش
حاضر کنند هر یک هر غذا را لذیذ میپنداشتی با سعی کامل طبخ نموده در آن خلوتگاه حاضر نمودند آن محفل
دلفریب را از اغذیه رنگارنگ و اطعمه گوناگون بیاراستند در آن نشاط مهنا و بساط مهیا ناگاه
چشم خلیفه بر سلامه که غلام ابن ابی دواد بود بیفتاد گفت چنان دانم که اینک قاضی القضاة درآید
و صفای مجلس انس را بکدورت شفاعات و عرض حاجات آمیخته کند و همی از پریشانی فلان هاشمی و بیماری
فلان قرشی و گرفتاری فلان انصاری بمسامع ما رساند اکنون شما را گواه میگیرم که من امروز هیچ توسط
از وی نپذیرم و هیچ حاجتش روا نکنم در آن اثنا اتباع حاجب وارد شد ابن ابی دواد را رخصت
حضور طلب کرد معتصم با حضار گفت چگونه یافتید حدس مرا گفتند خوشتر آنکه بار ندهی و رخصت نفرمائی

گفت وای بر شما اگر امسال پیکر من بالتهاب تب گرفتار بود بر من از ارتکاب آن کردار ناهنجار آسان تر باشد
پس ابن ابی دواد درآمد و سلام کرده در جای خود بنشست و آغاز سخن کرد و حکایات نغز در میان آورد
و بشیرین زبانی و طرفه رانی و نکته جوئی و بذله گوئی بزم را خرم و حریفان را سرخوش کرد و با ناخن
مطایبات عقده کراهت و ملال از جبین خلیفه برگرفت آنگاه معتصم با حالت خوش و چهره گشاده
روی بوی آورده گفت ایها القاضی هر یک از این مردم حسب الامر طعامی ترتیب داده اند تا کدام
در نزد من پسند افتد ولی بدان گونه که رای ترا در قضایا مسلم دانم ذوقت را نیز در غذاها مقدم دارم
اکنون لذت هر یک بر ذائقه خویش بسپار و صنعت هر استاد عرضه کن پس هم آدیکی نزدیک کشید
آستین بر زد بتاراج دست گشاد چندان تناول کرد که اگر یک نفر صرف کردی سیر شدی ملیح گفت
ایها القاضی طریق تمیز نه این است و رسم آزمایش چنین شکم را از آن یک دیگ چنان پر کردی که الوان دیگر را
در آن فضا راهی نتواند بود و ناچار در باره دیگ نخستین سجل تحسین خواهی نوشت گفت یا امیر المومنین
باک مدار که من از هر دیگ همان مقدار خواهم خورد که از این یک خوردم معتصم تبسم نموده گفت با کار خود باش
چون قاضی از ماکولات دهان ببست بتوصیف طباخان لب گشوده گفت طباخ این دیگ استاد قابلی بوده
زیرا که زیره را کاسته و بر فلفلش بیفزوده است و آن دیگ دیگر سرکه را چنان زیاد و زیت را چندان اندک
گرفته ~~اندک گرفته~~ که گوئی حقیقت اعتدال در این دیگ موجود است پس جمله آن اطعمه را یکان یکان بطوری وصف
کرد و طباخش را بستود که جمع حاضرین خشنود شدند چون خلیفه و ندیمان بغذا مشغول شدند او دیرگاهی همراهی
کرد و گاه از اخبار اکولان و نوادر پرخوارگان قصه آورد مانند معاویة بن ابی سفیان و عبیدالله بن زیاد
و حجاج بن یوسف و سلیمان بن عبدالملک و حاتم کیال و اسحق حمامی چون مائده برداشتند و آن بساط برچیدند
معتصم گفت یا قاضی القضاة اگر ترا حاجتی هست در میان نه که قرین انجاح خواهد بود گفت ای امیر المومنین
سلیمان بن عبدالله نوفلی که یکی از بستگان تست روزگاری تیره دارد اگر پریشانی او را بی کم و کاست معروض
دارم البته خاطر خلیفه افسرده شود گفت از پریشانی او خاطر جمع دار هر عنایت که حالش بصلاح آورد مبذول دارم
گفت او را پنجاه هزار درهم در کار است گفت محض خرسندی تو آن مبلغ را بوی ارزانی داشتم هر گاه
مطلب دیگر داری معروض دار گفت خواهم خراج مزارع و منال ضیاع هارون بن معمر بخشی گفت بخشیدم
حاجت دیگر داری برگو راوی گوید سوگند بخدای که احمد از آن مجلس برنخواست تا سیزده مطلب
از وی بخواست و معتصم همگی را قبول کرد و او را کامروا نمود آنگاه خلیفه را بدین عبارت دعا و ثنا گفت
يا أمير المؤمنين عمّرك الله طويلاً فبعمرك تخصب جنات رعيتك ويلين عيشهم وتنمو
أموالهم ولا زلت متمتعاً بالسلامة محبواً بالكرامة مدفوعاً عنك نوائب الأيام
یعنی ای امیر المومنین خدایت عمری دراز بخشد زیرا که با سحاب زندگانی تو باران عدل فرو ریزد

بوستان آمال رعیت خرم باشد و خدا ایشان عیشی گوارا و ثروتی بی پایان روزی کند امید آنکه همواره از استقامت
مزاج و سلامت بدن تمتع بری و کرامت و بزرگواری تو را نصیب افتد و دست وبال از اختر اقبالت دور باد
چون احمد از مجلس بیرون شد معتصم گفت سوگند باسم اعظم خدای این است آن کسی که مرد را زینت بخشد و حبش فریبنده
آورد و با چندین هزار نفر از بنی نوع خود برابر باشد دیدی که چگونه وارد شد بچه شیرین بیانی سخن گفت و باچه چرب زبانی
اطعمه را بستود و تا چه حد ما را بگفتار نمکین و بیان خوش انبساط بخشید بر سینه ملتمس وی کسی دست رد نگذارد مگر آنکه شجره
نژادش را ریشه پست و شاخه پلید باشد خدای داند که اگر در همین مجلس از من معادل ده هزار هزار درهم
درخواست کرده بود مبذول میداشتم چه من یقین دانم که انجاح مأمول و قبول مسئول وی مرا در دنیا نیکنامی بخشد
و در آخرت سزای نیک دهد   آورده اند که وقتی در نزد معتصم از محمد بن جهم برمکی سعایت نمودند و بر وی
تهمت خیانت نهادند معتصم از این معنی برآشفت و سخت بر محمد خشمگین شد و امر نمود تا سرش ببردارند جلادی خونریز
بشتافت و نطعی گسترده محمد را بنشاند و سرش محکم گرفته کارد برکشید ابن ابی دواد حاضر بود دید نیست که فرصت
از دست شده نه جای فراغت و نه هنگام شفاعت است گفت ای امیر المومنین اگر محمد را بقتل آوری چگونه
اموالش بتوانی معتصم غضب آلوده روی باوی کرد و گفت چه چیز میانه من و اموال این خائن با کار حائل شود گفت
حکم خدای و شریعت پیغمبر صلی الله علیه و آله و عدل امیر المومنین زیرا که محض قتل محمد ترکه و اموالش در شرع
محمدی حق وراث است تا آنکه بر خیانت او و استحقاق دیگران اقامت شهود شود تدبیر آنکه از قتلش درگذری
و مقرر فرمائی در حبسش بدارند و جمعی عدول ادا و شهادت بر خیانتش نمایند پس معتصم را آن تدبیر پسند آمد
و کشتن آن مغضوب معوق داشت و بر سبیل مصادره مبلغی خطیر بر وی تحمیل شد تا از ورطه هلاکت خلاص یافت
جاحظ گوید معتصم بر مردی که از جزیره فرات بود غضب کرد و سیاف را امر نمود تا خونش بریزد احمد بن ابی دواد
بانگ بر آورده گفت یا امیر المومنین سبق السيف العذل یعنی شمشیر از ملامت و نکوهش در گذشت اندکی
آرام گیر و شتاب مفرمای که این مرد مظلوم است پس معتصم بجانب وی ملتفت گشت و احمد بچالاکی خاطر او را
بخود مشغول کرد و داستان بیجرمی آن مرد بشرح راند تا سورت خشم خلیفه اندکی فرونشست احمد خود گوید در آنگاه
حدت بول سخت مرا می گزید و حبس آن فوق طاقت بود و بیم داشتم که اگر بیرون روم آن مرد مظلوم بقتل آید
چاره در آن دیدم که هم در آن مکان بول آورم پس شلوار و جامه ام بتدبیری جمع کردم و آن الم از خویش
دفع نمودم و در خلاصی آن مظلوم گرفتار آنقدر پای فشردم تا خلیفه بروی ببخشود و چون رخصت انصراف یافته
بپای خواستم معتصم را بر رطوبت جامه ام نظر افتاد و گفت ایها القاضی آیا در آن مکان که نشسته بودی آبی
ریخته بود گفتم نی یا امیر المومنین بلکه طبیعت در حبس بول بر من غالب آمد و ترسیدم که اگر برخیزم حکم خلیفه در قتل مظلوم
نافذ گردد لاجرم لباس خود را بدین قذارت بیالودم پس معتصم بخندید و گفت احسنت بارک الله علیک آنگاه
تشریفی گرامی با یکصد هزار درهم در حق من مبذول فرمود و ابن ابی دواد را با معتصم وقایع و حکایات بسیار است

ولی قصهٔ افشین ترک و ابو دلف عجلی طرفه داستانی است و آنرا ملک‌زادهٔ دانشمند وزیر علوم در اخبار متینش
از تاریخ بیهقی بعینها نقل نموده ما نیز متابعت کرده بعبارتهای نگاریم احمد گفت در روزگار معتصم یک شبی بیدار شدم
و هر چند حیلت کردم خوابم نیامد و غم و ضجرتی سخت بر من دست یافت که آنرا هیچ سبب ندانستم با خویشتن گفتم چه خواهد بود
مرا غلامی بود که سلام نام داشت و بهر وقت با من نزدیک بودی او را آواز دادم و گفتم بگوی تا اسب
زین کنند گفت ای خداوند نیم شب است و فردا نوبت تو نیست که خلیفه گفته است خود بفلان شغل مشغول خواهد بود
و بار نخواهد داد و اگر قصد دیدار دیگر کس است باری وقت برنشستن نیست خاموش شدم و دانستم که راست
میگوید اما قرار نمی یافتم و دلم گواهی میداد که کاری افتاده است برخاستم و آواز دادم تا خدمتکاران
تا شمع برافروختند و بگرمابه رفتم و دست و روی بشستم و قرار نبود تا در وقت بیامدم و جامه در پوشیدم
و خری زین کرده بودند برنشستم و براندم و ندانستم که کجا میروم آخر با خود گفتم که بدرگاه رفتن صواب‌تر هرچند
بیگاه است اگر بار یابم خود فبها و نعم و اگر نه بازگردم که این وسوسه از دل من بیرون رود و براندم
تا درگاه چون آنجا رسیدم حاجب نوبتی آگاه کردند در ساعت نزدیک من آمد گفت سبب آمدن چیست
بدین وقت و ترا مقرر است که امیرالمؤمنین بنشاط مشغول است و جای تو نیست گفتم همچنین است
که تو گوئی تو خداوند را از آمدن من آگاه کن اگر راه باشد بفرماید تا پیش روم و گرنه بازگردم گفت سپاس
دارم در وقت برفت و در ساعت باز آمد و گفت بسم الله بار است درآی در رفتم معتصم را دیدم سخت
اندیشه‌مند و تنها و بهیچ شغل مشغول نه سلام کردم جواب داد و گفت یا باعبدالله چرا دیر آمدی
که دیر است که ترا چشم میداشتم چون این بشنیدم متحیر شدم و گفتم یا امیرالمؤمنین من سخت بیگاه آمدم
و پنداشتم که خداوند بفراغتی مشغول است و بگمان بودم از باریافتن و نایافتن گفت خبر نداری
که چه افتاده است گفتم ندارم گفت انا لله و انا الیه راجعون بنشین تا بشنوی گفت اینک این سگ ناخویشتن
شناس نیم کافر بوالحسن افشین بحکم آنکه خدمتی پسندیده کرد و بابک خرم‌دین را بروزگار دراز جنگ پیوست
تا او را بگرفت و ما او را بدین سبب از حد بیرون بنواختیم و درجه سخت بزرگ نهادیم و همیشه حاجت او از ما این بود
که دست او را بر ابو دلف قاسم بن عیسی کرجی العجلی گشاده کنیم تا نعمت و ولایتش بستاند و او را بکشد که دانی
که عداوت و عصبیت میان ایشان تا کدام جایگاه است و من او را هیچ اجابت نکردم از شایستگی و کارآمدگی
بو دلف و خدمت قدیم که دارد و دیگر دوستی که میان شما دو تن است و دوش سهوی افتاد که از بس افشین بجست
و چند بار رد کردم و باز نشد اجابت کردم و پس ازین اندیشمندم که هیچ شک نیست که او را چون روز شود
بگیرند و سکین خبر داد و نزدیک این مستعجل برند و چندان است که بقبض وی آمد در ساعت هلاک کندش گفتم
الله الله یا امیرالمؤمنین که این خون نیست که ایزد عز ذکره نه پسندد و آیات و اخبار خواندن برگرفتم پس گفتم بو دلف
بنده خداوند است و سوار عرب است و مقرر است که وی در ولایت جبال چه کرد و چند اثر نمود

و جانی در خطر نهاد تا قرار گرفت و اگر این مرد خود برافتد خویشان و مردم وی خاموش نباشند و در جوشند
و بسیار فتنه برپای شود گفت یا باعبدالله همچنین است که تو میگوئی و بر من این پوشیده نیست اما کار از دست من
بشده است که افشین دوش دست من گرفته است و عهد کرده ام بسوگندان مغلظه که او را از دست افشین
نستانم و نفرمایم که او را بستانند گفتم یا امیرالمؤمنین این کار را درمان چیست گفت جز آن نشناسم که تو هم اکنون
نزدیک افشین روی و اگر بار ندهد خویشتن را اندر افکنی و بخواهش و تضرع و زاری پیش این کار بازشوی
چنانکه البته بتعلیل و کثیرا از من هیچ پیغام ندهی و هیچ سخن نگوئی تا مگر حرمت ترا نگاه دارد که حال او محل تو داند
و دست از بو دلف بدارد و ویرا تباه نکند و بتو سپارد و پس اگر شفاعت تو رد کند قضا کار خود بکرد
و هیچ درمان نیست احمد گفت من چون از خلیفه این بشنودم عقل از من زایل شد و بازگشتم و برنشستم و روی کردم
مجلت و زیری و تنی چند از کسان من که رسیده بودند با خویشتن بردم و دو سه سوار تاخته فرستادم بخانهٔ ابودلف
و من اسب تاختن گرفتم چنان که ندانستم که بر زمینم یا در آسمان طیلسان از من جدا شده و من آگاه نه چه روز
نزدیک بود اندیشیدم که نباید که من دیرتر رسم و بو دلف را آورده باشند و کشته و کار از دست بشده چون بدهلیز
در سرای افشین رسیدم و حجاب و مرتبه داران وی بجمله پیش من دویدند بر عادت گذشته و ندانستند که مرا
بعذری باید کردانید که افشین را سخت ناخوش و حول آید و چنان وقت آمدن من نزدیک وی و مرا بسرای
فرود آوردند و پرده برداشتند و من قوم خویش را مثال دادم تا بدهلیز بنشینند و گوش بآواز من دارند چون
بسرای برسیدم یافتم افشین را بر گوشه صدر نشسته و نطعی پیش وی فرود صفه بازکشیده و بو دلف بشلواری و چشم بسته
آنجا نشانده و سیاف شمشیر برهنه بدست ایستاده و افشین با بو دلف در مناظره و سیاف منتظر آنکه بگوید تا سرش
بیندازد و چون چشم افشین بر من افتاد سخت از جای بشد و از خشم زرد و سرخ شد و رگهای گردنش برخاست
و عادت من با وی چنان بود که چون نزدیک وی شدمی برابر آمدی و سر فرود کردی چنانکه سرش بسینه من رسیدی
این روز از جای نجنبید و استخفافی بزرگ کرد و من خود از آن نیندیشیدم و باک نداشتم که بشغلی بزرگ رفته بودم
و بوسه بر روی وی دادم و بنشستم خود در من ننگریست و من بر آن صبر کردم و حدیثی پیوستم او را بدان مشغول کنم
از بیم آنکه نباید که سیاف را گوید شمشیر بران و البته هیچ سوی من ننگریست فرا ایستادم و از طرزی دیگر سخن پیوستم
ستودن عجم را که این مرد که از ایشان بود و عجم را شرف بر عرب نهادم هرچند که دانستم که اندر آن بزه بزرگست
و لکن از بهر بو دلف تا خون وی ریخته نشود و سخن نشنید گفتم یا امیر خدا مرا فدای تو کناد من از بهر قاسم عیسی آمدم
تا بار خدائی کنی و ویرا بر من بخشی درین ترا چند مزد باشد بخشم و استخفاف گفت که نبخشیدم و نبخشم که ویرا امیرالمؤمنین
بمن داده است و دوش سوگند خورده در باب وی سخن نگوید تا هرچه خواهم کنم که روزگار دراز است
تا من اندرین آرزو بودم من با خویشتن گفتم یا احمد سخن و توقیع تو در شرق و غرب روانست و تو از چنین سگی
چنین استخفاف کشی باز دل خوش کردم که هر خواری که پیش آید بباید کشید از بهر بو دلف برخاستم و سرش ببوسیدم

بزه
گناه
و خطا باشد
برهان

وبیقراری کردم سود نداشت و بار دیگر کتفش بوسه دادم اجابت نکرد و باز بدستش آمدم و بوسه دادم و دید
که آهنگ زانو دارم کرتا ببوسم و از آن پس بخشم مرا گفت تا کی ازین خواهد بود بخدای اگر هزار بار زمین ببوسی
هیچ سود ندارد و اجابت نیابی خشمی و دلتنگی سوی من شتافت چنانکه خوی از من شد و با خود گفتم چنین مردی
ونیم کافری بر من چنان استخفاف میکند و چنین گزاف مرا چرا باید کشید از بهر این آزاد مرد بو دلف را خطری بکنم
هرچه باداباد و روا دادم که این بکرده باشم که بمن هر بلائی رسد پس بگفتم ای مرا آزاد مردی آنچه آمد
گفتم و کردم و حرمت نگاه داشتی و دانی که خلیفه و همه بزرگان حضرت وی چه آنان که از تو بزرگترند
و چه از تو فروترند مرا حرمت دارند و بمشرق و مغرب سخن من روانست و سپاس خدای را عزوجل که ترا
ازین منت در گردن من حاصل و حدیث من گذشت پیغام امیر المؤمنین بشنو میفرماید که قاسم عجلی را مکش و تعرض مکن
و هم اکنون بخانه باز فرست که دست تو از وی کوتاه است و اگر او را بکشی ترا بدل وی قصاص کنم
چون افشین این سخن بشنید لرزه بر اندام او افتاد و بدست و پای بمرد گفت این پیغام خداوند بحقیقه بگذاردی
گفتم آری هرگز شنوده که فرمانهای او را برگردانیده ام آواز دادم قوم خویش را که در آیند مردی
سی چهل اندر آمدند مرکبی و معدل از هر دستی ایشان را گفتم گواه باشید که من پیغام امیر المؤمنین معتصم بگذاردم
بر این امیر ابوالحسن افشین میگوید بو دلف قاسم را مکش و تعرض مکن و بخانه باز فرست که اگر وی را بکشی ترا بدل
وی بکشند پس گفتم ای قاسم گفت لبیک گفتم تن درستی گفت هستم گفتم هیچ جراحت داری گفت ندارم
کسهای خود را نیز گفتم گواه باشید تن درست است و سلامت گفتند گواهیم و من بخشم بازگشتم و اسب در تک
افکندم چون مدهوشی و دلشده و همه راه با خود میگفتم کشتن او را محکمتر کردم که هم اکنون افشین بر اثر من در رسد
که امیر المؤمنین گوید من این پیغام ندادم باز گردد و قاسم را بکشد چون بخادم رسیدم بجائی بودم عرق
بر من نشسته و دم بر من چیره شده مرا بار خواست و در رفتم نشستم امیر المؤمنین چون مرا بدید بر آن حال
به بزرگی خویش فرمود خادمی را که عرق از روی من پاک میکرد و بتلطف گفت یا اباعبدالله ترا چه رسید
گفتم زندگانی امیر المؤمنین دراز باد امروز آنچه بر روی من رسید در عمر خویش یاد ندارم دریغا مسلمانی که از بندگی
نامسلمانی اینها باید کشید گفت قصه گوی آغاز کردم و آنچه رفته بود بشرح باز گفتم چون آنجا رسیدم که بوسه بر سر افشین دادم
انگاه بر کتف انگاه بر دو دست و انگاه سوی پای شدم و افشین گفت اگر هزار بار زمین بوسه دهی سود ندارد
قاسم را نخواهم کشت در این سخن بودم که افشین از در در آمد با کمر و کلاه و من بیفسردم و سخن را ببریدم و با خود گفتم
این اتفاق بد ببین که با امیر المؤمنین تمام نگفتم از تو پیغامی که نداده بودی بگذاردم که قاسم را بکشید هم اکنون
افشین حدیث پیغام کند و خلیفه گوید که من این پیغام ندادم و رسوا شدم و قاسم کشته آید اندیشه من این بود
ایزد عزذکره دیگر خواست که خلیفه را سخت درد کرده بود از بوسه دادن من بر سر و کتف و دو دست
و آهنگ پای بوس کردن و کفش او که اگر هزار بار بوسه دهی بر زمین سود ندارد چون افشین بنشست

بخشم

بخشم امیر المؤمنین را گفت خداوند دوش دست من بر قاسم گشاده کرد امروز این پیغام درست هست که احمد
آورد که او را نباید کشت معتصم گفت پیغام من هست و کی تا کی شنیده بودی که ابو عبدالله از ما و پدران ما پیغامی
گذارد بخطا و نه راست باشد اگر چه ما دوش پس از الحاح که کردی ترا اجابت کردیم در باب قاسم بباید دانست
که آنمرد چاکر زاده خاندان ماست خرد آن بودی که او را نخواندی و بجان بر وی منت نهادی و او را بنواختی
و با خلعت بازخانه فرستادی و انگاه آزرده کردن ابوعبدالله از همه زشت تر بود و لیکن هر کسی آن کند
که از اصل و گوهر وی سزد و عجم عرب را چون دوست دارد با آنچه بدیشان رسیده است شمشیر و نیزه ایشان
باز کرد و پس ازین هشیار تر و خویشتن دار تر باش افشین برخاست شکسته و بدست و پای مرده برفت
چون باز گشت معتصم گفت یا اباعبدالله چون روا داشتی پیغام ناداده گذاردن گفتم یا امیر المؤمنین خون
مسلمانی ریختن نپسندیدم و مرا مزد باشد و ایزد تعالی بدین دروغ نگیرد و چند آیت قرآن و اخبار پیغامبر
بیاوردم بخندید و گفت راست همین بایست کردن که کردی و بخدای عزوجل سوگند خورم که افشین جان
از من نبرد که او مسلمان نیست من بسیار دعا کردم و شکر وی کردم که قاسم جان باز یافت بگریستم معتصم گفت
حاجبی را بخواند و گفت بخانه افشین رو با مرکب خاص و بو دلف قاسم عیسی عجلی را بر نشان و بسرای ابوعبدالله
باز بر عزیزا و مکرما حاجب برفت و من نیز باز گشتم و در راه درنگ میکردم تا دانستم که قاسم و حاجب بخانه من
رسیده باشد پس بخانه باز رفتم قاسم را در دهلیز نشسته چون مرا دید شکر کرد گفتم مرا شکر مکن بلکه خدای عزوجل
و خلیفه را شکر کن که جانی بسلامت بردی پس حاجب وی را معززا بخانه و این به بود تا بعد از مدتی بسعایت احمد
خلیفه افشین را بکشت گویند چون ابن ابی دواد از موافق مذهب مأمون عقیدت آن بود که کلام الله حادث است و احمد بن حنبل را
اعتقاد آن بود که قدیم است در رمضان سال ۲۱۹ هجری بحکم خلیفه با یکدیگر مناظرت نشستند ذکر حجج و براهین برخواستند عاقبت ابن ابی دواد
بر وی فایق آمد ولی ابن حنبل با آنکه از جواب عاجز شد بر خلاف شان قرار نیاورد و عقیدت خود از دست نداد پس بفرمان
معتصم سی و هشت تازیانه بر وی زدند و بزندانش بردند محمد بن مسعود عیاشی در تفسیر خود گوید زرقان که از اصحاب
ابن ابی دواد بوده روایت کند که روزی احمد از دربار خلافت بازگشت بروی در آمدم دیدم که غبار اندوه و ملالت
بر چهره اش نشسته گفتم ترا چه افتاده که با خاطری چون صبح روشن رفتی و اینک با حالتی چون شام تیره برگشتی گفت
امروز داستانی پیش آمد تمنا کردم که کاش بیست سال ازین پیش مرده بودم گفتم از کدام رهگذر آئینه خاطرت
زنگ کدورت گرفته گفت از جهت این مرد سیاه چرده که نامش محمد و پدرش علی بن موسی الرضاست زیرا که امروز
در حضور خلیفه دزدی در حق خویش بسرقت اعتراف کرد و خلیفه فقهاء را احضار داشت تا سیاست شرع شریف را
معلوم نموده مجری دارد چون همگی حاضر شدند بجانب فقها متوجه گشت گفت اینمرد سارق را دست از کجا باید
محل قطع از مرفق است و دست این مرد را بایستی از آن محل ببرند و بعضی استخوان زندین را از بازو جدا نمایند
خلیفه گفت بر اثبات مدعای خود چه دلیل دارید گفتند آیه مبارکه فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ

چه در این آیه که در اداء تکلیف وضو نازل شده است از دست همان معنی قصد شده که کنون تعیین کردیم و چون در این
آیه شریفه معنی ید معین است در آیه قطع نیز همان معنی تعبیر کنیم پس روی بابن آورده گفت تو را در این مسئله فتوی چیست
گفتم عقیدت من آنست که محل قطع از معصم باشد بایستی مشط و ابهام و سایر اعضای کف را از استخوانهای ساعد
جدا کنند گفت بر صحت این فتوی چه حجت داری و از کجا گویی که مراد از ید که در بیان حد سارق است مجموع کف
و اصابع است گفت بدلیل کریمه فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ چه در این آیه که در بیان حکم تیمم است مسح ید را
مقرر فرموده و از ید همان اراده شده که معروض داشتم پس چون صحیح در این آیه معلوم است در آیه قطع ید نیز
مراد بدست آید پس خلیفه بسوی ابوجعفر محمد جواد علیه السلام توجه کرده گفت رای تو در این مسئله چه اقتضا دارد گفت
یا امیرالمؤمنین با آنکه حاضران در آن باب فتوی دادند قول مرا چه میکنی خلیفه گفت تو را با خدای سوگند دهم
که فتوای خویش بیان کن گفت اکنون که سوگند دادی بدانکه این گروه جملگی در حکم خدا راه خطا پیموده اند زیرا که
محل قطع ید در سارق نه از مرفق است و نه از معصم بلکه مفصل بیخ انگشتان و عظام مشط است باید تقطع تمامت
مقدار در حد سارق اکتفا کرد و کف دست را بر جای باید گذاشت گفت این حکم محکم را چه برهان داری
گفت دلیل من قول جدم رسول الله صلی الله علیه و آله است که فرموده اَلسُّجُودُ عَلَى سَبْعَةِ أَعْضَاءٍ
اَلْوَجْهِ وَالْيَدَيْنِ وَالرُّكْبَتَيْنِ وَالرِّجْلَيْنِ یعنی باید بر هفت اندام سجود نمود که پیشانی و دو دست
و دو زانو و دو پای باشند و در آیه إِنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ مراد از محل سجود همین هفت اندام است که ودایع الهیه
و مخصوص خداوند جل شانه میباشند هرگاه بنابر فتوی ایشان حد شرعی مجری شود عضوی که از ودایع الهیه
و مخصوص خدای عزوجل است بریده گردد و اصلا اندام سجود بر جای نماند ولی چون از اصول اصابع
مقطوع شود با وجود کف وظیفه سجده را که حق الهی است بجای آورد و محل آن تکلیف از دست نرود معتصم را
تقریر ابوجعفر زیاده پسند آمد و فرمان داد تا دست آن دزد را از آنجا که آن حضرت معین فرموده بود
ببریدند ابن ابی دواد گوید در آن حال دنیا در نظرم تیره گشت طاقتم طاق و خاطرم با اندوه جفت شد
و همی تمنا میکردم که ای کاش زنده نبودم تا چنان روز و چنین مجلس را نمیدیدم راوی گوید پس از چندی ابن ابی دواد
برای من حکایت کرد که چون سه روز از آن واقعه بگذشت نزد معتصم رفتم طریق نصیحت و خیراندیشی
سلوک داشتم گفتم همانا باستصواب نعمت شناسی حفظ مراتب دولتخواهی امیرالمؤمنین بر ذمت مقربان
حضرت و مرتبان خدمت لازم و متحتم است و در پیشگاه خلافت منصه وضوح رسیده است که این بنده در کار
در هیچ مورد شیوه صداقت از دست نداده و نخواهد داد اینک محض صدق ارادت و خلوص عقیدت
از مکنون امری پرده خفا بردارم با آنکه از دیده دوربین معاینه می بینم که آن سخن مرا در عذاب جاودانی
گرفتار کرده بپاس نعمت امروز از نقمت فردا نیندیشم گفت کدام سخن است که ترا بدان پایه گرفتاری
و خذلان دهد گفتم امیرالمؤمنین برای امری از نوامیس الهیه محفلی ترتیب میکند و طبقات مردم را از اعیان

معصم: بکسر میم و سکون عین و فتح صاد و بند دست
مشط: بضم میم و سکون شین مفصل انگشتان است

وارکان

و ارکان ملت از هر طرف و هر کنار بدان محضر عالی بار میدهد کل وزرا و جمیع قضاة و تمام امرا و همه سرهنگان را
احضار مینماید و غلامان بگفتگوی حاضران گوش فرا میدارند تا از آن محضر چه فتوی ناشی شود و کدام حکم مجری گردد
پس حکم واقعه را از اجزاء مجلس میپرسد و دولتخواهان صمیمی و صداقت کیشان واقعی هر یک برحسب عقیدت
خویش کلامی بعرض میرسانند آنگاه جمیع سخنان را وقعی ننهاده بر طاق اهمال میگذارند بفتوی و رای یک نفر
از حاضران که ازامت وی را حق نشناسند یعنی او را منصب خلافت اولی و احق میدانند اعتقاد و اعتماد
کرده علی رؤس الاشهاد حکم او را مجری میدارند آیا اینگونه رفتار موافق صلاح و مطابق صواب است پس
رنگ معتصم متغیر و حالتش دگرگون گشت از گفته در افسوس و از کرده پشیمان شد و گفت ای قاضی از این نصیحت
و خیرخواهی خدایت جزای خیر دهد اکنون از فکر رزین و عقل دوربین باید تدبیری اندیشید که آن وجود
طیب اطهر بسر حد عدم روانه شود چاره آن در آن دید که آن حضرت را بضیافت طلب کند بجای اعزاز
و اکرام سم قاتل در طعام کرده بخورانند رکنی از ارکان خلافت آنحضرت را در خانه خود دعوت کرد
هر قدر امتناع فرمود در اصرار مبالغت آورد بناگزیر با کراهت خاطر آن کلبه ظلمانی را از مقدم مقدس
نورانی فرمودند و در همان مجلس بزهر قتال مسموم شدند و چون بخانه رجعت فرمودند اعراض سم
ظاهر گشت آن جان عالم ازین جهان فانی بیرون شد در جوار جدش موسی بن جعفر سلام الله علیهما
در درون خاک منزل گزید برخی گویند که چون سریر خلافت بر معتصم مسلم گشت آن حضرت را
با اهل و عیال از مدینه طیبه طلب کرد بدار السلام بغداد تشریف ورود ارزانی داشتند اگرچه
معتصم همواره در انظار مردم شرایط تعظیم بجای آوردی و در هر مجلس بر اعزاز و اکرامش افزودی
ولی سودای قتل آنحضرت چندان در سرش جای گرفته بود که پیوسته در تمهید اسباب قتل آن بزرگوار
مشغول بود و چون از کینه ام الفضل که زوجه آن حضرت بود آگاه گشت سمی قوی باو سپرد و نویدهای
بسیار داد که در محل و موقعی بکار برد آن محتاله در گاه و بیگاه منتهز فرصت بود وقتی انگور رازقی را
بزهر آلوده کرد و در نزد آن حضرت بنهاد چند دانه تناول فرمود بعد از لمحه آثار سم در بدن
آن حضرت پدیدار گردید روی عتاب بام الفضل کرده فرمود ای زن دنیاپرست از خدا بیگانه مرا
در سن شباب بزهر ستم شهید کردی امیدوارم تا آخر عمر بلائی گرفتار باشی که چاره پذیر نباشد
و چون آن سم قوی در جگر و قلب آن حضرت تاثیر کرده دست از کار و کار از دست شد در روز دوشنبه
ماه ذی حجه سال یکصد و هفتاد هجری از این آب و گل بگل گشت جنان انتقال جست برخی گویند
ام الفضل دستمالی بزهر بیالود و در موقع مخصوص بکار برد از اثر آن سم قوی بدن مبارک آماس کرد
و در تمام جلد تفرق اتصال عارض گشت و از هر محل زرداب سیلان نمود و هم از آن مرض طایر روح
مبارکش بآشیانه قدس پرواز کرد گویند از اثر نفرین آن حضرت ام الفضل را ناسوری عارض گشت

که مادام العمر خود و مجاورانش از تعفن آن زخم بستوه بودند و هم بدان مرض هلاک شد و چون تمهید قتل آن برگزیده
پروردگار ابوجعفر ثانی محمد الجواد باهتمام احمد بن ابی دواد فراهم شد و دامان نیکوی پاک آن امام آلوده گشت
چندان بخش نامیمون و طالعش وارون شد که عقل دوراندیش از چاره اش عاجز ماند اگر آثار کسی دیدی
اسباب بدبختی بود و اگر نعمتی یافتی مایه نقمت شد چنانچه این معنی از آنچه می نگاریم بوضوح شوند آورده اند
که چون در تاریخ دویست و بیست و هفت هجری معتصم از سر زندگانی برخاست و فرزندش واثق بجای وی
نشست بنا بر رفتار پدر ابن ابی دواد را نیک بنواخت و همی بر مکانت و منزلتش بیفزود و حفظ قوانین ملت
و نظم سیاست ملک را بتدابیر وی بازگذاشت و در کلیات امور محمد بن عبد الملک را با وی شریک و معاون
نمود و این معنی بر سوابق معادات ایشان بیفزود ابن خلکان گوید که واثق بر جمیع طبقات مردم مقرر داشته بود
که پاس حرمت ابن زیات را در عهده شناسند و هر زمان که او را ببینند برای تعظیمش جای خیزند و چون ابن ابی دواد
بر ابن زیات نظر افتادی در حال روی بقبله نمودی و بنماز مشغول گشتی تا باشتغال بتکلیف شرع از امتثال آن
تکلف شاق معذور ماند روزی ابن زیات بحیلت وی تفطن جسته این دو بیت بزبان آورد

صَلَّى الضُّحَى لَمَّا اسْتَفَادَ عَدَاوَتِي — وَأَرَاهُ يَنْسُكُ بَعْدَهَا وَيَصُومُ
لَا تَعْدَمَنَّ عَدَاوَةً مَسْمُومَةً — تَرَكَتْكَ تَقْعُدُ تَارَةً وَتَقُومُ

یعنی چون دشمنی مرا آیین خویش گرفت فریضه ظهر را برپای داشت و بعد از ادای صلوة بتقاضای مناسک حج
و امساک صوم پرداز و زنهار آن کینه زهرآلوده را هیچگاه از دل خود بیرون مکن که ترا پیوسته توفیق عبادت بخشید
تا گاهی بقعود و سجود و گاهی بقرائت و قیام اقدام نمائی گویند یکی از بستگان قاضی القضاة که بمزید خلوص و قدمت
خدمت از سایر هواخواهان وی امتیاز داشت بر ابن زیات درآمد و در زیر مجلس انتسابی که آمد با قاضی القضاة داشت
از مجلس براند و مقرر نمود که هیچکس بارش نشود و هیچگاه بارش نه نهند چون قاضی القضاة از آن رفتار زشت
و گفتار ناپسند آگاه گشت بر وزیر وارد شد تشنیع و ملامت آغاز کرد و گفت بخدای سوگند که من هرگز
بحضور تو نیایم برای آنکه بواسطه تو از قلتی بکثرت رسیم و یا از ذلتی بعزت گرایم بلکه جهت آنست که امیر المؤمنین
ترا در مقامی مرتب داشته که احترام آن مقام بر همه کس لازم است پس اگر کسی بدیدار تو آید فرمان خلیفه
در نظر داشته و اگر نیاید از عجب و طغیان تو بر حذر بوده است گویند یکی از شعرای آن عهد بقصیده
که هفتاد بیت بود وزیر را هجا گفت و این خبر بقاضی القضاة رسید این دو بیت انشاد و انشاد نمود

أَحْسَنُ مِنْ سَبْعِينَ بَيْتاً هِجَا — جَمْعُكَ مَعْنَاهُنَّ فِي بَيْتِ
مَا أَحْوَجَ الْمُلْكَ إِلَى مَطْرَةٍ — تَغْسِلُ عَنْهُ وَضَرَ الزَّيْتِ

یعنی از همان هفتاد بیت که در هجو پسر زیات گفتی نکوتر آنکه مضمون مضامین متفرقه را در یک بیت
جمع آورده بگوئی چه بسیار مملکت را لازم افتاده که بارانی نازل شود تا کثر چربی و آلایش روغن زیت را

ازمی

از مسند آن مملکت بشوید و ازین مضمون بحرف ابان که جد وزیر بوده کنایت و تعریض آورده چه وی از اهل دسکره زیت
بدار الخلافه معاشش میگذرانید و وزیر تا آن دو بیت بشنید بدین سه شعر ویرا پاسخ آورد چون بعضی از اجداد
ابن ابی دواد قیر فروش بوده است بدین مضمون متعرض شده است تا این تعرض آن تعریض را مکافات شود

يَا ذَا الَّذِي يَطْمَعُ فِي هَجْوِنَا — عَرَّضْتَ بِي نَفْسَكَ لِلْمَوْتِ
اَلزَّيْتُ لَا يُزْرِي بِأَحْسَابِنَا — أَحْسَابُنَا مَعْرُوفَةُ الْبَيْتِ
قَيَّرْتُمُ الْمُلْكَ فَلَمْ نُنْقِهِ — حَتَّى غَسَلْنَا الْقَارَ بِالزَّيْتِ

یعنی ای آنکه از هجو من در طمع خام افتاده باخبر باش که جان خود در معرض هلاک آورده شان ما را روغن زیتون
قدحی نیارد چه خانواده ما در حسب معروف است چون چهره ملک را دوده شما تقیر اندوده بود برای شستن و شوی
قیر با بدان روغن زیت ضرورت افتاده گروهی از شاعران آن روزگار ابن ابی دواد را با قصاید غرا
ستوده اند مسعودی این سه بیت را که از نتایج خاطر ابی تمام طائی است در مدح وی آورده

لَقَدْ أَنْسَتْ مَسَاوِيَ كُلِّ دَهْرٍ — مَحَاسِنُ أَحْمَدَ بْنِ أَبِي دُوَادِ
وَمَا سَافَرْتُ فِي الْآفَاقِ إِلَّا — وَمِنْ جَدْوَاكَ رَاحِلَتِي وَزَادِي
مُقِيمُ الظَّنِّ عِنْدَكَ وَالْأَمَانِي — وَإِنْ قَلِقَتْ رِكَابِي فِي الْبِلَادِ

خلاصه مراد آنکه همانا مناقب و نیکیهای ابن ابی دواد معایب و بدیهای هر روزگار را از یاد ببرد ای قاضی القضاة
هر دیار که سفر کردم و بسوی هر نقطه گذر آوردم مؤنه ارتحال و ساز مسافرتم از عطای تو بود اگرچه راحله من
در آفاق عالم گردش میکرده و خود مسافر بوده ام ولی آرزوها و آمالم در حضور تو اقامت داشته هنگامیکه
از مقر خلافت تولیت مظالم در حق وی مبذول افتاد ابوتمام قصیده در تظلم نظم آورده از وی دادخواهی نمود و چند بیت از آن قصیده است

إِذَا أَنْتَ ضَيَّعْتَ الْقَرِيضَ وَأَهْلَهُ — فَلَا عَجَباً إِنْ ضَيَّعَتْهُ الْأَعَاجِمُ
فَقَدْ هَزَّ عِطْفَيْهِ الْقَرِيضُ تَوَقُّعاً — لِعَدْلِكَ مُذْ صَارَتْ إِلَيْكَ الْمَظَالِمُ
وَلَوْلَا خِلَالٌ سَنَّهَا الشِّعْرُ مَا دَرَى — بُغَاةُ الْعُلَى مِنْ أَيْنَ تُؤْتَى الْمَكَارِمُ

خلاصه مراد آنکه چون مانند تو هنرمند سخن پرور جانب شعر و شاعران رعایت نماید پس اگر مردمانیکه از حلیه فصاحت
عاطلند بدان صنعت گرامی عنایتی نیارند شگفت نباشد از آنگاه که دیوان مظالم ترا مسلم آمد از عدل و داد تو
شخص سخن آغاز کبریائی نمود و شانه نخوت و تکبر بجنبش آورد اگر خصال نیک و صفات پسندیده در آیین شعر نگنجیدی
هرگز طالبان معالی راه بزرگواری را نشانی نمی جستند و همواره از مراسم مکرمت و شرایط مجد غفلت میداشتند
و این دو بیت نیز ابوتمام راست که در مدح وی گفته

وَإِذَا أَرَادَ اللهُ نَشْرَ فَضِيلَةٍ — طُوِيَتْ أَتَاحَ لَهَا لِسَانَ حَسُودِ
لَوْلَا اشْتِعَالُ النَّارِ فِيمَا جَاوَرَتْ — مَا كَانَ يُعْرَفُ طِيبُ عَرْفِ الْعُودِ

یعنی چون خدای خواهد که قدر مجهول و فضل مستوری آشکار کند انجام آن مشیت بر زبان حسود شرح الف یابد چنانچه تا شعله آتش در مجمر عود در نگیرد زبانه نکشد کاخ هیچ دماغی شمیم بخورش معطر نکرد روزی ابوتمام از محضر وی محجوب ماند هر چند خواست در حضرت قاضی القضاة پیغامی فرستد یا خود درآید میسر نگشت لاجرم یکچند روز در آستانش توقف جست تا بمراد خویش جفت گشت چون بمجلس درآمد با قاضی القضاة شوخ چشمی و گستاخی آغاز کرد و بر بعضی از اصحابش که حاضر بودند برآشفت پس قاضی القضاة گفت ای ابا تمام گمان میکنم که خطاب ترا عتابی آمیخته باشد گفت فی ابناء القاضی همانا از طول زمان توقف دلتنگ شده ام اینک خاطر عطوفت مآثر ترا بتنگی رنجه داشتم تا خاطر خود را تسلی دهم نه مرا درین محضر زهره عتاب است و نه درباره تو آن تجبر تصور شود زیرا که عتاب جز با یکنفر نخواهد بود و تو خود جمیع مردمان باشی چگونه با یک عالم توان عتاب آورد گفت ای ابا تمام این معنی نغز و عذر بدیع ترا از کجاست گفت از شعر حاذق یعنی ابونواس حکمی که در خطاب فضل بن ربیع گوید

لَیسَ عَلَی اللّٰهِ بِمُستَنکَرٍ   أن یَجمَعَ العَالَمَ فِی وَاحِدِ

یعنی اگر خدای عالمی را در یک وجود فراهم کند جای انکار نباشد ابوالسمط بن ابی الجنوب که او را مروان الاصغر گویند و فرزندزاده مروان الاکبر بن ابی حفصه شاعر است نیز قاضی القضاة را مدح کرده و این چند شعر از اوست

لَقَد حَازَت نِزَارُ کُلَّ مَجدٍ   وَمَکرُمَةٍ عَلَی رَغمِ الأعَادِی
فَقُل لِلفَاخِرِینَ عَلَی نِزَارٍ   وَمِنهُم خِندِفٌ وَبَنُو أیَادِ
رَسُولُ اللّٰهِ وَالخُلَفَاءُ مِنَّا   وَمِنَّا أحمَدُ بنُ أبِی دُوَادِ
وَلَیسَ کَمِثلِهِم فِی غَیرِ قَومِی   بِمَوجُودٍ إلَی یَومِ التَّنَادِ
نَبِیٌّ مُرسَلٌ وَوُلَاةُ عَهدٍ   وَمُهتَدِی إلَی الخَیرَاتِ هَادِ

حاصل مراد آنکه همانا قبایلی که از نسل نزار بن معد بن عدنان اند برغم دشمنان هرگونه مجد و مکرمت را دارا بوده اند مانند خندف زنی که زوجه الیاس بن مضر بوده و مفاخر وی در قبایل عرب اشتهار دارد و از آن گروه است و نیز بنی ایاد که وقایع و آثار شان با کاسره گوش زد عالمیان است از ایشان بشمار آیند پس آنانکه بر نزار مفاخرت جویند بگوی که پیغمبر خدای و خلفاء وی و احمد بن ابی دواد همگی از ما باشند و در هیچیک از عموم طوایف تا روز رستخیز مانند ایشان وجود نیابد چه آن یک پیغمبر مرسل است و خلفاء و لیعهدان وی باشند و احمد خود امت گرامی را بآداب و احکام ارشاد نماید مسعودی گوید واثق بالله را مرضی عارض شد که رفتن مسجد و اقامت وظایف عید اضحی را قادر نگشت پس ابن ابی دواد برحسب اذن وی بمسجد شتافت و بر انجام وظایف عید پرداخت خطبه خواند و خلیفه را دعا کرده گفت اَللّٰهُمَّ اشفِهِ بِمَا بِهِ ابتَلَیتَهُ چون در سال دویست و سی و دو واثق بمرد احمد بن ابی دواد و ایتاخ حاجب و وصیف ترک و عمر بن فرج و ابن زیات وزیر

برآستان خلافت درآمدند و بر بیعت محمد بن الواثق برادر متوکل عازم شدند و او جوانی امرد و کوتاه قامت بود پس خصایص خلافت بر او پوشانیدند قامتش راست نیامد و در آن باب گفتگوها کردند تا بالاخره رای جملگی بر بیعت متوکل که جعفر نام داشت قرار گرفت وی را حاضر کردند ابن ابی دواد با لباسهای مخصوص وی را آراسته دراعه سواد در دوشش افکند و عمامه بر سرش نهاد و میانه دو چشم او را بوسه داده گفت السلام علیک یا امیرالمؤمنین و رحمة الله و برکاته آنگاه بر تغسیل و تجهیز جنازه واثق پرداختند احمد بوی نماز گذارد و چون از دفنش برگشتند ابن زیات خواست که خلیفه را المنتصر بالله لقب کند ابن ابی دواد گفت مرا لقبی در خاطر است امیدوارم که فال نیک باشد و با معنی موافقت کند و آن لقب المتوکل علی الله است پس جعفر را بدان اسم ملقب نمودند و بر اطراف ممالک و اکناف اقالیم فرمان نوشتند آورده اند که در سال دوم از خلافت متوکل احمد را مرض فالج عارض شد حس و حرکت از شق ایمنش باطل گشت پس منصب وی برحسب حکم متوکل بفرزندش ابوالولید محمد ابن احمد برقرار شد و یکصد روز بعد از فوت ابن زیات احمد بن ابی دواد بمرض فالج و سایر اسقام جسمانی و آلام نفسانی ازین عالم درگذشت آورده اند که در پایان زندگانی برخلاف عمر گذشته زیاده خار بتفصیلیکه در ترجمه فرزندش ابوالولید اشارت کنیم عزتش از دست برفت و از فلک چنان پشت پای خورد که آنچه در عمری فراهم کرده بود در اندک زمانی متلاشی گشت جز بهای گزاف بر کاشتگان متوکل تسلیم کرد همانا سوء عاقبتش از آن بود که با خاندان رسالت درانداخت و با خداوند و رسولش دشمنی کرد و محض حفظ مراتب خویش در واقعه حضرت جواد سلام الله علیه برای خود با دست خویش چاه ویل حفر نمود در سال دویست و چهلم از هجرت در بغداد بمرگ فرزند مبتلا گشت و چون بیست روز از فوت پسرش بگذشت خود از شدت سختی و تلخی درگذشت ابوبکر بن درید گوید ابن ابی دواد با ارباب کمال و اهل ادب که از هر سرزمین بودند الفت میگرفت و آن سلسله را زیاده دوستدار بود گروهی از ایشان را با خود انیس و همدم داشت و بر هرگونه مخارج و مؤنت ایشان کفالت مینمود در یوم وفاتش زمره از آن طایفه در خانه وی مجتمع بودند پس با هم گفتند آیا کجا رواست که امروز خاتم کرم و تاریخ ادب بخاک رود و در مرثیه وی سخنی نگوئیم همانا این کردار تقصیر و کوتاهی است که در وفای خود کرده ایم پس چون جنازه ابن ابی دواد پدیدار شد سه نفر از آن گروه بپای خواسته یکی از آن سه بدین دو شعر لب گشود

اَلیَومَ مَاتَ نِظَامُ المُلکِ وَالکَرَمِ   وَمَاتَ مَن کَانَ یُستَعدَی عَلَی الزَّمَنِ
وَاظلَمَّت سُبُلُ الآدَابِ إذ حُجِبَت   شَمسُ المَکَارِمِ فِی غَیمٍ مِنَ الکَفَنِ

خلاصه مضمون آنکه امروز کسی مرد که نظام مملکت و خداوند سخنوران بود هر که را زمانه جور نمودی نزد وی تظلم آوردی تا آن خورشید بزرگواری در ابر کفن غروب کرد شاهراه فضایل و آداب تیره شد آنگاه دومین تقدم جسته این دو شعر بخواند

ترك المنابر والسرير تواضعا — وله منابر لو يشاء وسرير

ولغيره يجبي الخراج وانما — يجبى اليه محامد واجور

حاصل معنی آنکه این سوار سریر محض تواضع و فروتنی منبر ملت و تخت مملکت از دست بهشت و اگر میخواست هر دو ویرا مسلم میگشت خراج ممالک را دیگران باز گذاشت و باج ستایش را برای خود اختیار نمود پس سومین بپیش آمد و این دو بیت بزبان براند

وليس فتيق المسك ريح حنوطه — ولكنه ذاك الثناء المخلف

وليس صرير النعش ما تسمعونه — ولكنه اصلاب قوم تقصف

یعنی این شمیم جانفزا که از حنوط وی بمشام رسد نه بوی مشک است بلکه عطر آن اخلاق ستوده و آثار پسندیده است که بجای خود بگذارده و این صدا که بگوشش میرسد نه صوت جنازه است بلکه صدای استخوانهاست که در پشت و کمر دوستان شکند

ابو الولید بن احمد بن ابی دؤاد

نامش محمد است در علم و کمال وارث پدر بود ولی از آن حسن سلوک و سیرت نیکو و مکارم اخلاق هیچ بهره نداشت رفتارش زشت و اوصافش ناپسند بود چون سال دویست و سی و سه هجری برآمد پدرش را چنانکه پیش گذشت مرض فالج عارض شد منشور قضاوت قضاة بفرمان متوکل بنام ابو الولید نوشتند و هم دیوان مظالم عسکر بوی مفوض گشت و تا سال دویست و سی و هفت در آن منصب مستقر بود و چون با طبقات مردم طریق خشونت و سوء سلوک مسلوک میداشت در نزد خلیفه از وی سعایت و شکایت بردند چنانکه ابراهیم بن عباس صولی در هجوش این دو شعر انشاد کرد

عفت مساو تبدت منك واضحة — على محاسن ابقاها ابوك لكا

لقد تقدمت ابناء الكرام به — كما تقدم آباء اللئام بكا

یعنی قبایح بی اندازه تو مدایح بیشمار پدرت را کهنه کرد و دست این معایب بر جریده آن مناقب خط بطلان کشید و ترا در قطار فرزندانیکه پدران بزرگوار دارند بر همگی مقدم کرد و تو نیز در مکافات او را در شمار پدرانیکه پسران ناخلف دارند بر همه مقدم نمودی چون مراتب آزردگی مردم از رفتار ابو الولید بر خاطر متوکل مکشوف گشت بر احمد بن ابی دواد برآشفت و ابو الولید را از دیوان مظالم براند و پس از چندی از قضاوت قضاتش نیز معزول ساخت و آن منصب با یحیی بن اکثم مفوض داشت و بر آن پدر و پسر سخت گرفت جمیع املاک و مستغلات و مزارع پدر را باسیر و تاجه و خردلی از آنها بوی عاید نگردد و یکصد و بیست هزار دینار از پسر بگرفت و معادل چهل هزار دینار جواهر از وی باز ستاندند و از بلده سر من رای اخراج نموده بجانب بغدادش روانه داشت گویند متوکل مقرر کرد تا مجلسی از عدول و اهل اعتبار ترتیب دادند و احمد بن ابی دواد را که از کردار و رفتار ابو الولید مغضوب بود حاضر ساختند تا در حق آن املاک و ضیاع که ضبط گماشتگان خلافت بود اعتراف آورد

کرانها از حیطه ملکش بیرون رفت و حقی در آنها ندارد و مردی در مجلس بود که ابن ابی دواد در زمان استقلال از وی منحرف بود و زیاده بکم رنجش میداشت پس آمد و خواست کینه دیرینه را قصاص جوید بپای خواست و آن نوشته را که در باب انتقال املاک مرقوم شده بود اشارت کرده با احمد گفت آیا آنچه را که درین ورقه نوشته اند صحیح دانی و ما را بمضمون آن گواه گیری گفت لا لا لست هناك یعنی نی نی در چنان قضیه بزرگ شایسته نیست که چون تو حقیری گواه باشد آنگاه با دیگران از عدول رو کرده گفت شما همگی در صحت آن ورقه بر من شاهد باشید پس آن مرد را خفت و خذلان تمام دست داده با خواری و مذلت در جای خود بنشست و حاضران از قوت قلب و پردلی و ثبات خاطر ابن ابی دواد در تعجب شدند که در آن حال نیز دلیری و جلادتش از دست نرفته بالاخره هزار هزار دینار بصیغه و وجه صلح بدادند تا عقار و اراضی و سایر اموال را استرداد نمودند و ابو الولید خود بیست یوم قبل از وفات پدر درگذشت چنانکه پیش گذشت

ابو حمزة الثمالي الكوفي ثابت بن دينار

نامش ثابت است و اسم پدرش دینار و کنیتش ابو صفیه است بعضی را عقیدت آنست که از موالی آل مهلب بوده ولی نجاشی انکار کند بالجمله از اتباع تابعین و از ثقات سلسله امامیه است روایاتش نزد علما و اساطین معتمد و موثق و اخبارش نزد فقها و محدثین مستند و مستشهد است قلب و زبانش چندان درستی و راستی داشت که خصم را مجال زبان درازی نبود و سخنانش چنان بحلیه صدق آراسته که عامه را فرصت تکذیب نبود قاضی نور الله از علامه حلی حکایت کند که بالاتفاق آن محدث بیمانند و عالم سعادتمند از حضرت علی بن الحسین و محمد بن علی و جعفر بن محمد فراید اخبار و جواهر آثار را بدست آورد و برخی گویند که از اعتاب عرش حجاب مصباح زجاجه دین مبین و مفتاح خزانه علم و یقین موسی بن جعفر الکاظم نیز استماع یافته است مؤید این معنی آنکه شیخ ابو عمرو کشی در کتاب رجال خود از سلطان اقلیم ولایت امام ثامن علی بن موسی الرضا علیه آلاف التحیة والثناء روایت کند که

ابو حمزة في زمانه كلقمان في زمانه وذلك انه خدم اربعة منا علي بن الحسين ومحمد بن علي وجعفر بن محمد وبرهة من عصر موسى بن جعفر

یعنی ابو حمزه در عصر خویش مانند لقمان است در زمان خود که سفینه در بحر حکمت و خزینه از علم و شریعت بود زیرا که در آستان چهار امام چندین خدمت نموده و در جناب ایشان ملازم بوده است و در بعضی از کتب بجای کلمه لقمان لفظ سلمان بنظر رسیده ذهبی آورده است که فن حدیث را از انس و شعبی و دیگران فرا گرفته و وکیع و ابو نعیم و جماعتی از او استماع نموده اند بالجمله در نقل حجیت اقوال در نزد خاصه و گروهی از عامه بدان شایه مسلم است که هرگاه در مدحی و یا قدحی و یا حکمی حدیث کند آن خبر واحد را چون حدیث متواتر شمارند و در سلک صحیح و موثق منخرط دارند چنانکه طبرسی در کتاب احتجاج این حدیث شریف را که گویا خبر ابو حمزه راوی نداشته صدق محض دانسته و قول او را واحد کالالف شمرده است و چنانچه محدثین و علماء رجال آن حدیث شریف را در ترجمه ابو حمزه آورده اند نیز باثار ایشان

اقتضاء آن روایت را بعینها آوردیم اگرچه اسلوب این کتاب شریف بر آنست که در شرح حال هر کس جز
مختصات او را ذکر نکنیم و بایستی این روایت را در شرح حال حسن بصری ایراد کنیم ولی از سبک جماعت
تخلف نورزیده بموافقت ایشان آن روایت را بعینها نگاشتیم ابوحمزه گوید روزی حسن بصری بمقبل آستان
عرش بنیان باقر العلوم امام محمد باقر شتافته بعرض عاکفان حضرت رسانید که از قطع مراحل رنجها برده‌ام
تا از حل مسائل کتاب‌ایم معانی بعضی آیات بر من دشوار شده است مگر توجهات قدسیهٔ آنجناب مهم مرا باسانی
صورت دهد آنحضرت فرمود چنان دانم که تو خود مردم بصره را فقیه باشی عرض کرد بلی یابن رسول الله فرمود
آیا در بصره بفیض صحبت عالی رسیده که از او استفادت کرده باشی عرض کرد لا والله یابن رسول الله
فرمود از اطوار و اعمال تو شرحی بمسامع ما رسانیده بودند اکنون صدق آن عرایض مبرهن شد و این معنی
روشن گشت که زمام احکام آن مردم را تو خود در قبضهٔ اجتهاد گرفته عرض کرد آری یابن رسول الله فرمود
عجب بار گرانی بر تن ناتوان نهاده‌ای ای حسن گروهی انبوه چند مطلب که نشانهٔ مذهب و نمونهٔ مشرب است
بتو منسوب داشته‌اند ندانم ایشان حق گفته‌اند یا بر تو بهتان آورده‌اند عرض کرد چه شود آن سخنان را بیان فرمائی
تا حقیقت امر را معروض دارم فرمود میگویند که تو میگوئی خدایتعالی بندگان را بیافرید و زمام امور را
در قبضهٔ اختیار ایشان مفوض داشت آیا در نسبت این عقیدت طریق صدق داشته‌اند یا راه کذب و افترا
پیموده‌اند حسن ساکت شده اصلا سخنی نگفت پس آنحضرت فرمود ای حسن هرگاه اصدق القائلین در کلام مجید خود
بخطابی اکید آسوده دلان بندگان خود را مفتخر و معزز فرمایند آیا بعد از آن خطاب مستطاب بر چنین بنده خوف و هراس
و خشیت و باسی باقی خواهد بود عرض کرد یابن رسول الله فرمود اینک بر تو محقق و مبرهن کنم که آیتی از آیات
قرآنی را برای خود تأویل کرده و فرمودهٔ پروردگار را برخلاف مقصود فهمیده و از آن روی در تیه
ضلالت مانده و بورطهٔ هلاکت در افتاده و هم دیگران را از ساحل نجات باز داشته و بلجهٔ اضلال در انداخته‌ای
حسن عرض کرد آن آیت را ندانم و خطای خویش نشناسم چه شود مرا بر آن خطا آگاه کنی فرمود خدای عز اسمه
فرموده است وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ الْقُرَى الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا قُرًى ظَاهِرَةً وَقَدَّرْنَا فِيهَا السَّيْرَ سِيرُوا فِيهَا
لَيَالِيَ وَأَيَّامًا آمِنِينَ ترا عقیدت آنست که مراد از قری مکه است و مقصود از آمنین حاجیانند عرض کرد
آری یابن رسول الله فرمود این تصریح لاحق با آن تقریر سابق فرط مناقضت و منافات دارد اگرچه
در اول گفتی که بر مخاطب اکید آسوده بیم و هراس نماند و در ثانی آمنین را در معرض خوف و باس داشتی
زیرا که حاجیان را بی تقصیر سر زنند و از تهدید بقتل بترسانند و بجبر و عنف اموال ایشان را ببرند پس حسن
مبهوت شده خاموش گشت پس فرمود اینک گوش فرا ده تا آن آیت برخوانم و از تأویل آن
ترا آگاه سازم بدانکه خدایتعالی در قرآن مجید از ما و اهل بیت و شیعیان ما بامثال و اشباه یاد کرده
و از ما و ایشان برموز و اشارات بسی تعبیرات فرموده است من جمله این آیهٔ کریمه است که از قرای مبارکه

ما را اراده نموده و ضمیر منهم راجعست بشیعیانی که اعتراف بفضایل و حقانیت ما کرده‌اند و از قرای ظاهره براویان
و خواص اصحاب اشارت فرموده که محارم اسرار و مخازن احکام الهیه گردیده‌اند و آثار و اخبار ما را از ما اخذ کنند
و بشیعیان ما رسانند و از لفظ سیر که در آیهٔ شریفه فرموده است معنی علم را خواسته است و راویان ما را از آن روی
آمنین فرموده که ایمن باشند از شک و ریب و ضلال و اشتباه زیرا که آن علوم را از معدن خود اخذ کرده
در موارد اعمال و عبادات بشیعیان ما میرسانند و علوم آسمانی بموجب نص الهی بذریهٔ خاتم النبیین صلی الله علیه و آله
منتهی میشود و ما نیز آن ذریهٔ طیبه طاهره نه تو و اشباه تو ای حسن پس حاصل معنی در آیهٔ شریفه چنانکه قاضی نور الله
آورده است آنکه قرار دادیم ما بین اهل بیت و شیعیان ایشان قرای ظاهره را که راویان ایشانند
تا علوم را از آن ائمه کرام فرا گرفته بشیعیان ایشان برسانند چون حسن آن کلام معجز نظام بشنید دم فرو بسته خاموش نشست

پس آنحضرت فرمودند

لَوْ قُلْتُ لَكَ حِبْرٌ أَدَّعِي مَا لَيْسَ لَكَ وَلَيْسَ إِلَيْكَ يَا جَاهِلَ أَهْلِ الْبَصْرَةِ لَمْ أَقُلْ فِيكَ إِلَّا مَا عَلِمْتُهُ
مِنْكَ وَظَهَرَ لِي عَنْكَ وَإِيَّاكَ أَنْ تَقُولَ بِالتَّفْوِيضِ فَإِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ لَمْ يُفَوِّضِ الْأَمْرَ إِلَى خَلْقِهِ
وَهْنًا مِنْهُ وَضَعْفًا وَلَا أَجْبَرَهُمْ عَلَى مَعَاصِيهِ ظُلْمًا

حاصل معنی آنکه ما اهل بیت جز حق ندانیم و نگوئیم و نشناسیم ای حسن تو خود از معانی و مقاصدی دم میزنی که آن معنی
در وجود تو نیست و هم طریق کشف آنها را نمیدانی هرگاه در این صورت ترا جاهل اهل بصره خوانم سخنی
بصواب گفته‌ام زیرا که از اطوار و اقوال تو جز آنچه بر ما محقق شده است بر زبان الهام بیان جاری نساخته‌ام
بعرض ما رسانیده‌اند که مذهب تفویض را اختیار کرده و متابعان خود را از آن مشروب در ضلالت انداخته‌ای
زنهار زنهار از عقیدهٔ تفویض درگذر و هرگز بدان قول معتقد مشو چه خدای عز و جل سستی و ضعف ندارد و امورات
بندگان خود تفویض نکند و هم ظلم و جور نفرموده و ایشان را بر معصیتی اجبار نفرماید بالجمله ابوحمزه از فیض عبودیت
آن خواجگان عرش آستان بمقامی رسید که گاهی بر خوارق عادات دست قدرت میگشود و چون حدیدهٔ بصیرت
آثار ماربیت آشکار مینمود چنانچه سید بن طاوس در کتاب مهج الدعوات از ابوحمزه حکایت کند که مرا پسری بود
از صدمهٔ سقطه استخوانهای دستش درهم شکست او را نزد یحیی بن عبدالله مجبر که خود شکسته بندی مسلم بود
بردم اصلاح و جبران آن عضو را با فرط عجز و انکسار ملتمس شدم پس یحیی محل منکسر را با دقت تمام نظر کرد
و در تعیین و تشخیص آفت استدلالی بکار برده گفت چنان دانم که آن عظم را اگر قسمی دست داده جز باعانت
جبایر و تخته بندی نتوان جبران نمود اینک توقف نما تا عمل ید را اسبابی تهیه کنم این بگفت و از پی کار
خویش برفت و من در آنجا بماندم و در کار خویش و فرزند متحیر و متفکر بودم در خلال آن احوال گویا دریچه از عالم
غیب بر رویم گشوده شد و بر من اشارت رفت تا دعائی که از معدن فیوضات نامتناهی و از مظهر قدرت
کاملهٔ الهی اعنی امام همام علی بن الحسین در خاطر دارم برخوانم پس دست فرزند بدست بگرفتم روی بسمت کعبه حاجات آوردم

باتضرع وابتهال آن دعا خواندم وازجابر حقیقی جبران انکسار درخواست مینودم وهمی میخواندم ودست بر آنموضع میسودم ناگاه بفرمان شافی حقیقی آن محل بصورت اولیه عود نمود پس شکر خدایتعالی نمودم وچون یحیی قطعات جابر بیاورد ودست آن کودک بر دست گرفت تا عمل بدیش گیرد بروی حیرت دست داده درتعجب شد باخود اندیشید که شاید عظم منکسر در دست دیگر است آنرا نیز بگرفت با دقت تمام نظر کرد اصلا آثار انکسار وآفت ندید از در حیرت گفت سبحان الله این بود که من بدست این کودک کسری فسخ دیدم اری جای هیچ شگفتی نباشد چه اینگونه جادوهای عرب از شما بعید نیست گفتم یا درت بعزایت نشنید این جادو وسحر است بلکه در اینوقت مراد دعائی که نوباوه خواجه کاینات امام الثقلین علی بن الحسین آموخته بود بپا واقتاد خدای جبار را بدان دعای بزرگوار بخواندم وجبران انکسار درخواست کردم چون یحیی این بشنید انگاه بجانب من روی نیاز آورده ایلاء وتعلیم آنرا از من تمنی شد گفتم غریب تر ازین ماجری اظهار این تمناست چه با آن سوء ادب وخلاف مروت که مرتکب شدی هرگز مسئولت قرین ایجاب نخواهد شد واینگونه اسرار خفیه از ودایع الهیه است که جز شیعیان کس این آنها نباشد عمران بن امین که خود راوی این خبر است حدیث کند که چون ابو حمزه آن داستان اسپایان آورد بوی گفتم ترا بخدا سوگند دهم از آن لآلی آبدار که هر عقدش رشک یک دریا گوهر است برمن دریغ واز بذل این موهبت در حق من مضایقت مفرما ابو حمزه گفت سبحان الله آنرا از آرزوی بر تو فاش کردم تا شوق تعلم در خاطرت جای کرد وتشریف تعلیم بر تو ارزانی دارم پس خامه بر گرفتم وآنچه ابو حمزه القا واملاء نمود بر صفحه نوشتم وپیوسته آنرا تمیمه بازوی امید وتعویذ وجود خود کردم وآن دعا در کتاب فهج الدعوات بعینها مضبوط است وهم در آنکتاب از ابو حمزه روایت شده که روزی بعزم زیارت آستان عرش نشان امام همام محمد باقر درآمدم واز خدام کردون احتشام ادراک حضور را استیذان نمودم در خلال آن احوال آفتاب جمال بیمثال آن حضرت یکبار طالع شد برحالیکه لبهای مبارکش درحرکت بود وکلماتی چند بر زبان جاری میفرمود چون مرا دید فرمود چنان دانم که از مشاهدت اینحالت در فکرت شدی عرض نمودم آری وجود نابودم فدای خاک پایت شود فرمود سوگند باخدا کلماتی بر زبان دارم که هیچکس آنرا بر زبان نراند جز آنکه خدایتعالی مهمات دنیا وآخرت اورا کفایت کند عرض کردم فدایت شوم چه شود مرا از آن فیض کامیاب فرمائی فرمود ای ابو حمزه هرکس از پی مهمی از خانه بیرون رود واین کلمات بر زبان بیاورد البته مهمش قرین انجاح شود پس اینده عارا بمن تعلیم فرمود

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ حَسْبِيَ اللهُ تَوَكَّلْتُ عَلَى اللهِ اَللّٰهُمَّ اِنِّي اَسْئَلُكَ خَيْرَ اُمُورِي كُلِّهَا وَاَعُوذُ بِكَ مِنْ خِزْيِ الدُّنْيَا وَعَذَابِ الْاٰخِرَةِ

بالجمله از ابو حمزه ادعیه بسیار ماثور است وبتون اوراق وبطون صحایف از آنها مشحون وهرکس

اطلاعی

اطلاعی خواهد بکتب ادعیه رجوع نماید در کتب معتبره بنظر رسیده است که ابو حمزه رنجور شد وشرح بیماری اورا بعرض امام جعفر بن محمد الصادق رسانیدند کشی آورده است که چون ابو بصیر از عیادت ابو حمزه بازگشت خدمت آن حضرت سعادت اندوز شد محض مراحم ومکارم تفقد وشفقت فرموده واز حالات ابو حمزه جویا شد ابو بصیر عرض کرد باهمان رنجوری علیل بستر است فرمود یا ابا بصیر چون بجانب وی بازگردی ویرا از من سلام فراوان برسان واز سانحه که هیچ نفس را از آن گزیر نیست ویرا آگاه کن که یقین در فلان ماه وفلان روز ازین خاکدان فانی بسرای جاودانی رحلت کند ابو بصیر گوید عرض کردم خداوند جان مرا فدایت کند ابو حمزه از شیعیان شماست اورا با ما انس والفت است فرمود چنین است که گوئی البته فراق دوستان موجب انکسار وملالت است ولی فیوضات نامتناهیه الهیه که در نزد ماست از برای شما از صحبت یاران والفت دوستان بهتر است آنگاه فرمودند که اگر ابو حمزه از خوف وخشیت الهی در هراس بود واحکام سید المرسلین وخاتم النبیین را بطاوعت واطاعت بر گردن نهاده واز معاصی ونافرمانی یزدان خود را نگاه داشته باشد البته از میان آن اعمال حسنه در درجات علیین با ما خواهد بود ابو بصیر گوید چنانچه آن مخبر صادق خبر داده بود در همان ماه وهمان روز ازین سرای فانی رخت برکشید واین واقعه در سال یکصد وپنجاه هجری افتاد واین چند کتاب از مؤلفات اوست کتاب تفسیر القرآن کتاب نوادر در حدیث کتاب زهد رسالة الحقوق اولادی که از وی بماندند علی وحسین ونوح ومنصور وحمزه بود اما علی وحسین در عداد روات ومحدثین در شمار آیند ونوح وحمزه ومنصور با زید بن علی بن الحسین در جنگ همراه بودند در یاری او کشش وکوشش کردند تا کشته شدند در منتهی الارب گوید ثماله بضم ثا وثلثه لقب عوف بن اسلم پدر بطنی است از عرب ولقب کرده شده است ثماله بواسطه آنکه خورانید گروه خود را او آشامانید شیر را با کفاو

ابو مخنف لوط بن یحیی بن سعید

نامش لوط ونسبش چنانکه محدث استرابادی در کتاب منهج المقال فی تحقیق احوال الرجال در ترجمه خود وحدیش آورده چنین بترتیب است لوط بن یحیی بن سعید ابن مخنف بن سلیم بن الحارث بن عوف بن ثعلبة بن سعد بن مناة بن غامد الغامدی الأزدی از علماء فن تواریخ وسیر وقدماء علم احادیث وخبر بوده مردم شیعی را بر خلاف اهل سنت بر نقل وروایت وی اتکالی کامل واعتمادی تمام حاصل است مؤلفات وتصانیف اورا زیاده معتبر وموثق شناسند علامه حلی گوید ابو مخنف رضی الله عنه شیخ من اصحاب الاخبار بالکوفة ووجههم وکان یسکن الی ما یرویه یعنی او یکی از مشایخ ارباب سیر ومعارف حفاظ وقایع بود واز وجوه مورخین کوفه بشمار میرفت مردم آن عهد مرویات ومنقول ویرا بسمع قبول تلقی نموده باوثوق وطمانینت در خاطر جای میدادند در کتاب مشترکات وغیره نیز نزدیک بدین مضمون مسطور است علماء عامه نقل وخبر وی را

محض تشیع مردود و مقدوح دارند و از حلیه قبول و پیرایه اعتبار عاطل شناسند شیخ مجد الدین محمد بن یعقوب
فیروزآبادی در قاموس گوید اَبُو مِخْنَف کَمِنْبَر لُوطُ بْنُ یَحْیَی اَخْبَارِیٌّ شِیعِیٌّ تَالِفٌ مِنْ نَقَلَةِ السِّیَرِ
یعنی وی از مورخین شیعه و محدثین آن سلسله است و در جمله ارباب سیر از مردودین و متروکین معدود و دیگر
فخر الدین محمد بن شاکر جامع فوات الوفیات در ترجمه وی گوید کَانَ رَاوِیًا اَخْبَارِیًّا صَاحِبَ تَصَانِیفَ وَکَانَ
یَرْوِی عَنْ جَمَاعَةٍ مِنَ الْمُحَدِّثِینَ قَالَ اَبُو حَاتِم مَتْرُوکُ الْحَدِیثِ وَقَالَ الدَّارَقُطْنِی
اَخْبَارِیٌّ ضَعِیفٌ یعنی او از رواة وقایع و نقله اخبار است و در فن تواریخ تصانیف چند پرداخته
از جمعی از علماء روایت میکند ابو حاتم خبر وی را متروک و مطرود خوانده و دار قطنی او را ضعیف و مطعون شمرده است
با آنکه از علماء رجال شیعه جمع کثیری بتشیع وی تصریح نموده اند از علامه مجلسی پس شگفت است که با کمال تبحر و نهایت فضل
وی را در مجلد اول از کتاب بحار الانوار در سلک علمای عامه معدود داشته پس از تفصیل کتب و مصنفات خاصه
شرحی در مجامیع و تالیف عامه رانده و مقتل شیخ ابی مخنف را در اثناء تصانیف آن جماعت بشمار آورده است
شیخ ابو عمرو کشی رضی الله عنه دعوی کرده که ابو مخنف خود از اصحاب امیر المومنین علی و ابو محمد حسن بن علی
و ابو عبد الله حسین بن علی سلام الله علیهم بوده است ولی بر عقیدت محققین فن رجال این سخن استوار نیامده
چنانچه شیخ الطایفه شیخ ابو جعفر طوسی رضوان الله علیه در کتاب رجال خویش بدین معنی تصریح نموده گوید
وَعِنْدِی اَنَّ هٰذَا غَلَطٌ لِاَنَّ لُوطَ بْنَ یَحْیَی لَمْ یَلْقَ اَمِیرَ الْمُؤْمِنِینَ وَکَانَ اَبُوهُ یَحْیَی مِنْ اَصْحَابِهِ
یعنی سخن شیخ کشی رضی الله عنه بعقیدت من غلط است چه لوط بن یحیی خود امیر المومنین علیه السلام را ندیده
و دیده را از نور جمال عدیم المثال همایون آنحضرت روشن نساخته ولی پدرش یحیی در آستان مقدس
آن باب مدینه علم در حلقه اصحاب منتظم بوده و در اینکه ابو مخنف در محضر مطهر حضرت ابو عبد الله جعفر بن محمد الصادق
صلوة الله علیه تلمذ و استفاضت نموده در میان علمای رجال اختلافی نیست شیخ ابو العباس احمد بن علی نجاشی گوید
برخی او را از رواة و اصحاب حضرت ابو جعفر محمد بن علی الباقر علیه السلام معدود داشته اند ولی این رای
در نظر ارباب تحقیق از اوج ثبوت ساقط و از حلیه قبول عاطل است آورده اند که جد اعلای وی مخنف بن
سلیم ازدی نیز از اصحاب امیر المومنین علی علیه السلام بود در حوزه شیعیان یمن معدود میشود در عهد
همایون آنحضرت نظر بمراتب صدق و حسن اماثی که داشت از موقف خلافت ایالت مملکت اصفهان
در حق وی مبذول افتاد ابو مخنف را در مجاری احوال و شرح وقایع وی تاریخی است که آنرا کتاب
اخبار مخنف بن سلیم مینامند و دیگر مصنفات و مجامیع ابی مخنف که در علم مغازی و ملاحم و فن مقاتل
و فتوح پرداخته بدین گونه است کتاب السقیفه کتاب رده کتاب فتوح الشام کتاب فتوح العراق
کتاب فتوح خراسان کتاب الشوری کتاب مقتل عثمان کتاب الجمل کتاب الصفین کتاب النهروان
کتاب الغارات کتاب مقتل امیر المومنین علیه السلام کتاب مقتل الحسن علیه السلام کتاب مقتل الحسین علیه السلام

کتاب

کتاب مقتل حجر بن عدی و اصحابه کتاب مقتل محمد و الاشتر و محمد بن ابی حذیفه کتاب مقتل مصعب بن الزبیر
کتاب مقتل عبد الله بن زبیر کتاب مقتل سلیمان بن صرد و عین الورده کتاب مقتل ضحاک بن قیس الفهری
کتاب وفات معاویه و ولایت یزید و وقعه الحره کتاب حدیث وادی الجماجم کتاب مقتل یزید بن المهلب
کتاب اخبار محمد بن ابی بکر کتاب اخبار زیاد کتاب اخبار مختار بن ابی عبیده کتاب اخبار الحجاج
کتاب اخبار ابن الحنفیه کتاب اخبار خالد القسری و یوسف بن عمر کتاب زید بن علی و یحیی بن زید
کتاب ضحاک الخارجی کتاب اخبار شبیب الخارجی کتاب اخبار مطرف بن المغیرة بن شعبه
کتاب الحریث بن راشد و بنی ناجیه کتاب نجدة الحروری و صالح بن مسرح کتاب الازارقه کتاب مرج راهط
کتاب شبیب الحروری کتاب الخوارج و المهلب بن ابی صفره کتاب المستورد بن علقمه کتاب خطبة الزهراء و غیر ذلک
محمد بن شاکر در کتاب فوات الوفیات وفات وی را در سنه یکصد و پنجاه و هفت نوشته است

ابن ابی رمثه تمیمی

از اطبائی است که در عهد همیون حضرت خاتم الانبیا علیه آلاف التحیه و الثناء بمزاولت صناعات طبیه
و ممارست اعمال عملیه اشتغال داشته و در آن زمان بدان فن شریف علم و بر سایر اقران و امثال خویش
مقدم بود چنانکه احمد بن ابی اصیبعه خزرجی که شرح حالات اطبای متقدمین و متاخرین را بنهایت تفحص نموده
او را در عداد متمیزین بشمار آورده اطبائی که در عرب ظهور نمودند صاحب کتاب استیعاب ابو رمثه پدر وی را
در زمره اصحاب مسطور داشته و روایات جماعتی از محدثین را بدو منتهی ساخته از آنجمله است زیاد بن لقیط
قطب الدین لاهیجی در کتاب محبوب القلوب آورده که آن طبیب را در اعمال ید و صنعت جراحی ربطی کامل
و یدی طولی بود و در علاج ضربه و سقطه مهارتی تام و بی نهایت داشت چنانکه از ترجمه وی که اینک مسطور میگردد
توضیح این معنی خواهد شد نعیم بن عبد الله از ابن ابی عیینه و او از ابن ابجر و او از زیاد بن لقیط و او از ابن
ابی رمثه روایت کرده است که گفت وقتی از اوقات را از قبیله خود بمدینه طیبه رفتم بر حسب اسباب و اتفاق
بزیارت حضرت رسول مشرف شدم نظرم بخاتم نبوت افتاده از عدم بصیرت و فقدان خبرت که برسالت
آن سرور بشر داشتم در قلبم گذشت که همانا این آثاری است از خارج و داخل در جلد پدید گشته و دور نیست که اگر
تمنای معالجت نمایم رضا دهند چون چنین معالجتی از من ظاهر گردد صیت آن باقطار بلاد و امصار ارض رود
و مرا سودی عظیم بخشد پس در هنگامی که جماعتی از اصحاب برگرد آن سرور اطیاب اجتماع داشتند جسارت نموده
نزدیک رفتم و عرض کردم یا رسول الله من طبیبی ماهرم و در هر نوع از امراض ظاهر و باطن و معالجه آن قادر
تمنای آن دارم تا مرا بمعالجت آن اثر که در میان کتف مبارک است ماذون نمائی تا بزمانی قلیل باسباب طبیه
رفع آنرا نمایم مصداق انک لعلی خلق عظیم عرض مرا اصغا فرموده تا مبادا که از جسارت خود خجلتی حاصل کنم
از زبان معجز بیان فرمودند اَنْتَ رَفِیقٌ وَالطَّبِیبُ اللهُ یعنی تو رفیقی و طبیب خداوند تبارک و تعالی است

مرا معالجت چون تو ای احتیاج نیست وچون طبیب استنباط نمود که آن جسارت و تمنای وی خارج از رسم و قانونست منفعلا با عرق خجلت از مجلس همایون بمسکن معهود خویش معاودت نمود وآن کلام معجز بیان را که آنحضرت با بن ابی رمثه فرموده فضلای از اطبا معانی مختلفه کرده اند از انجمله سلیمان بن حسان که معروف با بن جلجل و از مشهورین اطباست و شرح حالش عنقریب درین کتاب مستطاب بیاید کلام مبارک را بدین بیان تفسیر نموده که چون تخم آدمی را یک تن آفریدگار آفرید و آنرا کامل پدید آورده است پس نمیتوان گفت مرا آن طبیب استنباط نمود که ... که چون تخم آدمی را یک تن آفریدگار آفرید ... که چون ... جراحی را مرا نفعت داشته نه صناعات طبیه و معالجات بدنیه را اسنادهای معتبر از ابوذر غفاری رضی الله عنه روایت شده که گفت شرف اندوز حضور مبارک حضرت خاتم الانبیا بودم عرض کردم یا رسول الله در ابتدای امر چگونه از آثاری که بر جناب تو ظاهر گشت دانستی که پیغمبر خدا هستی فرمودند یا اباذر مقارن بعثت دیدم دو ملک را یکی از آن دو بر زمین فرود آمد و آن دیگر ما بین آسمان و زمین بود یکی از آن دو از دیگری پرسید که آن پیغمبری را که با خبر داده اند این است گفت بلی همین است که خاتم انبیاست و زمانی نخواهد گذشت که دین او روی زمین را فرو گیرد پس نزدیک من آمدند مرا با یک مرد موازنه کردند سنگین تر بودم پس با ده کس و صد کس و هزار کس سنجیدند وزنم راجح آمد چون دیدند که هم وزن من کسی نیست یکی از آن دو ملک بدیگری گفت بشکاف بطن و سینه او را همچنان کردند که او گفت پس بطن و قلبم را شستند و بجای خود گذاشتند و مهر نبوت در میان دو شانه ام زدند نبوت مرا ختم و مهرش گواه که بر خط آخر بود مهر شاه در باب شکل مهر نبوت روایات عدیده وارد شده و آنچه مشهور است این است که بسان نشان محجمه بوده و کلمه لا اله الا الله محمد رسول الله بر آن مکتوب بود و وجوه دیگر بجهت خاتم نبوت ذکر کرده اند که ایراد تمام آن درین مقام خارج از سبک تصنیف این کتاب بود لهذا از نوشتن آن مبادرت ننمود و از کلمات ابن ابی رمثه است که گفته است طبیب را بگاه اعمال ید حسن تدبیر و تأمل لازم است چه اعمال ید امری است خطیر و خطری عظیم و او را در پیش و نظیر تیر اندازی است که گاه صواب آید و گاه خطا

ابو سهل المسیحی الطبیب

حکیمی فرزانه و هوشمند و طبیبی عالم و سرآمد بوده در فنون علم و عمل شهره آفاق و در اقسام حکمت نظریه نادره ایام بود بجودت ذهن و حدت فکر و نیکی تصنیف سرآمد دانشمندان عصر و در حسن خط و مراتب ادبیه یگانه دهر آمد مورخ خزرجی گوید بخط آن طبیب دانشمند کتابی دیدم که خود در رشته تألیف کشیده بود و آن کتاب مشتمل و محتوی بود بر ذکر حکمتهای خدائی که در آفرینش انسان بکار برده است الحق آن کتاب را از فرط جهت اتقان و درستی الفاظ و معانی بر سایر مؤلفاتش مزیت است آن حکیم دانشمند مطالبی که جالینوس در کتاب منافع الاعضاء آورده است خود در آن کتاب شریف ذکر نموده و با عباراتی فصیح و بیاناتی رشیق و امثالی نفیس آن گنجینه را از فرائد گران بها مالامال کرده است و از آن روی خود در دیباچه آن

بر سبیل مفاخرت گوید مراتب برتری این کتاب را بر آنچه جالینوس در این باب آورده آنکس نیک شناسد که خود بحلیه دانش و زیور انصاف آراسته باشد چه هر کس از زیور دانش عاطل باشد و او را دیده انصاف و آنگاه از طریق انصاف کناره جسته اند گاهی مرجوح را بر راجح اختیار کند پس مناط اعتبار رای دانشمندی است که داد انصاف و حد و هم رتبه تمیز را شایسته باشد تا آنچه من فراهم کرده ام و هر چه دیگران گفته اند نیک استقصا نماید و بی تأمل ترجیح و تفضیل دهم و سخن این کتاب بنهایت تهذیب و تحریر کرده ام و در تسهیل عبارات و ترتیب معانی و اجمال مفصلات و اظهار دقایق نکته فرو نگذاشته ام و آنچه خارج بود یکسره اسقاط نموده ام پس از نتایج خاطر تیزبرد دقایق کافیه و تحقیقات وافیه در این کتاب درج کرده ام که از نهایت رقت و باریکی بر اصحاب فطانت پوشیده بود و بحکم ترتیب آنچه را دیگران تأخیر انداخته بودند مقدم داشتم و آنچه سزاوار تعویق بود بتأخیر انداختم در پایان کتاب مبادی فن را که برهان مسائل است در جای خود آوردم مهذب الدین عبد الرحیم بن علی که از اجله حکما بوده گوید در میان متقدمین و متأخرین اطبای نصاری ندیده ام احدی را که در فصاحت کلام و جودت بیان مانند ابی سهل باشد بر استی حسن معانی را با نیکی الفاظ جمع نموده و بر اسلوبی که اهل فن مطبوع دانند سخن رانده و گویند شیخ الرئیس ابو علی سینا لختی از زمان نزد وی تحصیل نموده و ابو سهل مسیحی مدتها در حضرت خوارزم شاه ابو العباس مأمون بن مأمون بطبابت و منادمت اختصاص داشته چنانکه در شرح حال ابوریحان شمه از آن یاد شده و قطب الدین لاهیجی گوید که ابو سهل مسیحی در مؤلفات خویش آورده است که چون امزجه نسوان را اختلافات بسیار است لاجرم زمان انقطاع حیض مختلف بود چنانکه بعضی را در سی و شش سالگی منقطع گردد و چون خون حیض قطع شود بالضروره حمل نیز منقطع گردد و انقطاع حمل نه از آن است که جنین را غذائی واجب است و چون خون حیض نباشد غذائی نیابد زیرا که آن عقیدت خطای محض است چه خون حیض فضله ردیه است که طبیعت همیشه آنرا مکروه داشته و خود دفع کرده است پس چگونه متصور شود که چنان فضله ردیه جنین متصور را غذا گردد و حال آنکه او را مزاجی لطیف و ترکیبی ضعیف و قوائی سست و رطوباتی بسیار است همه دانند که چنین بدن از ادنی مؤثری متأثر شود در اینصورت چگونه توان گفت که این فضله ردیه موذیه غذای جنین تواند شد پس طریق صواب آن است که انقطاع حیض را در ایام حمل سببی دیگر دانند و آن سبب چنانچه عقل سلیم حکم کند آنست که چون نطفه در رحم قرار گیرد و کسوت جنین پوشد و رحم بر او مشتمل و محتوی شود در آن وقت قوه ماسکه او را نگهداری کند و خون نیز بتابعیت او ممسوک و محتبس گردد دیگر آنکه کثرت اوعیه رحم جنین را منضغط سازد و فوهات عروق نیز فشرده شود جواب گوئیم که خود هنگام تولد تر طبیب و ازلاق خروج جنین را اعانت کند و اگر نه چنان بودی که بشرح گذشت بایستی در هنگام تولید در زمان نفاس از حوال آن مقدار خون دفع گردد که هرگاه میزان وقت بسنجند با خون حیض نه ماه برابر باشد و هم ابو سهل گوید اگر کسی ایراد کند در صورتیکه خون حیض جنین را غذا نباشد پس غذای او چه خواهد بود

کویم بهتر و صالح تر خونیکه در بدن حامل است مصرف غذای جنین رسد و اگر در آن خون فضله باشد قوه ممیزه آنرا جدا کرده ضمیمه خون حیض نماید و در هنگام ولادت و نفاس خارج گردد و قطب الدین در مقام رد و اعتراض بر آمده گوید که ابو سهل درین مسئله بخلاف اجماع سخن رانده است چه علمای فن بتصریح کرده اند که زنان را در زمان حمل خون حیض منقطع و بسه قسم منقسم گردد قسمی غذای جنین باشد و قسمی به پستان صعود کند و لبن گردد و قسمی در بدن حامل باند و هنگام ولادت باخراج جنین اعانت کند و در زمان نفاس دفع شود مؤید این مقال آنکه مولانا جعفر بن محمد الصادق علیه السلام بمفضل فرماید ای مفضل چشم بصیرت بگشا و از دیده حق بین بنگر کدام مدبر در رحم بتدبیر جنین قیام کند و با آنکه خود در مشیمه و مشیمه در رحم و رحم در فضای بطن است پس جنین در آن ظلمات ثلاث از کجا بتحصیل غذا مینماید و چگونه در جلب نفع و دفع ضرر خویش قیام دارد بدانکه خدای تبارک و تعالی مقرر فرموده که خون حیض بسوی جنین آید و چنانچه نباتات از آب غذا گیرند جنین نیز از آن خون متغذی شود و آن غذا همواره نزد وی موجود باشد تا خلقتش برتبه کمال یابد و بدنش محکم شود و جلدش بر ملاقات هوا مقاومت کند و بصرش بر ملاقات ضیاء قوت گیرد پس درد مخاض بر مادرش مستولی شود و آن درد خود جنین را از مشیمه خارج کند و در عرصه ولادت آورد و بعد از آن چون خون حیض محل حاجت نباشد به پستان مادرش گراید و در طعم و لون دگرگون شود بنوعی که موافق مزاج مولود باشد صدق الله و صدق اولیائه و هم قطب الدین گوید که ابو سهل خود در آن اعتقاد منفرد بوده و این عبارتش لان هذا مما یتخلل عندی در انفراد او تأیید کند امید آنکه خدای تعالی بر طالبان حقیقت حق را مکشوف دارد و ایشانرا براه راست و طریق درست هدایت کند از کلمات ابو سهل است که گفته نومه بالنهار بعد الاکلة خیر من شربة الدواء النافع یعنی بعد از خوردن غذا و روز اندکی خوابیدن بجهة حفظ صحت یا دفع مرض از هر دوائی نافع انفع است نظامی عروضی سمرقندی در چهار مقاله گوید چون سلطان محمود سبکتکین شیخ الرئیس ابو علی سینا و ابو علی مسکویه و ابن الخمار و ابو سهل مسیحی و ابو ریحان و ابو نصر عراقی را از خوارزمشاه طلب کرد و ابو علی سینا و ابو سهل مسیحی صلاح خود را در آن ندیدند در خوارزم مانند لاجرم از نزد خوارزمشاه بیرون شدند و دلیلی با خود برداشته در زمانی کمتر از یک روز بیشتر از پانزده فرسنگ بادیه پیمودند بامداد قرب چاهی فرود آمدند ابو علی تقویم بیرون کرد درجه طالع خروج معلوم نمود شرایط استخراج بجای آورده با بو سهل گفت چنان دانم که درین سفر راه گم کنیم و شدت بینیم ابو سهل گفت من نیز چنان دانم که ازین سفر جان بسلامت نبرم چه تسییر درجه طالع تولد من بعیوق میرسد و یقین دانم عنقریب در این بیابان از تشنگی بمیرم پس دو روز دیگر بگذشت که دلیل ایشان راه گم کرد و شوارع محو گردید آب نایاب شد عطش پدید آمد ابو سهل از شدت تشنگی در گذشت در آن صحرا مدفون شد و از کتب معتبره مستفاد میشود که ایام زندگانی او زیاده از چهل سال نبود و زمان وفاتش با سال چهارصد و یک هجری مقارن بوده است همانا از تقریر ابو سهل مکشوف گردد که محتشم در این بیت گفته

زان تشنگان هنوز بعیوق میرسد فریاد العطش ز بیابان کربلا

ستاره عیوق را از دیگر کواکب بذکر اختصاص داده از آن است که آن کوکب را بعطش اختصاص تمام است و کتب آن حکیم دانشمند از این قرار است کتاب مائه و آن از اول تصانیف اوست و امین الدوله حواشی بر آن نوشته کتاب منتخب العلاج کتاب اظهار حکمتهای خدای تعالی در خلق انسان کتاب در علم طبیعی کلیات طب در دو مقاله مقاله در آبله اختصار کتاب مجسطی رساله در وباء کتاب در رؤیا بنام ابو العباس مأمون خوارزمشاه

ابو ریحان محمد بن احمد البیرونی

در انواع مسامعات و فنون ریاضی و اصناف علوم بمقامی جای گزیده که افاضل عالم بر این قضیه راه تسلیم داشته اند که در سطح بسیط مانند آفتاب سحر در فرد است و چنان یگانه است که دیده همتایش ندیده و بدان مشابه طاق است که نام جفتش بگوشی نرسیده الحق درج کمالات را عجب در یتیمی است گویند اصلش از بلده بیرون است که از توابع و اکناف سند شمرده اند محض ترتیب و تحصیل معنی انسانیت که آرایش جوهر انسانی بدو است از آن بلد که بعضی مولد و هم موطن مألوفش دانند قدم بیرون نهاده و در خوارزم که از بلدان ما وراء النهر است بار گشود و در آنجا بتحصیل علوم و کسب معارف اقامت گزید و در اقتباس کمالات و اکتساب معالی چنان مواظبت جست که آسایش از تعب نشناخت و روز از شب ندانست و دستش از قلم استراحت ندید و زبانش از بیان فراغت نیافت و در تمام ایام سال همه شبانه روز را برای تحصیل و تکمیل مساوی میدانست مگر روز مهرجان و نوروز را از رنج تعلیم و تعلم آسوده و بر جمع مؤنه اندوزی گرفتار بود تا بتواند بفراغ بال و رفاه عیال حق تحصیل و تکمیل ادا کند همی بر آن منوال بگذرانید تا در صعود معارج کمالات بحدی ارتقا جست که هر علم و کمال را تحت قدم نهاده از آن بالاتر مقام گزید بالجمله در علم سیر و تواریخ چندان مسلم شد که هیچ در دعوی صدق خود باخبار و روایات ابو ریحان استناد جوید چنانکه در احوال خوارزمیان چنین گوید من که این تاریخ پیش گرفته ام بر خود الزام نموده ام که آنچه نویسم از معاینات خویش یا از سماع ثقات باشد و پیش ازین مدتی دراز کتابی دیدم بخط ابو ریحان و او مردی بود در فضل و ادب و هندسه و فلسفه در عصر او چنو دیگری نبود و بگزاف چیزی ننوشتی و این دراز از آن دادم تا مقرر گردد که من درین تاریخ چون احتیاط میکنم از کتاب استیعاب فی صنعة الاصطرلاب و سایر مؤلفاتش واضح گردد که آن استاد کامل چنانکه در معقول و منقول مسلم گشت در محسوسات و مصنوعات نیز مسلط بود در ابداع صنایع عقیبه بجائی رسید که دست اختراعش طبقات افلاک و نقوش انجم را در چند صفحه چنان هویدا نموده است که گویا الواح فلکیه با صفحه خاطرش التیام داشته و صور چهل و هشتگانه در لوح سینه اش ارتسام یافته است بالجمله در جودت ذهن و حسن قریحت بپایه بود که خود در صناعت نقشه کشی و آثار جغرافی ابتکار جست و مبتدع قواعدی چند شد که مردم اروپا هر وقت آن قواعد را پسندند و مطالعت نمایند واضع آنرا بزرگ شمارند و در این زمان جنبای جل نقشه کشی ایشان بر اصول و قوانینی است که وی اختراع کرده است و ما بعون الله در ذیل شرح حال از آن مقوله مبسوط مقال خواهیم داد با آن احوال آن فاضل یگانه هر گز مطالعت را بر مشاهدت و بیانرا بر عیان

اصطرلاب و اصطرلاب

هر دو در لغت یونان یعنی ترازوی آفتاب است و آن آلتی است که از برنج ساخته ارتفاع آفتاب و کواکب را گیرند چه اسطر و اصطر یعنی ترازو است و لاب یعنی آفتاب

جغرافی

یعنی معرفت سطح زمین

اختیار ننکرد با آنکه در مسائل نجومیه باعلی مدارج ترقیات صعود نمود خاطرش بدانش قناعت نکرده همواره در پی بیش بود از آرزوی در غزنه و بلخ و جوزجان رصدخانها بنیاد کرد و در هر یک لختی از غرایب آن برد تا بر تمام دقایق فلکیه آگاه گشت پس اصحاب تنجیم را بباطلی بکشید و از فواید آن علم سوانحی ترتیب داد که روزگاریست منجمان در شمار عیال فضلش معدود باشند آن استاد فاضل محض تکمیل صنایع و تحصیل بدایع همواره از شهری بشهری بار میکشود گویا گنج هنر را در رنج سفر میدانسته است چنانچه چهل سال در هندوستان بسر برد و روزگاری دراز در حضرت شمس المعالی قابوس ابن وشمگیر با توجهات مخصوصه در سمت ندیمان و خاصان انتظام داشت و هم چند در ساحت ری بعزم تکمیل و سیاحت مقام گرفت چنانکه در کتاب آثار الباقیه عن القرون الخالیه در ذیل بیان انواء چنین گوید که از این فصل واقعه در خاطرم بگذشت که مصداق اشعار احمد بن فارس توانم بود

قد قال فیما مضی حکیم ما المرء الا باصغریه

فقلت قول امرء لبیب ما المرء الا بدرهمیه

من لم یکن معه درهماه لم یلتفت عرسه الیه

وکان من ذل لحیتیه یبول سنوره علیه

خلاصه مضمون آنکه اگرچه یکی از دانشمندان سلف گفته که مرد را دل و زبانش که دو عضو کوچک باشند مردی بزرگ نماید ولی مرا عقیدت چنان است که مردم دانا گویند که مرد را تا دو درهمی نباشد و شنو اگر بخانه رود و آن دو درهم همراه نبرد همخوابه اش بجانب وی التفات نکند و از نهایت خواری گربه خانه اش بروی بول آورد بالجمله چون از پیشگاه قابوس مفارقت جستم چند در ملک ری بسر بردم وقتی شخصی را دیدم که خویشتن را در صناعت تنجیم نسبتی ماهر و حاذق میدانست چون جمع استی استخراج احکام کند در حادثات جو مقدمة لمعرفه استنباط از روی جهل و نادانی نماید مقارنات کواکبی منسوب بنیازلند اعتبار مینمود و از رباطات آنها در استخراجات معاونت میجست خواستم تا وی را از راه خطا باز داشته بصواب صواب بعطف کنم رای سقیم خویش از دست نداد با آنکه در رتبت معلومات در هر چیز از من فروتر بود بناروا و ناسزا با من سخن راند چه او را ثروت و مکنتی بود که هر قبیح را رایج کند و مرا فقر و شکستی که هر فخر را عیب نماید پس دیری نگذشت که روزگار با من مساعد شد و کوکب اقبالم از وبال بر آمد با وی ملاقات اتفاق افتاد ازباب تصدیق در آمد طریق مصادقت پیش گرفت مع القصه ابو ریحان پس از سیاحت ری بخدمت شمس المعالی قابوس معاودت کرد گویند نزد وی مکانتی عظیم بهم رسانید آن امیر هنرپرور بر خرد و حکمتش تعجب آورد و رای و تدبیرش را پسندیده او را بوزارت دعوت نمود و ثروت علم و حشمت کمال را از هر چیز بالاتر دانسته از آن شغل منیع امتناع نموده چندی در آنحضرت معتکف گشت و کتاب آثار الباقیه را که فی الواقع آثار روحانی است جمع و تالیف نمود و دیباچه آن کتاب را بالقاب آن امیر هنردوست بیاراست اگرچه مبنای آن مجموعه بر ذکر تواریخ مشتمل است ولی در هر فصل و هر باب چندان طرایف آثار و مطالب عالیه و دیعت نهاده است که ناظرانش از هیچ علم بی بهره نمی مانند مثل مسائل نفیسه که مانند لآلی منثوره بوده است از کتب متقدمین التقاط کرده در عقد نظم و رشته تالیف آورده شرح داده بعد از اتمام آثار الباقیه

وُشم
بضم واو و سکون شین پر خضاب شبیه بنیهو ولی کوچکتر از او عربان آن را شلاد و شمانی و ... جدرچین گویند
نآء النجم نوء ابا الفتح
فرو رفت ستاره در مغرب و بر آمد رقیب آن در مشرق در حال صبح ...

الوبال
الشدة والثقل

بجانب خوارزم مسافرت نمود و روزگاری دراز در آستان مأمون خوارزمشاه که محط رحال حکما و محل رجال علما بود بگذرانید و در نزد وی چنان محرم شد که در هر نفس همدم بود و بجدی در رتبه اعتماد اختصاص یافت که دخیل هر کار و امین هر راز گشت چنانکه بیهقی در شرح دوستی خوارزمشاه و سلطان محمود از ابو ریحان حکایت کند که مأمون خوارزمشاه جانب امیر محمود و تا بدان جایگاه داشتی که امیرالمؤمنین القادر بالله بدست حسین که سالار حاجبان بود وی را خلعت ولایت عهد و لوا و لقب عین الدوله و زین الملة نفرستاد خوارزمشاه اندیشید که مبادا امیر محمود آزرده شود و بجنی نهد مرا پیش باز رسول فرستاد تا نیمه بیابان برفتم و آن کرامتها پنهانی از وی فرا گرفتم و بخوارزم آوردم و بدو سپردم فرمود تا آنها را پنهان کردند و آن وقت که میبایست این خاندان بر افتد آشکار کردند تا شد آنچه شد و رفت آنچه رفت بالجمله ابو ریحان بحشمت علم و اقتدار کمال قلب خوارزمشاه را چنان مسخر نمود که پایه تعظیم او را باعلی درجه کمال رسانید هم خوارزمشاه بحسن خلق و رفتار خوش چنان وی را بحکمند محبت گرفتار کرد که مدت هفت سال بدیگر جای روی نیاورد چنانکه خود در توصیف بردباری و قدرشناسی خوارزمشاه چنین گوید روزی بساط نشاط گسترده و من در پیش او بودم و هم مردی سخت فاضل که صخری نام داشت حاضر بود در هنگامیکه آن مرد پیاله شرابی در دست داشت تا بنوشد اسبان که در ب سرای بودند بانگی کردند و از یکی تیر و بادی رها شد خوارزمشاه گفت فی شادباء الشاذب صخری از بی ادبی پیاله بینداخت و من ترسیدم که فرماید سرش را بر دارند مأمون شاه بخندید و بر راه حلم و کرم رفت و هم روزی بر پشت مرکب جامی چند پیموده بغز نمود تا مرا بخواندند من دیرتر رسیدم پس بجانب من اسب دوانید و خواست فرود آید زمین بوس کردم و سوگند دادم فرود نیاید بگفت

العلم من اشرف الولایات یأتیه کل الوری ولا یأتی

یعنی علم از هر حکمرانی بلندی باشد عموم عالیان نزدیک آن بیایند و آن خود نزد کسی نرود با آنکه مرا بدان کردار نیک و گفتار شاهانه قرین تشکر کرده بود بدین سخن خلقی بر تجلیلم بیفزود

لولا الرسوم الدنیاویه لما استدعیتک فالعلم یعلو ولا یعلی علیه

یعنی اگر این رسمهای معموله نبود هر آینه در بخت نیز تو را احضار نکردمی و خود نزد تو می آمدم زیرا که علم بر هر چیزی بلندی گیرد و هیچ چیز بدان بلندی نگیرد تواند بود که مأمون شاه اخبار معتضد عباسی را مطالعت کرده باشد که روزی در بستانی دست ثابت ابن قره که از افاخم و حذاق اطبا بود گرفته تفرج مینمود ناگاه دست بکشید ثابت سبب پرسید گفت

کانت یدی فوق یدک العلم یعلو ولا یعلی

یعنی دست من بالای دست تو بود علم را بر هر چیز بلندی است و چیزی را بر آن بلندی نباشد آورده اند آن استاد کامل هفت سال تا عهد شیخ الرئیس ابو علی سینا و ابو علی مسکویه و ابو سهل مسیحی و ابو نصر عراقی و ابو الخیر ابن الخمار در سلک ندما و خاصان خوارزمشاه منظوم بود چنانکه از کتب مشهوره مانند نفایس الفنون و حبیب السیر و زینت المجالس و نگارستان

مستفاد میشود و شیخ الرئیس را در حضرت سلطان محمود بفساد عقیدت و خبث طریقت نسبت داده و در آن باب چندان
سخن راندند که حقد و کینهٔ آن حکیم در سینهٔ سلطان جای گرفت از فرط عصبیت در غضب شده ابوالفضل حسن بن میکال را
نزد خوارزمشاه روانه داشت و پیغام داد که شنوده ام جمعی از افاضل و اماثل را در صحبت خویش داری و
از اجتماع ایشان فرخنده مجلسی فراهم آورده ما را هوای لقای ایشان در سر افتاده می باید ایشان را
بپایهٔ سریر اعلی بفرستی تا از شرف حضور ما سعادت اندوز شوند گویند از آن پیشتر که ابوالفضل در رسد
خوارزمشاه بفراست دریافت که آن عنایت را نکایتی در پی است و آن احضار را آزاری در قفاست
ایشان را بخواند و گفت سلطان محمود کس بطلب شما فرستاده است بر ذمت مردمی و بزرگی ستم دانم که شما را
قبل از ورود رسول آگهی دهم چه هرگاه فرستادهٔ سلطان در آید و شما را نزد من ببیند یا در این شهر باید بناگزیر
شما را جانب او روانه خواهم داشت اکنون حالات خویش بنگرید هرگاه بسمت غزنین سر مسافرت ندارید سر خود گیرید و بهر سو
که خواهید رخت بر بندید و چون رسول او بیاید شما رفته باشید عذر من پذیرفته باشد ابوریحان و ابن الخمار و ابونصر
بماندند و دیگران از خوارزم بیرون شدند دیرگاهی نگذشت که ابوالفضل وارد گشت و رسالت ادا کرد صاحب
تاریخ نگارستان گوید آن سه حکیم بماندند در غزنین فرود آمدند و چون در پیشگاه حضور بار یافتند سلطان محمود خواست
که نقد دانش ایشان را بر محک امتحان بیازماید چنانچه صاحب نفایس الفنون گوید ارکان دولت سلطان محمود را گفتند که ابوریحان
در علوم نجوم چنان است که هیچ چیز بر او پوشیده نیست سلطان گفت وجود کسی که بر او هیچ چیز پوشیده نیست آدمی نیست ابوریحان گفت عند الامتحان یکرم
الرجل او یهان اگر سلطان بتصدیق دعوی ایشان ازین بنده برهان طلبد تا فضل پوشیده عیان گردد هیچ زیان
ندارد سلطان از سر غضب گفت ضمیری کرده ام بیان کن تا چیست و ضمیر کرده بود که خود از آن قصر از کدام در بیرون رود
و آن کاخ را دوازده درگاه بود پس ابوریحان اصطرلاب برداشت و علاقه بر گرفت طالع سؤال معلوم کرد زایچه بنهاد
جواب آن را بنمود و در ورقی ثبت کرده و ضبط نمود گفت معلوم کردم سلطان بفرمود تا در برابر او دیوار قصر را بشکافتند
و از آنجا بیرون رفت و چون آن سطور را ابوریحان از لحاظ نظر سلطان بگذشت واضح گردید که آن فاضل الهامی بحکم صریح
از آن معنی که صورت پذیرفته بود خبر داده است پس غضب سلطان زیادت گشت و بفرمود تا او را از بام قصر
بزیر اندازند خواجه حسن دانست که سلطان در غضب است و شفاعت در نگنجد بفرمود تا او را بر بام قصر بردند و در زیر او
دامی چند مهیا نمودند تا مگر بواسطهٔ آنها ضرر کمتر رسد چون او را بینداختند زیادت تا المی بدو نرسید مگر انگشت خنصر او
قدری مجروح شد خواجه حسن بفرمود تا او را بخانه بردند و تعهد مینمودند بعد از چند روز سلطان بر هلاک وی ندامت و افسوس
اظهار کرد حسن جبهه بر زمین سود و گفت اگر امان باشد بحضور سلطان در آید سلطان گفت مگر او را از قصر نینداختند
حسن گفت چون بسیاست او اشارت رفت و آثار غضب ظاهر شد ترسیدم شفاعت در نگنجد و قدرت آنکه فرمان
دگرگون شود نداشتم و نخواستم هنرمندی چنین بافسوس تلف شود چاره را چنان دیدم که زیر او دامی چند بسته و در آنجا
پنهان باشند تا مگر بواسطهٔ آن سالم ماند سلطان از آن معنی پسندیده آمد او را طلب داشت و گفت اگر دعوی تو چنانست

که هیچ چیز بر تو پوشیده نیست چرا از این حال واقف نبودی ابوریحان طالع تحویل خود بیرون آورد در آنجا از آن ماجری
بی کم و کاستش خبر داده بود سلطان باز در غضب رفت و بفرمود تا او را بزندان بردند و تا ششماه مهجور و محبوس ماند و در طول آن
مدت کس حدیث ابوریحان نیارست گفت و از غلامان یک غلام نامزد بود که او را خدمت میکرد و بحوایج او بیرون همی شد
و درون همی آمد روزی این غلام در مرغزار غزنین میگذشت فالگوئی او را بخواند گفت در طالع تو چند سخنی همی بینم
هدیه بده تا بگویم غلام دو درم بدو داد فالگو گفت عزیزی از تو در رنجی است تا سه روز دیگر از آن رنج خلاص گردد
خلعت و تشریف پوشد و باز عزیز و گرامی گردد غلام بر سبیل بشارت این داستان با خواجه گفت ابوریحان را خنده آمد
و گفت ای ابله ندانی که در چنان جایها نباید ایستاد دو درم بباد دادی گویند احمد میمندی ششماه فرصت می طلبید
تا حدیث ابوریحان بگوید آخر شکارگاه سلطان را خوش طبع یافت تقریبی علم نجوم در میان آورد و گفت بیچاره ابوریحان
دو حکم نیکو نمود و در عوض زندان رفت محمود گفت هر دو حکمش خلاف رای من بود و پادشاهان را سخن بر وفق
رای ایشان باید گفت تا از ایشان بهره بردارند آن روز اگر یکی از این دو حکم خطا شدی او را خوب بودی
فردا بگوی تا او را بیرون آورند و اسب و ساخت و هزار دینار و غلامی و کنیزی بدو دهند همان روز که آن فالگو
گفته بود ابوریحان را بیرون آوردند و تشریف بدو رسید و سلطان از او عذر خواست با ابوریحان گفت اگر خواهی
از من برخوردار باشی سخن بر مراد من گوی نه بر علم خویش ابوریحان از آن پس سیرت بگردانید و این یکی از شرایط
خدمت پادشاه است چون ابوریحان بخانه رفت افاضل بتهنیت او آمدند حدیث فالگو با ایشان بگفت عجب داشتند
کس فرستادند و او را بخواندند سخت لایعلم بود و هیچ چیز نمیدانست ابوریحان گفت طالع مولود داری گفت دارم
طالعش بنگریست دید سهم الغیب بدرجهٔ طالع بود تا هر چه می گفت اگر چه عمیا بود بصواب نزدیک همی آمد و اصحاب نجوم اگر نه
روایات و حکایات را از خرافات شمارند همانا پس از رهائی بخوارزم معاودت کرد و بظل عاطفت خوارزمشاه پناهیده
با جاه وجیه و قدر رفیع بسر برد چون مأمون شاه مقتول شد و دولت آن خاندان انقراض یافت مصلحت وقت در آن
دید که با گنج عزت در کنج عزلت بنشر علوم و تالیف کتب پردازد چنانکه برخی گویند تا شصت سال در آن مشاغل شریفه
همی اوقات بگذرانید تا روزگار بساط عمر سلطان محمود سبکتگین را در نوردید چون ابوسعید سلطان مسعود بن یمین الدوله
و امین المله بجای پدر بر اورنگ سلطنت نشست ابوریحان بعواطف بی نهایت مسعودی اقامت غزنین اختیار کرده از فر
انعام سلطان مسعود حظی وافر یافت شکر انعام و پاس مراحم خسروی را در آن دید که در تالیف کتابی پردازد
آنرا بالقاب همایونی بیاراید و نام نیک او را بر صفحهٔ روزگار باید پیوند دهد پس قانون مسعودی را بنام وی تالیف نمود
چنانکه خود در دیباچهٔ آن کتاب عباراتی آورده که مفادش بر این شرح است اگر چه آن خسرو باذل الذات بهیچ
مذلت منت آلوده نخواهد شد و منعمی است که منت و اذی ندارد و اجر و جزا نخواهد ولی عقل سلیم تضییع نعمت را
بحکم صریح حرام شمارد و سحاب کرمت آن خدیو هنردوست علاوه بر لطف عام چندان فضل خاص بر من ریزش نمود
که شکری از پی شکری ستم گشت قطره ای از بحر احسانش آنکه در این آخر عمر از وفور اسباب و حصول آمال

نیرو
بکسر اول بر وزن نیکو
بمعنی زور و قوت
و توانائی باشد
برهان

بر بساط علم نیروی خدمت بخشید و در سلک بار یافتگان حضور مکانت تقرب ارزانی داشت و مرتبه‌اش بلند گردید بدانچه که آوازه فضل و صیت علم را باقطار و امصار برد و بالجمله آن مکرمت بی پایان که خواجگان در بارهٔ بندگان خود مرعی میدارند در حق من مبذول داشت با آنکه من بنده غریق آن همه نعمتم چگونه شکر گذاری توانم کرد همان بهتر که خود بعجز و قصور اعتراف نمایم و چون نفایس علوم را در آن حضرت عالی قدر بی تمام هست این رساله را که در صنعت تنجیم است حدیث نعمت دانسته وسیلهٔ تقرب قرار دهم پس از اتمام کتاب قانون سلطان مسعود محض جایزه و انعام مقرر نمود تا بر فیلی یکبار نقره خالص حمل کرده نزد وی برند چون پایه قدر رجود را از آن الاتر می شمرد که اوقات فرخنده را بضبط آنها مصروف دارد لاجرم قبول نکرد و گفت همانا این بار مرا از کار باز دارد خردمندان دانند که نقره بسر رود و علم می ماند و من بنقوی خرد هرگز معارف باقی را بزخارف فانی نفروشم و منوی از فضایل آن استاد کامل مناظرات و مباحثاتی است که در هیجده مسئلهٔ طبیعیه با شیخ الرئیس ابو علی سینا او در میان داشته است و مبنای آن مسائل بر سکون ارض است و بر میل جمیع اجسام بابن مرکز و امتناع خلاء و ابطال وجزء لایتجزی و تناهی ابعاد و امثال آنها هر کس بانظر دقیق در آن رساله که سطح انظار متقدمین و مطرح افکار متاخرین است تامل کند از مایهٔ فضل و پایهٔ علم آن دو حکیم یگانه آگاه شود در تاریخ الحکما مسطور است که ابوریحان در آن مناظرات ادب از دست بداد و در هر جا شیخ الرئیس را الفتی الفاضل یاد کرد آن سخن بر طبع شیخ گران آمد از جوابهای مسائل و رسائل او سر پیچیده و بشاگرد خویش ابو عبد الله معصومی اجوبهٔ او را حوالت نمود معصومی بوی نوشت که هر گاه برای مخاطبهٔ حکیم الفاظی خوب و کلماتی دلپسند اختیار مینمودی با طریقهٔ حکمت نزدیکتر بود او را مصنفات از آن بیشتر است که در شماره آید یاقوت حموی گوید وقتی بجامع مرو درآمدم در وقفنامه آن مسجد فهرست اسامی مولفاتش دیدم که در اوراقی چند باخطی درهم و متقرمط نوشته بودند و چون برشمردم شصت ورق بود برخی گویند در هنگام حمل و نقل زیاده از یکبار شتر بود ولی دست حوادث چنان شیرازه آن تصانیف نفیسه از هم بگسیخت که از آن بسیار جزاندکی در میان نیست ملکزاده دانشمند و زبر علوم که در اکتساب علوم ریاضیه و سایر فنون روزگاری بسر برده استاز بدایت تحصیل تاکنون که سنه هزار و دویست و نود و چهار هجری است در هر محل و هر مخزن از مولفات آن فاضل یگانه نشانی بازجست چون تشنه که آب زلال یابد یا صائمی که هلال شوال جوید باجدی بلیغ هر طور توانست چند مجلد بدست آورده اینک کتاب قانون مسعودی و کتاب تفهیم بزبان عربی و پارسیه و کتاب استیعاب فی صنعة الاسطرلاب و آثار الباقیه عن القرون الخالیه در مخزن کتب وی موجود است و کتاب آثار الباقیه را بپارسی شرحی نوشته که توان گفت اگر ابوریحان بر این شرح واقف شدی چنان گفتی که شیخ بهائی از جانب محمود جغمینی با شارح چغمینی گفت

لا زال سعیک مشکورا و اسمک فی صدد جریدة الفضل مسطورا فلقد دللت دینا نتجها و حققت مقاصدها بایضاح رموزها و ابراز کنوزها و اظهار خفایاها و ابراز خبایاها و تحریر مقاصدها و معضلاتها و تیسیر غوامضها و مشکلاتها فعلیک منی اشرف التسلیم و الطف التحیة و الاکرام

بالجمله از تمام آن مولفات که رسمی دارد همان است که ذکر شد و مصنفاتی که از آنها جزاسمی در میان نیست این است کتاب تجرید الشعاعات و الانوار کتاب الاستشهاد باختلاف الارصاد کتاب الشموس الشافیة للنفوس کتاب فی اخبار المبیضة و القرامطة کتاب التنبیه علی صناعة التمویه کتاب المقالات و الآراء و الدیانات کتاب الجواهر کتاب فی العجایب الطبیعیه و الغرایب الصناعیه فی العزائم و الطلسمات و النیرنجات کتاب الارقام کتاب مقالید علم الهیات کتاب تسطیح الکره کتاب العمل بالاصطرلاب کتاب زیج مسعودی کتاب تحدید نهایات الاماکن لتصحیح مسافات المساکن کتاب الاظلال کتاب دلائل القبله رساله فی تهذیب الاقوال مقاله فی استعمال الاصطرلاب الکری مقاله فی عوارض الزلزله کتاب الصیدله اختصار کتاب بطلمیوس کتاب الاطوال للفرس و کتاب تاریخ الهند اگرچه آن همه تالیف و تصنیف که یاقوت حموی نقل کرده است محل تعجب است ولی با آن اشتغال و مواظبت که ویرا بوده مجال شگفتی نماند گویند هنگام که طایر روحش پر و بال بگشود تا آشیان بدرود نماید و وداع کند دوستی که در زمره افاضل بود با حالتی آشفته ببالینش حاضر گشت و چون ابوریحان چشم گشود بدو گفت در باب حدود فاسده روزی بعضی سخنان میگفتی اکنون میخواهم حق مسئله بیان کنی گفت اکنون مقام سؤال و مجال جواب نیست گفت فرخنده رفیقا هر که در این عالم بار گشاید بضرورت بدانجهان رخت بربندد ولی مذهب عقل حکم میکند که من آن مسئله بدانم و بمیرم از آن بهتر است که ندانم و جان بسپارم به لخواه وی حق مسئله را بیان کردم و چون سخنانم بانجامید عمر ابوریحان بپایان رسید برخواسته طریق خانهٔ خویش گرفتم هنوز آن مسافت طی و قطع نشده بود که رشته عمرش قطع شد و در آن خانه ناله و شیون از مرد و زن بلند گردید و آن واقعه در سال چهار صد و سی و نه بود و چون سخنی از بطالت و بدگوئی بمیان آمد این چند بیت از اشعار بسست افتاد در رشته تحریر درآوردم

یا شاعراً جائنی یخزی علی الادب	و فی تمدحی و الذم من ادب
و جد تضارطاً فی تحبی سغبها	کلا فلته غنونها ذنبی
و ذاکرا فی قوافی شعره حسبی	و لست و الله حقاً عارفاً نسبی
اذ لست اعرف جدی حق معرفة	و کیف اعرف جدی اذ جهلت ابی
ابی ابولهب شیخ بلا ادب	نعم و والدتی حمالة الحطب
المدح و الذم عندی یا ابا حسن	سیان مثل استواء الجد و اللعب
فاعفنی عنهما لا تشغلن بهما	بالله لا تو قعن مفناک فی تعب

ای شاعر بوالفضول هرزه درآی که طریق یاوه گوئی را مجری مستقیم دانسته محضر من بار گشوده تا از لسان خود عقده برداشته در سراج ستایش از طبع روان فضل و هنر را بمد فوع خاطر تو ثبت کنی بهجه با نقل مدایح من دقایق معاین را بر حجت نقل و اقتباس میسند از چه خوی زشت و خصلت ناپسند من لایق مذمت است نه مستحق مدحت آن بوالفضول از خامی و ابلهی از در ریشخند در آمده تاریش و سبلم نشانهٔ تیر کند و این نه داند که من ریش انبوه

وسلت صبر خویش بجای خود قرار داده هر دم بیاد خواهم داد حال افسانهائی که مرا در باب حسب آورده بودی همان است
که شنیدی واما در خصوص نسب یا نگویم خدای ما سوگند که من نسب خویش نکو نشناسم بلی از نام جد پدر همین قدر
دانسته ام که ویرا ابولهب کنیت بوده و از هر هنر و کمال هیچ بهره نداشته و والده وامرأته حمالة الحطب می کشند
ای ابو الحسن شاعر بر تو مستور نماند که ستایش و نکوهش حقیقت گوئی و بذله جوئی در عقیدت من یکسانست و از تو مسألت
که مرا از آن مراتب و مناقب که دعوی کرده معاف داری و متعهد خویش را از خطر بهنداری و از این شعر آرزو است

فلا یغررک منی لین مس ... تراه فی ذنوبی واقتبابی

کانی اسرع الثقلین طرا ... الی الخوض الرذیلة فی ذهابی

حاصل مراد آنکه زنهار بدان نرمی که در مدرس استفادت از من مشاهدت کنی فریفته چه هنگام شوخی و جنگ در ورطه هلاک
تمام انس و جن را سبقت گیرم چون از مطالب علمیه ابوریحان سخن رفت اینک بانجاز وعده در شرح مطویات
پاره کتب و بعضی رسائل او سخن رانیم از نتایج افکار و بدایع آثار آن فاضل یگانه بعضی مسائل طریفه و مطالب عالیه است
که با فقدان اسباب و نقصان آلات بحسن قریحت و فکر دوربین برای آنها ایجاد قانون و تأسیس اساسی کرده است
که هر کس با نظر انصاف در آنها تأمل کند بر رتبت علم و مقدار فضلش اطلاع یابد من جمله اصول و ضوابطی است
که در تسطیح کره زمین و ترسیم نقشهای جغرافیا در مطاوی مؤلفات خود آورده است اگرچه حکمای اروپا آن قواعد را
از وفور اسباب و تکمیل ادوات باعلی مدارج کمال رسانیده اند ولی هر زمان این عبارات بشنوند و آن اشارات را
ببینند باقتضای الفضل للمتقدم او را بزرگ شمارند و شایسته هر قسم تحسین دانند اینک محض ایضاح آن رموز و کشف آن کنوز
آنچه در آثار الباقیه در باب ترسیم نقشهای جغرافی ذکر کرده است حاصل مراد او را بیان کنیم ابوریحان گوید بقانونیکه
در تسطیح منازل قمر و صور کواکب در سطوح مستویه مینمایند میتوان چنانکه بر کره ارض است تسطیح کنند و من خود
در این باب شرحی ندیده ام و آنچه گویم از نتایج افکار و لوائح خاطر خویش گفته باشم پس مرا معذور دارند و اگر
خطائی دریابند محض کرم بر من ببخشایند مختص مقصود آنکه ترسیم و تسطیحی که از کره ارض منظور است از این دو
بیرون نیست اولا تسطیح دوایر عظیمه و صغیره است که بر کره ارض واقع یا مفروض باشد ثانیا تسطیح نقاطی است
که بر این کره واقع یا مفروض باشد اما تسطیح نخستین پس باید دانست که دوایر مفروضه در نصف شمالی است
یا در نصف جنوبی مثلا در تسطیح دوایر شمالیه سطحی مستوی فرض کنند که با قطب شمالی بیک نقطه مماس شود و هم
موازات و محاذات داشته باشد با سطح دایره معدل النهار پس مخروطاتی توهم نمایند که راس آنها در قطب
جنوبی باشد و سطح آنها گذر کند بر دوایری که تسطیح آنها مقصود است و از آنها نیز گذشته بسطح مستوی
مفروض متصل شود پس فصل مشترکی که میانه سطح مستوی مفروض و سطح مخروطات است تسطیح آن دوایر است
که بر آن سطح شده و اما تسطیح دوم تعیین آن نیز مانند نخستین است جز آنکه در جای مخروطات خطوط مستقیم شود
پس سطحی مستوی فرض کنند که با احد القطبین بیک نقطه کند مثلا در تسطیح نقاط شمالیه از قطب جنوبی

خطوطی اخراج کنند که آنها بدان نقاط مرور کنند و از آنها گذشته بسطح مستوی مفروض متصل شوند پس فصل مشترکی که میان سطح
مفروض و طرف خطها واقع گردد تسطیح آن نقاط است که بر آن سطح شده و صغانی راس مخروطات را در قطبین قرار نه
بلکه آنها را بر استقامت محور داخل کره یا خارج آن فرض نماید پس در سطح مستوی مفروض خطوط مستقیمه و دوایر و قطع
تصویر و تشکیل یابد ابوریحان گوید اگرچه ابو حامد در این باب سخنی آورده است ولی بر من سبقت نداشته است
و بعد از بیانات من بر آن مطلب متفطن شده و از قواعد تسطیح نوعی دیگر است که من استوانی نام نهاده ام
و در کتب متقدمین خود ندیده ام و آن بر این وجه است که آنچه از دوایر و نقاط بر صفحه کره واقع است بر آنها
خطوط و سطوحی بموازات محور گذرانیم تا بر سطح نصف النهار خطوط مستقیمه و دوایر و خطوط تصویر و تشکیل شود و
ولی در اعمال این قاعده اجزای صفحه زمین بر یک نسبت تسطیح نشوند پس مناسب تر این است که دایره بر صفحه کاغذ
رسم کنیم و هر چند بزرگتر باشد بهتر است و از دو قطر که از تقاطع آنها زاویه قائمه حادث شود بر چهار قسمت
نمائیم و یکی از آن انصاف اقطار را بر نود جزء متساوی قسمت کنیم و از مرکز دایره ببعد هر کدام از آن اقسام
نودگانه دایره رسم نمائیم پس نود عدد دایره متوازیه متساویة البعد ترتیب داده میشود و دایره محیطه را بر سیصد و
شصت جزء متساوی قسمت می کنیم و از مرکز دایره خطوطی مستقیمه بر نقاط تقسیم که در دایره محیطه است وصل مینمائیم تا شکل تمام شود
پس الیوم محیط قائم مقام دایره استوا است و مرکزش یکی از دو قطب است و بر محیط استواء نقطه نظر مبدء طول فرض میکنیم و از روی
جدول طول و عرض بلدان طول هر بلد را که خواسته باشیم از بلدانی که بر این نصف کره واقع میباشند برداشته و ابتدا
از نقطه مبدء کره بسمت یسار باندازه درجات آن طول میشماریم تا نقطه که منتهای درجه طول آن بلد باشد و آنوقت
باستقامت خط که بمرکز منتهی است بقدر درجات عرض آن بلد از دوایر نودگانه می شماریم هر جا که رسیدیم موضع آن بلد است
و آنجا را نقطه نشان می کنیم و این عمل را در جمیع بلاد دیگر که در این عرض واقع میباشند جاری مینمائیم مثل همین عمل را در دایره دیگر
تکرار میکنیم تا جمیع بلاد بر صفحه دو دایره تسطیح میشوند و بعد حدود ممالک را با الوان مختلفه بدان دو صفحه طرح می کنیم
بهمان قسم که بر صفحه زمین واقع شده اند تا مشهود شود اگرچه مسائل مذکوره نسبت بمبدعات و مخترعات سایر
مهندسین در نهایت اتقان است ولی از سلامت ذوق و رزانت عقل بتسطیح دیگر رغبت کرده گوید در وجوه
مذکوره تسطیح بعضی معایب دیده شده که معایب آنها بوجه ذیل مرتفع میشود مناسب تر آن است که در ترسیم و تسطیح
آن وجه را بکار برند پس دایره رسم میکنیم و دو قطر آن را بر یکدیگر عمود ساخته جهات اربعه را بر چهار طرف آن نشان می کنیم
و هر دو قطر را در چهار جهت باندازه امتداد میدهیم و هر یک از چهار نصف قطر را بر نود جزء متساوی قسمت می کنیم و محیط را
هم بر سیصد و شصت جزء منقسم میسازیم بر خط مشرق و مغرب مراکز دوایری طلب میکنیم که هر کدام مرور نماید بر جزوی از اجزاء
قطر و بر دو نقطه شمال و جنوب و چون مراکز بدست آمد از آن دوایر آن قدر قوسها رسم می کنیم که در داخل دایره تسطیح افتد
پس بالجمله هشتاد قوس رسم شود و قطر را با اجزای متساویه قسمت نمایند و جمیعا از طرفین منتهی شوند به نقطه شمال و جنوب
و اینها دوایر طول باشند پس رجوع می کنیم بخطی که از نقطه شمال بر استقامت قطر ممتد گشته و بر آن خط مرکز دایره را

طلب کنیم که مرور نماید بر سه نقطه یعنی دو نقطه که بر طرفین مشرق و مغرب اند از محیط و نقطه که نزدیک مرکز هست از قطر و بعد بر سه
نقطه دوم تقسیم محیط و قطر و همچنین تا نود عدد دایره رسم شود پس در نصف جنوبی شکل همین عمل را جاری میسازیم هر خطی که از نقطه
جنوب بر استقامت قطر خارج شده تا تمام دوایر عرض بعدد یکصد و هشتاد رسم شوند و هر یک از دوایر طول را بر یکصد و
هشتاد رسم شوند و هر یک از دوایر طول را بر یکصد و هشتاد قسمت نمایند و نقطه مغرب را مبدء طول فرض کنیم و خط مشرق
و مغرب را دایره استوا، و از نقطه مغرب بعدد درجات طول بلد بر خط مشرق و مغرب بشماریم تا منتهای درجه معلوم شود و از آن
روی بقدر عرض بلد چه شمالی باشد و چه جنوبی بشماریم هر جا رسیدیم موضع بلد مطلوب است و مانند این عمل را در سایر
بلاد جاری نمائیم و هم از آثار لطیف قریحه وی لطیفی است که او را در مسئله حرکت ارض حاصل شده است چنانچه
در کتاب استیعاب در عمل اسطرلاب زورقی عباراتی آورده است که هر کس در آنها تأمل کند داند که اختیار
آن مذهب و سلوک آن طریقه را صفتی تمام داشته است قال وقد رأیت لابی السعید السجزی اسطرلاباً
من نوع واحد بسیط غیر مرکب من شمالی وجنوبی یسمیه الزورقی فاستحسنته جداً لاختراعه ایاه
علی اصل قائم بذاته مستخرج مما یعتقده بعض الناس من ان الحرکة المرئیة من الارض دون الفلک
ولعمری هو شبهة عسر التحلیل صعبة المحق لیس للمعولین علی الخطوط المساحیة من نقضها شیء
اعنی بهم المهندسین وعلماء الهیئة علی ان الحرکة سواء کانت للارض او کانت للسماء فانها
فی کلتا الحالتین غیر قادحة فی صناعاتهم بل ان امکن نقض هذا الاعتقاد
وتحلیل الشبهة فذلک موکول الی الطبیعیین من الفلاسفه

گوید از ابوسعید سجزی اسطرلابی بسیط دیدم که از شمالی و جنوبی مرکب نبود و آنرا زورقی نامیدی آن عمل زیاده مرا پسند افتاد
و ویرا بسیار تحسین کردم چه آنرا بر اصلی قرار داده بود قائم بذات چنان آن عمل و مدار آن صنعت بنا بر عقیدت
مردمی بوده است که ارض را متحرک دانسته و حرکت شبانه روز را از افلاک منسوب ندانسته اند قسم بجان خود که آن
عقیدت شبهه ایست که تحلیلش در نهایت دشواری است و قولی است که رفع و ابطالش در کمال صعوبت است
مهندسین و علماء هیئت که اعتماد و استناد ایشان بر خطوط مساحیه است در نقض آن شبهت و رد آن عقیدت
بسی ناچیز و تهی دست باشند هرگز دفع آن شبهه را اقامت برهان و تقریر دلیلی نتوانند نمود و این معنی بطعن ایشان
نشود زیرا که حرکت مرئیه چه از ارض دانند و چه از سما شناسند در هر حال بصناعت ایشان زیانی نرساند
و اگر دفع آن شبهت در حیز امکان آید در آن باب رای دم زدن باشد با نگاه و انظار طبیعیین فلاسفه منوط است
هم گر ایشان باشراق نفوس شریفه رد آن مقال را افادات و افاضاتی بیاورند اگرچه ابوریحان در آن معتقد
طریق گروهی را که قبل از بطلمیوس بوده اند پیموده است ولی در چنان مرحله که اسلام متقدمین در تزلزل بوده و اقدام
متاخرین در لغزش افتاده است با حکیمی مانند بطلمیوس و جماعتی که بعد از وی بوده اند طریق خلاف پیش گرفتن و حرکت
ارض اعتقاد کردن در آن وقت کار سهل و آسانی نبوده است هر دانا میداند که از بزرگ مسائل قول دادن

از فرط

از فرط اعتمادی است که قائل را بجودت ذهن خود یا عقل خود بوده و حق را بعیان دیده است بطوریکه یارای اغماض
نداشته اگرچه آن فاضل یگانه بدان عقیدت بر جای نمانده ولی سلوک آن منهاج قویم بحدت ذهن و نگاه ذاتی بوده و رجوع
از آن عقیدت بواسطه امر عرضی واقع شده مانند فقدان اسباب یا نقصان آلات و امثال آنها و هم از طرایف آثار و مسائل
که خود در آنها ابتکار جسته است استخراج جیب درجه واحده است که در قانون مسعودی بیان کرده بعد از تألیف
آن کتاب نفیس اگر کسی بمطالعش فایز شده و از آن مسئله سخنی رانده است غواص آن بحر و کامیاب آن معدن است
سلطان شهید الغ بیک در زیج خود رایت مفاخرت افراشته استخراج جیب درجه واحده را بطریق برهانی
بخود مخصوص و منسوب داشته است چنانکه در باب دوم از مقاله دوم در معرفت اوقات و طالع هر وقت آنچه
تعلق بدان دارد گوید جیب یکدرجه که بنای عمل جدول جیب و ظل بر آن است الی یومنا هذا هیچ کس بطریق برهانی
استخراج نکرده و همه حکما تصریح کرده اند با آنکه طریق عمل با استخراج آن نیافته اند و حیلت کرده اند تا بتقریب بدست آورده
و ما بعنایت الله و منه بطریق برهانی ملهم شدیم و در بیان آن علیحده کتابی پرداخته ایم و هم سلطان شهید در تعدیل سیم قمر
گوید اما در قسمت مرکز تعدیل اول برگیریم و بر خاصه افزائیم تا خاصه معدله حاصل شود پس بخاصه معدله تعدیل دوم
و اختلاف برگیریم و نگاه داریم پس اگر خاصه معدله کمتر از شش برج باشد بمرکز دقایق المخصص از جدول برگیریم
که بعد از جدول موضوع است آنچه باشد در اختلاف ضرب کنیم و حاصل را با تعدیل دوم بر وسط افزائیم تقویم قمر حاصل شود
و ملا عبدالعلی بیرجندی در شرح زیج گوید قدما جیب یکدرجه را بتقریب بیرون آورده اند و بناء جدول جیب بر آن نهاده اند
و افضل المهندسین مولانا غیاث الدین جمشید کاشانی که اصل رصد سمرقند از آثار طبع لطیف اوست ملهم شده باستخراج جیب یکدرجه
و در آن باب رساله انشا نموده و مصنف تغمده الله بغفرانه طریقی دیگر در باب جیب درجه واحده بیان فرموده و در آن باب
رساله نوشته است انتهی اصحاب مروت و انصاف میدانند که مصنف و شارح حق ابوریحان را کتمان کرده اند چه کتاب
قانون مسعودی در خزاین کتب سلطان شهید بوده است و در اکثر اوقات بمطالعت آن فایز می شده چنانچه
از مکتوب غیاث الدین جمشید که از برای پدرش نوشته است و ما خود نسخه از آن مکتوب را خواهیم نگاشت آن معنی
قرین صحت و ثبوت خواهد شد با وجود این معنی کاش سلطان شهید در مسئله جیب درجه واحده از استفادت و استعانت
خود عبارتی میگفت یا در اعانت و افادت ابوریحان اشارتی میکرد و هم در تعدیل سیم قمر که محض تسهیل عمل حیلتی
بکار برده است کاش از طریق فتوت و انصاف در آمدی فرمودی که ما در این مسئله یا در این حیلت متابعت ابوریحان
و یا آثار او اقتدا کردیم و بر اثر او رفتیم و نیز ملا عبدالعلی بیرجندی کاش از جاده اعتساف خارج نشده چنانچه
از غیاث الدین جمشید سخنی آورده در مسئله جیب و هم در تعدیل قمر کلامی از ابوریحان میگفت یا نامی از او ذکر میکرد
با آنکه محض اثبات مدعا و انجاز وعده اینک سطری از مکتوب غیاث الدین را بعینه در رشته تحریر آوردیم و هو هذا
روزی در بندگی حضرت سلطنت خلد الله ملکه و سلطانه بمطالعه مشغول بود و قاضی زاده رومی در مجلس
حاضر بود حوالت برهانی بقانون مسعودی کرده بودند در آن مجلس قانون را حاضر فرمودند آن برهان را طلبیده

چون در مجلس محقق نشد قاضی زاده قانون را بوثاق برده که تحقیق کند بعد از دو روز آورد و گفت همانا در این محل
تزلزلی است که مسئله تمام از آن بیرون نمی آید نسخه دیگر باید طلبید و با آن مقابله کرد و این بنده را در آن دو روز
حمی یومیه عارض شده بود بدان عارضه از خانه بیرون نرفت با آن حال هر قسم بود بحضور رسانده در زمانی که قاضی زاده
در مجلس بود و همین که نظر بندگی حضرت سلطنت پناهی بر این بنده افتاد فرمود که مولانا این مسئله را بیرون آر
و قانون مسعودی بدست این بنده داد همین که این بنده پنج و شش سطر از آن مسئله فرو خواند تمامی مسئله بیان کرد
و هیچ ترک در آن مسئله نبوده است انتهی و هم در کتاب آثار الباقیه بعضی مطالب مندرج است که در کتب حکمای اروپا
براهین آنها اقامه شده است من جمله در باب جستن آبها از بعضی چشمها شرحی گفته که بعینه حکیم طبیعی وان مسیو زل
در باب پی آرت زین ذکر کرده است و ما بعد از طی مسائل و مطالب ابوریحان آن مسئله و سایر مسائل و قواعد
نقشه کشی را که حکمای اروپا معمول میدارند خواهیم نگاشت تا واضح شود که در آن مسائل ابوریحان را
با اهل حکمای ایشان توارد خاطر بوده است و یا ایشان بمؤلفات وی ظفر یافته آن قواعد را از و اقتباس
کرده اند در آثار الباقیه گوید آبهائی که در ته چاه مجتمع میشود بر دو قسم است گاهی از اطراف چاه ترشح کرده
جمع میشود و چه سطح آن ماده با سطح آب مجتمع هم کف و هم تراز و است و این قسم را ممکن نیست که بهیچ تدبیر بجستن آورد
چه فوران و صعودی که وارد باشد با آن منظور موافق نیاید و گاهی میشود که آب در ته چاه بقوت جوشش میکند زیرا که ماده در منبع
ارتفاعی است که از آنجا نشیب سرازیر شده و از منافذ خارج میشود و این قسم را ممکن است که با آلات معموله
مانند فوارهای بلند و لولهای از بجستن آورند بقدری که منتهای آب فواره با سطح اصلی ماده مساوی و موازی شود
و ارتفاع گیرد گاه بحد قلعه و مناره بلند گردد و نیز ابوریحان در ذیل آن مطلب گوید که در مرج چون حفر چاهی کنند
بسا اتفاق افتد که بسنگی منتهی میشود و مردم آن سرزمین بر حسب فراستی که در آن امر دارند از صدای آن سنگ
معلوم کنند که چه مقدار آب در آن خاک موجود است پس بدان آلتی که در دست دارند رخنه تنگ در آن سنگ
پدید آرند اگر آب بسلامت جوشش کند آن مجری را وسعتی دهند و اگر آثار طغیان مشاهدت شود آن رخنه را
با خاک و آهک انباشته کنند که مبادا سیلی مهیب در آن مکان پدید آید و در بالای کوهی که در میان ابرشهر و طوس
واقع است دریاچه ایست تلم برزود که گرداگرد آن بصد فرسنگ جا باشد و در آنجا آب مانند جزر و مد که
در آب دریاهای دیگر پدید میشود مشهود نیست زیرا که سطح مبدء و خزانه با سطح آن موازی و برابر است یا اگر
سطح ماده مرتفع است ولیکن بمقداری از آب که تابش خورشید تخفیف میکند موازن آن مقداری است
که از مبدء وارد میشود از آنروی زیاد و کمی در آن نیست و هم ابوریحان گوید دریاچه ایست که آن را
سبز رود نامند و آن چشمه سیریست که در سرزمین کیماک در کوهی واقع است که منکور مینامند و مظهر آن چشمه
بقدر یک سپر بزرگی بیش نیست سطح آب با لب چشمه برابر است گاه میشود که سپاهی از آن آب مینوشند و اصلا
کم و زیاد نمیشود و در نزد آن چشمه نقش دو پا و دو دست با همه انگشتان و هم نقش دو زانوی انسانی پدید است

گویا در آنجا سجده نموده و هم اثر پای طفلی و هم دراز گوشی در سنگ نقش گرفته است ترکان غز هر وقت آن موضع را ببینند بتعظیم آن مکان سجده میکنند
از همه عجیب تر قصه ایست که در فیلوان دیک مهرجان واقع شده از سقف آن صفه که در کوه کنده شده آب ترشح میکند چون سرد میشود
مانند آب ناودانها در فصل زمستان بطور استطالة منجمد میشود شنیدم که اهل مهرجان میگویند بسیار شده که کلنگی بدان سقف زده اند
و جای آن خشک شده و از تراوش باز ایستاده است با آنکه مقتضای قواعد طبیعی آنست که اگر آب از کوبیدن کلنگ زیاد نشود
لا محاله بر حالت نخست باقی بماند و شگفت تر از این صفه تراوش آبی است که از دو ستون مسجد جامع قیروان حکایت میکنند
اکنون مسائل و مطالب حکمای اروپا را شرح میکند را نیم مخفی نماند طریقه اولی از قواعد نقشه کشی که ابوریحان ذکر کرده است بزبان فرانسه
stéréographique
استرافیک گویند و مخترع آن ابرخس است و تقریبا یکصد سال قبل از میلاد مسیح آن قاعده را اختراع و استنباط کرده است
hydrographique
و طریقه ثانیه را که اسطوانی نام نهاده است بزبان فرانسوی هیدرافیک گویند و باعتقاد مهندسین اروپا واضع آن قاعده
ایپولونیوس بوده و قریب دویست سال قبل از میلاد آن را وضع کرده است و در این ازمنه در اکثر نقشها برای تسطیح کره زمین معمول
میدارند و طریقه ثالثه در یکی از نقشهای فرانسوی که در سال ۱۲۵۵ هجری طبع شده است ملاحظه شد طریقه رابعه موافق است
با آنچه موسیو بابار در سال ۱۲۲۵ هجری بعد از آنکه انواع بسیار از ترسیم نقشها را ملاحظه نموده بود اختراع کرده است حکیم مسیو زل
Grenelle
در کتاب خود که در علم طبیعی نوشته است در خصوص چاه گرنل که در پاریس واقع است فصل مشبعی آورده است و در بیان سبب و علل
طبیعیه آن شرحی گفته است که با تحقیقات ابوریحان نسبتی موافقت دارد باجمله آن چاه در پاریس واقع شده و بعمق پانصد و چهل و شش متر است
و بواسطه لوله که سی و هشت متر ارتفاع دارد و از زمین بلند میشود و در باب بحر خزر حکمای اروپا را تحیری بود که آن همه رودخانها
در آن داخل میشود و اصلا ممر و مخرجی ندارد تا از آن خارج گردد لهذا تا دویست سال قبل عقیدت ایشان چنان بود که بحر خزر را
دو مجرای تحتانی است یکی از زیر کرجستان و قفقاز و دیگری بطرف ممالک ایران و آنچه از رودخانها آب در آن میریزد از مجری اول
بدریای سیاه و از مجری دوم بخلیج فارس پیوسته میشود اگر چنان نباشد بایستی از اجتماع رودخانهای عظیم طغیان آن آب سواحل ایران
و حاجی طرخان بلکه خوارزم و تمامت آسیا را فرو گیرد ولی از تاریخ فوق الی الآن که علوم شیمی و طبیعی را تکمیل کرده اند در باب این بحر
بدان سخن که از استاد ابوریحان نقل کردیم قائل شده اند و معلوم داشته اند هر قدر آب در آن دریا وارد میشود بهمان قدر از تابش آفتاب
تخفیف میکند مخصوصا جمعی از مهندسین روس تحقیق این مسئله را غور رسی کرده اند و آنچه ایشان بعد از تتبع بسیار استنباط نموده اند مطالبیست که ابوریحان در آثار الباقیه ذکر کرده

ابو علی احمد بن محمد بن یعقوب بن مسکویه

از رجال ری بوده و در عهد خود در عموم علوم خصوصا حکمت عملیه جز شیخ ابو علی سینا نظیری نداشت احمد بن ابی اصیبعه گوید کان ابو علی بن مسکویه
فاضلا فی العلوم الحکمیة متمیزا فیها خبیرا بصناعة الطب جیدا فی اصولها و فروعها گروهی از علما که از جمله ایشان میرداماد است
در حق وی دعوی تشیع نموده اند خلاصه از شرح احوالش آنست که در اوایل عمر بتوجهات دستور معظم ابو محمد مهلبی وزیر معز الدوله دیلمی
تربیت یافت و از آن وزیر دانشمند رعایتها دید و هم با ابن العمید و پسرش ابو الفتح ذو الکفایتین اختصاص تمام بهم رسانید و چون
ابو الفتح بفرمان عضد الدوله بهلاکت رسید ابو علی با آستان آن سلطان دست یافت و در حضور وی منزلتی بلند یافت
و از ندمای مخصوص شد و چون مراتب امانتش بر خاطر عضد الدوله مکشوف گردید منصب خزانه داری در حق وی مبذول فرمود و در از ... گار

بتالیف کتاب تجارب الامم پرداخت و آن کتاب از وقایع عالم تا سنهٔ سیصد و هشتاد و و که سال فوت عضد الدوله است
پیش میست و آن کتاب از نفایس تواریخ است و بر فواید حزم و عواقب افراط و تفریط اطلاعی تمام دارد گویند مابین ابن مسکویه
و ابن سینا صفائی نبوده چنانکه گروهی از مورخین آورده اند که روزی شیخ رئیس در مجلس تدریس ابن مسکویه درآمد و شاگردان
بر دو روی نشسته بودند پس شیخ الرئیس جوزی نزدیک ابن مسکویه انداخته گفت مساحت این جوز را بشعیرات باز گوی
ابن مسکویه فی الفور جزوی از کتاب اخلاق نزد او انداخته گفت تو اول در اصلاح اخلاق خویش بکوش تا من جوز را مساحت کنم
شیخ رئیس در بعضی از مصنفات خود بتقریبی گوید من این مسئله را بسبیل محاضره با بوعلی مسکویه در میان آوردم بدشواری فهم نمود
مکرر اعاده کردم آخر واگذاشتم و چنانکه بایستی فهم نتوانست کرد بالجمله ابن مسکویه تمامت عمر را بعزت و کامرانی بگذرانید و بمؤانست
با سلاطین و صدور و امراء محشور بود و در اواخر عمر در شمار جمعی از حکمای یگانه و علمای فرزانه بنیاد دست خوارزمشاه امتیاز
و اختصاص داشت و در آن مجمع با ابوعلی بن سینا و ابوسهل مسیحی و ابوریحان بیرونی و ابونصر عراقی و ابوالخیر خمار با کمال اعزاز و اعتبار
بر میبست تا آنکه دولت غزنویه اوج گرفت و سلطان محمود سبکتکین بملوک عصر فرمان روا گشت بدانگونه که در تفصیل حال ابوریحان
مشروح است آن جمع را بنزدیک خویش احضار داشت از آن پیش که نامه سلطان در رسد هر دو ابوعلی از خوف سطوت وی
راه فرار گرفته از پیش خوارزمشاه بیرون شدند چون بابیورد رسیدند دلیلی گرفتند تا از راه بیابان ایشان را بعراق برد پس از آنکه
آن بلد منزلی چند طی کردند روزی ابوعلی مسکویه با شیخ رئیس گفت من از زایچه طالع خود استخراج کرده ام که در این بیابان
راه گم کنیم و من از فرط تشنگی سفر آخرت کنم و تو بعد از سرگردانی بسیار بمقصد برسی اتفاقا همان روز ابری سیاه ظاهر شد و باد تند
وزیدن گرفت رعد و برق و باران عظیم روی نمود جهان را چنان تاریکی فرو گرفت که عقل دوربین در وادی
حیرت سرگردان شد در آن ظلمت و تاریکی دلیل ایشان راه گم کرد روز دیگر بصحرائی رسیدند که از هیچ طرف
راهی ندیدند چون آفتاب بوسط السماء رسید از شدت حرارت روی زمین تافته گشت و قطره آب یافت نشد دلیل
از فرط تشنگی هلاک گردید ابوعلی مسکویه نیز برحمت خدا واصل شد بعضی از معاصرین در کتاب خود نوشته اند که ابوعلی در اصفهان
مدفون است و اکنون قبروی در محله خواجو مشهور است مؤید این مقال آنکه صاحب چهار مقاله داستان عطش و هلاک را
چنانچه گفتیم با بوسهل مسیحی نسبت داده و در تاریخ الحکماء و غیر آن مضبوط است که ابوعلی در سنه چهار صد و بیست
وفات یافته و از معمرین عصر خود بوده است چنانکه در پایان زندگانی قوت حرکت نداشت و ازوی
کتابهای پسندیده در صناعات علوم مانند علم اخلاق و منطق و ریاضی و مغازی و دیگر فنون بیادگار ماند
خواجه نصیر الدین طوسی علیه الرحمه که شرح حالش خواهد آمد سبب تالیف اخلاق ناصری را بپایانی آورده
که حاصل مرادش بدین شرح است زمانیکه در قهستان رحل اقامت انداخته در خدمت حاکم آن بقعه
ناصر الدین عبد الرحیم بن ابی منصور بسعادت صحبت فایز بودیم ذکری از فضایل استاد فاضل و حکیم کامل
ابوعلی مسکویه در میان بود و از کتاب طهارة آن فاضل یگانه که این سه چهار بیت در وصفش ناطق است
سخن رفت

بنفسی کتابٌ حاز کلَّ فضیلةٍ | وصار لتکمیل البریّة ضامنا
مؤلّفه قد ابرز الحقّ خالصاً | بتألیفه من بعد ما کان کامنا
ووسّمه باسم الطّهارة قاضیاً | به حقّ معناه ولم یک مائنا
لقد بذل المجهود للّه درّه | فما کان فی نصح الخلائق خائنا

حاصل معنی آنکه فدای کتابی شوم که هر فضیلت را جامع و تکمیل عالمیان را ضامن شده است ابن مسکویه
که مؤلف آن است مطالب حقه را که پوشیده بود بدان تالیف آشکار نموده کتاب الطهاره اش نامیده
و نام نیکی گذارده چه درین تسمیه حق آن کتاب را ادا کرده و شرط زحمت و رنج را در آن تالیف مبذول
داشته زیرا که در نصیحت بندگان خدا هیچ فرو نگذاشته خواجه گوید پس امر من که محرر این کتابم فرمود که این کتاب
نفیس را بتبدیل کسوت الفاظ و نقل از زبان تازی بزبان فارسی تجدید کردن باید و دیگر از کتب
ابوعلی مسکویه کتاب جاویدان خرد است که بر اسلوب جاویدان خرد هوشنگ تالیف کرده است
کتاب آداب العرب والفرس کتاب ترتیب السعادة کتاب السیاسه کتاب ندیم الفرید
کتاب الفوز الاکبر کتاب الفوز الاصغر که زیاده بر سیصد هزار بیت است کتاب مختار الاشعار
کتاب مجموعة الخواطر

ابن الخمّار ابوالخیر حسن بن سوار بن بابا بن بهنام طبیب

در ربیع الاول سنه سیصد و هشتاد و یک در ایام خلافت الطایع بالله در بغداد تولد یافت و چون از سنین عمر
مراحلی چند پیموده شد هوای تحصیلش در سر افتاد باکتساب معالی کمر بست از کوشش ننشست تا خود بر اصول صناعات
طبیه و فروع اعمال آن دانا گردید و بر قوانین علوم حکمیه از هر جهت بینا شد و حکمت را در بدایت امر از یحیی بن عدی
که یکی از حکمای عصر بود فرا گرفت و در نقل کتب از سریانی بعربی تصرفی وافی و بصیرتی کافی داشته است
چنانکه ترجمه بسیاری از کتب سریانی بوی منسوب است و آن حکیم دانشمند را حکما و دانشمندان آن عصر نه چندان
ستوده اند که زبان و بیان را مجال تحریر و تقریر باشد چنانکه شیخ الرئیس ابوعلی سینا در بعضی از کتب خود
آورده است فامّا ابوالخیر فلیس من عداد هؤلاء لعلّ الله یرزقنا لقاءه یعنی ابوالخیر رتبه و شأنش از آن
بالاتر است که در شمار اطبای زمان معدود آید و من آرزو دارم دیدار او را شاید خدایم روزی کناد
و در موارد دیگر نیز به بیانی دیگر بتوصیفش لب گشوده و همچنین ابن رضوان مصری در کتابیکه ایرادات
را زیرا بر جالینوس رد کرده است زیاده از حد در آن کتاب از آن حکیم ستایش میکند بالجمله در ابتدا
مذهب نصاری داشته و در اواخر بشرف اسلام سعادت اندوز گردید آورده اند که چون صیت
فضایل وی اطراف عالم را فرو گرفت رفته رفته بسمع مأمون خوارزمشاه رسید آن خدیو هنر دوست که
که همواره خداوندان فضل را طالب بود او را از بغداد بخواست و در عداد اطبا و ندمای خویش درآورد

محترم و مکرم همیداشت تا آنکه سلطان محمود سبکتکین او را از خوارزمشاه طلب کرد و بغزنین برد چنانکه
در شرح حال ابوریحان یاد کردیم و چون او را در اسلام تعصبی بود بروی شفقت آورده بمذهب اسلامش دعوت نمود
از قبول آن کار انکار بلیغ کرده همی در کیش نصاری میگذرانید تا آنکه روزی از دبستانی میگذشت
شخصی بالحنی شور انگیز این آیهٔ کریمه بر زبان جاری نمود بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ الٓمٓ أَحَسِبَ النَّاسُ
أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ از استماع این کلمات سراسر هیات حالتش دگرگون
گشته تحتی در آنمکان بایستاد و تمامت آن آیه بشنود آنگاه ویرا رقتی روی داده بر روزگار خویش بگریست
و چون بمنزل معاودت نمود خوابش در ربود در عالم رؤیا جمال عدیم المثال حضرت خاتم الانبیا صلی الله علیه و آله
و سلم را زیارت کرد پس فرمودند یا ابالخیر ترا از کمال عقل و فرط ذکا که پروردگارت موهبت فرموده
بس دور است که از سعادت اسلام محروم باشی و با کیش نصاری خدای خویش را ملاقات کنی اینک
بر دست من اسلام اختیار کن پس بحتمی از خواب بیدار شده در آن منام بشرف اسلام مشرف گردید
و چون بیدار شد اسلام خویش را آشکار ساخت و بقرائت و حفظ کلام الله پرداخت و در زمره عظما
اهل اسلام در آمد گویند در صناعت خویش زیاده با مروت و بسیار خوش سیرت بود چنانکه هرگاه فقیری
معالجت او را طلبیدی پیاده بخانه او میرفت و میگفت این اعمال کفاره مراد ده و معاشرتی است
که با اهل فسق و فجور و اصحاب ظلم و جور اتفاق افتاده و هرگاه سلطانی یا امیری از امراء وی او را بخواندندی
با تجمل بسیار و حشمت و خدم وافر بر اسب نشسته جمعی از حجاب و سواران ترک با وی سوار میشدند با آن
شان و جلال بمحل منظور روانه میگشت با ضعفا طریق تواضع از دست مینداد و با اقویا از دایره تجبر
و مناعت پای نمیکشید چنانچه فرموده اند اَلتَّكَبُّرُ مَعَ الْمُتَكَبِّرِ صَدَقَةٌ گویند بقراط و جالینوس نیز بر آن طریقه
قدمی راسخ داشتند فرزانگان و دانشمندان در هر زمان و هر مکان هرچه واجب دانند بکار برند پس
در هر مقام تواضع را نیکو دانند مرعی نمایند و در هر محل حشمت و ابهت را مناسب بینند معمول دارند
فاضل شهرزوری در تاریخ خویش در وجه تسمیهٔ ابن الخمار گوید که سلطان عصر محلی که خمار مینامیدند برسم قطاع
و تیول ابدی بروی مقرر داشت و روزگاری دراز آن محل در دست وی بماند از آنروی او را
ابن الخمار نامیدند و بعضی بر آنند که اسم جد وی است مرکب است از به و نام یعنی خوب اسم و این طبیب دانشمند را
تلامیذ بسیار است از آنجمله ابوالفرج بن هندو از اجلهٔ حکما و ابوالفرج بن طیب است که از بزرگان اطبا است
و ابوالخیر را سنین عمر از حد بگذشت و همواره با سلاطین غزنویه بسر میبرد نوشته اند وقتی سلطان ابراهیم
غزنوی ویرا بخواست و مرکوب خاصه خویش را با ساخت سلطانی باحضارش فرستاد چون برنشست از بازار
کفشگران میگذشت ناگاه شتری که در معنی شتری بود بنظر مرکوب در آمد توسن را دهشتی عارض گردید
سرکشی کرد چنانش بر زمین بکوفت که یکسره راه آخرت پیش گرفت و این واقعه در سنه چهارصد و هشتاد و نه بود

آن حکیم دانشمند را کتب بسیار و مؤلفات بی شمار است این چند کتاب از جملهٔ مصنفات وی است مقاله در هیولی
کتاب در وفاق بین رای فلاسفه و نصاری در سه مقاله کتاب شرح ایساغوجی مفصل کتاب شرح ایساغوجی مختصر
مقاله در صدق و صداقت مقاله در سیرت فیلسوف مقاله در آفات مختلطه در جو که حادث گردد از بخار
دخانی مقاله در راس بر طریق سوال و جواب مقاله در سعادت مقاله در اقوال قدما در شرح
صفات باری تعالی مقاله در امتحان اطبا کتاب در خلق و ترکیب اعضای انسان در چهار مقاله کتاب
در رد بر مشایخ بر طریق سوال و جواب در بیست و شش باب کتاب در آن مسائلی که در میان وی و استادش
یحیی بن عدی و ابی اسحق و ابراهیم بن بکس گذشته مقاله در استقصات مقاله در مرض کابوس و صرع
ایضا کتاب ایساغوجی کتاب قاطی قوریاس باسم البیوس اسکندرانی که نقل کرده است از سریانی بعربی
ترجمه کتاب تفسره کتاب در معالجات حمیات مقاله در ادویه قلبیه مقاله در خواص ادویه جوارش جالینوس
مقاله در شرایع

ابو علی الشیخ الرئیس شرف الملک حسین بن عبدالله بن حسن بن علی ابن سینا

از حکمای فخام و علمای کبار و اطبای اسلام است مراتب علمش بیشتر از آن که محاسب وهم تواند احصا نماید
و مقامات فضلش بالاتر از آن است که طایر خیال بر آن ارتقا جوید و او اول حکیمی است که در دورهٔ
اسلامیه افاضت و افادت را بساط عام گسترد و طالبان علوم را از موائد حکمیه و الوان طبیه متنعم ساخت
و چون مهم اصلی شرح حالات آن فیلسوف بزرگست همان خوشتر که از توصیف و تمجید اغماض کرده بمهم
خویش مبادرت جوئیم پوشیده نماند چنانکه ذکر آباء وی بشرح بگذشت پدرش عبدالله و از مردمان بلخ
و از اعاظم و اعیان آن بلد بوده است و پاره مناصب دیوانی تقلد داشته و در عهد دولت منصور بن
عبدالملک سامانی به بخارا که مقر سلطنت سلاطین سامانیان بود بار گشود از فرط کفایت و کاردانی
در نزد وزراء سلطان مقرب و موثق شده مصدر انجام امور و مرجع مهام جمهور آمد یک چند
با آن مشاغل در بخارا از بیست سپس باستصواب وزراء از پی انجاح امر بساحت خرمیثن که از
اعمال بخارا است رحل اقامت افکند در قریهٔ افشنه که در قرب آن سامان است زنی بود که ستاره
نام داشت عبدالله بوی رغبت کرده بعقد مناکحت در حبالهٔ ازدواجش بیاورد دیر چند بگذشت
که خداوندش بوجود چنان فرزندی بیمانند منتی بزرگ نهاد بقول مشهور
در سیم ماه صفر المظفر سنه سیصد و هفتاد و سه
و بروایت صحیح در سیصد و شصت و سه
در خرمیثن بمیمن طالع تولد یافت

خرمیثن
بفتح اول و سکون ثانی
و سکون یاء دو نقطه در تحت و ثاء مثلثه
و نون آخر از قرای بخارا است

افشنه
بفتح اول و سکون ثانی
و شین معجمه مفتوحه و نون
و ها از قرای
بخارا است

زایچهٔ تولد شیخ الرئیس ابوعلی سینا

وآن فرزند سعادتمند را مسمی بحسین نمود و بعد از فطام برادرش که مسمی بمحمود است در آنقریه بوجود آمد در زمانیکه سنین عمر حسین به پنج رسید عبدالله را از اعمال مرجوعه فراغتی حاصل گشت با اهل و فرزندان به بخارا معاودت کرد چون آثار فطانت از وی آثار رشد و تیمن و آیات دانش و بینش مشاهده میکرد در تربیت و تعلیمش همت برگماشت اورا بمعلمی دانشمند بسپرد تا خواندن قرآن و اصول دین را بدو بیاموخت و بعد از آن اصول علم ادب را که نحو و صرف و لغت و معانی و بیان و غیرهاست اشتغال جست از لطف قریحت و جودت ذهن و کمال استعداد در مدت پنجسال در آن علوم و فنون چندان احاطت یافت که مزیدی متصور نبود و چون از تکمیل آنها خاطر بپرداخت در نزد محمود مساح که مردی فاضل و در فنون ریاضی سرآمد عصر و یتیمهٔ دهر بود و معاش خویش از کسب بقالی میکذرانید فرش تلمذ بگسترد و از وی علم حساب و صناعت جبر و مقابله هندسی فرا گرفت تا آنکه با استاد هم تراز و شده در آن کمالات مقامی منیع یافت پس در نزد اسمعیل زاهد که از افاضل فقهای آن عصر بود بتحصیل علم فقه اشتغال ورزیده در نزد آن فقیه کامل طریقهٔ سؤال و وجوه اعتراض و جواب مجیب را چنانکه عادت فقها بر آن جاری بود نیکو فرا گرفت و چون در آن عصر ابوعبدالله ناتلی در فن ایساغوجی

نابلیه
قریه‌ایست که اکنون معروف
بنابلس است

و صناعت منطق بمزید مهارت و فرط احاطت مسلم بود پدرش عبدالله آن دانشمند یگانه را بخانه برد ابواب اکرام و احسان بر او بگشود و از وی درخواست نمود که از مخزونات خاطر بروی مبذول دارد و از هیچ باب مضایقت جایز نشمارد پس آن حکیم فرزانه تعلیم و تکمیل آن مراتب را وجههٔ همت ساخت و ابوعلی بکتاب ایساغوجی شروع نمود پس استاد بحد جنس ابتدا کرده گفت الجنس هو المقول علی الکثرة المختلفة الحقائق فی جواب ما هو و چون از شرح معنی آن خاموش گشت ابوعلی بر زد و اعتراض لب گشود ایراداتی وارد کرد که استاد را مجال دفع و رفع در او نماند ابوعلی خود بجواب آنها مبادرت کرده بتحقیق وافی و بیان کافی غبار شبهه از خاطر استاد زدوده استاد را از آن دقت نظر و حسن بیان زیاده شگفت آمده تحسینها کرد و آفرینها گفت پس استاد پدر شیخ را در نهان نزد خود بخواند و آن بیان و تقریر را که از او شنیده بود بوی باز گفت و در تربیت فرزندش شرط نصیحت بجای آورد و در آن باب زیاده مبالغت کرد و ابوعلی همچنان در نزد آن حکیم دانشمند باکتساب صناعت منطقیه مشغول بود تا آنکه علم منطق را چنان تکمیل نمود که هیچکس را با وی مجال تنطق نبود پس کتاب اقلیدس را شروع نمود و چون چند شکل اول را چنانکه رسم است بیاموخت ما بقی را بقوت غریزه و قدرت ذاتیه حل نمود و غوامض مسائل کتاب اقلیدس را برای استاد تقریر میکرد بنحوی که هر ساعت حیرت بر حیرت استادش فزوده میشد آنگاه متوسطات را تکمیل نموده بعد از آن بمجسطی مشغول گشت و از مقدمات آن علم فراغت یافت و باشکال هندسیه پرداخت و چون ابوعبدالله خود را در تدریس وی عاجز و قاصر دید گفت این کتاب را خود مطالعه نمای و اگر مسئله لاینحل ماند با من در میان نه تا آنرا حل کنم ابوعلی چنان کرد که استاد گفته بود در اندک زمان آن علم را بمقامی رسانید که هیچیک از اساتید فن را از آن مقام حاصل نخردید پس بسیاری از مسائل مشکلهٔ مجسطی را حل کرده بعقد تحریر در آورد در خلال آن احوال ابوعبدالله ناتلی را مسافرت گرگانج پیش آمده از وی مفارقت جست پس شیخ الرئیس بزحمت استاد برنج تحصیل تن در داد راحت از تعب [illegible] و روز از شب نشناخت همت بر استنباط مطالب و التقاط مسائل برگماشت و از فنون حکمیه هر کتاب در هر باب یافتی در کتابخانه خویش فراهم کردی و چون از مراتب حکمیه چه طبیعیه و چه الهیه خاطر بپرداخت و مسائل طریفهٔ آن فنون را زیب خاطر و زیور اوراق نمود او را بعلم طب رغبت افتاد در نزد ابومنصور حسن بن نوح القمری که شرح حالش مسطور است بتکمیل صنایع طبیه اقامت گزید در زمانی اندک فواید بسیار از آن علم شریف چنده و در آن صناعت مکانتی یافت که اساتید را بسی دقایق و نکات می آموخت بعد از آنکه از مسائل طبیه آن لآلی تابناک را در درج اطباق ودیعت آورد و در هر جزء از اجزاء نظریه و عملیه تصانیف و تآلیف مرتب کرد چنان در آن فن علم شد علماً و عملاً مسلم گشت که اساتید عصر تلمذش گردن نهادند و از بیانات و تحقیقاتش حظ وافی و بهرهٔ کامل میبردند پس بعلاج بیماران تعهد جسته هر روزه گروهی که بامراض مزمنه و علل صعبه گرفتار بودند بخدمتش میرسیدند و از آن حضرت

[illegible]
واکنون خیرآباد و معمور است

ومعالجات چیده و اعمال بدیعت می یافتند باوجود مشاغل طبیه از اشتغال علم فقه از مان و مناظرات فقها
آنی غفلت نداشت   ارباب سیر آورده اند در آن اوان که خود بدان مقام رسید عمرش به بیست رسیده بود
پس بار دیگر همت بر مطالعه منطق و سایر علوم فلسفه برگماشت در مدت یکسال چندان اشتغال داشت که شبها
بخواب نرفتی الا باندازه که قوای نفسانی را ضرر نرسد و طعام نخوردی مگر بقدری که بدن را ضعف نیاید و هر گاه
خواب غلبه کردی از اشربه مرکبه مقویه نوشیدی نقل است که هرگاه مسئله از مسائل منطقیه و غیرها بر وی
مشکل آمدی با طهارت بجامع بزرگ رفتی و استغاثه کردی و حل آن مسئله را درخواست نمودی آن مبهم مکتوم
بر وی کشف می گشت و همواره در تحریر کتب و تقریر مطالب بسر میبرد تا آنکه بر جل علوم محیط گشت بعد از آن
بمطالعه کتاب مابعد الطبیعه که ماقبل الطبیعه و علم اعلی و علم کلی و فلسفه اولی نیز گویند بپرداخت و چون آن علمی است
که بحث کرده میشود در آن از اموریکه در وجود خارجی و ذهنی محتاج بماده نیست مانند ذات باریتعالی و مجردات
چنانکه در محل خود ذکر شده است لهذا شیخ الرئیس با کمال جودت ذهن و حدت قریحت نتوانست بمطالعت
مطالب آنرا فهم نماید از خود مایوس گشته یکچند از مطالعه اعراض و اغماض نمود و بدان جهة همواره خاطری
پریشان و حالتی پژمان داشت روزی در بازار بخارا میگذشت در اثنای راه کتاب فروشی نزد وی
شتافت و کتابی در دست داشت برای خریداری بر شیخ الرئیس عرضه کرد و چون بگشود و سطری چند
برخواند مستفاد گشت که در علم مابعد الطبیعه است و چون خاطر شیخ الرئیس را از آن فن ضجرتی بود در خریداری
کتاب تامل داشت   کتاب فروش گفت مالک زیاده تهی دست و قیمت بس ارزان است هرگاه
در بهای آن کتاب سه درهم مبذول داری مرا رهین تشکر و مالک آنرا قرین امتنان فرموده شیخ الرئیس
محض رعایت آن شخص و اعانت مالک درهمی چند داده کتاب را ابتیاع نموده بخانه برد و چون نیک تامل کرد
معلوم شد که از مؤلفات معلم ثانی ابونصر فارابی است و در بیان اعراض مابعد الطبیعه است با کمال نومیدی
بمطالعت مشغول گشت از فضل الهی و فیض نامتناهی مسائلی که فهم آن بر وی دشوار بود باسانی دریافت
و چون از حل آن مطالب صعبه خاطر بپرداخت ابتهاجی بی نهایت و انبساطی بی پایان بر وی رخ نمود و شکرانه
آن مواهب سنیه و سپاس از الطاف جزیله مبلغی از اموال خویش بر اراذل و ایتام انفاق نمود
آورده اند در آن اوان امیر نوح بن منصور سامانی را مرضی صعب العلاج طاری گشت اطبای آن بلد
از معالجت عاجز آمدند امیر را رنج نومیدی بر نکایت بیماری مزید گشت و چون الحکیم فرزانه در فنون طبیه
علماً و عملاً منحصر و صیت اشتهارش در هر جا منتشر بود شمه از فضایل او بپایه سریر اعلی معروض افتاد
باحضارش فرمان داد ابوعلی ببالین امیر درآمد از دلایل طبیه و اسباب سابقه و واصله تشخیص مرض کرده
باصلاح مزاج و انجاح علاج مبادرت جست در اندک زمان انحراف باستقامت و مرض بصحت مبدل گشت
سلطان از آن هنر که خود مانند سحری بود زیاده خوشوقت گردید و آنچه در خور شأن سلطنت بود

بازاء ان خدمت

بازاء ان خدمت بر وی مبذول فرمود و مقرر داشت که همواره ملازم آستان و حاضر بارگاه باشد
ابوعلی بالتزام سده علیا مواظبت جست چندی نگذشت که رتبه و شانش از جمیع اعیان و ارکان درگذشت
در آن ایام از سلطان رخصت یافت که یکچند در مخازن کتب سلطانی بسر برد ابوعلی بدان مخازن که معادن جواهر
شریفه و لآلی نفیسه بود درآمد چندان کتب دید که دیده اش خیره گشت در آنجا مقیم شده هر لحظه دامان خاطر را
از آن گوهرهای آبدار مالامال مینمود و هر کتاب که متعدد بود یکی را از برای خود ضبط و ذخیرت میکرد و هر کدام منحصر
بفرد باقی بانتساخ و استکتاب نسخه از جهة خویش فراهم میفرمود چون اینگونه توفیقات یزدانی و تاییدات سبحانی
برای او میسر آمد در علوم شرعیه و صناعات فلسفیه و فنون ادبیه که نتایج افکار متقدمین و متاخرین بود و تصانیف
و تالیف بپرداخت قضارا در خلال آن احوال شبی آتش بکتابخانه در افتاد و بسیاری از آن کتب شریفه
یکسره بسوخت جمعی از اهل حسد و حسداوندان حقد که پیوسته با وی طریق خصومت می نمودند شهرت دادند
که شیخ خود عمداً در آن کتابخانه آتش افکنده تا آنکه کتب متقدمین که نسخ آنها بفرد انحصار دارد یکباره از میان
برود و پس آنها را از مکنونات خاطر خویش و مخزونات کتابخانه خود مدون و مرتب ساخته انشاء و ابداع آنها را
بخویشتن نسبت دهد رفته رفته این معنی بسمع مقربان حضرت و مرتبان خدمت رسیده در پیشگاه امیر مکشوف آمد
سلطان از آن سخنان روی درهم نپیچید اصلا از شانش نکاست و همچنان بر قدرش می افزود نقل است
در آن زمان ابوالحسن عروضی از آن حکیم فرزانه درخواست کرد که در علوم حکمیه کتابی جامع و نافع تالیف نماید
پس شیخ الرئیس انجاحاً لمأموله کتاب مجموع را که جز ریاضی جامع جمیع اجزاء فلسفه است در رشته تالیف بیاورد
آورده اند که شیخ ابوبکر برقی که از مردم خوارزم است در علم فقه و تفسیر افضل اهل آن زمان و در زهد و تقوی
سرآمد زهاد آن دوران بود با کتساب علوم حکمیه و اقتناء اجزای فلسفیه رغبتی تام داشت از ابوعلی ملتمس شد
که در مطالب حکمیه که همواره مطلوب او بود کتابی آورد بنا بر آن در بیست مجلد اجزاء فلسفه را پرداخت
و آنها را حاصل و محصول نام نهاد و هم شیخ ابوبکر ملتمس گشت کتابی در علم اخلاق تصنیف نماید کتاب البر
والاثم را در آن علم شریف تالیف کرد بموجب شرحیکه ابن خلکان در ترجمه شیخ الرئیس آورده است در آن ایام
عمرش بیست و دو سال بوده است بالجمله در آن روزگار امیر نوح بن منصور غریق بحر عدم گشت
و سفینه حکمرانی سامانیان درهم شکست و جهار موجه فتنه و آشوب بخارا را در میان گرفت یکچند منصور بن
امیر نوح در آن طوفان حوادث مهار مهام بگرفت پس غزنویان در آن دیار رایت استیلا برافراختند
روزگاری امور آن نواحی برین منوال بود و چون در آن زمان پدر شیخ الرئیس در حیات نبود و بساط سلطنت
سامانیان بر باد رفته بود آن حکیم بر وفق دلخواه مهر و سامانی نداشت لاجرم بساحت گرگانج رخت برکشید
و چون وزیر خوارزمشاه ابوالحسین سهلی از فقها و هم فقیه نواز زیاده دوستدار بود خاطر شیخ بلقای او میل نمود
لختی از رنج سفر برآسود با تحت الحنک و طیلسان بمجلس ابوالحسین درآمد وزیر احترامی که در خور فضیلت او بود

منظور نکرد و چون مجلس عالی از اغیار گردید ابوعلی سخن از مسائل فقهیه بمیان آورد ابوالحسین بحری ذخار و ابری در بار
دید در اثنای مناظرات و مباحثات از جانبش برخواست و در مکانش نشاند بعد از طی مراسم اعزاز و اکرام از نام
و نشانش جویا گشت و چون دانست او کیست و مقصود چیست بنده سپیشامون خوارزمشاه بشتافت و از قدوم
آن حکیم بزرگ بشارت برد خاطر خوارزمشاه را ابتهاج بی پایان رخ نمود روز دیگر بحضورش طلب کرد
شیخ الرئیس بکاخ سلطانی درآمد بتوجهات کامله و تفقدات شاهانه مفتخر گشت خانه درخور شان و شهریه بقدر کفاف
برایش معین و مقرر شد چون در آن ایام از افاضل حکما و افاخم اطبا و اعاظم منجمین و اکابر ادبا و اماثل شعرا جمعی کثیر
در ظل حضرت خوارزمشاه مجتمع بودند شیخ الرئیس را نیز در سلک ایشان منظوم داشته بمنادمت و مصاحبت آن
جمع بسر میبرد و صحبت ایشان را غنیمت میشمرد و پیوسته آن جمع را زیب بزم سلطنت نموده از مناظرات علمیه و مباحثات حکمیه
ایشان زیاده محظوظ میگشت یکچند برین و تیره روزگاری میگذرانید و چون سلطان محمود بر آن نواحی
استیلا یافت و بر کل آن بلاد فرمان روا گشت چنانکه خوارزمشاه نتوانستی از فرمانش سر بپیچد بسعیت نمامان
و سعایت ساعیان در پی قتل آن حکیم بی مانند افتاد ولی بر مقصود ظفر نیافت تفصیل آن اجمال آنکه سلطان محمود
در مذهب سنت و جماعت قدمی راسخ داشت و از ترویج طریقه عامه غفلت نمیورزید قومی در نزد آن سلطان
متعصب معروض داشتند که شیخ الرئیس در مناهج تشیع سلوک دارد و در اثبات حقیت ایشان جد کامل
و سعی بلیغ مینماید لاجرم ابوالفضل حسن بن میکال را که از اعیان دولتش بود بفرمود تا بنزد خوارزمشاه برود
و پیغام گذارد که بر من معلوم گشته که جمعی از افاضل حکما و افاخم اطبا و اعاظم علما که بی مثل و نظیرند در آن دیار توطن دارند
و در نزد شما مجتمعند مقصود آنکه آن جماعت را بپایه سریر اعلی فرستی تا شرف مجلس همیون ما را ادراک نمایند و عمده مقصود
سلطان محمود قتل شیخ الرئیس بود چون خوارزمشاه از آن داستان آگاهی داشت و مقصود و منظور
سلطان محمود را میدانست ابوریحان و شیخ الرئیس و دیگران را بخواند و شرح ماجری باز نمود صورت حال
در میان نهاد و گفت دوست ندارم که مثل شما جماعتی که با من مصاحب بوده اید بتکلف بنزد سلطان محمود فرستم
ولی مرا از اطاعت فرمان او گزیری نیست از آن پیش که حسن بن میکال درآید هر یک رفتن غزنین را کراهت دارد
سر خود گیرد و چون حسن بخوارزم درآید و بزم ما را از حلیه وجود شما عاطل بیند برای ما عذری موجه باشد
چون شیخ الرئیس از حقیقت امر آگاه بود بیدرنگ بچاره سفر پرداخت عتبه علیا را وداع گفت ابوسهل مسیحی
نیز از رفتن غزنین اعراض کرده با وی متابعت کرد و آن دو حکیم بی مانند از گرگانج طریق مسافرت پیش گرفتند
و ابوریحان و ابن الخمار برفتن غزنین رضا دادند چنانچه در ترجمه هر دو مذکور است مع القصه حسن بن میکال در پی
مطلوب بخوارزم درآمد و چون از نیل مقصود محروم ماند لاجرم صورت واقعه بعرض حضور سلطان برسانید
و چون سلطان محمود را در آن باب اهتمام تمام بود بفرمود تا ابونصر که در علم تصویر خبیر بود صورت ابوعلی را
پرداخته و مصوران از آن روی بر نقش حال ابوعلی اطلاع یافته تمثال شیخ الرئیس را بپرداختند و مقرر داشت

که آنها را مردم هوشیار بسپارند تا هر کس را بدان شباهت ببینند و اصل را با سواد مطابق یابند گرفته بپایه سریر سلطنت مسیر
بفرستند من جمله چند تمثال اهم بساحت جرجان فرستاده شد القصه شیخ الرئیس با همراهان بعزیمت جرجان و ری
روانه شدند ابوسهل مسیحی در طی طریق از فرط تشنگی راه عدم پیش گرفت چنانکه در شرح حال ابوسهل مسیحی شرح حالش یاد کردیم
شیخ الرئیس افتان و خیزان با رنج بسیار خود را بابیورد رسانید با آنکه رنجور و آشفته حال بود در آنجا درنگ نکرده
بنسا ارتحال یافت و از آنجا بنیشابور انتقال جست یکچند در آن سرزمین بعزم اقامت بسر برد روزی از ماوای خویش
بیرون شد گروهی را دید گرد آمده اند و سخنی در میان دارند شیخ الرئیس ببهانه در آنجا ایستاده استراق
سمع نمود نام خود بشنید چون نیک گوش فرا داشت مکشوف افتاد که آن جماعت از فرار شیخ و فرمان سلطان محمود
سخن میرانند شیخ زیاده بر خود بترسید صلاح وقت در آن دید که از آنجا مهاجرت نماید لاجرم روی بجرجان نهاد
و آن اوان زمان سلطنت قابوس بود ارباب سیر در آداب و سیر آن سلطان یاد کرده اند که وی
پادشاهی فاضل و فاضل دوست و هنرمند و هنرپرور بود حکما را خواستار و دوستار گشتی و چون صیت
خصایل آن امیر عادل فاضل گوشزد اعلی و ادنی شده بود شیخ با کمال استظهار در آن بلد رحل اقامت افکند اما که
راه معاش بر وی تنگ آمد ناچار طبابت پیش گرفت رفته رفته بدان فن شریف علم شد گروهی که با مراض مزمنه
مبتلا شده و از هیچ علاج سودی نیافته بودند باستعلاج نزد وی حاضر میشدند و در زمانی اندک آن رنج بسیار را
بهبود حاصل میگشت و از آن روی وی را ثروت و مکنتی فراهم شد در خلال آن احوال خواهرزاده قابوس سخت
رنجور گشت و زمانی دراز پهلو بر بستر ناتوانی نهاد و اطبای آن شهر با جد بلیغ و جهد کافی دست بمعالجت بر بالینش
می نشستند و بنجر تمام بر میخواستند روز بروز قوی در نقصان و مرض در ازدیاد می بود و از هیچ غذا و هیچ دوا
سودی نمیدید مر قابوس را از آن رنجوری و لاعلاجی ملالتی بی پایان بود روزی بعرض رسانیدند که در این
اوقات طبیبی باین شهر درآمده در تشخیص امراض ید بیضا مینماید و در علاج مرضی دم مسیحا بکار میبرد قابوس چون این بشنید
با عجلت بسیار باحضارش فرمان داد ملازمان علیه علیا نزد شیخ شتافته بیدرنگ بدربارش بردند پس بار یافته
بیمارگاه درآمد بفرمود تا بر بالین بیمار قدم گذارد بنابفرموده سلطان ببالین مریض درآمد جوانی دید
خوب روی متناسب الاعضا که طلعتش غیرت آفتاب و طره اش خجلت مشک ناب بود و هنوز خطش از بناگوش
خطا ندمیده و سنین عمرش به بیست نرسیده شیخ نزدیک بستر مریض بنشست نخست از ابتدا پرسید و نبض بگرفت
و قاروره بخواست بعلامات و دلایل طبیه متوجه گشت ساعتی بفکرت فرو رفت و گفت اکنون مرا شخصی باید که جمیع
محلات و بیوتات شهر را بشناسد آنگاه مردی را که از همه جا آگاه بود حاضر کردند پس بفرمود تا مجلس را از اغیار
پرداختند چون بنحوی که میخواست مجلس خلوت گشت آن مرد را نزد خود خواند و بنشانید نبض بیمار بگرفت و گفت
نخست نام محلات را بیان کن همی یک یک میشمردند تا بمحلتی منتهی گشت که از ذکر آن محلت شریانرا در زیر انگشتان
حرکات مختلفه و ترعات مضطربه طاری شد شیخ الرئیس حس نبض از دست نداد و آن مرد را بفرمود که اینک

ن
بنیع اول شهریست
بخراسان

خانهائیکه درین محلت است تعداد نما پس نبض بگرفت هوش بر نبض و گوش بر گفتار آن مرد فرا داد وی
اسامی خانها میگفت تا بنام خانهٔ رسید که شریان را حالات مختلطه و آثار غریبه ظاهر گشت شیخ الرئیس نبض را
از دست رها کرده گفت کس دیگر خواهم تا اسامی ساکنان آن سرا را بداند مردی بدین صفت حاضر نمودند شیخ بدو گفت
نام اهالی آن خانه را یکان یکان بازگوی پس انگشتان بر نبض نهاد و سمع بر گفتار مرد بدوخت آن مرد نام یک یک
میگفت تا آنگه نامی بر زبان راند که نبض از کار طبیعی بازمانده بارتعاش و ارتعاد درافتاد اگر در هر بار سایر حالات بدو
نزدیک گون میگشت در این بار آخرین زیاده تغییر یافت شیخ الرئیس روی بمعتمدان قابوس کرد و گفت این پسر
بر فلان دختر که در فلانخانه و در فلان کوی و فلان محلت است عاشق است از درد فراق و رنج هجران بدین حالت درافتاده
درمان آن درد و چاره آن رنج دیدار معشوق و وصل محبوب است در تمام اعمال از آن جوان رنجور احوال و اطواری
ظاهر میگشت که بر صدق آن مقالات برهان ساطع بود بعد از اتمام مجلس و تحقیق مطلب محقق گشت که امر چنان است
و مایه بیماری همان بعد از آن مراتب را بعرض قابوس رسانیدند قابوس را عجب آمد و ویرا طلب کرد چون
بحضور قابوس درآمد و با وی سخن در پیوست از نشانها که در تمثال شیخ دیده بود او را بشناخت از جای برخاست
در کنارش گرفت و بر مسند خود بنشانید و گفت ای افضل فیلسوفان و ای اکمل دانشمندان از تشخیص آن مرض باز گوی
گفت چون نبض و تفسره و علامات دیگر دیدم دانستم که این مرض در ابتدا از امراض بدنیه نبوده است بلکه از
اعراض نفسانیه بوده است و چون یقین میدانستم که آن بیمار از فرط حیا کتمان سر خواهد نمود ناچار راه تشخیص را
در سلوک آن منهاج دیدم و چنانچه معروض افتاد اصابه حدس نمودم پس صورت ماجری مکشوف داشت ملک را
زیاده خوش آمد آفرینها راند بصلات و جوائز و باکرام و اعزازش چندان بنواخت که مزیدی متصور نبود پس گفت
ای اجل حکیمان و ای افضل فیلسوفان این هر دو خواهرزادگان من و بایکدیگر خاله زادگانند اختیاری نکو کن
تا دختر را برای این پسر بعقد ازدواج پیوند دهیم پس شیخ بحسب فرمان قابوس اختیاری نیکو کرده بعقد بر بستند
بیمار را در اندک زمان آن رنج بسیار زایل گشت نظیر این معالجه را عارف کامل مولوی رومی در ابتدای دفتر
اول مثنوی در حکایت عاشق شدن پادشاه بر کنیزک بنظم آورده ولی چون شرط تصنیف و طرز تالیف
این کتاب مستطاب آنست که در مقام بیان مطالب و توضیح مقاصد شعر پارسی و عربی مثل نجویند
از ایراد آن نظیر و شرح آن قصه دلپذیر اغماض کرده بمهم خویش پرداختیم بالجمله قابوس مصاحبت آن
فیلسوف بزرگ را غنیمت دانسته آناً فآناً بر اعزاز و احترامش می افزود و در نزد سلطان محمود شفاعت
و ضراعت را درباره او از حد بگذرانید از آن مفاوضات و مراسلات عاقبت کار محمود گردیده غبار کینه
که سلطان محمود از شیخ الرئیس در سینه داشت یکسره زایل گشت مع القصه یکچند آن حکیم بزرگ در ملازمت
قابوس بسر برد قضارا در آن ایام اهل مملکت بر قابوس شورش کرده نوائر فتنه چنان اشتعال یافت که از هیچ
خاموش نشد بساط سلطنتش پامال و خود دستگیر آمده در یکی از قلاع بسطام که موسوم بجناشک بود او را بقید حبس آوردند

و بعد از چند روز مقتول گشت چنانکه این واقعه در تواریخ مضبوط است پس بناگزیر شیخ از جرجان با عجلت تمام
بیرون شده طریق دهستان پیش گرفت مدتی در آن سرزمین اقامت و بتالیف چند کتاب اشتغال جست
و پس از چندی بیمار و ناتوان بساحت جرجان معاودت نمود در بسط بلوی و بث شکوای خویش قصیده غرائی
که یک بیتش این است بیاورد

لما عظمت فلیس مصر واسعی ‖ لما غلا ثمنی عدمت المشتری

یعنی چون مرا قدر و رتبتی پدید آمد هیچ شهر و دیاری گنجایش اقامت من نبود و چون کالای وجودم گران بها
گردید مشتری خود را نایاب و مفقود یافتم و هم در آن ایام ابو عبیدالله جرجانی مسمی بعبدالواحد بجهت تحصیل
علوم فلسفه مصاحبت شیخ الرئیس را اختیار نمود و همواره تا اواخر ایام زندگانی آن حکیم فرزانه چندان ملازمش
بسر میبرد که اکثر مورخین تمام حالات شیخ را از قول او روایت کرده اند و غیر اخبار او را در آن باب مستند
و معتمد ندانسته اند   از ابو عبیدالله نقل کرده اند ابو محمد شیرازی که در جرجان ساکن بود بتحصیل علوم فلسفه
رغبتی تمام داشت از شیخ درخواست نمود که فضل شامل عام و فیض کامل تام را از وی دریغ نداشته
بافادات و افاضات خویش ویرا مستعد و مستفیض دارد شیخ الرئیس از قبول این معنی بروی منت نهاد
پس ابو محمد در قرب جوار خود از برای شیخ الرئیس خانه خریداری نمود شیخ در آنجا فرود آمد با فراغ بال و رفاه حال در
آنخانه بسر میبرد همه روزه بمحضر شیخ سعادت اندوز شده علم منطق و مجسطی از او فرا میگرفت و ابو عبیدالله نیز
از هر باب در هر کتاب با او موافقت و مرافقت داشت و چون روزگار دراز از وی دست فتنه و آشوب کوتاه
بود بتصنیف و تالیف مواظبت جسته کتاب اوسط جرجانی و مبدا و معاد و دیگر کتب را در آن ایام بپرداخت
چنانکه تفصیل جمله آن کتب مرقوم خواهد گشت و هم مؤلفاتی را که در دهستان شروع کرده بود بپایان برد چون زمانی
برین بگذشت و از مکث جرجان دلگیر گشت از آنجا مسافرت کرده بجانب ری متوجه گشت و آن روزگار را ایام سلطنت
مجدالدوله و ملکه مادرش بود برخی که از جلالت قدر و فخامت جاه شیخ الرئیس اطلاع داشتند و از ورود او
آگاه بودند نزول ویرا بدان سرزمین معروض داشتند شیخ الرئیس را طلب فرمودند چون بشرف حضور
سعادت یافت زیاده توقیرش نمودند و در التزام سده علیا حکم اکید عز صدور یافت شیخ الرئیس تقبل آن امتثال
کرده در عتبه علیه ملازمت جست اتفاقا در آن ایام مجدالدوله را مرض مالیخولیائی عارض گردید ملکه شیخ را
بمعالجت بخواند در اندک زمان از علاج آن مرض آثار بهی ظاهر نمود احسان بسیار و اکرام زیاد از ملکه بدید
و در آن ایام کتاب معاد را بنام مجدالدوله تصنیف نمود در اثنای آن روزگار این معنی اشتهار و انتشار
یافت که سلطان محمود بعزم تسخیر ری مراحل طی کرده و عما قریب رایت استیلای او در آن نواحی شقه گشا
خواهد شد شیخ الرئیس را خوف و هراس غالب آمد ناچار از ری بقزوین انتقال نمود و از قزوین بهمدان رفت
و آن ایام نوبت امارت و حکمرانی بنام شمس المعالی بن فخرالدوله بود و شیخ الرئیس بکدبانویه که از امرای شمس الدوله بود

پیوست و بچند نظارت امور وی با وی تعلق گرفت قضارا در آن ایام شمس الدوله را قولنجی طاری گردید مراتب طبیبه او
در حضرت سلطنت مکشوف افتاد آن حکیم را بخواست و استعلاج نمود شیخ الرئیس با حقن و شیافات مفتحه و سایر تدابیر
طبیه وی را از آن مرض خلاص داد و مورد تحسین و آفرین شمس الدوله گردید در همان مجلس آن حکیم اجل را بخلاع گرانمایه
بنواخت و اهم مناصب خویش امتیازش داد در اثنا شمس الدوله بجز مانشاهان و حرب عناز که حاکم آن دیار بود
توجه فرمود و شیخ نیز در آن سفر ملازم بود و بعد از تلاقی فریقین شمس الدوله را مطلوب میسر نگردید و فتحی دست نداد
بهمدان معاودت نمود از شیخ الرئیس درخواست کرد که کلیة امور وزارت وی را متقلد گردد او قبول نمود
بچند رتق و فتق مهام را بانهایت اقتدار بگذرانید چون در آن ایام خزانه شمس الدوله تهی از سیم و زر بود
منای لشکریان و وظایف ملازمان و مرسومات صاحبمنصبان چنانچه بایستی بایشان عاید نمیشد مردمان این معنی را
از شیخ الرئیس دانسته بتحریک ارباب غرض و تعیین اصحاب حسد گروهی از لشکریان بسرای شیخ ریختند و آنچه یافتند
بغارت بردند پس وی را گرفته بحضور شمس الدوله آوردند و بهم بر قتلش تحریض مینمودند شمس الدوله آن عرایض را
التفاتی ننمود ولی محض اطفاء نوایر فتنه و اخفاء محبت آن حکیم فرزانه دست وزارت او را کوتاه کرد لاجرم
شیخ الرئیس خانه نشین و خلوت گزین گردید بمنزل ابوسعید دخدوک که با او اتحاد داشت فرود آمد و هم
قریب چهل روز در آنجا متواری بود اتفاقا در آن ایام مرض قولنج که شمس الدوله را معتاد بود بر وی
عارض گشت در طلب شیخ الرئیس جد و جهد بسیار کرده بعد از جستجوی بسیار از وی نشانی جستند شمس الدوله
جمعی از خواص خود را نزد وی فرستاده و حضورش را خواهشمند گردید شیخ الرئیس اطاعت کرده پس از درک
حضور شمس الدوله از دیدار وی فرحی بنهایت حاصل نموده با تفقدات بی پایان و توجهات بیکران
مراسم اعتذار بجای آورد و شیخ الرئیس دیگر باره آن عارضه را علاج نمود شمس الدوله از قدر معاندش بکاست
پیش از پیش بر اعزاز و اکرامش بیفزود و ثانیا منصب جلیل وزارت را بوی تفویض فرمود در آن ایام ابوعبید
که از اجله تلامیذ شیخ الرئیس و از خواص اصحاب او بود متمنی گشت که کتب ارسطو را شرح نماید چون از برای آن حکیم
بزرگ با وجود مشاغل وزارت فراغتی نبود از آن درخواست معذرت خواست و چون ابوعبید الله الحاح از حد
بگذرانید فرمود اکنون که تو را بکشف حقایق حکمیه رغبت است مخزونات و معتقدات خود را مدون و جمع اهم
داشت و بی آنکه مباحثت دیگران و اقوال مخالفین در میان آرم تألیفی خواهم کرد ابوعبید الله بشکرانه این منت
شاکر و دعا گفت پس شیخ الرئیس قبولا للملتمسه بتصنیف طبیعیات شفا پرداخت و ایضا کتابی از کتب خمسه
قانون را نیز در آن ایام برشته تصنیف در آورد از فرط میل و کثرت ولع که او را در مقالات علمیه بود هر شب
جمع کثیری از طلاب علوم و جم غفیری از علماء آن مرز و بوم در حضرتش جمع میشدند و از بیانات شافیه و مقالات
وافیه آن فیلسوف اعظم استفاده و استفاضه مینمودند ابوعبید الله گوید هر یک از متعلمان را نوبتی بود
که تقدیم و تأخیر میسر نمیشد من در موعد مقرر از کتاب شفا مستفید گردیده پس دیگران مستفیض میشدند

عناز

و زمانی

و زمانی بر این منوال برگذشت اتفاقا شمس الدوله بحرب حاکم جبال که طغیان و سرکشی آغاز کرده بود تصمیم عزم داد
و مقرر نمود تا شیخ الرئیس نیز مانند رایت منصور همراه باشد پس شیخ الرئیس از ملازمت استعفا کرده معاف شده
در همدان بماند و امیر بیرون رفت باقتضای تقدیر و سوء تدبیر در عرض راه دیگر باره امیر را مرض قولنج
عارض گشت از وجود مقویات مرض و فقدان اسباب علاج قولون را از هر باره رنج افزون آمد بصوابدید
امرا و سایر ملازمان از پی اصلاح مزاج و انجاح مرام بصوب همدان عطف عنان کردند و امیر را در مهد
جای داده روی براه نهادند هنوز بلده همدان نرسیده بودند که گرگ اجل در رسید و صولت حیاتش
در هم شکست امرا و اعیان آن مملکت بحکومت فرزندش تاج الدوله رضا دادند و با وی بیعت کردند
و کس بطلب شیخ فرستادند تا وزارت را متقلد شود چون در روزگار شمس الدوله از لشکریان و سایر
مردمان رنج بسیار دیده و ناملایم بیشمار شنیده بود از قبول وزارت امتناع جست و از خوف اجبار و بیم الزام
ایشان بخانه ابوغالب عطار که از تلامیذ و هم از خواص دوستانش بود متواری گردید مکتوبی بعلاء الدوله
ابوجعفر کاکویه بنوشت ایما بر آنکه اشتیاق تقبیل حضور زیاده از آنست که در ذرایع و عرایض در آید هر گاه باحترام
اظهاری شود بزیارت عتبه علیه شتابان خواهم شد آن مکتوب را در نهانی بجانب علاء الدوله بفرستاد مع القصه
در آن هنگام ابوعبید الله از شیخ الرئیس درخواست نمود که اکنون اوان فراغت و زمان رفاهیت است خوشتر
آنکه اوقات سراسر افاضات با تمام تتمه شفا و قانون مصروف آید شیخ قبول نمود و ابوغالب را بخواست و از وی
کاغذ و محبره طلب کرده پس رؤس مسائل حکمت را که بایستی در آن کتاب درج نماید در ده روز فهرست کرده پس
در مطالب عالیه و مقاصد شریفه آن کتاب تجدید نظر فرموده یک یک را شرح مینمود و بر دقایق و نکات آن
می افزود و آنچه را متعلق بمطلبی و بمقامی میدانست در محل خود ایراد میکرد و هر روز چندین ورق بر این نسق
تسوید و تحریر میفرمود و چون از طبیعیات و الهیات آن کتاب خاطر پرداخت و جمله را از سواد به بیاض آورد
بتالیف اجزاء منطقیه آستین بر زد و جزوی از آن اجزاء بر نگاشت آورده اند که تاج الملک در ایام شمس الدوله
در سلک امرای وی منسلک بود چون پسرش تاج الدوله بر مسند حکمرانی جای گرفت دست وزارت
بر او مسلم شد نظر بکینه دیرینه که از شیخ الرئیس در دل داشت در حضرت تاج الدوله از شیخ الرئیس سعایت برد
و شکایت آغاز کرد که وی را با علاء الدوله کاکویه در نهانی مراسلات و مفاوضات است آن سخنان بر تاج الدوله
اثر کرده و مقرر نمود تا شیخ را گرفته بزندانش برند جمعی در صدد بر آمدند و در هر جا گمان رفتی میرفتند آخر الامر جمعی از خادمان
وی گماشتگان تاج الملک را بخانه ابوغالب عطار دلالت کردند ناگهان بخانه ابوغالب در آمده شیخ را اسیر کرده
بقلعه بردوان بردند نقل است که چهار ماه در آن قلعه بماند در آن ایام که هنگام سجن و سجین او بود فراغ وقت را
غنیمت شمرده بعضی اجزاء شفا را که ناتمام مانده بود با تمام برد و کتاب هدایه و رساله حی بن یقظان را نیز در آن قلعه
تصنیف نموده و قصیده در شرح حال خود در گلستان بهشت انشاد فرمود

دخولی فی الیقین کما تراه　　وکل الشک فی امر الخروج

بردوان
قریه ایست در هفت
فرسخی بغداد

یعنی آمدن من باین مکان چنانچه مشاهده میکنم یقین است و در امید نجات و خلاصی خود از این تنگنای حبس شک دارم در خلال آن حال علاء الدوله بقصد قمع تاج الدوله و تسخیر همدان بدان صوب متوجه شد تاج الدوله چون تاب مقاومت نیاورده بقلعه بر دان که شیخ محبوس بود پناه برد چون علاء الدوله بدون سازخی همدان در آمد بحکم فتوت و مروت همدان را به پسر شمس الدوله واگذار نموده و خود باصفهان مراجعت کرد بعد از نهضت علاء الدوله و تاج الملک وزیر با شیخ الرئیس در مقام اعتذار برآمده و از وی درخواست کرد که در صحبت ایشان بهمدان باز گردد شیخ مسئول وی را مقبول شمرده بمصاحبت پسر شمس الدوله و تاج الملک بهمدان آمده در خانه یکی از سادات علوی که از دوستان وی بود منزل گزید و باب مراودت و مخالطت بر مردمان مسدود کرده از اجزا منطقیه و سایر مباحث شفا که ناتمام بود در خانه علوی بپایان برد و رساله ادویه قلبیه را هم در آن زمان بپرداخت گویند بعد از وفات شمس الدوله قرب دو سال در کنج انزوا با کنج تالیف و تصنیف بسر برد و چون از طول اقامت دلتنگ شده بود بهوای رفتن اصفهان در افتاد و همی بانتظار وقت و انتهاز فرصت میگذرانید تا آنکه مقتضیات را موجود و موانع را مفقود یافت لباس اهل تصوف در پوشید برادر کهتر خود محمود را با ابو عبید الله و دو غلام همراه داشته طریق اصفهان را جهت مساحت بعد از رنج بسیار بقریه طبرک که نزدیک شهر اصفهان بود برسیدند و چون یک دو روز در آن قریه از رنج راه برآسودند علاء الدوله را خبر شد که مطلوب و مقصود که همواره انتظارش میبرد بقلمرو او وارد گشته جمعی از مشاهیر امرا و ارکان و گروهی از معارف فضلا و اعیان اصفهان را بفرمود که وی را استقبال نمایند و جنیبتی مخصوص با ساخته سلطانی و خلعتی گرانبها و سایر تشریفات نیز برای شیخ آماده داشتند پس در کمال اعزاز و احترام بشهر اصفهانش وارد نمودند و در یکی از محلات در خانه عبد الله بن ابی که از اعاظم رجال بود فرود آوردند و هر گونه ما یحتاج که در خور و شایسته بود فراهم کردند پس علاء الدوله دیگر روز شیخ الرئیس را بحضور خود دعوت نمود زیاده از حد تعظیم و تبجیل مرعی فرمود و مقرر داشت تا در لیالی جمعه جمعی از فقها و حکما که در آن بلد اقامت داشتند بمجلس علاء الدوله حضور بهم رسانند و جز مناظرات علمیه و مباحثات حکمیه سخنی در میان نیارند نقل است در هر شب جمعه که علما حاضر می گشتند شیخ الرئیس مسئله را مطرح میفرمود و چون بسخن در آمدی دیگران سراپا گوش میشدند و از بیاناتش استفادات مینمودند و هر یک را در هر باب شبهتی بود و از وی میپرسید بادنی توجه حل مینمود در آن ایام وقتی ابو منصور جبان که یکی از فضلا و ادبای اصفهان بود در نزد امیر علاء الدوله نشسته و شیخ نیز حاضر بود از لغات عربیه سخن در پیوست شیخ در آن باب لوای مفاخرت برافراشت ابو منصور گفت علوم فلسفه و حکمت را چندان فرا گرفتی که هیچکس را با تو یارای همسری و برابری نیست ولی فن لغت بسماع اهل لسان منوط و موکول است بدین واسطه در این مورد اقوال تو حجت نباشد شیخ را این سخن گران آمد بجانب لغت رجوع نموده کتاب تهذیب اللغه که از تصانیف ابو منصور ازهری است

رفتن شیخ الرئیس از همدان به اصفهان

از خراسان طلبید و نسخ دیگر نیز بدست آورده بمطالعه آن کتب مشغول گردید و در علم لغت بمرتبه رسید که ما فوق آن متصور نبود بعد از آن قصیده انشاد نمود مشتمل بر لغات ظریفه و الفاظ بدیعه و سه رساله انشا نمود که هر رساله بر چند فصل مشتمل بود یکی بر طریقه ابن عمید و ثانی بر سبک صاحب ابن عباد و دیگری بر شیوه ابراهیم ابو اسحق صابی و آن رسایل را مانند کتب قدیمه مرتب داشت و آن داستانها را امیر در میان نهاد و درخواست نمود که آن راز را مکتوم فرمود بهیچ جا ابراز نفرمایند بنا بر رسم معهود روزی ابو منصور بحضور امیر در آمد بعد از طی مقالات بدو متوجه گشت و گفت این رسایل را در بین ورثه یافتیم و همی خواهیم تا معانی نظم و نثر آنرا معلوم کنیم ابو منصور بگرفت و آنها را با دقت نظر مطالعت کرد و بسیاری از آن مواضع بر وی مشکل ماند در بین اثنا شیخ الرئیس حاضر گشت هر لغتی که بر ابو منصور مشکل مانده بود بیان فرمود در استدلال و استشهاد چندان احاطت و استیلا ظاهر کرد که حاضران در حیرت شدند ابو منصور بفراست دریافت که آن نظم و نثر از نتایج طبع اوست لاجرم خجل و منفعل نشست و معذرت برخواست بمکنت آشنا و صدقنا که تو خود در هر فن از همه ذی فن افضل و اعلمی و در آن اوان کتاب لسان العرب که در فن لغت است تالیف فرمود و شیخ را فرصتی دست نداد که از سواد به بیاض آورد و آن کتاب با سایر مؤلفات وی بغارت رفت چنانکه تفصیل آنرا در خاتمه ترجمه یاد خواهیم کرد و مقارن آن ایام علاء الدوله منصب جلیل وزارت بدو تفویض فرمود نقل است در آن روزگار که عنان وزارت در کف کفایت شیخ الرئیس بود همواره قبل از طلوع صبح صادق از خواب برخواستی و بتصنیف و مرور کتب اشتغال ورزیدی و بعد از ادای فرایض تلامیذ او مانند کیا رئیس و بهمنیار و ابو منصور زیله و عبد الواحد جرجانی و ابو عبد الله معصومی و سلیمان دمشقی و جمعی دیگر در حضرتش حاضر میشدند حقایق حکمیه و دقایق طبیه و دیگر علوم را استفاضه مینمودند بهمنیار گوید در آن ایام شبی را در صحبت احباب بعشرت و عیش صبح کرده بودیم بعد از افتراق بدرس اجتماع کردیم شیخ الرئیس تحقیقات دقیقه مبادرت جست هر قدر در تفهیم مطالب و توضیح مقاصد اهتمام فرمود آثار فهم و ادراک در ما ندید بجانب من متوجه گشت و گفت پندارم که دوش اوقات شریفه و عمر عزیز را بتعطیل و اهمال ضایع کرده اید عرض کردم چنان است که دریافته اید پس برآشفت و آب در دیدگان بگردانید و آه سرد برآورد و گفت بسی افسوس دارم که عمر گرانمایه به بیهودگی درباخته و باین معارف و معانی قدری و وقعی ننهاده اید سبحان الله رسیمان باران در پیشه خود بمقامی میرسند که مایه حیرت هزار عاقل میشوند و شما در اقتناء معارف فقه چندان قادر نشده اید که حبال زمان از ملکات روحانیه شما متحیر گردند الغرض آن شاگردان فخام که هر یک استادی مسلم بوده اند همه روزه از محضر وی استفادت مینمودند و در ادای فرایض بجماعت بوی اقتدا میکردند بفیض صلوة جماعت مستفیض میشدند پس شیخ الرئیس بقطع و فصل امور و اصلاح نظام جمهور میپرداخت از رای رزین و فکر دوربین در اصلاح عباد و تعمیر بلاد و اطفاء فساد تدبیراتی مینمود که اصحاب کیاست را عقول بحیرت فرو می شد آورده اند که در آن ایام یکی از اجلاء امرا که خود از منتسبان سلطنت بود بمرض مالیخولیا گرفتار شد در خاطر وی چنان نقش گرفته بود که خود گاو فربهی شده است همه روزه بانگ گاو میکرد و هر کس نزدیک وی میرفت

تدبیر شیخ الرئیس در علاج مرض مالیخولیا

اورا رنجه میداشت ومیگفت اینک من گاوی فربهم مرا بکشید واز گوشت من هریسه نیکو فراهم کنید روزگاری براین
احوال برگذشت ومرض وی هر روز بیش از پیش میگردید رفته رفته اشتداد آن مرض بجائی رسید که هیچ از اشربه واغذیه
نمیخورد واز آن روی اورا هزالی مفرط عارض شده بود اطبا از معالجت عاجز آمدند لاجرم تفصیل مرض وعجز اطبا را
درحضرت علاء الدوله عرضه داشتند وتمنی شدند که شیخ را بمعالجت برگمارد پس علاء الدوله شیخ الرئیس را بخواست
وبفرمود تا آن مرض را معالجه نماید شیخ پرستاران مریض را بخواند واز ماهیت آن مرض چنانچه باید اطلاع یافت گفت
بروید اورا بشارت دهید که اینک قصاب را خبر کرده ایم همی آید تا ترا بکشد مریض چون این خبر شنید شادی
بسیار کرد از جای برخواست ونشست شیخ با تجمل وکوکبه وزارت بدر سرای بیمار آمد وخود کاردی بدست گرفته
بایک دو تن از خادمان بدرون سرای رفت وفریاد زد گاوی که اورا باید کشتن در کجاست بیرون بیاورید
تا بکشیم بیمار چون این بشنید از منزلی که داشت مانند صدای گاو بانگی کرد یعنی اینجاست شیخ فرمود که اورا بمیان
سرای بکشید وریسمان بیاورید که دست وپای اورا ببندید بیمار را چون این صدا بگوش رسید از فرط خوشحالی
برخواسته بمیان سرای درآمد وبرپهلو بخفت پس دست وپای او سخت محکم ببستند شیخ خود نزدیک آمد
وکارد برکارد بمالید ونشست ودست برپهلوی او میزد چنانکه عادت قصابان است پس گفت این گاو
سخت لاغر است امروز برای کشتن خوب نیست چند روز اورا علوفه دهید تا فربه شود آنگاه اورا بکشیم این بگفت
واز پهلوی او برخواست ودستور العمل داد که غذا در پیش او برند گویند بخور تا فربه شوی وزودتر ترا بکشند
بیمار از شوق آنکه زودتر کشته شود بخوردن درآمد وبدان سبب از هر گونه اشربه واغذیه بدو دادند وداروهای
مناسب خورانیدند واطبا بفرموده شیخ دست معالجت برگشودند ودر اندک زمان آن بیمار از آن مرض
صعب العلاج خلاص یافت علاء الدوله را از آن تدبیر صایب وآن علاج نیکو زیاده شگفت آمد وبرتحسین
وآفرینش بیفزود   در تاریخ الحکما مضبوط است که در آن ایام باتمام بقیه کتاب شفا بپرداخت واز کتاب
منطق ومجسطی فراغت یافت چه قبل از آن بر کتاب اقلیدس وارثماطیقی وموسیقی اختصار نموده بود   ودر
هر کتاب از ریاضات زیادتیها که محتاج الیه میدانست بیفزود اما در مجسطی ده شکل از اختلاف منظر ایراد کرد
وهمچنین در آخر مجسطی در علم هیئات مطالبی آورد که قبل از وی نیاورده بودند ودر کتاب اقلیدس شبهاتی
چند ایراد کرد ودر ارثماطیقی خواص حسنه استنباط نمود   ودر موسیقی مسائلی افزود که متقدمین حکما از آنها غافل بودند
همی بر آن کتاب میفزود تا آنکه بجمیع فنون حکمیه شئون آمد وبتصحیح وتنقیح آن بپرداخت وجمله آنها در آنجا اتمام
پذیرفت الا کتاب نبات وحیوان گویند آن کتاب را در سالی که علاء الدوله بشاپور میرفت در عرض راه
تصنیف نمود وایضاً در آن روزگار که متقلد وزارت ومقیم اصفهان بود کتاب نجات را که از اجل تصانیف
اوست برشته جمع وتالیف درآورد الغرض هر روزه بیش از پیش در حضرت علاء الدوله اختصاص
ومزیتی دیگر میدید گویند در ایامی که علاء الدوله محض اصلاح پاره از مفاسد همدان رفت شیخ نیز ملازم بود

شاپور
شهریست از شهرهای پارس
از آنجا تا شیراز
پانزده فرسخ
راهست

ابو عبید الله که پیوسته مصاحب شیخ الرئیس بود حکایت کند در آن ایام شبی در مجلس علاء الدوله صحبت از نجوم درپیوست
واختلالی که در تقاویم معموله بحسب ارصاد قدیمه واقعست بمیان آورد علاء الدوله بفرمود که شیخ الرئیس دست از تبیین
فضایل برآورده بیاری مردی دانش وبینش رصدی بنا کند پس گنجور خویش را بخواند ومقرر فرمود که هر نوع وهر طور
که آن دستور معظم دستور العمل دهد بیدرنگ مصارف مقرره را بپردازد ابو عبید الله گوید که شیخ مرا طلب کرده
اصلاح آن امر وانجام آن قصد را در عهده اهتمام من مفوض داشت محض تسهیل عمل وتشریح نکات وتوضیح دقایق
خود رساله در آن باب املا فرمود ومن بحسن اهتمام وکمال مراقبت در چند سال نیل مقصود را چندان آلات
وادوات فراهم آوردم که مزیدی متصور نبود ولی کثرت اسفار علاء الدوله ووفور شاغل شیخ الرئیس هرسال
از بنای رصدخانه شاغل ومانع گشت از آن روی آن امر معوق ماند وحاصلی که در آن باب عاید شد آن بود که
اکثر غوامض نجومیه منحل گشت واغلب اعمال رصدیه معلوم ومشهود گردید وکتاب حکمت علائیه را در آن ایام بانجام رسانید
وهم ابو عبید الله گوید مدتها گذشت که در زمره تلامیذ آن استاد الکل فی الکل بودم هرگز ندیدم که در سر کتب
بترتیب مطالعه نماید بلکه مواضع مشکله هر کتاب را تفحص نمودی تا شان ومقام مصنف را بشناسد
وهم نقل است که چون کتاب مختصر اصغر را که در منطق تالیف کرده است بشیراز بردند فضلا وحکمای آن سرزمین
در چند موضع آن کتاب ایرادات وشبهات یافته بر جزوی چند بنوشتند با مکتوبی نزد ابو القاسم کرمانی که رفیق
ابراهیم بن بابا ردیلمی بود فرستادند ابو القاسم آن اجزا را نزد شیخ الرئیس برد شیخ اجزا را بگرفت ونظر میکرد
وبا ابو القاسم صحبت میداشت وبا سایر مردم سخن میگفت تا هنگام نماز عشا بر این منوال بگذرانید پس آغاز نوشتن
ایراد وجواب یک یک از آن شبهات نمود وآن ایام فصل تابستان وشبها در نهایت کوتهی بود هنوز شب از نصف
نگذشته بود که تمام آن ایرادات وآن شبهات را جواب بنوشت ابو القاسم کرمانی گوید بر شیخ وارد گشتم در حالتی که
شیخ بر مصلی نشسته واجزائی که در جواب مشکلات علمای شیراز نوشته بود نزد من بگذاشت وفرمود این اجزا را
بگیر در مکتوب خود از تحریر جواب مسائل وصورت حال بنویس ابو القاسم صورت حال را بنوشت وچون فضلا
وعلمای شیراز آن تحریر دلپذیر ومطالب بی نظیر را دیدند متعجب گردیدند وبر فضایل وقصور ادراک خود
اعتراف نمودند واقرار آوردند حکایت کرده اند در هنگامی که آن فیلسوف بزرگ در اصفهان متقلد وزارت
بود روزی علاء الدوله کمربندی از سیم که مُحلّی بزر ومُکلّل بلآلی بود با کاردی که از جواهر ترصیع واز گوهرهای قیمتی
آویزها داشت بوی موهبت فرمود وچون آن کمر مرصع وکارد مکلل با زی وی مناسب نبود بیکی از غلامان که مقرب
حضور بود ببخشید پس از چند روز علاء الدوله بدید که آن غلام کمر را در میان بسته وآن کارد را بر کمر زده حقیقت
امر را بپرسید غلام عرض نمود که شیخ الرئیس بمن مکرمت کرده است علاء الدوله زیاده از میغی برآشفت چه آن
کمر وآن کارد از مختصات علاء الدوله بود غلام را بسیاست بلیغ نموده بقتل شیخ کمر بربست یکی از محرمان حضور
که با وی اتحاد ودوستی داشت شیخ را از ماجری مطلع ساخت وآن حکیم از لباس معتاد بکسوت دیگر تن پیراست

از اصفهان روی بری نهاد چون بدان سرزمین درآمد از پی تحصیل قوت ببازار شد بهر سوی مینگریست
دکه بنظر درآورد که در آنجا جوانی نیکوروی نشسته جمعی از مرضی بر وی اجتماع دارند شیخ نزدیک دکه آنجوان طبیب بایستاد
و در اعمال و اقوال او چشم دوخته و گوش فرا داشت در آن اثنا زنی قاروره بر دست باستعلاج نزد وی حاضر شد
جوان چون قاروره بدید بتامل و درنگ گفت مریضی که این قاروره اوست یهودیست بعد از آن گفت چنین
میدانم که صاحب قاروره امروز ماست خورده گفت چنین است پس گفت خانه این مریض و خوابگاه او در مقامی
پست است زن گفت آری شیخ الرئیس از حدس آنجوان زیاده در تعجب شد ناگاه جوان را بر وی نظر افتاد شیخ الرئیس را
نزد خود خواند و بر صدرش نشانید چون از عمل و معالجت فراغت یافت گفت چنان میدانم که تو خود
شیخ الرئیس باشی که از بیم علاء الدوله فرار کرده شیخ را حیرت زیاده شد پس استدعا کرد که بر وی
منت گذارد و در منزل او فرود آید شیخ الرئیس با جوان طبیب روی بمنزل نهادند پس از شرایط میزبانی
و سایر تکلفات که از وی بتقدیم رفت روزی شیخ الرئیس سخن از ماضی بمیان آورده گفت در آن روز
از چه رو دانستی آن قاروره از یهودیست و او ماست خورده و مکانش در جای پست است عرض کرد
که چون آن عورت دست بیرون آورد پیراهنی که بس قیمتی و چرکین بود در تن داشت دانستم که آن زن
یهودیه است و هم آلوده بماست بود حکم کردم که ماست خورده و چون در این شهر محله یهودان در مقام
پستی است لهذا گفتم که منازل شما اینحال دارد شیخ دیگر باره پرسید که از چه دانستی که من ابوعلیم و از بیم
علاء الدوله فرار کرده ام جوان گفت چون صیت فضایل و آوازه جلالتت شنیده بودم آثار از ناصیه ات
مشاهدت کردم بخاطرم بگذشت که شاید ابوعلی باشی و میدانستم که علاء الدوله با رغبت و اختیار از مانند
تو حکیم و وزیری دست بردار نخواهد شد لاجرم حادثه روی داده است و بدان واسطه باید از وی
فرار کرده باشی شیخ الرئیس بدان طبیب گفت اکنون مسئول تو از من چیست تا آنرا قرین انجاح نمایم گفت علاء الدوله
از چون توئی چشم نخواهد پوشید عما قریب در استرضای خاطر شریفت برآید و بر منصب سابق برقرارت دارد
ملتمس آنست که چون نزد وی روی آنچه از من دیده بعرض برسانی و مرا در سلک ندیمانش منتظم سازی
چند روزی بر نیامد که علاء الدوله جمعی از خواص خود را با تشریف وزارت بمعذرت نزد شیخ فرستاده وی را
باصفهان بخواند شیخ الرئیس آن جوان طبیب را همراه برده پس از رسیدن بحضور علاء الدوله ماجرای
آنجوان را بعرض رسانید رفته رفته او را در حرکت ندمای علاء الدوله منسلک داشت در زمانیکه شیخ الرئیس
در اصفهان بشغل وزارت و امر ریاست می گذرانید چندان نوادر و لطایف در طی مکالمات درج میکرد
که ادبای دقیقه یاب و ندمای نکته سنج در حیرت میشدند در تاریخ نگارستان نگارش یافته که شیخ الرئیس
هر چند بر اصحاب علوم و ارباب فنون در استادی مسلم بود و در هر باب و هر کتاب همه کس را ملزم مینمود
ولی وقتی از اوقات از مردی کناس چندان الزام دید که در نزد همراهان از فرط شرم و خجلت خاموش گردید

و آن داستان چنان بود که روزی با کوکبه وزارت از راهی میگذشت کناسی را دید که خود بدان شغل کثیف مشغول و باین
بدین شعر لطیف مترنم است   گرامی داشتم ای نفس از آنت   که آسان بگذرد بر دل جهانت   شیخ را از شنیدن آن شعر
تبسم آمد با شکرخنده از روی تعریض آواز داد که الحق حد تعظیم و تکریم همان است که تو در باره نفس شریف مرعی داشته
قدر و جاهش این است که در قعر چاه مذلت کناسی دچارش کرده و عز و شانش اینست که بدین خفت و خواری گرفتارش
ساخته عمر نفیس را در این امر خسیس تباه میکنی و این کار زشت را افتخار نفس میشماری مرد کناس دست از کار کوتاه
و زبان بروی دراز کرده گفت در عالم همت نان از شغل خسیس خوردن به که بار منت رئیس بردن ابوعلی غرق
عرق شده با شتاب تمام بگذشت الغرض ابوعلی در ملازمت علاء الدوله چندان درر آبدار و لآلی شاهوار
در درج اطباق یادگار گذاشته است که از مدح و وصف او از قوه تحریر بیرون است در کتب تواریخ مسطور است
که چون سلطان محمود سبکتگین عراق عجم را مسخر کرد و مجد الدوله دیلمی را گرفته بغزنین فرستاد ابوجعفر علاء الدوله
کاکویه که از جانب مجد الدوله حاکم اصفهان بود از صولت سلطان محمود خائف گردیده بفارس رفت سلطان محمود
پس از ضبط آن مملکت و تسخیر ری ایالت عراق و مضافات آنجا را بفرزند خود مسعود باز گذاشت خود بغزنین
مراجعت نمود علاء الدوله باصلاح وقت پسر خود را با تحف بسیار و هدایای بیشمار نزد سلطان مسعود فرستاد
آن کردار در پیشگاه حضور سلطان مقبول و پسندیده افتاد حکومت اصفهان و مضافات آن ملک را بدستور
سابق بوی رد کرده بر استقرار و استیلایش اهتمام کرد تا مسلط شد چون چندی برگذشت از فرط استیلا
و حسن تدبیرات شیخ الرئیس ملک را از هر خلل مصون دیده داعیه استقلال پیدا کرد سلطان مسعود را از
ما فی الضمیر وی اطلاع حاصل شد با لشکر جرار روی باصفهان نهاد علاء الدوله تاب مقاومت نیاورده از اصفهان
بشاپور و اهواز رفت سلطان مسعود باصفهان درآمد و خواهر علاء الدوله بدست سلطان مسعود افتاد شیخ الرئیس
پاس نعمت قدیم را منظور داشته در حفظ ناموس علاء الدوله زیاده مراقبت داشت فکر رزین و عقل دوربین
وی را بر آن راهنمائی کرد در نهان بسلطان مسعود بنوشت که خواهر علاء الدوله را شأن و رتبه تحدی است
که کفو تو خواهد بود بهتر آن است که او را از پردگیان حرم خویش فرمائی و چون چنین کنی علاء الدوله هم جهت
خط اصفهان بر تو مسلم خواهد داشت پس خواهر علاء الدوله را بعقد خویش درآورد و در زمره پرده نشینان
خاصش بمزید مرحمت اختصاص داد پس اصفهان را بعلاء الدوله باز گذاشت و خود بری معاودت نمود و چون
چندی برگذشت نمامان و بدگویان بعرض سلطان مسعود رسانیدند که علاء الدوله بتهیه اسباب جنگ مشغول است
عزم رزم و تسخیر ری را جهه همت کرده سلطان مسعود زیاده خشمناک گشته بعلاء الدوله پیغام فرستاد که راستی بیندیش
و از خیال کج درگذر و عرض خود مبر و رحمت ما مپسند وگرنه خواهرت را رها مینمایم و با اوباش لشکری بخشم چون علاء الدوله
آن سخنان بشنید موی بر تنش علم شد و سراپا چون شعله برافروخت شیخ را بفرمود تا از جانب خود جواب را
بکتابت آرد شیخ الرئیس بعد از طی مراسم مقرره بنوشت که هر گاه اهل شقاق و نفاق در باب خلاف علاء الدوله

چیزی بعرض رسانیده اند بهتان صرف و افترای محض است درخصوص بانوی حرم شرعی رفته بود اگرچه آن مخدره
خواهر علاء الدوله است ولی اکنون منکوحه امیر است اگر طلاقش دهی مطلقه تو باشد و جمیع عالمیان دانند که غیرت
زنان بر ازواج است نه بر اخوان سلطان مسعود چون رسیله شیخ مطالعت فرمود از صدق آن عبارات
و سایر امارات بر وی معلوم گشت که آن خبر اصلی ندارد و بجبران آن گفتار از شان تاوان زیاده بکاست و بر حرمت
خواهر وی بیفزود اهل سیر آورده اند که هم مقارن آن اوان سلطان محمود از تخت و کاخ بتخته و خاک رفت
چون آن خبر بغزنین بسلطان مسعود رسید دواسبه بجانب غزنین تاخته تا ملک موروثی زحمت مدعی و رنج
انتظار در تصرف آورد و پس وارد غزنه گردید بعد از استقرار و استقلال ابوسهل همدانی را والی عراق گردانید
ابوسهل با علاء الدوله طریق تکبر و تجبر پیش گرفت بلاف و گزاف سخن راند علاء الدوله تحمل تکالیف او را نکرده آخر الامر
کار علاء الدوله و ابوسهل به پیکار و محاربه کشید علاء الدوله منهزم گشت ابوسهل باصفهان در آمد و بسیاری از
امتعه نفیسه و کتب شیخ الرئیس که از سواد به بیاض نرفته بود بغارت رفت و چون چندی بگذشت دیگرباره علاء الدوله
ساز لشکر کرده بر ابوسهل بتاخت و او را منهزم کرده ثانیا بر مسند ایالت مستقل و مستقر گشت و شیخ الرئیس
ثانیا بجمع و ترتیب کتبی که از سواد به بیاض نرفته بود بپرداخت مع القصه شیخ الرئیس در ارتقاء مدارج کمال
چنان مقام اعلی گرفته که هر کس را ادنی تدربی است از سیر مؤلفات آن فیلسوف یگانه بر مراتب فضل و اطلاع
خواهد گشت اگرچه ثبوت آن مدعا و وضوح آن معنی کالشمس فی رابعة النهار است ولی محض تزیین این اوراق
و ترصیع این اطباق پاره از ظرایف این کلمات و شمه از نوادر حکایات او را که هر یک در جای چون در یتیم است
در این گنجینه لآلی بودیعت میگذاریم نقل است که استاد ابوریحان بیرونی هیجده مسئله طبیعیه را که اوائل آن مسائل
بر این شرح است از اعتراضات بر ارسطو و استفسار بعضی مطالب و اشکالات خود انتخاب و التقاط کرده
در رساله مدون داشته نزد وی بفرستاد مسئله اولی اعتراض بر ارسطو در باب خفت و ثقل اجسام فلکیه
مسئله دویم اعتراض بر آن فیلسوف در باب قدم عالم و در خصوص اتکال وی در این عقیدت بر اقوال قرون و
احقاب سالفه مسئله سیم اعتراض بر ارسطو و سایر حکماء متقدمین در باب جهات سته که انچه روی جهات را
منحصر در شش دانسته اند مسئله چهارم اعتراضات بر آن فیلسوف که از چه جهت بر عقیدت قائلین بجزء
لایتجزی تشنیع آورده با آنکه حکما را نیز از آن ایراد که بر متکلمین وارد است گزیری نیست مسئله پنجم اعتراض
بر آن حکیم دانشمند که چرا وجود عالمی را که خارج از این عالم باشد ممتنع و محال شمرده و بر معتقدین این عقیدت
تشنیع آورده با آنکه براهین امکان وجود آن بسی واضح و دلیل امتناعش زیاده مقدوح است مسئله ششم
اعتراض بر آن فیلسوف که شکل فلک را چرا کروی دانسته و در نفی شکل بیضی و عدسی بلزوم خلاء تمسک جسته
با آنکه هر دانا میداند که ممکن است شکل فلک بیضی و عدسی باشد و خلاء نیز لازم نیاید مسئله هفتم
اعتراض بر آن حکیم در باب تعیین یمین و جهه مشرق که خود مستلزم دور خواهد بود مسئله هشتم در اعتراض بر ارسطو

در باب کرویة شکل نار با آنکه مذهب ارسطو لازم است که شکل نار غیر کروی باشد و استفسار پاره مطالب که در کتب ارسطو دیده است
مسئله نهم سؤال از حقیقت حرارت و شعاعات که اجسامند یا اعراض مسئله دهم اندر استفهام از حقیقت استحاله و انقلاب
عناصر که استحالات آنها بر یکدیگر از چه قبیل است مسئله یازدهم اندر پژوهش از سبب احراق شیشه که مملو از آب صاف باشد
اجسام محاذیه با خود را مسئله دوازدهم در سؤال از مکان طبیعی عناصر مسئله سیزدهم استفهام از کیفیت ادراک باصره
مسئله چهاردهم در سؤال از سبب اختصاص ربع مسکون شمالی ارض بعمارت با آنکه ربع شمالی دیگر با ربعین جنوبین در این
حکم مشترک اند و سبب امتیازی نیست مسئله پانزدهم استفهام و استنکار در تلاقی سطوح ببرهان هندسی مسئله شانزدهم
استفهام از امتناع خلاء با آنکه امکان خلاء در زجاجه ممصوصه محسوس است مسئله هفدهم اندر پژوهش از سبب شکستن اوانی
از شدت برودت مسئله هیجدهم در سؤال از سبب وقوف یخ بالای آب با آنکه یخ بر آب از آب ثقیل تر است مع الجمله
چون استاد ابوریحان را با ابوعبدالله معصومی که از افاضل شاگردان شیخ است معارضات و مراسلات در میان
بود شیخ الرئیس بعد از تتبع و تصفح آن رساله جواب آن مسائل و حل آن مشکلات را بر عهده ابوعبدالله متحتم شمرده از ایراد
اجوبه آنها دم فرو بست چون در رد جواب تاخیری رفت ابوریحان وسیلها بینگیخت و رسیله ها بفرستاد و جواب
طلب کرده شیخ الرئیس از سطاوی مناجات ابوریحان متضجر شد با ایراد اجوبه آنها کلک تحقیق بر گرفت نخست
باعتذار برخواست در آغاز رساله خود عباراتی بر نگاشت که مفاد آنها بر این بیان است خدایت یاری کند
و از شر هر گروه مصونت دارد در اجوبه مسائل و ارسال رسایل اگر تاخیر شد تقصیر نیست چه می پنداشتم که ابوعبدالله
معصومی تاکنون اجوبه آنها را پرداخته و بدانجانب فرستاده است مع الجمله شیخ الرئیس جواب هر یک مسئله را
در ذیل هر سؤال بیان کرده در چند ورق مرتب و مدون داشت و آن رساله را بدین عبارت خاتمت آورد
فَهٰذا جَوابُ ما سَأَلْتَنيهِ مِنَ المَسائِلِ وَيَجِبُ اِنْ اَشْكَلَ عَلَيْكَ شَيْءٌ مِنْ هٰذِهِ الفُصُولِ اَنْ تَمُنَّ عَلَيَّ
بِالمُعاوَدَةِ لِشَرْحِها حَتّىٰ اَعْجَلَ فِي اِيضاحِها وَاِنْفاذِها اِلَيْكَ
یعنی اینک این جواب مسائلی است که از من باز پرسیده بودی و دوست میدارم که اگر از آنها چیزی بر فهم تو پوشیده ماند
و در دست حل نمودن نتوانی بر من سپاس آورده رفع اشکال و کشف شبهت خود از من طلب داری بارد و اعتراضین
مبادرت بجوئی پس آن رساله را بجانب وی ارسال کرد چون آن رساله بابوریحان واصل گشت و بر مطاوی
مقاصد آن احاطت یافت عبارات خاتمه بر وی گران آمد آن جوابها را ناصواب شمرده دست تعرض بگشود و بنقض
و اعتراض کمر بست در هر ایراد بالفاظ ناروا ابتدا کرد و بالقاب ناسزا افتتاح نمود در بعضی موارد شیخ را
ایها الشاب خواند در پاره مواضع ایها الفتی الفاضل یاد کرد الغرض بطوری ناپسند و اسلوبی نامطبوع بحکیم فرزانه
طریق معارضت پیموده ایرادات آن اجوبه را مرتب داشته بسوی شیخ الرئیس معاودت داده آورده اند
که شیخ الرئیس روزگاری دراز بر تجرد نفس ناطقه سخن کرد تا اینکه کلام را منجر نمود بر اینکه اجسام عنصریه پیوسته
در تبدل و انحلال و زوال است و جامع این متشتتات و واصل بین المتفرقات و اصل محفوظ و سنخ باقی نفس ناطقه است

که جهلا تغیر و تبدل در او راه ندارد و بهمنیار انکار کرده گفت چنانچه اجسام دائماً در تبدل و تغیر اند و با وجود این تبدلات
در ظاهر متصل واحد دیده میشوند چه ضرر دارد که نفس ناطقه نیز مانند اجسام همواره در تبدل باشد و چون نفس خود غیر
محسوس است تبدل او نیز محسوس نباشد و در این انکار مبالغت آورد و جواب این شبهه و نقض این انکار را از شیخ
مطالبت داشت شیخ الرئیس سایر تلامذه را مخاطب ساخته فرمود که این سائل حق مطالبه جواب ندارد زیرا که این
سائل شک دارد در اینکه از من سؤال کرده یا از غیر من چه بنا بر عقیدت او ممکن است شیخ ابو علی نخستین بزوال رفته
ابو علی دیگر بجای او موجود شده باشد در ترجمه شیخ ابو سعید ابو الخیر یاد خواهد شد که آن عارف یگانه با این فیلسوف
فرزانه ضیاء یک عصر و فروغ یک عهد بوده اند آن عارف کامل بفضایل این حکیم دانا زیاده اعتراف داشت و همواره
ما بین ایشان طریق سؤالات سلوک و ابواب مراسلات مفتوح بود و چنانچه نقل است یکدو سال قبل از وفات شیخ الرئیس
این نامه گرامی را نوشته نزد ابو علی ارسال داشت

أيها العالم وفقك الله لما ينبغي ورزقك من سعادة الأبد ما تبتغي إني من الطريق المستقيم
على يقين إلا أن أودية الظنون على الطريق الجدد متشعبة وإني من كل طالب طريقه لعل الله
يفتح لي من باب حقيقة حاله بوسيلة تحقيقه وصدق تصديقه وإنك بالعلم موسوم
وبين ذاكري أهل هذه الطريقة مرسوم فاسمعني ما رزقت وبين لي ما عليه وقفت وإليه
واعلم أن التذبذب بداية حال الترهب ومن ترهب تاب وهذا أسهل جداً وعسر أن عده
حاصل والله ولي التوفيق

ترجمه آنکه

خدای عز و جل بدان معارف و معالی که در خور و شایسته است توفیقت دهد و سعادت جاودانی را که خود جویای آنی
مرزوقت دارد من خود در طریق مستقیم بر جاده یقینم ولی بر طریقه حقه اودیه ظنون و انهار عقاید منشعب و پراکنده است
و من هر کس را از طریقی که پیموده است پرسان میشوم شاید که حضرت حق بوسیله تحقیق او و از صدق تصدیق او
حقیقت حال را بر این فقیر مکشوف دارد چون آن عالم کامل که خدایش توفیق دهد در مراتب علمیه حکمیه مدار و در لسان
سالکان طریقه حقه ما اثر و نشان است از این روی از وی درخواست میکنم مطالب حقه که بآن عالم مرزوق شده
باین فقیر مسموع دارد و آن معانی را که بر دقایق آنها واقف گشته برای من توضیح نماید و آن عالم یگانه باید بداند
که تذبذب خود بدایت حال ترهب است و کسیکه ترهب کند بمقام توبه نایل باشد و این امر بسی سهل در پندار باشد
ولی در مقام کردار زیاده صعب بشمار آید پس شیخ در جواب نوشت

وصل خطاب فلان مبينا ما صنع الله تعالى إليه وسبوغ نعمه عليه والاستمساك بعروته الوثقى
والاعتصام بحبله المتين والضرب في سبيله وتولية شطر التقرب إليه والتوجه تلقاء
وجهه نافضا عن نفسه غبرة هذه الخربة رافضا همته الاهتمام بهذه القذرة أعز وارد
وأسر واصل وأنفس طالع وأكرم طارق تقرأته وفهمته وتدبرته وكررته وحققته

في نفسي وقررته فبدأت بشكر الله واهب العقل ومفيض العدل وحمدته على ما أولاه وسألته
أن يوفقه في أخراه وأولاه وأن يثبت قدمه على ما توطاه ولا يلفته إلى ما تخطاه ويزيده إلى هذه
هدايته وإلى درايته التي آتاه درايته إنه الهادي المبشر والمدبر المقدر عنه ينشعب كل أثر
وإليه تستند الحوادث والغير وكذلك تقتضي الملكوت وتقتضي الجبروت وهو من سر الله الأعظم
تعلمه من يعلمه ويذهل عنه من لا يعصمه طوبى لمن قاده القدر إلى زمرة السعداء وحاد به
عن زمرة الأشقياء وأوذعه استرباح البقاء من رأس مال الفناء وما أنزه هذا العاقل في
دار يتشابه فيها عقبى مدرك ومفوت ويتساويان عند حلول وقت موقت دار ألمها موجع
ولذيذها مشبع وصحتها فقر الأضداد على وزن وأعداد وسلامتها استمرار فاقة إلى استمرار
مذاقه ودوام حاجة إلى مج مجاجة نعم والله المشغول بها الأمشط والمنصرف فيها
الأمحط موزع البال بين ألم وبائس ونقود وأجناس أخذ حركات شتى وعسف أوطار وهي
وأين هو من المهاجرة إلى التوحيد واعتماد النظام بالتفريد والخلوص من التشعب إلى التراب
ومن التذبذب إلى التهذب ومن بادي مدارسه إلى أبد يشاهده هناك اللذة حقا والخير
صدقا سلسال كلما سقيته على الري كان أهنى وأشفى ودنو كلما اطعمته على الشبع
كان أغذى وأمرى ري استبقاء لا ري إباء وشبع استشباع لا شبع استبشاع ونسأل الله
تعالى أن يجلو عن أبصارنا الغشاوة وعن قلوبنا القساوة وأن يهدينا كما هداه ويؤتينا
مما آتاه وأن يحجز بيننا وبين هذه الغادرة الغاشة الغرور في هيئة الباشة المعاشرة في
حلية المباشرة المفاصلة في معرض المواصلة وأن يجعلها أمامنا فيما آثر وقائدنا إلى
ما صار إليه وصار آنه ولي ذلك فأما ما التمسه من تذكرة تردمني وتبصرة تأتيه من قبلي
وبيان يشفيه من كلامي فكبصير استرشد من مكفوف وسميع استخبر عن موقود السمع فهل
لمثلي عن يخاطبه بموعظة حسنة ومثل صالح وصواب مرشد وطريق أبينه له منفذ وإلى غرضه
الذي أمه منفذ ومع ذلك فليكن الله تعالى أول فكره وآخره وباطن كل اعتبار وظاهره ولتكن
عين نفسه مكحولة بالنظر إليه وقدمها موقوفة على المثول بين يديه مسافرا بعقله في الملكوت
الأعلى وما فيه من آيات ربه الكبرى وإذا انحط إلى قراره فليرى الله تعالى في آثاره فإنه باطن ظاهر

تجلى بكل شيء لكل شيء

ففي كل شيء له آية — تدل على أنه واحد

فإذا صارت هذه الحالة ملكة انطبع فيها نقش الملكوت وتجلى له آية قدس اللاهوت فألف الأنس الأعلى
وذاق اللذة القصوى وأخذ عن نفسه هواها الأولى وفاضت عليه السكينة وحقت له الطمأنينة

واطّلع علی العالَم الادنی اطّلاع راحمٍ لاهله متنوّهٍ بجلیله مستخفٍّ لثقیله مستحسنٍ لفعله مستظلٍّ لطرقه ویذکر نفسه وهی بها بهجة فتعجّب منهم تعجّبهم منه وقد ودّعها وکان معها کمن لیس معها ولیعلم انّ افضل الحرکات الصلوة وامثل السکنات الصیام وانفع البرّ الصدقة وازکی السیر الاحتمال وابطل السعی المراءاة ولن تخلص النفس عن الدرن ما التفتت الی قیلٍ وقالٍ ومناقشةٍ وجدالٍ وانفعلت بحالٍ من الاحوال وخیر العمل ما صدر عن خالص نیّة وخیر النیّة ما ینفرج عن جناب علمٍ والحکمة امّ الفضائل ومعرفة الله اوّل الاوائل الیه یصعد الکلم الطیّب والعمل الصالح یرفعه ثمّ یقبل علی هذه النفس المزیّنة بکمالها الذاتی ویحرسها عن التلطّخ بما یشینها من الهیئات الانقیادیّة للنفوس الموذیة التی اذا بقیت فی النفس المزیّنة کانت حالها عند الانفصال کحالها عند الاتّصال اذ جوهرها غیر مشاوبٍ ولا مخالطٍ وانّما یدنّسها هیئة الانقیاد لتلک الصواحب بل یفیدها هیئات الاستیلاء والاستعلاء والریاسة وکذلک یهجر الکذب قولاً وتخیّلاً حتّی تحدث للنفس هیئة صدوقة فتصدق الاحلام والرؤیا واما اللذّات فلیستعملها علی اصلاح الطبیعة وابقاء الشخص والنوع والسیاسة واما المشروب فان یهجر شربه ملهیاً بل تشفّیاً وتداویاً ویعاشر کلّ فرقة بعادته ورسمه ویسمح بالمقدور من المال ویترک لمساعدة الناس کثیراً ممّا هو خلاف طبعه ثمّ لا یقصّر فی الاوضاع الشرعیّة ویعظّم السنن الالهیّة والمواظبة علی التعبّدات البدنیّة ویکون دوام عمره اذا خلا وخلص من المعاشرین تطریة الرویّة والفکرة فی الملوک الاوّل وملکها واکیس عن عیاد الناس من حیث لا یقف علی الناس عاهد الله ان یسیر بهذه السیرة ویدین بهذه الدیانة والله ولیّ الذین آمنوا

حسبنا الله ونعم الوکیل

حاصل مضمون وخلاصهٔ ترجمه اینکه

خطاب مستطاب که خود گرامی وار ودیسرور را فزاواصل وبهترین طالع بود از افق عزت طلوع نمود ایما براینکه حق عز اسمه انواع نعمت واحسان خویش وفنون مواهب ومکارم خود درحق وی تکمیل فرموده بعروة الوثقی حقتعالی تمسک کرده وبحبل المتین خدای متعال معتصم شده وبجانب حضرت احدیت متوجه گردیده است وهم اشارت براینکه از دامن بعض شریف گرد دنیوی بیفشانده وبحسن مجاهدات همت خود را از تحمل مشاغل این سرای دون بالاتر برده است آن نامه وآن کتاب گرامی را فرو خواندم ومعنیش فهم کردم ودر مضمونش غور نمودم وبی تأمل شکر وسپاس حضرت حق که دهنده گوهر عقل وبخشنده میزان عمل است آغاز کردم پس از واهب العطایا درخواست کردم که آن صدیق یگانه را در دنیا وعقبی توفیق دهد وقدم او را در طریق حق که پیموده است استوار دارد وبدان عجائب حظیره که در نور دیده باز نگرداند وبهمی هدایت بر هدایت ودرایت بر درایه او مزید آورد زیرا که جز حق هادی طریق وغیر از او غیر همه جسترونه ترنی هر اثری از آثار الهی منشعب شود وهر حادثه از حوادث بقدرت او وابسته باشند کارگذاران

کارگذاران نشاه ملکوت چنین حکم رانند ومقربان بارگاه جبروت چنین فرمان دهند همانا این نکتهٔ لطیف از اسرار الهی سرّی است اعظم الکس بمعنی پی برد که خدایش دیده بصیرت بخشد واخس ازین راز محروم ماند که خدایش در طریق حقیقت نگهبان نگردد وخنک اکس که تقدیر خدائی او را در سلک سعدا برد واز زمرهٔ اشقیا براند وهمی او را تحریض کند که سود جاودانی را از سرمایهٔ بی نیازی طلب کند مرد خردمند را چه تفرج وانبساط خواهد بود در سرائی که فقیر ومالدارش در پایان عمر وانجام امر با یکدیگر مانند باشند وهنگام حلول اجل موعود با همدگر مساوی ویکسان شوند فرزانگان میدانند که دنیا خود سرائی است که آلامش اذیت دهد ولذایذش کسالت آورد وصحتش در آنست که اضدادی چند برخلاف طبیعت بر وزن مخصوص واستعداد معین پایند وسلامتش در آن است که احتیاج استمرار یابد تا مذوقی استمراء پذیرد وهمواره بدفع فضولی محتاج باشد آری بخدا سوگند که خرجمعان که از ارتقاء مدارج کمال باز مانده اند بر این دنیای دون دل نبندند وجز مختبطان بر این دار فانی مفتون نشوند زنقیه دنیا همواره در ورطهٔ رنج ونومیدی گرفتار وپیوسته در خیال نقود واجناس پریشان وافکار است وآنان همی در قید حرکات مختلفه باشند ومزد وحاجات متشتته آیند چنین مردم کجا هوای حق جوئی وحقشناسی دارند وچگونه از شهرستان علایق بجانب توحید مهاجرت توانند با اگر از مقام تفرق بمقام تراتب قدمی نگذاشته اند واز درجهٔ تذبذب بر تهذب بار نگشوده اند از خوابگاه دنیا بمنزل آخرت دیده باز نکرده اند آن صدیق یگانه میداند که لذاید حقیقیه ومحسنات صادقه در سرای عقبی است ودر آن سرای جای دیده آبهائی است که هرقدر تناول کنند سیر نگردند واینک از حضرت حق درخواست میکنم که پردهٔ عمی وجهل را از دیده کان بر دارد وزنگ قساوت را از قلوب باز زداید وهدایت بر هدایت افاضت کند وپرده فیما بین وما بین دار غرور بپا ویرز چه این دنیای فریبنده ترش روئی است که خود را در کسوت بشاشت آراسته وامر دشواری است که خود را در لباس آسانی جلوه داده وثقلی است که خویش را بصورت وصل باز نموده است ایزد پاک هدایت خود را در هر امری که مختار اوست پیشوای ما قرار دهد وقائد ما گرداند واوست ولی هدایت وتوفیق پس برقوم میشود که آن صدیق یگانه وآن عارف فرزانه از من خواهشمند شده که محض دلالت ورهنمائی شرذمه از نصایح وشمهٔ از مواعظ برای آن صدیق بنویسم این تنها بدان ماند که بصیری از نابینا استرشاد کند وسمیعی از ناشنوای عبرت استخبار نماید موعظهٔ حسنه ومثل صالحه که خود سرمایهٔ نجات آن صدیق باشد وطریقه که موجب ارشاد آن عالم فرزانه گردد از برای مثل من چگونه ممکن است ولی با وجود این گویم بایستی که در آغاز وانجام هر فکرت جز ذات احدیت را مقصد ومطلب نشناسی در ظاهر وباطن هر اعتبار ورویه غیر از حضرت صمدیت را منظور نداری ودیدگان نفس را از نظر توحید کحل آوری ودر برابر حق پای قدم راسخ متمثل وواقف باشی اگرچه پیکرت در عالم ناسوت مقیم باشد شهسوار عقل را بسیر عالم ملکوت مسافرت دهی واز اشراق آیات کبری خطرات او را انشاط دیگر بخشی وچون بتقدیس ذاتیه آراسته گشتی بتنزیه آثار نیز پرداخته در مقام قرائت واذکار لسانا وجنانا حق را منزه ومبرا دانی چه آن ذات یگانه خود نهان وآشکار است ودر هر چیز برای هر چیز

افکار

باکاف فارسی بر وزن اثبات

یعنی زمین گیر دیگانه

وآرزده وآمده است

بزبان

خود را جلوه و ظهور داده پس در هر چیز برای معرفت ذات یکانه آیتی و برهانی هست و آن براهین بر وحدتش کواه فاش و صادق هست و همچنین بر ارباب بصیرت
پوشیده نیست که چون وجود انسانی بدان کمالات آراسته کردید و آنها در وی ملکات کشت نقوش ملکوتیه در کمین آن نقش شده و بنهایت قدس لاهوتی
در آن وجود تجلی کیرد و با عالم قدس انس یابد و با انس اعلی الفت پیدا کند و بمذاق روحانیت لذتی که خوشتر از آن نباشد دریابد و خود را لکهبان باشد
وا رسیده فیاض و فتار و بکفتن بر وی افاضت کرده و از نواحی آن عالم آرامش و اطمینانی او را فراهم آمد و چون بتاج آن کمالات متوج کشت
و در قصر جلال خویش جای کرفت از منظره حشمت و رفعت بر آن عالم پست کوشه چشمی بیفکند و بر آن عالم دون بنجوی بنکرد که تو کوئی آن لحظات
و لمحات نظاره آنکسی است که از حضیض بندکی باوج سلطنت رسیده است چون روز کار کذشته را بنکرد و بر اهل و کسان خویش ترحم آورد
و خیل و حشم سابق را پست و موهون شمارد احمال و اثقال خود را سبک داند پس بجانب اقبال خویش متوجه شده خود را بزرک داند
و ما سوای خود را حقیر شمارد و هر وقت از خویش یاد کند مبتهج و مسرور کردد و از رفعت مقام خود و پستی شان اهل عالم تعجب کیرد چنانچه شان بزرکی بخرد
ذات و بلندی جای آن متعجب باشند با آنکه از دار دنیا بسرای عقبی رخت برده دینار را از دست نهاده تو کوئی نیاز کسی است که در دنیا
نباشد و بایستی بداند که بهترین حرکات اقامه صلوة است و نیکوترین سکنات امساک و صیام است و نافع ترین مبرات صدقات است و پاکیزه
ترین محامد تحمل شداید است و باطل ترین مساعی مراء و لجاج است و اینکه نفس بعلایق قیل و قال و عوایق بحث و جدال مشغول است هر کز
هر کز از قذرات دنیای دون خالص و پاکیزه نکردد و بهترین اعمال آنست که از نیت خالص و عقیده صافی باشد و نیکوترین نیات آنست
که از معدن علم منشعب شود حکمت ام فضایل است و شناختن ذات حضرت احدیت اول اوایل و اهم مشاغل است و آنچه کلمات طیبه
بجانب حضرت حق ارتقا جویند و اعمال صالحه بایستی صعود نمایند و بایستی آن صدیق یکانه بجانب نفس شریف
که خود بکمال ذاتی مزین است نظر کند و آن را از اختلاط احوال قبیحه و مطاوعت امور دنیویه نکهبان شود
زیرا که چون نفس را ملکات رذیله حاصل شود که بعد از مفارقت از بدن آنها را زوالی متصور نکردد چه نفس
بر حسب فطرت اصلی جوهر ذاتی از اختلاط ماده و از امور دنیویه مفارق بوده است متابعت این امور
مایه ظلمت و کدورت آن جوهر شریف خواهد بود و هم آن خلیل جلیل با نفس خود خلوت نماید تا نیت صدق در او
راسخ شود و بدان واسطه احلام و رؤیا را تصدیق نماید و بایستی در لذات بدنیه اهتمام نورزد جز بر حسب
اصلاح طبیعت و ابقاء شخص و نوع و اجرای احکام سیاست و تمدن و در باب شرو بات قناعت کند بر اطفاء
حرارت و طریق مداوا و ترک کند شرب را بانکه مایه لهو و لعب شود و معاشرت کند با هر فرقه بر حسب عادت
و رسم آن فرقه و بقدر المقدور در بذل اموال مضایقه نکند و بسیاری از خواهشهای نفسانی خویش را بجهته
مساعدت مردم متروک دارد و در اوضاع شرعیه تقصیر روا ندارد در تعظیم سنن الهیه اهمال را جایز نشمارد
و در وظایف شرعیه بدنیه زیاده مواظبت نماید چون از معاشرت مردم فراغت یابد و خلوتی فراهم
آورد بایستی اوقات خود را در احوال ملوک پیشینیان و ممالک ایشان مصروف دارد و از حالات
آنها عبرت کیرد چون که از بواطن امور مردم مستحضر نیست از آنچه لغزش شناسد در کذرد و بر مردم خورده
نکیرد و معاهده کند با حضرت احدیت که سیر این طریقه را نصب العین کند و این دین را پیشه خود نماید

در بعضی از تواریخ بنظر رسیده است که شیخ الرئیس را با نسوان زیاده موانست و محبت بود و از کثرت مباشرت
اندک اندک بنیه را هزال و قوه را ضعف طاری کشت و در سالی که علاء الدوله بمحاربه ابن فراش بباب الکرخ
رفته بود شیخ الرئیس را قولنجی صعب عارض کردید و چون علاج بحقنه های حاده قویه اختصاص داشت از شدت
وجع بفرمود تا ویرا در یکروز هشت مرتبه حقنه نمودند بدان واسطه قرحه در امعاء پدید کشت و در خلال آن
احوال علاء الدوله با کمال سرعت بسمت ایذج نهضت فرمود و چون شیخ را از متابعت چاره نبود لاجرم
همراه شد در عرض راه صرعیکه غالباً تابع قولنج است عارض کردید و چون آن صرع زایل کشت محض اصلاح قرحه بفرمود
تا حقنه معزی و مزلقی ترتیب داده و مقدار دو دانک تخم کرفس که خود کاسر الریاح است داخل نمایند
بعضی از غلامان که مباشر ترتیب حقنه بودند بعمد یا بسهو پنج دانک از کرفس داخل نمودند پس قرحه و سحج زیاد شد
چون محض علاج صرع معجون مثرودیطوس استعمال مینمود برخی از غلامان که در مال آن حکیم بزرک خیانتها کرده
بودند و بر خود میترسیدند فرصتی بچنک آورده مقدار کثیری از افیون داخل آن معجون نمودند شیخ الرئیس در وقت
معتاد تناول فرمود مرض اشتداد نمود پس ناچار ویرا با محفه باصفهان بردند و چون باصفهان رسید ضعف چنان
قوت کرفت که قدرت حرکت نماند بچند در معالجت و مداوای خود بکوشید و اندکی از ضعفش زایل شد کاهی بحضور
علاء الدوله میرفت و چون نقاهت باقی بود آن مرض کاهی عود میکرد و کاه بهتر میشد قضا را علاء الدوله بهمدان
متوجه شد شیخ را همراه خود ببرد بدان سبب آن علت در عرض راه با شدت تمام نکس کرد چون بهمدان رسید یقین دانست
که قوت ساقط کشته و طبیعت از مقاومت مرض بکلی عاجز شده است ترک مداوای خود کرفت و میکفت قوه مدبره
در بدن من از تدبیر باز مانده است اکنون دیکر معالجت فایده ندارد پس غسل کرده و آنچه داشت بر فقرا صدقه کرد
و غلامانرا خط آزادی داده همواره باستغفار مشغول بود و پیوسته تلاوت کلام الله میکرد زاهد و بریکی
سئوال بسر میبرد تا آنکه اجل موعود از پایش در آورد آورده اند که در حال احتضار این بیت مکرر بر زبان میراند

تَمُوتُ وَلَیْسَ لَنَا حَاصِلٌ ۞ سِوَی عِلْمِنَا أَنَّهُ مَا عُلِم

حاصل یعنی که مردیم و آنچه با خود بردیم این است دانستیم که هیچ ندانستیم الغرض روز جمعه اول شهر رمضان المبارک سنه چهارصد و
بیست و هفت هجری بنابر مشهور و بقول قاضی نور الله شوشتری و جمعی دیکر از ارباب سیر در چهارصد و بیست و هشت هجری بجوار
رحمت الهی در پیوست و در همدان در تحت السور در جانب جنوبی مدفون کردید و بعضی نقل کرده اند و از این دو فرد که
که نوشته میشود سال تولد او و زمان تحصیل علوم و زمان وفات وی معلوم میکردد

حجة الحق ابو علی سینا ۞ در شجع آمد از عدم بوجود
در شصا کسب کرد کل علوم ۞ در تکز کرد این جهان بدرود

ولی معتقد صاحب حبیب السیر آن است که عمر وی شصت و سه سال و هفت ماه شمسی بوده و صحت این قول را شواهد
بسیار است من جمله استعلاج امیر نوح است چه بنابر اقوال سابقه در آن زمان سن شریف آن فیلسوف بزرک سیزده سال بوده است

کرخ
نام موضعی است از نواحی ... [illegible]

ایذج
بلاد ... [illegible]
شهری است بین اصفهان
و خوزستان
... [illegible]

و دانشمندان میدانند در لیاقت و استحقاق علاج و اعتماد و اعتقاد مریض کبر سن را زیاده مدخلیت هست و دیگر آنکه آن تألیفات و تصنیفات که یاد کردیم با صغر سن اگر محال نباشد لااقل امتناع عادی خواهد داشت منجمله آنکه فضلا و مورخین بجای کلمهٔ شیخ لفظ شخص ثبت کرده اند و ما از جملهٔ مؤیدات باندکی اقتصار کردیم و باقی را بکیاست و درایت فرزانگان و دانایان حوالت نمودیم نقل است بعد از وفات شیخ الرئیس رسالهٔ جواب ابوریحان در رسید ابوعبدالله معصومی که اجل شاگردان آن فیلسوف فرزانه بود بپاس نعمت تعلیم یک یک جواب ابوریحان را رد کرده در رساله مدون داشت گویند تمام آن سؤالات و جوابات مجلدی شده است در صفاهان موجود هست در باب عقاید دینیهٔ او چندان سخن رانده اند که بطون کتب و متون صحف از آنها مشحون است و این دو رباعی که بالقطع و الیقین از نتایج طبع آن حکیم است بر صحت عقیدت و حسن طریقت او دلالتی تام دارد

رباعی

تا باده عشق در قدح ریخته اند ... و اندر پی عشق عاشق انگیخته اند
با جان و روان بوعلی مهر علی ... چون شیر و شکر بهم برآمیخته اند

وله ایضاً

بر صفحهٔ چهره ها خط لم یزلی ... معکوس نوشته است نام دو علی
یک لام و دو عین با دو یای معکوس ... از حاجب و عین و انف با حط جلی

قاضی نور الله آورده است بیشتر از آنرو که شیخ را نسبت بکفر داده اند فقهای سنت و جماعت بوده اند و شیخ الرئیس این رباعی را در آن باب فرموده است

ومنه ایضاً

کفر چو منی گزاف و آسان نبود ... محکم تر از ایمان من ایمان نبود
در دهر یکی چو من و آنهم کافر ... پس در همه دهر یک مسلمان نبود

ابن خلکان از کمال الدین یونس روایت کرده است که او را علاء الدوله مغلول کرده بزندان فرستاد و هم در آنجا ببود تا جان سپرد و این اشعار برآن معنی اشعار داد

رأیت ابن سینا یعادی الرجال ... وفی الحبس مات أخس الممات
فلم یشف ما ناله بالشفاء ... ولم ینج من موته بالنجاة

یعنی دیدم ابن سینا را که همواره با بزرگان و رجال معادات مینمود و کسی را با وی از هیچ راه یارای همسری نبود عاقبت الامر در حبس بسوء حال و رداءت احوال درگذشت کتاب شفا مرض او را بشفا تبدیل نکرد و کتاب نجاة از مرگش نجات نداد مورخ خوارزمی و قطب الدین لاهیجی و دیگران همین معنی را باور نداشته کلمهٔ حبس را باحتباس طبیعت تأویل کرده اند و روایت کمال الدین یونس بعرض و عناد مستند داشته اند اشعار فصیحه و منظومات ملیحهٔ آن یگانه حکیم علیم از تازی و پارسی بسیار است و درین مورد غرض جز ترجمهٔ احوال آن دانشمند نمی ماند جز چند شعر از اشعار او

که شعر بر سلامت طبع و جزالت بیان او دست می نگاریم تا بر بینندگان این دفتر مبارک روشن گردد که این هنر را نیز در نهایت کمال داشته بوده است و درین قصیده تجرد نفس ناطقه و نزول او از عالم عقول نورانیه اشاره کرده و در آخر آن استفسار می کند که آن جوهر مجرد با آنکه در عالم طبیعت طی کمالات نکرده است از چه روی از بدن مفارقت مینماید و بعالم عقول معاودت مینماید

هبطت إلیک من المحل الأرفع ... ورقاء ذات تعزز وتمنع
محجوبة عن کل مقلة عارف ... وهی التی سفرت ولم تتبرقع
وصلت علی کره إلیک وربما ... کرهت فراقک وهی ذات تفجع
أنفت وما أنست فلما واصلت ... ألفت مجاورة الخراب البلقع
وأظنها نسیت عهودا بالحمی ... ومنازلا بفراقها لم تقنع
حتی إذا اتصلت بهاء هبوطها ... عن میم مرکزها بذات الأجرع
علقت بها ثاء الثقیل فأصبحت ... بین المعالم والطلول الخضع
تبکی وقد ذکرت عهودا بالحمی ... بمدامع تهمی ولما تقلع
وتظل ساجعة علی الدمن التی ... درست بتکرار الریاح الأربع
إذ عاقها الشرک الکثیف وصدها ... قفص عن الأوج الفسیح المربع
حتی إذا قرب المسیر من الحمی ... ودنا الرحیل إلی الفضاء الأوسع
وغدت مفارقة لکل مخلف ... عنها حلیف الترب غیر مشیع
سجعت وقد کشف الغطاء فأبصرت ... ما لیس یدرک بالعیون الهجع
وغدت تغرد فوق ذروة شاهق ... والعلم یرفع کل من لم یرفع
فلأی شیء أهبطت من شامخ ... عال إلی قعر الحضیض الأوضع
إن کان أهبطها الإله لحکمة ... طویت علی الفذ اللبیب الأروع
وهبوطها إن کان ضربة لازب ... لتکون سامعة بما لم تسمع
وتعود عالمة بکل خفیة ... فی العالمین فخرقها لم یرقع
وهی التی قطع الزمان طریقها ... حتی لقد غربت بغیر المطلع
فکأنها برق تألق بالحمی ... ثم انطوی فکأنه لم یلمع

حاصل مضمون آنکه کبوتری بس منیع و ارجمند از جایگاهی زیاده رفیع و بلند بر تو فرود آمد با آنکه خود برقع بر نکند ولی پرده روی نمود و از بصر ارباب نظر مستور ماند و دیدهٔ خداوندان چشم از دیدنش محروم گشت اگرچه دولت وصال آن با کراهتی بکمال میسر آمد ولی خود بعد از وصل بر عارضهٔ فراق و سانحهٔ هجران بسی اندوهناک و نالان گشت

نخست از مجاورت این فضای تیره رنگ ننگ داشتی و بر غیر فراخای مألوف انس نگرفتی لیکن چون با کراهت خاطر بهوای این ویرانهٔ بی آب و گیاه بال گشود چنان الفت پذیرفت که گوئی از عهود گذشته و منازل قدیم یکباره فراموش کرد همینکه بناچار از سیمرغ نخستین بهانهٔ هبوط در پیوست از ثقل غباری بر پر و منقاران نشست و در میان این خاکدان ویران غوطه ور گردیده آشیان جست هر زمان که از معاهد دیرین و فرودگاه قدیم یاد آورد سیل سرشک جاری کند و باران اشک بیارد و بر فراز دیاری که بتواتر بادهای مختلف صورت ویرانی پذیرفته بنشیند و بانگ اشتیاق برداشته نالهای زار برکشد چه آن طایر برج عزت را رشتهٔ دام سطبر از پرواز فضای وسیع پای بر بسته و تنگنای قفس ثقیل از عروج اوج فراخ مانع آمده تا آنگاه که زمان مرجعت و اوان رحیل نزدیک گردد و از بند علایق و چنگل عوائق باز رهد و آشیانهٔ دیرین در این تودهٔ خاک بگذارد و از پی آهنگ خویش بگذرد و چون پردهٔ حجاب از دیده اش گرفته شود و اشیائی بدیع و اموری ظریف بنگرد که خفتگان بستر طبایع از دیدن آنها محروم مانند از فرط وجد آغاز طرب نماید و بر فراز قلهٔ افراخته آواز تغرید برکشد زنهار بعلو مقام و سمو مکان آن طایر شگفتی بخیری زیرا که علم خداوند دانش را منزلتی عالی بخشد و مرتبتی بلند دهد ندانم این هبوط را سبب چه بود و این عروج را جهت چه اگر حکیم علی الاطلاق آنرا از اوج بلند برای حکمتی و سری در قعر حضیض پست فرود آورد همانا آن حکمت بالغه و سر لطیف بر دیدهٔ خردمند یگانه و دانشور فرزانه پوشیده و مستور است اگر گوئی سر این هبوط و حکمت این نزول آن است که نفس را در این نشأهٔ فانی کمالات جاودانی پدید آید و مراتب استعداد و مقامات ظهور رسد و بدستیاری قوی و حواس بسی معلومات در حوصلهٔ خود بپسند و رزد پس از چه روی قبل از نیل مقصود و فوز مأمول از شاخسار کالبد طیران کرد و از آلات تکمیل و ادوات تحصیل دست بداشت و صیاد زمانه طریق پرواز بر آن قطع نمود تا بر خلاف مأمول در غیر مطلع نخست غروب کرد بدانسان که گوئی در جو حمای برقی بدرخشید و در دم چنان بپیچید که گویا هیچ پدید نگشت

ومن اشعاره قدس سره

هَذِّبِ النَّفْسَ بِالْعُلُومِ لِتَرْقَى — وَذَرِ الْكُلَّ فَهِيَ لِلْكُلِّ بَيْتُ
إِنَّمَا النَّفْسُ كَالزُّجَاجَةِ وَالْعِلْمُ — سِرَاجٌ وَحِكْمَةُ الْمَرْءِ زَيْتُ
فَإِذَا أَشْرَقَتْ فَإِنَّكَ حَيٌّ — فَإِذَا أَظْلَمَتْ فَإِنَّكَ مَيْتُ

یعنی بسبب اکتساب فضایل و اقتباس علوم نفس را از هر رذیله پاک ساز و از ماسوای علم چشم بپوش زیرا که علم خود مجموعه ایست که همه چیز در او جمع است و نفس چون آبگینه است و علم سراج اوست و حکمت در آن سراج بمثابهٔ زیت است زجاجهٔ نفس هرگاه روشن و درخشان باشد همواره در زمرهٔ احیا منتظم باشی و چون تاریک شود در عداد مردگان معدود گردی

وله ایضاً

عَجَبًا لِقَوْمٍ يَحْسُدُونَ فَضَائِلِي — مَا بَيْنَ عَيَّابِي إِلَى عُذَّالِي

عَابُوا عَلَى فَضْلِي وَذَمُّوا حِكْمَتِي — وَاسْتَوْحَشُوا مِنْ نَقْصِهِمْ وَكَمَالِي
إِنِّي وَكَيْدَهُمُ وَمَا عَابُوا بِهِ — كَالطَّوْدِ يَحْقِرُ نَطْحَةَ الْأَوْعَالِ
وَإِذَا الْفَتَى عَرَفَ الرَّشَادَ لِنَفْسِهِ — هَانَتْ عَلَيْهِ مَلَامَةُ الْجُهَّالِ

یعنی شگفت دارم از گروهی عیب جو و ملامت گو که بر امرات فضل من حسد برند و از آن روی بر فضیلتم عیب گرفته و حکمم را مذمت آورند همی از نقصان خود و کمال من بهراس در افتاده اند و حال آنکه حیل و بدگوئیهای ایشان در جنب فضایل من بدان ماند که بزهای کوهی خواهند بضرب شاخهای خود آنکوه از جای بر دارند و لی چون کسی برای نفس خویش رشاد را تصور کند ملامت جهال بر او آسان نماید

غذای روح دهد بادهٔ رحیق الحق — که رنگ و بوش دهد رنگ و بوی گل را دق
بطعم تلخ چو پند پدر ولیک مفید — بپیش مبطل باطل بنزد دانا حق
حلال گشته بفتوای عقل بر دانا — حرام گشته باحکام شرع بر احمق

وله ایضاً

ز مرزلات هوس گر برون نخواهی شد — نزول در حرم کبریا توانی کرد
ولیکن این عمل رهروان چالاک است — تو نازنین جهانی کجا توانی کرد

آورده اند که فیلسوف دانا شیخ الرئیس در بدایت حال بر مدارج کمالات چنانچه باید ارتقا نجسته بود وقتی بمجلس ابوسعید بن ابوالخیر در آمد بر زبان آن عارف کامل سخنی از طاعت و معصیت گذشت و از نکال و حرمان اهل عصیان و عفو و غفران خداوند حرفی در میان آمد شیخ الرئیس این رباعی را در مجلس بگفت

مائیم بعفو تو تولا کرده — وز طاعت و معصیت تبرا کرده
آنجا که عنایت تو باشد باشد — ناکرده چو کرده کرده چون ناکرده

ابوسعید در جواب آن رباعی بدیهه برگفت

ای نیک نکرده و بدیها کرده — وانگه بخلاص خود تمنا کرده
بر عفو مکن تکیه که هرگز نبود — ناکرده چو کرده کرده چون ناکرده

مصنفات و مؤلفات و رسایل آن فیلسوف بزرگ از تازی و پارسی بدین شرح است

آنچه در بخارا پرداخته

کتاب مجموع که حکمت عروضیه نامیده است چه شیخ ابوالحسن عروضی تالیف آن کتاب را درخواست کرده است گویند در آن زمان سنین عمر شیخ بیست و یک بوده و این کتاب اول نسخه ایست در حکمت که شیخ الرئیس به تالیف آن پرداخته کتاب حاصل و محصول از برای شیخ ابوبکر برقی نوشته در بیست و یک مجلد کتاب البر و الاثم در دو مجلد که هم بنام شیخ ابوبکر برقی در اخلاق پرداخته کتاب لغات سدیدیه بنام امیر نوح بن منصور سامانی در اصطلاحات چه در پنج مجلد

مؤلفات و مصنفات که در خوارزم پرداخته است

رساله مبسوطی در الحان موسیقی بنام ابوسهل مسیحی ایضاً رساله بهجة ابوسهل در علم آیه مقاله در قوای طبیعیه بنام ابوسعید یمامی
قصیده عربی در منطق بنام ابوالحسین سهلی وزیر مأمون خوارزمشاه کتاب در علم کیمیا و در هیئات صور فلکیه
بنام ابوالحسین سهلی مورخین فرانسویه در ترجمه شیخ الرئیس در ذیل ذکر این رساله چنین یاد کرده اند
که شیخ الرئیس در آن رساله بیانات طریفه و حکایات بدیعه آورده در باب تکون سنگ شهاب شرحی گفته و از آیات
ماضیه سخن کرده و در باب ثانی از ابواب آن رساله در تکون جبال فصل مشبعی گفته است گوید که جبال بواسطه آیات
اصلیه و اتفاقیه بوجود آیند و از جمله اسباب اتفاقیه زلزله است و مطلب دیگری که گویا از حلیه صدق و صحت
عاطل است این است که میگوید پاره اجسام مرکبه که جزء غالب آن آهن است بود در ایران زمین از آسمان فرود آمد
در حالیکه مشتعل بود و بخار خارجی هم از آن بر می شد و ایضاً گوید که قطعه آهنی هم بوزن هشتصد انس که یکصد و
پنجاه من باشد فرود آمد آنرا پیش پادشاه بردند حکم کرد از آن قداره ساختند و عقیده اعراب آن است
که قداره های اهالی کابینی که زیاده از حد تعریف دارد از این آهن است کتاب تدارک در انواع خطاء طبیب
در معالجات ایضاً بنام ابوالحسین سهلی و دیگر رساله ایست در بیان نبض بزبان فارسی نوشته است در عنوان
آن رساله نگاشته است فرمان عضدالدوله ابن آمد کتابی کن اندر دانش رگ همانا گروهی که در علم سیر
تتبع وافی دارند میدانند که آن دیباچه از حلیه صدق عاطل است چه یکسال قبل از تولد شیخ الرئیس عضدالدوله
وفات کرده است و آنچه بخاطر فاتر میرسد این است که آن رساله را ابوعلی مسکویه در عهد عضدالدوله تألیفاً آورده است
و با آنکه کاتب اشتباه کرده است بجای مجدالدوله یا شمس الدوله عضدالدوله نوشته است ولی آن مسئله موسیقی را
که در قانون فرموده است و عباراتی که برخلاف آن در آن رساله ثبت است قول اول را تأیید کند والله اعلم

کتبی را که در جرجان پرداخته است

کتاب اوسط جرجانی در منطق بنام ابومحمد شیرازی کتاب مبداء و معاد در نفس ایضاً بنام شیخ ابومحمد بن
ابراهیم فارسی کتاب در ارصاد کلیه بنام شیخ ابومحمد آنچه را در ری پرداخته کتاب معاد بنام مجدالدوله دیلمی
رساله در خواص سکنجبین و این رساله را بزبان لاتین ترجمه کرده اند رساله انتخاب از کتاب ارسطو در خواص
حیوانات آنچه را در همدان پرداخته کتاب شفا در حکمت در هیجده مجلد و آن کتاب شریف از اجل
مصنفات آن فیلسوف بزرگ است صاحب طبقات الاطباء مسطور نموده که در بیست ماه آن کتاب را
بپایان برد خلاصه اقوال متقدمین و نقاوه افکار متأخرین را در آن کتاب ذکر کرده طرایف مشاهدات
و غرایب معاینات را فصل مشبعی آورده است چنانکه در فن هیئت گوید و اما کره زهره و کره عطارد آنچه
پوشیده نماند چنانکه شیخ الرئیس در طی مراحل الهیه از زلت اقدام مصون نبوده است در ذکر مسائل ریاضیه
از ورود شکوک و اوهام محفوظ نمانده است و از غرور کلالات و قصور آلات در بیان فلکیات از دره مهم

بخصیص وهم اکتفا کرده بتحقیق امر و تحصیل حق عنایتی نیاورده بلکه مشهود خود را همین مقصود دانسته و بر سبیل جزم نقل کرده
که من خود ستاره زهره را مانند خالی بر روی جرم شمس دیدم شگفت تر آن است که ابن اندلسی با آنکه با او موافقت کرده
نیز می هم آورده است که گوید روزی بر بام خانه بودم ناگاه چشمم بر قرص خورشید افتاد بر روی قرص دو خال دیدم
از خیالم گذشت که شاید آن دو خال عطارد و زهره باشد از فراز بام بزیر آمدم کتاب زیج بر گرفتم و در جدول تقاویم
سیارات استخراج کردم روشن گشت که عطارد و زهره با یکدیگر قران و آن دو را با شمس احتراق است آنگاه حدس
خویش را صایب دانسته جزم کردم که آن دو خال عطارد و زهره بوده اند اگرچه شناعت اقوال اندلسی از قباحت
گفتار شیخ الرئیس بسی افزون است ولی خطای بزرگان هرچند خورد باشد بزرگ دانند و در مورد ایراد خرده‌ها را
موقع طنز و محل طعن نیارند و ما اکنون شمه از کلمات قوم و شمه از ایرادات وارده را می نگاریم قاضی زاده
رومی در ذکر ترتیب افلاک گوید که صاحب مجسطی را عقیدت آن است که عطارد و زهره فوق فلک قمر و تحت فلک شمس
میباشند و رای او را جمهور متأخرین صواب دانسته اند و با وی همراه و هم رای شده اند بعد از آن گوید که مشهود
شیخ الرئیس بر اثبات مدعای ایشان شهادت دهد و آن عقیدت را تأیید کند انتهی ملخصا فخرزاده دانشمند و زیر علوم در بعضی
از مجامیع خود آورده است که زیاده مقام حیرت و محل شگفتی است که حکمای ما با احاطت و استیلائی که در مسائل هیئت
و مقاصد نجومیه داشته اند و در امر کسوف علل و اسباب آنرا استقراء کامل و استقصاء وافی نموده اند چنانکه در باب
کسوف مشروحا ذکر کرده اند مع ذالک محض انعدام عرض و احتراق زهره و عطارد با شمس از مشاهده خالی
که بر روی جرم شمس بوده است جزم کرده اند بر اینکه آن یک خال ستاره زهره بوده است چنانکه شیخ الرئیس
گفته است یا آنکه آن دو خال عطارد و زهره بوده اند چنانکه ابن اندلسی آورده است و هر دانا میداند که در
چنین موارد از وهم و گمان بایستی اجتناب کنند تا بجزم و اذعان چه رسد تا نیز مدعای و توهین ادعای ایشان
از علم هیئات جدیده زیاده واضح و روشن میشود چه ایشان کالشمس فی رابعة النهار محقق و معین کرده اند که بر
روی شمس نیز کلفهاست چنانکه در مؤلفات خویش آورده اند که چون بتوسط شیشهای رنگین قرص آفتاب را بچشم یا
دوربین نظر کنیم در صفحه آن کلفهای سیاه رنگ با وضاع مختلفه بنظر در آید و از روی حرکت آنها معلوم شده است
که آفتاب در مدت بیست و پنج شبانه روز و کسری یک دوره حول محور خود میگردد و منجمان در آنها اوضاع مختلفه
و حالات متشتته مشاهده کرده اند و اول کسیکه آن کلفها را مشاهده نمود شخصی بود که فابریسیون نام داشت
وی در سنه هزار و بیست هجریه آنها را رویت کرده است و بعد از آن شخصی که کالیله نام داشت در سال هزار و
بیست و یک هجریه آنها را مشاهدت نموده بالجمله اشکال آن کلفها در کمال بی نظمی و بی ثباتی است و محیط هر یک از آنها
در نهایت وضوح و ظهور است و در اکثر آنها حاشیه و کنار روشن تر از متن و میان آنها است تو گوئی
مثل شبه ظل محیط است و هرشل که از صنادید و اساطین حکمای فرنگستان است در باب آن کلفها شرحی ذکر
کرده است و ما ترجمه آنرا بعینها نقل میکنیم گوید کلفهای آفتاب را ثبات و بقائی نیست و روز بروز بلکه ساعت بساعت

در مقدار و مساحت آنها تغییرات و تبدلات عارض میشود و فزایش و کاهش در ابعاد آنها ظاهر میگردد و اشکال آنها دگرگون میشود و بعد از آن آنکلفها از محل مرئی بکلی محو شده و در موضع دیگر که اصلا کلفی نداشت نقطهٔ نمایان و هویدا میشوند و چون کلفی با نتفا و انقضا شروع مینمایند اولا در متن و وسط آنها که تاریکتر است نقصان پدید آید و همی از عرضش کاسته و بر طولش افزوده میشود و همی بر این کاهش و فزایش خواهد بود تا آنکه بکلی مستطیل شود و از آن پیشتر که خود منتفی شود روشنائی اطراف و حواشی آنها محو و نابود میگردد و گاهی اتفاق افتد که یک کلف بدو منشق میشود و گاهی بچند کلف کوچک منقسم میگردد و ظهور هر یک از آن حالات دلیل است بر وجود سیلان و جریان شدیدی که واقع میشود جز در مایعات سائله و صورت نپذیرد جز در اقسام رقیقه و هم بروز آنها دلیل است بر وجود تموج شدیدی که آن گونه تموج مناسب نباشد جز بهوا یا بجائی که در حالت بخار باشند و چنان نمانید که عرصهٔ ظهور این حرکات را وسعتی نیست بلکه در وسعت بسیار ممتد خواهند بود و منجمان کلفهائی رصد نموده اند که قطر حقیقی آنها از ده هزار فرسنگ متجاوز بوده و به مقدار قریب به پنج برابر قطر زمین است پس در هر شبانه روز هر یک از ضلعین چنین کلف بقدر دویست و سی فرسنگ بل متجاوز نیز کرده و بهمدیگر نزدیک میشوند و همی بر این صفت خواهند بود تا آنکه پس از شش هفته آن کلف بکلی محو و منتفی گردد و کلفی که زیاده از شش هفته ثابت و باقی باشد بندرت اتفاق افتد ولی هرشل گوید کلفی بر روی قرص ظاهر و مشهود گردید که هفتاد روز بقا و دوام داشت و از غرایب مشاهدات که هم او نقل کرده است آن است که در حول کلفهای بزرگ و یا در محلی که کلفها بسیار باشند در اکثر اوقات مواضعی بنظر در آیند که از سایر صفحات روشن ترند و آن مواضع مضیئه را بفرانسه فاکول گویند یعنی مشعل چه در قرب آن مشعلها گاه گاه بعضی کلفها رؤیت شده است که سابقا در آن مواضع مشهود نبوده است و با احتمال قویست محتمل است که این کلفها بعینها طوفانهای عظیمه باشند که از جهة وزیدن بادهای شدید بر طبقهٔ اعلای هوائی که بر آفتاب محیط است ظاهر شوند الغرض با این همه تفاصیل تا کنون تعدیر و تعداد آنها مضبوط نشده است چه آنها زیاده شباهت دارند بقطعات ابر که غالبا در زمین بنظر میرسد چنانچه تعیین و شمارهٔ آنها ممکن نیست تحقیق امر کلف هم در تحت قاعده و ضابطه نیاید انتهی و از قضایای ظریفه و امورات بدیعه آنست که حکمای ما با وجود نقصان آلات ملکه با فقدان آنها بر آن حالها متفطن شده و در مؤلفات و مصنفات خود بدانها اشارت کرده اند چنانچه قاضی زاده گوید وَزَعَمَ بَعْضُ النَّاسِ اَنَّ فِي وَجْهِ الشَّمْسِ نُقْطَةً سَوْدَاءَ فَوْقَ مَرْكَزِهَا بِقَلِيلٍ كَالْمَحْوِ فِي وَجْهِ الْقَمَرِ یعنی برخی از مردم پنداشته اند که بر روی قرص آفتاب نقطه ایست سیاه که از مرکز آن اندکی بالاتر است مانند کلف که در روی صفحهٔ ماه نمودار میباشد روان ایشان را بی رحمت باد که زیاده مستحق تحسین و سزاوار آفرینند چه انظار دقیقه و افکار عمیقه ایشان با دراک چیزهائی میبادرت جسته که حکمای اروپا بعد از سنین بسیار و قرون بیشمار بواسطه آلتهای معتبره و طلسکوبهای نفیسه بر آنها اطلاع یافته اند و هم بر صدق مدعای ما و کذب ادعای شیخ الرئیس و ابن اندلسی این معنی شهادت دهد که اصحاب هیئات جدیده

وخداوندان

وخداوندان ارصاد موجوده که از برای شناختن کسوف شمس از زهره و عطارد طریق تحقیق و تدقیق سپرده اند جمع علل و اسباب آنرا معلوم کرده و در آن باب تاسیس اساس و تعیین قانون نموده اند چنین آورده اند که بر حسب استخراجات صحیحه واضح و مبرهن شده است که در هیچ عصر زهره و عطارد هر دو در یکمرتبه و در یک زمان بر روی شمس نبوده و نباشد اگر چه این واقعه را ممتنع و محال نداند ولی وقوع آنرا چنانچه اندلسی نقل کرده است جازم و معتقد نیستند و اما در باب مرور یکی از آنها بر روی شمس اعتقاد راسخ و اعتماد کامل دارند و گویند کرة بعد اخری واقع شده و هم واقع خواهد شد چنانکه میوارا گو رئیس سابق رصدخانه دولتی فرانسه در خصوص عبور عطارد از روی قرص آفتاب نوشته که شخص طبیب و منجم عرب معروف بابن رشد در مائه دوازدهم مسیحی مطابق مائه پنجم هجری چنین پنداشت که جرم عطارد را بر روی قرص آفتاب دیده ولی قطر عطارد در اوقات عبور از روی قرص آفتاب دوازده ثانیه بیش نیست و کلف مستدیر و ظلمی که بقطر دوازده ثانیه باشد در روی قرص آفتاب با چشم دیده نشود و احتمال قوی است که آن شخص راصد عرب کلفی از آفتاب را دیده و عطارد پنداشته و بلکه همین بحث را داریم در خصوص ادعای سکالیژه و ادعای کپلر مشهور که گمان نموده عطارد را در ۲۸ ماه مه سنه ۱۶۰۷ مسیحی مطابق اواسط ماه صفر سنه ۱۰۱۶ هجری بر قرص آفتاب دیده و محققا اول شخصی که عطارد را بر روی آفتاب دیده گاسندی میباشد معلم مدرسه پاریس و معاصر با این شخص در روز هفتم نوامبر ماه سنه ۱۶۳۱ مسیحی مطابق اواسط سنه ۱۰۴۱ هجری در شهر پاریس عطارد را دید بر روی عکس قرص آفتاب که بر ورقی کاغذ سفید افتاده بود در اطاق تاریکی و این تدبیر آن اوقات معمول بود برای رؤیت کلفهای آفتاب خلاصه از رؤیت این واقعه با کمال شعف و بی اختیاری فریاد برکشید که یافتم چیزی را که سالها است حکمای طبیعی با کمال اصرار در طلب و جستجوی آن میباشند عطارد را در شمس دیدم و مقصود او کنایه بود از حجر حکما و از زیبق و طلا الغرض ما در وقتی میتوانیم آنچه بر روی شمس است ستاره زهره بدانیم که آن مشاهده با وجود مقتضیات و فقدان موانع مقارن باشد و هم اصحاب هیئات و نجوم و ارباب ارصاد و زیجات که در اثبات دعاوی خویش جز دلائل قاطع و براهین مهندسیه را معتمد و مستند نمیدانند اعلان نموده باشند چنانچه در چند سال قبل از این منجمین اروپا استخراج کرده اند که در روز چهارشنبه بیست و هشتم شهر شوال سنه هزار و دویست و نود و یک هجریه مطابق با هشتم دسامبر ماه فرنگی سال ۱۸۷۴ عیسوی جرم زهره از روی جرم شمس مرور میکند و کسوفی از جرم زهره در جرم شمس حادث میشود و بدین دوران میرزا عبد الغفار نجم الملک که در مدرسه مبارکه دار الفنون معلم کل علوم ریاضی است او نیز بر حسب احاطت و اطلاعی که در هیئت جدیده دارد مطابق استخراج منجمین اروپا استنباط نموده و موافق اخبار ایشان اعلام داد و هم در تقویم از حدوث آن واقعه و وقوع آن حادثه شرحی برنگاشت باالجمله منجمین اروپا بعد از استنباط و استخراج این معنی صورت واقعه را ممثل و مصور داشته شرح آن واقعه را با قطار و امصاری که در آنجا مشاهدت و رؤیت ممکن و محتمل بود بفرستادند و هم با طلسکوبهای معتبره و دوربین های صحیحه و سایر آلات و ادوات که استعمال آنها

در آن اعمال بکار آید باطراف و اکناف متفرق شدند تا الخسف و الخسوف را برای العین مشاهده کنند برخی بجانب
چین رفتند بعضی بطرف هند روانه شدند بعضی از راصدین بر دس با یکهزار صفحه عکس و سایر آلات باصفهان
درآمدند و در آنجا ماندند و جمعی از آنها در طهران رحل اقامت انداختند و در عمارت کلاه فرنگی مرحوم سپهسالار میرزا
محمدخان قاجار دولو درآمدند و منزل گزیدند و همی بانتظار روز موعود و شهود مقصود بسر میبردند تا آنکه روز بیست و هشتم
شوال در رسید ملک زاده دانشمند عضد السلطنه وزیر علوم گوید هنگام طلوع آفتاب در صحبت نواب مستطاب
اشرف والا معتمد الدوله فرهاد میرزا بانجانه مرحوم سپهسالار رفتیم و جناب مستطاب اشرف مشیر الدوله وزیر امور خارجه
سپهسالار اعظم حاجی میرزا حسین خان حاضر بودند و در آن مجمع نیز بعضی از ارباب علم و اصحاب فضل مثل مقرب الخاقان
جعفرقلیخان رئیس مدرسه مبارکه دار الفنون و میرزا عبد الغفار نجم الملک بود بالجمله با آنکه شمس در برج قوس بود
و در هوا احتمال انقلاب میرفت ابریکه مانع از آن رؤیت شود و کدورتی که از آن مشاهدت باز دارد چندان
حادث نگشت پس آلات و ادواتی که در آن باب لازم بود منصوب شد و چیزهائیکه در آن خصوص مانع بود
مرفوع گشت و بعد از آن بطور دلخواه بان کسف و انخساف متوجه شدند علی التقریب دو ساعت مستوی زهره
بر روی جرم شمس عبور داشت و از کنار جرم آن مرئی میگشت و ما همی بر آنها نظر داشتیم و تا زمانی که بیست دقیقه
مانده بود که زهره از جرم شمس جدا شود چندین بار ملاحظه کردیم بجهة شعاع شمس در هوای مجاور زهره که بفرانسه
آتمسفر نامند عوارض و اختلافاتی حادث میشد که خیلی طرفه و بدیع بود الغرض آنچه در کتب هیأت اروپا مطالعت کرده
بودیم تمامه مشاهده نمودیم و انقلاب هوای مجاور زهره را که شنیده بودیم برای العین دیدیم پوشیده نماند که
عیسویانرا عقیدت آن است جهنمی که حضرت عیسی علی نبینا و علیه السلام خبر داده است کره زهره است و بهشت
که آن حضرت فرموده در جرم آفتاب است همانا این مذهب بمشرب اهلاسیان نزدیک است چه در اجناو آثار مستفیض است
که بهشت در آسمان چهارم است مع القصة بعد از مراجعت ما آن چند نفر منجمین پروسی که در آنجا حاضر بودند بحساب پرداختند
و از قراریکه استخراج و استنباط کرده اند اعلان داشته اند که بعد از انقضاء مدت هشت سال دیگر ایضا جرم شمس
از زهره منکسف خواهد شد و هم صد سال دیگر صورت ناجری واقع خواهد گشت اگرچه راصدین و منجمین اروپا در تحصیل
مجهولات و تکمیل کافه معلومات همیشه بذل جهد داشته و دارند ولی در این اعصار این کسف و انخساف زیاده در پی
کشف و انکشاف بوده اند زیرا که از مخابرات فوریه تلگرافیه بنحوی که در کتب ایشان مضبوط است میتوانند باحسن الوجه
مثلثی اخذ نمایند و بدان واسطه اختلاف منظر آفتاب و بعد زمین را از مرکز شمس که مبنای علم ابعاد اجرام است
معلوم کنند فلهذا در این اوقات هرگاه بر حسب استخراجات صحیحه بر چنان کسوف واقف شوند در مشاهده آن اهمال
و تأمل جائز ندانند و لاجرم در هر سرزمین که رؤیت ممکن باشد و مشاهدت میسر آید آنصوب را نصب العین
عزیمت کرده و قبل از وقوع واقعه بدانجا بشتابند و این فقره که شرح دادیم اندکی از بسیار روشنی از خرد آراست
زیرا که فوائد و عوائد آن اطلاعات بیش از آن است که در این اوراق گنجیده شود و امید از میامن الطاف الهیه آنکه

ازفر

از فر دولت قوی شوکت همایون خلد الله ملکه و دین سلطنت جاوید آیت روزافزون آنکه در ایران شهر ناصره رصدخانه بپا شود
و اینگونه مطالب عالیه و مسائل صعبه در نهایت سهولت و آسانی منحل و مشهود گردد

ایضاً کتبی را که در همدان تألیف و تصنیف نموده

کتاب هدایه در حکمت رساله در ادویه قلبیه اشارات در یک مجلد کتاب در علاج قولنج رساله در ارشاد بنام شیخ محمود
برادر خود رساله حی بن یقظان گویند حی بن یقظان حاکم آن شهری بوده است که شیخ در آنجا محبوس بوده دیگر
کتاب قانون است در علوم و صناعات طبیه بعضی از آنرا در جرجان و بعضی در ری و بعضی را در همدان تصنیف نموده
و هم در آنجا جمع و ترتیب آن پرداخته و آن کتاب مستطاب منقسم به پنج کتاب است کتاب اول در امور کلیه است
مشتمل بر چهار فن کتاب دوم در ادویه مفرده مشتمل بر دو جمله کتاب سیم در امراض جزئیه واقعه در اعضای انسان
از سر تا قدم مشتمل بر بیست و دو فن کتاب چهارم در امراض جزئیه که واقع شود در اعضای غیر مخصوصه مشتمل بر پنج فن کتاب پنجم
در ادویه مرکبه مشتمل بر چند مقاله و دو جمله شیخ الرئیس در آن کتاب در علاج سل و قروحی که در نواحی صدر افتد آورده است
وَمِمَّا جَرَّبْتُهُ مِرَارًا کَثِیرًا حاصل آنکه من خود در هر بدن آزموده ام و نافع دیده ام کاصحاب سل بالسیال تمام گلقند شکری
مداومت نمایند و هر روز هر قدر توانند اگرچه بنان خورش باشد صرف نمایند و هر گاه ضیق النفس طاری شود بقدر حاجت
شربت زوفا نوشند و اگر حمی دقیه اشتعال جوید قرص کافور بکار برند بهیچوجه از آن طریقه تخلف نورزند البته بره و بهبود
حاصل میشود و اگر از مردمان تقیه میکردم و از تکذیب ایشان نمی اندیشیدم در خصوص فوائد عجیبه حکایت میکردم یکی
از آنها این است زنی بمرض سل مبتلا گردید و آن مرض چندان قوت و شدت گرفت که تاب و تحمل تمام از طول مدت
و فرط شدت تن بمرگ در داده و درخواست مینمود که جهاز موت برایش آماده کنند برادرش معالجت بر خواست
بر بالینش نشست و بدان دستور العمل که یاد کردیم مواظبت و مداومت کردی از فضل الهی و فیض نامتناهی
سل وی زایل گردید و عافیت حاصل شد و من خجلت میبرم که بگویم چه مقدار گلقند بوی خورانیدم و از عهده
امکان بیرون میدانم که آن میزان و مقدار را معلوم کنم و بر زبان رانم آنچه را در اصفهان برشته تألیف در آورد
کتاب انصاف در بیست مجلد و در آن کتاب شرح نموده کتب ارسطو را و وجه تسمیه آن کتاب بانصاف آن بوده که
حکم نموده در آن کتاب بین فلاسفه مشرق و مغرب چنانکه صاحب طبقات الاطبا مسطور نموده وَانْصَفَ فِیهِ بَیْنَ
الْمَشْرِقِیِّینَ وَالْمَغْرِبِیِّینَ و آن کتاب در هنگامیکه سلطان مسعود اصفهان را متصرف در آورد بیغما رفته و ثانیا بقسمی که باید
مدون و مرتب نگردید کتاب لغة العرب در پنج مجلد و این کتاب از سواد و بیاض نرفت و در محاربه ابو سهل چنانکه گذشت
بیغما رفت کتاب حکمت علائیه موسوم بدانش نامه بپارسی نگاشته بنام علاء الدوله کتاب نجات در دو مجلد
کتاب در علم قرائت و مخارج حروف رساله الطیر کتاب حدود الطب مقاله در قوای طبیعیه کتاب عیون الحکمه
در ده مجلد و در آن کتاب از حکمت طبیعی و الهی و ریاضی گفتگو کند مقاله در عکوس ذوات الخطب التوحیدیه
مقاله در الهیات کتاب موجز کبیر در منطق کتاب منطق نجات مسمی بموجز صغیر مقاله در تحصیل سعادت

و آنرا حجج عرشیه گویند مقاله در قضا و قدر در هنگامیکه از همدان باصفهان میرفت در طی طریق تصنیف نموده مقاله در خواص کاسنی مقاله فی اشارة الی علم المنطق مقاله در تعریف و تقسیم حکمت و علوم مقاله در بیان نهرها و میاه تعالیق طبیه بجهة ابو منصور مقاله در خواص خط استوا در جواب ابو الحسین بهمنیار رساله سجده مسئله در جواب ابو ریحان بیرونی مقاله در هیئت ارض و بیان آنکه ثقیل مطلق است کتاب حکمة المشرقیه مقاله در مدخل و در صناعات موسیقی و این مقاله غیر از فصل موسیقی است که در کتاب نجات بیان کرده مقاله در اجرام سماویه کتاب در آلات رصد در هنگامی که علاء الدوله بآن حکیم فرمان داد که در اصفهان بنای رصد کند کتاب در کیفیه و رصد و در همان کتاب تعلیقاتی کرده در علم طبیعی مقاله در عرض قاطیغوریاس رساله اضحویه در معاد مقاله در جسم طبیعی و تعلیمی کتاب حکمت عرشیه در الهیات مقاله در آنکه علم زید غیر از علم عمرو است کتاب در تدبیر لشکری و اخذ خراج از ممالک مناظرات که ما بین او و ابو علی نیشابوری واقع شده در ماهیت نفس کتاب در خطب و تمجیدات و اسجاع و قوافی جواباتی که متضمن عشره از آن کتابی است که منسوب ساخته اند باو بعضی از خطب را مختصر اقلیدس که او را خیال بوده که جزو کتاب نجات کند مقاله در ارثماطیقی قصاید عشره و اشعار دیگر در زهد و غیره رسایل فارسی و عربی در مخاطبات و مکاتبات تعالیق بر کتاب مسائل حنین ابن اسحق در طب کتاب در معالجات موسوم بقوانین رساله در چند مسئله طبیه جواب بیست مسئله که سؤال کرده اند از او فضلای عصر مسائل در شرح الله اکبر جوابات مسائل ابو حامد جواب مسائل علمای بغداد که سؤال کرده بودند از شخصی که در همدان مدعی حکمت بوده رساله در علم کلام در دو باب شرح کتاب نفس ارسطاطالیس مقاله در نفس مقاله ابطال احکام نجوم کتاب الملح در نحو فصول الهیه فی اثبات الاول فصول در نفس و طبیعیات رساله در زهد بجهة ابو سعید بن ابو الخیر مقاله در آنکه جایز نیست که شیئی واحد هم جوهر باشد و هم عرض رساله در مسائلی که گذشته است میان او و فضلای عصر در فنون علوم تعلیقاتیکه استفاده نموده است ابو الفرج ابن ابو سعید یمامی در مجلس درس وی و جوابات آن مسائل مقاله در ذکر مصنفات و مؤلفات خود که هر یک را در چه شهر و چه وقت برشته تصنیف در آورده رساله در اجوبه سؤالات ابو الحسن عامری چهارده مسئله کتاب مفاتیح الخزاین در منطق رساله در جوهر و عرض کتاب در تأویل و تعبیر رؤیا مقاله در رد کلمات ابو الفرج ابن طیب

رساله در عشق بنام ابو عبد الله معصومی رساله در قوی و ادراکات انسان

مقاله در حزن و اسباب آن رساله در نهایه و لا نهایه

کتاب حکمت بنام حسین سهیلی

سینا بکسر سین مهمله و سکون یاء مثناه در تحت و فتح نون و بعد از نون الف ممدوده پدر پنجم شیخ الرئیس ابو علی بن سینا است

قطب الدین لاهیجی در ترجمه شیخ الرئیس آورده است که سینا وزیر فخر الدوله دیلمی بوده آن مورخ کامل را

در این قول اشتباهی روی داده چه از زمان سینا تا اوان سلطنت فخر الدوله

متجاوز از یکصد سال است و سینا در بدایت سلطنت سلاطین سامانیان در بخارا [illegible]

ابن شراره طبیب

کنیتش ابو الخیر و همش در اول بهتار از اهالی حلب بود و در آن بلد تولد یافت و هم در آنجا نشو و نما جست از اطبای عالم و ادبای کامل است در بدایت حال شغل طبابت معاش میکذرانید و معالجات نیکوا از وی بظهور رسید بدین وسیله در نزد معز الدوله ثمال بن صالح کلابی که حاکم حلب و از قبیله مرداس بود بشرف محرمیت اختصاص یافت چون وزیر ا از حسن خط حظی وافر بود و در ترسل و رسائل یدی طولی داشت تنظیم مکاتیب و توقیعات و مفاوضات و احکام را بوی تفویض داد و روزگاری دراز در نزد آن طبقه رتق و فتق مهام امور را متصدی گشت آورده اند در وقتیکه ابن بطلان بهوای دیدار ابن رضوان بمصر رفت زمان مراجعت چندگاهی در حلب ماند ما بین او و ابن شراره مجادلات و مباحثات علمیه بسیار اتفاق افتاد و آخر الامر مناظرت بمنافرت انجامید ابن بطلان در آنجا یارای زیستن نتوانست و چنانکه در شرح حالش مرقوم افتاد بانطاکیه رفت بالجمله چون تارک بنی مرداس از افسر امارت عاطل ماند و سریر سلطنت بوجود سلجوقیان آراسته گشت رضوان پسر توتش [illegible] فرزند تاج الدوله تتش بود چنانکه تفصیل آن در تواریخ مضبوط است والی حلب گردید و ابن شراره از جهة فضل و خطی که داشت از طالع مسعود در آن پیشگاه مطلوب و مقصود شد و بشرف منادمت امتیاز یافت هم در آن ایام روزی رضوان را چون بهشت برین بزمی آراسته بودند و در آن مجلس عالی از وضیع و شریف خورد و کلان حاضر بودند از هر جای سخن در پیوست مطالب و ولی بمقاصد ملتی انجامید در اثنای کلام رضوان ابن شراره را بقبول اسلام دعوت نمود وی امتناع کرد رضوان در آن اظهار خویش اصرار ورزید و ابن شراره در امتناع خود مبالغت کرد لاجرم آتش فتنه مشتعل و شراره از آن بر دامن ابن شراره گرفت رضوان شمشیری که در دست داشت بروی حوالت کرد و زخمی منکر بر دست او رسید ملازمان رضوان همراهی کرده از مجلس جانبی بسلامت بیرون برد دیگر بخانه معاودت نکرد و از حلب بیرون شده و بانطاکیه رفت از آنجا بدینه صور رخت بربست و هم در آن شهر مقیم شد پس رضوان از کرده پشیمان و نامه بوی نوشت مشعر بر آنکه محض حقوق خدمات سابقه هر گونه انعامات و جوایز را آماده ام و هم مشاغل جلیله و مناصب شریفه که در سوابق ایام در قبضه اختیار داشتی کماکان در باره تو مبذول خواهم داشت وی از قبول آن سر باز زد و بدان مواعید مطمئن نگردید و چند سالی در آن بلد بطبابت و انزوا میگذرانید و در حدود چهارصد و نود هجری وفات یافت و هم در آن بلد مدفون گردید ابن شراره را در علم نظم و نثر و خط رسائل بسیار است و او را کتابیست در علم بدیع و آداب خط موسوم بجریدة الحکمه و کتابی دیگر در تاریخ حلب تألیف کرده و مطالب نافعه در آنجا مندرج نموده و کتابی دیگر در شرح حال اطبای معاصرین خود نوشته و کتب دیگری از نیز او راست شرح بر کتاب حمیات ابن رضوان

تهذیب کناش رازی باسم معز الدوله کلابی رساله در منافع فقرا و مضار آن

رساله در خواص افیون رساله در منافع اشربه طبیه

ابوخالد کابلی

کالا
بروزن بالا بمعنی رخت
و رخوت و اسباب
و سلاح
بران

ناش وردان لقبش کنکر است ولی بکنیت اشتهار یافته از مردم کابل بوده در بازار ملت بیضا کالای تولا و تبرا را
خریدار شد نقدینه عمر عزیز را ببهای آن متاع درباخت در کریاس گردون اساس مولی الکونین علی بن الحسین
مانند خاک فرش راه گشت و از قرآن سعادت کمالات صوری و فضایل معنوی چندان اندوخت که
خزینه آن جواهر گنجینه آن فراخ شد شیخ ابوعمرو کشی در کتاب رجالش حدیث آورد که صادق آل محمد علیه السلام
فرمود هنگامیکه خامس آل عبا سعادت شهادت یافت عموم مردم از شاه راه اسلام بلغزیدند و در بیغوله
ضلالت و ارتداد درماندند بجز ابوخالد کابلی و یحیی بن ام طویل و جبیر بن مطعم و جابر بن عبدالله که از فروغ انوار
ولایت بسر منزل هدایت راه یافتند آورده اند که پس از واقعه طف و شهادت شاه ابرار و اخیار
ابوخالد برحسب اعتماد ثابت و جازم و اعتقاد کامل و راسخ که در طریقت شیعیان داشت در آن اندیشه
فرو شد که خدای سبحانه از صفحه روزگار هیچ آیتی محو نفرماید مگر آنکه مانند آن و یا بهتر از آن بجایش ثبت کند
و از روی زمین هیچ آیت کامله را بقرب خوار نخواند تا حجت بالغه در جایش خلیفه و جانشین نکند لاجرم نخل مقصود
و نور مطلوب را نصب العین همت کرد تا مگر امام عصر و حجت زمان را بشناسد برحسب اتفاق چنان افتاد که از
رهروان طریق کیسانیه شد و آیین ایشان را بگزید و بامامت محمد بن الحنفیه معتقد گشت روزگاری دیر باز این
آیین گروه داشت تا آنگاه از الطاف حقه الهیه یحیی بن ام طویل ویرا خضر راه شد و از این همراهی آن بسر سعادتمند
بسرچشمه حقیقت راه یافت چنانکه از کتاب عیون المعجزات که گویند تالیف شریف مرتضی است آورده اند که
ابوخالد گفت یحیی پسر ام طویل مرا بدید و ام طویل خود دایه حضرت سجاد است و یحیی آن اسوه عفایف را گرامی
فرزند و آن در باب همایون شهرستان علم را باب پس مانند توفیق با من رفیق شد و چون سعادت سرمدی
عنانم بگرفت و بجانب درگاه عرش اشتباه امام العالمین زین العابدین سلام الله علیه کشید چون بحضور مقدس
شرفیاب شدم و شرط رقیت بتقدیم رسانیدم آنحضرت را دیدم که جامهای رنگارنگ دربر کرده و در بساط
گوناگون نشسته و دیوار و طاقش از نگار آراسته است مرا از مشاهده آن لباسهای مطرز و فرش معصفر
و خانه گون وساوس نفسانی در اختلاج آمده از آن خوار خوار شیطانی حزنی بخاطر خلید زود برخواستم چون
خواستم بیرون روم حضرت سید سجاد بتوجهات سعادت آیات بر من عاطفت آورده فرمود فردا بطوف این
آستان عرش نشان عزیمت کن و اگر مشیت خدائی مساعدت کرد بدین کعبه مقصود درآی آنگاه بیرون شدم
و یحیی را عتاب آوردم که مرا نزد کسی آوردی که لباسش رنگین و دستگاهش چنین است در ضمیر خویش عقده
عزیمت فرو بستم که هرگز بدان خانه قدم نگذارم چون بامداد شد با خود اندیشیدم که مرا نپذیرفتن فرمان آنحضرت
بهیچ وجه زیانی نرساند و از مراجعت بدان مجلس عالی هیچگونه گزندی نبینم پس بجانب آن بارگاه آسمان جاه
شتافتم و در آن محل شریف چند لحظه توقف کردم از معتکفان آستان علیا کسی را ندیدم خواستم منصرف شوم

منه مد ظله
محمد بن نصیر قال حدثنی محمد بن عیسی عن جعفر بن عیسی عن صفوان عن شعیب عن ابی عبدالله علیه السلام قال ارتد الناس بعد قتل الحسین صلوات الله علیه الا ثلثة ابوخالد الکابلی و یحیی بن ام طویل و جبیر بن مطعم ثم ان الناس لحقوا و کثروا الخ

ناگاه

ناگاه از درون خانه کسی مرا آواز داد پنداشتم دیگری را میخواند جوابی نگفتم پس ندا بلند کرد که ای کنکر بخانه درآی مرا از شنیدن
آن ندا حیرت آمد چه مادرم مرا کنکر خواندی و جز وی کسی آن نام را نمیدانست برحسب فرموده روان شدم و بحجره درآمدم
که باگل اندوده و با حصیر مفروش بود و آن حضرت خود جامه از کرباس دربر داشت یحیی نیز حاضر بود و پس خورشید جمال علوی
بر این ذره ناقابل پرتو اقبال انداخته فرمود ای ابا خالد من در این چند روزه تجدید فراش کرده ام و دیروز بتازه خواستم
آن وثاق را که دیروز دیدی حجله عروس بود و نیز آن جامهای فاخر را بر خواهش وی پوشیده بودم زی من همین است
که امروز مشاهدت کنی آنگاه دست من و یحیی بگرفت و از میان مردم بیرون شد و بکنار برکه فرود آمد فرمود شما در این مقام
توقف کنید پس بسم الله الرحمن الرحیم گفت و بر آب قدم نهاد و چنان خرامیدن گرفت که در هر گام پای مقدسش بسواد
دیده ما نقش میگرفت مرا از مشاهده آن حال دهشتی عظیم دست داد و گفتم الله اکبر الله اکبر توئی حجت عظمی و کلمه کبری درود
خدای بر تو باد آنگاه بسمت ما توجه فرموده این حدیث شریف را که من خود در هنگام مصداق آن بودم بر زبان معجز
بیان آورد ثلثة لا ینظر الله الیهم یوم القیمة ولا یزکیهم ولهم عذاب الیم المدخل فینا من لیس منا والمخرج منا من هو منا
والقائل ان لهما فی الاسلام نصیبا فردای رستخیز سه گروه از نظر خدای سبحانه محروم مانند و از آلایش گناهان پاکیزه نگردند
و در شکنج عدل الحکیم گرفتار آیند نخست آنانکه دیگری را مانند اهل بیت عصمت امام شناسند و دیگر کسانی که یکی از
ائمه طاهرین را امام ندانند سومین جماعتی که آن دو گروه را مسلمان خوانند و ایشان را از آیین اسلام با بهره
و نصیب دانند بالجمله دیدن آن اعجاز و شنیدن آن خبر چشم بصیرت ابوخالد را نور بخشید و سامعه فکرتش را شنوا کرد
و بدانگونه که ابوبصیر حدیث کرده از طریق کیسانیت پا کشید و بر دامان علی بن الحسین دست تولا فرا برد در کتاب
مستطاب بحار الانوار مسطور است که ابوبصیر گوید از امام ابوجعفر محمد بن علی صلوات الله علیهما شنیدم که فرمود
ابوخالد کابلی مدتی دراز محمد بن الحنفیه را باعتقاد کامل و خلوص وافی خدمت نمود و در امامت وی هیچ شک بهم نداشت
روزی با وی گفت جعلت فداک روزگاریست که عمر ناقابل را نثار چاکری و تعبد کرده بپاداش آن خدمت
و عقیدت مرا بر تو حقی است عظیم و ترا بحرمت رسول و امیرالمؤمنین سوگند دهم که مرا از خواب غفلت بیدار فرما
آیا تو خود امام مفترض الطاعه باشی یا دیگری بدان ریاست الهیه اولویت دارد محمد گفت یا اباخالد مرا سوگندی
عظیم دادی اینک بجان تا گویم دعوی امامت بر من مپسند بدان و آگاه باش که امروز حجت خدای بر من و بر تو
و بر جمیع ماسوا امام علی بن الحسین است بایستی طبقات مردم از خورد و بزرگ و دور و نزدیک و سیاه و سپید طاعتش را
فرض دانند و بر خدمتش کمر بندند و فرمانش در عهده شناسند ابوخالد گوید فردای آنروز راه خانه آن حضرت
پیش گرفتم و چون بار یافتم و بحضور درآمدم فرمود یا کنکر تو هیچگاه بموجب زیارت ما نیامدی اینک بازگو بدانم
چه واقع شده است که در این ساعت بر ما درآمدی بذروه عرض رسانیدم که از توفیقات الهی سراچه دل
منور تولا و شناختن امام زمان منور گردیده بدان عزیمت خاکبوس درگاه خلایق پناه شده ام که تا جان
در بدن دارم بنده فرمان و چاکر آستان باشم علی الجمله ابوخالد همچنان با ولای آنحضرت در سلک خواص اصحاب منظوم بود

تا از سرای فانی بعالم جاودانی رخت بربست کلینی در کتاب کافی روایت کرده که حضرت ابوعبدالله جعفر بن محمد
صادق فرمود سعید بن مسیب و قاسم بن محمد بن ابی بکر و ابوخالد کابلی از معتمدین و ثقات علی بن الحسین بودند فضل بن
شاذان بسند خود از ابوالحسن اول حضرت امام موسی روایت کند که چون روز قیامت منادی پروردگار
آواز برکشد که در کجایند حواریان علی بن الحسین ع ابوخالد کابلی و جبیر بن مطعم و سعید بن مسیب و یحیی بن ام طویل
بپیش دوند سعید بن جبیر از ابوخالد روایت کرده که وقتی بتقبیل آستان علی بن الحسین عازم شدم تا از انحضرت
جویا شوم آلات حرب و سلاح جنگ خواجه کاینات در نزد کیست و هم جامهای کیهان بها که هر تارش بر فلک اطلس
افتخار است در کجا منضود و مخزون است پس بهوای نیل مقصود در آن حضرت در آمدم از آن پیشتر که در اظهار
سؤال مبادرت رود آن طرازنده تشریف ولایت و برازنده جامه امامت فرمود یا اباخالد آیا خواهی
صنایع الهی و ودایع حضرت رسالت پناهی که از خصایص امامت و از دلایل وصایت است بر تو نمایم
و ترا بدان موهبت مزیت بخشم گفتم یا ابن رسول الله بخدای سوگند که از حقیقت مقصودم پرده برداشتی و از مکنون
ضمیرم خبر دادی چه امروز این چاکر دیرین در همین آرزو بود و بدان امیدواری بدین بساط سعادت مناط شتافت
تا بداند آن اسلحه را با سایر ودایع حضرت رسول که خازن شده است پس آن بانی زمان و زمین و حامی
دنیا و دین حقه بزرگ مخصوص بخواست و انگشتری برآورده فرمود این خاتم مبارک خاتم الانبیاء است پس
زرهی بیرون کرده فرمود این درع مبارک رسول است و شمشیری در قبضه گرفت و فرمود که این ذو الفقار است
و دستاری آشکار فرمود که این سحاب عمامه پیغمبر است و رایتی در دست گرفت که این عقاب علم آن جناب است
و ردائی از هم بگشود فرمود این مبارک جامه را آنحضرت روزهای آدینه بدوش افکنده برای امتان خطبه میخواند
آنگاه از متروکات خواجه کاینات آنقدر بنمود که چشم خیره ماند عرض کردم جعلنی الله فداک برای مزید معرفت
و قوت ایمان همین قدر که با من بنمودی کفایت کند شیخ ابوعمرو کشی بسند خود از ضریس حدیث کرده که ابوخالد
مرا گفت بتحقیق ترا حدیثی آورم که چون صدقش بر شما معلوم شود اگر من زنده باشم تصدیقم نمائی و اگر
مرده باشم رحمتم فرستی شنیدم از علی بن الحسین صلوة الله علیهما که می فرمود اِنَّ الیَهُودَ اَحَبُّوا عُزَیراً
حَتّی قَالُوا فِیهِ مَا قَالُوا فَلا عُزَیرٌ مِنهُم وَلا هُم مِن عُزَیرٍ وَاِنَّ النَّصَاری اَحَبُّوا عِیسی حَتّی قَالُوا فِیهِ مَا قَالُوا
فَلا عِیسی مِنهُم وَلا هُم مِن عِیسی وَاِنّا عَلی سُنَّةٍ مِن ذَلِکَ اِنَّ قَوماً مِن شِیعَتِنا سَیُحِبُّونا حَتّی یَقُولُوا فِینا
مَا قَالَتِ الیَهُودُ فِی عُزَیرٍ وَمَا قَالَتِ النَّصَاری فِی عِیسَی بنِ مَریَمَ فَلا هُم مِنّا
وَلا نَحنُ مِنهُم حاصل مضمون معجز نمون حدیث شریف آنکه یهود در محبت پیغمبر خود عزیر علیه السلام
چنان افراط نمودند که فرزند خدایش گفتند نه عزیر در سلک ایشان منظوم آید و نه ایشان در زمرهٔ موالیان او
معدود باشند نصاری در دوستی عیسی بن مریم سلام الله علیهما بدان پایه از اندازه بیرون شدند که بر
الوهیتش گرویدند مسیح خود از چنان امت بینونت داشته و هم ایشان در قطار دوستان و بستگان مسیح نیایند

ما نیز بدین بلیت گرفتار خواهیم شد زیرا که عنقریب گروهی از شیعه در حق ما چنان غلو نمایند که بنی اسرائیل درباره پیشوایان
خویش از حد و حدود حدوث و خصایص امکان بیرون برند و شئون بشریت از ما برگیرند و صفات وجوب برای ما
ثابت کنند ما خود از آن جماعت بیزاریم و ایشان نیز از ما بیگانه اند هنگامیکه حجاج بن یوسف ثقفی والی عراقین شد
و در دولت مروانیان بمزیت اخلاص و مزید اختصاص از همگنان بلکه از همگان در گذشت استیصال شیعه
امیر المؤمنین علی بن ابیطالب را همت گماشت و سعی بلیغ نمود که نهال وجود ایشان را از بیخ و بن بکند تا مگر
رسم تشیع برافتد و اسم شیعه باز ماند بستگان آستان ولایت و بندگان خاندان رسالت را از هر کس در هر جا
نشان جست بدرنگ بر احضارش فرمان داد و بر اهلاکش طغیان کرد چون از مراتب موالات ابوخالد کابلی
و چند شیعهٔ دیگر از خواص اصحاب علی بن الحسین صلوات الله علیهما آگاه گشت کشتن ایشان را کمر بست و سیلی
نخل امیدش برومند نشد بخواست خدا از آنچه خواستی میوهٔ مقصود بچید نسیم الطاف الهیه در اهتزاز آمده
همگی بسلامت جان در بردند مگر یحیی بن ام طویل که از تیشهٔ قهر او از پای در آمد چنانچه حضرت امام جعفر صادق علیه السلام
فرماید یحیی بن ام طویل را حجاج بخواست و گفت ابوتراب را ناسزا گوی و گرنه ترا عرضهٔ شمشیر کنم یحیی از سب آنجناب
اجتناب جسته مرگ دل نهاد حجاج امر کرد تا هر دو دست و هر دو پایش بریدند اما سعید بن مسیب تقیه را شعار خویش
ساخت طریق خامه پیش گرفت و بر طبق احکام ایشان در فروع تکالیف فتوی داد و بدان تدبیر از نکایت شمشیر خلاص
یافت و اما عامر بن واثله را نزد عبدالملک ابن مروان سابقه احسانی بود که همواره منظور داشت حجاج
بپاس آن نعمت سابق و هراس سطوت عبدالملک در آزار و قتل او تغافل و تکاهل نمود و اما جابر بن عبدالله چون از
مشایخ اصحاب رسول بشمار میرفت حجاج را یارای آن نبود که با مانند آن شیخی جلیل در موالات اهل البیت در اندازد
و از مخالطت شیعیانش باز دارد و اما ابوخالد چون از نیت آن بدگهر آگاه شد سلامت را در آن دید که چندی در زوایای
اختفا متواری شود و از ملاقات جاسوسان پرهیز نماید لاجرم راه فرار پیش گرفت و بمکه معظمه در آمد و هم در آنجا
بماند تا از یمن جوار بیت الله در آن وادی ایمن بمراد رسید و از آسیب او امان یافت و هم از حضرت ابوجعفر
علیه السلام روایت شده که چون ابوخالد روزگاری در ملازمت آستان علی بن الحسین بگذرانید در پایان
زندگانی هوای دیدار مادرش در سر افتاد و رجوع وطن در نظر گرفت بعرض حضور مقدس رسانید که عمری است
این چاکر دیرین از روی مادر محروم مانده و خاطر جمع از هجوم اشتیاق پریشان شده ملتمس آنکه ضمیر عاطفت
تخمیر که منبع رحمت واسعه و مظهر الطاف الهیه است بر آن مهجور فرتوت شفقت آورد و بر این بنده کمین
تشریف رخصت ارزانی دارد تا بوطن مألوف رفته چندی از دیدار مادر وصله ارحام توشه گیرد و پس بی تعلق
و درنگ در صحبت سعادت و رفاقت توفیق بدرگاه شتابد و در قطار فرشتگان این آستان بوظایف پاسبانی
قیام کند پس آنجناب فرمود ای کنکر عرایضت بسمع عاطفت مسموع افتاد و ملتمست بعز قبول مقرون گشت
ولی سفر را توشه و وطن را تنوقی لازم است اینک بدان که فردا مردی محتشم از مردمان شام بدین بلده در آید

واو را مال و ثروت بی پایان و قدر و جاه بی نهایت باشد و برادر خبر نیست که از چنان درد و آفتی رسیده و با خود همراه کرده
درین شهر برای او معالجی میطلبد تو خود نگران باش تا پیاید از آن پیشتر که احدی بروی در آید نزدش در آی و از قانون علاج
سخن گوی که از عنایت شافی الاسقام اسباب شفا فراهم خواهد شد بیک پیغام موجز که حاوی امر و نهی ماست تاثیر بر والساعه
خواهد دید بالجمله بآن مرد شامی بگو که من طریق استخلاص و بهبودی این مصروعه را میدانم و ترا ازین اندوه نجات دادن
در هایندن میتوانم ولی شرط اینکار آن است که چون صدق دعوی من بر تو مکشوف گردد که در باب ازاله مرض و حفظ صحت
مصروعه طریق تدبیر و معالجت را نیکو دانم و در آن اعمال ید طولی دارم هرگاه با من شرط کنی که چون بهبودی و علامات
صحت مشاهدت نمائی ده هزار درهم که معادل خونبهای اوست بمن تسلیم کنی آن مرد شامی چون نوید صحت دختر شنود
در حال قول ترا معتقد داند و دادن آن مبلغ را بعد از دیدن آن هنر بر عهده گیرد آنگاه نزد من بشتاب تا تورا چیزی
بیاموزم که شفای آن مصروعه بدست تو جاری شود ابو خالد گوید روز دیگر حسب اخبار آن حضرت همه جا سر قصد بودم
ناگاه مردی بدان صفت در آمد و در جستجوی معالج شد من پیش رفتم و دعوی علاج بدان شرط نمودم گفتم اگر بشرط خود
وفا کنی هرگز آن دیو بروی باز نگردد و آن مرد شامی تمام شرط را متقبل شد و دادن مبلغ را متعهد گشت پس بخدمت
علی بن الحسین علیه السلام شتافتم مراتب گذشته بعرض رسانیدم فرمود باز گرد و گوش چپ آن جاریه را بدست گیر و بگوی یا خبیث
يَقُولُ لَكَ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ اخْرُجْ مِنْ هٰذِهِ الْجَارِيَةِ وَلَا تَعُدْ إِلَيْهَا یعنی ای پلید ناپاک علی بن الحسین فرماید
از اندام این دختر بیرون شو و بسوی وی باز نگرد آنگاه آن حضرت فرمود یا ابا خالد دانسته باش که مرد شامی بعهد بشکند
و بر پیمان خویش وفا نکند پس من در حال برگشتم و بموجب فرمان آن کلمات بر زبان راندم ناگاه آن دختر بهوش آمد
پدرش را نشاطی بی اندازه دست داد چون مبلغ را مطالبت کردم آغاز مماطلت نمود بخدمت آن حضرت آمدم فرمود
آیا نگفتم که با تو چنین کنند اما شاد باش که آن عارضه باز گردد و ناچار نزد تو باز آیند این نوبت آن مرد شامی را
شرط کن که آن مبلغ را نقد تسلیم کند ابو خالد گوید از فرخندگی آن امام همام شامی را دوباره من احتیاج افتاد
بوی گفتم چون عذر کردی بعلاج محتاج شدی حالی برو و آن مال در کف مبارک علی بن الحسین گذار تا خاطرت
از آن اندوه چنان فارغ سازم که تا ابد گرفتار نگردی پس شامی لاعلاج بدان دستور مبادرت جست و من از
درگاه علوی استیذان کرده نزد دختر رفتم و گوشش بگرفتم و بدین عبارت پیغام گذاردم که یا خبیث یقول
لَكَ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ اخْرُجْ مِنْ هٰذِهِ الْجَارِيَةِ وَلَا تَتَعَرَّضْ لَهَا إِلَّا بِسَبِيلِ خَيْرٍ فَإِنَّكَ إِنْ عُدْتَ
أَحْرَقْتُكَ بِنَارِ اللهِ الْمُوقَدَةِ الَّتِي تَطَّلِعُ عَلَى الْأَفْئِدَةِ یعنی ای پلید علی بن الحسین فرماید
از تن این جاریه بدر آی و دیگرش جز بنیکی متعرض مشو بدرستیکه اگر برگردی و او را آفتی رسانی بدان آتش
افروخته ات بسوزانم که بر دلهای گناهکاران بر آید پس جاریه را در دم افاقه حاصل شد و از جانب مقدس حجة
عصر آن مال با رخصت ارتحال بر من مبذول افتاد و ساز سفر ساختم و راه وطن پیش گرفتم بدیدار مادر و خویشاوندان
رسیدم و از درک آن سعادت خرسند گشتم همانا از تتبع اخبار و تصفح اوراق معلوم گردد که ابو خالد بعد از درک لقای

از شوق جمال کعبه امامت بیطاقت شد آهنگ حجاز کرد و عهد همایون حضرت امام ابو جعفر سلام الله علیه دریافت و با خلوص عقیدت
در سلک اصحاب انجاب منظوم آمد مخفی نماند که ابو خالد خلافت و امامت حضرت باقر و دیگر ائمه راشدین طاهرین ارواحنا
لهم الفداء را از جان و دل ایمان آورد زیرا که از لسان مبارک علی بن الحسین صلوة الله علیهما خبر صریح و نص محکم شنیده بود
چنانکه شیخ ابو منصور احمد بن علی بن ابی طالب طبرسی در کتاب احتجاج آورده که ابو حمزه ثمالی از ابو خالد کابلی روایت کند
که بر سید و مولای خود علی بن الحسین وارد شدم و عرض کردم یا بن رسول الله مرا خبر ده از آن کسانیکه خدای سبحانه
طاعت و مودت ایشان واجب فرموده و پس از رسول متابعت و پیروی ایشان را فرض کرده است
فرمود یا کنکر بدرستی اولوا الامری که از مصدر جلال احدیت منشور امامت بنام نامی ایشان شرف صدور
یافته است و از جانب حق عز و علا بر عموم خلق بریاست عامه منصوب شدند اسماء متبرکه ایشان چنین است نخست
امیر المؤمنین علی بن ابیطالب بعد از آن پسرش حسن پس پدرم حسین اکنون امر امامت بمن منتهی گشته پس
خاموش نشست عرض کردم یا سیدی از جد بزرگوارت امیر المؤمنین سلام الله علیه اخبار صحیحه بما رسیده
که هیچگاه روی زمین از حجتی خالی نمیماند چون ترا از تنگنای اینخانه خاکی بفضای عالم جاوید گذار افتد کدام
برگزیده حق ترا جانشین و ما را پیشوا باشد فرمود فرزندم محمد باقر حجت عالمیان است که خدایش در توریة
باقر نامیده زیرا که مشکلات علوم و معضلات حکم را از هم بگشاید و پس از محمد فرزندش جعفر است که نامش
بر زبان اهل آسمانها صادق باشد ابو خالد گوید عرض کردم ای سید و مولای من شما اهل بیت عصمت
همگی راستگو و صادق میباشید چگونه است که این لقب بحضرت امام جعفر اختصاص یافته فرمود پدرم از پدرش
مرا حدیث کرد که رسول خدا فرمود که چون فرزند من جعفر بن محمد بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب متولد شود
او را جعفر صادق بنامید و بخوانید زیرا که فرزند پنجم وی که او هم جعفر نام دارد بر خدای سبحانه گستاخی آورد و بدروغ
دعوی امامت نماید او نزد خدا و بنزد خلق جعفر کذاب است زیرا که بر خدا افترا نهد و منصبی را که شایسته نیست
مدعی شود و نعمت پدر را کفران نماید و کردارهای نیک او را برفتارهای بد پاداش دهد و بر برادر حسد برد
و چون حجت کردگار در حجاب غیبت رود ستر خدا را فاش کند ابو خالد گوید پس علی بن الحسین زار زار بگریست
و فرمود گویا جعفر کذاب را بچشم خود مشاهدت همی کنم که فرعون عصر و نمرود زمان خود را بر آن داشته که از امر
امام غایب که در حرز حراست الهی است همی تفتیش کند و بر بیت مقدس امام ابو محمد عسکری موکلان بگمارد تا اگر
بر قائم آل رسول هنگام ولادت ظفر یابد باخفاء قدر و اطفاء نور خدا اقدام نماید و مواریث و متروکات
پدر بزرگوارش را بغیر حق مأخوذ دارد ابو خالد گوید عرضه داشتم که ای فرزند رسول آیا این داستان نکبت
از جعفر کذاب بوقوع پیوندد فرمود آری بخدای سوگند این واقعه را در صحیفه که محنتهای آل رسول در آن
مسطور است نگاشته اند گفتم یابن رسول الله پس چه خواهد افتاد فرمود ثُمَّ تَمْتَدُّ الْغَيْبَةُ بِوَلِيِّ اللهِ الثَّانِي
عَشَرَ مِنْ أَوْصِيَاءِ رَسُولِ اللهِ وَالْأَئِمَّةِ بَعْدَهُ يَا أَبَا خَالِدٍ إِنَّ أَهْلَ زَمَانِ غَيْبَتِهِ الْقَائِلِينَ بِإِمَامَتِهِ

المنتظرین لظهوره افضل اهل زمان لان الله تعالی ذکره اعطاهم من العقول والافهام والمعرفة ما صارت به الغیبة عندهم بمنزلة المشاهدة وجعلهم فی هذه الزمان بمنزلة المجاهدین بین یدی رسول الله صلی الله علیه وآله بالسیف اولئک المخلصون حقا وشیعتنا صدقا والدعاة الی دین الله سرا وجهرا

حاصل معنی خبر بشارت اثر آنکه بعد از شرح وقایع غیبت روزگار اصحاب وصی دوازدهم از اوصیای پیغمبر آخر الزمان امتداد یابد و بسی بطول انجامد یا اباخالد بتحقیق که مردم زمان غیبت که امامت آن حضرت را اذعان کرده و باو ایمان آورده اند از مردم هر زمان بهتراند زیرا که خدای تعالی آنگروه فرزانه را بدان پایه خرد و دانش عطا فرموده که بفتوای رای رزین و بصیرت دوربین غیبت را مانند شهود دانسته و مشابه آن مردم مشابه آن کسانست که با دیده ظاهری معجزات رسول را میدیدند و از آن روی با یقین تمام و ایمان کامل بهم جهاد میپرداختند ایشانند مخلصان بحق و شیعیان مصدق که مردمانرا بدین حنیف در آشکار و نهان دعوت کنند و در تشیید مبانی اسلام از جان بکوشند علامه مجلسی در مجلد غیبت از کتاب بحار الانوار آورده که ابو خالد کابلی گوید نوبتی خدمت امام ابو جعفر محمد بن علی علیه السلام مشرف شدم و بسمع همایون آن حجت کردگار رسانیدم که حلیت آن حضرت این چاکر دیرین را از مردم زمانه دانش را با پدر بزرگوارت دیده بودی فرموده است میگویی یا اباخالد منظور تو چیست عرض کردم فدایت شوم پدرت برای من مهدی آل محمد را چنان وصف فرمود که اگر آن حضرت را در راه ببینم دست مبارکش بگیرم و پای انورش ببوسم ولی مستدعی آنم که اسم سامی آن جناب را نیز بمن تعلیم فرمائی تا او را باسم و رسم شناسم فرمود یا اباخالد بخدا سوگند از امر بزرگ و مطلب عظیمی سوال کردی بالجمله در وحدت و تعدد ابو خالد کابلی اختلاف است آنانکه این عنوانرا از مشترکات شمارند ابو خالد کابلی کبیر را بنام کنگر دانند و اصغر وردان خوانند و این قول از شیخ الطایفه ابو جعفر طوسی و جماعتی از فقها و علمای رجال نقل شده است و برخی او را واحد شناسند ابو خالد را کنیت و وردان را نام او دانند و تحقیق این مطلب بر مطالعت کتب رجال منوط و موکول است

ابو حنیفه نعمان بن ابی عبد الله محمد بن منصور بن احمد شیعی مغربی

در تاریخ ابن خلکان و یافعی مسطور است که وی عالمی بیمانند و فقیهی سعادتمند بود در اوایل حال در مذهب مالکی قدمی راسخ داشت سپس از آن راه منعطف شده طریق امامیه پیش گرفت ابن زولاق در تاریخ مصر گوید که نعمان بن محمد قاضی در غزارت فضل از امثال خود ممتاز و در قراآت قرآن از اقران خویش مستثنی بود و در وجوه تفسیر و تاویل بدیل و عدیل نداشت و در مراتب فقهیه بر همگنان فایق بود و بر کل اختلاف اقوال فقها عالم گشت و در فن لغت محیط و بر اشعار فحول عارف شد گویند او در مدایح و مناقب اهل البیت چندین هزار ورق سطر کرد و تمام آن مؤلفات را از جواهر الفاظ سجعی مطبوع داده و جمیع آن عبارات را از لطف معانی وضعی نیکو نهاده است

و در زمانیکه

و در زمانیکه خلفای اسمعیلیه در مصر استیلاء و استعلاء داشتند آن فاضل از اهل علامه دهر بلکه یتیمه عصر بوده و از آن رو بپاس تقیه که از حکمتهای محکمه الهیه است بذکر مناقب شش امام اقتصار جسته و از شرح فضایل موسی بن جعفر الکاظم و ابنای طیبین و طاهرین آنحضرت خاموش بوده است بدانجهة برخی از علما مانند ابن شهرآشوب و دیگران پنداشته اند که آن عالم فرزانه از سلسله جلیله اثناعشریه نبوده بلکه مذهب اسمعیلیه داشته است ولی این توهم زیاده بیموقع و بیمحل واقع شده و صحت عقیده آن فاضل بیمانند و حسن طریقت آن فقیه دانشمند از وصمت اینگونه توهم منزه است چه علماء خاصه و عامه دکاء محدثین و اکثری از اهل رجال تصریح نموده اند که ابو حنیفه مغربی امامی اثناعشری بوده است چنانکه علامه مجلسی در مجلد اول از کتاب بحار الانوار در ذیل ذکر کتاب دعائم الاسلام گوید که بیشتر ابناء زمان ما را عقیدت آن است که آن کتاب از مصنفات صدوق است ولی در آن عقیدت از صوب صواب برکنار بوده اند آنچه بر من معلوم و محقق شده آن است که این کتاب از مؤلفات نعمان بن محمد بن منصور است که در زمان خلفاء دولت اسمعیلیه قضاوت دیار مغرب داشت در بدایت امر مالکی مذهب بوده عاقبت عمر توفیقات الهیه شامل احوال گردیده روزگارش قرین فوز و فلاح شده از نقض الحجه بمذهب حقه امامیه عدول نمود و اخبار و احادیثی که در این کتاب ایراد کرده غالبا با روایاتی موافق است که مردم شیعی در کتب خود آورده اند لیکن محض تقیه که از خلفای اسمعیلیه داشته است از مناقب حجج الله که بعد از حضرت صادق علیه السلام بوده اند روایتی بیاورده است علی الجمله اخبار کتاب دعائم الاسلام در مقام تایید و تاکید شایسته است نه در هنگام استبداد و تاسیس انتهی و هم سید سند علامه طباطبائی قریب بمضامین صداقت آیین مجلسی علیه الرحمه سخنانی چند ایراد کرده است الغرض در حسن مذهب و صفاء مشرب و صحت عقیدت درباره او مجال شک و ریبی نیست و روزگاری در افریقیه در صحبت ابو تمیم المعز لدین الله علوی بسر گذرانید و زمام قضاوت آن خطه در کف کفایت او بود و هم آن ملک احکام میراند تا آنکه در سال سیصد و پنجاه و هشت هجری معز علوی جوهر بن عبد الله را سردار نموده فرمان داد که با سپاهی بیشمار بجانب دیار مصریه متوجه شده آن مرز و بوم را از لوث وجود متمردین پاک کند و همه را مفتوح و مسخر سازد سردار برحسب فرموده خلیفه با سپاهی که زیاده از صد هزار بودند با استعدادی تمام روانه آن دیار شد آنجا را بحکم شمشیر در قبضه اختیار آورد و سرکشان آنسامان بر آستان اطاعت و انقیادش سر نهادند و در رمضان همان سال صورت ماجری و فتحنامه نزد معز فرستاد معز دیار مصریه را وجهه همت ساخت بلکین را در افریقیه بنیابت و جانشینی خود نصب نموده با جماعتی از اعیان دولت و اشراف ملت روانه مصر گردید از جمله نعمان قاضی بشرف مصاحبت و سعادت منادمت او فایز شد چون بدیار مصریه رسیدند و از رنج سفر آسوده شدند قاضی را اجل محتوم در رسیده مجله حیاتش از دست قضا بخاتم انقضا مختوم گشت و آن قضیه در غره رجب سنه سیصد و شصت و سه بوده معز علوی بر وی نماز گذارده بخاک سپرد مصنفات و مؤلفات وی ازین قرار است کتاب المناقب والمثالب کتاب الرد علی ابی حنیفه کتاب الرد علی مالک کتاب الرد علی الشافعی کتاب الرد علی ابن سریج کتاب اختلاف الفقهاء منتصر فیه لاهل البیت کتاب اصول المذاهب کتاب ابتداء الدعوة للعبیدیین

کتاب الاختیار فی الفقه کتاب الاقتصار فی الفقه منظومة فی الفقه لقبها بالبهجة

ابن طاوس رضی الدین علی بن موسی

چون علمای رجال سه کس را بابن طاوس موسوم دانند و هر یک را بی ضمیمت قید ابن طاوس خوانند و ما را در
هر عنوان مشترک از بیان ممیز و رفع اشتباه گزیری نیست لاجرم انساب و اسماء شریفه ایشانرا ذکر کنیم که امتیاز
اجمالی حاصل شود و پوشیده نماند که انساب شرافت نصاب آن ابناء کرام بسید محمد که خود بواسطه حسن صورت
و قبح پا ملقب بطاوس بوده ارتقا جوید و آباء عظام سید محمد بسلیمان بن داود بن الحسن المثنی ابن الحسن المجتبی ابن
علی المرتضی اتصال یابد از سلسله پدر بحسن مثنی پیوسته و از جانب مادر بعلی بن الحسین پیوند دارد پس اعقاب اطیاب
و احفاد امجاد آن سید جلیل هم از سادات حسینی باشند و هم از اشراف حسنی مجمع النورین و ولد الحسن والحسین
باشند علی الجمله سید محمد مطلع سیادتیست که این سه صبح سعادت از او دمیده شده است اول نقیب النقباء
رضی الدین علی بن موسی بن جعفر بن محمد بن احمد بن محمد بن احمد بن محمد الطاوس دویم جمال الدین احمد بن موسی
سیم غیاث الدین عبد الکریم بن احمد بن موسی و آن دو بزرگوار یعنی علی و احمد برادر صلبی و بطنی بوده اند چه
والد ایشان موسی بن جعفر بن محمد و مادر ایشان دختر شیخ ورام بن ابی فراس است که کتاب مجموع مسمی تنبیه الخاطر
و نزهة الناظر از مؤلفات اوست چنانچه شعرا در مدایح ایشان سروده اند که

وَدَامَ جَدُّهُمْ لِأُمِّهِمْ وَمُحَمَّدٌ لِأَبِيهِمْ جَدٌّ

و نیز ایشان از طرف مادر مجد و اصالتی است چه جده ایشان دختر شیخ ابو جعفر طوسی است و آن شیخ جلیل جده هر دو
ابن طاوس و مادر ابن ادریس را اجازت بخشیده تا از مؤلفات وی و از کتب اصحاب روایت کنند و این
معنی بر جلالت آن دو خواهر شاهد صادقی است اینک شرح حال هر یک را بتفصیل نگارش دهیم ابن طاوس
رضی الدین علی بن موسی در زمره علمای امامیه بجلالت قدر و اصالت رای موسوم و در فرقه فقهای اثنا عشریه
در سلک ثقات و معتمدین منظوم است در روز پنجشنبه پانزدهم شهر محرم الحرام از سنه پانصد و هشتاد و نه هجری علایق
ارحام از دست داده پا بعرصه عالم نهاد از تحصیل فواید علمیه و تکمیل مدارج عملیه سراچه وجود بشمع معرفت برافروخت
و خرمن جهل و خودپسندی یکسره بر باد داد در کسب علوم و نشر شرایع و رضای الهی چندان مساعی بکار برد
که علامه عصر و یتیمه دهر شد و در مدرس بزرگان عمری بپایان برد و از سیر کتب بر فواید علمیه و عملیه زیاده استیلا
یافت سلسله روایات خویش را بجمعی از مشایخ بزرگ میرساند و رشته آن اخبار را بایشان پیوند میدهد که از جمله
ایشان شیخ طوسی است که او را جد امی باشد خود بطرق مختلفه از آن شیخ جلیل روایت میکند و دیگر شیخ حسین بن
احمد سوراوی و سالم بن محفوظ و نجیب الدین محمد سوراوی و سید محیی الدین محمد بن عبد الله و محمد بن معد
الموسوی و گروهی از اعلام علما و اعیان محدثین روایات خویش را با دستند سازند از انجمله است علامه حلی
و علی بن عیسی الاربلی و سید عبد الکریم که پسر احمد و هم برادرزاده اوست گویند ابن طاوس بطیب گفتار و حسن کردار

و حلو معاشرت و لطف محاورت موصوف و هم بجودت ذهن و حسن قریحت و شدت حفظ و حدت ذکا معروف بود در زهد
و عبادت و قدس و ریاضت رتبه ارجمند و مقام بلند داشت چنانچه شیعی و سنی بالاجماع والاتفاق در شرح حالش
نوشته اند که وی ازهد و اورع اهل زمان و اتقی و اعبد مردم روزگار خود بوده است با آنکه در علم فقه بحری زخار بود
و نکات فقهیه در او موج میزد اصلا در آن فن شریف جز یک کتاب تالیف و تصنیف نکرد در اوایل کتاب اجازات خویش
آورده است که من در فقه اقتصار نمودم بر تالیف کتاب غیاث الوری که در بیان قضاء صلوات از اموات است
و هرگز در پی تقریر سؤال و جواب و فتاوی و مسائل آن علم نگردیدم زیرا که در مسائل تکلیفیه چندان اختلاف آراء بهم
رسیده است که تحقیق صواب از خطاء و تمیز حق از باطل در نهایت اشکال است لاجرم صلاح دنیا و آخرت در آن دیدم
که در مسائل شرعیه از فتاوی دست بدارم و خود را از خطر این آیه شریفه که خطاب بحضرت ختمی مآب است نگهبان شوم

لَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضَ الْأَقَاوِيلِ لَأَخَذْنَا مِنْهُ بِالْيَمِينِ یعنی اگر پیغمبر بعضی سخنان بر ما
بدروغ نسبت دهد هر آینه دست راست او را گرفته قطع کنیم اینک خود را در حرز عنایت سبحانی از هر خطر محفوظ میدارم
و هرگاه در فقه تالیفی میکردم هرگز خویشتن را از آن خطر مأمون و مصون نمیدانستم چه محتمل بود که در بیان فتاوی
راه خطا پیموده باشم و مسلمانان بغیر ما انزل الله عمل کرده باشند و از این روی نقصی در ورع من پدید آید پس
در سلک کسانی منظوم میبودم که اکاذیب و اباطیل را بخدای جل شانه نسبت داده باشند علامه حلی علیه الرحمه فرماید
که رضی الدین علی مستجاب الدعوه بود و کرامات بسیار از آن سید بزرگوار بظهور پیوست من بعضی از آن
کرامات را از والد خویش و پاره را از دیگران استماع نموده ام در کتاب عمدة الطالب مسطور است که بجناب
او باسم اعظم واقف گشت و بر آن گنج سعادت ظفر یافت در انجاح مقاصد و انجام حوایج خداوندان نام بزرگ
میخواند و از برکات آن بر هر مطلوب مستولی بوده او را دو پسر بود پیوسته بایشان میگفت که چندین بار از خدا
مسئلت نمودم که آن اسم شما را بیاموزم از خدای حکیم علیم اجازت نیافتم ولی آن اسم در مؤلفات من مسطور است
و مانند لآلی تابنده در خزائن کتب من منثور است شما را بمطالعت آن کتب وصیت میکنم تصفح و تتبع آنها را پیوسته
بر خود لازم شمارید شاید خود بر آن اسم تفطن یابید گویند او را در استخارات اعتقادی کامل و یقینی محکم و
طریقی مستقیم بود خود در کتاب استخارات گوید زمانیکه از بغداد بحله بهیه رفتم گروهی از اقارب و خویشاوندانم
بملاقات یکی از حکام مرا ترغیب مینمودند چون خود را جازم نیافتم استخاره ذات الرقاع نمودم و از خدا مسئلت کردم
که مرا بر خیر خود آگاه سازد اجازت نیافتم ولی اصرار خویشاوندان بحدی بود که مرا آسوده نمیگذاشت تا یکماه در
آن باب مترددبودم و هر روز صبح و شام استخاره میکردم در هر دفعه سه لا تفعل متوالی خارج میشد هم بر این
منوال تجدید استخاره مینمودم تا آنکه امر بپنجاه استخاره انجامید پس استخاره از دست دادم و سبب منع را
نمیدانستم بعد از چندی ظاهر شد که ملاقات آن حاکم مرا ضرر کلی و زیانی عظیم داشته مع القصه در باب استخارات
او را نوادر و غرایب بسیار است از خوف اطالت بمؤلفاتش حوالت نمودیم گویند ابن طاوس درک حضور

امام عصر عجل الله فرجه نموده و از آن سرچشمهٔ فضل سبحان بحکمت آمیز نهال وجود آبیاری کرده چنانکه در کشف الغمه و حبیب السیر و غیرهما
از اسمعیل بن حسن هرقلی روایت آورده که گفت بر ران چپ من توثه‌ای پدید شد که معالجین از مداوای آن عاجز آمدند
و در هر بهار آن توثه منشق گشته خون و ریم بسیار از آن میرفت و الم آن مرا مانع از ارتکاب اشغال میگشت پس روزی
از هرقل بحله رفته در مجلس سید رضی الدین علی بن طاوس درآمدم و از آن مرض شکایت کردم آن سید جلیل اطبای حله را
طلبیده مرض مرا بدیشان نموده استعلاج فرمود همه گفتند این قرحه بر روی عرق اکحل است علاج آن قطع است
و در قطع احتمال هلاک و مظنهٔ خطر است پس ابن طاوس گفت من ببغداد میروم با من بیا شاید اطبای آن بلده این مرض را
علاج توانند نمود من همسفر بوده آن جناب ببغداد رفته اطبای آنجا نیز از معالجهٔ آن عارضه اظهار عجز نمودند من
نومید گشته بساحت جان بخش سر من رای رفتم بعد از طواف مرقد عسکریین بسرداب درآمدم از ایزد متعال استغاثت
نموده از ائمهٔ طاهرین استعانت در علاج آن درد استمداد میکردم چندی در آن منزل شریف بسر بردم بعضی از شبها
در آن مکان مقدس بقیام گذرانیدم روزی بکنار دجله شتافته غسل نموده متوجه مشهد شریف شدم ناگاه چهار سوار
پیدا شدند همه شمشیرها بر میان بسته یکی از ایشان نیزه در دست و دیگری فرجی در بر داشت گمان کردم
که ایشان شرفای آن مشهدند چون بمن رسیدند سلام گفتم جواب دادند نیزه دار بر طرف راست فرجی پوش
و دیگری بر جانب چپ قرار گرفتند پس آن فرجی پوش مرا گفت تو فردا بجانب اهل و خویشان خود خواهی رفت
گفتم آری فرمود پیش آی تا قرحهٔ ترا ببینم مرا از ملاقات و لمس ایشان کراهتی تمام بود چه با خود اندیشیدم که
اینک من از آب برآمده‌ام و هنوز پیراهنم از رطوبت نخشکیده است و اینان مردمان بادیه‌اند از پلیدی پرهیز و اجتناب
ندارند ولی با این اندیشه پیش رفتم پس آن سوار دست دراز کرده آن توثه گرفته بفشرد و مرا از آن فشردن وجع بسیار
عارض گشت آن نیزه دار گفت افلحت یا اسمعیل من متعجب شدم که نام مرا از کجا دانست گفتم افلحنا و افلحتم انشاء الله تعالی
گفت هذا هو الامام یعنی این بزرگوار امام زمان است همینکه این سخن شنیدم پیش دویدم و بخاک افتادم و زانوی آنحضرت
بوسه دادم پس روان شدند من نیز از دنبال ایشان شتافتم حضرت ملتفت من شده و فرمود بازگرد
گفتم هرگز از تو جدا نخواهم شد بار دیگر فرمود مراجعت نمای که صلاح وقت در این است من همان جواب دادم
صاحب نیزه گفت شرم نمیداری که امام زمان دو نوبت فرمود که بازگرد و تو اطاعت ننمودی لاجرم بایستادم
چون مقداری راه رفتند امام عصر عجل الله فرجه روی باز پس کرد و فرمود چون ببغداد روی ابو جعفر مستنصر
خلیفه ترا طلب کند زنهار زنهار اگر ترا چیزی دهد قبول نکنی بلکه نزد فرزند گرامی ما ابن طاوس رو تا آنکه
تا آنکه علی بن عوض را در باره تو چیزی بنویسد که ما خود آن شیعهٔ فرخنده را فرمان دهیم تا آنچه خواهی بر تو ارزانی
دارد پس چندان بایستادم که ایشان از نظر من غایب شدند بعد از آن بمشهد شریف رفتم و از احوال سواران
استفسار نمودم گفتند ایشان از شرفای این نواحی بودند من گفتم بلکه امام بود سؤال کردند که امام صاحب نیزه بود
یا صاحب فرجی گفتم صاحب فرجی گفتند قرحهٔ خود را بوی نمودی گفتم آری آنرا بفشرد پس پای خود برهنه نمودم

از آن قرحه نشانی نیافتم از غایت دهشت و حیرت در شک افتادم که آن مرض در آن پا بود یا در پای دیگر آنرا نیز برهنه کردم
هیچ نیافتم پس مردم ازدحام نموده پیراهنم بدریدند خدمهٔ آن روضهٔ مقدسه مرا از چنگ خلق خلاص کرده بخزانه درآوردند
نام و نسب مرا پرسیدند و سؤال کردند که از بغداد کدام روز بیرون آمده صورت حال را براستی تقریر نمودم
آن شب را در آنجا بودم بامداد نماز صبح گذارده بجانب بغداد بازگشتم چون بآبادی که دهی است در نزدیکی
بغداد رسیدم خواص و عوام دار السلام بر گرد من جمع شدند زیرا که آن واقعه را شنیده بودند و کثرت ازدحام
بحدی انجامید که نزدیک بود هلاک شوم در آن اثنا مؤید الدین محمد قمی که وزیری از وزرای خلیفه بود ابن
طاوس را طلبیده از وی این خبر را تحقیق نمود سید بدان مجمع شتافته مرا از زحمت مردم نجات داد و خود
پیاده شده ران مرا مشاهده نمود چون از مرض اثری ندید بیهوش شد پس از آن بمجلس وزیر شتافته مرا نیز برد
وی خود کیفیت حادثه را اظهار کردم وزیر اطبا را طلبیده از آن قرحه استفسار نمود گفتند علاج آن منحصر است در قطع
و در آن خوف موت متصور است وزیر گفت بر تقدیری که آنرا قطع کنند و این شخص نمیرد بچند گاه علاج پذیرد گفتند
اقلا دو ماه اما در موضع قطع مغاکی خواهد ماند سفید که از آنجا موی نروید باز پرسید که شما کی این توثه را
دیده‌اید گفتند ده روز است پس بفرمان وزیر ران خود را برهنه کردم همگان ملاحظه نمودند که اصلا اثر
مرض در آن ظاهر نمانده یکی از صلحای اطبا صیحه زده گفت هذا عمل المسیح بعد از آن مرد را نزد مستنصر خلیفه بردند
خلیفه چون آن غرائب بشنید مبلغ هزار دینار بمن انعام کرد من بنا بر نهی امام آن وجه نگرفتم صاحب کشف الغمه
گوید من در بعضی ایام این حکایت بجمعی که نزد من بودند میگفتم چون سخن تمام شد یکی از آن مردم گفت من خود
فرزند صلبی اسمعیل باشم که صاحب این واقعه است و مرا شمس الدین محمد گویند از آن حسن اتفاق متعجب شدم و از
وی پرسیدم که تو خود ران پدر خویش را در وقت مرض دیده بودی گفت من در آن اوان خورد سال
بودم اما بعد از صحت مشاهده کردم موی بر آن موضع برآمده بود و اثر جراحت نمی نمود شمس الدین محمد در آن
مجلس حکایت کرد که بعد از وقوع آن قضیه پدرم در مفارقت امام عصر همی محزون بود تا آنکه در زمستان رخت
اقامت ببغداد کشید بامید آنکه شاید یکبار دیگر شرف آن سعادت دریابد پس در هر چند روز یکنوبت بسامره
میرفت باز بدار السلام مراجعت مینمود چنانچه در آن زمستان چهل نوبت آمد و شد کرد ولی آرزوی
آن سعادت بگور برد شیخ احمد احسائی در کتاب شرح الزیاره و هم برخی علما در مؤلفات خود آورده‌اند که ابن
طاوس رضی الدین فرموده است من در مشهد مطهر سر من رای بسعادت زیارت فایز بودم با آنکه کسی نمیدیدم
از پشت دیوار شنیدم که گوینده می گفت اَللّٰهُمَّ اِنَّ شیعَتَنا مِنّا خُلِقُوا مِنْ فاضِلِ طینَتِنا وَ عُجِنُوا
بِماءِ وِلایَتِنا اَللّٰهُمَّ اغْفِرْ لَهُمْ مِنَ الذُّنُوبِ ما فَعَلُوهُ اِتِّکالاً عَلیٰ حُبِّنا وَ وِلائِنا یَوْمَ الْقِیٰمَةِ
وَ لا تُؤاخِذْهُمْ بِمَا اقْتَرَفُوهُ مِنَ السَّیِّئاتِ اِکْراماً لَنا وَ لا تُقاصِّهِمْ یَوْمَ الْقِیٰمَةِ مُقابِلَ اَعْدائِنا فَاِنْ خَفَّتْ مَوازینُهُمْ
فَثَقِّلْها بِفاضِلِ حَسَناتِنا یعنی بارالها بدرستیکه شیعیان ما با ما اختصاص دارند و از فاضل طینت ما

خلعت خلقت پوشیده اند و خمیره ایشان با زلال ولایت ما سرشته شده است بارخدایا هر آن گناه و نافرمانیکه ایشان
مرتکب شده اند و بخیه کاه ایشان در مغفرت آنها بر آن بوده است که حبل المتین ولایت و محبت ما در روز قیامت
دستگیر ایشان خواهد بود بفضل و کرم از آنها درگذر بارخدایا سیئات و خطایائی که از ایشان بظهور رسیده بازخواست
و مؤاخذت مفرما و در رحمت و غفران ایشان را گرامی بدار و ایشان را روز قیامت در مقابل دشمنان ما
مکافات مفرما الهی هرگاه ترازوی اعمال ایشان از حسنات تهی و سبکبار ماند از فاضل حسنات ما ترازوی
اعمال ایشان را سنگین و گران بار کن و هم علی بن طاوس در کتاب مهج الدعوات آورده که در شب چهارشنبه
بیست و سیم ذیقعده الحرام از سال ششصد و سی و هشت هجری در سر من رای بودم در وقت سحر در سرداب
مطهر میشنیدم که آنجناب در حق شیعیان خود باین عبارات دعا میفرمود الهی بحق من ناجاك و بحق من دعاك
فی البر و البحر تفضل علی فقراء المؤمنین و المؤمنات بالغنی و الثروة و علی مرضی المؤمنین و المؤمنات بالشفاء
و الصحة و علی احیاء المؤمنین و المؤمنات باللطف و الکرم و علی اموات المؤمنین و المؤمنات بالمغفرة
و الرحمة و علی غرباء المؤمنین و المؤمنات بالرد الی اوطانهم سالمین غانمین تمام آن کلمات طیبات در خاطرم
جای گرفت ولی اینک یاد ندارم که آیا در ذیل فقره و علی احیاء المؤمنین فرمودند و احیهم فی عزنا و ملکنا و سلطاننا
و دولتنا یا در ذیل فقره و علی اموات المؤمنین فرمودند و احیهم فی عزنا و ملکنا و سلطاننا و دولتنا صاحب
محبوب القلوب آورده که ابن طاوس بعلم نجوم میلی وافر داشت و آن علم را چون احکام خمسه تکلیفیه به پنج قسم منقسم مینمود
۱ واجب ۲ حرام ۳ مستحب ۴ مکروه ۵ مباح آورده اند که در باب مناظرات و مباحثات یدی طولی و لسانی گویا بود در
رساله وصایای خویش که از برای فرزند خود محمد نوشته صورت مباحثی نقل کرده و محصل مراد و خلاصه معانی آن را
بر سبیل ایجاز و اختصار مرتب داشته شرح دهیم گوید بدان ای فرزند که من روزی در روضه منوره مولانا الکاظم و اجداد
علیهما السلام عیار قدر خود از غبار اعتکاف افزوده از خاکساری آن حرم مقدس تارک افتخار بذروه عرش سوده
بودم که ناگاه شخص فقیهی از سمت مستنصریه بر من در آمد بسوابق آشنائی و معرفت که مرا با وی بود طریق مرافقت
و مصاحبت مسلوک داشتم از ناصیه احوالش یافتم که او را با من در مذهب هوای معارضت و بنای مجادلت است
لاجرم در سخن مبادرت جسته گفتم اگر ترا فرسی باشد و گم شود و در جستجوی و رد آن از من استعانت کنی در کیش مروت
اینگونه اعانت بفتوای خرد نیکو و پسندیده باشد و همچنین اگر از من فرسی مفقود شود و در تجسس و عود آن از تو رعایت
و همراهی جویم در آئین انصاف اینگونه رعایت مطبوع و ممدوح بلکه لازم و واجب است آن فقیه بر آن بیانات
تصدیق آورد و تحسین کرد بعد از آن گفتم چنان میدانم که من یا تو طریق قویم و صراط مستقیم از دست داده در پیغوله
ضلالت و گمراهی سرگشته و حیران مانده ایم مصلحت من و تو در آن است که از در انصاف در آئیم و از راه اعتساف
کناره گیریم و بچشم حقیقت بنگریم تا هر یک که در منهاج قویم و صراط مستقیم است آن دیگر را که راه ضلالت پیش
گرفته است هدایت و رهبری کند گفت بجان منت دارم گفتم اکنون که آغاز مقدمات و بنای مباحثات

و مجادلات است با تو میگویم که نباید هیچیک از ما باقوال اصحاب خویش تمسک بجوید چه کلمات شیعیان که اصحاب منند در نزد تو
مردود است و مقالات سنیان که یاران تواند در نزد من مطرود پس احادیثی که از طرق خاصه روایت شده است
اهل سنت را حجت نتواند شد و اخباریکه از طرق عامه نقل شده است مردم شیعی را مستند نخواهد بود و اینک شش شرط
در میان آوریم و بر خود لازم میشماریم که هیچیک از آن شروط تخلف نجوئیم اول آنکه هر یک بر اثبات دعوی خویش
بفرقان کریم و کلام مجید احتجاج و استدلال کنیم دویم آنکه از احادیث و اخبار و آثاری تمسک جوئیم که بین الفریقین
مجمع علیه و مسلم باشد سیم آنکه هرگاه حدیثی در میان نهیم که مسلم فریقین نباشد بایستی تو از اقوال امامیه بر من
حجت آوری و من اخبار عامه را بر تو دلیل قرار دهم آن فقیه بطوع تمام و رغبت بینهایت آن شروط را
قبول کرده بر امضای آنها رضا داد گفتم آیا چه اعتقاد داری در صحت روایاتیکه مسلم و بخاری در صحیحین
آورده اند گفت در حقیقت و صحت آنها کسی را مجال تأمل نیست گفتم مسلم در صحیح خود از زید بن ارقم روایت
نموده که در رکاب حضرت نبوی بسعادت التزام مفتخر بودم در مکانی که آنرا خم گویند فرود آمد و بفرمود
تا اصحاب اجتماع یافتند آنگاه فرمود ایها الناس من نیز مانند شما از جنس انس و معشر بشرم و مرا بعالم بقا
دعوت نموده اند همانا از میان شما بیرون میروم و دو چیز بزرگ در میان شما خلیفه و جانشین میگذارم
آن دو چیز کتاب خدا است و اهل بیت من اذکرکم الله فی اهل بیتی و این کلمه طیبه را دو بار بر زبان معجز بیان
جاری فرمود فقیه گفت بلی چنین است دیگر باره گفتم ایها الفقیه آیا دیده مسلم در صحیح خویش در مسند عایشه
از حضرت رسول روایت نموده که چون این آیه مبارکه نازل شد انما یرید الله لیذهب عنکم الرجس
اهل البیت و یطهرکم تطهیرا یعنی میخواهد خدای سبحانه بر حسب اراده خود شما اهل بیت را از هر آلایش پاک
و منزه فرماید آنحضرت علی و فاطمه و حسن و حسین را نزد خود گرد آورده فرمود این گروه اهل بیت منند فقیه گفت
این نیز صحیح است گفتم آیا میدانی که مسلم و بخاری هر دو در صحیحین روایت کرده اند که چون انصار در سقیفه بنی
ساعده جمع شدند و خواستند با سعد بن عباده بیعت نمایند و حال آنکه ابوبکر و عمر و سایر مهاجرین را اطلاعی
نداده و ایشان را نطلبیده بودند بمجرد استماع و انتشار آن خبر ابوبکر و عمر و ابوعبیده بالاتفاق روی بجانب سقیفه
نهادند چون در آن مجمع در آمدند ابابکر بآن جمع گفت که من خود را برای امر خلافت یکی از این دو مرد راضی
نموده ام یعنی عمر و ابوعبیده پس عمر گفت من هرگز در امر خلافت بر تو سبقت نگیرم اینک دست بده تا با تو
بیعت کنیم ابابکر دست بداد عمر بیعت کرد انصار نیز بیعت نمودند علی و بنی هاشم تا ششماه با وی بیعت نکردند
هم مسلم و بخاری در ذیل این روایت آورده اند مادامیکه فاطمه سلام الله علیها در حیات بود مردم را بعلی
توجه و اقبالی بود چون ششماه از رحلت حضرت ختمی مرتبت بگذشت فاطمه علیها السلام نیز بشهرستان عالم بقا روی نهاد
مردم از علی منصرف شدند چون آنحضرت مراجعت و انصراف وجوه مردم از خود مشاهدت فرمود ناچار
با ابابکر بیعت کرد فقیه گفت این نیز صحیح است گفتم پس چگونه در بیعتی که اهل بیت پیغمبر از آن تخلف نموده باشند

وحال آنکه پیغمبر بعد از خود کتاب الله واهل بیت را در میان مردم بخلافت بگذاشت ودرحق اهل بیت طاهرین ع مرتبه
فرمود اذکرکم الله فی اهل بیتی وخداوند آیه تطهیر بر طهارت ایشان بفرستاد اگر کسی گمان کند که علی وبنی هاشم در بیعت
تعلل وتامل نداشتند ولی کثرت مشاغل وازدحام امور باعث تعویق وتاخیر شد وآن تعلل وتامل نه از روی
طعن واعتراض بوده است درجواب گوئیم تخلف از بیعت الی شش ماه که نصف سال باشد معلوم است که جز
برای طعن وقدح نتواند بود زیراکه هرگاه از راه غضب یا بعروض شبهه از بیعت تخلف کرده بودند البته
در اندک زمانی آتش غضب فرونشستی وغبار شبهه از میان مرتفع شدی وهم هردو در ذیل این حدیث آورده اند
که بنی هاشم نیز تا آنزمان که علی بیعت نکرده بود بیعت نکردند چون علی بیعت کرد ایشان نیز متابعت کرده بیعت نمودند
پس فقیه گفت که مرا یارا وقدرت آن نیست که بر مطاعن اسلاف واصحاب رسول لب گشایم گفتم آیات
قرآنی بر طعن ومخالفت ایشان ناطق است من اکنون بر سبیل احتجاج از کلام الله مجید بر تو بیان میکنم که ایشان در
چهار موضع از طریق متابعت رسول اکرم انحراف جسته سزاوار طعن ومستوجب قدح آمدند نخست درحال خوف دویم درحال
رجا سیم در مقام صحبت چهارم در موطن ایثار پس جماعتی که در زمان حیات رسول ونزول وحی بنص قرآن
حمید مخالفت پیغمبر را جایز شمارند معلوم است حالت ایشان بعد از ارتحال آنحضرت وانقطاع وحی چگونه
خواهد بود فقیه گفت اینک بگوی تا بدانم که آن آیات درکدام مواضع قرآن است گفتم اما مخالفت ایشان در
حالت خوف از این آیه کریمه واضح گردد وَیَوْمَ حُنَیْنٍ اِذْ اَعْجَبَتْکُمْ کَثْرَتُکُمْ فَلَمْ تُغْنِ عَنْکُمْ مِنَ اللهِ شَیْئاً وَضاقَتْ
عَلَیْکُمُ الْاَرْضُ بِما رَحُبَتْ ثُمَّ وَلَّیْتُمْ مُدْبِرینَ یعنی یاد کن روز حنین را که کثرت لشکر شما را بشگفت آورد پس
وفور عدد وانبوهی عسکر سودی نبخشید وفراخنای زمین بر شما تنگ آمد پس بر جنگ پشت دادید واز جهاد
فرار کردید ارباب سیر واصحاب تواریخ روایت نموده اند که در غزوه حنین جز هشت نفر دیگر کسی با آنحضرت
باقی نماند علی ع وعباس وفضل بن عباس وربیعه وابوسفیان پسران حارث بن عبد المطلب واسامه بن زید
وعبیده بن ام ایمن یا ایمن بن ام ایمن ودیگران راه فرار پیش گرفته رسول خدا را تنها گذاردند واما مخالفت ایشان
در حین امن از این آیه شریفه معلوم میشود وَاِذا رَاَوْا تِجارَةً اَوْ لَهْواً انْفَضُّوا اِلَیْها وَتَرَکُوکَ قائِماً قُلْ ما عِنْدَ
اللهِ خَیْرٌ مِنَ اللَّهْوِ وَمِنَ التِّجارَةِ وَاللهُ خَیْرُ الرّازِقینَ خلاصه معنی آنکه وقتیکه تجارت یا لعبی ببینند پراکنده شوند وبسوی آن شتابند
وترا بر منبر ایستاده گذارند ای پیغمبر بایشان بگوی آنچه نزد خداوند است از اجر استماع خطبه وپاداش
عبادت برای شما بهتر از لهو وتجارت است وخدای سبحانه بهترین روزی دهندگان است جماعتی از مفسرین
در شان نزول آیه ذکر نموده اند که حضرت سید کاینات در روز جمعه بخطبه مشغول بود ناگاه بسمع حاضران رسید
که کاروانی با زینت تمام بر بعضی از اصحاب وارد شده یکبار جماعتی از آن قوم بیرون شتافتند وتماشای
کاروان برفتند وسرور عالم را در حالت خطبه تنها گذاشتند وحال آنکه از تماشای کاروان امید نفعی
نداشتند پس چه خواهد بود حالت ایشان در باب امر خلافت که ایشان را هم هوای ریاست وهم امید نفعی بود

واما سوء معاشرت ایشان از این آیه کریمه محقق میگردد وَلَوْ کُنْتَ فَظّاً غَلیظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِکَ فَاعْفُ عَنْهُمْ
وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشاوِرْهُمْ فِی الْاَمْرِ حاصل معنی آنکه اگر تو درشت خوی ودل سخت بودی این مردم از گرد تو پراکنده شدند
پس از تقصیر ولغزشهای ایشان درگذر وبرای ایشان طلب آمرزش نمای وبا ایشان در هر امر مشورت کن اینها
اگر سوء معاشرت وبدی صحبت ومخالفت نبود هر آینه در عفو از ایشان انخطاب مستطاب نازل نمیگشت
که فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ اما مخالفت ایشان در مقام ایثار از این آیه شریفه روشن گردد یا اَیُّهَا الَّذینَ آمَنُوا
اِذا ناجَیْتُمُ الرَّسُولَ فَقَدِّمُوا بَیْنَ یَدَیْ نَجْویکُمْ صَدَقَةً یعنی ای جماعت مؤمنان هرگاه خواهید
که با رسول الله راز ونجوی گوئید از آن پیشتر که افتخار نجوی دریابید ببذل صدقه تقدم کنید با آنکه برایشان اگر
چیزی وارد میشد قلیلی از زخارف دنیا را بر مکانت تقرب ورتبه مناجات رسول اختیار کردند وبجز
علی بن ابیطالب علیه السلام ده بار مستحقین صدقه بخشید وفیض نجوای آنحضرت را اختصاص جست چون این مطلب
برای ایشان فضیحت وعار شد آن آیت منسوخ گردید ودر نسخ آن تکلیف این کریمه نازل گشت ءَاَشْفَقْتُمْ اَنْ
تُقَدِّمُوا بَیْنَ یَدَیْ نَجْویکُمْ صَدَقاتٍ فَاِذْ لَمْ تَفْعَلُوا وَتابَ اللهُ عَلَیْکُمْ حاصل معنی آنکه آیا ترسیدید از اینکه قبل از
نجوای رسول صدقاتی پیش دارید چون از خوف درویشی وفقر بدینکار اقدام ننمودید خدای سبحانه از شما درگذشت
ای فقیه دانشور اصحاب رسول گذشته از چهار مقام در موارد دیگر نیز با آنحضرت از در احتجاج ومعارضت در آمدند
وطریق ادب از دست بدادند منجمله حضرت ختمی مآب صلی الله علیه وآله سهم مؤلفة القلوب را در تقسیم غنیمت هوازن
از دیگران بیشتر منظور فرمود واین معنی بر ایشان ناگوار آمد با آن بزرگوار بمجادلت واعتراض برخاستند
ودیگر آنکه حضرت رسالت پناه بعد از آنکه در فتح مکه بر مردم آن سرزمین رحمت آورد وبرایشان عفو واغماض
فرمود خواست خانه خدا را بوضع سابق بر دو بنا کند آنگروه با پیغمبر آغاز خلاف نموده بر مقصد رسول
انکار آوردند دیگر آنکه در باب تنزیه صفوان وطهارت ذیل عایشه از آلایش افک با آنحضرت بدانسان به
معارضت کردند که خطبه را بپایان بردن نتوانست این اجمال را تفصیل آنکه ارباب سیر آورده اند که هرگاه
سید ابرار وسطوت قهار بانتقام ارباب معاندت رایت نبوت آیت افراشتی تا سرهای پرشر معاندین را همسر خاک
سازد وجانهای ناپاک را در مغاک هلاک اندازد در میان مخدرات سرادق رسالت قرعه کشیدی
قرعه انفال بنام هریک از زوجات طاهرات برآمدی اورا بشرف صحبت وملازمت امتیاز بخشیدی در غزوه
بنی المصطلق فروغ آن قرعه بر نام عایشه لامع گشت در آن مسافرت بفیض مصاحبت مستسعد بود در زمان مراجعت
بمنزلی که قریب مکه بود فرود آمدند چون اذن رحیل یافتند ملازمان سعادت اعتصام سوار شدند عایشه
گامی چند پیاده همی پیمود در آن اثنا دستی بجانب گردن فرا برد عقد خویش که از جزع یمانی بود گسسته دید
ناچار مسافتی را که پیموده بود دیگر باره طی کرد تا گردنهای عقد خود را بجوید جماعتی که حمل ونقل هودج عایشه
برعهده ایشان موکول بود گمان کردند که بقانون مقرر در هودج نشسته هودج را بر شتر گذاشتند

هوازن
قبیله ایست
از عرب

بنی المصطلق
طایفه از خزاعه باشند
که منسوبند بجذیمة بن سعد

عقد
یعنی گردن بند

جزع یمانی
مهره ایست سفید وسیاه
وچشم را بدان
تشبیه نمایند

عایشه در آن محل که برای تجسس عقد واقف بود واله و سرگشته بماند پس باندیشه اینکه از پی او خواهند آمد بمعسکر میمون مراجعت ننمود
صفوان بن المعطل که از جانب حضرت ختمی مرتبت صلی الله علیه و آله مأمور بود که پس از رفتن لشکر در لشکرگاه تجسس کرده
اگر چیزی از کسی برجای مانده باشد بلشکر برساند بدان معسکر همایون در آمد بعد از تفحص و تجسس عزیمت راه کرد
و او را بر سواد حمیرا نظر افتاد دانست که عایشه از موکب مسعود باز مانده صفوان بزیر آمده بر فراز ناقه اش نشاند
مهار شتر گرفته همی بکشید تا آنکه بامداد بمنزل رسید چون این خبر انتشار یافت معاندین درباره عایشه بافک سخن راندند
والعیاذ بالله دامان عفت او را بنسبت فجور آلوده کردند پس جبرئیل نازل شد و این آیت بیاورد إِنَّ الَّذِينَ جَاءُوا
بِالْإِفْكِ عُصْبَةٌ مِنْكُمْ لَا تَحْسَبُوهُ شَرًّا لَكُمْ بَلْ هُوَ خَيْرٌ لَكُمْ لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ مَا اكْتَسَبَ مِنَ الْإِثْمِ وَالَّذِي تَوَلَّى كِبْرَهُ
مِنْهُمْ لَهُ عَذَابٌ عَظِيمٌ یعنی بتحقیق کسانی که بهتان عظیم آوردند گروهی از شمایند واقعه بهتان را برای خود شر مپندارید
بلکه خیر شمارید هر یک از اهل بهتان باندازه عمل خود جزا یابند و آنکس که معظم آن امر خطیر را مباشرت کرد او را
عذابیست بزرگ مخفی نماند که تفاسیر خاصه و عامه از قرار تفصیل ملحوظ افتاد مجمع البیان و خلاصة المنهج
و جوامع و تفسیر فراء و تفسیر بیضاوی و تفسیر کبیر امام فخر رازی در تمامت آنها بر این معنی اتفاق شده که این آیه
در تنزیه عایشه و صفوان نازل گشته بلکه امام فخر در این باب اجماع مسلمین ادعا کرده ولی در تفسیر صافی از علی بن ابراهیم
قمی روایت شده که این آیه در تنزیه ماریه قبطیه و جریح نازل شده و این معنی بس غریب و شگفت است انتهی
ابن طاوس گوید گفتم ایها الفقیه آیا این اخبار و آثار را در صحیحین مطالعت کرده و بر مضامین آنها تفطن یافته
گفت آری گفتم هرگاه در روز قیامت در نزد خدا و رسولش حاضر شوی و با تو عتاب کنند که چگونه بر خود
روا داشتی که قلاده اطاعت قومی بر گردن نهی که گفتار و کردار ایشان چنانست که شنیدی آیا بکدام عذر متعذر
شوی و بچه دلیل متمسک جوئی پس مبهوت بماند و حیرتی عظیم بر وی دست داد آنگاه گفتم ایها الفقیه آیا در صحیح بخاری
و مسلم دیده باشی که در مسند جابر بن سمره و دیگران آمده است که حضرت نبوی در مواضع عدیده فرمود
لَا يَزَالُ هَذَا الدِّينُ عَزِيزًا مَا وَلِيَهُمُ اثْنَا عَشَرَ خَلِيفَةً كُلُّهُمْ مِنْ قُرَيْشٍ یعنی مادامیکه زمام خلافت در کف اختیار
دوازده نفر باشد که تمام ایشان از قریشند شریعت من معزز و مکرم بپاید و هم در جای دیگر از صحیحین بدین مضمون
روایت شده که لَا يَزَالُ أَمْرُ النَّاسِ مَاضِيًا مَا وَلِيَهُمُ اثْنَا عَشَرَ خَلِيفَةً كُلُّهُمْ مِنْ قُرَيْشٍ تمامت
این روایات گواه صادق و شاهد عادلند که اولیای مطلق و خلفای برحق زیاده از دوازده نفر قرشی نباشند
آیا در فرق اسلامیه جز امامیه اثناعشریه هیچ گروهی شناسی که دوازده نفر از قریش را بامامت قائل باشند
گفت نشناسم گفتم اینک از تو انصاف میطلبم اگر این احادیث محکوم بصحت است چنانچه در آغاز مباحثت بر تو
مقرر داشتم پس ترا از تصحیح عقیدت امامیه و متابعت طریقت ایشان گزیر نباشد و اگر مضامین آنها
باطل شناسی چرا در کتب صحاح خویش روایت نموده اند الفقیه در فکرت و حیرت فرو شد و گفت پس حکم
روایاتی را که مسلم و بخاری در تزکیه ابوبکر و عمر و عثمان و تابعین ایشان روایت نموده اند گفتم مگر فراموش کرده‌ای

که در ابتدا با تو شرط نمودم کلمات اصحاب خود را برای من دلیل قرار مدهی و با آنها تمسک مجوئی تو خود میدانی که اگر عادلترین
مردمان برای یک درم و یا کمتر در نفع خود شهادت دهند در معرض قبول نیاید و اگر بر ضرر خویش و نفع غیر بمالی بسیار
شهادت دهند پذیرفته گردد و شهادت مسلم و بخاری محض جلب نفع و دفع ضرر از خود بود چه ایشان بدان روایات
تصحیح عقیدت و ترویج طریقت خویش نمایند و هم از آن رهگذر مبانی ریاست و اساس منزلت خود استوار دارند
پس الفقیه گفت قسم بخدا که مرا اعتقاد اوّلی باطریقه حقه نیست و از این کلمات غبار شبهات از خاطرم زدوده شد
و حق چنان جلوه بروز و ظهور یافت که بهیچوجه مجال انکار نماند پس گفت فَأَنَا أَتُوبُ إِلَى اللَّهِ مِمَّا كُنْتُ عَلَيْهِ مِنَ الْاعْتِقَادِ
آنگاه شرایط توبه بجای آورد و از مذهب سنت و جماعت روی بتافت و در تشیع ثابت قدم گردید ابن طاوس
گوید در خلال این احوال مردی از پشت سر در آمده بر دست و پای من افتاد و آغاز بوسیدن و گریستن
گرفت گفتم آیا تو کیستی و چه نام داری گفت اسم من چه میکنی هر چند در اصرار مبالغت نمودم در انکار سخت‌تر شد
گفتم اینک با من طریق الفت پیش گرفتی و مرا رفیق و صدیق شدی آیا چگونه رواست که من صدیق خود نشناسم
و نام آن آشنا ندانم و در جای خود تلافی و مکافات بیارم باز سخنی نگفت و مرا از اسم خود خبر نداد از فقیه مستفسر
اسم او را سؤال نمودم گفت فلان بن فلان است و یکی از فقهای مدرسه نظامیه است اسم او در خاطرم جای
داشت و بعد از مدتی محو شد و هم ابن طاوس در آن کتاب آورده که مردی از شیعیان بر من در آمد که یکنفر
از پیروان احمد بن حنبل با وی بود آن شخص گفت این مرد با من صدیق است و میخواهم از توفیقات الهیه او نیز
بر مذهب ما باشد اینک او را نصیحتی گو شاید راه هدایت پیش گیرد با آن مرد حنبلی گفتم که چون قیامت برپا شود
و پیغمبر از تو سؤال کند که آیا چه باعث شد که از جمیع علمای اسلام دست کشیدی و احمد بن حنبل را امام و پیشوای
خود قرار دادی از قرآن آیتی دلیل داشتی و یا از پیغمبر خود روایتی حجت ساختی در آن باب بکدام جواب
متمسک شوی اگر میگوئی مسلمانان قبل از احمد بن حنبل مذهب صحیح نبود و بعد از ظهور او طریقه حقه واضح گشت
پس احمد بن حنبل خود آن مذهب و عقیدت را از که فرا گرفت و آن علم را از که آموخت اگر گوئی علمای
سابقین نیز طریق صواب را میدانستند و احمد از ایشان استفادت کرد پس ایشان بالبته از احمد بن حنبل
اهل و مقدم بوده اند میباید ایشان احمد بن حنبل و تو را امام باشند نه آنکه تو احمد را بر خود امام شناسی حنبلی گفت
مرا در مقابل این سؤال جوابی نیست گفتم هرگاه بناچار میباید بعالمی از علمای امت تقلید نمائی دست تولّا
بحبل المتین ولای اهل البیت فرا بر زیرا که مردم هر خاندان بر اسرار خداوند خانه بیش از دیگران عالم و آگاه
باشند آن مرد توبه کرد و از آن اعتقاد بازگشت آورده اند که ابن طاوس را با وزیر مؤیدالدین محمد بن
احمد بن علقمی و برادر و پسرش صداقت تامه بود بدان واسطه از حله که موطن اصلی وی بود ببغداد
رخت کشود و صاحب عمدة الطالب گوید که خلیفه الناصر لدین الله نقابت علویین را بوی تکلیف نموده او بواسطه
کثرت زهد از آن شغل جلیل اعراض کرد چون هلاکو خان بر بغداد استیلا یافت و مستعصم را بکشت

وبساط خلافت عباسیان را ابا و فنا داد و نقابت علویین و طالبیین با ابن طاوس مفوض داشت چون خواست
بر حسب ورع و تقوی از قبول آن منصب ارجمند سر بپیچد سلطان الحکماء خواجه نصیر الدین طوسی علیه الرحمه که شرح
حالش مفصلاً خواهد آمد از قصد او آگاه گشت و برا از استعفاء و امتناع منع نمود گفت اگر ازین شغل امتناع جسته
قبول ننمائی و امر سلطان بنا فرمانی بگذرانی همانا بدست خود خویشتن را در مهلکه سخت انداخته باشی زیرا که
بر این تقدیر از قتل تو ایمن نیستیم ناگزیر با کراهتی تمام آن امر را متصدی گشت و مدت سه سال و یازده ماه
در امر نقابت میکوشید و بآن شغل میگذرانید تا در صبح روز دوشنبه پنجم ذیقعده سنه ششصد و شصت و چهار هجری
درگذشت رحمه الله علیه مرقد شریفش معلوم نیست مصنفات آن سید جلیل بسیار است از آنجمله کتاب مصباح الزائر
وجناح المسافر سه مجلد کتاب فرحة الناظر وبهجة الخاطر چهار مجلد کتاب روح الاسرار و روح الاسماء که
بخواهش محمد بن عبد الله بن علی بن زهره تألیف نموده کتاب الطرایف فی معرفة مذاهب الطوایف
و در این کتاب شریف تقیةً خود را عبد المحمود بن داود المضری موسوم نموده اما اینکه خود را عبد المحمود
خوانده برای آنست که جمیع بندگان خدا عبد المحمود باشند و اما اینکه نسب خود را بداود رسانیده است
بجهة آنکه داود نیز او را جد گرامی است چنانکه در صدر ترجمه اشارت رفت و اما انتسابش بمضر برای
آنست که جمیع سلسله بنی هاشم از بنی مضر باشند کتاب طرف من الانباء والمناقب فی التصریح بالوصیة
والخلافة لعلی بن ابیطالب کتاب غیاث سلطان الوری لسکان الثری در قضای صلوات از اموات
کتاب فتح الابواب بین ذوی الالباب و رب الارباب در استخارات کتاب فتح الجواب الباهر
فی شرح وجوب خلق الکافر کتاب مهمات صلاح المتعبد و تتمات مصباح المتهجد ده مجلد کتاب مضمار السبق
فی میدان الصدق کتاب سالک المحتاج الی مناسک الحاج کتاب ربیع الالباب شش مجلد کتاب
التنفس الواضح من کتاب الجلیس الصالح کتاب اختیاره من کتاب ابو عمرو الزاهد کتاب کشف المحجة لثمرة المهجة
کتاب البهجة لثمرة المهجة فی المهمات فی امهات الاولاد و ذکور اولاده کتاب اسعاد ثمرة الفؤاد علی
سعادة الدنیا والمعاد کتاب لهوف علی قتلی الطفوف کتاب الاجازات کتاب الاصطفاء فی تاریخ
الملوک والخلفاء کتاب التوفیق کتاب الاسرار فی ساعات اللیل والنهار کتاب محاسبة الملائکة
الکرام آخر کل یوم من الذنوب والآثام کتاب الاقبال لصالح الاعمال کتاب جمال الاسبوع
بکمال العمل المشروع کتاب الدروع الواقیة من الاخطار فیما یعمل فی کل شهر علی التکرار کتاب
الامان فی اخطار الاسفار والازمان کتاب محاسبة النفس کتاب سعد السعود رسالة فی الحلال والحرام
من علم النجوم کتاب مهج الدعوات کتاب المجتبی کتاب الیقین فی اختصاص بامرة المؤمنین

ابن طاوس جمال الدین احمد بن موسی بن جعفر

با نقیب النقباء رضی الدین صلباً و بطناً برادر و در طینت نژاد و شرافت اجداد برابر است سیدی عظیم الشأن

و فقیهی رفیع القدر بوده در استنباط احکام شرعیه و استخراج مسائل فقهیه جدی وافی و جهدی کافی داشت مبانی علوم
عربیه و قواعد ادبیه را محکم کرد و فهم احکام تکلیفیه را که بنیاد آنها بر آن مبانی است بجای بلند رسانید شاعری نخل و
نکته سنجی زبان آور بود که از هیچ باب راه بیان بروی بسته نگشتی و در نظم سخن چنان ماهر بود که دقیقه و مضامین بدیعه
از خزانه خاطرش گسسته نمیشدی بیانی بلیغ و منطقی فصیح داشت در تفسیر محکمات بصیر و در تأویل متشابهات بی نظیر بود
خود از شاگردان شیخ نجیب الدین بن نما و سید فخار بن معد الموسوی است و در مؤلفات خویش در مواضع عدیده اسناد
روایات خود را بایشان رسانیده و از ایشان مرةً بعد اخری روایت آورده است و علامه حلی قدس سره او را
در اجازه کبیره خود که اسماء مشایخ و اساتید و اجازات خود را ذکر مینماید در آن اجازه آن سید جلیل و برادر بزرگوار
نیک ستوده است شیخ یوسف در کتاب رجال خود از شیخ حسن روایت کرده که من در محضر احمد بن طاوس کتاب بشری
و ملاذ و سایر کتب که از مصنفات آن بزرگوار بود بروی قرائت کردم مراتب تحصیل و تکمیلم بدیده احاطت و اطلاع
پسندید مرا در نقل و روایت مرویات و مصنفات خود اجازت داد بالجمله در تنقیح اخبار و توضیح احادیث بحری ذخار
و در فن رجال صرافی ماهر بود علامه حلی و شیخ حسن بن داود مانند دو دیده ابن طاوس بوی بودند از متون کتب
شریفه و بطون مطالب عالیه چندان توشه گرفتند که خزانه خاطر شریف از جواهر معارف مالامال کردند در مدرس آن
سید جلیل چندان افاضات دیدند و افادات بردند که در فهم تکالیف و درک فتاوی برتبه کمال رسیدند میر معاصر
در کتاب روضات آورده است اول کسی که اخبار را بچهار قسم منقسم ساخت احمد بن موسی بن طاوس بود پس علامه حلی
ویرا متابعت ورزید و دیگران از علمای اعلام نیز بهمان طریق راه سلوک داشتند گویند او را کتابی است که عین العبرة
فی غبن العترة نام نهاده و آن را محض اثبات حقیت اهل البیت و ابطال مذهب مخالفین برشته تألیف آورده است
و چون بنای آن کتاب بر ذکر آیاتی است که در مدح اهل البیت از خوف مخالفین در دیباچه آن کتاب و قدح
معاندین ایشان نازل شده است از خوف مخالفین در دیباچه آن کتاب نام خود را تصریح نکرده و بعبد الله بن اسمعیل که خود
کنایت از وی خواهد بود منسوب داشته است زیرا که در زمان وی بازار اهل سنت و جماعت رواج داشت و متاع تشیع
کاسد بود لاجرم از خود بعبد الله و از پدر باسمعیل تعبیر کرده است صاحب روضات آورده است که نسخه از آن
کتاب بخط شهید ثانی در کتابخانه من موجود است و هم شهید ثانی در ظهر آن کتاب نوشته که لفظ عبد الله بن اسمعیل کنایت است
از جمال الدین احمد بن موسی بدلیل آنکه در ظهر نسخه از این تصنیف شریف دیدم که شیخ شهید علیه الرحمه باین معنی تصریح فرموده بخط خود
هذا الکتاب من تصانیف السید السعید العلامة جمال الدین ابی الفضائل احمد بن موسی بن جعفر بن محمد بن احمد بن
محمد بن احمد بن محمد الطاوس الحسینی طاب ثراه وانتسابه الی عبد الله بن اسمعیل لان کل العالم عباد الله ولانه من ولد اسمعیل الذبیح
حاصل معنی آنکه این کتاب از مصنفات احمد بن طاوس است ولی بعبد الله منسوب داشته زیرا که هر کسی بنده خداست
و باسمعیل نسبت ساخته از آنکه نسب طیب و طاهر او بخاتم النبیین منتهی میشود و آنحضرت فخر دودمان حضرت اسمعیل بوده است
در حدود سنه ششصد و هفتاد و سه هجری رخت بآخرت بربست و در حله بهیه مدفون شد مرقد شریفش خاصه و عامه را مزار است

واز برای انجاح مطالب خود نذورات بدان مضجع پاک میبرند واز فرط تعظیم وتکریم با مرقد او قسم دروغ یاد نمی‌کنند عوام او را بسید عبدالله موسوم دانند چون در تقسیم اخبار سخن رفت وتوضیح آن مبنی بر ذکر مقدمه ایست بطریق ایجاز واختصار بعضی از مصطلحات اهل رجال را بیان کنیم پس گوئیم که معنی خبر وحدیث در لغه یکی است ودر اصطلاح علمای درایه ورجال خبر وحدیث از کلمات صادره واقوال وارده از پیغمبر وائمه معصومین علیهم سلام الله وکلمات مرویه از صحابه وتابعین رضوان الله علیهم اجمعین را گویند ولی بعضی در میان خبر وحدیث فرق نهاده اند چنانچه شهید ثانی در کتاب بدایه فی علم الدرایه فرموده ودیگران در کتب خویش آورده اند کلمات ماثور وروایات مرویه از معصومین حدیث است وآنچه از غیر ایشان رسیده خبر گویند واز اینجهت است کسانیکه اشتغال بسنن نبوی دارند محدث نامند واشخاصی که بکلمات غیر ایشان باشند اخباری خوانند اما حدیث وخبر بحسب اختلاف شدوا عتماد روات در نزد متقدمین از علما ومحدثین بدو قسم انحصار داشت صحیح وغیر صحیح چه هرگاه حدیثی معتضد باامارات وعلامات وثوق واعتماد بودی آنرا صحیح میکفتند والا غیر صحیح میدانستند وپیوسته این طریقه معمول علیه علما بود تا آنکه بواسطه تغلب اوان وبعد زمان از درک حضور امام وفقد علامات صدق ورفع امارات وثوق اختلافی در احکام شرعیه وشکوکی در مسایل تکلیفیه پدید آمد بقسمی که مجیز را از مجاز وعالم را از جاهل تمیز نبود واحتیاز ایشان از یکدیگر صعب شد پس جمال الدین احمد بن طاوس رایت همت برافراشت وبنیاد آن اختلاف را از میان برداشت اخبار را بچهار گونه منقسم ساخت اول صحیح دوم حسن سیم موثق چهارم ضعیف اما صحیح آن حدیثی باشد که سلسله سندان بالصراحه ویا بالفحوی بمعصوم رسد وجمیع رواة آن سلسله در هر یک از طبقات موثق وعادل امامی باشند اما حسن آن روایتی باشد که رشته سندش بمعصوم برسد وجمیع آنها در هر طبقه امامی وممدوح باشند که مورث اعتماد باشد ولی تصریح بتوثیق وعدالت آنها نشده باشد اما موثق آن خبر را گویند که جمیع رواة آن موثق غیر امامی باشند واین قسم را قوی نیز گویند اما ضعیف آن روایتی باشد که رواة آن سلسله جامع هیچیک از شرایط اقسام ثلاثه سابقه نباشند باین نحو که بعضی از طبقات مشتمل بفاسق ویا مجهول الحال ویا غیر اینها باشد چون هر یک از اقسام اربعه را مراتب متعدده بود اعلی وادنی مثلاً حدیث حسن گاهی در بلندی بمرتبه صحیح وگاهی در پستی بدرجه موثق میرسید لهذا جلیسین فروعاتی از آن اصول اخذ نمودند وآنها را اقسام قرار داده بر آن اصول افزودند چون حسن کالصحیح وحسن کالموثق وموثق کالحسن وموثق کالضعیف وغیر اینها ونیز اخبار را باعتبارات دیگر تقسیمات بسیار است چون مسند ومرفوع ومفرد وغریب ومعنعن ومسلسل ومعلق ومدرج ومختلف ومقبول ومحف ومزید ومفرد وعالی وشاذ وباعتباری بمتواتر وآحاد تقسیم شود وآحاد بمستفیض وغریب ومقبول ومردود ومشتبه وباعتبار دیگر بموصوف وموضوع ومقطوع ومرسل ومعلل ومدلس ومضطرب ومقلوب که شرح وتفصیل هر یک در کتب درایه واصول مضبوط است واستقصای هر یک از آنها را کتابی دیگر بایست گویند هشتاد ودو مجلد کتاب تالیف وتصنیف نموده که از جمله مصنفاتش کتاب بشری در فقه شش مجلد وکتاب ملاذ در فقه چهار مجلد

وکتاب الکر وکتاب السهم السریع فی تحلیل المداینه مع القرض وکتاب الفوائد وکتاب العدة فی اصول الفقه وکتاب الثاقب المسخر فی اصول الدین وکتاب الروح نقض بر ابن ابی الحدید وکتاب شواهد القرآن دو مجلد وکتاب بناء المقالة العلویه فی نقض رسالة العثمانیه وکتاب المسائل در اصول دین وکتاب عین العبره وکتاب زهرة الریاض در مواعظ وکتاب الاختیار در ادعیه لیل ونهار وکتاب الازهار فی شرح لامیه مهیار دو مجلد وکتاب عمل الیوم واللیله وکتاب حل الاشکال فی معرفة الرجال در اجازه شیخ حسین بن عبدالصمد در خانه جدش ورام بن ابی فراس در بیست وسیم شهر ربیع الآخر سنه ششصد وچهل وچهار هجری اتمام نموده گویند چون این کتاب مشتمل بر زواید بود شیخ حسن بن زین الدین الشهید آنرا از حشو وزواید بپرداخت وبنام تحریر طاوسی موسوم ساخت

ابن طاوس غیاث الدین عبدالکریم بن جمال الدین احمد بن طاوس

کنیتش ابوالمظفر واز اشراف بزرکان وصنادید سادات حسنی است چه علمای رجال وعارفان انساب سلسلهٔ اسلاف آن سید جلیل را بحسن مثنی میرسانند وحسن خود یکی از دو پسر امام ابومحمد حسن بن علی علیه السلام است که جمیع اعقاب آنحضرت بآن دو پسر ویکدختر پیوسته میکردد وایشان زید بن الحسن وحسن بن الحسن وام عبدالله بنت الحسن زوجهٔ امام زین العابدین علی بن الحسین میباشند چنانکه جمیع اعقاب امام اعقاب امام ابوعبدالله حسین بن علی بیک پسر ودو دختر اتصال مییابد وایشان علی بن الحسین وفاطمه وسکینه میباشند شهاب الدین احمد بن علی الشریف در کتاب عمدة الطالب در پایان شرح احوال بنی الحسن عبدالکریم بن احمد را چنین ستوده السید العالم الفاضل الجلیل الفقه وکان عزیز الجاه مسموع القول مقبول عند الخواص والعوام یعنی آن مهتر دانشمند را مرتبتی بلند ومنزلتی ارجمند بود گفتار وفرمان او را همکان بسمع قبول اصغای نمودند وبر طبقات مردم مقدمش میداشتند شیخ تقی الدین حسن بن علی بن داود حلی در کتاب رجالش براین گونه اورا ستوده الامام المعظم الفقیه النسابه النحوی العروضی الزاهد العابد قدس الله روحه انتهت ریاسة السادات وذوی النوامیس الیه وکان اوحد زمانه یعنی آن پیشوای بزرگوار در عداد فقها وعلمای انساب وفضلا ونحاة بشمار میرفت ودر معرفت بحور وتقطیع اشعار یکی از اساتید فن عروض بود وریاست بزرکان قوم وخداوندان شرف بدو منتهی گشت ویکانه عهد خویش گردید شیخ حر عاملی در کتاب امل الآمل گوید کان السید المذکور شاعراً منشیاً ادیباً یعنی آن فاضل فرزانه را طبعی موزون وخاطری از سخن مشحون بود ودر ابداع نظم وانشای نثر قدرتی بکمال داشت بالجمله در شعبان سنه ششصد وچهل وهشت هجری در حایر مطهر خامس آل عبا حسین بن علی ارواحنا لهم الفداء متولد شد در بلده حله نشو ونما یافت ودر مدرس افاضل واعیان دار السلام بتحصیل فضایل واکتساب کمالات اشتغال جست قوانین عربیت ونکات ادبیه را در نزد شیخ حسین بن بدر بن ایاز ادیب محکم ساخت وابن ایاز مذکور از مشایخ نحاة عامه واز اساتید جمال الدین حسن بن یوسف علامه است واز علمای امامیه در خدمت جمعی از ارکان مشایخ وفحول اساتید تلمذ نموده مانند والد ماجدش جمال الدین احمد بن طاوس وعم بزرگوارش رضی الدین علی بن طاوس وشیخ نجم الدین جعفر بن حسن مشهور بمحقق

ابن طاوس غیاث الدین

۱۱۲

و خواجه نصیر الدین محمد بن حسن طوسی و جلال الدین عبد الحمید بن فخار موسوی حائری و شریف علی بن محمد بن علی عمری که مؤلف کتاب مجدی
در انساب طالبیین است و از قاضی عمید الدین زکریا بن محمود قزوینی صاحب کتاب عجایب المخلوقات که از علمای جمهور است
او را اجازه روایت دادند و از افاضل فریقین جماعتی از مدرس افادات و مجلس تحقیقات وی بهره مند گردیدند و از آنجمله
ابن داود حلی صاحب رجال و شیخ عبد الصمد بن احمد بن ابی الجیش حنبلی که از ابی الفرج بن جوزی روایت میکند و شیخ کمال الدین
ابو الحسن علی بن حسین بن حماد لیثی مستور نماند که ابن طاوس مذکور از شدت حفظ و حدت خاطر و جودت ذهن
مشابه بوده که ارباب دانش و خداوندان خرد را در حال وی حیرت است ابن داود میگوید من و عبد الکریم ابن
طاوس از عهد کودکی با هم بودیم و همی با هم بسر میبردیم تا زمانیکه او با رحمت ایزدی پیوست در قوت ذکاء و قدرت ذهن
هیچکس را مانند وی ندیدم هر گز نشد چیزی در لوح خاطرش نقش گیرد دیگر صورت نسیان پذیرد در چهار سالگی معلمی
بتربیت وی گماشتند در مدت چهل روز از تعلم خط بی نیاز گشت چون سن شریفش بیازده رسید در اندک زمانی
کلام الله مجید حافظ شد تا کنون از معاصرین و غیر معاصرین وی احدی را که بحسن معاشرت و صفای طویت و مزیت
صفات و جودت اخلاق او معادل باشد نیافتم فضایل و مآثر وی از حیطه حصر بیرون است پوشیده نماند اگرچه در این
سخن مجال قبول تنگ است و زیاده مایه حیرت و شگفتی است ولی در صورتیکه چنان عالم موثق که پیوسته ملازم
و مصاحب وی بود روایت نماید مجال انکار نخواهد ماند و علما در این مقام برای رفع استبعاد نظایر و اشباه حکایت
فرموده اند از جمله جمال الدین علامه حلی چنانکه سید عبد الله شوشتری در یکی از مصنفات خود آورده است که قبل از آنکه
قلم تکلیف بروی جاری شود رتبه اجتهاد دریافته بود و مردم برای آنکه قلاده تقلیدش در گردن نهند انتظار بلوغش
میبردند و فرزند آن بزرگوار که فخر المحققین لقب دارد چنانکه قاضی نور الله شوشتری آورده از آن پیش که سن شریفش
از ده سال تجاوز کند بدرجه استنباط احکام و استخراج فروع فایز گشت از مولانا بهاء الدین محمد تاج الدین حسن اصفهانی
که بفاضل هندی اشتهار دارد منقول است که خود گفته من از تحصیل معقول و منقول فارغ شدم با آنکه سال سیزده را
کامل نکرده بودم و دست بکار تصنیف بردم با آنکه دوازده سال از عمرم نگذشته بود و در کتب سیر و تواریخ از احوال
حسین بن سینا که بشیخ الرئیس معروف است نزدیک باین مضامین نقل شده و شیخ یوسف بن احمد بحرینی در اجازه
برادر زادگان خود حکایت کرده که از ابراهیم بن سعید جوهری منقول است که گفته من خود کودکی را دیدم
که بحضور مأمون عباسی میبردند چهار سال بیش نداشت کلام الله قرائت مینمود و در استعداد اجتهاد بمقام عقل
نزدیک بود و در احکام شرع و فتاوی علما سخن میکرد ولی چون گرسنه میشد بعادت کودکان میگریست مع القصه
چون چهل و پنج سال و دو ماه از عمر عبد الکریم بن طاوس بگذشت در شوال سنه ششصد و نود و سه در بلده طیبه
کاظمین وفات یافت و مصنفات بدیع بیادگار گذاشت از جمله کتاب فرحة الغری است و آن تصنیف شریف را
در خصوص تعیین روضه مقدسه امیر المؤمنین علی صلوات الله علیه نوشته باخبار بسیار و براهین بیشمار محقق
و روشن کرده که مضجع مطهر آن امام همام ارض شریف غریین میباشد که اینک مطاف انسیان و قبله فرشتگان است

ابن مالک

۱۱۳

و در السنه و افواه بنجف اشرف اشتهار دارد و اوله آنانکه گفته اند آنحضرت در مدینه و یا در مسجد کوفه و یا در موضعی مخفی مدفون گشت
یا آنکه آن جسد طیب طاهر را بصره بردند و همچنین اعتقادات دیگر همگی را باطل و مضمحل ساخته و فساد و بطلان آنها را واضح و مبرهن
نموده این رساله از نفایس کتب است و میرزا عبد الله آذربایجانی که افندی لقب یافته در کتاب ریاض العلماء گوید
گوید یکی از علما کتاب فرحة الغری را تلخیص نموده و آنرا مختصر الدلائل البرهانیة فی تصحیح الحضرة الغرویة نام نهاده و من خود
یک نسخه از آن در بلده طهران دیدم و مؤلفش را نشناختم از مؤلف مجالس المؤمنین زیاده غریب است که در ذیل بیان
ارض نجف کتاب فرحة الغری را بسید رضی الدین علی بن طاوس منسوب میسازد با آنکه بلا شبهه آن کتاب مستطاب
از مصنفات سید عبد الکریم بن طاوس است و دیگر از مصنفات وی کتاب الشمل المنظوم فی مصنفی العلوم
و آن تالیف را در شرح احوال علمائی نوشته که در علمی و فنی تصنیف و تالیف نموده اند ابن ابی داود میگوید
در میان امامیه هیچ عالمی در حالات علماء و رجال مانند آن کتاب تصنیف ندارد و در کتاب روضات الجنات
دو فرزند سعید برای عبد الکریم ابن طاوس نوشته یکی در محرم ششصد و هشتاد در بغداد تولد یافته و جدش
جمال الدین او را ابو الفضل کنیت داده و محمد نام نهاده و نام فرزند دیگرش ابو القاسم رضی الدین علی بن عبد الکریم است

ابن مالک محمد بن عبد الله بن مالک جمال الدین

محمد بن عبد الله بن مالک کنیتش ابو عبد الله لقبش جمال الدین از قبیله طی و از مردمان اندلس بوده و ذهبی که جامع تاریخ شام است
گوید ابن مالک در سال ششصد و یا ششصد و یک هجری در جیان که از بلاد اندلس است متولد گشت چون سعد وی
از سنین عمرش بگذشت از پی تحصیل کمالات عازم شامات شد و در دمشق که آنملک را سواد اعظم و مقر ایالت است
در آمد از سخاوی و حسن بن صباح و دیگر محدثین علم حدیث فرا گرفت و از افادات آنها و از دیگر کلمات ایشان نیز
حظی وافر و بهری تمام یافت مراتب علمی با مقامات عملی پیوند نمود و مکارم اخلاق با محامد آداب فراهم کرد و ابواب
صلاح و تقوی در رضایات و عبادات بوی اقتدا مینمودند و ملکات کریمه وی اقتضا میجستند گویند از دمشق
بحلب رفت در آنجا با ابن عمرون و دیگر مشایخ نحویین ابواب مصاحبت و مخالطت مفتوح ساخت از محاورات
و مباحثات آنگروه بلطایف لسان عرب و دقایق فنون ادب نیک متفطن گشت و در انواع از فحول
اعلام گردید خصوصاً در علم نحو زیاده ماهر شد پس در آن بلد بساط افادت بگسترد روزگاری با ترویج کمالات
و تدریس فنون و تعلیم قرآات بگذرانید تا در مراتب علوم و مآثر آداب بمقام عالی رسید چنانچه محمد بن شاکر در صفت وی
شرحی گفته که خلاصه اش اینست كَانَ إِمَامًا فِي الْقِرَاآتِ وَعِلَلِهَا وَأَمَّا اللُّغَةُ فَكَانَ إِلَيْهِ الْمُنْتَهَى فِيهَا وَأَمَّا النَّحْوُ
وَالتَّصْرِيفُ فَكَانَ فِيهِمَا بَحْرًا لَا يُشَقُّ لُجَجُهُ وَأَمَّا اطِّلَاعُهُ عَلَى أَشْعَارِ الْعَرَبِ الَّتِي يُسْتَشْهَدُ بِهَا عَلَى النَّحْوِ فَكَانَ الْأَئِمَّةُ
يَتَحَيَّرُونَ فِي أَمْرِهِ وَأَمَّا الْاِطِّلَاعُ عَلَى الْحَدِيثِ فَكَانَ فِيهِ غَايَةً وَكَانَ أَكْثَرُ مَا يَسْتَشْهِدُ بِالْقُرْآنِ فَإِنْ لَمْ يَجِدْ فِيهِ شَاهِدًا عَدَلَ إِلَى الْحَدِيثِ
حاصل مراد آن است که ابن مالک در وجوه قرآات و علل و ادله آنها پیشوای مقریان بود و علم لغت در او بنهایت
منتهی گشت و در فن صرف و نحو مانند بحری بود که لجه آنرا کس نتوانستی شکافت و بر اشعاریکه در اثبات قواعد

بدانها استشهاد میرود و چندان احاطت داشت که ائمه اسلام را مایه حیرت بود و براساتید اخبار و متون احادیث بصیرتی بنهایت داشت در مسائل نحویه با فکری عمیق و رائی رزین فتوی گفتی و چون خواستی بر صدق حکم و صحت قول خود دلیل آورد اول بقرآن مجید استشهاد کردی و هر گاه در فرقان حمید شاهدی بر مدعای خود نیافتی بحدیث نبوی تمسک جستی و الا از اشعار جاهلیت و فصحای عرب گواه آوردی انتهی ابو حیان گوید صفایح احوال او را بسیار تفحص کردم و صحایف اوراق را زیاده متتبع نمودم تا اگر برای آن فاضل بیمثال معلمی مشهور و شیخی معتمد بیابم هر قدر جستم نیافتم ولی بخبر از یک شاگرد انش از وی حکایت کند که گفت من در ملوک حیانیه که از اعمال دمشق است ثابت بن حیان غرناطی را زمانی تلمذ کردم و نیز در حلقه ابو علی شلوبین سیزده روز بسر بردم ابو حیان گوید بر هیچ دانا پوشیده نیست که ابو علی شلوبین اگرچه از اساطین قوم و اساتید نحو بوده ولی ابن مالک بیقین در آن چند روز از مدرس او استفادتی نبرده است که تلمذ و یرا بدان استاد اسناد توان داد و اگر مسلم داریم که در حوزه فاضل غرناطی اقامتی و استفادتی داشته او خود مردی مقری بیش نبود که وجوه قرآات و براهین قراء سبعه و غیرهم را همی تعلیم کردی پس در طبقات نحاة منظوم نیاید تا گوئیم که ابن مالک اینهمه تحقیقات نحویه و فواید اعرابیه از تلمذ وی اندوخته است پس درباره ابن مالک بیقین گوئیم که شاخسار ازبار رتبت هیچ معلم سنگین نشده بلکه بلطف قریحت و جودت ذهن و اصابت فکر و حدت خاطر انواع علوم و اقسام آداب را استنباط کرده و چون افکار عمیقه و خیالات دقیقه علما را بصیر بود در میدان جدل و مناظرت پای ثبات نداشتی و غالباً خصم بر وی غالب آمدی لهذا همواره از آن مقام خطرناک سر بیرون زدی و بحث علما را تن در مندادی جلال الدین سیوطی گوید من برای وی شیخی جلیل و استادی بزرگ میشناسم و او ابن یعیش حلبی است که تصریف و نحو را در طلب درس یکفت و طالبان آن دو فن از اطراف و اکناف بر وی جمع بودند ابن مالک در آن مجمع از مستفیدان مستعد بشمار میرفت قواعد عربیت و قوانین اعراب را در آن مدرس تحصیل و تکمیل کرد مع القصه در دمشق که خود در آن عهد قلزم فضایل و محیط کمالات بود رحل اقامت انداخت طالبان عربیت را از ورطه مشکلات بساحل تحقیق و نجات رسانیدن گرفت و هم امامت مسجد و تدریس مدرسه عادلیه که از بنای ملک عادل برادر سلطان صلاح الدین است بوی اختصاص داشت در آن روزگار مصنفات بسیار در فنون چند از منظوم و منثور بپرداخت آورده اند که شمس الدین احمد بن خلکان بر یکی با او معاصر بود و همانا بدان جهة در تاریخ وفیات الاعیان و یرا ترجمه نیاورده زیراکه او از شرح حالات اکثر معاصرین خود صرف نظر داشته چه همت وی بر ضبط تاریخ وفات مصروف بوده و شرح احوال معاصرین که در آن وقت حیات داشته اند از عنوان کتاب و ترجمه تالیف خارج بوده است فخر الدین محمد بن شاکر در دیباچه فوات الوفیات بدان معنی تصریح آورده و در ضبط حالات آن جماعت و دیگران اهتمام نموده وی گوید چون ابن مالک در عادلیه از اقامت جماعت فارغ شده راه خانه خویش گرفتی ابن خلکان که در آن زمان منصب قاضی القضاتی داشت شرط حرمت و تعظیم بجای آورده و یرا تا در سرایش بدرقه میشد گویند ابن مالک ابن حاجب را

حیانیه بفتح حای مهمله و تشدید یای مثناة در تحت

همواره قدح مینمود که او علم نحو را از صاحب مفصل که جار الله زمخشریست اخذ کرده و او خود در علم نحو بیش از چند مصنفات مختصر مانند انموذج و غیره ندارد و صاحب طبقات النحاة آورده است که این سخن بر علو مقام و رفعت شان وی گواهی است کافی چه همه کس را زهره آن نیست که یارای چنان گفتار داشته باشد و در حق علامه زمخشری بآن گستاخی و جسارت لب گشاید صاحب فوات گوید ابن مالک از جمهور اهالی مغرب زمین بدو مرتبت اختصاص داشت نخست آنکه مذهب امام شافعی را در آن سرزمین رواجی نبود و او در فروع و احکام بطریقه شافعیه میرفت دوم آنکه مغربیان را از شیوه سخا و بخشش اصلا نصیب نیست و او خود فتوت و همتی داشت که پنداشتی سرشت وجودش با جود شده بود و بالجمله از مدرس تحقیق و حلقه افاداتش خلقی مستفید شدند که انگروه از ایشانند بدر الدین محمد بن محمد که فرزند اوست چون اکنون در عرف علما و طلاب بابن ناظم کنیت یافته و بدان عنوان اشتهار گرفته ما نیز پس از اتمام ترجمه پدر بانجام شرح احوال پسر بپردازیم و دیگر شمس الدین ابی الفتح البعلی و علاء الدین بن عطار و بدر الدین ابن جماعه و شهاب الدین یعقوب شاغوری در تاریخ یافعی مسطور است که ابن مالک در سال ششصد و هفتاد و دو درگذشت و بهاء الدین محمد بن ابراهیم مشهور بابن نحاس او را بدین اشعار مرثیت گفت

قُل لابنِ مالِكَ إن جرَت بكَ أدمعي	حُمراً يُحاكيها النَجيعُ القاني
فلقد جرحتَ القلبَ حين نُعيتَ لي	فتدفّقت بدمائهِ أجفاني
لكن يهوّنُ ما أجنُّ من الأسى	علمي بنُقلتِهِ إلى رضوانِ

یعنی ابن مالک را بگو که اگر در عزای تو از دیده من اشکی رنگین تر از خون فرو ریزد شگفت نیست چه خاطر سوزان من از شنیدن مرگت مجروح شد اینک دل ریش از مجرای دیدگان خونفشانی کند چون یقین دانم که تو را ارتحال از تنگنای دنیا بفضای ملک جاوید شده و آن طایفه که از یاران بریدی اکنون با رضوان پیوسته از این راه بار اندوه بر من سبک شود و از این مصیبت هولناک تسلیتی حاصل آید مصنفات و مجامیع و رسایل او را یکی از اهل فضل بشعر آورده گوید

سقى الله ربُّ العرشِ قبرَ ابنِ مالكٍ	سحائبَ غفرانٍ تُغاديهِ هُطَّلا
فقد ضمّ شملَ النحوِ من بعدِ شتّهِ	وبيّنَ أقوالَ النحاةِ وفصّلا
بألفيّةٍ تُسمى الخلاصةَ قد حوت	خلاصةَ علمِ النحوِ والصرفِ مكملا
وكافيةٍ مشروحةٍ أصبحت تفي	لعمري بالعلمين فيها تسهّلا
ومختصرٍ سمّاهُ عُمدةَ لافظٍ	يضمّ اصولَ النحوِ لا غيرَ مُجمِلا
وبيّنَ معناهُ بشرحٍ مُنقّحٍ	أفادَ به ما كانَ لولاهُ مُهملا
وآخرَ سمّاهُ بإكمالِ عُمدةٍ	فزادَ عليهِ في البحوثِ وعلّلا
وصنّفَ للإكمالِ شرحاً مبيّناً	معانيهِ حتى عُدَّ فيه مُجمَّلا
ولا سيّما التسهيلُ لو تمّ شرحه	لكانَ كبحرٍ ماجَ عذباً وسلسلا

ونظم في الافعال ايضا قصيدة   فسهل منها كل وعر وذللا
وارجوزة تحوي مثلث بينا   مربعة المصراع غرا مجملا
وصنف في المقصور ايضا قصيدة   وضمنها الممدود ايضا فكملا
واتبعها شرحا لها متضمنا   بيان معانيها بها متكفلا
واعرب توضيحا احاديث ضمنت   صحيح البخاري للامام وسهلا
ويكفيه ذا بين الخلائق رفعة   وعند النبي المصطفى متوسلا
فيا رب عنا جازه الان خير ما   جزيت ولينا لم تزل متفضلا
وفي الضاد والظا قد اتى بقصيدة   واتبعها اخرى بوزنين اصلا
وبين في شرحيهما كل ما غدا   على الذهن معتاصا فاصبح مسهلا
ونظم اخرى في الذي يهمزونه   وما الكل مهموز ابشرح له تلا
وجاء بنظم للمفصل بارع   وضع على المنظوم بدع الماصلا
وعرفنا التعريف للصرف انه   اما غدا في كل فضل مفضلا
وفي شرح ذا التعريف فصل كلما   اتى مجملا فيه وبين مشكلا
وصنف فيما جا بافعل مع فعل   كتابا لطيفا للمهم محصلا
والف في الابدال مختصرا له   دعاه الوفاق فاق تصنيف من جلا
ونظم في علم القراآت موجزا   قصيدا اسمي المالكي مبجلا
وارجوزة في الضاد والظاء نحوي   بها انهما معنى لطيفا وحصلا
واخر لم ادر اسمه غير انه   على نحو نظم الحو منظوم جلا
فجملتها عشرون تتلو ثمانيا   فدونكها نسخا وحفظا لتنبلا

يعني هر بامداد باران مغفرت خدا يتعالى تربت ابن مالک را سیراب کناد زیرا که پریشانی نحو و سخنان مجمل نحاة را با خوشترین عبارات تفصیل داد و این افادات را در نظم رسالهٔ الفیه که خلاصه اش نامیده بکار برده تمام نحو و تصریف را بر سبیل اختصار در آن رساله باز نمود و دیگر در نظم کافیه قواعد آن دو فن شریف را با کمال سهولت بشرح آورد و مختصر که آنرا عمدهٔ لافظ نام نهاده با نهایت ایجاز و فرط اجمال در قوانین نحویه پرداخته است و آنرا شرحی نوشته و در آن شرح شریف مطالب عالیه آنرا نیک تنقیح کرده اگر آن شرح نمی بود دستی مطالب ارجمند در زاویهٔ اهمال مانده بود و متن مذکور را تصنیف دیگر در مباحث و حل اضافات آورده که اکمال العمده نام دارد و اکمال را شرحی کرده که از چهرهٔ اسرار معانی نقاب خفا برگیرد و کتاب تسهیل را چنان شرحی گفت که هر گاه بانجام میرسید مانند دریا از تحقیقات شیرین و فواید گوارا موج میزد و در صنف افعال قصیدهٔ دارد که بدان وسیله راه مباحث فعل را

از سنگلاخ اشکال هموار کرده و در بحر رجز منظومی آورده که هر چهار مصراع را بیک قافیه تازه آرایش داده و آن را اکمال الاعلام بمثلث الکلام نام نهاده و نیز در کلمات مقصوره قصیدهٔ دارد که از ضمیمه ممدودات تکمیل شده و آن قصیده را شرحی از پی آورده که بیان معانی آنرا کفیل است صحیح بخاری را توضیحی نوشته که مشکلات احادیث و اخبار آن کتاب را آسان نموده و این سعادت بی نهایت علو شان اورا در انظار مردم و توسل به پیغمبر آخر الزمان صلی الله علیه و آله کفایت کند ای پروردگار بیکر پیوسته رحمت و تفضلت شامل است از جانب ما سزا و نیکو بوی ارزانی دار و بدانگونه که اولیا را جزا دهی اورا پاداش بخش در مخرج حرف ضاد و ظاء نظمی آورده که نام آن قصیدة الاعتضاد فی الظاء والضاد است و نیز اشعار دیگری از پی آن در بحر دیگر موزون کرده و از آن دو قصیده هر معنی که ذهن را دشوار است بشرحی آسان نموده و قصیدهٔ دیگرش را النظم الاوجز فیما یهمز نامیده و آنرا نیز بشرحی که در غیر مهموز است از پی در آورده و کتاب مفصل را با سلوبی بلند منظوم ساخته و موصل فی نظم المفصل نام نهاده و بواسطه کتاب تعریف که در علم تصریف پرداخته خود را نیک شناسانیده که در همه فن او را بر هر کس فضیلت است و در شرح آن کتاب مجملات را تفصیل داده و مشکلات را بیان کرده و در آن صنع که بوزن افعل و فعل آمده کتابی لطیف تصنیف نموده که مهم او با از آن مجموعه بحصول پیوندد و اورا در مسئله ابدال بر طبق دیگران تالیفی است که در علو شان از تصنیفات گذشتگان بر گذشته است در علم قراآت مختصری نظم کرده که قصیدهٔ مالکیه نام دارد و نیز در ظاء و ضاد ارجوزه ساخته است و مباحث دقیقه را بدان ضم نموده است و هم منظومه دیگر دارد که نامش بدست نیاوردم پس جمله آن مصنفات بیست و هشت است جمله آنها را برای نسخه کردن و بخاطر سپردن بدست کن تا دانشوری بزرگ شوی بعضی از اصحاب بصیرت بر آن بیست و هشت تالیف پنج کتاب افزوده و نام آن پنج را در این چهار بیت درج کرده است پس بنا بدین قول عدد مؤلفات و تصنیفاتش سی و سه خواهد بود

وامل كتابا بالفوائد نعته   واخر تسهيل الفوائد والعلا
وصنف شرحا للجزولية التي   غدا نظمها كالصخر حتى تسهلا
وسبكا المنظوم وفكا المختم   على هيئة التوضيح فاضم ما خلا
وقيل وشرحا للخلاصة فاستمع   وفي النقس من تصحيح ذي القيل علا

یعنی کتابی املاء کرده که بنام فوائدش ستوده و کتاب دیگرش را تسهیل الفوائد موسوم ساخته و کتاب جزولیه عیسی بن عبد العزیز جزولی را شرحی آورده است که صعوبتش بسهولت انجامیده و کتاب سبک المنظوم و فک المختوم را نیز بر مؤلفات گذشته ضمیمت کن و این یک را نیز در شمار آنها معدود دار و آن فاضل بیمانند بر کتاب خلاصه خود که الفیه خوانند شرحی آورده است ولی این سخن بنظر راست نیاید بالجمله مصنفات ابن مالک بمتانت و اتقان ما فوق وصف باشند اکنون از اینهمه مجامیع نافعه جز خلاصه الفیه هیچیک بین النحاة متداول نیست و طلاب فن اعراب کثیر الحفظ آن منظوم لطیف عنایت و اهتمام مینمایند و قراآت و بحث شروح آن همت

و عزّت میگمارند هرچند ناظم شرحی را که مصنّف خود بر خلاصه نموده است باور نداشته ولی ظاهر شواهد یعنی وضرح تاریخ الاسلام ذهبی بر وجود آن شرح گواه باشند میر محمّد باقر سپاهانی که از افاضل سادات عصر است در شروح خلاصه استقراء وافی کافی کرده اسامی شرّاح را بتقریبی در تذکرهٔ خود ضبط نموده است چون طالبان علم و ادب را شرح آن مقال موجب بصیرت و مزید معرفت بود در اینمقام ثبت افتاد شرح ابن ناظم از پسرش بدر الدّین محمّد است البهجة المرضیة از مولانا جلال الدّین سیوطی است که بطریق مزج پرداخته و تعلّم آن در این روزگار زیاده رواج دارد شرح ابن عقیل از شیخ عبد الله بن عبد الرّحمن قرشی است برای فرزندان قاضی القضاة جلال الدّین قزوینی املا کرده شرح ابن جابر اعمی از محمّد بن احمد بن علی بن جابر اندلسی شرح ابن القوّاص شارح آنموزج و کافیه شرح شمس الدّین ابو الفتح بعلی که در شمار تلامیذ ناظم بوی اشارت رفت شرح ابن الوردی از عمر بن مظفّر معری و او بر الفیهٔ ابن معطی نیز شرح نوشته شرح محمّد بن عبد الرّحمن زمردی شارح قصیدهٔ برده شرح شمس الدّین محمّد بن سلیمان حکری شارح کتاب حاوی شرح ابن خطیب المنصوریه از جمال الدّین یوسف بن الحسن الحموی شارح فرایض المنهاج که از شاگردان جمال الدّین شریشی و صدر الدّین خابوری بوده اعراب خالد بن عبد الله الازهری مشهور بترکیب خالد شرح ملا عبد الله شاه منصور طوسی شرح ملا محسن نحوی قزوینی پوشیده نماند که میر معاصر شرح اخیر را بشمار نیاورده ولی اینک آن شرح بخطّ مصنّف در چهار مجلّد در شهر قزوین موجود است همانا در فنّ نحو کمتر مصنّفی بتفنّن آن یافت شود سعد الدّین بن عربی کتاب فواید ویرا باین اشعار مدح آورده

انّ الامام جمال الدّین فضّله	ربّ العلی ولنشر العلم اهّله
املی کتابا یسمّی بالفواید لم	یزل مفید الذوی لبّ تامّله
فکلّ مسئلة فی النحو یجمعها	انّ الفواید جمع لا نظیر له

یعنی امام جمال الدّین که خدایش بر همگنان مزیت بخشیده و برای نشر علوم و ترویج فنون توفیقش داده کتابی املا کرده و آنرا فواید نام نهاده چه همواره خداوندان دانش از آن تصنیف شریف استفادت کنند جمیع مسائل نحو را جامع است همانا کتاب فواید مجموعه ایست که او را نظیر نیست صلاح الدّین صفدی شارح لامیّة العجم را در این مقام لغزشی روی داده چه او پنداشته که ابن مالک را تصنیفی موسوم بفواید نباشد و اشعار سعد الدّین در وصف آن کتاب نیست و رواج تسهیل الفواید است و بر حسب توهّم خویش گفته هرگاه آن مجموعه که ممدوح است بفواید موسوم بود مصراع ششم از صنعت بدیعیه بر توریه اشتمال نداشت زیرا که لفظ فواید را دو معنی قریب و بعید است و در این مقام خود معنی بعید اراده شده ولی دریغ که نامش تسهیل الفواید است و آن صنعت بدیع بر این تقدیر درست نیاید برخی گویند از شرح تسهیل تا باب مصادر فصل ثلاثی بیشتر ننوشت فرزندش بدر الدّین آنرا بپایان برد صفدی گوید ابن مالک خود تمام آن کتاب را انجام داد

پس تلمیذش ابو بکر بن یعقوب شاعوری آنرا بگرفت و از خویشتن جدا نکرد تا زمانیکه روح از بدن استادش جدا گشت و او را امکان آن شد که علماء دمشق او را در مسند ابن مالک خواهند نشانید چون مدّعا بر قضا بر خلاف رضای وی رای زد و نامولش بحصول نپیوست از مردم دمشق سخت رنجیده شد و خشمگین از آن سرزمین برآمده راه مین پیش گرفت و تمام آن نسخه را همراه خویش برد از آرزوی از تمام آن کتاب محروم ماندند و جز قلیلی بدست نیاوردند

ابن ناظم محمّد بن محمّد بن مالک

لقبش بدر الدّین است صلاح صفدی در وصفش گوید کان ذکیّا فهما حادّ الخاطر اماما فی النحو والمعانی والبیان والبدیع والعروض والمنطق جیّد المشارکة فی الفقه والاصول یعنی ابن ناظم بذکاوت ذهن وجودت فهم وحدّت خاطر اتّصاف داشت و در جمله آن شش فن بر همگان پیشوا بود و هم بافقها واصولیّین نیک همراهی میکرد در روزگار شباب در کسب علوم و آداب بگذرانید و از عربیّت و دقایق ادب از محضر افادات پدرش ابن مالک پند وخت تا از حسن مراقبت و حسن توجّه پدر در مدارج فضل و کمال بر تبتی بلند قدم نهاد و در دمشق نامش اشتهار یافت پس برخی مردمان میان پدر و فرزند آتش فتنه مشتعل کردند شعله مهر از کانون خاطر ابن مالک زبانه کشید خرمن مهربانی بسوخت لاجرم ابن ناظم برگ سفر ساز کرد و از جور رغاماه(؟) جوار پدر را از دست بداد و بجانب بلده بعلبک رخت برکشید چندی در آنجا مقیم گشت و هم در آنجا بر بساط تدریس بنشست و بنشر علوم و ترویج فنون پرداخت زمرهٔ از افاضل مانند شیخ بدر الدّین ابن زید و غیره شاگردی وی اختیار نمودند همی بر این وتیره بماند تا آنکه پدرش در خاک تیره پنهان شد پس او را از بعلبک بدمشق خواستند و بالارث والاستحقاق مقام پدر بوی مفوّض داشتند و او مانند ابن مالک بر وظایف تدریس و امامت عادلیّه و دیگر مشاغل استقلال یافت و آن مصنّفات در فنون ادب تصنیف کرد شرح خلاصه شرح کافیه شرح لامیّه تکملهٔ شرح تسهیل ناتمام ماند متون این چهار شرح از پدرش ابن مالک بوده کتاب المصباح فی اختصار المفتاح در علم معانی کتاب روض الاذهان نیز در معانی شرح الملحه شرح الحاجبیه مقدّمه در عروض مقدّمه در منطق وغیر ذلک گویند در حفظ مرتبت و پاس شأن خود اهتمامی نداشت و حبّ مطایبات و ملاعبات بر طبعش غالب بود و با مردمی مخالطت کردی که معاشرت و مصاحبت امثال ایشان مانند او را شایسته نبود و بدین علّت جمال عدالتش در نزد عامه از پیرایهٔ قبول عاطل بود جلال الدّین سیوطی گوید از آن قدرت که ابن مالک خود در نظم سخن و سرودن شعر داشت پسرش را اصلا نصیب نیفتاد با آنکه در مواد آن صنعت ارجمند از نحو و معانی و بیان و عروض و بدیع زیاده قادر بود از گفتن شعری عاجز بود بالجمله چهارده سال بعد از پدر زنده ماند و در سنهٔ ششصد و هشتاد و شش هجری در دمشق بمرض قولنج بمرد و مردم آن بلاد بر فوت وی زیاده افسوس خوردند

ابن سریج احمد بن عمر

پسرزادهٔ سریج بن یونس بن ابراهیم بن حارث مروزی است که از معارف زهّاد و اصحاب کرامات بشمار میرود ابن سریج خود رئیس شافعیان و مروّج مذهب ایشان بود طریقت محمّد بن ادریس بوجود او رونق گرفت و فقهای امام

باهتمام وی استحکام یافت در مدت یکصد سال که مابین طلوع ریاست ابن ادریس وجلوس فقاهت ابن سریج فاصله بود واز اهم
شافعیه هیچیک بقدر وی موازین استدلال آنقوم مستقیم نتوانست کرد وقوانین استنباط مخالفین آن کیش سقیم نتوانست
ارباب طبقات آورده اند که ابن سریج از حدت فطانت وسرعت انتقال باز اشهب لقب یافت واز فرط فقاهت
وسعه اطلاع شافعی ثانی موسوم گشت ابواسحق شیرازی در کتاب طبقات الفقهاء وفاضل فخدیی در شرح مقامات
مقامات علمیه اورا ستایشها نموده اند ودر مدحش عبارتها سروده اند ابواسحق گوید کان من عظماء الشافعیین
وائمة المسلمین ویفضل علی جمیع اصحاب الشافعی حتی علی المزنی وفهرست کتبه یشتمل علی اربعمائة
مصنف وقام بنصرة مذهب الامام الشافعی والرد علی المخالفین وفرع علی کتب محمد بن حسن الحنفی
یعنی ابن سریج از بزرگان شافعیان وپیشوایان مسلمانان بود وبر جمیع اصحاب شافعی حتی بر مزنی که ارشد شاگردان اوست
ترجیح می نهادند وی در انتصار مذهب شافعیه چهارصد مجلد تصنیفات پرداخت وبر کتب سه مذهب دیگر بسی ردود واعتراضات
نگاشت فاضل فخدیی گوید احمد بن عمر بن سریج امام اصحاب الشافعی علی الاطلاق ومن لا ینفت ذاته دعشله فی الافاق
حجة فی احکام الشرع اوضح الحجج واقواها وامتنها علی مرود الایام والحجج وکان یلقب بالباز الاشهب
بالشافعی الثانی لتبحره فی استنباط المعانی من غوامض الاخبار والمثانی یعنی از تمام اصحاب شافعی هیچکدام
با ابن سریج مقدم نگشت واز زنان جهان هیچیک فرزندی چنان نیاورد ودلائل وحججی که او در فقه شافعیه اقامت کرده چندان
استوار است که فقهاء اعصار بر ور اعصار ابنار آنها نتوانستند آورد ویرا باز اشهب وشافعی ثانی از آن گفتندی که در فهم
اخبار وآیات فراستی بدیع وتبحری وسیع داشت شیخ ابومحمد قاسم بن علی حریری در مقامه عاشره در حکایات منازعت
ونشاجر که ابوزید سروجی با غلام خویش در محضر والی رحبه نموده بدلائل ابن سریج بر سیاق ضرب مثل تلمیح آورده واد
ابی زید براهین وی تشبیه نموده گوید فلما رایت حجج الشیخ کالحجج السریجیة علمت انه علم الشروحیه شیخ ابوحامد اسفراینی گفته
نحن نجری مع ابی العباس فی ظواهر الفقه دون دقائقه یعنی جائیکه ابن سریج در روس مسائل فقه وظواهر فروع
شرع سخن رانده ما با وی همراهی توانیم کرد ولی مقامیکه کمیت فکر در دقایق نکات احکام واسرار کلمات اعلام
بجولان آورده ما دم در کشیم وقدم واپس گذاریم از اینگونه سخنان وستایشهای شایان درباره وی چندان نوشته اند
که استفاد جمله آنها بیرون سیاق ترجمت است عبدالله بن اسعد یافعی در کتاب مرآة الجنان وعبرة الیقظان از ابوعلی بن
جیران حکایت آورده که گفت از ابن سریج شنیدم که گفت شبی واقعه دیدم که از آسمان کبریت احمر همی ریزش کند
ومن آستین وکنار خویش از آن آکنده سازم چون از خواب برخواستم صورت رؤیا با معبری درمیان نهادم گفت
ترا علمی روزی شود که در شرافت وعزت بمثابه کبریت احمر است آورده اند که او علوم ظاهر وسلوک باطن باهم
تحصیل وتکمیل نمود نخست چنانکه مطرزی گفته بمدارس مشایخ شریعت درآمد فقه حدیث از علی بن اشکاب وحسن زعفرانی
وابوداود سجستانی وعباس رقی وجمعی دیگر فرا گرفت وعلم فقه از ابوالقاسم بن ابراهیم مزنی اخذ نمود سپس چنانکه جامی
در نفحات آورده بصحبت جنید بغدادی رسید وعلم طریقت بارشاد وی بیاموخت ودیری در حیوة الحیوان گوید هرگاه که شیخ ابوالعباس

فخدره
بالفتح ثم السکون ثم فتح الجیم
اسم پنج قریه است
قرب مرو وذکر
ماوراء النهر که آن دیگر
متصلند

دراصول وفروع نکتهٔ نفیس وکلامی بدیع میگفت که حاضران از استماع او شگفت آمدندی گفتی تعجب دانید این سخن مرا
از کجاست از برکت مجالست ابوالقاسم جنید است صاحب نفحات آورده که وقتی عبدالعزیز بحرانی بمکتب ابن سریج
ابن سریج شد واز در طریقت با وی سؤالی راند وجوابی نیکو شنید نعره برزد واز هوش بشد چون بهوش بازآمد
شیخ با او گفت من با پیر شما جنید روزگاری قدم زده ام وصحبت داشته ام اکنون این فقهاء مرا مشغول داشته اند
اگر خواهید از ایام افادت روزی را معین کنم که در آن جز بلسان تصوف سخن نرانم کسانیکه شاگردی وی تعالی یافته اند
بسیارند از آنجمله است ابواسحق مروزی وابوعلی بن جیران وابوعبدالله زردوحی ومحمد بن احمد بن عبدالله دنودلی
وغیر ایشان که همگی از مشاهیر فقهاء واعیان محدثین بودند شیخ ابوالعباس احمد بن عبدالمؤمن شریشی گوید قاضی
ابوالعباس احمد بن سریج شیرازی در مقام گفتگوی علمی بس خوش مناظره وحسن الاحتجاج بود بگاه بحث جوابهای نغز گفتی
وسخنان شیرین آوردی وقتی با ابوبکر محمد بن داود اصفهانی طریق مباحثت می پیمود وسؤالهای پیاپی
ایراد مینمود ابوبکر گفت ابلعنی ریقی یعنی مرا مقداری فرصت ده که آب دهن فرو برم گفت قد ابلعتك
دجلة والفرات یعنی چندانت فرصت بخشیدم که رود دجله ونهر فرات فرو بری وهم نوبت دیگر ابوبکر با وی گفت
امهلنی ساعة یعنی مرا ساعتی مهلت ده گفت امهلتك من الساعة الی ان تقوم الساعة یعنی از این ساعت
تا ساعت قیامت ترا مهلت دادم هم روزی ابوبکر در اثناء مجلس مجادلت با وی گفت اکلمك من الرجل
وتجیبنی من الرأس یعنی من از پای با تو سخن رانم وتو از سر پاسخ من گوئی گفت کذلك البقر اذا حفیت
اظلافها دهنت قرونها یعنی با گاو نیز اینچنین کنند که چون سم او ساییده گردد شاخش را روغن بمالند
در بدیهه گوئی وحاضر جوابی وی آورده اند که وقتی کسی بدو گفت از طلبه علم ومحصلین فقه جمعی کثیر با تو اشتراک
داشتند از چه شد که تو از همگان پیش افتادی وبریاست رسیدی وایشان واپس ماندند ورتبتی نیافتند
گفت تسقی بماء واحد ونفضل بعضها علی بعض فی الاکل علی ادواء النبات بتمامه ولکن علی الازواج فنق
الکمائم مراد آن است که تلاش وکوشش در آموختن دانش امری است وقبول عامه وشهرت آفاق امری دیگر
آن وظیفهٔ بنده است واین کار خداوند چنانکه پروردگار یک باران تخم هر گیاه سیراب کند ولی بر حسب
اختلاف طبایع برخی را بر برخی تفضیل بخشد بهمانا طالبان علم جمله بریک نسق استفادت نمایند اما خدای حکیم
بر حسب تفاوت قابلیات بعضی را بر بعضی ترجیح دهد پس اشتغال وتحصیل از خلق است وامتیاز وتفضیل از حق
چنانکه صاحب آن بیت گفته برابر است که جمیع نباتات شاداب کند ولی خود شکافتن غلاف شکوفها وظیفه
باد باشد مطرزی گوید ابن سریج مردی منصف بود ودر حق مخالفان نیز اغماض نمینمود وقتی شنید
که مردی درباره ابوحنیفه ناسزا همی گوید فرمان کرد تا ویرا حاضر آوردند وگفت یا هذا در حق کسی غیبت
سخن کنی که علماء اسلام از چهار قسمت فقه سه بهره با وی بازگذاشتند تا خود یک بهره اختصاص جویند
واو در آن یک نیز با ایشان سهیم گشت آنمرد گفت معنی این سخن چگونه است گفت علم فقه نیمی سؤالات است

وبنی جوابات وضع سؤالات و انکار آنها بالتمام بوحنیفه نمود پس نیم فقه از آن اوست آنگاه جمله را جواب گفت
مخالفین وی جمیع جوابات او را بر باطل ندانند بلکه برخی صواب و برخی خطا شناسند چون موارد اختلاف
با موارد اتفاق مقابل کنیم یک نیم بالاتفاق مورد اتفاق باهم پس سه ربع خاص وی باشد و یک ربع مابین او
و سایر فقها بالاشتراک ماند همینکه آمد از ابن سریج که خود مذهب شافعی داشت در حق بوحنیفه اینچنین تصدیق شنید
عقیدت خویش بگردانید و از طعن و غیبت وی توبه کرد جماعتی از ارباب طبقات و اصحاب تذکرات
چنین نوشته اند که ابن سریج را رتبت علم و مقام ترویج بجائی انجامید که در سلک مجددین دین انتظام یافت
و مجدد دین العالم و یا سلطان را گویند که عهد وی با رأس یکی از مآت هجری مقرون افتد و از دشمنان اسلام
و یا مخربان دین گروهی را براندازد و یا انبوهی را مطیع شرع سازد و از جهت مذهب حق را قوتی جدید پدید گردد
و ملت حنیف را رواجی کامل حاصل آید و این از طریق عامه بروایت و از فریق خاصه بتجربت ثابت شده
که چون سنین تاریخ هجری یکی از عقود مآت برآید بر سر مائه مجددی بی تخلف عالمی بپوید و گرنه سلطانی منصور
قواعد آئین حق را استحکامی تمام بخشد و اصول کیش باطل را استیصالی بکمال آورد چنانکه در کتاب آثار البلاد
که از نفایس تصانیف فن جغرافی است در ذیل شرح اخبار شیراز آورده که ولید بن حسان گفت روزی
در مجلس قاضی ابو العباس بن سریج دیدم از حاضران محفل دانشمندی کهنسال از جای برخاست و روی
سوی ابن سریج داشت و گفت حضرت قاضی را بشارت باد که خدای عز اسمه بر سر هر صد سال از هجرت
مردی بزرگ همت در دولت اسلام برانگیزد و آورا سخت قوی دست و عظیم مبسوط الید نماید تا اساس
ضلال از بیخ منهدم سازد و بنیاد رشاد از نو مستحکم کند چنانکه در مائه اولی عمر بن عبد العزیز را برانگیخت
تا بدعتهای آل امیه را یکباره براندخت و آئین سنت رسول را آذینی تازه بربست و در مائه ثانیه محمد بن
ادریس شافعی را فرستاد تا اساس قیاس نایاب داشت و گلزار اخبار شاداب نمود و در مائه ثالثه
ترا مبعوث فرمود و تأیید تجدید دین و رواج شریعت سید المرسلین با تو همراه کرد تا در تشیید مبانی
ملت احمدی مساعی جمیله مبذول داشته طبقات مردم را از بیغوله ضلالت نجات بخشی و بسرچشمه سعادت
ارشاد فرمائی راوی گوید چون آن عالم ثنای منثور بسر آورد بیح موزون گشود و این شعر بسرود

اثنان قد مضیا فبورک فیهما	عمر الخلیفة ثم نجل السودد
الشافعی الالمعی المرتضی	خیر البریة وابن عم محمد
ارجوا با العباس انک ثالث	من بعدهم سقیا لتربة احمد

یعنی از مجددین دین و مروجین آئین دو کس درگذشت نخست عمر بن عبد العزیز که خلیفتی مسلمانان داشت و دیگری
نژاد بزرگواری امام شافعی که پسر عم رسول بود یا ابا العباس ارجو که ثالث ثلثه تو باشی و بازار تربت رسول مختار را
رونقی جدید بخشی باقی پس از این روایت گوید در تاریخ چنین یافته‌ام ولی آنچه حافظ ابو القاسم بن عساکر در تبیین

مجددین دین رای زده برخلاف این است گوید عقیدت مختار و رای استوار بر آن رود که در رأس ثلثمائه مروج سنت
امام ابو الحسن اشعری بوده چه در زمان او رؤسای بدع و کبرای احداث در اصول اسلام و مباحث فن کلام بسی عقاید
فاسده و آرای کاسده رواج داده بودند و مریدان ایشان برحسب اهواء باطله خویش آشکارا سخن میکردند از این روی
بر مبانی ملت و شریعت و آثار سنت و جماعت علایم اندراس و اضمحلال روی داد و مردم را باقامه اساطین حق و نسخ
اساطیر باطل بیشتر از معرفت فروع و حفظ تکالیف حاجت افتاد پس خدای تعالی ابو الحسن اشعری را برانگیخت تا بنیروی
براهین مستقیم و اتقان قوانین قویم بحفظ و صیانت مذهب قیام نمود و طریقه پیروان سنت انتصار کرد و اقاویل مبتدعین را
براندخت و ترهات ایشان بدلائل قاطعه و حجج لامعه مردود ساخت لاجرم ابو الحسن اشعری سزاوارتر است
بر اینکه او را در رأس مائه ثالث مجدد دانیم و در زمره کسانیکه در حدیث نبوی بر وجه ابهام بدانها اشارت رفته
مروج شناسیم و کیفکان مصداق این موضوع در رأس آن مائه مخصوص خواه ابن سریج قاضی باشد چنانکه مصنف آثار البلاد
گفته و خواه ابو الحسن اشعری چنانکه مؤلف مرآة الجنان آورده خود داستان ترویج و تجدید مسلم و مجرب است و میر سید شریف
استرابادی در مکتوبی که در اجناب امیر تیمور گورکان فرستاده بر همین معنی اجماع علماء مسلمین ادعا نموده بلکه از طریق اهل سنت
و جماعت چنانکه اشارت رفت حدیث نبوی بروی افتاده که ابو هریره گفت از رسول خدا شنیدم که فرمود
اِنَّ اللهَ یَبْعَثُ لِهٰذِهِ الْاُمَّةِ عَلیٰ رَأْسِ کُلِّ مِأَةٍ مَنْ یُجَدِّدُ دینه پس اگر در مصادیق اختلافی باشد بر عنوان زیانی نرسد
با آنکه دانشوران متتبع و تاریخ نگاران متدرب بر تحقیقی که فاضل طیبی در شرح مصابیح نبوی آورده مابین عبارات مختلف
توفیق داده اند و مابین کلمات متشتت جمع نموده اند طیبی در شرح این خبر گوید ارباب فنون و اساتید علوم هر یک در تأویل
این حدیث سخنی گفته و هر کدام بر حسب صلاحت خویش از مجددی نام برده ولی تحقیق آنست که این خبر مبارک بر عموم
باید حمل نمود زیرا که لفظ من چنانکه در کتب ادب و علم اصول مبرهن شده از کلمات عموم است پس حدیث شامل هر گروه
از بزرگان اسلام خواهد بود و اختصاص بفرقه دون دیگری نخواهد داشت چه همچنانکه احتیاج مسلمین بفقها و انتفاع
متکلمین از مجتهدین بسیار است احتیاج و انتفاع ایشان باولو الامر و سلاطین و وعاظ و محدثین و زهاد و معتبرین نیز
بسیار باشد از آنکه سلطان پاس شریعت کند و محدثان نشر سنت کنند و واعظان نظم سند دهند و مقریان ضبط ترتیل
نمایند وقس علیهذا پس بحکم اشارت و بشارت این خبر بایستی بر سر هر صد سال سلطانی مروج و فقیهی مجدد و محدثی محیط
و مقرئی کامل و واعظی عامل قائم باشد که جمله در اعلاء کلمه اسلام و اطفاء نائره ضلال از دیگر ابناء جنس خویش که در طول
آن مائه گذشته اند امتیازی بنهایت یابند و اختصاصی بکمال جویند آنگاه طیبی مجددین مذهب را از هر فرقه شمردن
گیرد و گوید بر رأس مائه نخستین از اولو الامر عمر بن عبد العزیز اموی بود و از فقهاء امام محمد بن علی الباقر صلوات الله علیه
و از قراء عبد الله بن کثیر و از محدثین ابن شهاب زهری و بر رأس مائه دوم از اولو الامر مأمون عباسی بود
و از فقهاء شافعی و از رؤساء حنفیه لؤلؤی و از علماء مالکیه اشهب و از ائمه امامیه علی بن موسی الرضا ع و از قراء
یعقوب حضرمی و از محدثین یحیی بن معین و از صوفیه معروف کرخی و بر رأس مائه سیم از اولو الامر مقتدر بالله

وازفقهاء ابن سریج شافعی طحاوی حنفی وابن جلال حنبلی وکلینی امامی وازمتکلمین ابوالحسن اشعری وازقراء ابوبکر احمد بن موسی بن
مجاهد وازمحدثین ابوعبدالرحمن نسائی وبرراس مائه چهارم ازاولوالامر قادر بالله بود وازفقهاء ابوحامد اسفراینی شافعی وابوبکر
خوارزمی حنفی وابومحمد عبدالوهاب مالکی وابوعبدالله حسین حنبلی وعلم الهدی شریف امامی وازمتکلمین قاضی ابوبکر باقلانی
وازمحدثین حاکم بن بیع وازقراء ابوالحسن حمامی وازصوفیه ابوبکر دینوری وبرراس مائه پنجم ازاولوالامر مستظهر
بالله بود وازفقهاء ابوحامد غزالی شافعی وقاضی محمد مروزی حنفی وابوالحسن زاغونی حنبلی وازمحدثین رزین عبدوی
وازقراء ابوالعز قلانسی اینجماعت ازملوک وغیرهم هریک برسر این پنج صد درشعار وشغل خود مشارالیه بودند
وازشرع شریف ودین حنیف ترویجی بسزا نمودند تا باینجا ترجمه عبارت طیبی بود حالی که سیاق سخن واسلوب کلام
کمیت کلک بدین مقام راند مارا داعی تناسب بنگارش نامه سید شریف بخواند هرچند مضمون آن مکتوب چنانکه ملکزادهٔ دانشمند
وزیر علوم عقلی میرزا سابقا تحقیق یافته بودند وبگاه تسطیر همین مقام اعلام فرمودند باسایر کتب سیر موافق نیاید وتاریخ ترویج
چند کس ازمجددین سلاطین که میر نام برده از روی دقت مصادف نگردد ولی تکمیل مرادرا ازایراد آن گزیری نیست که از
شئون این اصل وفنون این قول است میر خود برسر مائه هشتم صیتی مشهور ونامی مذکور داشت ومعاصر امیر صاحبقران
تیمور گورکان بود چون امیر مشار ممالک آسیا از ترکستان وایران ودشت قبچاق وهندوستان وروم تسخیر کرد
درجمیع ممالک محروسه بساط ترویج شرع بگسترانید ومنبر نشر احکام برپای داشت بهر معموره دانشمندی کامل فرستاد
وبهر دانشمندی رارابه لایق برنهاد فلاجرم رؤسای شریعت بثنای وی لب گشودند وبزرگان طریقت بامدادش
همت نمودند منجمله میر سید شریف که درفنون دانش برعلمای آفاق تفوق داشت برتصدیق تجدید وتحقیق ترویجش
مکتوبی متقن بنگاشت امیر ازقرائت آن بحل عظیم خوشدل گشت ومحض مباهات تمام آن عبارات در تزوک بنوشت چنانکه
خود گوید اول تزوک که ازمشرق دلم سر زد رواج دین وتقویت شریعت محمدی صلی الله علیه وآله بود ودر ممالک
واقطار وامصار عالم دین اسلام وشریعت خیرالانام رواج دادم وسلطنت خودرا بشریعت آراسته ساختم وتزوک رواج
دین مبین چنین کردم که یکی از سادات ذوی قدر را بصدارت اهل اسلام مقرر کردم که ضبط اوقاف نماید ومتولیان تعیین کند
وبهر شهری وبلدی اقضی القضاة ومفتی ومحتسب معین سازد وسیورغال ووظایف ازبرای سادات وعلما ومشایخ وارباب استحقاق مقرر گرداند
وقاضی ازبرای عسکر ورعیت نصب نمودم وبهر ملکی شیخ الاسلام فرستادم که اهل اسلام را ازمعاصی بازدارد وامر معروف نماید وامر کردم که درهر شهری مساجد بنا
تعمیر نمایند وبرسر راهها رباطات بناکنند وبرسر نهرها پل بربندند وعلما ومدرسین بهرشهری تعیین کردم که اهل اسلام را مسائل دینی وعقاید شرعی تعلیم دهند وعلم
ازتفسیر وحدیث وفقه بمسلمانان درس گویند وامر نمودم که صدر وقاضی مهمات شرعی ممالک محروسه را بعرض من رسانیده باشند وامیر عدل تعیین نمودم
که مرافعات عرفی سپاه ورعیت را بعرض من رسانند چون تزوک دین نمودم ودر بلاد اسلام شریعترا رواج دادم آوازهٔ رواج دین واسلام بسامع صغار
وکبار اهل اسلام رسید وعلمای اسلام فتوی نوشتند که چون حق تعالی در هر صد سال مروجی ومجددی ازبرای رواج وتجدید دین محمدی صلی الله علیه وآله
بر می انگیزد ودراین صدهٔ هشتم تجدید دین امیر صاحبقران نمود وپس بگفتهٔ دین محمدی ایشان باشند ومیر سید شریف که ازفحول علمای آن دیار است بمکتوبی من نوشت که اتفاق
علمای خلف وسلف برآنست که درهر صد سال بعد ازحضرت رسالت پناه الله تعالی ازبرای رواج دین محمدی مجددی می انگیزد چون این هشتصد سال امیر صاحبقران این دین را

تزوک بضم هر سه قاعده وقانون ونظم

رواج

رواج داده اند دراقطار وامصار عالم دین واسلام رواج یافته بتحقیق رسید که مروج دین امیر صاحبقران است
وصورت مکتوب این است اللهم انصر من نصر دین محمد واخذل من خذل دین محمد چون اززمان
هجرت حضرت رسالت پناهی الی یومنا هذا هشتصد سال گذشته ودرسرهرصد سال الله تعالی وتقدس ازبرای رواج دین رسول
وحبیب خود مروجی ومجددی برانگیخته که تجدید دین وملت آنحضرت نماید الحمدلله که درسرصدهٔ هشتم الله تعالی امیر صاحبقران را
مجدد ومروج دین اسلام برانگیخته که دین محمدرا دربلاد وممالک رواج داده اند وازآنچه علمای سلف ازاحوال
مجددان دین تتبع نموده اند ودرتصانیف خود نوشته این اثری از آن است درسرمائه اول ازهجرت مجدد دین
عمر بن عبدالعزیز است که چون دین اسلام بواسطه لعن وطعن که خوارج درمنابر برحضرت علی میکردند ضعیف شده بود
برطرف ساخت وبغض وعداوت که میان اهل اسلام بوقوع آمده بود چنانچه گروهی خلفای راشدین را بلعن وطعن
مخصوص میداشتند وجمعی دیگر برامیرالمؤمنین علی وحسین وعباس لعن میکردند رفع نمود وتجدید دین کرد
درسرمائه دویم مجدد دین مأمون الرشید است که هفتاد ودو مذهب باطله را برطرف ومنسوخ ساخته مذهب
برحق سنت وجماعت را رواج داد وعلی بن موسی بن جعفر را رضی الله عنهم بخراسان طلب نمود ویرا ولیعهد
گردانید وباذن وی درمملکت تصرف مینمود ودرسرمائه سیم مروج دین محمدی مقتدر بالله عباسی است که چون
قوم قرامطه که رئیس ایشان ابوطاهر بود برمکه معظمه مستولی شد وسی هزار محرم را در روز عرفه قتل نمود ودرجه
شهادت رسانید وحجرالاسود را ازارکان کعبه برکند وبلاد اسلام را خراب کرده قتل وغارت مینمود وبدینجهت
دین اسلام ضعیف شد مقتدر بالله تیغ برآنقوم کشید وایشانرا برانداخت ودین اسلام وشریعت را رواج داد
ودرسرمائه چهارم ازمروجان دین محمدی صلی الله علیه وآله وسلم عضدالدوله دیلمی است که چون بواسطه فسق وفجور
مطیع لامرالله عباسی وظلم توابع ولواحق وی دین اسلام ضعیف شده بود ودربلاد اسلام انواع فسق ومنهیات
شیوع یافته بود عضدالدوله ویرا ازخلافت معزول وپسروی طایع را ولیعهد ساخت وعضدالدوله خود متصدی
رواج دین شد دررفع ودفع بدعت ونامشروعات وظلم وجور نموده شریعت محمدیرا رواج داد درسرمائه پنجم
مروج دین وشریعت سلطان سنجر بن ملکشاه است که شیخ احمد جامی وحکیم سنائی معاصر وی بوده اند وبدکیشان پدید بود
درآن ایام ملاحده وجهال دین اسلام را ضعیف ساخته بودند وی بقتل وقمع ملاحده مبادرت نموده ودرمرتبه
اطاعت ومتابعت دین محمدی مبالغه مینمود که خلاف شریعت ازوی امری سرنمیزد درسرمائه ششم مجدد دین
غازان خان بن ارغون خان بن هلاکو خان است که چون دین اسلام بواسطه استیلای کفرهٔ ترکستان ضعیف شد الله تعالی
غازان خانرا باصد هزار ترک برانگیخت که همگی یکمرتبه درصحرای لار بدست شیخ ابراهیم حموی ایمان آورده مسلمان شدند
وزبان بکلمه طیبه لا اله الا الله محمد رسول الله گویا ساختند وآثار کفر وبدعت برانداختند وشریعت را دربلاد ودیار
رواج دادند درسرمائه هفتم الجایتو سلطان ارغون خان است که ملقب بسلطان محمد خدابنده است که درسنه مذکور
بعداز برادرش غازان خان برتخت سلطنت نشست چون بسامع وی رسید که دین محمدی بمرتبه ضعیف شده

که در نماز بعد از تشهد صلوات بر محمد و آل محمد میفرستند خود برخواسته بمسجد جامع سلطانیه حاضر آمد و حکم باحضار علماء اسلام نمود
واز فضایل در باب صلوات فرستادن بر محمد و آل محمد سؤال کرد علما باتفاق گفتند که بحکم خدایتعالی صلوات بر محمد و آل محمد
باید فرستاد و در اینوقت جمعی از علما گفتند که امام شافعی نماز را بدون صلوات بر محمد و آل محمد فاسد شمرده و جمعی گفته
وجمعی گفتند که امام اعظم ابوحنیفه فرموده که صلوات بر محمد و آل محمد مقرون نباشد نکرده است آنگاه از علما سؤال کرد که چرا بر هیچ
پیغمبر از آل وی در صلوات ذکری نکند و در صلوات بر خاتم انبیا ذکر میکنند چون علما در جواب فرو ماندند سلطان گفت مرا
در جواب این سؤال دو دلیل بخاطر میرسد اول آنکه چون دشمنان وی را ابتر خواندند ایزد تعالی ابتر را برایشان انداخت
که نسل ایشان منقطع شده و اگر باشند هم ایشانرا کسی نشناسد و نام نبرد و ذریت آل پیغمبر اینقدر رسیدند که تعداد ایشان را
جز خدایتعالی دیگری نداند و در صلوات بمتابعت پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم بر ایشان درود میفرستند و دیگر آنکه ادیان
جمیع انبیا و رسل و عمل ایشان در معرض نسخ و تبدیل بود و امضای احکام دین ایشان علی الدوام لازم نبود بخلاف دین
محمدی صلی الله علیه و آله و سلم که تا قیامت تبدیل و تغییر در آن راه نخواهد یافت پس بر متابعان آنحضرت لازم است
که در صلوات بمتابعت نام مبارک آنحضرت را که ذکر میکنند اولاد او را نیز ذکر کنند تا بر امت معلوم شود که حامیان دین
محمدی و مفسران وحی الهی و حافظان شریعت احمدی ایشانند و وارثان علوم انبیاء و مرسلین و علوم دین و فرایض اسلام را
از ایشان فرا گیرند و متابعت و حرمت ایشانرا از لوازم شمارند چون سلطان این کلمات را بر زبان راند زبان
بر صلوات پیغمبر و آل پیغمبر گشادند آنگاه سلطان گفت که چون اول آل محمد علی و آخر ایشان محمد مهدی موعود است پس ما را
که در ملک محمد بدون اذن او و اولادش تصرف نمائیم و اگر نمائیم غاصب باشیم چون کلمات سلطان محمد بمسامع خواص و عوام
رسید همه علما اذعان نمودند و بعد از اذعان علما سلطان امر نمود که چون حقیقت بر این منوال است باید که خطبه بنام ائمه
اهل بیت بخوانند و سکه بنام ایشان بزنند و آنچه علما در اینوقت فتوی نوشته اذعان نموده اند این است که بجای تو
سلطان مروج دین و شریعتند در سر مائه هشتم امیر صاحبقران است که در امصار و اقطار عالم شریعت را رواج
و سادات و علما را اعزاز و احترام نموده و باذن او و ذریت آل رسول الله در ملک او تصرف کرده اند چون مکتوب
بر سید شریف بن رسید حقتعالی را شکر گفتم و محمد و آل محمد التجا بردم که مرا تجدید دین و شریعت حاصل آمد و مکتوب را
نزد پیر خود فرستادم ایشان در حاشیه همان مکتوب نوشتند که مروج دین و شریعت تیمور صاحبقران ایده الله تعالی
معلوم نماید که این موهبتی است عظمی و تاییدی است کبری که آن قطب السلطنه را الله تعالی توفیق تجدید دین و رواج
شریعت ارزانی داشته بیفزا تا بیفزایند چون مکتوب موشح بخط پیر بمن رسید تعظیم و احترام سادات و علمای اسلام را
بجای آوردم و در رواج شریعت بیشتر از پیشتر سعی کردم و امر کردم که صورت این مکتوب را در دفترخانه وقایع ثبت نمایند
کلام صاحبقران گورکان در اینمقام بپایان رفت و اکنون که از تاریخ هجرت رسول یکهزار و دویست و نود و
پنجسال بر آمده و تا راس مائه جدید پنجسال کامل مانده علماء اقطار و عرفاء آفاق بالاتفاق فال ترویج و قرعه تجدید
بنام همایون صاحبقران عهد ابوالمظفر ناصرالدین شاه قاجار مد الله ظله العالی زده اند و بصفای طرح و فراست ایمان

از سعادت طالع و یمن اقبال آن پادشاه اسلام پناه که روزگارش بکام و دولتش مستدام باد چنان استنباط فرمودند
که بر سر این مائه آتیه بمساعی مشکور آن سلطان منصور دولت اسلام قوی و بساط ضلال مطوی گردد و قواعد
شرع شریف استحکامی دیگر گیرد و بازار ملت حنیف رواجی از سر پذیرد بلکه خود که روزگار این عهد مسعود را به
ظهور مهدی موعود ممدود آید و ایام فیروزی مأمول با دولت رسول موصول گردد اللّهمّ حقّق بفضلك ظنوننا
واقرر بذلك عيوننا ويرحم الله عبداً قال آمينا قاضی ابن خلکان اربلی در ذیل ترجمه ابن سریج گوید در خبری
خواندم که سریج نیای قاضی ابوالعباس احمد مردی عجمی بود و زبان عرب نمیدانست وقتی باری تعالی را
در خواب دید با وی سبحانه بپارسی سخن گفت و در انجام مکالمت خطاب آمد که ای سریج طلب کن او در جواب
سه بار گفت یا خدا سر بسر صاحب روضات گوید گویا مثلی که در نظیر اینمقام مابین مردم عجم معروف است که گویند
رحمن سر بسر از همین کلام ناشی شده بالجمله ابن سریج همی بعزت و ریاست میبود تا در ماه جمیدی الاولی از سال
سیصد و شش بمرض موت مبتلا گشت و در بیست و سیوم آنماه در واقعه دید که روز رستخیز برپای شده و از حجاب
جلال خطاب کبریائی رسید که این العلماء پس پدر یک علما را در موقف بازپرس حاضر داشتند ندای خدای عز و جل
بایشان آمد که ماذا عملتم بما علمتم یعنی از آنعلم که آموختید کدام عمل نمودید ایشان در جواب گفتند یا ربّنا
قصّرنا واسأنا یعنی بارالها در عمل کوتاهی نمودیم و بد کردیم پس دیگر باره آنخطاب در رسید مانند آنکه گوئی
جوابی دیگر میطلبد خود گوید من زبان ضراعت گشودم و عرض نمودم یا ربّ امّا انا فليس في صحيفتي الشرك
وقد وعدتنا ان تغفر ما دونها یعنی ای پروردگار اما نامه عمل من از شرک خالی است و تو خود وعده
فرمودی که از گناهان آنچه مادون شرک است ببخشائی همینکه من این سخن بموقف عرض رسانیدم خطاب آمد
که اذهبوا فقد غفرت لكم یعنی بروید که جمله را آمرزیدم ابن سریج بعد از این واقعه سه روز بماند و در بیست و ششم
آنماه درگذشت و در حجره که در قرب محله کرخ در سویقه غالب از جانب غربی بغداد داشت مدفون گشت

سریج بضم سین مهمله وفتح راء مهمله وسکون یاء مثناه تحتانیه و جیم معجمه

ابو حیان محمد بن یوسف بن علی بن یوسف بن حیان

تقریظ ارباب تحقیق [illegible]

از فحول مشایخ مائه هشتم هجری است اشتهار علم و انتشار کمال وی به العهد مشرق و مغرب عالم را محیط بود
مقام او در میان متأخرین نحاة چنان است که سیبویه در عداد قدماء ارباب طبقات و اصحاب تذکرات
در تمجید فضایل و تقریظ مصنفاتش عباراتی آورده اند که کسرا در بادی رای و نظر جمعا از آنکه آنجمله ستایش
و توصیف بر اغراق و مبالغت حمل نماید گزیر نماند چون شرحی که صلاح الدین صفدی در کتاب اعیان العصر
واعوان النصر نگارش داده از جمیع کلماتی که در اینباب بنظر رسیده بمزید ملاحت ممتاز بود بنقل عبارت و تلخیص
ترجمت وی کفایت رفت گوید اثير الدين ابو حيان الاندلسي الجياني كان امير المؤمنين في
النحو والشمس السافرة شتاء في يوم الضحو والمتصرف في هذا العلم فاليه الاثبات و

النحو لو عاصر ائمة البصرة لبصّرهم او اهل الكوفة لكفّ عنهم اتباعهم السواد وحذّرهم نزلة كتاب
سيبويه في وطنه بعد ان كان طريدًا واصبح به التسهيل بعد تعقيده مفيدًا وجعل شرحه
جنة راقت النواظر توريدًا ملاء الزمان تصانيف واملى عنق الايام بالتاليف تخرّج به ائمة
هذا الفن ودوّنهم في عصره منه سلالة الذين فلو رآه يونس بن حبيب لكان بغيضا عنه محجوبًا او
عيسى بن عمر لاصبح من تقصيره وهو مجدب او الخليل لكان بعينه قذاه او سيبويه لما تردّى من مسئلة
الزنبورية بردًا او الكسائي لاعراه حلة جاه عند الرشيد وانا سه او الفراء الفراه ولم يتقسم ولد المامون تقديم مداسه
او الزبيدي لما ظهر نقصه من مكانه او الاخفش لاخفى جمله من مجانسه او ابو بكر ابن عبد لشعب بنصب الشعوب او ابو عمرو لشغله بتحقيقه اسمه دون
الثعلبي بعربيته او العسكري لما راق كلامه في المعاني ولا حلا او المازني لما ازانه قوله ان مصابكم رجلا

خلاصه معنی بلغت پارسی آنکه آن استاد یگانه در سلسلهٔ شیوخ ادبیت چنان است که خلفاء امت در جمهور رعیت و فروغ
ضمیر منیرش بدانشا به روشنی بخشد که خورشید تابان بروزی بحجاب سحاب از فصل زمستان وی را در علم اعراب نیروی
تصرف و قدرت رد و قبول چندان است که گوئی در ساحت نحو لوح اثبات و محو بدو اختصاص یافته اگر ائمهٔ
بصریین معاصر بودی بر بصیرت ایشان بیفزودی و اگر با نحاة کوفه ملاقات نمودی انبوه تلامذهٔ آن قوم از متابعت
اساتید تحذیر فرمودی کتاب سیبویه پس از آنکه آواره و مطرود بود بوجود ابوحیان در جایگاه خویش بار گشود
و تسهیل ابن مالک با همه اغلاق و تعقید به بیان وی روشن و سفید آمد و آن ناطور بوستان فضائل صعاب آن کتاب
شرحی توضیح کرد که نواظر بینندگان مانند گلستان باعجاب آورد و بدست وی پرخیر ظرف زمانه با تصانیف فاضلانه
مشحون ساخت و از جواهر تالیفات گردن روزگار گرانبار نمود پیشوایان فن اعراب بتعلیم و ارشاد او راه آداب
فرا گرفتند و بصروی باده خم کمال از در دبشهات صافی و زلال آید اگر دیدارش یونس بن حبیب را نصیب
افتادی نزد همکس محجوب نشدی و اگر عیسی بن عمر ثقفی در پایه فضل او نظر کردی بفرط تقصیر خویش منفعل و خمیده
و اگر خلیل بن احمد فراهیدی وی را بدیدی در چشم کتاب عین خاشاک اعتراض فرو شدی و اگر سیبویه معاصرش بودی
بدانگاه که در مسئله زنبوریه بر کسائی غالب شد بر دوش خویش با تشریف افتخار در آستین بیارستی و اگر کسائی
حضورش دریافتی بجایگاه و تقرب رشیدی نرسیدی و اگر فراء زمان او دراک نمودی از سطوت مباحثش
راه فرار جستی و نستر زندان مامون عباسی از پی تعظیم تقدیم پای او فرا روی تقسیم نکردندی و اگر ابومحمد یزیدی
تحقیقاتش بشنیدی زیاده بر نقص خویش اعتراف آوردی و اگر اخفش مصنفات شریفش بدیدی محاسن
مآوی خویش بپرده خفا در پوشیدی و اگر ابوعبیده لغوی مبادی فصاحتش بسمع انصاف بنوشیدی
در توهین شعب عرب سخت کوشیدی و اگر ابوعمرو بن علاء بصری از خدمتش سعادت اندوختی بعلاج کمانی خود
استغال جستی و عقاید قوم در اسم وی با بیت و تحول نپیوستی و اگر ابوبکر با او سر همسری بودی از بیضا
شیرینش حلاوت قبول معزول نمودی و اگر مازنی را با وی اتحاد زمان افتادی در تقویت جاریه ادا افادت دادی

ناطور بروزن کاور نگاهبان و دیده بان و دشتبان شود

مع الاجمال آن استاد بیمال در شهر شوال از سال ششصد و پنجاه و چهار هجری از مادر بزاد مسقط الراس وی مدینه غرناطه است
که از بلاد قدیمه ملک اسپانیه بوده چون بدایره تحصیل قدم نهاد نخست از پی اکتساب صناعت اعراب بدرس نحاة مغرب
آغاز مراودت کرد و در حوزهٔ تدریس جمعی از اساتید نحو مانند ابوالحسن ابدی و ابی جعفر بن زبیر و ابن صایغ و ابوجعفر لبلی
حق ریاضات و قبول افاضات بجای آورد و فن قراآت از خطیب ابومحمد عبدالحق ابن علی بن عبدالله بیاموخت
و قرآن مجید بیست دور با جمیع مذاهب قراء نزد وی ختم کرد و هم با قراء خطیب حافظ ابوجعفر احمد غرناطی المعروف بابن الطباع
شرط تکمیل بپرداخت و دیگر بار در حضرت خطیب حافظ ابی علی حسین بن عبدالعزیز المشهور بابن ابی الاحوص از فاتحه کتاب
تا خاتمه سوره حجر قرائت نمود تا در تمام قراآت سبعه مهارتی کافی و خبرتی کامل بهم رسانید آنگاه برای اخذ احادیث
رسول و حفظ اخبار نبوی ملازم مجالس محدثین و اکابر اخبارتین شد در هر بلد از حافظی نام شنید و از محدثی نشان یافت
در ادراک حضور و کسب فوائدش تقصیر نکرد چنانکه گویند مشایخ وی در فن حدیث بچهارصد و پنجاه نفر رسید که از عموم
آن جماعت استجازت کرد و اجازت روایت یافت و علم فقه نزد شیخ علم الدین عراقی بخواند و در اصول فقه و صناعت
منطق و اندکی از علم کلام استاد ابوجعفر بن زبیر را تلمذ نمود و کتاب مستصفی غزالی و کتاب اشاره باجی از او استماع کرد و پس
قواعد میزان نزد بدرالدین محمد بن سلطان بغدادی استوار ساخت تا آنکه در عهد اساتید خویش بساط تدریس
بگسترد و طلبه صناعت ادب و فن قراآت و علم حدیث و معرفت تفسیر و غیر ذلک از جمیع بلاد اسپانیا و بسیاری
از شهرهای آسیا بدو گرد آمدند و در حد کبار مشایخ و عظمای اساتید خویش باملاء سنن و اقراء آیات و تعلیم ادبیات پرداختن
گرفت جمعی کثیر و انبوهی عظیم از شاگردان وی بمقام استادی فرا رسیدند و هم در عهد ابی حیان بتدریس و اقامت صنعت
اشتغال جستند علی الجمله جلالت شان و علو رتبت وی در سلسلهٔ علماء پیش از اندازهٔ اختصار است صلاح الدین صفدی
که خود از اجله خداوندان فضل و ائمهٔ ادب بوده و در سلک اجازت یافتگان وی منظوم باشد او در صفت ابوحیان گوید
لم ار في اشياخي اكثر اشتغالًا منه لاني لم اره قط الا يسمع او يشتغل او يكتب ولم اره على غير ذلك
یعنی من در میان استادان خود کس بکثرت اشتغال ابوحیان ندیدم چه من هیچگاه در خدمتش در نیافتم جز آنکه یا علمی بروی
قرائت میکردند و او استماع میکرد و یا آنکه خود بافادت مشغول بود و دیگران اصغاء مینمودند و یا آنکه بجمع و تالیف
و کتابت و تصنیف میگذرانید هرگز در غیر این سه حال وی را دیدار نکردم و خود را بحکم عزم الزام داده بود که بشغل درایت
نپردازد مگر یا در الکتاب سیبویه و یا در تسهیل ابن مالک و یا در مصنفات خویش مقدمه ابن حاجب را در نحو بهیچ وجه
نپسندیدی و همواره گفتی که هذا نحو الفقهاء در لسان وی حرزئی لکنتی پدیدار بود چنانکه بر حسب عادت مردم
اسپانیا در محاورات حرف قاف قریب بکاف اداء کردی ولی بهنگام قرائت کلام الله آن حرف نیز مانند دیگر حروف
پسندیده و نیکو گفتی انتهی شیخ کمال الدین ادفوی گوید وجرى على مذهب كثير من النحويين في تعصبه للامام علي بن ابي طالب رضي
الله عنه التعصب المتين یعنی ابوحیان نیز بسان بسیاری از نحویین در حق امیرالمؤمنین علی بر آیین تعصب سیرت
و در این باب مبالغتی شدید بظهور می آورد وقتی با شیخ بدرالدین ابن جماعه که منصب قاضی القضاتی داشت

گفت در آثار نبویه وارد است که رسول صلوات الله علیه با علی علیه السلام چنین گفت که لا یحبک الا مؤمن ولا یبغضک الا منافق یعنی ترا دوست ندارد مگر مؤمن و دشمن ندارد مگر منافق ایها القاضی آیا چنان دانی که حضرت مقدس نبوی در این خبر بصدق سخن کرده باشد گفت آری گفت پس تو میکه بر روی مبارک علی تیغ کشیده و در جدال وی بپای جسارت استوار ایستاده مبغض او بوده یا محب قاضی القضاة از جواب عاجز ماند و اصلاً پاسخی نتوانست آورد گویند ملکه امساک و خست زیاد و بر طبع ابو حیان غالب بود صفت بخل را چنان در محاضر و مجالس می ستود که ارباب همت کرم را و بدانگونه که خداوندان بخشش بر بذل و ریزش افتخار آورند وی بر قبض ید و فقد همت مباهات میجست خود در صفت خست و بخل خویش گفته

> رجاؤك فلسا قد غدا في حبالها / قنيصا رجاء للنتاج الى العقم
>
> اتعب في تحصيله واضيعه / اذن كنت معتاضا من البرء بالسقم

یعنی فلسی را که در دام کیسه من گرفتار شد امیدوار باشی چنان است که خود از عقیمی امید ولادت بری مهمات من در تحصیل آن فلس بسی رنج کشم و بر خویشتن تبه نهم و آنگاه تمنای کسی ضایع و نابود کنم اگر چنین کاری ناشایست از من سر زند چنان است که سلامت با بیماری معاوضت نمایم هم خود در ستایش درهم چند که برای انجام امری مبذول شده بود بنظم کشیده

> اني بشفيع ليس يمكن رده / دراهم بيض للجروح مراهم
>
> تصير صعب الامر اهون ما ترى / وتقضي لبانات الفتى وهو نائم

یعنی در انجاح امول خویش میانجی و شفیعی بر انگیخته که در کیش من پذیرائی سخن او محتوم و رد شفاعتش محال نماید و آن درهم سفید است که مرهم هر جراحت باشد و کارهای سخت بسی آسان کند و حاجات مرد بر آورد در حالتی که او خود در خواب باشد در کتاب نفح الطیب مسطور است که زر و سیم را چندان در خاطر ابو حیان مکانت قبول بود که تا به بهای نفایس کتب و شرایف نسخ نیز مصروف داشتن روا نمیداشت و با مشتری کتاب گفتی خدایت عقل معاش روزی فرماید من هر کتاب که محتاج شوم از خزاین اوقاف بعاریت می ستانم و چند انکه رفع حاجت کنم نزد خود نگاه میدارم ولی اگر از کسی یکدرهم بعاریت خواهم مضایقت کند و از اجابت چنین سؤال محقر در نغ نماید شیخ کمال الدین ادفوی از وی حکایت آورده که خود گفت من هر گاه تغزلات لطیف و اشعار عشاق استماع کنم در خاطرم حرقت و رقتی پدید گردد و بعاشقی و شیدائی مایل شوم و هر وقت ابیات شجاعت و دلیری و مفاخرات حماست و بهادری فرو خوانم طبعم بآن صفت اقبال آورد و از آن کلمات در قلب نیروئی و در دل توانائی حاصل آید ولی از اشعار جود و کرم و اخبار اسخیا و خداوندان همم هر چند اصغا کنم و یا قرائت نمایم اصلاً متاثر نگردم و در حال خویش هیچ تغییری نبینم آورده اند که ابو حیان را غرور در علم و حدت جوانی بدان داشت که با برخی از اساطین اساتید خویش مانند ابو جعفر بن طباع و ابن زبیر از در معارضت در آمد

سل
با تیغ برکشیدن تمشیر و کارد ...

و در صدور محافل و اثناء امالی خود بدان دو استاد بسی زلات و غفلات اسناد داد چون تجبر و تجری وی در حضرت آن دو شیخ مذکور افتاد سخت رنجیده و خاطر و آزرده حال شدند بلکه سعایت و نمیمت ارباب غرض جمرات کراهت بشعلات خصومت و کارکین و معادات برد تا تالیف و تکذیب روایات انجامید ابو حیان در طعن کلمات و رد مرویات ابن زبیر دست بتصنیف گشود و زبان قدح و تخطئه دراز نمود و در معارضه ابن طباع کتاب الماع بنوشت و از آن عادات و رسوم که ما بین شیوخ فنون و مدرسین علوم قدیما و حدیثا معهود بوده است هیچ فرو نگذاشت تا آنکه ابن طباع بناچار شکایت وی بخدمت امیر محمد ابن نصر المدعو بالفقیه بر داشت و ابن زبیر شرحی از مراتب عقوق وی و اضاعت حقوق خویش بحضرت سلطان عهد بنگاشت و فرمان اخذ و تنکیل او صدور یافته همینکه ابو حیان از آن واقعه آگاه شد بر حسب مصلحت وقت در حال بار ارتحال بربست و از مملکت اسپانیا روی فتنه راه ملک مصر گرفت چون در طی طریق بشهر فارس رسید سه روز اقامت جست و حضور ابو القاسم مزیاتی در آنجا ادراک کرد مع القصه مرکب برنشسته از دریا عبور کرد و بخاک مصر در آمد و این انتقال و شد رحال در سال ششصد و هفتاد و نه بوقوع پیوست در کتاب بغیة الوعاة تالیف مولانا جلال الدین عبد الرحمن سیوطی مسطور است که بخط من خود در کتاب نضار از مؤلفات ابو حیان نحوی خواندم آنست که خود گفته یکی از دواعی اکیده و محرکات شدیده من در جلاء شهر غرناطه و ترک ملک اندلس آن شد که از دانشمندان خاک اسپانیا حکیمی که در چندین فن از شعب معقول چون منطق و فلسفه و ریاضی و طبیعی بسی مهارت و حذاقت داشت و بسالها در آن صناعات مدت تدرب و تجری کرده بود با حکمران آن مملکت گفت که مرا روز مرگ نزدیک شده و آفتاب زندگانیم بر لب دیوار رسیده و البته آن تکاپوی عظیم و رنج بسیار که در راه آموختن این رموز شریف و اندوختن این کنوز نفیس برده ام بر ضمیر دقیقه رس مستور نیست اگر این گنجها با خویشتن بزیر خاک برم و بدست حافظ گنجوری نسپارم مرا کاری نه بر طبق پسند خردمندان نموده باشم که عمری دراز در حضرت فلاسفه عهد و مطالعت کتب متقدمین بسر برده برای دوستداران خویش جز دریغ و افسوس چیزی بیادگار نگذارم و ظیفه آنکه فرمان ملوکانه نفاذ یابد که در تمامت مراکز و نقاط قلمرو محروس از هوشمندان هنر دوست و مستعدان خاطر آگاه جمعی فراهم نمایند و بشرط تلمذ بدست من بسپارند تا آنچه بروزگاری دراز ذخیرت خاطر نموده ام در زمانی اندک بدیشان بیاموزم پادشاه اندلس را تقریر آن حکیم مطبوع افتاد و بر حسب ملتمس وی گروهی از خداوندان استعداد را اعداد آن تعلیم نمودن فرمود از آنجمله یکی مرا که ابو حیانم برای تلمذ نامزد نمود و بپاداش آن خدمت بنام من راتبه نیکو و مقرری نغز در دیوان مرقوم و مقرر افتاد ولی چون مرا از شاگردی آن فیلسوف ننگ آمدی و از انتظام در تلامذه وی عار داشتی ناچار از بیم اکراه و اندیشه اجبار طریق فرار گرفتم و ناموس مردمی و آزادگی خویش از ننگ چنان شهریه و عار چنان تشریف حراست کردم بالجمله ابو حیان زمانی در اسکندریه اقامت جست و در آنجا خدمت شیخ عبد النصیر بن علی بن یحیی المریوطی ادراک نمود و علم قرائت نزد وی از سر گرفت و هم در ملک مصر بر شیخ ابو طاهر اسمعیل بن هبة الله الملیجی جمیع قرائت بخواند

وزمانی بعید در اقطار مصر و عراق و شام و حجاز و یمن و بلاد سودان و بسیاری از آسیا گردش کرد و از عموم مشایخ و اغلب ائمهٔ
آن بلدان اجازات گرفت شیخنا ابوعبدالله محمد بن سعید زعیمی گوید ابوحیان خود گفت جملة من سمعت منهم ومن اخذت عنه
والمجيزون اكثر من الف یعنی کسانی که من از ایشان استماع احادیث و اخذ علوم کردم تا قرب پانصد کس شمار آیند
و آنان که مرا اجازت روایات و نقل مؤلفات بخشیدند بیش از هزار باشند هم زعیمی گوید از غرایب اتفاقات که ابوحیان را
در میان رواة افتاده آنست که او سه خبر از حضرت خیر البشر حدیث کند که در سلسلهٔ سند هر یک مابین او و رسول صلی الله
علیه و آله نام هشت راوی بیش فاصله نیفتاده و همین مایهٔ استعجاب و استغراب رواة آثار آمده چه ابوحیان بدان صفت که در اول
ترجمت یاد کردیم از علمای مائهٔ هشتم هست و با تمادی طول انقدار از زمان تخلل رواتی اندک که جملگی از معمرین باشند
و در آغاز عمر اخذ حدیث نموده در انجام زندگانی کنند بس شگفت و بدیع خواهد بود سیما با توافق شمار محدثین در هر سه
روایت اما سند روایت اولی بدین سیاق است که ابوحیان را احمد پسر احمد بن موید همدانی و مونسه دختر ملک عادل ایوب بن
شادی خبر داده گفتند که ابوالفخر اسعد بن سعید بن روح ما را روایت کرد و گفت فاطمه جوزجانیه دختر عبدالله بن احمد
حدیث آورد و گفت ابوبکر محمد بن عبدالله بن رنده ضبی اصفهانی مرا حکایت نمود گفت حافظ ابوالقاسم سلیمان بن
احمد بن ایوب بن مطیر لخمی طبرانی ما را اعلام داد و گفت عبدالله بن ماحس قیسی در ارض رماده الرمله بسال دویست و هفتاد و
چهار هجری مرا نقل کرد و گفت ابوعمر زیاد بن طارق تابعی مرا اخبار داد و بدانوقت از عمر ابوعمر یکصد و بیست سال بر آمده بود
گفت از ابوجرول زهیر بن صرد جشمی شنیدم که گفت چون ما را بروز حنین لشکر اسلام اسیر گرفتند و بحضرت مقدس نبوی
آوردند من پیش شدم و این اشعار سرودن گرفتم

امنن علينا رسول الله في كرم — فانك المرء نرجوه وننتظر
امنن على بيضة قد عاقها قدر — مشتت شملها في دهرها غير
ابقت لنا الدهر هتافا على حزن — على قلوبهم الغماء والغمر
ان لم تداركهم نعماء تنشرها — يا ارجح الناس حلما حين يختبر
امنن على نسوة قد كنت ترضعها — اذ فوك تملؤه من محضها الدرر
اذ انت طفل صغير كنت ترضعها — واذ يزينك ما تاتي وما تذر
لا تجعلنا كمن شالت نعامته — واستبق منا فانا معشر زهر
انا لنشكر للنعماء اذ كفرت — وعندنا بعد هذا اليوم مدخر
فالبس العفو من قد كنت ترضعه — من امهاتك ان العفو مشتهر
يا خير من مرحت كمت الجياد به — عند الهياج اذا ما استوقد الشرر
انا نؤمل عفوا منك تلبسه — هدي البرية اذ تعفو وتنتصر
فاعف عفا الله عما انت راهبه — يوم القيمة اذ يهدى لك الظفر

خلاصه ترجمت اینکه ای رسول خدای بر ما اسیران در بذل رحمت و شمول کرم خویش منت گذار چه براستی در سرای امکان
و تمامت گیتی مردی جز تو که بر جای لطفت وی طمع بندیم و چشم آرزو بعفو و مردمی او بر دوزیم باز نشناسیم بر اهل و ساکنانی
که عوائق روزگار تار و پود اتفاقشان از هم پراکنده سپاس آور که ضیاء دهر ما را بدام اسیری در افکند بسی مویه کنان
نوحه گر از ما در سنگلاخ دشت مهجور گذاشت که لشکر غم بکشور خاطرشان مستولی گشت و جمله را دل در غمرات اندوه
فرو شد ای پیغمبر خرد پرور که جمیع بخردان جهان در میزان امتحان با تو همسنگ شدن نتوانند اگر بازماندگان ما را
ببخشایشی که تواش خداوند باشی فرانگیرد البته همگی پامال هلاک و دست فرسود دهر خواهند بود ای رسول الله
از قبیلهٔ بنی سعد که اینک اسیران ایشان بدست لشکر اسلام گرفتار اند بدان زنان منت نه که بعهد کودکی و شیرخوارگی
از پستان همی شیر مکیدی و دهان مبارکت از زلال آن همی سرشار فرمودی و این بوقتی گذشت که تو را
تن صبا و خورد سالی در میان بود و زنان بنی سعد در بادیه و حضر شرط حضانت بجای آورده ترا در کنار و آغوش
خویش بپروراندند اینک پاداش آن روزگار ما را لباس سردی که تا بوتشان برداشته آید مفرمای و بدین جمع که از قبیلهٔ
بنی زهره اند ابقاء نمای بتحقیق ما گروهی سپاس گذار باشیم که چون دیگر مردم کفران ایادی نمایند ماهی شکر انعام
ولینعمت بجای آوریم و پس از امروز نیز در ما از اداء حق سپاس و قضاء دین منعم بسی اندوختهاست پس تشریف کرم
و کسوت عفو از مادران رضاعی خویش دریغ مفرمای ای آنکه بهنگام کارزار و اشتعال شرارهٔ پیکار کمیتهای راهوار
بسواری وی بالیدن و افتخار آورند همانا از تو بردباری و خلعت بخشایشی امید میبرم که قامت تمام آفرینش
بدان بر دیپوشانی پس ما را بکرم خویش زینهار عفو ببخشای که خدایت بهنگام رستخیز از آنچه بیمناک باشی ببخشاید و این
صدقهٔ عفو پاداش و سپاس این فیروزی که خدایت بارمغانی روزی داشته مبذول فرمای چون پیغمبر رحمت
این اشعار بشنید فرمود از سبایای شما آنچه نصیب من و بنی عبد المطلب است بشما بازگذاشتم پس قریش گفتند
آنچه از ایشان سهم ما آید خدا و رسول را باشد انصار نیز گفتند ما كان لنا فهو لله ولرسوله اما سند روایت
ثانیه بدین سیاق رود که شیخ ابوحیان همان اسانید که با بوالقاسم طبرانی رسد روایت کند که طبرانی گفت
جعفر بن حمید انصاری دمشقی مرا خبر داد که جدامی من عمر بن ابان مدنی مرا حدیث کرد که انس بن مالک صحابی
مرا طریق وضو کردن باز نمود و آن چنان بود که کوزهٔ آب برگرفت و در طرف یسار خویش بر زمین نهاد مقداری
آب بکف یمین خود بریخت و سه بار دست راست بشست آنگاه کوزهٔ آب بجانب یمین وی در داده بسیاق سابق هر یک
از اندامهای غسل سه بار تغسیل نمود آنگاه بر سر خود مسح کرد و اندکی آب از کوزه برگرفت و صماخین هر دو گوش
بآن مسح نمود راوی گوید گفتم همانا هر دو گوش خویش مسح کردی گفت ای غلام دیدی و نیک فهم کردی یا آنکه دیگر باره
وضو از سر گیرم گفتم بتحقیق کفایت نمود و درست فهم کردم گفت خود رسول خدای را دیدم که اینچنین وضو کرد
و اما سند روایت ثالثه بدین سیاق است که ابوحیان بسند سابق از طبرانی حدیث کرده و طبرانی از محمد بن احمد بن
یزید قصاص بصری و او از دینار بن عبدالله غلام انس بن مالک صحابی و او از مولای خود انس روایت کرده که گفت رسول خدا

سرشار بروزن خروار معنی لبریز است برهان

طوبی لمن رآنی وآمن بی ومن رأی من رآنی وآمن بی ومن رأی من رأی من رآنی یعنی رسول خدای فرمود
خوشا کسی را که با ایمان بدیدار من فائز شود و در شمار اصحاب معدود آید و یا از یاران من یکی را دریابد و در سلک تابعین
منظوم گردد و یا یکی از تابعین اصحاب را ادراک کند و خود از تبع تابعین محسوب شود و هر یک ازین سه روایت بر حسب
اتفاق تا این شیخ ابوحیان تا حضرت رسالت پناه صلواة الله وسلامه علیه وآله هشت راوی بیش فاصله نیفتاده
و دیگر از بدایع وقایع و غرایب اتفاقات که در مرویات وی آورده اند آن است که در سلسله روات دو حدیث
از اخبار مرویهٔ او چندان روایت ابناء از آباء اتفاق افتاده که نقض عموم محدثین و علمای آثار در هیچ سندی بنظر نرسیده
سیاق سلسلهٔ روات حدیث اول بدینگونه است حدثنا اثیر الدین ابوحیان الغرناطی عن ابن ابی
الاحوص عن قاضی الجماعة ابی القاسم احمد بن یزید بن عبد الرحمن بن احمد بن محمد بن احمد بن مخلد بن
عبد الرحمن بن احمد بن تقی بن مخلد بن یزید القرطبی عن ابیه عن ابیه عن ابیه عن ابیه عن ابیه عن ابیه عن ابیه الامام تقی
بن مخلد بسنده عن عبد الله بن عمر ان النبی مر بمجلسین احدهما یدعون الله ویرغبون
الیه والآخر یتعلمون العلم ویعلمونه فقال کلا المجلسین خیر واحدهما افضل من الآخر اما
هؤلاء فیتعلمون ویعلمون الجاهل وهم افضل واما هؤلاء فیدعون الله ویرغبون
الیه ان شاء اعطاهم وان شاء منعهم وانا بعثت معلما ثم جلس فیهم حاصل معنی متن حدیث مبارک آنکه پیغمبر خدای بر دو محفل
از مسلمانان عبور فرمود مردم یکی از آن دو جمعی خدا را میخواندند و بدرگاه حق سبحانه روی آورده شرط دعا و تضرع
بجای می آوردند و حاضران مجلس دیگر بتدریس و تعلیم و تعلم میپرداختند برخی بآموزگاری و افادت اشتغال میجستند
بعضی باکتساب دانش و استفادت حضرت مقدس نبوی چون آن دو محفل بنگریست فرمود کار هر دو محضر
نیکوست ولی یکی ازین دو را برآن دیگر فضیلت و فزونی باشد آنانکه کار دانش آموزی و فوائد اندوزی پیش گرفته اند
افضل از آن جماعت باشند که پیوسته خدای سبحانه را یاد کنند و در ثواب و انجاح او رغبت آورند زیرا که پروردگار
عز و جل را اگر مشیت بالغه تعلق گیرد مسئول ایشان اجابت فرماید و گرنه بر حسب اراده کاملهٔ خویش جمله را محروم دارد
من خود بتعلیم مردم جهان و تکمیل مکارم اخلاق مبعوث و انگیخته شده ام عبد الله عمر گفت آنگاه جناب ختمی مآب
بمحضر اهل علم درآمد و با ایشان بنشست اما سیاق سلسلهٔ رواة خبر ثانی چنین است که شیخ ابوحیان بسند خود از
ابوالحسن بن ناصر که متصل است بوسایط چند با شیخ رزق الله بن عبد الوهاب تیمی روایت کرده که او گفت سمعت ابی ابا
الفرج عبد الوهاب یقول سمعت ابی ابا الحسن عبد العزیز یقول سمعت ابی ابا بکر الحرث یقول سمعت ابی اسد یقول
سمعت ابی اللیث یقول سمعت ابی سلیمان یقول سمعت ابی ابا الاسود یقول سمعت ابی سفیان یقول سمعت ابی
یزید یقول سمعت ابی اکینة یقول سمعت ابی الهیثم یقول سمعت ابی عبد الله یقول سمعت رسول الله
صلی الله علیه وسلم یقول ما اجتمع قوم علی ذکر الا حفتهم الملائکة وغشیتهم الرحمة
حاصل معنی آنکه رسول خدای فرمود هر آنگاه گروهی از اهل الله بر یاد حق فراهم آیند فرشتگان ایشان را از هر جانب فرا گیرند

ورحمت

ورحمت واسعهٔ پروردگار بر ایشان احاطت نماید در حدیث نخستین نه پسر از نه پدر خود و در خبر دیگر دوازده پسر از دوازده
پدر خویش روایت کرده و اینچنین نقل در اسانید اخبار و روایات احادیث اتفاق نیفتاده است در کتاب نفح الطیب من غصن الاندلس
الرطیب تالیف احمد بن محمد الشهیر بعلامهٔ مقری مسطور است که استاد ابوحیان در زمانیکه از مغرب زمین ارتحال جست
و در ارض مصر مقام گزید وصیتی نغز از برای مردم آنملک انشاء نمود که در قوانین سلوک و معاشرات و رسوم تمدن
و تعیش بهتر از آن دستوری بدست ارباب تجربت و خداوندان دانش نگاشته نیامده چون نسخهٔ آن وصیت نفیس
بس عزیز الوجود بود نخست عبارت آن بعینها پرداخته سپس بمضمون حکمت مشحونش اشارت رفت و این نسخه
از روی خط ابی الطیب بن علوان تونسی نقل افتاده و او از کسانی است که در مدارس شاگردان استاد ابوحیان
تربیت یافته و این وصیت از استاد خویش فرا گرفته گوید

ینبغی للعاقل ان یعامل کل احد فی الظاهر معاملة الصدیق وفی الباطن معاملة العدو فی التحفظ منه والتحرز
ولیکن فی التحرز من صدیقه اشد فی التحرز من عدوه وان یعتقد ان احسان شخص الی اخر وتودده الیه
انما هو لغرض قام له فیه یتعلق به یبعثه علی ذلک لا لذات ذلک الشخص وینبغی ان یترک الانسان الکلام فی شیء
فی ذات الله تعالی وما یتعلق بصفاته وما یتعلق باحوال انبیائه وفی التعرض لما جری بین الصحابة وفی التعرض ایضا
لائمة المذاهب وفی الطعن علی صالحی الائمة وعلی ارباب المناصب والرتب من اهل زمانه وان لا یقصد احدا
من خلق الله سبحانه وتعالی الا علی حسب الدفع عن نفسه وان یعذر الناس فی مباحثهم واذا کان
فان ذلک علی حسب عقولهم وان یضبط نفسه عن المراء والاستهزاء والاستخفاف بابناء زمانه وان لا یبحث
الا من اجتمعت فیه شرائط الدیانة والفهم والمزاولة لما یبحث وان لا یغضب علی من لا یفهم مراده ومن
لم یدرک ما یدرکه وان یلتمس مخرجا لمن ظاهر کلامه الفساد وان لا یقدم علی تخطئة احد ببادی الرأی
وان یترک الخوض علی علوم الاوائل وان یجعل اشتغاله بعلوم الشریعة ولا ینکر
علی الفقراء ولیسلم لهم احوالهم وینبغی للعاقل ان یلزم نفسه التواضع لعبید الله
سبحانه وتعالی وان یجعل نصب عینیه انه عاجز مفتقر وان لا یتکبر علی احد
وان یقل من الضحک والمزاح والخوض فیما لا یعنیه وان یتظاهر لکل بما یوافقه فیما لا
معصیة لله تعالی فیه ولا جرم مروءة وان یاخذ نفسه باجتناب ما هو قبیح عند الجمهور
وان لا یظهر الشکوی لاحد من خلق الله تعالی وان لا یتعرض بذکر اهله ولا
یجری بذکر حرمه بحضرة جلیسه وان لا یطلع احدا علی عمل خیر یعمله لوجه الله تعالی
وان یاخذ نفسه بحسن المعاملة من حسن اللفظ وجمیل التغاضی وان لا یرکن
الی احد الا الی الله تعالی سبحانه وان یکثر من مطالعة
التواریخ فانها تلقح عقلا جدیدا والله سبحانه تعالی اعلم

حاصل مقصود آنکه مرد دانشمند را سزاوار آن است که هر کس را بظاهر دوست خود دانسته تمامت لوازم دوستی
مرعی دارد ولی بباطن وی را دشمن انگاشته هیچگاه از مکر و کیدت او ایمن ننشیند و بایستی از آنکس که دعوی دوستی
و مصادقت وی همی کند بیشتر بر حذر باشد تا آنکس که از معادات و خصومت دم زند چون عاقل بنگرد که کسی با دیگری
شرط احسان بجای آورد و همواره طریق وداد و مسلک داد دارد البته بیقین بداند که آن شخص دوستار را غرضی در صمیم
ضمیر مسطور است که داعی عقد مودّت و استحکام عهد محبت گشته نه آنکه حبی خالص بر ذات محبوب علاقت گرفته
آنسان باید در خصوص شش امر بهیچوجه سخن نراند و در آنها جز خاموشی و تسلیم تکلیفی نشناسد نخست در حقیقت ذات
اقدس باری دوّم در کیفیت صفات الهی سوّم در آنچه متعلق باحوال پیغمبران است چهارم در مقالاتی که
مابین صحابه رسول گذشت پنجم در باب تعرض پیشوایان مذهب ششم در طعن ارباب صلاح و خداوندان مناصب
باید مرد بخرد هیچگاه آهنگ آزار کسی از بندگان خدا نکند مگر باندازه دفاع و حراست خویشتن و مردم را در گفتگو
و ادراکات هر یک معذور دارد و اگر بر خطا و لغزش کس آگاه گردد بطعن و طنز وی مبادرت نجوید چه هر کس بر حسب
فهم و مقدار دانش خود همی سخن کند و هم خود را همواره از راه جدال و مراء بر کنار دارد و بر ابناء زمان خویش
توهین و استخفاف ننماید و چون خواهد با کسی آغاز مباحثت کند تا مراتب دیانت و دانش و ممارست وی نیازماید
در میدان بحث و مجارات او قدم نگذارد و اگر کس سخن وی نفهمد و آنچه خود دانسته دیگری نیک نداند
بطیش و خشم برنخیزد و اگر کس کلامی راند که بصورت نه برونق صواب و سداد است تا طریق امکان مسدود
نباشد آن کلام را بتوجیهی لایق و حملی نیکو اصلاح نماید و در نظره اولی و بادی رای بتخطئه کس اقدام ننماید و در کتب
فلاسفه و فنون اوائل خوض نکند و از جاده علوم شریعت پای بیرون ننهد و در تحصیل آنها تغافل نورزد و بر سلوک
فقراء طریقت و درویشان انکار نیارد و بداند کان خدا اجابت تواضع و طریق خضوع سپردن پیشه کند و همواره عجز و فقر
خود را نصب العین خویش سازد و با احدی از بندگان حق سبحانه نخوت و تکبر رفتار ننماید و در خندیدن و هزل و
بیهوده سرودن طریق تقلیل گیرد و با هر کس موافق میل و مطابق اراده وی رفتار و کردار آورد
بشرط که از معصیت خدای سبحانه و مخالفت مقتضای مردمی محفوظ ماند و خود را بدان مدارد که هیچگاه کرداریکه
نزدیک جمهور مردم زشت و قبیح است نگردد و هرگز در نزد خلق اظهار شکوی ننماید و نزد بیگانگان از کسان
و خویشاوندان خود تعریض نیاورد و بحضور جلیس خود از پردگیان خویش چیزی یاد نکند و همی بکوشد تا اگر عملی
بوجه الله نموده پوشیده ماند و کس بر آنکار اطلاع نیابد و باید نگاه معاشرت و محاورت حسن معاملت شعار خویش
سازد جز بلفظ نغز و کلام خوش لب نگشاید و جانب اغماض و تغافل از دست ننهد و جز بخدای عز و جل بر هیچکس
اعتماد نجوید و در کتب تواریخ و سیر گذشتگان همی سیر کند که مطالعت اخبار اُمَم ماضیه و قرون خالیه بر عقل
و خرد مزید آورد و بر علم و دانش بیفزاید صاحب تاریخ اندلس گوید برخی از علما گفته‌اند که شیخ اثیرالدین ابوحیان
غرناطی منکر عالم درویشان بوده و طریقت ایشان پسندیده نمیداشت سیما در حق شیخ ابی مدین یاد قدح و طعن بسیار نموده

سَداد . کسحاب درستی و راستی در کردار و گفتار . منتهی الارب

که مریدان و معتقدان او را در نقل غرائب نوادر یکه از وی حکایت آورده‌اند تکذیب مینمود ولی آنچه خود در ضمن این اندرز
نامه و پند سودمند درج نموده و در باب اجتناب از طعن صلحاء است و انکار فقراء طریقت وصیتی صریح و نصیحتی صحیح
آورده منافی آن اسناد است حاشا که دانشمندی مانند استاد ابوحیان کرامات اولیا تسلیم ندارد و خوارق عادات
در حق ایشان دروغ انگارد خصوصاً با ملاحظه آنکه او خود کرامت چند از این طایفه حکایت کرده و شاگردان او تمامت
آن حکایات در کتب و مصنفات خود از وی روایت نموده‌اند منجمله فاضل رعینی گوید استاد ابوحیان گفت از ابو تمام
غالب بن حسن خزاعی که یکی از فقهاء معروف و مقریان مشهور بشمار رود مرویست که گفت نوبتی زیارت تربت شیخ
بزرگوار و قطب عالیمقدار ابوالحسن بن جالوت را عزیمت نموده آهنگ گورستان مسلمانان کردم چون بمقصد خویش
در پیوستم مزار ابن جالوت که مرا مقصود بود از میان قبور تعیین نمودن نتوانستم چه هیچگاه بسعادت زیارتش فایز نیامده بودم
تأمل کردن گرفتم ولی خاک آن شیخ جلیل بهیچ دلیل تشخیص و امتیاز ندادم و عاقبت مأیوس بازگشتم همینکه چند گام در نوشتم
ناگاه از گوری آواز برآمد یا غالِبُ أَتَمْشِي هٰكَذا وَتَدَعُنِي یعنی ای غالب میروی بر حالتی که مرا زیارت نکردی پس از سر
آن گور برگشتم و شرط زیارت بجای آوردم و هم در کنار مزار نشستم در این میانه پسر ابن جالوت وارد قبرستان شد پرسیدم خاک
پدرت کدام است گفت همانکه بر کنارش نشسته دانستم که خود روان پاک شیخ بود که مرا ندا در داد و بخاک خویش ارشاد نمود
راوی گوید پس ابوحیان با آنکه از اینگونه کرامات خود بسی حکایات آورده چگونه معتقد اهل سلوک نبوده و بر اقطاب عرفا
و اوتاد فقراء انکار مینمود بلی آنچه در این باب بدو انتساب داده‌اند همانا در حق کسانی است که بر داعیه پیری و صورت
درویشی بر آمی نیارند و از مقامات عارفین و منازل سالکین قدمی نپیمایند و بشید و زرق همی اموال مریدان بستانند و در بهای
حشیش و دیگر مشتهیات خویش مصروف دارند و از این قبیل مرقع پوشان دغل و خرقه تبجحان صاحب حیل جمعی وافر با استاد ابوحیان
معاصر بوده‌اند و او بروایت ابن حمامه این قطعه در صفت آن جماعت و دیگر ابناء زمان خویش گفته است

حَلَبْتُ الدَّهْرَ أَشْطُرَهُ زَماناً ‌‌ ‌ وَأَغْنانِي العِيانُ عَنِ السُّؤالِ
فَما أَبْصَرْتُ مِنْ خِلٍّ وَفِيٍّ ‌ ‌ وَلا أَلْفَيْتُ مَشْكُورَ الخِلالِ
ذِئابٌ فِي ثِيابٍ قَدْ تَبَدَّتْ ‌ ‌ لِرائِيها بِأَشْكالِ الرِّجالِ
وَمَنْ يَكُ يَدَّعِي مِنْهُمْ صَلاحاً ‌ ‌ فَزِنْدِيقٌ تَغَلْغَلَ فِي الضَّلالِ
تَرَى الجُهّالَ تَتْبَعُهُ وَتَرْضَى ‌ ‌ مُشارَكَةً بِأَهْلٍ أَوْ بِمالِ
فَيَنْهَبُ مالَهُمْ وَيُصِيبُ مِنْهُمْ ‌ ‌ نِساءَهُمُ بِمَفْتُوحِ الفِعالِ
وَيَأْخُذُ حالَهُ دَوْداً فَيَرْمِي ‌ ‌ عِمامَتَهُ وَيَهْرُبُ فِي الرِّمالِ
وَيَجْرُونَ النُّفُوسَ وَذا رِجْسٍ ‌ ‌ تَقَرْمَطَ فِي العَقِيدَةِ وَالمَقالِ

خلاصه معنی آنکه عمری دراز در تجربت و آزمودن زمان بگذرانیدم و از پی اختیار پستان روزگار بدوشیدم تا در شناسائی
و دانائی بمقامی پیوستم که خود مرا دیدار

و آزمایش از جستجوی و پرسش بی‌نیاز ساخت پس در میان طبقات مردم یک دوست با وفا نشناختم و یک خدا و مذهبی نیافتم
همانا گرگانی چند باشند در لباس انسانی و درندگانی چند در هیکل آدمی از ایشان آنکس که دعوی صلاح و تصوف و سخن
از ارشاد و سلوک راند همانا خود زندیقی است در تیه ضلال و منافقی در کسوت ارباب وداد مردم را وانمایی چنین که از دنبال
وی بشتابند و او را در مال و عیال شریک خود شناسند پس او مال مریدان بتاراج برد و از زنان ایشان کام گیرد
و بوقت حال مانند مردم دیوسار مجنون وار دستار سر براندازد و سوی رهگذار بگریزد و مریدان مانند گله برازی آن
پلید خارجی که خود بعقیدت و کیش پیرو قرامطه است همی راه در نوردند و از دنبال وی برگردند همانا مذاهب ابوحیان
که در مسائل نحو از جمیع معربین بدانها استبداد نموده بسیار است بدانسان که اگر غالب آن مذاهب از کتب نحاة ملتقط آمده
شرح نگارش رود بناچار از اسلوب بلکه از موضوع این نامه مبارک بیرون شدن باید صاحب روضات الجنات گوید
نام ابوحیان اکثر اسامی معربین است از حیثیت ذکر در خلافیات نحو در هر مضارعی بقولی منفرد گشته و در هر محلی بحد شبیهه
اختصاص جسته مولانا جلال الدین عبد الرحمن سیوطی در ترجمت احوال و شرح اخبار وی گوید من در کتاب جمع الجوامع
که در اشتمال قواعد اعراب و استجماع اقاویل نحاة چونو مولفی بقلم ادبی نگارش نیافته بر مصنفات ابوحیان اعتماد نموده ام
ای عجب که نحریری چنین یگانه را در نقل دو آیت قرآنی لغزشی شگفت افتاده که کس وی را با تبحری چنان معذور داشتن
نتواند چنانکه ملکزاده دانشمند اعتضاد السلطنه وزیر علوم بدان شرح بدیع که در کشف معضلات و حل معلقات
کتاب آثار الباقیه عن القرون الخالیه تالیف استاد الحکما ابوریحان محمد بن احمد بیرونی نوشته و برای پایه تدرب
و اندازه احاطت خویش بر صفحه روزگار آیتی نگاشته بدان دو خطا اشارت نموده و آنها را در سلک زلات شگرفی
چند که فحول مشایخ و اساتید علما را در نقل آیات قرآنی افتاده انتظام بخشیده و چون هر یک از آن تحریفات داخل نوادر
اخبار علما و بدایع تراجم دانشمندان است از اینروی بذکر تمامت آنها در این مقام مبادرت رفت با شرح اقتدا
بوزیر علوم بعنوان استطراد و تبعیت و جمع بین الاشباه و النظائر از عبارت شرح آثار بعینها نقل افتد مصنف در ضمن
القول علی ماهیة التواریخ گوید کلما یتعلق بمعرفة بدء الخلق و احوال القرون السالفة فهو مختلط
بتزویرات و اساطیر لبعد العهد به و امتداد الزمان بیننا و بینه و عجز المعتنی به عن حفظه
وضبطه وقد قال تعالی الم یأتهم نبأ الذین من قبلهم لا یعلمهم الا الله م
شارح در ترجمه گوید هر چیز که تعلق دارد بمعرفت آنها ول خلقت و احوال قرنهای گذشته غیر مضبوط است و مخلوط با کاذیب
و اساطیر بجهة بعد عهد بآن مبداء و امتداد زمان میان ما و میان او و عجز از ضبط و حفظ آن قال الله تعالی الم یأتهم
نبأ الذین من قبلهم الخ و در ذیل شرح فرماید استدلال مصنف بآیه کمال حیرت است از اینکه چنین آیه در کلام الله
مجید نیست و نزدیک باو از حیثیت لفظ و معنی هست چنانکه در سوره مبارکه توبه الم یأتهم نبأ الذین من قبلهم
قوم نوح و عاد و ثمود و قوم ابراهیم و اصحاب مدین و المؤتفکات أتتهم رسلهم بالبینات فما
کان الله لیظلمهم

ولکن کانوا انفسهم یظلمون و در سوره مبارکه ابراهیم الم یأتکم نبأ الذین
من قبلکم قوم نوح و عاد و ثمود و الذین من بعدهم لا یعلمهم الا الله و در سوره مبارکه تغابن
الم یأتکم نبأ الذین کفروا من قبل فذاقوا وبال امرهم و لهم عذاب الیم اگرچه با اینهمه فضیلت
مصنف اشتباهی باین وضوح کمال حیرت را دارد ولکن لیس هذا باول قارورة کسرت فی الاسلام
از این قبیل اشتباه در آیات کلام الله برای مفسرین و علمای بیان زیاده واقع شده استبعاد درباره ایشان که صاحب فن
بوده اند بیشتر از فاضل عظیم الشان است و حال آنکه بر ایشان نیز جای توبیخ نیست چه سهو و نسیان لازمه خلقت انسان است
الجواد قد یکبو و الصارم قد ینبو و آنچه سهو از علما در آیات دیده ایم نقل میکنیم از جمله سهوها سهو قاضی
بیضاوی است در تفسیر آیه مبارکه المغضوب علیهم که گفته قیل المغضوب علیهم الیهود لقوله تعالی فیهم
من لعنه الله و غضب علیه و آیه مزبوره در سوره مبارکه مائده است بدون لفظ منهم باینطور قل هل أنبئکم بشر من
ذلک مثوبة عند الله من لعنه الله و غضب علیه و جعل منهم القردة و الخنازیر و عبد الرحمن
جامی در شرح کافیه سهوی برای ابن حاجب ثابت نموده چنانکه گفته و حکم المصنف فی شرح المفصل فی مباحث الاستثنا
ان قوله تعالی و لها منذرون و فی قوله تعالی و ما اهلکنا من قریة الا و لها منذرون صفة
القریة و حال آنکه در این آیه واو نیست از طریق آنست و ما اهلکنا من قریة الا لها منذرون
و در آیه که واو بعد از استثنا واقع شده نظیر آیه مزبوره این آیه است و ما اهلکنا من قریة الا و لها کتاب معلوم
و ابن هشام در مغنی اللبیب در تفسیر آیه مبارکه یا ایها الذین آمنوا لا تتخذوا بطانة من دونکم گوید تحصل للامام
فی تفسیر هذه الآیة سهو فانه سئل ما الحکمة فی تقدیم من دونکم علی بطانة فاجاب بان محط النهی هو
من دونکم لا بطانة فقدم الاهم چه سائل در سؤال مغلطه کرده و امام فخر رازی اعتقاد صحت سؤال را نموده
بطریق مذکور جواب داده و همچنین اشتباهی از ابوحیان روایت کرده که در سوره انبیا متعرض تفسیر لفظ زبر شده
بعد از قوله تعالی و تقطعوا امرهم بینهم و حال آنکه زبر در این سوره نیست و در سوره مبارکه مؤمنین است
و در آنجا اصلا متعرض تفسیر این لفظ نشده و سفاقسی و شهاب الدین حلبی نیز هر یک در تفسیر خود این اشتباه را نموده اند
و غرض ابن هشام از اینکه بعد از اثبات سهو ابوحیان گوید و تبعه علی هذا السهو رجلان تخصا من تفسیره اعرابا
این دو مفسر است چنانکه دمامینی و شمنی در حاشیه خود ذکر کرده اند و هم ابوحیان در بیان معنی ان زائده گوید
زمخشری و شلوبین برای ان زائده زیاده بر تاکید معنی دیگر ثابت کرده اند و گفته اند از ان زائده غیر از تاکید
که فاهمه عموم حروف زائده است معنی سببیت نیز مستفاد میگردد چنانکه در کریمه و لما ان جاءت
رسلنا لوطا سیء بهم از آن حرف زائده چنین مفهوم میشود که مجیء رسل سبب اسائت لوط گردید و در آیه
و لما جاءت رسلنا ابراهیم بالبشری قالوا سلاما سببی مستفاد نگردد چه سلام رسل
از مجیء ایشان مسبب نبود همانا او را در نقل قصه ابراهیم اشتباه و غلط افتاده زیرا که کلمه لما با جمله سیء بهم

در آیه واحد بیاورده واین صحیح نیست چه آیه که در سوره عنکبوت است بر کلمه ولما افتتاح یافته صورت آیه اولی چنین است
وَلَمَّا جَاءَتْ رُسُلُنَا إِبْرَاهِيمَ بِالْبُشْرَى قَالُوا إِنَّا مُهْلِكُوا أَهْلِ هَذِهِ الْقَرْيَةِ وصورت آیه ثانیه
بدینگونه است وَلَقَدْ جَاءَتْ رُسُلُنَا إِبْرَاهِيمَ بِالْبُشْرَى قَالُوا سَلَامًا قَالَ سَلَامٌ
واز انجمله سهو صاحب تلخیص است در اواخر باب مسند الیه در مبحث ایراد کلام بر خلاف مقتضی ظاهر که گفته ومنه
التَّعْبِيرُ عَنِ الْمُسْتَقْبَلِ بِلَفْظِ الْمَاضِي تَنْبِيهًا عَلَى تَحَقُّقِ وُقُوعِهِ نَحْوَ وَيَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ
وَمَنْ فِي الْأَرْضِ وحال آنکه در آیه مبارکه بجای فصعق ففزع است واز جمله سهوهای فضلای عصر سهو ابن عم بزرگوار نادره روزگار
الحاج محمد کریمخان قاجار است که در آیات واخبار شمال اخرت در ارشاد العوام در اثبات امت گوید هو الذی حبب الیکم الایمان وزینه فی قلوبکم
وحال آنکه آیه در سوره حجرات بدینگونه است وَلَكِنَّ اللَّهَ حَبَّبَ إِلَيْكُمُ الْإِيمَانَ باید دانست که یکی از مهمات
اخبار علما ومعظمات تراجم مجتهدین وآثار که در طی عناوین این نامه همایون از رعایت آن هیچوجه گریز نیست امر اجازات اساتید
واستجازات تلامید است خصوصا در شرح احوال معاصرین ودر هر مقام از نقل عبارات مشایخ وشاگردان ایشان
با وفی تمام وسعی بکمال تسامح جستن روا نباشد رعایت این معنی را اینک بصورت استجازه که ادیب اوحدی صلاح الدین
صفدی نزد او کسیل داشته بپردازیم وپس از نقل عبارات وحاصل ترجمت وصورت جواب واجازت بعد از وضع
اسامی اساتید وبلدان بیاوریم صفدی گوید من از در استدعا خدمت استاد ابوحیان نوشتم الْمَسْئُولُ
مِنْ إِحْسَانِ سَيِّدِنَا الْإِمَامِ الْعَالِمِ الْعَلَّامَةِ لِسَانِ الْعَرَبِ تُرْجُمَانِ الْأَدَبِ جَامِعِ الْفَضَائِلِ
عُمْدَةِ الْوَسَائِلِ الشَّائِلِ حُجَّةِ الْمُقَلِّدِينَ زَيْنِ الْمُغَلِّبِينَ قُطْبِ الْمُؤَمِّلِينَ أَفْضَلِ الْآخِرِينَ
وَارِثِ عُلُومِ الْأَوَّلِينَ صَاحِبِ الْيَدِ الطُّولَى فِي كُلِّ مَكَانٍ ضَيِّقٍ وَالتَّصَانِيفِ الَّتِي تَأْخُذُ بِمَجَامِعِ
الْقَلْبِ فَكُلُّ ذِي لُبٍّ إِلَيْهَا شَيِّقٌ وَالْمَبَاحِثِ الَّتِي أَثَارَةُ الْأَدِلَّةِ الرَّاجِحَةِ مِنْ مَكَامِنِ أَمَاكِنِهَا
وَقَنَصَ أَوَابِدَهَا الْجَامِحَةَ مِنْ مَوَاطِئِ بَوَاطِنِهَا كَشَّافِ مُعْضِلَاتِ الْأَوَائِلِ سَبَّاقِ
الْغَايَاتِ قَصَّرَ عَنْ شَأْوِهَا سَحْبَانُ وَائِلٍ فَارِعِ هَضَبَاتِ الْبَلَاغَةِ فِي اجْتِلَاءِ اجْتِلَائِهَا
وَهِيَ فِي مَرْقَى مَرْقَدِهَا سَالِبِ تِيجَانِ الْفَصَاحَةِ فِي اقْتِضَاءِ اقْتِضَابِهَا مِنْ فَوْقِ فَرْقَدِهَا
حَتَّى أَتَى بِبَرَاهِينِ وُجُوهِ حُورِهَا لَمْ يَطْمِثْهُنَّ إِنْسٌ وَلَا جَانٌّ وَأَبْدَعَ خَمَائِلَ النَّظْمِ وَالنَّثْرِ لَا
تَصِلُ إِلَى أَفْنَانِ فُنُونِهَا يَدُ جَانٍ أَثِيرِ الدِّينِ أَبِي حَيَّانَ لَا زَالَ مَيِّتُ الْعِلْمِ يُحْيِيهِ وَهَلْ عَجَبٌ
ذَلِكَ مِنْ أَبِي حَيَّانَ حَتَّى يَنَالَ بَنُو الْعُلُومِ مَرَامَهُمْ وَيُحِلَّهُمْ دَارَ الْمُنَى بِأَمَانٍ إِجَازَةَ
كَاتِبِ هَذِهِ الْأَحْرُفِ مَا رَوَاهُ فَسَحَ اللَّهُ تَعَالَى فِي مُدَّتِهِ مِنَ الْمَسَانِيدِ وَالْمُصَنَّفَاتِ
وَالسُّنَنِ وَالْمَجَامِيعِ الْحَدِيثِيَّةِ وَالتَّصَانِيفِ الْأَدَبِيَّةِ نَظْمًا وَنَثْرًا إِلَى غَيْرِ ذَلِكَ
مِنْ أَصْنَافِ الْعُلُومِ عَلَى اخْتِلَافِ أَوْضَاعِهَا وَتَبَايُنِ أَجْنَاسِهَا وَأَنْوَاعِهَا مِمَّا
تَلَقَّاهُ بِبِلَادِ الْأَنْدَلُسِ وَالْإِفْرِيقِيَّةِ وَالْإِسْكَنْدَرِيَّةِ وَالدِّيَارِ الْمِصْرِيَّةِ

والبلاد

وَالْبِلَادِ الْحِجَازِيَّةِ وَغَيْرِهَا مِنَ الْبُلْدَانِ بِقِرَاءَةٍ أَوْ سَمَاعٍ أَوْ مُنَاوَلَةٍ أَوْ إِجَازَةٍ خَاصَّةٍ
أَوْ عَامَّةٍ كَيْفَمَا تَأَدَّى ذَلِكَ إِلَيْهِ وَإِجَازَةَ مَا لَهُ أَدَامَ اللَّهُ إِفَادَاتِهِ مِنَ التَّصَانِيفِ فِي تَفْسِيرِ الْقُرْآنِ الْعَظِيمِ
وَالْعُلُومِ الْحَدِيثِيَّةِ وَالْأَدَبِيَّةِ وَغَيْرِهَا وَمَا لَهُ مِنْ نَظْمٍ وَنَثْرٍ إِجَازَةً خَاصَّةً وَأَنْ يُثْبِتَ بِخَطِّهِ تَصَانِيفَهُ إِلَى حِينِ
هَذَا التَّارِيخِ وَأَنْ يُجِيزَ إِجَازَةً عَامَّةً لِمَا يَتَجَدَّدُ لَهُ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ عَلَى رَأْيِ مَنْ يَرَاهُ وَيُجَوِّزُهُ مُنْعِمًا مُتَفَضِّلًا إِنْ شَاءَ اللَّهُ
یعنی از آن مهتر پیشوای که خود ناطقه قبائل عرب است ومترجم فنون ادب دارای موجبات امتیاز وملجای ارباب نیاز برهان اهل تقلید
وزیب جمع اساتید مرجع خداوندان آرزو وآمل سرآمد متاخرین ووارث دانشمندان اول همان استاد فرزانه که در تنگنای
مشکلات علوم یدی طولی افراخته ودر شعب کلات مصنفاتی دلربا پرداخته بسی دلائل راجحه که نیروی راجحه از کمون خفایا
برانگیختن جسته وبسی فواید شارده بنخجیرگاه فکرت بافتراک حفظ بربسته واز روی مستورات معلقات قدما پرده اشتباه
برداشته ودر میدان مسابقت پیشتازان فصحاء بدنبال خویش فرو گذاشته برای نظاره سخن بر پشتهای بلاغت
صعود فرموده وتاجهای فصاحت از فرق فرقدین بربوده واز جبهات براعت براهینی بیاورده که آدم وپری
کس با هنگ تصرف در حوران آن نظر نتوانست نمود واز شجرات سخن باغهائی بساخته که از مستفیدان عالم هیچیک را برای فرو چیدن
بشماران اشجار دست رس نبود مولانا اثیر الدین ابوحیان که کالبد دانش از حسب نام خویش پس از مرگ حیاتی جدید
بخشید ابناء علوم وطالبان فنون را بدلالت تعلیم وترتیب بمقاصد وامانی خود فرارساند چنین استدعا میرود که نگارنده
این حروف را اجازت دهد تا خود را در سمط شاگردان وسلک مستفیدان وی منظوم داند وبرحسب دستور آن
استاد راد تمامت مرویات او را از مسانید اخبار ومصنفات اخبار وسنن آثار وغیرها روایت نماید واز کتب ادب
ودواوین عرب واصناف علوم وفنون مختلف آنچه را در خاک اندلس وبلاد افریقیه وشهر اسکندریه ودیار مصر وبلدان
حجاز رخصت روایت افتاده خواه بر استادی قرائت نموده ویا از مشایخ قوم استماع فرموده ویا از دست مجیزی
فرا گرفته باشد جمله را اجازت نقل بخشد وآن حکایت باز دهد وهم کتب ومجامیعی که خود تا کنون نگارش تصنیف در انواع صناعات
واقسام علوم پرداخته از تفسیر قرآن واحادیث رسول وشعب ادب نظما ونثرا جمله را ضمیمت مرویات داشته با جازتی
خاص برمن سپاس آورد واسامی تالیفات سامی بقلم خود رقم کند وبرحسب عقیدت برخی از مشایخ مجیز با دیگر اجازتی
عام که شامل تصنیفاتی جدید که پس پدید آورد ومزید نماید چون این نامه با بوحیان در رسید بدینمکتوب بلاغت اسلوب
که از تیغ زبان وی علامتی است واز فرقان فصاحتش آیتی او را پاسخ داد أَعَزَّكَ اللَّهُ ظَنَنْتَ بِإِنْسَانٍ جَمِيلًا
فَعَالَيْتَ إِذْ أَبْدَيْتَ مِنَ الْإِحْسَانِ جَزِيلًا وَمَا بَالَيْتَ وَصَفْتَ مَنْ هُوَ الْقَتَامُ يَظُنُّهُ النَّاسُ سَمَاءً
وَالسَّرَابُ يَحْسَبُهُ الظَّمْآنُ مَاءً يَا ابْنَ الْكِرَامِ وَأَنْتَ أَبْصَرُ مَنْ يَشِيمُ أَمَعَ الرَّوْضِ النَّضِيرِ يُرْعَى الْهَشِيمُ
أَمَا أَغْنَتْكَ فَضَائِلُكَ وَفَوَاضِلُكَ وَمَعَارِفُكَ وَعَوَارِفُكَ عَنْ بُغْيَةٍ مِنْ دَاءٍ مَا وَتَرِيَّةٍ مِنْ بَهْمَاءَ
لَقَدْ تَبَلَّجَتِ الْمَهَارِقُ مِنْ نُورِ صَفَحَاتِكَ وَتَأَرَّجَتِ الْأَكْوَانُ مِنْ أَرِيجِ نَفَحَاتِكَ وَلَأَنْتَ مِنْ يَقْصِدُ لِلدِّرَايَةِ
وَالنَّقْدِ مَنْ يُعْتَمَدُ عَلَيْهِ فِي الرِّوَايَةِ وَلَكِنْ أَرَدْتَ أَنْ تَكْسُوَ مِنْ مَطَارِفِكَ وَتَفَضَّلَ مِنْ تَالِدِكَ وَطَارِفِكَ

شارده
رسیده

وتجلو الخامل في منصة النباهة وتنقذه من لكن الفهاهة فتشيد له ذكرا وتعالى له قدرا ولم يمكنه الا اسعافك فيما طلبت واجابتك فيما اليه ندبت فان المالك لا يعصى والمتفضل المحسن لا يعصى وقد اجزت لك ايدك الله تعالى جميع ما رويته عن اشياخي بجزيرة الاندلس وبلاد افريقيه وديار مصر والحجاز وغير ذلك بقرآءة او سماع او مناولة واجازة بمشافهة وكتابه ووجادة وجميع ما اجيز لي ان ارويه بالشام والعراق وغير ذلك وجميع ما صنفته واختصرته وجمعته وانشأته نظما ونثرا وجميع ما سالت في هذا الاستدعاء فمن مروياتي الكتاب العزيز قرأته بقرآءة السبعه على جماعة من اعلاهم الشيخ المسند المعمر فخر الدين ابو الطاهر اسمعيل بن هبة الله على بن هبة الله المصري المليجي اخر من روى القران بالتلاوة على ابي الجود والكتب الستة والموطأ ومسند عبد بن حميد ومسند الدارمي ومسند الشافعي ومسند الطيالسي والمعجم الكبير للطبراني والمعجم الصغير له وسنن دارقطني وغير ذلك وجملة الذين سمعت منهم نحو من اربعمائة شخص وخمسين واما الذين اجازوني فعالم كثير جدا من اهل غرناطه ومالقه وسبته وديار افريقيه وديار مصر والحجاز والعراق والشام واما ما صنفته فمن ذلك البحر المحيط في تفسير القران العظيم اتحاف الاديب بما في القران من الغريب

كتاب الاسفار الملخص من كتاب الصفار شرحا لكتاب سيبويه كتاب التجريد لاحكام سيبويه كتاب التذييل والتكميل في شرح التسهيل كتاب تقريب اللفظ من شرح التسهيل كتاب التذكره كتاب المبدع في التصريف كتاب الموفور كتاب التقريب كتاب التدريب كتاب غاية الاحسان كتاب النكت الحسان كتاب الشذا في مسئلة كذا كتاب الفصل في احكام الفصل كتاب اللمحه كتاب الشذره كتاب الارتضاء في الفرق بين الضاد والظاء كتاب عقد اللآلي كتاب نكت الامالي كتاب المنافع في قراءة نافع الاثير في قراءة ابن كثير المورد الغمر في قرائة ابي عمرو الروض الباسم في قرائة عاصم المزن الهامر في قرائة ابن عامر الرمز في قراءة حمزه تقريب النائي في قراءة الكسائي غاية المطلوب في قراءة يعقوب قصيدة النير الجلي في قرائة زيد بن علي الوهاج في اختصار المنهاج الانور الاجلى في اختصار المحلى الحلل الحاليه في اسانيد القرآن العاليه كتاب الاعلام باركان الاسلام نثر الزهر ونظم الزهر نفثة الجلي في جواب اسئلة الذهبي فهرست مسموعاتي نوافث السحر في دمائث الشعر تحفة الندس في نحاة الاندلس الابيات الوافيه في علم القافيه جزء في الحديث مشيخة ابن ابي المنصور كتاب الادراك للسان الاتراك زهو الملك في نحو الترك نفحة المسك في سيرة الترك كتاب الافعال في لسان الترك منطق الخرس في لسان الفرس وعالم لم يكمل تصنيفه كتاب مسلك الرشد في تجريد مسائل نهاية ابن رشد كتاب منهج السالك في الكلام على الفية ابن مالك نهاية الاعراب في علمي التصريف والاعراب رجز مجاني العصر في آداب وتواريخ لاهل العصر خلاصة التبيان في علمي البديع والبيان رجز نور الغبش في لسان الحبش المجهور في لسان اليحموم قاله وكتبه ابو حيان محمد بن يوسف بن علي بن يوسف بن حيان النفزي ای دوست

خدایت ارجمند دارد در حق من ظنی جمیل بردی و غلوی گزاف نمودی و در صنعتم احسانی جزیل آوردی و باک نفر سودی همانا کسی را بر حسب حسن ظن خویش ستایش و مدح کردی که خود غباری است ولی مردمش آسمان پندارند و سرابی است که عطشانش آب انگارد و یا بن الکرام تو خود از هر خداوند بینش چشمی باوجود مرغزاری خرم گیاهی خوشیده را چرا گاه توان گزید آیا آن کمالات مجد و مزایا و مفاخر پسنده نیابد تا آنکه دست نیاز نزد کسی بردی که خود ازیم دانش نی و از انبوه نبات کی پیش نیست براستی صفحات دفتر فضائل تو فروغ بخش صحائف دیگران آمده و نفحات نسیم کمالت دماغ جهانی را معطر داشته و تو را صیت هنر در جمع کسانی که مقصد طالبان در آستین اند از همه پیش است و ذکر انتقاد در بازار صیرفیان روایات از همگی پیش همانا مرا از استجازت چون منی منظور آن باشد که بوسیلت این عنوانم از جامه خاز فضائل خویش تشریف شریفی در پوشانی و از کهن و تازه خود بعطائی اندک بی نیازم سازی و این گمنام را در منصه اشتهار جلوه ظهور بخشی و لسانش از عقده لکنت خلاصی دهی و پایه قدرش برافرازی و نام فضلش مشهور سازی و او را در حق تو از انجاح مسئول و اسعاف مطلوب و اجابت دعوت و قبول استجازت گزیر نباشد چه بنده را عصیان خواجه خویش نمودن و نعمت خوار و راد وری خداوند احسان جستن نشاید علی الجمله ترا اجازت بخشیدم و رخصت دادم که تمامت آنچه را من از اشیاخ و اساتید خویش بجزیره اندلس و دیار افریقیه و بلاد مصر و امصار حجاز و جز آن فرا گرفته ام چه بر شیخی قرائت نموده ام و یا از محدثی استماع کرده ام و یا از دست مصنفی ماخوذ داشته ام تمامها از من روایت کنی اعم از آنکه روایت من بر سبیل مشافهت باشد و یا بعنوان کتابت و یا بر آئین وجادت جمیع آنچه را که خود در این استدعا طلب داشته بودی از مرویات و مصنفات و مختصرات و مجموعات و منشآت من نظما و نثرا روایت نمای از مرویات من کلام الله مجید است که بقرائت هفتگانه قراء سبعه بر جمعی از مقریان بخوانده ام افضل ایشان فخر الدین ابو الطاهر ملیجی است و او واپسین مقرئی باشد که قرآن مجید بر استاد کل شیخ ابو الجود تلاوت نموده و دیگر از مرویات من صحاح سته است و کتاب موطأ و مسند ابن حمید و مسند دارمی و جمله اساتید و اشیاخی که من استماع حدیث از ایشان کرده ام قریب چهارصد و پنجاه محدث باشند و کسانیکه مرا اجازت روایت بخشیده اند جماعتی بسیار و مردمی بیشمارند از اهل غرناطه و مالقه و شهر سبته و دیار افریقا و ملک مصر و بلاد حجاز و خاک عراق و ارض شام اما فهرست مصنفاتیکه تا بدین تاریخ قلم من نگارش یافته بدین شرح است البحر المحیط الخ علامه مقری در شرح اخبار ابو حیان چنین گوید که آن دانای روزگار دختری داشت مسماة به نضار و آن دختر از محدثات عهد خویش و فواضل خواتین اندلس بود و مدتی در نزد پدر خود بفنون اعراب و اشتقاق حدیث اشتغال جست و از بعضی از علماء مغرب زمین مانند ابو جعفر بن زبیر اجازت یافت و برخی از متون علم نحو عن ظهر القلب حفظ نمود و آنگاه بزیارت بیت الله شتافت و در آن ارض مبارکه خدمت یکی از شیوخ محدثین که نامش در کتب تراجم صریحا بنظر نرسیده برسید و از او اخذ حدیث کرد و هم اخباری چند از مرویات و محفوظات خویش در آنجا روایت نمود و از افراد نوع خود امتیازی لایق یافت ابو حیان را با وی علاقه شدید بود و در تمجید و مدح او بسی سخنان میراند و بر پرسش حیان وی را ترجیح و مزیت مینهاد و همی گفت لیت اخاه حیا کان مثلها یعنی کاش برادرش حیان در مراتب کمال بر مثال وی بودی

صفدی گوید ابوحیان در وصف نضار مرا اخبار کرد که او در فن حدیث خود جزوی تصنیف نموده و از صناعت اعراب بهرهٔ کامل گرفته و گویا که فی نضار در نظم اشعار نیز اقتداری دارد در هر حال آن عاقلهٔ مفضال در شهر جمادی الاخری از سال هفتصد و سی هجری از جهان درگذشت و ابوحیان خود هنوز در قید حیات بود و از هلاک فرزندی چنین عظیم غمناک و اندوهگین گشت و بسی متالم و متاثر گردید و بخدمت ملک ناصر که بدان عهد خدیو مصر بود عریضه کرد و از آن تواقه مایل اظهار توجع و تحسر نمود و مستدعی گشت که برخلاف عادت آن ملک وی را رخصت بخشد که نعش نضار در داخل شهر قاهره بخاک سپارد و ملک ناصر در حق وی انواع ترحم و شفقت بظهور آورده مسئولش قرین قبول نمود پس ابوحیان جسد فرزند نجابت که او را در برقوقیه قاهره بود مدفون ساخت و یکسال در کنار قبر وی مقیم گشت و در آن مدت با کس آمیزش نکرد و جز شرط عزاداری و سوگواری تکلیفی نشناخت شیخ صلاح الدین گوید من بهنگام وفات نضار در مدینه رحبه توقف داشتم چون خبر ارتحال او شنودم مرثیتی نغز تبرودم و بحضرت شیخ ارسال نمودم

در مطلع آن نظم بدیع این دو بیت آوردم

بَکَیْنا بِاللُّجَیْنِ عَلٰی نُضارٍ ... فَسَیْلُ الدَّمْعِ فِی الْخَدَّیْنِ جارِ
فَیا لله جارِیَةٌ تَوَلَّتْ ... فَنَبْکِیها بِاَدْمُعِنا الْجَوارِی

یعنی در فوت نضار دیده‌ها یکبار خون گریست و سیل سرشک بر دو گونه روانه نمود خدایا است که جاریه درگذشت و دموع جاریه از چشمهٔ چشم گشود ابوحیان را در نظم اشعار طبعی سرشار بوده و از نتایج خاطر زخار وی قدر ب دیوانی مختصر بنظر رسیده است در میدان هر معنی که توسن طبع را جولان کردن فرموده گوی مسابقت از سخنوران سبق بر بوده و در فن توشیح که گویند شعراء اندلس را بدان صنعت بدیع سابقهٔ اختصاصی است تغزلات لطیف پرداخته از آنجمله بدین موشح که در عشق محبوبی است که همانا بنام سنی الحیثیت ابوالفرج بوده اکتفا مینمائیم

عاذِلی فِی الاَهْیَفِ الاَنِسِ ... لَوْ رَآهُ الآنَ قَدْ عَذَرا
رَشَاءٌ قَدْ زانَهُ الْحَوَرُ ... غُصْنٌ مِنْ فَوْقِهِ قَمَرُ ... قَمَرٌ مِنْ حَجْبِهِ شَعَرُ ... تَغْتَدِی فِیهِ اَمْ دُرَرُ
جالَ بَیْنَ الدُّرِّ وَاللَّعَسِ ... خَمْرَةٌ مَنْ ذاقَها سَکِرا
وَجْهُهُ بِالرَّدْفِ اَمْ کَسَلُ ... رِیقُهُ بِالثَّغْرِ اَمْ عَسَلُ ... وَرْدَةٌ بِالْخَدِّ اَمْ خَجَلُ ... کُحْلٌ بِالْعَیْنِ اَمْ کَحَلُ
یا لَها مِنْ اَعْیُنٍ نُعُسِ ... جَلَبَتْ لِناظِرِی سَهَرا
مُذْ نَای عَنْ مُقْلَتِی ... ما اَذاقَ لَذَّةَ الْوَسَنِ ... طالَ ما اَلْقاهُ مِنْ شَجَنِ ... عَجَباً ضِدّانِ فِی بَدَنِی
بِفُؤادِی جَذْوَةُ الْقَبَسِ ... وَبِعَیْنِی الْماءُ مُنْفَجِرا
فَرَجٌ اَتاهُ اللهُ بِالْفَرَجِ ... اِذْ ثَوَی فِیَّ اَبُو الْفَرَجِ ... قَمَرٌ قَدْ حَلَّ فِی الْمُهَجِ ... کَیْفَ لا یَخْشَی مِنَ الْوَهَجِ
غَیْرَهُ لَوْ مَسَّ بِهِ نَفَسِی ... ظَنَّهُ مِنْ حَرِّهِ شَرَرا
نَصَبَ الْعَیْنَیْنِ لِی شَرَکا ... فَانْثَنَی وَالْقَلْبُ قَدْ هَلَکا ... فَرَاضِی لَهُ فَلَکا ... قالَ لِی یَوْماً وَقَدْ ضَحِکا
اَنْتَ مِنْ اَرْضِ اَنْدَلُسٍ ... نَحْوَ مِصْرَ تَعْشَقُ الْقَمَرا

یعنی آنکس که مرا در عشق آن محبوب باریک میان همی ملامت آوردی اگر اکنون بدو نظاره کند خود این شیفته را معذور دارد چه وی آهو بروئی است که چشم حورانه‌اش بیاراسته و شاخه نهالی که از فرازش قمری بدرخشیده و ماهی تابان که از سحاب موئش فرو پوشیده ندانم او را دهان تنگ ذو دندان خوشاب است یا در نایاب از میان درج دندان و شکر لبانش باده گوارا بدست آید که هر هشیار از آن بنوشد خرد و دانش را بدرود گوید آیا این لرزهٔ سرین است و یا فتور کسالت و این لال و دندان است یا حلاوت انگبین و این گل رخسار است یا رنگ انفعال و این گونه سرمه است یا سیاهی چشم ای عجب از آن دیدهٔ خواب آلوده که سخت از دیدهٔ من خواب ربوده از آنگاه که چشم گریانم جمال درخشانش ندیده ذائقهٔ دیدگانم هیچ لذت خواب نچشیده و روزگار محنتم بسی بدراز کشیده شگفتا که از آثار شیفتگی دو همتای متضاد در یک پیکر فراهم شده یکی شعلهٔ آتش است که از دل من همی زبانه کشد و دیگر چشمهٔ آب که از دیدگانم همی فرو ریزد براستی که مرا گشایش کار بدانگاه میسر گردد که دولت وصال اقبال نماید و آنمحبوب دیرینم بکنار نشیند آنماه خوبان که در خطهٔ خاطر من خیمه و خرگاه برافراخته و در صمیم قلب سوزانم منزلی جاوید ساخته خود بدانچه از من همی گریزان است که در منزل جاویدش هم آتش سوزان است اگر از من نفسی بر اندام کسی فرا رسد خود آنرا شرارهٔ نار پندارد و گوئی از آن دو نرگس فتانش طائر دلرا دامی نهاد و بدین حیلتش از آشیانهٔ آزادی بقفس بندگی گرفتار ساخت روزی آن قمر سپهر حسن با من شکرخنده گفت ای پیر دانشمند آیا از سرزمین اندلس تا ملک مصر همی بتاختی و عاقبت خود را شیدای ماهروئی ساختی منظومات حکیمانهٔ وی در پند و نصیحت و زهد و انزوا بسیار است از آن جمله این چند بیت ثبت افتاد

اُرِیدُ مِنَ الدُّنْیا ثَلاثاً وَاِنَّها ... لَغایَةُ مَطْلُوبٍ لِمَنْ هُوَ طالِبُ
تِلاوَةُ قُرْآنٍ وَنَفْسٌ عَفِیفَةٌ ... وَاِکْثارُ اَعْمالٍ عَلَیْها اُواظِبُ

یعنی مرا در زندگانی این سرای سپنجی جز سه امر هیچ مراد نیست و آن سه امر هر جویندهٔ بخرد را منتهای مطلوب و فوق تمنی باشد نخست لسانی فصیح که پیوسته با تلاوت قرآن مجید و قرائت فرقان حمید اشتغال جوید و دیگر نفسی عفیف که با وساوس شیاطین شهوات آئین تقوی شعار سازد و دیگر توفیقی مستدام که بر مواظبت پرستش و نیکوکاری گرود

اَما اِنَّهُ لَوْلا ثَلاثٌ اُحِبُّها ... تَمَنَّیْتُ اَنِّی لا اُعَدُّ مِنَ الاَحْیا
فَمِنْها رَجائِی اَنْ اَفُوزَ بِتَوْبَةٍ ... تُکَفِّرُ لِی ذَنْباً وَتُنْجِحُ لِی سَعْیا
وَمِنْهُنَّ صَوْنِی النَّفْسَ عَنْ کُلِّ جاهِلٍ ... لَئِیمٍ فَلا اَمْشِی اِلٰی بابِهِ مَشْیا
وَمِنْهُنَّ اَخْذِی بِالْحَدِیثِ اِذا الْوَرٰی ... نَسُوا سُنَّةَ الْمُخْتارِ وَاتَّبَعُوا الرَّأْیا
اَاَتْرُکُ نَصّاً لِلرَّسُولِ وَاَقْتَدِی ... بِشَخْصٍ لَقَدْ بَدَّلْتَ بِالرُّشْدِ الْغَیّا

یعنی اگر در این دار فانی مرا سه چیز میسر نبودی هرگز زندگانی دنیا نخواستمی یکی رجاء رستگاری توبت و فوز انابت است که اگر نه امید ادراک این سعادت بردمی از حیات رحمات مزیت ندادمی و دیگر نعمت استغناء طبع و صیانت نفس است

که اگر مراد و داعی ابتذال بر ذلت سؤال نبخشندی هر آینه مرگ خود از خند الطلب و ثشتی و دیگر جهت تحصیل اخبار رسول و مدارک احکام شرع شریف است برحالتی که مردم روزگار سنت پیغمبر مختار یکبار گذاشته اند تکالیف مکلفین و احکام سید المرسلین با براهین و دلائلی از قیاسات باطله و آراء فاسدهٔ خویش اقامت نمودن گرفته اند آیا نص حدیث نبوی میگذارید و طریق متابعت شخصی را میسپارید همانا ضلالت را بر رشاد اختیار کنید و خطا را بر صواب رجحان نهید

لقد زادنی بالناس علماً تجاربی وَمن جرّب الایّام مثلی تعلّما
وانّی و نظلابی من النّاس زلّة لکالمبتغی وسط الجحیم تنعّما
سأرهد حتّی لا اری لی صاحباً وانجد حتّی لا الاقی متهما

یعنی تجاربی که بر اتی مرا در بارهٔ مردم روزگار حاصل آمد بر مراتب معرفت و خبرتی که بدیشان داشتم بیفزود و هر که زمانه چون من بیازماید آنچه من آموخته ام بیاموزد از این مردم امید راحت بردن و طلب آسایش نمودن چنان است که کسی در میانه نار جحیم ناز نعیم خواهد عنقریب صحبت خلق چنان ترک گویم که در تمامت جهان یک آشنا نجویم و مسافرت با انسان گزینم که سپس بگمارم تهامه پرسنم

وزهّدنی فی جمعی المال انّه اذا ما انتهی عند الفتی فارق العمرا
فلا روحه یوماً اراح من العنا ولم یکتسب حمداً ولم یدّخر اجرا

یعنی من از آن ترک دنیا گفتم که خود به دیده تجربت و اعتبار نگریستم که انجام گرد آوردن اموال با آغاز رسیدن آجال همدوش آید تهی مرد آزمند که در اکتناز زخارفش پایان امل با فرمان اجل یکباره در رسید نه در این سرای از رنج جمع حطام روزی تن آسانی نمود و نه پس از مرگ رانای خوش و پاداشی نیک اندوختن توان است

اری خدمتی من الایناس بالنّاس لما غنیت من الاکیاس بالیأس
وَسرت بالبیت وحدی لا اری احداً بنات فکری وکتبی هنّ جلّاسی

یعنی از آن روز که مرا مقدمات رجاء توانگران و خداوندان کیاست جز یاس و نومیدی نتیجه نبخشید روان خود را از رنج الفت مردم آسوده داشتن گرفتم و در کنج کلبهٔ خویش انزوا جستم و جز دو شیرگان افکار و اوراق کتب همنشینی نگزیدم

خلق الانسان فی کبد بوجود الاهل والولد
کلّ عضو فیه نافعة غیر عضو ضرّ للابد
منتج ذلّاً وفقد غنی وفراخاً حالة العدد
من یمت منهم ید فه اسی او یعش القاه فی نکد
عاش فی امن فتی عزب مستریح الفکر والجسد

یعنی انسان بوجود عیال و فرزندان همواره در ورطهٔ سختی گرفتار است از اندام و اعضا هر یک را که بنگری نافع و سودمندش بینی مگر عضو مخصوص که خسران دائم و زیان جاوید از آن پدید آید نتیجهٔ آن عضو آوردن ذلت و خواری است و بردن ثروت و توانگری بسی چوزها از بیضهٔ آن عضو بیرون آید که اگر یکی بمیرد کام انسانی بانده جاودان زهرآلوده دارد و اگر زندگی یابد بناچار باید در تکاپوی زندگانی او کوشد خنک آن جوانمرد عزب که روان و تو انش از چنین رنج و شکنج ایمن ماند و روح و پیکرش از طلب و تلاش مسکن و معاش براحت گذراند هم این غزل را که بعذوبت سبک و لطافت اسلوب مایهٔ تشویر تمامت غزلسرایان تازی است تار و پود معنی بدیع و لفظ ملیح بسرانگشت فکرت آن نساج کارخانهٔ سخن بر هم بافته آمد

نور بخدّک ام توقّد نار وضنی بجفنک ام فتور عقار
وشذا بریقک ام اریج مسکه وسنی بثغرک ام شعاع دراری
جمعت معانی الحسن فیک فقد غدت قید القلوب وفتنة الابصار
متضاون خفراً اذا ناطقته اغضی حیاءً فی سکون وقار
فی وجهه زهرات روض تجتلی من نرجس مع وردة وبهار
خاف اقتطاف الورد من وجناته فادار من آس سیاج عذار
وکتابک علی العذار بخدّه لیردّن شهده ریقه المعطار
وبخدّه نارجة وورودها فوقعن بین الورد والاصدار
کم ذا اواری فی هواه محبّتی ولقد وشی بی فیه فرط اواری

یعنی بر عارض فروزانت این نور جمال است یا شعلهٔ نار و بر نرگس شهلایت این فتور بیماری است یا سکر عقار و این نسیم نکهت دهان است یا شمیم مشک ناب و این برق لمعان دندان است یا شعاع درخشاب معانی حسن یکجا در وجودت موجود آمده و فنون دلربائی حمله بر خاطرت مکشوف افتاده و از اینروی روی تو دام دلها است و جمالت فتنهٔ دیدهها آنعزیت خوبان را چندان حالت شرمگینی و انفعال باشد که چون کسی با وی سخن کند از شدت حیا و فرط آزرم دیده بر هم نهد و در طمانیت و وقار فرو شود در آن صفحهٔ رخسار الوان شکرفهای گلزار از نرگس بهار و گونهٔ گلنار و رنگ بهار نمودار است از بیم آنکه مبادا دست نظارهٔ گلی از لاله زار عذارش چیده گردد بر گرد گلستان روی حایطی از خط دمیده اش برکشیده موران سبز پوشش تابناک نوشیدن سلسبیل از جای بجنبیدند تا از آن انگبین معطر دماغ خرد تر کنند ولی شعلهٔ رخسار زبانه کشید و آن طالبان زلال زندگانی را از آن لذت جاودانی باز داشت نه یارای راه در نوشتنشان باشد و نه نیروی بازگشتن تا چند در هوای وی درد عشق نهفته دارم با آنکه دود آه و سوز دل پرده از روی کار برانداختند و راز نهان آشکارا بساختند علامه مقری گوید در تاریخ وفات استاد ابوحیان ما بین مردم اسپانیا

و مورخین را بسیار اختلاف است جمهوری از اهل مغرب فوت ورا در سوانح سال هفتصد و چهل و سه از هجرت رسول آورده
ولی اهل شرق آن حادثه را در وقایع هفتصد و چهل و پنج هجری نگاشته اند و در اینباب قول ثانی مقدم است چه اکثر
عظیم الشان در خاک ایشان در گذشته صلاح الدین که خود از معاصرین و متبحرین اوست و از اکابر ادبا و شامات
بشمار رود در تعیین روز و ماه و شهر سال وفات وی چنین گوید مسلطا علم النحو استاذنا الشیخ اثیر الدین خیر الانام

خدم هذا العلم مدة تقارب الثمانین وسلك من غرائبه وغوامضه طرقا متشعبة
الافانین ولم یزل علی حاله الی ان دخل فی خبر کان وتبدلت حرکاته بالاسکان
وتوفی رحمه الله تعالی بمنزله خارج باب البحر بالقاهرة یوم السبت بعد العصر
الثامن والعشرین من صفر سنة خمس واربعین وسبعمائه ودفن من الغد
بمقبرة الصوفیه خارج باب النصر وصلی علیه بالجامع الاموی بدمشق صلاة الغائب فی شهر ربیع الاخر

یعنی حکمران فن نحو شیخ اثیر الدین دانشمند آفرینش است سپس نام زید و عمرو بر زبان مران که با وجود وی از اساتید
معرفین این هیچکس سخن گفتن روا نیست قریب هشتاد سال از روزگار خویش در خدمت نحو و صرف نمود و شعب مختلف
و طرق متشتت انجمله با قدم خبرت همی بسپرد تا رخت ازین سرای سپنجی برد و نام خویش در جریده گذشتگان در آورد
و از تلاش جهان عاریت آرام یافت و این واقعه بعصر روز شنبه بیست و هشتم ماه صفر از سال هفتصد و چهل و پنج
هجری در سرائیکه آن استاد را در خارج باب البحر از شهر قاهره بود اتفاق افتاد و فردای آن روز در گورستان صوفیه
که بیرون باب النصر است بخاک رفت چون در ماه ربیع الآخر خبر فوت او بملک شام رسید مردم شهر دمشق در جامع
اموی انبوه شده صفوف جماعت راست کردند و بر آئین صلوة غائب از ارض شام بر میتی که در خاک مصر
مدفون بود نماز گذاردند و منکشوف باد که فقهاء شیعه نماز بر میت غائب را روا نمیدارند و از عامه شافعی و حنبلی جایز
می شمارند و دلیل این جماعت آنست که چون در سال نهم هجری نجاشی که فرمان گذار ملک حبشه بود جهان فانی بدرود نمود
رسول خدای با اصحاب فرمود امروز مردی صالح از جهان برفت برخیزید تا بروی نماز گذاریم یاران برخواستند
و با آنحضرت از مدینه بجنازه وی که در حبشه بود نماز بگذاشتند این خبر که مروی طریقین و مسلم فریقین است
بر جواز صلوة غائب شاهدی محکم و دلیلی متین باشد علماء شیعی گویند مراد از صلوة در اینگونه روایات همان
معنی لغوی است که دعا نمودن باشد و از طرق اهل بیت اخبار چند بر این جمله گواه آورند چنانکه در کتاب وسائل الشیعه
تالیف شیخ حر عاملی از محمد بن مسلم یا زرارة بن اعین علی الاختلاف روایتست که صادق آل محمد سلام الله علیه فرمود
الصلوة علی المیت بعد ما یدفن انما هو دعاء یعنی نماز بر میت بعد از دفن نمودن عبارتست از آنکه در حق او
دعا کنند راوی گوید عرض کردم فالنجاشی لم یصل علیه النبی یعنی آیا رسول بر نجاشی نماز نگذارد فرمود
لا انما دعا له یعنی فعل حضرت صلوة میت نبود بلکه در حق او دعائی فرمود و این فتوی غیر صلوة بر قبر است
چه نماز بر قبر را جمعی از علماء شیعه بتفصیلی که در کتب فقه مسطور داشته اند جایز شمارند صلاح الدین این مرثیه را که

جامع جمله مصطلحات نحاة است و از تمامت مراثی معرفین امتیازی بکمال دارد در رثاء ابوحیان سروده

مات اثیر الدین شیخ الوری … فاستعر البارق واستعبرا
ورق من حزن نسیم الصبا … واعتل فی الاسحار لما سری
وصادحات الایك فی نوحها … رثته فی السجع علی حرف را
یا عین جودی بالدموع التی … یروی بها ما ضمه من ثری
واجری دما فالخطب فی شانه … قد اقتضی اکثر مما جری
مات امام کان فی علمه … یری اماما والوری من ورا
امسی منادی للبلی مفردا … فضمه القبر علی ما تری
یا اسفی کان هدی ظاهرا … فعاد فی تربته مضمرا
وکان جمع الفضل فی عصره … صح فلما ان قضی کسرا
وعرف الفضل به برهة … والآن لما ان مضی نکرا
وکان ممنوعا من الصرف لا … یطرق من وافاه خطب عرا
لا افعل التفضیل ما بینه … وبین من اعرفه فی الوری
لا بدل عن نعته بالتقی … ففعله کان له مصدرا
لم یدغم فی اللحد الا وقد … فك من الصبر وثیق العرا
بکی له زید وعمرو فمن … امثلة النحو ومن نثرا
ما اعقد التسهیل من بعده … فکم له من عسرة یسرا
وجسر الناس علی خوضه … اذ کان فی النحو قد استبحرا
من بعده قد حال تمییزه … وحظه قد رجع القهقری
شارك من ساواه فی فنه … وکم له فن به استاثرا
داب بنی الاداب ان یغسلوا … بدمعهم فیه بقایا الکری
والنحو قد سار الردی نحوه … والصرف للتصریف قد غیرا
واللغة الفصحی غدت بعده … یلغی الذی فی ضبطها قررا
تفسیره البحر المحیط الذی … یهدی الی وارده الجوهرا
فوائد من فضله جمة … علیه فیها تعقد الخنصرا
وکان ثبتا نقله حجة … مثل ضیاء الصبح ان اسفرا
وروحه فی سنة المصطفی … اصدق من یسمع ان خبرا

لہ الاسانید التی قد علت   فاستقلت عنها سوی الذرا
ساوی بها الاحفاد اجدادہم   فاعجب لماض فاتہم من طری
وشاعراً فی نظمہ مفلقاً   کم حرّر اللفظ وکم حبّرا
لہ معان کلها خطّها   تشتری ما یرتقم فی مشتری
افدیہ من ماض لامر الردی   مستقبلاً من ربہ بالقرا
ما بات فی ابیض اکفانہ   الا واضحی سندسا اخضرا
تصافح الحور لہ راحۃ   کم تعبت فی کلما سطّرا
ان مات فالذکر لہ خالد   یحیی بہ من قبل ان ینشرا
جاد ثری واراہ غیث اذا   مساہ بالسقیا لہ بکّرا
وخصہ من ربہ رحمۃ   توردہ فی حشرہ الکوثرا

حاصل مراد آنکه استاد عالمیان شیخ اثیرالدین برد و برگ خویش بارقه سحاب سرشک برافروخت و باران اشک بیاراهید بیکر نسیم از این انه و عظیم تر زار شد و از وزیدن صبحگاهی بیمار گشت طیور خوش الحان در ماتم ابوحیان خواندگی آغاز کردند و بدین مرثیت رائیه آواز نوحه سرائی برکشیدند که ای چشمه چشم چندان با شک سرشاری کن که سیلاب جاریت با ترجیکه کالبد اثیرالدین فراگرفته در پیوندد و آن خاک شریف سیراب نماید و بجای آب بخون همی جوشش کن در این واقعه هایل را اقتضاش از این است چه امامی در گذشت که خود بر تمامت ما و را پیشوا بود و دیگرانش پیرو آمنادی که تار و پود ابدان از هم متلاشی کند آن یگانه دوران با ندا در داد چنانکه منی در آغوش گورش بخوابید ای افسوس که راهنمونی آشکارا در حجاب تراب پوشیده آمد بعهد وی تمامت اندام هنر صحیح بود چون او در گذشت اعضا و جوارحش در هم شکست و شخص کمال که از وجود وی اشتهار داشت مرکب او گمنام گشت حمای زنهارش از تطرق حوادث چنان این بود که هر کس بدو پناه بردی از لطمه چرخ و صدمه سپهر محروس ماندی در جمیع ابناء فضل بدان تشابه بماننده آمد که کس را با وی در هیچ فنی جامعه اشتراک برجای نماند بدان القاب که در صفت نحوی آورند در حق کس شایسته نمانند چه کردار ابوحیان دستور متقیان بود همیکه او با خاک گور در پیوست رشته صبر و پیوند شکیب بگسیخت اشله نحویین و جماعت معربین گریستن گرفتند پس از وی تسهیل ابن مالک بسی متعقد یافت چه او طالبان تحقیق از صعاب آن کتاب بسی مشکلات آسان ساختی و مردم را بر حسب تبحر خویش بخوض کردن آن دریای شگرف دلیر کردی و با نتقال وی انکشاف معلقات دیگرگون گشت و ظهور معضلات دیگر باره بخفایا بازگردید ابوحیان را با جمیع ارباب فنون در صناعات ایشان شرکت است و بسا انواع علوم که وی را در آنها هیچ انباز نباشد ابناء کمال را چنان سزاوار است که در این ماتم همی بگریند و آثار خواب یکباره از چشم بشویند براستی بدین مصیبت خود علم نحو در گذشت و فن صرف حذف حوادث آمد

بارق
کسحاب ابر بابرق
منتهی الارب

و لغت عرب بدان مردم قاصر را افتاد کتاب بحر محیط که او در صناعات تفسیر پرداخته غواصش غواص خود را جواهر فواید بخشد در بسیاری از فوائد علوم و دقایق فنون معاصر خود مشار الیه بود و او را در فن حدیث اسنادی بلند از مشایخ دانشمند رسید که طلبهای فراخته در جنب آنها پست مینمود و چون آن سلسله روایات در اجازات شاگردان بخشید ایشان را با محدثین سبق همدوشی گردانید آن سخنور فائق و شاعر مفلق را با الفاظ پیراسته هست و معانی آراسته که بر پرند شتری برتری گزیند جانم فدای آن دانشور پارسای که بمجلس ارتحال رحمت کرد کارش استقبال کرد و سپیدی کفنش بسبزی سندس متبدل گشت و حوران بهشت با دستی که بسی تصنیفات نوشت مصافحت نمودند اگرچه خود بمرد ولی نامش تا حشر جاوید بماند باران غفران همی صبح و شام خوابگاه خاکش سیراب کناد و رحمت پروردگار تابور و در کوثر بر روان پاکش مستدام باد

ابو الفضل الحازمی المنجم

از اکابر منجمین و حکما و از اعاظم متبحرین و فضلاست مولد و منشای وی بغداد است و در همان دیار بکسب فضایل و کمالات پرداخت و در بسیار طرق علوم متعلقه بنجوم کردید تا خود را بمنزل مقصود رسانید و در آن فن احاطتی تمام و مرتبتی بی نهایت یافت علمای احکام گویند احکام و دلایل و قواعد نجومی را چنان عالم بود که هیچ حکمی از احکام وی در آن زمان تخلف ننمودی و هیچ اختیاری از اختیارات او را نتیجه بحاصل نکشی و رواج شهرت و صیت فضایل وی بار و رکار الناصر لدین الله عباسی مقارن بود آورده اند که در سنه پانصد و هشتاد و دو هجریه سیارات سبعه در برج میزان که یکی از مثلثه هوائی است قران کردند بنا بر آن ابوالفضل استنباط کرد که اگر آن قران از تاثیر باخیر افتد از قوت و شدت خارج نباشد پس از دلایل نجومیه و سایر امارات علمیه براین معنی جزم کرد که بادی سخت وزیدن گیرد بحدیکه بنیان عمارات در ربع مسکون روی بانهدام نهد و اکثر قصور مشیده و ابنیه محکمه را آثار برجای نماند چنانچه بزعم منجمین در طوفان نوح کواکب سبعه در یکی از مثلثه مائی قران کردند و دنیا را آب فرو گرفت و شد آنچه شد بالجمله چون این حکم از حکیم ابوالفضل در بغداد و سایر بلاد انتشار یافت بیشتر منجمین خداوندان احکام که در امصار دیگر بودند حکم او را تتبع دانسته بر آن داستان یکرای شدند و در کتب تواریخ مضبوط است که حکیم اوحدالدین انوری ابیوردی نیز در همان تاریخ همین حکم را کرده و بدان تاثیر قوی خبر داد و چون این حکم هم از حکیم اوحدالدین در مرو و سایر اطراف اشتهار گرفت اغلب از اعیان منجمین و اصحاب احکام رای او را صواب شمرده بدان قول متفق شدند لاجرم شهرت آن حکم و شیوع آن خبر بطوری معتقد مردم گردید که منجمین آن سرزمین نیز در وقوع آن حادثه و حدوث آن واقعه متحد شدند و همگی ایشان را تصدیق کردند الا اشرف الدین عسقلانی که از فحول منجمین بیت و در آن زمان در مصر ساکن و مردی دقیق النظر و صائب الرای بود با جمله منجمین در این حکم آغاز خلاف نمود و بر ضد اقوال آنها شرحی بر کتاب نظراتی که در آن قران کلی با آن تاثیر معارضت و مقاومت داشت بنوشت و بر رد دعوی ایشان و اثبات کلام خود دلایل بسیار اقامه کرد که در ایام قران سبعه نسیمی نخواهد وزید تا چه رسد که ریاح عاصفه عالم را زیر و زبر کند مع القصه چون از ابوالفضل و سایر منجمین این حکم اشتهار یافت و گوشزد عالمیان گردید مردم سخت بترسیدند و از برای خویشتن در زیر زمین سردابها ساختند که بدان مکانها پناه برند و هم مغارها اختیار کردند تا در آن دابه اموال و اثقال خود را

بدانجا نقل کنند برحسب مشیت کامله در شب موعود حرفی نسیمی نوزید که برگی را از درخت حرکت دهد و گویند اتفاقا پیره زنی چراغی بر بام افروخته بود در آن شب آنقدر باد نوزید که آن چراغ خاموش شود با قتضای الکلام یجر الکلام چه نیکو مناسب است که در این مقام باشعار ابی تمام اشارت رود در سنه دویست و بیست و سه هجری المعتصم بالله عباسی فتح عموریه را وجهه همت ساخته بتجهیز لشکر تصمیم عزم داد منجمین آن سرزمین طالع حرکت را استخراج نموده از دلایل فلکیه و آثار نجومیه حکم کردند که در آن جنگ ابواب فتوح مسدود و رایات نصرت سرنگون خواهد شد بهتر که خلیفه از آن اراده دست کوتاه دارد و پای نکاوحت در دامن برچیند معتصم سخنان ایشان را وقعی ننهاده تا بواقعه مبادرت جست قضا را در آن جنگ برخلاف عقیدت منجمین آیات نصرت و ظفر ظاهر گشت و سپاه خلیفه را فتحی نمایان شد ابو تمام شاعر بتعریض منجمین کربست و توبیخ ایشان لب گشود و این قصیده را انشاد کرد

السیف اصدق انباء من الکتب — فی حده الحد بین الجد واللعب

و ما بجوابت هذا تمام آن اشعار را با ترجمه در شرح احوال ابو تمام خواهیم نگاشت بالجمله چون در زمان موعود هیچ چه بادی نوزید و از احکام اصحاب تنجیم اثری بظهور نرسید بالجمله ابو الفضل و سایر منجمین شرمناک واند و هکین گشتند و مردمان زبان طعن برایشان دراز نمودند و ابو الغنایم محمد بن علی الواسطی در آن ایام این چند شعر را در نکوهش ابو الفضل منجم انشاد کرد

قل لابی الفضل قول معترض — مضی جمادی و جاء فارجب
وما جرت زعزع کما حکموا — ولا بدا کوکب وله ذنب
کلا ولا اظلمت ذکاء ولا — ابدت اذی من ودائها الشهب
یقضی علینا ولیس یعلم ما — یقضی علیهم فذا هو العجب
فارم بتقویمک الفرات والا — طر لابخیر من اصغر الخشب
قد بان کذب المنجمین وفی — ای مقال اتوا وما کذبوا
مدبر الامر واحد احد — لیس بتبع لحادث سبب
لا المشتری سالم ولا زحل — باق ولا زهرة ولا قطب
فلیبطل المدعون وما صنعوا — فی کتبهم ولتحرق الکتب

یعنی بزبان اعتراض با منجم عصر ابو الفضل جازمی بگوی که ماه جمادی و رجب بگذشت و آن حکم عجیب بظهور نپیوست و نه بادی تند وزیدن گرفت و نه کوکب ذو ذنب نمودار گشت نه قرص خورشید تیره شد و نه شهب دنیا را زیانی پدید آمد شگفت تر آنکه تو درباره دیگران از آینده خبر دهی و آن خبر را صادق شناسی ولی از وقایعی که بر تو بگذرد هیچ خبر نداری و از انکشاف خطای خود آگاه نباشی خوشتر آنکه تقویم خویش در فرات اندازی و هم سطرلاب خود در آنجا افکنی زیرا که در اسطرلاب برنجین هرگاه فائده متصور شود آن است که خود از سطرلاب چوبین بهتر است براستی چه خوب دروغ منجمان فاش گردید کدام حکم آورند که در آن دروغ نگفته اید مدبر امور خداوند یگانه است

نه هفت کوکب سیاره آنها را در حوادث کون و فساد هیچ اثر نیست در آن هنگام که مشیت ازلی تعلق گیرد تمام این مؤثرات سبع چنان متأثر شوند که جملگی فنای محض گردند و نیست و نابود شوند نه از برجیس و کیوان نام بماند و نه ناهید و قطب بجای پس علمای احکام بر آنچه در کتب نگاشته اند خوشتر آنکه قلم بطلان در کشند و تمامت تقاویم و دفاتر تنجیم با آتش بسوزند مخفی نماند که محققین مورخین و دقایق شناسان اصحاب تنجیم بر آنند که آن قران از سبعه سیاره بوده است و شرذمه که آن قران را در ما سوای زحل دانسته اند از راه صواب دور افتاده اند همان خوشتر که هر کس در طی این مسئله بر خطای قوم واقف گردد و قلم اصلاح در میان آورد و از عیب جوئی و خورده گیری کناره گیرد چنانکه ما نیز با خامه اعتذار مینگاریم در زمانیکه ملکزاده دانشمند وزیر علوم در آستان عاطفت ارکان محض امتثال امر همایونی کشیدن سیم تلگراف را وجهه عزم ساخت در خط آذربایجان بانجام مقصود ره سپر بود بدار السعاده زنجان در آمد مدت شش ماه در آن بلد اقامت داشت از نکایت تنهائی و کربت غربت خاطر فضیلت ذخایر والا را بجمع و تألیف کتاب فلک السعاده که همانا فلکی است مزین بنجوم سعادات مشغول نمودند و چون اسباب تألیف چنانچه باید و شاید فراهم نبود در مسئله قران سنته بر کتاب عقد العلی که در تاریخ کرمان است اعتماد جسته قران را در سوای زحل دانسته اند در این اوقات خجسته آیات که حسب الامر الاقدس الاعلی آیین مسائل شریفه و مطالب عالیه طراز اوراق و زیور اطباق میشود ملکزاده دانشمند وزیر علوم اشارت داده اند تا یتیمه دهر و نادره عصر بتوسط دوران ارشمیدس زمان نجم الملک میرزا عبد الغفار معلم علوم ریاضی با اهتمام تمام و دقت بی نهایت تقاویم سیارات سبعه را بجهة رفع این اختلاف استخراج کردند در سنه پانصد و هشتاد و دو و تقاویم آنها از قراریست که ثبت میشود در روز اول محرم پانصد و هشتاد و دو تقویم شمس بوده است ا ط ی و تقویم زحل ه سط لح و تقویم مشتری ه لحی پس معلوم میشود که قران معهود در هر هفت کوکب بوده در برج سنبله یا میزان و آن نزدیک اواسط سال پانصد و هشتاد و دو بوده در ماه جمادی الاولی یا جمادی الاخری یا رجب یعنی وقتی که تقویم شمس نیز سنبله یا میزان بوده است پس این معنی کالشمس فی رابعة النهار روشن گشت که در آن سال کواکب سبعه قران داشتند و ظهیر الدین فاریابی در مدح رکن الدین طغرل بن ارسلان سروده است اجتماع اختران دانی که در میزان چراست خود تو دانی که ایحد چه نیکو کرده اند از برای قیمت یک ذره خاکپای تو نقد هفت اقلیم گردون در ترازو کرده اند مع الجمله انچه وزیر علوم در فلک السعاده آورده است باقتضای ولکل حکیم هفوة و هم باعتماد تاریخ کرمان با کتب قوم و رای جمهور مخالفت وارد مع القصه میر تقی الدین بن محمد بن شرف الدین علی الحسینی الکاشانی که دانشمندی یگانه و ادیبی فرزانه بوده است در تذکره موسومه بزبدة الاشعار و خلاصة الافکار که از مؤلفات اوست آورده که این حکم اگرچه از منجمین آن عصر واقع نگشت لیکن نکته سنجان آن زمان و حکمای آن دوران پس معلوم کردند که آن قران خالی از تأثیر نبوده منجمله آنکه چنگیز خان در همان سال در توران زمین بر قوم خود سروری گرفت و رتبه آن یافت که طوق طاعت بر گردن دیگران نهد و هم در ممالک ایران اتابک محمد بن ایلدگز که مایه استحکام

قواعد وانتظام قوانین سلطنت سلطان طغرل سلجوقی بود در ذیحجه همان سال درگذشت وبعد از قتل طغرل بساط
سلجوقیان درنوردیده شد وملک ایران وبیشتری از ممالک روی زمین پرآشوب وفتنه گشت چنانچه مفصلاً در تواریخ
مبسوطه مضبوط است ولی آنکه زاده دانشمند در کتاب ملک السعاده اعتقاد این سخن را غیر موجه دانسته است ودر مقام
رد واعتراض برآمده گوید که من اولاً در طوفان نوح سخن کنم وگویم بر ارباب بصیرت وخبرت پوشیده نیست که تعیین
زمان طوفان از کتب سیر وملل بنهایت دشوار است ودر تعیین وقت آن واقعه بحدی اختلاف اقوال است که تحقیق
حق وتشخیص صواب متعسر بلکه متعذر است ثانیاً درباب تولد چنگیزخان سخن رانم وگویم گروهی که در تاریخ
وسیر اقوال ایشان محل اعتنا واعتماد تواند بود در میلاد چنگیزخان روایات مختلفه دارند بدان مشابه که
مابه الاختلاف مقدار سی سال میشود چنانکه خواندمیر در حبیب السیر آورده است که چنگیزخان در زمان قران سبعه براوج خود
ریاست یافت وتفاوت ریاست با ولادت سی سال است إِذَا جَاءَ الاحْتِمَالُ بَطَلَ الاستدلال
واگر کسی در عبارت اصحاب احکام بدقت بنگرد واضح میشود که ایشان تولد چنگیزخان را بطالع میزان در زمان قران
قیاس کرده اند چنانکه صاحب ثمار الاشجار در ثمره دویم در شرح آثار قران اعظم گوید مولودیکه طالع ولادتش برج قران باشد
پادشاهی شود که اقالیم روی زمین را در زیر نگین آورد وقیاس آن است که چنگیزخان بطالع میزان در آنوقت تولد یافته است
بالجمله ولو سلمنا که میلاد چنگیزخان در ایام قران بوده است باز حکم ابوالفضل وانوری باطل است چه ایشان خرابی عالم را
بریاح نسبت داده اند وحال آنکه بسیوف ورماح بوده است مع القصه وفات ابوالفضل منجم چون از محل صحیح بدست نیامد
بایراد آن مبادرت نشد انتهی

ابن الصلاح ابو الفتوح نجم الدین احمد بن محمد بن السری

از فضلای یگانه وحکمای فرزانه بوده است وهم از خانواده اجلاء علما است اصل وی از همدان ومولد وی نیز همان سامان است
وبرخی گویند که در سمیساط متولد شده وهم در آنجا نشو ونما یافت بالجمله در بدایت تحصیل واوایل دوره کار جوانی از مسقط الرأس
خویش به بغداد که محط رحال علما وحکما بود نقل نمود وهم در آنجا توطن جست ودر نزد حکیم دانشمند ابوالحکم مغربی که مدرس مراتب
حکمیه ورئیس بیمارستان عسکریه بود باستفادت بگذرانید وچندان در اکتساب علوم حکمیه واقتناء فنون طبیه مواظبت جست
که در آن صناعت شریفه رتبتی بنهایت ومهارتی بکمال پیدا کرد ودر آن فن بر اقران واشباه رتبه فزونی یافت چنانکه
حکمای آن عصر وفضلای آن زمان ویرا زیاده ستوده اند وتصنیف وتالیفش را زیاده نافع وجامع شمرده اند وهرکس را
در کتب قوم تتبع وتدربی است داند که در مصنفات ومولفات اطبا نام وی زیاده مذکور است ودر شرحیکه بر قانون
شیخ الرئیس نوشته اند کلمات وی زیاده ایراد شده است آورده اند که وقتی بعزم خدمت نورالدین محمود وابن
عمادالدین زنگی بدان سو شده علیا شتافت بکجند در موصل نزد آن پادشاه بماند وازوی اکرام زیاده وانعام بسیار دید
ودر طبقات الاطبا مسطور است که حسام الدین تمرتاش بن ایلغازی بن ارتق از بغداد ویرا طلب کرده بکجند در نزد او بسر برد
واز آنجا بدمشق رفت ودر آنجا برک صحبت استاد خود ابوالحکم مغربی فایز شد ومحض پاس نعمت تعلیم واداء حقوق

سمیساط
بضم اول وفتح دویم ویاء مثناة تحتانیه وسین مهمله بعد از یاء وطاء مهمله شهری است در کنار فرات
وهم ثغریه است وحلوان عرق
من معجم البلدان

استادی در نزد فضلای دمشق همواره میگفت که استاد من ابوالحکم بوده وعلوم طب وریاضی وغیره را در نزد وی قرائت کرده
واز بیانات وافی آن استاد استفادت نموده ام ابوالحکم را استماع آن سخنان که در معنی شکر احسان بود زیاده مسرت
بخشید وهر لحظه بر عنایات سابقه زیادت آورد وهمواره در مجامع ومحافل که از فضلا منعقد میگردید گفتی اگرچه ابن الصلاح
فنون ریاضی را از من آموخته است لیکن از فرط ممارست ومباحثت مرا ورا رتبتی حاصل شده که میباید اینک من از وی
استفادت کنم ودر تحصیل مطالب عالیه از رای صائب وذهن ثاقب او استعانت نمایم زیرا که در تحصیل مراتب علمیه مرا اهمال
ومماطلت بود واورا اکمال ومطالعت لاجرم در اینحال تلمذ معلم وتعلیم تلمیذ زیانی نرساند ونیز مورخ خزرجی از خط حکیم
امین الدین ابی زکریا یحیی بن اسمعیل البیاسی نقل نموده که چون حکیم ارجمند وطبیب دانشمند ابن صلاح بشهر دمشق درآمد بخانه
حکیم ابوالفضل اسمعیل بن ابی البقاء الطبیب منزل نمود وروزگاری بمصاحبت وی بگذرانید اورا کفش بغدادی برغبت افتاد
یاران ابوالبقاء گفت استادی خواهم که در صنعت کفاشی کامل باشد اورا کفش دوزی که نامش سعدان بود دلالت کردند
وکه اورا نشان جسته تا بدان محل راه یافت اورا بدید واز مقصود ومامول خود شرح داد وهم کفشی بوی سپرد تا نمونه کار
دانسته بدان اندازه بدوزد سعدان انگشت اطاعت بر دیده نهاده وپس موعدی فیمابین معین شد که در آنوقت کفش را
بابن الصلاح برساند ابن صلاح با اطمینان خاطر بخانه معاودت کرده وبانتظار روز موعود میگذرانید چون موعد رسید
وکفش نرسید ناچار ابن الصلاح نزد سعدان شده کفش خویش از وی طلب کرد سعدان بعذری ناموجه متعذر شده
اتمام آنرا بفردا حوالت داد روز دیگر نزد وی شد تا روز گذشته بگذشت روز سیم هم که وی رفته باجد واصرار کفش را
خواسته بعد از گفتگوی بسیار با تعهد والتزام اورا خاموش ومطمئن ساخته بخانه اش معاودت داد ملخص کلام آنکه بعد از
خلف مواعید ونقض عهود کفش را دوخته بوی داد وبعد از مدتی ابن الصلاح آن کفش فاسد را بدست گرفته وپائی در آن کرد
تا صنعت استاد رایکدر یابد معلوم شد که در آن پا افزار اصناف معایب موجود واقسام محاسن مفقود است چه پهنا
دارد که از کهنه انبانی جدا شده بیکدیگر وصل کرده اند لونی دارد که با هیچ رنگ مشابهت ندارد محلی که بایستی عریض باشد
طولانی کرده وجائیکه میباید طولانی باشد عریض نموده قطعه که محل انگشتان است تنگ کرده وجائیکه محل عقب است
گشاد ساخته از آن صنعت ناپسند دلتنگ شده برآشفت که ای استاد ناقابل تراکه مردم این شهر با این صنعت میستایند
اعمال واقوال این است پس حالت سایر اسکافان این شهر چگونه خواهد بود وچون این خبر بابوالحکم مغربی طبیب رسید این قصیده
از زبان وی بر سبیل مزاح بنظم درآورد وبسیاری از اصطلاحات منطقیه والفاظ حکمیه وکلمات هندسیه در آن درج نمود چون
این قصیده در نهایت متانت وسلاست بود تمام آنرا با ترجمه نگاشتیم وهی هذه

مُنِیتُ مُصَابًا بِابْنِ رِضْقِهِ عَقْلِی   وَأَمْرٌ عَجِیبٌ شَرْحُهُ یَا أَبَا الْفَضْلِ   أَتَیْتُ إِلَیْکَ هکَا أَشْکُو مُصَابَنِی   وَمَا قَدْ لَقِیتُ فِی دِمَشْقَ مِنَ الذُّلِّ
قَدِمْتُ إِلَیْهَا جَاهِلًا بِأُمُورِهَا   عَلَی أَنَّنِی خَاضَتْ بِالْعِلْمِ مِنْ جَهْلِی   وَقَدْ کَانَ فِی رِجْلِی عَتِیقٌ نِجَاتِی   عَلَیْهِ نَأَتْ مَا لَیْسَ یُحْمَدُ فِی نَعْلِ
فَقُلْتُ عَسَی أَنْ یُخْلِفَ الدَّهْرُ مِثْلَهُ   وَدَهْتُهَا إِلَی الْقَاقِی الْحَزِینِ وَالتَّهْلِ   فَیَا لَکَ مِنْ ذَنْبٍ أَذْهَبْتُ بِنَفْسِهِ   وَلِلَّهِ مَا قَاسَیْتُ مِنْ خَلَلِ النَّذْلِ
فَقُلْتُ لَهُ یَا سَعْدُ جِدْ لِی بِحَاجَتِی   تَخُونُهَا شُکْرَ امْرِئٍ عَالِمٍ مِثْلِی   یَجِیءُ عَلَی تَنْسِیجِ الْیَوْمِ ظَاهِرُهُ   مِنَ الْأَدَمِ الْمَدْبُوغِ بِالْعَفْصِ وَالْخَلِّ

سُمّا
بضم اول وتشدید میم بر وزن حمّی موضعی است در حجاز وسماتی منسوب به آنجا
مراصد

فقا على رأيي وعطفك ذا جنى ... على كل انسان ارى مذهب العقل
فاذ لنه في الحال غير ترددها ... وسوّى شهرين بالدفع والمطل

فلما قضى الرحمن تخجيني به ... فقلت فتى يا اسعد تصر عن شغلي
اني تمسك ضو الصلد أخفق ... بكعب علا أخفا على الكعب والرجل

بشكل على الاذهان بعسر حله ... وتعيي ذوي الالباب والعقد والحل
وكعب الى القطب الشمال مائل ... وذو الى قطب الجنوب منتعل

وما كان في هندامه بي صحة ... ولكن فساد شاع في الفرع والاصل
موازاة خطي جانبيه تخالفا ... نجز والى علو وجز والى سفل

وكم فيه من عيب وخرز معتق ... لرجلي ومن قطع من الرقع والنعل
بوصل الضرورة وقد كان ممكنا ... لعمرك ان ياتي التمسك بلا وصل

وفيه اختلال من قياس مركب ... فلا ينتج الشرطي منه ولا الحملي
ولا شكله القطاع مما [illegible] ... اصوبه حملي ولا كان من شكلي

ولا جنس ايساغوجيه بين ولا ... تحد له نوع يميز بالفصل
وقد كان فيه قوة لم ارد بها ... فاعوزنا منه الخروج الى الفعل

فلو كان معدود الكمال كلمته ... ولكن سليب الحسن في الجزء والكل
فيا ليت ايجاب ما الصدق سلبه ... وعدل قضايا حامل غير ذي عدل

وما عاذ فيه اختلال مقولة ... لجوهره والكم والكيف في جهل
واي القضايا لم يبن فيه كذبها ... واي قياس لم يرد فيه بمثل

لقد اعوز البرهان شرط انتاجه ... فلجاه سلب وجزئية الكلي
اذا لحظ في شمس فمخروطها ... كمنقلب يبدي انحرافا الى الظل

تطبطب في رجلي ويلصق بالقضا ... فكيف به ان صرت في الطين والوحل
فاذهلني حتى بقيت مجنبا ... ولم يسو لي سعد [illegible]

وفي كل ذا قد بان ضعف دعائها ... فما هو ان شخص ناقص العقل مختل
واقليدس لو عاش اعيا الخلل ... عليه لان الشكل ممتنع الحل

فخذ نفذ اقسمت بالله خالقي ... وهو ذو اخي عادة [illegible] الكهل
ومسور [illegible] ومرسيم ... وصار وحم ولقما الى النمل

لئن لم تجد منعا رجعت لاهلنا ... وما البسنا جعلنا في حل
ولم اسل شعرا في دمشق لاكثر ... اعاتب انسكا فاتحا للاهل

ذهبت به خلا نبغض عيشتي ... فلا بارك الرحمن لي فيه من خل
وكم الم الانسان فليبق عطله ... ولاقيت ما لاقاه موسى من العجل

وكان ارسطاليس بذ بهمه ... يرمون منه ان يوفق في الامر
ونقر الطفل لا في امور الكثير ... ولكنه لم يلق في اهله مثله

وقد كان جالينوس عرض جلده ... تمسك بذا والعقل بالبرهم والجهل
وقسطا بن لوقا كان يجهل حله ... وكان يلبي حقا والى عذل

وكان ابو نصر اذا زار معشرا ... وضاله نعل بروح بلا رجل
وارباب هذا العلم لم يسلوا ... يقاسوا ما لا ينبغي من ذوي الجهل

كذلك اني مذ حللت بجلق ... ندمت فان عن الرجوع الى اهلي
ولو كنت في بغداد لم تنض ... هناك لي اقوام كرام ذوو بذل

وحلوا الذي من ولي معا على ... وذي رغبة في العلم يكسب ما لي
فيا ليتني مستعجلا طرت نحوها ... ومن لي بهذا وهو ممتنع من لي

فهي الشام قد لاقيت الف ملية ... فيا ليت ما حططت بها رحلي
على انني في جلق بين معشر ... اعاشر منهم معشر الكبر من شكلي

فلا تبك الخنساء صخرا تعنفا بها ... وادمعها في الخد دائمة الهطل
بلغر من دمعي اذا ما رايته ... وقد جاء في حلي منحرف الشكل

وافرحني ما قد لقيت لاجله ... فيالك لي قد بقيت بلا رجل
فهاذا وما عدد بعض خصاله ... فكيف اخبرا من ادبه قبلي

ومن عظم ما قاسيت من ما لي اضيعه ... اخاف على جسمي من السقم والسل
هذا تمسك منذ تأملت شكله ... علمت يقينا انه موجب قتلي

ويوقعني في علة ما الخلل ان ... يخلصني منها زرود ولا مغلي

فلا تعجبوا مما دهاني فانني
وجدت به ما لم يجد احد قبلي

حاصل معنی

حاصل معنی آنکه یا ابا الفضل بیبت و زیب من عیبت و ماتی است که عقل من در وصف آن حیران است و امور من بدیا نعمت که شرح آن بسی شگفت است اینک روی توجه و تظلم بسوی تو آوردم تا مصائب و نوائبی که بر من وارد آمده شکایت کنم و ذلت و حقارتی که در دمشق دیدم حکایت نمایم من که در علم و دانش رتبتی داشتم که بپای مردی آن از هر جهل و هر خطا مصون بودم بشهر دمشق در آمدم در حالتی که از امور آنجا جاهل و بی بصیرت بودم مرا پای افزاری در پا بود که از تمادی ایام از دست رفته و در کار خود پسنده نبود با خود گفتم شاید روزگار از راه لطف آن پا افزار را همالی پدید آورد که آنرا خلیفه و جانشین گردد هیهات همال آنرا در زمین های درشت و اراضی هموار یافتن نتوانم شگفتا که در هوای خلیفه آن پا افزار سر و کارم با مردی ناکس و خسیس افتاد الله الله از آن ناکس چه صدمات دیدم و چه زحمات کشیدم با آن ناکس که سعد نام داشت گفتم ای سعد در قضاء حاجت من بر من کرم کن و مانند من مرد دانا و فاضل را این بنگر مانا و آن مرتبت و اختصاص جامع شو امید من آن است که پا افزار مرا از چرمی فراهم کنی که دباغت یافته و با مازو و سرکه رنگین شده باشد پس قبول این معنی کرده گفت بچشم و سر این خدمت بجای آورم چه با تو عطوفت و رأفت کردن بر هر کس که با خرد راه دارد فرض است سپس بیست درهم بر او بذل کردم و او دو ماه تمام بمماطله و دفع الوقت بگذرانید و چون خداوند حکیم خواست که از چنگ وعده های بی اصل او رهائی یابم و گفتم یا سعد آیا وقت آن رسیده که همّ مرا پرداخته باشی پس مرا پای افزاری آورد با سینه تنگ و پاشنه معوج با کعبی که هلاک قدم و مرگ پای بود با هیئت و شکلی که حل آن بر ذهنها بسی دشوار بود و خداوندان خرد و اصحاب حل و عقد را عاجز و درمانده میساخت آنرا کعبی بود که خود بجانب قطب شمالی مایل بود و روئی که بسمت قطب جنوبی توجه داشت هرگاه از صحت کوئی گویم در اندام و پیکر آن پیدا نیست و اگر از فساد سخن رانی گویم در تمامت اصل و فرع آن پدیداست دو خط که در دو جانب آن کفش است و بایستی متوازی باشند چندان مخالفت دارد که جزوی از آنها بجانب بالا رفته و جزوی بسوی نشیب فرود آمده چه بسیار عیبها داشت چه بسیار رخنه ها که کلوگیر و فشارنده پا بود و چه بسیار پاره های پوست در آن درج شده و قطعات نعل در آن پنهان بود و وصله ها را در آن ضروری و لازم دانسته تو گوئی برای وی آن است که انجام پای افزار بدون آنها ممکن نیست بجان تو قسم که این معنی را بر خلاف یافته زیرا که ممکن است پای افزار بدون وصله ساخته و فراهم شود در قیاس مرکب آن نه چنان اختلال است که قضیه شرطیه و قضیه حملیه آن برای انتاج نتیجه صالح و درخور باشد شکل و هیئات آن که برنده پا است نه مرا شایسته است که بدان صیانت پای نمایم و نه امثال مرا جنس کلیات آن آشکار نیست که از کدام جنس است و نوع آن معین نیست که از چه نوع است چه بهیچ چیز میماند و از هیچ نوع بحدی از حدود و بفصلی از فصول ممتاز نبود در این پای افزار برای انجاح مأمول استعدادی بود و از عالم قوه بمقام فعلیت نیاید و اگر در جمیع کمالات و کل محاسن مجهول کرده لامحاله دارای بعضی بود هر آینه تکمیل میکردم لیکن چه سود که از کسوت حسن یکباره عاری است و از کلی و جزئی آن بی بهره مانده است شگفت آنکه نام ترک برای آن ثابت کنی در حالیکه سلب آن اسم شایسته تر باشد و هم قضایای آن عنوان درستش درست آید اختلال هر یک از مقولات عشره

آنرا که می نگرم هیچیک را مفقود و نایاب نمی یابم چرم و تمامیش که جوهر است محل است رنگش که از مقوله کیف است
معیوب است اندازه اش که از مقوله کم است فاسد است کدام قضیه منطقی و قیاس میزانی هست که اعتلال و کدبش
در باب این تنگ آشکار نیست هر برهان که بر پا افزاری و آثار آن اقامت کنی شرایط انتاجش نایاب چنی چه در مقام
کیف ایجابش سلب است و در مقام کم حصر حتی نیش کلی است اگر آنرا در آفتاب بداری تا از ظلش در سطح ارض
خطی رسم شود شکل مخروطی که میباید از راس آن احداث شود آن مخروط مانند چیزی خمیده باشد که بسبب طول
انحراف جوید هنگامیکه با فضای هموار و خشک ملاصق است در پای من مضطرب است و از طرفی بطرفی
می رود پس چگونه خواهد بود حالت من بیچاره در وقتی که خواسته باشم در گل و لای راه روم امر این کفش مرا
چنان حیران ساخته که گوئی دیوانه و مخبط شده ام ای برادران و ای یاران معدان عقلی بجای من گذاشته است
آنرو دماغ ناخوش در هر جزئی از جزئیات آن کفش و در هر امر از امور آن سفاهت و ضعف دماغ خود را
آشکار کرده است چه قدر مرد ناقص العقل خوار بمقدار بوده اقلیدس حکیم اگر زنده ماندی در شکل این پای
افزار عاجز آمدی زیرا که انحلال اینگونه اشکال از رتبه اشکال افزون و با مقام امتناع قرین است
تمام انبیا و اولیا و جمیع سوره قرآنی اگر مانعی نمیداشتم بسوی وطن و اهل خویش مراجعت مینمودم و این
خائن زیان کار را از گرفتاری مظلمه خود رها میساختم و در شام اقامت نمی جستم تا از دست کفش دو زخیلت اندوز
بناله و درجد و هزل سخن سرایم بدا بحال من اذیت دوستی گرفتار گشتم که زلال عمرم مکدر ساخته خدای تبارک
و تعالی مقدم چنین آشنا مبارک نفرماید چه قدر از تخلف وعده خاطرم رنجور ساخت من از دست این خونخوار
آن کشیده ام که حضرت کلیم از دست گوساله کشید ارسطالیس مبتلا میشد بگروهی که از او درخواست میکردند
که در هزل و کارهای بیمعنی با ایشان موافقت کند و بقراط مکاره و شداید بسیار دیده بود ولیکن هرگز
مثل آنچه من از این کفش دوز دیده ام ندیده بود و جالینوس را حال این بود که هرگاه پای افزار بی
پای او را می گزید بر هم سر که آن موضع را مداوا میفرمود و عطای بن لوقا را حالت چنین بود که روزگار
عمر خود را با پای برهنه میگذرانید در برهنگی پای ملامت گوئی ابتلا یافت و ابونصر را حال این بود که هرگاه
بزیارت گروهی میرفت و نعلین او مفقود میگردید بپای برهنه راه میرفت و چند او بدان علوم مبتلا و گرفتار
نشدند بزحمات ناشایست و چیزهای ناملایم مانند آن بلیاتی که از جهال و مردم نادان بدیشان رسید
همچنین است حال من از هنگامی که بشام فرود آمدم پشیمانی مرا دریافت پس همت بر آن گماشتم که بسوی
اهل خود برگردم و اگر در خانه خویش بودمی و در بغداد اقامت داشتمی در آنجا بتعرف و تازی من گروه
گروه بر میخواستند و هم در آنجا گرد من فراهم میشدند دوستداران من و طالبان علوم که آنچه من املا کنم
در رشته تحریر بیاورند پس کاشکی بزودی بآنجانب طیران میکردم کجا این آرزو انجام پذیرد مدرستی که در شام
بهزار بلیه مبتلا شدم ایکاش آن شهر را قحط رجال خویش میکردم علاوه بر این جمیع مات آنکه معاشرت میکنم و میرا

که مسیح و هم جنس نشینند و خنساء شاعره با آنکه بسیار بر برادر خود صخر گریست بیشتر از من نگریست یا آبا الفضل چنانکه
از آن پای افزار دیدم مرا مریض و ناخوش کرده ایکاش پا نمیداشتم تا آنکه مثل این پای افزار مبتلا شوم
آنکه شرح دادم بعضی از خصال و احوال این پای افزار بود پس در اینصورت چگونه می توانم خود را از
اذیت و آزار آن محروس بدارم و از جمله سختیهای بزرگ که بعلت تنگی آن دیده ام آن است که در بدنم
اسبابی و استعدادی فراهم شده که ترسم بعارضه رنجوری و سل مبتلا شوم از روی یقین میدانم که آن
کفش مایه قتل من خواهد شد و بآن بیماری گرفتارم خواهد کرد که هیچ دوا و هیچ پرستار مرا سودی ندهد
زنهار زنهار زیاده از این حالم بسر رسید همین قدر میگویم بدا بحالم گرفتار شدم که هیچکس قبل از من بچنان دواهیه
دچار و گرفتار نشده است انتهی پوشیده نماند که مورخ خزرجی در تالیف کتاب طبقات الاطباء
بر خود حتم داشته است که اطبا را طبقات قرار داده و منتسبین هر شهر را در یک فصل و یکباب ذکر کند
با آنکه مولد ابن صلاح از همدان بوده است او را در عداد اطباء دمشق معدود داشته است و شرح احوال
وی را در جزو اطبای آن سرزمین آورده اینمعنی از مورخ خزرجی زیاده محل تعجب و حیرت شده است
ولی میتوان از این زلت معذرت جوئیم و جواب گوئیم که چون ابن صلاح در اواخر ایام زندگانی در دمشق
بسر برده و هم در آنجا وفات نموده بدانجهت آن طبیب فاضل را در طبقه شامیین منظور داشته است
مع القصه در سال پانصد و چهل و هشت هجری وفات کرد و در مقابر صوفیه مدفون گردید مؤلفات
و مصنفات مشهوره وی از اینقرار است که نوشته میشود شرح شفای شیخ الرئیس ابو علی سینا کتاب نور الاجفر
کتاب مجموعه مبسوطه در طب شرح ایضاح مقاله در شکل چهارم از اشکال قیاس حملی و این شکل را
منسوب بجالینوس دانند انتهی

ابن سمعون محمد بن احمد بن اسمعیل

از افاضل وعاظ دولت عباسیه است کلمات حکمت آموز و عبارات عبرت آمیز وی اشتهار تام دارد در ابتکار مضامین رقیق
و اختراع معانی بدیع خاطری وسیع داشت چون بر کرسی ارشاد قرار گرفتی و بر فنون مواعظ و زواجر لب گشودی و از آیات
بیم و امید و احادیث وعد و وعید سخن راندی قلوب قاسیه را مانند موم نرم ساختی و از عیون جامده چشمهای اشک جاری نمودی
در تاثیر کلام و کیفیت تصرفات و تفننات او عبارات بسیار بنظر رسیده حافظ ابوبکر خطیب در تاریخ بغداد در باره چنین ستوده
که كَانَ وَاحِدَ دَهْرِهِ وَفَرْدَ عَصْرِهِ فِي الْكَلَامِ وَلِسَانِ الْوَعْظِ دَوَّنَ النَّاسُ حِكَمَهُ وَجَمَعُوا كَلَامَهُ
یعنی ابن سمعون در فنون سخن و گفتار مواعظ یگانه زمان خویش بودی مردم کلمات بزرگانه و عبارات حکیمانه وی را گرد
آورده ضبط نمودندی احمد بن عبدالمؤمن شریشی این عبارات در مدح او گفته كَانَ وَحِيدَ دَهْرِهِ وَفَرِيدَ عَصْرِهِ
فِي الْإِخْبَارِ عَمَّا يَجِسُّ فِي الْأَفْكَارِ وَلِسَانًا مِنَ الْأَوْلِيَاءِ الْأَخْيَارِ كَلَامُهُ فِي الْوَعْظِ نَافِعٌ وَنُصْحُهُ فِي
الْقُلُوبِ نَاجِعٌ وَمَجَالُهُ فِي تَصَارِيفِ الْكَلَامِ عَلَى الْخَوَاطِرِ رَحْبٌ وَاسِعٌ

حاصل معنی آنکه آن یگانه سخن آفرین را در اخبار از ما فی الضمیر خاطری الهام پذیر بود و در مراتب وارستگی و مقامات سلوک
یکی از اولیای گزین بشمار میرفت وقتی که بر عرشهٔ موعظت قرار گرفتی سخنانی بس دلپسند گفتی و کلماتی سودمند سرودی
و چون توسن لسان را در میدان نصایح بجولان آوردی و از اخبار رجاء و خوف فرو خواندی و بوصف درجات و قصور
و نوید غلمان و حور دلهای حاضران بربودی و بشرح شدت نزع و سکرات و تفصیل کیفیت برزخ و عقبات در قلوب سامعان
لرزه افکندی و جمال الدین جوزی پس از القاب چند گوید وَكَانَ يُقَالُ لَهُ الشَّيْخُ النَّاطِقُ بِالْحِكْمَةِ یعنی او را
پیر حکمت پرداز گفتندی ولادت او در انجام مائهٔ سوم و آغاز مائهٔ چهارم از تاریخ هجری اتفاق افتاد گویند هم در زمان
طفولیت و صبا آثار خیر و علامات صلاح از ناصیهٔ او نمودار بود ارباب بصیرت و بزرگان طریقت از شمائل و مخایل
وی تفرس انجبت نموده بعلوّ شان و انتشار فضلش خبر میدادند ابو المظفر ناصر بن علی المطرزی و غیر وی از ابو بکر اصفهانی که
خادم شیخ شبلی است حکایت کنند که گفت وقتی شبلی در جامع بغداد نشسته بود و من نیز در خدمت وی حضور داشتم ناگاه ابن سمعون
بمسجد وارد شد و او در آن روز هنوز زمان بلوغ در نیافته بود و مانند اطفال قلنسوه بر سر داشت وقتی که از محاذی
شبلی عبور داد همی خیره بنگریده و بیچوچه بسلام و شرط احترام مبادرت بجست پس شبلی نظر بروی دوخته لختی تأمل کرد
آنگاه روی با من نمود و گفت يَا أَبَا بَكْرٍ مَا تَدْرِي أَيْشٍ لِلَّهِ فِي هَذَا الْفَتَى مِنَ الذَّخَائِرِ یعنی ای ابا بکر ندانی خدا را
در وجود این جوان چه ذخیرهاست این سخن پیوسته مرا در یاد بود تا آنکه آثار صدق و علائم حقیقت آن بظهور پیوست
دانستم که شبلی سخنی براست ایمان گفته و کلامی بلسان غیب سروده اصحاب طبقات آورده اند که ابن سمعون تحصیل
معارف و اخذ علوم در بغداد نمود و از پرتو افادات مدرسین و شیوخ آنملک تربیت یافت فن حدیث را از عبد الله بن
ابی داود سجستانی و ابو عبد الله محمد بن مخلّد دوری و احمد بن محمد بن سلم مخرمی فرا گرفت و عهد ارشاد استاد طریقت ابو بکر
شبلی را ادراک کرد و از فیض توجه آن شیخ بزرگوار از صفای مرآت ضمیر و انعکاس حقایق امور بهره وافر یافت چنانکه بسواد
و اخبار انید خوی عنقریب اشارت رود و پیوسته در مجالس و محافل و مجامع واعظان دار الخلافه حاضر شده نکات صناعت
وعظ و رموز فن خطابت نیک بیاموخت تا آنکه در آن حرفهٔ شریف بمقامی عالی رسید بلکه خود در این فن ضرب المثل گردید
چنانکه جمال الدهر و امام الادب ابو القاسم بن علی الحریری در مقامهٔ رازیه گوید فَلَمَّا حَلَلْتُ بِالرَّيِّ وَقَدْ حَلَلْتُ حُبَى
الْغَيِّ وَعَرَفْتُ الْحَيَّ مِنَ اللَّيِّ رَأَيْتُ بِهَا ذَاتَ بُكْرَةٍ زُمَرًا إِثْرَ زُمَرٍ وَهُمْ مُنْتَشِرُونَ انْتِشَارَ الْجَرَادِ وَمُسْتَنُّونَ
اسْتِنَانَ الْجِيَادِ وَمُتَوَاصِفُونَ وَاعِظًا يَقْصِدُونَهُ وَيُحِلُّونَ ابْنَ سَمْعُونٍ دُونَهُ
یعنی چون بشهر ری در آمدم بر حالتی که بند ضلالت از کمر و زانوی خویش بر گرفته حق از باطل شناخته بودم و عنان
نفس سرکش از پیغولهٔ هوا و هوس بر تافته بمنهج صلاح و صواب روی داشتم ناگاه بامدادی مردم آنملک دیدم که همی گروه
از پی گروه شتابند بصفتیکه مانند ملخان پراکنده و از هم جدا باشند و چون اسبان تندرو در تک و دو باشند و در
وصف واعظی ماهر با یکدیگر سخن رانند و ابن سمعون را در صناعت وعظ از وی کمتر انگارند صاحب مرآت الجنان
حکایت کند که ابن سمعون در بدایت حال بنهایت فقر مبتلا بود و یکی از درویشان پریشان و مساکین بی سامان

بشمار میرفت و از پیشهٔ وراقت کتابی وجه معاش بدست میکرد و بامزد استنساخ و اجرت حرفهٔ خویش روزگار میگذرانید
و او را مادری بود سالخورده که در قضاء حقوق زحمت و اداء اجزاء تربیت آن پسر هرگونه تکلفات و شدائد
تحمل مینمود و در هیچ باب از فرمان او سر نپیچید و مخالفت میل خاطرش را هیچ روا نمیداشت روزی ابن سمعون
با مادر نشسته بود و بشغل مقرر و عمل موظف خویش می پرداخت و همی با آن عجوز خمیده صحبت میداشت در اثنای
سخن گفت اینا در هوای زیارت بیت الله و لقای جمال کعبه خاطر من سخت پریشان دارد اگر بر این کهین فرزند
رؤوف بذل عطوفت فرموده رخصت مفارقت میدادی بهر نحو که توانستمی راه مکه پیش گرفتمی و در هر مکان مقدس
و مشهد مبارک تو را بشرط نیابت یاد آوردمی مادر ابن سمعون همینکه این تمنا از وی شنید زیاده انکار آورد
و گفت ای پسر چگونه بدین عزیمت توانی گذشت بر حالتیکه نه تو را استطاعت آن هست که ساز رحل
و زاد مسافرت فراهم کنی و نه مرا مایهٔ معیشت هست که تا هنگام بازگشت تو زنده مانم ابن سمعون از پیام
گذر مادر لب فرو بست و از شرح اشتیاق ضمیر خاموش نشست مقارن این حال آن ضعیفه را خواب در ربود
چون لختی بگذشت ناگهان برجست و گفت ای فرزند از پی عزم خویش بگذر و بر طی طریق حج همت بگمار که
از جانب من هیچ ترا ممانعت نباید ابن سمعون گفت اینا در تراچه افتاد که از صرف خیال من منصرف گشتی
و بفراق فرزند و تنگی معاش دل نهادی گفت ای پسر همین ساعت رسول خدا را بخواب دیدم
با من فرمود یا امة الله چرا فرزند خویش را از آن دولت جاوید که عزیمت گماشته بود محروم ساختی و از سعادت
زیارت بیت الله باز داشتی زنهار ابن سمعون را از پی خیال خویش روانه دار که خیر دنیا و آخرت
وی در ضمن این سفر مندرج است و هر زند سعادتمند حالیکه حضرت نبوی مرا چنین نوید دلخوش داشته
پس ترا چگونه مانع توانم شد ابن سمعون را از تقریر این رؤیای صادق وجدی بی حد و نشاطی بی اندازه
حاصل گشت و در دم از جای برجست و از مکتوبات خود نسخی چند که حاضر داشت ببازار برده بفروخت
و ثمن آن برای نفقات مادر بگذاشت و با قافلهٔ حاجیان راه مکه پیش گرفت اتفاقا در اثنای طریق
جمعی از دزدان بادیه نشین ناگاه تاختن آوردند و دست تعدی از آستین تطاول بر آوردند تمام زوار بیت الله
برهنه ساختند و جمیع احمال و اثقال کاروانیان بتاراج بردند ابن سمعون را چنان عریان نمودند
که جمله اندام وی حتی العوره مکشوف ماند خود گوید پس از وقوع این حادثهٔ عظیم در میان بیابان برهنه
و عریان ایستاده بودم و از غم انکشاف عورت و ظهور سوءهٔ خویش بچنان انفعالی داشتم که از عهدهٔ شرح آن توانم بیرون شد
در آن میانه مرا یکی از همراهان نظر افتاد دیدم عبائی در دست دارد که گوئی باندازهٔ قامت من بریده اند پس
پیش او رفته گفتم ای برادر بحال من بنگر و این عبا از من دریغ مدار آن شخص بمضایقه ننمود عبا داد من آن را دو نیمه ساخته
نیمی بر میان بستم و نیم دیگر بر دوش افکندم و دیدم در گوشهٔ آن نوشته بود یَا رَبِّ سَلِّمْ وَبَلِّغْ يَا أَرْحَمَ
الرَّاحِمِينَ این مکتوب بسی بفال نیک گرفتم و گفتم امید میرود که عاقبت حال بخیر و صلاح پیوندد و سعادت

سلامت و دولت رحمت مرا مرزوق افتد در آن ایام بهنگام التهاب شعلهٔ جوع در میان مردم قافله همی طواف میکردم
تا آنگاه که در جائی سفرهٔ طعامی گسترده و یا خوان غذائی نهاده بیافتم پس در گوشهٔ نشسته پیوسته بدست و دهان خداوندان
خوان و دیگر حاضران نظر میدوختم تا آنکه پارهٔ قرصی و لب نانی بجانب من می افکندند بدان قوت قلیل سد جوع مینمودم
و خود را از مهلکهٔ مجاعت خلاص میدادم بهمین وتیره قطع مراحل نمودم تا بمیقات مردم عراق فرا رسیدم پس آنشانه
دوش و عورت خود را بیک تغسیل داده بجای لباس احرام بخویشتن بربستم و مشغول مناسک شده وظائف حج
و عمره بجای بردم و شکرانهٔ توفیق آن عبادت بجای آوردم آنگاه روزی نزد یکی از بنی شیبه که مفاتیح بیت اقدس
بدست او بود رفتم و از عسرت حال و پریشانی روزگار خود شرحی با وی باز گفتم و داستان غارت اعراب و دیگر
شدائدیکه بر من گذشته بود در میان آوردم چندانکه وی را به تنگدستی و بیمعاشی من رقت آمد آنگاه گفتم حالیکه بر سوء
حال من ترا آگاهی افتاد بر حسب اختیاریکه داری مرا اندرون خانهٔ مبارکه در آور تا در آنجا با خدای خود خلوت
گزینم و عرض حاجت و نیاز نموده انجاح مقاصد و اصلاح مفاسد خویش التماس کنم باشد که بیمن این نخبه مقام معلی
رحمت واسعه و فضل عمیم مرا شامل گردد آنمرد تمنای من بپذیرفت و بعد از خروج مردمان مرا داخل بیت نموده
در بروی من ببست پس من در آن مکان قدس و خلوت انس با حضرت رب العزة گرم راز و نیاز شدم و آغاز
تضرع و ابتهال نمودم و در طی مناجات این کلمات بر زبان آوردم که اَللّٰهُمَّ اِنَّکَ بِعِلْمِکَ غَنِیٌّ عَنْ اِعْلامی
بِحالی اَللّٰهُمَّ ارْزُقْنی مَعیشَةً اَسْتَغْنی بِها عَمَّنْ سِواکَ یعنی بار خدایا علم تو بحقیقت حال جهان محیط است
که بشرح مسکنت و اعلام فاقتم اصلا نیاز نباشد بارالها از مائدهٔ انعام عام خویش مرا قسمتی نصیب کن که پس
بغیر توام حاجت نیفتد و از تمام ماسوای بی نیاز گردم خود گوید همینکه این دعا بر زبان راندم ناگاه آواز گوینده را
شنیدم که از وراء من بدین دعا آواز برداشت که اَللّٰهُمَّ اِنَّهُ ما یُحْسِنُ اَنْ یَدْعُوکَ اَللّٰهُمَّ ارْزُقْهُ
عَیْشاً بِلا مَعیشَةٍ یعنی الها ابن سمعون ترا نیکو نتواند خواند و سود فقر از خسران غنا تمیز نتواند داد کردگارا او را
عمری قرین فقر ببخشای و فوائد نیازمندی بدو ارزانی دار همینکه این آواز شنیدم سخت در حیرت شدم و بهر طرف
نگریستم کسی بنظر نیاوردم و با خود اندیشیدم که این قائل خضر نبی یا یکی از ملائکهٔ مقربین است پس دیگر باره بدعای خود
لب گشودم و هم آن هاتف قول خویش اعادت داد تا سه بار حال بدینمنوال گذشت پس وداع نموده از حرم
بیرون آمدم و جادهٔ عراق در زیر قدم آوردم اتفاقاً در آن ایام الطایع لله عباسی یکی از جواری حرم را موجبی
بر خود حرام نموده بود ولی بیم آن داشت که اگر وی را از مجاورت دیگر جواری براند و همچنان مطلق العنانش
از درون حرم سرای بیرون نماید مبادا ابرام عفافش آسیبی فرا رسد در اینباب با چندی از محرمان
خویش مشورت کرد یکی گفت ابن سمعون واعظ عنقریب از سفر حج مراجعت نموده صلاح آنست که امیرالمؤمنین
این خادمه را بشرط زنی بدو بخشد تا مکنون خاطر مبارک با حفظ ناموس کنیزک مقرون آید و هر دو غرض بحصول پیوندد
و دیگر حاضران مجلس بر این رای صواب آفرین گفتند خلیفه رخصت داد تا آن امر را انجام دهند پس حسب الامر

مرا با جمعی از عدول در آستان خلافت احضار نموده آنجاریه بر من عقد ببستند و با امتعه و اموالی بیرون حساب و اقمشه و اثاثی
افزون از شمار بسرای من فرستادند گویند پس از آنکه ابن سمعون را سر رؤیای ما در استجابت دعای خویش برأی العین
مشهود افتاد همواره علی صدور المجامع و رؤس المنابر شرط سپاس بجای آوردی و از آن نعمت ناگهانی
پیوسته حدیث کردی و در ترغیب مردم بانقطاع از ماسوی و اقبال بمبداء بدان داستان شگفت احتجاج جستی
در شرح خصایص و مدایح وی حکایات بسیار و نوادر فراوان آورده اند یافعی گوید هر وقت قاضی ابوبکر و شیخ ابوحامد
که خود از رؤساء زمان و اکابر دوران بشمار میرفتند ابن سمعون را ملاقات مینمودند بتقبیل دست او مبادرت
میجستند و آنمعنی را دلیل سعادت و مایهٔ مباهات میگرفتند جمال الدین ابوالفرج واعظ گوید یکی از زهاد حکایت کرد
که نوبتی در واقعه دیدم که حضرت مقدس نبوی در جامع خلیفه نشسته و در پهلوی وی مردی جلیل القدر قرار گرفته
از یکی پرسیدم این کیست که در حضرت رسول چنین مقرب افتاده گفت او کلمة الله عیسی بن مریم است
همینکه حضرت مسیح را بشناختم گوش فرا داشتم تا گفتار او با خاتم رسل درست فهم کنم پس شنیدم که در مقام فخار
چنین بعرض رسول رسانیدی که اَلَیْسَ مِنْ اُمَّتِیَ الْاَحْبارُ اَلَیْسَ مِنْ اُمَّتِیَ الرُّهْبانُ اَلَیْسَ مِنْ اُمَّتی
اَصْحابُ الصَّوامِعِ یعنی آیا دانشمندان ترسا و رهبانان نصاری و خداوندان کلیسا از امت
من باشند در آن اثنا ابن سمعون داخل مسجد گردید همینکه حضرت او را دید بجانب مسیح توجه نموده فرمود
اَفی اُمَّتِکَ مِثْلُ هٰذا آیا در میان امت خود مانند این مرد نشان داری عیسی از جواب فرو ماند و من
از خواب بیدار شدم بر ارباب خرد مستور نیست که صورت این واقعه خود از موضوعات و مجاعیل نماید
و گرنه از اضغاث احلام معدود آید چه عیسی بن مریم بر حسب ظاهر شرع هرگز در حضرت رسول با چون پاپهای فرنگ
و کشیشان ارمن افتخار نجوید و دیرانیان ناقوس زن و صومعه نشینان زنار بند را مایهٔ مباهات نشناسد
و هم لفظ احبار که علماء یهود را موضوع است بدانشوران ترسا اطلاق نیاورد و با افصح عرب بچنین استعمالی
غلط سخن نکند بالجمله مردم عراق را درباره ابن سمعون عقیدتی بگزاف بود بدانمثابه که او را در سلک اولیا
منظوم میداشتند و بسی کرامات و خوارق عادات بدو اسناد میکردند و بدعوی علم بغیبات و کشف ضمایر
در حقش لب میگشودند و ما از غرائب این عنوان چند خبر حکایت کنیم و صدق و کذب آنها بر عهدهٔ رواة
حوالت نمائیم ابن جوزی گوید رصاص زاهد را رسم چنان بود که هر وقت ابن سمعون را ملاقات کردی بیدرنگ
پای وی بوسه دادی سبب پرسیدند گفت وقتی در پای دختری که بخانهٔ من بود علتی که آنرا شوکه گویند ظاهر گشت
و من درمان آن علت نمیدانستم شبی در واقعه حضرت رسول را دیدم و شفای شوکهٔ آن دختر از آن حضرت
سؤال و التماس کردم فرمود علاج پای وی در پای ابن سمعون است بدان واعظ متعظ بگوی که پای خود
بدانموضع بمالد که البته او را بدین سبب بهبودی حاصل گردد صبحگاه نزد ابن سمعون شتافتم دیدم بپوشیدن
لباس مشغول است و اراده آن دارد که از منزل بیرون آید سلام کردم جواب داد گفتم بسم الله

شوکه
بالفتح سرخی است از علت
که بر اندام پدید آید
منتهی الارب

و روانه راه گردید با خود گفتم شاید او را حاجتی است در صحبتش میروم و در اثناء راه خبر رؤیا بمیان آورده پیغام
رسول میگذارم همی طی طریق نمود تا بدرب خانهٔ من رسیده گفت بسم الله من بسرای و ویده آن جاریه علیل نیز وا
حاضر ساختم بر حالتی که جامه بر روی وی انداخته بودم پس پای خویش بر سر شو کمالید و بمنزل خود عود نمود و جاریه
در حال از جای بجست بدانسان که هیچ آفتی بر پای نداشت و من از آن وقت تا کنون هر نوبت بملاقات ابن سمعون
فائز گردم پای آن کرامت پایش ببوسم و این عادت را یه سعادت شناسم شریشی از محمد بن علی علاف حکایت کند
که روزی در مجلس وعظ ابن سمعون حاضر بودم و او بر کرسی نشسته بزبانی فصیح و بیانی صریح از هر باب سخن راندی
و در انذار و وعید و زجر و تهدید کلمات جانسوز گفتی و عبارات دلگداز آوردی و ابوالفتح قواس در پهلوی
کرسی وی نشسته بود و در اثناء موعظت ابوالفتح را خواب در ربود ابن سمعون دردم از سخن دم فرو بست و همی
خاموش نشست تا ابوالفتح از خواب بیدار گشت پس متوجه وی گردیده گفت یا ابا الفتح الساعة رسول خدای
در خواب دیدی ابوالفتح گفت آری چنین است گفت چون حقیقت واقعه بر من مکشوف بود از سخن امساک
نمودم تا ترا بسبب وعظ از فیض صحبت رسول محروم ندارم و کلامت آن بزرگوار را مقطوع نسازم ایضاً شریشی و ابن
جوزی از ابوعلی هاشمی نقل کرده اند که گفت یکی از خدام طایع لله حکایت نمود که روزی طایع مرا امر کرده که ابن
سمعون واعظ را در آستان خلافت حاضر سازم و من از وجنات حالات خلیفه آثار خشم و علائم غضب تفرس نمودم
و او در میان آل عباس بشدت سورت و فرط طیش ممتاز بود پس برحسب فرمان مطاع کس از پی ابن سمعون
فرستادم و او را حاضر ساخته خلیفه را آگاه نمودم چون خلیفه از آمدن او واقف گشت در مجلس خویش نشست
و ابن سمعون را بار داد وقتیکه او بحضور در آمد طایع را بخلافت سلام کرده لب بنصایح و مواعظ بگشود و گفت
رُوِيَ عَنْ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ آنگاه از اخبار مرتضوی حدیثی روایت کرد
چون آن خبر بانجام برد هم روایتی دیگر از آنحضرت آغاز کرد القصه در تمام زمان موعظت منقولات خویش بکلمه
رُوِيَ عَنْ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ افتتاح نمود و چندین بار نام گرامی آن جناب
عنوان کرد و در ضمن حکایت اوقات امم و قصص گذشتگان چندان از نصایح شافیه و عبارات مبکیه و کلمات
محرقه درج نمود که طایع را حالت دگرگون شده گریه بر وی مستولی گردید و عویل بکاء برداشته القدر بگریست
تا دستاری که بدست او بود از آب چشمش تر شد ابن سمعون از کلام امساک نموده حقه از طیب آکنده
بمن داد که بطایع دهم من آن تحفهٔ نفیس در نزدیک خلیفه بر زمین نهاده مراجعت کردم و دیدم ابن سمعون
از مجلس معاودت نموده پس تا خارج سرای خلافت ویرا بدرقه کردم و شرط تکریم و احترام بجای آوردم
آنگاه بحضور خلیفه عود کرده معروض داشتم ای سید و مولای من قبل از دخول ابن سمعون حمرت و اشتعال
غضب از گونهٔ مبارکت مشاهدت میشد و پس از ورود او بر خلاف آنحالت جز رأفت خاطر و عطوفت
قلب چیزی بظهور نرسید آن حدت را جهه چه بود و این رقت را سبب چه آمد گفت بما نما نا من بکال

بسمع ما رسانیده بودند که ابن سمعون در حق امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب زبان قدح دراز کرده همواره در بارهٔ
آنحضرت سخنان ناشایست و کلمات ناسزا میراند او را احضار نمودم تا از طرز تکلم و کیفیت وعظش حقیقت این
اسناد استنباط کنم اگر العیاذ بالله علامات انحراف ضمیر و سوء عقیدت از او بظهور پیوست کیفری بسزا در کنارش
نهم چون در مجلس حاضر شد و لب بموعظت بگشود نخست چنانکه شنیدی بعبارت رُوِيَ عَنْ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ
عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ افتتاح کرد و دیباچه و خاتمه مواعظ خویش باسم آنجناب انتساب نمود و حال آنکه
ممکن بود از روایات آنحضرت اعراض جسته اخباری از دیگر صحابهٔ رسول رضوان الله علیهم در میان آورد
پس چنان دانستم که آن اسناد قبیح از در سعایت بوده نه از روی حقیقت و او را ذیل عقاید از آلایش
اینگونه مفاسد منزه است و ممکن که عزم مستور ما بر خاطر او مکشوف افتاده اندیشهٔ اختبار و آزمون خویش
بنور ایمان دریافته باشد در کتب مغازی و تواریخ مسطور است که در سال سیصد و شصت و هفت
هجری عضدالدوله دیلمی پس از فوت پدرش رکن الدوله با لشکری انبوه عزیمت تسخیر عراق تصمیم داده
متوجه بغداد گشت و عزالدوله بختیار بن معزالدوله از آهنگ آن یورش آگاه شد سلامت خویش مغتنم شمرده
از دارالسلام بغداد بیرون تاخت و راه موصل پیش گرفت وقتی که عضدالدوله وارد بغداد شد و از فرار
بختیار واقف گشت قصد موصل نمود و هر چند طایع لله خواست که با او در آن ایلغار همراه شود عضدالدوله
رضا نداده خود با حاضران رکاب بختیار را تعاقب کرد و در حوالی موصل تلاقی فریقین افتاده جنگی عظیم
در پیوست و بختیار را بخت یاری ننموده بدست عضدالدوله مقتول گشت و چون عضدالدوله از آن
مهم فراغت یافت برای تغلب بن ناصرالدوله تاختن برده قلمرو او در حیطهٔ تصرف آورد و تمام آن ملک با سعدالدوله بن سیف الدوله
بازگذارد و خود بدارالخلافه مراجعت جست و خلیفه او را بتشریفات لایق و احترامات شایان امتیاز داد و طوقی مرصع که
بدان زمان سلاطین در گردن میکردند با چند پیرایه دانه نشان که برهنیات دست برنجن بود و پادشاهان در دست
مینمودند بدو بفرستاد و درایتی که در آن عهد جز بولیعهد داده نمی شد بر وی موهبت کرد الغرض وقتیکه عضدالدوله با کمال
استقلال بر اریکهٔ حکمرانی عراق استقرار یافت فرمان داد تا در تمام کوچه و بازار بغداد ندا در دادند که پس از آن وعاظ
و قصاصین کس بنقل اخبار صحابه و فضایل یاران رسول لب نگشاید و هر که از ایشان استحقاق اجر و قصد احراز ثواب است
بقرائت کلام الله توسل جوید و رضای حق سبحانه و تقرب رسول در ضمن آن عبادت بی ریا طلب کند و چنانچه کس
بهوای تعصب طریقت و حمیت مذهب راه مخالفت پوید و از مناقب انصار و مهاجرین حدیثی گوید البته کیفر
آن نیت فاسد بشمشیر سیاست حوالت رود و خرمن عمر آن آشوب جوی بدست دژخیمان آتش خوی بسوزد
و این ندا را موجب آن بود که قبل از استیلای وی بر عراق در میان شیعه و سنی محض عناد مذهبی غبار فتنه
بالا گرفته کار بپیکار کشید و جمعی کثیر از طرفین مقتول آمده و دیار بسیار سوخته شد و از اموال و اثاث و سامان بغداد
بتاراج رفت که از قید ضبط بیرون بود و عضدالدوله از ماده نزاع و منشأ فساد استفسار نمود معروض داشتند

دژخیم به وزن اقلیم جلاد و خونریز گویند برهان

که اصل باعث و حقیقت مورث این همه سفک دماء و اتلاف نفوس و اعطال مساجد و منابر و قصه خانان کوی و بازار بود
که از طرفین برحسب عقاید خویش نقل مناقب صحابه بعضاً مِن دُونِ بعض نمایند و در میان صدر اول از اکابر مسلمین چنانکه
اصحاب دعوی تضاد و معادات کنند و سفهاء عوام بهم شورانند و بقتل و غارت یکدیگر دلیر سازند عضدالدوله
برحسب مصلحت ملکی منادی در کوچها انداخته آن جماعت را از صعود منابر و استجماع معابر نهی فرمود و
در این باب چنانکه اشارت رفت تاکید و تهدید آورد اتفاقا در آن ایام نوبتی ابن سمعون در جامع بغداد بر کرسی
بر کرسی نشسته جمعی کثیر و جمی غفیر بروی انبوه شدند و آن خطیب فرزانه بمواعظ حکیمانه لب گشود و حق تبلیغ ادا نمود
و شرط نصایح بپرداخت و چنانکه این مخالفت صریح با آن منع شدید بسمع عضدالدوله رسید عظیم غضبناک شد
و ابوالثناء را که یکی از مقربان بارگاه عضدی بود مأمور داشت تا ابن سمعون را احضار نماید ابوالثناء گوید
من برحسب فرمان از دنبال وی کس فرستاده او را بمنزل خود خواندم وقتی که بوثاق من وارد شد او را
مردی باهیبت و نیک منظر دیدم و بی اختیار از پی تعظیمش بپای ایستادم و در کنار خویش جایش معین ساختم
او نیز بی پروا در آن مقام قرار گرفت و دلیرانه همزانوی من بنشست پس مقدمات احضار در میان آوردم
گفتم ایها الشیخ ترا در حضرت شهنشاه بمخالفت امر و ترک طاعت متهم داشته‌اند و خاطر وی بر تو سخت آشفته
و خشمگین ساخته‌اند و البته خشونت خلق و غلظت خوی و شدت بطش وی شنیده و مقام جبروت و سطوت و
چنانکه باید دانسته پس هنگامیکه در حضور در آئی نخست بتقبیل آستان مبادرت نمای پس در مکالمات انواع
خضوع و تلطف بظهور آور و از رعایت آداب حضور و اعمال رسوم مقرر هیچ فرو مگذار و هم تمام توجه قلب بدرگاه
پروردگار کن و حراست خون خویش از خدا بطلب باشد نظر رحمت حق ترا دریابد از چنگ چنین شیری غضبناک
نجات بخشد ابوالثناء گوید همینکه این مراتب بشنید گفت اَلْخَلْقُ وَالْاَمْرُ لِلّٰهِ هر ملک و ملکوت و غیب و شهود
بدست خدای تعالی است بی فرمان او هیچ امری بوجود و ظهور نپیوندد آنگاه بپای خواسته با وی رفتیم تا بقرب
حجره عضدالدوله رسیدیم گفتم تو در اینمقام لختی بپا سای تا من دخول را رخصتی حاصل کنم هان ای شیخ بهوش باش
و طریق حزم از دست مگذار و از جای خویش حرکت منمای تا من نزد تو مراجعت کنم و سخنان گذشته دیگر باره
بروی اعادت دادم برحالیکه بیم آن داشتم که مبادا بدست من آن هنرمند یگانه را آسیبی رسد چون بحضور درآمدم
و اراده استیذان نمودم ناگاه دیدم ابن سمعون بر پهلوی من ایستاده آنهمه تقریرات که در خیرخواهی و صلاح اندیشی
وی رفت جمله را یاوه انگاشته پس در حضرت عضدالدوله نخست روی بجانب سرای بختیار نموده این آیت
قرائت کرد بسم الله الرحمن الرحیم وَکَذٰلِکَ اَخْذُ رَبِّکَ اِذَا اَخَذَ الْقُرٰی وَهِیَ ظَالِمَةٌ اِنَّ اَخْذَهُ
اَلِیْمٌ شَدِیْدٌ حاصل مفهوم آنکه چون قهر خدای سبحانه بر ستمکاران قری در گیرد و اینچنین کند همانا
بطش کردگار بس دردناک و شدید است آنگاه متوجه جانب عضدالدوله گردیده و این کریمه بخواند
بسم الله الرحمن الرحیم ثُمَّ جَعَلْنَاکُمْ خَلَائِفَ فِی الْاَرْضِ مِنْ بَعْدِهِمْ لِنَنْظُرَ کَیْفَ تَعْمَلُوْنَ

یعنی پس از آن جماعت شما را بجای نشینان ایشان مقرر نمودیم تا چگونگی کردار شما را بنگریم پس بوعظ و زجر شروع نموده
از اخبار غفلت زدای و آثار قساوت پیرای و نصایح راحت سوز و سوانح عبرت آموز آنقدر نقل کرد که عضدالدوله را
با همه غلظت قلب و فظاظت طبع رقتی غریب دست داد و روی خویش با آستین جامه بپوشانید و من آنچنان حالت از
سالیان دراز تا بدان وقت از وندیده بودم از تأثیر سخن و گرمی نفس ابن سمعون بسیار در عجب شدم پس آن سحر
پرداز سخن آفرین بحجره من مراجعت نمود و عضدالدوله مرا گفت همین دم به بیت المال رو و سه هزار درهم مأخوذ
داشته با ضمیمت ده جامه فاخر از البسه قیمتین نزد ابن سمعون بر و جمله را بوی تسلیم دار اگر از قبول آنها امتناع جست
بگو شهنشاه فرموده که این اموال بر فقرا اصحاب خویش متفرق سازی و اگر آن خلعت و انعام بپذیرفت
در حال او را گردن زن و سرش نزد من حاضر کن ابوالثناء گفت از شنیدن این کلمات خوف و رعب
بر من مستولی گشت و زیاده در بیم شدم که مبادا اهلاک آن واعظ متعظ بدست من جاری گردد پس بنصفت
که عضدالدوله مأمور داشته بود نزد ابن سمعون شتافتم و با او گفتم که مولای ما ترا اسلام رساند و گوید این درهمها را
در نفقه خویش مصروف نمای و بدین جامها اندام شریف مستور نمای گفت یا اباالثناء مرا بدین درهم
و اثواب هیچ حاجت نیست چه این لباسها که اکنون من پوشیده‌ام مدت چهل سال است که پدرم برای من بریده
وقتی که از منزل خود بیرون آیم آنها را در پوشم و چون بخانه انصراف جویم آنها را یک بیک پیچیده در موضعی محفوظ
گذارم چنان پندارم که این البسه مرا تا سرانجام عمر کفایت کند و دیگر اثواب و اقمشه دنیا نیازم نیفتد و هم
از متروکات پدر خانه مرا بمیراث رسیده که پیوسته بکرایه مسکون است و اجرت آن دار مرا برای نفقات
یومیه و رفع حاجات اتفاقیه کافی باشد با این بی نیازی دائم و غناء قناعت با انعام و تشریف سلطانم چه حاجت
گفتم یا شیخ حالیکه خود بدینها محتاج نیستی پس بحسب امر شهنشاه آنها را در میان فقرا و مستحقین اصحاب خویش تقسیم نمای
گفت میان اصحاب من کسی مستحق این اموال نیست خود اصحاب شهنشاه بدانها محتاج ترند خوشتر آنکه این موهبت
فیما بین اتباع موکب و ملتزمان رکاب تقسیم شود ابوالثناء گوید چون پیام ولینعمت بگذاردم و پاسخ برطبق اراده
شنیدم با انبساطی تمام و نشاطی وافر بحضرت عضدالدوله بازگشتم و صورت ماجری بی کم و کاست بعرض
رسانیدم عضدالدوله نیز از آن معنی خورسند و خوشحال گشته بلسان شکر گفت اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِیْ سَلَّمَهُ
مِنَّا وَسَلَّمَنَا مِنْهُ یعنی ستایش خدای را که او را از سیاست ما حراست فرمود و ما را از جنایت وی سلامت بخشید
ابن سمعون را کلمات حکیمانه و نصایح واعظانه بسیار است مردم قصار عبارات و انواع حکم از دهان وی
التقاط کرده در کتب و خواطر خویش درج و ضبط مینمودند منجمله گفتی رَاَیْتُ الْمَعَاصِیَ نَذَالَةً فَتَرَکْتُهَا
مُرُوَّةً فَاسْتَحَالَتْ دِیَانَةً یعنی ارتکاب گناهان را فرومایگی و ناکسی یافتم پس محض مردمی گرای
طبع آنها را ترک کردم و این حالت بتقوی و دیانت انجامید گویند چون فصل بهار می رسید می گفت
مَرْحَبًا بِزَائِرٍ لِبَاسُهُ حَرِیْرٌ وَاَنْفَاسُهُ عَبِیْرٌ وَکُلُّهُ وَعْظٌ وَتَذْکِیْرٌ

فظ فظاظة گرانه و فظاظا گشت و فظظا مرد که درشتخوی گردید

یعنی خوش آمرزی که جامه وکسوتش از پرنیان ونسیم وشمیمش عنبر بارع خود سراپا موعظت رطب اللسان است در شرح
مقامات حریریه این کلمات از سخنان وی نقل افتاده إِنَّ الْقَلْبَ بِمَنْزِلَةِ الْمِرْآةِ فَإِذَا أَصَابَهَا
لَطْخَةٌ عُولِجَتْ بِالتُّرَابِ فَإِنْ زَادَتْ زِيدَ فِيهَا مِنْ حُتَاتِ الْآجُرِّ
فَإِنْ زَادَتْ جُلِيَتْ بِالْحَدِيدِ فَإِنْ زَادَتْ عَلَى ذَلِكَ حَتَّى
رَكِبَهَا الصَّدَأُ لَمْ يَكُنْ لَهَا بُدٌّ مِنْ عَرْضِهَا عَلَى النَّارِ حَتَّى ثُمَّ جَلْوِهَا
یعنی دل بمنزلهٔ آیینه است پس اگر اندک آلایشی در آن پدید گردد با روغن زیتش باید معالجت نمود واگر زیاده
باشد باید سائیده ومسحوق آجر بر زیت اضافت کرد واگر بیشتر باشد باید با آهنش صیقلی ساخت واگر چندان
زنگ گرفته باشد که بدین معالجات زدوده نگردد بناچار بایدش عرضهٔ آتش ساخت تا از آن هر
کدر وآلایش صافی گردد ومراد آن است که اگر قلب را از غبار علایق وتیرگی شواغل حجابی طاری نگردد
حقایق امور وعکوس اشیاء در آن تجلی کند واگر آنرا از قبول انعکاس حاجبی عارض شود علاج آن جز بصیقل
عبادات واعمال ریاضات صورت نبندد وپس باندازهٔ کثرت موانع ومعاصی بر شدت ریاضت ورحمت
افزودن باید واگر غفلت وقسوت بدان پایه رسد که بهیچوجه رفع نگردد البته علاج آن بدست فرشتگان غلاظ
وشداد حوالت رود ابو الحسن شهرزوری گوید وقتی از وزیر مهلبی دخترکی خردسال بمرد ووزیر از فوت او
بسیار افسرده وغمگین گشت واز شدت حزن واندوه هیچ آرام گرفتن نمی توانست مردم دسته دسته برای
تعزیت بحضرت وی درآمدندی وتسلیت گفتندی تا آنکه ابن سمعون وارد شد وبدین کلام نفیس بوزیر
خطاب کرد که صَبْرًا أَيُّهَا الْوَزِيرُ عَنِ الرَّيْحَانَةِ الَّتِي اخْتَارَ اللَّهُ لَكَ الْمَثُوبَةَ عَلَيْهَا عَلَى
الْاِسْتِمْتَاعِ بِبَقَائِهَا یعنی ای وزیر صبور وشکیبا باش در مصیبت آن ریحانه که خدای سبحانه برای تو ثواب خود را
بر حیات وی برگزید وبرحسب حکمت بالغه در عزای او جزای صبر بخشیدن را بر تمتعات وجود وی مزیت نهاد
وزیر را آن سخن مطبوع مؤثر افتاده وزیاده خورسند شد وتسلی گرفت از کافی الکفاة صاحب بن عباد نقل است
که گفت ابن سمعون را شنیدم که در موعظت گفتی سُبْحَانَ مَنْ أَنْطَقَ بِاللَّحْمِ وَبَصَّرَ بِالشَّحْمِ وَأَسْمَعَ
بِالْعَظْمِ یعنی پاک ومنزه است خداوندیکه خلق را با گوشت گویا ساخت وبا پیه بینا نمود وبا استخوان شنوا فرمود
همانا ابن سمعون این حکمت عالیه وکلام قدسی را از منبع علم ومصدر کمال بخود انتحال نموده ودر اینباب بر حکم علویه
ومعجزات مرتضویه دست برد آورده چه این نکته گوهر گیتی افروز علی التحقیق از لسان حقایق بیان امیر المؤمنین
علی صلوات الله علیه سعادت صدور یافته واکنون در سلک کلمات قصار از کتاب نهج البلاغه بدین ترتیب
منظوم است که اِعْجَبُوا لِهَذَا الْإِنْسَانِ يَنْظُرُ بِشَحْمٍ وَيَتَكَلَّمُ بِلَحْمٍ وَيَسْمَعُ بِعَظْمٍ
اما تکلم بعضو لحمانی خود محسوس ومشهود است ومراد از شحم چنانکه ابن ابی الحدید معتزلی تصریح نموده رطوبت
جلیدیه باشد که شعاع بصری از آن خارج شده با اعیان مرئیات اتصال جوید واحساس حاصل گردد

ویا اشباح

ویا اشباح مبصرات بتوسط هوای شفاف در آن انطباع یافته ادراک میسر شود ومراد از عظم استخوانهای چهارگانه لطیفیست
که در وراء پردهٔ صماخ در فضای بطن ثانی از بطون ثلاثهٔ اذن واقع شده وهر یک را در السنهٔ اطبا بمشابهت نامی
معین گشته وآن اسامی در کتب تشریح بدینگونه مشروح است عظم مطرقی عظم سندانی عظم رکابی عظم عدسی
یکی از افاضل عصر را شنیدم که می گفت از این عظام در کتب مشرحین اسلام بهیچوجه نام نبوده اطبای اروپا
که در صناعات حسیه بنهایت مهارت وکمال حذاقت پیوسته اند این عظام را با آلت دقت وبین تعیین نموده اند
وعلیهذا کلام امیر المؤمنین را در باب آن عظام یکی از کرامات عظیم توان شمرد در تاریخ وفیات الاعیان
مسطور است که ابن سمعون در منتصف شهر ذی القعده از سال سیصد وهشتاد وهفت هجری در بغداد
از دار فانی بعالم جاوید رخت بربست در جامع منصور بر وی نماز گذارده در خانه اش مدفون ساختند ودر یوم
پنجشنبه یازدهم شهر رجب از سال چهارصد وبیست وشش هجری نعش او را از آن موضع نقل داده در باب حرب
نزدیک مقبرهٔ احمد بن حنبل بخاک سپردند گویند با آنکه از هنگام دفن او تا روزیکه مدفنش برای نقل بشکافتند
قرب چهل سال گذشته بود از اعضا وجوارح واکفان وی اصلا تغیری مشهود نیفتاد واین معنی نیز بنزد
معتقدانش مزید کرامات محسوب گشت از وی تصنیفی جز کتاب مجالس یافت نشد نوشته اند که تمام احادیث
وروایات واخباریکه در آن کتاب ایراد کرده از صنف مسندات اند واصلا حدیث مرسل در آن مندرج نیست
لفظ سمعون که نام نیای وی بوده مغیر اسمعیل است واو را نخست باسمعیل نسبت کرده اند رفته رفته
تحریف وتغییر بدان کلمه راه یافته تا صورتش اینست سمعون بوزن فعلول در پیوست

ابن جنّی ابو الفتح عثمان ابن جنّی الموصلی النحوی

امام اهل عربیت واز اعیان علماء ادب معدود است سید مرتضی وسید رضی را که از اکابر رؤسای علمای امامیه اند
معاصر بوده ولادت وی پیش از سال سیصد وسی در موصل اتفاق افتاده وپدرش جنی از غلامان رومی ومملوک
سلیمان بن فهد بن احمد ازدی موصلی بوده چنانکه خود در این ابیات بدان اشارت کند

فَإِنْ أُصْبِحْ بِلَا نَسَبٍ فَعِلْمِي فِي الْوَرَى نَسَبِي — عَلَى أَنِّي أَؤُولُ إِلَى قُرُومٍ سَادَةٍ نُجُبِ
قَيَاصِرَةٍ إِذَا نَطَقُوا أَرَمَّ الدَّهْرُ ذُو الْخُطَبِ — أُولَاكَ دَعَا النَّبِيُّ لَهُمْ كَفَى شَرَفًا دُعَاءُ نَبِي

حاصل مضمون آنکه اگر مرا شرافت نسب ومجد عصب حاصل نباشد باکی نیست چه پیوند ادب که برتر از حسب است
مرا مرزوق افتاده با آنکه مرا بقبیله ای از رکه خود از اشراف ومهتران قبایل معدودند انتساب است آنان
قومی باشند که چون تیغ زبان از نیام کام برای کلام برکشند زمان بر گفتن زبان از سخن درکشد واز دادن
هر مقال ساکت نشیند حضرت رسالت درباره آن جماعت بدعا لب گشود وآن قوم را بنیکی یاد فرمود ایشان را
دعای رسول مختار برای مباهات وافتخار پسندیده باشد واز هر موجب امتیاز بی نیاز سازد نقل است
که ابن جنی در نزد ابو علی فارسی روزگاری دراز تلمذ نموده وهم دیوان متنبی بر متنبی قرائت کرده واز افاضات

آن استاد هنرپرور بر دقایق و نکات اشعار آن دیوان اشعار یافت سپس بر آن دیوان شرحی آورده خود در آن
شرح گوید وقتی در غیاب ابن شجنی در حضرت متنبی او را از این شعر که از نتایج افکار متنبی است سؤال نمود بادی
هواكِ صبرتُ ام لم تصبرا بروی وقتی آورد و گفت چگونه با بودن لم جازمه الف در لم تصبرا ثابت ماند
و حال آنکه اصول و قوانین صرفیه چنین اقتضا کند که لم تصبر باسقاط الف باشد متنبی در جواب گفت هرگاه ابو الفتح
ابن جنی در این محضر حضور داشت همانا این مسئله را جوابی کافی ایراد کردی پوشیده نماند که اشکال شعر متنبی را جواب
آن است که کلمه لم تصبرا در اصل لم تصبرن موکد بنون خفیفه بوده و نون آن در حال وقف بالف بدل شده
زیرا در وقف نون خفیفه را بمقتضی قانون صرفی بالف ابدال کنند چنانکه اعشی گفته وَلَا تَعْبُدِ الشَّيْطَانَ وَ
اللهَ فَاعْبُدَا که در اصل فاعبدن بوده نون را بالف بدل کرده ولی صاحب دمیة القصر در مقام تجلیل
و تعظیم ابن جنی گوید وَلَيْسَ لِأَحَدٍ فِي فَتْحِ الْمُعْضَلَاتِ وَشَرْحِ الْمُشْكِلَاتِ مَا لَهُ سِيَّمَا فِي عِلْمِ الْإِعْرَابِ
وَمَنْ تَأَمَّلَ مُصَنَّفَاتِهِ وَقَفَ عَلَى بَعْضِ صِفَاتِهِ وَكَانَ يَحْضُرُ عِنْدَ الْمُتَنَبِّي وَيُنَاظِرُهُ فِي شَيْءٍ مِنَ النَّحْوِ
مِنْ غَيْرِ أَنْ يَقْرَأَ عَلَيْهِ شَيْئًا مِنْ شِعْرِهِ أَنَفَةً وَإِكْبَارًا لِنَفْسِهِ وَالْمُتَنَبِّي يَقُولُ هَذَا رَجُلٌ لَا يَعْرِفُ
قَدْرَهُ كَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ و ازین کلمات چنین مکشوف گردد که ابن جنی از متنبی اکتساب و اخذ فنون ادبیه
ننموده و دیوان متنبی را بر وی قرائت نکرده بلکه در مجلس متنبی حاضر شدی و در مسائل و مطالب نحویه
با وی مناظرت و مباحثت نمودی بدون آنکه از اشعار متنبی از وی چیزی استفادت کند سیوطی در کتاب
طبقات النحاة گوید ابن جنی را بقواعد و اصول تصریف معرفت و استحضار بیش از قوانین نحویه بود
و سبب آن بود که در بدایت و آغاز تحصیل ملازم ابو علی فارسی گردید با خذ مسائل ادبیه و اصول اشتقاق و صرف
در محضر وی چندی اشتغال جست و هنوز بدرجه کمال نرسیده بود که مدرس استاد را مفارقت نموده در جامع
موصل حوزه درسی فراهم آورد و روزها در جامع نشستی و بر تلامذه و اصحاب خود مسائل نحویه املا نمودی
اتفاقا روزی استادش ابو علی از حوالی مدرس وی عبور نمود چون نظرش بر آن جمع افتاد و از صورت حال
آگاه گشت ابن جنی را مسئله از مسائل صرف پرسش نمود ابن جنی از جواب آن فرو ماند و در حضور اتباع خویش زیاده
خجل گشت آنگاه ابو علی وی را بدین خطاب عتاب آورد و گفت تَزَبَّبْتَ وَأَنْتَ حِصْرِمٌ یعنی دعوی
مویزی میکنی در حالیکه خود غوره باشی ابن جنی را کلام استاد مؤثر افتاده در حال حوزه خویش فرو گذاشت
از آن پس سالیانی دراز همه روزه در مدرس افاده ابو علی حاضر شدی تا آنکه در فن اشتقاق و تصریف
زیاده ماهر و کامل گردید و پس از وفات ابو علی کوکب اقبال ابن جنی طالع گردیده آوازه فضل و دانش وی
در جمیع بلدان انتشار یافت و در دار السلام بغداد در مکان ابو علی مسند تدریس بگسترد و در وسادهٔ افادت
متکی گردید شغل تدریس و ریاست علمیه بروی مسلم گشت و بقیه روزگار خویش بتالیف و تصنیف بگذرانید
عمر بن ثابت ثمانینی و عبد السلام بصری و ابو الحسن سمسمی از تلامذهٔ او معدود آیند ابن خلکان از بعضی حکایت کند

که ابن جنی از یکچشم نابینا بود و از این اشعار که بدو نسبت دهند این معنی مکشوف گردد

صُدُودُكَ عَنِّي وَلَا ذَنْبَ لِي ‌‌ يَدُلُّ عَلَى نِيَّةٍ فَاسِدَةْ
فَقَدْ وَحَيَاتِكَ مِمَّا بَكَيْتُ ‌‌ خَشِيتُ عَلَى عَيْنِيَ الْوَاحِدَةْ
وَلَوْلَا مَخَافَةُ أَنْ لَا أَرَاكَ ‌‌ لَمَا كَانَ فِي تَرْكِهَا فَائِدَةْ

حاصل معنی آنکه اعراض نمودن تو از من در حالتی که مرا گناه و معصیتی نیست بر نیت فاسده دلالت کند بجان خودت
سوگند از شدت گریه و فرط اندوه که مراست بر این یکچشم خویش زیاده بیمناک باشم و اگر خوف آن نبود که از دیدن
روی تو محروم مانم همانا از کثرت بکا این یکچشم را نیز نابینا نمودم چه در واگذاردن او فائده مترتب نگردد ولی بعضی
این روایت استوار ندانند و این اشعار با بو الحسن علی بن منصور دیلمی نسبت دهند مع القصه در بغداد در روز جمعه
بیست و هشتم صفر از سال سیصد و نود و دو وفات یافت و بروایت ابن اثیر جزری در سیصد و نود و سه
از این جهان رخت برگرفت او را در شونیزیه که بمقابر قریش معروف است قرب مزار استادش ابو علی
فارسی بخاک سپردند و او را تصانیف و مؤلفات مفیده بسیار است آنچه از آنها ضبط گردیده بدین شرح است
کتاب خصایص در نحو سر الصناعه و منصف شرح تصریف ابی عثمان المازنی کتاب تلقین در نحو
کتاب التعاقب والکافی فی شرح القوافی الاخفش کتاب المذکر والمؤنث کتاب التمام فی شرح شعر الهذ
لیین و کتاب المنهج فی اشتقاق اسماء شعراء الحماسه و مختصر فی العروض و مختصر فی القوافی کتاب المسائل
کتاب المحاضرات والتذکرة جهانیه کتاب مختار تذکره ابی علی فارسی کتاب المقتضب فی المعتل العین
کتاب محاسن العربیه کتاب المحتسب فی اعراب الشواذ شرح الفصیح کتاب اللمع کتاب التنبیه کتاب المهذب
کتاب التبصره شرح مستغلق الحماسه شرحین علی دیوان المتنبی گویند ابو اسحق شیرازی اسامی کتب خود را
از اسماء کتب ابن جنی اخذ کرده چه او را نیز مهذب و تنبیه و تبصره و لمع است و کتاب لمع ابن جنی در اصول و قواعد
نحویه است و جماعتی از اعلام علما مانند خطیب تبریزی و ابن خشاب نحوی و شیخ ابو بکر خفاف و سید ابو البرکات
عمر بن شریف نحوی لغوی و گروهی دیگر آن کتاب را شرح نموده اند و جنی بکسر جیم و تشدید نون است

شیخ ابو الحسن علی بن جعفر خرقانی

از اجلهٔ اولیا و ابدال و از اعاظم زهاد و اهل حال است بطیب خلق و کرامت نفس سرآمد مشایخ زمان و بخصایل پسندیده
و صفات ارجمند یگانه عرفای دوران بود فضائل صوری و کمالات معنوی را باهم جمع داشته و بر مقامات
شریعت و اسرار طریقت دانا بوده در نفحات الانس و بعضی از کتب سیر مسطور است که انتساب آن عارف
کامل در تصوف بسلطان العارفین بایزید بسطامی رسد ولی جماعتی از اهل معارف و سلوک این نسبت را
صحیح ندانند و گویند نسبت در اصطلاح اهل عرفان درست نیاید مگر آنگاه که مرید بی واسطهٔ غیر با استماع کلمات
در یافت توجهات از مرشد نموده باشد و از زمان وفات بایزید تا ولادت آن شیخ کامل شصت و هفت سال کم بود

وهم تصریح مولوی رومی بدین تصحیح شهادت دهد که گفته

بو الحسن بعد از وفات بایزید از پس آن سالها آمد پدید
گاه و بیگه نیز رفتی بی فتور بر سر گورش نشستی با حضور
تا مثال شیخ پیشش آمدی تا که بی گفتی شکالش حل شدی

بهر حال شئون معارف و مقامات سلوک وی زیاده از آن است که محتاج ببعضی از اطناب باشد چه اکثر از افاضل مشایخ عرفا که بسر منزل طریقت بار گشوده اند اخذ معارف و کسب فواید از آن عارف کامل کرده اند و از برکت افادات وی مرتبه اعلی و مقام بلند یافته اند چنانکه بعضی از کلمات آینده بوضوح می پیوندد و در شرح اخبار و تفصیل آثار وی آورده اند که بایزید در عرض سال یکبار بزیارت رباط دهستان که مردمان اوباش و رذل در آنجا سکنی داشتند رفتی به فراز تلی که در آن حوالی بود بایستادی و نفس برکشیدی چون کسی که استشمام بوئی خوش نماید مریدان از شیخ بایزید سوال کردند که دیر زمانی است هرگاه که در حضرت شیخ بدین مکان رسیم انبساط مینمائیم حالت آن کس را که استشمام رایحه کند و ما را از استنشاق هوا شمیمی از هیچ سوی بر دماغ نرسد فرمودند نیکو دریافتید من از این قریه که مردمان بی تقوی منزل دارند بوی مردی میشنوم که نامش علی و کنیتش ابو الحسن است و چند سال بعد از وفات من بیاید درخت نشاند و زرع کند و بار عیال کشد و مردمان را بطریق خیر ارشاد کند و لحظهٔ از یاد خدای تعالی غافل نباشد و مولوی نیز در دفتر چهارم از مثنوی این حکایت را باندک تغییری مشروحاً منظوم نموده که یک دو بیت آن این است

هم در آنجا ناله مشتاق کرد بوی را از باد استنشاق کرد
گفت زین سو بوی یاری میرسد کاندرین ده شهریاری میرسد
بعد چندین سال میزاید شهی میزند بر آسمانها خرگهی
رویش از گلزار حق گلگون بود از من او اندر مقام افزون بود
چیست نامش گفت نامش بو الحسن حلیه اش را گفت ز ابرو و ذقن
قد او و رنگ او و شکل او یک بیک را گفت از گیسو و رو

و چون از این بشارت بایزید یکصد و سه قرن برآمد و سنین هجرت نبوی بسیصد و چهل و هشت رسید در خرقان که از قرای بسطام است متولد شد با آنکه پدرش مردی دهقان بود و در خرقان بکار زراعت همی مشغولی مینمود ابو الحسن بر حسب قابلیتی که در نهاد داشت بتحصیل علوم شریعت و تکمیل سلوک طریقت مایل گشت و کسب علوم را پیش نهاد خاطر ساخت و در آن باب ترقیات کامل حاصل کرد و در ایام تحصیل همواره با نیکمردان و خداوندان تقوی مراودت مینمود و زمانی از اخذ علوم فارغ نمی نشست و پیوسته با طهارت و عبادت میگذرانید و بجز آنی قوتی قوت حیوانی را حفظ نمودی تا آنکه در زمره فضلا و فقهای عصر در آمد و مشهور و معروف گشت مدتی متمادی روزگارش بدین وتیره میگذشت تا آنکه جماعتی آن خبر که از بایزید انتشار داشت گوشزد وی گشت وقتی را بر تربت بایزید گذار کرد فاتحه برخواند و بر حالش تغییر کلی راه یافت دانست که آن مقصود و منظور که او را اکنون ضمیر است در آن مقام قرین انجاح گردد و پس بعد از آن گاه و بیگاه بتربت بایزید رفتی چنانکه نقل است که دوازده سال نماز خفتن در خرقان بجماعت گذاردی آنگاه پیاده روی به بسطام نهادی و نزدیکی تربت بایزید بعبادت مشغول گشتی و دست تضرع بدعا برداشتی و گفتی خداوندا چه شود که از آن منزلت و رتبت که بایزید را داده مرا نیز بی بهره نگذاری آنگاه بخرقان مراجعت کردی

نماز صبح را با طهارت بجماعت دریافتی و مدت دوازده سال در هر شب سه فرسنگ راه رفتی و مراجعت کردی پس از آن زمان معهود شبی آوازی از تربت بایزید برآمد که یا ابا الحسن گاه آن آمد که بنشینی و معاشرت کنی تا از انفاس قدسیه تو خلق برکت جویند چنانکه در نظم این حکایات مولوی گفته

بانگش آمد از حظیره شیخ حی ها انا ادعوک کی تسعی الی

پس بر اثر آن صدا برفت و نزدیک قبر بایستاد در حالتی که تغییر کلی بر او راه یافته بود گفت ای پیر طریقت مرا که بدین طریق رهنمونی کنی همی خواهم که مردی عامیم و از علوم شریعت بهرهٔ ندارم و قرآن نیاموخته ام دیگر باره آوازی برآمد یا ابا الحسن آنچه در ایام سلوک مرا رسید بیشتر از برکات تو بود گفت چگونه میشود که ترا روزگار عمر بسالهای دراز قبل از من بوده از قبر صدائی برآمد آری چنین است اما در زمان حیات هرگاه که از خرقان می افتاد بچشم سر میدیدم که نوری از آن سرزمین بر می شد و در آن هنگام مرا در ضمیر حاجتی بود که بیشتر از سی سال گذشت که انجاح آنرا متمنی بودم و قرین اسعاف نمی گردید ناگاه هاتفی بر من بانگ زد که ای بایزید حرمت آن نور شناس و بدرگاه خدای تعالی شفاعت بر انگیز تا حاجت روا گردی پرسیدم آن نور از آن کیست گفت نور بنده خاص ما ابو الحسن و من آن نور شفیع خود کردم آنگاه حاجتم که در سی سال برآورده نگشته بود روا گردید در اینحال شئون خود از دست مده و در جای خود مقیم باش و مردمان را بطریق خیر ارشاد کن و افتادگی شعار خود ساز شیخ ابو الحسن گوید چون بمراجعت خرقان و نشستن اجازت یافتم اطاعت را بی درنگ روی براه آوردم از آن زمان که بخرقان رسیدم در بیست و چهار روز تمام قرآن را بیاموختم و در فن قرائت درجه بلند یافتم بروایت دیگر بهمان هنگام که روی براه آورد آغاز فاتحة الکتاب کرده چون بمکان خود رسید تمام قرآن را بر خواند پس طریق خواندن او را تکمیل نمود اگرچه بعضی از فضلای عرفا لفظ عامی را معانی دیگر نمایند و گویند او را غرض از لفظ عامی مطالب دیگر بوده و خواندن و آموختن قرآن را بچیز دیگر تعبیر کنند از آنروی شیخ ابو الحسن در آن هنگام که بتربت بایزید میرفت از فقهای عصر و فضلای زمان محسوب میشد چنانکه در عنوان ترجمه بتحصیل وی اشارت رفت سپس طالب مقامات معنوی و کمالات نفسانی گردید همچنانکه مسطور افتاد در تربت بایزید فتوحات و مکاشفات باطنی از برای وی حاصل گشت مع الجمله پس از اینحالت که بر وی ظاهر گردید در خانقاه خود مقیم گشت و بزرگان زمان و فضلای دوران با وی مراودت مینمودند و از بیانات وی استفادت میکردند سلاطین و فرمانروایان عصر را همواره با وی مکاتبات و مراسلات بود و از بلاد بعیده روی بحضرتش مینهادند چنانکه در تذکرة الاولیا مسطور است در هنگامیکه سلطان محمود بن سبکتکین از کین خواهی خوارزمشاه و ضبط آن ممالک فراغت حاصل نموده عنان عزیمت بجانب مقر معهود انعطاف داد از آنکه صیت معارف و آوازه سلوک آن عارف کامل بگوش سلطان رسیده بود زیاده حضورش را شایق گردید فرمان صادر گشت که موکب سلطانی بسمت بسطام در حرکت آید چندی در آن مکان آسایش نمایند ملازمان آستان فرمان سلطان را اطاعت کرده از آنسوی نهضت نموده در نزدیکی خرقان سراپرده پادشاهی را بر پای نمودند و چون یکدو روز خود لشکریان

از رنج راه برآسودند سلطان یکی از خواص خود را بفرمود تا نزد شیخ رود و گوید پادشاه قصد این ملک نداشت
الا آنکه درک صحبت و زیارت آن عارف کامل را نماید و زیاده بر سیدن حضور ما زحمتش ندهی اگر بر آمدن انکار آورد
این کریمه بروی بخوان أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فرستاده چون پیغام برسانید
شیخ رفتن نزد سلطان را عذر آورد و فرستاده چنانکه مأمور بود آیت بخواند شیخ گفت محمود را بگوی که ما چنان
در اطیعوا الله مستغرقیم که همواره از اطیعوا الرسول سر خجالت بر زمین دارم تا باولی الامر چه رسد چون پیغام
بسلطان محمود رسید او را گریه دست داد بعضی از خواص خود را گفت برخیزید که بخانقاه وی رویم که او از آن
اشخاص نیست که ما گمان برده‌ایم یقین است که نزد ما نخواهد آمد پس ایاز را طلبیده حکم فرمود جامه سلطنت در پوشد
و ده کنیزک را بلباس غلامان بیاراید و خود اسلحه چنانکه رسم اسلحه دار بود در بر گرفت و بفرمود تا کسی دیگر از ملازمان
سلطنت همراه نباشد ایاز برسم پادشاه حرکت کرده سلطان بگرد اسلحه داران در پیش میرفت تا نزدیک
خانقاه شیخ رسیدند و بدانجا درآمدند و سلام دادند شیخ همچنانکه نشسته بود در برنخواست و رد سلام نکرد
و در ایاز ننگریست و احترام سلطنت بروی ننمود سلطان محمود بدو گفت ای شیخ چرا شرط ادب بجای نیاوردی
و از برای تعظیم سلطان برنخواستی اینهم دامی تزویر است شیخ گفت دام تزویر هست اما مرغ آن تو نخواهی بود
پس دست سلطان را گرفته گفت آنرا که در خلق جهان چشمی داده‌اند تو نیز پیش آی و بنشین سلطان بنشست
و از هر سوی سخن در پیوست در آن اثنا گفت یا شیخ مرا سخنی گوی گفت نامحرمان را گو از اینجا بیرون روند
تا محرمانه سخن در میان آید سلطان محمود دانست که شیخ آن معانی دریافته و او را شناخته سلطان اشارت کرد
کنیزان که متلبس بلباس غلامان بودند بیرون روند و معدودی دیگر که از ملازمان همراه بودند آنها را نیز رخصت
انصراف داد و بمعذرت لب گشود پس از صحبت بسیار گفت مرا از اخبار بایزید که بتو رسیده است حکایتی گوی
گفت بایزید خبر داده است هر که افعال و اقوال مرا متابعت نمود و مرا دید از چرک اشقیا خارج گشت سلطان گفت
من این سخن باور ندارم مگر قدم و شان بایزید از پیغمبر زیادت است که بوجهل و بولهب و چندین مردم دیگر
که منکر رسالت و نبوت او بودند آنحضرت را دیدند و همه در چرک اشقیا بودند شیخ گفت ای محمود ادب
نگاهدار و سخن را روی از اینمقام بگردان پیغمبر را بدان نظر که باید ندیدند مگر معدودی از اصحاب خاص
سلطان گفت دلیل بر مطلب چه داری این کریمه برخواند وَتَرَاهُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ وَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ
سلطان محمود را از آن تحقیق و بیان خوش آمد گفت مرا پندی ده گفت بر نگاه داشتن چهار چیز همت بگمار
اول زهد و پرهیز دویم نماز جماعت سیم سخاوت چهارم شفقت و مهربانی بر خلق خدای سلطان گفت
مرا دعائی کن گفت در پنج وقت نماز دعا میکنم که اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ کاری کن که در عداد
مؤمنین معدود گردی گفت دعای خاص بگو گفت عاقبت محمود باد پس سلطان بدره زر نزد
شیخ نهاد از آنکه وقت چاشت نزدیک بود شیخ نیز قرص جوین در نزد سلطان گذاشت و گفت از این غذا بخور

سلطان

سلطان لقمه از آن بر دهان گذاشته با زحمت زیاد بخایید چون خواست فرو برد گلوی سلطان را گرفت و نتوانست
ناچار لقمه از دهان بیرون آورد و شیخ تبسم کرده گفت میخواهی که این بدره زر ما را نیز گلوگیر شود پس سلطان گفت
اگر دلجوئی مرا خواهی این بدره بر گیر گفت مرا بدان حاجتی نیست و خود باقیت خالص بفقرا ده سلطان گفت مرا
از آن خود چیزی بیادگار بخش شیخ پیراهنی ملبد که در بر داشت از تن خود بیرون کرده نزد سلطان گذاشت
پس سلطان از جای خواست که شیخ را وداع گفته بمقر سلطنت رود شیخ نیز بپای خواست و از احترام سلطان
چیزی فرو گذاشت نکرد بدو گفت زمان ورود توجهی نکردی و حرمت منظور ننمودی اکنون اینهمه کرامت چیست
شیخ گفت ابتدا با رعونت و آخر از در انکسار و خضوع و تواضع در آمدی و اکنون بفروتنی و درویشی میروی و پرتو
و آفتاب دولت فقر و فنا در تو تافته است جای بیش از این احترام و تواضع است پس سلطان از نزد وی بیرون رفت
و او را حالت دیگرگون بود و پس بر آثار و اطوارش تغییر کلی راه یافت مسطور است که در همان ایام که سلطان محمود
رایات سلطنت بسمت غزنین انعطاف داد و چنان اسباب فراهم گشت که همت بر غزو کفار هند بر گماشت و عزیمت
و عزیمت سومنات کرد چنانکه آن حکایت خود مشهور و معروف است و عسجدی مروزی در این قصیده گفته است
تا شاه کامران سفر سومنات کرد کردار خویش را علم معجزات کرد بزدود نام کفر جهان را ز لوح دین
شکر و دعای خویشتن از واجبات کرد و در آن واقعه روزیکه حربی سخت واقع گردید لشکر اسلام را اندک ضعفی خواست
روی دهد در اثنای گیر و دار سلطان بگوشه رفت و از اسب فرود آمد و روی نیاز بر زمین نهاد پس از تضرع و زاری
پیراهن شیخ را که همراه داشت بیرون آورده بر روی دست گرفته گفت خداوندا اگر صاحب این جامه را در نزد تو
آبروئی است بدان آبرو و ترا قسم دهم که لشکر اسلام بر کفار ظفر ده و عهد کردم که آنچه غنیمت مرا قسمت شود بدرویشان
و فقرا ایثار کنم در آن اثنا در لشکر کفار رعد و برق پدید گشت و تاریکی جهان را فرا گرفت چنانکه هیچیک از آن کفار
یکدیگر را نمی‌دیدند و تیغ در هم نهادند از آن روی شکستی فاحش بر لشکر کفار روی کرده جیش اسلام با فتح و فیروزی
قرین گردیدند بانضمام از غنیمت لشکر اسلام را روزی گردید که از حیز حساب خارج گشت در تذکرة الاولیاء
مسطور است در همان شب سلطان محمود بخواب دید شیخ را که گفت ای سلطان آبروی درویشان را بهیچ گرفتی که چنین
امری از تو صادر گشت اگر در آنروز از خدای تعالی درخواست میکردی که تمام کفار آن سرزمین را بیزحمت
کشش و کوشش مطیع نموده و اسلام روزی میکرد بهتر بودی نقل است که شیخ الرئیس ابو علی بن سینا
چنانکه تفصیل آن در شرح حالش گذشت از خوارزم بنیشابور رفت از آنکه صیت معارف و فضایل آن عارف
کامل را شنیده بود و شوق خدمتش را زیاده داشت بیدرنگ بخرقان شتافت علی الصباح بدر سرای
شیخ رسید در هنگامیکه وی بجهة آوردن هیزم بصحرا رفته بود شیخ الرئیس در توقف و از حال آن شیخ بزرگوار
جویا گشت و او را زنی بود بسی زشت رفتار و بد خوی از درون سرای صدا بلند کرد گیستی و این زندیق سالوس را
چه میکنی که همواره دام فریب گسترده و خلق خدا را اغوی همی کند و زیاده بیهوده گوئی لب گشود

بحدیکه وی را اندوه زیادی روی داده و بطلب شیخ بصحرا رفت در آن اثنا از دور پیر را دید که پشته زیادی از هیزم
بر پشت شیری قوی نهاده و میراند و بهی آید شیخ الرئیس دانست که آن مطلوب و مقصود را که جویاست او است
نزدیک رفته سلام کرد شیخ ابوالحسن رد سلام کرده شیخ الرئیس را از آن جلالت شأن و گفتگوی زن تعجب
حاصل گشت و در ضمیرش گذشت که آن حالت را از وی سؤال کند شیخ تبسمی کرد و گفت جای سؤال نیست
اگر بار چنان گیر زنده گرگی نکشیدی چنین درنده شیری کی بزیر بارم رام گشتی پس دست شیخ الرئیس بگرفت
و پیاده همچنان تا بدر سرای آمدند شیخ ابوالحسن پشتهای هیزم برگرفت و شیر را رها کرده بوثاق آمدند و از هر گونه
صحبت از مطالب حکمیه و فقهیه در پیوست شیخ الرئیس در اثنای مباحثات ادله منطقیه بیان میکرد روزی در همان
ایام دیواری از سرای شیخ خراب گشته تهیه بجهت تعمیر آن دیده بودند شیخ ابوالحسن خود روزها بکار گل مشغول
میگشت و وقتی دیگر نیز که شیخ الرئیس با کمالات علمیه اشتغال داشت در حین صحبت شیخ ابوالحسن از جای برخاست
که مرا معذور دار که دیوار باید عمارت کرد و بر فراز دیوار شد و مشغول گل کاری گردید ناگاه تیری که بجهت
نصب کردن بمکانی بردست گرفته بود از دستش بیفتاد شیخ الرئیس از جای برخاسته تا تیر بدستش دهد قبل از آنکه
تیر را از زمین بردارد تیر بلند شده بدست وی قرار گرفت بو علی گفت ای حکیم دانشمند بر این عمل چه دلیل داری
شیخ الرئیس چون آن حالت بدید بیکبارگی دل از دست داده و دیگر در نزد شیخ ابوالحسن از علوم ظاهری سخن نگفت
و حکمت بطریقت کشید و نیز در تذکرة الاولیا مسطور است که وقتی ابوسعید بن ابوالخیر بعزم ملاقات آن عارف کامل
با جمعی از مریدان بخرقان رفته یکباره بخانقاه وی درآمدند در خانه شیخ بجز چند قرص نان جوین از اغذیه و ماکولات
تهیه دیگر نبود بخادم سرای گفت بر سر قرص ها دستاری بینداز چون چنین کرد در آن شب هر قدر نان خواستند
بیرون آورد تا روز دیگر نیز بجهت صرف غذا همان عمل که در شب کرده بودند مرعی داشتند در آن اثنا زوجه شیخ گفت
ندانم که این مرد سالوس و دروغ دیگر بجهت فریفتن خلایق چه حیلت برانگیخته که ما را بیقدر نانی بود و نبود پس نزدیک رفته
دستاری که بر روی نانها افکنده بودند یکدفعه برگرفت دیدند در زیر جامه کرده نانی نیست شیخ گفت ای زن نگذاشتی
که یکدو روز اینجماعت که برمن وارد شده اند بیرنج دستاس و نان پختن سد جوع نمایند نقل است که در همان ایام
که ابوسعید مهمان آن عارف کامل بود گفت یا شیخ دستوری ده ایشان که بموافقت و همراهی من بدین خانقاه آمدند
بقانون خود بسماع مشغول شوند شیخ ابوالحسن گفت مرا در عمر خویش بسماع رغبت نیفتاده اکنون که طالب سماع هست
از آنجا یکه مهمان را اکرام باید کرد و موافقت را ناگزیرم ولی اینعمل را نیکو ندانم پس چون همراهان و مریدان ابوسعید
مشغول ذکر گشتند و هنگام سماع گرم گشت یکی از مریدان شیخ ابوالحسن که به ابوبکر خرقانی مشهور بود و دیگری از مریدان
ابوسعید درآمدند و نفس سماع چندان تأثیر کرد که بیهوش بیفتادند پس ابوسعید از شیخ تمنا کرد که گاه آن آمد که تو
یاران از جای برخیزید شیخ از جای برخواست و سه بار آستین بجنبانید و هفت قدم برداشت بناگاه دیوارهای
خانقاه بموافقت او در حرکت آمدند شیخ ابوسعید مریدان را اشارت کرد ساکن شوید که مورد بجهة سماع باقی نماند

اگر لحظه

اگر لحظه دیگر دنبال کنند بناها خراب شوند و دست شیخ ابوالحسن را بوسیده از آن تمنای خود معذرت خواست پس از آن ایام
که در نزد شیخ بودند بسماع مشغول نگشتند و گویند در عمر خویش همین یکمرتبه شیخ را سماع دست داد پس روی با بوسعید
کرده گفت سماع کسی را مسلم است که علوم ظاهری و باطنی را تکمیل کرده باشد و اگر وقتی یکی از اهل سماع را پرسند
که این رقص چرا می کند تواند بر فعل و عمل خود دلیلی بیان نمود والا بر اعمال لغو بهتر این است که اقدام ننماید
ابوسعید بعد از آن ایام مریدان را از سماع منع نمود و نیز آورده اند که در همان ایام شیخ ابوسعید شبی خرقه شیخ ابوالحسن را
در بر کرده و هم او خرقه ابوسعید را در پوشید ابوسعید که مردی همواره با خنده و گشاده رو بود تا صبح سر بزانو نهاده
میگریست و شیخ ابوالحسن پیوسته در خنده و شادی بود چون روز شد شیخ ابوسعید گفت خرقه بمن ده که مرا بیش از این
طاقت گریه نیست وی گفت خرقه خود گیر که مرا با اندوه و ستم روزگار خوشتر است چون هنگام آن آمد که از یکدیگر
مفارقت کنند و ابوسعید بشهر خویش رود از خانقاه که بیرون آمد سنگی در آستانه نصب کرده بودند محاسن
خویش بدانجا بمالید شیخ ابوالحسن جهة حرمت منظور داشته بفرمود تا آن سنگ برکندند و در پیش سجاده خود
نصب کردند روز دیگر علی الصباح دیدند همچنانکه بود در آستانه منصوب است دیگر باره فرمود تا کندند و بمحراب بردند
تا سه دفعه این کار کردند باز بر همان طریق اول بمکان خود عود کرد فرمود سنگ را بجای خود بگذارید که ابوسعید را
میل خاطر بر همین است پس در خانقاه را فرمود از سمت دیگر باز کنند بنا بر احترام ابوسعید کسی از آنجا عبور نکند
و بر روی سنگی که محاسن وی بدانجا مالیده گذار ننماید مسطور است که هم در آن ایام که ابوسعید خواست از وی
مفارقت نماید و به نیشابور رود گفت یا ابا سعید من ترا بولایت عهد خویش برگزیدم سی سال میگذرد که از خدای تعالی
درخواست کرده بودم که آنچه در ضمیر دارم و از بیگانگان پنهان باید داشت بمحرم سری بگویم چنانکه او به الکلمات
بگوش فرا دهد و اکنون چنانکه باید ترا در میان همه انتخاب کرده ام گویند در آن ایام که شیخ ابوسعید مهمان
وی بود در هنگام مصاحبت و حضور شیخ هیچگاه بسخن گفتن لب نگشودی مریدان از ابوسعید پرسیدند که چرا در حضور
شیخ سخن نگوئی گفت ما بجهة استماع بدینجا آمده ایم نه بجهة سخن گفتن چنانکه قبل از رسیدن نزد این مرشد کامل نظیر خشت
پخته بودم و بعد از دریافت حضور وی از اصغای کلمات و توجه و ارشاد مانند گوهری گران بها گشتم و نیز در اخبار
وی آورده اند که مردی از خداوندان دانش و فضل بجهة استماع احادیث از حد و خراسان آهنگ عراق
کرد و چون بسطام محل عبور قوافل عراق بود چند روز در آن مکان بجهة استراحت بار گشودند و چنان اسباب
فراهم گشت که بخدمت آن عارف کامل رسید پس از ملاقات و صحبت از وی سؤال فرمود ترا چه باز داشت که رنج
غربت را بر خود اختیار کرده بسوی عراق میروی گفت عمده غرض از توجه بسمت عراق تحصیل کردن و فرا گرفتن
علم درایه است شیخ گفت اگر کسی را در این ملک شناسی که اسنادش صحیح تر باشد چه عیب دارد که در نزد
وی استماع احادیث کنی و رنج سفر و غربت را بر خویش نپسندی آنمرد گفت ما کسی را در این شهر نشناسیم که از
علمای عراق در علم حدیث برتر باشد شیخ گفت اگر در جستجو و طلب سعی نمائی آن کس را خواهی یافت

آنمرد بدین حرف توجهی نکرده بعزم آنکه بهنگام صباح روی بمقام معهود آورد بمنزل خویش شتافت و برحسب اتفاق طبیعت
بخفت در عالم واقعه شرف جمال عدیم المثال مبارک حضرت خاتم الانبیا صلی الله علیه وآله وسلم را ادراک نمود
و فرمودند ای مرد از جوانمردان خرد راستی نخواهی دید اگر استماع حدیث خواهی کرد در نزد ابوالحسن نمای که آنچه را
از وی اخذ کنی از ماست آنمرد گوید چون از خواب برخواستم دیگر مرا خواب نبرد علی الصباح بخانقاه شیخ شتافتم
دیدم جمعی کثیر بجهة استماع احادیث بدانمقام گرد آمده اند من نیز در میان آنجمع نشستم شیخ بافادت مشغول گردید
در اثنای تقریر بعضی از احادیث که میرسید میفرمود این حدیث از پیغمبر نیست جماعتی از تلامیذ گفتند که چگونه احادیث
صحیح و غیر صحیح را معین میکنی در اثناء تقریر از یکدیگر ممتاز مینمائید گفت چون ابتدا بگفتن لب میگشایم همانا حالتی بر من
روی دهد که گوئی از صاحب حدیث صحیح و غیر صحیح آن بر من القا میشود و پس از انقضای مجلس و تفرقه تلامیذ
شیخ ابوالحسن روی بمن نمود و گفت آن شخص که ترا بدینمقام رهنمون گشت از وی نیز توفیق انجام و اختتام عمل را
بخواه پس آن شخص برخواست و دست شیخ ببوسید و معتقد شد لب گشود و مدتی در زمره مریدان و تلامیذ وی
معدود گشت و ترقیات حاصل نمود بعضی این حکایت را منسوب بقفال مروزی فقیه ساخته اند و باندک تغییری
این حکایت در تذکرة الاولیا مسطور است نقل است که جماعتی از بازرگانان بعزم تجارت از بسطام بشهر دیگر
خواستند روند و از بسطام تا آنشهر مسافت بعید بود و راه زیاده از آشوب دزدان پر بیم و خطر با توکل خود را
استحکام دهند و بر عزیمت خود اطمینان حاصل نمایند نزد وی رفتند و متمنی گشتند تا دعائی بدیشان آموزد
که جان و مالشان از صدمت و سرقت دزدان مصون و محروس باشد شیخ گفت اگر آنچه را من بشما آموزم
بدان عمل کنید یقین است که از قاطعان طریق شما را ضرری وارد نیاید و آن این است هرگاه در عرض
راه دو چار دزدان شدید و خواستند دستبردی نمایند ابوالحسن را یاد نمائید و او در درگاه خداوند نجات
شما را درخواست نماید آنجماعت که از شیخ تمنای دعا کرده بودند از اینحرف در ضمیرشان انکاری پدید گشت
و گفتند خدای بزرگ با ما است چنانچه سانحه روی دهد خود او را بخوانیم و نجات یابیم پس از نزد شیخ برخواسته
و آن سفر را که در خیال داشتند تصمیم عزم دادند در یکی از منازل که محل خوف بوده دزدان بر آنجماعت
تاختن آوردند و بغارت اموال مشغول گشتند تنی از آنجماعت آنچه را که در نزد شیخ گذشته بود بخاطر داشت
فی الحال وی را یاد کرد جماعت دزدان فریاد کردند که یکی از شما را نمی بینیم بارها و استرانش نیز ناپدید است
همراهان وی چون تامل نمودند رفیق و بارهایش را ندیدند زیاده در تعجب بودند تا آنکه دزدان از دستبرد
و غنیمت اموال فراغت حاصل نموده براه خویش رفتند جماعت بازرگانان رفیق خود را بسلامت
و بارهایش بی عیب دیدند سبب آنرا از وی سؤال نمودند گفت برهمان قسم که شیخ فرمود مرا بخاطر گذشت
و او را یاد کردم چنین شد که می بینید چون از سفر مراجعت نمودند نزد شیخ رفتند و گفتند که ما را از این سر
آگاه ساز که چه مانع بود که هرچه خدا را خواندیم کار ما بر نیامد و آنکس که ترا خواند از نظرها پوشیده گشت

خود و اموالش مصون و محروس گشتند گفت شما ها چون خداوند تبارک و تعالی را از روی حقیقت نخوانده و بزبان
میگفتید و میخواندید از کرمش محروم گشتید و او چون مرا از روی حقیقت خوانده و من نیز خداوند را از برای او بحقیقت
خواندم انچنان که دیدید مال و جان او محفوظ ماند پس بدانید در اعمال تا ارادتی نباشد کس را سعادتی
حاصل نگردد و تا نیت خالص و قلب و زبان یکی نباشد کار دنیا و آخرت بر وفق دلخواه اصلاح نشود پس آنجماعت
در ارادت خویش بشیخ ثابت قدم گشته و از زمره مریدان شیخ که سالهای دراز در خدمت وی بسر برده بود
وقتی از شیخ دستوری خواست که بجهة تکمیل معارف بکوه لبنان که واقع در حدود شام است رود چه آن ایام
یکی از عرفا که بقطب لبنانی معروف بود در هنگامیکه در آنکوه بعبادت اشتغال داشت و جماعتی از مشاهیر فضلا
و غیره خدمتش را بارادت کمر بسته بودند پس برخصت شیخ ساز سفر کرده بدانسوی شتافت بعد از زمانی
دراز بدان مقصد که او را منظور بود رسید در نزدیک معبد قطب دید جنازه بر زمین گذاشته اند و گوئی
انتظار کسی را میکشند که بروی نماز گذارد آنمرد گوید رفتم نزدیک آنجماعت و سؤال کردم که این جنازه از کیست و بجهة
نماز وی انتظار کرا میکشید گفتند این شخص یکی از مریدان قطب است که وفات کرده و ما انتظار آمدن قطب الاقطاب
میکشیم که بر جنازه و اموات ما او باید نماز کند در این گفتگو بودیم که آنجماعت از جای برخواستند و گفتند قطب الاقطاب آمد
من چون نیک نظر کردم دیدم شیخ را که در پیش جماعت ایستاده و بنماز مشغول است آنمرد گفته است که من از دیدن اینحالت
زیاده پریشان گشته بیهوش شدم چون بخود آمدم شیخ رفته بود مرا از دیدن اینحکایت گریه زیاد روی داد و از حرکت
خویش پشیمان گشتم یکی از آن جماعت را که در آنمکان بود جستجو کرده از وی پرسیدم که آیا نام این شخص را که بر آن جنازه
نماز کرد میدانی گفتند او شیخ ابوالحسن خرقانی است و بیشتر از اوقات در پنجوقت از نماز بیاید و جماعتی از مریدان
با وی بنماز جماعت مشغول گردند پس بوی ملتجی گشتم که وقت دیگر که بدینجا باز آید مرا در نزد وی شفاعت کن که من
از مریدان اویم و آنعارف کامل را چنانکه باید نشناخته بودم و ندانسته در حق وی خطائی از من سر زد و زیاده رنج
سفر برده ام تا بدینجا رسیده ام و توانائی مراجعت ندارم در آن اثنا وقت نماز رسید شیخ حاضر گشته جماعتی با وی
نماز گذاردند و چون از نماز فراغت یافت نزدیک رفتم و دست تضرع در دامن وی زدم و گریه بسیار کردم
و درخواست نمودم تا مرا بخرقان رساند پس شیخ از نظر من ناپدید گشت من از شدت فزع دیگرباره بیهوش گشتم چون
بهوش آمده خود را در ظاهر شهر ری دیدم لحظه دیگر نگذشت که بخرقان رسیدم با خجلت زیاد و پشیمانی خود را
بدر خانقاه شیخ رسانیده از سوء عمل خویش معذرت خواستم پس شیخ مرا نوازش کرده و فرمود این مطلب را
که دیدی از محرمان پوشیده دار و هرکس را بر این سر واقف مساز و در طلب معارف سعی نما تا بدرجه بلند رسی
نقل است که ویرا در بدایت عمر باغی بود که خود آباد کرده و اشجار آنرا نیز بدست خویش کاشته بود وقتی در آن باغ
باصلاح درختان و آبیاری مشغولی داشت و روزگارش بعسرت میگذشت روزی در موضعی بیلی بزمین فرو برد
مقداری کثیر از سیم و زر و جواهر در آنموضع مدفون دید در آن کار تامل کرده دانست که وقتی را از رنج روزگار

وعسرت وتنگی نبوده وظاهر گشتن آنمقدار زر وسیم در نظر او جز تنبیه غرض نبوده پس از اعمال گذشته بدرگاه خداوند
استغفار نمود و گفت خداوندا من بزر وسیم از چون تو خداوندی برنگردم هرچه از تو برسد شاکر وصابرم و خاک بر روی
آن زرها ریخت ندا آمد یا ابا الحسن ترا از مال دنیا بهره ونصیبی نیست در آخرت بهره ونصیب ترا خواهیم داد آورده اند
که شیخ المشایخ خرقانی که از مشاهیر عرفای آن زمان واز اقران وی بود روزی نزد شیخ آمد و گفت تو
همچنانکه در نزد خلایق بزهد وتقوی موصوفی بکرامات معروف نیستی شیخ گفت مگر کسان دیگر را کراماتی هست
گفت آری من توانم از این ظرف آب که در اینجا نهاده ماهی زنده بیرون آورم شیخ گفت هر آنچه از کرامات که ترا میسر است
بنما شیخ المشایخ دست در آن ظرف آب برده ماهی بیرون آورد و در نزد شیخ گذاشت شیخ گفت اگر ترا کرامتی است
دیگر باره آن کن که کردی چون شیخ المشایخ دست خویش در آب برد که ماهی دیگر بیرون آورد دستش گوئی
بر آتش خورده بسوخت دست بیرون کشید لطف از خجلت سر بزیر افکند پس شیخ دست برد و گفت این ماهی که از آب
بیرونش آوردی بجای خویش نه و بجز داینگونه اعمال نکرد و بنا بر کریمه إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ
تقوی را شعار خود ساز تا ترا در نزد خداوند منزلتی باشد پس شیخ المشایخ از آن عارف کامل معذرت خواست
واز کرده خویش نادم گشت وباستغفار لب گشود ودیگر در ایام زندگانی بغیر از طریقه وسلک وی طریق
وآئینی نپیمود ونیز آورده اند که وقتی یکی از مریدان از شیخ درخواست نمود که بوی خرقه دهد واجازت بخشد
تا مردم را ارشاد نماید شیخ او را بخلوتی برده بدو گفت اگر خرقه واجازت را بجهة فراهم کردن دنیا خواهی
پس در مقام معرفت ونیستی چرا قدم نهادی واگر ارشاد خلایق وترک علایق را طالبی ودر خود آن مقام و
رتبه را می بینی خرقه واجازت را چه میکنی پس بهر حال اجازت وخرقه را که خواستی سودی از برای تو نخواهد داشت
هر قدر که توانی در هر مقام خلق را بحق دلالت کن مرید چون بیانات شیخ بشنید از گفته نادم گشت ودر مقام معذرت
برآمد وتا در حضرت شیخ بود بخواهش چنان مطلبی لب نگشود واز ارشاد شیخ او را ترقیات حاصل گشت شیخ احمد
فقیه گوید شبی در خانقاه شیخ ابوالحسن بودم وبا یکدیگر از معارف صحبت میداشتیم ناگاه شیخ دست بر دست زد
و گفت اینک جماعتی از اهالی بسطام که بفلان شهر میرفتند گروه دزدان بر ایشان تاختن آوردند برخی مقتول
وجماعتی دیگر مجروح شدند واموال ایشان را بغارت بردند پس از مدتی که از آن جماعت خبر رسید چنان بود که
شیخ فرموده بود چند روزی نگذشت یکی از فرزندان شیخ را که در نهایت تقوی وپرهیزکاری بود جماعتی از اشرار
واوباش مقتول نمودند بعد از مدتی خبر آن داهیه را بشیخ دادند شیخ احمد فقیه گوید از وی پرسیدم چون بود
جماعتی را که در بادیه دزدان بر ایشان تاختن آوردند از حالت حمله آنها وقتل وغارت خبر دادید واز قتل فرزند
مطلع نگشتید گفت در آنوقت بقدرت خداوندی بنا بر مصلحتی حجاب از پیش نظر برداشته شده ودر حین قتل فرزند
بعکس آن پردها فرو هشتند در آنوقت خارج از مقام بشریت از خداوند تائیدی شد وآنوقت که مقام بشریت
باشد همان پدید گردد که مشاهده نمودید نقل است که وی در ایام ریاضت چهل سال سر بر بالین ننهاد وهمچنین

نماز

نماز بامداد بوضوی نماز خفتن گذاردی شبی بستر وبالینی خواست مریدان وی از این مطلب شاد گشتند وگفتند چون هست
شیخ امشب بالش طلبید بعضی از مریدان خاص گفتند شیخ امشب استغنا وبی نیازی خدا وکرم او را بدانست نقل است
که وقتی در خانقاه وی از کرامات سخنی میرفت وهر یک از آن جماعت چیزی میگفتند شیخ فرمود کرامت جز خدمت
خلق نباشد چنانکه دو برادر بودند ومادر پیری داشتند یکی از آن دو پیوسته در شب وروز بخدمت مادر مشغول
بودی وآن دیگر بعبادت اشتغال ورزیدی وسالهای دراز آن دو برادر بدین وتیره عمل مینمودند شبی برادر عابد را
در حین سجود خواب در ربود آوازی شنید که برادر تو را آمرزیدم وترا هم باو بخشیدم عابد عرض کرد که من سالهای
دراز در درگاه تو بعبادت مشغول بوده ام واو بخدمت مادر میپرداخت از کرم خداوندی دور است که او را بر من
رجحان باشد ندا آمد که آنچه تو کردی من از آن بی نیازم وآنچه برادرت میکند مادر بدان محتاج است نقل است
که وقتی با جماعتی از مریدان در صومعه نشسته بودند وچند روز بود که قوتی از برای شیخ ومریدان فراهم نگشته بود
در آن اثنا یکی بر در صومعه آمد وخرواری از آرد وگوسفندی با خود داشت گفت این آرد وگوسفند مخصوص از
برای صوفیان واهل کرامات آورده ام شیخ بدو گفت من واین جماعت از اهل کرامات نیستیم ولاف تصوف نیز
نتوانیم زد آنشخص آرد وگوسفند برگردانید لحظه نگذشت که یکی دیگر بدر صومعه آمد ومقداری از گوشت وروغن
ونان پخته همراه داشت وگفت این جزئی قوت را از مال حلال فراهم کرده وتمنا دارم که در این صومعه صرف شود
شیخ بمریدان گفت هدیه او را قبول کنید که عمل این از روی اخلاص است وآن یک را عمل جز ریا نبود در تذکرة
الاولیا وبرخی کتب سیر مسطور است که روزی شیخ ابوبکر خرقانی که از اجلاء تلامیذ ومعارف مریدان آن عارف
کامل بود بقانون مستمره بخانقاه وی درآمد در ناصیه شیخ آثار انبساط وخرمی دید سؤال کرد که چون است برخلاف
ایام سابق که پیوسته آیات حزن واندوه از بشره حضرت شیخ ظاهر بود امروز فرح وسرور مشاهده می شود
گفت بدانکه مرا زمان رحلت نزدیک شده وایام عمر بپایان رسیده وچون مرا جز این آرزوئی نبود وپیوسته
مرگ را در نظر داشتم از آرزوی شادان وفرحناکم وچگونه فرحناک نباشم که اگر اندرونم بشکافند از خون دلی
که در زمان زندگانی خورده ام مالامال بینند وخداوند تبارک وتعالی بر حالتم دانا وبیناست که در هفتاد و
سه سال از عمر یک لحظه بر مخالفت شرع نرفتم ویکنفس بر موافقت نفس نزدم حال تمنای من این است که چون دعوت
حق را لبیک اجابت دردهم چنانکه رسم است تجهیز وتکفین کرده در خارج همین قریه مدفونم سازید پس
ابوبکر را از انفعالت وتقریر گریه بسیار دست داده از آنکه نمیتوان است تصور مرگ شیخ کند ودوری وی را بر خود
هموار نماید دیگر از خانقاه شیخ بمنزل خود نرفت ودر خدمت مواظبت جسته هم در آن ایام بدون اینکه مرض
جسمانی عارض آن عارف کامل گردد زندگانی جاوید را بر حیات عاریت برگزید وسال وفاتش چنانکه در نفحات
الانس وغیر آن مسطور است شب سه شنبه دهم محرم الحرام سنه چهارصد وبیست وپنج هجری بوده در بعضی کتب
وفات او را روز عاشورا نوشته اند پس بنا بر وصیتی که کرده بود در خارج قریه خرقان دفنش نمودند

گویند در صباح آن روز که شیخ را آنجا بسپردند برفهای عظیم ظاهر گشت روز دیگر بر سر تربت وی سنگی سپید بزرگ یافتند
و نشان قدم شتر در اطراف قبر دیدند گمان کردند که آن سنگ را شتر بدانجا حمل کرده و میان مردم چنان مشهور است
که هر کس دست بر آن سنگ نهد و حاجتی بخواهد خداوند حاجتش را روا کند به هر حال اکنون بقعهٔ وی از مشاهیر
بقاع است و جماعتی متصدی خدمت آن بقعه هستند و خود را از نسل وی میدانند یکی از علما بعد از وفات بخوابش
دید پرسید که با تو چگونه رفتار کردند گفت چون روح از بدنم مفارقت کرد نامهٔ اعمال بدستم دادند و گفتند کسی بر درون این نامه
واقف نیست همینقدر میدان که عوالی شامل حال تو گشت شیخ محمد بن حسن که یکی از معارف علمای عصر و از معتقدان شیخ ابو الحسن
بود حکایت کرده است که نزدیک وفات شیخ ابو الحسن مرا بیماری سخت عارض گشت چنانکه اهل و عیال از حیاتم نومید گشتند
پس شیخ را ببالین من حاضر نمودند تا شفای مرا از خدای تعالی درخواست کند من در حالت نومیدی چشم خویش را باز کرده
وی را ببالین خود دیدم گریه بر من دست داد پس دست بر دستم نهاد و گفت گریهٔ تو از چیست آیا از مرگ میترسی گفتم آری
چگونه نترسم که جان دادن بس دشوار است شیخ گفت از این مرض ترا باکی نیست و صحت خواهی یافت و سی سال تمام
پس از من زندگانی خواهی کرد و چون ترا زمان مرگ در رسد و روح از بدنت مفارقت خواهد کند اولیای بزرگ
در بالین تو حاضر شوند و من نیز در حضرت آن جماعت باشم و تلخی مرگ را نگذاریم بر تو تاثیر کند پس از چندی مرا از آن بیماری
بهبودی حاصل آمد پسر محمد بن حسن گفت چون شیخ وفات کرد پدرم سی سال زندگانی یافت و در انجام عمر وی را جزئی
عارضه روی داد وصیت کرد و گفت تاکنون حاضر نمودند و من از خبری که شیخ ابو الحسن داده بود آگاه نبودم از نیروی پدر
گفتم این مرض که تو داری به انسان شدت ندارد که مایهٔ بیم و ترس باشد گفت من چیزی دانم که تو ندانی و حکایتی که
ما بین پدرم و شیخ ابو الحسن گذشته بود روایت کرد پس یکی دو روز نگذشت که پدرم شرف بموت شد در حالت نزع
بر بالینش حاضر بودم که ناگاه گفت علیک السلام گفتم ای پدر که بر تو سلام کرد که جواب سلام دادی گفت شیخ ابو الحسن
بوعدهٔ که کرده بود وفا کرد و اینک در خدمت بزرگان چند ببالینم حاضر گشته است تا از تلخی سکرات مرا برهاند این گفت
و روح از بدنش مفارقت نمود چون ترجمهٔ حال آن عارف کامل از زمان تولد تا اوان وفات مسطور گردید اینک
بعضی از کلمات و فقراتیکه از وی سؤال کرده اند که هر یک خالی از فائدتی نیست برشتهٔ تحریر در می آوریم روزی
با جماعتی از مریدان نشسته و از هر گونه صحبت در پیوسته بودند در اثنای صحبت پرسید که با من گویید که در دنیا چه چیز بهتر بود گفتند
چون تو بهتر دانی بجهه ما بگوی گفت بهترین چیزها دلی بود که همواره از حق یاد کند و هیچ بدی در او نبود از وی پرسیدند
که صوفی کیست و صفت صوفی چیست گفت صوفی مرقع و سجاده نیست و نیز رسوم و عادات صوفی نبود صوفی آنست
که فنای صرف بود و هم او گفته صوفی روزی بود که بآفتابش حاجت نبود و شبی بود که بماه و ستاره اش احتیاج نبود
بلکه مزین و آراسته بتقوی باشد از وی پرسیدند که مرد بچه داند که بیدار است گفت بآنکه چون حق را یاد کند از فرق
تا قدمش از یاد کردن حق خبردار باشد از وی پرسیدند که صدق چیست گفت صدق آن است که دل سخن گوید
یعنی آنچه زبان گوید با دل موافق بود از وی پرسیدند که اخلاص چیست گفت هر چه برای حق کنی اخلاص است

و هر چه برای خلق کنی ریاست از وی پرسیدند که کار آن رسد که در فنا و بقا سخن گفتن گفت کسی را که یک تار موی از آسمان
آویخته باشند با وی بیاید که بناها و درختها و جبال برکند و تمام دریاها انباشته کند وی را از جایگاه نتواند جنبانید
و وی گفته است هرگز با کسی صحبت مدارید که شما حق گویید و او چیز دیگر و هم او گفته پیوسته اندوه طلب کن تا آب
چشمت پدید آید که حق گریه کنندگان را دوست دارد و هم او گفته اگر کسی سرودی کند و بآن حق را خواهد
بهتر از آن باشد که قرآن خواند و بآن حق را نخواهد و هم او گفته که وارث رسول صلی الله علیه و آله و سلم آنکس بود
که بفعل رسول اقتدا کند نه روی کاغذ سیاه کند روزی بجهه وی حکایت کردند که شبلی گفته است بخواهم
که نخواهم گفت اینهم بنوع خواستن است و هم او گفته امروز چهل سال است تا در یک حالتم و حق بدل من می نگرد
و جز خود را نمی پسندد مَا بَقِيَ فِيَّ لِغَيْرِ اللهِ شَيْءٌ وَلَا فِي صَدْرِي لِغَيْرِهِ قَرَارٌ و نیز گفته نفسم را اگر شربت آب
بمراد ندادم گفته علما و عباد در جهان بسیارند ترا آن باید که روز بشب آری چنانکه حق پسندد و شب بروز رسانی
چنانکه حق پسندد و هم وی گفته روشن ترین دلها آن بود که در خلق نبود و بهترین کارها آن بود که در اندیشه
مخلوق نبود و حلال ترین نعمتها آن بود که بجهد تو بود و بهترین رفیقان آن بود که زندگانیش با حق بود گفت
همه چیزها را غایت دانستم الا کید نفس و معرفت را و نیز گفته در دنیا زیر خاری بلند دوست تر دارم که در جنت با هم
و مرا آرزوی چیزی نباشد هر که آرزوی نفس بدهد هزار اندوهش در راه حق بباید خورد و چون خدای تعالی تقدیری کند
و تو بدان رضا دهی بهتر است از هزار عمل خیر که تو کنی و آن پسندد اگر یکقطره از دریای رحمت او بر تو افتد
دیگر نخواهی از همه عالم چیزی شنوی و چیزی خواهی و چیزی بینی از وی پرسیدند صعب ترین چیزها در دنیا چیست گفت
آنکس که خواهد با کسی خصومت کند هم او گفته نماز و روزه و سایر عبادات کاری است بزرگ و نیکو اما کبر و حسد
از دل بیرون کردن نیکوتر و بزرگتر است و نیز گفته بسیار گریید و کم خندید و بسیار خاموش باشید و کم گویید
و بسیار دهید و کم خورید و بسیار سر از بالین برگیرید و کم نهید تا در دنیا و آخرت عیشی فراهم کنید که کمتر کسی را
دست دهد از وی پرسیدند چه چیز را در دنیا بهتر دیدی گفت عافیت در تنهائی یافتم و سلامت در خاموشی
و هم او گفته با حق باش که چون باندوه پیشش روی شادت کند و اگر با فقر بدرگاهش روی آوری توانگرت
سازد و چون در راه وی از خویش بگذری آب و هوا را مسخر تو گرداند اندکی تعظیم به از بسیاری علم و زهد
و عبادت از وی پرسیدند که جود و ایمان و معرفت را جای کجاست گفت در آنکس بینید که خود چیزی
در و نباشد تا تو طالب دنیا باشی دنیا بر تو سلطان باشد چون روی از وی بگردانی تو بر او سلطان باشی
درویش آنکس بود که بدنیا و آخرتش رغبت نبود که این هر دو حقیرتر از آنند که در دل درویش توانند
در آیند از وی پرسیدند که جوانمردی چیست گفت آن سه چیز است اول سخاوت دوم شفقت بر خلق
سوم بی نیازی از خلق و نیز گفته دین را از شیطان چندان فتنه نیست که از دو طایفه اول علمائی که
بر دنیا حریص باشند و دیگر زهادیکه از علم بی بهره گردند کار مردان بپاکی بالا گیرد نه به بسیاری عمل

از همهٔ کارها بزرگتر ذکر خداست و سخاوت و صحبت با نیکان چون بنده عزت خویش خواهد کار بخدا تفویض کند
پس ذرهٔ از عزت خود بدو دهد و عزیز گردد از وی پرسیدند که خدا را در کجا دیدی گفت در آنکان که خود را ندیدم
و گفت خردمندان خدا را بنور دل بینند و دوستان بنور یقین و جوانمردان یعنی اولیای بزرگ بنور عیان گفت
سفر پنج است اول بپا دویم بدل سوم بهمت چهارم بجان پنجم در فنای نفس هم او گفته طعام و شراب مردان
دوستی خدا بود از وی پرسیدند که درویش کیست گفت درویش آن بود که در دلش اندیشه سود نبود و حالت گفتارش
نبود می بیند و میشنود حالت دیدار و شنوائیش نبود میخورد و لذت و طعم بر ذائقه از طعامش نبود و از حرکت و سکون
و شادی و اندوه بر حالتش تغییری راه نیابد کسیکه روزی بشب آرد و مومنی بیازارد مانند آن کسی است که آن روز
تا بشب با پیغمبران زندگانی کرده باشد و اگر مؤمنی بیازارد خدای طاعت آنروزش نپذیرد بعد از ایمان آنچه
بنده را در کار است دلی پاک و زبانی راست است نهایت عمل مردان سه چیز است یکی آنکه خود را چنان داند که خدا
او را داند دویم آنکه تو باشی و او نباشد سیم آنکه او باشد و تو نباشی اگر دل تو با خدا بود جمله جهان ترا بود زیان
ندارد و اگر پلاس پوشیده باشی و دل تو با خدای نباشد از دیبا ترا هیچ سودی نیست از او پرسیدند که از دنیا
قسمت جوانمردان چه باشد گفت نصیب جوانمردان را خدا در اول امر انداده نهاده و ایشان نیز قبول کرده اند
دوست از طاعت برنداشتند تا بمقام اعلی رسیدند مسطور است که شخصی تهیهٔ سفر حجاز دیده بود که بدان سوی رود
شیخ بدو گفت در این سفر که بر خاطر گذرانده چه قصد کردی گفت حق را میطلبم گفت کر در خراسان حق نیست که بحجاز
باید رفت آن شخص گفت مرا ارشادی کن گفت پیغمبر فرموده که اُطْلُبُوا العِلْمَ وَلَوْ بِالصِّين طلب کنید علم را
اگر بچین باید رفت نفرمود بطلب خدا را چه خداوند در همه جا حاضر و ناظر است پس آن شخص عزیمت خود را تبدیل بتحصیل علوم
شرعیت نمود تا بمقام بلند رسید به پلاس پوشی و جو خوردن کس جوانمرد نگردد بلکه از تحصیل معارف جوانمردی پدید آید
روزی جماعتی از مریدان بدو گفتند شیخنا چیزی گوی گفت مهری بر زبان گذارید تا نگوئید جز خدا و مهری بر دل نهید تا نیندیشید
جز خدا پس از این کاری نکنید جز اخلاص و لقمه نخورید جز حلال از او پرسیدند چگونه روز بشب بری و شب بصبح آری گفت
پیوسته چون نماز خفتن بگذارم آرام و قرار نگیرم تا حساب خویش با خدای باز دهم روزی عارفی بدو گفت سخنی گوی
گفت اینجا که من ایستاده ام سخن نتوانم گفت اگر آنچه مرا با اوست سخن بگویم خلایق بدان عمل نکنند و اگر آنچه او را
با من است بگویم چون آتش بود که در پنبه افکنی اما دریغ دارم که با خویش باشم و سخن او بزبان خویشتن گویم و شرم دارم
که با او باشم و سخن او گویم و کس را آن گوش که من خواهم سخنانم بنیوشد نباشد گفت مرد را که اهل مزاح می پسندید از صحبت او احتراز
کنید چه اگر مزاح چیزی بود که بصورت در می آید هرگز گذارش از کوی ابو الحسن نیفتد گفت طالب هر بامداد که برخیزد
زیادتی علم طلب کند و زاهد افزونی زهد و ابو الحسن در بند آن باشد که سروری بدل برادری رساند از او پرسیدند
که در دنیا چه کردی گفت با خلق خدای چنان صلح کردم که هرگز جنگ اتفاق نیفتاد و با نفس در بدایت عمر جنگی کردم که تاکنون
صلح نکردم و هرچه مرا رسید از این دو چیز رسید هم او گفته طاعات هفتاد ساله را چون یک نظر کردم کوتی عمر خویش

فزون

فزونتر از ساقی ندیدم چون بمعاصی خود نگریستم عمر خود فزونتر از عمر نوح دیدم یعنی طاعت خود بسیار کم و معصیت را در نهایت
زیادتی یافتم هر که در اینجهان پیر را محترم دارد خدای در آنجهان بروی ببخشاید از او پرسیدند که علم چیست گفت
علم آنست که چون دارای آن گردی آنرا کار بندی نه آنکه بازگذاری و بدان عمل نکنی هر که بطریق معرفت قدم نهاد
خدا را یافت و هر که خدا را یافت خود را فراموش کرد آن عارف کامل را اشعار تازی و پارسی بسیار بوده لکن الآن
معدودی از آن اشعار در کتب و بعضی از تذکرها مسطور است در این مقام بدو رباعی از وی که در نهایت
سلاست و خوبی است اکتفا مینمائیم تا بینندگان را فصاحت وی مشهود و معلوم گردد

آن دوست که دیدنش بیاراید چشم — بی دیدنش از گریه بیاساید چشم
ما را ز برای دیدنش باید چشم — گر دوست نبینند بچه کار آید چشم

اسرار ازل را نه تو دانی و نه من — وین حرف معما نه تو خوانی و نه من
هست از پس پرده گفتگوی من و تو — گر پرده برافتد نه تو مانی و نه من

پوشیده نماند که آنچه در این کتاب همایون از شرح حالات فرق متفرقه و طوائف مختلفه از فقها و حکما و اطبا و عرفا و نحوین
و غیرهم که مسطور گشته نقل آن بیشتر از کتب خود آن طائفه است و بمذاق هر طائفه ترجمت آنها برشته تحریر درآمده و
در شرح حالات عرفا آنچه از کرامات و خوارق عادات که مسطور گشته تمام آنها را معانی مختلفه کرده اند و برنگارنده
از تحریر مطالب بعضی از طوائف جای ایراد نیست و فرق ما بین معجزه و کرامت و معانی بعضی از الفاظ را در ترجمت
ابراهیم خواص بعون الله خواهیم نگاشت

خرقان بفتح اول و تحریک راء و قاف و الف و نون قریه ایست از قرای بسطام در طریق استراباد و در
روزگار قدیم زیاده معمور و آباد بود و اکنون نیز آبادی کمی دارد و چنانچه مسطور افتاد قبر عارف کامل
شیخ ابو الحسن در آنجاست و این خرقان غیر از خرقان ساوه و همدان است و ملای روم غیر از آنچه شیخ عطار در تذکرة
الاولیا مسطور داشته نظم نموده و گوید بوی خوش آمد مرا و را ناگهان — در سواد ری ز سوی خارقان
از بعضی از فضلای عرفا شنیدم که مصرع ثانی را بدین قسم میخوانند بوی خوش آمد مرا و را ناگهان
بر سر تل بجنب خارقان بهر حال از تصاریف زمان بدانسان تحاریف در اشعار و الفاظ و روایات
پیدا شده که توضیح و تطبیق آن بر مؤلف دشوار است با این حالت بقدر وسع و طاقت بذل جهد نموده
در تصحیح ترجمت دقیقهٔ فرو گذاشت ننموده هو الله الموفق و المعین

ابن سراج ابو بکر محمد بن السری بن السهل

در میان نحاة ادب بفضل و جلالتش مسلم است سیوطی در طبقات النحاة آورده که ابن سراج الکتاب سیبویه را نزد مبرد
قرائت نمود و پس از اتمام آن کتاب بچندی بعلم موسیقی اشتغال جست و اهم در آن اوان که بتحصیل و تکمیل آن علم وجهه همت ساخته بود
روزی بمحضر مبرد که زجاج نیز حاضر بود درآمد در آن مجلس مسئلهٔ از مسائل عربیه بمیان آوردند مبرد آن مسئله را از ابن سراج
پرسید وی در جواب آن مسئله طریق ناصواب پیموده بخلاف رفت زجاج برآشفت و او را توبیخ و سرزنش نمود

وگفت هرگز روا نیست که مانند تو عالم و فاضلی که رای ترا مانند رای حسن بن رجا شناسیم در چنین مسئله سهله بغیر حق سخن راند
اگر این واقعه در مجلس من روی داده بودی همانا ترا بضرب وشتم تادیب مینمودم لکن در این مجلس پاس حرمت شیخ را
مرعی دارم و بر جراحات لسان اضافت نیاورم ابن سراج گفت ای ابو اسحق این لطمات و توبیخات که بر من وارد
آوردی خود همان ضرب بلکه اشد از آن بود بر اثر اشتغال بعلم موسیقی این مسئله را از نظرم محو ساخته است گویند بعد از
وقوع آن واقعه بمطالعت الکتاب سیبویه مواظبت جست و در کات مسائل نحویه نظری دقیق و فکری عمیق بکار برد و مسائل اخفش
و کوفیین را محل اعتماد خود ساخته در قواعد و اصول عربیت با بصریین لوای مخالفت برافراشت بالجمله زمانی نرفت
که در مقامات ادبیت و مقدمات عربیت از فراید دهر و نوادر عصر گشت و در علوم عربیت مصنفات بدیعه آورد چنانکه
شرح خواهد آمد از آنجمله کتاب اصول است که گفته اند در میان کتب نحویه مانند کتاب اصول تصنیفی نشده است
و نحاة تا در هر مسئله از مسائل نحو که محل اختلاف شدی رفع خلاف را بدان کتاب رجوع مینمودند و آن کتاب در افواه ادبا
و السنه نحاة زیاده مشهور شده است چنانکه در حق آن گفته اند مازال النحو مجنونا حتی عقله ابن سراج
باصوله یعنی اصول و قواعد نحو همی پراکنده بود تا آنکه ابن سراج آنها را بکتاب اصول خود جمع نموده و محتمل است
که مراد از کلمه اصول نه آن کتاب باشد بلکه قواعد و ضوابطی است که ابن سراج خود تأسیس کرده است آورده اند وقتی
در محضر وی از مدح آن کتاب سخن در پیوست یکی از حضار مجلس در توصیف آن کتاب مبالغت آورد و بر اکثر مصنفات
ترجیح داد و گفت براستی با آنکه کتاب مقتضب مبرد از تصانیف شریفه و تالیفات نافعه است کتاب اصول از مقتضب
نافع‌تر و جامع‌تر است ابن سراج را این سخن ناخوش آمد و گفت زنهار زنهار از اینگونه گفتار دم فرو بندید نه هر سابق را
بر مسبوق مزیتی تمام است و فضل بر متقدم راسلم است این بگفت و بدین دو شعر علی بن رفاع تمثل جست

فلو قبل مبكاها بكيت صبابة — بسعدى شفيت النفس قبل التندم
ولكن بكت قبلي فهيج لي البكا — بكاها فقلت الفضل للمتقدم

یعنی از آن پیش که آن کبوتر گریستن بنیاد کند من میگریستم هر آینه درد خویش و چاره بیچارگی خود کرده بودم ولی اکنون که آن کبوتر در گریستن بر من
سبقت آورد و تقدم جست همانا مزیت و فضیلت آن اوست و مرا در آن بهره نیست بالجمله گروهی که در محضر ابن سراج تعلیم
میگرفتند مانند ابوالقاسم زجاجی ابوسعید سیرافی علی بن عیسی رمانی جوهری در کتاب صحاح در مواضع عدیده
ازو نقل میکند ابوعلی فارسی گوید بحضر ابن سراج در آمدم تا الکتاب سیبویه را از وی استفادت کنم و آنچه در تعلیم و تعلم بکار آید
با خویشتن داشتم چون نیمی از آن کتاب برخواندم مرا بر مطالب و مسائل آن کتاب چندان احاطت و استیلا رسید که
نیم دیگر را توانستم ادراک نمود پس زمانی بمدرسش حاضر نشدم و چون بیچند بگذشت در این اندیشه فرو رفتم که چون
در فارس رحل اقامت افکنم و سخن از اکتساب علوم در پیوندد و از اتمام الکتاب از من جویا شوند مرا در ادای جواب
حیرت خواهد بود چه اگر گویم بتمامت آن احاطت دارم و در حضرت استاد استفادت نموده ام سخنی دروغ و ناصواب
گفته باشم و اگر حقیقت امر را بیان کنم از اعتبار و اعتماد اخبار من بکاهد لاجرم صلاح در آن دیدم که عهد استفادت را

درمدرس

در مدرس استاد تجدید کنم بعزم استفادت و اتمام نحو دیگر بمدرسش در آمدم و چون مرا بدید بدرنگ این دو شعر
برخواند

وكم تجرعت من غيظ ومن حزن — اذا تجدد حزن هون الماضي
وكم غضبت فما باليتم غضبي — حتى رجعت بقلب ساخط راضي

یعنی چه بسیار باده اندوه و خشم پیمودم که چون جرعه واپسین نوشیدم جرعه پیشین مرا گوارا مینمود و چه قدر از روی غضب و قهر
کناره گرفتم و چون دیدم عنایتی نکرده دیده خود از درآشتی درآمدم و با دلی خشمگین و رضامند برگشتم ابن سراج از این تمثل روی تعریض
و کنایت با ابوعلی داشت که با حال انفعال و خاطر پشیمان مراجعت نموده بود و ابوعلی گوید پس دست ندامت بهم سودم و
بر فوت زمان گذشته بسی افسوس خوردم و التزام آن مدرس را نصب العین همت کرده و اتمام کتاب را جازم شدم و
چون استاد انکسار خاطرم مشاهدت کرد فتح ابواب افادت فرمود همی در آن مدرس بسر بردم تا کتاب را بپایان آوردم
ابن خلکان گوید که ابن سراج الثغ بود حرف راء را از مخرج غین ادا مینمود وقتی کلماتی املا می نمود کاتبی که در محضر او بود
بنا بر طرز گفتار یکی از وی مشاهدت کردی و استماع نمودی بجای حرف راء غین نوشت ابن سراج بدید بر وی
عتاب آورد که غلط کرده و آنچه من گفته ام ننوشته زیرا که بایستی این کلمه را با راء نویسی یعنی براء کاتب متفطن شد غین را محو نمود و
بجایش راء ثبت کرد و هم ابن خلکان گوید که او را جاریه بود هوای محبت و شور عشق او چندان در دل بلکه در آب
و گلش جای گرفت که یکباره صبر و شکیبش از دست برفت و آن فتانه با همه شیرینی با او تلخی و درشتی داشت و با همه زیبائی
و خوبی با زشتی و بدخوئی بسر برد همواره مخالفت در میان آوردی و از مجالست و مصاحبت کناره گرفتی اتفاقاً در آن
اوان المکتفی بالله از سفر رقه مراجعت نموده مردمان برای تماشای خلیفه مجتمع بودند در آن اثنا چشم ابن سراج
بخلیفه افتاد و از حسن منظر خلیفه زیاده در شگفت شد و آتش محبت جاریه که در کانون خاطر داشت شعله ور گشت
مرتجلا این ابیات انشاد نمود

ميزت بين جمالها وفعالها — فاذا الملاحة بالخيانة لا تفي
حلفت لنا ان لا تخون عهودنا — فكانما حلفت لنا ان لا تفي
والله لا كلمتها ولو انها — كالبدر او كالشمس او كالمكتفي

یعنی چون جمال و خصال ورا از هم تمیز دادم بر من معلوم شد که او را خیانت بیش از ملاحت است با ما سوگند در میان آورد
که بر سر عهد و پیمان باشد ولی شرط وفا بجا نیاورد تو گوئی قسم یاد کرده که بعهد خود وفا نکند سوگند بخدای که با او تکلم نکنم
اگرچه رخسار او مثل ماه و یا آفتاب و یا مانند صورت المکتفی بالله باشد آورده اند که چون چندی از آن داستان
بگذشت ابوعبدالله محمد بن اسمعیل بن زنجی آن ابیات را در محفل ابوالعباس بن فرات بخواند و گفت که آن اشعار
از نتایج طبع ابن معتز است روزی ابوالعباس در نزد وزیر قاسم بن عبیدالله حاضر بود و سخن از شعر در پیوست
آن اشعار را در بزم وزارت انشاد کرده و ابن معتز را که قائل آن اشعار پنداشت زیاده بستود وزیران اشعار را

در خاطر جای داده بسمع کتفی برسانید خلیفه را زیاده پسند افتاد از قائل آن بپرسید گفت عبید الله بن عبد الله بن طاهر است خلیفه در ساعت بفرمود که بمحض جائزه وانعام هزار دینار زر سرخ بمنزل عبید الله حمل دهند در حال بروی سبد دل داشتند وچون ابن زنجی ماجری بشنید زیاده در تعجب شد و گفت طرفه قضیه ایست که اشعار ابن سراج بائیه روزی عبید الله می شود مع القصه ابن سراج در روز یکشنبه بیست وهفتم ذی الحجه از سال سیصد و شانزده وفات یافت واز او این مصنفات بیادگار ماند کتاب جمل الاصول کتاب موجز صغیر کتاب الاشتقاق کتاب در شرح کتاب سیبویه کتاب احتجاج القرا کتاب الشعر والشعرا کتاب الریاح والهواء والنار کتاب الجمل کتاب المواصلات کتاب الاصول

ابن سمّاك محمد بن صبيح الكوفي

از موالی بنی عجل است مسقط الراس وی کوفه بوده وهم در آن بلد نشو ونما یافته ابن خلکان درحقش گوید كان زاهداً عابداً حسن الكلام صاحب مواعظ جمع كلامه وحفظ در آغاز عهد صبی هوای تحصیل معالی واکتساب فضائل او را بر سر افتاده بممارست ومباحثت علوم ظاهر پرداخت جماعتی از علما ومحدثین مانند اعمش وهشام بن عروه ودیگران تلمذ نموده فن حدیث بیاموخت سپس مجالس اساتید ومشایخ ووعاظ را ملتزم گشته در اخذ دقائق وعظ واقتباس نکات خطابت روزگاری بسر برد لآلی سخنان حکمت آمیز وجواهر کلمات نصیحت انگیز در صدف خاطر جای داد پس از سنین چندی بمدارج فضل ومقامات دانش ارتقا جسته بر افاضل واعیان عصر خویش فائق گردید ودر فن حدیث وقوانین خطابت ورسوم موعظت تبحری تمام یافت واز ریاضات نفس وتهذیب اخلاق بزیور خصایل آراسته واز وجهت رذایل پیراسته آمد روزها برای تدریس وتعلیم می نشست از محدثین واهل علم مانند احمد بن حنبل امثال او گردش مجتمع شده از افادات وافاضاتش زیاده محظوظ وبهره مند میشدند پس از چندی که در کوفه اقامت نمود در زمان هرون الرشید عباسی عزیمت دار السلام بغداد که در آن اوان مجمع افاضل ومحط رحال اکابر بود نموده در آن بلد بار بگشود وصیت دانشش در دار السلام انتشار یافته هرگونه از اهل علم در محضرش حضور یافته خود به نشر احادیث وتدریس علوم اشتغال جست وهمه روزه در جوامع ومساجد بر سر بر وعظ قرار گرفته مردمان را موعظت مینمود خلقی انبوه وجمعی غیر محصور در مجلسش ازدحام کرده کلمات نصایحش اصغا مینمودند رفته رفته در نزد هرون مکانت ومرتبتی تمام یافت در اوقات معینه برای خلیفه بارها می رسید وا موعظت نمودی عز الدین ابن اثیر جزری در احوالات رشید آورده که وقتی ابن سماک در نزد هرون الرشید بود که رشید آب خواست چون خواست بیاشامد ابن سماک گفت ترا بآن قرابت که با رسول الله است سوگند دهم که اگر ترا از آشامیدن آب منع کنند در بهای چه مبذول داری گفت نصف ملک خویش گفت بنوش پس گفت بدان خویشی که ترا با رسول است سوگند دهم که اگر از خروج این مدت ممنوع کردی بچه چیز دفع ومعالجت آن کنی گفت تمام ملک خویش در آن بذل کنم ابن سماک گفت ان ملكاً لا يساوي شربة ماء وخروج بولة لجدير ان لا ينافس فيه یعنی همانا ملکی که با یک شربه آب وخروج بولی برابری نکند هر آینه سزاوار آنست که بدان راغب ومایل نباشی رشید را رقت دست داده زیاده بگریست یا هنگامی در مرآت الجنان آورده وقتی هرون الرشید سوگند یاد کرد که از اهل جنت است پس از حلف در باب صدق سوگند خویش در اندیشه فرو رفت زیاده مضطرب وپریشان گردید در حال بفرمود علماء بغداد را حاضر کرده این مسئلت از ایشان

استعفا نمود بر وفق دلخواه وی فتوی ندادند وجوابیکه خاطر خلیفه بدان تسلیت یابد ادا ننمودند لاجرم رشید در حیرت وتفکر فرو مانده بفرمود در طلب مبالغت واستقصا کنند شاید از اهل فتوی کسی باقی مانده باشد یکی از ملازمان خلافت معروض داشت که حل این عقدت جز بسر انگشت فکرت ابن سماک میسر نگردد واین مشکل را جز رای سدید او آسان نتواند خلیفه در دم باحضارش فرمان داد او باریافته به بزم خلافت درآمد رشید صورت مسئلت بروی مکشوف داشت ابن سماک عرضه داشت یا امیر المؤمنین آیا هیچگاه عزیمت معصیتی نموده باشی که در خلال آن خوف وخشیت خداوند قهار ترا از آن عمل شنیع ممانعت کرده باشد گفت آری در رونق شباب بجاریه که مملوک من بود فریفته گشته بهوایش دل وجان از دست بدادم وقتی بروی ظفر یافته در کنارش گرفتم وبر ارتکاب فاحشه تصمیم عزم دادم در آن اثنا سوء عاقبت آن عمل شنیع را تفکر کردم شراره دوزخ در نظرم مصور ومتمثل گردید از خوف وخشیت انتقام خدای جبار عنان توسن شهوت از آن باز کشیدم ابن سماک گفت یا امیر المؤمنین ترا مژده وبشارت باد که خود از اهل بهشتی رشید گفت بر صدق مدعای خود چه برهان داری گفت نص قرآن مجید که فرموده وَاَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَى فَاِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَاْوَى یعنی هر آنکس از موقف حساب اندیشه کند وعنان نفس اماره از ارتکاب فواحش ومعاصی باز دارد همانا بهشت جایگاه او را آرامگاه است رشید را این کلام زیاده مطبوع وپسندیده افتاده بعواطف بی پایانش مخصوص ساخت ونیز یافعی حکایت کند که ابن سماک روزی در جامع بغداد لب بموعظت برگشوده وهمی با اسلوبی خوب وطرزی مرغوب مردمان را بطریق هدایت میخواند از شیرینی کلام وی را حالت عجب وخودبینی روی داده چون بمنزل بازگشت تنی بیاسائید در عالم واقعه گوینده را شنید که این اشعار انشا همی نمود

يا أيها الرجل المعلم غيره	هلا لنفسك كان ذا التعليم
ابدأ بنفسك فانهها عن غيها	فاذا انتهت عنه فانت حكيم
واراك تلقح بالرشاد عقولنا	قولاً وانت من الرشاد عقيم
تصف الدواء لذي السقام من الضنى	ومن الضنى والداء انت سقيم
لا تنه عن خلق وتأتي مثله	عار عليك اذا فعلت عظيم

حاصل معنی آنکه ای مرد که همی دیگران را از در موعظت درآئی ونصیحت آموزی وبراه راست دلالت کنی از چه روی از کلمات خود پندپذیری نخست باید که بنفس خود آغاز موعظت کرده او را از عیوب خود باز داری اگر منع وزجرت در او مؤثر افتد ورذایل از خود دور سازد آنگاه مرد حکیم ودانشمند باشی چنانت پندارم که میخواهی اصداف والواح عقول ما به لآلی ارشاد گرانبار سازی وحال آنکه خود از هدایت ورشاد تهی بار وبی بهره باشی بیماران علل نفسانی را معالجت کنی وبرای هر یک دوائی مقرر داری با آنکه خود بامراض وعلل گرفتاری وبطبیب معالج از دیگران محتاج تری همی از اخلاق ناپسند واطوار ناهنجار مردمان را نهی کنی وبا این وصف خود عنان شهوت از دست داده بر منهیات اقدام نمائی ابن سماک گوید چون از خواب بیدار شدم مضامین اشعار

بکردار ناهنجار خود سنجیدم مرا ابی تنبه حاصل گشت پس با خود تعهد و التزام نمودم که تا مدت یکماه موعظت کنم از معروف کرخی
که در سلک موالی امام همام علی بن موسی الرضا علیهما السلام منظوم است روایت شده که گفت روزی در کوچه‌ای
کوفه میگذشتم عبورم بر مجمعی از مردمان افتاد که در موضعی ازدحام نموده و واعظی که او را ابن سماک می‌گفتند ایشان را
موعظت مینمود نزدیک شدم مواعظش اصغا نمودم در اثناء موعظت این عبارات ایراد مینمود من اعرض
عن الله بکلیته اعرض عنه الله جملة ومن اقبل علی الله تعالی بقلبه اقبل الله تعالی برحمته
علیه واقبل بوجوه الخلق الیه ومن کان مرة ومرة فالله تعالی یرحمه وقتاً ما یعنی هر کس
که پیوسته از خدای تعالی روی بگرداند خدایش بخود مشغول ساخته از وی اعراض کند و هر کس روی توجه خویش
بروی آورد قلوب مردمان بجانب او مایل سازد و کسی که در بعضی اوقات بحق اقبال کند خداوند رحیم در آن وقت
بچشم عطوفت و رأفت بروی نظر نماید معروف گوید کلماتش زیاده در قلبم مؤثر افتاد و بجانب خدای تعالی اقبال نمودم
و از تمامت مشاغل جز ملازمت مولایم علی بن موسی الرضا دست برداشتم پس شرفیاب و در مجلس آنجناب شدم عبارات
ابن سماک بروی عرضه داشتم فرمودند اگر خواهی بکلامی متعظ شوی کلام ابن سماک در پند و موعظت ترا کفایت است
محمد بن حسین گوید از پدرم شنیدم که می‌گفت پس از وفات شیخ معروف کرخی او را در عالم رؤیا دیدم و از وی پرسش نمودم
که آیا خداوند با تو چه طریق معاملت نمود گفت خداوند غفار از روی فضل و کرم بر صحائف سیئاتم قلم محو درکشید و بر من
رحمت آورد گفتم آیا زهد و صلاحت ترا بسر منزل نجات رسانید گفت نی نی بلکه قبول موعظت ابن سماک و ملازمت فقر
و دوستی با فقرا موجب خلاصی من گردید آورده‌اند روزی مردمان را موعظت مینمود و جاریه از جواری خویش در مجلس وعظ
حاضر گشته مواعظ او استماع کرد چون مجلس سپری گشت و ابن سماک بمنزل معاودت نمود جاریه بروی مکشوف داشت
که امروز مجلس وعظ حضور داشتم و در مواعظ بر صدف خاطر جای دادم ابن سماک از وی پرسش نمود که آیا کلمات
مرا چگونه یافتی گفت هرگاه کلمات از اعادت و تکرار خالص باشد زیاده نیکو و پسندیده است گفت اعادت کنم
تا هر کس که در اول بار ادراک ننموده فهم آن نماید گفت تکرار اگر چه این فائده بخشد ولی آنان را که فهم آن نموده‌اند ملالت
و کلال آورد ابن خلکان گوید ابن سماک وقتی برای شفاعت مردی بمجلس یکی از رؤسا درآمد بشفاعت و ضراعت
لب بگشود و گفت انی اتیتك فی حاجة وان الطالب والمطلوب فیه عزیزان ان قضیت الحاجة
ذلیلان ان لم تقضها فاختر لنفسك عز البذل علی ذل الرد واختر لی عز النجح علی ذل الرد تقضی
حاجته یعنی بتحقیق مرا از آمدن بمجلس تو حاجتی است اگر مأمولم بعز انجاح مقرون سازی هر دو ارجمند و عزیز باشیم
و هرگاه بر سینه‌ام دست رد نهی و حاجتم اجابت ننمائی هر دو را از ذلت و اهانت گزیری نباشد پس ترا باید که عزت
بذل بر ذلت منع برای خویش و عزت انجاح بر ذلت رد برای من اختیار کنی کلماتش مطبوع افتاده مأمول وی
قرین انجاح گشت و از کلمات اوست که گوید خف الله کانك لم تطعه وارج الله کانك لم تعصه
یعنی از خدای تعالی بدانسان در هراس باش که گویا او را هیچ اطاعت ننموده و برحمت او چندان امیدوار باش

که گویا هیچگونه از تو معصیت صادر نگشته و هم از کلمات اوست من جرعته الدنیا حلاوتها بمیله الیها جرعته
الآخرة مرارتها بتجافیها عنه حاصل معنی آنکه کسی را که میل زخارف دنیا باشد و از شهد آن
کام خویش شیرین سازد البته سرای جاوید از او کناره گیرد و مذاق شیرینش بحنظل عقوبات تلخ نماید مع الجمله پس از آنکه
مدتی در بغداد روزگار بافادت بگذرانید عزیمت موطن اصلی خود نموده بقیه روزگار حیات خویش در کوفه بسر برد
و در سال صد و هشتاد و سه در آن بلده داعی حق را اجابت نمود

ابوالحسن بن السنان الصابی الطبیب

از عمده اطبای عباسی و حذاق این طبقه جلیله است ثابت ابن قره معروف جد اوست و از خاندان مشهور طب بوده‌اند
ایشان را آل سنان میگویند و ابوالحسن مذکور در سنه چهارصد و سی و نه ریاست بیمارستان بغداد در عهده او بوده و مرجعیت
تام در رجوع مرضی انجا داشته معالجات غریب از وی مشهور و حسن تدابیر او منظور ثقات ابوالفضل بن سنان حکایت کرده
که در سنه چهارصد و سی و نه وبای عظیمی در بغداد پیدا شده و امراض دیگر نیز زیاد شده بود مرا بیماری شدیدی
عارض گردید که بحد هلاکت رسیده بودم ابوالحسن از من خشمی داشت با من تکلم نکردی و بخانه من نیامدی و طوایف صابئه را
نوشته‌اند که صله رحم بجا نمی‌آورند و مساوات ندارند و هیچوقت دو نفر از آنها را با هم مودت و اتحاد نیست ابوالفضل گوید
که چون خبر بیماری من باو رسید و مردم او را اعلامها کردند بدیدن من آمد در وقتی که مرا از حال خویش آگاهی نبود چون ببالین
من آمد مرغی را گفت ذبح نموده جگر او را پخته بمن داد و ادویه مرتب نموده یکهفته شب و روز در پیش من بماند تا مرض
روی ببهبود گذاشت بعد از آن رفت و دیگر در پیش من نیامد من شادمان گشتم که هم از مرض خلاصی یافتم و هم برادر
با من مهربان گردیده بعد از چند روز که قوه حرکت پیدا کردم بعصائی که بر او تکیه میکردم متوجه خانه برادر شدم
تا شکرانه او بجا آرم چون بدر سرای او رسیدم در کوبیدم خبر آمدن من مطلع شد رخصت درگشودن نداد و از غرفه
خانه سر برآورد و گفت یا اباالفضل بخانه خود بازگرد و دیگر اینجا میا که ما همان مهاجرت که فیمابین بود عود کرده‌ایم من
با دل شکسته و افسردگی زیاد مراجعت بخانه نموده بقیه عمر با من بدین قسم گذرانید غرس النعمه محمد بن ابی الحسن
هلال ابن محسن بن ابراهیم بن الصابی آورده که پدرم در محرم سنه چهارصد و سی و شش مریض شد مرضی صعب و ابوالحسن بن
سنان بر عادت مستمره دوری او را اختیار کرده کسی را نزد او فرستادم و تمنی حضور او شدم وعده آمدن داد
هر چند انتظار کشیدم بوعده وفا نکرد تا آنکه جماعتی از نسوان رفته سرزنش زیاد بوی کردند همچنین وعده داده خلف مینمود
و ابوالحسن را روز بروز حال بدتر میشد و مرض اشتداد پیدا کرده تا بحدیکه مرض متوجه دماغ شده عقل از وی برفت
و حرکات غیر منتظم از وی صادر میشد بحدیکه امید را از وی منقطع نمودند و همه موت او را دیده بگریه و زاری پرداختند
در این اثنا ابوالحسن داخل گردید چون صدای گریه و زاری بشنید پریشان حال گشته پرسید ابوالحسن بمرد گفتند نمرده
ولی بحالت نزع است ابوالحسن التفاتی بجائی نکرده و بسوی ابوالحسن روان شد و او همچنان بحالت جنون
و دیوانگی باقی بود پس حکم بغلامان و متعلقان کرده او را گرفته نگاه داشتند و نبض او را دیده علامات دیگر را ملاحظه نمود

کفت مزوره از جگر مرغ ترتیب داده با قدری نان بجهة او حاضر نمایند قدری از آن مزوره با جگر مرغ بدو خورانیده
کفت آب سیب به و کامی حاضر نمایند و قدری از سیب را در کلاب خود کرده کفت کم کم بدو بخورانید و بعضی ادویه نیز
کفت ترتیب داده ابو الحسین را هر ساعت حالت بهتر میشد بعد را از اهل خانه پرسید در ابتدای مرض او را بچه قسم
معالجه کرده اند کفتند طبیبی که داشت او را در روز پنج مسهلی داد ابو الحسن کفت تب است دیگر تقریری لازم نیست اینها
هم عوارض همان مسهل روز پنج است قبل از نضج رقیق اخلاط را دفع کرده غلیظ آن باقی مانده ماده در ایام بحران
متوجه بدماغ کشته بدین قسم شد پس دستور العمل داده برفت کفت اگر او را شب خواب برد مرا خبر کنید پس چون
شب شد او را خواب برده صبح او را خبر کردند او کسان ابو الحسین را تهنیت کفت که از مرض خلاص شد و بیت
خود امروز دوا خواهد خورد پس ابو الحسن ببالین او حاضر شد مریض را بیدار کرده در حالتی که لکنت کمی زبان او
بود پس ماء الشعیر کفت حاضر نموده با بعضی از ادویه دیگر بدو داد و قدری در صحن خانه راه رفته پرسید که این خانه
کدام یک از خانهای ماست پس اهالی خانه او که این فقره را دیدند شادی نموده و ابو الحسن چند روز در آنجا ماند بکلی
آن مریض شفا یافت ابو الحسن کوید در همان روز ابو الفتح منصور بن المقدر المتکلم النحوی الاصفهانی بر ما داخل شد
بخیال عیادت او چون حالت او را خوب دید خوشحالی زیاد کرد و چندی نکذشت پیش از کسانیکه بعیادت آمده
وفات کردند و او سالهای دراز عمر نمود و ابو الحسن از قراریکه از حالات او معلوم میشود در عمل علاج ربطی کامل داشته
و کمال علمی نداشته ولی معالجات او مشهور است عمر زیاد کرده و همواره در بیمارستان بغداد بمعالجه مرضی
مشغول بوده و وفات او را در چهارصد و شصت و یک نوشته اند ۱

ابو الخطاب محمد بن محمد بن ابی طالب

در سلک مشاهیر اطبای بغداد منظوم و بحلیه حذاقت آراسته بوده است در نزد استاد کامل ابو الحسن سعید بن
هبة الله که از فضلای اطباست تحصیل علم و تکمیل عمل را بپایان برد و در آن صناعت رتبتی یافت که خود صاحب
تصانیف کثیره و تالیف عدیده کردید کویند چنانکه در ضبط معانی مسلم شد در حفظ الفاظ مسلط نکشت در علوم عربیه
و ادبیه قلیل الحظ و کثیر اللحن بوده در سلسله اطبا بطول عمر اشتهار دارد و با مقتدر عباسی معاصر بوده و هم از اطبای
مخصوص ابو المعالی هبة الله محمد بغدادی وزیر مستظهر بالله عباسی است و در آن فن شریف فضلی تام و تتبعی
وافی داشته است و یرا کتابیست موسوم بشامل مشتمل بر شصت و سه مقاله در کل مطالب طبیه بطریق سؤال
و جواب سخن رانده است و کتابی دیگر در مفردات ادویه بطریق جدول نوشته است و کتابی دیگر
در ساختن آلات جراحی پرداخته و در سنه پانصد و پانزده هجری وفات یافته است از کلمات اوست

که طبیب حاذق از دو خصلت شناخته شود نخست آنکه از مریضی
بقدری متحمل علاج شود که تواند متعهد نمود دویم آنکه
در استعمال ادویه افراط کند

ابن برخش ابو طاهر موفق الدین احمد بن العباس ۱

از مردمان واسط بوده از جمله فضلاء و از اجله اطباست و در سلک حذاق این طبقه منظوم است فنون صنایع طبیه را
نیکو دانستی و در علوم ادبیه و نظم و نثر از هر جهة ماهر بوده صاحب طبقات الاطبا آورده است که من کتابی بخط وی
از مؤلفاتش دیدم بر زیادت عقل و غزارت فضل او دلیلی بزرگ بود و آن طبیب دانشمند در ایام المسترشد بالله عباسی
لوای شهرت برافراشت و صیت فضلش کوشزد اعلی و ادانی کردید روایت کرده است شمس الدین ابو عبد الله
محمد بن الحسن بن محمد بن عبد الکریم البغدادی از احمد بن مدبر الواسطی که در سنه پانصد و ده در بلده واسط شخصی باستسقا
مبتلا بوده و از وی استعلاج نمود مدتی آن طبیب ماهر بمعالجت پرداخت و آثار بهبودی ظاهر نکشت لاجرم طبیب
و مریض از معالجت و پرهیز دلتنگ کشتند پس طبیب با یأس تمام بدو کفت هرچه خواهی بخور و بیاشام
و شفای خود از خدای تبارک و تعالی طلب کن زیرا که علاج این مرض از قوه علم و عمل بیرون است پس آن مریض
با حالت نومیدی بیرون رفت در اثنای راه کرسنگی بر او غالب کشت ناکاه شخصی دید که ملخ پخته میفروشد
بخوردن آن راغب شد و چون دست از جان شسته بود بقدریکه میتوان است از آن ملخ بخورد و پس از
ساعتی اسهال مفرطی بر او روی داده اخلاط زیاد و آبهای حبس از وی دفع کشت حالت وی رو به
بهبودی نهاد و از آن مرض خلاص کردید چون ابو طاهر از صحت آن مریض مطلع کردید در حیرت شده
مریض را نجواست و از سبب صحت باز پرسید پس خوردن ملخ و عروض اسهال را بیان کرد طبیب را
حیرت بر حیرت افزوده کشت چه ملخ بالطبع قابض است نه مسهل پس چند روز سر بجیب فکرت فرو برد تا مکر
اسباب صحت را چیزی بدست آورد ذهن ثاقب او را بحدس صائب دلالت کرده از مکان ملخ فروش
جویا کردیده وی را نجواست ملخ فروش مکان صید را نشان داد پس ابو طاهر از پی تحقیق بدان مکان برفت
مازریون بسیاری در آن مکان دید که ملخها میخورند ابو طاهر را از آن دغدغه خاطر فارغ کشت و بر وی معلوم شد
که این اثر از مازریون ناشی شده است چه خاصیت آن کیاه اسهال رطوبات دقیقه است کویند اکر
یک درم مازریون بشخص دهند آن مقدار اسهال آورد که صبر آن ممکن نباشد و از آنجهة استعمال آن را بدون
مصلحات جایز ندانند و در این مورد مازریون دو طبخ یافته بود یکی در شکم ملخ و دیگری در آب نمک لهذا
باصلاح و اعتدال آمده بموقع استعمال شده آثار نیک و فواید کلیه از آن ظاهر شده پس ابو طاهر بدان
حدس صائب که تالی الهامات باری است از خواص آن کیاه مطلع کشت و بسیاری از مردمان مستسقی را
بدان کیاه معالجت نمود صاحب طبقات الاطبا کوید اکرچه این حکایت منسوب بابو طاهر است ولی نظیر آن حکایت
در کتب متقدمین بنظر رسیده است چنانکه در کتاب فرج بعد از شدت باندک تفاوتی ذکر شده است
بعد از آن اطبا حبوب و معاجین و سفوف و روغن آنرا ساخته در همین مرض بکار برده و میبرند و ابو طاهر را
در حکایات نثر و نظم بسیار است این چند شعر از اوست که نوشته میشود در هنگامیکه غلامی مجلس خلال میکردانید کفته

ابو الحسن ابن کشکرایی طبیب

وَنَاوَلَنِي مِن کَفِّه مِثلَ خَصْرِهِ ... وَمِثلَ مُحِبٍّ ذَابَ مِن طُولِ هَجرِهِ
وَقَالَ خِلالٌ لِي فَقُلتُ کَجِسمِهِ ... سِوی قِیلِ صَبٍّ جَازَ فِیكَ بِأَسرِهِ

یعنی بت خود مرا چیزی داد که در باریکی چون میان خویش بوده در نزاری و لاغری بعاشق هجر کشیده میماند و گفت خلال مرا بستان گفتم خلال و خصال تو همگی پسندیده است جز آنکه عاشقی را بکشی که سراپا محو و حیران تست

نجم الدین ابا ابو الغنایم محمد بن علی الواسطی نوشته در هنگامیکه او را معالجه نموده و از غذا منع کرده

صَحِبتَ فَخراً وَعُلیً وَاغتَدَی ... قَدرُكَ فَوقَ النَّجمِ مَرفُوعًا
یَا مُنقِذِی مِن حَلَقَاتِ الرَّدَی ... حَاشَاكَ أَن تَقتُلَنِي جُوعًا

یعنی همواره با مفاخر و معالی همراه بوده و پایهٔ قدرت بالاتر از ستارگان است اینک که از چنگ مرگ نجات بخشیدی راضی مشو که از گرسنگی هلاک شوم

در جواب وی نوشته

نُبعِثُ مَرسُومَكَ یَا ذَا العُلَا ... لَا زَالَ مَرسُومُكَ مَتبُوعًا
لٰکِنَّ إِشفَاقِي عَلَی مَن بِهِ ... أَمسَی غَرِیبُ القَولِ مَسمُوعًا
أَوجَبَ تَأخِیرَ الغِذَا یَومَنَا ... وَفِي غَدٍ نُسلِكُ الجُوعَا
اِصبِر فَمَا أَقصَرَ هَا مُدَّةً ... وَإِن تَکُن کَانَت فَأُسبُوعًا

یعنی ای صاحب معالی هر چه مناسب مزاج دانسته ام پیروی کردم امید آنکه پیوسته مراسم ترا عالیان پیروی نمایند همانا مهربانی و شفقت من بدان وجود که هر چه گوید پذیرفته گرده باعث شد که امروزه غذا را از تو باز دارد و فردا تدارک مافات مرعی شود یکروز شکیبائی پیشه کن تا یکهفته بگرسنگی گرفتار نشوی

جواب

یَا عَالِمًا أَینَ مَثوَی دِجلَةٍ ... أَجرَی مِنَ العِلمِ یَنَابِیعَا
لَم نَعدُكَ لِلأَعمَارِ مَوصُولَةً ... یُضحِي وَیُمسِي الرِّزقُ مَقطُوعًا

یعنی ای دانشوریکه هر جا قدم گذارد چشمهٔ علم جوشش گیرد چگونه هست که در خدمت تو سلسلهٔ زندگانی و عمرها پیوسته میگردد و رشتهٔ ارزاق گسیخته می گردد

ابو الحسین بن کشکرایا طبیب

طبیبی عالم و عالی و حکیمی فاضل و کامل بوده بصناعات طبیه مشهور و در مزاولت علاج بحسن تدبیر و اصابت رای معروف زمان الطایع بالله عباسی و روزگار چند نفر از خلفا را نیز دریافته و صناعات طبیه را از سنان بن ثابت بن قره اخذ نموده و از اجلهٔ تلامیذ وی محسوب میگردد در بدایت امر و اوایل عمر در موصل و میافارقین که محل ریاست آل حمدان بوده میگذرانید گویند وقتی امیر سیف الدوله را در میدان جنگ ضربتی بر کمر رسید

و بدان سبب مجاری بول را آفتی پیدا شد که قوهٔ ماسکه از عمل خویش باز ماند و اطبای مخصوص معالجت آن علت را عاجز ماندند برخی از معتقدین مراتب حذاقت آن طبیب را در حضرت امیر سیف الدوله عرضه داشتند او را از موصل طلب کرد و چون وارد گشت بحضور امیر بار یافت از مزاج امیر و تدبیر ما تقدم مستحضر شد حبیکه جزء اعظم و عمود آن زرفیون بود ترتیب داد امیر آن حب را چند روز استعمال نمود بحدیکه عادت شد آن مرض روی به بهبودی نهاد و از آن علت کلی حاصل گشت پس آن طبیب دانشمند را بعطایای بیکران نواخت و احسانی بی اندازه اش مبذول فرموده و در زمرهٔ محرمان و خاصانش منظوم داشت همی روز بروز در نزد آن امیر باعظم ترقیات وافر حاصل کرده بطبابت خاص امتیاز و اختصاص بهم رسانید با جاهی وجیه و قدری رفیع بسر می برد چون عضد الدوله فنا خسرو بیمارستان بغداد را عمارت کرد بر آن شد که طبیبی حاذق بجهة آن بیمارستان بزرگ اختیار کند در آن ایام روزگار امیر سیف الدوله بپایان آمده بود پس ابو الحسن را بجهة طبابت آن بیمارستان انتخاب نمود انعام و عطائی بسیار بر وی مقرر کرد نه تنها در آن بیمارستان بطبابت مشغول داشت گویند که وی کثیر الکلام بوده است و غوامض مسائل طبیه را ضبط کرده در مجالس عام از اطبا سؤال می کرد و چون جواب ماندند یا نتوانستند ایشان را توبیخ و سرزنش می نمود و از تراکیب وی حقنه ایست که در علاج قیام کبدی باو منسوب داشته اند و از کتبی که منسوب بدو است کناشی است معروف بکناش و کناشی باسم امیر سیف الدوله و کتابی در معرفت نبض و آن طبیب ماهر در سنهٔ سیصد و هشتاد هجریه در بغداد وفات یافت

ابو عثمان سعید بن یعقوب

از جملهٔ افاضل و حذاق اطبای بغداد بوده و در سلک اجلهٔ مترجمین منظوم است و بسیاری از کتب حکمای یونان و اسکندرانیون را مانند فصول بقراط و کتاب نبض کبیر از یونانی بعربی نقل و ترجمه کرده است و خود طبیب مخصوص علی بن عیسی بن جراح وزیر مقتدر بالله عباسی است و او از اعاظم وزرای عباسیان بوده در دین و ورع و زهد رتبهٔ کمال داشت در تواریخ نوشته اند که علی بن عیسی را هر سال از املاک مختصهٔ خود هشتاد هزار دینار عاید شدی نیمی از آن بر فقها و فقراء و ارباب صلاح انفاق کردی و نیمهٔ دیگر بمصارف خود و مخارج عیال رسانیدی و روزگار او از روزگار همهٔ وزرای عباسی خوشتر و نیکوتر بود و صدقات و مبرات بی نهایت از او آشکار گردید و از مال خلیفه املاک زیاد وقف کرد و جهة آن دیوانی جداگانه معین و مقرر گردانید و آنرا دیوان البر نام نهاد و حاصل آنرا بحرمین الشریفین میفرستاد و بعضی بر ثغور اسلام خرج میکرد و از اطعمه و البسه بساتر چیزی قانع بود و برای هر امر با عقل و خرد تاسیس قانونی کرد که خردمندان پسند بود و بهترین اعمال خیریه که در ایام وی ظهور یافت بنای بیمارستانها بود که در جمیع ممالک بنیاد کرد از آنجمله بیمارستانی در سنه سیصد و دو در کرار محلات مصر است و که معظمه و مدینهٔ طیبه و بعضی بلدان دیگر بنیاد نهاد و ریاست کلیهٔ آن عمل بزرگ را در عهدهٔ ابو عثمان نهاد و از مال خویش جمیع مخارج آن بیمارستانها را متحمل بوده و در بغداد نیز بیمارستانی بنیاد کرده

واختیار آنرا در قبضهٔ حکمت مسلم داشت باجمله طبیبی فاضل و نیکو تالیف و خوش بیان بوده از کلمات اوست که گفته

اَلصَّبْرُ قُوَّةٌ مِنْ قُوَى الْعَقْلِ وَبِحَسَبِ قُوَّةِ الْعَقْلِ تَكُونُ قُوَّةُ الصَّبْرِ

حاصل معنی آنکه صبر شانی از شئون عقل است هر کس را عقل بیشتر صبر افزونتر است و از تصانیف وی کتابی است که مسائلی چند در علم اخلاق از کتب جالینوس التقاط کرده و آنها را در رشتهٔ جمع و تالیف آورده است و دیگر کتابی است که در تحقیق نبض مشاری که از کتاب نبض صغیر جالینوس استنباط کرده و رسالهٔ از جمیع آنها دون ساخته است وفات وی در اواسط مائهٔ چهارم هجری اتفاق افتاد

ابو بکر بن محمد بن خلید الرّقی

در صناعت طب استادی کامل و طبیبی فاضل بود و برای مشکلات مسائل و معضلات رسائل حنین بن اسحق آیتین برزد و رموز آنها را از پردهٔ خفا بمنصهٔ ظهور آورد و اکثر کتب او را با دقتی تمام شرح کرده و دقائق و نکات او را بعرصهٔ وضوح آورد در زمان المقتدر بالله والقاهر بالله خلفای عباسیان لوای اشتهار برافراشت عبد الله بن جبرئیل بن بختیشوع که از افاضل اطبا است از بعض اهم صنعتی که در نهاد بعضی نهاده شده حقد و کینهٔ او را در دل گرفت و چون راه کینه خواهی مسدود دید بخورده گیری دهان باز کرد و این نقیصه بر وی تهمت نهاد گوید آن حکیم بشرب شراب آلوده بود و تا شراب نخشیدی کتاب ننوشتی صاحب طبقات الاطبا بر عقیدت جبرئیل را معاضدت کرده است گوید شاعری دیدم تا ساغری نپیمودی شعری نمی سرود و هم او بر صحت مشهود خویش دلیلی اقامت کرده است گوید چون مزاج دماغ سرد و تر است و شراب گرم است لاجرم نوشیدنش بانتعاش حرارت غریزیه و قوت قوای دماغیه اعانت کند لیکن سایر مورخین قول عبد الله بن جبرئیل را معتمد نشمارند و بر بخل و حسد حمل کنند و از مؤلفات وی دو کتاب مشهور است یکی شرح بر مسائل حنین بن اسحق و دیگر رساله در منافع تریاق فاروق

ابو تمام حبیب بن اوس بن الحارث بن قیس بن الاشجّ بن یحیی بن مروان بن مرّ بن سعد بن کاهل بن عمرو بن عدی بن عمرو بن الغوث بن طیّ

نکته جویان دقیقه یاب در شرح حال و ضبط ترجمهٔ ابی تمام و غیر وی از شعرای اسلام بر ما خورده نگیرند و این گونه سخنوران هنر پیشه را از موضوع این دفتر مبارک بیرون نشمارند زیرا که این گروه تا قوانین لغت عرب و ضوابط شعب ادب را در مدارس استادی از مهرهٔ فن استفادت و استوار ننمودند غزلی در مدح لیلی نسرودند و کریمی را المبانی مدحی نستودند پس آحاد این جماعت هر یک عالمی شاعرند نه شاعری جاهل شاهد این دعوی آنکه جار الله زمخشری که در طبقات کبار مشایخ و عظام اساتید بالاتفاق از طراز اول معدود است همین ابو تمام را در کتاب کشاف بعلم و فضل یاد کرده و پس از آنکه برای اثبات مطلب بشعر وی استشهاد نموده گوید وَهُوَ وَإِنْ كَانَ مُحْدَثًا لَا يُسْتَشْهَدُ بِشِعْرِهِ فِي اللُّغَةِ فَهُوَ مِنْ عُلَمَاءِ الْعَرَبِيَّةِ فَاجْعَلْ مَا يَقُولُهُ بِمَنْزِلَةِ مَا يَرْوِيهِ أَلَا تَرَى إِلَى قَوْلِ الْعُلَمَاءِ الدَّلِيلُ عَلَيْهِ

بَيْتُ الْحَمَاسَةِ فَيَقْتَنِعُونَ بِذَلِكَ لِوُثُوقِهِمْ بِرِوَايَتِهِ وَإِتْقَانِهِ

یعنی اگر چه ابی تمام در طبقات چهارگانهٔ شعرا که جاهلیین و مخضرمین و متقدمین و محدثین باشند از فرقهٔ اخیر بشمار میرود که علماء در اثبات لغات و تصحیح اوضاع که بنای آنها بر توقیف و رخصت واضع است بکلمات ایشان استدلال نکنند چنانکه باشعار و منظومات هر یک از دیگر طبقات استشهاد جویند ولی از آنجا که ابو تمام از جملهٔ علماء عربیت معدود است سخن در عبارات وی حکم روایات میرا نمی بینی علما بکتاب حماسه او استشهاد نمایند و بحکم وثوق بر روایت وی بمحض نقلش قناعت کنند الغرض جمهور علمای انساب بر آنند که سلسلهٔ نژاد وی بجلهمة بن اُدَد که نخستین بنای قبیلهٔ بنی طی است منتهی گردد و از این روی او را حبیب بن اوس طائی خوانند ولادت ابی تمام چنانکه یاقوت حموی در کتاب معجم البلدان آورده در سال یکصد و هشتاد و هشت هجری اتفاق افتاد و مسقط الرأسش قریهٔ جاسم است که موطن والدش بود ولی در ملک مصر نشو و نما یافت در عنوان جوانی و عنفوان زندگانی در جامع مصر بشغل سقائی معاش میکرد و برخی گویند پدرش در دمشق پیشهٔ خماری داشت و ابو تمام خود در آن شهر شاگرد جولائی بود چون یکچند از عهد طراوت و روزگار شباب را بر این نسق بگذرانید قابلیت گوهر و استعداد نهاد او را بر کسب فضائل و تحصیل کمالات بداشت از آن روی صحبت ارباب دانش و فضل و ملازمت خداوندان هنر و کمال را وجههٔ همت ساخت پس از تمهید مقدمات لغت و تشیید مبانی بلاغت در صناعت سخن گستری و فن شعر پردازی بعهد خویش از تمامت شعرای عرب ممتاز گشت و در ابتکار افکار و اختراع مضامین بمقام تأسیس قدم نهاد نتایج خاطر نگارش بجزالت لفظ و رشاقت معنی امتیازی تمام و مزیتی کامل یافت ابو الفرج اصفهانی در کتاب اغانی گوید در این عصر مردم در بارهٔ ابی تمام بر دو گروه هستند قومی در مدح و اطراء وی از طریق اعتدال اعراض نموده بر اوج افراط بر آیند و او را بر تمامت اسلاف و اخلاف شعرا رجحان و مزیت نهند و جماعتی در قدح و دنش از جادهٔ انصاف انحراف جسته در حضیض تفریط فرو شوند و از در تعصب و عناد منتخبات دیوانش مستور و اشعار نامطبوعش آشکار دارند و این شعار ناهنجار و شیوهٔ ردیه را وسیلهٔ کسب معاش و ذریعهٔ نیل آمال گیرند ولی سلوک طریقت اقتصاد در هر امر پسندیده و مطبوع باشد و رعایت حق و پیروی صواب در هر باب شایسته و مطلوب آید آنگاه در ذیل این عبارت گوید نقل است که ابو تمام در محضر یکی از شعرای عصر قصیدهٔ انشاد کرد که تمام آن بطراز فصاحت و لطف سیاق آراسته بود مگر یک بیت که پسند وی نیفتاد آن شاعر گفت یا ابا تمام این قصیده تو فی المثل هر بیت تابان که از شرق خاطر جلوهٔ طلوعش بخشیده ولی دریغ که از کلف این یک بیت پیراسته نیست در جواب گفت من خود نیز بر این عیب واقف بودم و هم بوقت نظم قبح صورت و رکاکت معنی این شعر میدانستم لیکن بعقیدهٔ من آنچه از خاطر شاعر بیرون تراود با آنکه از صلبش بوجود آید برابر است چنانکه مرد مرگ فرزند زشت خود نخواهد شاعر نیز باسقاط بیت نازل خویش دل ننهد همانا از این اعتذار معلوم گردد که آنچه در اثنای قصائد و مطاوی دیوان وی از ابیات ردیه مندرج است بر حسب اختیار ذوق سلیم و انتخاب سلیقهٔ مستقیم وی نیست بلکه باقتضای

علاوه طبیعی ثبت وضبط نموده پس جودت خاطر زخار واتقاد خاطر سرشار ویرا جای طعن باقی نماند هم ابو الفرج گوید

وَقَدْ فَضَّلَ اَبَا تَمَّامٍ مِنَ الرُّؤَسَاءِ وَالْكُبَرَاءِ وَالشُّعَرَاءِ مَنْ لَا يُشَقُّ الطَّا غُبَارُهُ عَلَيْهِ غُبَارُهُ وَلَا يُدْرَكُونَ وَاِنْ جَدُّوا اٰثَارَهُ یعنی ابو تمام را از اساتید ادب

وبزرگان فن وخداوندان طبع کسانی بر همگنان ترجیح داده اند که متعصبین وی بجد و ایشان فرا رسند و با هر گونه عجلت وشتاب آثار اقدام ایشان در نیابند چنانکه عم من از پدرش نقل کرده که از محمد بن عبد الملک وزیر شنیدم

که می گفت اشعر جمیع مردم آن کس است که گفته

وما ابالی وخیر القول اصدقه   حقنت لی ماء وجهی او حقنت دمی

یعنی سخن راست را میگویم واز کسی باک ندارم که بر عقیدت من حفظ آبروی مرد با ریختن خون وی برابر است عمّم گفت از تصدیق آن وزیر بصیر عقیدت من در تقدم رتبت ابی تمام چنانکه باید استوار گشت همی منتظر بماندم تا ابراهیم بن عباس صولی را ملاقات کنم چه او در نزد من بفنون ادب از وزیر خبیرتر بود و پس روزی بروی درآمدم و باقتضای آنکه ویرا اشباه پدر انگاشتمی دلیرانه گستاخی کردم واز اشعر اهل عصر پرسیدم گفت اشعر زمان آنکس است

که گفته

نسب کان علیه من شمس الضحی   نورا ومن فلق الصباح عمودا
ورثوا الابوة والحظوظ فاصبحوا   جمعوا جدودا فی العلی وجدودا

یعنی خاندان بنی وائل را فروغ اصل وعلو نسب چنان است که گوئی خورشید تابان بر سلسلهٔ اجداد ایشان پرتو افکنده وعمود صبح روشن از افق اسلافشان قامت افراخته شرافت نیاکان با سعادت اختران بوراثت یافته اند واصالت نسب با نبالت حسب ضمیمت نموده اند پس از گواهی این دو شاهد آگاه مرا یقین روشن گشت که ابو تمام بر کافهٔ ابناء جنس خود پیشوا ومقدم است هم عمّم از محمد بن یحیی الصولی وعلی بن سلیمان اخفش وآن دو از محمد بن یزید نحوی حکایت آورده اند که گفت عمارة بن عقیل وارد بغداد شد مردم دار السلام بروی گرد آمدند از دیوان خود وپدرش نسخه ها برگرفتند واز اشعار اهل ادب بسی بر نظر نقادش عرضه داشتند روزی یکی از حاضران خواست مقام ابو تمام بتصدیق وی معلوم دارد گفت یا عماره در این شهر شاعری است که خود را یگانهٔ دوران واشعر مردم زمان میداند و دیگران در حق وی اعتقاد دیگر دارند عماره گفت از نظمش چند بیتی انشاد کنید تا میان وی ومدعیانش براهین انصاف داوری کنم چون اشعار ولغریب لب گشودند

غدت تستجیر الدمع خوف نوی غد   وعاد قتادا عندها کل مرقد
وانقذها من غمرة الموت انه   صدود فراق لا صدود تعمد
فاجری لها الاشفاق دمعا موردا   من الدم یجری فوق خد مورد
هی البدر یغنیها تورد وجهها   الی کل من لاقت وان لم تودد

خلاصه مراد آنکه چون آن یار دیرین آهنگ مسافرت من شنید از بیم فراق بسیلاب اشک پناه برد وچنان آسایش از وی برفت که گوئی بر آرامگاهش بساط خار گسترده گشت واز ورطهٔ هلاک بدین اندیشه نجات یافت که این روی تافتن از راه فراق پدید آمد نه از آهنگ نفاق از بیم هجر اشک خون آلود بر گونهٔ گلگونش جاری ساخت ویرا صفحهٔ عارضی است که چون قرص ماه درخشد وبی خط غازه مانند طبق گل شکفته باشد   چند اشعار این چکامه بخواند خواموش نشست عماره گفت لی میدوار آن اشعار آبدار زیادت کن گفت

ولکننی لم احو وفرا مجمعا   ففزت به الا بشمل مبدد
ولم تعطنی الایام نوما مسکنا   الذ به الا بنوم مشرد

خلاصه معنی آنکه نیل مراد وفوز مقصود بی رنج سفر وشکنج غربت حاصل نکردد من خود هیچگاه تا زحمت مسافرت پریشانی نکشیدم مالی جمع وثروتی فراهم نکردم وتا در منازل خطرناک خوابهای آشفته ندیدم لذت خواب آسوده نیافتم عماره گفت تا آنکه در تعیین توصیف مسافرت بتحبیب غربت از این بیش بسی مضامین رانده اند بخدا سوگند که این مرد در این بیان از تمامت پیشینیان پیش افتاده هم از گنجینهٔ خاطر وی جواهر دیگر بنمای گفت

وطول مقام المرء فی الحی مخلق   لدیباجتیه فاغترب تتجدد
فانی رایت الشمس زیدت محبة   الی الناس ان لیست علیهم بسرمد

یعنی طول اقامت وطن دیبای رخسارهٔ مرد کهنه کند پس لختی بسوی غربت گرای تا در نظر دوستان تازه نمائی زیرا که من خورشید در نزد مردم بر مزید عزت اختصاص نیافته مگر برای آنکه پیوسته بر ایشان نتابد ومدام بر یک مقام نپاید عماره گفت کفایت کرد اگر همی سراز شعر بجودت الفاظ ولطف معانی است بخدا سوگند که صاحب این نظم اشعر مردمان است نقل است که روزی علی بن جهم از شئون مزایا وفنون کمالات ابی تمام شرح میداد کسی باوی گفت حقا که داد انصاف وادی در مدح ابی تمام هیچ فرو نگذاشتی اگر خود فی المثل با تو برادر بودی زیاده بر این وصفش نکردی گفت هر چند در میان ما برادری نسب موجود نیست ولی برادری ادب محکم است آیا نشنیده که او در این اشعار مرا با خود

برادر خوانده

ان یکد مطرف الاخاء فاننا   نغدو ونسری فی اخاء تالد
او یختلف ماء الوصال فماؤنا   عذب تحدر من غمام واحد
او یفترق نسب یؤلف بیننا   ادب اقمناه مقام الوالد

حاصل مضمون آنکه اگر اخوت جدید که در نشأهٔ اشباح پدید گردد ما بین ما حاصل نیست با الفت عالم ارواح که خود اخوتی قدیم پیوسته ایم واگر آب پیوند ما را جدائی است با زلال یگانگی که خود از یک سحاب فرود آید بسر بریم واگر ما را در سلسلهٔ نسب اختلاف باشد علاقهٔ ادب را منزلهٔ پدر کریم قاضی احمد بن خلکان گوید ابراهیم بن عباس صولی که امیر نظم ونثر بود گفت من در مکاتیب ومنشآت خود جز آنچه از طبع خویش تراود اتکال نورزم وناموس پردگیان خاطر بنگ

سرقت نمالایم ولی عبارتی نفیس که بر مضمونی بدیع دلالت داشت از دقایق خیالات ابی تمام اخذ نموده یکی از رسائل خود را بدان پیرایستم و نوشتم

وصار ما یحرزهم بنزهم ــــ وما کان یعقلهم یعقلهم

یعنی شجاعت را حرز و پناهشان بدست دشمن سپرد و حصن و معقلشان پای بند و عقال گشت

و در این فقره بدین اشعار ابی تمام دست بردم

فان باشر الاصحار فالبیض والقنا ــــ قراه واحواض المنایا مناهله

وان بین حیطانا علیه فانما ــــ اولئک عقالاته لامعاقله

والا فاعلمه بانک ساخط ــــ علیه فان الخوف لا شک قاتله

یعنی اگر خصمی که با تو طریق نبرد سپارد و میدان مصاف در فراخای بیابان بیاراید ویرا شمشیرهای آخته و نیزه‌های افراخته مهمانی کنی و جام اجل از منهل هلاکش بنوشانی و اگر بگرد خود باره برای تحصن بنیاد کند همانجا مقام حبس کردد نه مکان حفظ و اگر خواهی ویرا آگاه کن که خود با او بر خشم و کینی تا اندیشه سطوت و بیم قهر تو زهره وی چاک زند همانا ابا تمام را در پیروی اهل بیت رسول قدمی راسخ بود و در موالات خاندان عصمت عقیدتی استوار داشت از علمای عامه و خاصه بر تشیع وی تنصیص شده چنانکه جاحظ در کتاب الحیوان و نجاشی در فهرست رواة و علامه در خلاصه رجال و شیخ حر در امل الآمل بدین معنی تصریح نموده اند جاحظ گوید کان من رؤساء الرافضه علامه گوید کان امامیا وله شعر فی اهل البیت کثیر شیخ حر عاملی گوید کان شیعیا فاضلا ادیبا منشئا از ابن الغضایری نقل است که در کتابی بس قدیم که شاید در عهد ابو تمام نگاشته شده بود قصیده از وی دیدم که در آن اوصیاء بر حق از عترت رسول را یکان یکان تا حضرت امام ابو جعفر ثانی علیه السلام برشمرده محامد جمیله و فضایل بیشمار برای هر یک در سلک نظم کشیده بود و چون روزگار حیات وی با ایام سعادت فرجام حضرت امام محمد جواد سلام الله علیه مقارن بود و عهد امامت سه حجت دیگر از ائمه اثنا عشر در نیافت از این راه در آن رشته پر گوهر تا حضرت امام ابو جعفرش بیاورده و بنام گرامی وی آن قصیده ختم نموده ولی صاحب امل الآمل از مناقب ابن شهر آشوب بیتی چند با جودت سبک و سلاست اسلوب از نتایج خاطر وی نقل نموده که اسامی بابرکات ائمه هدات تا قائم آل محمد در آن مذکور داشته و ما محض تزیین و تکمیل فواید این تصنیف شریف آنها را ذکر نمائیم

بنی الله والامین نبیی ــــ وکذا بعده الوصی امامی

ثم سبطا محمد تالیاه ــــ وعلی وباقر العلم حامی

والتقی الزکی جعفر الطیب ــــ ماوی المعتر والمعتام

ثم موسی ثم الرضا علم الفضل ــــ الذی طال سائر الاعلام

والمصفی محمد بن علی ــــ والمعری من کل سوء وذام

والزکی الامام ثم ابنه القائم ــــ مولی الانام نور الظلام

هؤلاء الاولی اقام بهم ــــ حجته ذو الجلال والاکرام

حاصل معنی آنکه خدای سبحانه را که شایسته پرستش و سزاوار بندگی است پروردگار خویش خوانم و محمد امین را پیغمبر مبعوث دانم و پس از وی علی را امام خود شناسم سپس پیشوایان من یازده کوکب تابناک باشند که جملگی از افق صلب آن امام همام سعادت طلوع یافته اند و خدای عز و جل را هر یک بر تمامت آفرینش حجتی بالغ و آیتی عظیم باشند نقل است که در مابین ابو تمام طائی و دعبل بن علی خزاعی با توافق عقیدت و اتحاد مذهب طریق خلف و نفاق مسلوک بود و چنانکه آئین معاصرین هر عهد و عادت ابناء هر جنس باشد ایشان نیز بمحض اشتراک صنعت هر یک زبان تشنیع بقدح دیگری دراز مینمودند هرون بن عبدالله مهلبی گوید من با جمعی در حلقه دعبل نشسته بودم یکی از حاضران بتقریبی از ابو تمام نام برد دعبل گفت آن سارق طرار آفت افکار و بلای اشعار من است مردی از میان مجلس گفت یا ابا علی خدایت ارجمند دارد ابو تمام کدام مضمون از تو فرا گرفته گفت من گفته ام

وان امرأ اسدی الی بشافع ــــ الیه ویرجو الشکر منی لاحمق

شفیعک فاشکر فی الحوائج انه ــــ یصونک عن مکروهها وهو یخلق

یعنی آنکس که با دخالت و توسط شفیعی مرا خیری بخشد و خود سپاس آن نعمت امید دارد البته مردی کم خرد و احمق است زیرا که شکرانه آن عطیت بحقیقت خاص آن شفیع باشد چه شخص دیبای جمالم کهنه سازد و شفیع از ابتذال سؤالم نجات بخشد ابو تمام گفته

فلقیت بین یدیه حلو عطائه ــــ ولقیت بین یدی مر سؤاله

واذا امرؤ اسدی الیک صنیعه ــــ من جاهه فکانها من ماله

یعنی در پیش روی ممدوح شیرینی عطا و در پیش روی خویش تلخی سؤال نگریستم و چون مردی منزلت خود نزد کسی شفیع کند و ترا خیری رساند چنان است که از مال خویش بخشیده زیرا که منزلت و مقام از زخارف و حطام کمتر نباشد پس آن مرد گفت حبذا ابو تمام که بس نیکو و بدیع سروده دعبل بر آشفت و گفت دروغ گفتی قبحک الله گفت نی دانند اگر این معنی را او از تو اخذ نموده بلطف تصرفی که بکار برده بر تو مزید آورده و اگر تو از وی سرقت کرده نظم خود بازیور مزایای وی آراستن نتوانسته دعبل زیاده غضبناک شده خاموش گشت از عون بن محمد روایت است که گفت دعبل بن علی را در محضر حسن بن رجا دیدم که از شأن ابی تمام همی میکاست و در حق وی سخنان ناحق میراند مردی از اهل مجلس که عصابه نام داشت گفت یا ابا علی من از قصاید ابی تمام ابیات چند انشاد کنم بشرط آنکه دیده تعصب از وی فرو پوشی و گوش انصاف بمن فرا داری اگر مضامین گوهر آگین آنها در نظر تو مطبوع افتاد پس ادم درکش و زبان ذم بر بند و اگر مرضی خاطر و پسندیده طبعت نیفتاد من نیز پس در قدح و ملامت او با تو همراه گردم و بخدا پناه میبرم که تو آنها را از راه حسد نپسندی آنگاه از قصیده اما انه لولا الخلیط المودع

این سه بیت فرو خواند

هو السیل ان واجهته انقد طوعه	وتقتاده من جانبیه فیتبع
ولم ار نفعا عند من لیس ضائرا	ولم ار ضرا عند من لیس ینفع
معاد الوری بعد الممات وسیبه	معاد لنا قبل الممات ومرجع

یعنی ممدوح من سیلی است کوهکن که اگر با او روبروی در افتی ترا در هم شکند و اگر با قدم مطاوعت از دو جانب وی راه پیمائی ترا انقیاد کرد و من خود بتجربت چنان یافتم که هر کس گزندی نتواند رسانید سودی نیز نتواند بخشید و هر کرا ایراد نفعی نیست هم او را توان زیانی نباشد مردم را نشور از رواح و اعادت حیات پس از مرگ صورت بندد ولی جود و عطای ممدوح کالبد ما را قبل از هلاک روح بخشد دعبل گفت ما را در مراتب فضل و کمال این مرد سخن نیست لیکن شما دیرا از آن درجه و مقامی که دارد بالاتر برید و بر دیگرانش مزیت و فزونی نهید عصا به گفت اگر بر همکنانش مزیت نبودی با شند تو شاعری فحل بستیزه اش برنخواستی آورده اند که چون ابو تمام در اقطار عراق و شام رایت اشتهار برافراخت بلکه صیت فصاحت و آوازهٔ کمال وی در تمام آفاق منتشر گشت حاضران موقف خلافت از مراتب فضل و بلاغت او شرحی بمعتصم عباسی باز گفتند و خاطر خلیفه را به دیدار شخص و استماع شعر او مشتاق نمودند لاجرم معتصم او را ببلدهٔ سرّمن رای احضار داشت و علو رتبت و مقام بر اقرانش بسرودن قصاید غرا و اشعار آبدار معلوم نمود و بر عموم فصحای عصر و جمهور شعرای عهدش برگزید تشریفات گران بها و توجهات بی منتها در حق وی مبذول داشت مدایح و قصاید که ابی تمام در آنها بنام معتصم تخلص نموده در مطاوی دیوانش مسطور است منجمله قصیده ایست که در فتح عموریه و تکذیب منجمین و مدح معتصم بنظم آورده و در ذیل شرح احوال ابوالفضل منجم مذکور و ترجمهٔ آن نظم بدیع وعده صریح شد اینک مقام آن است که انجاز وعده بجای آوریم و چون فهم کردن برخی از مضامین آن قصیده از دانستن داستان فتح ناگزیر است نخست بر سبیل اجمال بدان واقعه اشارت نمائیم در کتب مغازی مسطور است که در سال دویست و بیست هجری بحکم معتصم عباسی لشکری عظیم بسرداری افشین بدفع بابک خرم دین که مروج مذهب مزدک بود مأمور گشت و افشین در حدود ارمنیه و حوالی آذربایجان با او رزمها داد و چون کار بر بابک صعب افتاد برای تفرقه جیوش خصم در بردهٔ سلطان زمان که توفلس بن میخائیل بود نامه فرستاد که معتصم در این اوان چندان بر محاربت همت گماشته که تمام لشکر اسلام را بدین سرزمین فرستاده و اینک در مقر خلافت از عساکر مسلمین و فرسان قبائل یک نفر بجای نمانده اگر سلطان ارای رزمین بر لشکرکشی و کشورگشائی تعلق گیرد برای انجام این امر زمانی خوشتر از این بدست نیاید توفلس چون از مضمون مکتوب آگاه شد فرصت غنیمت شمرده با یکصد هزار سوار از لشکر نصاری بر بلاد اسلام تاختن آورد و قلاع و حصون چند مانند زبطره و ملطیه و غیر آنها مفتوح ساخت و جمهوری کثیر از مردان مسلمانان عرضه شمشیر نمود و جماعتی بسیار از زنان ایشان اسیر کرد چون این خبر بمعتصم رسید آتش غیرتش زبانه کشید و توان شکیب از خاطرش برفت با وی گفتند که در این حادثه زنی از هاشمیات در شهر زبطره بدست مردی رومی اسیر گشته

نالهٔ استغاثت برداشته همی گفتی وا معتصماه معتصم چون این بشنید گفت لبیک لبیک و در دم از تخت برخواست و مرکب طلبیده بر نشست و طریق دیگر نیز نوشته اند که معتصم از غلام آب طلبیده در آن بین گفتند شخصی از نصاری زنی هاشمیه را گرفته خواست با وی طریق ناعفافی مسلوک دارد زن فریاد برآورد وا محمداه وا معتصماه نصرانی بطور سخریه و استهزا گفت اینک معتصم بر اسب ابلق سوار است و آمده که ترا خلاص نماید معتصم بعد از شنیدن این سخن گفت آب نوشم تا تدارک اینکار نکنم پس حکم داد تا آنچه اسب ابلق در سرّمن رای است حاضر نموده سوار شوند گویند در آن روز یکصد و پنجاه هزار ابلق سوار از سرّمن رای بیرون رفتند جمهور منجمین و ارباب احکام از دلائل آثار فلکی و زایچه طالع حرکت چنین استنباط و استخراج نمودند که در این واقعه هزیمتی عظیم و شکستی فاحش در لشکر معتصم حادث شود و در این حکم همگی همداستان بودند معتصم را از ترهات آن جماعت رخنه در بنیاد عزیمت پدید نیامد با عددی بی پایان و عدتی فراوان از سرّمن رای بیرون شتافت بر شدائد حروب و سوانح خطوب دل نهاد طی طریق و قطع مسافت نمود تا بحدود و ثغور ملک توفلس فرا رسید پس آتش قهر و انتقام بفروخت و خرمن اعمار و اموال مردم آن ملک سوختن گرفت تا شهر انقره و اصل گشت نخست آن بلد را در اندک زمانی مفتوح ساخت سپس بجانب عموریه گرائید و آن شهری است که در آن عهد مسیحیان را سواد اعظم و مکانی اشرف از آن موجود نبود بارهٔ استوار و خندقی شگرف داشت معتصم زمانی آن بلد را در حصار گرفت تا بتقدیر خداوند حکیم و رغم انوف اصحاب تنجیم صورت فتح و ظفر در صفحه شمشیر او جلوه گر گشت از طرفی در حصار آن حصن منیع رخنه افتاد و ناطس که از جانب توفلس در آن شهر طریق بود اسیر گشت غازیان اسلام بفرمان معتصم دست انتقام بر مردم آن سرزمین گشودند و از قتل و غارت و تخریب و احراق هیچ فرو نگذاشتند ابو تمام در این سفر همراه بود و این واقعه شگفت در ضمن قصیده بشرح آورد که خداوندان سخن را در جزالت کلمات و لطافت مضامین آن حیرت آمد و چون آن قصیده از طوال قصاید ابو تمام است و نگارش تمام ابیات و ترجمت آن مورث کلالت خاطر و ملالت طبع گردد لاجرم این چند شعر برای نمونه از آن التقاط نموده بیاوردیم و هر که تمام آن قصیده را من المطلع الی المقطع خواهد بایستی کتاب مستطاب فلک السعاده که از مصنفات ملکزادهٔ دانشمند اعتضاد السلطنه وزیر علوم است مطالعت کند و هر که تفصیل و شرح آن واقعه را طلبد باید بکتاب طبقات المفضلین و اخبار المستبنین که هم از تالیفات اوست رجوع نماید و گوید

السیف اصدق انباء من الکتب	فی حده الحد بین الجد واللعب
والعلم فی شهب الارماح لامعة	بین الخمیسین لا فی السبعة الشهب
این الروایة ام این النجوم وما	صاغوه من زخرف فیها ومن کذب
وصیروا الابرج العلیا مرتبة	ما کان منقلبا او غیر منقلب
وخوفوا الناس من دهیاء داهیة	اذا بدا الکوکب الغربی ذو الذنب
یقضون بالامر عنها وهی غافلة	ما دار فی فلک منها وفی قطب

لو بیّنت قط امراً قبل موقعه / لم تخف ما حل بالاوثان والصلب

فتح الفتوح تعالی ان یحیط به / نظم من الشعر او نثر من الخطب

یا یوم وقعة عموریة انصرفت / عنك المنی حفلاً معسولة الحلب

ام لهم لو رجوا ان تفتدی جعلوا / فدائها کل ام منهم واب

وبرزة الوجه قد اعیت ریاضتها / کسری وصدت صدوداً عن ابی کرب

بکر فما افترعتها کف حادثة / ولا ترقت الیها همة النوب

من عهد اسکندر او قبل ذلك قد / شابت نواصی اللیالی وهی لم تشب

حتی اذا مخض الله السنین لها / مخض البخیلة کانت زبدة الحقب

جری لها الفال برحاً یوم انقرة / اذ غودرت وحشة الساحات والرحب

لما رأت اختها بالامس قد خربت / کان الخراب لها اعدی من الجرب

کم بین حیطانها من فارس بطل / قانی الذوائب من آنی دم سرب

بسنة السیف والحناء من دمه / لا سنة الدین والاسلام مختضب

لم یعلم الکفر کم من اعصر کمنت / له العواقب بین السمر والقضب

تدبیر معتصم بالله منتقم / لله مرتغب فی الله مرتقب

لم یرم قوماً ولم ینهد الی بلد / الا تقدمه جیش من الرعب

لبیت صوتاً زبطریاً هرقت له / کاس الکری ورضاب الخرد العرب

اجبته معلناً بالسیف منصلتاً / ولو اجبت بغیر السیف لم تجب

حتی ترکت عمود الشرك منعفراً / ولم تعرج علی الاوتاد والطنب

ان الاسود اسود الغاب همتها / یوم الکریهة فی المسلوب لا السلب

ان کان بین صروف الدهر من رحم / موصولة او ذمام غیر منقضب

فبین ایامك اللاتی نصرت بها / وبین ایام بدر اقرب النسب

ابقت بنی الاصفر الممراض کاسمهم / صفر الوجوه وجلت اوجه العرب

خلاصه مضمون آنکه شمشیر را خبر از کتابها راست تر باشد شرحدیکه مابین حق و باطل وجد و هزل تیز زده در تیزنای شمشیر تبیین یافته حقیقت علم از سنانهای درخشان بدست آید که درمیان هر دو لشکر چشمها خیره کنند نه از صحف اختر تابان که در صفحت فلک گردون نمودار باشند آیا آن آثار آسمانی چه شد و آن دلائل نجومی کجا رفت و آن کلمات مزخرف را که در باب کذب ریختند بچه رسید برای بروج عالیه و کواکب طالعه از سیارات و ثوابت ترتیبی مخصوص اعتبار نمودند و هر زمان که در سمت مغرب ستارهٔ ذوذنب پدید آمد مردمان را از نزول حوادث و ظهور عجائب بیم دادند از جانب کواکب

همی سخنان گفتند و کجمدار شدند و آنها خود از آن آثار و احکام غافل باشند اگر از خفایا و مغیبات آگاه شدن توانستندی آن حادثهٔ ناگهانی که بر اصنام بت پرستان و چلیپاهای ترسایان نازل آمد بر ایشان مستور نماندی این فتح عظیم را نام فتح الفتوح است که نه زبان شاعران فصیح از عهدهٔ شرح آن تواند بیرون شد و نه بیان خطیبان بلیغ حق وصفش تواند ادا نمود الا ای روز وقعهٔ عموریه از سعادت ساعات تو شخص آمال با پیشانی پر از شیر و شهد باز آمد مدینهٔ عموریه پنداری ساکنان خود را مادری بود مهربان که در حفظ ناموس آن آباء و امهات فدائی نمودند همان شاهد بی پرده که نه کسری آنرا رام ساختن توانست و نه ذوالقرنین و آن دوشیزهٔ دیرینه که نه حوادث دهر دست تصرف در آن دراز نمود و نه سوانح روزگار از عهد دولت اسکندر و یا از آن پیش تاکنون موی جهان سر سفید گشت و آن هنوز بر طراوت جوانی باقی بود تا آنگاه که خدای حکیم بدست قدرت خود ظرف سنین بجنبانید و فتح این حصن حصین سکهٔ آنها قرار داد روزیکه دست حوادث بر مدینهٔ انقره گشاده گردید و آن قلعهٔ متین در میان صفحات زمین مانند منازل وحش از جنس انس خالی گشت طائر فال بر فتح عموریه بال گشود وقتی که آن بلدهٔ عظمی عارضهٔ ویرانی بر پیکر خواهر دیرین بخربیت آثار خرابی شناسنده تر از آزار جرب بر اندامش سرایت کرد ای بسی بهادران دلیر با گیسوان رنگین در عرصهٔ آن افکنده است که جملگی بحکم شریعت شمشیر نه بر طبق سنت رسول با خون خویش خضاب نموده اند خود شخص کفر آگاه نبود که از چه عهد تاکنون لشکر حوادث در میان نیزها و تیغها در کمین آن خفته بود همانا این امر عظیم تدبیر خلیفهٔ عهد است که خود بخدا اعتصام جوید و برای خدا انتقام کشد و در طاعت خدا رغبت نماید و از خدا انتظار ثواب برد و بر فتح هیچ ملک عزیمت نگمارد مگر آنکه مقدمة الجیش از صولت و سطوت خویش بیاراید ای خلیفهٔ غیور بر فراز سریر خویش استغاثت هاشمیهٔ اسیر شنیدی و در جوابش لبیک گفتی و در دم زلال خواب از کاسهٔ چشم بریختی و بادهٔ صافی از لبان دوشیزگان خندان نوشیدن روا نداشتی آن اسیر گرفتار را با تیغ آخته جواب آوردی و اگر نه چنان میکردی البته حق جواب ادا ننموده بودی تا آنگه پیروی پردلی خیمهٔ شرک سرنگون ساختی ولی بر اوتاد و اطناب آن اصلا التفات نیاوردی بر عادت شیران بیشه دلیری که ایشانرا در هنگامهٔ پیکار رغبت کشتن اقران و افکندن شجعان همتی نباشد و بر سلب و جامهٔ مقتولان خویش عنایت نیارند اگر بالفرض در میان سلسلهٔ ایام پیوند خویشاوندی و قرب انتساب موجود بودی ما بین این ایام و ایام بدر پیوندی قریب و نسبی نزدیک پدید آمدی ملوک بنی اصفر از این نحسهای متواتر مانند نام خویش همی با رنگی زرد بمانند و وجوه قبائل عرب از فتوحات پیاپی بسی بزرگ و جلیل بیایند نظیر قصیدهٔ ابی تمام در فتح عموریه قصیدهٔ عنصری است در فتح خوارزم که یمین الدوله محمود بن سبکتگین را بدان مدح کرده چنانچه از اوایل آن که با مطلع قصیدهٔ ابی تمام کمال تناسب و نهایت تشابه را داشت ذکر نمودیم گوید

چنین کنند بزرگان چو کرد باید کار / چنان نماید شمشیر خسروان آثار

بتیغ شاه نگر نامهٔ گذشته مخوان / که راست گوی تر از نامه تیغ او بسیار

نه رهنمای بکار آیدش نه اخترگیر / نه فال گوی بکار آیدش نه فال گذار

صاحب تجارب السلف گوید معتصم ابو تمام را باین قصیده سی هزار درهم بخشید و چون این بیت برخواند که می گوید

دَمِی بِكَ اللهُ حَيْهَا فَهَدَّمَهَا ‏ ‏ ‏ ‏ وَلَوْ رَمَى بِكَ غَيْرُ اللهِ لَمْ تُصِبِ

معتصم گفت دَنَوْتَ دَرَاهِمَكَ یعنی درمهای تو دینار شد سی هزار دینار جایزه این قصیده با بو تمام داد بعضی گویند که معتصم موصل را بجایزهٔ این قصیده با بو تمام داد و فتح عموریه در سنه دویست و بیست و سه بود صلاح الدین کتبی در ذیل وفیات الاعیان گوید از بدایع وقایع آنکه ابو تمام غلامی داشت رومی که در تناسب اعضا و صباحت منظر آفت روزگار بود حسن بن وهب که یکی از کتّاب زمانه بشمار میرود آن رومی زاده را فریفتهٔ غمزهٔ درخشان و آشفتهٔ طرهٔ پریشان بود و خود حسن بن وهب غلامی داشت خزری که در زیبائی طلعت و رعنائی قامت افسانهٔ جهان و یگانهٔ عهد بود ابو تمام خاطری گرفتار آن لعبت حور نژاد داشت ولی ربوده آن ترک غارتگر داشت وقتی حسن بن وهب را دید که با غلام وی مشغول ملاعبت و گرم عشقبازی است از در مطایبه این لطیفه بر زبان آورد که وَاللهِ لَئِنْ سِرْتَ اِلَى الرُّوْمِ لَاَسِيْرَنَّ اِلَى الْخَزَرِ یعنی بخدا اگر تو سوی روم روی هر آینه من جانب خزر گیرم حسن گفت اگر خواهی در این قضیه حَیّا با من گذار و مرا در میانه حکم نمای و از آنچه حکم رانم سر متاب گفت همانا تو در این داوری چون داود نبی باشی و من مانند خصم وی چه آن حضرت با آنکه در سرادق خلافت بسی پردگیان ماه جبین در حبالهٔ ازدواج داشت خاطر مقدسش با سوی وروی معقوده اوریاء علاقی محکم گرفت و هم بالینی آن اختر فروزان مسمی آرزو برد حسن گفت یا ابا تمام این دعوی بی اعتدالی که در حق من آوردی اگر منظوم بودی هر آینه اندیشه انتشار و بیم اشتهار آن مرا هراسان داشتی ولی سخن منثور خود عارضی است بی حقیقت که زمانی نپاید و بقائی نیابد ابو تمام نقطن جسته در صورت این مکالمت اشعاری چند پرداخت که این سه بیت از آن جمله است

اَذْكَرْتَنِيْ اَمْرَ دَاوُدَ وَكُنْتُ فَتًى ‏ ‏ ‏ ‏ مُصَرَّفَ الْقَلْبِ فِي الْاَهْوَاءِ وَالْفِكَرِ

لَعِنْدَكَ الشَّمْسُ تَزْهِيْ فِيْ مَطَالِعِهَا ‏ ‏ ‏ ‏ وَاَنْتَ مُضْطَرِبُ الْاَحْشَاءِ لِلْقَمَرِ

اِنْ اَنْتَ لَمْ تَتْرُكِ السَّيْرَ الْحَثِيْثَ اِلَى ‏ ‏ ‏ ‏ جَآذِرِ الرُّوْمِ اَعْنَقْنَا اِلَى الْخَزَرِ

یعنی مرا که همواره نقد خاطر در مصرف افکار بکار میرود از این سخن قصهٔ داود نبی بیاد آمد چه با آنکه خورشید تابان تو را در کنار است همی با دلی طپیده بر وصل ماه رخشان طمع بندی اگر از این عجلت که ترا بسوی گوزن بچگان روم است عنان نتابی من نیز جانب آهو برگان خزر بشتابم گویند کسی با ابو تمام گفت غلام تو حسن بن وهب را پشتر پذیرا و فرمان و مطیع میل است تا غلام وی ترا گفت آری سبب آن است که حسن غلام مرا پیوسته به بذل مال دلشاد دارد و من غلام او را همی بقیل و قال خوشنود کنم آورده اند که رقیبان سخن چین این داستان از روی نمامی بسمع محمد بن زیات وزیر رسانیدند وقتی چنان اتفاق افتاد که غلام ابی تمام برای لوازم احتجام نامه با بن وهب فرستاد و از وی مطبوخی که در آن عهد معهود بود درخواست نمود ابن وهب بجهد من از آن مطبوخ بضمیمت یکصد دینار مسکوک بدو ارسال داشت

و این اشعار در جواب نوشت

لَيْتَ شِعْرِيْ يَا اَمْلَحَ النَّاسِ عِنْدِيْ ‏ ‏ ‏ ‏ هَلْ تَدَاوَيْتَ بِالْحِجَامَةِ بَعْدِيْ

دَفَعَ اللهُ عَنْكَ بِيْ كُلَّ سُوْءٍ ‏ ‏ ‏ ‏ بَاكِرًا دَآئِحًا وَاِنْ خُنْتَ عَهْدِيْ

قَدْ كَتَمْتُ الْهَوٰى بِاَبْلَغِ جُهْدِيْ ‏ ‏ ‏ ‏ فَبَدَا مِنْهُ غَيْرُ مَا كُنْتُ اُبْدِيْ

وَخَلَعْتُ الْعِذَارَ اِذْ عَلِمَ النَّا ‏ ‏ ‏ ‏ سُ بِاَنِّيْ اِيَّاكَ اَصْبُوْ بِوُدِّيْ

فَلْيَقُوْلُوْا بِمَا اَحَبُّوْا اِذَا ‏ ‏ ‏ ‏ كُنْتُ وَصُوْلًا وَلَمْ تَرُعْنِيْ بِصَدِّ

یعنی ای محبوب ملیح من کاش دانستمی که آیا بحجامت مداوات نمودی یا نه اندام نازکت از هیچ گزند آزرده مباد هر چند پیوند عهد مرا با سر پنجهٔ خیانت بگسلی همانا با تمام طاق و نهایت جهد کوشیدم تا شعلهٔ عشقت در کمون سینه مستور نمودم ولی دریغ که دود آه سر من فاش نمود و سیل اشک بنیاد شکیبم خراب کرد اکنون که راز پنهان من آشکارا شد پس بر آئین شیدائی طریق بیباکی پیش گیرم و بر هیچ علامت مبالات نیارم و چون مرا با نوید وصل جاوید دلشاد داری و از بیم جاده هجر این سازی مردم بداندیش هر سخن خواهند بگویند و هر فتنه خواهند بجویند قضا را حسن آن مکتوب را از آن پیش که بمحبوب فرستد در کنار مصلای خویش نهاده بود خورده بینان بدسگال از نامه و ارمغان آگاه شده ماجری با وزیر باز گفتند دو کس بفرمان وزیر نزد حسن شدند یکی از در صحبت بر آمد و از هر طرف لطایف حکایات در میان آورد و خاطر وی مشغول ساخت و دیگری نامه بربود و در ساعت بوزیر رسانید وزیر بدیهة این اشعار از لسان ابی تمام انشاد نموده در آن صفحه بنگاشت و بدست آنکس که آورده بود سپرد که هم در جای خود گذارد

لَيْتَ شِعْرِيْ عَنْ لَيْتَ شِعْرِكَ هٰذَا ‏ ‏ ‏ ‏ اَبِهَزْلٍ تَقُوْلُهُ اَمْ بِجِدِّ

فَلَئِنْ كُنْتَ فِي الْمَقَالِ مُجِدًّا ‏ ‏ ‏ ‏ يَا ابْنَ وَهْبٍ لَقَدْ تَظَرَّفْتَ بَعْدِيْ

لَا اُحِبُّ الَّذِيْ يَلُوْمُ وَاِنْ كَا ‏ ‏ ‏ ‏ نَ حَرِيْصًا عَلٰى صَلَاحِيْ وَرُشْدِيْ

بَلْ اُحِبُّ الْاَخَ الْمُشَارِكَ فِي الْحُبِّ ‏ ‏ ‏ ‏ وَاِنْ لَمْ يَكُنْ بِهِ مِثْلُ وَجْدِيْ

كَنَدِيْمِيْ اَبِيْ عَلِيٍّ وَحَاشَا ‏ ‏ ‏ ‏ لِنَدِيْمِيْ مِنْ مِثْلِ شِقْوَةِ جَدِّيْ

اِنَّ مَوْلَايَ عِنْدَ غَيْرِيْ وَلَوْلَا ‏ ‏ ‏ ‏ شُؤْمُ جَدِّيْ لَكَانَ مَوْلَايَ عِنْدِيْ

یعنی یا ابن وهب کاش دانستمی که این سخن از راه مطایبت و هزل رانی یا از حقیقت و جد آوری اگر در پیروی عشاق بجد ایستاده‌ئی پس در دعوی ظرافت طریق تکلف پیش گرفته من آن ناصح مشفق که بر عاشق شیدا ملامت آرد دوست ندارم هر چند کلام حق گوید و طریق صلاح جوید ولی آن صدیق موافق که در متابعت آئین محبت با من همراه گردد نیک دوست دارم هر چند مقام عشق من عالی تر از آن وی باشد چنانکه حریف من حسن بن وهب را با من در طی آن طریقت قدم مجارات راسخ و عقد مولفات استوار است اما در کوست اختر و شآمت بخت بر دی فزونی باشد زیرا که مهتر دیرین و خواجه گزین من پیوسته در خدمت او بچاکری ایستاده اگر مرا از سعادت طالع قسمتی بود از دولت وصل بهری یافتمی و از لذت حضور نصیبی گرفتمی چون ابن وهب مطلع نامه گشت و ماجری بفراست دریافت گفت انا لله در حضرت وزیر رسوا شدیم پس از جای بر جست و ابو تمام را از قضیه آگاه ساخته

هردو حریف باتفاق به درگاه ابن زیات شتافتند و از در اعتذار درآمده از حقیقت امر تبری جستند و گفتند ما این دو غلام را
دستاویز مشق ادب و بهانه مجارات شعر قرار داده ایم و بدین وسیله در معنی تغزل و نسیب و دیگر فنون نظم و شئون سخن
شعرها پردازیم و بیکدیگر فرستیم زنهار بر قلب حضرت وزیر اعزه الله سوء ظنی راه نیابد و در حق ما بخاطر مبارک خطری خطور
نماید وزیر بلسان طعن گفت وَمَنْ يَظُنُّ هٰذا بِكُما یعنی این گمان بد که تواند در حق شما برد راوی حکایت گفت
این طعن وزیر بر ایشان از انکشاف امر شدیدتر افتاد پس با نهایت خجلت و کمال انفعال برخواسته بیرون شدند اورده اند
که ابو تمام ما دام صیت فضل و سمعه کمال خویش در اقطار بلاد و نقاط ممالک دائر و سائر بود و پیوسته در اطراف امصار و
اکناف اقالیم با مدح اکابر و اخذ جوائز روزگار میگذرانید احمد بن یزید مهلبی گفته ما كانَ أَحَدٌ مِنَ الشُّعَراءِ يَقْدِرُ
عَلَى أَنْ يَأْخُذَ دِرْهَمًا فِي حَيوةِ أَبِي تَمّامٍ فَلَمّا ماتَ اقْتَسَمَ الشُّعَراءُ ما كانَ يَأْخُذُ
یعنی بروزگار حیات ابی تمام هیچیک از سخنوران هنرمند را جلوه آن نبود که از پرتو کمالات خویش درمی تواند یافت
و از عطایای اسخیاء عهد و صلات اجواد عصر ضیاعی تواند اندوخت و چون آن یگانه دوران درگذشت از آنچه وی را
تنهائی میرسید جمیع شعرای آن روزگار قسمتها بردند و بهرها گرفتند اکنون از نوادر و اخبار که او را در بلدان چند
افتاده برخی بر سبیل اشارت بیاوریم در کتاب اسعاف و غیر آن مسطور است که در زمانیکه عبد الصمد ابن معذل بن
غیلان شاعر در بصره علم فصاحت افراخته بود ابو تمام بر توسن ارتحال برنشست بعزیمت آن بلد تند براند چون خبر
وصول وی بسمع عبد الصمد رسید سخت بترسید و بیم آن کرد که مردم آن شهر از گرد او بپاشند و در حلقه سخن ابی تمام درآیند
پس باندیشه فسخ عزیمت و صرف نیت وی بدین سه شعر او را پذیره گشت و از آن پیش که وارد شهر گردد آنها را در نامه
ثبت نموده بدستیاری دوستی نزد وی فرستاد

أَنْتَ بَيْنَ اثْنَتَيْنِ تَبْرُزُ لِلنّاسِ ... وَكِلْتاهُمُ بِوَجْهٍ مُذالِ
لَسْتَ تَنْفَكُّ راجِيًا لِوِصالٍ ... مِنْ حَبِيبٍ أَوْ راغِبًا فِي نَوالِ
أَيُّ ماءٍ يَبْقَى لِوَجْهِكَ هٰذا ... بَيْنَ ذُلِّ الْهَوَى وَذُلِّ السُّؤالِ

خلاصه معنی آنکه ترا حال از دو گونه بیرون نیست زیرا که همواره یا از معشوقی آرزوی وفا و امید وصل میبری و یا از ممدوحی
چشم عطا و دیده طمع میداری تو خود میدانی که ذلت عشق آفت عزت است و خواری سؤال بلای حشمت پس با این
دو حال ترا چه آبروی برجای باشد چون ابو تمام آن اشعار بخواند گفت این مرد مردم این بلد بخود مشغول ساخته و ترا
باوجود وی در این شهر درآمدن روا نیست پس نامه بگردانید و این سه شعر در پشت آن پاسخ بنگاشت
وبعبد الصمد باز فرستاد

أَفِي تَنْظِمُ قَوْلَ الزُّورِ وَالْفَنَدِ ... وَأَنْتَ أَنْزَرُ مِنْ لا شَيْءَ فِي الْعَدَدِ
أَشْرَجْتَ قَلْبَكَ مِنْ بُغْضِي عَلَى حُرَقٍ ... كَأَنَّها حَرَكاتُ الرُّوحِ فِي الْجَسَدِ
أَقْدَمْتَ وَيْحَكَ مِنْ هَجْوِي عَلَى خَطَرٍ ... كَالْعَيْرِ يُقْدِمُ مِنْ خَوْفٍ عَلَى الْأَسَدِ

یعنی ای آنکه هیچ در حساب نیائی و در شماره از لا شیء کمتر باشی آیا در باره من بژاژخائی و بیهوده سرائی لب گشائی همانا
شدت بغض و سوزش کین من چنان در صمیم ضمیر پنهان داشته که مانند حرکات روح در اندام مست پوشیده و مستور است
وای بر تو از این مبادرت که بهجا گفتن من جستی خود را در خطری عظیم درافکندی مانند درازگوشی که چون بوی شیر دریابد
بیدرنگ بسوی آن بشتابد ابو الفرج اصفهانی این واقعه را در اخبار ابن المعذل بتفصیل دیگر نقل نموده هر کس آن روایت
خواهد باید جزو دوازدهم از کتاب اغانی بگشاید محمد بن سعید کاتب رقی حکایت کند که ابو تمام برای مدح حسن بن رجاء از
بغداد بملک فارس درآمد چون بدیده دقیقه شناس در کم و کیف کمالات و اخلاق وی بنگریستم و با میزان خرد مقدار
مزایا و خصایصش بسنجیدم مقام عقل و علم وی برات چندین از اندازه نطق و کلامش دیدم و با آنهمه علو رتبه سخن سنجی
و زبان آوری پایه دانش و خردمندیش از آن هنر بالاتر یافتم روزی در محفل حسن بن رجاء بر بساط نبیذی سرخوش
نشسته بودیم حسن گفت یا ابا تمام رشته گوهری که برای من ارمغان آورده ای نثار مجلس انس نمای پس ابو تمام
چالاک نشست و قصیده لامیه را که در ستایش ابن رجاء سروده بود شروع نموده مسلسل بخواند تا
بدین دو شعر رسید

أَنَا مَنْ عَرَفْتَ فَإِنْ عَرَتْكَ جَهالَةٌ ... فَأَنَا الْمُقِيمُ قِيامَةَ الْعُذّالِ
عادَتْ لَهُ أَيّامُهُ مُسْوَدَّةً ... حَتّى تَوَهَّمَ أَنَّهُنَّ لَيالِ

یعنی من آن کسم که بر حال من نیک شناسا بودی هم اینک شیدای بی باک که بر نکوهش ملامت گویان هیچ مبالات نیاوردی
ولی اکنون روزگارم چنان تاریک شده که روز روشن من مانند شب دیجور باشد حسن بزبان نوید گفت وَاللّٰهِ لا
تَسْوَدُّ عَلَيْكَ بَعْدَ الْيَوْمِ یعنی بخدا سوگند که از این پس ترا روزگار هرگز تار نگردد پس ابو تمام دیگر باره همی خواند
تا بدین دو شعر آمد

لا تُنْكِرِي عَطَلَ الْكَرِيمِ مِنَ الْغِنَى ... فَالسَّيْلُ حَرْبٌ لِلْمَكانِ الْعالِي
وَتَنَظَّرِي خَبَبَ الرِّكابِ يَنُصُّها ... مُحْيِي الْقَرِيضِ إِلَى مُمِيتِ الْمالِ

یعنی اگر خداوندان مردمی و کرم را قامت همت از پیرایه ثروت و توانگری عاطل ماند عجب مدار زیرا که سیل بزیان
در جایگاه بلند هرگز قرار نگیرد و اگر خواهی تا این تمثیل بدیده عیان بنگری در آستانی نظر کن که این روح بخش پیکر سخن برای
ستایش آن آفت مال بدانجا راحله عزم براند ابن رجاء چون این بشنید محض تجلیل آن قصیده بپای برخواست و گفت
بخدا سوگند این نظم بدیع نشنوم مگر بر حالتی که ایستاده باشم ابو تمام نیز برای تعظیم ممدوح از جای برجست و باقی
قصیده را ایستاده بپای برد پس ابن رجاء و ابو تمام دست یکدیگر گرفته باهم معانقت نموده بنشستند ابن رجاء گفت
یا ابا تمام این مستوره خاطر زخار را چه نیک جلوه ظهور بخشیده گفت سوگند بخدای که اگر فی المثل خود از حور العین
بهشت بودی زیاده بر ایستادن تو مهر را سزاوار نبودی محمد بن سعید گوید ایام اقامت وی در فارس
بیش از دو ماه نکشید و در آن مدت قلیل با آنکه ملکه بخل و امساک بر طبع حسن بن رجاء غالب بود آنچه بدستیاری من

درباره ابو تمام مبذول داشت تا به هزار درهم رسید و از آنچه بحوالت دیگران درحق وی بذل نمود آنگاه نیستم نقل است
که حسن بن رجا خود گفت از ملازمان و کسان من برخی بر آئین سعایت اظهار داشتند که ابو تمام نماز نگذارد و بر
وظایف آن تکلیف شریف مبالات نیارد چون نیک تحقیق کردم چنان یافتم که گفته بودند بحکم نهی از منکر زبان
تشنیع دراز کردم و بر وی سخت برآشفتم در جواب گفت آیا چنان پنداری که من از دار السلام تا فارس طی منازل
و قطع مراحل نمایم و از ارتکاب زحمات سفر و شداید رحیل مطلقا سر نتابم ولی از انجام رکعات چند که بسی سهل و
آسان است کاهلی ورزم نی نی اگر یقین داشتمی که برای نماز گذار ثوابی مقرر و جزائی مقدر است هرگز نماز را ترک
ننمودمی حسن گوید چون سوء عقیدت و فساد ضمیر وی مرا معلوم گشت بقتلش همت گماشتم ولی پس از چندی
بیم آن کردم که شاید تقدیر هلاک او را بتاخیر انداخته باشد و آن امر بدست من جاری نگردد بلکه قضیه برعکس نتیجه
بخشد از این روی ترک آن اندیشه کردم مسعودی در مروج الذهب گوید همانا ابو تمام بدین سخن بر سبیل مطایبت و مزاح
اعتذار جسته چه او مردی بود که در آئین بیباکی و نامبالاتی قدمی راسخ داشت حاشا که در بنیاد عقاید استوارش
رخنه تزلزل و فساد راه یافته باشد مؤید این مقال شعری است که او خود گوید

وَاَحَقُّ الْاَنَامِ اَنْ يَقْضِيَ الدَّيْنَ   امْرُءٌ كَانَ لِلْاِلٰهِ غَرِيمَا

یعنی الحق که عهده دینش بدین خدای سبحانه مشغول است از هر مدیونی باداء وام و قضای دین سزاوارتر باشد
از حسن بن وداع که هم مانند محمد بن سعید از کتاب حسن بن رجا بود حکایت است که گفت در ارض جبل بر ابو الحسین
محمد بن الهیثم وارد شدم دیدم ابو تمام طائی قصیده أَسْقِيْ دِيَارَهُمْ أَجَشُّ هَزِيمُ را در ستایش محمد بن الهیثم آغاز نموده
برای ممدوح خویش انشاد میکند چون آن سمط جواهر بانجام رسانید محمد هزار دینار نقد با یک تشریف گران بها بدو
بخشید من در آنجا بخشبانه روز با وی بسر بردم همینکه باد او شد قطعه با کمال عذوبت الفاظ و رقت معانی در توصیف
آن تشریف پرداخته نزد محمد بن الهیثم فرستاد محمد اشعار بخواند و از بهجت بشکفت و گفت کیست که مالک خویش
در جزای این مدیح فصیح ببخشد بخدا سوگند که آنچه از قماش منظور شود دیبای ملون و پرند مزین اکنون در جامه خانه من
مخزون است همه را برای تمام بخشیدم پس ابو تمام تمام آن اثواب رنگین و البسه قیمتین ببرد و ابن الهیثم را چیزی جز
نام نیک بجا نگذاشت در عهدیکه ایالت خراسان از جانب خلفاء بنی عباس بر آل طاهر اختصاص داشت
ابو تمام برای مدح عبدالله بن طاهر ذو الیمینین مسافرت خراسان را پیشنهاد خاطر ساخته همه جا راحله عزم براند تا بمملکت
قومس رسید صاحب معجم البلدان گوید در کتاب تحف الظرف سلامی خواندم که ابن علویه و اصفهانی از پدر خود
ابن عبید حکایت کرده که ابو تمام وقتی که بعزم نیشابور بدین ملک رسید در خانه ما منزل گزید بدو گفتم آیا در این مسافرت
دیدار کرا منظور داری در حال بدین دو بیت جواب گفت

تَقُولُ فِي قُومِسٍ صَحْبِي وَقَدْ أَخَذَتْ   مِنَّا السُّرَى وَخُطَا الْمَهْرِيَّةِ الْقُودِ
أَمَطْلَعَ الشَّمْسِ تَبْغِي أَنْ تَؤُمَّ بِنَا   فَقُلْتُ كَلَّا وَلَكِنْ مَطْلَعَ الْجُودِ

یعنی در ملک قومس بر حالتی که طول سفر و دوام شبروی از توان سیر ما و طاقت رفتار شتران ما بسی کاسته بود یاران
با من گفتند که آیا از این شدت پیمودن منازل و سرعت راندن رواحل رسیدن بمطلع خورشید اندیشی گفتم نی نی
بلکه دیدار مطلع جود خواهم چون در نیشابور که آن وقت مرکز ایالت خراسان بود بار گشود طبقات فصحا از هر جا
بر وی انبوه شدند و استدعا نمودند تا از نتایج طبع سخن پرور خود چیزی بر ایشان قرائت کند در جواب گفت
امیر مرا بامداد رخصت انشاد بخشیده هر کس را هوای اصغاء کلمات من است بایستی فردا بدان آستان معلی
بشتابد تا نصیبه سمع خود از آن جواهر آبدار دریابد بامداد ارباب ادب و خداوندان کمال در محفل آن امیر هنر دوست
حاضر آمدند ابو تمام با انشاد برخواسته گفت

وَهُنَّ عَوَادِي يُوسُفٍ وَصَوَاحِبُهُ   فَعَزْمًا فَقِدْمًا أَدْرَكَ السُّؤْلَ طَالِبُهُ

حاصل مراد آنکه این زنان همان ستمکاران یوسف صدیقند بر دوستی و سخنان این جماعت عنایتی میاور و از پی
عزم خویش بگذر که از روزگار دیرین هر جوینده بمقصود رسیده ابو العمیثل که از اکابر کتاب و مداحین آن خاندان بود
همینکه این بیت بشنید از در تعرض با ابو تمام گفت لِمَ لَا تَقُولُ مَا يُفْهَمُ یعنی چرا چیزی که فهمیده میشود نمی گوئی ابو تمام گفت
لِمَ لَا تَفْهَمُ مَا يُقَالُ یعنی چرا چیزی که گفته میشود نمیفهمی حاضران از بداهت آن جواب جملگی در عجب شدند پس ابو تمام
تمامی از باقی آن قصیده فرید فرو خواند چون مصححان منصف وسعت خاطر و علو خیال و امتیاز اسلوب و قدرت طبع
وی معلوم کردند یکبار صیحه بر داشتند که مَا يَسْتَحِقُّ مِثْلَ هٰذَا الشِّعْرِ اِلَّا الْاَمِيرُ اَعَزَّهُ اللّٰهُ یعنی چنین
مدح ارجمند و ثنای بیمانند را جز امیر کس شایسته نباشد یکی از شعراء بارگاه او را ریاحی گفتندی معروض داشت
که مرا امیر وعده جائزتی و نوید موهبتی بخشیده و من آن عطای موعود و جزای آن مدیح فصیح بدین مرد ایثار نمودم
عبدالله بن طاهر گفت تو خود آن صله را بالمضاعف سزاوار گشتی و آنچه شایسته سخن و لایق کلام ابی تمام است
با خود بدو ارزانی داریم چون ابو تمام قصیده را بانجام رسانید عبدالله فرمان داد تا هزار دینار بروی
نثار کردند ابو تمام دست در آستین قناعت کشیده از آن دنانیر هیچ برنگرفت غلامان از هر طرف برچیدند و تمامت
دینارها برچیدند عبدالله ازین معنی در غضب شد و بر ابو تمام خشم گرفت و گفت همانا جایزه مرا ناچیز شمرد و از روی
استغناء عطایم خوار انگاشت و بر موهبت من توهین آورد بدان آرزوی مهر و مردمی که از من جست هرگز نخواهد رسید
پس ابو تمام روزگاری دیرباز بامید عطاهای گرانمند و جوایز شایان در ملک خراسان مقیم گشت اتفاقا
در آن اوقات از عبدالله طاهر در یکروز دو پسر بسن صغر درگذشت ابو تمام بر او در آمد و این اشعار که الحق سحر حلال
و آب زلال را مصداق است در مرثیت آن دو کودک انشاد نمود

مَا زَالَتِ الْاَيَّامُ تُخْبِرُ سَائِلًا   اَنْ سَوْفَ تَفْجَعُ مُسْهِلًا اَوْ عَاقِلًا
مَجْدٌ تَأَوَّبَ طَارِقًا حَتَّى اِذَا   قُلْنَا اَقَامَ الدَّهْرَ اَصْبَحَ رَاحِلًا
نَجْمَانِ شَاءَ اللّٰهُ اَلَّا يَطْلُعَا   اِلَّا ارْتِدَادَ الطَّرْفِ حَتَّى يَأْفُلَا

إنّ الفجيعة بالرياض نواضرا — لأجلّ منها بالرياض ذوابلا
لو ينسآن لكان هذا غاربا — للمكرمات وكان هذا كاهلا
لهفي على تلك المخايل منهما — لو أُمهلت حتى تكون شمائلا
لغدا سكونهما حجى وصباهما — حلما وتلك الأريحية نائلا
إنّ الهلال إذا رأيت نموّه — أيقنت أن سيكون بدرا كاملا

خلاصه مراد آنکه روزگار ستمکار خدنگ مصیبت بر هدف خویش بدوزد چه در فضای پایان باشد و چه در قلهٔ جبال همانا شخص مکرمت و دوشش بر باد در آمد چنان پنداشتیم که اقامتش مستدام باشد ولی باد ادرخت ارتحال بر بست خدای سبحانه بر حسب حکمت بالغه چنین خواست که این دو اختر تابناک پیش از یک طرفة العین جلوه و طلوع نیابند و زمانی نخشند که در مغرب فنا افول نمایند براستی آه تاسف و نالهٔ حسرت بر سبزه زار بهار چندتر از بوستان خزان باید اگر فنا بر شرف در نژاد ایشان بنگرد از پیکر مکرمات یکی را بمنزلهٔ غارب و دیگری را بمثابهٔ کاهل یابد افسوس بر آن آثار جلالت و علائم انجبت که در اندام ایشان موجود بود اگر ایشان را مدت حیات اینقدر دیر کشیدی که آن آثار دلائل بر کرائم اخلاق و شمائل پیوستی هر آینه آن طمانیت قلب بر خردمندی و آن هوای خاطر بر بردباری و آن وسعت خلق بر بخشندگی انجامیدی خود این حدس ثاقب و فراست صائب بدیع نباشد چه هر کس بر نمایش هلال بنگرد بیقین داند که عنقریب بدر تمام گردد محمد بن عباس یزیدی از عم خود روایت کرده که در آن مدت از عبد الله طاهر در حق ابی تمام زیاده بر قدر کفاف و اندازهٔ معاش چیزی نمی تراوید و از آن انقباض و انحرافی که از وی در خاطر داشت انجاح سؤال و اصلاح حال او را بر عهدهٔ تعویق حوالت مینمود تا آنکه هنگام اعتدال هوا بگذشت و هنگامهٔ فصل شتا نزدیک شد ابو تمام بدین ابیات آغاز تشکی نمود و زبان تشنیع دراز کرد

لم يبق للصيف لا رسم ولا طلل — ولا قشيب فيستكسى ولا سمل
عدل من الدمع أن يبكي المصيف كما — يبكي الشباب ويبكي اللهو والغزل
يمنى الزمان انقضت معروفها وغدت — يسراه وهي لنا من بعدها بدل

یعنی تابستان برفت و از بنیاد بنای آن هیچ اثر نماند اینک مرا نه ملبوسی نو باشد تا در پوشم و نه گلیمی خرد که بر خود پیچم سرشک را سزد که از دیده حسرت بر فصل تابستان بریزد بدان سان که بر عهد شباب و ایام وصال بیبارد زمانه را بخشندگی و ریزش دست راست انجام یافته اکنون دست چپ را آغاز عطا و عهد جود در رسیده این اشعار بسمع ابو العمیثل رسید و دانست که روی سخن با کیست پس در ساعت نزد ابی تمام شد و بر آیین دلجویی از امتداد اقامت وی و طول تغافل امیر معذرت خواست و از لوح خاطر ملولش یکباره غبار انکسار بزدود و بر قضاء مأمول و اداء مسؤل او عقد ضمان محکم ساخت آنگاه از آنجا بیرون شد و بمجلس عبد الله در آمد و گفت جمال دولت امیر بجمال خلود مزین باد صیت بذل و جود و آوازهٔ کرم و همت امیر چنان آفاق عالم را فرو گرفته که کسی

ابیر

غارب
دوش یا پایین کوهان و گردن

کاهل
سر کتف و استخوان بالای آن کنار دوش ستور یا تمام دوش که تا یک حصه سر پشت است متصل گردن محتوی شش مهره یا پس دو کتف یا بین کتفان از پشت
منتهی الارب

ارباب هنر و خداوندان کمال را خود بصلای بلند ندا میکند چنانکه حبیب بن اوس طائی بپاد نیل عطا و اخذ جایزهٔ امیر از خاک عراق تا بملک محروسش در هیچ نقطه درنگ ننموده و از خزانهٔ طبع گوهر ریز رشتهٔ جواهری برسم ارمغان تقدیم کرده که در نظر سخن سنجان بصیر از هر نظم بلیغ و کلام بدیع بمرتبهٔ اعجاز نزدیکتر است و از یوم ورود وی تاکنون مدتی دراز میگذرد که دیده امید بر دست نوال امیر دوخته همی انتظار میبرد تا مگر وقتی محیط جود و سخای امیر را موجی پدید آید که کشت امانی و امال وی از آن سرسبز گردد امیر اعزه الله تا اینده او را بر خلاف مأمول از دولت قرب مهجور داشته و از بذل توجهات محروم فرموده بجد اسوگند که اگر کسی از نبالت شان و نباهت قدر او اغماض تواند نمود از خوف جنایت لسان و بیم نکایت کلامش ایمن نتواند نشست ایها الامیر اگر از تمام مدایح و قصاید او در حق دودمان ذو الیمینین نبودی مگر همین دو بیت در تکریم قدومش کفایت نمودی نقوله
فِي قُومِسٍ صَحبي الخ عبد الله چون این بشنید گفت لَقَدْ نَبَّهْتَ فَأَحْسَنْتَ وَشَفَعْتَ فَلَطَفْتَ وَعَاتَبْتَ فَأَوْجَعْتَ یعنی مرا تنبیهی بس نیک آوردی و در طی شفاعت لطائف نغز بکار بردی و در ضمن خطاب خاطرم باعتاب رنجه ساختی ای غلام ابو تمام را حاضر نمای ابو العمیثل گوید آنروز وی را در حرکت ندیمان نشاند و ابواب تلطف و اشفاق بر رویش بگشود و دو هزار دینار زر بدو ارزانی داشت و سراپای قامتش با جامهای فاخر خویش بپوشانید و شال داد که او را تا آخر قلمرو خود بدرقه نمایند آورده اند که ابو تمام از نیشابور بار مسافرت بر بست و بشهری رسید و در آنجا مدتی توقف گزید و از آن سرزمین بعزیمت عراق عرب برنشست چون بلدهٔ همدان در آمد از ارباب فضل و دوستاران کمال و ادب جویا شد ابو الوفاء ابن سلمه را بدو نمودند و این ابو الوفا یکی از رؤسای جبل بود وی را همواره پدر از اکتساب کمال و اقتناء ادب نهی کردی و بر ابتیاع ضیاع و ادخار عقار امر نمودی لکن ابو الوفا بر حسب میل طبع و هوای خاطر مصاحبت ارباب هنر و همراهی اهل دل بر توفیر ثروت و تحصیل آب و گل ترجیح دادی چون ابو تمام را ملاقات کرد وجودش غنیمت شمرد و از شرایط اکرام و لوازم تشریف هیچ فرو نگذاشت قضا را در آن وقت که فصل زمستان بود شدت سرما و کثرت برف بحدی رسید که طریق عبور یکباره مسدود گشت ابو الوفا از تعذر خروج ابو تمام زیاده خوشوقت و خورسند گردید و باوی گفت باشیدی در بلاد ما سختی زمستان و شدت بارندگی بسیار دیده شده ولی این چنین سرما و برف از هیچگاه معهود نبود همانا کوکب سعادت و اقبال بر صفحهٔ امانی و آمال من پرتو افکنده اکنون بر توقف همدان توطین نفس فرمای ابو تمام بناچار بر اقامت آن بلد دل نهاد و از میزبان خویش کتابی چند خواستار شد تا از هجوم هموم غربت و مفارقت وطن و عشیرت خاطر بدانها مشغول سازد ابو الوفا کلید کتابخانه که بر ورنگار دراز از دواوین فصحا و دفاتر ادبا آراسته بود بدو بر وی مفوض داشت پس ابو تمام در کمال فراغت و آسایش بر جمع کتاب حماسه عزیمت گماشت و از منتخبات سخنوران سلف اشباه و نظائر فراهم کرد و با کمال حذاقت و نهایت انتقاد از دیوان هر یک ابیات جزل و معانی نغز التقاط نمود

و در هر وادی که فرسان مضمار بلاغت خیول افکار بجولان آورده اند بابی ترتیب داد مانند نسیب و مراثی و هجا و خیانت و غیر ذلک ولی آن تالیف شریف بنام باب نخستین که در حماسه است اشتهار یافت این کتاب در نزد علماء ادب از نفایس مؤلفات باشد و مکانت قبول آن چندان است که در اثبات قوانین عربیت بی تأمل باشعار آن استشهاد کنند هر جا گویند قال الحماسی مراد انتساب آن شاهد است بشاعری که صاحب حماسه از نتایج طبع وی اختیار نموده گویند چون آن مجموع مطبوع سمت اختتام یافت ابو تمام خود بسوی شام شتافت و آنرا در خاندان آل سلمه بیادگار گذاشت ایشان در باب آن کتاب زیاده بخل و ضنت میورزیدند و همواره مانند گوهر قیمتین در خزانه کتب خویش پوشیده و مستور میداشتند پس روزگاری بدین منوال بگذشت از نیرنگ بازی چرخ شعبده گو دودهٔ بنی سلمه را انقلابی پدید آمد ادیبی از مردم دینور که ابو یحیی یا ابو العواذل کنیت داشت بدان کتاب دست یافت و آنرا از چنگ اهلش بربوده بیدرنگ بجانب اصفهان بشتافت و آن صفحات در آن عهد مجموعهٔ فحول فصحاء و فهرست رجال ادب بود در آنجا افاضل هنرمند از وی آن تصنیف لطیف نسخها برگرفتند تا رفته رفته در تمامت آفاق انتشار یافت در اغلب سخنان دیگر نیز نظر رسیده است که استیفاء آنها موجب اطناب و مورث تطویل گردد از تذکرهٔ عبد الله بن معتز منقول است که یکی از دوستان ابی تمام حکایت کرد که در قزوین زمانی که ابو تمام در آنجا مقیم بود برای تجدید عهد بدیدن وی رفتم در حوالی و اطراف او از کتب و دواوین آنقدر بدیدم که خود در میان آنها دیده نمی شد ساعتی توقف کردم و او از فرط اشتغال بمطالعه از آمدن من هیچ واقف نبود پس تقریبی سر برداشت و بمن ملتفت شد و سلام کرد من گفتم یا ابا تمام در سیر کتب و مطالعه دفاتر رنج بسیار و زحمت بیحد بر خود میپیچی گفت لا والله در اشتغال دواوین و مطالعه کتب هیچ کلفتی بر من نباشد زیرا که بغیر کتاب الفت ندارم و بجز مطالعه لذت نیابم اگر ساعتی از کتاب و مطالعه مهجور مانم هم آن است که دیوانه و مصروع گردم گفتم ازین جمله کتب که در گرد تو فراهم است کدام را بیشتر عنایت و اهتمام داری گفت اینها که در یمین من گذارده شده باز دشت و اینها که در یسار من نهاده شده مار و تند و من خود در میانه از آنها سحر می آموزم آن شخص گفت چون نظر کردم دیدم آنچه در طرف یمینش نهاده شعر مسلم بن الولید است که او را صریع الغوانی نامند و آنچه در جانب یسارش گذارده شعر حسن بن هانی است که ویرا ابو نواس خوانند ابو الفرج از علی بن سلیمان و او از محمد بن یزید نحوی حکایت کرده که ابو تمام در زمانیکه خالد بن یزید بن مزید بن زائدهٔ شیبانی ایالت مملکت ارمنیه داشت بجانب آن سرزمین عزیمت گماشت مدحی شایان که درخور شان دودهٔ بنی زائده بود از نظر خالد بگذرانید ده هزار درهم جایزت بضمیمهٔ نفقهٔ مراجعت پاداش یافت آنگاه خالد باوی گفت اکنون اگر بر آن اندیشه که بمسکن معهود و موطن مألوف عود دهی پس بیدرنگ آهنگ سفر کن و ازین بیش در این ملک نمان و اگر ترا هوای توقف و میل اقامت است البته از پرتو توجهات خاص بهره مند گردی و همواره از عنایات عام نصیبهٔ خویش دریابی

الحماسیه
کتابه دلاوری
منتهی الارب

ابو تمام گفت دیدار دوستان و وطن را زیاده مشتاقم با رخصت امیر بر اطلاق مراجعت بنشیم و بسوی اهل و عشیرت برگردم آنگاه شرط وداع بجای آورد و از محفل بیرون شتافت پس روزی خالد برای شکار بصحرا رفت ناگاه ابو تمام را دید در سایه درختی نشسته و مشک شرابی در پیش روی خود نهاده جوانی مطرب برای وی با طنبور تغنی میکند خالد را از مشاهدت این حال حیرتی عظیم دست داد و گفت آیا خود حبیب بن اوسی گفت آری چاکر و بندهٔ دیرین باشم گفت با آن اندوخته چه کردی گفت

عَلَّمَنِي جُودُكَ السَّمَاحَ فَمَا … أَبْقَيْتُ شَيْئًا لَدَيَّ مِنْ صِلَتِكْ

مَا مَرَّ شَهْرٌ حَتَّى سَمَحْتُ بِهِ … كَأَنَّ لِي قُدْرَةً كَمَقْدُرَتِكْ

تُنْفِقُ فِي الْيَوْمِ بِالْهِبَاتِ … وَفِي السَّاعَةِ مَا تَجْتَنِيهِ فِي سَنَتِكْ

فَلَسْتُ أَدْرِي مِنْ أَيْنَ تُنْفِقُ … لَوْلَا أَنَّ رَبِّي يُمِدُّ فِي هِبَتِكْ

یعنی همانا شخص همت وجود تو طبع مرا در سماحت و بخشندگی آموزگار آمد و از این روی دست اتلاف بدان جایزت دراز کردم و در زمانی کمتر از یکماه چنانش از هم بپاشیدم که گوئی مرا مکنتی بسان تو مهیا بود زیرا که تو آنچه در سال میندوزی در ساعتی بخشی ندانم اینهمه بذل وجود از کجا توانی نمود آری همت طبع و عطای دست تو پیوسته از کارگذاران غیب و خازنان ملکوت مدد رسد پس خالد دیگر باره ده هزار درهم در حق وی ارزانی داشت ابو تمام آن عطا را اخذ نمود و در ساعت راه وطن پیش گرفت ابو عباده بحتری گوید در شهر حمص زمانیکه ابو تمام در آنجا بود با جمعی از خداوندان طبع موزون در مجلس وی حاضر شدم مقرر بود که او هر روزه در محفلی برای انتقاد کلمات وارده و قبول اشعار بنشستی و در آن بدیع سخنور فصیح نماندی جز آنکه بدان مجمع درآمده نتیجه خاطر و حاصل افکار بر محک رای رزین وی عرضه نمودی پس هر کس هنر خویش بنمود تا نوبت بمن رسید نظمی که پرداخته بودم فرو خواندم چون ابو تمام شعر من بشنید تحسین کرد و آفرین گفت از حاضران روی بتافت و با تمام توجه جانب من اقبال نمود همینکه آن جمع پراکنده شد با من گفت تو اشعر اقران خویش باشی آیا ترا اسباب وسعت معاش و جمعیت خیال نیک فراهم باشد گفتم لا والله سخت پریشان است پس خامه برگرفت و مردم معرة النعمان را در سفارش من نامه نگاشت و بر حذاقت و براعتم گواهی داد و در رعایت جانبم زیاده تأکید نمود آنگاه نامه در پیچید و بمن سپرد و گفت پس در این شهر مقام مگیر و بسوی معرة النعمان شو و بزرگان آنجا را مدح گوی پس من برحسب امر وی جانب معره گرفتم و بدان بلد درآمده نامهٔ ابو تمام بردم بنمودم مرا بسیار گرامی داشتند و عظیم حرمت نهادند و چهار هزار درم بصیغهٔ وظیفه در حق من مقرر نمودند این اول سودی بود که از بضاعت شعر دریافتم و نخست حاصلی که از کشت کمال برداشتم نقل است که ابو تمام این زیات وزیر را بقصیده ای بس بلیغ بستود چون انشاد مدح بانجام برد وزیر بتحسین لب گشود و گفت یا ابا تمام تو اندام کلام با گوهر لفظ و جوهر معنی چنان آرایش بکنی که دوشیزگان کواعب با عقود کواکب آراسته اند و خریدار مدح تو آن متاع گرانبها را

باهرش عقد معاهدت بندد البته تراسغبون سازد در حضرت وزیر فیلسوفی نشسته بود گفت این جوان عنقریب جهان را
بدرود کند سبب پرسیدند گفت آن حدت ذهن و شدت ذکا و توقد خاطر که در نهاد اوست پیکرش چنان تبه سازد
که تیغ هندی نیام خود را پس چنان افتاد که آن حکیم خبر داد و زمانی نگذشت که ابوتمام درگذشت نظیر این قصه مدح احمد بن
معتصم است که ابوتمام در ستایش وی قصیده ای پرداخت و در هنگامی که فیلسوف عرب یعقوب بن اسحق کندی
حاضر بود انشاد نمود تا باین بیت رسید

اِقدامُ عَمروٍ فی سَماحةِ حاتمٍ　　فی حِلمِ اَحنفَ فی ذکاءِ اِیاسِ

یعنی احمد بدلیری عمرو بن معد یکرب و بخشندگی حاتم بن عبدالله و بردباری احنف بن قیس و فرزانگی ایاس بن معاویه
موصوفست یعقوب چون این بشنید گفت هان ای ابا تمام این شعر چه خنک است چرا که پسر امیر المؤمنین را باجلاف زنان و دزدان
عرب مانند و مساوی نموده اینگونه تشبیه قبیح در آیین بلاغت هرگز مجوز نباشد چرا مثل علی بن جبله عکوک تمثیل نیاوردی
که در مدح ابی دلف گفته

رَجُلٌ اَبَرَّ علی شَجاعةِ عامرٍ　　بَأساً وغَبَّرَ فی مُحَیّا حاتمِ

یعنی ابودلف مردی است که در بهادری از عامر بن طفیل و در بخشندگی از حاتم بن عبدالله فزونتر است یا ابا تمام می بینی
چگونه از طریق تسویت انحراف جسته و بهره ممدوح در وجه تمثیل بیش از مشبه به آورده ابوتمام سر بزیر افکند و لختی تأمل نمود
آنگاه گفت

لا تُنکِروا ضَربی لَهُ مَن دونَهُ　　مَثَلاً شَروداً فی النَّدی والباسِ
فَاللهُ قَد ضَرَبَ الاَقَلَّ لِنورِهِ　　مَثَلاً مِنَ المِشکاةِ والنِّبراسِ

یعنی بر این تشبیه خورده مگیرید و براینکه در بخشش و پردلی احمد را کمتر از وی مثل زدم انکار میارید زیرا که خدای سبحانه
اینگونه تمثیل تأسیس کرده و برای نور خود بروزن و چراغ مثل زده و فرموده مَثَلُ نورِهِ کَمِشکاةٍ فیها مِصباحٌ
و چون حاضران در اصل قصیده نگریستند و آنرا و شعر که در معذرت تشبیهات آورده بود نیافتند از آن ارتجال عجب
و بدیهه شگفت یکباره صدا بتحسین برداشتند و از هر طرف آفرینها گفتند احمد بن معتصم گفت هر جایزه که خود خواهی
در حق تو مهیا است ابوتمام گفت منشور ایالت موصل بنام من صادر فرمای احمد بن معتصم گفت تو مرد شاعری عهده
تکالیف حکومت بیرون شدن نتوانی ترا که از غیر ترتیب الفاظ و تلفیق عبارات خبری نیست نظم قوانین تمدن
و انجام امور جمهور چگونه توانی داد یعقوب بن اسحق آهسته گفت مأمول وی قبول کن و مسئولش معمول دار چه او
زیاده از چهل روز زندگانی نیابد زیرا که از شدت فکر آثار حمرت در دو چشم وی ظاهر شده و صاحب این حال
از یک اربعین بیشتر نماند پس فرمان ایالت موصل بدو سپردند و او بجانب آن خطه بشتافت و در عرض آن مدت معدود
وی را اجل موعود در رسید پوشیده نماند که این داستان اگرچه در مطاوی مؤلفات قدماء قوم مسطور گشته و از مصنفات
متأخرین نیز در انشاء ثواب اخبار ملک الشعراء مرکوز است ولی جمعی از ارباب ادب مانند صاحب اعیان

و مؤلف نهایة التلخیص و جامع و فیات و غیرهم این سخن استوار ندانند و قضیه را بدین صورت صحیح نشمارند زیرا که
در کتب سیر نه از خلافت احمد بن معتصم نامی است و نه از حکومت حبیب بن اوس نشانی هرچند سعد بن محمد بن سعد
مشهور بحیص بیص که از مهره فن و اساتید سخن معدود است در طی عرایضی که نزد امام مسترشد در طلب قریه یعقوبا
فرستاده بدین داستان اشارت نموده گوید اَلمَوصِلُ کانَت اِجازةً لِشاعرٍ طائیٍّ ولی این اشارات
از آن شیخ محقق و شاعر مفلق محمول است بر مجرد متابعت مشهور و یا محض توسل بمأمول قاضی احمد بن خلکان
گوید من دراینباب بسی تتبع و تحقیق کرده ام برای این خبر اصلی نیافتم بلی آنچه از تصفح اوراق و تفحص اخبار
مستفاد گردید آن است که از ایام حیات و سنین عمر وی کمتر از دو سال مانده بود که بسعی و اهتمام حسن بن وهب
منصب صاحب البریدی موصل از مقر خلافت در حق وی عنایت شد و ارسال سرعان چالاک و انفاذ
قاصدان سریع در خصوص آن بلد بر عهده او حوالت رفت ابوعباده بحتری که کنوز ادب از پرتو ابی تمام اندوخته
و رموز کمال از توجه وی آموخته است گوید وقتی بخدمت آن استاد سخن رفتم و لختی از اشعار خویش خواندم چون
آنها را شنید باین بیت از کلام اوس بن حجر تمثل نمود

اِذا مُقرَمٌ مِنّا ذَری حَدُّ نابِهِ　　تَخَمَّطَ فینا نابُ آخَرَ مُقرَمِ

یعنی هرگاه از قبیله ما فحل ارجمندی را تیزی نیش دندان سائیده شود از دهان دیگری دندان ناب رسته گردد آنگاه گفت
نَعَیتَ وَاللهِ اِلَیَّ نَفسی یعنی سوگند بخدا که از قرائت این نظم بدیع حادثه مرگ مرا خبر دادی گفتم ترا از این اندیشه
هولناک در حرز کردگار پناه میدهم گفت یا ابا عباده با آنکه در دودهٔ آل طی مانند تو جوانی فصیح نمایش یافته پس
مرا دوره کار عمر امتداد نیابد آیا نشنیده که خالد بن صفوان منقری چون شبیب بن شبه را که از فصحای بنی منقر بود
نگریست که بازلاقت زبان و طلاقت بیان همی سخن کند گفت یا بنی این رتبت بلاغت و قدرت خطابت که از تو نگریستم
گویی شاهد انقضای عمر بلکه خود قاصد مرگ خویش دیدم زیرا که ما معشر بنی منقر هیچگاه خطیبی از سلسله ما برنخاست
مگر آنکه خطیب پیشین عنقریب درگذشت اکنون که مانند تو جوانی زبان آور در این خاندان بر وسند آمده مرا نقد
حیات بقابض ارواح سپردن باید بحتری گفت چون از ابی تمام این بشنیدم گفتم این چه کلامی است که میگویی
مرا جان شیرین فدای تو باد و خدایت عمری روز افزون بخشاد قضا را از این قضیه یکسال بیش نگذشت که او را
پیک اجل فرمان فنا برسانید و در بلده موصل پیوند حیاتش منفصل گشت و این واقعه در ماه ذی قعده الحرام یا جمادی الاولی
یا محرم الحرام از سال دویست و سی و یک یا دویست و بیست و هشت یا دویست و سی و دو علی الاختلاف اتفاق افتاد
و در خارج باب المیدان بر کنار خندق موصل مدفون گشت و ابونهشل بن حمید طوسی بر مزار وی قبه بنیاد کرد و محمد بن
عبدالملک وزیر در مرثیت او انشاد نمود

نَبَأٌ اَتی مِن اَعظَمِ الاَنباءِ　　لَمّا اَلَمَّ مُقَلقِلُ الاَحشاءِ
قالوا حَبیبٌ قَد ثَوی فَاَجَبتُهُم　　ناشَدتُکُم لا تَجعَلوهُ الطّائی

یعنی خبری خطیر از خبرهای عظیم بپا و رفته گفتند حبیب درگذشت گفتم شمار را سوگند میدهم که آن حبیب حبیب طائی نباشد

و مکی الجن شیبی در مرثیت او گفت

فجع القریض بخاتم الشعراء — وغدیر روضته حبیب الطائی
ماتا معاً فتجاورا فی حفرة — وکذاک کانا قبل فی الاحیاء

یعنی شخص سخن از فوت خاتم ارباب بلاغت و غدیر بوستان فصاحت درگذشت چنانکه در عهد زندگانی همدوش زیستند در دخمه گور نیز هم آغوش بخفتند

ابن خمیس حسین ابن نصر بن محمد بن حسین بن قاسم بن خمیس

از فقهاء شافعیه و ملقب بکعب است در سال چهارصد و شصت هجری بقریه جهینه تولد یافت در شهر موصل علم حدیث خواند و برای تکمیل بدار السلام رفت شاگردی ابو حامد غزالی اختیار نمود علم اصول و فن فقه از او آموخت و در حوزه جمعی از شیوخ فن قاضی ابو بکر شامی و شیخ ابو الفوارس زینبی و غیر هما نیز در آمد از هر یک فائدتی گرفت و در هر درس نکته اندوخت تا آنکه لقب تاج الاسلامی یافت و بر قضاوت رحبة مالک بن طوق گماشته شد مدتی در آن بلد بمیزان شرع حکم راند و عاقبت از آن منصب دوری یافت و در شهر موصل توطن گزید و بکار علم و دانش مشغولی کرد و چندین تصنیف سودمند پرداخت که از آنجمله است کتاب مناسک حج کتاب اخبار المنامات کتاب مناقب الابرار علی الجمله روزگار خویش بترویج احکام و تشیید سنن و تصنیف فقه و تعلیم تکالیف انحصار داد در شهر ربیع الاول از سال پانصد و پنجاه و دو وفات یافت جهینه بضم جیم و فتح ها قریه ایست بزرگ بقرب موصل که در کنار دجله افتاده و آن قریه مجاور دهی است که چشمه عین القیاره در آن واقع شده گویند استحمام در آن چشمه برای فالج و ریاح بارده نافع است احمد بن خلکان در تاریخ ابن خمیس کعبی گوید از شعوب عرب چند قبیله اند که منسوب بهر یک را کعبی خوانند بفتح کاف و سکون عین مهمله و معلوم نیست که ابن خمیس بکدام یک از آن قبایل منسوب

ابوبکر ازهر بن سعد سمان

از مردم بصره و مشایخ رواة و ارکان محدثین است ولادت وی در سال یکصد و یازده هجری اتفاق افتاد پدرش سعد غلام مردی از قبیله باهله بود و از این روی ابوبکر را در کتب رجال باهلی بالولاء نویسند او در فن حدیث شاگردی حمید طویل کرد محدثین عراق فن حدیث از وی فرا گرفتند و روایت خویش بوی مستند داشتند یافعی و دیگران آورده اند که ابوبکر از آن پیش که ابو جعفر منصور بر اریکه خلافت نشیند همواره در صحبت ابوجعفر بسر میبرد و با وی طریق مرافقت و اتحاد و سلوک میداشت وقتیکه منصور بر مسند خلافت جلوس کرد ابوبکر بر حسب دوستی قدیم برای تهنیت منصور بدرب سرای خلافت آمده آهنگ حضور نمود و اذن ورود خواست چون خبر استیذان وی بمنصور بردند منصور باقتضای منصب آغاز بیوفائی نمود و حاجب را بممانعت وی فرمان داد ابوبکر بناچار بازگشت و در خانه خود همی منتظر نشست تا روزیکه منصور طبقات مردم را بار عام بخشید پس ابوبکر بمنزل ابوجعفر در آمد همینکه چشم خلیفه بر وی افتاد گفت یا ابابکر از چه راه آهنگ این درگاه کردی و بچه عنوان عزیمت این آستان نمودی گفت یا امیر المؤمنین آمدم تا حق صحبت دیرین گذارم

و ترا باین موهبت عظمی تهنیت گویم منصور با غلامان گفت هزار دینار بوی تسلیم دارید و از جانب من بادی بگوئید که کاری نیکو کردی و مرا بخلافت تهنیت و تبریک گفتی ولی پس مرا از تکلیف دیدار معاف دار و قدم خود از حرکت این کارات رنجه مسار حسب الامر هزار دینار بوی دادند و آن پیغام بگذاردند ابوبکر جائزه خویش بستد و از مجلس منصور برآمد چون سال دیگر منصور بار عام داد ابوبکر بدرگاه رسید و با مردم بحضرت خلیفه وارد شد و سلام کرد همینکه منصور را نظر بدو افتاد گفت هان ای ابابکر از چه روی دیدار ما را خواستار شدی گفت شنیدم امیر المؤمنین را کسالتی عارض شده وظیفه عیادت بر خود واجب دیدم برای اداء این تکلیف بخدمت رسیدم منصور با یکی از واقفان حضور گفت هزار دینار بوی بسپار و از لسان منش پیغام گذار که شرط عیادت بپرداختی از این پس این تکلیف بر خود واجب مشناس که من بس قوی مزاج و قلیل مرض باشم ابوبکر پیغام بشنید و عطا بگرفت و بخانه برگشت چون سال دیگر در آمد و منصور روز بر انکه مقرر بود علی الرسم بار عام بخشید هم ابوبکر خود را مانند سالهای گذشته بدار الخلافه رسانید و در جرگه عامه بحضور گشایند همینکه منصور او را دید گفت دو سال از این پیش تهنیت خلافت بهانه کردی و سال گذشته عیادت مرض وسیله نمودی حالی در تصدیع ما چه دستاویز جستی گفت شنیده ام که امیر المؤمنین را دعائی است مستجاب که هر کس در سختی و گرفتاری آن دعا بخواند البته نجات یابد اینک آمدم تا آن دعا از امیر المؤمنین بیاموزم منصور گفت ای ابابکر خود را بیهوده زحمت نهادی زیرا که یک دو سال است از آن دعا یکباره اثر رفته چه من هر سال آن دعا میخوانم که تو را نبینم و از آزار دیدارت خلاص یابم اصلاً مستجاب نمیشود و چنانکه می بینی همه ساله بعذاب ملاقات مبتلا و بتکلف دیدارت گرفتارم یافعی گوید همانا منصور در این واقعه طریق حلم و بردباری سپرده با آنهمه سخت گیری و بیگذشتی که از او منقول است اینگونه سلوک را از نوادر اتفاقات توان شمرد چه اگر این مقدمات با حجاج اتفاق افتادی بر عقوبت قتل نتیجه ندادی و همچنین این قسم بذل و بخشش از ابوجعفر بس بدیع و غریب است چه صفت بخل و ملکه امساک چندان بر طبع وی غالب بوده که بابو الدوانیق ملقب شده وفات ابوبکر چنانکه جمعی از ارباب طبقات ذکر نموده اند در سال دویست و سه یا دویست و هفت وقوع یافت قاضی شمس الدین ابن خلکان در ذیل ترجمت ابی بکر گوید بصره از شهرهای مشهور و از بلاد اسلامیه معدود است که عمر بن الخطاب در سال چهارده هجری آن شهر بدست عتبة بن غزوان بنیاد کرد و در نسبت آن شهر بصری بفتح با و بصری بکسر با هر دو مجوز است چنانکه ابن قتیبه در باب اسامی بلدانی که در نسبت تغییر پذیرند بدین معنی تصریح نموده

ابو نصر سعید بن ابی الحسن بن عیسی المسیحی

از اجله و اعیان اطبا و از افاخم و ارکان این سلسله است در کل معالجات طبیه خبرتی وافی و بصیرتی کامل داشت صحت را با حذاقتی تمام حفظ نمودی و مرض را با مهارتی وافر زائل کردی در بدایت عمل در قرب سرای خلیفه الناصر لدین الله عباسی بعلاج عموم مرضی اشتغال داشت و گاهی در سرای خلافت بعلاج خادمان حرم مبادرت میجست شمس الدین محمد بن محمد بن عبد الکریم البغدادی روایت کند که در سال پانصد و نود و ... هجری

که مرض ذات‌العموم داشت الناصر لدین الله را مرض حصاة عارض گردید و بقدری درشت بود که دفعش از مجرای بول
دشوار بود پس ابوالخیر مسیحی که طبیب معتمد و معالج مخصوص وی بود از پی اصلاح مزاج و دفع مواد و تفتیت حصاة
مراتب حذاقت بکار برده معالجتش سودی نداد چون زمان مرض امتداد یافت و وجع هر روزه اشتداد گرفت
و جثه مهزول و ضعیف گشت لاجرم خلیفه بسیار ملول و دلتنگ گردیده گفتند که عود صحت و زوال مشقت را طریقی
جز بشق عضو نباشد چون از مرض شکنجها دیده و از وجع رنجها برده بود بتحمل آن مشقت تن در داد پس خواستار
جراحی شد که بحلیه چالاکی و تردستی آراسته و هم از مراتب حذاقت و مهارت ابن عکاشه جراح که در آن
عصر در آن فن شهره آفاق بود شرح گذارش نموده از محله کرخ که در جانب غربی واقع است او را بخواست و چون
حاضر گشت شرح حال خویش بدو بازگفت و موضع علت را بروی کشف نموده با جدی بلیغ بشق عضو علیل
امر کرد ابن عکاشه گفت در علاج بیماری بدین جلالت و مرضی بدان صعوبت و عملی بدان مشقت بی مشاورت
مبادرت کردن از طریق حزم بیرون است هرگاه رای خلیفه اقتضا کند در این امر خطیر با اصحاب خبرت و بصیرت
مصلحت جوییم تا بدانچه اشارت رود اطاعت شود خلیفه گفت در این فن رتبه مشاورت که را مسلم است
تا ایشان را حاضر کرد گفت ابونصر است که در مفاخر علمیه و مآثر عملیه مکانتی عظیم دارد خلیفه را بهجتی بی‌پایان
دست داد بدو گفت بایستی با کمال عجلت تو خود بروی وارد شده در صحبت یکدیگر بر من درآیید ابن
عکاشه فرموده خلیفه را کار بسته بیرون شد گویند تا قانون نذر بر خود الزام نموده بود که هر قدر بوی منفعت رسد
ربع آنرا در کنیسه سوق الثلثاء صدقه کند بالجمله با شوق تمام نزد ابونصر حاضر شده بعد از لمحه با وی بحضور خلیفه
شتافتند ابونصر مراسم بندگی طی کرده زمین ادب بوسه داد پس خلیفه رخصت جلوس بروی ارزانی داشت
بعد از ساعتی نشست و چون دهشت وی زایل گشت گفت از مراتب حذاقت آگاه شده‌ام ترا معالجت
برگزیده‌ام اکنون چنان تصور کن که خلیفه مریض روستائی در بیمارستان معالجت خویش از تو درخواست کرده
بباید در علاج من بدان جرات و گستاخی سبقت جوئی که خود در علاج چنان بیمار مبادرت مینمائی ابونصر جبین
اطاعت بر زمین سوده از طبیب مقدم و تدبیرات سابقه جویا گشت پس ابوالخیر را حاضر کردند و هر دوا و غذا که
بکار برده بود دقیقه کرد ابونصر بر حسن تدبیر و اصابت رایش تحسین نمود خلیفه برآشفت و گفت نه چنان است
که تصدیق کردی بلکه بهر روزه در هر کار طریق خطا پیموده است محض سیاست وی را بر دار کشم تا دیگران عبرت گیرند
ابونصر بضراعت و شفاعت لب گشوده گفت امیرالمومنین را بدان نعمت که خدای بروی و اجدادش ارزانی
داشته است سوگند میدهم که ابواب سیاست و عقاب را بر زمره اطبا مفتوح ندارد و این رفتار ناهنجار را
بر ایشان سنت نگذرد چه طبیب با کمال حذاقت باقتضای بشریت از خطا مامون نماند خدا داند که ابوالخیر را
در عارضه خلیفه چشم بصیرت بیدار بوده است ولی بخت نافرجامش با او مساعدت نکرده است بهر جهت عفو و اغماض
و شیمه سلاطین است شایسته باشد پس خلیفه از آن سخنان رقت آمیز بروی رحمت آورده ولی نظر نمود که

دیگر

در مجلس وی در نیاید آنگاه ابونصر بتدبیر معالجت برخواست باستعمال ادویه ملطفه مفتته و داد بان مرطبه منضجه
و مشروبات خفیفه مصلحه پرداخت و گفت امید است که از پی عنایت الهی و فیض فضل نامتناهی کار علاج برآ
اید و بشق عضو علیل محل حاجت نشود و چون دو روز بدان دستور العمل رفتار شد ستاره بخت ابونصر از وبال درآمد
و کوکب طالع الناصر لدین الله قرین شرف گردیده در شب سیم طبیعت قوت گرفت ناگاه ریگی از مجرای بول
خارج شد گویند بقدر هسته زیتون بوده بعضی گفته اند بزرگتر بوده و چون ابونصر و ابن عکاشه مستحضر شدند
مسرتها آغاز کردند و ابن عکاشه بوفای نذر پرداخت ولی در کتاب تجارب السلف مضبوط است که الناصر
لدین الله را در اواخر عمر امراض بسیار طاری شد و از همه صعبتر آن بود که هر دو چشم او را آب درآمد بقدح آن
راضی گشت چون از آن مرض خلاص یافت سنگ مثانه در وی پدید آمد و علاج آن بشق مثانه میسر گشت
ناچار تحمل آن الم رضا داد و از آن مرض شفا یافت و بر هر تقدیر امر علاج باهتمام ابونصر و ابن عکاشه صورت گرفته است
چنانکه ادای نذر ابن عکاشه بر این معنی دلالت دارد و بالجمله حذاقت ابن عکاشه و مهارت ابونصر نصرت بخشید و الناصر
لدین الله را زنگ ملال از مرآت خیال زدوده گشت و چون خاطرش را بهجت در گرفت و طبیعت را قوت فراهم آمد
اختلال احوال روز بروز در نقصان و صحت مزاج دمبدم در تزاید شد و صحت زایله بکلی عود کرد و از حمام عافیت برآمد
ابونصر را خواسته بتحسین و آفرین لب گشود پس مقرر داشت که تا وی را بدار الضرب برند و بدان مقدار که قوتش همراهی داشت
زر مسکوک حمل نموده بخانه خویش سپرد خلیفه اعیان و ارکان دولت و عشایر و ارحام خویش را طلب نموده آغاز کرد که
ابونصر در علاج من اعجاز عیسوی بکار برد هر کس بعافیت و سلامت تن خشنود شده بایستی ابونصر را دلخوش دارد
مادر خلیفه و دو فرزندش محمد و علی و همین وزیرش نصیرالدین و جمعی از خاصان و مقربانش مانند امین نجاح شرابی
و دیگران هر یک هزار دینار با خلعتی فاخر بدو مبذول داشتند گویند او را در آن روز بیست هزار دینار نقدینه فراهم شد
و زیاده از مقدار منظور جامه‌های گران بها آماده گشت و هم مقداری خطیر و مبلغی گزاف از نقد و جنس بعنوان رسوم ابدی
در حق او مقرر داشته در دیوان خلافت ضبط شد و نیز کتابخانه امین الدوله بن تلمیذ را که فی الواقع مخزن جمیع علوم بود
بوی ارزانی داشت روزگاری دراز در زمره باریافتگان بزم خلافت تقرب و منصب طبابت اختصاص داشت
و هم در آن شغل جلیل ایام بگذرانید تا در سال ششصد و هشت جهان گذران را وداع گفت و از وی فرزند قابل با اموال نفیس
و املاک با حاصل مخلف گردید پس خلیفه او را در حرز امان خویش محروس داشته در بسط عاطفت و بذل عنایت بر همگنان
رتبت مزیت و اختصاصش بخشید پوشیده نماند که علاج حصاة کلیه و مثانه بچند طریق میسر آید یکی از طرق متداوله معموله
اعمال ید است ولی اخراج حصاة کلیه باعمال ید و آلات حدید زیاده خطرناک است چنانچه شیخ الرئیس در مبحث حصاة
کلیه فرموده است وَقَدْ یَتَصَدَّی قَوْمٌ لِإِخْرَاجِهَا بِالشَّقِّ مِنَ الْخَاصِرَةِ وَمِنَ الظَّهْرِ وَهُوَ خَطَرٌ عَظِیمٌ وَفِعْلُ مَنْ لَا عَقْلَ لَهُ لیکن
اخراج حصاة مثانه بدان طریقه زیاده معمول و متداول بوده است و همواره جراحان حاذق و اطبای ماهر در آن معالجه
با کمال قدرت مبادرت داشته اند و بهترین اقسام قسمی است که شیخ الرئیس بیان فرموده است و آن طریق مقرره

ازخوبی اسباب و یکی آلات و تمرین عمل بدست اطبای فرنگستان رتبهٔ کمال یافت چنانکه در این اوان سعادت اقتران
از ترقیات شاهنشاه جمجاه خلد الله ملکه و سلطانه و همت ملک زادهٔ دانشمند وزیر علوم اطبای مدرسه مبارکه دار الفنون بنهایت
سهولت باعمال سنگ مثانه بیرون می آورند

ابن العطار ابو الخیر بن ابی البقاء بن ابراهیم النصرانی

از معتبرین اطبای بغداد بوده مولد و منشای وی نیز همان دیار است بحسن عمل و خوبی علاج زیاده شهرت داشت و بیمن قدم
و رفتار نیک او راهی ستوده‌اند در اوایل حال اعمال طبیه و معالجات خدام الناصر لدین الله عباسی مفوض بوی بود و پس از
اطبای مخصوص گردیده و در زمره معتمدین اختصاص یافت و همواره بصلاة بسیار و عطایای زیاد او را بر امثال و اقران
تقدم و برتری میداد و سالهای دراز حفظ صحت و ازاله مرض خلیفه بر تدابیر طبیه وی منوط بود آخر الامر
بواسطه عارضه سنگ مثانه که خلیفه را حادث گشت و از عهده علاج بقسمی که بایست بیرون آمدن نتوانست از نظر خلیفه
مردود و از دربار خلافت مطرود گردید چنانکه در شرح حال ابونصر مسیحی یاد کردیم آورده اند که وقتی نور الدین ارسلان بن
عز الدین مسعود والی موصل را ضعف معده عارض آمد و از سوء تدابیر آن مرض بسوء هضم منجر گردید و بتجدید پی
شدت کرد که امر غثیان بقی منتهی میشد و اطبائیکه در اطراف آن ملک و حوالی آن شهر بودند معالجت برخواستند
سودی نبخشید ضعف قوت گرفت و مرض شدت یافت ناچار شرح حالات خویش بخلیفه معروض داشت و هم
از دار الخلافه طبیبی برای معالجت خویش درخواست کرد محض تفقد و تفضل که خلیفه را با وی بود ابو الخیر را برای آن امر
نامزد کرده و او را بجانب موصل بفرستاد و چون ابو الخیر بموصل رسید بر طریقی که موصل مطلوب بود اسباب مرض را استنباط
کرده از قبلیهات تشخیص کافی نمود و باصلاح سایر تدابیر شربتی که اصل و عمود آن افسنتین بود با سرکه ترتیب داد و چون
نور الدین بگفته بدان شربت مداومت جست و هم سایر تدابیر مقرره بکار برد و از شفاخانه شافی حقیقی آن تدابیر سودمند
شده روز بروز آثار بهبودی ظاهر گردید و آن مرض را برء حاصل گشت امیر نور الدین را مسرت و ابتهاج بسیار دست
داده بصلات و جوایز بسیار او را بنواخت و با ثروت بی نهایت و اعزاز و اکرام تمام وی را بمقر خود باز گردانید و چون
ببغداد وارد گشت از مراتب صداقت و حذاقت او خلیفه الناصر لدین الله آگاه گشت باسترضای خاطر نور الدین ارسلان
خلیفه نیز او را بمزید الطاف بر آنچه نور الدین بوی مبذول کرده بود اضافت آورد و از آن روی زیاده غنی و بی نیاز شد
و هم آورده اند که ابو الخیر را در خزانه دل هیچ محبتی چون حب کتب و هوای مؤلفات مفیده نبود و از آنچه برای
خویش کتابخانه ترتیب داده بود و در آنجا چندان از کتب نفیسه فراهم کرد که مزیدی بر آن متصور نبود و از عادات
مقرره و آداب معلومه ابو الخیر آن بود که هرگاه کتابی نزد وی ببایعت میبردند بهر نوع که او را مقدور بود در خرید
آن کتاب جد و جهد مینمود و هرگاه با وجود آن احوال فروشنده را در بیع آن کتاب مضایقتی میرفت و ابو الخیر را
بر ازدیاد ثمن امتناع بود لاجرم چند ورق از آن کتاب را بقسمیکه بایع نداند خارج میکرد و آن کتاب ضایع و ناقص
میماند از آن سبب کسی را بدان کتاب رغبت نمی شد و از بها جامد شده ثانیاً نزد خودش آورده

بقسمی که میخواست خریداری میکرد و ویرا این عمل در بغداد و سایر بلاد شهرتی بود و از آن روی امانت و دیانتش بخیانت
منسوب بود و عموم اطبا در بارهٔ او قدح و ذم کرده اند و هم آورده اند که ابو الخیر را روزگار زندگانی زیاد امتداد
داشت و در مکنت و تمول بجائی منتهی رسید و از وی خلفی که تواند مخلف را ضبط کند نماند و بکنیزی داشت چنانکه شرح
حالش قوم مبیان کرده و هم آورده اند که ابو الخیر را در طریق علاج بصیرتی وافی و خبرتی کافی بود و طبیعت را که
حکما قوه مدبره الهیه دانند همواره در کار خویش مدد مینمود و با مماشات طبیعت همراهی داشت و مرض هر قدر
قوی بود بدوای ضعیف اقتصار میجست بدان سبب معالجات او را خطر و ضرری نبود و در اغلب اوقات بصحت
منتهی میگشت صاحب تاریخ الحکما از قسم بن طلحه حکایت کند که دریکی از خانوادهٔ اجلاء اعاظم بغداد درازنی بود
در اطراف سرهٔ وی تفرق اتصالی بهم رسید که بجلد و عضلات و صفاق و سرب و امعا منتهی گشت بمرور
ایام آن تفرق اتصال بناصور منجر شد بنحوی که مدفوع از آن محل خارج میگشت و هرگاه شرابی یا طعامی رقیقی
صرف مینمود از آن محل مندفع میشد جمعی از اطبا و جراحان بغداد بمعالجت کوشیدند و لوازم سعی و اهتمام را مبذول
داشتند سودی نبخشید لاجرم با بو الخیر رجوع نموده از وی استعلاج کردند ادویه اکاله و مراهم مدمله که در آن موضع
استعمال میکردند منع نمود مقرر داشت چند روز آن موضع با آب نیم گرم شستشو کردند زمانی نگذشت آن زخم را
طبیعت بقوت خویش ملتحم کرده و بحالت اصلی خود عود داد و از اینگونه معالجات و این قبیل تدابیر طبیه از وی
زیاد نقل کرده اند و ابو الخیر را بعد از آنکه خلیفه قدغن فرمود دیگر بحضور وی نرود منصبش را با بونصر مسیحی داد
زمانی نگذشت در بغداد در سنه ششصد و هشت هجری وفات کرد و از کلمات اوست که گفته هرگاه طبیب اسباب
و علامات مرض تشخیص کند که علاج آن بحقنه و تدهین و سایر معالجات مقدور باشد بحقنه و تدهین اقتصار کند
و آن دوا را قائم مقام کل معالجات قرار دهد رعایت مماشات طبیعت که عمده مقصود اطباست البته بصلاح
و صواب نزدیک و از خطر و آسیب دور است و هم گوید در استعمال مسهل بایستی شروط مقرره اساتید را
رعایت کند و الا مایه خطر و سوء عاقبت خواهد بود و همچنین در استعمال فصد هرگاه با بینها مبادرت ورزد خطر کلی
و ندامت بسیار خواهد داشت و هم او گوید در ازاله مرض باعانت طبیعت منوط و حفظ صحت برعایت عادت مستمره
مربوط است و اصحاب تجربت و بصیرت دانند که این گفتار مانند لآلی آبدار است باید هر طبیب آویزه گوش سازد که هم
از دست زبان مردم مصون و هم در نزد خالق مفتخر و سرافراز خواهد بود

ابو علی بن ابو الخیر المسیحی

در زمره اطبای بغداد بجودت ذهن و سلیقه مستقیمه مشهور بوده در ایام پدرش ابو الخیر که شرح حالش مسطور شد
در نزد اطبای عالم بغداد مثل ابو الفرج بن ثوما و دیگران علم طب بیاموخت و در نزد پدر علم علاج و صنایع عملیه
اخذ نمود و بواسطه شهرت پدر اکثر امرای بغداد و وزرای دربار در دفع مرض و حفظ صحت رجوع بوی مینمودند
و خود نیز بر خلاف قانون طبیه عمل نمینمود و زمانیکه پدرش وفات کرد مالی زیاد از منقود و منقول و املاک و غیره

برجب ارث بوی رسید و فورغی با نقصان عقل در یکجای جمع آمد سبب شد که صنعت پدر و سیرت اطبا را پشت کرده
بملاهی و مناهی روی آورد و جمعی از اهل فسق و فجور را با خود یار کرده شب و روز بشنایع اعمال و فضایح افعال
میگذرانید اتفاقا در شب جمعه یازدهم ربیع الاول سنه ششصد و هفده هجری بزمی ترتیب داده با زنی از فواحش
بغداد موسومه بستی شرف بعیش و عشرت مشغول بود بحکم ابراهیم بن خلیل که صاحب شرطه بغداد بود او را گرفتند
و بحبس بردند بعد از تحقیق معلوم کردند که جمعی از نسوان بغداد که از خانواده اجلاء و امراء بودند با وی مراوده
دارند که از جلالت حیثیت رکابدار بود و پس حکم شد که آن زنها را گرفته در سجن مشهور بطرارات که مخصوص نسوان
بود نگاه دارند و از مقر خلافت بقتل او فرمان رفت جمعی بشفاعتش برخواستند او را به ششهزار دینار خریدند
اگرچه رشته حیاتش قطع نشد ولی شهریه و مرسومیکه از دار الخلافه داشت مقطوع گردید و همین کردار ناهنجار
باعث آن گردید جمیع مالی که داشت بوسایل و طرق دیگر از دست وی بیرون رفت بعسرت و فقر مبتلا گردید
و هم در آن سوء حال که میگذرانید در سنه ششصد و بیست هجری درگذشت

ابو الفرج عبد الله بن الطیب الطبیب

از اجله حکما و از افاضل اطبا و از مشاهیر و متمیزین در صناعت طب است چنانکه در آن علم رتبت بلند داشت در علوم
فلسفه نیز دارای مقام عالی بوده است در اوایل امر و بدایت حال در نزد جاثلیق که عالم و بزرگ نصارای بغداد
بود بشغل کتابت مشغول و از همسران ممتاز شد از آن پس چنانچه ابو الخطاب محمد بن ابی طالب در کتاب شامل گوید
تحصیل علم طب را در نزد ابو الخیر بن الخمار که شرح حالش مسطور گردید بپایان برد و پس در آن علم شد که از هر مرز و
بوم برای اکتساب فن طب و سایر علوم محصلین بمدرسش بار می گشودند گویند اداره بیمارستان عضدی
در عهده وی بود در آن امر بجدی مواظبت داشته که همواره در آنجا بسر میبرد بلکه مدرس و مطب خود را در آنجا قرار داده
بدرس و علاج مرض مشغول میشد مؤید این قول آنکه صاحب طبقات گوید ابو الفرج را بر اغلوقن جالینوس
شرحی است که من خود در آن شرح از خط ابو الفرج سطری دیدم که این عبارات را نگاشته بود در یازدهم شهر
رمضان سال چهار صد و شش هجری در بیمارستان عضدی این کتاب را قرائت کردم با آنکه در اداره بیمارستان
و اشتغال تدریس و مباشرت اعمال جد وافی و سعی کامل داشت و او خود با شیخ الرئیس بو علی سینا معاصر بوده است
و آن بزرگ دانشمند کلمات و تصانیف وی را در طب مدح مینماید و در حکمت طعن میزند چنانکه شیخ الرئیس را مقاله ایست
که بر روی نوشته در آن مقاله عباراتی آورده که ترجمه اش در پارسی بدین نحو است بدرستی که یافته ایم کتبی چند را
که شیخ ابو الفرج بن طیب در طب نگاشته آنها را درست و پسندیده دیده ایم بر خلاف تصانیفی که در منطق
و طبیعیات و پاره از ریاضی نموده است و از شیخ موفق الدین یعقوب بن اسحق بن القف نصرانی حکایت شده
که گفت دو نفر از بلاد عجم آهنگ بغداد کرده بودند برای آنکه در نزد ابو الفرج تحصیل علم طب و تکمیل عمل نمایند
چون ببغداد رسیدند از مدرس وی نشان جستند گفتند او امروز بجهه عبادت در کنیسه است پس آن دو نفر با کمال میل

و نهایت

و نهایت شوق روی بکنیسه گذاشتند چون داخل آنجا گردیدند از شخص ابو الفرج جویا شده بعد از شناختن دیدند جامه پشمین
در بر و بآداب نصاری سر برهنه کرده و آلت بخور و مجمر آورده بدست دارد و همی ادویه عطریه در آن میریخت بوضعیکه طریقه مذهب
نصاری بود بر دور کنیسه میگردانید و بخور میداد پس آن دو تن از حالت شیخ در تعجب شده با یکدیگر بپارسی بعضی سخنان میگفتند
و مدتی نظر باو دوخته خیره مانده بودند چنان حکیم فرزانه که صیت فضل و کمالاتش در اقطار عالم منتشر است چگونه بر آن
هیئت و حالت تن در داده است شیخ جواب و سؤال آن دو را بخبرت دریافت پس از آن که از اعمال فارغ گردید جامه
پشمین برکنده استری حاضر نمودند و سوار گشته غلامانش در اطراف پیاده و آن دو نیز همراهی کرده تا منزل رسیدند
چون هنگام تدریس رسیده تلامذه وی حاضر شده آن دو را بخواست در مجلس تدریس نشانید بعد از فراغ روی بر آن
دو نفر کرده گفت آیا حج گذاشته اید گفتند نگذاشتیم پس در تعلیم و تدریس ایشان بمماطله و مسامحه بگذرانید تا اوان حج
برسید آنگاه گفت اگر اراده دارید من استاد شما باشم اول بحج مبادرت کنید زیرا اگر بسلامت مراجعت نمودید
آنچه را از تحصیل علوم خیال دارید در عهده من است پس آن دو نفر روی بمکه گذاشتند بعد از ادای اعمال و قضای مناسک
حج معاودت کرده روی بدار السلام بغداد نهادند در حالیکه آثار سفر از ناصیه ایشان پیدا با رنگ متغیر سرهای اقرع
و جامه های چرکین درک حضور استاد را نمودند شیخ ایشان را از آداب حج سؤال کرد پس یک یک بیان کردند گفت
در زمانی که رمی جمرات میکردید برهنه و چرکین بودید در دست شما سنگها بود هروله میکردید و سنگها را می انداختید
گفت آری و بیشتر از اعمالیکه بجا آورده بودند بیان کردند گفت بلی چنین است اینگونه اعمال را از طریق نقل اخذ کنند
نه از اجازت عقل پس آن دو نفر دانستند که شیخ را غرضی از آن حج نبوده جز آنکه ایشان را بر این معنی آگاه کند که آنچه از من
دیده و در تعجب شدید مدار آنها بر تعبد است نه بر احکام عقلیه و در جمیع ملل اینگونه اطوار و این قبیل کردار معمول است
پس آن دو نفر از جمله تلامیذ و اجله شاگردان وی شدند و مدتها در خدمتش باخذ صناعات طبیه اشتغال داشتند و در
علوم بدرجات عالیه رسیدند و تلامیذ وی که بعد از او مشهور زمان بودند از این قرار است که نوشته میشود ابو الحسن بن
بطلان ابن البوزج ابو جعفر بن کوخون ابو الفضل ابرابردی و عبید و ابن مصوصا و ابن العلیق و از فضلا و مشاهیر
اطبا که معاصر وی بودند صاعد بن عبدوس ابن لقاح حسن الطبیب بابلی که بعضی او را استاد شیخ میدانند ابو علی بن سینا
عیسی ابن علی بن ابراهیم بلال کاتب که کنیه بیحیی بوده ابو الحسن بصری زهرون رجاء الطبیب از اهل خراسان و این
طبیب دانشمند را بر شرح کتب رغبتی تمام بوده چنانچه از کتب بقراط و ارسطو و جالینوس بدین تفصیل شرح نموده و کتب
امام بقراط که شرح کرده بدین موجب است شرح کتاب ابیذیمیا شرح کتاب فصول شرح کتاب طبیعة الانسان شرح کتاب
اخلاط و کتبی را که از ارسطو شرح کرده بدین تفصیل است شرح کتاب قاطیغوریاس شرح کتاب باری ارمینیاس
شرح کتاب خطابه شرح کتاب انولوطیقا اول و دویم شرح کتاب طوبیقا شرح کتاب سوفسطیقا شرح کتاب شعر
شرح کتاب حیوان و کتبی که از جالینوس شرح کرده بدین تفصیل است شرح کتاب فرق شرح کتاب فرق شرح کتاب
صناعة الصغیر شرح کتاب نبض صغیر شرح کتاب اغلوقن شرح کتاب اسطقسات شرح کتاب مزاج شرح کتاب علل و اعراض

شرح کتاب علل و اعضای باطنه شرح کتاب نبض کبیر شرح کتاب حمیات شرح کتاب بحران شرح کتاب ایام بحران شرح کتاب حیلة البرء شرح کتاب ثمار و تدبیر الاصحا شرح کتاب منافع الاعضا شرح کتاب ایساغوجی فرفوریوس و کتب دیگر غیر از شروح که از تصانیف و تالیفات اوست کتاب جواب مسائل حنین بن اسحق کتاب بحث و شمار در طبیعی و فلسفه مقاله در قوای طبیعیه حواشی متعلق بامراض عین مقاله در شراب مقاله در محبت شرح انجیل مقاله در خوابها و متمایز کردن صحیح آنها از سقیم بر مذهب فلسفه مقاله در علت اینکه برای هر خلطی دوای خاصی که استفراغ کند قرار داده شده و برای خون مانند سایر اخلاط دوائی قرار داده نشده مقاله در جواب اینکه از او سؤال کرده اند از باطل کردن اعتقاد باجزائی که قابل قسمت نیستند و سائل طاهر بن جابر بسکری بوده که شرح حالش در این کتاب نوشته میشود

و ابو الفرج در زمان القادر بالله عباسی بوده ولی سال وفاتش بنظر نیامد

ابن فهد جمال الدین احمد بن محمد بن فهد الاسدی

فاضل فقیه مجتهد زاهد عابد ورع تقی نقی در سال هفتصد و پنجاه و هفت هجری تولد یافته در بلده حله نشو و نما کرد چون در مرحله رشد و تمیز را قدم نهاد از پی تحصیل علوم و اکتساب معارف نحریست علی بن خازن حایری که از شاگردان شهید اول بود باستادی برگزید روزگاری در مدرس آن فقیه دانشمند باستفادت بگذرانید و در علوم فقه و فن حدیث مقامی بلند یافت باقتضای علو همت بر آن مراتب قناعت نکرده در مدرس جمعی از محققین عراق که اسامی ایشان شرح میکنند شیخ نظام الدین علی بن عبد الحمید نیلی و شیخ ضیاء الدین علی بن شهید اول و سید بهاء الدین علی بن عبد الکریم و غیرهم نیز مدتی دراز باستفاضت بگذرانید تا آنکه از اقتباس فوائد آن مشایخ عظام بی نیاز شد و خود درجه استنباط احکام و استخراج فروع را فایز گشته از حضیض تقلید باوج اجتهاد ارتقا جست پس بتکمیل معنی انسانیت همت گماشته طریق فقر بپیمود تا از صفای ریاضات زنگ دواعی نفسانی و وساوس شیطانی از لوح خاطرش زدوده گشت و کمال معنوی با جمال صوری ضمیمت نمود شریعت و طریقت باهم جمع کرده آنگاه در یکی از مدارس حله مسند افادت و افاضت بسط کرد جویندگان انسان کامل از هر جا گرد وی در آمدند و تعلیم و ارشاد آن فقیه فقیر و مجتهد مرشد در تکمیل مراتب علم و تحصیل مقامات عرفان مساعی جمیله مبذول داشتند پس هر یک بر حسب استعداد خویش بمقامی ارجمند رسیدند و چند نفر از فقهاء آن حوزه و عرفاء آن حلقه در اشتهار رتبتی بلند یافتند و نام ایشان در صفحه روزگار بیادگار بماند من جمله شیخ زین الدین علی بن هلال جزایری است که در ترویج احکام و نشر فنون بدرجه بود که مانند محقق کرکی و ابن ابی جمهور احسائی در مدرس کمالاتش تربیت یافتند و دیگر سید محمد نوربخش است که سالکان طریقت و طالبان حقیقت را مرشدی یگانه بود و دیگر سید محمد بن فلاح واسطی است که سلسله مشعشعیه را نخستین والی است و در ملازمت ابن فهد بر بعضی غرائب امور و عجائب اعمال دست یافته بدان وسیله بر مملکت خوزستان مستولی شد و آن کشور برای او و اولادش مسلم گشت و هم شیخ علی بن محمد طائی است که خود از آن پیش که سعادت صحبت او دریابد قصیده در محبت استاد بنظم آورده بجانب حله روانه کرد و در مجلس افادت و حلقه افاضت ابن فهد انشاد کرده

این چند بیت از آن قصیده انتخاب و ثبت شد

معاقرة الاوطان ذل و باطل ... ولا سیما ان فارقتها الغوائل
فلا تسکنن دار الهوان ولا تکن ... الی العجز میالا لامثالها مائل
وما الاهل الا من رای لک مثل ما ... تراه والا فالمودة عاطل
اذا کنت لا تسعی عن النفس ضیمها ... فانت لعمری القاصر المتطاول
اذا ما رضیت الذل فی غیر منزل ... فانک الذی عن ذروة الذل نازل
اری فی منا ما کان فی الکون مثله ... ولا حدثت عنه القرون الاوائل
اری ان هذا الدهر لم یبق عنده ... من الناس الا جاهل او متجاهل
اخی شمر عن ساق العزم من فوق ضامر ... یفوق الصبا عدوا علی الشد کامل
وخل بلادا من وراک لمن تری ... بسفک الدما فی اشهر الصوم کافل
وعرج علی ارض العراق میمما ... الی بلد فیه الهدی والافاضل
اتح بنواحی بابل بعراصها ... وحی بها من للافاضل فاضل
جمال الوری رب الفوائد کاشف ... الغوامض مما لم تطقه الاوائل
تری حوله الطلاب ما بین مورد ... لطائف ایجاب واخر سائل

وسله اذا ما جئته دعواته
لذنب وله عزت علیه الوسائل

حاصل مراد آنکه در وطن مألوف زیستن خود تنهائی خواری دهد و ذلت بخشد خصوصا اگر در آن مقام پیوسته با شکنج حوادث گرفتار باشی پس در کاخ مذلت ساکن مباش و عنان عزیمت بجانب عجز و ناتوانی منعطف مکن چه هیچکس با کجروی رتبت بزرگی در نیابد حب ارحام و اقوام ترا غره نسازد و از آهنگ ارتحال باز ندارد چه اقارب و عشایر تو آن کسانند که از برای تو همان خواهند که تو خود برای خویشتن خواهی اگر نه چنان باشند دوستی در میان نباشد و اگر استراحت و تن آسائی ترا بر آن ندارد که مذلت و حقارت از خویش بگردانی قسم بجان خودم تو در باره خویش تقصیر و تطاول کرده باشی با آنکه ترا انتقال بدار عزت میسر شود هر گاه در خطه خواری بسر بری چنان است که بپای خویش از اوج عزت فرود آمده و در حضیض مذلت مقام گرفته همانا روزگاری می بینم که مانند آن دیده ندیده و گوشی نشنیده است چه از اصناف مردم در این زمان جز سفلگان و بیخردان کسی پسند نیفتد ای برادر گرامی زین عزیمت بر آن بادیه پیمائی شو که بر باد صبا سبقت گیرد و این سرزمین را بآن مردم واگذار که در ماه صیام خون مسلمانان بریزند در آهنگ عراق بشهری عطف عنان کن که در آنجا مقام هدایت و محط رحال افاضل است و در نواحی بابل در عرصه آن شهر بار بگشای و بحضور سرآمد اهل فضل شتافته شرط تحیت بجای آر همان یگانه که بحلیه ذات مسعود پیکر بنی نوع انسان بیاراسته و فوائد علمیه را بر ایشان

به این مشابه اظهار دارد که گوئی خداوند آن نهانست و با سرانگشت کثرت عقده اشکال از شبهات غوامضی باز کرده که دست
قدرت دانشوران قدیم از گشودن آنها قاصر آمده چون بحضرت وی در آئی طالبان علوم را بینی که در گرد وی جمعند برخی لطائف ابحاث
دار در آورده و قومی از دقایق مطالب سؤال کنند اگر بدان آستان رسیدی این ارادتمند که تو از عرایض اخبارات شاید
در خاطر بگذران و دعای خیر برای وی التماس کرده از آن انفاس شریفه استمداد کن باجمله در کتب سیر و مغازی مسطور است
که چون قرا یوسف ترکمان بیران شاه گورکانی غالب آمده و مملکت آذربایجان و عراق عرب را تسخیر کرد میرزا شاهرخ
تعصب برادر در مدافعت برخواست حافظان کلام الله را که پیوسته ملازمت داشتند بفرمود تا برای استیصال خصم دوازده
هزار نوبت سوره انا فتحنا را ختم نمودند چون از تاثیرات قرائت قرا یوسف از پای در آمد عراق عرب بفرزندی میرزا اسپند
مسلم گشت دوازده سال در آن سرزمین حکمرانی کرد در سال هشتصد و چهل هجری ابن فهد را با گروهی از علمای امامیه
از سایر بلاد که در حله بودند بخواست و از علمای عامه و متکلمین خاصه مجلسی ترتیب داد چنانچه شاه خدابنده و سلطان محمد الجایتو
برای تحقیق حق از آن دو گروه مجلسی بپا داشت بالجمله میرزا اسپند ایشانرا در مسئله امامت بسخن در آورد و فریقین هر یک
با دله خویش بر خصم حمله آوردند و داد مناظرات و جدال بدادند و از تائید باطن آل البیت سلام الله علیهم اجمعین ابن فهد
در آن مجمع بر حقیت مذهب جعفری براهین قاطعه اقامت نمود چون حقیقت آن مذهب کالشمس فی رابعة النهار روشن گرد
حقانیت تشیع بر خاطر میرزا اسپند مکشوف گردید از عقیدت اسلاف خود دست بداشت و ترویج تشیع را عازم گشت
و بفرمود تا در بلاد عراق بنام ائمه اثنا عشر علیهم السلام خطبه خوانند و از مین اسامی متبرکه که عنوان خطب و زیب صفحات دراهم
و دنانیر کردند گویا رایت نصرت و آیت فتح بدست میرزا اسپند افتاده از فتوحات پی در پی اطراف عراق را از وجود
مخالفین صاف کرد چنانچه قاضی نورالله گوید که میرزا اسپند را در ایام حکومت بغداد با برادران و برادرزادها و بعضی
امراء آق قویونلو که در آن سرحد بودند محاربه و منازعه بسیار واقع شد و در اکثر ظفر او را بود و بدان پایه که میرزا جهانشاه
که والی آذربایجان بود با آنهمه عظمت از عهده او بیرون نمی آمد بر طالبان دقایق علم رجال مستور نماند که در میان علمای امامیه
رضوان الله علیهم دو نفر باین اسم نام برده شوند و از جهات چند اشتباه حاصل آید چون هر دو را نام احمد و انتساب
بفهد است در عصر و روایت که از ابن المتوج آورند نیز اشتراک داشته اند و هم بر کتاب ارشاد علامه حلی هر کدام شرحی
نوشته اند پس لازم دانستیم محض امتیاز و افتراق ایشان سخنی گوئیم در کتب رجال چند قرینه برای تعیین مراد و رفع
اشتباه مقرر شده است من جمله ابن فهد را که اینک بشرح احوال وی پرداخته ایم در لقب و نسب جمال الدین
علی اسدی گویند و آن دیگرا شهاب الدین احسائی مقری خوانند و دیگر آنکه کلمه فهد نام جد اعلای ابن فهد حلی بوده
ولی ابن فهد احسائی پدرش فهد نام داشته و هم روایت ابن الخازن را قرینه امتیاز شناسند زیرا که ابن فهد حلی
بدین معنی اختصاص یافته و دیگر در مؤلفات و تصانیف آن دو امتیاز گذارند چه فاضل احسائی صاحب کتاب خلاصة التنقیح
فی مذهب الحق الصحیح است و عارف حلی را مصنفات از قراری است که مذکور میداریم کتاب عدة الداعی
و نجاح الساعی کتاب المهذب البارع فی شرح المختصر النافع کتاب المقتصر شرح الارشاد کتاب التحصیل فی صفات العارفین

کتاب الهدایه فی فقه الصلوة کتاب الدر النضید فی فقه الصلوة کتاب الدر الفرید فی التوحید کتاب اسرار الصلوة
کتاب الفصول فی الدعوات کتاب المحرر کتاب الموجز الحاوی کتاب مصباح المبتدی و هدایة المهتدی شرح الالفیه للشهید
کتاب کفایة المحتاج فی مسائل الحاج رساله موجزه فی منافیات نیات الحج رساله مختصره فی واجبات الصلوة رساله
فی تعقیبات الصلوة من الادعیه و آدابها المسائل الشامیات المسائل البحرانیات رسالة اللمعة الجلیة فی معرفة النیه
از قراریکه در لؤلؤه مضبوط است لفظ جلیه را که در اسم رساله اخیره آورده با جیم معجمه بر وزن نقیه باید قرائت کرد بعضی
تحریف نموده با حاء مهمله میخوانند و این خود غلطی است که از توهم انتساب آن رساله ببلده حله ناشی گردیده ابن فهد
گوید در عالم واقعه دیدم که شریف مرتضی دست خویش در دست مبارک جدش امیر المؤمنین علیه السلام نهاده
در صحن روضه سید الشهداء ارواحنا له الفدا میخرامند شریف لباسهای حریر سبز در بر دارد پس بحضور شتافتم و شرط
تحیت بجای آوردم شریف روی بمن نموده فرمود مرحباً بناصرنا اهل البیت یعنی خوش آمدی یاری دهنده خاندان رسالت
آنگاه از مصنفات من پرسید من عرضه داشتم پس گفت کتابی تصنیف کن که بدان تحریر مسائل و تسهیل ادله و اصول
نمائی و در آغاز آن بگوی و بنویس بسم الله الرحمن الرحیم الحمد لله المتقدس بکماله عن مشابهة المخلوقات چون از خواب
برخواستم بموجب دستوری که شریف داده بود بتصنیف کتاب تحریر پرداختم و از مصنفات وی رساله ایست که
برای تلمیذ خود سید محمد فلاح ترتیب داده است کلماتی چند از عبارات معجز آیات امیر المؤمنین علیه السلام که در صفین
بعد از شهادت عمار یاسر فرموده اند بدست آورده و از تلمیحات و اشارات آن عبارات بلطف قریحت و سلامت ذهن
خروج چنگیز خان و ظهور سلاطین صفویه را استنباط کرده است فلهذا در آن رساله بر سبیل وصیت میگوید حکام حویزه
و ملوک خوزستان را که از نژاد ابن فلاحند لازم دانم که هنگام طلوع دولت صفویه اطاعت آن سلسله را در عهده شناسند
و هر یک از سلاطین آن دودمان را دریابند بیدرنگ بخدمتش مبادرت کنند و دیگر از مؤلفات ابن فهد کتابی است
که در آنجا غرایب امور و عجایب اسرار راجمع کرده و آن کتاب نیز نصیب سید محمد ابن فلاح مذکور گردیده چنانکه ملکزاده دانشمند
و وزیر علوم در اخبار مستبین آورده که ابن فهد کتابی در علوم غریبه داشت و در حین احتضار آنرا بیکی از خدمه داد
که در فرات اندازد سید محمد بن فلاح بحیله آنرا از وی گرفته از برکت آن امور غریبه حدود خوزستان را مرید خود ساخت
بالجمله ابن فهد در سنه هشتصد و چهل و یک که روزگار زندگانیش بهشتاد و پنج سال رسیده بود سرای فانی را وداع
کرد بجوار رحمت پروردگار شتافت و در جوار مشهد مطهر حضرت ابو الائمه حسین بن علی سلام الله علیهما مدفون گردید
اکنون بقعه وی در وسط بوستانی است که سابقا باغ نقیب علویین بوده و در جنب خیمه گاه سید الشهدا واقع شده است
ارباب تقوی و قدس چون بخاک وی بگذرند شرط تعظیم بجای آورند و از باطن آن شیخ بزرگوار استمداد نمایند کرامات چند
از آن مزار شریف حکایت میشود که نگارش آنها موجب اطناب گردد

السید ابراهیم بن السید محمد باقر القزوینی

از اکابر رؤسا و متأخرین است در عهد خاقان مغفور فتحعلی شاه قاجار نور الله مرقده که عنوان شباب علم و کمال بود

وی از طراز اول معدود میگشت و در دور سلطنت شاهنشاه مبرور محمد شاه غازی طیب الله مضجعه ریاست تدریس
حائر مقدس که محط رجال علماء آفاق بود یکباره باو انحصار یافت و صیت زهد و فضلش باطراف مدن اسلام برآمد از عراق
عرب و مملکت عجم الی اقصی بلاد هند مسلم شد و چندان ریاست عامه و مکانت قبول گرفت که کافه مردم شیعی در وظائف
دینی و تکالیف الهی رسائل و مکاتب خویش از اقطار و اصقاع باستان وی اختصاص دادند و در امر تقلید و اداء حقوق
و قضاء دیون و سایر احکام اسلام و شئون نیابت امام به دیگر فقهاء عصر و رؤساء عهد کمتر مراجعت جستند و ضوابط
فن اصول و دلائل علم احکام بنتایج افکار ابکارش چنان استوار داشت که گوئی صناعت مبادی فقاهت بآن
سلسله جلیل انحصار یافت اکنون علم و تقوی بدان دودمان عالی در عداد ودایع و مآثر آن سید بزرگوار بشمار آید که اعلاف
آن خاندان شریف کابراً عن کابر بوراثت برده و بر شرایط پاس شریعت و حراست حدود ملت و نشر احکام دین
و ترویج فنون علم قیام و اهتمام فرمایند و بدین دولت جاوید آیت پس از رحلت سید الفقهاء طاب تربته مسند تدریس
و منصب ترویج از این سلسله جلیل بوجود مبارک حجة الحق مجتهد العصر استادنا الاعظم میر سید علی دام ظله الممدود زینت گرفت
و ریاست ملک قزوین و مضافات آن بالوراثه والاستحقاق بوی اختصاص یافته چنانکه بعون الله عز و جل در ترجمت آن
بباب همین نگارش خواهیم داد علی الجمله تمجید و مدح و توثیق و ثناء سید بسیار باشد اگر کسی خواهد تا شرح غزارت
فقه و احاطت اصول و مقام زهد و رتبت ورع و طیب اخلاق و کرائم ملکات وی استقصا کند ناچار از سیاق
اختصار که بناء اسلوب این نامه دانشوران بر آن است بیرون نهد پس بهتر آنکه ورقی چند از خلاصه اخبار و نوادر
آثارش بیاوریم و در سند حدیث او بروایت ثقات تلامیذش اتکال جوئیم و بیشتر حکایاتش از کتاب قصص العلماء
تألیف میرزا محمد تنکابنی و کتاب روضات الجنات تصنیف سید محمد باقر اصبهانی که هر دو از افاضل شاگردان وی
و معتمدین علماء عصرند نقل نمائیم همانا آن عالم عامل اصلاً از اشراف موسویه خوئین است که از مضافات محال خمسه معدود
گردد ولی در بلده قزوین نشو و نما یافت و از آنجا در خدمت پدر خویش بکرمانشاهان ارتحال جست چون پدرش از هنر
و پارسائی بهره وافی داشت نواب محمد علی میرزا که حکمران آن ملک بود او را نزدیک خود بخواند و در جوار خویش بنشاند و فرزندان
هنرمند بدست او سپرد تا بلوازم تربیت و شرائط تکمیل ایشان عنایت ورزد سید خود بر حسب توطن و اقامت پدر
بمجالس درس علماء آن شهر آغاز آمد و شد کرد و مبادی علوم نزد اساتید و مدرسین آن بلد قرائت نمود و پس از چندی بـ
عزیمت آستان مقدس ثالث الائمه صلوات الله علیه نموده در آن رتبت مقدس رحل اقامت افکند و در خدمت افاضل
مجتهدین و اکابر فقهاء و اصولیین باقتباس علوم و اقتناء کمالات کمر بست چندی در مدرس فقیه کامل میر سید علی
صاحب شرح کبیر حاضر گشت و زمانی مدید در مدرس استاد الکل شریف الدین محمد آملی الشهیر بشریف العلماء بسر برد
و فن اصول نزد او محکم ساخت و تقریرات آن استاد تدوین و تألیف نمود و بنام ضوابط الاصول مترجم فرمود
آنگاه برای اتقان مراتب فقاهت از ارض طف بنجف اشرف رحلت گزید و بمدرس شیخ زاده اجل شیخ علی بن الفقیه
الاعظم الشیخ جعفر النجفی در آمد و مدت هفده ماه در حوزه تدریس او حاضر شد و هم روزگاری در صحبت برادر وی

ال

موسی بن جعفر که مانند پدر خویش از حمله عرش فقاهت معدود بود مکنونات رموز استنباط و نکات اجتهاد در آن بقعه مبارک
بیندوخت و همی بر آهنگ توقف آن ارض بود تا آنکه بر نقل صاحب قصص شبی امیر المؤمنین علی سلام الله علیه را در واقعه
دید و از آن حضرت چنان شنید که بدو فرمود زنهار کربلا را باز گرد و در آن بلد مقیم باش سید از خواب بجست و در حکم رؤیای خویش
بحیرت بماند و عاقبت بر عدم حجیت منام ذمه خود از تکلیف امتثال بری داشت و بر اقامت ارض غری کما کان عزیمت
گماشت تا آنکه دو نوبت دیگر نیز او را صورت آن واقعه پیش افتاد و در کرت واپسین با خطابی آمیخته بعتاب محکوم مراجعت
و مأمور معاودت گردید همینکه بیدار گشت پس توقف نجف روا نداشت و بحائر مطهر بازگشت و بخدمت شریف العلماء
برسید شریف العلماء را اگر چه در خاطر از مفارقت و مسافرت او رنجشی پدید آمده بود و بدان جهت در محفلی خاص از آن تلمیذ ارشد
آثار کدورت بظهور رسانید و گفت سید را نشایسته بود که در انجام امر و پایان عمر از من جدائی جوید و بدیگر سوی روی نهد
از شاگردان حاضر خدمت یکی چنین اعتذار آورد که چون مدرس حضرت استاد غالباً از طراز درس فقه عاطل است
و پرتو عنایت خاطر بیشتر بر تأسیس قوانین اصول و تشیید مبانی احکام همی فرو تابد لاجرم طالبان فقاهت و رادان فروع
از محضر معلی روی تافتند و بمجالس فقهاء پراکنده گردند شریف العلماء چون این سخن بشنید تحقیق مشکلات فقه و حل معضلات
فرعیه را مجلسی عظیم تشکیل داد و از مسئله بیع فضولی آغاز تدریس فقه نمود و تا مدت هشت ماه تمام در آن تخریج سخن راند
و بعجایب دقایق و بدایع نکات مراتب فقاهت خویش باز نمود اتفاقاً در آن اوان آن استاد نحریر بمرض طاعون
درگذشت و در جمیع کبار تلامیذش کسی که حق تدریس آن حوزه واسعه اداء تواند نمود جز سید نبود که هم در عهد شریف العلماء
خود مدرسی داشت مشتمل بر یکصد نفر محصل فلاجرم عرشه منبر افادت او را مسلم آمد و شئون منصب ریاست بدو مفوض گشت
در مدرسه حسین خان سردار که در جوار صحن مقدس واقع است مجلس درس بپا داشت فحول افاضل و وجوه محصلین
در تحت منبر وی قرار گرفتند و شمار شاگردان او از ششصد الی هزار در پیوست و از مدرسش بسی مجتهدین فخام برخاست
که از استفاضت باطن و استفادت ظاهر آن استاد میمون النقیبه انار الله برهانه هر یک در صقعی از اطراف
از اعلام اسلام و مروجین دین آمدند مانند فقیه بزرگ الحاج سید حسین ترک که مجاور ارض غری است و در این عهد
جاوید مهد انبوهی عظیم از مسلمانان او را اعلم عصر شناسند و مقلد وی باشند و شیخ الاساطین ملا شیخ زین العابدین طبرسی
که هم بسیاری از مردم در استخراج احکام و استنباط تکالیف او را بر دیگران رجحان و در وظایف دینیه فتوی وی را
مناط عمل دانند و رئیس المجتهدین الحاج ملا علی کنی که اکنون در پایه سریر اعلی حامی شریعت و داعی دولت است و علامة
العلم الحاج سید اسد الله که باصبهان مرجع مهمات عظیمه بود و در گذشت و شیخ العراقین شیخ عبد الحسین رازی
که بدار الخلافه طهران منزلتی عظیم داشت و در خاطر اقدس اعلیحضرت همایون خلد الله ملکه مکانت قبول یافت
و بر حسب امر مطاع برای تذهیب قبه مبارکه قائمیه زاد الله شرفاً و عمارت قبور مقدسه ائمه عراق صلوات الله علیهم
بدانجا برفت و در آنجا درگذشت و بقیة الشیوخ الحاج شیخ مهدی کجوری که بکشور فارس قبول عامه داشت و درگذشت
و محل الافاضل الحاج میرزا محسن اردبیلی که در نواحی آذربایجان مسلم بود و درگذشت و فاضل کامل میر محمد باقر خوانساری

صاحب روضات که در اصفهان یکتی واشتهار دارد ونجم اثریه سید ابوالحسن تنکابنی که در قزوین بتدریس فقه وفصل قضایا
واقامت جماعت اشتغال داشت ودرگذشت وابوالفضائل میرزا محمد صاحب تصانیف الکثیره که در ناحیه تنکابن بجل
احیاء شرع رسول وجمع شتات اطراف علوم اشتغال دارد وحاجی محمد کریم لاهیجی ومولانا علی محمد ترک ومیرزا محمد حسن
ساروی ومیرزا رضای دامغانی وشیخ محمد طاهر کیلانی ومولانا محمد صادق ترک وامثال ایشان که جمله از اعیان
شریعت وارکان ملت معدودند هریک مدتی در مدرس سید اکتشاف حقایق فن اصول واستنباط دقایق قواعد فروع
فرموده اند چون تعداد تمامت تلامیذ وی متعسر بود دشمار معارف الجمع کفایت رفت گویند وقتی صدیقه طاهره
صلوات الله علیها را در واقعه بدید که آنحضرت قلم ومحبره بوی داده فرمود ای فرزند فقه بنویس سید چون بیدار شد
صورت واقعه را به استاد خویش سید محمد صاحب مناهل ومفاتیح خلف میر سید علی صاحب ریاض نقل کرد استادش
او را بمبادرت تصنیف فقه ترغیب کرد واز کتب فقها آنچه برای انجام آن مهم عظیم وشغل خطیر ضرور بود مهیا فرمود
واو را برآن بداشت که کتاب قضا تصنیف نماید سید در آن باب وسایر ابواب فقهیه چند مجموع مفصل پرداخت وفاضل اوقات
خود در تدریس وافاضت مصروف داشت میرزا محمد در شرح اخبار او نوشته است که حضرت استاد روزها دو درس
میفرمود یکی در اصول که عنوان آن نتایج الافکار از مولفات وی بود ودیگر در فقه که شرایع محقق را سطری چند میخواند
ودر خارج تقریر مسئله مینمود وکثیرا بهمان ترتیب که فقرا مینوشت درس میگفت وپس از انجام درس میفرمود اگر کسی را
اشتباهی یا ایرادی باقیست بیان کند ویا اگر بر مسئله دلیلی جز آنکه گفتم میداند مسموع دارد آورده اند آن دانشور
متبحر چنان در آداب مناظرت وعلم خلاف چیره بود که هیچگاه در مجلس مباحثت کس بر او غالب نیامد مادام که طرف مقابل
برآئین انصاف میرفت سید با وی بپایانات وافی همراهی میکرد واگر از احتجاج بلجاج میگرائید واندیشه مراء وجدال
میسگالید او خاموش می نشست چنانکه فاضل مدقق شیخ محمد حسین صاحب فصول غرویه که ریاست تدریس اصول در نجف
بوی اختصاص داشت ودر سبک تاسیسات اصولیه با شریف العلماء وسید اختلافی بگزاف داشت واز آثار وی
اصول کربلائیه با اصول نجفیه بین الطلبه عرفی جدید گردید ودر هرجا که با سید ملاقات میکرد باب مباحثت مفتوح میساخت
ودر ابواب اصولیه وغیرها با او آغاز مناظرت میکرد غالباً والعهدة علی الرواة بهوای غلبه وتفوق وغرض استطالت
واستعلا بر راه اعتساف وانحراف میرفت سید همینکه از مخائل حالات ولوائح مقالات وی بر شوائب جدل ومراء
استدلال میکرد از گفتگو سر میزد وسکوت مینمود تا آنکه شیخ کجوری که در عداد فحول شاگردان وی بشمار میرفت
بر قصد صاحب فصول تفطن جست در موارد اتفاق تلاقی با استاد همی همراه شد ودر مباحثه آن مدقق ماهر از استاد
نیابت کرد وبروی تارةً بعد اولی وکرةً غب اخری غالب گشت پس صاحب فصول هرگاه که شیخ در خدمت سید بود
از صحبت علمی دم فرو میکشید وهیچ نمیفرمود فاضل تنکابنی گوید سید استاد در مجلس افادت عظیم سبک حالت وخوش
محاورت بود کثیراً مناسب مقام حکایات مضحک می آورد وشاگردان نیز با او از در طیبت ومزاح در می آمدند
وقتی در باب حمل عبارات وصایا واقاریر بر متفاهمات عرفیه سخن میکرد گفت تمثیل این مسئله آنکه در یکی از رساتیق

مردی دهقان وصیت کرد که فلانرا از ثلث متروکات من نامحروم مدارید چون بمرد وصی او صورت وصیت بر نظر
عالم آن روستا که مردی اصولی بود عرضه نمود او گفت بر حسب قاعده آن شخص را از میراث باید محروم داشت چه علما
گفته اند نفی نفی موجب اثبات است چون نفی مدارید با نفی نامحروم تکافو نماید لفظ محروم ثبت ماند وموصی له را
حرمان آورد براین تقریر مسکین موصی له را هیچ ندادند تا آنکه فقیهی را بدان بلد عبور افتاد واز حکم عالم اصولی
واقف شد وگفت بلی باید با نیز چیزی داده باشند زیرا که عبارات ومحاورات عامه بر متفاهم عرف باید حمل کرد
عامه مردم سفله را با دقائق ترکیبات فصحا چکار است اهل روستا ومردم سوقی بگاه محاورت مابین کلمه محروم
ونامحروم فرق نگذارند گوئی آنها را از مترادفات الفاظ بندارند پس لازم آید که حسب الوصیه اقل ما یحصل به عدم
الحرمان بموصی له تسلیم گردد ونوبتی این مسئله بمیان آمد که اگر زید مالی بعمرو سپارد واو را وکیل کند تا آن مال را
بر طائفه خاصه مانند فقها ویا علما مثلاً انفاق دارد وعمرو وکیل خود نیز از آن طایفه باشد آیا جایز است نفقه خود را
نیز از آن مال اخذ کند که داخل عنوان مصرف است یا جایز نیست که کلام موکل منصرف بغیر اوست استاد بعد از تقریر
مسئله فرمود احوط آن است که وکیل خود از آن مال چیزی اخذ نکند مولانا علیمحمد از روی ظرافت ومطایبت عرض کرد
سیدنا آیا این احتیاط فتوائیست یا عملی استاد تبسمی نموده فرمود حالی که قضیه سالبه بانتفاء موضوع است وهم از در مزاح
در طعن کتاب مفاتیح تالیف مولانا محسن کاشانی میفرمود لو سماه الفیض مختصر المسالک کان انسب
یعنی اگر حضرت فیض این کتاب را مختصر المسالک نامیدی از اسم مفاتیح بهتر بودی چه وی در این کتاب مطلبی بل عبارتی
زیاده بر آنچه شهید در مسالک آورده نیاورده پس نام مختصر المسالک فرو گذاشتن وباسم مفاتیح نامیدن راهیچ ضرورت نبوده
صاحب قصص گوید وفور حلم وسعه خلق استاد بحدی بود که از حیز بیان بیرون است ومن در میان علماء عرب وعجم مانند
او ندیده ام از وضیع وشریف خرد وبزرگ ودرویش ومنعم هرکس بمحضر وی درآمدی در حال بتعظیمش برخواستی
ورسوم اکرام وآداب احترام بجای آوردی واگر العیاذ بالله کس مواجهةً ویراد شنام وناسزا گفتی پاسخش نفرمودی
ومبالات نیاوردی چنانکه من خود زمانی که غبار فتنه وفساد مابین متشرعه وشیخیه سخت ساطع بود ومیان مریدان
آن سید بزرگوار وفدائیان سید کاظم رشتی که ارشد تلامیذ واخص نواب شیخ احمد بن زین الدین احسائی است
نائره خصومت وجدال اشتعال داشت روزی در مجلس درس سید حاضر بودم که عربی بی ادب از متمردین مریدین
سید کاظم مانند مردم محارب مغافصةً بمجلس درآمد وآغاز سفاهت نموده بیاوه گوئی وهرزه درائی لب گشود ونسبت
بان رئیس ملت ناسزاها گفت وآن سرور سر بزیر افکنده وکوه حلمش بان عواصف ردیه اضطراب نیافت تا آنکه
یکی از خدام حرم مطهر از جرات آن شوخ چشم جسور آگاه شده بیامد وگریبانش بگرفت وخواست هم در حضرت سید بتنبیش
تعزیر کند سید فرمود از این بدبخت دیوسار دست بدار که خود دیوانه واز خرد بیگانه است پس او را کشان کشان
بیرون برد ودر میان صحن مقدس بر زمین افکند ودر ازاء آن دلیری کیفری لایق وسپاسی سزا در کنارش نهاد
هم او گوید در سال یکهزار ودویست وشصت هجری که جمعی کثیر از اشرار واوباش مردم عرب وعجم از دیار مختلف

مغافصه
باگاه گرفتن و بر غفلت
کسی آمدن
منتهی الارب

وبلا و محنت در شهر کربلا فراهم شده و علم فتنه بر پا نمودند و نظم تمدن برهم زدند و دست تراحم و تعرض بر نفوس و اموال
مجاورین آن حرم شریف دراز کردند سید را که از معارف شاگردان آن استاد جلیل القدر و عالم عظیم المنزله بود
بریاست خود برگماشتند و برای او محفل درس شئون از طلاب و محصلین ترتیب دادند و افاضل مجاورین را بجبر و عنف
بمجلس وی حاضر آوردند تا کار بجائی رسانیدند که حضرت سید را نیز بحضور درس او محکوم داشتند سید فرمود من بنفسی
که انتخاب بر مسند تحقیق قرار داده خود بتدریس مشغولم و فرصت استفادت و توفیق حضور ندارم رؤساء آن جماعت
متقاعد نشدند و برالحاح و اصرار مبالغت آوردند تا آنکه در اینباب دائره اختیار بر آن فقیه بزرگوار تنگ شد و در آن حرم
مطهر جای قرار نیافت و ناچار بیهانه زیارت کاظمین علیهما السلام و عمارت بارگاه صاحب عجل الله فرجه بیرون رفت
و از آنجانب نجیب پاشا الحکم خوانه کار روم بوزارت بغداد و اطفاء نائره فساد مامور گردید و چندی اطراف شهر کربلا
محاصرت کرد تا آنکه آن بلد مفتوح داشت و بسیان سلم منصرف در آن حرم قدس فرمان قتل عام داد و جماعتی بسیار
از رؤساء و اشرار اسیر کرد منجمله آن سید که شاگرد حضرت استاد بود و میخواست تا آن بزرگوار را در قطار تلامید خویش منخرط
آورد از وخامت عاقبت ناهنجار در سلسله همراه اشرار گرفتار شد و بغداد فرستاده آمد میرزا محمد گوید اتفاقا من هنگامی که
اسرا را وارد بغداد مینمودند در بغداد بودم و با جمعی از طلبه علم در بغداد عتیق ایستاده نظر میکردم که ناگاه سید را
دیدم با گردن مغلول و کتف بسته و سر برهنه پیاده در دنده همینکه بمحاذی ما رسید چشمش یکی از همراهان من در افتاد و او را
بشناخت و نزدیک خویش بخواند و گفت از بغداد که بازگشتی بحضرت استاد فرار سیدی سلام من با وی برسان و عرضدار
که اگر چه من بد کردم ولی شما خویشتن کے مائید و از آنچه گذشت   درگذرید و بر جرات عظیم و جنایت کبری که از من افتاد چشم
اغماض فرو پوشید و بر حسب امکان در خلاص و نجاتم از هلک و هلاک بکوشید چون آن رسول بحضرت سید رسید و پیغام
آن اسیر بگذارد سید از روی رحمت بر او رقت آورد و در دم بنجیب پاشا نامه نوشت که سید را بمن عفو ش و بتجار بغداد
توقیع کرد که مکتوب من علی الفور بوزیر عراق رسانید و در بهای سید هرچه خواهد بوی تسلیم دارید همینکه فرستاده استاد
ببغداد رفت تجار شیعه بحضر پاشا شدند نامه و پیغام برسانیدند پاشا در جواب نوشت من این سید گرفتار با آن سید
بزرگوار بخشیدم و از قتل بل سیاست وی درگذشتم ولی رهانیدن او نتوانم و از فرستادنش بدار الملک گزیر ندارم
در حضرت آن شریف دانشمند پیمان ضمان و وثیقه تکفل بر عهده صدق میگیرم که چون او را بحضور خواند کار فرستم
مورد هیچ زحمت نیاید و همچنان سالم بحضرت افندی بازگردد پس پاشا او را با سلام بول روانه داشت و بر حسب ملتمس سید در حق او
میانجیگری گرفت الغرض شمول شفقت و عموم رحمت و برکت شفاعت استاد او را اخلاص داد گویند پس از آنکه در شهر بغداد
شهر کربلا آنجماعت از قتل نفوس و تاراج اموال و هتک دین و شکنج مجاورین انجام داد و لوازم گوهر نجیب و تخمه پاک خود بظهور
آورد از همکیشان خود رشید بیک نامی را بحکومت آن ارض شریف برگماشت و خود بمقر ایالت بازگشت رشید بیک با سید
ابواب مهربانی و دوستداری مفتوح داشت و از مراسم احترام و رعایت جانب وی هیچ فرو نگذاشت سید نیز با حاکم طریق
مرادوت و ملاطفت می سپرد تا کار رشید بیک از شرط حرمت صوری بخلوص عقیدت معنوی کشید و مجذوب سیرت کرم

و سنجر خلق عظیم آن بزرگوار افتاد بدانسان که بیشتر در محضر وی بسر میبرد و غالب لیالی تا نیمه شب جلیس و انیس سید میشد چون
سید آثار سعادت و آیات بصیرت از وی بکرمیت بتدریج گفتگوی مذهبی بمیان آورد و هر شب سطری از مبحث امامت که متنازع
مردم شیعی و اهل سنت و جماعت است طرح فرمود و راه حق بنمود تا رفته رفته افضلیت امیر المؤمنین علی سلام الله علیه
از کافه اصحاب رسول که مورد اتفاق جمهور عامه و معقد اجماع جمیع خاصه است بر وی مبرهن و روشن داشت پس شبی با وی
گفت که از تو سؤالی میکنم و همی خواهم تا بلا تأمل و دون انصاف جواب من بگوئی گفت باز پرس گفت اگر تو در میان
جمهور شاگردان من که جمله در علم و تربیت من محتاجند یکی را در مقابل من بداری و مرا بانزواء و اعتزال ملجا نمائی و مردم را
با عراض از من و اقبال بوی فرمان دهی آیا کاری عند العقل قبیح و لدی الخلق ذمیم کرده باشی و یا آنکه امری بر طبق
صواب و بر وفق انصاف نموده باشی رشید بیک لختی تأمل کرد و گفت معاذ الله من هرگز این کار نکنم و این چنین خطا نپسندم
که بس قبیح و سخت شنیع باشد سید فرمود اجماع مسلمین منعقد است بر اینکه خلافت ابوبکر بنص کتاب و سنت نبود بل با بیعت
و اجماع اتفاق افتاد و چون آن جماعت که اینکار را انجام دادند علی را که در میان اصحاب اعلم و افضل و ازهد و اشجع و اسخی
و اسبق در اسلام و اقرب برسول بود در کنج انزواء مهجور و متروک گذاشتند و مرجحی را که در خصایص نفسانیه
و کمالات انسانیه در قطار تلامیذ وی جای انخراط داشت بر وی سبقت و تقدم دادند پس البته مرتکب فعل قبیح و مستوجب
ذم عقلا باشند رشید بیک از انصاف نگذشت و گفت آری اینچنین اتفاق مناط اعتقاد نتواند شد و مایه نجات
نخواهد آمد پس آئین تقلید از دست بداد و بر جاده اجتهاد پا نهاد و این ماجری بعراق انتشار یافت و در بغداد
بسمع نجیب پاشا رسید سخت برآشفت و بر فرمان حکومت رشید بیک خط عزل کشید و دیگری را که بس متصلب و متعصب بود
بحکومت فرستاد سید را با او آشنائی نیفتاد و از دیدارش کناره گرفت حاکم نیز با آنکه جلالت قدر سید شنیده بود
و مکانت شأنش میدانست از در دوستی در نیامد گوئی تدارک کینه که در طریقت ایشان از عقیدت رشید بیک افتاده بود
همی طلب کرد از اتفاقات روزی مردی شیعی را با یکی سنی جنگ شد و در میانه نسبت بخلیفه دویم ناسزائی گفته آمد
عوانی از شرطه حکومت حاضر غوغا بود شیعی را بگرفت و نزد حاکم برد و جرمش باز نمود حاکم بحبس وی فرمان کرد تا بعداد
فرستند و بسیاست برسانند کسان او صورت ماجری بحضرت سید بر داشتند و هرگونه اضطراب و قلق بظهور آوردند
که بیم هلاک و خوف قتل داشتند سید فرمود حالی تدبیری بکار بندید که کس در پرده نزدیک وی رفته تعلیم او کند
که اگر از وی پرسند چرا در حق خلیفه بد گفتی گوید من هرگز اصحاب رسول نبا سزا یاد نکنم و دشنام و سقطی که از لسان من
شنیده شد نسبت بعمر بن سعد قاتل حسین بن علی بود ایشان چنین انگاشتند تا این سخن بر آن محبوس تلقین نمودند سید علی الصلح
بجهت استخلاص او از خانه بیرون آمد و بگفت تا از اصحاب و حواشی کس همراه وی نرود و خود عبا بر سر کشیده تنها متوکلا
علی الله روانه شد و از کارگذاران بارگاه قدس همی استمداد کرد که در نجات آن مرد شیعی سببی سازند و وسیلتی انگیزند
چه خود با حاکم سنی سابقه معرفتی نداشت تا بهانه ملاقات نماید و از در شفاعت درآید پس متفکرانه و متحیرانه همی رفت تا عبورش
بجلوخان سرای حکومت افتاد و از اسباب الهیه حاکم بر منظر نشسته بود و در عابرین تماشا مینمود که ناگاه چشمش بحضرت سید افتاد

وبحکم کردگار بر صحبت آن بزرگوار مایل و شایق گشت وخود از درون منظره سر برآورده بروی سلام کرد وگفت هرچند
حضرت افندی اراده دیگر سوی داشت ولی اگر برخلاف رعایت رسوم از در آشنائی درآیند و در این کوشک قهوه صرف نمایند
از خلق کریم ایشان بعید نباشد سید همینکه این سخن بشنید بالا رفت و حاکم انواع پذیرائی بظهور آورد و در اثنا صحبت گفت
دیروز از همکیشان شما یکی را نزد من آوردند وگفتند که سبّ خلیفه ثانی بر زبان آورده و من او را محبوس داشته ام
تا ببغداد فرستاده بقتلش آورند سید گفت باید در حق وی بگزاف سعایت نموده باشند چه ما خلیفه ثانی را از وجوه مسلمین
و صنادید اصحاب شماریم و سعه دائره اسلام و حجم دیوان خلافت از رای رزین و تدبیر گزین او شناسیم چه وی
در حیات رسول آن اعباء وزارت همی حمل داد و در دعوت و هجرت با پیغمبر خدای همی همراه شد و همگام شدائد و بلایا از دامن
ملازمت آنحضرت دست بر نداشت و هنگام جنگها و غزوات زمیدان متابعتش پا نکشید گاه در خلوت طرف شوری شد
وگاه در جلوت شرف خطاب یافت گاه در بادیه میثاق بیعت استوار نمود وگاه در حضر سیف سیاست بر دوش نهاد
وپس از رحلت رسول پاس بیضه اسلام بر هر شغل واجب مقدم داشت و عصای جمعیت مسلمین از تطرق انشقاق نگهبانی کرد
و در عهد خلافت خویش بناء مملکت چنان بر قاعده سیاست و اساس نظم نهاد که صدور اکابر اصحاب و مسلمین و اعضاء
و مهاجرین از رعب و صلابت او ممتلی گردید و سطوت و صولت و بطش و مهابتش در قلوب و عروق مردم نفوذ نمود
باطراف ثغور و مسالح و لشکرها فرستاد و از بلاد کفر و دیار حرب کشورها گشود ایعجب که چنین نگهبان شریعت و پشتبان
ملت را کس مستحق طعن و لعن شناسد و مستوجب ناسزا و ناشایست داند همانا آن مرد شیعی عمر پسر سعد وقاص را سبّ نموده
که آن مخذول تیغ بر آل رسول کشید و ثانی سبطین امام ابوعبدالله الحسین را در این سرزمین بکشت و هم جماعتی از خویشان و خادمان
و همراهان و هواخواهان او را بقتل آورد و از ایزدی سزاوار سخط و عقوبت پروردگار شد و شایسته لعن و سبّ تمام
آفرینش آمد حاکم چون آن تقریرات دلربا و کلمات جانفزا بشنید بر حضرت سید تحسین آورد وگفت آری باید چنین باشد
پس فرمان داد که آن مرد را از زندان بکوشک آورند تا خود کلامی که بر زبان رانده تقریر و تفسیر کند چون بیاوردند
و سؤال نمود بر حسب دستوری که از حضرت سید بسمع وی رسانیده بودند سخت منکر شد وگفت من بر خلیفه رسول چگونه
لعن فرستم و حال آنکه مقلد این سید بزرگوار باشم و او ما را هرگز این چنین فتوی نفرموده من عمر بن سعد را بد گفتم و هم من
از در بهتان بعمر بن خطاب نسبت حاکم همینکه از لسان آن مرد بر طبق سخن سید انکار شنید زبان بشکر بگشود وگفت الحمد لله
که خون مسلمانی بیگناه نریختم و مرتکب قتل نفسی بناحق نگردیدم الغرض از خلوص نیت و صفای سریرت آن عالم عامل و فقیه کامل
مسلمانی از اهل مردم جهانرا حیات جدید پدید آمد که مَنْ اَحْیا نَفْساً فَقَدْ اَحْیَا النّاسَ جَمِیعاً و از بدایع وقایع
وغرائب اتفاقات که در عداد اخبار سید از جمله کرامات و خوارق عادات او بشمار آید آنکه شیعه هند که در حق سید مزید
ارادت و خلوص عقیدت از مردم دیگر بلاد ممتاز بودندی و او را در استخراج تکالیف و استنباط احکام از سایر فقهاء
تمام اعلم دانستندی وقتی در ضمن عرایض خواستار رساله عملیه شدند تا فتاوی بیاموزند و شرط تقلید بپردازند
سید نسخه از رسائل خویش با جوابات مراسلات ایشان بر سبیل التقوم تسلیم داشت و جمله را بمقتضی المرام روانه فرمود

چون آنجماعت بکشتی نشستند و تا وسط دریا مرکب راندند ناگاه باد مخالف بوزید و دریا بهم برآمد و کشتی از تلاطم امواج مضطرب شد
سکان جاریه عظیم در هول افتاده و نزدیک آمد که یکسر در لجه بحر غرق شوند ناچار رقامت اثقال و اموال در آب بریختند حتی رساله و مراسلات
سید نیز در جوف احمال بدریا انداختند چه فرصت بیرون آوردن آنها نداشتند تا آنکه بار کشتی سبک شده خود از حادثه آن طوفان
نجات یافتند و جانی بسلامت بیرون بردند چون بمرز هند در آمدند ماجری بخدمت سید عریضه کردند و دیگر بار خواستار رساله
شدند اتفاقا از آن پیش که جواب مکتوب از حضرت سید صدور یابد روزی چند کس از شیعه هند برای تفرج بکنار دریا رفتند
جانوری عظیم الجثه از حیوانات بحر در ساحل دریا افتاده دیدند از آنکه بطن آن حیوان سخت متورم یافتند جوفش با حربه بشکافتند
عدلی شمع از بطن آن بیرون آوردند چون آن عدل از هم گشودند رساله سید با جمیع توقیعات وی در میان آن جستند و در
ایمنی بس خوشحال و خرم شدند رساله را برای همکیشان خویش ارمغان بردند و جواب مکتوب هر کس بعد از یاس موصول داشتند
پس از ظهور این واقعه غریب ثانیا بحضرت سید عریضه کردند که هرچند رساله فتاوی آنحضرت نخست مانند در شاهوار بقعر دریا
فرو شد ولی عاقبت چون یونس نبی از بطن ماهی بیرون آمد گویند فقیه دار الارشاد میرزا محسن ترک در مجلس درس
غالبا با سید در آویختی و از در احتجاج برد و اعتراض برخواستی وقتی حضرت استاد علی العاده در اثناء مباحثت با وی فرمود
سخن لاطائل از چه گوئی میرزا محسن را اگرچه طیش طبیعت ترکی بر رعایت حشمت استادی غالب گشت وگفت بل لاطائل اشنوم
سید از وقاحت این پاسخ زیاده دلشکسته شد و سر بزیر انداخت و درس برهم خورد و حاضران برخواستند و هر یک راه
سرای خویش گرفتند میرزا محسن همینکه بمنزل رسید فوراً وجعی سخت در کمر عارض شد بدانسان که آرام از وی بگرفت و هرچند
معالجت جست سودی نیفتاد و آن مرض در اندام وی مزمن گشت و دوام یافت و در استخلاص خود نذرها پرداخت و پس از
فوت استاد برای اولادش جائزها فرستاد و هیچیک سودی نبخشید و همچنان مبتلا بود تا درگذشت میر معاصر مؤلف روضات
الجنات در ترجمت سید گوید من در سال پنجاه و سه بعد المائتین و الالف مجاور عتبات عالیات ائمه عراق بودم در صف شاگردان
آن استاد را و بهر روزه حاضر میشدم حقا در میان اعیان علما و ارکان فقهاء بمقام فضل و جودت تقریر و مکارم اخلاق
و حسن معاشرت وی کس ندیدم مرا در جمیع مردم مستفید که از پرتو افاضات مدرس شخوش بهره مند شدندی بتوجهات عظیم اختصاص
بخشیدی و هر گونه مراسم مهر و لوازم عنایت در حقم مبذول داشتی زمانیکه آهنگ مراجعت عجم کردم فرمود من معاودت ترا
روا ندارم بلکه مفارقت چون تو فاضلی از دار التحصیل حرام مؤکد شمارم ولی پند سود نداد آن ناصح مشفق حکم قضا تغییر نتوانست داد
که عاقبت از آن حضرت مقدس مهاجرت افتاد و وقتی غصه فراق و قصه اشتیاق را عریضه کرده بودم و بدان جناب محروس
روانه نمودم در جواب توقیعی رفیع مشتمل بر صنعتی بدیع سرافراز آمدم چه جمیع جواهر الفاظ آن مکتوب خالی از نقطه بود چنانکه
از این چند سطر که خلاصه آن نامه شریف است مشهود افتد هو المسدد و ذاك حمد الله الملك
العَلّام وَالسَّلامُ عَلى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ الاَطْهارِ الكِرام لِاَهَمِّ المَرام وَالمُهِمِّ
العام دوام سداد الاوداء السُّعَداء الاَعْلام وَاَدِلّاءِ الاِسْلام كَالوَلَدِ الاَسْعَدِ
المُكَرَّمِ الوَدُودِ المُؤَمَّلِ لِكُلِّ مَسْعُودٍ دامَ مَحْرُوساً طُولَ الدُّهُورِ لَعَمْرُ الله كم

سُرُورٌ حَصَلَ لَدَیَّ مَا رَسُولُكَ وَصَلَ وَلَمْ أَرَاكَ أَمْ دَعْوَتُكَ إِلَى مَحَلِّكَ الْمَسْعُودِ إِلَى الْحَالِ
مُطَّلِعًا عَلَى مَدَارِجِ الْأَحْوَالِ سَائِلًا لِلّٰهِ حَلَّ الْمَعْقُودِ سَائِلًا إِلَى الْإِطِّلَاعِ عَلَى الْأُمُورِ
وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ الْمُسَهِّلِ لِلْإِعْسَارِ وَعَالِمِ الْأَسْرَارِ وَرَاحِمِ الْوَرٰى عَلَى أَطْوَارٍ أَعْطَاكَ
اللّٰهُ عُلُومًا عَلَّمَهَا أَهْلَهَا كَمَا عَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا وَهُوَ الْمَسْئُولُ عَلَى
كُلِّ حَالٍ وَالْمَأْمُولُ لَدَى كُلِّ سُؤَالٍ وَلَا أَسْئَلُهُ إِلَّا وُصُولَ وِصَالِكَ
وَحُصُولَ آمَالِكَ وَهُوَ سَامِعُ الدُّعَاءِ وَوَاسِعُ الْعَطَاءِ وَالسَّلَامُ

حاصل معنی آنکه پس از سپاس خدای متعال و درود پیغمبر و آل ایشم مقاصد دوام استقامت دوستداران نیکبخت دانا است که جمله دینان و دیند و راهنمایان آئین مانند آن فرزند سعادتمند مهربان که محل امید نیکبختی است ومورد از روی هر رستگاری نظر پروردگار ابد الدهور نگهبان باد و لطف کردگارش الی نفخ صور پاسبان بقاء جاوید یزدانی سوگند که بگاه رسیدن فرستاده تو بس خرمیها حاصل آمد در طول مدتی که بموطن مسعود معاودت جسته بودی تاکنون از مجاری حالات حمیده ات اطلاعی نداشتم و از خدای سبحانه گشایش این مشکل همی طلبیدم و بر چگونگی امور تو آگاهی همی خواستم منت خدایرا که آرزو برآورده گشت و مامول بحصول پیوست پروردگار بخشاینده ترا علومی که با هش روزی داشته مرزوق دارد چنانکه حقایق اشیاء و معانی اسما با دم ابو البشر تعلیم فرمود واز وعز اسمه جز نیل وصال وحصول آمال تو سئوال نکنم او شنونده هر دعائی است و بخشنده هر عطا الحاصل مدایح و محامد آن محقق معظم بسیار است و تمامت اخبار و آثار وی بشرح آوردن از مقام حاجت بیرون باشد که حجة بین العلماء و حبرهم مشهور و بر الواح صدور مسطور است آنعالم جلیل در سال یکهزار و دویست وشصت وچهار بجری در جوار حرم سید الشهداء بمرض وبا مبتلا شد و ازین دار فانی بسرای جاودانی ارتحال جست و در شهر کربلا از واقعه وی شورشی عظیم افتاد گوئی روز وفاتش تالی عاشورا بود بدن شریفش با حرمتی شایان تجهیز کرده در روضه سید الشهداء و بقعه عباس بن علی صلوات الله علیهما طواف دادند و در جنب صحن مقدس در بقعه مخصوصی قرب سرای خودش بخاک سپردند رحمة الله علیه چون خبر رحلت وی در حضرت سلطان عجم شاهنشاه سرور محمد شاه غازی انار الله برهانه مذکور افتاد بلوازم تعزیت فرمان رفت پس در جامع سلطانی فرش عزا گسترده گشت و مدرسین دار الخلافه ابواب مدارس فرو بستند و همگان در تحت آن قبه عالی حاضر آمدند و بر بساط تعزیت بنشستند و بشرط تسلیت پرداختند آنگاه اکابر علماء و سایر طبقات مجالس عزا برپا داشتند و همچنین سایر بلاد از عراق عرب الی اقصی ممالک عجم همه جا رسوم تعزیت و تسلیت انجام دادند و حق تعظیم شعائر اسلام بجای آوردند از مصنفات سید یکی کتاب ضوابط الاصول است و آن تألیف سامی بر جمیع مباحث فن اصول محیط است و چون آن مجموع حامل را احکام تلمذ شریف العلماء فراهم فرموده و در مطاوی آن بیان تقریرات استاد عنایت آورده جمعی از طلبه علم از مطالعه تشقیقات بسیار و تحملات بی شمار آن که وظیفه مقام تدریس است نه شایسته شان تأسیس در پایه تجبر و اندازه مذرب سید زبان قدح دراز نموده اند که از تصرف فکر و تحقیق جدید خالی است و مزیتی بر کتب دیگر شاگردان شریف العلماء ندارد صاحب روضات گوید ولی این سخن سید را النقی و قدحی نیارد چه الکتاب را در مبادی امر

داد اول اشتهار تألیف نمود وهنوز نامی مذکور و جنسی مشهور چنانکه سپس یافت نداشته و از مسطورات زمان تعلم تحقیقات عهد مستقر توقع داشتن روا نیست اگر کسی خواهد تا حدت نظر دقیق و غور خاطر عمیق او نگرد باید در لطائف نکات و شرائف تحقیقات و رموز اشارات و دقایق بیانات کتاب نتایج الافکار او تامل کند که در یکصد و پنجاه فصل مختصر حاصل افکار اولین و آخرین در گنجانیده و خلاصه جمیع مطولات و مفصلات دفاتر قوم در آن درج فرموده و در هر مسئله از قعر خاطر مواج جواهر آبدار استخراج کرده با اسلوبی بدیع و سبکی لطیف بسلک تحریر کشیده گوئی جامع انموذج نافع خود ملکه صناعت اصول بوده بل امالک زمام معقول و منقول و دلیل توثق استناد بر فحول اکابر عهد از آن تصنیف بظهور رسد و حکمت امتیاز وی از دیگر معاصرین مدار بدان انموذج وافی منحصر گردد یکی از موثقین گفت حضرت استاد آن کتاب را زمانیکه در جوار مشهد عسکریین سعادت اندوز بود در ایامی اندک بمراجعت کتب قوم همچنان عن ظهر القلب تصنیف کرد آنگاه که من از روی نسخه اصل که بخط مبارک مصنف بود نسخه برای خود بر داشتم حضرت استاد برای من اجازتی در ظهر آن نسخه مرقوم فرمود و هر گونه حسن ظنی که در حق من داشت بظهور آورد و من در ستایش نتایج الافکار باشعاری آبدار از در تقریظ ملهم شدم که این دو بیت نمونه آنها است

هٰذَا جَمَالُ دَفَاتِرِ الْأَمْجَادِ … هٰذَا ثِمَالُ أَفَاضِلِ الْأَدْوَارِ
هٰذَا اسْلَافُهُمْ عَصْرِهِمْ مِنْ آسِرِهِمْ … فِيهِ الْكِفَايَةُ عَنْ غِنَا الْأَسْفَارِ

یعنی این نامه نامی پیرایه نامه‌های دانشوران است و پناه پیشوایان دوران و این فشرده افکار جمیع علماء عصر است که با وجود آن کس را رنج ارتحال و شکنج انتقال ضرورت نیفتد و در زحمت اسفار و طوف امصار حاجت نباشد از تحصیل تلامید سید گروهی بر نتایج الافکار شروح نافعه و تعلیقات عالیه نوشته اند مانند شیخ مهدی کجوری و سید ابو الحسن قزوینی و میرزا محمد تنکابنی و غیرهم و دیگر از مصنفات سنیه کتاب دلائل الاحکام است شرح شرایع الاسلام که دوره فقه را از قوانین عبادات الی عناوین سیاسات بطرز استدلال و آئین اجتهاد در آن کتاب مشروح داشته و چندین مجلد مفصل و دفتر مطول پرداخته آمده در طی احتجاجات و اثناء استدلالات آن کتاب تحقیقاتی بس عجیب تفرد یافته که در سایر مطولات فقهیه از آن بیانات بدیعه اصلا نشانی نیست و دیگر کتاب حجیت ظن است که زیاده مبسوط و مطبوع افتاده و رساله در طهارت و رساله در صلوه و رساله در مناسک حج و رساله در حرمت غیبت و فروع آن و رساله فارسیه در طهارت و صلوة و صیام

ابن ادریس محمد بن احمد بن ادریس العجلی الحلی رحمه الله

از فحول فقهاء امامیه است نامش محمد و کنیتش ابو عبد الله و لقبش فخر الدین بوده پدر وی احمد نام داشته و ادریس که وی را بدو منسوب دارند جد اعلای اوست و جد امیش استاد الکل ابو جعفر طوسی صاحب تهذیب و استبصار باشد که در سلسله اثنا عشریه شیخ الطایفه لقب دارد و ابن ادریس خود سید محیی الدین بن زهره را جد امی است و از جهت انتسابش بشیخ ابو جعفر ما بین او و بنی طاوس پیوند قرابت پدید گردد زیرا که ورام بن ابی فراس صاحب مجموع

تنبیه الخاطر و نزهة الناظر که رضی الدین علی و جمال الدین احمد ابنی طاوس ابناء و منسوبند و اما شیخ الطائفه بوده چنانکه در مقدمهٔ
احوال رضی الدین بدین معنی اشارت رفت با جمله ابن ادریس از خاندان علم و دودمان کمال است از محضر خال مفضال خویش
شیخ ابوعلی طبرسی و شیخ عربی بن مسافر و شیخ حسن بن رطبه سوراوی و سید ابوالمکارم بن زهره استفادات نموده
و بر شیخ جعفر بن نما و فرزندزاده وی محمد بن نما و سید فخار بن معد اذن روایات بخشیده در کتب رجال و صور اجازات
نام وی در عداد اکابر مشایخ و افاضل اساتید مذکور دارند در وصفش عباراتی بیاورند که هر یک برای اثبات مدح و توثیق
و انکار قدح و طعن برهانی ظاهر و دلیلی متین است شهید اوّل در یکی از اجازات وی را باین کلمات ستوده
اَلامامُ العَلّامه شیخُ العُلَماءِ و رئیسُ المَذهَب فخرُ الدّین محمّد بن ادریس رَضِیَ اللهُ عَنه
شهید ثانی در ضمن اجازت چنین ذکر نموده اَلشّیخُ الامامُ العَلّامه فخرُ الدّین ابوعبدِالله محمّد بن ادریس العِجلی
محقق ثانی این عبارت در صورت اجازتی درج کرده اَلشّیخُ الامامُ السّعیدُ المُحقّق حَبرُ العُلَماءِ و الفُقَهاء
فخرُ المِلّة و الحقّ و الدّین محمّد بن ادریس الحِلّی الرَّبَعی بَرَّدَ اللهُ مَضجَعَه و شَکَرَ اللهُ سَعیَه
علما را در تمجید وی ازینگونه کلمات بسیار است ولی از تصفح کتب قوم دو عبارت در باره قدح و ذم او بنظر رسیده
یکی آنکه میر مصطفی تفرشی در کتاب نقد الرجال از رجال ابن داود حلی که خود با ابن ادریس معاصر یا قریب العهد بوده
نقل کرده گوید کانَ شیخَ الفُقَهاءِ بِالحِلّة مُتقِناً لِلعُلوم کثیرَ التّصانیف لکنّه اَعرَضَ عَن اَخبار
اَهلِ البَیت بِالکُلّیّة یعنی ابن ادریس با همه جلالت قدر و علو مقام از اخبار اهل بیت یکباره روی تافته
و از استدلال بسنت و تمسک باخبار دست برداشته صاحب منتهی المقال گوید پوشیده نماند که این سخن از روی گزافست
نه از راه انصاف زیرا که اولاً ابن ادریس بدان صفت که ابن داود بدو نسبت داده از احتجاج بسنت اعراض نجسته
بلکه عمل وی باکثری از اخبار قابل انکار نیست خصوصاً بدان روایات که خود در ذیل کتاب سرائر از مصنفات نقاد روات
و قدماء اصحاب انتخاب نموده و ثانیاً اگر ترک اخبار احاد موجب قدح و مورث طعن گردد بایستی العیاذ بالله بعد وی
نیز از اعاظم علما و اکابر فقها زبان تجسر دراز نمود و بذم اسلاف مشایخ و عظماء اساتید لب گشود چه این فتوی از خصایص
و متفردات او نیست بلکه جمله از اجلاء اصحاب را نیز عقیدت بدینسان بوده مانند سید مرتضی و ابن قبه و ابن زهره و غیرهم
شیخ یوسف بحرینی در اجازهٔ برادرزادگان خویش آورده که ابن ادریس اصولی بحت و مجتهد صرف بود و او اوّل
کسی است که باب طعن بر شیخ ابوجعفر طوسی مفتوح ساخت و الا تمامت معاصرین شیخ و کسانی که پس از وی بودند غالباً
بر مسلک او مشی مینمودند و از متابعت آن فقیه کامل تخلف نمی ورزیدند هم گوید محقق اول و علامه حلی را در حق ابن ادریس
طعن کثیر و تشنیع بسیار است در طی استنباط فروع و استدلال مسائل عنان خامه بحث و جدال بجانب اقوال او
معطوف داشته اند و بر گرد بسیاری از فتاوی وی خط بطلان کشیده اند ولی براستی از مقام فضل و علو منزلت
ایمن و اغماض نتوان کرد و اینکه از تمام مسائل فن در یک مسئله راه خطا پیموده است دلیل طعن و تجویز تشنیع نگردد
چه امثال او را بسی اغلاط واضحه و زلات ظاهره افتاده است لاسیما در همین مسئله عمل باخبار آحاد که سطح انظار

وظنون

و مختلف اقوال است و جماعتی از افاضل اصحاب که پس از ابن ادریس آمده اند حتی محقق و علامه کثیری از اقوال وی را اختیار کرده اند
و در آنها بر طریقت استدلال و طرز احتجاج او اجتهاد نموده اند مع الجمله ابن ادریس در مسئله عمل باخبار آحاد بعقب شریف
علم الهدی رضوان الله علیه همداستان است و از جمیع اقسام آثار و انواع روایات جز متواترات استناد نجوید و در این باب
بهمان طریق احتجاج نقیب و کیفیت استدلال وی اکتفا نماید چنانکه در اوائل سرائر گوید دلیل حکم حق و حجت فرمان خدا
از چهار طریق بیرون نباشد نخست کلام الله دوم سنت رسول بشرط که بر سبیل تواتر بدرجه ثبوت پیوسته باشد سوم
اجماع چهارم دلیل عقل هر آنگاه که در اثبات تکالیف از آن سه طریق چیزی بدست نکنیم ادلهٔ عقلیه و اصول شرعیه را متبع
شناسیم بنای محققین قوم نیز در بحث از مدارک احکام و مآخذ شرایع بدین ترتیب است هر کس از این چهار طریق محصور
انحراف جوید البته در بیغوله خبط و مهلکه اعتساف گرفتار آید خدای سبحانه ما را در طلب حق و ترک باطل توفیق و تایید خود
مدد رساناد سید ما علم الهدی در جواب مسائلی که برخی از مردم موصل از او سؤال نموده اند فرماید بدانکه ما را در تکالیف
شرعیه و نوامیس الهیه دلیلی باید که موجب علم و مورث یقین گردد زیرا که اگر بر سبیل قطع و یقین ندانیم که این حکم با مصلحت
واقعیه مقارن است بلکه بمجرد ظن بمصلحت قناعت کنیم البته در آن حکم احتمال مفسدت نیز خواهیم داد چه رجحان صلاح با احتمال فساد
پیوسته همدوش باشد و از این راه بر حسب آن حکم فتوی دادن و بر طبق آن عمل نمودن عند العقل قبیح باشد زیرا که عقل اقدام
بر مفسدهٔ محتمل را مانند اقدام بر مفسدهٔ معلوم محظور شناسد و ارتکاب امری را که فاعل آن از ورطه فساد مامون نیست مثل
ارتکاب فساد مقطوع تجویز نماید و از همین جهة عمل بقیاس را در شریعت روا نداریم زیرا که از مشابهت فرع با اصل
چنانکه اصحاب رای و عاملین قیاس اعتبار نمایند جز رجحان و ظن چیزی حاصل نگردد و راه احتمال خطا و طریق توهم فساد
هرگز مسدود نباشد جمعی از مشایخ ما در اینباب راه افراط پیش گرفته خواسته اند عمل باخبار و تعبد بقیاس را در جمله
محالات عقلیه معدود دارند ولی برهانی که بر استحاله اقامت نموده اند از تحقیق مدعا قاصر است کلام صحیح و سخن حق همانست
که در اینباب بفقدان دلیل شرعی احتجاج کنیم نه بعدم امکان عقلی اینکه عقیدت اتجاعت را با آنکه بطلان آن واضح است
اشارت نمودم برای آن بود تا معلوم دارم که اصحاب ما سلفاً و خلفاً قدیماً و حدیثاً از تعبد باخبار آحاد و متابعت قیاسات
امتناع داشته اند و عاملین آنها را بشدت عیب می نموده اند بحدیکه آن مذهب از کمال ظهور و نهایت انتشار در عداد
ضروریات و سلک بدیهیات انتظام یافت این کلام بالتمام از سید مرتضی بود مرا که محمد بن ادریسم هم عقیدت بدینگونه است
و بنای عمل خویش بدین قاعده گذارم و بر طبق آن ادلهٔ مخصوص فتوی نویسم و بر اینوجه شریعت حق و دین حنیف را پیروی کنم
و خود را بر سواد سطور و کلماتی مهجور متعبد نسازم و بجز دلیل اضح و برهان لایح چیزی را مستند نکردم و بر اخبار آحاد هیچگاه
التفات ننمایم که آنها بنیاد اسلام برافکنند و بیخ شریعت برآورند انتهی عبارت دیگر که در قدح ابن ادریس آورده اند
کلامی است که از فهرست شیخ منتجب الدین قمی که از خاندان بنی بابویه و از معاصرین ابن ادریس بوده نقل نموده اند گوید
شاهَدتُه بِحِلّة و قالَ شیخُنا سدیدُ الدّین حِمّصی هُوَ مُخَلِّط لا یُعتَمَدُ عَلی تَصنیفِه
یعنی من ابن ادریس را در بلده حله مشاهدت نمودم استادم شیخ سدید الدین محمود بن علی الحمصی در قدح وی گفتی که او در تصانیف خویش

رشت و زیبا با هم درآمیخته و مطالب صحیحه با کلمات باطله مخلوط ساخته از این روی مؤلفات او اعتماد را نشاید بر خداوندان خبرت
مستور نیست که علمای شیعه خصوصاً متأخرین بر این سخن اطلاع نیافته‌اند و در تصنیفات و استدلالات خود با نهایت وثوق
بروایات و کتب ابن ادریس تمسک جویند چنانکه علامه مجلسی در بحار الانوار گوید كِتَابُ السَّرَائِرِ لَا يَخْفَى الْوُثُوقُ
عَلَيْهِ وَعَلَى مُؤَلِّفِهِ عَلَى أَصْحَابِ الْبَصَائِرِ شیخ حر عاملی در مستدرکات وسائل گوید وَمِنْهَا كِتَابُ السَّرَائِرِ تَأْلِيفُ
الشَّيْخِ الْجَلِيلِ مُحَمَّدِ بْنِ إِدْرِيسَ فَإِنَّهُ ذَكَرَ فِي آخِرِهِ أَحَادِيثَ كَثِيرَةً مِنْ أُصُولِ الْقُدَمَاءِ و کلمات معاصرین
لاسیما با اتحاد موطن در قدح یکدیگر چندان اثر نبخشد و ابن ادریس روزگاری در حله با شیخ سدید الدین محمود حمصی بسر برده
چنانکه خود صورت مجلسی که او را با شیخ افتاده حکایت آورده و در پایان آن ویرا بحسن انصاف و طیب معاشرت مدح
نموده گوید شیخنا محمود بن علی المتکلم الحمصی الرازی وقتی با من گفت چه گوئی در معنی این حدیث که محمد بن مسلم از امام ابو جعفر
علیه السلام روایت کرده قَضَى أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ صَلَوَاتُ اللهِ وَسَلَامُهُ عَلَيْهِ بِرَدِّ الْحَبِيسِ وَإِنْفَاذِ الْمَوَارِيثِ
گفتم مراد از حبیس ملکی است که آنرا مالک بر انسانی حبس نماید که فوائد و منافع آن مادامیکه مالک در حیات باشد بدان شخص
محبوس علیه اختصاص یابد و او بر استیفاء منافع مسلط خواهد بود آنگاه که مالک در گذرد در آنحال بایستی ضیعت متروکه
و وراث هر یک سهم خویش از آن باز گیرند اینکه گفتم بر انسانی حبس نموده باشد برای آن است که اگر خود بر مواضع تقرب
و مواطن عبادت مانند بیت الحرام و مساجد معظمه و مشاهد مشرفه حبس نماید عقده انعقاد هیچگاه گشوده نگردد و مادام
که عین محبوسه قابل تصرف و محل انتفاع باشد همی بر حال سابق بماند زیرا که در این فرض عیناً و منفعةً از ید مالک بیرون
شده پس اگر مرد حابس بمیرد هم در جمع ترکه در نیاید و انفاذ مواریث در حق آن صورت نه بندد همینکه شیخ سدید الدین
این معنی از من بشنید زیاده بشگفت و گفت من از حقیقت معنی خبر آگاه نبودم و از فهم کردن مقصود امام صلوات الله علیه
محروم همی بودم شیخ از طراز انصاف حلتی دا فرداشت و آنچه بیرون صناعت و فن وی بود و آنرا چنانکه بایستی نداشتی دعوی
نکردی در حق او میگویم و حق میگویم که من در ابناء جنس و افراد نوع کمتر کس دیدم که مانند وی بمکارم اخلاق آراسته باشد
و همواره جانب صواب گیرد و سخن صحیح را انقیاد کرد و از رزیله جدل اجتناب کند وَفَّقَهُ اللهُ وَإِيَّانَا لِمَرْضَاتِهِ وطاعته
این حکایت از باب اخبار نوادر از کتاب قضاء سرائر نقل افتاد و اینگونه نکات و تحقیقات در مطاوی مباحث آن
تصنیف شریف بسیار است بلکه آنکتاب از تمامت مؤلفات فقها باشتمال دقایق ادبیه و لطائف عربیه امتیاز تمام دارد
در خاتمه کتاب حج کلام شیخ طوسی را در باب صید وج نقل نموده گوید قَالَ شَيْخُنَا أَبُو جَعْفَرٍ فِي مَسَائِلِ خِلَافِهِ
صَيْدُ وَجٍّ وَهُوَ بَلَدٌ بِالْيَمَنِ غَيْرُ مُحَرَّمٍ وَلَا مَكْرُوهٍ یعنی سرزمین وج از حد حرم بیرون است
و از نیروی صید آنمکان نه حرام باشد و نه مکروه آنگاه گوید بعضی از اساتید را شنیدم که این عبارت را تصحیف میخواند
و بجای جیم حاء مهمله می آورد و هر دو کلمه را لفظ واحد می پنداشت ولی سخت بخطا میرفت زیرا که وج با جیم
مشدده نام بلدی است در طائف نه در یمن چنانکه شیخ ابو جعفر گمان برده نمیری در وصف زینب بنت یوسف
خواهر حجاج ابن یوسف ثقفی گفته است

مَرَرْنَ بِوَجٍّ رَائِحَاتٍ عَشِيَّةً   يُلَبِّينَ لِلرَّحْمٰنِ مُؤْتَجِرَاتِ

یعنی زینب با جماعت همراهان شبانگاهی بسر منزل وج عبور داد در حالتی که جملگی بوظیفه تلبیه اشتغال داشتندی و ببذل صدقات
خواستار پاداش بودندی گوید زینب ثقفیه بر آئین نذر بخود واجب ساخته بود که از طائف پیاده طریق حج سپارد
از آنجا تا مکه زیاده بر دو مرحله فاصله نباشد زینب این مسافت را در مدت چهل و دو روز طی نمود و موضع بطن وج را
یکمنزل قرار داد با آنکه تمام مسافت تا بدانموضع مسجد ذراع بیش نیست نمیری شاعر در این بیت که ثبت افتاد بدان واقعه
اشارت نموده انتهی و در باب زیارات آورده که در حائر مقدس علی بن الحسین الاکبر سلام الله علیه را باید زیارت نمود
مادر او لیلی بنت ابی مرة بن عروة بن مسعود الثقفی باشد وی از آل ابیطالب نخستین کسی است که در یوم الطف
بسعادت شهادت مبادرت جست تولدش در عهد امارت عثمان افتاده از جد بزرگوارش امیر المؤمنین علیه السلام
احادیث روایت نموده خداوندان سخن در ستایش وی اشعار آبدار پرداخته‌اند ابو عبیده و خلف الاحمر تصریح
کرده‌اند که این ابیات فصیح در مدح علی بن الحسین مقتول گفته شده

لَمْ تَرَ عَيْنٌ نَظَرَتْ مِثْلَهُ	مِنْ مُحْتَفٍ يَمْشِي وَلَا نَاعِلِ
يُغْلِي نَيِّءَ اللَّحْمِ حَتَّى إِذَا	أُنْضِجَ لَمْ يُغْلِ عَلَى الْآكِلِ
كَانَ إِذَا شَبَّتْ لَهُ نَارُهُ	يُوقِدُهَا بِالشَّرَفِ الْكَامِلِ
كَيْمَا يَرَاهَا بَائِسٌ مُرْمِلٌ	أَوْ فَرْدُ حَيٍّ لَيْسَ بِالْآهِلِ
أَعْنِي ابْنَ لَيْلَى ذَا السَّدَى وَالنَّدَى	أَعْنِي ابْنَ بِنْتِ الْحَسَبِ الْفَاضِلِ
لَا يُؤْثِرُ الدُّنْيَا عَلَى دِينِهِ	وَلَا يَبِيعُ الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ

یعنی همانا در تمامت جهانیان هیچ دیده مانند وی ندیده بر اطعام مساکین و اکرام واردین چندان حریص و مولع است
که پیوسته انواع لحوم و اطعمه با قیمتی گزاف و بهائی گران بخرد و در بازار مردی و مصرف میزبانی بسی اثمان بکار برد
و همواره بر عادت اشراف عرب بنجه همت نار قری بیفروزد تا مردم نیازمند از هر طرف بآستان وی شتابند و بر خوان
نعمتش گرد آیند آن ممدوح عظیم الشان فرزند لیلی باشد که خود خداوند جود و عطا و دست پرورده دایه حسب و شرافت
هیچگاه دین بر دنیا نگزیند و حق بباطل نفروشد شیخنا المفید در کتاب ارشاد بدین مذهب رفته که علی بن الحسین المقتول
علی اصغر است که فرزند ثقفیه بوده است و علی اکبر حضرت ابو محمد زین العابدین علیه السلام باشد که از ام ولدی
مسماة بشاهزنان از دختران یزدجرد کسری پدید آمده ولی در اینباب کلام خداوندان خبرت که نسابین و اصحاب سیر و مورخین
و ارباب اخبار باشند بر عقیدت فقیه مقدم است زبیر بن بکار و بلاذری و مزنی و عمری و ابن قتیبه و ابن ابی الازهر
و ابو الفرج و ابن جریر طبری و ابو حنیفه دینوری و جامع کتاب الزواجر و المواعظ و مصنف کتاب الفاخر
که خود بنص شیخ ابو جعفر از اصحاب ما بوده و ابو علی بن همام مؤلف کتاب الانوار که هم از علمای امامیه معدود میشود
همگی بلسان واحد اتفاق کرده‌اند که علی بن الحسین الاکبر همان است که در رکاب پدر فیض شهادت دریافت

مفید را در نظیر این سخن خطای دیگر افتاده در حق عبدالله بن علی بن ابیطالب نوشته که او همراه برادر در ارض کربلا شهید گشت با آنکه در کتب مغازی و اخبار بر سبیل تواتر مروی است که او در فتنه مصعب بن زبیر از اصحاب و انصار وی بود و او را مختار در قصبه مزار بقتل آورد و ابن زبیر از در طعن با مختار گفت تو دعوی تشیع همی کنی و حب علی ابوطالب بر زبان آوری پس بفرزند وی چگونه تیغ برکشی و بر شهادتش اینگونه دلیری کنی مع القصه اینک عبیدالله را مزار در ارض مذار ظاهر و معروفست و هم نظیر این خطا لغزش دیگری است که از مفید پدید آمده در نسب عباس بن علی آورده که او ام البنین دختر حزام بن خالد بن دارم است و این سخن از راه خطا رانده چه عباس اکبر بن علی که مسمی بسقا بود و از باب انساب او را ابوقربه نامند و ابوعبدالله بروز طف رایت خود بدست او سپرد مادرش ام البنین بنت حزام بن خالد بن ربیعه است و این ربیعه برادر لبید شاعر بود پدر ایشان عامر بن کلاب بن ربیعه بن عامر بن صعصعه باشد پس نسب ام البنین با بنی دارم نه پیوندد و نیز شیخ ابوالفوز سویدی در کتاب سبائک الذهب فی معرفة قبائل العرب آورده که اولاد کلاب بن ربیعه شش نفر بودند بدین شرح عبید و رواس و عمرو و عبدالله و ضباب و عامر و در ذیل دائره ضباب نوشته که نام وی معویه بوده و فعا الجوشن بن الاعور قاتل حسین بن علی کرم الله وجههما و رضی الله عنهما از اعقاب اوست در این کلام ابوالفوز را خبطی افتاده و یا از عبارت سقطی روی داده چه ذو الجوشن خود قاتل حسین بن علی نبوده بلکه پسر وی شمر بن ذی الجوشن بدان کار شنیع جرات نمود چنانکه این معنی در جمیع کتب مقاتل و تواریخ در شرح اخبار ذی الجوشن و پسر او شمر مشروح است و بهر حال قرابت شمر بن ذی الجوشن با ابوالفضل بن علی از اینجا نیک بوضوح رسید چه ذی الجوشن را نسب از جهة پدر بضباب بن کلاب پیوندد و ابوالفضل علیه السلام نژاد امی به عامر بن کلاب رساند و از این روی شمر بن ذی الجوشن بوقتیکه از جانب عبید زیاد بارض طف در آمد چنان سکالید که ام البنین را بحسب قرابت منتی گذارد پس بخیام کردون احتشام امام ابوعبدالله رانزدیک نمود نعره بر داشت که این بنو اختنا یعنی فرزندان خواهر ما کجا اند و از این ندا ابوالفضل با سه برادر اعیانی خویش جعفر و عبدالله و عثمان بنزد وی بیرون آمدند هیچگاه چشم او بایشان افتاد گفت انتم یا بنی اختی آمنون یعنی ای همشیره زادگان من در امان باشید ایشان گفتند لَعَنَكَ اللهُ وَلَعَنَ اَمَانَكَ اَتُؤْمِنُنَا وَابْنُ رَسُولِ اللهِ لَا اَمَانَ لَهُ یعنی خدا ترا و امان ترا از خود براند آیا در حق ما بذل امان کنی و از فرزند رسول دریغ داری آن شیطان مایوس بازگشت و بمعسکر پسر سعد در پیوست هم ابن ادریس گوید ابن حبیب نسابه را در نسب عباس بن علی سلام الله علیه خبطی فاحش و غفلتی شگفت افتاده چه او در کتاب منمق عباس بن علی را در عداد ابناء الحبشیات از قریش معدود داشته و هم او را در نسب محمد بن علی المعروف بابن الحنفیه لغزشی بدیع و خطائی عجیب واقع شده چه محمد بن علی را در سلک ابناء السندیات از قریش منظوم آورده بهر حال آنچه شیخنا المفید در تعیین علی بن الحسین الشهید افادت نموده صحیح نباشد زنهار کس گمان نبرد که امامت زین العابدین خود بر شهادت برادر کهتر شهادت دهد زیرا که ما ولایت عهد و خلافت پدر را با کبر اولاد اختصاص ندهیم و جز شایستگی وی و نص امام سابق چیزی را مناط نشناسیم آیا مذهب ما را چه نقص وارد آید از اینکه امام ما در میان فرزندان پدر از همگان بزرگتر نباشد سید ما امیرالمومنین علی اصغر اولاد ابیطالب بود و حضرت سجاد بروز طف بیست و سه سال داشت و از عمر شریف

حضرت امام ابوجعفر محمد الباقر در آنحال سه سال و چند ماه گذشته بود انتهی در خاتمه کتاب صیام گوید مقتل عمر بن الخطاب در شهر ذیحجة الحرام افتاد یوم بیست و ششم جراحت یافت و در بیست و نهم در گذشت تاریخ این واقعه گاهی بر بعضی از علما مشتبه شود و چنین پندارند که این حادثه در نهم ربیع الاول بود و این قول باجماع مورخین و ارباب سیر مردود است شیخ بزرگوار محمد بن محمد بن نعمان الملقب بالمفید در کتاب خویش که آنرا کتاب التواریخ نامیده این نکته بر وجه تحقیق نگاشته و با ما در این باب همداستان آمده انتهی یکی از سادات معاصرین جمعی از فتاوی نادره و اقوال شاذه ابن ادریس را که از جمیع فقهای شیعه و یا از اغلب علمای آن سلسله بدانها انفراد و امتیاز دارد التقاط نموده و در ذیل شرح احوال وی مسطور داشته ما نیز محض اقتضای مقام و مناسبت محل چند فتوی از آنجمله مذکور داریم گوید اگر کسی را چهار زن در حباله زوجیت باشد و از آن چهار یکی را طلاقه نماید و شخص وی را معین ندارد و بنکاح پنجمین تجدید فراش کند و از آن پیش که مطلقه را تعیین نماید خود از دنیا درگذرد و یا آنکه پس از تعیین اشتباه و التباسی در معینه پدید گردد در این فرض ربع میراث و یا ثمن آن که علی التقدیرین نصیب زوجه است باید بر چهار جزء متساوی منقسم شود یک جزء آن بالتمام زوجه خامسه را خواهد بود آنگاه در میان زوجات اربع چار کاره که یکی از ایشان لا علی التعیین مطلقه است بایستی قرعه زد هر کدام را نام بقرعه متعین گشت باید او را مطلقه واقعیه انگاشت از متروکات محروم داشت و آن سه ربع باقی را بدان سه کس باید اختصاص داد بهمانا دلیل این حکم روایت ابی بصیر که دیگر فقهای امامیه آن روایت را مردود شمارند و بر تقسیم سه جزء باقی در میان هر چهار زوجه فتوی همی دهند و گویند چون در سلک سند این حدیث نام علی بن فضال منظوم است بمضمون آن نتوان عمل نمود زیرا که علی بن فضال مذهب فطحیه داشته و در مسئله امامت از طریقه اثناعشریه بیرون بوده و دیگر از شواذ فتاوی وی آنکه گوید در وضو اگر کس هر دو دست را از اطراف سر انگشتان آغاز شستن نماید و در مرفق بانجام رساند عبادتی صحیح و طهارتی بهیچ بجای آورده چه در کتاب مجید جز فرمان شستن مزیدی بر عهده مکلفین ثابت نگشته و هر کس بدین صفت که اشارت رفت غسل یدین نماید الزام تغسیل را امتثال نموده بلی اینگونه شستن مکروه شدید و مرجوح اکید باشد و دیگر آنکه فقها اتفاق نموده اند زوجه دائمیه را وقتی بر زوج واجب دارند که بر لوازم هم بستری سر تمکین فرود آورد و هر وقت شوی را هوای خلوت و اندیشه تمتع در سر افتد در بذل نفس و امتثال فرمان درنگ نیارد و از شرایط استمتاع هیچ امتناع نجوید پس آن هم با این که تمکین نیارد و طریق نشوز گیرد از نفقات مقرر محروم ماند و همچنین معقوده که قدم بسر حد بلوغ ننهاده و هنوز در سن صغر باقی باشد و از نزدیکی هم آغوشی نشاید ولی وی را در باب کسوت و نفقات لسان مطالبت کوتاه باشد زیرا که حق مذکور بر شرایط تمکین مشروط است ابن ادریس در خصوص صغیره از عموم فقها تخلف جسته گوید در شرع رسول حق نفقه باتفاق اهل سیل ثابت شده اگر کس این حکم را بر زوجه بالغه اختصاص داد خواه بایستی دلیل دیگر و برهانی جداگانه اقامت کند چه ما هرگز بموجبی صحیح بتقلید مطلق نپردازیم و بتخصیص عام اقدام نیاریم و دیگر آنکه گوید معقوده را از آن پیش که زوج با او نزدیک شود روا نیست که تمکین خود را بتسلیم مهر معلق دارد الا آنکه زوج از ادای صداق و قضای مهر عاجز باشد و دیگر آنکه اگر کس با صغیره خلوت گزیند و طریق مجامعت پیش گیرد و این عمل محظور موجب حرمت دائمی و باعث تحریم ابدی نگردد

ودیگر آنکه گویند نازاده هرچند بظاهر دعوی تشیع کند و بطریق اثنی عشریه رود باید او را در پلیدی انعام مانند کفار گرفت و از ملاقات آن
برطوبت اجتناب جست بالجمله در تمام این فتاوی با جمهور فقها مخالفت ورزیده و راه انفراد پیموده و در السنه و افواه طلبه علم
چنان مشهور است که ابن ادریس از روزگار زندگانی متمتع نیافته از عهد جوانی توشه بر نداشت از سنین عمرش قریب بیست و
پنجسال بیش بر نیامده بود که در عین طراوت جمال و نضارت نهال سموم مرگ ناگهان بوزیده و بهار شبابش تباه ساخت گویند این کوتاهی
رشته عمر و قصور زمان حیات را سبب آن شد که او نسبت بجد خود شیخ الطایفه ابو جعفر طوسی اساءه ادب نمود و در طی استدلالات وجوه
حشمت آن فقیه بزرگ رعایت نکرد و پاس حرمت وی هیچ نگاه نداشت و در تضاعیف تصانیف خود چندان با وی از در خلاف در آمد
که هر پسندیده آنچه رد و اعتراض و نقض و ابرام را بیرون از احتجاج شمارد و داخل لجاج انگارد و از اینراه علامه حلی غالباً او را بلفظ الشاب المترف
یعنی جوان سرخود تعبیر آورده و بعد از آن لفظ وی را بعبارت عفی الله عنه دعا نموده و این تجربت ثابت شده که هرکس با اساتید
و مشایخ رسوم تعظیم و آئین حرمت از دست بگذاشت و بحقوق تعلیم و تربیت عنایت نکرد و با ایشان مانند مردم بی ادب سخن راند دیر نکشید
که او را اقتضای محتوم در رسید و پیوند حیات ببرید همانا این سخن در حق ابن ادریس عند التحقیق استوار نیاید و از مشهورات بی اصل
و ترهات مجهول معدود گردد زیرا که چون تاریخ ولادت وی بر سبیل تخمین با سال انتقالش تطبیق نمائیم از روزگار عمرش امتدادی لایق
و زمانی قابل بدست آید علامه مجلسی در کتاب بحار الانوار از خط شیخ شهید روایت کرده که ابن ادریس خود گفته بَلَغْتُ الْحُلُمَ
سَنَةَ ثَمانٍ وَخَمْسینَ وَخَمْسِمائَةٍ یعنی مرا حالت احتلام و بدایت تکلیف در سال پانصد و پنجاه و هشت هجری افتاد و شیخ ابراهیم بن
علی الکفعمی در رساله وفیات العلما از پسر ابن ادریس نقل آورده که گفت تُوُفِّیَ والِدی مُحَمَّدُ بْنُ اِدْریسَ یَوْمَ الْجُمُعَةِ
وَقْتَ الظُّهْرِ ثامِنَ عَشَرَ شَوّالٍ سَنَةَ ثَمانٍ وَتِسْعینَ خَمْسِمائَةٍ یعنی پدرم محمد بن ادریس بوقت زوال
از روز آدینه هیجدهم شوال از سال پانصد و نود و هشت درگذشت بر این جمله ابن ادریس را زمان زندگی علی التقریب تا پنجاه و
پنجسال کشیده پس این سخن مشهور از مرحله صدق بدور است از مصنفات وی جز کتاب السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی و کتاب
تعلیقات التبیان و کتاب اجوبة المسائل چیزی در کتب رجال و غیرها نام نبرده اند با آنکه وی را در اجازات اصحاب
بوفور تصانیف و کثرت تالیف تمجید آورده اند چنانکه در صدر ترجمت وی ببعضی اشارت رفت

اَبُوداوُدُ سُلَیْمانُ بْنُ الْاَشْعَثِ بْنِ اِسْحٰقَ بْنِ بَشیرِ بْنِ شَدّادِ بْنِ عَمْرِو بْنِ عِمْرانَ الْاَزْدِیُّ السِّجِسْتانیُّ

از علما و حفاظ حدیث و صاحب کتاب سنن است که یکی از صحاح سته اهل سنت و جماعت معدود است و شیخ ابو اسحق شیرازی
در کتاب طبقات الفقها او را در سلک اصحاب احمد بن حنبل منظوم داشته با آنکه گوید کانَ رَأْساً فِی الْحَدیثِ وَرَأْساً
فِی الْفِقْهِ ذا جَلالَةٍ وَحُرْمَةٍ وَصَلاحٍ وَوَرَعٍ حَتّٰی کانَ یُشَبَّهُ بِشَیْخِهِ اَحْمَدَ بْنِ حَنْبَلٍ
ولادت وی در سال دویست و دو هجری اتفاق افتاده است و چون بسن رشد و تمیز رسید بتحصیل علوم و اقتباس کمالات را
وجهه همت ساخته بسیاری از بلاد را در طلب معالی و اکتساب فضایل سیر کرد در هر بلدی مدتی رحل اقامت بیفکند در محضر اعیان علما
مانند ابن حنبل و غیرش تلمذ بجست و از مدرس اساتیدی چون احمد بن صالح و مسلم بن ابراهیم و احمد بن عبید از علم حدیث حظ وافی و بهره کامل حاصل کرد
یاقوت حموی گوید که احمد بن صالح چندان بزهد و صلاح و حلیه عفت و تقوی آراسته بود که مجلس درس خود را از امرد و ساده پیراسته داشتی [illegible]

[illegible]

مشاهدت نمودی آنها را از محضر خویش مزاحمت و ممانعت کردی و درباره ایشان از املاء احادیث و اخبار مضایقت نمودی
ابوداود را پسری بود که بیاض رخسارش از سواد خط رنگی نگرفته و آئینه عذارش از غبار مو زنگی نیافته بود همی خواستی که
آن فرزند را با فادات احمد بن صالح سعادتمند نماید و چون از رسم و آئین احمد بن صالح آگاه بود روزگاری در این اندیشه
بسر برد عاقبت الامر چاره کار را در آن دید که آن فرزند ساده را بتدبیر عملی ملتحی سازد پس قدری موی برگرفت و آن را
بصورت ریش در آورده با زنخ فرزند پیوند داد و او را بر آن زی بصورت مردمان نوخط شده با خویش بمحضر احمد ببرد
و بدان حیلت آن پدر و پسر بگنجد در حوزه افادات احمد باستفادت میگذرانیدند و احادیث و آثار از وی فرا میگرفتند
یکی از شاگردان احمد که صورت ما جری میدانست آن حیلت را بسمع استاد برسانید احمد بن صالح ابوداود را بخواند و با وی
خطاب عتاب آمیز در میان آورده گفت زیاده تعجب دارم که مانند تو کسی با مانند من کسی چگونه این معاملت روا داشته است
ابوداود گفت ایها الشیخ در این کار بر من خرده مگیر و این جوان خرد سال را بدین سخنان میازار چه این فرزند سعادتمند
در حضرت تو چندان از لآلی اخبار و آثار بیندوخته است که دیده مشایخ از آنها خیره ماند و خاطر استاد از آنها نشاط گیرد هرگاه
رخصت دهی در محضر تو مجلسی فراهم کنم که از مشایخ و اساتید مشحون باشد و در همان محفل مقرر دارم که این جوان خرد سال
با پیران سالخورده در علم حدیث مناظرت و مباحثت برخیزد تا بر خاطر عالی مکشوف افتد که ایشان را با این جوان تاب مقاومت
نباشد ملتمس آن است که عیار تخییل این صورت و شهود این معنی مقرر دارند که او در سلک شاگردان منسلک آید و از ان سعادت
عظمی محروم نماند پس آن ابوداود مجلسی بیاراست مشایخ و اکابر حدیث را دعوت نمود و چون آرام گرفتند پسر را بمجادلت و مباحثت
امر کرده کار مناظرت بالا گرفت پس از مباحثات بسیار بر آنجماعت فائق آمد ولی با وجود آن احوال احمد از روایات خود
چیزی بر او املا نکرد و از استمداد احادیث محروم ماند جز آنکه جزوی از روایات احمد فرا گرفته بدانها فخریه و مباهات مینمود گویند
ابوداود از محدثین عراق و خراسان و شام و مصر و حرمین احادیث و اخبار زیاده استماع نموده و ثمرات آن در صدف خاطر
جای داد و ابن خلکان آورده که او در حداثت سن که در طلب احادیث کوشش و سعی مینمود روزی در مجلس استاد نشسته مسموعات
خویش را مکتوب میکرد یکی از حضار مجلس نزد وی آمده گفت مرا اذن دهی تا از محبره تو کتابت کنم ابوداود در جواب گفت
مَنْ شَرَعَ فی مالِ اَخیهِ بِالْاِسْتیذانِ فَقَدِ اسْتَوْجَبَ بِالْحِشْمَةِ الْحِرْمانَ
یعنی کسیکه در تصرف مال دوست و برادر دینی خود طلب اذن کند و اجازت خواهد و آئین خود بر این قرار دهد همانا
سزاوار آن است که صاحب مال از روی حشمت او را از آن مال محروم و بی بهره سازد بالجمله پس از چند سال بر فنون و علوم
عموماً و در فن حدیث خصوصاً بر امثال و اقران تفوق جست صیت فضل و دانشش در اقطار و امصار منتشر گردید ارباب سیر
و تواریخ آورده اند هنگامی که در نزد احمد بن حنبل تلمذ مینمود کتاب سنن را تصنیف کرده بر احمد عرضه داشت ابن حنبل را نیز
پسندیده آمد و بر او بسیار تحسین آورد و خود گوید کتابت نمودم از رسول الله پانصد هزار حدیث و از آنها چهار هزار و هشتصد
حدیث صحیح و قریب بصحیح انتخاب کرده در کتاب سنن مندرج گردانیدم و در هر امر از امور دینیه که مر ایشان را لازم شود از آن
روایات رفع احتیاج تواند نمود و از جمله منتخبات این چهار حدیث است حدیث اول اِنَّمَا الْاَعْمالُ بِالنِّیّاتِ

یعنی اعمال بی نوع پنهان منوط به نیت است و بدون قصد مقبول نیفتد دوم مِنْ حُسْنِ اِسْلامِ الْمَرْءِ تَرْکُهُ مالا یَعْنِیه
یعنی از امور یکه به نیکی اسلام مرد دلالت کند آن است امر یکه مراورا مفید فائده نیست ترک نماید حدیث سیم لایَکُونُ
الْمُؤْمِنُ مُؤْمِناً حَتّی یَرْضی لِاَخِیهِ ما یَرْضی لِنَفْسِهِ یعنی مومن بحلیه ایمان آراسته نگردد مگر آنکه در حق
برادر دینی خود بخواهد آنچه را که درباره خود بدان رضا دهد حدیث چهارم حَلالٌ بَیِّنٌ وَحَرامٌ بَیِّنٌ وَشُبُهاتٌ
بَیْنَ ذلِکَ فَمَنْ تَرَکَ الشُّبُهاتِ نَجی مِنَ الْمُحَرَّماتِ وَمَنْ اَخَذَ بِالشُّبُهاتِ اِرْتَکَبَ الْمُحَرَّماتِ
فَهَلَکَ مِنْ حَیْثُ لا یَعْلَمُ حاصل معنی آنکه اشیا بر سه گونه اند بعضی را حلیت آشکار و برخی
حرمت هویدا است و در مابین آنها اموری است که حکم آنها مشتبه است هر کس از جمیع مشتبهات اعراض کند از محرمات واقعیه
الهیه خود را نجات داده و هر کس که تمام آنها را مرتکب شود از روی جزم و یقین حرام واقعی را مرتکب شده پس از روی
جهل و نادانی خود را در ورطه هلاک انگنده است ابراهیم حربی گوید لَمّا صَنَّفَ اَبُو داوُدَ کِتابَ السُّنَنِ اُلِینَ
لِاَبی داوُدَ الْحَدیثُ کَما اُلِینَ لِداوُدَ الْحَدیدُ یعنی چون ابو داود کتاب سنن را تالیف کرد مشکلات
احادیث و غوامض اخبار بر وی بدان مشابه نرم و سهل شد که داود را سختی و صلابت حدید مع انجمه کرات عدیده
وارد دار السلام بغداد گردیده است و بعد از مسافرت بسیار در بصره توطن جسته و در آن بلده ساکن گردید یافعی
آورده وقتی سهل بن عبد الله تستری که از زهاد و صلحاء زمان معدود و خود صاحب کرامات است بعزم زیارت
ابو داود نهضت کرد چون بسرای ابو داود قدم نهاد ابو داود را اعلام کردند وی از جای خود برجسته در مکانش
بنشانید در تعظیم و تجلیل سهل زیاده مبالغت کرد آنگاه سهل گفت ای ابو داود مرا بر تو حاجتی است گفت باز گوی
سهل گفت مطلب خود مکشوف نسازم تا آنکه در انجاح آن مع الامکان ملتزم شوی ابو داود گفت ای شیخ با قدرت
و امکان مضایقت نکنم سهل گفت مأمول من آن است زبان خود که بآن احادیث رسول الله بر مردمان املا نموده
بیرون آری تا تقبیل کنم ابو داود ایجاب مأموله زبان خود را بیرون آورد و سهل بوسید در روز جمعه نیمه شهر شوال از سال
دویست و هفتاد و پنج یا هفتاد و سه یا هفتاد و دو در بصره وفات نمود و عبد الله بن عبد الواحد هاشمی بر وی نماز کرده
بخاکش سپردند از کلمات او است الشَّهْوَةُ الْخَفِیَّةُ حُبُّ الرِّیاسَةِ یعنی حب ریاست و سروری از شهوات
خفیه است و سجستانی منسوب است بسجستان که ولایت مشهوری است و معرب سیستان است و مشهور هست و برخی آورده اند
که منسوب بسجستان یا سجستانه که قریه ایست از اعمال بصره یاقوت حموی در معجم البلدان گوید ابو الفضل محمد بن طاهر مقدسی گفت
از محمد بن منصور قل هو الله احد خوان شنیدم که میگفت امام ابو داود سجستانی منسوب بسجستان که قریه ایست از قراء بصره
و از سجستان خراسان نیست یاقوت گوید این سخن از روی تحقیق استوار نباشد زیرا که ابو داود در زمان صباوت
و طفولیت در نیشابور بوده و در آن اوان بمصاحبت اولاد اسحق بن راهویه بدبستان همی رفت نیز آورده اند آنگاه
که او در سنین عمر کمتر از ده سال بوده در نزد محمد بن اسلم طوسی استملاء احادیث مینمود و علاوه آنکه هیچیک از حفاظ
و ضابطین او را بغیر سجستان خراسان نسبت نداده اند

ابو النجم بن ابی غالب بن فهد بن منصور بن وهب بن مالک

طبیبی فاضل و جامع علم و عمل است در طبقه اطبای شایسته بحسن علاج و جودت معرفت در صناعات طبیه معروف و مشهور است
چنانکه در ترجمه آن طبیب یگانه متقدمین اهل سیر بدینسان سطور نموده اند کانَ طَبیباً مَشْهُوراً فی زَمانِهِ جَیِّدُ
الْمَعْرِفَةِ بِصِناعَةِ الطِّبِّ مَحْمُودُ الطَّریقَةِ فیها مَشْکُورُ الْمُعالَجَةِ ابن ابی اصیبعه خزرجی در تاریخ خویش آورده
نصرانی که در زمره اطبای عامل است حکایت کرده که پدر وی ابو غالب از اهالی حوران از قریه عشترا که از اعمال دمشق است بوده و روزگار خود را بفلاحت و زراعت
میگذرانید و ابو النجم در آن قریه تولد یافت چون بسن رشد و تمیز رسید آثار ذکاوت و آیات فطانت از وی ظاهر
گردید برهنمونی بعضی از اهل فضل او را بدمشق برده تا در نزد فضلای آن بلد باخذ علوم ادبیه اشتغال ورزد و بعد از
تکمیل آن علوم بتحصیل صنایع طبیه راغب گشت در نزد اطبای دمشق جزء نظری و عملی آن علم را تکمیل نمود پس متعهد علاج
بیماران گشته هر روزه در محضر وی جمعی که بامراض مختلفه مبتلا بودند حاضر گشته از حسن تدابیر و معالجات آن طبیب حاذق
صحت میافتند آورده اند در آن زمان که وی بمعالجت عامه مشغول بود ملک ناصر صلاح الدین یوسف که اول ملوک آل
ایوب است در رجل پایش سوادی پدید گشت که اطبا موت عضو تشخیص دادند از اضمده و اطلیه در اصلاح مزاج آن فساد
صلاح تبدیل نیافت بالآخره اطبا حکم بر قطع نمودند سلطان و اقربای او را از یاده اندوه و وحشت روی داد و کار
باضطرار کشید از آنروی در هر مکان از طبیبی نشان میجستند بجهة معالجت حاضر می نمودند در آن اثنا ملازمان آستان پایه صداقت
وی را بعرض سلطان رسانیدند او را بحضور خویش خوانده استعلاج فرمود طبیب چون علامات بدیدیه و سحنه را
بیک نظر نمود معروض داشت که آنچه را من بعلامات طبیه در مزاج ملک مشاهدت مینمایم برخلاف آن است که اطبا تشخیص
داده اند و علاج این عارضه بدون قطع زیاده سهل و آسان است ملک را از آن تقریر زیاده مسرت روی داد و مقرر داشت
که در علاج بدستور العمل وی رفتار نمایند ابو النجم بمعالجت همت برگماشت و با دویه موضعیه و مصلحات مزاجیه پرداخت
بچند گذشت که سلطان صلاح الدین را فساد پای بمعالجت وی باصلاح آمد و اثری از آن عارضه باقی نماند و بشکرانه
این موهبت مالی زیاد بر مساکین و فقرا تصدق کرد و آن طبیب حاذق را بانعام جزیل و تشریفات فاخر بنواخت و بطبابت
خویش اختصاصش داد و هم شهریه کافی برایش معین داشت چون از آن طبیب ماهر چنان حذاقت فوق العاده که خود
مانند سحری بود بظهور رسید اطبای آن مملکت از وی سؤال نمودند چگونه بعد از دیدن ملک بی تأمل استنباط کردی
که آن مرض بدون قطع علاج پذیر است ابو النجم گفت چون بحضور ملک در آمدم از طرز تکلم و آن حالات که متعلق بقوی
نفسانی است تشخیص دادم که مبدأ او را آفتی نیست چنانکه در سبب آن علت نوشته اند ورمی است در جوهر دماغ
و اختلال حالات دماغیه لازمه اوست و هم در موضع ردائتی از ماده آن نیافتم از آنروی بحسن حالت آن مرض حکم نمودم
اطبا بر حدس صائب و حذاقت وی آفرین و تحسین نمودند بالجمله آن طبیب یگانه همواره بملازمت آن پادشاه عادل
بسر میبرد و عمری براحت و آسایش میگذرانید نقل است که روزی در دمشق از بازار عطاران عبور مینمود و شخصی را دید
که بر زمین افتاده و جمعی بر گرد وی گرد آمده اند و افسوس میخورند ابو النجم چون آن حالت بدید سبب ازدحام و افتادن آن مرد را از ایشان پرسید

گفتند مخطوش نیست که این شخص ببازار درآمد و چنانچه میرسید چنین حالت از وی ظاهر گشت طبیب ببالین آن شخص برآمد از علامات
طبیه معلوم کرد که روح حیوانی در بدن باقی است بعضی از کسان آن شخص حاضر بودند از شغل و عمل وی جویا گشت معلوم شد که حرفت
دباغی داشته بدون تأمل گفت او را بدوش گرفتند در کوی دباغانش بر زمین نهادند چون ساعتی برگذشت اندک اندک بحرکت آمد
نبض بحالت اصلی عود کرده و بتکلم درآمد و بدان تدبیر که آن طبیب نمود از موت خلاص یافت مردمان بر اصابت رای آن طبیب
آفرین نمودند جمعی از فضلا سبب بیهوشی آن مرد و معالجت ویرا بدان قسم جویا شدند گفت ترک عادت و اختلاف حالت موجب
مرض است چون دماغ آن مرد سالهای دراز باستشمام روایح متنه و امکنه کثیفه عادت داشت بدان مقام که سیگاه اورا مجال
عبور نیفتاده بود در رسید از سرعت نفوذ ادویه معطره و بوهای خوش بیهوشی بر وی روی داد و چون بمقام اصلی خویشش بردند
عادتی که داشت مزاج بحالت اول عود کرد و از آنحالت که بس نزدیک بموت شده بود خلاص یافت و اگر معالجت بدین طریق
کرده نمیشد لحظه میگذشت که روح حیوانی از بدن وی مفارقت مینمود فضلا و اطبا که این بیان از وی شنیدند و با قواعد طبیه آنرا
مطابق یافتند باذعان بر علم و عمل وی نمودند مع القصه آن طبیب یگانه چنانکه مسطور گردید روزگار خود را بمعالجت مرضی
و تألیف کتب میگذرانید تا در سنه پانصد و نه در شهر دمشق رخت بسرای آخرت کشید و هم در آنجا مدفون گردید او را در طب
دو کتاب است یکی مسمی بموجز در جزو علمی و عملی و دیگر کتابی است مبسوط در مجربات خویش در سه مجلد
چون در این مورد از حالت بیهوشی و معالجت آن سخنی در میان آمد خالی از فایده نبنظر رسید که اشارتی بر عقیدت اطبای
متقدمین و متأخرین رود که بیهوشی را سبب چیست تا معلوم و مشهود گردد که چگونه اینحالت یکباره در بدن انسان ظاهر
و هویدا میگردد بدانکه حالت بیهوشی بنا بر عقیدت جمهور اطبا آن حالتی است که بعضی آلات از قوای حیوانی و نفسانی از کار
طبیعی باز ماند و بدان سبب بسیار اعضا از حس و حرکات ارادیه و طبیعیه بر جای نماند و حواس ظاهری و باطنی را خلل کلی
پدید آید و اسباب داخله و خارجه آن بسیار است بعضی از اسباب آن مثل امتلای از خون و سایر اخلاط ردیه است
که بمرور ایام در بدن پدید میگردد و بعضی از اسباب خارجه که دفعه واحده ببدن میرسد چون فرح و فزع و امثال ذلک
و دیگر سبب بیهوشی ابخره کثیفه دخانیه و روایح معطره سریع النفوذ است که چون بدماغ رسد طریق ابهر را مسدود کرده
بیهوشی عارض گردد و طبیب چون اینحالت را در کسی مشاهدت نماید باید در معالجت تعجیل نماید در صورت مسامحه و مساهله
احتمال کلی بلکه یقین در موت خواهد بود و اطبای اروپا را نیز عقیدت با متقدمین و متأخرین اطبا نزدیک است چنین مسطور
کرده اند که چون رایحه ادویه که بیهوشی آورد بدماغ رسد سبب شوند تخدیر کلی و فقدان حس و حرکت را چنین روایح
چون بدماغ رسد دوران خون زیاده از آنچه سزاوار است نماید از آن روی فشار زیاد بر دماغ وارد آید بدان جهت
حس و حرکات بدنیه معدوم و مفقود گردند و هم از مجاورت آن روایح الیاف دماغیه و نخاعیه را حالت مخصوصی دست دهد
که در اصطلاح اطبای اروپا آنحالت را تخدیر گویند و هرگاه از مرتبه تخدیر تجاوز کند سکر گویند و اگر درجه آن از سکر
بالاتر رود بیهوشی نامند و چون از مرتبه بیهوشی
تجاوز نماید سکته گویند

ابوبکر احمد بن علی بن ثابت بن احمد بن مهدی بن ثابت البغدادی

صاحب تاریخ بغداد از علمای متبحرین و حفاظ محدثین است در نقل اخبار و روایت آثار و ضبط احادیث اعجوبه عصر و نادره روزگار
بود و در معرفت رجال و انتقاد اسناد و حفظ اصول از جمله فحول بشمار میرفت از صدق لسان و سعه خلق و نبالت شان
نصیبی کامل داشت چنانکه ابن سمعانی ویرا بدینمعانی وصف نموده گوید **ابوبکر الخطیب فی درجة القدماء من
الحفاظ والائمة الکبار وکان علامة هذا العصر اکتسی به هذا الشان غضارة
وبهجة ونضارة وکان مهیبا وقورا نبیلا ثقة صدوقا متحریا
حجة فیما یصنفه ویقوله وینقله ویجمعه حسن النقل والخط کثیر
الضبط قاریا للحدیث فصیحا وکان فی درجة الکمال والمرتبة
العلیا خلقا وهیئة ومنظرا انتهی الیه معرفة الحدیث وحفظه وختم به الحفاظ**
یعنی ابوبکر خطیب در وفور محفوظات و کثرت روایات بدرجه قدما حفاظ منتهی گشت و در فن حدیث علامه عهد خویش گردید
و بستان سنن رسول را بوجود وی خضرتی تازه و طراوتی بی اندازه حاصل آمد بنظاره آنعالم جلیل هیبتی عظیم در دل پدید گشت
در رفتار بسی بوقار میرفت و در قدر بسی خطیر مینشست و در مراتب وثاقت و راستگوئی و مقامات تحقیق و صواب جوئی
چندان مسلم بود که بقول و نقل و تصنیف او بی تأمل احتجاج میجستند محدثی خوش نقل و زیبا خط و نیک ضبط بود عبارات
روایات بلسانی فصیح قرائت میکرد و در طیب معاشرت و حسن هیئت و زین منظر بهره تمام داشت علم حدیث بوی منتهی گشت
و سلسله حفاظ بوی ختم شد ولادتش در یوم پنجشنبه بیست و چهارم جمادی الثانیه از سال سیصد و نود و دو هجری اتفاق افتاد
و در دار السلام بغداد نشو و نما یافت چون مراحل طفولیت و صبی بپای بطالت و لعب در نوردید و بسر منزل تمیز و رشد
قدم نهاد در مکتب آداب درآمد و بتعلم قرآن مجید شروع نمود در زمانی اندک اینمرحله را که در مسافت کمالات اول منزل است
با وجوه قرائات طی کرد و از پی تحصیل قوانین اعراب و اشتقاق دامن عزیمت بر زد و در حوزه شیخ ابواسحق ابراهیم بن عقیل
خشیش تلمیذ الیمیشی که ویرا اکبر نحوی گفتندی درآمد و اساس عربیت نزد او محکم ساخت و قواعد اصول فقه در خدمت قاضی
ابوالطیب طبری و شیخ ابوالحسین محاملی و جمعی دیگر استوار نمود و در سنه چهارصد و سه که از مدت عمرش یازده سال
بیش نگذشته بود باکتساب فن حدیث و خبر و اقتباس انوار سنت و اثر همت گماشت حلاوت آن صناعت شریف چنان
با مذاق طبعش موافق آمد که در تحصیل آن لذت هر آسایش از یاد ببرد و تمام وقت خود در استملاء احادیث و آثار و حفظ اسانید
و متون مستغرق ساخت چنانکه اگر برای انجام حاجتی و اصلاح امری از مجلس علم بیرون شدی از کثرت شوق و فرط ولوع
جزوی از احادیث با خود حمل داده در اثناء طریق بمطالعت و حفظ آن اشتغال نمودی شیخ جمال الدین ابوالفرج بن
جوزی در کتاب منتظم گوید پس از آنکه ابوبکر خطیب مدتی از حفاظ و محدثین بغداد فنون آثار و انواع سنن فرا گرفت
و از فواید و افاضات علما و دار الخلافه مستغنی گشت برای تکمیل مقصود از بغداد مسافرت نموده و در هر دیار محدثی نشان جست
در عزم حضورش درنگ نیاورد و در هر شهر نام شیخی شنید بدرس افادتش تند بشتافت و مدتی در بصره بسر برد

و روزگاری در نیشابور مقام گزید و چندی در اصفهان توقف نمود تا از طرق اجازات مشایخ و سلسلهٔ اسانید اسانید قواعد
روایات خود سخت محکم ساخت آنگاه به بغداد معاودت کرد و با دوستان دیرین تأکید مودت و تجدید عهد نمود و با اقارب
و خویشاوندان وظائف صلهٔ ارحام انجام داد و دیگر باره بار ارتحال بربست و بر راحلهٔ سفر برنشست و راه شامات پیش گرفت
زمانی در قصبهٔ دمشق و اوانی در بلدهٔ صور مقیم گشت از عمر نسوی نقل است که گفت در جامع صور نزدیک ابوبکر خطیب حاضر بودم
مردی علوی بر او داخل شد که مقداری از دینار در آستین جامهٔ خود فراهم داشت و گفت یا ابابکر فلان مرد محتشم از اعیان
بلد تو را سلام رساند و گوید که این وجه محقر در اصلاح پریشانی خویش مصروف دار ابوبکر گفت مرا با این دنانیر حاجت
نیست علوی گفت شاید این مال قلیل پنداشتی آنگاه برخاسته آستین بجانب سجادهٔ ابوبکر بیفشاند و دینارها در سجادهٔ وی
بریخت و گفت این سیصد دینار است بردار و در مهمات خود بکار بر ابوبکر از مشاهدت آن عمل سخت برآشفت
و از شدت غضب آثار حمرت بر گونه‌اش نمودار شد از جای برجست گوشهٔ سجاده بگرفت و حرکت داد تمام آن
سیصد دینار پراکنده ساخت و از مسجد بیرون شتافت نسوی گوید علوی را از این حال انفعال بهم رسید و انهای
دنانیر از شکافهای حصیر برچید و مراجعت کرد آن روز در ابوبکر چنان استغنای طبع و عزت نفسی مشاهدت کردم که
تا حال در احدی نیافته‌ام و در مرد علوی باندازهٔ خذلان و خجلتی نگریستم که تا کنون در هیچکس ندیده‌ام مع القصه
ابوبکر در مدت اقامت صور گاه گاه بزیارت بیت المقدس شتافتی و بوظایف عبادات و آداب ادعیه قیام مینمود و پس از
انجام اعمال ببلدهٔ صور معاودت میجست زمانیکه در آن مملکت توقف میداشت قافلهٔ حاج بدانجا عبور نمود ابوبکر را
هوای زیارت بیت الله در سر افتاده احرام حرم بربست و بسعادت آن موهبت عظمی مرزوق گشت چون از تکالیف
مقرر و مناسک معهود فراغت یافت روزی بکنار چاه زمزم گذر کرد و از حدیث مبارک نبوی بیاد آورد
ماءُ زمزم لما شرب له یعنی آب زمزم برای هر حاجتی است که بنیت آن آشامیده گردد پس یکد و گفت
از آن آب بیاشامید و سه حاجت از درگاه رب العزة مسئلت نمود نخست آنکه تاریخ بغداد جمع کرده آن را در
دار السلام رواج دهد دوم آنکه در جامع منصور املاء احادیث کند و درس اخبار گوید سیم آنکه پس از وفات در تربت
بشر حافی مدفون گردد و بسعادت جوار آن مزار و برا مرزوق افتد قضا را هر یک از این سه حاجت باجابت مقرون
گشت چنانکه بهر یک در مقام خود اشارت رود در آن سال ابوعبدالله محمد بن سلامة محدث بزیارت آمده بود ابوبکر
از آن خبر آگاه شده وجود آن استاد مغتنم شمرد و بحضورش فایز گشته خواستار املاء حدیث شد ابوعبدالله برخی
از اخبار شرع و آثار رسول برای او قرائت کرد و در روایت آنها ویرا اجازت بخشید هم در مکهٔ معظمه بر ام الکرام کریمه
بنت احمد بن محمد بن ابی حاتم مروزی که مجاورت حرم الهی اختیار نموده بود صحیح محمد بن اسمعیل بخاری قرائت کرد چون
مراتب تحصیل تکمیل نمود بموطن مألوف که دار الخلافه بغداد بود مراجعت کرد و در آن وقت خاطرش بطلب حدیث موج میزد و در
میان جماعت محدثین کس بمانند او نمی‌شد چنانکه از ابن ماکولا منقول است که بغدادیین را پس از دارقطنی مانند
ابوبکر خطیب محدثی نیامد از قبیل ابن ماکولا بسیاری از علمای جمهور ابوبکر را مدح کرده‌اند ولی از محدثین و فقهای خاصه

ولی

و برخی از مورخین عامه در حق او کلمات قدح و تعریض بنظر رسیده چنانکه سید رضی الدین محمد بن طاوس که از موثقین امامیه است
گفته ابوبکر خطیب از موالات اولاد رسول هیچ نصیب نداشت بلکه بغض و عداوت اولی القربی در خاطرش نهفته بود و جمال الدین
ابوالفرج ابن جوزی در تاریخ منتظم گوید ابوبکر در بدایت حال طریقهٔ احمد بن حنبل اختیار کرده ولی از آنجائیکه بارباب بدعت میلی
در باطن بظهور میرسانید و از اصحاب ما صدمات بسیار و زحمات فراوان میدید روی عقیدت از آن طریقت بتافت
و مذهب شافعیه گرفت و در طی تصانیف خود در حق حنبلیان داد تعصب بداد و شعار انصاف از دست بگذاشت
چنانکه در ترجمهٔ احمد بن حنبل ویرا السید المحدثین وصف کرده ولی از محمد بن ادریس شافعی بتاج الفقهاء عبارت آورده
در بارهٔ احمد از القاب فقه هیچ یاد ننموده و هر یک از مشاهیر اصحاب و معارف اتباع ویرا مانند مهنا بن یحیی و ابوالحسن
تیمی و ابوعبدالله بن بطه و ابوعلی بن المذهب بموجبات طعن و تشنیع متهم ساخته همانا او را دو عیب بود فاحش که هر دو
از اهل علم و رواة حدیث بس ناپسند است یکی آنکه بر عادت عوام محدثین در جرح و تعدیل رجال بتقریبات موهون
و اعتبارات ضعیف تمسک جستی و دیگر آنکه رونق بازار احمد بن حنبل و رواج مذهب او زیاده مکروه داشتی و در جرح
عدول اصحاب و قدح ثقات تلامیذ وی از حد اعتدال تعدی نمودی از اسمعیل بن ابوالفضل قوسی که محدثی صدوق
و ثقه بود شنیدم که گفتی در سلسلهٔ حفاظ حدیث من سه کس را زیاده دشمن دارم که مردی بس شدید التعصب و قلیل الانصاف
بودند یکی ابوعبدالله الحاکم و دیگر ابونعیم اصفهانی و سیمین ابوبکر خطیب است حافظ اسمعیل در این سخن حق بصیرت ادا نمود
چه ابوعبدالله الحاکم مردی شیعی ظاهر التشیع بود و ابونعیم و ابوبکر متکلمین اشاعره را همی منفوض داشتندی انتهی
خطیب در زمان اقامت دار الخلافه کتاب تاریخ بغداد که تصنیفی است نامدار در ده مجلد بپرداخت آنگاه لآلی آبدار آن
صدف گرانبار در طبق افادت نهاده بمسامع ساکنان آن مملکت تقدیم نمود تا آنکه جمیع مطویات آن مجموعهٔ سودمند مانند مرویات
آن محدث بیمانند در آن بلد انتشار یافت و آنچه معمول دیرین و آرزوی قدیم وی بود از رواج و اشتهار آن کتاب
بحصول پیوست آن تاریخ مشتمل است بر ترجمهٔ احوال علمای بغداد و تمام طبقات فقها و سلسلهٔ رجال حدیث و خداوندان فنون
ادب و ارباب انواع کمال که در آن خاک نمایش یافته‌اند و یا از مردم دیگر بلاد در آنجا بخاک رفته‌اند نام و نسب و نوادر کتب
و اسانید و تلامیذ جمیع را من زمان بدو الاسلام الی اوان ختم الکتاب بسلک بیان کشیده آن تصنیف بدیع چنان در
قلوب افاضل مکانت قبول یافت که مانند ابوسعید سمعانی و محب الدین بن نجار و دیگران بر آن ذیلها نگاشتند و مجلدات
افزودند و تراجم علماء دیگر سنوات بر اسلوب خطیب ترتیب داده بدان تاریخ ملحق ساختند یاقوت حموی گوید وقتی
خطیب را جزوی از مسموعات و مرویات القائم بامر الله عباسی که خلیفهٔ عهد بود بدست افتاد پس از مطالعت آن را برداشته
بدرب خلافت شتافت و دخول بار خواست و گفت در حضرت خلیفه معروضه آید که ابوبکر باستان معلی حاضر آمده خواهد تا
جزوی از علم حدیث بر امیر المؤمنین قرائت کند چون این خبر بسمع قائم رسید گفت ابوبکر در نقل حدیث و روایت اخبار
الیوم در عراق و شام بلکه در تمامت بلاد اسلام نظیر ندارد هرگز وی را بسماع مقروات و قرائت مسموعات من حاجت نیست
همانا حاجتی دارد جداگانه که بیرون این گونه اندیشها است گوئید خلیفه ترا پیغام رساند و گوید آنچه در کنون سینه مستور نمود

مکشوف دارد که مأمولست بی توسط وسائل قرین قبول است ابوبکر همینکه این سخن شنید گفت آدمی مرا از ترتیب این مقدمات
نتیجه دیگر منظور نبود عمری دراز در اکتساب فنون احادیث بسر برده ام و از آن صناعت شریف بسی فوائد غیر معدود
و شوارد غیر محصور از السنه مشایخ و افواه اساتید فراهم نموده ام از تربیت نظر و توجه خاطر امیر المؤمنین استمداد می کنم
تا اینهمه رنج بیهوده نگذارد و در ترویج و تائید من عنایتی مبذول دارد و رخصت دهد که در جامع منصور مجلس علمی منعقد سازم
و بنشر اخبار بپردازم چون مراتب بموقف عرض بر داشتند مسئول آن محدث بتعجیل بعز اجابت مقرون افتاد
پس ابوبکر در آن جامع عظیم محفل علم بیاراست و بساط تدریس بگسترد و منبر افادت بنهاد و بر عرشه افاضت قرار گرفت
هم استجابت این حاجت که یکی از مأمولات سه گانه او بود بظهور رسید ابوبکر در دار الخلافه منصب خطابت یافت در اعیاد
و جمعات قرائت خطب بر عهده او حوالت رفت گویند تفویض این منصب را سبب آن شد که او را با وزیر رئیس الرؤساء
علی بن حسین بن محمد که بابن مسلمه معروف است ابواب مخالطت مفتوح گشت و در حضرت رئیس الرؤساء مکانت و تقربی
تمام یافت و چندان محل اعتماد و وثوق آمد که وزیر بوعاظ و قصاصین مقرر داشت که احادیث نبویه را بنظر ابوبکر
عرضه دارند هر حدیث که او اسناد و روایتش تصحیح نماید بر ملا حکایت کنند و آنچه را مردود و مجروح شمارد از نقل و قصاص
خاموش نشینند اتفاق را در آن ایام مردی از یهود بحضور وزیر درآمد و مکتوبی ابراز نمود که در خصوص اسقاط جزیه
از یهودان خیبر شرحی از حضرت رسول و صنادید اصحاب در آن مسطور بود و دعوی نمود که این عهدیست از رسول اکرم
که پس از انجام غزوه خیبر بر ساکنان آن قلاع و یهودان آن حصون رحمت آورده و ایشان را بدین موهبت خاص اختیار بخشیده
و از مقربان بارگاه رسالت و حاضران رکاب همایون جمعی را بدین معنی گواه گرفته که هر یک شهادت خویش بدست خود
ثبت نموده اند و خاتم نهاده اند اینک این ارقام عالیه از رشحات اقلام علی بن ابیطالب است و این خطوط دیگر از
دیگر یاران رسول باشد وزیر از شنیدن آن دعوی و دیدن آن وثیقه عظیم در حیرت شد و حل عقده بر رای ابوبکر باز
گذارد و در اعتبار ورقه و صحت واقعه از او استفسار کرد ابوبکر لختی در خطوط و خواتم آن مکتوب غور نمود و زمانی در تفکر
و تأمل فرو شد آنگاه سر برداشت و گفت روزگار اقبال رئیس الرؤساء مستدام باد این مرد بدگوهر در جعل این قرطاس
طریق تدلیس و التباس پیموده بر رسول و اصحاب او در تزویر و مکر بهتان آورده از همین شهود که نام گرامی ایشان در
این مکتوب ثبت افتاده دو گواه عادل بر وضع و جعل آن شهادت دهند نخست معاویة بن ابی سفیان و دیگر سعد بن معاذ
اما شهادت معاویه از آن راه است که غزای خیبر در سال هفتم هجرت واقع شد و او در تاریخ آن جهاد هنوز بر آئین شرک
باقی بود و در عام فتح مکه که سال هشتم هجری است بسعادت اسلام فائز گشت و اما شهادت سعد از آن روی باشد که او
در ایام احزاب که آنرا غزوة الخندق گویند وفات یافت و آن واقعه در سال پنجم هجری اتفاق افتاد پس در سال فتح خیبر
این دو کس هیچیک ملازم موکب نبوی نبوده اند و اینک نام هر دو در سلک شهود این ورقه منظوم است وزیر همینکه
این تقریر شنید خاطر گرفته اش مانند غنچه بشکفت و گفت آفرین بهار بر تو باد ای ابابکر و علیک عین الله مرا از این تهمت نگهبانی
خلاص دادی و حیلت این مخذول بنهاد از من کفایت کردی رئیس الرؤساء از آن پس بر مراتب قرب و مقامات انس وی بیفزود

تا رفته رفته منشور خطابت دار السلام بنام او صادر نمود و از اینجا بلقب خطیبی اشتهار یافت آورده اند که او از مستفیدین
و شاگردان خویش زیاده رعایت میکرد و هر یک را مدد معاش و تدارکات تحصیل در خفا میرسانید از ابو زکریا
لغوی تبریزی نقل است که در زمان انتشار فضل و اشتهار علم ابوبکر بدار السلام داخل شدم و بدرس وی در آمدم چون
حضور مجلس را باندیشه تکمیل و رای استفادت که مراد در خاطر بود موافق یافتم دامن خطیب از دست نگذاشتم و از
درسش پا نکشیدم هر بامداد در جمیع گروهی از ارباب اشتغال و طالبان کمال ملازم باب وی و مجاور جنابش شدم و از تربیت وی
بهرها یافتم و نکتها اندوختم مرا بدانوقت در مناره جامع بغداد منزل بود روزی در گوشه وثاق خود خزیده بودم و روی
مطالعت بر کتاب داشتم که ناگاه دیدم حضرت استاد بمنزل من قدم نهاد بر جستم و تکریم کردم و شرط پذیرائی بجای
آوردم همینکه قرار گرفت گفت من زیارت ترا همواره مشتاق بودم و بر ملاقاتت پیوسته عزیمت می گماشتم ولی انواع
عوائق پیش می آمد و از این فیض واپس میماندم آنگاه از هر جا سخن راندیم تا رشته کلام بدین مقام کشید که خطیب گفت
تحفه برادران و هدیه دوستاران در لسان شارع مقدس بسی ممدوح و مندوب آمده روایات نبویه و کلمات حکمیه
در آن باب بر سبیل تواتر و استفاضت وارد شده من امتثال آن احادیث و آثار را قلیل تحفه برای تو هدیه آورده ام
تا آنرا در بهای قلم مصروف داری این بگفت و کاغذی پیچیده نزدیک من نهاد و از مجلس بیرون شد چون کاغذ گشودم
پانصد درهم در میان آن موجود یافتم ابو زکریا گوید هم ابوبکر وقتی بر سیاق سابق بوثاق من درآمد و بگاه خروج
دینار چند معادل آن دراهم بر بساط من نهاده گفت بدین وجه محقر کاغذی برای ثبت احادیث و ضبط اخبار فراهم کن
خطیب را از صناعت نظم و استقامت طبع نصیبی وافر بود و در ترکیب الفاظ و تلفیق معانی قدرتی کامل داشت
این اشعار نغز و ابیات عذب از نتایج خاطر اوست

لعمرك ما شجاني رسم دار　　وقفت به ولا ذكر المغاني
ولا اثر الخيام اراق دمعي　　لاجل تذكري عهد الغواني
ولا ملك الهوى يوماً قيادي　　ولا عاصيته فثنى عناني
عرفت فعاله بذوي التصابي　　وما يلقون من ذل الهوان
فلم اطمعه فيّ وكم قتيل　　له في الناس ما يحصى وعان
طلبت اخاً صحيح الود محضاً　　سليم الغيب مأمون اللسان
فلم اعرف من الاخوان الا　　نفاقاً في التباعد والتداني
وعالم دهرنا لا خير فيه　　ترى صوراً تروق بلا معاني
ووصف جميعهم هذا فما ان　　اقول سوى فلان او فلان

یعنی بجان تو سوگند که من تاکنون دل بدام عشق نیفکنده ام و از دیدن آثار دیار و یاد آوردن کوی یاری اندوهگین نگشته ام
و بیاد روزگار وصالی بر نشانه خیام دوستی نگریسته ام و هیچگاه فرمانگذار ملک عشق زمام اختیار مرا مالک نیاید و هر دم

ازراه عصیان بامن درانداخت عنان ثبات خاطرم تاختن نتوانست چون کردار و رفتار آن ورطه شیفتگی بنگریستم و از آن جماعت
برگشتم بسیار خستگان بشمار گذر کردم اندیشه هوا انجوشتن راه ندادم و عشق را طمع از خود بریدم و در میان طبقات مردمان
دوستی خالص طلب کردم که او را مجتبی از نقش دواعی و عیوب پیراسته و لسانی بطراز امانت و صدق آراسته باشد بسیار جستم
و کم یافتم چه هر کس دعوی اخوت نمود همینکه با دیده اعتبار در وی تامل کردم در دور و نزدیکش منافق یافتم علماء عصر و پیشوایان مردم را
بچشم حقیقت بنگریستم نشان خوبی و روزبهی در هیچکدام ندیدم هر یک صورتی بدون معنی و ظاهری برخلاف باطن بنظر رسیدند جمله را
بدینمنوال وصف حال کنم و بر هیچیک ابقا نیارم و کسی را شایبه استثنا ندانم هم از اشعار اوست که در انقلابات دهر
و تلونات زمانه گفته

لا تغبطن اخا الدنیا و زخرفها	ولا للذة وقت عجلت فرحا
فالدهر اسرع شیء فی تقلبه	و فعله بین للخلق قد وضحا
کم شارب عسلا فیه منیته	وکم تقلد سیفا من به ذبحا

یعنی زینهار بر اهل دنیا و خداوندان ثروت بدین زینت عاریت و زخارف چند روزه غبطه میاور و باین لذت اندک و سرور
حاصل رشک مبر که گردونرا شعبده های گوناگون و نیرنگهای رنگارنگ بسیار است و تقلبات سرای سپنجی در دیده ارباب نظر
پوشیده و مستور نیست چه بسیار کس را شربت انگبینی نوشانید که زهر هلاکش دراو آمیخته و چه بسیار بهادرانرا علاقه شمشیری حمایل ساخت
که هم سرش بدان بریده گشت مع الجمله زمانی که نیران فتنه ابو الحارث بساسیری در دار السلام بغداد آغاز اشتعال داشت
ابوبکر خطیب از دود آن آتش جهانسوز در بغداد نشستن نتوانست و خود را برای العین اسیر دست هلاک بنگریست لاجرم
آهنگ فرار اختیار نمود و از دیار کهن و موطن دیرین دست بکشید و پای در سفوله گمنامی نهاده خود را در زوایا و خفایای دیگر بلاد
متواری ساخت و از آن گیر و دار و سیاسات ناهنجار که سایر علماء و همکیشان او بدانها گرفتار گشتند نجات یافت توضیح این
اجمال رمزی از آن آشوب عظیم که از اعاجیب وقایع روزگار است شرح دهیم و خلاصه آن واقعه را چون الاختصار و لا الاطناب ضمیمت این کتاب
مستطاب داریم که در تراجم دیگر علما نیز مانند شیخ ابوجعفر طوسی و ابوعبدالله بن جلاب و قاضی القضاة دامغانی وغیرهم از ذیل این
داستان گزیر نیست همانا ابو الحارث ارسلان بساسیری مملوک سوداگری بود از ابنای کانی فسائی فارس او را بهاء الدوله بن
عضد الدوله دیلمی ابتیاع نموده در سلک غلامان زرخریدش منظوم داشت چون آثار نبالت و علائم جلادت از وجنات
احوال او هویدا بود ملوک بنی بویه در تربیت و تکمیل وی هرگونه عنایت و اهتمام مبذول داشتند تا آنکه بر حسب قابلیت سرشت
و استعداد نهاد در سیاسات ملکی و تدابیر لشکرکشی بمقامی رسید که یکی از اکابر امراء و سرهنگان دار الخلافه محسوب گشت و از علو همت
و فرط احتشام محسود اشراف گردید علی بن حسین بن محمد که او را ابن المسلمه گفتندی و از دیوان خلافت لقب رئیس الرؤسائی داشت
منصب وزارت القائم بامر الله چنانکه در خلال این شرح احوال اشارت رفت بدو مخصوص بود بر ابهت و شوکت بساسیری
رشک برد و در میان وزیر و امیر غبار وحشت و نفور بالا گرفت تا رفته رفته کار بجائی کشید که بساسیری سر خودسری برداشت
و پیمان طاعت خلیفه بشکست و از بغداد بسواد گریخت و بر آیین خارجیان آتش فساد بیفروخت و بسیار قریها بسوخت

و فراوان دستها برید هر چند قائم بامر الله استمالت کرد و تسکین نمود مفید نیفتاده همی در طغیان و عصیان مبالغت کرد
تا آنکه لشکرها بیفزود و کشورها بگشود و رایت امارت چنان برافراشت که بر رؤس منابر عراق و غیر آن پس از القاب خلیفه
نام او مذکور میگشت خلیفه در قلع و قمع وی یکباره از عساکر عرب مأیوس گردیده و بناچار دفع او را از سلطان طغرل
بیک سلجوقی خواستار شد سلطان بموجب فرمان روی ببغداد نهاد چون این خبر بسمع بساسیری رسید سخت برخود بترسید
و چنان اندیشید که مهم او بی توسل بپادشاهی ذی شوکت و سلطانی قوی دست منمشی نگردد لاجرم بقصد ملازمت
مستنصر بالله علوی از ملک عراق متوجه دیار مصر شد و در ارض رحبه اقامت گزید مکنون ضمیر در مکتوبی درج نموده
بجانب مستنصر ارسال کرد مستنصر از این معنی خوشوقت شده منشور ایالت رحبه و طغراء نیابت خویش با خلعتی فاخر براد
فرستاد و او را نوید امداد دلخوش ساخت و باستیصال عباسیان تحریض نمود از آنسوی طغرلبیک با عدت و عددی
وافر بدار الخلافه درآمده و جانب شرقی را مضرب خیام ساخت و خطیب در جمعه اول بعد از ستایش خلیفه طغرلبیک را ثنا گفت
و بعد از وی ملک رحیم را که واپسین حکمرانی از بویهیان بود نام برد قضا را در آن ایام مابین اوباش بغداد و ترکمانان سلجوقیه
بوجهی که در کتب تواریخ مشروح است جنگی عظیم درپیوست و از لشکریان سلطان جماعتی مقتول و کثیری منهوب گشت
و بسیاری از اردوی وی بتاراج رفت و او خود چنان گمان کرد که اینهمه شورش و فساد بتحریک و اشاره ملک رحیم است
و از هردوی بر قتل و غارت دیالمه فرمان داد و ملک رحیم را از خلیفه طلب کرد خلیفه هرچند رسل و رسائل در میان انداخت
و بیگناهی و برائت ذمت ملک رحیم اظهار داشت مفید نیفتاد لاجرم ملک رحیم را با کسان خود همراه ساخته نزد طغرلبیک
فرستاد همینکه چشم ترکمانان بایشان افتاد دست غارت و نهب دراز کرده رسول خلیفه و ملک رحیم و همراهان او را
یکباره تاراج کردند و طغرلبیک حکم نمود تا ملک رحیم را در حبس نگاه داشتند و کوکب دولت دیالمه یعنی در غروب رفت
و دست تعدی باموال و اثقال اتراک بگشودند رئیس الرؤسا که در مذهب تسنن بسیار تعصب مینمود و در این باب
برخلاف عمید الملک کندری وزیر طغرلبیک میرفت همینکه رایت دولت دیالمه را که شیعه آل رسول بودند سرنگون دید
و دولت سلجوقیه را بس قوی حال یافت فرصت غنیمت شمرده عوام و اراذل اهل سنت را بتاراج مردم کرخ
که غالباً بمذهب امامیه میرفتند ترغیب نمود و علمهای سبز که شعار دیالمه بود از محله کرخ بر کند و بنصب رایات سیاه
فرمان داد و کلمه حی علی خیر العمل را که شیعیان در نماز صبح می کشند بعبارت الصلوة خیر من النوم مبدل ساخت
و در جمیع مساجد و مشاهد آن جماعت که بطراز محمد و علی خیر البشر من رضی فقد شکر و من ابی فقد کفر مطرز بود این سطور بسترد
و جماعتی از قصه خوانان و مداحان را امر کرد که بسر کوچهای کرخ فضائل خلفاء ثلاثه با آواز بلند بخوانند و این معنی تا بدان وقت
در آن محل بوقوع نپیوسته بود مع القصه در قلع و قمع فرقه اثنا عشریه که از ابتداء سلطنت بنی بویه در دیار عرب و سایر بلاد
استیلا داشتند عزیمت گماشت خصوصا درباره متوطنان کرخ اهتمامی شدید آورد که همواره بودی تسلط داشتند و در دیگر
وقایع و فتن که در میان شیعه و سنی می افتاد ورا آزار بسیار میرسانیدند چنانکه ابوعبدالله بن جلاب را که از کبار علماء امامیه بود
و از محله کرخ در باب الطاق می نشست مقتول ساخت و در خانه شیخ ابوجعفر طوسی صاحب تهذیب و استبصار که در آن

فتنه غلبی را دو فراپیش گرفت و بجانب حرائر رفت آتش در انداخت و تمامی کتب وی بسوخت و کرسی تدریس آنفقیه را که بوقت تعلیم
و افاضت بر آن قرار میگرفت بسوزانید و بر اینجمله قناعت نکرده پای تجبر و تجری بدان پایه رسانید که دست نهب و غارت بمشهد امام موسی
و محمد جواد علیهما السلام گشود و پس از تاراج آتش در آن روضه مقدسه بیفروخت و قبور جمعی از بنی بویه و وزراء آن سلسله و قبور
چند کس از آل عباس مانند جعفر بن منصور و محمد امین و مادرش زبیده بسوخت و در مقابل این حرکات عوام شیعه نیز در هر جا بر مدفنی
از قبور ائمه و مقتدایان ایشان دست یافتند بسوزانیدند و زیرید که هر را از اینهمه افعال شنیع و اعمال قبیح شعله کین افسرده نگشت
و چنان سکالید که تربت مبارک کاظمین سلام الله علیهما نبش کرده بدن مطهر آن دو امام را بیرون آورده و آنچه مقتضای رای سقیم
و عقل ناقص خود و اند رفتار کند ولی خداوند قهار چنان خصم دیرینه بساسیری را بدو مسلط ساخت که سزای آن اندیشه زشت و کیفر
دیگر کردارهای شنیعش هم بدین سرای دریافت چه در این میانه ابراهیم ینال برادر سلطان طغرل بک راه طغیان گرفت و سلطان
از پی دفع وی ملک عراق را بگذاشته جانب همدان رفت بساسیری بناگاه در بغداد در آمد و خلیفه بقریش بن بدران که در دولتخواهی
مستنصر علوی با بساسیری همداستان بود پناه برد و رئیس الرؤسا با قبح وجوه اسیر و گرفتار گشت همینکه چشم بساسیری بدو افتاد
مرحبا بمدمر الدولة ومهلك الامم ومخرب البلاد ومبيد العباد رئیس الرؤسا گفت ایها الامیر اذا ملکت فاسجح و این سخن
از امثال عرب است یعنی چون بر خصم چیره شدی او را ببخشای و از عصیانش در گذر بساسیری گفت چرا خود بموجب این کلام
رفتار نکردی و بروزگاری که بر من غالب و قاهر بودی خانهای من بسوختی و اموالم غارت کردی و حریم از پرده در کشیدی با آنکه تو یکی
از ارباب قلم و اهل دین و عدالت بشمار میرفتی من که مردی از خداوندان شمشیر و ترکی خون آشام باشم چگونه عفو کنم و از آنچه کردی
چشم پوشم پس فرمان داد تا او را تازیانه بسیار بکوفتند و بعذابهای گوناگون آزار دادند آنگاه اهالی کرخ را احضار داشته
گفت از آنکه شما همواره از این دشمن اهل بیت رسول و خصم خاندان عصمت انواع اذیت و اهانت یافته اید او را بشما سپردم
تا آنگاه که یرلیغ خلیفه علوی در باب وی در رسد پس حکم داد تا دار الخلافه را تاراج کردند و چندان نفایس از جواهر
آبدار و اثواب فاخره و اوانی زرین و ظروف سیمین بیرون آوردند که محاسب وهم از احصاء آن نیز معترف بود و چون روزی
چند بگذشت برحسب حکم بساسیری رئیس الرؤسا را از حبس بیرون آورده بر زنی مسخره کاران جبه پشمینی بر قامتش راست کردند
و کلاه بوقی سرخی بر سرش نهاده و از گونه بر شتری نشانیدند و در جمیع کوی و برزن بغداد گردانیدند همینکه بمحله کرخش
عبور دادند مردم آنجا بپاداش آن آزار و ایذا که از وی کشیده بودند خیو در رویش می افکندند و بهر گونه فحش و دشنام لب
می گشودند و او در خلال این احوال آیه قُلِ اللّٰهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ الی آخر الآیه همی تلاوت می کرد
چون از گردانیدنش فارغ شدند بساسیری حکم نمود تا پوست گاوی بر وی بپوشانیدند چنانکه شاخهای گاو بر دو طرف سر وی
نمودار بود و بدان حالش بدار کشیدند مدتی معلق به بالای دار زنده بود و حرکات مضطربانه میکرد تا از جهان مفارقت نمود
و آن آرزوهای زشت بگور برد آنگاه بساسیری هرگونه شکنج و رنج و هر قسم عقاب و عذاب درباره علما و قضاة دار السلام
بکار برد قاضی القضاة ابو عبدالله دامغانی را به سه هزار دینار زر مصادره نمود و از او برای مستنصر بالله علوی بیعت
گرفت و هم با جمعی دیگر از اعیان فقها و ارکان اشراف مانند ابو منصور بن یوسف و ابو الحسین بن الفرقی و گروهی از وجوه

علویین و مساوات عباسیین عقد بیعت مستنصر استوار ساخت چون ابوبکر خطیب از بیم شمشیر فرار نموده بود بدو دست نیافت و او در آن فتنه
عظیم از بغداد بشام گریخت و چندی در دمشق اقامت جست و از آن پس ببلده صور انتقال کرد و از آنجا بطرابلس رفت و از طرابلس جانب
حلب گرفت و از آنجا دیگرباره ببغداد مراجعت نمود و از تاریخ خروج بساسیری از بغداد و ورود خطیب بدانجا دوازده سال
گذشته بود از آنکه بساسیری چنانکه شیخ عزالدین بن اثیر الجزری در کامل التواریخ آورده در چهارصد و پنجاه و اند ببغداد شد
و هم در آنسال از بغداد بیرون رفته بجانب شام شتافت در اثناء راه ناگاه خمارتکین طغرائی و سرایا بن منیع خفاجی با گروهی
از اهل نجدت در رسیدند و بساسیری را بعد از حملات عظیم بگرفته سرش برداشتند و بسلطان فرستادند و ابو الفتح بن ورام را
با پسر فرزند نور الدوله که از امراء وی بودند اسیر نمودند و ورود ابوبکر خطیب بدار السلام چنانکه شیخ جمال الدین بن جوزی
در تاریخ منتظم آورده در چهارصد و شصت و دو بود و در این دوازده سال از همان فرار در اکناف مدن و اطراف بلدان
بگذرانیده و پس از مراجعت بغداد یکسال بیش زنده نماند در منتصف شهر رمضان از سال چهارصد و شصت و سه رنجور گشت
و زیاده بر یک دو روزی بیمار نماند چون املاک بسیار و ثروت فراوان داشت و او را هیچ عقب و نسلی نبود که پس از وی آن ثروت را
بارث برد لاجرم در مرض موت بموقف خلافت عریضه کرد که یا امیر المؤمنین ترا دولت زندگانی پاینده باد همانا ساعت رفتن
من نزدیک شده و منشور عزل عمر از صفحه حال خویش همیخوانم در مدت حیات بسیار تلاش کردم و زیاد تکاپوی نمودم و مشتی از حطام
بیندوختم اینک نام خود را در دایره گذشتگان می بینم حالی دارم بس مشوش و حالتی زیاده پریشان از آنکه بوقت رحیل مرا
فرزندی نبود و مانی باقی نماند و نه تباری بر بالین حاضر باشد و از اینرو جمیع میراث و ترکه من بچنگ گماشتگان خلافت رود و در حیز
بیت المال مسلمین در آید از گوهر پاک خلیفه تمنی رود که اینخادم احادیث نبوی را رخصت بخشد تا تمام اموال را در حیات خود بطوع
دل خواه در همه وجوه بر و در هر گونه مصارف خیر تقسیم کند و بدان طرق که وی را منظور است تسهیم نماید خلیفه مکتوب او قرائت نمود
و بر طبق مقصودش توقیع کرد که میراث خود در هر راه که خواهی بپراکنده کن پس ابوبکر تمام اموال و اثقال بر فقها و اصحاب
حدیث متفرق ساخت و جمیع کتب خود بر مسلمین وقف نمود و تولیت آنها با ابو الفضل بن خیرون تفویض کرد و وصیت نمود
که ویرا در جوار مزار بشر حافی بخاک سپارند پس در روز دوشنبه بیست و هفتم شهر ذی الحجه آنسال وفات یافت ابن خلکان گوید
زیاده محل شگفت و حیرت است که ابوبکر خطیب صاحب تاریخ در زمان خود حافظ مشرق بود و ابن عبد البر صاحب کتاب استیعاب
حافظ مغرب اتفاقا هر دو حافظ در یکسال وفات نمودند بالجمله جنازه خطیب از منزلیکه در قرب مدرسه نظامیه داشت حمل دادند
بر حالتی که از فقها و اصحاب حدیث و عامه خلق انبوهی عظیم در تشییعش ازدحام نموده بودند و از کسانی که جنازه او بر دوش میکشیدند
یکی ابو اسحق شیرازی بود و در پیشاپیش جماعتی آواز برداشته بدینعبارت ندا میدادند که هٰذَا الَّذِي كَانَ يَذُبُّ عَنْ حَدِيثِ
رَسُولِ اللّٰهِ هٰذَا الَّذِي كَانَ يَنْفِي الْكَذِبَ عَنْ حَدِيثِ رَسُولِ اللّٰهِ یعنی این است
آنکس که حادثه وضع و جعل از احادیث رسول دفع میداد و صافی آثار نبوی از درد اکاذیب و اختلاط حفظ می کرد مع القصه
جنازه را از کرخ عبور داده در جامع منصور بر زمین نهادند قاضی ابو الحسن مهتدی بر وی نماز گذارد و از آنجا بباب الحرب
نقل دادند اتفاقا احمد بن علی طرثیثی باشد بقرب مدفن بشر قبری برای خود حفر نموده بود و علی الدوام روزی یکبار در کنار آن نشسته

تلاوت قرآن می نمود خواستند نعش خطیب را در آن قبر پرداخته دفن نمایند احمد زیاده استنکاح جست و گفت اینموضع را از روزگاری دیرباز برای خود مهیا ساخته ام و سالهای دراز کلام الله مجید در آن ختم نموده ام هرگز بدفن کسی در آن رضا ندهم ابو البرکات اسمعیل بن ابوسعید صوفی گوید چون این خبر بسمع پدرم ابوسعید رسید احمد را بخواند و با وی گفت ای شیخ اگر علی الفرض بشر خود در حیات بودی تو با ابوبکر خطیب برابر او داخل میشدید آیا کدام یک از شما تقدم جستی با بشر همدوش نشستی احمد گفت حاشا که من در مجلس بشر با لا از ابوبکر نشستی و بمقام بشر از خطیب نزدیکتر جای گزیدمی ابوسعید گفت ای احمد مگر ندانی که اولیا را عهد حیات با حال ممات یکسانست همان شرط حرمت و پاس ادب که بوقت حیات آن دو شیخ بر خود لازم دانی هم اکنون باید برحسب عقیدت منظور داری اسمعیل گفت این سخن در خاطر احمد زیاده موثر افتاد و مسئول آنقوم اجابت نمود پس خطیب را در آن تربت آماده دفن کردند و اجابت دعای دیگر از حاجات سه گانه او بظهور آمد بعضی از شعرا در وفات ابوبکر این شعر انشاد کرد

لاَزلْتَ تَدأَبُ فِی التَّارِیخِ مُجْتَهِداً ‌ ‌ ‌ ‌ حَتَّی رَأَیْتُكَ فِی التَّارِیخِ مَکْتُوبَا

یعنی در فن تاریخ همی رنج بردی و پیوسته کوشش نمودی تا آنکه فوت خود در تاریخ مکتوب گشت و نامت در سلک وفیات منظوم آمد و او را بر قول ابن جوزی پنجاه و شش مصنف است که اسامی بسیاری از آنها شرح میرود کتاب تاریخ بغداد کتاب شرف اصحاب الحدیث کتاب جامع الاخلاق الراوی و آداب السامع کتاب الکفایة فی معرفة اصول علم الروایة کتاب المتفق والمفترق کتاب السابق واللاحق کتاب تلخیص المتشابه فی الرسم کتاب فی التلخیص کتاب فی الفصل والوصل کتاب المکمل فی بیان المهمل کتاب الفقیه والمتفقه کتاب الدلائل والشواهد علی صحة العمل بالیمین والشاهد کتاب غنیة المقتبس فی تمییز الملتبس کتاب الاسماء المبهمة کتاب الموضح اوهام الجمع والتفریق کتاب المؤتلف تکملة المختلف کتاب نهج الصواب فی ان التسمیة من فاتحة الکتاب کتاب الجهر بالبسملة کتاب رافع الارتیاب فی المقلوب من الاسماء والالقاب کتاب القنوت کتاب التبیین لاسماء المدلسین کتاب من وافق کنیته اسم ابیه کتاب من حدث فنسی کتاب روایة الآباء عن الابناء کتاب الرحلة کتاب الرواة عن مالک بن انس کتاب الاحتجاج للشافعی فیمن اسند الیه والرد علی الطاعنین بجهلهم علیه کتاب التفصیل لمبهم المراسیل کتاب اقتضاء العلم العمل کتاب القول فی علم النجوم کتاب روایات الصحابة والتابعین کتاب صلوة التسبیح کتاب مسند نعیم بن همام کتاب النهی عن صوم یوم الشک کتاب الاجازة للمعدوم والمجهول کتاب البخلاء کتاب روایات الستة من التابعین کتاب الطفیلیین کتاب التنبیه والتوقیف علی فضائل الخریف یاقوت حموی در ترجمه صور در ذیل احوال ابوعبدالله صوری که از شیوخ ابوبکر است گوید بعضی از علما را عقیدت آن است که چون صوری وفات یافت تمام کتب و مولفات او در نزد دخترش بود ابوبکر خطیب آن کتب را از دختر صوری بخرید و تمام مصنفات خود را از کتب صوری اخذ نمود الا کتاب تاریخ بغداد که معطاوی و مضامین آن بجمله از ابوبکر است و کس را هیچوجه در آن شرکت حاصل نیست

اَبُو الفَرَج النَّصرانِی الطَّبِیب الشَّامِی

طبیبی ماهر و معالجی فائق بوده صاحب طبقات الاطبا او را در عداد اطبای شامیین معدود داشته و در زمرهٔ افاضل آن طبقه جلیله منظوم نموده چنانکه در ترجمه احوال وی نگاشته است کَانَ طَبِیباً فَاضِلاً بِصِنَاعَةِ الطِّبِّ

بجو:

جَیِّدَ المَعْرِفَةِ لَهَا حَسَنَ العِلاجِ اَعْلَی مُتَمَیِّزاً فِی زَمَانِهِ نقل است در آن زمان که صلاح الدین یوسف بوزارت العاضد بالله علوی قیام داشت آن طبیب حاذق در قاهره معزیه بصناعات طبیه و معالجات مرضی اشتغال میورزید و از حسن حذاقت و جودت مهارت که در معالجات جمهور مرضی از وی بروز و ظهور نمود زیاده محل اعتماد عموم مردم گردید و مرجعیتی تام او را در رجوع بیماران پدید گشت بحیثیتی بر بیانه در حضرت صلاح الدین نیز بتوسط جمعی از طلا زمان پایه حذاقت و مایه مهارتش ظاهر و لایح گشت از آن پس بگاه عروض امراض و بروز سوء مزاج از وی استعلاج می نمود و در هنگام تندرستی تدابیر حفظ صحت آن طبیب مطمئن و مستظهر بود و چون دست قضا بساط خلافت علویان را در نوردید و سلطان صلاح الدین در ممالک مصر و شام رایت حکمرانی برافراشت و بر مسند پادشاهی مستقل و مستقر گشت وی آن طبیب مخصوص خویش گردانید و هر لحظه بر قدر و شانش می افزود و بر اعزاز و اکرامش مبالغت مینمود بحدیکه در مجالس انس بمرتبت معاشرت و موانست مخصوص شد و لحظه در حضور ملک غفلت و از کار و عمل خویش تغافل نمی ورزید و در آستان سلطنت بمواطف و عنایات جمیله و تشریفات جزیله همواره از امثال خویش ممتاز و مستثنی بود بدانسان که هیچکس را آن رتبه و شان حاصل نبود بر همین منوال در آن ملک روزگاری باسایش و رفاه حال بسر گذرانید تا روزگار سلطنت و زمان عمر سلطان صلاح الدین سرآمد و زمام مهام ملک و سلطنت بکف اقتدار ملک عزیز در آمد آن طبیب هم از مصر بمحل اقامت دمشق بدار الملک انتقال نمود و چون ملک افضل که در فضل و کمال و فقاهت مقامی بلند داشت و در جودت کتابت ید بیضا می نمود آن زمان حکومت شام تعلق بوی داشت و هم سیره و قانونش این بود که در تکریم و تعظیم ارباب دانش و فضل مراسم مبالغت بتقدیم میرسانید و نیز جمعی از فضلا و اطبا در حضرتش اجتماع داشتند بمیل طبع آن طبیب را هم نزد خویش خوانده بمصاحبت و ملازمت خود برگزید در موارد احتیاج به تبدیل مزاج و استعلاج امراض بوی رجوع مینمود مقارن آنحال ملک افضل را با ملک عزیز برادر مهتر خود کار بپیکار کشید و آن مملکت را از ملک افضل انتزاع نمود چنانکه در کتب تواریخ مضبوط است بحیثیتی حکومت صرخد بوی رسید آخر الامر ولایت شمیساط قسمتش گردید و تا انقضای عمر در آن شهر اساس حکمرانی بر پای داشت و آن طبیب هم چنان بمصاحبت و ملازمت ملک افضل بسر میبرد تا در سنه ششصد و ده علت ادراک در گذشت و هم بشمیساط مدفون گردید آن طبیب کامل را در طب دو کتاب بوده یکی از آن در معالجات امراض راس است و در آن کتاب حبوب و شیافات و ایارجات را مناسبت آن امراض ترکیب کرده و موارد استعمال و قدر شربت هر یک را مینویسد و دیگر کتابی است که از او در حفظ صحت پرداخته در آن کتاب در تدبیر امزجه انسان برحسب اسنان گوید که حفظ صحت بدان سان که در کهول سزاوار است در اسنان دیگر زیاده اهتمام ندارد چه قوت مزاج صبیان و مراهقین و شبان هر نوع ضرر و منافی از اعراض و امراض و غیره را از بدن دفع مینماید و گوید چون امزجه کهول سرد و خشک است و نیز ختمی بسن شیخوخیت میشود و حرارت غریزیه آنها رو بنقصان است باید اغذیه ایشان و نیز سایر تدابیر گرم و تر باشد و هم تنقیه خون نکنند خصوصاً بحجامت و از سال علق چه ضرر آن در امزجه کهول بیشتر از فصد است چه خون مرکب روح حیوانی است و در سن کهولت که قوی رو بنقصان است احتراز از آن اولی است و بهترین تنقیه در امزجه کهول حقنهای معتدله و اشربه ملینه است و بهترت اسهالات قویه و گوید بهترین تدابیر در مزاج کهول اطلاق الحلم

ونیز استحمام شرط عادت وهم اغذیهٔ لطیفه واشربهٔ موافقه نوشیدن وپیوسته طبع را نرم داشتن چه در امزجهٔ کهول احتباس طبع
باعث نزول ومورث صداع وشاورام است ونیز استعمال مدرّات معتدله ودلک معتدل وتدهین واستعمال روایح طیبه فرمودن
وهم گوید بهترین تدابیر در حفظ امزجهٔ کهول ریاضت است وافضل ریاضات کثرت مشی است ودر امزجهٔ که مانع تجبه مشی باشد
از قبیل غذا ونداندن علت شقّ وعلل اسافل اعضا برمرکوب نشستن احق واولی است چون از مرض ادراک سخنی بمیان آمد از آن که
این مرض نادر الوقوع است ودر نزد عموم مردم غیر مشهور در این مورد مختصراً اشارتی بدان مینمائیم تا هیئت آن مرض بر خوانندگان
واضح وآشکار گردد باید دانست که نوعی از سبات را اطبا ادراک گویند وتسمیهٔ آن را باسم لازم او نهاده اند چه ناگاه بر مزاج
این علت پدید گردد وحس وحرکت برجای نگذارد چنانکه آدمی بهر حالت باشد نشسته یا ایستاده یا چشمها باز وبرهم نهاده
بهمان حالت بماند ومحل این علت اندر جزو موخر دماغ است وجزو موخر از دماغ اشرف اجزای دماغ است بسبب آنکه مبدأ
قوهٔ حفظ وارسال قوهٔ لمسی وحرکات ارادیه است بسوی جمهور اعضای مرکبه وغیر مرکبه وسبب آن علت سده ایست
که عارض میشود بجزو موخر از دماغ یعنی در بطن موخر از اقسام دماغ نه جوهر آن بدانچه روح نفسانی منبعث نمیشود بسایر اعضا
از اعصاب نابته از نخاع واگر تعجیل در علاج این نکنند اگر چه آن است که منتقل بسکته خواهد شد وبرئی از برای آن ظاهر نخواهد گردید
وآن طبیب را در طب دو کتاب بوده یکی در معالجات امراض عین ودیگر در علاج اسهال

ابن جوزی ابو الفرج عبد الرحمن بن ابی الحسن علی بن محمد بن علی بن عبید الله بن عبد الله بن حمادی بن احمد بن محمد بن جعفر الجوزی بن عبد الله بن قاسم بن النضر بن القاسم بن محمد بن عبد الله المحدث الفقیه

لقبش جمال الدین است از مذاهب اربعه طریقهٔ احمد بن حنبل داشته در زمان خود مقتدا ومروّج آن مذهب بوده است ابن خلکان گوید
كان علامة عصره وامام وقته في الحديث وصناعة الوعظ یافعی آورده
كان علامة عصره وامام وقته في انواع العلوم من التفسير والحديث والفقه والوعظ
والسير والتواريخ والطب در زمان خلافت مسترشد وراشد ومقتفی ومستنجد ومستضیئ را بپایان برد
وبرخی از روزگار الناصر لدین الله را نیز ادراک کرده است ابن خلکان گوید مولد ابن جوزی علی التقریب در سال پانصد وهشت
یا ده هجری بود محمود الدین نجار مورخ بغداد از ابن جوزی حکایت کند که گفت میلاد من از روی تحقیق معلوم نیست ولی
مادرم خبر داد که در وفات پدرت که سال پانصد وچهارده اتفاق افتاده است از سنین عمرت سه سال گذشته بود بهر تقدیر
چون ابن رشد وتمیز رسید بتحصیل علوم واکتساب معالی را پیشنهاد همت خود ساخته روزگاری بمباحث علوم وتدرب
فنون پرداخت در محضر ابو عبد الله خیاط وعبد الله بن احمد مقری وابراهیم بن دینار نهروانی بقرائت قرآن اشتغال جست
وکتاب معرب وسایر کتب ابو منصور جوالیقی را از ابو منصور بیاموخت وابو بکر دینوری واحمد بن ابو المعالی حربی وحسن بن عبد الله بن
نصر وگروهی دیگر را در فقه تلمذ نمود ومسند احمد بن حنبل را از مدرس محمد بن ناصر فرا گرفت ودر تحصیل مناقب ابن حنبل وجامع ترمذی
محضر ملک بن عبد الله بن ابی سهل را ملازم گردید وکتاب ذم النبیذ ابراهیم حربی را بواسطه قرائت ابو الفضل بن ناصر از فاطمه

بنت حسین بن حسن فضلویه رازی استماع نمود واز سایر مشایخ که شرح اسامی هر یک از ایشان مورث اطناب میشود نیز استماع کرده است
ودر فن وعظ نامش در تمامت اقطار وامصار اشتهار یافت گویند از عهد صباوت همواره در مجالس وعاظ حاضر شدی واز ایشان
استفاضت نمودی وبا وجود صغر سن در محضر ناس بمنبر ارتقا جستی واز نصایح ومواعظ سخن راندی خود گوید در سال پانصد وبیست
ابو القاسم علی بن یعلی هروی واعظ وارد بغداد شد ومن در آن سال چندان صغیر وخورد سال بودم که رفتار وحرکت بر من
سخت بود پس مرا در آغوش گرفته بحضرتش حمل دادند در بارهٔ من زیاده عطوفت آورد وجامه از لباسهای خود بر من بپوشانید
وفصولی از مواعظ بر من تلقین نمود ومن در آن سن تمامت آنها در خاطر ضبط کردم بعد از مدتی که در آن بلد بزیست عزم
رحیل کرد ودر روز ارتحال برای تودیع مردمان بر نشست وقریب پنجاه هزار نفر بروی مجتمع شدند پس در آن مجمع مرا بخواند وبفرمود
تا بمنبر صعود کردم وبا حضور ذهنی از آنچه در خاطرم جای داده بودم نطقی کردم که مستحق تحسین وآفرین شدم بالجمله از آن پس بموعظت
اشتغال جست ومدتی بس دراز در مجلس ابو الحسن زاغونی دقایق خطابه ونکات وعظ بیاموخت ودر تاریخ منتظم آورده که ابو الحسن
زاغونی را رسم وعادت آن بود که روزها در جامع منصور قبل از نماز برای افادت وتدریس می نشست وپس از اداء فریضه
بموعظت بر میخواست ودر روزهای شنبه در باب بصره ونزد قبر معروف کرخی بنصایح کافیه ومطالب عالیه مشغول میشد در سنه پانصد و
بیست وهفت که ابو الحسن از این سرای فانی رحلت کرد باستصواب گروهی از افاضل واماثل آن سرزمین ابو علی راذانی را
در مقام او بداشتند تا خود بالقاء آن رسوم واحیاء آن علوم ملازمت جوید وچون من زیاده خورد سال بودم مردمان سالخورده
مرا لایق آن منصب وقابل آن مطلب ندانسته آن مقام را از من مضایقت کردند پس از چندی روزی بمجلس وزیر شرف الدین
انوشیروان بن خالد کاشانی در آمدم فصلی شبیه از وعظ بروی القا نمودم مرا زیاده تحسین نمود واذن داد که روزها در جامع
منصور بمنبر ارتقا جسته تکلم کنم در روز اول مجلسم از اکابر فقها مشحون بود واز آن پس در باب بصره ونهر معلی ونزد قبر معروف
تکلم مینمودم جمعیت بسیار در مجلسم حاضر میشدند مع القصه در عهد خلافت المسترشد بالله والراشد بالله والمقتفی بامر الله
در زوایای خمول وگمنامی بسر می بردم ودر نزد مقربان حضرت ومحرمان خدمت از من نامی نبود وچون المقتفی بالله در گذشت
وبزمان فرزندش المستنجد بالله که بعد از وی خلیفه بود بساط تعزیت بگسترد وخود برسم مقرر سه روز در آن بزم عزا بنشست تا
مردمان بتعزیت وتسلیت در می آمدند پس مقرر کرد تا مرا حاضر کردند وکرسی بنهادند وبفرمود تا من بر رفته از آن جای گرفتم
در آن سه روز بسخنان عبرت آمیز ونصایح تسلیت انگیز همی تکلم مینمودم وپس از انجام مراسم تعزیت بتشریفی فاخر مرا مفتخر فرمود
ومقرر کرد که روزها در جامع منصور بموعظت سخن گویم روز شنبه بیست وهشتم ربیع الثانی در مقام مقرر حاضر گشته بموعظت بنشستم
صیت سخن وآوازهٔ وعظ من چندان منتشر گشت که در اندک زمان علی التقریب والتخمین پانزده هزار نفر باستماع مواعظ من
حاضر میشدند اتفاقا در آن زمان بدواعی نفسانیه گروهی داعیهٔ بدعت وخلاف آغاز کردند ومن بحمایت شرع قویم با ایشان
در مجالس عدیده بنزاع برخاستم با قامهٔ براهین وحجج از فیض فضل الهی ایشان را ملزم کرده غالب آمدم در شب یکشنبه دوازدهم
جمادی الآخره از سنه پانصد وشصت هجریه با اصحاب خود در سطح بام خفته بودم در عالم رؤیا دیدم که خود در سرای وزیر عون الدین
یحیی بن هبیرة بن محمد بن هبیره حنبلی حاضرم وبا او صحبت میگذرانم ناگاه مردی باجر به کوتاهی نمایان گشت وبی محابا بمجلس در آمد

و پیدرنگ آن حربه را بر جبین وزیر فرود آورد خون مانند فواره جوشش نمود در آن اثنا انگشتری طلائی دیدم که بر زمین افتاده او را برداشتم
و همی منتظر بودم که خادمی در آید خاتم بروی تسلیم کنم در خلال آن احوال آشفته حال از خواب بیدار شدم ماجری بر اصحاب باز گفتم هنوز
قصه رؤیا بپایان نرسیده بود که مردی درآمد و گفت که وزیر وفات نمود برخی که روز پیشین در صحبت وزیر بودند زیاده انکار آوردند
چند لحظه نگذشت که آن خبر صحت پیوست از وقوع آن واقعه استفسار رفت گفتند دوش در هنگام سحر عارضهٔ قی و تهوع بوی دست داد
نظر باعتماد و اطمینان ابن رشاده طبیب را خواسته استعلاج نمود ابن رشاده نظر بخبث طینت دوائی بسم آمیخته بروی بپاشامانید
فی الحال درگذشت بالجمله برخواسته بسرای وزیر درآمدم پسرش را چون نظر بر من افتاد گفت تغسیل وزیر با وجود تو هیچکس را نشاید
ایجاباً لمسئول تغسیل را مهیا گشتم و بغسل پرداختم چون دستش برگرفتم که آب زیر بغلش فراگیرد خاتم طلائی که در دست داشت بر زمین افتاد
از مشاهدت آن حالت و تذکر رؤیا زیاده در تعجب شدم و نیز در منتظم گوید مرجان که یکی از خدام بزم خلافت بود بطریق شافعیه بسی
مولع و حریص بود و از روی تعصب همواره در اذیت و آزار حنابله کوشش میکرد خصوصاً درباره من زیاده از دیگران مخاصمت و معادات
مینمود چنانچه بعد از فوت وزیر با من طریق خصومت پیمود و در حضرت خلافت از من نمیمت کرد و سعایت برد و گفت بسیاری
از کالاهای وزیر بودیعت نزد ابن جوزی بوده است و اکنون بمقام انکار برآمده آنهارا از خلیفه مخفی داشته خلیفه بر آن
قول وقعی ننهاده بلکه گفت آنچه گفتی محال پندارم زیرا که ابوالحکم که از اهل ثروت و غنی بود بمرد و از او در نزد ابن جوزی زیاده ودیعه
ماند ابن جوزی آنرا بهیچ نحو صرف نکرد و ما را از آن دانا و آگاه ساخت مع القصه مرجان در تعصب بپایه بود که رکنی را که وزیر
در کنار از برای حنابله بنا کرد و ابن طباخ حنبلی را بامامت آن مکان مقرر داشته بود بدون اذن خلیفه در انهدام و انعدام آن بنیان
اقدام نمود باخبار متواتره مرا خبر دادند که مرجان میگوید غرض کلی و مقصود اصلی آن است که اساس مذهب احمد بن
حنبل را چنان ویران کنم که از آن طریقه اسم و رسمی در صفحهٔ روزگار نماند چون شعلهٔ آن تعصب زبانه کشید و آنچه بر زبان میراند
بوقوع همی پیوست اطفاء آن نار را از سحاب رحمت الهی درخواست کرده بفضل خدائی پناهیدم از لطف عمیم الهی چندی نگذشت
که مرجان درگذشت یکی از صلحا گوید پس از فوت مرجان در عالم واقعه دیدم که دو نفر او را گرفته کشان کشانش میبردند
از صورت حال پرسیدم گفتند ویرا بجانب دوزخ می برند سبب خواستم گفتند محض عداوت ابن جوزی است و چون المستنجد
انتقال نمود و خلافت المستضیء بنور الله را مسلم گشت برسم مقرره سه روز بعزای پدر نشست مردمان از هر گروه دسته دسته
بتهنیت و تسلیت می آمدند ابن جوزی را امر نمود هر روزه بر منبر ارتقا جسته بمواعظ شافیه و نصایح کافیه سخن کرد و روز یکه مستضیء
جنازهٔ پدر را بمرقد مقر حمل دادی گروهی از علما را بمزید عنایت اختصاص داده نزد هر یک مصحفی برسم هدیت فرستاد من جمله
مصحفی که در نهایت خوبی بود و نزد ابن جوزی ارسال کرد و در منتظم گوید که در بیست و دوم شهر محرم از سنه پانصد و شصت و هفت
هجریه بعرض مستضیء رسانیدند از یمن اقبال و فر اجلال خلیفه نام عاضد علوی از صفحهٔ خطبه افتاد و در دیار مصریه خطبه و سکه
بنام مستضیء ضیاء و فروغ یافت بعد از وصول این خبر ابوسعید بن ابی عصرون را که بشیر این واقعه بود بخلاع فاخره و مزید اختصاص
بنواخت و هم فرمود دار السلام را آذین کنند و مردمان بشادی بگذرانند از استماع این خبر اتباع بنی العباس زیاده
مسرور و اشیاع علویان بس ملول و غمگین شدند و من در آن عیش غید و جشن سعید تحفهٔ بارگاه خلافت و ارمغان حضور مستضیء را

ونیز

مؤلفی بدیع و مصنفی طریف صلاح دانسته کتاب النصر علی مصر را تصنیف کرده از عرض خلافت بگذرانیدم زیاده مستحسن و مطبوع افتاد
و بسی مورد الطاف و انعام آمدم و هم او گوید در یکی از جمعات محمد طوسی واعظ در تاجیه منبر صعود نموده سخنها بر زبان راند من جمله
آن که عبد الرحمن بن ملجم با وجود قتل امیر المؤمنین علی بن ابیطالب در عداد کفار معدود نباشد حضار از آن گفتار زشت یکباره
از جای برخواسته بروی هجوم آور شدند و از منبر بزیر آوردند با آجر و سنگ و کلوخ او را در میان گرفتند واعظ فرار کرده خود را
بسرای خویش رسانیده متحصن گردید روز دیگر که نوبت وعظ بنام او بود اصحابش بجایگاه مقرر گرد آمدند و برسم معهود مسند نشینش را
بگستردند مردمان اجتماع و ازدحام نموده سنگ و کلوخ بسیار و شیشهای نفت فراهم و آماده کرده که چون واعظ در آید سنگسارش
کنند و جسدش بسوزانند واعظ از آن واقعه آگاه شده در پردهٔ اختفا بزیست و در آن مجمع حاضر نگردید ماجری بموقف
خلافت رسانیدند توقیع بلیغ و حکم اکید بر منع وعاظ و نهی موعظت رقم شد و هم بر این منوال روزگاری بپائید تا آنکه
خلیفه محض بمصالح دینیه و مراسم ملکیه بر سر عاطفه عاطفت آورده رخصت داد که سه نفر از زمره شافعیه و حنفیه و حنبلیه بموعظت
بر منبر صعود کنند پس مرا از فرقهٔ حنبلیه معین کرد و هم دو کس از شافعیه و حنفیه را تشخص داشتند تا بموعظت اشتغال جویند
ولی جز ما سه نفر احدی در موعظت مأذون نگردید و نیز گوید مرا رسم دیرین این بود که هر روزه در منبر آیتی چند از کلام الله مجید
میخواندم پس بتفسیر آن آیات و توضیح آن مشکلات پرداخته در تفسیر محکمات و متشابهات بسط مقال میکردم سالی چند
بر این منوال میگذرانیدم و در روز شنبه هفدهم جمادی الآخره از سنه پانصد و هفتاد هجریه تفسیر بآخر رسید منت خدایرا
که نعمت این توفیق بر من ارزانی داشت و بدین موهبت مخصوصم فرمود چه گوشی نشنیده از بدو نزول قرآن تاکنون واعظی
در منبر کلام الله مجید را از فاتحه تا خاتمه برخواند و حق تفاسیر را ادا کند و اکنون باعادت تفسیر مبادرت جسته اکثری از آیات
شریفه را برخوانده و تفسیر نموده ام پروردگار ذو القوة المتین قادر و توانا است که مرا بر اتمام مقصود و انجام مأمول توفیق بخشد
در شهر رمضان از سنه پانصد و هفتاد و یک هجریه گروهی از روافض بسبب صحابه کمر ببستند و درباره ایشان بناسزاوار زبان
لب گشودند صاحب مخزن وقایع را بعرایض و ذرایع بعرض حضور خلیفه برسانید و از عواقب سوء که آن امر را مقصود بود
زیاده سخن راند صلاح وقت را در آن دید که از طرف خلافت جانب ابن جوزی را رعایت و حمایت کرده تا در اطفاء
نائرهٔ فساد و اصلاح عباد سعی بلیغ مرعی دارد پس خلیفه باستصواب صاحب مخزن یرلیغی بلیغ و فرمانی محکم بنوشت
ایما بر آنکه ابن جوزی بهر نوع که صلاح داند رفع فساد را اقدام نماید ابن جوزی گوید بعد از وصول فرمان و حصول اطلاع
در جامع بمنبر برآمدم و مردمانرا گفتم که گفتار ناهنجار و اقوال زشت را که روافض با صحابه کبار و خلفای راشدین بمیان
آورده اند بسمع امیر المؤمنین رسیده بر من مقرر داشته که هر کس ناسزا گوید سزایش در کنار نهم اینک عموم مستمعین را اعلام میدارم
که بر حسب حکم خلیفه بایستی مواظبت و مراقبت جویند تا آنکه هر یک از عوام و خواص بر آن کردار ناپسند اقدام کند و از آن
گفتار ناهنجار کلامی گوید مرا آگاه سازید تا سرای عوام ویران سازم و بحبس مؤبد ایشان را بند نهم و خواص را بمنع
موعظت و نفی بلد سیاست نمایم بعد از شیوع آن خبر و انتشار این اعلام و اعلان روافض از آن گفتار لب فرو بستند و در روز
شنبه بیست و نهم رمضان از سال پانصد و هفتاد و چهار صاحب مخزن محفلی مرتب داشته گروهی از فقها و فضلا و اکابر

تاجیه
معبر البیت ببغداد منسوب
بسوی مدرسه تاج الملک
ابو الغنایم و هی بیت کوثر
شمال باب

واعاظم را دعوت کرد و در آن مجلس گرد آمدند و از هر جا سخن بمیان داشتند در آن اثنا رشتهٔ سخن بجائی پیوست که ابن بغدادی فقیه گفت
چون عایشه با امیر المؤمنین علی بن ابی طالب آغاز خصومت و خلاف کرده لاجرم در زمرهٔ بغاة و خوارج خواهد بود صاحب مخزن
برآشفت و گفت فی الحال او را از مجلس کشیده بمحبس بردند و چند کس برگماشت تا او را در بند نگاه دارند پس صورت مجلس
بخلیفه نگاشت بتأدیب و تعزیرش توقیع در رسید پس صاحب مخزن فقها را حاضر ساخته با ایشان در میان آورد که هرگاه
چنین قائلی بر خطای خود اعتراف آورد آیا تعزیرش ساقط تواند بود و ابن بغدادی تن بخطای خویش نداده و سعی بر اثبات
دعوی خود براهین و حجج اقامت مینمود و حاضران در نقض و ردّ آن سخن میراندند ابن جوزی گوید من گفتم چنین شخص در چنان خطا
معذور است چه او را در اخبار و سیر معرفت و تتبعی نیست پنداشته است که عایشه خود منشأ فتنه و فساد بوده و خود محض خصومت
با علی مرتضی آغاز مخالفت کرد در این عقیدت بخطا رفته و ندانسته که سفهای فریقین نایرهٔ حرب جمل ساختند و عایشه را بهیچ وجه
در آن امر مداخلت نبوده اگر ما را در اخبار و آثار مذهب و تتبع نمی بود با او هم عقیدت میبودیم الغرض تعزیر چنین شخص این است
که در محضر جماعت بر خطای خود اقرار کند و از عقیدت خویش درگذرد و چون چنین کند بایستی از جرمش اغماض نموده
دست از تعزیرش بدارند چون مقالات من بسمع خلیفه رسید زیاده پسندیده افتاد بفرمود که آنچه ابن جوزی
بر آن فتوی داده معمول دارند و هم او را ملتزم نموده که پس بر چنان قول شنیع معاودت ننماید و اگر چنین کند او را سزائی
دهند در روز پنجشنبه نهم رجب از سنه پانصد و هفتاد و چهار المستضیء بمجلسگه در استماع مواعظ نشستی قرار گرفت و من برسم مقرر
بر فراز منبر جای گرفتم بمواعظ و نصایح لب گشودم و خلیفه از منظره بر من نظر میکرد و سخنانم می شنید پس طریق موعظت
و نصیحت پیش گرفته چنانچه باید و شاید سخن گفتم و در مواعظ امیر المؤمنین رشتهٔ کلام بجائی پیوست که داستان رشید و شیبان
مناسب آمد گفتم وقتی از اوقات هرون الرشید شیبان را که از اجلهٔ وعاظ بود بخواند و بفرمود مرا موعظت کن گفت
یا امیر المؤمنین کسی که در دنیا بیمناکت کند تا در آخرت ایمن شوی بهتر از کسی است که در دنیا نویدت دهد تا در عقبی بیمناک باشی
رشید گفت این مختصر را مطول کن و این مجمل را مفصل نما گفت آن کسیکه از عقبات و احوال قیامت ترا خائف سازد
و گوید خوف و خشیت الهی پیشه خود ساز نظر بآنکه در روز فزع اکبر ترا بموقف بپا آورند و از برای حساب بپا دارند و از آن رفتار
و کردار که با رعایا داشته مؤاخذت کنند و اعمال ترا بمیزان عدل بسنجند و سزای گناهانت را در کنارت نهند چنین کس ترا
ناصحتر و نیکوتر است از کسی که برای ترضیهٔ خاطر و خشنودی تو به ترهات و اکاذیب لب گشاید و گوید که خداوند غفار
اقارب و خویشاوندان و منتسبین رسول الله را بر معاصی مؤاخذت نکند و ایشان را در معرض حساب بپا ندارد رشید
چون این کلمات بشنید از خوف و بیم چندان بگریست که حاضران بر حالش رقت آوردند ابن جوزی گوید آنگاه بجانب
المستضیء بالله متوجه شده گفتم یا امیر المؤمنین اگر نصایح راحت سوز و مواعظ عبرت آموز که در خاطر دارم باز گویم
بر خود خائف و هراسان باشم و هرگاه خاموش نشسته لب فرو بندم بر عاقبت امر خلیفه بیمناک و ترسان گردم ولی
باقتضای محبت خیر و صلاح خلیفه بر رعایت احوال خود اختیار کرده شرط موعظت بجای آرم و حق نصیحت ادا کنم
و از هیچ پند پروا نکنم بعد از انجام آن امر و اتمام آن سخنان از منبر بزیر آمده بسرای رفتم هم او گوید در یوم عاشورا

تحت منظره در باب البدر بر منبر رفته تکلم کردم و گفتم هرگاه بنده خلافت حاضر میبودم معروض میداشتم که یا امیر المؤمنین خداوند عز اسمه
با آنکه غنی بالذات است و اصلاً بتو محتاج نیست ترا خوشنود خواسته و از هر نعمت ترا دلخوش داشته است خوشتر آنکه تو هم که سراپا
احتیاجی و در هر چیز باو نیازمندی رضای او را از دست ندادهٔ قدر این همه نعمت شناسی و در شکر و سپاس از اعباء صنع داد فزون
باشی بیانات من بر امیر المؤمنین زیاد مؤثر افتاد پس از انقضاء مجلس صدقات بسیار بر فقراء و مساکین انفاق کرد و محبوسین را
از قید و بند آزاد نمود یافعی حکایت کند که وقتی مستضیء بالله خلیفه بر محاسبی از محاسبین خود سخت غضب کرد و بر آن
عزیمت شد که او را در قید شکنج و عذاب آورد آن شخص از مکنون خاطر خلیفه مستحضر گردید از دار السلام فرار کرده در زاویهٔ
اختفا مختفی گشت گماشتگان مستضیء بالله هر چند او را طلب کردند نیافتند صورت ماجری بعرض رسانیدند خلیفه از این معنی
زیاده خشمگین گردید فرمان داد تا برادرش را گرفته بمصادرت و بی اعتدالی مبلغ خطیری از او بگرفتند و رها کردند
پس آن شخص که خود بجای برادر غرامت داده بود بنزد ابن جوزی آمده بشرح ماجری تکلم کرد و از ظلم اخذ غرامت تظلم نمود ابن جوزی
گفت چون مجلس وعظ تشکیل یابد تو نیز در آن مجلس حاضر شو و چون از موعظت فراغت یابم برخیز و مرا استذکار ساز در آن حال کلماتی
بمیان آرم شاید بدان سبب خلیفه بر تو رقت آورد و برد اموالت فرمان دهد روز دیگر ابن جوزی بر منبر آمد بعادت مستمره
بموعظت پرداخت و خلیفه نیز برسم مقرر در وراء پرده حاضر بود چون موعظت بپایان رسانید آن شخص متظلم بپای خواست
ابن جوزی چون او را بدید در مقام تعریض برآمده گفت که چنین کس را مؤاخذت روا نیست و آنچه بظلم و عدوان
از وی گرفته اند بایستی بدو مسترد دارند اکنون بر خلیفه لازم است که بفرماید آنچه ماخوذ داشته اند بوی باز رسانند

پس این ابیات انشاد کرد

فَفِی ثَمَّ اَخْبِرْنِی یا سُعادُ — بِذَنْبِ الطَّرْفِ لِمْ تَلِفَ الفُؤادُ
وَاَیُّ قَضِیَّةٍ حَکَمَتْ اِذا ما — جَنیٰ زَیْدٌ بِهِ عَمْرٌو یُقادُ
یُعادُ حَدیثُکُم فَیَزِیدُ حُسْناً — وَقَدْ یُسْتَقْبَحُ الشَّیءُ المُعادُ

حاصل معنی آنکه ای سعاد و ای آرام دلم و مرا از ستم این بی اعتدالی آگاه ساز که از چه روی بگناه دیدگان دل را در قید هلاک آوری
این داوری چیست کدام قضیه است که بر جنایت زید عمرو را قصاص کنند حدیث دوست هرچه مکرر شود و اعادت پذیرد
در سمع عاشقان نیکوتر و خوبتر آید چه بسا امر معاد باشد که در نظر مستحسن و پسندیده آید چون ابیات مسموع خلیفه شد زیاده مطبوع
آمد از وراء ستر حکم داد که اموال او را بوی بسپارند مع القصه صاحب کامل التواریخ گوید ابو الفرج بن جوزی را رسم
چنین بود که در حق مشایخ و اکابر زبان طعن و قدح گشودی و همواره بر افاضل و افاخم تشنیع و انکار آوردی و ایشان را
از جراحات لسان آزرده خاطر ساختی و خود نیز جراحات لسان آزارها یافته و شکنجها دیده است و روزگارها در قید
و حبس بوده است چنانچه یافعی در شرح حوادث سال پانصد و نود و پنج هجری از ذهبی حکایت کند که در این سال
ابو الفرج بن جوزی را بعد از پنجسال قید و بند از شداید حبس خلاص و از محبس واسط رها شد و مردمان ملاقاتش
کردند یافعی گوید ذهبی سبب حبس را بیان نکرده است ولی من خود از موثقین استماع نمودم که حبسش آن بود

که در باب محیی الدین عبدالقادر جیلانی بسخنان ناشایست لب می‌گشود و خاطرش از طعن وطنز همی رنجه میداشت از اینروی
روزگاری او را در محبس بداشتند بالجمله ابن جوزی در خرده گیری ونقیصه جوئی بر خرد و کلان اتفاقا مینکرد چنانکه در مطاعن
ابوحامد غزالی فصل مشبعی آورده است در شرح حوادث سنه پانصد و پنج هجریه که سال وفات غزالی است
پس از شرح احوال او گوید که ابوحامد را کتابیست موسوم باحیاء العلوم و در آن کتاب قانون فقه و اساس شرع
از دست بداده طریقه و رسوم صوفیه سلوک داشته چنانچه در مقام ارشاد و تعلیم مسترشدین حکایت کند که مردی ریاضات
ومجاهدات نفسانیه را وجهه همت ساخته بود روزی بحمام درآمد در هنگام خروج جامه‌های شخصی را بسرقت برداشت
و در زیر لباسهای خود بپوشید و آهنگ بیرون شدن کرد مردی از اهل حمام از آن کردار زشت مستحضر گردید مردم را
آگهی داد فی الحال او را دستگیر کرده جامه‌ها از وی باز گرفتند و از اینروی نزد حمامیان خاص و عام اشتهار یافت و از
ملامتها و سرزنشها که از خلق دیدی و شنیدی بمقامات عالیه ارتقا جست ابن جوزی گوید هر دانا میداند که ذکر
امثال این حکایات در مقام ارشاد مستهجن است و بایستی چنین سارق را که در چنان محل جرات سرقت ورزیده بقطع ید
عبرت دیگران نمایند و نیز مسلم را شایسته نیست که مصدر فعلی شنیع شود تا بدان سبب مردمان در حق او سخنان زشت
گویند از اینروی خود را در گناهان و معاصی افکند و نظایر اینگونه حکایات در آن کتاب بسیار است که ذکر آنها
مناسب مقام نیست من خود تمام اغلاط و اوهام این کتاب را التقاط نموده در یک مجموعه پرداختم و آنرا باعلام
الاحیاء و باغلاط الاحیاء نام نهاده ام و هم در کتاب تلبیس ابلیس بر بعضی از آنها اشارت کرده ام ابن جوزی گوید
ابوحامد غزالی از قلت تتبع و عدم تصفح معرفتی تام و بصیرتی کامل در احادیث و اخبار نداشته وصحیح را از سقیم وضعیف را
از موثوق نمیشناخته از اینروی در مؤلفات خود کثیری از اخبار موضوعه و بسیاری از احادیث مجعوله ایراد کرده
و محل اعتماد خویش دانسته مؤید آنکه کتابی بنام المستظهر بالله عباسی تالیف کرده و در آن کتاب بر فرقه باطنیه بسی
اعتراضات و ایرادات وارد نموده و در آخر آن کتاب شرذمه از مواعظ خلفا ذکر کرده منجمله گوید وقتی سلیمان بن
عبدالملک نزد ابی حازم پیغام داد که از افطار مخصوص خود ما را چیزی بفرست ابوحازم قدری از سبوس بوداده
که محض افطار خویش مهیا کرده بود برای سلیمان بفرستاد پس سلیمان سه روز روزه داشت و در روز سیم
بدان سبوس روزه بگشود و در همان شب با همخوابه خویش مباشرت جست از آن لقمه حلال نطفه عبدالعزیز منعقد شد
و چون عبدالعزیز بوجود آمد و از سن طفولیت و صباوت بگذشت و مراهق شد زنی اختیار کرد و عمر از وی
متولد گشت ابن جوزی گوید این روایت که ابوحامد آورده است از منهج صواب بیرون است چه عمر پسر عم سلیمانست
نه پسرزاده سلیمان و آنکس که نقاد اخبار و صراف احادیث است با مثال این روایات هرگز لب نگشاید
و آنها را محل اعتماد نشناسد مستور نماند از جمله انکارها که ابن جوزی در محل و موقع ایراد کرده است قدح
و اعتراضاتی است که بر عبدالمغیث وارد آورده تفصیل این اجمال آنکه عبدالمغیث بن زهیر بغدادی که از اعیان
حنابله است کتابی در فضایل یزید بن معاویه تالیف کرده و در آن کتاب از مناقب یزید طرائفی چند ایراد نموده

و هم بر کسانی که لعن یزید را مباح و جایز نشمارند طعن زده است ابوالفرج بن جوزی در رد آن مقالات کتابی
تصنیف کرده و آنرا کتاب الرد علی المتعصب العنید المانع عن ذم یزید نام نهاده و در آن کتاب بر رد عبدالمغیث
بسی مبالغت و اصرار آورده و بر طبق مدعای خود باقوال محدثین عامه استدلال جسته و ما بعضی از آنرا در این کتاب
ایراد کنیم گوید سایلی از من پرسید که در حق یزید بن معویه چگوئی گفتم افعال قبیحه و آثام کبیره که از او بوقوع پیوست
بر سوء عاقبت و خسران اعمالش گواهی دهد گفت آیا بر لعنش اجازت دهی گفتم خداوندان تقوی و ارباب
ورع که در عداد علمای کبار باشند لعنش مباح شمارند چنانکه احمد بن حنبل شرحی آورده است که آنرا براجازت
لعن بسی مزیت و زیادت است و از مهنا بن یحیی حکایت شده که گفت در باب یزید از احمد بن حنبل سئوال کردم
گفت یزید آن ناکس است که مرتکب آنچه که مرتکب شد گفتم اعمالیکه ارتکاب ورزیده چه بوده است گفت رعایت حرمت حرم
رسول الله صلی الله علیه و آله از دست داده به نهب و تاراج آن بلده مبارکه پای نهاد گفتم آیا روایاتش
معتمد دانی و ما را بنقل مرویات او اجازت بخشی گفت حاشا و کلا هیچ مسلم را روا نیست که از او حدیثی روایت کند
و قاضی ابی یعلی بن فراء در کتاب معتمد خود از صالح بن احمد بن حنبل روایت کند که گفت وقتی با پدرم بیان آوردم
که قومی درباره ما اعتقاد کرده اند که ما از جمله موالیان و دوستداران یزید بن معاویه میباشیم چون پدرم این سخن
از من بشنید زیاده بر آشفت و گفت ای پسرک من آنکس که بحلیه ایمان متحلی و آراسته است هرگز صفای خاطر را
برنگ موالات یزید مکدر نسازد گفتم پس چرا تو خود او را لعن نکنی گفت ای پسرک من هرگز یاد ندارم که احدی را
لعن کرده باشم ای پسر از چه روی لعن نکنی آن کسی را که خدای عز اسمه در فرقان مجید خود او را لعنت کرده گفتم
در کدام موضع از کتاب الله است گفت در این آیه کریمه که میفرماید فَهَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ تَوَلَّيْتُمْ أَنْ تُفْسِدُوا
فِي الْأَرْضِ وَتُقَطِّعُوا أَرْحَامَكُمْ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ لَعَنَهُمُ اللَّهُ فَأَصَمَّهُمْ وَأَعْمَىٰ أَبْصَارَهُمْ
یعنی از شما متوقع چنین است که چون بر منصب حکومت و امارت مستقر شوید و متولی امر مردمان آیید از روی
تکبر و تجبر در زمین طریق فساد بپیمائید و اخذ رشوت کنید و خونها بناحق بریزید و قطع رحم نمائید آن گروه مفسدین کسانی
باشند که خدای تعالی آنها را از رحمت خود رانده و کر ساخته و ابصار ایشانرا بجهة فرط عناد و انکار بحال خود گذاشته
و نظر لطف از ایشان باز گرفته از اینروی از استماع کلام حق اعراض نموده اند و طریق هدایت از نظر اعتبار انداخته‌اند
پس زسخن صواب اصغا کنند و نه راه حق منظور میدارند پس احمد بن حنبل گفت ای پسر آیا کدام فساد عظیم تر
و بزرگتر از قتل حسین بن علی علیه السلام است و هرگاه کسی از راه اعتراض گوید که کریمه فهل عسیتم الخ در شان منافقین
از یهود نازل است و شامل مسلمین نیست جواب گوئیم که این تفسیر از مقاتل ابن سلیمان منقول است و عامه
محدثین مانند بخاری و وکیع و ساجی و سعدی و رازی و نسائی و دیگران بر کذب او اجماع کرده اند و احمد
در مسند خود از حضرت نبوی روایت کند که فرمودند مَنْ أَخَافَ أَهْلَ الْمَدِينَةِ ظُلْمًا أَخَافَهُ اللَّهُ وَعَلَيْهِ
لَعْنَةُ اللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ لَا يَقْبَلُ اللَّهُ مِنْهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ صَرْفًا وَلَا عَدْلًا

یعنی هر آنکس از روی ظلم و عدوان اهل مدینه را در هراس افکند خدا تعالی در موقف قیامت او را در ورطه بیم و خوف اندازد و خدا تعالی و ملائکه و تمام مردمان او را لعنت کنند و توبه اش از درجه قبول ساقط است و تمام نوافل و فرایض او از اوج اعتبار ساقط خواهد بود و پس از نقل اقوال محدثین خود گوید شگفتی کبیر و حیرت بسیار از اینکه ابن زیاد با حسین بن علی طریق مقاتلت بپیمود و عمر بن سعد و شمر و سنان را بر قتل آنجناب دلیر نمود تا او را شهید کردند و سر مقدسش نزد ابن زیاد بردند بلکه شگفت و حیرت از آن است که یزید بن معاویه حسین بن علی را معاونت و یاری ننمود و رضا داد که آل رسول الله بر اقتاب شتران سوار کرده با سیری ایشان را بدمشق بردند و هم این کردار ناهنجار سببی محل حیرت و شگفتی است که در مجلس خود مخصره که در دست داشت ثنایای خورشید ضیای آنحضرت را مقروع کرد شگفت تر آنکه هنگامیکه مرد شامی فاطمه بنت الحسین را بکنیزی طلب کرد یزید آهنگ نمود که تسلیم نماید و گفت مرا رسد که شما را برسم کنیزی بمردمان بخشم پوشیده نماند ذیل این روایت این است وقتیکه آن مرد شامی آن سؤال قبیح را نمود جناب ام کلثوم به یزید گفت که تو نمیتوانی مرتکب این عمل شوی یزید گفت از چه روی بخشیدن نتوانم اگر خواهم بخشم فرمودند میتوانی در صورتیکه از دین جدم خارج شوی یزید ساکت شد محیی الدین این را دلیل بعد کفر او آورده و میگوید مجتهد مخطی بوده بر او باکی نیست الغرض هرگاه از خداوندان انصاف و مروت داوری جویند بر این بیجای باشند که درباره چنان قاتل بلعنت فقط اقتصار جستن از آیین انصاف و کیش مروت بیرون است و یزید آن ناکس است که هنگامیکه سر مطهر نزد او بود با نشاد ابیات ابن زبعری تمثل جسته که حرفی

لیت اشیاخی ببدر شهدوا | جزع الخزرج من وقع الاسل
فاهلوا واستهلوا فرحا | ثم قالوا یا یزید لا تشل

و هر کس از جوهر دانش بهری یافته است داند که آن گفتار شنیع و آن کردار قبیح بر خوارج روا نباشد تا بذریه مصطفی چه رسد زیرا که هرگاه خوارج از دنیا رحلت جویند باتفاق و اجماع مسلمین بباید ایشان را غسل دهند و کفن کنند نماز گذارند و بخاک سپارند پس محقق و مبرهن گردید که بآنحضرت ظلمی کردند که هرگز درباره خوارج نشده است و هرگاه قلب یزید از احساد جاهلیت و کینه های بدریت خالی بود بایستی آنهنگام که سر مقدس به او رسید در احترامش مبالغت نماید و مخصره اش آزرده نسازد و کفن نموده دفن بکند و در حق اهل بیت رسول الله احسان نماید و بعضی از جهال لعن او را جایز ندانند و بر مدعای باطل خویش بدین حدیث احتجاج جویند که المؤمن لا یکون لعانا یعنی مؤمن را شایسته نیست که کسی را لعنت نماید و جواب از این حدیث آن است که روایت محمول و ماؤل است بآن کسان که سزاوار لعن نیستند انتهی سبط ابن جوزی آورده که از بعضی مشایخ شنیدم که جدم ابوالفرج بن جوزی روزی در بغداد در محضر الناصر لدین الله موعظت کرد و مجلس از اکابر علما و فضلا مشحون بود گروهی برخاستند و در باب لعن یزید از او استفتا نمودند در جواب گفت چه گوئید در حق مردیکه سه سال امر خلافت را متقلد بود در سال نخستین حسین بن علی را مقتول ساخت و سال دوم نهب و تاراج

اقتاب
جمع قتب بفتحتین پالان شتر از غرق کبیر

مخصره
گرفته آنچه در دست گرفته بر آن تکیه کند از عصا و مانند آن و آنچه پادشاه در دست گرفته بدان اشاره کند در وقت سخن گفتن و خطبه
منتهی الارب

مدینه طیبه جسارت کرد و سال سوم منجنیقها در مکه نصب کرده کعبه را منهدم ساخت آنجماعت گفتند آیا او را لعنت نمائیم گفت آری او را لعن کنید طایفه از هواخواهان یزید در آن مجلس حضور داشتند چون اجری بدیدند برخاسته راه خود پیش گرفتند پس ابن جوزی این کریمه تلاوت نمود الا بعدا لمدین کما بعدت ثمود انتهی یکی از علمای امامیه که از اجله معاصرین بود در کتاب خود آورده است که وقتی بدار السلام بغداد رخت کشوده بخانه شهاب الدین سید محمود الوسی که خود در میان علمای عامه بغزارت فضل و بیان فتاوی علم بود فرود آمده شرایط میزبانی و وظایف پذیرائی بجای آورد چند در آن منزل اقامت داشتم روزی از آن سرای بیرون شده بمجلس ملا عبد الرحمن کردی که اهل سنت و جماعت او را در شمار زهاد و مرتاضین معدود میداشتند و در مراتب علمیه و مقامات قدسیه وی را از شهاب الدین سید محمود دبسی افزون میداشتند در آمدم از هر جا سخن بمیان آمد در آن اثنا چنان مناسب افتاد و صلاح آمد که من مفاخرت و مباهات آغاز کرده گفتم هر مشکل که از هر فن داری استفسار کن تا بر تو آسان نمایم چون آن دعوی بزرگ بشنید برآشفت و گفت تو هرچه خواهی بپرس تا من باز گویم و خاموش نشست پس با خطاب عتاب آمیز گفت اینک از شما گروه شیعه سؤالی دارم یزید بن معاویه را بچه سبب لعن میکنید چون این کلام بشنیدم برخود بلرزیدم بانگ برزدم که آیا هیچ مسلم از مسلم چنین مسئله را سؤال میکند لعنت خدای بر او و پدرش باد گفت آیا در دار السلام بغداد که مجمع اهل سنت و جماعت است خال المؤمنین را لعن کنی اکنون بباید براثبات مدعای خود حجتی اقامت کنی وگرنه در محضر ناس حد الهی و تعزیر شرعی بر تو اقامت نمایم بالجمله خشونت و درشتی فیمابین در پیوست بعد از ها و هوی بسیار گفتم که هر گاه بر مدعای خود از طرق عامه باخبار نبویه و آیات قرآنیه استدلال کنم و مطلوب خویش را با علی درجه وضوح برسانم تو نیز معاویه را لعن خواهی نمود گفت آری پس از سوره احزاب این کریمه بروی تلاوت کردم ان الذین یؤذون الله و رسوله لعنهم الله فی الدنیا والآخرة واعد لهم عذابا مهینا یعنی بدرستیکه آنانکه اذیت مینمایند خدا و رسول را لعنت کرده آنها را خدا در دنیا و آخرت و مهیا نموده برای آنها عذابی خوار کننده گفت این آیه شریفه چگونه دلیل تواند شد گفتم مگر از طریقه عامه نخوانده که حضرت نبوی فرمودند یا علی حربک حربی و سلمک سلمی و لحمک لحمی و دمک دمی و من حاربک فقد حاربنی و حاربنی حارب الله یعنی یا علی هر آنکس که با تو خصمی کند همانا مرا خصومت نموده و هر آنکس با من طریق مخاصمت بپیماید هر آینه با خدا تعالی مجادلت نموده و کسی که با تو دوست مرا نیز دوست است گوشت تو گوشت من و خون تو خون من است گفت خوانده ام این روایت صحیح است گفتم آیا از طریق عامه وارد نشده که آن حضرت فرمود حسین منی و انا من حسین لحمه لحمی و دمه دمی یعنی حسین از من است و من از آن اویم لحم او لحم من و دم او دم من است گفت بلی گفتم آیا از طریق شما نقل نشده که آن جناب فرمود فاطمة علیها السلام بضعة منی من اغضبها فقد اغضبنی و من اذاها فقد اذانی یعنی فاطمه پاره جگر من است هر آنکس او را بغضب آورد مرا خشمگین ساخته و هر کس او را اذیت و آزار نماید چنان است که مرا آزرده خاطر نموده گفت بلی گفتم با این تصدیقات که آوردی تقریب استدلال تمام است سر خود حرکت داد بعضی از خدام سید محمود مفتی او را از ماجری مطلع کرده در منزل منتظر من بود چون بمنزل معاودت کردم مرا ملاقات کرد

از جای خود برخاسته مرا در برکشید و گفت خَرءُ الکِلابِ عَلی لِحیَةِ یَزیدَ وَمُعٰوِیَةَ وَمَن یَمنَعُ النّاسَ عَنِ اللَّعنِ عَلَیهِما یعنی فضلهٔ سگ بر ریش یزید و معاویه و کسانیکه از لعن ایشان امتناع کنند باد امیر علی شیر نوائی در این مقام بس نیکو سروده گوید

ایکه گفتی بر یزید و آل او لعنت مکن — زانکه شاید حق تعالی کرده باشد رحمتش
آنچه با آل نبی او کرد اگر بخشد خدای — هم ببخشاید ترا گر کرده باشی لعنتش

حکیم سنائی غزنوی گوید

داستان پسر هند مگر نشنیدید — که از او و سه کس او بپیمبر چه رسید
پدر او در دندان پیمبر بشکست — مادر او جگر عم پیمبر بمکید
او بناحق حق داماد پیمبر بگرفت — پسر او سر فرزند پیمبر ببرید
بر چنین کس تو چه لعنت نکنی شرمت باد — لعن الله یزیدا و علی آل یزید

مع الجمله ارباب سیر و تواریخ آورده اند که ابن جوزی در فراز منبر سؤالهای مردم را جوابهای حاضر و نادر میگفت و در اجوبهٔ از او نوادر و حکایاتی ایراد کرده اند چنانکه ابن خلکان گوید وقتی در باب تفضیل امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب و ابی بکر بن ابی قحافه میان طایفهٔ شیعی و سنی نزاع کلی در پیوست بَعدَ اللُّتَیّا وَالَّتی فریقین بحکومت ابن جوزی رضا دادند مجلس وعظ او در آمد یکی از ایشان در برابر منبر بایستاد و سؤال کرد که افضل اصحاب رسول الله علی بن ابیطالب است یا ابی بکر چون رعایت جانب فریقین در آنزمان لازم بود ابن جوزی فوراً در جواب گفت اَفضَلُهُما مَن بِنتُهُ فی بَیتِهِ یعنی افضل آن دو کس آن است که دخترش در خانهٔ او است این بگفت و فی الحال از منبر بزیر آمد که مبادا سؤال را اعادت کند پس سنیان گفتند مراد ابن جوزی آن است که ابوبکر افضل است چه عایشه که دختر او ست در خانهٔ رسول الله بوده و گروه شیعی گفتند که مقصود ابن جوزی آن است که حضرت امیرالمؤمنین علی بن ابیطالب افضل است زیرا که دختر پیمبر در خانهٔ او بود محدث نیشابوری آورده که وقتی او را از عدد ائمه استفسار کردند از جهة خوف از فریقین بطور ایهام کلامی ایراد کرد و گفت اِلی کَم اَقُولُ اَربَعَةٌ اَربَعَةٌ اَربَعَةٌ یعنی تا چند از این مسئله جواب گویم چهار چهار چهار پس هر یک از فریقین آن کلام بر معتقد خویش حمل کرده با طریقهٔ خود آن کلام مطابق یافت در زهر الربیع مسطور است که ابن جوزی را زنی جمیله بود که نسیم الصبا نام داشت قضارا در میان ایشان چندان نشوز و نفاق اتفاق افتاده که موانست و موالفت در عقدهٔ امتناع آمد ناگزیر طلاقش گفت و چون یکچند از آن طلاق و زمان فراق بگذشت ریشهای محبت که در ریاض دل بر جای مانده فزایش گرفت از کرده پشیمان گشت و با خاطر پریشان جویای او بود اتفاقاً آن زن روزی بمجلس وعظ ابن جوزی در آمده و در مکانی نشست ناگاه دو زن قوی جثه در میان او و ابن جوزی حائل شدند ابن جوزی از آن زن شناخت روی بدان دو زن کرده گفت اَیا جَبَلَی نُعمانَ بِاللهِ خَلِّیا نَسیمَ الصَّبا یَخلُص اِلَیَّ نَسیمُها یعنی ای دو کوه ملک نعمان شما را بخدا سوگند دهم که بگذارید نسیم الصبا بجانب من متوجه شود و از شمیم آن نسیم دماغ جان معطر

ونیز آورده اند که روزی در منبر بوعظت مشغول بود یکی از حضار برخاسته گفت ایها الشیخ در اینجا زنی است العیاذ بالله بداء الابنه گرفتار است آیا با او چه قسم معاملت نمائیم ابن جوزی در حال این شعر انشاد کرد

یَقولونَ لَیلی بِالعِراقِ مَریضَةٌ — فَیا لَیتَنی کُنتُ الطَّبیبَ المُداوِیا

مع القصه سؤالهای مردمان را بیدرنگ و تامل جواب گفتی و هیچگاه از اداء جواب عاجز نیامدی وقتی او را از این باب غروری پدید گشت و از جواب زنی شیعیه عاجز آمد چنانکه علامه مجلسی در مجلد هشتم بحار الانوار حکایت کند که روزی در ملاء ناس بمنبر در آمد از روی عجب و خودبینی از حد و مقام خویش تعدی جسته زبان جسارت دراز کرد و گفت سلونی قبل ان تفقدونی و چون این خودنمائی از او بوقوع پیوست زنی از حضار مجلس برخاسته از وی استفسار کرد که آیا این روایت صحیح دانی که در فوت سلمان حضرت امیرالمؤمنین علی مرتضی از مدینه بمداین شتافت و بتغسیل و تکفین او بپرداخت گفت آری چنین روایت کنند گفت در این حدیث چه گوئی که وارد است نعش عثمان را سه روز در بقیع انداختند و هیچیک از صحابه بتجهیز او اقدام ننمود ابن جوزی گفت آری چنین بوده است آن زن گفت در اینصورت یکی از دو محظور وارد آید یا صحابه طریق خطا پیموده اند یا عثمان در خطا بوده است گفت ای زن که بی اذن شوهرت قدم از خانه بیرون گذارده از رحمت خدای عز اسمه بی بهره و بی نصیب باشی و اگر با اجازت شوهر بدین محضر در آمده خدای جل شانه شوهرت را لعنت کند آن زن در جواب گفت ای شیخ مرا آگاه ساز که آیا عایشه از جانب حضرت ختمی مرتبت مأذون بود که با علی مرتضی مخالفت و مخاصمت نماید یا او را اجازت و رخصتی از آن حضرت نبود ابن جوزی را حالت انفعال روی داده مبهوت و متحیر بماند و از جواب عاجز آمد و نیز حکایت شده است که مردی از او سؤال نمود چسان قتل حسین بن علی را بیزید بن معاویه نسبت دهند و حال آنکه حسین علیه السلام در زمین عراق بسعادت شهادت فائز گشت و یزید در شام اقامت داشت در جواب این بیت که از اشعار سید رضی علیه الرحمة است انشاد نمود

سَهمٌ اَصابَ وَرامِیهِ بِذی سَلَمٍ — مَن بِالعِراقِ لَقَد اَبعَدتَ مَرماکَ

یعنی شگفت خدنگی که رامی آن در وادی ذی سلم شصت از آن برداشته و بر نشانه که خود در ارض عراق است فرو نشسته و با آن بعد مسافت تیر بر نشان دوخته است ابن خلکان گوید او را در فنون شعر و دقایق سحر بصیرتی وافی و مهارتی کامل بوده اشعار رائقه و ابیات بدیعه انشاد مینمود و از اشعار او ست که در مقام تعریض عراقیان گوید

عَذیری مِن فِتیَةٍ بِالعِراقِ — قُلوبُهُم بِالجَفا قُلَّبٌ
یَرَونَ العَجیبَ کَلامَ الغَریبِ — وَقَولُ القَریبِ فَلا یُعجِبُ
مَیازیبُهُم اِن تَنَدَّت بِخَیرٍ — اِلی غَیرِ جیرانِهِم تَقلِبُ
وَعُذرُهُم عِندَ تَوبیخِهِم — مُغَنِّیَةُ الحَیِّ لا تُطرِبُ

حاصل معنی آنکه عذرخواه حاضر آور که در مکافات جوانان عراق بهانهٔ من آشکار سازد و آن جوانان کسانی باشند که در قلوب ایشان از روی جفاکاری و ناروائی منقلب است زیرا که از سخنان مردم بیگانه شگفتی گیرند و لیکن

برکلام نزدیکان وقتی نهند اگر فی المثل فوت دان ایشان بچیزی نمناک گردد روی آن از همسایگان بگیر داشند وچون ایشانرا
براین رفتار زشت توبیخ کنند گویند که مغنیهٔ قبیلهٔ مردم قبیله را بنشاط وطرب بیارد وهم از اشعار او است

اذا قنعت بمیسور من القوت ... اصبحت فی الناس حرا غیر ممقوت

یا قوت یومی اذا مادر حلقک لی ... فلست آسی علی در و یاقوت

یعنی هرگاه برزق مقسوم قانع شوم هر آینه آزاد مردی باشم که در نظر هیچکس مبغوض و ناپسند نیایم ای زاد و ای قوت یومیه
هرگاه پستانت از قوت من وافر و گرانبار باشد مرا هیچگاه بدر و یاقوت احتیاج نیفتد و از فوت آنها اندوهگین نباشم
بالجمله در شب جمعه دوازدهم شهر رمضان از سال پانصد و نود و هفت هجریه در بغداد وفات یافت و او را در باب الحرب
دفن نمودند و حسب الوصیه این اشعار بر قبرش ثبت کردند

یا کثیر الصفح عمن کثر الذنب لدیه

جاءک المذنب یرجو العفو عن جرم یدیه ... انا ضیف و جزاء الضیف احسان الیه

یعنی ای خداوند غفار که در حق بسیار گناهان بسی عفو و اغماض داشته مردی گناهکار بر تو در آمده است در حالتی که چشم
امید دارد که معاصی او را عفو نموده و از گناهانش درگذری زیرا که من مهمانم و مرسوم مهمان آنست بروی احسان و
نیکوئی کنند ابن خلکان آورده که عدد مصنفات ابن جوزی از حیز احصا و تعداد بیرون است و مردمان در تصانیفش
بگزاف سخن رانده اند نقل است که برخی کتب او را جمع کرده و بر ایام حیاتش تقسیم نمودند هر روزی نُه جزء قسمت افتاد
ولی این دعوی بس عظیم است که عقل را از قبول آن ابا و امتناع است و بعضی آورده اند که تراشهای اقلام
خود را که نگارش احادیث نبویه بدانها اختصاص داده بود در حیوهٔ خویش گرد کرده در محلی مخزون داشت
و در حین وفات وصیت کرد که آب غسل او را از آنها گرم نمایند حسب الوصیه چنین کردند آبی گرم شد و زیاد آمد بالجمله
آنچه از مصنفاتش ملحوظ افتاده از قراریست که شرح میشود کتاب صفة الصفوه در این کتاب در حوادث سنه شصت و
پنج هجری آورده که در بصره طاعون جارف روی داد و چهار روز بطول انجامید در روز نخستین هفتاد هزار نفر
روز دوم هفتاد و یکهزار روز سیم هفتاد و سه هزار از مرض طاعون بمردند در روز چهارم چندان بمردند که شرذمه
قلیلی از مردمان باقی ماندند کتاب تقویم اللسان که بر سیاق درة الغواص فی اوهام الخواص تالیف کرده
شیخ بهائی در کشکول ازین کتاب عباراتی آورده که مفاد آنها این است که کلمهٔ جواب را جمعی نباشد و قول
بعضی از عامه که اجوبه و جوابات گفته اند غلط است بلکه صواب آن است که جواب کتب گفته شود و حاجات و حاج
جمع حاجت است و حوائج در جمع حاجت غلط است حمیة المریض یعنی مریض را از اشیاء مضره باز داشتم
و احمیت المریض غلط است و قائم را گویند اقعد و بر قاعد گویند اجلس عکس غلط است و لفظ عروس بر هر یک
از مرد و زن استعمالش صحیح است و او را اختصاصی بزن نیست کتاب المنتظم فی تاریخ الملوک و الامم ازین کتاب
علامه مجلسی و صاحب تبر المذاب روایت کنند کتاب اعمار الاعیان نظیر تاریخ ابن خلکان کتاب منتخب تاریخ بغداد

کتاب

کتاب النور فی فضایل الایام و الشهور از این کتاب علامه مجلسی در بحار الانوار کیفیت نوحه جن بر ابی عبد الله الحسین را
حکایت کند کتاب الرد علی المتعصب العنید المانع من لعن یزید کتاب الوفا کتاب التلقیح کتاب الموضوعات فی الاخبار
و چون حدیث رد شمس را بر علی بن ابیطالب از اخبار موضوعه دانسته از اینروی این روایت را در این کتاب در عداد
روایات مجعوله موضوعه آورده ولی سبطش شمس الدین ابو المظفر یوسف بن قزاغلی که از مشاهیر وعاظ و از اجلاء
علماء عامه است در کتاب مناقب خود در این دعوی بسی رد و ایرادات وارد آورده و حدیث رد شمس را
در سلک احادیث صحاح منظوم داشته کتاب شذور العقود کتاب الاذکیا کتاب مواعظ الملوک کتاب الالقاب
در بیان القاب و وجه مناسبت آنها و در این کتاب گوید از چیزهائیکه حفاظ را بدان امتحان کنند این است که
سؤال نمایند آیا در میان صحابه چه کس است که او را اسد بن عبد مناف بن شیبة بن عمرو بن مغیرة بن زید گویند
و او علی بن ابیطالب است زیرا که از القاب آن جناب حیدره است و حیدره اسد است و عبد مناف ابو طالب
و شیبه عبد المطلب است و عمرو نام هاشم است و مغیره اسم عبد مناف است و زید نام قصی است کتاب فضول الالهٰ
کتاب تذکرة الخواص کتاب تلبیس ابلیس در این کتاب انواع محرمات را تفصیل داده کتاب تنویر الغبش فی احوال
الاحیان من الحبش کتاب بستان العارفین در احوال بشر حافی کتاب النصر علی مصر کتاب الملتقط
کتاب مثیر الغرام الساکن الی اشرف الاماکن صاحب کتاب فصول المهمه از این کتاب حکایات ملاقات
کردن شقیق بلخی جناب موسی کاظم علیه السلام را در طریق مکه نقل کند کتاب زاد المسیر فی علم التفسیر کتاب
اعلام الاحیا باغلاط الاحیا کتاب المدهش در وقایع عجیبه در این کتاب در حوادث سنه دویست و چهل و یک
ایراد کرده که ستاره ها از غروب تا ظهور شفق در سیر خود اضطراب و تفرقگی حاصل نمودند و در سال بعد در سویدا
که ناحیه ایست از نواحی مصر سنگباران شده یکی از سنگهارا سنجیدند ده رطل بود ری و جرجان و طبرستان
و نیشابور و اصفهان و قم و کاشان و دامغان را نیز در یکدم زلزله فرا گرفت که کوه از کوه منقطع شده هر یک
بجانبی سیل نمودند و در دامغان بیست و پنجهزار نفر شربت فنا چشیدند نعوذ بالله من غضب الله کتاب ابن الفتم
و بغیة المرید در این کتاب از ابن عباس روایت کند که گفت در قرآن مجید ده طیرند که حق تعالی ایشانرا
باسماء آن طیور نام برده بعوضه در سوره بقره غراب در سوره مائده جراد در سوره اعراف
نحل در سوره نحل سلوی در سوره بقره و سوره طه نمل و هدهد در سوره نمل و ذباب در سوره حج
فراش در سوره قارعه ابابیل در سوره فیل

ابو ماهر موسی بن یوسف بن سیّار

از جمله حکمای بزرگ و افاضل اطبا است بفنون علوم حکمیه و صناعات طبیه مشهور و باصابت رای و حذاقت در علاج
معروف مولد و منشای آن طبیب اریب شیراز بوده و هم در آن شهر که مرکز اهالی علم و مرجع خداوندان دانش بود
باکتساب فضایل و اقتناء کمالات بپرداخت و نیز باخذ علوم حکمیه و صنایع طبیه اشتغال ورزید تا در کلیه علوم فلسفه

وطب ربطی کامل و حذاقتی بی نهایت پیدا نمود و بمقامی رسید که در زمان خویش شبیه و بدیلی نداشت و در زمره امثال و اقران عدیل و نظیرش نبود و هیچیک از فضلای اطبا و دانشمندان حکما را میسر نشد که بروی رتبه تقدم و مقام برتری جویند و جمعی از اطبای کامل و متمیزین این طبقه که در آن اوان برتبه علم و مقام اعلی ارتقا جستند در نزد آن طبیب ماهر تلمذ و استفادت مشغول بوده و از وی اخذ قوانین علمیه و قواعد عملیه نموده اند از آنجمله است احمد بن محمد الطبری و ابو علی بن مندویه و دیگر از اجله تلامیذ وی علی بن عیسی مجوسی مصنف کامل الصناعه است که در هر جزو از اجزای آن کتاب نام آن حکیم اجل را یاد میکند و استادی ویرا مایه افتخار دانسته بشاگردی آن طبیب ماهر فخر و مباهات مینماید و این خود بر علو مقام و مرتبت شان او دلیلی واضح و گواهی صادق است بالجمله مبادی اشتهارش در صنایع طبیه با بدایت سلطنت آل بویه مقارن بود و در روزگار استیلا و اقتدار آن طبقه زیاده با احتشام و احترام بسر میبرد حکایت کرده اند در زمانیکه عضد الدوله از جانب پدرش رکن الدوله ولیعهد بود ظفره در چشم و سلعه در گردنش پدید آمد رکن الدوله از آن عارضه اندوهناک و عضد الدوله ملول و شرمگین بود مقربان آستان سلطنت بعرض رسانیدند که ابو ماهر طبیبی حاذق و جراحی ماهر است هرگاه از وی استعلاج شود بچشم داشت مراحم ملوکانه بمعالجت کردن میهند و عنقریب آن دو آسیب را از چشم و گردن ولیعهد پادشاه زایل میکند رکن الدوله آن طبیب ماهر را بخواند و مقرر فرمود که در علاج آن دو مرض چنانچه باید مبادرت جسته چندان حذاقت بکار بری که از آنها اثری بر جای نماند ابو ماهر انگشت اطاعت بر چشم و طوق انقیاد بر گردن نهاده باصلاح مزاج میان بست و بانجام علاج همت کرده آن دو مرض صعب العلاج را باسانی قلع و قمع کرد و چنان مهارت و حذاقت بکار برد که اصلا اثری در چشم و گردن عضد الدوله نماند و چون عضد الدوله را نزد رکن الدوله بردند چندان حسن علاج دید که بروی معلوم نگردید که آن علت در کدام چشم و چه جای گردن بود رکن الدوله را از آن معالجت زیاده حیرت دست داده شکر و سپاس ایزدی بجای آورد و آن طبیب فرزانه را بعواطف بی پایان بنواخت رخصت انصراف بخشید و از آن پس خلاع فاخره و انعام جزیله نزد وی بفرستاد حکیم از قبول آن امتناع کرده در رد آنها اعتذار جست و معروض داشت که بر اطبای حاذق واجب است که چون در ابنای نوع خود علتی از علل ظاهره یا باطنه استنباط کنند باقتضای انسانیت و مروت معالجت اقدام کرده آن رنجور را از آزار مرض خلاص دهند خاصه بروز آن مرض در ابناء ملوک و ولیعهد پادشاه باشد حقوق ولینعمت و پاس حرمت را نتوان است از معالجت تکاهل کند و چون سیم و زر اندوختن توکل را سست کند منتهای که دارد آن است مرا در رد آن معذور دارند و از قبول آنها معاف نمایند سلطان بسمع مرحمت و کرمت اصغا فرموده معافش داشت چنانکه از کتب طبیه و تواریخ اطبا استفاده میشود آن طبیب ماهر از خدمات سلاطین پیوسته اعراض داشته و در نزد عامه زیاده معتمد و موثق بوده است و همواره در مدرس و تدریس میگذرانید و جمعی از حکما و علما در محضر وی بتلمذ و استفادت مشغول بوده اند و آن طبیب دانا در مسائل طبیه مسلکی خاص و مذهبی مخصوص داشته است هرگاه مطلبی در ذهنش مرتسم شدی چنان راسخ گشتی که اصلا از عقیدت خویش باز نگشتی چنانکه طبری در طی امراض کبد آورده است متقدمین از اطبا را عقیدت آن است که در هر تجویف از تجاویف اعضای آلیه که رطوبات غلیظه سیمانه بهیئت حصاة تحجیل میشود مانند کلیه و مثانه و حالبتین و مفاصل وغیره و جالینوس در تجویفات عشو

ودر کبد

و در کبد خصوصاً با ایشان هم عقیدت بوده و تصریح کرده است که در کبد و سایر تجاویف حصاة صلبه متولد میشود و بعضی از اطبا کلام جالینوس را رد نموده اند طبری گوید که ابو ماهر رای جالینوس را سقیم و اعتراض انجماعت را بروی صحیح میدانست ما بین من و استاد سخنانی بمیان آمد که بطلان اعتراض و صحت قول جالینوس بوضوح پیوست اگرچه در ظاهر خاموش گشت ولی در باطن برای خود مطمئن بود و اصلا از آن عقیدت رجوع نکرد مخفی نماند که جمهور اطبای فرنگ را در تولید حصاة تجاویف که ذکر شد با متقدمین از اطبا مثل جالینوس وغیره عقیدت یکسان است چنانکه بیشتری از آنجماعت بدین طریقه رفته اند و براهین حسیه بر این معنی اقامه نموده اند که در تجاویف اعضای آلیه حصاة صلبه تولید میشود و تشخیص داده آنرا در بعضی از اعضای آلیه و هم در مفاصل در نهایت دشواری نوشته اند و بعضی از بیماران را که بعد از وفات تشریح کرده اند در مفاصل و بعضی از تجاویف دیگر آنها حصاة صلبه دیده اند که در شکل و رنگ و قوام و ترکیب بسی مختلف اند و این باب از طب را اطبای فرنگ زیاده شرح و بسط داده اند اگر تمام آن مطالب را خواهیم بنگاریم از مقصود خویش باز مانیم لهذا بنوشتن عقیدت انجماعت بطریق اختصار در باب تولید سنگ مثانه اقتصار نمودیم مع الجمله آن حکیم یگانه و طبیب حاذق عمری دراز یافت و تا اواسط مائه چهارم هجریه در قید حیات بوده و چون سال وفاتش چنانکه باید بتقسیم صحیح بنظر نرسید بنوشتن آن مبادرت ننمود رسائل و مصنفات آن طبیب دانا از اینقرار است کتاب در امراض عین و منافع آن کتاب در ستة ضروریه رساله در آلات جراحی تعلیقات بر کتاب اغلوقن کتاب موسوم بچهل باب در جزو نظری و عملی مقاله در فصد و بعضی اضافات دیگر از کتاب اسحق بن حنین بر آن کتاب آورده است

ابن سهل ابراهیم بن سهل اسرائیلی اشبیلی

اگرچه در فنون ادب و شئون فضل بعهد خویش امتیازی بکمال داشت ولی اشتهارش با انشاد و نشر و ابداع نظم بیشتر است هنگامیکه در شهر اشبیلیه که بلاد مغرب را سواد اعظم بود اختر کمالش از مشرق هنر طالع گشت دیگر نامداران ادب را کواکب مآثر بغروب رفت و در تمام جزیره اسپانی که از قسمت اروپاست گردش آسیای فضل بوجود وی اختصاص یافت علامه مقری و صلاح الدین کتبی خلاصه اخبار و سلالة اشعار وی را از مصنفات ابن ابار و مؤلفات ابوحیان وغیرهما روایت آورده اند گویند یکی از شعرای مغرب زمین که او را هیثمی گفتندی قصیده در ستایش محمد بن یوسف بن هود که یکی از ملوک اسپانیول بوده و المتوکل علی الله لقب داشت بنظم آورد و آن پادشاه را با خلفاء بغداد طریق یکرنگی و اتحاد مسلوک بود و از اینروی در شرفات دار الملک علمهای نیلگون نصب مینمود و سرهنگان سپاه را رایات سیاه عطا میکرد روزی هیثمی آن قصیده در مجلس برخی از یاران خویش قرائت میکرد و ابن سهل که هنوز در سن صغر بود در آن مجلس حضور داشت چون لحنی از آن اشعار استماع نمود روی باهیثمی کرد و گفت در اثناء فلان بیت با بیت سابق آن این یک شعر درج کن

أعلامه السود أعلام السؤدد   كأنهن بخد الملك خيلان

یعنی علمهای سیاه وی علامات مهتری و بزرگواری اوست گوئی هر یک از آن اعلام مشکین فام خالی است که صفحه جمال ملک را حسنی بکمال بخشیده هیثمی این بیت بدیع از ابن سهل بشنید سخت در عجب شد و گفت ای جوان آیا این بیت

برطبق روی این قصیده از کس روایت آوردی یا خود نظم کشیدی گفت لا والله نه از شاعری شنیدم و نه از منشدی بلکه اینک خود بطبع موزون ارتجال نمودم هیثمی روی بحاضران کرد و گفت اِنْ عَاشَ هٰذَا لَيَكُونَنَّ اَشْعَرَ اَهْلِ الْاَنْدَلُسِ یعنی همانا اگر این جوان را عمری نصیب گردد البته وی را بملک اندلس در صناعت سخن گستری هماوردی نماند و سر آمد اقران خویش گردد آورده اند که ابن سهل نخست مانند اسلاف خویش بر مذهب جهودان میرفت و بر شریعت موسی بن عمران علی نبینا و علیه السلام عمل مینمود ولی با پیروان آیین اسلام در مدارس علم و مجامع تکمیل داخل میشد و در روسا ملت و اساتید قوم فواید محضر خود از وی دریغ نمی داشتند چنانکه ابوعلی شلوبین و شیخ ابن الدباج و غیر اهما همواره اورا سلک تلامذه خویش منظوم داشته در ترتیب و تعلیم او بذل جهد مینمودند و آن سخن سنج فصیح ارکان فن ادب و قواعد لغت عرب در خدمت آن مشایخ بزرگوار استوار ساخت و در غالب آن صناعات برتبتی بلند ارتقا جست و در نظم تغزلات بدیع و ترکیب قصاید بلیغ اقتداری بنهایت یافت و اشعار وی بعذوبت معانی و سلاست الفاظ بسی ممتاز گشت یکی از ظرفاء مغرب را گفتند سبب چیست که اشعار ابن سهل بدین پایه سهل الترکیب و رقیق النظم افتاده گفت لِاَنَّهُ اجْتَمَعَ فِيهِ ذُلَّانِ ذُلُّ الْعِشْقِ وَذُلُّ الْيَهُودِيَّةِ یعنی ابن سهل ذلت عاشقی با ذلت جهودی ضمیمت یافته و ان رقت انتظام و سهولت انسجام از آن انضمام پدید آمده در کتاب نفح الطیب مسطور است که ابن سهل را قائد توفیق عنان گیر گشته زمام عقیدتش از کیش موسوی بآیین احمدی برتافت و سراچه ضمیرش بنور اسلام روشن گشت و شرایع دین حنیف بقدم راسخ یقین در نوشتن گرفت برخی از اعیان علما و ارکان فقها در تصدیق اسلام و تحقیق بصیرت وی تشکیک نموده اند و اقرار اورا در دعوی ایمان و معرفت حق بصورت صرف و ظاهر محض اختصاص داده اند چنانکه گروهی از حریفان و ندیمان وی گفته اند ما در مجلس عیش و محفل انسی از حقیقت اسلامش پرسش نمودیم گفت لِلنَّاسِ مَا ظَهَرَ وَلِلّٰهِ مَا اسْتَتَرَ یعنی آنچه بظاهر فاش کنم برای خلق است و آنچه در باطن نهفته دارم برای خداست اندراعی روایت است که گفت از علی بن سمعه اندلسی شنیدم که میگفت شَيْئَانِ لَا يَصِحَّانِ اِسْلَامُ اِبْرَاهِيمَ بْنِ سَهْلٍ وَتَوْبَةُ الزَّمَخْشَرِيِّ مِنَ الْاِعْتِزَالِ یعنی دو امر است که بدرجه ثبوت و رتبت صحت نه پیوندند یکی انابت ابراهیم بن سهل از ملت یهود و دیگری توبه جار الله زمخشری از مذهب اعتزال انتهی گفته ولی این سخن علی بن سمعه نزدیک من بیک استوار نباشد اما اسلام ابن سهل برحسب قرائن و علائمی که بمن رسیده راجح بر عقیدت و غالب بر ظن صحت ایمان او است و اما توبه علامه زمخشری بحکم آن مجله که در بلاد مشرق موجود باشد بشهادت جمعی از اجله اعلام الاسلام به ثبوت پیوسته انتهی ابوعبدالله بن مرزوق در هامش طاء العیبه که از مصنفات محمد بن عمر بن رشید فهری است بتصحیح اسلام ابن سهل تصریح نموده گوید صَحَّحَ لَنَا مَنْ اَدْرَكْنَاهُ مِنْ اَشْيَاخِنَا اَنَّهُ مَاتَ عَلَى دِينِ الْاِسْلَامِ یعنی از استادان و مشایخ هر کرا دریافتم همگی بر مسلمانی ابن سهل گواهی دادند و بالصراحه گفتند که وی بشریعت رسول درگذشت و هم این دو بیت که بالاتفاق از نتایج طبع موزون او است بدرستی آیین و پاکی عقایدش دو شاهد عادل باشند گوید

تَسَلَّيْتُ عَنْ مُوسَى بِحُبِّ مُحَمَّدٍ … هُدِيتُ وَلَوْلَا اللهُ مَا كُنْتُ اَهْتَدِي
وَمَا عَنْ قِلًى قَدْ كَانَ ذَاكَ وَاِنَّمَا … شَرِيعَةُ مُوسَى عُطِّلَتْ بِمُحَمَّدِ

یعنی بدوستی محمد خود موسی را فراموش کردم و از تیه ضلالت بشاهراه هدایت پی بردم اگر توفیق پروردگار مرا راهنما نشدی البته بدین دین حنیف نگرویدمی و نه آن است که شریعت جهود العیاذ بالله برای انحرافی از حضرت کلیم ترک گفتم بلکه برای آن بود که آیین محمدی ناسخ مذهب موسوی آمد و ملت پیغمبر قرشی مبطل طریقت اسرائیلی گشت بعضی گویند ابن سهل در این دو شعر صنعت ایهام و حسن توریه بکار برده و مقصود او بحقیقت انتقال از عشق جوانیست یهودی که موسی نام داشت بهوای جوانی دیگر که باسم محمد مسمی بود چه در دیوان شعر وی که در تمامت مغرب زمین اشتهار دارد بسی تغزلات عاشقانه بنام محبوب خود موسی موجود است و در بسیاری از اشعار باسم آن جوان تشبیب نموده و در وصف جمال و حسن طلعت او مضامین لطیف و معانی بدیع بنظم کشیده و ما برای استشهاد باین قطعه که بعذوبت ترکیب و حلاوت عبارات موصوف است اکتفا نماییم

وَاِنِّي لِثَوْبِ الْحُزْنِ اَجْدَرُ لَابِسٍ … وَمُوسَى لِثَوْبِ الْحُسْنِ اَحْسَنُ مُرْتَدِ
تَاَمَّلَ لَظَى شَوْقِي وَمُوسَى يَشُبُّهَا … فَخُذْ خَبَرَ النَّارِ عِنْدَ الْخَبِيرِ الْمُوقِدِ
اِذَا مَا رَنَا شَزْرًا فَمِنْ لَحْظِ اَحْوَرٍ … وَاِنْ يَلْوِ اِعْرَاضًا فَصَفْحَةُ اَغْيَدِ
وَعَزَّبَ بَالِي اَنْعَمَ اللهُ بَالَهُ … وَسَهَّدَنِي لَا ذَاقَ طَعْمَ التَّسَهُّدِ
شَكَوْتُ فَجَاءَ بِالطَّبِيبِ وَاِنَّمَا … طَبِيبُ سَقَامِي فِي لَوَاحِظِ مُبْعِدِ
فَقَالَ عَلَى التَّاْنِيسِ طَبُّكَ حَاضِرٌ … فَقُلْتُ نَعَمْ لَوْ اَنَّهُ بَعْضُ عُوَّدِي
بَكَيْتُ فَقَالَ الْحَبْرُ وَالْتَفَتَ الرَّشَا … بِمَاءِ جُفُونٍ مَاءُ ثَغْرٍ مُنَضَّدِ
نَعَمَّتُ مِنْهُ اَلتَّيْسِيرَ خَلْفِي مُشَيِّعًا … فَاَقْبَلْتُ اَمْشِي مِثْلَ مَشْيِ الْمُقَيَّدِ
وَجَاءَ لِتَوْدِيعِي فَقُلْتُ لَهُ اتَّئِدْ … مَشَتْ لَكَ رُوحِي فِي الزَّفِيرِ الْمُصَعَّدِ
جَعَلْتُ يَمِينِي كَالنِّطَاقِ بِخَصْرِهِ … وَصَاغَتْ جُفُونِي حَلْيَ ذَاكَ الْمُقَلَّدِ
وَجُدْتُ بِذَوْبِ التِّبْرِ فَوْقَ مُوَرَّسٍ … وَضَنَّ بِذَوْبِ الدُّرِّ فَوْقَ مُوَرَّدِ
وَسَتَّحَ اَجْفَانِي بِبَرْدِ بَنَانِهِ … فَاَلَّفَ بَيْنَ الْمُزْنِ وَالسَّوْسَنِ النَّدِي

فَيَا اَثَرَ الْعَقْلِ الْحَصِيفِ وَصَبْوَةَ الْعَفِيفِ وَغَيَّ النَّاسِكِ الْمُتَعَبِّدِ

رَعَيْتُ لِحَاظِي فِي جَمَالِكَ آمِنًا … فَاَذْهَلَنِي عَنْ مَصْدَرِي حُسْنُ مَوْرِدِي
وَكَانَ الْهَوَى مَا بَيْنَ عَيْنَيْكَ كَامِنًا … كُمُونَ الْمَنَايَا فِي الْحُسَامِ الْمُهَنَّدِ
اَظَلُّ وَيَوْمِي فِيكَ هَجْرٌ وَوَحْشَةٌ … وَيَوْمِي بِحَمْدِ اللهِ اَحْسَنُ مِنْ غَدِ
وَصَالُكَ اَشْهَى مِنْ مُعَاوَدَةِ الصِّبَا … وَاَطْيَبُ مِنْ عَيْشِ الزَّمَانِ الْمُمَهَّدِ

عَلَيكَ قَطَعْتُ العَينَ مِن لَذَّةِ الكَرى   وَاَخرَجتُ قَلبي طَيِّبَ النَفسِ مِن يَدي

حاصل مضمون پارسی آنکه مرا جامهٔ غم و کسوت حزن پوشیدن همی شاید و موسی را قامت سرو بار دای حسن آراستن همی زیبد در این آتش عشقی که موسی در مجمر سینه‌ام افروخته نظر کن که شعله با نهایت زیبائی و اخگر افروزی با گونه آذر گونی یکی چون موسی از در خشم بر تو خیره نظر نماید چشمی مکحول و دیدهٔ دلفریب دیدار کنی و اگر صفحهٔ روی از روی تعرض بر تابد عارضی پس باز اکت و نرمی معاینت نمائی عشق این جوان دل من در عذاب هجر سخت مبتلا ساخته خدایش همواره دلشاد دارد و چشم گریانم بسرمه بیداری گرفتار نموده خدایش ذائقهٔ بیداری نچشاند چون چشم نزار اندام لاغر مرا اگر بیسند به پندار رنجوری طبیبی در برم حاضر آورند بر حالتی که مرا علاج درد و شفای علت در نظر حبیب مفارق است نه طبیب حاذق همینکه طبیب از حقیقت حالم آگاه شد از در انس و محرمی گفت دوای درد تو بسیار تو نزدیک است گفتم آری ولی بشرط که بپای عیادت بوثاقم در آید و بر کنار بسترم بنشیند از عشق موسی زار و زار بگریستم همینکه سرشک ریزان من بنگریست از در استهزا و سخریت گفت آیا خواهی این آب چشم گریان با آب دندان معاوضت کنم و در بهای این متاع ارزان چنان کالائی گران بها ارزانی دارم این بگفت و بمشایعت من روانه شد من قدوم وی غنیمت شمردم و لبان مردم پای بتبه مشی نمودن گرفتم چون آن آفت خرد بشرط وداع دست گشود گفتم ای محبوب در این زمان وصال را میعادی نمای که شیدای خود را جان عزیز از کالبد بدن مفارقت جست آنگاه برای بدرود گردن دست راست مانند کمربندی بمیانش استوار کردم و روی در رویش نهاده نالهٔ وداع برکشیدم و از دانهای اشک خود آن گردن افراخته را با پیرایه قلاده آراستن گرفتم هرچند من بر گونهٔ سرخ بر رخسارهٔ زرد جود نمودم آن یار دلسخت از پاشیدن در شاداب بر گونه ارغوانی بخل ورزید ولی از روی تسلیت و اظهار شفقت دستی برصورتم بکشید و قطرات اشک با سر انگشت نرم پاک نمود و از ابر دیده کانم شبنم باران با سوسن تر بزدود الا ای آفت عقل و بلای عفت و ای سب زاهد فریب و شعلهٔ تقوی سوز یک لحظه مردم چشم از در تماشا گلستان جمالت در آمد شکوفهٔ خط و سنبل موی و شقایق گونه‌ات چنان فریفته گشت که راه بازگشت یاوه نمود و سبیل صدور از طریق ورود باز نشناخت همانا داعی عشق در میان دو نرگس شهلایت چنان نهفته است که مرگ در شمشیر هندی مرا همواره روزگار به تنهائی بهجران همی گذشتی ولی سپاس خدا را که بدین اقبال وصال امروزم به از فردا است حلاوت حضور و لذت دیدار در مذاق روان من مراجعت از روزگار جوانی گوارا تر باشد و شادابی چمن وصال در دیده جانم از طراوت عیش مهنا و عشرت مهیا خرم تر آید در هوای تو طایر خواب از آشیانه دیدگان آواره بیابان خیم و بطیب نفس زمام دل از کف اختیار بنهادم مع الحال ابن سهل هرچند در تصدیق شرع رسول متهم بود و زلال عقیده‌اش بدرد شبهات و آلایش اختلاف اتصاف داشت ولی بالاتفاق در ستایش ختم رسالت صلی الله علیه و آله قصیدهٔ بارع و مدیحهٔ فائق بنظم کشیده که استادان بلاغت گستر و سخنوران فصاحت پرداز از جودت سبک و حسن اسلوب و لطف ترکیب آن حیرت آیه ابو حیان گفته وقفت علیها وهي من ابدع ما نظم في معناها

یعنی مرا بدان منشورهٔ خدر بلاغت وقوف افتاد الحق از بدایع مدایح و نفایس قصایدی است که خداوندان طبایع موزون در مناقب حضرت رسول سروده اند ابن سهل آن مدیحه را علی التحقیق قبل از قبول اسلام بسلک انتظام کشیده و گذشته از تصریحات ارباب طبقات در مطاوی مضامین آن بدین معنی اشارت رفته صلاح الدین گوید آن قصیده فریده از طوال قصاید است و این چند بیت از آن مطول مختصری و از آن مفصل انموذجی است که در صفت محرمان حرم رسول و زوار آن تربت مقدس گفته

وَرَكبٍ دَعَتهُم نَحوَ طيبَةَ نِيَّةٌ   فَما وَجَدَت إِلّا مُطيعاً وَسامِعا

يُسابِقُ وَخدَ العيسِ ما اَشتَوَتهُمُ   فَيَقفونَ بِالشَّوقِ المَطِيَّ المُدافِعا

اِذا اِنعَطَفوا اَو رَجَّعوا الذِكرَ خِلتَهُم   غُصوناً لِدانا اَو حَماماً سَواجِعا

نَضَت مِن التَقوى ثِياباً اَصدَرُهُم   وَقَد لَبِسوا اللَيلَ البَهيمَ مَدارِعا

تَكادُ مُناجاتُ النَبِيِّ مُحَمَّدٍ   تَنِمُّ بِهِم مِسكاً عَلى الشَمِّ ذائِعا

تَلاقى عَلى وِردِ اليَقينِ قُلوبُهُم   خَوافِقَ تَذكُرنَ القَطا وَالمَشارِعا

قُلوبٌ عَرَفنَ الحَقَّ فَهيَ قَدِ انطَوَت   عَلَيها جُنوبٌ ما عَرَفنَ المَضاجِعا

سَقى دَمعُهُم غَرسَ الأَماني في ثَرى الجَوى   فَأَنبَتَ اَزهاراً الشُجونَ الفَواقِعا

فَذاقوا لِبانَ الصِدقِ مَحضاً لِعَزمِهِم   وَحَرَّمَ تَفريطي عَلَيَّ المَراضِعا

حاصل مراد آنکه عزیمت آستان مقدس نبوی و نیت زیارت آن تربت مطهر صلای رحیل در داد و ندای کوچ برداشت پس این جماعت آن داعی سعادت را لبیک اجابت گفته باستماع و اطاعت مبادرت جستند و در طول آن مسافت مابین تاختن شتران در نجن اشکها کار بمسابقت و مجارات گذشت و آن مردم سعادتمند سرشک دیدگان را بسبقت اختصاص دادند چون از شعلهٔ شوق برخود بپیچند و قصهٔ اشتیاق بر زبان رانند ترا از پیچ و خم شاخهای نرم و بانگ کبوتران خوش آهنگ بیاد آید هرچند آن قوم را ظاهر بدراعه قیر گون از قماش شب تار مظلم باشد ولی باطن ضمیرشان بفروغ ورع و ضیاء تقوی منور است شمیم یاد رسول گوئی سراپای وجود ایشان بمشک ناب انقلاب بخشیده جهانیان را دماغ جان معطر نمودن خواهد طائر قلوب ایشان چنان بسرچشمهٔ یقین پی برد که مرغ قطا آبخور بیابان همان قلوب حق شناس که جنوبی بر آنها مشتمل و منطوی است که هرگز بستر راحت نشناسد و بر فراش آسایش نخسبد نهال حزن که در خاک غم نشانیده اند همی با جویبار اشک آبیاری کنند تا شکوفه اندوه از آن بر دمد آن گروه از پستان دایهٔ صدق شیر محض بنوشیدند و مرا فرط شقاوت از کنار مرضعهٔ سعادت محروم ساخت آورده اند که چون ابن سهل را آوازهٔ فضل در اطراف و اکناف اندلس منتشر گشت و مراتب هنرمندی و سخن پروری وی در حضرت والی شهر سبتة که او را ابن خلاص گفتندی مکشوف افتاد او را بمرکز حکومت طلب داشت و برحسب استعداد و لیاقتش دیوان انشا به وی تفویض نمود

وآن شغل بزرگ و منصب جلیل بحسن قابلیت وی محوّل بود تا آنکه در سال ششصد و چهل و نه در خدمت ابن خلاص بر کشتی نشسته از آب عبور
مینمود همینکه آن مرکب چوبی در دریا رسید صرصر حوادث وزیدن گرفت و امواج بلا چندان بر جسم بر آمد که سفینه حیات هر دو راکب
بیچاره در گرداب اجل غرق شد نه خود ابن خلاص خلاصی یافت و نه ابن سهل بساحل نجات رسید و در آنحال چهل و اند سال از عمر
آن ادیب بیهمال گذشته بود یکی از اکابر عهد چون خبر غرق وی شنید گفت عاد الدّرّ الی وطنه یعنی لؤلؤ بوطن خود باز گشت

ابو جعفر بن غزال الاندلسی

از مشاهیر فضلای اطبّا و معارف حذّاق معالجین است در عصر خویش بزیور فضایل آراسته و از میمنت شمایل پیراسته بود مولد آن طبیب
ادیب مجیره بوده است از قرای شهیره که از بلاد معموره اندلس است و تحصیل صناعات طبیه را در نزد ابوبکر بن زهر که از اجلّاء
اطبّا است نموده چنانکه در ترجمه ابوجعفر نگاشته اند که سالهای دراز بکار استفادت و معالجت از محضر و مطب آن طبیب حاذق
دوری نجست تا در زمره تلامیذ وی بدرجه بلند ارتقا جست پس از استاد اذن معالجت یافت بزمانی کم از معالجات بدیعه
که از وی بروز و ظهور نمود مرجع عموم بیماران و ملجأ جمهور مرضی گردید و زمانی ممتد در اندلس بمعالجات خاص و عام اشتغال داشت
و صیت حذاقتش باطراف و اکناف بلاد رفت و در آن هنگام که وی بمعالجات طبیه در اندلس مشهور گردید زمان اقتدار
سلاطین ملثمین بود چنانکه آورده اند نوبتی سلطان یعقوب بن یوسف بن تاشفین که المنصور بالله لقب داشت بالباس مبدّل
و وضع غیر معمول که سیره آن پادشاه بود در معبر عام بمکانی که آن طبیب حاذق بمعالجت بیماران پرداختی نزد او رفته از صداع
مزمنی که داشت حکایت کرده استعلاج نمود طبیب چون نزدیک رفته نبض بگرفت و در بشره وی نیک بنگریست از حسن ذکا [illegible]
داشت استنباط نمود که وی امیر است ولی خود را از اظهار آن حفظ نموده بعرض رسانید که چون تشخیص بعضی از امراض را
وقتی لازم است و مکانی خالی از اغیار خواهد همان بهتر محلی خاص که بجهة تشخیص اینگونه امراض اختصاص دارد تشریف ارزانی
داشته که بوجه اکمل تشخیص مرض داده شود پس معالجت بر طریق قواعد طبیه انجام گیرد امیر قول او را [illegible] کرده بمنزل مخصوص که وی را
مهیا بود رفت پس ابوجعفر بیماران را از رسم معمول دستور العمل داد بخدمت امیر شتافت و زمین ادب بوسه داد و بر پای ایستاد امیر دانست
که او را شناخته و از طرز ادب وی او را خوش آمد اذن جلوسش داد و با وی از هر گونه صحبت در میان آورد و او را در علوم
خاصه در فن طب با مهارت و حذاقت دید پس از وی پرسید بروشی که غیر معمول و بروجهی که حالت بدین قسم مجهول بود چگونه
مرا بشناختی عرض کرد امیر را دولت و عمر پاینده باد سلاطین را خود از بابت تأیید خداوندی که وجود ایشان را مایه نظم ملک و سبب
رفاه عموم خلایق قرار داده در هر کجا که شخص ایشان حضور یابد رعبی از وجودشان بر دلهای خلایق پدید گردد
و نیز امزجه سلاطین چون باعتدال فرضی اقرب است و چون نبض نمودم معلوم گردید که غیر از سلاطین نبض سایر ناس را
چنین قوت اعتدال نباشد از آنرو وی دانستم که مزاجی بدین اعتدال غیر از مزاج امیر نخواهد بود و منظور را زیاده از حد پسند گشت
صائب و اصابه آن دلیل خوش آمد و بملازمت خویش امرش نمود و پس در عداد اطبای مخصوص آن پادشاه معدود
و در مقام حفظ صحت و علاج وثوقی کامل و اعتمادی بی نهایت بوی پیدا نمود خزرجی در تاریخ خویش مسطور داشته که

آن طبیب

آن طبیب کامل در علم شناسائی ادویه مفرده و نیز در حق ترکیب ادویه نهایت مهارت را داشت و هم در تمام اجزای طب او را بهره وافی
بود ولی در فن شناسائی ادویه مفرده و ترکیب مرکبات او را امتیازی بود بر سایر فنون طبیه احمد بن ابی اصیبعه در ذیل ترجمه وی
آورده است که امیر المسلمین یعقوب المنصور بالله در امر معروف و نهی از منکر مبالغتی بی نهایت داشت و در جمیع ممالک قلمرو
خویش مسکرات را بر انسان نهی کرده بود که اگر اندکی از آنرا در بلدی از بلدان سراغ میکرد بایع و شارب را بنجه و [illegible] سیاسات
فرمان میداد آن محل که شراب را در آن مینهادند بخرابی آن حکم مینمود وقتی در همان اوان امیر بدان طبیب فرمان داد که
اجزای تریاق فاروق را فراهم آورده یک وزن تمام از آن بسازد وی اطاعت نموده بر جمع ادویه آن همت بر گماشت
و اجزای تریاق را در زمانی دراز مفرداً و مرکباً از قرص افعی و غیره ترتیب داده خواست ترکیب نماید از آنکه تمام
ادویه آن باید با شراب مخلوط شود و با عسل معجون گردد هر چند خواست بمیزان یکوزن آن شراب فراهم کند میسر نگشت
سالی بر این بر گذشت که هر گاه امیر از انجام و اتمام آن تحقیقی مینمود از آنکه اجزای آن ناقص بود بقسمی از اقسام عذری
میگفت و بهانه می آورد بالاخره وقتی او را معاتب ساخته سبب تعویق [illegible] بعرض رسانید که عمده از اجزای این ترکیب بزرگ
شراب انگوری است و در این مدت بهر عذر بدان جهة بود که در هر جای که گمانی میرفت از طلب آن دقیقه فرو گذاشت نشد بهیچ قسم
از اقسام فراهم کردن آن میسر نگردید لهذا امر چنین معوق ماند و ترکیب آن اتمام نپذیرفت امیر چون از طبیب این مطلب را
بشنید شکر خدای تعالی را بجای آورد و گفت عمده غرض من از خواستن تریاق آن بود تا بدانم که عموم مردم فرمان مرا
چنانکه باید اطاعت دارند یا آنکه در مملکت من مرتکب آن امر شنیع میگردند و در نهان آن مایه فساد را استعمال مینمایند کنونکه
دانستم فرمان من را اهالی مملکت در ظاهر و باطن اطاعت دارند کمال امیدواری و اطمینان را حاصل نمودم پس ابوجعفر فرمان داد
که بانجام و اتمام تریاق پردازد و بدل از شراب چیزی دیگر پیدا کند که در خاصیت نظیر آن باشد طبیب می پخته انگوری را
ترتیب داده بدل از شراب ساخت و تریاق را ترکیب نمود بعضی از اطبا که در حضرت امیر سمت محرمیت داشتند بعرض امیر
رسانیدند که آن فواید که اساتید اطبا از تریاق خواسته اند چون جزء اعظم ناقص است فایده ای درین ترکیب نخواهد بود
امیر او را طلب کرده و این مطلب با وی در میان نهاد طبیب بعرض رسانید با دویه مرکبه آنگاه اطمینان حاصل باید نمود که
بمقام امتحان در آید و آن خواص که در وی مسطور است ظاهر گردد پس جای سؤال و جواب باقی نماند پس آن تریاق را
که با می پخته ترکیب شده بود چنانکه رسمست امتحان نمودند فایدتش چونان بود که گوئی با شراب ترکیب شده پس
امیر او را بنواخت و بر قدرش بیفزود و تشریفی گرانبها بوی ارزانی داشت و رتبه او را بر سایرین برتری داد و تجویز آن
طبیب امیر را اوست به تریاق فاروق نموده منافع کلی از آن دید و صحت کامل از او حاصل کرد و آن طبیب حاذق در حضرت امیر
یعقوب بن یوسف بن تاشفین بسر میبرد تا روزگار حیات امیر بپایان رفت پس در خدمت محمد بن یعقوب که الناصر
لدین الله ملقب بود در عداد اطبا بسمت محرمیت و طبابت اختصاص یافت و همچنان در خدمت وی میبود تا در حدود سنه
ششصد و ده وفات کرده در مراکش مدفون گردید و آن طبیب را در ادویه مفرده و مرکبه کتب بسیار بوده منجمله او رسالات است
در خواص سنا بطریق مطبوخ و شربت و سفوف و غیره   مقاله در خواص اسطوخودوس   مقاله در خواص اطریلال

رساله در طریقه شرب حبوب مسهله　رساله در منافع اهلیلجات

شیخ ابو حامد احمد بن ابی طاهر محمد بن احمد اسفراینی

از اعاظم فقهاء اهل سنت و جماعت است پس از محمد بن ادریس شافعی او در ریاست دار السلام بغداد در بجبوحه رواج علم بوی منتهی گشت چنانکه محمد بن سعید مدح او گفته شیخ طریقة العراق وامام الشافعیه بالاتفاق انتهت الیه ریاسة الدنیا والدین ببغداد ابو منصور ثعالبی در یتیمة الدهر یکی از رجال دنیا شمرده گوید اسفراین از مدن خراسان در میان بلدان مخصوص است بر آنکه همواره مولد فحول دهر و مشایخ عالم بوده انوشیروان که نخستین شخص ملوک است در عدل بدان کشور ولادت یافت ابو العباس فضل بن احمد که محمود سبکتکین را تربیت نموده شایسته سریر سلطنت داشت از آن ناحیه برخاست ابو جعفر حمویه بن علی که دولت سامانیان بکفایت او قوام گرفت از آن ملک نمایش یافت و شیخ ابو حامد احمد بن ابی طاهر که رئیس ارباب حدیث و صدر جریده فقها بود از آن بلد بیرون آمد و در صفت ابو حامد گوید فانه بلغ من الفقه والتدریس مبلغا تشیر الیه الانامل وتثنی علیه الخناصر یعنی او در فقاهت و تدریس بمقامی رسید که در عهد خویش یگانه اعاظم و مشار الیه افاضل گردید شیخ ابو السعادات مجد الدین مبارک بن اثیر در کتاب جامع الاصول فی احادیث الرسول گوید مروج علم فقه و مجدد فن فروع بر سر مائه چهارم از امامیه شریف نقیب علم الهدی است و از حنفیه ابو بکر محمد بن موسی خوارزمی و از مالکیه ابو محمد عبد الوهاب بن نصر و از حنابله ابو عبد الله حسین بن علی بن حامد و از شافعیه ابو حامد احمد بن ابی طاهر اسفراینی ولادت وی در سال سیصد و چهل و چهار هجری واقع شده و علم فقه از ابو الحسن بن مرزبان و ابو القاسم دارکی فرا گرفت و فن حدیث از عبد الله بن عدی و ابی بکر اسمعیل و ابراهیم بن محمد اسفراینی استماع نمود ابو بکر خطیب در تاریخ بغداد آورده که ابو حامد در سال سیصد و شصت و سه وارد بغداد شد و همی در دار الخلافه بتعلم و تعلیم و تدرس و تدریس مشغول بود تا ریاست آن سواد اعظم باو اختصاص یافت و در نزد سلاطین و امراء جاه و مکانت بکرفت من خود مکرر در مدرس وی که مسجدی بود در صدر قطیعة الربیع حضور یافتم و از بعضی چنین شنیدم که در مجلس وی سیصد فقیه می نشستند مردم درباره ابو حامد می گفتند لو رآه الشافعی لفرح به یعنی اگر محمد بن ادریس در سلسله پیروان خویش چنین فقیهی جلیل مشاهدت کردی بسی مسرور و خورسند گشتی در تاریخ منتظم تصنیف ابو الفرج بن جوزی مسطور است که مقام قبول و مرتبت اعتبار ابو حامد بدانجا کشید که ابو غالب فخر الملک وزیر مجد الدوله دیلمی و سایر ارکان خلافت و امراء دار السلام بزیارت او میرفتند و از اقطار و اصقاع ممالک اسلام وجوهات و زکوات بحضرت او میفرستادند تا در مصارف مقرره و موارد مخصوص مبذول دارد و او تلامیذ خود را مبلغی معلوم در زقی مقسوم بصیغه شهریه میرسانید در هر ماه بر سبیل استمرار یکصد و شصت دینار بایشان بهره میداد و در دیگر وجوه بر و مصارف خیر نیز نقود موفور و اموال گزاف بکار میسپرد چنانکه در یک سال چهار هزار دینار زر مسکوک بحاج بخشید در تاریخ مرآت الجنان بنظر رسید که ابو الفتوح یحیی بن عیسی از پدر خویش حکایت کرده که گفت در یکی از مواسم حج شیخ ابو حامد اسفراینی را در مکه معظمه دیدم

بوحامد

بر حالتیکه لباسهای فاخر که در خور ملوک است در بر داشت و در موکبی عظیم که شایسته سلاطین است سوار میشد روزی او را در طواف دیدم که مردم در تعظیم و توقیر وی مبالغتی اکید میجستند در آنحال یکی بر حسب اتفاق این کریمه تلاوت کرد

تلک الدار الاخرة نجعلها للذین لا یریدون علوا فی الارض ولا فسادا

یعنی جهان باقی و سرای جاوید باکسانی بازگذاریم که بر روی زمین کبر نجویند و فساد نطلبند ابو حامد از استماع این آیه گریستن گرفت گریستن شدید و شنیدم که میگفت اما العلو یا رب فقد اردناه واما الفساد فلم نرده یعنی بارالها ما بلندیرا جستیم ولی فساد را نخواستیم شیخ ابو اسحق شیرازی مؤلف طبقات الفقها گوید ابو الحسین احمد قدوری که رئیس حنفیان بود در تعظیم جانب ابو حامد اسفراینی عظیم مبالغت میجست وزیر ابو القاسم علی بن حسین مرا حکایت کرد که قدوری ابو حامد را بر جمیع فقهاء اصحاب الشافعی ترجیح و مزیت مینهاد و میگفت ان ابا حامد عندی افقه وانظر من الشافعی یعنی ابو حامد بعقیدت من در فقاهت و مناظرت از شافعی زبردست تر است گفتم ایها الوزیر قدوری را عصبیت حنفیت بر آن داشته که بر امام شافعیه اینگونه تجری نموده و از تابعین محمد بن ادریس یکی را بر وی ترجیح نهاده سخن قدوری در اینباب از طراز قبول عاری است و بهیچ وجه التفات را شایسته نیست چه ابو حامد و کسانیکه اعلم و اقدم از او بوده اند نسبت از درجه شافعی بدور اند مثل شافعی و مثل فقهائیکه پس از وی آمده اند چنان است که شاعر گفته

نزلوا بمکة فی قبائل نوفل　ونزلت بالبیداء ابعد منزل

یعنی ایشان در مکه میان قبایل نوفل افتادند ولی من در بیابان بدورترین منزلها گرفتم ما بعد این بیت که بو اسحق تمثل کرده این شعر است

حذروا علیها من مقالة کاشح　ذرب اللسان یقول ما لم یفعل

یعنی از این مردم برای آن برکناری افتادم که درباره آن مستوره حجاب عفاف دشمن یاوه گوی را که اسمی گفتار باکردار مخالف دارد و زبان افترا بسته باشد گویند ابو حامد باستقصاء نکات و اشباع بیان ممتاز بود چون بر مسند تحقیق نشستی و در سلسله سخن گفتن گرفتی از فروع و شقوقات انقسام چیزی فرو نگذاشتی چنانکه خود گفتی

ما قمت من مجلس النظر قط فندمت علی معنی ینبغی ان یذکر فلم اذکره

یعنی هیچگاه نشد که از دست افادت برخیزم و تحقیقی که شایسته بیان بوده ترک نموده باشم و بر ترک آن پشیمان کردم سلیمان بن ایوب رازی مؤلف کتاب اشاره و غریب حدیث که از فقهاء شافعیه و تلامیذ ابو حامد است حکایت کرده که من در بدایت امر سمت شاگردی بو حامد نداشتم و در حوزه افادت او نمی نشستم روزی بجانب یکی از علماء دار السلام میرفتم اتفاقا بمدرس بو حامدم عبور افتاد دیدم این مسئله را عنوان کرده سخن میراند که اذا اولج ثم احس بالفجر فنزع یعنی قاصد صیام باندیشه بقاء وقت مجامعت کند دخول کند و در خلال آنحال طلوع فجر مشاهدت نماید و خود را از عمل برکنار کشد لختی گوش فرا داشتم و در طرز استدلال و قانون احتجاج و حسن تحقیق

وجودت تقریر ابوحامد تأمل کردم با خود گفتم یا للعجب چگونه چنین محققی بارع و فقیهی فحل ابداع فوائد کند و حل معضلات نماید و من خود را محروم دارم پس فسخ عزیمت کردم و از آن تاریخ ملازمت او واجب گرفتم و هر روزه در تحت منبر وی حضور یافتم و تحقیقاتی را که در کتاب جیام املا کرده بود فراهم نمودم و تعلیقه جداگانه ساختم اهم سلیمان گوید که رسم و سیرت ابوحامد بر آن بود که هرگز از عائده دنیوی و فائده اخروی فارغ نمی نشست تا در جمع افاضل حضور داشت بصحبت علمی میگذرانید و چون بجائی میرفت و یا بکاری جز علم اشتغال میجست قرآن تلاوت مینمود حتی لحظه که بتراشیدن قلم مشغول میشد زبان خود از قرائت قرآن فارغ نمیگذاشت قاضی احمد بن خلکان آورده که یکی از فقها را در مجلسی با ابوحامد مناظرت علمی افتاد و بروی پرخاش کرد و کلمات نالایق گفت چون شب شد خدمت ابوحامد رسیده و از در اعتذار اظهار ندامت و طلب اقالت نمود ابوحامد در جواب بانشاد این دو شعر لب کشود

جفاء جرى جهراً لدى الناس وانبسط ‎ ‎ وعذر أتى سراً فأكد ما فرط

ومن ظن أن يمحو جلي جفائه ‎ ‎ خفي اعتذار فهو في أعظم الغلط

یعنی ستمی آشکارا و جفائی برملا در گذشت عذری در نهان و ندامتی پوشیده در رسید پس بر جرم سابق مزید آورد و جنایت گذشته تاکید کرد و هر کس گمان برد که معذرت پنهانی تعدی فاش از دل ببرد خود در خطئی فاحش است و غلطی عظیم یافعی گوید وقتی ابوحامد بعیادت مریضی رفت آن مریض از مقدم وی زیاده خوشنود گشت این دو بیت در مدح او انشاد نمود

مرضت فاشتقت إلى عائد ‎ ‎ فعادني العالم في الواحد

ذاك الإمام بن أبي طاهر ‎ ‎ أحمد ذو الفضل أبي حامد

یعنی رنجور و بیمار گشتم و از کسی مشتاق دیدار شدم پس جهانی در پیکر یک نفر و عالمی در وجود یکی عیادتم کرد و او پسر ابوطاهر و خداوند فضل امام ابوحامد است در کتب سیر مسطور است که در سال سیصد و نود و هشت هجری در دار الخلافه بغداد مابین مریدان شیخ مفید که ریاست فرقه امامیه داشت و تابعان ابوحامد اسفرائینی که امام عامه بود نزاعی بزرگ افتاد بمثابه که آن دو رئیس ناچار چندی رخ در نقاب غیاب کشیدند و بر وظیفه تدریس و حق ترویج قیام نتوانستند تفصیل این اجمال بر سیاقی که ابوالفرج بن جوزی در منتظم و عز الدین ابن اثیر در کامل و دیگر علماء اخبار در دیگر کتب آثار آورده اند آنکه روزی یکی از هاشمیین که در بغداد بمحله باب البصره می نشست بمسجد شیخ مفید درآمد و از در عصبیت آغاز سفاهت کرد و نسبت بآن عالم جلیل بسی سخنان نالایق و کلمات ناسزا بر زبان راند شیخ از این معنی زیاده آزرده خاطر گشت و عظیم دلتنگ شد اصحاب او بحمایت برخاستند و از مردم کرخ که تمامت شیعه امامی بودند استمداد نمودند و گروهی انبوه فراهم کرده بسرای ابوحامد اسفرائینی و قاضی ابومحمد ابن الاکفانی درآمدند و در کیفر پیشوای خویش زبان هتک دراز کردند و حشمت آن دو فقیه بیچاره ببردند آنگاه در تفحص دیگر اکابر اهل سنت شدند عامه شهر بحمایت خواص خود برخاستند از طرفین میدان تعصب گرم و غبار فتنه بالا گرفت قضا را در همان اوقات مصحفی بدست اهل سنت و جماعت افتاد و چنین مذکور شد که آن مصحف عبدالله بن مسعود است و آن را بسیار با مصاحف اختلافی گزاف بود در یوم جمعه بیست و هشتم شهر رجب آن سال اشراف و فقها و قضاة

مجمعی بزرگ ترتیب دادند و آن مصحف را در آنجا حاضر ساخته همگی در آیاتش نظر کردند و مواضع اختلاف برای العین مشاهدت نمودند ابوحامد و سایر فقها بتحریق و اتلاف آن حکم کرده فتوی نوشتند بشبان آن مصحف را در همان محضر بسوختند چون ایامی چند بر این بگذشت عرضه بنظر خلیفه عهد قادر بالله عباسی رسانیدند که شب نیمه شعبان در مسجد حایر مردی شیعی از اهل جبر بهزوان شاهدت شد که در باره کسانیکه آن مصحف سوختند دشنام و ناسزا میگفت خلیفه حکم داد آن مرد را بچنگ آورده بکشتند و چون آن مقتول بر آیین تشیع میرفت شیعیان کرخ در باره او سخنان گفتند کار به پیکار کشید نائره قتال در میان مردم کرخ با عامه باب البصره و باب الشعیر زبانه کشیده و در آن میانه جمعی از جوانان شیعه بخانه ابوحامد اسفرائینی ریختند ابوحامد از سرای خود بمحله دار قطن گریخت کرخیان در آنحال آواز بندای سلطان شیعه برکشیده اشتند و حاکم بامرالله که خلیفه فاطمی بود از مصر یاد همی نمودند و یا منصور یا منصور همی صلا میزدند چه نام حاکم علوی منصور بود همینکه این شعار در حضرت قادر عباسی مذکور شد سخت بهم برآمد و حکم داد تا از لشکریان آنچه حاضر درگاهند با سنیان پیوندند و در استیصال کرخیان ثبات ورزند چون مدد خلیفه بدانگروه رسید زیاده قوی دل شدند و بر مردم کرخ چیره گشتند و برخی از دیار و مساکن ایشان را که بر کنار شهر دجاج بود بسوختند پس جمعی از اشراف و تجار نزد خلیفه رفتند و از آن جسارت اغماض طلبیدند قادر از تجری کرخیان درگذشت و چون امیر ابوعلی عمید الجیوش که سپهسالار دیالمه بود و از جانب سلطان بهاء الدوله بویهی ولایت عراق و امارت عسکر داشت از این واقعه استحضار یافت داخل بغداد شد نخست بجلاء شیخ مفید حکم داد و موکلان بروی گماشت تا او را از دار السلام بیرون فرستند شیخ در بیست و سیم رمضان آنسال از بغداد انتقال جست آنگاه از مردم غوغائی جمعی را بگرفت بعضی را بسیاست رسانید و برخی را محبوس داشت ابوحامد بمسجد خویش بازگشت و واعظان و منابر و قصه خوانان از معابر ممنوع گشتند چرا که عمده موجبات فتنه و آشوب سخنان ایشان بود پس علی بن مزید که از ارکان امرا و بشمار رفتی در حق شیخ مفید توسط کرد شفاعت او پذیرفته شد و مفید دیگر بار در صدر ریاست برقرار گشت و همه او عاظ و قصاصین دستوریافتند و بر سر کار خود رفتند ولی بشرط که از در حمیت و عصبیت جز قصه آمیز نخوانند و داستان شور انگیز نگویند مورخین در حوادث سال چهارصد هجری آورده اند که در رمضان این سال قادر بالله را مرضی صعب افتاد بدان پایه که اراجیف در دار الخلافه بموت او شیوع یافت خبر لقاء در بردند در یکی از جمعات بعد از آنکه برد رسول بر دوش و قضیب آنحضرت در دست گرفته برای مردم بنشست و شیخ ابوحامد اسفرائینی بر حسب منزلتی که در بارگاه قادری داشت حاضر گشت و بر لسان ابوالعباس بن حاجب بخلیفه پیغام داد که آیتی چند از کلام مجید تلاوت نماید تا مردم صوت خلیفه استماع کنند و اطمینان یابند پس قادر باشارت ابوحامد آواز باین آیات برداشت

لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَالْمُرْجِفُونَ فِي الْمَدِينَةِ لَنُغْرِيَنَّكَ بِهِمْ ثُمَّ لَا يُجَاوِرُونَكَ فِيهَا إِلَّا قَلِيلًا مَلْعُونِينَ أَيْنَمَا ثُقِفُوا أُخِذُوا وَقُتِّلُوا تَقْتِيلًا

چون لطف اختصاص این آیات بقرائت منوط بترجمت بود ظاهر کلمات مبارکات بپارسی ترجمت شد تا بظهور رسد که قادر از کتاب مبین تا چه حد آیت مناسب مقام تلاوت کرده فرماید سوگند یاد میکنم که اگر کسانی که نفاق میورزند

وامانی که در دل برخی دارند و مردم بیکار اجیف جبار انتشار دهند از شیوه و شعار خویش باز نایستند البته برا ایشان مسلط سازم
به اینپایه که از آنجمله جز قلیلی در جوار تو نمانند بر حالتی که همگان از رحمت خدای رانده باشند هر جا بدست آیند گرفتار کردند
و بتیغ مسلمانان در گذرند چون مردم بغداد صوت خلیفه استماع نمودند صدا بگریه برآوردند و اوراد عاکفه بازگشتند هم در کتب
مثبت است که چون صبح دولت بنی فاطمه از افق مغرب زمین طالع گشت از شام پرچم آن سلسله روز خلافت آل عباس
تار شد چه حکم آن طبقه از اقطار اسپانی و افریقا برخی از قسمت آسیا رسید و جمیع خراج مصر جزو دیوان ایشان گردید
پس اولاد عباس از در التباس در نسب آن گروه قدح کردن گرفتند قادر بالله در سال چهار صد و دو فرمان داد
تا در بغداد مجلسی عظیم تشکیل نمودند وجوه اشراف و مشایخ فقها و صنادید قضاة و دیگر علما در آن محفل انبوه شدند شیخ ابوحامد
که آنزمان در بحبوحه ریاست بود و در مجامع فتی ابهی بر صدر می نشست نیز حاضر گشت پس محضری عریض برپا داشتند و هر یک
گواهی خویش در طعن نسب آن سلسله ثبت نمودند و نژاد ایشان از جرائد بنی هاشم بیرون کردند ابوحامد اسفرائنی بر حسب هوا
خواهی خلفا سجلی صریح در قدح آن طبقه مرقوم داشت آنچه ابن اثیر در خطبهای حاضران مجلس نوشته که شریف ذو الحسبین رضی
نیز مانند نقیب ذو المجدین علم الهدی و شیخ اجل محمد بن النعمان المفید شهادت خویش بر طبق سایر سجلات درج
فرمود منافی عبارت دیگر مورخین است چنانکه از شرح این واقعه که بعون الله در مقامی مناسب از تراجم آینه
نگاشته آید بظهور رسد مع الجمله ابوحامد در شب شنبه نوزدهم شهر شوال از سال چهار صد و شش در بغداد وفات
یافت و عمر او شصت و یکسال و چند ماه بود ابو الفرج بن جوزی گوید نعش ابوحامد را برای تجهیز بخارج بغداد حمل دادند
تشییع جنازه او را انبوهی عظیم و ازدحامی عام از مردم دار السلام فراهم آمد پس از تغسیل ابو عبد الله بن مهتدی
که خطیب جامع منصور بود بروی نماز گذارد و ثانیا جنازه اش بشهر آورده در سرای خود بخاک سپردند و در سال
چهار صد و شانزده قبر او را بشکافتند و جنازه اش بیرون آورده در باب الحرب دفن نمودند از مصنفات او
تعالیق مختصر مزنی است و کتاب بستان و تعالیق کبری انتهی

قاضی ابو یوسف یعقوب بن ابراهیم

اهل سنت و جماعت را فقیهی مفخم بوده در سنه یکصد و سیزده هجری متولد شده در عهد صبی بفوت پدر مبتلا گشت
مادر بتحمل تربیت و تکفل احوالش آستین بر زد او را بکازری سپرد تا حرفه قصاری آموخته و بدان پیشه معاش گذراند
ابو یوسف خود گوید که هر روزه از راه دکه قصاری بدرس ابوحنیفه میشدم و گوش هوش بافادات وی در باخته
از ماسوای علم چشم پوشیده بودم هر روزه مادر براثرم روان شده در آن محضر داخل و مرا بعنف تمام خارج کرده گریبان
کشانم بدکه قصاری میبرد و باجد تمام باستادم می سپرد روزگاری براین منوال بگذشت دراز فرارم ستوه آمده روزی بحوزه درس ابوحنیفه
درآمد فریاد برآورد که فرزندم را تو از کسب معاش باز داشته علما در نظرش جلوه گر ساخته من خود بارنج چرخ
ریسی چیزی بدست آورده ذیل کار و کفیل معاشش شده و او را نزد قصاری بکازری داده ام تا مگر تواند پیشه بیاموزد
تو خود مقصود را در حیز تعطیل و تعویق انداخته و همی بتحصیلش تشویق کنی ابوحنیفه گفت ای زن نادان سر خویش گیر

و غم خود خور که فرزندت اقبالی بلند و طالعی ارجمند دارد و اگرچه در محضر من بظاهر علم فرا گیرد ولی در باطن طریق خوردن
پالوده را با روغن پسته می آموزد مادرم گفت همانا ترا خرافت دریافته است و عقلت زایل شده و این بگفت و روی از وی
بتافت و راه خود پیش گرفت و من بدان منوال التزام درس او را از دست نداده در تحصیل مراتب علمیه پای فشردم
و چندان در اکتساب علوم و اندوختن افادت وی حریص و مولع بودم که دقیقه از او غافل نمیشدم تا آنکه بتوفیقات
یزدانی ابواب علوم بر من گشوده گشت و از میامن الطاف الهی کوکب اقبالم بسی اوج گرفت بمقامی رسیدم که
مسند قضاوت بر من مسلم گشت و هارون الرشید را محرم هر راز و جلیس هر محفل شدم و در خوان مائده اش شرف
اختصاص یافتم چنانچه روزی در بساط عیشش حاضر بودم فالوذجی در مائده رشید مهیا کرده بودند گفت ای یعقوب
از این فالوذج تناول نما که اینگونه فالوذج را هر روزه ترتیب نمیدهند گفتم یا امیر المومنین مگر آنرا چه امتیاز است
گفت این را با روغن پسته ساخته اند و زیاده لذیذ و گوار است ناگاه مرا خنده شدید دست داد بطوریکه
نتوانستم خود داری کنم رشید سبب خنده بپرسید و اصرار و الحاح کردن گرفت گفتم خیر است خدای باقی دارد امیر المومنین را
گفت سبب خنده را بتفصیل باز گو مکالماتی که ما بین ابوحنیفه و مادرم گذشته بود بمیان آوردم و حکایتش بعرض خلیفه
رسانیدم آنگاه رشید زیاده در تعجب شد سوگند یاد کرد که علم امور دین و دنیا را اصلاح کند و بر ابوحنیفه رحمت
آورد و گفت او را بعین حقیقه نظر بود و نه بچشم سر بالجمله ابو یوسف گوید در زمانیکه بدرس و تحصیل مشغول بودم راه معیشت
بر من چنان تنگ بود که مخارج جزئیه فراهم نمیشد از فرط فقر و افلاس بهای کاغذ را استطاعت نداشتم با جستجوی تمام
کتف گوسفند از بدست آورده افادات استاد را در آن استخوان ثبت و ضبط میکردم خود گوید روزی
از محضر ابوحنیفه بخانه معاودت نموده زوجه خود طلب کردم از در مجاعت و گرسنگی بوی شکایت بردم و غذا
خواستم آن زن با عجلتی تمام روانه گشت ناگاه استخوانهای کتف که در مدت استفادت اندوخته بودم در سفره ریخته
نزد من نهاد و گفت آنچه بخانه حمل کرده این است و سزای چون تو بیکار و بیعار همین آن کردار ناهنجار بر من زیاده
اثر کرده از تحصیل علم باکتساب معاش پرداختم و چون ابوحنیفه یکچند مرا در حوزه درس ندید از کار و روزگارم بجست
صورت حال بر وی مکشوف داشتند بر من رقت آورد و کس باحضارم روانه کرد چون بر وی درآمدم ابواب نفقه
بر رخم بگشود و رسم وظیفه شهریه درباره ام مقرر فرمود بهمان وجه مقرر معاش میگذرانیدم و دقیقه از طلب
نمی نشستم از هر ذی فن توشه و از هر خرمن خوشه میگرفتم دمیری شافعی آورده است در آن اوان که همه روزه
نزد ابوحنیفه حاضر میگشت و در تحصیل فقه اشتغال داشت زمانی دراز از محضر وی غائب گردید و علم مغازی را
طالب شده باکتساب آن علم مشغول گشت پس از زمانی بمجلس ابوحنیفه درآمد از روزگار گذشته اش جویا شد
ما مضی را بر وی باز گفت ابوحنیفه خواست تا عیار استفادتش از محک امتحان و اختبار معلوم کند گفت از
علم مغازی مرا مسئله ایست تا جواب نیاری از تو دست برندارم صاحب لوای جالوت چه کس بوده است
گفت اگر مرا بر آن مسئله اطلاع نباشد زیانی نرسد ولی تو خود را امام عصر خوانی و بر همه کس مقدم دانی

هرگاه بمجهولی معلوم نکنی وبمبهمی روشن نسازی از تهمت کاسته وقدرت از میان برخواسته شود فاشش گویم هرگاه من بعد
با من درآویزی وبمجادلت ومباحثت برخیزی در جائیکه مجمع انام ومحل ازدحام خاص وعام باشد از راه حجت نه از طریق
حاجت درآیم وبپرسم که زمان وقعهٔ بدر مقدم بوده یا غزوهٔ احد بیقین دانم این مسئلهٔ تاریخیه که از کل مسائل واضحتر است
اصلا ندانی ونزد پیر وبرنا واعلی وادنی منفعل ودر عرق خجلت غرق شوی آنگاه ابوحنیفه از وی دست بداشت
وپس ازان هیچ سوالش نیاز ننمود مع القصه آن فاضل یگانه از هر لذت وراحت چشم بپوشید لیلا ونهارا در تحصیل وطلب
میکوشید ومدتی دراز باستماع احادیث وتتبع اخبار نزد رجالی که اسماء ایشان بشرح میگذرد بگذرانید ابواسحق شیبانی
وسلیمان التیمی ویحیی بن سعید الانصاری واعمش وهشام بن عروه وعطا بن السائب ومحمد بن اسحق بن یسار از صاحب
استیعاب در کتاب انتها منقول است که ابویوسف مانند مردمان کم شده فرزند در هر مکان ذکر احادیث
ونشر اخبار استشمام کردی ودنبال آن اثر روان ودر محضر آن محدث روزگاری بپایان میبرد از شیخ مدرس پا
نکشیدی تا پنجاه وشصت حدیث بدست نیاوردی بالجمله بعد از زمانی در مراتب علمیه ومقامات کمالات برتبهٔ علیا ودرجهٔ
قصوی رسید بدان مثابه که در زمان خود سرآمد همگنان ومشار الیه بالبنان گردید رفته رفته از مسند افادت بمنصب قضاوت
انتقال گزید بپایگاهی منیع وقدری رفیع قدم نهاد در عهد مهدی وهادی ورشید زمام مهام قضا در قبضهٔ اختیار وی
افتاد مایهٔ ارتباط وباعث اختلاط وی با هارون الرشید آورده اند که مردی از یهود در قرب جوار ابویوسف مسکن داشت
بر آن شد که بر در خانهٔ خویش ساباطی بنا کند همسایگان از آن بنیان ضرر بخشیدی با ابویوسف شکایت بردند با انجاح
مامول خویش وایجاب مسئول ایشان آن مرد یهود را از آن ضرر واضرار ممانعت کرده ودر اصرار مبالغت آورد آن
نامسلمان از روی طعن وطنز بدو گفت از تخریب آن بنا دست بدار وبحال خود بگذار هر وقت از راه شأن وجلال
ترا در محفه جای دادند وبدین محله آوردند باستقبالت شتابان شوم وآن عمارت ویران کنم قضا را در آن اوان
بمسند قضاوت بنشست وهم بر محفه سوار گشت آن گفتار شخص جدار مقدر بدل شد وآن مرد یهودی بقول خود عمل کرد
تفصیل این اجمال آنکه هارون الرشید کنیزکی را فریفته گشت وبخیره در هوایش جان ودل بباخت وچون با او سر وسر
در میان آورد خواست در کنارش گیرد ناگاه بخاطرش رسید که وی از کنیزان زبیده است در دم کناره گرفت شعلهٔ
جملش در افزود دیده ومهرهٔ مهرش برچید اتفاقا زبیده که بانوی حرم خلافت بود از صورت ماجری اطلاع یافته از آن معنی
زیاده برنجید وچون رشید نزد او شد درشتی وخشونت آغاز نمود ودر طعن وبدگوئی زبان دراز کرد وگفت ای دوزخی
از من دور شو که نزدیک است آتش قهر بر من زبانه کشد هارون گفت هرگاه من دوزخی باشم تو بهشتی روی از قید
ازدواج من بطلاقی در حال هر دو از گفته پشیمان واز کرده در افسوس شدند زبیده در گریه وافغان وخلیفه مضطرب
وپریشان ماند که چگونه بر منشور یگانگی طغرای بیگانگی کشید وعهد نامهٔ دوستی در نوردید وغبار فراق بر عیار اتفاق
افشاند واز جادهٔ وداد ومنهج اتحاد خود را بیکسو کشاند امر نمود تا علمای بغداد را حاضر کرده ودر این مسئله استفتا نمود
هیچکس جوابیکه تسلی خاطر دهد نتوانست ادا کرد وخلیفه در بحر حیرت وفکرت فرو برده ملول وغمگین نشسته از انجمع پرسید

که از

که از تلامذهٔ ابوحنیفه کسی بر جا مانده است گفتند مردی از ایشان داریم که با فرط پریشانی میگذراند هارون گفت مرا با علم او
سروکار است نه با مکنت وروزگارش فی الحال ابویوسف را حاضر کردند وبزم خلافت را باریافته وارد شد
علمائیکه صدر مجلس را از فرط ازدحام تنگ کرده بودند اصلا جانب تعظیم وتکریمش رعایت نکردند ودر صف
نعالش جای دادند پس هارون مسئلهٔ خود اعادت نمود وبعرض جواب اجازت بخشید ابویوسف گفت مرا در باب مسئله
جوابی شافی وکافی در خاطر حاضر است ولی در این محل که آرامگاه من شده نیارم گفت اگرچه از این معنی که جمعی نامناسب
بر من تقدم جسته اند آزرده نیستم زیرا که نشستن ذیل از من نکاهد ورفتن صدر بر قدرم نیفزاید ولی پاس حرمت علم خود
جای لایق ومکان مستحق اقتضا کند پس هارون رتبت تقدم بر وی ارزانی داشت وگفت تا در صدر مجلس جای گزیند
ابویوسف لب بسخن گشوده گفت اصحاب سیر آورده اند که وقتی در بارگاه سلطان عصر مردی سفله وبی ادب
بر بقراط حکیم تقدم گرفت آن حکیم دانشمند از آن رفتار ناپسند دم نزد وخاموش نشست وی را گفتند چرا غضب
نکردی وآن نادان ناچیز را ادب ننمودی گفت دیوار بر همه کس تقدم جسته وهیچکس از کردار آن در تألم نیست بالجمله
اکنون وقت آن است که خلیفه مسئله را در میان نهد تا این بنده داد فضل ودانش بدهد خلیفه بتکرار مقال پرداخته
از وی جواب صواب طلب کرد ابویوسف گفت ای امیرالمومنین هرگز اراده گناهی کرده باشی که در آن اثنا خوف وخشیت
خدای قهار ومنتقم جبار ترا از آن شنعت ممانعت کرده باشد گفت بلی وقایع حالیه بر صدق دعوی شاهد عادل است
چه قصد مملوکهٔ زبیده کردم وچون دانستم مملوکهٔ غیر است عنان توسن شهوت بقوت توفیق باز کشیدم ابویوسف گفت
از این روی بیقین دانم تو خود از اهل بهشتی ولهذا طلاقی واقع نشده است زیرا که طلاق زبیده مشروط بر این شرط
بوده که تو از اهل جهنم باشی وچون از فضل الهی مستحق بهشت شدی او نیز مطلقه نباشد زیرا که از انتفاء شرط مشروط
منتفی میشود حاضران بر وی حمله ورگشته بانگ زدند که این دعوی از چه روی کنی واین فتوی از کجا گوئی وچگونه دانستی
که خلیفه بهشتی است گفت بموجب نص قرآن که فرموده وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَى فَإِنَّ
الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَى یعنی هر کس از خوف خشیت الهی نفس را از وساوس شیطانی باز دارد بهشت جاودان آرامگاهش
خواهد بود هارون را این سخن پسند افتاد وبعواطف بی پایانش بنواخت وهم قضاوت بغداد برای وی مقرر کرد
تشریف فاخر باو پوشانید گفت تا محفه آورده وی را در آن نشاندند بجانب خانه اش حمل کردند ابویوسف چون
بساباط مرد یهودی رسید او را طلبید گفت اینک محفه ام رسیده گذرگاه تنگ است برحسب شرط وپیمان که خود
کرده بودی امروز وقت تخریب ساباط است پس ابویوسف لمحه توقف کرده تا آن بنیان را منهدم نمودند ابن خلکان
مایهٔ ارتباط ابویوسف وخلیفه را داستان دیگر داده آورده است که مردی از سران سپاه خلافت در امری سوگند
یاد کرد پس کاری از وی بظهور رسید خود در شک فرو ماند که مبادا شکست سوگند شده باشد فقیهی طلب مینمود
تا حکم مسئله از وی بپرسد او را با ابویوسف دلالت کردند نزد او شد وچگونگی مسئله بوی باز نمود گفت این کردار
موجب نقض سوگند نباشد وچون سردار این فتوی بشنید زیاده خوشحال گردید دراهم ودنانیر بیشمار بروی مبذول داشت

وهم خانهٔ که لایق وقابل بود ابتیاع نموده بروی بخشید پس از چند روز آن سردار بر رشید وارد شد اورا مهموم ومغموم دیده سبب پرسید گفت امری از امور دینیه مرا محزون ساخته فقیهی حاضر فرما تا از حقیقه آن امر جویا شوم وحکم آن مرا باز شناسم سردار روانه گشت ابو یوسف را در ساعت حاضر ساخت خود گوید چون بدربار خلافت رسیدم جوانی خوش سیما نیکو صورت دیدم که آثار ابهت وجلال از ناصیه اش ساطع بود واورا در حجرهٔ محبوس داشته بودند چون با وی برابر شدم با انگشتان اشارت کرد که نشان استغاثت بود اورا بدان حالت گذاشته گذشتم پس بحضور بار یافته وارد شدم سلام گفتم وایستادم گفت نام تو چیست گفتم یعقوب اصلح الله امیر المؤمنین گفت هرگاه امامی مردی را در حال زنا در یابد آیا بر امام متحتم است که اورا حد زند گفتم نی رشید بسجده شد آنگاه در خاطرم گذشت که خلیفه کسی از نزدیکان خود را در حال زنا مشاهده نموده همانا آن جوان محبوس که بمن استغاثه نمود زناکار بوده بالجمله رشید گفت از کدام مدرک این فتوی گوئی گفتم خاتم النبیین صلی الله علیه وآله فرموده ادرؤا الحدود بالشبهات حاصل آنکه چون در موارد حدود شبهتی پدید آید حدود شرعیه ساقط میشود واین مقام مورد شبهت است ودر موارد شبهات حدود ساقط است رشید گفت در صورتیکه امام معاینه بیند چه جای شبهت است گفتم مسلما بعیان مشاهده کرده باشد از عیان جز علمی حاصل نبود واجراء حدود بعلم امام منوط نیست واحدیرا نمیرسد که حدود الهی را نظر بعلم خود مجری دارد آنگاه رشید ثانیا بسجده شد چون از سجده سر برداشت بفرمود تا مال جزیلی بمن دادند از آنجا بیرون شدم تا هدایای فراوان بمن عاید گشت آورده اند که شبی هارون الرشید را

این دو شعر محل تأمل شد

فَاِنْ تَرْفُقِی یَا هِنْدُ فَالرِّفْقُ اَیْمَنُ ... وَاِنْ تَخْرُقِی یَا هِنْدُ فَالْخُرْقُ اَشْأَمُ

فَاَنْتِ طَلَاقٌ وَالطَّلَاقُ عَزِیمَةٌ ... ثَلَاثٌ وَمَنْ یَخْرُقْ اَعَقُّ وَاَظْلَمُ

یعنی ای هند اگر طریق مرافقت وموافقت پیش گیری بکاری فرخنده ومیمون قیام واقدام کرده واگر با ناز کاری وقطع الفت پیشه کنی امری ناشایست وشوم بمیان آورده واز قید ازدواج من بسه طلاقه یدور یا خواهی بود واین طلاق از روی جزم وقصد است واین معنی روشن است که هرکس بقطع الفت اقدام کرده است عاق تر وظالم تر از کسی که خود بطلاق قیام نموده است وچون هارون الرشید از پی تحقیق الفاظ وتصحیح معانی امعان نظر کرد چنین یافت که در کلمهٔ ثلاث از اختلاف اعراب اختلاف شدیدی در معنی حاصل شود ودر هر طور حکمی از احکام شرعیه بظهور رسد محض تحقیق مطلب وتوضیح مدعا آن دو شعر را نوشته نزد قاضی ابو یوسف فرستاد که هرگاه شخصی از روی جد وعمد با قصد انشاء این دو بیت را بزوجه خود گوید وکلمهٔ ثلاث را مرفوع خوانده ودانسته بموجب قوانین نحویه وفقهیه چه معنی بخشد وچه اثر مترتب شود واگر منصوب خوانده اند چه مفهوم شود وبر قائل وزوجه اش چه لازم آید قاضی ابو یوسف گوید با خود اندیشیدم که این مسئله در عداد مطالب نحویه ومسائل فقهیه معدود است واختلافی که فقهارا در این عبارت حاصل میشود بواسطه معانیست که نحاة را از اختلاف اعراب بدست آید

هرگاه در چنین مسئله برای خود سخن گویم از خطا محفوظ نباشم رای صواب آن است که آن مسئله را با استاد فن در میان آریم پس بسرای کسائی در آمدم واو در جامه خواب نشسته بود آن مسئله را با وی در میان آوردم گفت اگر برفع خوانده شود دفعه واحده طلاق واقع گردیده زیراکه در اینصورت هر یک از انتِ طالقٌ والطلاقُ عزیمةٌ ثلاثٌ جمله مستقله اند گاه شاعر زوجه خود را گفته تو طالقی بعد از آن اخبار نموده که طلاق کامل وتمام سه دفعه است واگر منصوب خوانده شود سه مرتبه طلاق واقع شده زیراکه بر این تقدیر ثلاثًا قید انتِ طالقٌ است گویا شاعر بزوجه خود چنین گفته است انتِ طالقٌ ثلاثًا قاضی گوید آن جواب صواب را بکابینش بهارون الرشید نوشتم انعام وجوائز بسیاری برای من روانه داشت من تمام آنها از برای کسائی فرستادم بعضی را در این سخن مناقشه ایست وچون ذکر آنها خارج از مقصود بود وترک نمودم ودرک آن را بکتب نحویه حوالت کردیم هرثمة بن ولید کندی گوید روزی در مجلس قاضی ابو یوسف بودم حکایت نمود که شب گذشته در جامه خواب غنوده بودم ناگاه قرع الباب بگوشم رسید که گویا پرده گوشم درید بجانب آن صدا اشتافتم در فراز کردم دیدم هرثمة بن اعین است بعد از اداء سلام گفت اکنون باید بحضور خلیفه بشتابی گفتم ای هرثمه در این هنگام از لقای امیر المؤمنین زیاده هراسانم همی ترسم که از من کدورتی در خاطر گرفته اینک مرا احضار وآسیبی رساند اگر توانی امشب خلیفه را مسامحه ومماطله ساکت نما شاید فردا بعفو واغماض بگذرد هرثمه گفت هان آماده باش که جز روانه شدن چاره نباشد گفتم حال که مهلت نمی بینی هرگاه از حقیقه امر اطلاع داری آگاهم کن گفت هیچ ندانم جز آنکه مسرور خادم از حضور خلیفه بیرون شتافت ابلاغ کرد که در این ساعت بیاید با عجلتی تمام ترا بدربار خلافت برسانم از آن سخن ترس وبیم زیاده شد گفتم مرا رخصت ده تا غسل کنم وحنوط نمایم مرا اجازت داده بدرون خانه شدم غسل نموده وحنوط پرداختم تجدید لباس کرده خود را بالعطریات معطر ساختم ودر صحبت هرثمه روانه شدم چون بدرب دار الخلافه رسیدم مسرور خادم را دیدم که با حالت منتظره ایستاده است هرثمه بوی گفت ابو یوسف را حاضر نمودم پس بجانب مسرور شتافته سوگند دادم که مرا از مهم خلیفه آگاه سازد گفت آنچه ندانم چگونه اظهار توانم کرد گفتم اینک بازگو نزد خلیفه کیست گفت جز عیسی بن جعفر احدی نباشد پس بهمراه مسرور بر خلیفه وارد گشتیم دیدیم که در رواقی جای گزیده وعیسی در طرف راست او نشسته است گفت کیست گفتم یعقوب گفت داخل شو پس در آمدم وسلام گفتم ونشستم گفت گمان آنکه در اینوقت شب ترا در ورطه ترس وبیم انداخته باشم گفتم نه تنها من خود خوفناک وهراسان گردیده ام بلکه چشم عیال وکسان من تا حال بخواب آشنا نشده است پس اندکی خاموش گشت گفت هیچ دانی ترا برای چکار خواستم گفتم ندانم گفت خواهم مرا بر این جوان شاهد گیرم چه اورا جاریه ایست از وی خواسته ام تا بمن فروشد امتناع میکند گفتم پس بهبه نماید ابا دارد واکنون گواه باش من خود فاش میگویم سوگند بخدا اگر دست رد بر سینه تمنای من نهد وجاریه را برسم هبه یا بعقد مبایعه بنقد ندهد خود سیاست را آماده باشد در این دم از دم شمشیر خونش خواهم ریخت پس من بجانب عیسی متوجه شده گفتم جاریه مملوکه را چه قدر منزلت است که خلیفه از تو تمنا کند وتو دریغ داشته خود را در ورطه هولناک در اندازی عیسی گفت ای یعقوب از آن پیشتر که با من سخن رانی وحقیقه امر را دانی بر من سبقت گرفتی وبی تصور تصدیق آوردی در اینباب مضایقت از آن است که من قسم یاد کرده ام

هرگاه آن جاریه را در معرض بیع یا هبه در آورم زنانم مطلقه و کنیزانم آزاد و اموالم بصدقه رود پس مرا از آن گفتار
خجلت و شرمساری دست داده خاموش شدم آنگاه خلیفه روی بمن کرده گفت ای یعقوب درین درد که چاره جویی را
در مانده ایم اگر درمان آوری و خاطرم قرین ابتهاج کنی چندانت سیم و زر دهم که مغبوط اعیان و محسود اقران شوی گفتم اینک
محسود اقران شوی گفتم اینک آن مشکل را آسان کنم پس عیسی را گفتم که نصف جاریه را بعنوان هبه بحضور خلیفه تقدیم دار
و نیم دیگر را برسم مبایعه در پیشگاه خلافت واگذار تا حنث یمین وارد نیاید چه تمام آن جاریه عرضه بیع نشده و هم در عرصه هبه
نیامده است عیسی گفت تو خود گواه باش که نصف این جاریه را با امیر المؤمنین هبه نمودم و نیم دیگر را بصد هزار دینار
فروختم رشید قبول کرد جاریه را آوردند عیسی شرایط تهنیت بجا آورد آنگاه رشید گفت ای یعقوب اینک مسئله دیگری
باقی است گفتم کدام است گفت این جاریه مملوکه است بعد از بیع و شری میباید حکم استبراء جاری شود و مرا تاب نیست که مدتی
بگذرد و مرا شکیبایی نخواهد بود سوگند بخدا هرگاه امشب با من نزدیک نشود ترسم که روح از بدنم دور شود گفتم یا امیر المؤمنین
او را آزاد نما آنگاه تزویج کن زیرا که حره را استبرائی نباشد پس مسرور و حسین را خواند در حضور ایشان آن جاریه را
آزاد نمود و من خطبه نکاح خواندم و ویرا برای رشید بصداق بیست هزار دینار تزویج نمودم پس رشید امر نمود
که وجه صداق را حاضر نمودند و تسلیم جاریه داشتند آنگاه مسرور را طلبیده گفت دویست هزار درهم و بیست جامه
فاخر بمنزل یعقوب حمل نما پس مسرور عطیه خلیفه را حاضر و با من روانه نمود بشر بن ولید گوید چون صحبت دوش
بپایان رسید ابو یوسف گفت آیا در کار شب گذشته مرا حرجی باشد گفتم نی گفت عشر این مال حق تست
بردار که خدایت در آن برکت دهد بشر گوید شکر نعمت و دعای دولت گفتم خواستم که برخیزم ناگاه عجوزی
داخل شده گفت ای ابو یوسف دخترت سلام میرساند و میگوید بخدای سوگند شب گذشته از امیر المؤمنین
جز صداق چیزی بمن عاید نشده و من نصف آنرا برای تو فرستادم و نیم دیگر را برای اصلاح امور خود نهادم پس
نصف را بر زمین گذاشت ابو یوسف بمن گفت این مال را رد کن و بخدای که هرگز قبول نکنم چه او را از قید رقیت
خلاص کردم و از بانوان حرم خلافت نمودم با این احوال باین مال قلیل چگونه راضی بشوم بشر گوید
من و اعمامم زیاده اصرار و الحاح نمودیم لاجرم قبول کرد نصف او را بمن بخشید آورده اند که زبیده زوجه
رشید ابو یوسف را نوشت که در فلان مسئله فتوی چیست و همی خواهم که جواب موافق دلخواه من باشد ابو یوسف
بقیاسات ابو حنیفه چنانچه مراد زبیده بود فتوی داد پس ابو یوسف را حقه نقره فرستاد و در آن حقه
حقهای تو در تو بود که در هر یک طیب مخصوصی ریخته بود و هم جامی دو تو روانه کرد که در وسط آن جام دنانیر
و در اطرافش دراهم مخزون بود و چون حاضران بدان تحفه نفیسه نظر افتاد یکی از اهل مجلس گفت رسول الله
فرموده است مَنْ أُهْدِيَتْ لَهُ هَدِيَّةٌ فَجُلَسَاؤُهُ شُرَكَاؤُهُ فِيهَا حاصل آنکه هر کس را در مجلسی هدیه و تحفه آورند
دوستان و همنشینانش در آن هدیه شریک باشند ابو یوسف گفت مورد آن حدیث شریف زمانی بوده است که
تحفه با خرما و شیر بوده نه این زمان که هدیه با طلا و نقره شده است گویند که وقتی رشید بجانب بصره نهضت کرد

و قاضی ابو یوسف را در آن سفر بسعادت مصاحبت مفتخر نمود عبد الرحمن بن ... که در قصبه مبارک قضاوت داشت از توجه
و عزیمت خلیفه مستحضر گشت و چون بلده مبارک در عرض راه واقع و معبر موکب خلافت بود ویرا بخاطر رسید
که در ابتدای ورود خلیفه مردم آن سرزمین در حق وی بتمجید و تحسین لب گشایند تا مگر آن حیلت خلیفه را مایه وثوق
و باعث رسوخ شود هر قدر در آن باب سعی کرد مردم از قبول آن مسئول سر زدند پس خود جامه پوشید
و کلاه درازی بر تارک نهاد و طیلسانی سیاه بر سر کشید نزد شریعه که معبر رشید بود بایستاد چون رشید و ابو یوسف
که در کشتی نشسته بودند با وی برابر شدند قاضی فریاد بلند کرد که یا امیر المؤمنین قاضی ما بسیار معقول
و درست کار و عدل گستر و راست کردار است آنگاه از آن محل بشریعه دیگر شتافت چون کشتی خلافت با او
مقابل شد باز فریاد کرد که ای خلیفه قاضی ما چه بسیار دانا و بیغرض و امین و دین دار است خلیفه گفت
یا ابا یوسف آنچه بر من معلوم شده قاضی این بلده شریرترین قضاة است و خود بخدعه و تزویر با مردم رفتار
نماید ابو یوسف گفت یا امیر المؤمنین عجب تر آنکه مداح خود قاضی و قاضی خود مداح است پس رشید زیاده
بخندید و گفت این قاضی مرد ظریفی است هرگز نباید عزل شود و نیز آورده اند که وقتی مابین رشید و زبیده
گفتگویی شد که فالوذج و لوذینج کدام یک اطیب است ابو یوسف را احضار نمودند رشید از وی تصدیق
طلب کرد گفت یا امیر المؤمنین بر غائب حکم نکنم رشید گفت تا فالوده و لوذینه حاضر نمودند ابو یوسف از جام
فالوذج و لوذینج بقدری تناول نمود که هر یک بنصف رسید رشید گفت خصم از میان برفت و دعوی باقی است
پس حکومت و قضاوت چه وقت صورت خواهد گرفت گفت یا امیر المؤمنین تاکنون هیچ دو خصم نیافتم که در دعوی
باهم برابر باشند جز این دو جام چون هر یک بر حقانیت خود برهانی اقامت کند دیگری بر صدق خود همان طور
حجت آورد لاجرم از روی هر دو شرم دارم و نیز آورده اند که رشید با بو یوسف گفت بمسامع ما رسیده است
که تو در چندین جا اظهار داشته که هر کس نزد ما بادای شهادت آید متصنع و دروغگو است گفت آری چه مردم
از سه گروه خارج نیستند یا در سوء طریقت واضح الحال باشند یا در صلاح و تقوی ظاهر العمل اند صنف اول
از شهرت فسق و فجور نزد ما نیایند و قسم ثانی از کثرت زهد و تقدس از آن پرهیز کنند بر جا ماند قسم ثالث
و ایشان کسانی باشند که در ظاهر عفت و صلاح آشکار دارند و خباثت و فساد را در باطن پنهان کنند و البته
اینگونه مردم متصنع و دروغگو باشند رشید در تبسم شد گفت براستی که درست یافتی محمد بن سماعه گوید شنیدم
ابو یوسف را در آن روز که وفات مینمود این کلمات بخواند اَللّٰهُمَّ اِنَّكَ تَعْلَمُ اَنِّي لَمْ اَجُرْ فِي حُكْمٍ حَكَمْتُ
فِيهِ بَيْنَ اثْنَيْنِ مِنْ عِبَادِكَ تَعَمُّدًا وَلَقَدِ اجْتَهَدْتُ فِي الْحُكْمِ بِمَا وَافَقَ كِتَابَكَ وَسُنَّةَ نَبِيِّكَ وَكُلَّمَا اَشْكَلَ عَلَيَّ
جَعَلْتُ اَبَا حَنِيفَةَ بَيْنِي وَبَيْنَكَ وَكَانَ عِنْدِي وَاللّٰهِ مِمَّنْ يَعْرِفُ اَمْرَكَ وَلَا يَخْرُجُ عَنِ الْحَقِّ وَهُوَ يَعْلَمُهُ حاصل معنی آنکه بارخدایا تو خود دانی که من مابین دو نفر
از بندگانت بغیر حق و ناروا حکمی نکرده ام و در صدور احکام خویش بذل جهد میکردم که با کتاب مجید و سنت
رسولت موافق باشد و هر حکمی از احکام که بر من مشکل شدی در آن حکم پیروی ابو حنیفه نمودم و ابو حنیفه در نزد من

از کسانی بود که امر و نهی تر اشناخته و هرگز با وجود علم خود از جادهٔ حق قدمی بیرون نگذاشته است بالجمله ابو یوسف را
در ایامی که بقضاوت داشت مرگ در رسید در ربیع الثانی روز پنجشنبه وقت ظهر سنه صد و هشتاد و دو یا صد
و نود و دو وفات کرد و صاحب کامل التواریخ وفات او را در سنه صد و هشتاد و یک آورده است گویند
او اول کسی است که ملقب بقاضی القضاة شد و اول کسی است که فیما بین لباس اهل علم و عوام امتیازی قرار داد
در تاریخ حبیب السیر آورده اند که حمد الله مستوفی گوید از جمله متروکات ابو یوسف چهار هزار تنبان بود که در بند هر یک
یک اشرفی بسته بود از کلام او است صُحْبَةُ مَنْ لَمْ يَخْشَ الْعَارَ عَارٌ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ یعنی مصاحبت و مرافقت با شخصی که
از ننگ عار اجتناب ندارند خود مایه ننگ عار روز محشر باشد و هم از کلام او است رُؤُسُ النِّعَمِ ثَلٰاثَةٌ
اَوَّلُهَا نِعْمَةُ الْإِسْلَامِ الَّتِي لَا تَتِمُّ نِعْمَةٌ إِلَّا بِهَا وَالثَّانِيَةُ نِعْمَةُ الْعَافِيَةِ الَّتِي لَا تَطِيبُ الْحَيٰوةُ إِلَّا
بِهَا وَالثَّالِثَةُ نِعْمَةُ الْغِنٰى الَّتِي لَا يَتِمُّ الْعَيْشُ إِلَّا بِهَا یعنی از هر نعمت بالاتر سه نعمت است نخست نعمت اسلام است
که هیچ نعمت بدون ضمیمهٔ آن رتبهٔ کمال نیابد دویمین نعمت تن درستی است که طیب زندگانی بآن مربوط است
سیمین نعمت غنا و ثروت است که معیشت و زندگانی باصلاح آن منوط است سید نعمت الله جزایری در کتاب
زهر الربیع آورده است که در عهد سلطنت شاه سلیمان صفوی در سنه هزار و هفتاد هجری در قرب روضه متبرکه
امامین الهمامین کاظمین سلام الله علیهما را از پی جهتی حفر نمودند ناگاه قبری ظاهر شد و بر آن لوحی از سنگ نهاده
بودند که در آن نام و نشان قاضی ابو یوسف نقش بود پس از آن بنیانی
بر او بنا کردند

ابن ابی یوسف ابراهیم بن یعقوب

در مراتب علمیه و مقامات فقهیه فاضلی بی‌مانند بود و قاضی القضاة را که اینک از شرح حالش پرداختیم گرامی فرزند است
اسم پدرش یعقوب و نام خودش یوسف است پسر نیز مانند پدر بفنون علم آراسته شد در فتاوی و احکام فکری عمیق داشت
و در تالیف قیاسات ابو حنیفه نظری دقیق یافت مبانی علم حدیث را نزد یونس بن اسحق سبیعی و سری بن یحیی مشید کرد
و ابو محمد احمد بن ابراهیم طوسی آن فن شریف از وی استفادت نمود چنانچه پدرش در دار السلام و سایر بلدان
اسلام لوای قضاوت افراخت او نیز با وجود پدر در جانب غربی بغداد مهم قضا میپرداخت و در محلی که مدینه منصور
خوانند مسجدی عالی بود بر حسب اشارت هارون الرشید در هر آدینه نماز جمعه را با جماعت در آنجا بپا داشتی گویند
شاعری که خود بویعقوب نام داشت ابو یوسف را سراً و جهراً حلیف و صدیق بود روزیکه قاضی القضاة از این جهان فانی
بسرای جاودانی رحلت کرد گروهی را شنید که از راه دریغ و افسوس همی گویند که از رفتن قاضی القضاة علم فقه
از میان برفت و از مردن فقیه آن علم شریف هم بمرد آن شاعر را بر فقدان وجود یعقوب و کتمان فضل ابن ابی یوسف
دل بسوخت خواست تا مردم را در ماتم آن پدر تعزیت کند و هم خاطر ایشان را بوجود پسر تسلیت آورد

این ش

این شعر را مرتجلاً انشاد کرد

يَا نَاعِيَ الْفِقْهِ إِلَى أَهْلِهِ — إِنْ مَاتَ يَعْقُوبُ وَلَا تَدْرِي
لَمْ يَمُتِ الْفِقْهُ وَلٰكِنَّهُ — حُوِّلَ مِنْ صَدْرٍ إِلَى صَدْرِ
أَلْقَاهُ يَعْقُوبُ إِلَى يُوسُفَ — فَزَالَ مِنْ طِيبٍ إِلَى طُهْرِ
فَهُوَ مُقِيمٌ فَإِذَا مَا ثَوَى — وَحَلَّ حَلَّ الْفِقْهُ فِي قَبْرِ

حاصل معنی اگر آنکس که خبر مرگ علم فقه را باصحاب فقه رسانیده است بداند که فقه نمرده لیکن از محلی بمحلی انتقال جسته است
قاضی القضاة یعقوب مراتب فقهیه را که مانند لآلی منثور بود در عقد جمع آورده در حقهٔ خاطر مکنون داشت اکنون
آن لآلی آبدار در گنجینهٔ خاطر ابن ابی یوسف مخزون است پس علم فقه از حلیهٔ حیات عاطل نشده است آن علم شریف
آن زمان نقش فنا پذیرد که یوسف در قبر جای گیرد و از این اشعار تعزیت قرین و مضامین مدحت آئین رتبه
فضل و مقام علم ابن ابی یوسف بر ناظرین مکشوف گردد بالجمله همواره در ظل الطاف خلیفه عصر از همگنان ممتاز بود
و ده سال بعد از فوت پدر با منصب قضا بسر میبرد و هیچگاه آن مسند از وی تهی نشد تا آن زمان که تنش از روح
تهی گشت و در شهر رجب سنه صد و نود و دو بار ستهٔ قضاوت دست قضا طومار عمرش در نوردید

ابن ابی صادق ابو القاسم عبد الرحمن بن علی بن احمد بن ابی صادق

از اهالی نیشابور است و در همان سرزمین نشو و نما یافت و او مردی بوده است بفنون علم فلسفه قادر و بینا و در اعمال صناعت طبیه
ماهر و توانا در مبادی تحصیل اخذ علوم حکمیه و نوامیس و قوانین طبیه را پیشنهاد خاطر ساخت در نزد فضلای اطبا و دانشمندان زمان خود
بتلمذ و استفادت پرداخت مؤلف طبقات الاطبا گوید که وی را با شیخ الرئیس ابو علی سینا شرف صحبت دست داد
و در محضر آن حکیم یگانه بتلمذ و استفادت اقامت گزیده همی در آن استفاضت بپائید تا آنگه در آن مدرس از شاگردان فخام
و تلامذه عظام گردید همو گوید در اینجا مجال استبعاد نیست بلکه قرین صواب و سداد است چه ابن ابی صادق زمانیکه
شیخ الرئیس در بساط حیات بوده صیت اشتهارش در بسیط زمین انتشار داشت و هم در غزارت علم او در تلامذه ممتاز و
متفرد بوده است و در رتبت و شان هم از ابن ابی صادق برتری داشته است با وجود این احوال ظن غالب آنست
که وی بتلمذ او فائز شده باشد و نیز قطب الدین لاهیجی در تاریخ خویش که شرح حال اطبا و حکما را مشروحاً ضبط نموده گوید
که وی تکمیل علوم حکمیه و طبیه را در نزد شیخ الرئیس ابو علی سینا نموده و از اجلاء تلامیذ آن حکیم بزرگ است بالجمله مقام وی
در مراتب حکمیه و طبیه بدرجه رسید که او را فضلای عصر زیاده میستودند و از مصنفات و مؤلفات وی بهره کامل میبردند
و از آن روی در آن روزگار ملقب ببقراط ثانی گردید و هم احمد بن ابی اصیبعه خزرجی که خود فاضلی بیعدیل و مورخی بی بدیل بود
در عنوان شرح حالات آن حکیم بی نظیر بدینسان از کلک بلاغت سلک رقم کرده است وَهُوَ طَبِيبٌ فَاضِلٌ بَارِعٌ
فِي الْعُلُومِ الْحِكْمِيَّةِ كَثِيرُ الدِّرَايَةِ فِي الصِّنَاعَةِ الطِّبِّيَّةِ لَهُ حِرْصٌ بَالِغٌ فِي التَّطَلُّعِ عَلَى كُتُبِ
جَالِينُوسَ وَمَا أَوْدَعَهُ فِيهَا مِنْ غَوَامِضِ صِنَاعَةِ الطِّبِّ وَأَسْرَارِهَا شَدِيدُ الْفَحْصِ عَنْ أُصُولِهَا وَفُرُوعِهَا

وَكَانَ فَصِيحاً بَلِيغَ الْكَلَامِ حاصل معنی آنکه ابن ابی صادق طبیبی است دانشمند و از اقران و امثال خویش در علوم برتر و بیشتر بود و زیاده در صناعات و اعمال طبیه دانا و خبیر گشت اطلاع و تتبع کتب جالینوس و فهم آن مؤلفات را زیاده مریص و غواص بیانات و مشکلات صنایع طبیه و اسرار آنها را از علم علاج و غیره جوینده و از اصول و فروع مسائل طبیه شدید الفحص و کثیر البحث بود و در رتبه فصاحت و مقام بلاغت جایگاهی بسیع و مرتبه رفیع داشت آورده اند که وی در انجام کهولت و آغاز شیخوخت در نیشابور که مولد و موطن او بود محلی با فضا و زمینگاهی باصفا گزیده و ترک علایق از خلایق نمود و هم از اندوخته زمانهای سابق که از حق العلاج و طرق دیگر فراهم آورده با حسن الوجوه اسباب معاش و مایه انتعاش خویش را مرتب کرده بانزوا روزگار خود را میگذرانید و از مباشرت معالجات و اعمال طبیه بکلی منصرف گشته از تمشیت ظاهر بزینت باطن مشغول آمد و با هیچیک از اهالی زمان از امرا و اعیان مخالطت نمی ورزید و اتحاد و صحبت و انضجار پیوسته از معاشرت اهل ظاهر داشت چنانکه وقتی را محمد بن منصور عمید الملک کندری وزیر رکن الدین طغرل بیک سلجوقی را عارضه قولنج روی داد و اکثری از اطبای زمان بمعالجت اقدام نمودند بر ئی حاصل نکردید پس وی اسب خاصه خود را با ساخته قیمتی و غلامان مخصوص بجهة معالجت بطلب آن طبیب دانشمند فرستاد وی از قبول آن امر و از آن معالجت سر باز زد و گفت

الْقُنُوعُ لَا يَرْخَصُ بِخِدْمَةِ السُّلْطَانِ وَمَنْ أُكْرِهَ عَلَى خِدْمَةٍ لَا يُنْتَفَعُ بِخِدْمَتِهِ كَالْبَازِ الَّذِي يُكْرَهُ عَلَى الصَّيْدِ حاصل معنی از کلام حکیم این است کسی را که دولت قناعت میسر گردد و عزت عزلت دریابد باختیار خدمت سلطان را قبول ننماید و نتوان او را بدان امر مجبور نمود هرگاه با کراهت بخدمتش بدارند از آن خدمت که بوی مرجوع است انتفاعی نبرند چنانکه باز شکاری را هرگاه با کراهت از پی صیدش بجز از آن با تمنای صیادان نباید داشت گویند یکی از تلامیذ خود را بمعالجت وزیر فرستاد در همان روز بدستور العمل وی از آن مرض خلاص یافت تشریفی قیمتی با مقدار کثیر از دینار بجهة ابن ابی صادق فرستاد وی قبول نکرد و بملازمان وزیر رد نمود و هم در ترجمت وی آورده اند که آن طبیب فاضل شروحیکه بر کتب متقدمین نوشته زیاده از حد ممتاز است چنانکه احمد بن ابی اصیبعه گوید شرحی که ابن ابی صادق بر کتب جالینوس نوشته در نهایت خوبی و محکمی است و کتاب منافع الاعضای جالینوس را شرح کرده است زیاده بذل جهد کرده و طریق جد و اهتمام سپرده است و در تلخیص معانی آن مساعی جمیله بکار برده است و ابن ابی صادق خود نیز در اول آن کتاب بخط خود نوشته است من که شرح این کتاب را آستین برزده و خامه تحقیق در بنان دارم بر این عزم میان بسته ام که بدین شرح مشکلات آسان کنم و حشو و زواید را حذف نمایم و متفرقات را جمع سازم و هم فوایدیکه جالینوس و دیگران از منافع الاعضا در سایر کتب آورده اند بر مسایل این کتاب زیادت کنم بعد از تلفیق و ترکیب آنها را ترتیب و تقسیم نمودم و هر فصل را تعلیم تعلیم قرار دادم و در آخر هر تعلیم عضوی را که در منافع آن سخن راندم تشریح آنرا چنانچه باید و شاید بیان کردم و نیز منافع هر جزو از آن عضو را شرح دادم و زمانیکه مرا از آن تالیف و تصنیف فراغت دست داد از سال هجرت چهار صد و پنجاه و سه گذشته بود مع القصه چون آن حکیم یگانه در بعضی از مطالب حکمیه و بیانات طبیه متفرد است پاره اطبا بر بعضی از کتب او رد نوشته اند چنانکه مهذب الدین شیخ الاطبای دمشقی معروف بابن طبیب

که شرح احوالش در این کتاب بپایه کتابی را که شرح بر مسائل حنین بن اسحق نوشته است مطرح قرار داده و بر هر باب آن ردی مستوفی آورده است همچنانکه تفصیل این نیز در شرح حالات شیخ الاطبا خواهد آمد و این حکیم بی مانند را کلمات و بیانات در شروح قانون و سایر کتب طبیه بسیار است اگرچه سال وفاتش در کتب تواریخ مضبوط نیست ولی از تالیفات وی چنان برمی آید که تا اول عشر هفتم از مائه پنجم در بساط حیات بوده و بعد از آن وفات یافته است از کلمات این حکیم بی نظیر است که فرموده الطَّبِيبُ الْحَقِيقِيُّ مَنْ عَالَجَ بِالْفَضَائِلِ نَفْسَهُ وَدَاوَى مَفْسَدَتَهُ بِالرَّذَائِلِ ثُمَّ يَهْبِطُ بَعْدَ ذَلِكَ إِلَى مُعَالَجَةِ الْأَجْسَامِ یعنی طبیب واقعی و معالج حقیقی آنست که خصال رذیله و صفات خبیثه را مایه فساد دانسته آن امراض و آن اسقام را بفضایل شریفه و محاسن لطیفه از خود زایل کند و چون بر مدارج آن رتبت ارتقا جست و بر عرشه انسانیت مستقر گشت سپس بساحت علاج اجسام فرود آید کتب مصنفات و مؤلفات وی از این قرار است شرح کتاب مسائل حنین بن اسحق در طب موسوم بشرح کبیر اختصار شرح کبیر موسوم بشرح صغیر از کتاب مسائل شرح کتاب فصول ابقراط که در سنه ستین و اربعمائه تالیف کرده شرح کتاب تقدمة المعرفة لابقراط شرح کتاب منافع الاعضای جالینوس که تفصیل تالیف آن مسطور شد کتاب در جواب ایرادات محمد بن زکریای رازی بر جالینوس کتاب تاریخ کبیر

ابودلف قاسم بن عیسی بن معقل

از طایفه بنی عجل و سلسله اسلافش به بکر بن وائل منتهی گردد در سلک ادبا و فضلا منتظم و در عداد امراء و شعراء معدود و از جودت طبع و حسن قریحت نصیبی کامل داشت و بسخاوت و مردانگی و شجاعت و فرزانگی اشتهار تمام یافت ابن خلکان گوید أَخَذَ عَنْهُ الْأُدَبَاءُ وَالْفُضَلَاءُ باآنکه وی را در بهار جوانی و اوان کامرانی از هر جهة لوازم عیش مهیا و هر نحو اسباب کامرانی فراهم بود مجالست ارباب فضل و مصاحبت اهل کمال بر تمام مهام مقدم داشته روزگار جوانی و عهد شباب در اخذ آداب و اکتساب هنر مصروف داشت و قوانین لغت عرب و اصول فن ادب محکم نموده در نظم اشعار بسی قادر گشت و در فن موسیقار زیاده مهارت یافت یاقوت حموی گوید پدرش عیسی بنیاد شهر کرج که تخمینا در منتصف مسافت مابین همدان و اصفهان است نهاده بود که بنیان عمرش منهدم شد و بنای وجودش ویران گشت پس ابودلف برحسب عزیمت موروث ببذل اموال و صرف همت عمارت آن بلد بانجام رسانید خود با تمام خویشاوندان و عشایر و اقوام کوچ داده در آن شهر مقام گزید و آنجا را موطن مألوف و مسکن مخصوص قرار داد آورده اند که او نخست در زمره سرکردگان محمد امین بسر میبرد در آن مصاف که طاهر ذو الیمینین علی بن عیسی بن ماهان را بکشت ابودلف بجانب همدان براند و در آنجا توقف جست هرچند طاهر بن حسین وی را به بیعت مأمون دعوت نمود اجابت نکرد و در جواب گفت که هنوز از دیگری عقد بیعت بر ذمت من باقی است و در حل آن عقد و فسخ آن بیعت موجبی صحیح و دلیلی درست بدست ندارم اگر مرا بحال خود گذارید دست از فریقین باز دارم و کنج عزلتی اختیار کنم و از معظمات امور و حل و عقد جمهور منزوی گردم

طاهر مشول وی قرین انجاح ساخت دست از طلب بشست پس ابو دلف مراودت آستان خلافت و مخالطت اعیان ملک باکشید و کرج را برای خویش مأمن گزید علی بن سلیمان اخفش از محمد بن یزید مبرد و او بیک واسطه از علی بن جبله عکوک حکایت کرده که من در زمانی که ابو دلف در بلدهٔ کرج از نواحی جبال مقام داشت بزیارت وی رفتم در تکریم و اعزاز من زیاده مبالغت نمود و در مراعات حال و اسعاف آمالم بدانسان باهتمام آورد که از عطیات متواتره و انعامات پیاپی مرا منفعل ساخت و از شرم بحضور وی رفتن نتوانستم لاجرم یکچند از طریق آستانش پا کشیدم و از ملاقاتش تقاعد نمودم روزی برادرش معقل بن عیسی بر من در آمد و گفت مرا امیر نزد تو فرستاده و فرموده آیا از ما چه کم عنایتی دیدی که ترک آشنائی گفتی و پیوند صحبت بریدی اگر بالفرض در معیار قدر و مقدار عطایای تو تقصیری رفته دلتنگ مباش که تدارک آن بر عهدهٔ همت من حوالت است البته پریشانی ضمیر بجمعیت مبدل کن و از درآشتی درآی که عنقریب بدست عطا انکسار قلبت جبران کنم و جراحت خاطرت التیام دهم گفتم یا معقل عجب بیک خلت افزا بودی مرا توالی امطار کرم و تلاطم بحار جود از حضور امیر فراری نموده و در حجاب غیاب متواری ساخته هم اکنون بدان بارگاه معلا باز گردد و از لسان این نعمت خوار ه درین ابیات لب گشای

هَجَرْتُكَ لَمْ اَهْجُرْكَ مِنْ كُفْرِ نِعْمَةٍ   وَهَلْ يُرْتَجىٰ نَيْلُ الزِّيَادَةِ بِالْكُفْرِ
وَلٰكِنَّنِي لَمَّا اَتَيْتُكَ زَائِرًا   فَاَفْرَطْتَ فِي بِرِّي عَجَزْتُ عَنِ الشُّكْرِ
فَاَلْيَتُ لَا آتِيكَ اِلَّا مُسَلِّمًا   اَزُورُكَ فِي الشَّهْرَيْنِ يَوْمًا اَوِ الشَّهْرِ
فَاِنْ زِدْتَنِي بِرًّا تَزَايَدْتُ جَفْوَةً   فَلَمْ تَلْقَنِي طُولَ الْحَيٰوةِ اِلَى الْحَشْرِ

یعنی اینکه خود را از دولت قرب محروم ساخته ام و از سعادت حضور مهجور نموده ام نه از راه ناسپاسی و کفران نعمت است چه هرگز ناسپاسی موجب مزید نگردد بلکه ترک خدمت را سبب آن شد که در عطا و انعام من چندان افراط نمودی که از عهدهٔ شکر از بیرون شدن نتوانستم و از ادای لوازم نعمت سخت عاجز آمدم لاجرم قسمی مغلظ و سوگندی مؤکد یاد کردم که در امتداد زمان دو ماه یا یکماه جز یکبار بوظیفهٔ زیارت نپردازم و اگر دیگرباره بر احسان و انعام من بکوشی چنان از طریق وفا سر بتابم و راه جفا پیش گیرم که مرا تا حشر ملاقات نتوانی نمود معقل چون آن اشعار بخواند از عذوبت الفاظ و رقت معانی آنها بسی بشگفت و گفت احسنت والله امیر را ازین مضامین لطیف زیاده انبساط حاصل آید پس برخاسته نزد برادر شتافت و اشعار عرضه داشت ابو دلف گفت قاتله الله بسیار بر ابکار افکار و اشعار آبدار اقتدار دارد آنگاه خامه بگرفت و این جواب برسبیل ارتجال بنگاشت

اَلَا رُبَّ ضَيْفٍ طَارِقٍ قَدْ بَسَطْتُهُ   وَآنَسْتُهُ قَبْلَ الضِّيَافَةِ بِالْبِشْرِ
اَتَانِي يُرَجِّينِي فَمَا حَالَ دُونَهُ   وَدُونَ الْقِرىٰ وَالْعُرْفِ مِنْ نَائِلِي سِتْرِي
وَجَدْتُ لَهُ فَضْلًا عَلَيَّ بِقَصْدِهِ   اِلَيَّ وَبِرًّا زَادَ فِيهِ عَلىٰ بِرِّي
فَزَوَّدْتُهُ مَالًا يَقِلُّ بَقَاؤُهُ   وَزَوَّدَنِي مَدْحًا يَدُومُ عَلَى الدَّهْرِ

یعنی بسا مهمان که شبانگام بر من در آمد و من در پذیرائی مقدمش بساط انبساط بگستردم و قبل از شرایط ضیافت نخست با خاطری شادان و جبینی گشاده بدو انس گرفتم چون بامید نیل سخا و اخذ عطای من آمده بود من نیز بپاداشش از وظایف میزبانی هیچ فرو نگذاشتم و بامن آمال وی نوال خویش حجابی نیاویختم عزیمت او را بعطیت خود فزونتر گرفتم و رجاء وی را برابر عطای خویش نزیت نهادم مالی بدو مبذول داشتم که روزی چند بیش نپاید و مدحی در عوض بمن داد که جاویدان بماند و از صفحهٔ روزگار تا ابد محو نگردد عکوک گفت غلام ابو دلف این اشعار با هزار دینار بمن رسانید من در آنوقت وی را بدین مضمون بگزارش بستودم

اِنَّمَا الدُّنْيَا اَبُو دُلَفٍ   بَيْنَ بَادِيهِ وَمُحْتَضَرِهِ
فَاِذَا وَلّىٰ اَبُو دُلَفٍ   وَلَّتِ الدُّنْيَا عَلىٰ اَثَرِهِ

یعنی ابو دلف در میان جهانیان از قبائل بادیه و مردم شهری بدین معنی اختصاص دارد که خود تنهائی مشابه تمام دنیاست پس اگر ابو دلف بکس روی آورد دنیا بدو اقبال نموده و یا اگر از کس روی بتابد دنیا بدو پشت کرده آورده اند که علی ابن جبله عکوک را قصیده ایست که این دو بیت از آن است باعث هلاک آمد و مأمون بن رشید بعضی از مضامین آنرا بروی حجت نموده حکم داد تا زبان آن هنرمند زبان آور از قفا بیرون کشیدند از فضل و افاضت کردگار امید میرود که تفصیل این داستان در باب میم شرح آید ابو وائل بکر بن نطاح که از فرسان و ابطال عرب بود ابو دلف را بدین دو بیت بستود

يَا طَالِبًا لِلْكِيمِيَاءِ وَعِلْمِهِ   مَدْحُ ابْنِ عِيسَى الْكِيمِيَاءُ الْاَعْظَمُ
لَوْ لَمْ يَكُنْ فِي الْاَرْضِ اِلَّا دِرْهَمٌ   وَمَدَحْتَهُ لَاَتَاكَ ذَاكَ الدِّرْهَمُ

یعنی ای آنکه نقد عمر در طلب کیمیا و صنعت اکسیر مصروف داری آگاه باش که مدح ابو دلف کیمیای اعظم است چه اگر تمام کنوز ارض و دفاین عالم بیک درم انحصار یابد و تو در صنعت مدح بکوشی البته آن درم بسوی تو بشتابد ابو دلف ده هزار درهم در صلهٔ این دو شعر جود نمود بکر بن نطاح آن دراهم بستد و در نهر ابله که از توابع بصره است قریهٔ ابتیاع نمود چون یکچند از این قضیه بگذشت هم بر مجلس ابو دلف در آمد و این دو بیت انشاد کرد

بِكَ ابْتَعْتُ فِي نَهْرِ الْاُبُلَّةِ قَرْيَةً   عَلَيْهَا قُصَيْرٌ بِالرُّخَامِ مُشَيَّدُ
اِلىٰ جَنْبِهَا اُخْتٌ لَهَا يَعْرِضُونَهَا   وَعِنْدَكَ مَالٌ لِلْهِبَاتِ عَتِيدُ

یعنی از تلاطم بحر عطای تو در توابع نهر ابله قریهٔ بخریدم که بر کوشکی خورد از سنگ رخام اشتمال دارد و آن قریه را خواهری بکنار است که برای فروش آماده گشته و تو را مالی بکنار است که برای بخشش مهیا شده ابو دلف گفت آن قریه را بها چند است گفت ده هزار درهم آن مبلغ بوی تسلیم داشت و از در مطایبت گفت میدانی که نهر ابله نهری عظیم و قطری وسیع باشد قرا و مزارع بسیار دارد که هر یک در کنار دیگری افتاده بلکه این مجاورت

و قرب درمن ارانی قوا. تا بلک چنین همی پیوسته است اگر محض جوار و دعوی قرابت باب احتیاج ضیاع مفتوح داری وقیمة آنها بر من تحمیل کنی کار بس دشوار افتد خوشتر آنکه قراء تو پیوند خویشاوندی بگسلند و از این صله ارحام درگذرند ابووائل تبسم نموده او را دعا گفت و از مجلس بیرون شد از تذکره ابن معتز نقل است که هم بکر بن نطاح وقتی نزد ابودلف آمد و قصیده شایان در ستایش وی ببرد و همینکه از اشعار مدح با ابیات تمنا و طلب جائزت منتقل گشت ابودلف گفت یا ابا وائل این سخن ترا با آن دعوی استغنا و لاف مناعت که در شعر دیگر اظهار داشته کمال تعارض و نهایت تنافی است که گفته

وَمَن يَفتَقِر مِنّا يَعِش بِحُسامِهِ　　وَمَن يَفتَقِر مِن سائِرِ النّاسِ يَسأَلِ

یعنی اگر از دوده ما کسی فقیر و نیازمند شود بضرب شمشیر زن و اعمال صیف و سنان مایه معاش بدست آورد و اگر از دیگر قبائل کس محتاج و درویش گردد دریوزگی پیش گیرد و از در سؤال درآید بکر را خجلتی زیاد دست بداد و از شدت شرم تا یکساعت روی انفعال بزیر داشت آنگاه سر برآورد و گفت ایها الامیر اگر از اسبهای تازی و شمشیرهای یمانی و نیزهای خطی که ترا هست مرا بدست افتادی از حسن کردار شاهدی بر صدق گفتار اقامت نمودمی و دعوی جلادت و دلیری خویش چنان برهانی مبرهن ساختمی که مجال طعن نیاید و زبان اعتراض درکشد ابودلف حکم داد تا آنچه از مرکب و سلاح تمنا میکرد بضمیمت همیانی بدو سپردند که پانصد دینار زر در آن بود آنگاه گفت تمام این جوائز بردار و سر خود گیر و بهر جا خواهی برو و بهر که خواهی مباهات کن پس بکر شمشیر حمایل ساخت و نیزه بدست گرفت و بمرکب برنشسته از شارع همدان براند قضا را در اثنای طریق بکاروانی برخورد که مالی بسیار و متاعی گزاف برای ابودلف حمل میدادند تیغ برکشید و با مردم قافله حمله کرد و پای بهادری بفشرد تا از کاروانیان چند کس بکشت و باقی بهزیمت فرستاد و تمام آن مال بغارت برد چون این قضیه را با ابودلف گفتند بخندید و گفت همانا این جنایتی است که ما خود بر خود وارد آوردیم و چنان فارس غیور بر خویشتن جسور ساختیم هرکه دست در دهان افعی برد و یا دم اژدها بفشرد هر آزار که یابد جز خود کسی را ملامت نیارد شیخنا بهاء الدین محمد عاملی در کشکول آورده که شاعری نزد امیر ابودلف رفت امیر گفت ای اعرابی در ایلات عرب از کدام قبیله باشی گفت از بطن بنی تمیم امیر بدین شعر که در هجای آن طایفه سروده اند لب گشود

تَمِيمٌ بِطُرْقِ اللُّؤْمِ أَهْدَى مِنَ الْقَطَا　　وَلَوْ سَلَكَتْ سُبْلَ الْمَكَارِمِ ضَلَّتِ

یعنی قبیله بنی تمیم در طی طریق لئامت و دنائت از مرغ سنگخوار که در شناسائی راه و دانائی طریق ضرب المثل است فزونتر باشند ولی در سلوک سبیل مکارم و معالی گمراه گردند اعرابی چون این بشنید گفت آری ایها الامیر من نیز بهمان شناسائی طریق لئامت راه خانه تو گرفتم ابودلف از این جواب بشکفت و در خجلت شد و هیچ نگفت پس مبلغی به وی بخشید و خاطرش بجود خوشنود نمود گویند ابودلف را از فرط بذل و کثرت اتلاف وامی گران بر ذمه وارد شد و این مطلب در میان مردم اشتهار یافت یکی از شعراء عصر قصد وی کرد و این دو بیت انشاد نمود

أَيَا رَبَّ الْمَنَائِحِ وَالْعَطَايَا　　وَيَا طَلْقَ الْمُحَيَّا وَالْيَدَيْنِ
لَقَدْ خُبِّرْتُ أَنَّ عَلَيْكَ دَيْنًا　　فَزِدْ فِي رَقْمِ دَيْنِكَ وَاقْضِ دَيْنِي

یعنی ای خداوند جود و بخشش که ترا پیوسته هر دو دست باز و روی خوش و جبینی گشاده بعطا دراز است شنیدم که دینی بر تو نشست حالی که ترا در این بند گرفتاری افتاد پس بر اسناد قروض و سجلات دیون خویش بیفزای و مرا از دام وام رهائی بخش ابودلف را شعر وی مطبوع و سؤالش مسموع افتاد و تمام دینش قضا نمود هم در جمله مآثر و مناقب وی آورده اند که وقتی از کرج ببغداد درآمد علی بن عیسی ابن ماهان وی را بضیافت دعوت نمود او در روز میعاد راه خانه میزبان گرفت چون بدرب خانه وی رسید شاعری را دید که میخواهد بمجلس درآید و حاجب او را مانع میگشت از مشاهده این حال غضب بر وی مستولی گشت و گفت طعامی که خاص محتشمان باشد و درویشان از آن محروم مانند بر من حرام است سوگند با خدا که بر خوان چنین میزبانی هرگز دست نبرم این بگفت و بمنزل خویش بازگشت و مادام که علی بن عیسی در حیات بود بخانه وی گذر ننمود از جابر کرخی حکایت است که گفت وقتی در مجلس ابودلف حاضر بودم ابوتمام طائی وارد شد و با نشاد قصیده که در مدح وی انشاء نموده بود لب گشود و همی بخواند تا باین ابیات رسید

إِذَا افْتَخَرَتْ يَوْمًا تَمِيمٌ بِقَوْسِهَا　　وَزَادَتْ عَلَى مَا وَطَّدَتْ مِنْ مَنَاقِبِ
فَأَنْتُمْ بِذِي قَارٍ أَمَالَتْ سُيُوفُكُمْ　　عُرُوشَ الَّذِينَ اسْتَرْهَنُوا قَوْسَ حَاجِبِ
مَحَاسِنُ مِنْ مَجْدٍ مَتَى تَقْرِنُوا بِهَا　　مَحَاسِنَ أَقْوَامٍ تَكُنْ كَالْمَعَايِبِ

یعنی اگر طایفه بنی تمیم بقصه قوس مباهات آورند و از نیروی بر مکارم و محاسنی که اندوخته اند مزیدی اعتبار کنند شما قبیله ربیعه بواقعه ذی قار افتخار نمائید چه اگر از حاجب که مهتر بنی تمیم بود کمانی برهن پذیرفته شد شمشیر شما بنیان آن کس منهدم ساخت که خود حاجب را زینهار داد و کمانش بگرو گرفت همانا شما را در میدان مباهات مآثر و مفاخری باشد که مناقب دیگران در جنب آنها معائب نماید ابودلف همینکه این ابیات بشنید آواز برکشید که یا معشر ربیعه ما مُدِحتُم بمثل هذا الشعر قط فما عندکم لقائله یعنی ای معشر ربیعه شما را تاکنون کس بدین شکوه ثنای عظیم نستوده بود آیا قائل این مدیح چه پاداش دهید بیکبار آن جماعت رداهای خز از دوش برگرفتند و از در ایثار بر ابوتمام نثار کردند ابودلف گفت ای جماعت ابوتمام تمام اینها قبول نمود ولی بعنوان عاریت شما را باز داد هرکس ردای خویش بپوشد که من در ایجاب بار تمام نیابت کنم و در زمانی یسیر معادل این عطای کثیر بدو بخشم پس روی با ابوتمام کرد و گفت باقی قصیده قرائت کن همینکه آن نظم بلیغ بانجام رسانید ابودلف پنجاه هزار درهم بدو بخشید و از در معذرت گفت بخدا سوگند که این وجه ناقابل نه شایسته قدر و در خور شان تست ابوتمام از روی تعظیم و تبجیل برخواست تا دست ممدوح ببوسد ابودلف او را سوگند داد که بجای خود آرام گیرد و چنین کار مبادرت ننماید آنگاه گفت اشعاری که محمد بن حمید بن قحطبة طائی را بدان مرثیت نموده مرا انشاد کن ابوتمام امتثال نمود و جمیع آن اشعار که در بلاغت مافوق وصف است فرو خواند ابودلف از نهایت اعجاب گفت وَاللهِ لَوَدِدْتُ أَنَّهَا فِيَّ یعنی بخدا سوگند آرزو دارم

که کاش بجای ابن قحطبه من مقتول شدمی تا این اشعار در مرثیت من منظوم آمدی ابو تمام گفت آرزو در صفحه روزگار مباد که من ترا مرثیت گویم شداي برایش مرگ تو فرماید گفت یا ابا تمام الحق که مانند این اشعار رقیق و مضامین رشیق در مرثیش سروده اند هر گز مرده باشد و هیچگاه نامش از افواه رجال عرب و عجم وابسته ارباب فضل و کمال نیفتد پوشیده نماند که ابو تمام در اشعاریکه آل ربیعه را مدح نموده برآئین صنعت تلمیح دو واقعه را اشارت آورده و اکنون که حکایت مجلس ابو دلف منتهی گشت توضیح آن دو بیت را رمزی از آن دو واقعه مسطور داریم مجد الدین محمد بن یعقوب فیروز آبادی و غیره آورده اند که قبیلهٔ بنی تمیم را بنفرین رسول قحطی شدید پدید آمد از انقطاع امطار و خفوف مراتع بمقام دیرین زیستن نتوانستند لاجرم ترک وطن گفتند و راه جلا گرفتند تا بملک عجم در آمده نذیه آن قوم حاجب بن زراره باستان کسری شتافت تا اجازت آن سرزمین را رخصتی حاصل کند پس بر دخول محضر بار یافت و ما فی الضمیر معروض داشت کسری گفت شما مردم تازی جماعتی کج نهاد باشید بر قطع طریق و قتل نفوس اصلاً مبالات نیارید رزیله حرص و آز و صفت جفا و غدر در گوهر شما مجبول است شما را در توقف این خاک دستوری دادن بیرون طریق حزم و خلاف صلاح ملک باشد حاجب گفت ایها الملک من خود این پیمان استوار دارم و در حضرت شاهنشاه تعهد کنم که مادام قوم من در زینهار عجم باشند دست تعدی و تاراج بهیچکس دراز نکنند کسری گفت ترا که ضامن قومی ضامن دیگر ضرور است گفت این کمان من شرط ضمان بجای آرد و وثیقه خویش از رهن بر آورد آنگاه کمان حاجب بگرفت و رخصت اقامت بخشید مردم بنی تمیم بدانصفت که از حاجب تعهد رفت زمانی در آنملک بماندند تا آنگاه که حضرت رسالت بر ایشان رحمت آورد و دست مبارک در طلب باران برداشت و از مربع و مرتع بنی تمیم انواع نباتات سرزد و الوان گلها بشکفت و آنجماعت را هوای موطن مألوف و مربع معهود در سر افتاد و در آنوقت حاجب از دنیا رفته بود فرزندش عطارد بن حاجب برای فک رهن نزد کسری شد و کسری به آن حسن وفا و صدق عهد تحسین کرد آنگاه کمان را بعطارد تسلیم نمود و قامتش با خلعتی فاخر بیاراست عطارد آن کمان برسم ارمغان بر حضرت رسول برد و رسول قبول نفرمود عطارد آنرا بچهار هزار درم بجهودی بفروخت وقعهٔ ذیقار از اعظم ملاحم و مغازی عرب باشد تفصیل آن واقعه در جملهٔ ایام عرب از فن تاریخ مشروح است خلاصه آن داستان آنکه چون خسرو پرویز بسعایت و افساد زید بن عدی بر نعمان ابن منذر خشم گرفت و ویرا به دار الملک مداین احضار داشت و او بر جان خود بترسید و از طریق طاعت سر برتافت پرویز بر ایاس بن قبیصه که از صنادید عرب بود فرمان فرستاد که با چهار هزار مرد دلیر بر ملک حیره بتازد و نعمان را از تخت بزیر آرد و دست بسته باستان سلطنت روانه دارد چون این خبر بنعمان رسید عیال و اموال و اثقال خود برداشته راه جبل بنی طی گرفت مردم آن قبیله با او گفتند ما را نیروی آن نیست که با ملک الملوک در اندازیم و ترا در پناه خویش جای دهیم نعمان بچند قبیله دیگر نیز تیمی شد و همین معذرت شنید تا آنکه باب ذیقار که خاص بنی شیبان بود وارد گشت هانی بن مسعود که سید آنقوم بود رسول او بپذیرفت و گفت مرا چنان بخاطر میرسد که تو اهل و مال خویش نزد من بودیعت گذاری و خود سوی پرویز روی

پس اگر مقتول شوی از این زبونی استغاثت و ذلت زینهار برهی و اگر بر تو کرم کند و از عصیانت در گذرد دیگر بار بر ملک حیره حکمران آئی نعمان این سخن پسندیده افتاد و طریق مداین گرفت وقتی که خسرو پرویز بروی دست یافت بحبسش فرمان داد و او در ساباط محبوس بود تا آنکه بطاعون از دنیا برفت برخی گویند خسرو بحکمت تا او را در زیر دست و پای فیل انداخته هلاک ساختند آنگاه با ایاس بن قبیصه که در آنوقت بر سریر حیره متمکن نشست نامه فرستاد که نعمان بن منذر اموال و اثقال خویش بهانی بن قبیصه سپرده و جمیع املاکش از سیوف و دروع و البسه نزد وی بودیعت نهاده تمام این متروکات از او استرداد نموده بحضرت ما فرست ایاس نزد هانی فرستاد و فرمان خسرو ابلاغ کرد هانی گفت نعمان آنها را نزد من بامانت نهاده چگونه طریق خیانت سپارم تا مرا توانی در کالبد باقی است هرگز این کار نکنم چون جواب در حضور پرویز معروض افتاد حکم داد تا هامرز شوشتری با دوازده هزار مبارز و هرمزخراد با هشت هزار سوار در تحت رایت ایاس بن قبیصه بر طوائفی که در ذیقار مجتمع بودند غارت بردند هانی و دیگر سران قبائل آگاه شده لشکر پرویز را استقبال کردند هر دو سپاه در برابر یکدیگر صف کشیده هنگامه پیکار در پیوست و یکروز تا غروب آفتاب رزم دادند روز دیگر هانی بن قبیصه و حنظلة بن ثعلبه که سید بنی عجل بود با سپاه خود گفتند شنیده ام که از عرب رسولی مبعوث شده که محمد نام دارند و گویند هر که نام وی بخواند بر مطلوب ظفر یابد وظیفه آنکه شما در این حرب نام محمد شعار خویش قرار دهید همی گویند مُحَمَّدٌ مَعَنَا وَالنَّصْرُ لَنَا چون دیگر باره عرب و عجم باهم در آویختند گروه سپه از بنی عجل و بنی شیبان و بنی بکر بر سپاه خصم حمله بردند از یمن نام گرامی رسول صلعم لشکر فرس منهزم شده ایاس بن قبیصه از دنبال لشکریان خود هسی بتاخت تا بمداین رسید و خبر آن شکست فاحش به پرویز برد و گفت مبارزان عرب بنام محمد همی حرب کردندی خسرو از آن وقت کین رسول در خاطر گرفت ولی فرصت کیفر و مجال انتقام نیافت در آنحال که سپاه عرب بر لشکر فرس شکست داده بودند حضرت مقدس نبوی در مدینه طیبه مقام داشت ناگاه جبرئیل نازل شد و آن سید بشر را از آن فتح عظیم خبر داد و دشت ذی قار و میدان حرب و هزیمت عجم بوی بنمود حضرت فرمود اَللّٰهُ اَکْبَرْ اَللّٰهُ اَکْبَرْ اَللّٰهُ اَکْبَرْ هٰذَا اَوَّلُ یَوْمٍ اِنْتَصَفَتِ الْعَرَبُ مِنَ الْعَجَمِ وَبِیْ نُصِرُوْا یعنی این نخستین روزی است که عرب از عجم داد گرفت و بنام من فیروز گشت اصحاب تاریخ بر داشتند چون بنی شیبان و دیگر قبایل که در ذی قار بودند بر مدینه در آمده و داستان آنوقعه باز گفتند چنان یافتند که رسول خبر داد در معجم البلدان آورده این خبر زمانی بود که آنحضرت از غزوه بدر کبری مراجعت فرموده بود بعضی گویند که اینواقعه مقارن ولادت رسول اتفاق افتاد بهر حال ابو دلف چنانکه سابقاً اشارت رفت در بلاد جبل اقامت جست و از مشاغل ملکی و خدمات خلافت همی آسوده نشست تا آنگاه که مأمون تسخیر ملک ری وجهه همت ساخت در آنوقت رسولی با بی دلف فرستاد و او را همراهی موکب و التزام رکاب خود دعوت نمود چون رسول پیغام مأمون بگذارد ابو دلف زیاده هراسان و بیمناک شد مردم قبیله و خویشاوندانش بر وی جمع آمدند و در تسکین هراس و تشجیع خاطر وی گفتند تو امروز مهتر عرب و سید قبائلی و جمیع طوائف طوق اطاعت تو بر گردن دارند

وازمعاونت وامداد تو هیچ وجه سر نتابند این چه تزلزل است که در بنیاد شجاعت و دلیری تو راه یافته بجای خود بنشین
و زنگ ملال از خاطر بزدای که ما شر دشمنان از تو کفایت کنیم ابودلف بر سخنان ایشان عنایتی بیاورد و در اجابت
خلیفه عازم گشت عشایر و هواخواهان وی هر چند در ممانعت مبالغت کردند مفید نیفتاد پس این دو بیت بخواند
و با عجلتی تمام طریق موکب خلافت پیش گرفت

لَجُودُ بِنَفْسِی دُونَ قَوْمِی دَافِعاً لِمَا نَابَهُمْ قِدْماً وَاُغْشِی الدَّهیا
وَاَقْتَحِمُ الاَمْرَ المَخُوفَ اقْتِحامُهُ لِاُدْرِکَ مَجْداً اَوْ اُعَاوِدَ ثَاوِیا

یعنی مرا شعار دیرین چنان است که در حمایت اقوام و حراست عشایر خویش همی جان عزیز مبذول دارم و خود را
در هر آسیب و آفتی سپر ایشان سازم و همواره در مهالک خطیر و موارد مخوف در آیم تا آنگاه که یا با شخص مجد و کرمت بهمدوش
گردم و یا در زیر خاک مدفون آیم همینکه ادراک حضور مأمون نمود از هر هراس و بیم مأمون گشت خلیفه ابواب لطف
و رحمت بر رویش بگشود و پایهٔ قدرش بلند نمود و در سلک سرهنگانش منظوم داشت همی در آن شغل جلیل منصوب بود
تا آنگاه که مأمون در گذشت و چون معتصم بر اریکهٔ خلافت قرار گرفت هم ابودلف را بمنصب عمارت لشکر و ریاست
عسکر بگماشت زمانیکه افشین از جانب خلیفه بمحاربت بابک خرم دین مأمور شد ابودلف نیز حسب الامر در آن واقعه
با وی همراه گشت ملکزاده دانشمند اعتضاد السلطنه وزیر علوم در نوادر حکایات مقالات از کتاب فلک السعاده
حکایت آورده گوید افشین را در منازعت بابک خرم دین شمشیر بشکست از آن روی را حزنی شدید پیدا ابودلف که از جمله
حاضرین بود مرتجلاً این دو بیت انشاد نمود

اِنَّ انْکِسَارَ السَّیْفِ کَسْرُ عَدُوِّهِ وَلِکَسْرِ اَعْلامِ بابکَ تَکْسَرُ
لاتَشْفَقَنَّ عَلٰی حُسامٍ کَسْرُهُ فَالکَسْرُ عَنْ کَسْرِ العَساکِرِ مُخْبِرُ

یعنی همانا شکستن شمشیرت نشانه شکستن خصمت از این شکست شمشیر البته رایت دشمن شکسته گردد زنهار کسر سیف بکرده
مشمار که بس فالی است نیک و از هزیمت لشکر عدو خبر دهد اتفاقاً فردای آن روز افشین بر بابک غالب آمد
آورده اند که افشین را بموجبی با ابودلف ابواب معادات و مخاصمت مفتوح گشت و همواره افشین آتش
کین ابودلف در کانون خاطر مستور میداشت و همی انتظار وقت و انتهاز فرصت میبرد چون در واقعه بابک
مظفر و منصور گشت و از آن فتح نمایان در حضرت خلافت تقربی تمام یافت وقتی در حضور معتصم از ابودلف
آغاز تنگی و اظهار آزردگی نموده رخصت قتل وی درخواست کرد و چندان در ابواب الحاح و مبالغت آورد
که خلیفه بناچار بدان کار ناهنجار رضا داد و احمد بن ابی دواد بدان تفصیل که در شرح اخبار وی نقل افتاد
او را از آن ورطه نجات بخشید آورده اند که ابودلف بر حسب لطف معاشرت و طیب مفاکهت و اطلاع
بر صنعت اغانی و تألیف اصوات در نزد واثق پسر معتصم زیاده متقرب بود و در جرگ ندیمان وی انتظام
داشت رفته رفته در آداب منادمت و رسوم صحبت بمقامی رسید که معتصم خود او را در سلک حریفان محفل عیش

و حاضران بساط انس در آورد ابوالفرج اصفهانی در اخبار ابی دلف آورده که علی بن محمد از جد خود حکایت کرد
که رسیدن ابودلف را از درجهٔ مردان رزم برتبهٔ مقربان بزم سبب آن شد که از حذاقت و خبرت وی
در فن تغنی و صنعت سماع در حضرت معتصم زیاده سخن راندند و سمع خلیفه را بملاحت اصوات و حلاوت نغمات
وی مشتاق ساختند روزی واثق را از حال ابودلف پرسید معروض داشت که مرا بامداد قصد فصد باشد
و در آنحال البته ابودلف با دیگر ندیمان نزد من بپایند امیرالمؤمنین را بوقت حضور انجمع آگاه سازم
چون بامداد ابودلف حاضر گشت فرستادگان معتصم با هدایا و تحف وارد مجلس شدند واثق با ایشان اشارت
کرد که چون بحضرت خلیفه باز گردید حضور ابودلف را اعلام دارید پس زمانی نگذشت که غلامان و خدم رسیدند
و از مقدم خلیفه خبر دادند واثق از جای بجست با ابودلف و همراهان باستقبال شتافت وقتی رسیدند که معتصم
از دهلیز خانه بصحن سرا قدم مینهاد و پس بمجلس در آمد و رخصت داد تا ندیمان واثق هر یک در جای خود قرار گیرند
آنگاه بجانب ابودلف اقبال نمود و گفت یَا قَاسِمُ غَنِّ اَمِیرَ المُؤْمِنِینَ صَوْتاً یعنی برای امیرالمؤمنین لحنی
از الحان تغنی کن ابودلف بدان صنعت که از اشعار جریر در شعر بَانَ الخَلِیطُ بِرَامَتَیْنِ فَوَدَّعُوا اختیار
نموده بود آواز بر کشید معتصم را از آن صنعت نشاطی تمام حاصل آمد و بروی آفرینها گفت پس دراز گوشی
بخواست و بر آن بنشست و راه خانه خویش گرفت و ابودلف را همراه خود ببرد و از آن روز او را در جمع
حاضران خلوت و مصاحبان عیش مقرر داشت و بیست هزار دینار در نوازش وی جود نمود هم
از علی بن محمد نقل است که گفت جدم حکایت کرد که احمد بن ابی دواد زیاده منکر امر غنا بود و در آن باب
همواره بجد ایستاده نهی شدید بظهور میرسانید وقتی معتصم با او گفت یا اباالولید رفیق دیرین تو ابودلف را
مذاقی عذب و صوت حسن ترنم تا چه حد است گفت یا امیرالمؤمنین براستی این سخن مرا باور نیاید حاشا که
ابودلف با آن وفور عقل و کبر سن بتغنی لب گشاید معتصم گفت اینک خود را در پشت پردهٔ پوشیده دار تا من
اینمعنی بر تو مکشوف دارم احمد در وراء ستری بنشست و معتصم ابودلف را احضار داشته بتغنی فرمان داد
آن بیچاره با لحنی شیرین و آهنگی خوش آواز برداشت و زمانی طویل با نواع نغمات و فنون الحان بپرداخت
پس برخصت خلیفه احمد را حاضر ساختند بر حالتی که آثار خشم و کراهت از وجنات او ظاهر بود همینکه چشم احمد
با بی دلف افتاد گفت بد احال کسی را که پس از آنکه سالهای دراز از عمرش بر آمده باشد بدین شغل حقیر قیام کند
ابودلف در عرق انفعال غرق شد و از نهایت خجلت رو بدیوار کرد و گفت اِنَّهُمْ اَکْرَهُونِی عَلٰی ذٰلِکَ
یعنی مرا از در اجبار بدینکار بداشتند گفت هبهم اَکْرَهُوکَ عَلَی الغِنا اَفاَکْرَهُوکَ عَلَی الاِحْسانِ وَالاِصابَهِ
یعنی گیرم خود در اصل تغنی مجبور بودی و اختیار نداشتی آیا در این خوش سرودن و نیک خواندن نیز
بی اختیار بودی گویند ابودلف یکی از ابطال و فرسان بنی عجل بود در جلادت و شجاعت وی اخبار بسیار آورده اند
مسعودی گوید در یکی از معارک دو کس از لشکر خصم بهدوش ایستاده بودند ابودلف بر ایشان حمله برد

ونیزه که بدست داشت چنان در پیکر نخستین فرو برد که از آنسوی دیگری هم بدر شد و هم دو سوار برهم دوخته گشت
ویکباره هر دو از مرکب در غلطیده و جان بدادند بکر بن نطاح که مداح وی بود در این واقعه گفت

قالوا وینظم فارسین بطعنة ... یوم الهیاج وما تراه کلیلا
لا تعجبوا لو ان طول قناته ... میلا اذا نظم الفوارس میلا

یعنی گفتند که ابو دلف را نیروی دلیری چندان هست که در هنگامه حرب بیک طعن دو سوار بهم بدوزد واز کار بیکار
مانده نگردد از این بهادری عجب مدارید چه اگر طول نیزه او تا یک میل بودی در مسافت یک میل سواران بهم دوختی
از تذکره ابن معتز نقل است که از جمله مآثر وی در بسالت و شجاعت آنکه مردی قرقوره نام در بلده اصفهان
و توابع آن بقطع طریق میگذرانید در آنعهد ابو دلف حکومت آن ملک داشت وقتی مال بسیاری بخزانه ابو دلف
میبردند و جمعی برای حفظ و حراست همراه قافله بودند قرقوره از کمین کاروان در آمد و شمشیر در آنجماعت گذارده
جمعی را بکشت و تمامت آن مال ببرد این خبر بابی دلف باز گفتند زیاده خشمگین گشت ولی چون آن سارق عیار را
مکانی معهود و مقامی معین نبود و بیگاه درجائی توقف می جست تدبیر آنکار از عهده اختیار بیرون گردید همی از غضب
برخود به پیچید و تدارک آن دست برد نتوانست کرد تا وقتی چنان افتاد که آن امیر دلیر برای نخچیر بصحرا شد و از دنبال
شکاری مرکب همی تاخت و از همراهان بسی دور افتاد اتفاقا بدامنه کوهی رسید که قرقوره در آنجا بود همینکه چشم قرقوره
بابی دلف افتاد از فراز کوه بزیر آمده با وی در آویخت بیرنگی جلادت استوار و آنچون او را بهماوردی شدید دید در دفع وی
حیلتی اندیشید و در اثناء مناجزت ناگاه آواز بر داشت که ایجوانان از کمین بیرون آئید و این بلای ناگهان از من کفایت
کنید قرقوره چنان پنداشت که ابو دلف با جمعی از بهادران باسترداد اموال آمده از آنروی دل از دست بداد و پای
در بیابان گریز نهاد بو دلف از تعاقب او بتاخت تا راه با وی نزدیک نمود و چنان نیزه بر پشتش فرود آورد که از
سینه اش سر بر زد و از بالای مرکب بخاک افتاده هلاک شد ابو دلف سرش بریده بر نیزه فراز کرد و بمقر خویش
بازگشت قطب الدین اشکوری در محبوب القلوب و علی بن حسین مسعودی در مروج الذهب و عبد الله بن اسعد یمنی
در مرآة الجنان و ابن خلکان اربلی در وفیات الاعیان و جمعی دیگر همگی در نقل این حکایت باندک اختلافی اتفاق
نموده اند که عیسی بن ابی دلف گفت برادرم دلف را از علی بن ابیطالب علیه السلام انحرافی در عقیدت و عداوتی
در ضمیر بود و بسی در مآثر علوی و مناقب مرتضوی قدح میکرد بلکه گاه گاه زبان جسارت دراز نموده بذیل عصمت
آنحضرت مطاعن و مثالب چند اسناد میداد روزی در مجلس نشسته بود در اثناء صحبت یکی از حضار گفت در احادیث
نبویه وارد است که رسول فرمود یا علی لا یحبک الا مؤمن ولا یبغضک الا منافق شقی
ولد زنیة او حیضة یعنی یا علی ترا دوست ندارد مگر کسیکه سراچه خاطرش بنور ایمان روشن باشد و دشمن ندارد
مگر منافقی بدگوهر که بنیاد نهادش از حرام کردد دلف گفت اینحدیث را پایه سند باید استوار باشد چه شما
همگی پایه غیرت امیر در حراست حرم و حفظ ناموس میدانید که در حق هیچیک از پردگیان وی اندیشه ترک عفاف

وتوهم آلایش حرام نرود باینحال مرا بیمانه دل از بغض علی مالامال هست اگر این خبر باطراز صحت آراسته بودی بایستی
شعله این کینه از سینه من سر نزند بلکه مانند روافض و غلاة عقاید سوء در خاطرم جای گیرد عیسی گوید در این گفتگو بودیم
که ناگاه امیر وارد مجلس شد بتعظیمش برخواستیم همینکه در صدر وثاق بنشست گفت مباحثت و مشاجرت شما بشنیدم
حالی گوش فرا دهید تا حق داوری ادا کنم در اسناد این حدیث شریف هیچ جای تامل و مجال توقف نیست و مضمون
آن محض صدق و صرف صواب باشد بخدا سوگند که این دلف هم ولد حیض است و هم زاده زنیه در زمان پیش
وقتی مرا کسالت طبع و انحراف مزاجی عارض گشت و بستر رنجوری من در سرای خواهرم گسترده بود روزی ناگاه
یکی از جواری وی بر من در آمد که جمالی بدیع و منظری زیبا داشت و من همواره سودای وصال وی می پختم چون مرا
نظر براو افتاد مقامی خلوت و سرائی ایمن یافتم خود را حفظ نتوانستم نمود لاجرم از بستر بجستم و دست تعرض بازاری و
دراز کردم گفت ای امیر مرا عادت زنان پیش است اندام خویش بپلیدی حیض آلوده ساز من از شدت شبق خویشتن
داری نیارستم تا آنکه کام خود بگرفتم چون از این چندی بگذشت آثار حمل بر آنجاریه ظاهر شد خواهرم او را
بمن بخشید و این پسر از او پدید آمد دلف را از نقل این قصه حالت دیگرگون گشت و بغض پدر در دل گرفت و زمان
کین و مقام انتقام را منتظر بماند قاضی احمد بن خلکان و غیر وی آورده اند که ابو دلف را چون مرض موت در رسید
حجاب وی مردم را از داخل شدن مانع آمدند روزی او را از شدت وجع اندک تخفیفی حاصل شد با حاجب گفت
آیا از ارباب حاجت و مردم نیازمند کسی بدرب سرای یافت میشود گفت آری ده نفر از سادات خراسان
واشراف آن ملک حضور دارند و چندی از این پیش وارد شده انتظار صحت امیر و رخصت دخول میبرند
و برای ادراک خدمت هنوز بار نیافته اند پس با ضعفی شدید بر بستر بنشست و سادات را احضار نمود چون داخل شدند
اظهار بشاشت نمود و برحق تکریم و تشریفشان قیام کرد و از مفارقت اهل و اختیار غربت سبب پرسید گفتند
ضیق معاش و قلت بضاعت ما را از وطن و سامان آواره ساخت و صیت جود و آوازه همت امیر بدینجا
آورد ابو دلف تا این بشنید با خازن خود اشارت کرد تا صندوقی مملو از زر حاضر ساخت بیست کیسه از آن
بیرون آورد که هر یک مشتمل بر هزار دینار بود و بهر یک از آن ده کس دو کیسه تسلیم داشت و نیز هر کدام را بقدر نفقه
مراجعت بیفزود و گفت این وجه را در مخارج بازگشت مصروف دارید و آن کیسه ها سالما باهل خود برسانید و در جزای
اینخدمت متمنی هستم که هر یک برای من سلسله نسب خود را پدر بر پدر تا امیر المؤمنین علیه السلام و سیده نساء فاطمه
سلام الله علیها بخط خود بنویسید و در پایان آن ورقه بدین عبارت گواهی دهید یا رسول الله انی وجدت
اضاقة وسوء حال فی بلدی وقصدت ابا دلف العجلی فاعطانی الفی دینار کرامة لک
وطلبا لمرضاتک ورجاء لشفاعتک یعنی ای رسول خدا من بوطن خویش در تنگنای فقر
گرفتار گشتم و سخت بد حال گردیدم و از پریشانی نزد ابو دلف عجلی شتافتم وا و دو هزار دینار بمن بخشید در اکرام
کرامت مقام تو میخواست و رضای خاطر ترا میجست و امید شفاعت تو میبرد پس هر یک بدانصفت که گفته بود نوشتند

وبوی تسلیم داشتند با خراسان برنشستند ابودلف آن صفحات بکسی سپرد و وصیت کرد که چون دنیا را بدرود کند آنها را
در میان کفن او گذارند تا در حضرت رسول براکرام ذریت و مودت اولاد وی او را حجتی محکم و سندی متین باشند
چون در آن ایام که از سنه دویست وبیست وپنج یا بیست وشش هجری معدود بود از دنیا درگذشت بازماندگانش
حسب الوصیه آن صفحات را کفنش درج نموده مدفون ساختند از آنجا که دلف بن ابی دلف را از شرح آن داستان
که ابی دلف باز نمود ننگی عظیم و عاری شنیع حاصل گشت و در حیات پدر کار مکافات و کیفر نتوانست راست نمود
پس از فوت ابی دلف آن فرزند ناخلف لسان کذب بر قدح و ذم پدر دراز نمود و در محافل و مجامع نسبی اکاذیب
و مجاعیل منتشر ساخت چنانکه محمد بن علی قوهستانی گوید روزی دلف برای من نقل کرد که شبی در واقعه دیدم
که شخصی بر من درآمد و گفت اَجِبِ الامیر بحضور امیر بشتاب پس از جای برجستم و با وی همراه شده همی برفتیم
تا آنکه بخانه بس خوفناک و سهمگین درآمدیم که مانند بیابان وحش از جنس بشر خالی بود آنگاه از آنجا با نردبانی که نهاده بود
بر غرفه مهیب صعود نمودیم که بر دیوارهای آن علامات آتش پیدا بود و در زمینش آثار خاکستری بنظر میرسید ناگاه
پدرم ابی دلف را عریان دیدم که سر خود در میان دو زانوی خویش نهاده همینکه چشمش بر من افتاد مانند کسانیکه استفهام
نمایند گفت دلف گفتم آری خود فرزند تو دلف هستم پس این دو بیت انشا کرد

أَبْلِغَنْ أَهْلَنَا وَلَا تُخْفِ عَنْهُمْ — مَا لَقِينَا مِنْ بَرْزَخِ الْخَنَّاقِ
قَدْ سُئِلْنَا عَنْ كُلِّ مَا قَدْ فَعَلْنَا — فَارْحَمُوا وَحْشَتِي وَمَا قَدْ أُلَاقِي

یعنی آنچه من در برزخ گلوگیر کشیدم با اهل وعشیرتم بازگوی واز هیچکس پوشیده مدار از اعمال و افعال هرچه در عهد حیات
بجای آوردیم جمله را از ما سؤال نمودند مسئول آنکه مرا در این وحشت و گرفتاری فراموش مدارید و بر من رحمت آورید
آنگاه گفت آیا آنچه گفتم نیک فهم کردی گفتم آری پس این دو شعر دیگر انشا نمود

فَلَوْ كُنَّا إِذَا مِتْنَا تُرِكْنَا — لَكَانَ الْمَوْتُ رَاحَةَ كُلِّ حَيٍّ
وَلٰكِنَّا إِذَا مِتْنَا بُعِثْنَا — وَنُسْأَلُ بَعْدَهُ عَنْ كُلِّ شَيْءٍ

یعنی اگر ما را پس از مرگ بر حال خود باز گذاشتندی هرآینه مرگ آسایش هر ذیحیات و راحت هر گرفتار بودی ولی دریغ
که چون در زیر خاک بخوابیم در حال بخیزیم و از هر خیر و شر مسئول آئیم پس دیگر باره گفت آیا آنچه گفتم نیک فهم کردی
گفتم آری و از خواب برجستم

اَلشَّیخ جمال الدّین ابواسحق ابراهیم بن علی بن یوسف الشیرازی

از مشاهیر علماء عامه و اعیان فقهاء شافعیه است سلسله نسب مجدالدین محمد بن یعقوب فیروزآبادی صاحب قاموس
بچند فاصله با وی متصل گردد چنانکه در ترجمه او یاد کنیم در چندین صناعت از فنون علمیه استاد عهد خود بود جماعتی
او را بدقت نظر و علو خیال و جولان فکرت موصوف دارند و ارباب حدیث وی را در مراتب وثاقت و صحت روایات
و اتقان اسانید یکی از اساتید شمارند علما اصول از افادات و تحقیقاتیکه در مصنفات او مندرج است

جهابذه فرقه فقهاء در استنباط احکام و استخراج تألیف و تفریع فروعش مسلم دانند سلسله صوفیه وی را از مشایخ و اکابر خود
معدود دارند و گویند شیخ ابواسحق هم بر کسوت فقر دست یافت و هم بر مسند فقه پا نهاد طریقت و شریعت را
جامع شد ظاهر و باطن را آراسته کرد وظایف شرع با ریاضات سلوک فراهم نمود مناقب و مدایح وی در عبارات
مصنفین و کلمات افاضل بسیار است مصنف کتاب مستظهری گوید شیخنا ابواسحق حجة علی ائمة العصر
موفق حنفی گوید الشیخ ابواسحق امیر المؤمنین فیما بین الفقهاء محب الدین بن نجار در ذیل تاریخ بغداد گوید هو امام اصحاب
الشافعی و من انتشر فضله فی البلاد و فاق اهل زمانه بالعلم والزهد اکثر علماء الامصار من تلامذته
یعنی ابواسحق شیرازی پیشوای کسانی است که از مذاهب اربعه بر طریقت شافعیه روند فضل و دانش او در اقطار
بلاد و آفاق عالم انتشار یافت و در مراتب علم و معرفت و مقامات ورع و زهد بر تمامت معاصرین خویش فایق گشت
بیشتر علماء آن عهد شاگردان وی بودند و از پرتو افاضات و افادات او تربیت یافتند در سال سیصد و نود و سه
یا نود و پنج یا نود و شش هجری علی الاختلاف در فیروزآباد از مادر بزاد در مولد خویش نمایش یافت و چون برحسب
مشیت الهیه دواعی کسب هنر و بواعث تکمیل وجود در خمیره سرشت و بنیاد نهادش نهاده بود همینکه زمان
تمیز و رشد ادراک نمود در طلب علم و تحصیل کمال از موطن اصلی ارتحال جسته در سال چهارصد و ده هجری
وارد دارالعلم شیراز گردید و پس از تمهید مقدمات ادبیه و انجام مبادی فقه برای اکتساب نوامیس شرع
و معرفت افعال مکلفین در مجامع خداوندان فقاهت و مدارس دانشوران فروع آغاز مراودت کرد در زمانی
در تحت حجر تحقیق و تدریس ابوعبدالله محمد بن عبدالله بیضاوی نشست و مدتی در جمع مستفیدین و تلامذه ابی احمد
عبدالوهاب رامین درآمد تا آنکه وی را در استنباط حکم الله از ادله تفصیلیه و استخراج فتوی از مدارک مقرره خبرتی لایق
و بصیرتی وافی حاصل گشت و خود را از مدرسین شیراز و فقهاء آن ملک بی نیاز یافت پس ببلده بصره هجرت نمود
یکچند در آنجا اقامت جست و در آن مدت پیوسته بخدمت مدرس خوزی که مرجع طلبه علوم و محصلین فضایل بود میرسید
و مشکلات مسائل و معضلات مطالب بر رای ثاقب آن استاد فرزانه عرضه میداشت و از فروغ خاطر
وقاد وی تیرگی شبهات بر او منجلی میشد آنگاه راه دارالسلام گرفت و در سال چهارصد و پانزده بدان ملک
وارد شد و در آنجا از اساتید هر صناعت و مشایخ هر فن بر حسب مأمول حاضر یافت پس در انواع علوم
در خدمت اعیان افاضل تلمذ کرد و هیچ گونه از تحصیل سر بر نتافت و هر گونه ریاضت و زحمت
بر خود هموار میساخت در اقتناء مآثر و اخذ فضایل چندان حریص آمد که هر روزه چون از مدرس استاد مراجعت
کردی درس آن روز یکصد بار تکرار نمودی غالب استفادت و تربیت وی ببغداد در محفل قاضی ابوالطیب
طبری بود زیرا که بر ملازمت مدرس و مواظبت خدمت آن دانشمند ماهر بیش از دیگر مدرسین دارالسلام
اهتمام نمود چنانکه یافعی در مرآت الجنان گوید که ابواسحق در کتاب طبقات الفقها که از تألیفات اوست
ده نفر از مشایخ و اساتید خود نام برده ولی آنکس که انتساب ابواسحق با او اشهر و اشتغالش در محضر او بیشتر بود

قاضی ابو الطیب طبری است ابن خلکان در وفیات الاعیان آورده که ابو اسحق در مدرس ابو الطیب بنیابت می نشست
و بر اصحاب وی درس استاد تقریر میکرد بالجمله پس از سنین چند که در شداید غربت و مشقت تکمیل بسر برد در بسیاری از
علوم مانند فقه و اصول و کلام و حدیث و تصوف مهارتی تمام یافت و بر دقایق مسایل و نکات مباحث و لطایف
خبیر و آگاه گشت و ریاست مذهب در آن عهد بر وی مسلم شد و آستان آن فقیه دانشمند محط رحال رجال
گردید فقرا و مرتاضین و متصوفه و سالکین از اقطار بلاد اسلام و اکناف ممالک محروس در حلقه وی گرد آمدند
سمعانی از او حکایت آورده که گفت وقتی در عالم واقعه بفیض مشاهدت و سعادت زیارت حضرت مقدس
نبوی صلعم فایز شدم در حالتی که دو نفر از اصحاب در خدمت آنجناب حاضر بودند پیش دویدم و معروض داشتم
که ای رسول اکرم پدر و مادرم فدای تو باد اخبار بسیار بوساطت صحابه و رواة تابعین از لسان مبارک
بمن رسیده و تمام آنها را فروغ سینه و ضیاء خاطر قرار داده ام و در بازار دین حنیف در انتشار و ترویج لآلی
اخبار بسی رنجها برده ام و طالبان نوامیس شرع مطهر و سالکان طریقه حقه را بروایت و نقل آنها هدایت
و ارشاد نموده ام مأمول و مسئول آنکه رحمت عالمیان بر این کمین خادم آستان نبوی منت آورد و از مکنونات
حکم ربانیه بحدیثی از شرایف آثار لب گشاید تا آن حدیث را بی دخالت اغیار و توسط بیگانگان از زبان
معجز بیان اصغا نموده روایت آنرا وسیله مباهات و مایه افتخار قرار دهم و در میان سلسله محدثین بدین
موهبت عظیم امتیاز یابم همینکه آنحضرت التماس و تضرع من نگریست مرا باین مضمون حقایق مشحون مخاطب
ساخته فرمود یا شیخ مَنْ اَرَادَ السَّلَامَةَ فَلْیَطْلُبْهَا فِی سَلَامَةِ غَیْرِهِ مِنْهُ یعنی هر آنکس طالب
سلامت باشد و خود را همواره آسوده خواهد سلامت خود را در سالم بودن دیگران از او طلب کند و کسی را
از خود رنجیده ندارد و بکس آزار نرساند تا بهی روزگار براحت گذراند و در بستر سلامت آسوده بخوابد گویند
ابو اسحق از این واقعه همواره مسرور و مبتهج بود و پیوسته بلسان فخر و مباهات اظهار میکرد که رسول الله مرا شیخ
نامیده و بخطاب یا شیخ سرافرازم داشته صاحب آثار البلاد در عداد اخبار ورع و تقوی وی گوید نقل است
که ابو اسحق وقتی دو گرده نان بکسی داد تا در بهای دو مرغ مصروف دارد و مقرر داشت که فلان قرص مخصوص را
ثمن مرغی از فلان صنف معین قرار دهد و همچنان قرص دیگر را در قیمت طیری از صنف دیگر بکار برد وکیل
شیخ را وقتی که ببازار درآمد اشتباه و التباسی در آن باب حاصل گشت که آیا سفارش وی بچه نحو گذشت
و تعیین هر قرص در ازاء کدام مبیع بود پس بهر قسم که اتفاق افتاد دو مرغ بخرید و بخدمت شیخ معاودت نمود
شیخ گفت آیا رعایت آن تعیین که سفارش رفت در بیع نمودی گفت لا والله آن معنی از خاطرم محو شد
و هرچه تأمل کردم بیاد نیاوردم و این دو مرغ کیفما اتفق ابتیاع نمودم شیخ چون از وقایع معامله آگاه شد
گفت ابعد ان همین ساعت ببازار شو و مرغها بصاحب آنها رد نموده بها بستان و باز گرد زیرا که از آنچه
من بر تو مقرر نموده بودم مخالفت ورزیدهٔ و این گونه بیع بر من مباح نباشد چه در خصوصیات معین و قیود مشروط

خیانت رفته و عقد بر حسب اراده مالک واقع نگشته و از این راه در صحت معامله و حلیت مبیع اشکال رود و نیز
حکایت کنند که ابو اسحق روزی با یکی از اصحاب خود از راهی عبور میداد و در معبر ایشان سگی خوابیده بود
مصاحب شیخ بدان حیوان بانگ زد که از راه برخیز و از معبر مردم دور شو ابو اسحق بر وی عتاب کرد و گفت
یا هذا ترا نرسد که آن حیوانرا منع کنی و از جائیکه خفته است بجرانی زیرا که شوارع مشترک و معابر عام خاص
مردمان نباشد بلکه انسان و غیر انسان در آنها با هم شریکند و هر فرد از افراد حیوانات و اشخاص مردمانرا
بر سبیل اشاعت در آن طرق حقی مقرر است و از اینجهة هیچیک دیگری را از عبور و مرور و استیفاء انتفاعات
مخصوص دفع نتواند نمود نقل است که شیخ ابو اسحق از خصلت انصاف نصیبی وافر داشت و چنانکه دیگر معاصرین
و ابنای صناعت را رسم دیرین بر تعصب و اغماض است او بر خلاف عادت کهن در هر سخن داد انصاف
دادی و از جاده حق و منهج صواب انحراف نجستی چنانکه وقتی از وی مسئله استفتاء نموده بودند و او جوابی
بی سابقه تأمل و تقدیم مراجعت مرقوم داشته بر خطا رفته بود اتفاقا مکتوب شیخ بدست امام ابو نصر بن صباغ
در افتاد و او همواره در شؤونات پیشوائی و رسوم ریاست با ابو اسحق سر همسری بودی و در میزان
اعتبار با آن شیخ بزرگوار هم سنگ و هم عیار آمدی همینکه ابن صباغ بر لغزش و خطای شیخ واقف شد با صاحب
ورقه گفت نزد این مفتی باز گرد و بگوی که در آنچه نوشته تجدید نظر کن و دیگر باره در این مسئله تأمل نمای
پس آنمرد بر حسب دلالت ابن صباغ خدمت شیخ برگشت و ماجری باز گفت شیخ بمحض وقوف بر خطای خود
خامه بر داشت و در ذیل فتوای سابق نوشت که اَلْحَقُّ مَا قَالَهُ الشَّیْخُ ابْنُ الصَّبَّاغِ وَاَبُو اِسْحٰقَ الْمُخْطِیُٔ
یعنی حکم حق و فتوای صحیح آنست که ابن صباغ گفته و ابو اسحق در اینباب بر خطا بوده ارباب سیر آورده اند
که شیخ ابو اسحق در محضر خواجه نظام الملک مزید تقرب و علو منزلت امتیاز تمام یافت و در حضرت آن وزیر
هنر پرور زیاده محل وثوق و اعتماد گردید چون در سال چهار صد و پنجاه و نه از هجرت نبویه مدرسه
نظامیه عمارت کرد و بنیاد آن بنای عظیم بانجام رسانید تدریس آنجا را بعهده شیخ ابو اسحق حوالت
نمود و آن استاد بزرگ را برای تعلیم محصلین و تربیت مشتغلین بگماشت نخستین روز در ساعتی سعد
و زمانی میمون بساط تدریس گستردند و منبر تعلیم نهادند و ساکنان مدرسه و طلبه علم از هر گوشه و کنار در آنجا
حاضر گشتند و بگرد یکدیگر نشستند جمعی کثیر از اعیان دولت و امراء بغداد محض تهنیت و اداء رسوم
در قطار تلامذه منظوم آمده هر یک مقامی معلوم قرار گرفتند و جملگی انتظار بر باب مدرس دوخته همی
مترصد بودند تا کی حضرت شیخ در آید و بر عرشه منبر قرار گیرد پس مدتی مدید و زمانی دراز بانتظار گذشت
و از قدوم ابو اسحق اثری پدید نگشت و مردم مجلس از آمدن او یکباره مأیوس شدند و گفتند مگر شیخ را
از قبول این منصب ندامتی پیش آمده و از جلوس این مسندش کراهتی پدید گشته چون نقض عزیمت و حرف
نیت وی بفراست دریافتند ابو منصور بن یوسف و عمید ابو سعد که مشرف مدرسه بود با یکدیگر متفق

وهمداستان شدند که امر تدریس بر ذمت امام ابونصر بن صباغ موکول دارند و هم در ساعت ویرا به رسم حاضر آورده
نگذارند تا مردم مجتمع بدون درس پراکنده شوند که این معنی در نظر وزیر و دیگران زیاده منکر و ناپسند باشد
بلکه منشاء تطیر و سوء تفأل گردد و دلیل قلت مبالات و عدم کفایت مباشرین آید پس ابومنصور در حال
نزد ابن صباغ رفته او را از صورت واقعه آگاه ساخت و هرگونه اطمینان قلب و استحکام عهد بظهور رسانید
که امر تدریس مدام بروی استقلال یابد و هیچگاه از وی منتزع نگردد و احدی در امضاء نظام الملک رخنه اخلال
انداختن نتواند ابن صباغ بضمان و میثاق ابومنصور اعتماد کرده بر مدرس درآمد و القاء درس نموده
لختی از هر باب سخن راند آنگاه از منبر فرود آمده اهل مجلس متفرق شدند اما فسخ عزیمت شیخ ابواسحق را گویند
سبب آن بود که بوقت موعود از خانه خود بیرون آمده آهنگ نظامیه کرد چون اندکی راه در نوشت در اثناء
طریق کودکی از پیش روی وی درآمد و گفت أَيُّهَا الشَّيْخ كَيْفَ تُدَرِّسُ فِي مَكَانٍ مَغْصُوبٍ
یعنی ای شیخ آیا در زمین غصبی چگونه درس خواهی گفت شیخ همینکه این سخن بشنید عنان عزیمت برتافته
روی از طریق مدرسه بگردانید و خود را در کنجی مختفی و مستور داشت تا مگر ثقل آن تکلیف نامشروع از عهده
وی برگیرند و روزانه دیگر در مسجد خود که در باب المراتب بود مجلس افادت و تدریس بیاراست
و بر آن شد که جمیع شاگردان و تربیت یافتگان وی هر روزه در آن مسجد فراهم شده تحقیقات او را
اصغا نمایند ولی آن جماعت را غالباً خاطر از شیخ برنجیده بر ترک درس نظامیه خشم گرفتند و استاد را
پیغام فرستادند که اگر در فسخ عزم خویش بجد ایستاده پای در این بساط ممهد و منبر آماده نگذاری البته
همگی در حوزه ابن صباغ درآئیم و در جمله اتباع و مستفیدین وی داخل شویم و هم از آنطرف چون خبر اعراض
شیخ و تدریس ابن صباغ در حضرت نظام الملک معروض افتاد سخت در غضب شد و زبان تشنیع بر عمید
ابوسعد دراز کرد و گفت همانا از در حسد و سابقه بغضی که او را با ابواسحق بوده ویرا از تدریس باز داشته
و ابن صباغ را بمقام او گماشته عمید ابوسعد همینکه این بشنید از پی ترضیه ابواسحق بخانه وی رفت و انواع
ضراعت و التماس بظهور آورد و قضیه اتهام خود را در نزد وزیر بر او مکشوف داشت و گفت اگر در اندیشه خود
یکرای باشی و ملتمس من اجابت ننمائی بیم آن است که وزیر نظام الملک در سیاست این واقعه گذشته از مال
مرا بجان آسیبی رساند زینهار در صرف خیال و مخالفت آهنگ نخستین ابرام مفرمای و بقبول زحمت تدریس
بر من منت گذار و خاطر خواجه با جمعی از چاکران خدمت و انبوهی از طالبان علم مسرور دار پس ابواسحق
زمانی تأمل کرد و پشت و روی آن سخنان نیک بنگریست و نیز مرجحات و مصالح دیگر بنظر آورده آن
امر دیگر بار در عهده گرفت و پس از بیست یوم که ابن صباغ وظائف تدریس و تکالیف آن شغل بپای برده
بود معزول شده ابواسحق بجای وی منصوب گشت و خواجه نظام الملک از عمید ابوسعد شاکر و خوشنود
شده ویرا بحسن کفایت و رزانت رای بستود آورده اند که ابواسحق را عقیدت بر خبثیت بعضی از آلات

آن مدر

آن مدرسه راسخ بود و از پیروی همینکه نوبتیان شرع بانگ اذان بر میداشتند و هنگام اداء فریضه نماز و قضاء حق عبادات
میرسید شیخ بیدرنگ از فضای نظامیه بیرون شدی و در مسجدی که بقرب مدرسه بود فریضه ادا نمودی آنگاه بمدرسه عود کردی
مورخین در شرح اخبار و بیان سیرت خواجه نظام الملک آورده اند که خواجه مردی پاکیزه اعتقاد و رقیق القلب بود
و غم آخرت بیش از اندوه دنیا داشت نوبتی بخاطرش رسید که در وضع رفتار و کیفیت سلوک خویش نسبت برعایا
و زیردستان محضری نویسد و با نقوش اسامی صلحا و علماء ثقات و خطوط اعیان و اشراف امت آنرا مسطر کرداند
و پس از وفات وی آن محضر در کفنش درج نموده در قبر نهند پس ائمه دین و قضاة مسلمین هر یک اسامی گواهی خویش
در حسن سیره و ترویج سنن و کرائم اخلاق خواجه در آن محضر ثبت نمودند چون آن ورقه نزد ابواسحق بردند در مقام
شهادت این کلام نفیس و عبارت شریف مرقوم داشت خَيْرُ الظَّلَمَةِ حَسَنٌ یعنی نظام الملک بهترین ستمکاران است
آنگاه در ذیل این کلمه لطیفه نوشت کتبه ابواسحق همینکه خواجه تحمل شیخ مطالعت کرد آغاز ناله نمود و زار زار
بگریست گفت هیچیک از علما چون ابواسحق از روی صدق و راستی نگاشته و گواهی خود از شوائب خطرات
و آلایش دواعی نپیراسته گویند پس از رحلت نظام الملک او را در واقعه دیدند و از کیفیت مآل حالش پرسش
نمودند گفت خدایتعالی بواسطه آن کلمه صدق و شهادت حق که ابواسحق درباره من نوشته بود بر من رحمت
آورد و از تمام معاصی و گناهان من درگذشت عبدالله بن سعد یمنی در تاریخ مرآت الجنان آورده وَالْعُهْدَةُ عَلَى
الرَّاوِي که چون القائم بامر الله عباسی از فانی بدرود کرد مردم دار الخلافه اتفاق نمودند که تعیین خلیفه بر عهده
شیخ ابواسحق موکول باشد هر کس را که او شایسته خلافت داند و پاس حدود اسلام و حراست ثغور شرع
بر عهده کفالت و کفایت آن حوالت کند همگی او را خلیفه برحق دانسته قلاده طاعتش بر گردن نهیم ابواسحق برای
اصلاح احوال جمهور و رعایت رعایای ملک مقتدی بامر الله را از هر کس شایسته تر یافته ویرا بر حسب لیاقت
و اهلیت اختیار کرد مقتدی بامر الله بدانصفت که در تاریخ ابن کثیر شامی مسطور است در روز آدینه سیزدهم شهر
شعبان از سال چهارصد و شصت و هفت هجری پیراهن سفید پوشیده و عمامه سفید بر سر نهاده در موضعی که
بدار الشجره معروف بود بر سریر خلافت جلوس نمود نخستین کسی که از اعیان با او بیعت کرد شریف ابوجعفر ابی موسی
الحنبلی بود و در وقت بیعت این مصراع از فخریات سموئل بن عادیاء یهودی انشاد کرد
إِذَا سَيِّدٌ مِنَّا مَضَى قَامَ سَيِّدٌ از شکوه آن مجلس عالی و مهابت آن انبوه عظیم مصراع ثانی فراموش کرد
و از این سبب آثار اضطراب و انفعال بروی ظاهر شد خلیفه امیعنی دریافت آنچه شریف از یاد برده بود
او خود بزبان آورد و گفت قَؤُولٌ بِمَا قَالَ الْكِرَامُ فَعُولُ و این تفرس خاطر و حدس ثاقب از مقتدی موجب
وقعی عظیم گردید و در قلوب حاضران بیعت بر مکانت قبولش افزوده گشت پس هر یک از رجال دار الخلافه
و ارکان ملک محروس مانند موید الملک ابن نظام الملک و فخر الدوله بن جهیر و پسر او عمید الدوله شرط بیعت و رسم
پیمان استوار کردند و از اعیان علما و فحول مشایخ شیخ ابواسحق شیرازی و شیخ ابونصر صباغ شافعی و شیخ ابومحمد حنبلی

دست بیعت در کف مقتدی نهادند و ربقهٔ امتثال اوامر و طاعت فرامین وی در عهده گرفتند آنگاه شیخ ابو اسحق و دیگر اعیان و علما و قضاة و اشراف بالتمام بر مقتدی اقتدا نموده نماز پسین بگذاردند یافعی گوید چون ابو اسحق در تعیین مقتدی خبرت انتقاد و حسن اختیار بکار برد و برحسب مأمول مردم رفتار نمود یکی از شعراء عصر او را مدیحی بلیغ شایان گفت که این دو بیت از آن است

لِلّٰهِ اِبْرٰاهِیمُ اَیُّ مُحَقِّقٍ ‌ ‌ صَلِبٌ اِذَا دَبَّ الْبَصِیرُ لَانَا
فَحَالُهُ مِنْ زُهْدِهِ وَمَخَافَةٍ ‌ ‌ لِلّٰهِ قَدْ نَظَرَ الْمَعَادَ عِیَانَا

یعنی ای شگفت که ابو اسحق چه خداوند نظری دقیق و صاحب فکری عمیق است که هرگاه ارباب بصیرت را در عقد همم سستی و فتوری پدید آید وی را گوهر کمال با سختی و صلابت آراسته باشد چون در پایه ورع و زهد و خوف و خشیتش تأمل کنی چنان پنداری که او هنگامهٔ روز بازپرس بچشم خود نگریسته و گیرودار نشور خلایق برای العین مشاهدت نموده شیخ عز الدین ابن اثیر جزری و دیگر مورخین در مؤلفات خود آورده اند که مقتدی بامرالله را از ابو الفتح بن ابی اللیث که او را عمید عراق گفتندی رنجشی عظیم در خاطر پدید آمد چه از وی بر اصحاب و حواشی مقتدی و حاضران موقف خلافت آزار بسیار و مکروه بیشمار میرسید و پیوسته کار در میان اتباعت و عمید بخصومت و معادات میرفت خلیفه صلاح وقت در آن دید که در اینباب بر سلطان ملک شاه سلجوقی و وزیر او خواجه نظام الملک مکتوبی نوشته بصحابت رسولی فرزانه و سفیری چرب زبان نزد سلطان گسیل دارد در میان تمامت رجال دولت و ائمهٔ ملت کسی را که در خور انجام این خدمت بزرگ و شایستهٔ کفایت این مهم عظیم باشد جز شیخ ابو اسحق بنظر نیاورد پس فرمان داد تا او را در خلوت انس حاضر ساخته و محفل از وجود نامحرمان بپرداختند آنگاه مکنون ضمیر آشکار نمود و او را از رموز سفارت و رسوم رسالت آگاه ساخت و مطالبی که در نظر داشت بتمامها شرح داد یافعی در اینمقام کلامی آورده که از حلیهٔ قبول عاطل بلکه درایةً و روایةً از درجهٔ صحت نازل است گوید همینکه مقتدی داستان سفارت با شیخ در میان آورد شیخ بموجب حزم و تیقظ شرط فرزانگی و هوشمندی بجای آورده گفت مرا که از آستان خلافت بیارگاه سلطنت پیام گذاردن پیش آمده نخست شناختن شخص همایون امیرالمؤمنین باید آنگاه مراتب مطالب بالمشافهه اصغاء نمودن وَمَا یُدْرِینی اَنَّکَ اَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ وَلَمْ اَرَکَ قَبْلَ هٰذَا قَطُّ یعنی از کجا دانم که تو خود امیرالمؤمنین باشی بر حالتی که تاکنون ترا هرگز ملاقات نکرده ام مقتدی را این احتیاط و تثبت خوش افتاده بتبسم لب گشود و از حاضران درگاه و مقربان حضرت چند کس که شیخ را با سامی و اشخاص ایشان معرفت بود احضار داشته همگی خلیفه را معرفی نمودند و گواهی دادند که او خود مقتدی بامرالله امیرالمؤمنین است چون شیخ از اینکه خاطر مطمئن ساخت بر وظایف تکالیف سفارت بپرداخت و کیفما کان شیخ ابو اسحق در تاریخ چهارصد و هفتاد و پنج هجری از دار السلام بیرون آمده راه ملک عجم گرفت و در آن سفر جماعتی از اعیان افاضل بغداد و اکابر ارباب علم با شیخ همراه گشتند و محض مزید حشمت و جلال و فر و شوکت و شکوه بملازمت رکاب او مأمور آمدند مولانا قاضی زاده تتوی در تاریخ الفی گوید که شیخ ابو اسحق

در اثنای طریق بهر شهر از بلدان اسلام نزدیک میشد اهالی آن بلد از بزرگ و کوچک و مرد و زن باستقبال او بیرون میآمدند و رکاب وی را می بوسیدند و خاک پای استرش برای تیمن و تبرک بر میداشتند و در وقت عبور او ببازارها اهالی سوق از مردم صنایع و اهل حرف آنچه مقدور ایشان بود بر شیخ نثار میکردند چنانکه در هنگام ورود ساوه جماعت خبازان قرصهای نان و میوه فروشان اقسام فواکه و حلوائیان الوان حلواها بر محفهٔ او نثار نمودند هر چند شیخ ایشانرا از آن معنی منع میفرمود اصلا ممتنع نمیشدند و چون گذارش ببازار کفشدوزان افتاد ایشان کفشهای کوچک که باکمال زیبائی و نزاکت برای اطفال میدوختند چندان از اطراف و جوانب محفه بریختند که از حیز حساب بیرون بود گویند علما و فقهای آن بلد هر یک تمنا داشتند که ابو اسحق در وثاق وی قدم گذارد و او را بدین اختصاص امتیاز بخشد پس یکان یکان عرض سرای نمودند و خواستار نزول شدند شیخ محض اظهار تسویت و اجتناب از ترجیح مسئول هیچیک قرین قبول نساخت و در منزلی جداگانه ورود نمود شیخ عز الدین ابن اثیر در کامل التواریخ آورده که چون ابو اسحق بشهر بسطام رسید سهلکی که امام مشایخ صوفیه بود باستقبال بیرون آمد همینکه ابو اسحق خبر قدوم وی بشنید با پای پیاده او را پذیره نمود وقتی که سهلکی شیخ را بدید فی الحال خود را از اسب در انداخته بتقبیل دست شیخ مبادرت کرد و ابو اسحق در دم پای سهلکی را بوسه داد و بر جای خود جنبانید و خود بزانوی ادب پیش روی او بنشست پس از ساعتی که در مراسم اظهار خوشوقتی و خورسندی گذشت سهلکی ابو اسحق را بقدری از گندم که بقول او از شیخ طریقت بویزید بسطامی باقی مانده بود ضیافت کرد ابو اسحق از آن رزق مبارک و طعام طیب بسیار اظهار بشاشت و خوشحالی نمود و از آنجا برنشسته طریق نیشابور در نوشت وقتی که بآن سواد اعظم که در آنعهد کرسی ممالک محروس و پایه سریر سلطنت بود در راه نزدیک نمود و خبر وصول وی بسمع امام الحرمین ابو المعالی جوینی رسید محض تعظیم شعائر الله و تشریف مقدم شیخ با شکوهی لا اندازه و کثرتی غیر محدود به پیشباز برآمد و در تکریم و توقیر وی زیاده مبالغت جست چنانکه غاشیهٔ مرکب شیخ بر دوش افکنده پیشاپیش او همی شتافتی و هر گونه مباهات بدینمعنی بظهور آوردی ابو اسحق نیز جانب امام الحرمین مرعی داشته در ملا مردمان او را بدین مضمون شایان مخاطب داشت که یَا مُفِیدَ اَهْلِ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ اَنْتَ الْیَوْمَ اِمَامُ الْاَئِمَّةِ الغرض چون باردوی سلطان ملکشاه در آمد سلطان کمال تجلیل و تعظیم در حق وی مرعی داشت و تمام مقاصد و مطالبی که از جانب خلیفه رسالت نمود بحسن انجاح مقرون ساخت خواجه نظام الملک نیز از شرایط احترام و لوازم تشریف هیچ فرو نگذاشت و در مجلس خواجه ابو اسحق را با ابو المعالی مکرر صحبت افتاد و سخن بمباحثات علمیه انجامید طرفین در حضرت وزیر داد فضل و هنر بدادند ولی در هر مجلس عاقبت ابو اسحق بر امام الحرمین غالب آمد و این فیروزی و زبردستی را جهت آن بود که شیخ را برخلاف ابو المعالی در علم جدل و آداب بحث یدی طولی بود و در فن معارضت و صناعت مناظرت خبرتی تمام و بصیرتی بکمال داشت ولی امام الحرمین خود با ابو اسحق گفتی بخدا سوگند که در این مباحثات و مشاجرات بتعمق نظر و غزارت علم بر من فائق گشتی بلکه

بنیروی صلاح و قوت ورع مر الزام داوی بالجمله ابو اسحق پس از زمانی رخصت انصراف یافته از نیشابور بر آمد و هنگام خروج در ترویج و تعظیم امام الحرمین با مردم آن ملک چنان گفت که تمتعوا بهذا الامام فانه نزهة هذا الزمان یعنی از وجود این پیشوای خویش بهره گیرید که او بدین عهد پیراسته معایب و آراسته مناقب است زمانیکه بدار الخلافه معاودت نمود مقدمات سفارت وی بالتمام نتایج سودمند بخشید و آن مقصود که از ارسال و انفاد وی منظور بود حاصل آمد و دست تعدی عمید عراق از منتسبین و متعلقین خلافت کوتاه کرد و چون در هیچ باب از هوای خاطر و میل باطن خلیفه تخلف نتوانست ورزید همانا ابو اسحق را طبعی سخن سنج و لسانی شعر پرداز بود در فنون نظم ابیات ملیح و اشعار فصیح دارد این دو بیت در مذمت ارباب وفا و قلت اخوان صفا پرداخته

سَئَلْنَا النَّاسَ عَنْ خِلٍّ وَفِیٍّ   فَقَالُوا مَا اِلَی هٰذَا سَبِیْلٌ
تَمَسَّكْ اِنْ ظَفَرْتَ بِذَیْلِ حُرٍّ   فَاِنَّ الْحُرَّ فِی الدُّنْیَا قَلِیْلٌ

یعنی مردم را از دوستی باز پرسیدم که رسم اخوت و صدق بشناسد و شرط فتوت و وفا بجای آرد گفتند زنهار بیهوده سؤال مکن که هرگز بمقصد راه نیابی و اگر احیاناً در تمام جهان بجوانمردی دست یافتی دامنش از کف مگذار که جوانمرد در عالم زیاده کمیاب و عزیز الوجود است و این دو بیت در طعن و تعریض یکی از ارباب احکام و اصحاب تنجیم بنظم آورده

حَكِیْمٌ یَرَی اَنَّ النُّجُوْمَ حَقِیْقَةٌ   وَیَذْهَبُ فِی اَحْكَامِهَا كُلَّ مَذْهَبِ
یُخَبِّرُ عَنْ اَفْلَاكِهَا وَبُرُوْجِهَا   وَمَا عِنْدَهُ عِلْمٌ بِمَا فِی الْمُغَیَّبِ

یعنی همانا دانشوری است که دعوی اختر شناسی و لاف ستاره شماری باطراز صدق و نقش حقیقت مقرون پندارد و در استخراج احکام و استنباط حوادث امعان نظر بکار برد و از جانب افلاک و بروج آسمانی ترهات گوناگون و خرافات رنگارنگ لب گشاید بر حالتی که او را از علم غیب که خاص واجب الوجود است نصیبی نباشد و در حجاب مغیبات هیچ راه پی بردن نتواند شیخ ابو بکر محمد بن ولید طرطوشی گوید در بغداد شاعری بود که عاصم نام داشت و این دو بیت در مدح شیخ ابو اسحق سروده

تَرَاهُ مِنَ الذَّكَاءِ نَحِیْفَ جِسْمٍ   عَلَیْهِ مِنْ تَوَقُّدِهِ دَلِیْلٌ
اِذَا كَانَ الْفَتَی ضَخْمَ الْمَعَالِی   فَلَیْسَ یَضُرُّهُ الْجِسْمُ النَّحِیْلُ

حاصل مضمون آنکه ابو اسحق را لاغری اندام و گداختگی جسم از شعله ذکاء و افروختگی ذهن است خود حدت فطانت و توقد خاطرش بدین دعوی گواهی دهد چون مرد را کالبد مآثر کلان باشد و هیکل معالی سطبر تاثیر باریکی جوارح و نازکی اندامش چه زیان رساند ابن جوزی واعظ در تاریخ منتظم گوید زیاده محل شگفتی و جای حیرت است که شیخ ابو اسحق را با آنهمه قبول عامه و علو پایه جلال و وسعت دائره ریاست

مکنت مسافرت حج فراهم نیامد و استطاعت زیارت بیت الله الحرام نیافت و از فر سعادت آن عبادت عظمی محروم ماند محمد بن اسعد از قاضی محمد بن محمد حکایت کند که گفت اِمَامَانِ مَا اتَّفَقَ لَهُمَا الْحَجُّ الشَّیْخُ اَبُو اِسْحٰقَ الشِّیْرَازِیُّ وَقَاضِی اَبُو عَبْدِ اللّٰهِ الدَّامْغَانِیُّ اَمَّا اَبُو اِسْحٰقَ فَكَانَ فَقِیْرًا وَلٰكِنْ لَوْ اَرَادَهُ لَحُمِلَ عَلَی الْاَعْنَاقِ وَاَمَّا الدَّامْغَانِیُّ فَلَوْ اَرَادَ الْحَجَّ عَلَی السُّنْدُسِ وَالْاِسْتَبْرَقِ لَاَمْكَنَهُ یعنی از ائمه عظام و پیشوایان اسلام دو کس را توفیق احرام حج و شرافت اداء مناسک مرزوق نیفتاد یکی شیخ ابو اسحق شیرازی است و دیگری قاضی ابو عبد الله دامغانی اما ابو اسحق را فقدان استطاعت و عدم قدرت مانع آمد ولی اگر باهنگ آن سفر عزیمت نمودی مردم ویرا از ملک عراق تا خاک حجاز بر دوش و گردن خود سوار نموده حمل دادندی و اما قاضی دامغانیرا وفور ثروت و فرط مکنت بدان اندازه بود که اگر خواستی تا تمام آن مسافت را پرند مرتن و دیبای ملون گسترده بر روی آن قطع طریق کند هر آینه قادر و توانا بودی وفات شیخ ابو اسحق در شب چهارشنبه بیست و یکم شهر جمادی الاولی از سال چهارصد و هفتاد و شش اتفاق افتاد و اینواقعه در سرای ابو المظفر بن رئیس الرؤسا که در جانب شرقی بغداد بود روی داد و ابو الوفاء ابن عقیل که از مشاهیر علماء عصر بود بوظایف تغسیل و تکفین او قیام نمود و مقتدی بامر الله در نماز او حاضر شد و دو نوبت بر او نماز گذاردند نخست در باب الفردوس و دیگر در جامع قصر و تکرار صلوة آن فقیه برای آن بود که در دفعه اولی بسیاری از اکابر ملک و اعیان بغداد در تشییع جنازه حضور نداشتند و قتی که بهمگی اجتماع و احتشاد نمودند محض ادراک آن فیض بزرگ و ذخیرت آن فوز عظیم سریر او از دوش مردم برگرفته ثانیاً صفوف صلوة راست کردند و استدراک مافات بجای آوردند آنگاه جنازه بر اکتاف حمل داده در باب ابرز بر زمین نهادند و نعش شیخ را در آنجا بخاک سپردند ابو القاسم بن عبد الله ناقیا او را بدین اشعار عالی مرثیت گفت

اَجْرَی الْمَدَامِعَ بِالدَّمِ الْمُهْرَاقِ   خَطْبٌ اَقَامَ قِیَامَةَ الْاَمَاقِ
مَا لِلَّیَالِی لَا تُؤَلِّفُ شَمْلَهَا   بَعْدَ ابْنِ بَجْدَتِهَا اَبِی اِسْحٰقِ
اِنْ قِیْلَ مَاتَ فَلَمْ یَمُتْ مَنْ ذِكْرُهُ   حَیٌّ عَلَی مَرِّ اللَّیَالِی بَاقِ

خلاصه مراد آنکه این واقعه عظیم و نازله موحش سیلاب سرشک خونین جاری ساخت و قیامت مجاری دموع برپای نمود آیا روزگار را چه رسید که پس از یگانه خویش ابو اسحق پریشانی جمع نگردد و اختلاف حالش بالفت نپیوندد و اگر گویند این انقلاب دهر و تشویش روزگار از آن است که ابو اسحق بمرد مر این سخن باور نیاید چه آنکس را که نام بر جریده دوام ثبت است و نشانش از صفحه روزگار محو نگردد هرگز مرده باشد آورده اند که اصحاب و تلامذه ابو اسحق در مدرسه نظامیه سه روز علی الرسم بتعزیت نشستند و در آن ایام تمام اهل بغداد از وضیع و شریف بدان ماتمگاه در آمده شرط ترحیم و تسلیت بجای آوردند بعد از قضا

مراسم سوگواری مؤید الملک بن خواجه نظام الملک ابو سعد عبد الرحمن ابن مامون متولی را برای تدریس معین نمود
چون اینخبر بسمع نظام الملک رسید زیاده انکار آورده گفت همانا مؤید الملک در این باب کاری نه بر طبق صواب
کرده زیراکه بر حسب تکریم شأن و تجلیل جانب ابو اسحق و رعایت حقوق وی و حراست حدود اسلام و پاس
نوامیس شرع مناسب آن بود که تا یکسال ابواب حجرات نظامیه مسدود باشد و کس در مدرس شیخ قدم
نگذارد حالیکه بر خلاف مراسم ادب ابو سعد را در بساط وی راه داده اند و منصب آن شیخ جلیل القدر
بر و تفویض نموده اند باید بکیفر اینکار ناشایست ویرا از آنمقام معزول داشته آن صابغ را منصوب دارند
که هم در علم و فضل تالی بو اسحق است و هم در زهد و تقوی یافعی حکایت کند که از اهل علم یکی ابو اسحق را بعد از
وفات در واقعه دید برحالتی که اورا جامهٔ سفید در بر و تاجی مکلل بر سر بود گفت یا ابا اسحق این جامهٔ زیبا
و افسر پربها ترا از کجاست گفت این یک تشریف کرامت است که در جزای طاعتم پوشانیدند و این
و آن دیگر دیهیم عزت که بپاداش فقاهتم بخشیدند و یرا تصانیف و مؤلفات بسیار باشد از جملهٔ کتاب تنبیه است
که در علم فقه پرداخته یافعی گوید در زمان ابو اسحق کتاب تنبیه مابین اهل علم انتشاری تمام گرفت و رواجی بکمال یافت
فقهاء معاصرین همگی بتعلیم و تدریس آن اشتغال میجستند و آن صدف پربار چندان جامع لآلی فتاوی و حاوی
فرائد فروع بود که ابو اسحق پس از تالیف آن بدین دعوی تحقیق لب گشود که پس هر کس از من سؤال کند
جوابش از کتاب تنبیه گویم و در هیچباب بهیچ کتاب مراجعت نمودن نخواهم صاحب آثار البلاد آورده که چون شیخ
از تالیف کتاب تنبیه فراغت یافت بپاس آن موهبت بیهمال و شکرانهٔ آن نعمت بیزوال بعدد هر درّ بیکه
در آن درج پرگوهر درج نموده بود دو رکعت نماز گذارد و در حق کسانیکه بشرح معضلات و توضیح مبهمات
آن پردازند دعای خیر لب گشود ابن عساکر گوید یکی از شعراء اهل فضل این اشعار در وصف آن کتاب
و مدح مصنف وی بنظم کشیده

سَقْیاً لِمَنْ صَنَّفَ التَّنْبِیهَ مُخْتَصَراً ‌ ‌ أَلْفاظُهُ الْغُرُّ وَاسْتَقْصَی مَعانِیهِ
إِنَّ الْإِمامَ أَبا إِسْحٰقَ صَنَّفَهُ ‌ ‌ لِلّٰهِ وَالدِّینِ لا لِلْکِبْرِ وَالتِّیهِ
لَهُ عُلُومٌ عَنِ الْأَفْهامِ شارِدَةٌ ‌ ‌ فَحازَها ابْنُ عَلِیٍّ کُلَّها فِیهِ
لا زالَ لِلشَّرْعِ وَالْإِسْلامِ مُنْتَصِراً ‌ ‌ تَذُبُّ عَنْهُ أَعادِیهِ وَتَحْمِیهِ

حاصل معنی آنکه ابر رحمت گرد کار تربت آن فقیه بزرگوار سیراب کناد که کتاب تنبیه تصنیف کرد و هرگونه معانی
عالی در ضمن الفاظی مختصر مندرج ساخت براستی که امام ابو اسحق آن تصنیف شریف محض رضای حق و رواج
دین حنیف پرداخت نه از روی تکبر و اظهار هنر و در آن مجموع مطبوع کشف رموز و حل دقایقی منطوی داشت
که از هر نظر دور و اندیشه مهجور باشند و هر فکرت نکته سنج از فهم کردن آنها عاجز آید طوبی لک ای ابو اسحق که همواره
ناصر اسلام و حامی ملت بودی و دشمنان دین را از حمای شریعت همی دفع میدادی و دیگر از تصنیفات شیخ

کتاب لمع و شرح آن است که در فن اصول و فقه ترتیب داده و کتاب التلخیص که در علم مناظرات و آداب جدل پرداخته
و کتاب النکت و کتاب التبصره و کتاب المعونه و کتاب طبقات الفقهاء همانا در این کتاب اسامی و مراتب فقهاء اسلام
ذکر نموده و ترجمهٔ هر یک از اکابر ائمه و زنادقت شرح داده و اصحاب تذکرات و ارباب طبقات در تفصیل اخبار فقهاء
از آن تصنیف روایات آورده اند در لیغا که آن تذکرهٔ سودمند بهنگام تشکیل این نامهٔ همایون بدست نیفتاد ولی آنچه
شیخ ابو عبد الله بن اسعد یمنی و شریف ابو محمد بن حسن قرشی و قاضی احمد بن خلکان شافعی و غیرهم احیاناً از آن کتاب
روایت نموده اند در استقصاء و نقل آنها هیچوجه تسامح نرود و هر جزء در مقامی لایق و مناسب ایراد گردد و دیگر از تالیفات
ابو اسحق کتاب مهذب است در فقه که بر نفایس مسائل و شرائف احکام اشتمال دارد یافعی گوید شنیدم که بعضی از متعصبین
معاصرین را عقیدت چنان است که آنکتاب از مسائل فقهیه خالی و از احکام تکلیفیه عاطل باشد و بر طبق زعم خویش
از روی جهل و عناد زبان قدح و ایراد دراز نموده در طعن و انکار مبالغت نماید و سوگندهای مغلظ یاد کند
در اینباب از من سؤالی نمودند و از این تاکید مدعی بایمان مؤکده استغنا کردند من برغم آن متعصب عنید پاسخی
شدید نوشتم و سزای آنجاهل مرکب در کنارش نهادم و در ملامت و نکوهش وی هیچ فرو نگذاشتم و در اینباب قصیدهٔ طول
بسلک بیان کشیدم که این چند بیت در ذیل آن منظوم است

غَذا الْمَعانِی قَدْ زَهَتْ فِی خُدُودِها ‌ ‌ عَلَی غَیْرِ کُفْوٍ لا ذَماتِ التَّحَجُّبِ
ذَرارِی أَبِی إِسْحٰقَ أَکْرَمِ سَیِّدٍ ‌ ‌ إِمامٍ یُجِیبُ لِلْبَعِیدِ مُقَرِّبِ
بِمَذْحِ عُلاهُ لا أَقُومُ وَإِنَّما ‌ ‌ أَذُبُّ مَقالَ الطّاعِنِ الْمُتَعَصِّبِ
تَصانِیفُهُ کَمْ مِنْ إِمامٍ وَطالِبٍ ‌ ‌ بِها انْتَفَعا فِی شَرْقِ أَرْضٍ وَمَغْرِبِ
وَما ذاکَ إِلّا مِنْ عَطاءِ عِنایَةٍ ‌ ‌ وَتَخْصِیصِ فَضْلٍ لا یُنالُ بِمَکْسَبِ

یعنی سطور آیات کتاب مهذب خیالات بکر و معانی دوشیزه باشند که همی در پردهٔ الفاظ بر خود ببالند و از پیمانی
و همسری بیوسته از متعرف اذهان در حجاب عبارات مستور مانند آن افکار ابکار زادگان خاطر شیخ ابو اسحقند
همان مهتر گرامی گوهر و پیشوای راد منش که مردم دور بعیت هنر نزدیک نماید بدین اشعار هر چند داد ستایش و مدح
وی نتوانم داد ولی سزای خصم بداندیش و دفع طعنش توانم نمود از آنچه ابو اسحق بیادگار گذاشته عالی و دانی
مبتدی و منتهی سودمند گردند و در شرق و مغرب بتعلیم و تعلم آنها همت گمارند اینگونه قبول عامه را کس بجهد و کوشش
نخواهد رسید وی بمساعدت فیض قدسی و امداد عنایت ازلی تواند دریافت هم او گوید که از کبار علماء اعاظم
فقهاء پنج کس بشرح آنکتاب عنایت ورزیده اند نخست ابو اسحق ابراهیم بن منصور که او را خطیب عراقی نامند
آن تصنیف نفیس را در ده جزء شرحی بسزا نوشته دوم ضیاء الدین عثمان بن عیسی که قرب بیست مجلد تا کتاب
شهادات شرح کرده و آنرا کتاب الاستقصاء لمذاهب الفقهاء نام نهاده سوم ابو الذبیح اسمعیل بن محمد حضرمی چهارم ابو زکریا
محیی الدین نواوی پنجم امام علامه قاضی القضاة تقی الدین سبکی و هیچیک از این شراح جز عراقی

وحضرت شیخ کتاب بانجام رسانیده

ابو عبیده معمر بن مثنی البصری النحوی اللغوی

از معارف لغویین و مشاهیر نحویین است با عبد الملک بن قریب اصمعی معاصر بوده جاحظ گوید لم یکن فی الارض خارجی
ولا جماعی اعلم بجمیع العلوم منه یعنی در تمام کره خاک هیچ خارجی و غیر خارجی بر جمیع علوم داناتر
از ابو عبیده نبود ابن قتیبه در کتاب معارف گوید کان الغریب و اخبار العرب و ایامها اغلب علیه
یعنی او را بر لغات غریبه و اخبار عرب و جنگهای ایشان احاطت از دیگر فنون ادب فزونتر بود وی از موالی پسران عبید الله بن
معمر تیمی است و پدرش معمر از مردمان باجروان بود ولادتش در شهر رجب از سال یکصد و هشت یا نه یا ده یا یازده یا چهارده
علی الاختلاف اتفاق افتاد ابن خلکان گوید اصح اقوال قول سوم است که سال وفات حسن بصری بوده چه ابو عبیده
خود بدان میلاد تصریح نموده چنانکه ارباب سیر نقل کرده اند که وقتی امیر جعفر بن سلیمان بن علی بن عبد الله بن عباس بن
عبد المطلب او را از زمان ولادتش بپرسید گفت مرا در جواب چنین سؤال عمر بن ابی ربیعه مخزومی سبقت گرفته چه او را
از میلادش سؤال نمودند گفت ولادت من در شبی بس شوم و نامیمون اتفاق افتاد چه در لیلهٔ که عمر بن الخطاب
در گذشت من متولد گشتم در آن شب از میان مردم چنان خیری بزرگ صعود نمود و چنین شری عظیم نزول کرد در کتب
تراجم نحاة و اخبار علما ثبت است که ابو عبیده قوانین نحو و اصول عربیت از یونس بن حبیب نحوی و ابو عمرو بن
العلا فرا گرفت و فن اخبار از هشام بن عروه و غیر وی از کبار محدثین اخذ نمود در چندین صناعت مانند لغت و نحو
و فقه در میان ابناء زمان متفرد و ممتاز شد و در ضبط اخبار و ایام عرب و امثال ایشان علامه عصر گردید علماء لغت
و اساتید ادب در بسیاری از مسائل لغویه و ایام عرب بقول وی استشهاد کنند و کلامش حجتی متین و برهانی قاطع
شناسند و این معنی بر کسانیکه بمجامیع ادبا و کتب لغت و مؤلفات مورخین مستولی و محیطند بنهایت روشن و مبرهن است
جماعتی از مشاهیر قدما مانند علی بن مغیره اثرم و ابو عبید قاسم بن سلام و ابو عثمان مازنی و ابو حاتم سجستانی
و عمر بن شبه نمیری و ابو عمر و صالح بن اسحق جرمی شاگردان وی بوده اند و اصمعی نیز در بعضی از فنون ادبیت او را
تلمذ کرد و هم هرون الرشید عباسی در برخی از ادبیات شاگردی وی نمود و جمله از تالیف و تصانیف او را در نزد
خودش قرائت کرد ابو نواس شاعر نیز زمانی در مجلس افادات وی بسر برده و از ایزدی در حق استاد خود
عقیدتی استوار اظهار میداشت و دیگر اساتید را که معاصر ابو عبیده بودند برتبت از او فروتر می پنداشت و چون وقتی
با وی گفتند در باره اصمعی چگوئی گفت بلبل فی قفص یعنی اصمعی در حسن گفتار مانند عندلیب گرفتار باشد
گفتند در باب خلف الاحمر چگوئی گفت جمع علوم الناس و فهمها یعنی دانش مردم فراهم کرده و نیک فهم نموده
گفتند در حق ابو عبیده چگوئی گفت ادیم طوی علی علم یعنی پوستی است که بدانش و کمال پیچیده گویند چون رشید
ابو عبیده و اصمعی را برای منادمت خویش احضار نمود خبر به ابی نواس دادند که خلیفه آن دو استاد ادب
حاضر ساخت تا هر یکرا بر دیگری مزیت و افزونی باشد در جرگ ندیمانش انتظام بخشد گفت

اما ابو عبیدة فانهم لو امکنوه قرأ علیهم اخبار الاولین و الآخرین و اما الاصمعی فبلبل یطربهم بنغماته
یعنی ابو عبیده را اگر مجال سخن دهند و از نشر فضائلش ممکن سازند هر آینه اخبار اولین و آخرین بر ایشان فرو خواند
و اصمعی چون بلبلی است خوش الحان که حاضر از نغمات دلپذیر بوجد و طرب آورد ابو عبیده با آنکه خود در تحقیق لطائف
فن ادب و حل معلقات لغت عرب فطانت و خبرتی بنهایت داشت از طلاقت لسان و حسن بیان زیاده بی نصیب
و محروم بود آن دقایق شریف و نکات بدیع که بخاطر حدید در میان می افتاد جمله را بسوء تقریر ناچیز و نابود مینمود و لیکن
اصمعی را بر خلاف او حلاوت سخن و لطف محاضرت بهره وافی و نصیبی کامل بود مطالب خسیسه و معانی ردیه را
بهنگام تقریر بعبارتی ملیح و کسوتی مطبوع جلوه می بخشید که قلوب و عقول سامعان می ربود چنانکه از
صاحب کتاب معانی نقل است که گفتی ان الطلبة اذا اتوا مجلس الاصمعی اشتروا البعر فی سوق
الدر و اذا اتوا مجلس ابی عبیدة اشتروا الدر فی سوق البعر لان الاصمعی کان
حسن الانشاد و الزخرفة لردی الاخبار و الاشعار حتی یحسن عنده
القبیح و اما الفائدة مع ذلک عنده قلیلة و ان ابا عبیدة کان
معه سوء عبارة مع فوائد کثیرة و علوم جمة
یعنی چون طالبان علم بمجلس اصمعی در می آمدند چنان بودند که در بازار جوهریان پشک همی خرند و چون نزد
ابو عبیده حاضر میشدند چنان بودند که در میدان پشک فروشان گوهر ابتیاع نمایند زیرا که اصمعی بحسن گفتار
اشعار و اخبار ردیه را چنان پیرایه و طرازی می بخشید که هر معنی زشت از دهان او نیکو مینمود اما ابو عبیده فوائد
عالیه و مطالب نفیسه بتقریری نامطبوع املا کردی که بکراهت صورت لفظ صباحت معنی میپوشید ولی از کلمات
و سخنان وی اصحابش علوم و فوائد کثیر استفادت مینمودند از ابو عبیده روایت است که گفت زمانیکه در بصره
اقامت داشتم فرمان فضل بن ربیع وزیر هارون الرشید در رسید که ترا آهنگ بغداد نمودن باید من از در امتثال
راه ارتحال گرفته وارد دار السلام شدم و بسرای وزیر شتافته بار یافتم بمجلسی عظیم درآمدم که تمامت آن با سعه مکان
بیکبساط عریض مفروش بود و در صدر مجلس مسندی بس بلند گسترده بودند که کس بر فراز آن بی کرسی
صعود نمودن نمی توانست و خود فضل بر دست وزارت قرار داشت من بر آئین تحیت وزراء او را سلام
کردم جواب سلام باز داد و لب بتبسم گشوده مرا نزدیک خود بخواند و در کنار خویش بنشاند و هر گونه مهربانی
و تلطف اظهار داشت پس گفت یا ابا عبیده از اشعار عرب چیزی انشاد کن من پاره از اشعار که یادگار
شعرای جاهلیین بودند بر وی بخواندم گفت این ابیات که قرائت کردی جمله را من خود در خاطر داشتم اشعاری
ملیح و ابیاتی ظریف که خاطر را نشاط بخشد و دل را انبساط آورد انشاد کن من نوادری از اشعار عرب
و لطائفی از دواوین ادب لب گشودم و ابیاتی چند که بر مضامین غریب و معانی بدیع اشتمال داشت بسرودم
وزیر را از شنیدن آنها وجدی بکمال پدید آمد در آن اثنا مردی با هیئت خوش که در لباس نویسندگان بود

برخوار دشد وزیر او را تعظیم و اکرام نموده در کنار من جای داد و روی بجانب وی نموده گفت آیا این مرد را شناسی
گفت نی گفت این ابوعبیده علامهٔ بصره است او را از بلد خویش احضار کرده ام تا اکنون از فهم و دانش وی بهره گیرم
آن شخص را از این خبر سروری دست داده بمدح و دعای وزیر آغاز کرد و پس بجانب من توجه نموده گفت روز
کاریست که زیاده حریص لقا و مشتاق دیدار تو بودم سپاس خدایرا که عاقبت بفیض ملاقات چون تو دانشمندی
فائز شدم بر استی مرا از مسئله پرسش نموده اند اگر اجازت دهی آن مسئله باز گویم تا جواب آن بر من مکشوف
سازی و حل اشکال از آن بفرمائی گفتم بگوی گفت خدایتعالی در صفت شجرهٔ زقوم فرموده اِنَّهَا شَجَرَةٌ تَخْرُجُ
مِنْ اَصْلِ الْجَحِيمِ طَلْعُهَا كَاَنَّهُ رُؤُسُ الشَّيَاطِينِ یعنی زقوم درختی است که از تک دوزخ بیرون آید میوهٔ آن بسان
سرهای شیاطین است در این کریمه خدایتعالی میوهٔ درخت زقوم را بر وس شیاطین تشبیه نموده و شیئی را بچیزی تشبیه
کردن باید که در خارج محسوس و مشاهد باشد چه تا متکلم مشبه به ندیده و صفت آن مشاهدت ننموده باشد چگونه
مشبه را بآن شبیه و مانند تواند نمود و در این آیه مشبه به که رؤس الشیاطین است محسوس و مرئی نیست چه کس
شیاطین را نه بیند و رؤس ایشان ابصار نکند ابوعبیده گوید گفتم خدایتعالی با عرب بر حسب رسم و عادتی که ایشان
در محاورات خود دارند همی سخن کند آیا نشنیدهٔ شعر امرؤ القیس که گفته

اَيَقْتُلُنِي وَالْمَشْرَفِيُّ مُضَاجِعِي وَمَسْنُونَةٌ زُرْقٌ كَاَنْيَابِ اَغْوَالِ

یعنی آمرد که در دوستداری محبوبه مرا بقتل همی تهدید کند آیا مرا تواند کشت و حال آنکه همخوابه و ضجیع من شمشیری است
که در مشارف ملک یمن ساخته آمده و سهامی است که در حدت و صفا به دندانهای غول مانند باشد امرؤ القیس
در این بیت سهام را در صفا و جلا به دندان غول تشبیه نموده و حال آنکه غول را کس مشاهدت و احساس نکند
و انیاب آن ادراک و ابصار ننماید ولی چون از غول محض توهم در قلوب مردم بیم و هراس جای گرفته و استماع
نام وی نزد ایشان داعی خوف و باعث هول گردد از اینروی عرب بگاه تخویف بنام غول تهدید کنند
و باسم وی بهم وعید دهند ابوعبیده گوید چون این تقریر بپای بردم سائل و وزیر این نکتهٔ بس لطیف
و بدیع گرفتند هر دو بتحسین لب گشودند و من از آن روز عازم شدم که کتابی در باب تشبیهات و مجازات
قرآنی تصنیف کنم چون ببصره معاودت کردم مجموعهٔ نفیس نگارش داده و آنرا بکتاب المجاز موسوم ساختم در کتب
ارباب بیان مسطور است که در آئین فصاحت گاهی شیئی محسوس را بر امری موهوم تشبیه کنند بشرط که متکلم بر حسب
عقیدت خویش آن امر چنان بر وجه شبه متصف داند که محسوسات و مشاهد اترا و از این قبیل است تشبیه
صور حسنه بملک و صور کریهه بشیطان چه در اذهان مردم چنان مرکوز افتاده که دیو را از آنکه خود شر محض است
صورتی زشت و هیولائی کریه باشد و فرشته را از آنکه خیر محض است جمالی زیبا و منظری صبیح باشد و چون
خدای سبحانه در رقم مبارک خویش بر اسلوب کلام عرب ایجاد سخن نموده لهذا در مقام تهدید و تهویل
فرموده كَاَنَّهُ رُؤُسُ الشَّيَاطِينِ و در صفت حسن یوسف گفته اِنْ هٰذَا اِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ

مفسرین

مفسرین را در آیه نخستین بجز جواب ابوعبیده سه معنی بدیع است که بنای هر سه معنی بر اثبات مشاهدت و احساس در
مشبه به است یکی آنکه شیطان در لغت تازی نام درختی است کریه الرائحه که بصورت و پیکر زیاده قبیح و منکر باشد
در بیشهای متفرق و پراکنده داره و از دور بکالبد انسان نماید و عرب آنرا استن نیز نامند و ثمرهٔ آنرا رؤس
شیاطین خوانند و در کریمهٔ مذکوره میوهٔ زقوم بثمرهٔ آن که خود مشهود و محسوس است تشبیه شده دویم آنکه شیطان
ماری است سبک سیر که اورا یالهای چند باشد و ما بین اصناف مارها از هر قسم مهیبتر نماید و در درختی
که آنرا حماطه گویند منزل گزیند صورت منکر و منظر قبیح را بدان تمثیل آورده گویند کانه شیطان الحماطه
سوم آنکه در اطراف مدینه سنگهائی سیاه بود در نهایت خشونت و تیرگی مردم یثرب آنها را رؤس شیاطین
مینامیدند حق سبحانه و تعالی میوهٔ درخت زقوم بدان سنگها تشبیه فرموده و نیز از ابوعبیده نقل است
که گفت وقتی بمجلس فضل بن ربیع در آمدم همینکه چشم فضل بر من افتاد بگفت یا اباعبیده اشعر شعرای عرب کیست
گفتم راعی گفت بکدام دلیل گفتم بدلیل شعری که در مدح سعید بن عبد الرحمن اموی گفته چه وی نوبتی بر سعید
نازل شد و سعید بی تسویف و تعطیل عطائی جزیل بر وی مبذول داشت و در همان دم راعی بقبیلهٔ
خویش معاودت داد راعی این دو شعر در ستایش سعید نظم کشید

وَاَنْضَاءُ تَحِنُّ اِلَى سَعِيدٍ طُرُوقًا ثُمَّ عَجَّلْنَ ابْتِكَارَا
حَمِدْنَ مُنَاخَهَا وَاَصَبْنَ مِنْهُ عَطَاءً لَمْ يَكُنْ عِدَةً ضِمَارَا

یعنی بسا شتران لاغر که با چنین شوق شبانگاه بعتبهٔ سعید فرو خفتند و بامداد در راه مراجعت گرفتند آستان
سعید را ثنا گفتند بعطائی از او فرا رسیدند که بوعدهٔ ضمار موسوم نبود و گفتار بی کردار محسوب نشد ابوعبیده
گوید چون با این دو شعر فصیح بر دعوی خود احتجاج جستم وزیر تصدیق من نموده گفت آری راعی که سعید را
بچنین عبارتی اندک چنان مدحی نمایان و ثنائی شایان آورده است بیقین اشعر شعرای عرب بوده که
در الفاظی یسیر معانی کثیر گنجانیده ام از اصمعی روایت است که گفت وقتی من و ابوعبیده در مجلس فضل
حضور داشتیم فضل متوجه من گردیده گفت در فن معرفت خیل چند فرسنامه تالیف نمودهٔ گفتم یک مجلد
از ابوعبیده پرسش نمود گفت پنجاه مجلد پس بفرمود تا اسبی حاضر آوردند و روی با ابوعبیده داشته گفت
برخیز از اعضا و جوارح این حیوان نام یکایک باز گوی ابوعبیده گفت من نه بیطار باشم و آنچه در کتب
خویش نبشته ام نه از فن بیطره است بلکه آنچه از اخبار و اشعار عرب در باب اصناف خیل و صفات مراکب
شنیده ام بیکجا فراهم کرده ام وزیر روی با من داشت و گفت ای اصمعی تو برخیز و آنچه گفتم معمول دار
من از جای بجستم و ناصیهٔ اسب برگرفتم و در صفت هر عضو و اندام آن آغاز کرده نام و نشان هر یک باز نمودم
و از کلمات و ابیات عرب مناسب هر مقام چیزی در میان آوردم همینکه فضل آنهمه فضل از من نگریست
زیاده شگفتی و شگفتگی اظهار داشت و بر من زیاده آفرین و تحسین کرد و آن اسب بمن موهبت نمود

از آن پس هرگاه خواستمی که ابوعبیده را بخشم آورم بدان اسب برمی‌نشستم برخی از علماء آثار در نقل این حکایت بجای فضل رشید را آورده‌اند و این واقعه را بعصر خلافت نسبت داده‌اند گویند اسحق بن ابراهیم ندیم موصلی

در این دو بیت با فضل بن ربیع در مدح ابوعبیده و قدح اصمعی خطاب آورده گوید

عَلَيْكَ اَبَا عُبَيْدَةَ وَاصْطَنِعْهُ　　فَاِنَّ الْعِلْمَ عِنْدَ اَبِي عُبَيْدَه
وَقَدِّمْهُ وَآثِرْهُ عَلَيْهِ　　وَدَعْ عَنْكَ الْقُرَيْدَ بْنَ الْقُرَيْدِ

یعنی ای وزیر بر تو باد بملازمت ابوعبیده و او را برای استفادت هنر و اقتباس دانش برگزین که علم و کمال در نزد او است و او را بر دیگران مقدم دار و بر همه کارش اختیار کن و آن بوزینه که زاده بوزینه دیگر است از خود واگذار و ابوعبیده را غرایب اخبار و نوادر حکایات بسیار است گویند روزی در مجلس وی سخن بخیلان بمیان آمد یکی از حضار مجلس گفت در قبیلهٔ بنی هلال بن مالک بن صعصعه مردی بود که مادر نام داشت عرب در بخل بدو مثل زنند گویند فلان ابخل من مادر یکی از حکایات لئامت و وقایع بخل وی آن است که نوبتی شتران خویش را بکنار حوضی که اعراب برای سقایت بر لب چاه حفر کرده بودند برد و آب از چاه برآورده شتران آب داد چون همگی سیراب شدند قدری آب در آن حوض بماند مادر پلیدی کرده اطراف حوض بدان بینباشت تا اگر کسی از بقیت آن آب منتفع نگردد ابوعبیده گفت عجب دارم که اعراب با این حرکت که از مادر صدور یافته او را به بخل مثل ساخته‌اند و هیچکس ذکر خست و امساک عبدالله بن زبیر نمیکند چه نقل است که در زمان محاربه بحجاج جوانی شامی از لشکر عبدالله بیرون آمده دست ستیز برگشود و جنگهای مردانه کرد و چند مبارز را بر خاک هلاک افکند عبدالله همینکه آنهمه جلادت از آن شامی بنگریست دانست که آن دلیری و بهادری برای پاداش از پی است ولی ببذل درمی چند نتوانست نهاد لاجرم در اثناء حرب آواز داد که ای جوان از جنگ دست بدار و بجای خویش بازگرد که بیت المال بدانچه تو بارای این پیکار از من طمع داری وفا نکند و هم در آنزمان که مردم حجاز از بیم حجاج در مکه متحصن شدند عبدالله چندان خرما و غله در انبارهای مکه ذخیره داشت که دو سال تمامت اهل مکه را کافی بود ولی بحجاز بکس نداد تا مردم از جوع مضطر گشته از وی متفرق و پراکنده شدند و بحجاج پناهیدند آنگاه بر ایشان خطابی آورده گفت اَكَلْتُمْ تَمْرِي وَعَصَيْتُمْ اَمْرِي یعنی خرمای مرا خوردید و نافرمانی من کردید و این کلامی است که اگر فی المثل نعالی بدان تکلم کند بس قبیح باشد تا چه رسد بکسی که دعوی خلافت کند و امارت مسلمین جوید زمخشری در کتاب ربیع الابرار در باب اسماء و القاب و کنی گوید مردی ابوعبیده را از نام کسی بپرسید گفت ندانم ابوسلیمان کیسان همی حضور داشت گفت من او را از هرکس نیکوتر شناسم نام وی خداش یا خراش یا ریاش یا چیزی دیگر است ابوعبیده گفت ای کیسان چه نیکو شناختی او را این شناسائی و خبرت جای شگفتی و حیرت است کیسان گفت نیز چنان دانم که از قبیلهٔ قریش است ابوعبیده گفت از کجا دانی گفت اَلَا تَرَى كَيْفَ اَحْوَشَتْهُ الشِّينَاتُ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ

یعنی آیا نبینی که حروف شین چگونه وی را در میان گرفته پس باین دلیل باید اسم قبیله‌اش نیز مختوم بشین باشد مع القصه آورده‌اند که ابوعبیده در آزار قلوب و رنجانیدن مردم زبانی داشت گزنده‌تر از دندان مار و نیش کژدم خاطر معاصرین خود را از علماء و غیرهم بجراحات لسان و طعن زبان بیازردی و در قدح و ایذاء هرکس از تعریض و کنایت هیچ فرونگذاشتی و از اینروی اهل بصره با وی طریق مدارات گرفته از شناعت مقال و سوء گفتارش همی بر حذر بودند حتی اصمعی نیز چون برای املاء فوائد و نشر فضائل بمسجد بصره وارد شدی مادام که ابوعبیده حاضر بود خاموش نشستی و از بیم تعرض او سخن کردن نتوانستی و هم موسی بن عبدالرحمن هلالی وقتی که ابوعبیده در ملک فارس بروی نازل شد غلامان خود را احضار داشته از خوف لسان وی بر ایشان در مواظبت خدمت تأکیدات آورد گفت از شر طعن و زخم زبان وی کس رهیدن نتواند پس تا مادام ایدر و برای من مهمان است از شرایط حزم و رسوم نظم هیچ نکته فرونگذارید و ناموس مرا از طعن وی محفوظ دارید غلامان برحسب سفارش خواجه خویش طریق احتیاط گرفته از موجبات تعرض همی بر حذر بودند تا آنکه روزی بهنگام احضار طعام مقداری شوربا بر جامهٔ ابوعبیده ریخت موسی گفت اندوه مدار که من بعوض اینجامه ده ثوب بر تو مبذول دارم ابوعبیده گفت ای موسی ترا این عوض لازم نیست چه شوربای تو هیچ زیانی نرساند کنایت از آنکه آنرا اصلا چربی نباشد موسی مقصود ابوعبیده بفهمید ساکت گردید گویند چون وی آئین شعوبیه داشت و بدان عقیدت عرب را بر عجم تفضیل نمیداد و مطاعن عرب در ضمن تألیف خود انتشار میداد روزی مردی از عرب با او گفت یا اباعبیده در کتاب مثالب خود از معایب عرب هیچ فرونگذاشتی و از هر بادی و حاضر طعنی و قدحی بیاوردی ولی درباره خود هیچ نگفتی گفت آری من در کتاب مثالب عموم قبائل عرب را قدح نموده‌ام ولی از قدح قبائل عرب بر تو زیانی نرسد کنایت از آنکه مادر ترا با غیر عرب صحبت افتاده و ترا از بیگانگان حمل آورده در بعضی از مجامیع مسطور است که ابوعبیده بحب غلمان و هوای امردان متهم بود از این جهت در محکمه هیچیک از قضات شهادتش مقبول نبود مبرد در کتاب کامل گوید وقتی برای ادای شهادت با یکی از عدول در محضر حکومت عبیدالله بن حسن قاضی حاضر گشت پس از ادای شهادت قاضی بمدعی گفت ابوعبیده را هیچ بتعدیل حاجت نیست چه خود او را از هرکس نیکوتر شناسم ولی اگر ترا بر اثبات مدعی گواهی دیگر نیز هست حاضر نمای جمعی از مورخین و ارباب طبقات باختلاف عبارات آورده‌اند که اصمعی گفت روزی من و ابوعبیده وارد جامع بصره شدیم و در آن مسجد اسطوانه بود که ابوعبیده بهنگام تدریس و افادت بدان تکیه میداد چون نزدیک آن اسطوانه رسیدیم ناگاه دیدیم این دو شعر بر فراز آن نوشته‌اند

صَلَّى الْاِلٰهُ عَلَى لُوطٍ وَشِيعَتِهِ　　اَبَا عُبَيْدَةَ قُلْ بِاللهِ آمِينَا
وَاَنْتَ عِنْدِي بِلَا شَكٍّ بَقِيَّتُهُمْ　　مُذْ اَحْتَلَمْتَ وَقَدْ جَاوَزْتَ سِتِّينَا

یعنی خدای سبحانه بر لوط نبی و امت وی رحمت فرستد ای اباعبیده ترا بخدای سوگند و هم این دعا را آمین گوی تو بعقیدت من از بقایای ایشانی و از هنگام احتلام تاکنون که سال عمرت از شصت درگذشته پیروی آنقوم همی کنی

وازراه ایشان بمی روی ابوعبیده از مشاهدت آن مکتوب سخت شرمنده و منفعل شد گفت ای اصمعی در ستردن
این شعر مبادرت جوی و چون محل آن مکتوب باندازه هفت ذراع از زمین ارتفاع داشت پای خود بر دوش ابوعبیده
گذارده در محو کردن آن کلمات شروع نمودم چون نزدیک اتمام شد ابوعبیده گفت ای اصمعی تعجیل کن که سخت
خسته شدم و سنگینی تو دیگر حمل نمودن نتوانم گفتم جز حرف طا از کلمهٔ لوط چیزی دیگر باقی نیست گفت زنهار در ازالهٔ آن
تعجیل کن که بدترین حروف این دو شعر همان است و بلای بزرگ در آن خواهید همانا ابوعبیده به تصریح جماعتی
از اهل خبر بطریقت خوارج مایل بوده و در میان قبایل و شعوب آن قوم همراهی اباضیه مینمود و در عقاید این فرق
در پایان ترجمت شرحی بین الاختصار و الاطناب خواهد رفت ابوحاتم سجستانی گوید ابوعبیده را در حق من گمان آن بود
که من از خوارج سجستان باشم از اینجهة هرگاه مرا ملاقات کردی در تعظیم و توقیر من مبالغت آوردی از ثوری
نقل است که گفت وقتی داخل مسجد شدم ابوعبیده را دیدم که در گوشهٔ تنها نشسته چنان مینمود که در مهمی همی
تفکر کند چون مرا بدید گفت گوینده این بیت کیست

اَقُولُ لَهَا وَقَدْ جَشَأَتْ وَجَاشَتْ   مَكَانَكِ تُحْمَدِي أَوْ تَسْتَرِيحِي

گفتم قطری بن فجاءة گفت فضّ الله فاك چرا نام وی تلفظ کردی وازراه تعظیم به لقب و کنیت تعبیر ننمودی
وگفتی که از امیرالمؤمنین ابونعامه است آنگاه گفت حالی نزدیک من بنشین وآنچه از من شنیدی پوشیده دار ثوری گوید
این واقعه مادامی که ابوعبیده در حیات بود فاش ننمودم ابن خلکان گوید این حکایت بدینصورت که نقل افتاد
استوار نباشد چه این بیت باتفاق اهل ادب از جملهٔ ابیات عمرو بن اطنابه انصاری خزرجی است نه قطری بن فجاءة
محمد بن یزید مبرد در کتاب کامل آورده که معاویة بن ابی سفیان اموی گفت اِجْعَلُوا الشِّعْرَ اَكْبَرَ هَمِّكُمْ و
اَكْثَرَ آدَابِكُمْ فَاِنَّ فِيهِ مَآثِرَ اَسْلَافِكُمْ وَمَوَاضِعَ اِرْشَادِكُمْ   یعنی حفظ اشعار عظیم ترین همت و بیشتر
آداب خود قرار دهید که مناقب اسلاف و مکارم اوصاف از اشعار بدست آید بخدا که من خود در یکی از ایام صفین
چون نائرهٔ جنگ سخت مشتعل دیدم بر هزیمت دل نهادم از تنگ آن آهنگ مرا هیچ چیزی نجات نداد و قصد فرارم
بر ثبات و قرار مبدل نساخت مگر اشعار عمرو بن اطنابه خزرجی که گفته

ابت لی عفتی وابی بلائی   واخذی الحمد بالثمن الربیح
واجشامی علی المکروه نفسی   وضربی هامة البطل المشیح
وقولی کلما جشأت وجاشت   مکانک تحمدی او تستریحی
لادفع عن مآثر صالحات   واحمی بعد عن عرض صحیح

حاصل معنی آنکه مرا عفت و شجاعت و خریداری مدح و حمیت از عار فرار مانع آمد و تکلیف نفس بر مکاره و کوفتن مفارق
ابطال از ترک جدال رادع گشت وهر زمان که نفس را اضطراب و خروشی حاصل شدی باوی گفتمی که بجای
خود باش و توان و نیروی از دست مگذار چه اگر بدین ثبات و جلادت فیروز و مظفر گردی در افواه و السنهٔ مردم جان

ستوده و ممدوح آئی و اگر بدست خصم هلاک و مقتول شوی از رنج سرای سپنج آسوده و مأمون گردی بدین قوت قلب
و ثبات قدم مآثر و مناقب خویشتن حراست کنم و از نژاد پاک و نام نیک خود حمایت نمایم پوشیده نماند که حکایت
ثوری در اشکال چنانست که ابن خلکان گفته و نکته نغز و دقیقه نیک جسته ولی خود بمنشأ نظر وجه اشکال انتقال نیافته
بلکه از این پیش در ضمن روزنامجات علمی که از رسوم شریفه و مخترعات بدیعه وزیر علوم است از این معنی سؤالی
رفته بود چون ورقه سؤال بدار التألیف رسید بمجرد قرائت یکی از حاضرین متفطن شده گفت همانا سر این اشکال
اشتباهی است که یکی از رواة حکایات را افتاده چه خود از قطری اشعاری چند روایت شده که بصورت و معنی
مجانس و مناسب شعر عمرو بن اطنابه است بدانمثابه که اگر کس را آن دو شعر بخاطر باشد کثیراً یکی از آن دو را
بجای دیگری بر زبان آورد در اینحکایت نیز یا ثوری خود بهنگام نقل ماجری و یا یکی از ناقلان حکایت اشتباهاً
مطلع اشعار عمرو از شعر قطری بدل آورده چون صدق این سخن و حقیقت این معنی به نقل شعر قطری منوط بود لهذا
اشعار وی در این مقام ثبت افتاد

اقول لها وقد طارت شعاعا   من الابطال ویحک لا تراعی
فانک لو سألت بقاء یوم   علی الاجل الذی لک لم تطاعی
فصبرا فی مجال الموت صبرا   فما نیل الخلود بمستطاع
ولا ثوب الحیاة بثوب عز   فیطوی عن اخی الخنع الیراع
سبیل الموت غایة کل حی   وداعیه لاهل الارض داعی
ومن لا یعتبط یسأم ویهرم   وتسلمه المنون الی انقطاع

خلاصه معنی آنکه چون مرا بهنگام کارزار دل از کار بشود و بیم ابطال توان قتال از دست ببرد از در تشجیع با خویشتن
گویم وای بر تو اندیشهٔ خوف بخود راه مده و قوت قلب از کف مگذار که فرار و هزیمت بر اجل مقدر نیفزاید
پس ترا بایست که در میدان مرگ صبور باشی که در این سرای فانی هیچکس جاودانی نماند لباس زندگی
مبان لباس ارجمندی نیست که مرد جبان از آن محروم آید و چنانکه خود را از تشریف عزت بی بهره بیند
باقتحام حروب از خلعت حیات بی نصیب گردد هر زنده را عاقبت پیمودن طریق هلاک باید چه داعی موت
از اهل زمین هیچکس ابقا نکند و تمامت مردم را بهی دعوت نماید اگر کس را موجب قتل و باعث هلاکت پیش
نیاید عاقبت از زندگانی ملول شود و به درد پیری گرفتار آید و رشتهٔ عمرش بالآل بمقراض قطع آجال بریده
گردد همی از ابوحاتم سجستانی حکایت شده است که گفت ابوعبیده با آن فضل و دانش چون شعری انشاد
کردی وزن از آن شکسته و مختلف العروض آوردی و چون بقرائت قرآن و یا روایت حدیث لب گشودی
از روی عمد لحن و ناصواب خواندی و قوانین اعراب رعایت ننمودی و هم در زبان وی لکنتی بود از اینجهة
تمامت حروف از مخارج خویش اداء نتوانستی نمود و مکان بعضی از حروف حرف دیگر می آورد گویند روزی

در بصره بسرای محمد بن قاسم نوشجانی رفت محمد مقداری از موز برای وی حاضر ساخت ابوعبیده چند دانه از آن
تناول نمود بدان سبب علیل گشت و چند روز بستری شد تا آنکه در سال دویست و نه یا ده یا یازده یا سیزده در
در بصره وفات نمود و قریب یکصد سال زندگانی یافت و چون مردم بصره از شناعت مقال و نکایت لسان وی بسی
آزرده بودند بجنازه اش حاضر نگشتند تا آنکه آخر الامر بروایت مسعودی معدودی را اجرتی مقرر نمودند تا نعش او را
حمل داده بخاکش بسپردند و پس از وفات ابوعبیده و فتح الحیا (؟) مجلس محمد بن قاسم در آمد محمد مقداری موز نزد
ابوالعتاهیه آورد ابوالعتاهیه از در مطایبت گفت ای محمد این موزها بردار ابوعبیده را بموز بکشتی اینک اراده آن داری
که مرا قتیل آوری همانا اکثار علما در کام شیرین آمده گویند ابوعبیده را از دویست جلد تصنیفات بوده و از آن جمله
این اسامی بنظر رسیده کتاب مجاز القرآن الکریم کتاب معانی القرآن کتاب الدیباج کتاب التاج کتاب
غریب القرآن کتاب الحدود کتاب خراسان کتاب خوارج البحرین والیمامه کتاب الموالی کتاب البله (؟) کتاب
الضیفان کتاب مرج راهط کتاب المنافرات کتاب القبائل کتاب خبر البراض کتاب القران (؟) کتاب البازی
کتاب الحمام کتاب الحیات کتاب العقارب کتاب النواکح کتاب النواشز کتاب خضر الخیل کتاب الاعیان
کتاب بیان باهله کتاب ایادی الازد کتاب الخیل کتاب الابل کتاب الانسان کتاب الزرع کتاب الرحل کتاب الدلو
کتاب البکره کتاب السرج کتاب اللجام کتاب الترس کتاب السیف کتاب الشوارد کتاب الاحتلام کتاب
مقاتل الفرسان کتاب مقاتل الاشراف کتاب الشعر والشعرا کتاب فعل وافعل کتاب المثالب کتاب
خلق الانسان کتاب الفرق کتاب الخف کتاب مکه والحرم کتاب الجمل وصفین کتاب بیوتات العرب
کتاب اللغات کتاب الغارات کتاب المعاتبات کتاب الملاومات کتاب الاضداد کتاب مآثر العرب
کتاب مآثر غطفان کتاب ادعیاء العرب کتاب فضل عثمان کتاب اسماء الخیل کتاب مقتل عثمان کتاب العقیقه
کتاب قضاة البصره کتاب فتوح الاهواز کتاب لصوص العرب کتاب فتوح ارمنیه کتاب اخبار الحجاج
کتاب قصة الکعبه کتاب الحمس من قریش کتاب فضائل الفرس کتاب ما تلحن فیه العامه کتاب السواد وفتحه
کتاب من شکر من العمال وحمد کتاب الجمع والتثنیه کتاب الاوس والخزرج کتاب محمد وابراهیم ابنی عبد الله بن
الحسن بن علی بن ابیطالب کتاب الایام الصغیر خمسة وسبعون یوما کتاب الایام الکبیر الف ومائتا یوم کتاب ایام
کتاب ایام بنی مازن واخبارهم کتاب غریب الحدیث شیخ زین الدین شهید ثانی اعلی الله مقامه در کتاب شرح الدرایه گوید
نخستین کسی که در احادیث غریبه باب تصنیف مفتوح نمود نضر بن شمیل و بقولی ابوعبیده معمر بن مثنی بود و پس ابوعبید
قاسم بن سلام آنگاه احمد بن محمد خطابی صاحب معالم السنن بود و این چهار در این فن بمنزله ارکان اربعه محسوب شوند
و بعد از این جماعت گروهی از اعیان افاضل به ایشان تاسی نموده در احادیث غریبه بضمیمت اضافات و فوائد چند تصنیفات
سودمند پرداختند چنانچه ابن اثیر جزری در این باب حق استیفاء و استقصاء ادا نموده کتاب نهایه تالیف نمود و جار الله
زمخشری بتالیف کتاب فائق بر همگان فائق آمده و پس از زمخشری هروی کتاب غریبین که جامع غرائب قرآن و حدیث است

تصنیف نموده انتهی فائده چون در ضمن اخبار ابوعبیده اشارت رفت که وی از خوارج اباضیه بود در اینمقام چنین مناسب
افتاد که عقاید اباضیه را نگارش دهیم در کتب مقالات مسطور است که فرقه اباضیه اتباع عبد الله بن اباض اند که در عهد
خلافت مروان بن محمد که آخر ملوک بنی امیه است خروج کرد و عبد الله بن محمد بن عطیه بفرمان مروان بدفع وی برخواسته پس از
قتالی شدید او را بکشت و جمعیتش پراکنده ساخت علامه مقریزی در خطط مصریه گوید این طایفه از آن جهة اباضیه نامند
که منسوب بعقیده که آنرا اباض بضم همزه خوانند و کیفکان اباضیه بحسب عقیدت خود درباره مخالفین خویش از اهل
قبله چنین گویند که ایشان کافر موحدند نه کافر مشرک و مناکحه ایشان روا و موارثشان و غنیمت اموال و اسلحه حرب
ایشان در حال جهاد مباح و در غیر آن محظور باشد و قتل و سبی ایشان در خفیه بخدعه و فریب روا نیست و در حال
حرب پس از دعوت بحق و اتمام حجت جائز بل واجب است دار مخالفین دار اسلام و توحید جز معسکر سلطان که دار
بغی باشد و گواهی مخالفین در حق موافقین مسموع و مقبول آید و گویند عمل داخل ایمان است و بدون عمل صفت ایمان حاصل نگردد
پس مرتکب کبائر و مقترف معاصی موحد غیر مؤمن باشد و عقیدت اباضیه در مسئله استطاعت موافق رای عدلیه است
و در اینباب بر خلاف مذهب اشاعره سخن کنند چه رای اشعری آن است که قدرت عبد بر فعل در حال حدوث فعل
و مقارن فعل باشد بدلیل آنکه اگر عبد قبل از فعل قادر بر فعل باشد لازم آید که هر فعل قبل از خود حادث گردد و این
ممتنع است زیرا که اگر وجود فعل قبل از زمان حدوث فعل ممکن باشد فرض کنیم وجود فعل را در زمان قبل پس لازم آید
آنرا که سابق بر فعل فرض نموده ایم سابق نباشد و خود حال فعل باشد و این محال است چه بودن زمان متقدم بر فعل
مقارن فعل مستلزم اجتماع نقیضین است که عبارت از تقدم و عدم تقدم است پس سبق قدرت بر فعل ممکن نیست
و نیز چنین نیست که وجود استطاعت پس از حدوث فعل متصور گردد پس متعین است که استطاعت حال حدوث فعل
و مقارن فعل است عدلیه که عبارت از امامیه و معتزله است بر قول اشاعره تشنیعات بسیار آورده اند که تفصیل آن
در کتاب نهج الحق و سایر کتب کلامیه مشروح افتاده و گویند حق و صواب آن است که استطاعت مقدم بر فعل است
نخست استطاعت حاصل شود آنگاه فعل تحقق یابد چه استطاعت عبارتست از حالت نفسانیه که حاصل شود پس از تحقق
زوال موانع و وجود دواعی چون عبد را این حال حاصل آید وی را بر فعل مستطیع و قادر دانیم اباضیه نیز بر مذهب عدلیه روند
و چنانکه کعبی از ایشان نقل نموده گویند استطاعت عرضی از اعراض که قبل از تحقق و حدوث فعل حاصل آید و هم موافق
عقیدت معتزله افعال عباد را مخلوق خدا تعالی دانسته و امام خود را بامیر المؤمنین نخوانند و لفظ مهاجر بر خود
اطلاق نکنند و در مسئله فناء عالم و انعدام اجسام بر طریقه اهل حق گویند عالم بعد از فناء جانیان خود فانی گردد
چه از آفرینش آن جز تمدن و تعیش خلق منظوری نبوده چون خلق فانی گردند عالم نیز فانی گردد بر خلاف فلاسفه که در این
مسئله بر دو عقیدت شده اند بعضی دوام ازلی و ابدی برای عالم ثابت نموده اند و برخی ابدیت اجسام انکار
کرده بر ازلیت و دوام آنها قائل شده اند چنانکه در کتاب شرح مقاصد و غیر آن مشروح است چون اباضیه
تکلیف ما لا یطاق را تجویز کنند از اینجهة در مسئله شرایط تکلیف بر خلاف عدلیه بعضی از شرایط تکلیف مانند عدم حرمت

ماموره به انکار نموده گویند روا بود که خدایتعالی در یکزمان مکلف را به دو شیئ متضاد امر کند مثل اینکه شخصی داخل زراعت غیر شود بی دستوری وی آن شخص در آنحال مامور است به خروج از زرع از جهة عدم اذن و منهی است از خروج بجهة فساد زرع ولی امامیه و معتزله در ضمن شرایط تکلیف عدم حرمت ماموربه اعتبار نمایند و در زمان واحد تکلیف به دو امر متضاد تجویز نکنند و هم اباضیه در تعذیب و عقاب اطفال مشرکین توقف نمایند گویند رواست که خدایتعالی ایشان را از جهة انتقام معذب نماید و شایسته است که از در تفضل جمله را داخل بهشت کند برخلاف اکثر مسلمین که اطفال کفار و مشرکین به دلالت شمول عمومات آیات و مطلقات روایات در نار مخلد دانند و معتزله ایشان را از خدام اهل جنت شمارند و گویند تعذیب انکس که جرم و ذنبی مرتکب نشده ظلم است و خدایتعالی فرماید وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى وَلَا تُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ و برخی گویند آن طفل که خدایتعالی بعلم خود دانسته که بر تقدیر بلوغ از اهل طاعت و ایمان باشد او در جنت مخلد است و آن که بر فرض بلوغ بر آئین کفر و عصیان میرفت مخلد در نار است و گویند روا بود فرستادن رسول اگرچه او را هیچ معجزه نباشد و عملی که خدایتعالی در آن منظور نباشد عبادت دانند و او را طاعت گویند و اباضیه بسیاری از کبار صحابه را کافر خوانند و گویند وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيُشْهِدُ اللَّهَ عَلَى مَا فِي قَلْبِهِ وَهُوَ أَلَدُّ الْخِصَامِ وَإِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفَسَادَ در حق امیرالمؤمنین علی علیه السلام دانند و آیه وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ در حق عبدالرحمن بن ملجم تاویل کنند اباضیه به سه فرقه منشعب شده اند فرقهٔ اولی حفصیه اند اصحاب و اتباع حفص بن مقدام که از اصحاب عبدالله بن اباض است و ایشان از اباضیه امتیاز آن است که گویند میان شرک و ایمان واسطه ایست که آن معرفت است هرکس معرفت خدایتعالی حاصل نماید اگر بدیگر چیزها از معرفت رسول و آنچه بدان تعلق دارد از شریعت و احوال قیامت و ثواب و عقاب جاهل بود و ارتکاب جمله کبائر کند کافر و نه مشرک و هرگاه وی را معرفت خدایتعالی حاصل نباشد مشرک بود فرقهٔ ثانیه یزیدیه اند اتباع یزید بن ابی انیسه و یزید در عقیدت اباضیه بود ولی مابین اباضیه این فرقه به بدعت قبیحی منفرد باشند گویند خدایتعالی از عجم رسولی بفرستد و از آسمان کتابی بر وی فرود آید بیکبار و تمامت احکام الهیه در آن مندرج است و شریعت محمد مصطفی نسخ کند و مردم را بشریعت صابئه که در کلام الله مذکور است دعوت نماید نه بطریق صابئه که اکنون در بعضی از بلدان چون حران و واسط موجود اند و کبایر اکه حدود الهیه برای ایشان متحتم شده شرک دانند و تمامت معاصی را از صغیره و کبیره گویند شرک است فرقهٔ ثالثه حارثیه اند اتباع ابی الحارث اباضی این طایفه با اباضیه در سه چیز مخالفت نموده اند یکی آنکه افعال عباد را مخلوق عباد دانند دویم در مسئله استطاعت طریقهٔ اشاعره مسلوک داشته استطاعت را مقارن فعل و در حال فعل دانند سیوم عبادتی که خدایتعالی در آن مراد و مقصود نباشد باطل دانسته

آن را طاعت نگویند و عبادت

بر آن اطلاق نکنند

ابو اسحق ابراهیم بن هلال بن زهرون الصابی الحرانی

در عهد آل عباس که دارالسلام بغداد از انواع کمالات و اقسام بدایع گلشنی با طراوت و گلستانی شاداب بود و اساتید علوم و اساطین فنون بر مسند افادات و استفادات متکی بودند و طالبان علم و هنر بار میبردند و هنرجویان کامها مییافتند ابو اسحق در بساط ارباب هنر و خداوندان کمال نشو و نما یافته در اکتساب فضایل و اندوختن هنرها روزگار میگذرانید تا رتبت فضل و مقدار ادب را بجائی رسانید که بر همسران خود بلکه بر اعیان افاضل تقدم یافته در خدمتش تقلم میجستند عموم علوم ریاضی را خصوصاً علم هندسه و هیئت را برتبه کمال رسانید و در حل مشکلات و رفع غوامض آن دو علم از اساتید فن قصب السبق گرفت رسایل جامعه و تصانیف شریفه اش مانند رساله مثلثات و دیگر مراسلات که با خداوندان آن دو فن دارد بر جلالت وی دو شاهد صادق و گواه عادلند چنانکه در کتب سیر آورده اند چون شرف الدوله دیلمی از کرمان تسخیر عراق کمر بسته بدان سامان لشکر کشید برادرش صمصام الدوله باستقبال وی شتافته بجنگ شرف الدوله گرفتار شد پس او را بمحبس فرستاده کار سلطنت و استیلاء خویش ساز کرده بدفع سرکشان و فتح آن نواحی برخاست و دقیقه آسوده ننشست تا کار بغداد و اطراف و اکناف عراق را بحکم شمشیر فیصل داد و بعد از تسخیر ممالک بتعمیر ملک و نشر علوم و وضع آثار رغبت فرمود پس فرمان داد تا بدانگونه که مأمون الرشید رصدخانه بپا داشته بود بنام او نیز رصدی بر پا دارند پس ابوسهل ویجن بن رستم و چند نفر از منجمین و مهندسین بمعاضدت و دستیاری ابو اسحق در سنه سیصد و هفتاد و هشت رصدخانه بنا نهادند بدان اصحاب رای که در فن نجوم داشتند و بدان مهارت که در علم هیئت و مجسطی یافته بودند برای تجدید اوساط نجومیه و تحقیق ارصاد کواکب زیجی در نهایت استنباط کرده آورده اند ابو اسحق در اصناف هنر و فنون کمالات بعلوم ادبیه و صناعات عربیه نامی دیگر گذاشته است امیر نظم و نثر بوده است چنانچه در حق رسایل وی گفته اند

یا بؤس من یمنی بدمع ساجم	یهمی علی حجب الفؤاد الواجم
ولو تعلله بکاس مدامة	و رسائل الصابی و شعر کشاجم

حاصل معنی آنکه اگر جام شراب و رساله های صابی و شعر کشاجم درمان دردمند کسی که از حوادث ایام یا محبت دلبران سیم اندام از دیدگان اشکبار سرشک ریزان بر پردهای دل طپان فرو ریزد روزگارش زیاده سخت بیگذشت گویند صاحب کافی اسمعیل بن عباد که فضایل و محامدش طغرای هر نامه و زیب هر کتاب است او را بدین نحو ستوده است گوید منشیان و نویسندگان آفاق در این عصر زیاده از چهار کس نباشند نخست استاد ابوالفضل بن العمید دویم ابوالقاسم عبدالعزیز بن یوسف سوم ابو اسحق صابی است و اگر خواهم چهارمین را بر شمارم میتوانم ولی این معرفت خود در نهاد خداوندان فضل ودیعت است چون تامل کنند نیکو بشناسند و این معنی روشن است که از چهارمین خویشتن را منظور داشته اصحاب کمال مابین رتبه صاحب کافی و مقام ابو اسحق صابی حکومتها کرده اند گروهی بر آنند که منشآت صابی از رسائل صاحب خوبتر است برخی بر آنند که رسائل صاحب از منشآت صابی نیکوتر است

ابو منصور ثعالبی گوید در اینباب بسی فصول و ممیزات شنیده و زیاده حسکومتها دیده ام تیزی به این زیبائی و تشخیصی بدین دلنشینی ندیده و نشنیده ام که گفته اند الصّاحِبُ یکْتُبُ کَمَا یُرِیدُ وَاَبُو اِسْحٰقَ یکْتُبُ کَمَا یُؤْمَرُ وَبَیْنَ الحَالَیْنِ بَوْنٌ بَعِیْدٌ یعنی صاحب کافی بر حسب اختیاری تمام که در مملکت داشت آنچه خود خواستی مینوشت و ابو اسحق بموجب فرمان بردارانی که در آن عصر داشت با آنچه فرمان میدادند مینگاشت همه دانند ما بین اختیار و اضطرار تفاوت کلی است صابی در ایام زندگانی از روزگار بازیها دیده و از فلک شعبده ها سیر کرده در هر دور طوری مشاهدت کرده است گاهی عزیز وقتی خوار زمانی مقدم اوانی مؤخر چندی محبوس روزگاری آزاد و بپایان آورده بسیار تلخ و شیرین چشیده و زیاد بلند و پستی یافته چنانچه خود در اینباب گوید

آخْرُجُ مِنْ نَکْبَةٍ وَادْخُلُ فِی — اُخْرٰی فَحَسْبِی بِهِنَّ مُتَّصِلُ
کَاَنَّهَا سُنَّةٌ مُؤَکَّدَةٌ — لَا بُدَّ مِنْ اَنْ تُقِیْمَهَا الدُّوَلُ
فَالعَیْشُ مُرٌّ کَاَنَّهُ صَبِرٌ — وَالْمَوْتُ حُلْوٌ کَاَنَّهُ عَسَلُ

حاصل معنی آنکه اگر روزگار امروز مرا از چنگال ادبار رهائی بخشد چه فردا شود بچنگال ادبار دیگر گرفتار دارد تو گوئی که ناکامی مراوست قضا و قدر و مؤکدات سنن نگاشته که هر دولتی را از دستد است آن گزیری نباشد از این مرا در مذاق جان زندگانی ناگوارتر از زهر و طعم مرگ شیرین تر از انگبین باشد اوائل زندگانی را با بختی جوان و بساطی آماده و کاری بدلخواه بسر برده چندانکه برتبش افزوده میشد از کام رانیش کاسته می گشت و هر قدر بپیری نزدیک میگردید از جوان بختی دورمیشد چنانکه خود گوید

عَجَبًا لِحَظِّی اِذْ اَرَاهُ مُصَاحِبًا — عَصْرَ الشَّبَابِ وَفِی الْمَشِیْبِ مُغَاضِبِی
اَمِنَ الْغَوَانِی کَانَ حَتّٰی مَلَّنِی — شَیْخًا وَکَانَ عَلٰی صِبَایَ مُصَاحِبِی
اَمَعَ التَّضَعْضُعِ مَلَّنِی مُتَجَنِّبًا — وَمَعَ التَّرَعْرُعِ کَانَ غَیْرَ مُجَانِبِی
یَا لَیْتَهُ صَبَوْنَهُ اِلٰی تَاَخُّرٍ — حَتّٰی تَکُوْنَ ذَخِیْرَةً لِعَوَاقِبِی

حاصل معنی آنکه مرا از بخت خویش بسی شگفت آید زیرا که در روزگار پیری بر خلاف عهد جوانی با من از در خصومت برآمده است تو گوئیکه بخت من یکی از حور وشان چارده ساله بود هنگامیکه مرا چون خود جوان نورس یافت بسی گرامی و عزیز داشت و چون پیرم دید بر پهلوی خویش تیرم انگاشته از من کناره گرفت ایکاش نوبت پیری مرا پیش از عهد جوانی بود تا عاقبت امر و آخر عمر را با جوانبختی بسر بردمی همواره در اقتدار آل بویه بمشاغل جلیله و مناصب بزرگ و نیابت وزرا مفتخر بوده است چنانکه در سال سیصد و چهل و نه هجری دیوان رسایل بدو مفوض گردید بوشتن کل توقیعات و ارقام و مفاوضات و منشآت امین مسلم آمد گویند ابو محمد حسن بن محمد که وزیر مهلبی نامند در عهد معز الدوله زمام مهام امور و رشته کل احکام در قبضهٔ اختیار داشت در آن حال قوام صدارت و نتیجه وزارت خویش را بمعاونت و همراهی ابو اسحق صابی میدانست و در هرامر او را رتبه تقدم بخشیده و زیب بزم انس

و انیس بزم خاصه اش بود ابو اسحق تمام عمر در شمار صابئین معدود بوده بهت با آنکه سینه اش از فروغ کمالات تابنده گشت قلبش بنور اسلام منور نگردیده و در کیش خود اعتقادی کامل و قدمی استوار داشت بدان پایه که آئین خویش بهیچ بها نفروختی چنانکه خلفای بنی عباس و پادشاهان دیالمه حیلتها انگیخته تدبیرها بکار بردند نویدها دادند که از طریقت خود پای کشد و حبل المتین شریعت احمدی در دست گیرد قبول نکرد و از ملت خود بازنگشت وقتی عز الدوله نوید صریح و وعده منجز رتبه صدارت را بازاء اسلام وی مقرر داشت صابی از آن عز و دولت بگذشت و از مذهب خویش نگذشت با آن احوال تمام کلام الله مجید را حافظ بود اگرچه اوامر و نواهی آنرا ایمان نیاورد ولی در گفتگو و محاورات بآیات قرآنی تمثل مینمود و در مفاوضات و مراسلات بدانها استشهاد میکرد و در نظم و نثر از آنها اقتباس مینمود با مسلمین بسیرتی پسندیده و خوئی خوش و طرزی نیک معاشرت میکرد و در حضرت بزرگان اسلام خورد و فروتن بود در شهر رمضان مانند مسلمانان با روزه بسر میبرد و از محظورات صوم امساک مینمود و تجدید در ادای فرائض و قضا و مناسک صابئیه مواظبت داشت که از امتثال واجبات و مؤکدات آنها آسوده نمی نشست و بمحرمات و محظورات ایشان اصلاً آلوده نگردید

چنانکه این اشعار وی بر آن معنی اشعاری تمام دارد

حَمَتْنِی لَذَّتِی رُتَبُ مَعَالِی — وَظَنِّی بِالْمُرُوَّةِ وَالوِقَادِ
وَدِیْنٌ ضَاقَ فِیْهِ مَجَالُ فِکْرِی — لِخَوْفِ عُقُوْبَةٍ وَحِذَارِ نَادِ
فَوَاشَوْقَا اِلٰی خَلْعِ العِذَارِ — وَفِعْلِی مَا اُرِیْدُ بِلَا اعْتِذَادِ
وَیَا لَهْفِی عَلٰی حَلِّ الاِزَارِ — صَرِیْعًا بَیْنَ سُکْرٍ اَوْ خَمَادِ

حاصل معنی آنکه مرا رعایت رتبت معالی و قید تکالیف شریعت و بیم جهل از استیفای لذات باز داشته است ایکاش میتوانستم که هرچه رغبت کنم با کمال بی باکی بکار برم ولی افسوس دارم که با مستی شراب و حالت خراب نتوانم بند شلوار گشوده در کوچه و بازار بیفتم روزی بر خوان مائده وزیر مهلبی حاضر بود وزیر طرفی باقلا که بر آن خوان نهاده بودند نزدیک او بگذاشت تا تناول کند چون باقلا از محرمات آن کیش است ابو اسحق اصلاً بدان دست نبرد هر قدر وزیر مبالغت نمود متابعت نکرد وزیر بجد ایستاده بطریق هزل و مطایبت گفت گرمی پیش گیر و از خنکی در گذر چه شود با ما در اکل باقلا همراهی کنی گفت ایها الوزیر برای ماکولی نشاید خدای خود را معصیت کنم وزیر را آن جواب زیاده پسندیده آمد و او را تحسین نمود آورده اند وزیر ابو محمد مهلبی در سنه سیصد و پنجاه و دو از جانب معز الدوله با لشکری جرار بقصد فتح عمان روانه شد و چون بدریای عمان نزدیک گشت او را مرضی عارض شده ناچار بجانب بغداد مراجعت نمود هنوز به بغداد نرسیده بود که پیک اجل در رسید در راه بمرد معز الدوله از مرگ وی آگاه گشت فرمان داد تا املاکش از ذخایر و اموال ضبط کردند و هم بستگانش را حتی ملاحان و کسانیکه یکروز بدو خدمت کرده بودند محبوس دارند چون در آن اوان دیوان رسایل با ابو اسحق سپرده و هم نیابت وزیر مهلبی با وی بود او را نیز از سلسله بستگان وزیر شمرده

در قید حبس و زنجیر آورده‌اند در آن زمان که پایش در قید و دستش از همه جا کسیخته بود زبان بلاغت دراز کرده با خاطری افگار از درج طبع این درّ شاهوار را از پی استخلاص خویش برای ارکان دولت عزّی بهدیه فرستاد

يا ايها الرؤساء دعوة خادم … اوفت رسائله على التعديد
ايجوز في حكم المروة عندكم … جنبي وطول تهددي ووعيد
قلدت ديوان الرسائل فانظروا … أعدلت في لفظي عن التسديد
أعلى دفع حساب ما انشأته … فاقيم فيه ادلتي وشهود
أتيتم كتبا شحنت فصولها … بفصول در عنكم منضود
ورسائلا نفذت الى اطرافكم … عبد الحميد بهن غير حميد
انا بين اخوان لنا قد اوثقوا … بسلاسل وجوامع وقيود
والله باسمع الانام ولا ارى … نقدا توكل فيهم باسود
من كل حر ماجد صنديد … في كف عبد عاجز رعديد
فتفضلوا وتعطفوا وهبوا لنا … عفوا قديم خبايط وحقود
وتعصبوا الصناعة هي بيننا … سبب تأكد غاية التوكيد

حاصل معنی آنکه ای مهتران وای مخادیم بعرض انجا دم که مرا سلائلش نزد شما از شماره افزون شده است توجه والتفات نمایید چگونه در کیش فتوت ومردمی اینهمه گرفتاری وآزار مرا بر خود پسندیده‌اید منصب من نامه نگاری وشغل من احکام نویسی بوده غور رسی کنید واز الفاظ جویا شوید ببینید در باره کدام کلمه ظلم کرده ودر حق کدام لفظ طریقه صواب وسداد از دست داده‌ام وهرگاه بر عهده من لازم وحتم میشمارید که محاسبه انشا را بپردازم اینک برای اقامت شهود حاضرم . تا معلوم شود به هیچ انشا تعدی نکرده‌ام وهیچ کتابت از دست من شکایت ندارد چه زود از یاد برده‌اید آن گوهرهای آبدار را که در حقه معانی وصفات از جانب شما بهر طرف انفاذ داشتم وبدان پایه داد بلاغت دادم که نام عبد الحمید منشی را بدانها از رونق انداختم در مکافات آن خدمات با جمعی از هم رکابان اکنون در غل جامعه وزنجیر گران دستگیر آمده‌ام همانا گرفتاری ما در چنگ زندانبانان بدان ماند که شیرهای چند را بسلسله کشند وگوسفند زبونی بر آنها بگمارند اینک وقت آن است که بر من ترحم آرید واز کینه‌های دیرینه اغماض نمایید اگر با شما برادر دینی نباشم نه آخر هم صنعت وهم پیشه‌ایم تعصب ارباب کمال بر اصحاب هنر لازم است گویند بخنفر از معاندینش ویرا بگرفتاری زندان وقید بند وزنجیر وسخط سلطانی سرزنش داده بود

آن سخنان بسمع او رسیده در رد وی چنین گوید

يعيرني بالحبس من لو يحله … حلولي لطارت وانثنى متغيرا
وذي بطلق اعنق الذل دقه … ومعتقل عار وقد عزّ جانبه
واني لعزّ الدهر يوما يذيبني … سطاه ويوما تنجلي لي نوائبه

دی

ومن مدّ نحو النجم كفا ينالها … يدا كبدت لاقته ايدي تجاربه
ولا بد للساعي الى نيل غاية … الى المجد من ساع تدب عقاربه
واني وان اودت عمالي نكبته … تطير فيها كل قوم اناسبه
فما كنت كالقسطار يثرى بكيسه … ويملى ان انحى على الكيس سالبه
ولكن كليث الغيل ان رام ثروة … حوتها له انيابه ومخالبه
يبيت خميصا ثاويا ثم يغتدي … مباحا له من كل طعم اطايبه
كذلك مثلي نفسه رأس ماله … بها يدرك الرزق الذي هو طالبه
ومن يكن السلطان فيه خصيمه … فلا عار في العتب الذي هو ضاربه
وماذنبي ان غاض ما ملكت يدي … وفي ضمن جاهي ان يفض مذاهبه
ولي بين اقلامي ولبي ومنطقي … غنى فلما يشكو الخصاصة صاحبه

حاصل معنی آنکه مرا بگرفتاری زنجیر مردمانی سرزنش آرند که اگر روزی بجای من باشند البته قالب تهی کنند اگر شیر را بسلسله کشند از شجاعت وصولت او است واگر روباه را رها کنند دلیل زبونی وپستی وی باشد هر آنکس که با شیر پنجه در اندازد البته ساعد خویش رنجه دارد واگر با روزگار طریق همسری سپرد ومصارعت جوید روزی چرخ فلک بر زمین مذلت فرود آرد واگر دست تطاول بریخ گشاید بنیش خنجر وی گرفتار آید هر آنکس بجانب مجد وبزرگی شتابد وخواهد بنهایت بزرگی در آید ناگزیر سعایت جویان را عقارب رشک وحسد جنبش گیرد واز پی گزند در افتند اگرچه بخت برگشته وطالع زبون اموال مرا تباه کرده بدانگونه که هرکس را با من مودت ومناسبتی است نکبت مرا بفال بد گرفته است واینمعنی نداند من مانند صیرفی نیستم که چون کیسه سیم وزرم برجا باشد خداوند ثروت باشم وچون کیسه‌ام از دست رود دست تهی وشوم فاش بگویم چون شیران گرسنه با گرسنگی بخواب روم ولی بهر طعمه میل کنم از نیروی دست وقوت چنگال خود فراهم کنم کسی را که شاهنشاه روزگار از او در غضب باشد اگر از دست وبازو وشمشیر ونیروی پادشاه ضربتی بیند ننگ ندارد اگر اموال من مانند سیل بر زمین فرو رود چه باک مرا هنر وکمالاتی است که چشمه‌های دولت وثروت از آنها بیرون شد مانند من شخص هنرمند که زبان بلاغت در کام وخامه کمال در انگشتان دارد هرگز از فقر ودرویشی نترسد ونزد هیچکس شکایت نبرد انتهی هنگامیکه ابو شجاع فناخسرو ملقب بعضد الدوله محض اداء ومعاونت پسر عم خویش بختیار ملقب بعز الدوله از فارس توجه عراق را تصمیم عزم داد ورایات فیروزی آیتش در آسمانها شقه گشا شد ابو اسحق صابی بتقبیل آستان شتافته زیاده مورد اکرام گردید وچون هنرهای او در حضرت عضد الدوله زیاده جلوه گر شد گفت هنگامیکه عزم معاودت شود بمجلس که مقر حکمرانی من است بازگردم بایستی تو نیز مانند ظفر واقبال ملتزم رکاب باشی ابو اسحق پیشانی اطاعت وامتثال بر زمین سوده در آن عزیمت جازم شد بعد از چندی محض رعایت طایفه صابئه که برادران دینی او بودند از آن اراده بازگشت گویند عضد الدوله را از طیب خاک

واعتدال هوا و تماشای دجله و وسعت آن ممالک زیاده خوش آمد عنان خیال را بتصرف آن ملک و خلع عزّ الدوله منعطف ساخت روی لشکر را بدانجا چلیت آمیز از عز الدوله بگردانید و بهر را بخود متوجه نمود پس یکباره بغداد را مقر حکمرانی قرار داد و عز الدوله را محبس فرستاد پدرش رکن الدوله از آن کردار که خلاف مروت بود زیاده خشمگین شده از وی برنجید پس با تهدید تمام باو پیغام کرد که از آن این ستم و رای ناصواب و قطع رحم کناره گیر و گرنه آماده کیفر و انتقام شو پس فرمان پدر را اطاعت کرده عز الدوله را بنیابت خود در مسند حکمرانی نشانید و هرچه از او گرفته بود بدو مسترد داشت گویند الطایع بالله عباسی ابو اسحق را خواند و بدو گفت در آن مصالحت بحوی که فیما بین عضد الدوله و عز الدوله فیصل یافت صلح نامه رقم کند حسب الامر صورت صلحنامه را مقرر باستحکامی بی پایان و ابرامی بی اندازه بنوشت و در آن مکتوب عباراتی چند بدینگونه بیاورد وقد جدّد له امیر المؤمنین مع هذه المساعی السوابق والمعالی السوامق التی یلزم کل دان وقاص وعام وخاص ان یتزحزح عن ذنبه السماء ثلثة فیهما حاصل معنی آنکه امیر المؤمنین الطایع بالله عهد حکمرانی برای بختیار عز الدوله تجدید نمود با آن کوششهای پنهانی و مکارم بی پایان که هر دور و نزدیک و هر خاص و عام را لازم است آنکه بداند هر کس از حماقت و مشابهت در آن رتبه دور است و عضد الدوله را آن فقرات زیاده ناخوش و ناپسند افتاد و آن عبارات تعریض گونه بر طبعش بسی گران آمد کینه صابی را در دل گرفت تا موقع و مقام بدانگونه گفتار ها از وی انتقام و کیفر جوید همواره منتهز فرصت بود نیل مقصود میسر نمیشد چون در سنه سیصد و شصت و شش رکن الدوله سرای فانی را وداع کرد و عضد الدوله بجای پدر باستقلالی تمام نشست باز هوای تسخیر عراقش در سر افتاد و خیال نخستین دوباره قوت گرفت بجانب عراق عطف عنان کرد و نخست عز الدوله را از حکمرانی بغداد و آن نواحی خلع نمود از آن پس بنا بر مصلحتی چند ویرا مخلع کرده مقر حکمرانی نشاند و نفر مود تا ابن بقیه وزیرا که ملقب بنصیر الدوله بود در زیر دست و پای فیل هلاک کردند و نظر بکینه که از ابو اسحق در دل داشت فرمان داد تا او را در قید حبس آوردند و چهار سال با کند و زنجیر در محبس بماند و در جشن های نو آئین نامه نوروز و مهرجان و اعیاد که مستداول بدایح و قصاید ربا از بند و طبع را از قید آزاد کرده بوساطت اشعار دلپذیر نامی از خود بمنصه عرض میرسانید تا مگر مراحم ملوکانه او را از ورطه نکایت دستگیر شود از طالع بازگونش اصلا مورد توجه نمی گردید چون عضد الدوله در سنه سیصد و هفتاد و یک بعزم زیارت مرقد شریف مرتضوی عازم گشت ابو اسحق قصیده که او ابیاتش چند شعر از مناقب مرتضوی داشت بگفت در آن قصیده از نکایت سجن و طول حبس زیاده بنالید و آنرا بجانب عضد الدوله برسم هدیه فرستاد هنگامیکه عضد الدوله بانیل مقصود بعراق معاودت کرد خود باستخلاص او توجه و تفقد فرمود و چون بحضور عضد الدوله بسعادت اندوز شد بر وی مقرر داشت کتابی در انساب و مجاری احوال و معارک و فتوح و آثار و سیر دیالمه برشته تصنیف آورد زمین قبول بوسه داد و فرموده را کمر بت بتهیه اسباب برخواست و از پی جمع و تالیف نشست اندک اندک کوهر

طبع مواج داد سخن سرائی داد و در هر قصه حق بلاغت ادا کرد و آنرا بکتاب تاجی موسوم نموده است زیرا که عضد الدوله از جانب خلیفه عصر ملقب بتاج الملة ملقب بوده است در آن کتاب سلسله اجداد ویرا باینگونه آورده است بویه بن فناخسرو بن تمان بن کوهی بن شیرذیل الاصغر بن شیرکوه بن شیرذیل الاکبر بن شیرانشاه بن شرقته بن سیستان شاه بن سیس فرو بن شیرذیل بن سناذر بن بهرام جور الملک استاد الحکما ابوریحان بیرونی صابی را در معرض ایراد و مورد اعتراض آورده است گوید از چه رو صابی آنچه ذکر کرده است جزم نموده و از چه راه آن سلسله را ببهرام گور رسانیده و کدام دلیل آن بهرام جز بهرام گور نبوده با آنکه گروهی آن بهرام را از عرب خوانند و برخی از عجم دانند پوشیده نماند از آن حکیم دانشمند خیلی شگفت است که در حق صابی ایرادی روا داشته است چه مامور معذور است خصوصا کسی که محبوس بوده است و از آن پس بدانگونه سخنان مجبور شده است گویند روزی معاندی در نزد عضد الدوله آغاز کرد که دوستی از دوستان ابو اسحق را حال جمع و تالیف کتاب تاجی بر او وارد شده از کار و شغلش باز پرسیده بود بدو گفته روز کارم همان است که میدانی و روزها کارم همین است که می بینی اباطیل انمقها واکاذیب الفقها یعنی مجهولات چندی است که از خود میسازم و دروغهائی است که بهم میبافم عضد الدوله از آن سخنان در غضب شد و آتش افسرده اش دوباره زبانه کشید در ساعت باحضارش حکم داد چون حاضر گشت بدون درنگ بفرمود تا استخوانهایش در زیر دست و پای فیل نرم کنند عبد العزیز بن یوسف و دیگر عاکفان حضور لب بشفاعت و ضراعت گشودند محض عفو و اغماض که سیرت پادشاهان است از خون او بگذشت ولی بضبط اموال و املاکش گوشمال داد ابو اسحق را با سید رضی وداد بی اندازه بود چنانچه هیچ وقت با یکدیگر طریقه مکاتبات و مجارات را از دست نداده اند هر آنچه سید رضی فرمودی ابو اسحق نیز بدان بحر و قافیه گفته نزد وی میفرستاد و هرچه ابو اسحق میسرود سید رضی هم بر آن منوال گفته بدو ارسال میداشت ابن ابی الحدید گوید چون سید رضی را علو همت همواره داعیه خلافت در نظر بود ابو اسحق از سخنان و اشعارش بدان امانی و آمال متفطن گردیده

باین اشعار او را نوید داده است

آبا حسن لی فی الرجال فراسة　　تعودت منها ان یقول وتصدقا

وقد خبرتنی عنک انک ماجد　　سترقی الی العلیا ابعد مرتقا

فوفیتک التعظیم قبل اوانه　　وقلت اطال الله للسید البقا

واضمرت منه لفظة لم ابح بها　　الی ان اری اظهارها لی مطلقا

فان مت او ان عشت فاذکر بیعتی　　واوجب بها حقا علیک محققا

وکن لی فی الاولاد والاهل حافظا
اذا ما اطمان الجنب فی مضجع النقا

حاصل معنی آنکه دوست گرامی بداند که مراد احوال مردم فراستی است که براستی و درست گوئی او معتاد شده ام هر وقت هرچه خبر داده ام راست آمده همانا مرا آن فراست اخبار نموده که ترا درجه بلند و رتبتی عظیم حاصل خواهد شد لهذا بعنوان مساعده اینک ترا تعظیم کنم و سر فرو دارم و گویم خدای وجود ترا پاینده دارد ولی زیاده بر اینجه است یعنی تحسین در خوران رتبت باشد در گنجینه خاطر مخزون است تا در موقع بکار برم در آن هنگام که فراست من بشارت داده اگر زنده ماندم می پرده خواهم بر زبان راند و اگر اجل سوء عیش زال عهود مرا دریابد بایستی این بشارت مرا در آن روزگار بخاطر مبارک بگذرانی و سزای آنرا در حق باقی مانده گان من معمول فرمائی در سال سیصد و هشتاد و چهار در بغداد قلم قضا بر لوح حیاتش خط انقضا بر نوشت در مقابر قریش که شونیزیه خوانند و اکنون بکاظمین مشهور است مدفون شد روزگار حیاتش چنانکه ابن اثیر جزری و ابو منصور ثعالبی و دیگران مضبوط داشته اند نود و یکسال بوده است مخفی نماناد بر حسب نسخ عدیده که از وفیات الاعیان دیده شد ابن خلکان را خطائی چون در اینمقام حاصل شده چه سن صابی را هفتاد و یکسال نوشته و این خود با تصریح صابی قریب بیست سال مخالفت دارد چنانکه در شکایت پیری و شکایت ضعف و ناتوانی و نشستن محفه بشریف رضی برانیگونه نوشته است

شعر

فقد حملت منی ابن تسعین سالکا	سبیلاً علیها یسلک الثقلان
کما حمل المهد الصبی و قبلها	ذعرت لیوث الغیل بالزوان

حاصل معنی آنکه اکنون که شمار عمر به نود رسیده است بهمان راه پیمایم که جن و انس ناگزیر خواهند پیمود اینک مرا در محفه حمل و نقل کنند چنانچه اطفال شیرخواره در گاهواره حمل نمایند با آنکه در جوانی شیران نیز از ارض صولت و حمله من در هراس بودند سید رضی او را باشعاری فصیح و غرا مرثیت فرمود بدانگونه فصحای عراق و بلغای حجاز را مسلم شده است که مانند آن اشعار گوشی نشنیده است و چند بیتی از آن در اینجا نگاشتیم و باقی را بدیوان شریف رضی حوالت کردیم

اعلمت من حملوا علی الاعواد	ارأیت کیف خبا ضیاء النادی
جبل هوی لو خر فی البحر اغتدی	من وقعه متتابع الازباد
ما کنت اعلم قبل حطک فی الثری	ان الثری یعلو علی الاطواد
بعداً لیومک فی الزمان فانه	اقذی العیون وفت فی الاعضاد
لا ینفد الدمع الذی یبکی به	ان القلوب له من الامداد
کیف انمحی ذاک الجناب وعطلت	تلک الفجاج وضل ذاک الهادی
والدهر یدخل نافذات سهامه	ماوی الضلال ومربض الاساد
اعزز علی بان اراک وقد خلت	من جانبیک مقاعد العواد

اعزز علی بان نزلت بمنزل	متشابه الامجاد والاوغاد
قد کنت اهوی ان اشاطرک الردی	لکن اراد الله غیر مرادی

حاصل معنی آنکه هیچ دانی چه فارس میدان بلاغت از مرکب حیات پیاده شد و چگونه بر مرکب عماری سوار نموده بجانب گورستانش فرستادند هیچ دانی چگونه فروغ مجلس کمال و نور مصباح هنر خاموش شد همانا کوهی بود که زلزله حوادث چنان اندامش از هم بریخت که اگر بدریائی فرو ریخته میشد تا دامن قیامت موج از پی موج متلاطم آمدی ای گنجینه کمال تا دست روزگار پیکر ترا در خاک گور پنهان نداشته بود مرا باور نیامدی که بهرا توان بخاک پوشانید خدای روز مرگ ترا دور نماید که خاشاک مصیبت در چشم دوستان بیخت و با زوی هنرها در هم شکست سیلاب سرشک در ماتم چون تو عزیزی هرگز از ریزش باز نایستد زیرا که سوز این مصیبت دلهای دوستان را آب کند و بدان چشمه سار دیدگان را امداد نماید از کردار گردون بسی شگفت است که چگونه بنیاد آستان هنرها بر انداخت و قافله سالار شاهراه کمالات بخشت همانا خوابگاه اژدها و بیشه شیر را آماج خدنگ خویش نمود مرا سخت دشوار است که دیرین و بسیار تو جای دوستان را خالی بینم و در گروهی که عزیز از خوار تمیز نیابد ترا نشان یابم همواره از دلاگیر بائی امیدوار بودمی روزیکه اجل موعود ترا در رسد مرا در مرگ با تو شریک نماید ولی چه چاره کنم که قضا آرزوی مرا امضا نداشت و بسوز فراق تو گرفتارم نمود گویند مردم بسید رضی زبان طعن دراز کرده ملامتها آغاز نمود که مانند تو شریف قرشی را نشاید که مثل صابی کافر را مرثیت گوید در جواب گفت که مرا بر فقدان آن فضل و کمال نوحه و مرثیت است نه بر فوت آن جثه که یکی از افراد نوع انسان بوده است و هر وقت شریف رضی بمقابر شونیزیه عبور میکرد و بمدفن ابو اسحق نزدیک میشد از مرکب فرود آمده پیاده طی طریق مینمود و تا از محاذات مضجع وی نمیگذشت بر مرکب نمی نشست چون از مذهب صابیه سخنی رفت ناگزیر از آن گروه و از آن کیش مختصری شرح رانیم بدانکه طریقه صابیه مانند برزخ واسطه ایست که فیمابین دیانات و ملل و اهواء و نحل واقع شده چنانکه اهل هر ملت خود را متعبد بقول بشری دانند تا حدود و احکام و نوامیس الهیه را از وی فرا گیرند طایفه صابیه نیز طریقت خود را بحضرت شیث و حضرت ادریس منتهی میسازند و چنانچه ارباب نحل برسالت و بعثت بشری معتقد نیستند و اگر با مری ارتکاب ورزند باجازت عقول مستند میسازند و هرگاه از چیزی اجتناب جویند بفتوای خرد منتسب میکنند صابیه نیز احکام و تکالیف را از امور عقلیه دانسته هرچه خرد فتوی دهد بکار میبرند اقتصار بر احکام بشر و جمود بر فرمان نبی را شایسته نمیدانند و با نبیائیکه بعد از شیث و ادریس آمده اند ایمان نیاورده و بدانها نگرویده اند بدانکه صابئین چند فرقه باشند اصحاب روحانیات اصحاب هیاکل اصحاب اشخاص حرنانیون فرقه اولی که اصحاب روحانیات خوانند گویند عالم را صانعی است واجب الوجود و خود از نشانهای حوادث منزه است و از علامات امکان متبرا است بر خویش واجب شماریم و محتم دانیم که بعجز خود معترف شویم و خود را از وصول بحضرت جلالش عاجز دانیم و بعین الیقین می بینم که ما را با آن وجود جلیل ابطالی نیست پس تقرب بحضرت

بابستی از پرتو وسایط بدست آوریم و آن وسایط روحانیون باشند که از مواد جسمانیه و حرکات مکانیه و تغیرات
زمانیه منزه و پاکیزه اند بپاکی و قدس مجبول و بر تسبیح و تقدیس مفطورند لا یعصون الله ما امرهم و یفعلون ما یؤمرون
گویند اگر ارشاد و دلالت شیث و ادریس نبود ما را بشناسائی آن وسائل هم راهی نبود پس روحانیون ارباب
و آلهه و شفعا و وسایط باشند و ما را بحضرت خدای خدایان و آله الهان تقرب دهند پس لاجرم بایستی
بکسر شهوات و تهذیب اخلاق تشبه بکامل جوئیم و بواسطهٔ دعوات و عزایم و نمازها و زکوتها و قربانها و بخورات
خوشبو بروحانیون متوسل شویم و عرض حاجات کنیم و آنان را وسایل تقرب سازیم و بدان وسایل بحضرت احدیت
ارتباط یابیم پس پیغمبران را بر ما مزیت و برتری نباشد چه ایشان در بشریت مانند ما باشند و ما در مجاهدات
و ریاضات امثال ایشان باشیم وَلَئِنْ أَطَعْتُمْ بَشَرًا مِثْلَكُمْ إِنَّكُمْ إِذًا لَخَاسِرُونَ و از جمله روحانیون
هفت روحانی را در هفت سیاره مدبر دانسته و گویند هیاکل هفت سیاره مانند اجساد هفت روحانی بمنزله
ارواح باشند و در آن هیاکل تدبیر و تصرف کنند و از آن تدبیر و تصرف سبعه سیاره در آسمانها و در زمین تا آنکه از عناصر
و امتزاج و تولید موالید شود فرقهٔ ثانیه بدانچه فرقهٔ اولی قائل شده ایشان نیز قائل باشند و هم بر آنجمله مزیدی
آورده اند گویند بر ما لازم است که شفیعان خود را بچشم ببینیم و با آنان تضرع و زاری بریم تا در توسط و شفاعت
در حضرت روحانیون اقدام نمایند و روحانیون ما را در حضرت رب الارباب تقرب دهند پس آن فرقه خود
هیاکل سبعه را که هفت سیاره باشند پرستش کنند و تقرب در نزد آنانرا واجب دانند پس چون ایشان را
بشفاعت و وساطت آنان احتیاجی تمام بود معرفت بیوت و منازل و مطالع و مغارب آن سیارات را
با جد بلیغ و سعی وافی بدست آورده در آن معرفت برتبهٔ کمال ارتقا جسته اند و هم هر روزی از ایام هفته و هر ساعتی
از ساعات و هر صورتی از صور و هر شخصی از اشخاص و هر اقلیمی از اقالیم و هر قطری از اقطار را بستاره از سیارات
نسبت دهند و برحسب طبایعی که برای آنان پنداشته اند تقسیمات کرده اند و عزائم و دعوات و اکثر [illegible]
بمناسبت هر ستاره ترتیب داده اند مثلا روز شنبه را از برای زحل تعیین کرده اند و بر صورت زحل انگشتری
ساخته اند و بخور و عزائم خاصی بکار میبرند و بدانها بجرم زحل که هیکل روحانی است توسل جویند تا بدان وسیله
بروحانی تقرب یابند چه تقربات با ارواح تعلق گیرد و بدان تقرب بحضرت رب الارباب آشنائی
و پیوند بهم رسانند و جمله طلسمات و عزائم و جادوها از علوم آن گروه باشد فرقهٔ سیم اصحاب اشخاص باشند
و بدانچه آن دو فرقه معتقد بوده اند ایشان نیز عقاید دارند و هم بر آن جمله مزیدی آورده اند گویند چون هیاکل را غروبی
از پی طلوع است و هم در روز ناپدید باشند و ما را واسطه در کار است که همواره آن واسطه را برای العین
ببینیم و بدان واسطه بهیاکل تقرب جوئیم و از هیاکل بروحانیات متوسل شویم و از روحانیات بحضرت جلال
رب الارباب بار یابیم پس اصنام و اشخاصی بر مثال هیاکل سبعه در مکانی مناسب در روزی موافق و ساعتی
شایسته و دقیقهٔ لایق با لباسی مخصوص و شکلی ممتاز و فلزی خاص که بآن متعلق میدانند هیاکلی ساخته اند

در ساعات مختصه با جامهای مخصوص و بخورات لایقه و عزائم خاصه بعبادات هر هیکل مشغول میشدند فرقهٔ چهارم
حرنانیون باشند و ایشان کسانی بوده اند که در حران منزل گزیده اند آن فرقه هر آنچه سایر فرق گفته اند
پیروی کرده و هم بر آنجمله مزیدی آورده اند مثلا گویند صانع عالم واجب الوجود و واحد بالذات باشد و لیکن
باشخاص متکثر گردد زیرا که در مدبرات سبع و اشخاص ارضیه که خیر و عالم باشند ظاهر شود و بتعینات ایشان متعین
گردد و با اینحال وحدت ذاتیهٔ وی زایل نشود و خود افلاک و اجرام علویه را پدید آورد و آنها جملگی احیاء و ناطقند
و در امهات سفلیه تاثیر نمایند تا از آن جمله موالید عالم کون و فساد از ارحام عناصر پدید آیند و گاه باشد که شخصی
از صافی عناصر ترکیب یابد و از درد و کدورات امهات منزه و پاکیزه بود و پس مزاجی کامل و استعدادی تام
که در او موجود شده است ذات اقدس باری متشخص وی صورت تعین پذیرد و هم گویند طبیعت کلیه در هر
اقلیمی از اقالیم مسکونه در هر دوری که سی و ششهزار و چهارصد و بیست و پنجسال است یکجفت از اناث و ذکور
از هر نوع پدید آورد تا بدان یکزوج آن نوع بتعاقب اشخاص محفوظ ماند و آن دور باخر رسد و هکذا ابد الدهر
بدین منوال است و قیامت عبارتست از انقضاء و انتهاء آن دور است جز این عالم عالمی نباشد و ذات باری
برحسب استعداد صاحبان تعین بهی حلول تعینی کند گاه بذاته و گاه بجزئه و با وحدت ذات خود در هیاکل سماوی
تعین پذیرفته پس هیاکل سبعه برای او بمنزلهٔ اعضاء سبعه باشند و این گروه پیاز و سیر اهلی و باقلا بر خود حرام دانند
گویند که سیر احراق دم و منی نماید که قوام عالم باوست و باقلا خرافت آورد و ذهن را فاسد کند و در اول
امر که پیدا شد او را در کاسهٔ سر انسانی کاشته اند و از خوردن هر ماهی اجتناب جویند زیرا که میترسند در آنها ماهیان
رعاده که مار ماهی است از روی غفلت تناول شود و از جنابت و مس میت غسل کنند شتر پروار و گوسپند پروار
و خنزیر نکشند و نخورند و هر را حرام میدانند و هم کبوتر و هر مرغی که چنگال دارد حرام شمارند و از مستی و افراط
در شراب منع کنند و از ختنه نهی نمایند و بدون حضور شهود ولی تزویج روا ندارند و طلاق را جز بحکم حاکم جایز نشمارند
و دو زن نگیرند ایشان را چند نماز واجب است اول هنگام طلوع فجر و آن شصت رکعت است دوم قبل از زوال
شمس از وسط السماء و آن پنج رکعت است و در هر رکعت سه سجده بجای آورند و دو نماز مستحب دارند و نماز را با طهارت
و وضو بپا دارند و سایر تفاصیل مذهب ایشان در کتاب ملل و نحل مضبوط است

حران

اول شهری است که بعد از طوفان بپا شده است از بلاد شام یاقوت حموی از مفسران نقل کرده
که مراد از ارض مبارکه در آیهٔ شریفه وَنَجَّيْنَاهُ وَلُوطًا إِلَى الْأَرْضِ الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا لِلْعَالَمِينَ
حران است و هم گفته که ابراهیم خلیل الله عزیمت بلدهٔ حران داشته آنگاه که فرموده است إِنِّي مُهَاجِرٌ
إِلَى رَبِّي و طایفهٔ از صابئیه در آن شهر جای گزیده بودند ارباب مقالات از آن گروه بحرنانیین تعبیر کنند
زیرا که منسوب بحران را حرنانی گویند و برخلاف قیاس بعد از راء نونی زیادت کنند چنانچه چون [illegible]

خواهند نسبت کنند برخلاف قاعده صابی گویند وحال آنکه قیاس اقتضا کند که حرّانی ومانوی تعبیر شود صابی
مشتق از صبأ مهموز است که بمعنی میل نمودن است وهم شاید که همزه را منقلب بیا کنیم وصابی گوئیم از این راه
در کلام الله مجید صابئین وصابین باسقاط یاء ومنقلب از همزه بر هر دو وجه قرائت شده است
صابی در معنی ومفهوم ضد حنیف است زیرا که او مشتق از حنف است که هم بمعنی میل کردن ولی صابی
آنکس را گویند که از شریعت حقّه بطریقت باطله میل نماید وحنیف آنکس را گویند که از جادهٔ باطله
بصراط مستقیم گراید

ابن سیرین محمد بن سیرین البصری

اسم وی محمد وکنیتش ابوبکر است گویند چون دو سال از وفات پیغمبر وهم از خلافت ابوبکر بگذشت مثنی بن
حارثهٔ شیبانی که از بزرگان عرب واز اعاظم نواحی کوفه بود نزد ابوبکر آمده مسلمان شد در آن اوان کار کوکب
سلاطین عجم در وبال وکوکب ایشان در نحوست بود بابوبکر گفت هرگاه اجازت دهی من خود بنواحی عراق لشکری
کشم واز حدود آنجا شهرها تسخیر کنم واز قرار اسلام هر شهر فتح نمایم مقرّر گردد که حکومت آن در قبضهٔ اختیار من
باشد ابوبکر سخنان او پذیرفته پس مثنی از پی عزم خویش در قبیلهٔ خود فرود آمده در حوالی قبیلهٔ وی طوایفی چند
از اعراب بودند که از ظلم سلاطین عجم وجور حکام از جان خود بتنگ آمده بهانهٔ جنگ میجستند مقصود خویش را
با ایشان در میان نهاده یکدل شدند پس بهمدستی ایشان باطراف عراق پا نهاد علم اسلام برافراخت
آتش جنگ برافروخت هرچه توانست قتل کرد هرقدر خواست بغارت برد چون نواحی عراق تسخیر شد دست
اسلام در آنجا منتشر گشت لشکریان را بجانب دیگر کشیده بآغاز جنگ دامن انتشار اسلام کمر بست چون فتوحات
پی درپی وکوششهای با فایده او بسمع خلیفه رسید علم وخلعتی گرانبها برای مثنی فرستاده او را سربلند نمود گروه
عجم از قتل وغارت او بجان آمدند ودرپی دفع وچارهٔ او شدند چون در مدینه خبر رسید که دشمنان مثنی از پی
قوّت خود وضعف وی افتاده اند ابوبکر خالدبن ولید را خواست تا او را بامداد فرستد با آنکه خالد تازه
از فتنهٔ مسیلمهٔ کذّاب خاطر پرداخته از آن جنگ برگشته بود فرمان ابوبکر را پذیرفته با ده هزار سوار بعراق رفته
لشکریان وی همراهان مثنی ملحق شدند در آن سفر فتوحات بسیار وغنیمتهای زیاد لشکر اسلام را دست داد
از جمله بعد از فتح حیره وانبار بقلعهٔ عین التمر درآمدند بهرام چوبین که فرمانروای آن مرز وبوم بود با سپاه
خویش تاب مقاومت نیاورده ناچار فرار کردند پس لشکر اسلام در آن شهر ریختند اموال ایشان را
بغنیمت بردند ومردمان آن شهر را اسیر کردند سیرین را که از مردمان جرجرایا بود واز آنجا بعین التمر نزول کرده
در آنجا پیشهٔ سنگری داشت با چهل ترساپچه که در کلیسا بآموختن انجیل مشغول بودند بچنگ خالدبن ولید اسیر
وگرفتار شدند خالد را طمع غالب شده ایشان را از بندگان وغلامان خویش قلمداد کرد تا دیگر مسلمانان را
در ایشان نصیبی نباشد ایشان خود بزبان آوردند که ما بندگان زرخرید وی نیستیم از مردمان عین التمر باشیم

مارا در قید اسیری وبندگی آورده اند چون خالد آن سخنان بشنید از ایشان طمع بریده میان دلیران وجنگ آوران
لشکر تقسیم نمود انس بن مالک انصاری که سیرین مملوک وی بوده چون از پیشهٔ وهنر غلام خود مطلع شد او را بچهل هزار
یا بیست هزار درهم در معرض مکاتبت آورده معیّنی که در زمانی معلوم از قرار اقساط معیّنه آن مبلغ را بوی رساند
وآزاد شود سیرین برحسب مکاتبه مولای خود آن مبلغ را از کدّ یمین تحصیل کرده بوی رسانیده آزاد شد یاقوت
حموی گوید سیرین که از اسیران عین التمر است نام پدر محمد بن سیرین است مستور نماند اگر چنان باشد که
یاقوت ذکر کرده شاید در اصل شیرین بوده چون خواستند معرّب کنند شین منقوط را بسین مهمله بدل کردند
چنانچه نیشابور را نیسابور وکاشان را قاسان گویند وبراین قیاس آنرا نظایر بسیار است صاحب
وفیات گوید نام مادر محمد بن سیرین صفیه بود واو کنیز ابوبکر بن ابی قحافه است شبی که وی را برای سیرین عروس کردند
هیجده کس از سیصد وسیزده نفر مجاهدین بدر در بزم تزویج حضور داشتند که یکی از آنها ابیّ بن کعب انصاری بود که در حق صفیه
دعاهای خیر نمود ودیگران لب بگشودند وهم سه زن در لیلة الزفاف از زوجات پیغمبر صفیه را آرایش داده پاکیزه
وخوشبو کردند وهمگی پیاپی در حق صفیه دعا نمودند پس از برکت آن دعاها در سال دوم از خلافت عثمان بن عفان
محمد بن سیرین از صفیه متولد شد واز علما تابعین وفقها محدثین بصره گردید در ورع وتقوی پایهٔ بلند داشت علم حدیث را
از ابوهریره وعبدالله بن عمر وعبدالله بن زبیر وعمران بن حصین وانس بن مالک فرا گرفته قتاده بن دعامه وخالد حذّاء
وابوایوب سختیانی ودیگران از شاگردان وی باشند از پیشهٔ بزّازی کسب معاش میکرد ودر وی ثقل سامعه بود
اصمعی را پرسیدند از روایات واحادیث حسن بصری وقتاده ومحمد بن سیرین کدام یک را صحیح تر دانیم در جواب گفت
حسن بصری جوانمرد وبزرگوار است قتاده بصری حاطب اللیل است یعنی تر وخشک وصحیح وخطا بهم آمیخته کند وهرگاه
آنمرد که چیزی گوید آنرا بدو دست محکم دارید ورها نکنید گویند ابن سیرین را جمالی زیبا وسرشتی نکو بود زنی بصحبت او میل کرد
از وی خواهش کرد که اجناس بزّازی خود را بخانهٔ من بیاور با تو معامله کنم واجناس بسیاری بقیمت خوب از تو
بستانم ابن سیرین اجناس را برداشته بخانهٔ وی بار کرد بعد از لمحهٔ آن زن با غنج ودلال نزد وی آمده عشوه بکار برد
واز او کام میخواست ابن سیرین از مذمت زنا وعقوبت زناکاران شرحی باز گفت فایده نبخشید هر لحظه آتش
شهوت او مشتعل تر میگشت ابن سیرین خلاصی را در آن دید که خود را در نظر آن زن قبیح ودرست کند ببهانهٔ
از نزد وی بیرون شده بدن را بنجاسات آلوده کرده نزد زن آمد چون بر او نظر انداخت زیاده کراهت وتنفر
جسته او را از خانهٔ خویش بیرون کرده واو از اجناس بزّازی خود چشم پوشیده بخانهٔ خود بازگشت آنچه گذشته بود
بزوجهٔ خویش خبر داد وگفت بدان نجاست وپلیدی پاک دامنی خواستی بلاحظهٔ ضرر دینی از نفع دنیوی گذشتی
واز اجناس خود چشم پوشیدی خدایت جزا دهد چنانچه بحضرت یوسف صدیق جزا رسید گویند بعد از آن
در علم رؤیا وفن تعبیرات بدان پایه رسید که میتوان ثانی یوسف صدیق شمرد چنانچه در اکثری از کتب معتبر تعبیرات
از نوادر وی مشحون است وجمیع معبّرین تعبیر خواب را بوی نسبت میدهند در اینجا گنجایش شرح وبسط آن نبود

از آنجمله سید الشعرا اسمعیل بن محمد بن یزید بن ربیعه حمیری گوید در عالم واقعه زمینی دیدم شوره زار که از آن نخلهای بسیار
و خارهای بیشمار روییده است در پهلوی آن زمین قطعه زمینی بود رسول خدا در آنجا ایستاده بود مرا فرمود هیچ دانی این نخلها
و خارها از آن کیست عرض کردم رسول خدا بهتر میداند فرمود از آن امرء القیس است پس مرا امر فرمود که نخلها و خارها را
از زمین شوره زار بر داشته بدین زمین پاک و پاکیزه که من ایستاده ام نقل کن چنانچه فرموده بود اطاعت شد صبح
خواب را بپدر عرضه کردم مرا نزد ابن سیرین برده خواب را بوی باز گفتم بپدرم گفت فرزند تو شاعری قادر و توانا
شود و در مدایح بزرگان و پاکان و نیکان شعرها گوید علمای خاصه گویند سید اسمعیل در اوایل حال کیسانی مذهب بود
و در مدایح امامت محمد بن الحنفیه شعرها گفته و کوششها کرده است خارها که در عالم واقعه دیده است بدان شعرها
اشارت کند گویند مردی نزد او آمده گفت در خواب دیدم که خروسی در خانه من چند دانه جو برچید ابن سیرین
گفت اگر از خانه تو چیزی دزدیده شود نزد من بیا پس از چند روز آمرد آمده گفت فرشی از خانه من دزدیده اند گفت
موذن برده است پس آمرد بموذن در آویخت و دزدیده را از وی بگرفت مردی در خواب دید دو سگ
فرج زن وی را بدندان میکنند و میکشند نزد ابن سیرین آمده آنچه دیده بود باز گفت ابن سیرین تعبیر کرد که آن زن
در ستردن موی عورت نوره و تیغ دلاکی بکار نبرده بمقراض موی آن محل را برچیده است چون مرد تفحص بر آمد
چنان بود که ابن سیرین بوی خبر داده بود او تحسین کرد گویند زنی در واقعه دید که بسیاه رنگ سر باندرون
شکم شوهرش برده چیزی بیرون آورده میخورد نزد ابن سیرین باز گفت خبر داد که مردی سیاه چهره از دکان شوهرت
سیصد و شانزده درهم بسرقت میبرد در آن اوان چنان شد که گفته بود در مقام جستجو بر آمدند معلوم شد مردی حمامی
و سیاه رو که با ایشان همسایه بود دزد ایشان بوده آنچه برده بود استرداد نمودند ابن سیرین را گفتند از چه راه
بر آن مطلب آگاه شدی گفت که بدزد است شکم خزانه است خوردن که بسرقت است ولی تعیین مبلغ از حروف
سوز نمودم که سیصد و شانزده است شخصی بوی گفت در واقعه دیدم من و کنیزکم ماهی در میانه نهاده میخوردیم گفت
همانا کنیزک تو پسری است که خود را در لباس کنیزان آورده با حرم تو مراوده و بوس و کنار دارد چون تحقیق نمود
چنان بود که از وی شنیده بود شخصی بروی قصه کرد که در خواب دیدم با موشی مقاربت نمودم و از فرج وی
خرمائی پدید آمد وی را گفت چنان دانم که زنی زناکار بحباله خویش آورده گفت چنان است گفت آن زن حامله است
ترا مژده دهم که از وی فرزندی صالح و نیکو سیرت بوجود آید باجمله او را با حسن بصری مصاحبت و اختصاص تمام بود
و آخر الامر ایشان را از یکدیگر رنجش پدید آمده ترک صحبت هم گرفتند بدانگونه که حسن بصری از دنیا رحلت نمود و ابن سیرین
بجنازه وی حاضر نگشت بعضی گویند در آنوقت ابن سیرین را بجهة قرض او والی بصره در حبس داشت و از اینجهة
بجنازه حسن حاضر نشد ابن عوف گوید که چون انس بن مالک از دنیا رفت وصیت نمود که محمد بن سیرین وی را
غسل داده نماز گذارد و محمد در آنوقت محبوس بود پس نزد امیر بصره که مردی از قبیله بنی اسد بود آمدند و وصیت
انس را بوی گفتند و باذن وی محمد از محبس بر آمده و غسل و کفن و نماز انس در قصر او که در طف است

قیام نموده دوباره اهل و عیال خود را بمدینه بزندان مراجعت نمود در کتاب اخبار بصره وغیره آمده است که غسل و نماز انس را
حاکم بصره که قطن بن مدرک کلابی بود انجام داد بهر حال محمد بن سیرین در روز جمعه نهم شوال از سال یکصد و ده بفاصله
صد روز از فوت حسن بصری در بصره وفات یافت و از او پسری که عبدالله بن محمد بن سیرین است باقی مانده با آنکه
او را از یکزن سی پسر و یازده دختر متولد شده بود زیاده از یک پسر بجا نماند و بر او سی هزار درهم دین بوده بهمان
دیون را عبدالله ادا نموده ذمه پدر خود را از حقوق مردم بری کرده و در جزای این عمل برکتی در اموال او بهم رسید که
هنگام فوتش معادل سیصد هزار درهم از او مخلف شد   مخفی نماند که تصور خواب و بیداری
بدیهی است و مانند سیری و گرسنگی از وجدانیات باشند چه هر کس معرفت آنها را اندانسته آنها را میشناسد
پس آنچه در مورد تعریفات نوم و یقظه آورده اند بیان کیفیت حصول و فایده آنهاست نه محض شناختن حقیقت
و ماهیت آنهاست نه محض شناختن حقیقت و ماهیت آنها بدانکه نوم حالتی است که عارض حیوان میشود که در
آنحالت نفس افعال طبیعیه را بجای آورده از حس و حرکت ارادی بایستد و معلوم است که در چنان حالت
روح بسوی باطن رجوع کند و از آلات منقطع شود ولی باز اندکی از روح بجانب آلات متوجه باشد
بدانکه حیوانرا بچند جهة از خواب گریزی نیست چه در بیداری از حس و حرکت چاره نباشد و آنها بی حرکت
روح انجام نپذیرند و روح که مانند مغز در قشر و غلاف بدن است از حرکات پی در پی کاهش گیرد و واضح است
که هرگاه بیداری همیشگی باشد از کاهشهای بسیار بکلی نیست و نابود گردد پس میباید در باطن اجتماع جوید
تا استراحت کند و هر قدر از گوهر وی سخونت و حدت یافته اصلاح شود و آنچه تحلیل رفته بدل از تحصیل نماید
دیگر آنکه نفس را در حالت بیداری بجز هضم غذا کارهای دیگر هست و در آنحالت نتواند چنانچه باید و شاید
غذا را نیکو هضم کند ناچار خواب عارض شود تا غذا جودت هضم یابد بدن بدل ما یتحلل گیرد و هم از لطیف غذا
بخار لطیف متولد شود که روح بدل ما یتحلل جوید چون ثمره و فایده خواب معلوم شد علت و موجب نوم را
توضیح کنیم بدانکه رطوباتیکه در بیداری تحلیل میرفت در حالت نوم بر جا ماند و از آنها بخارات غذا بگوار ایی
بلند شود و بدماغ برسد چون بدماغ آید اعصاب را بلت و رطوبات بسیار بخشد لاجرم مسترخی شوند و اجزاء
زیرین آنها بر اجزاء زیرین بخفته پس روح از چند راه نتواند بظاهر آید اول آنکه مسلک و معبر روح مسدود شده
ثانیا بخارات نگذارد که روح چنانچه باید از میان آنها بگذرد و بظاهر آید مانند شعاع شمس که در هوای غبار آلود
و کثیف نتواند نیکو نفوذ کند ثالثا روح و بخارات بیکدیگر آمیخته شوند و روح غلیظ شده در حرکت کند
و پلید شود گفته اند چون نفس ناطقه از کار فرمائی آلات و مشاغل بدنیه فارغ و آسوده شود با نفوس کلیه و عقول
نورانیه سماواتیه اجتماع یابد و در آنها جمیع موجودات از کلی و جزئی از ماضی و حال و مستقبل مطلع و مرتسم است
در لسان شرع آنها را کتاب مبین و ام الکتاب و لوح محفوظ گویند چنانچه خداوند جل شانه فرموده
لا رَطْبٍ وَ لا يابِسٍ إِلَّا في كِتابٍ مُبينٍ و قال تعالی وَ كُلُّ شَيْءٍ فَعَلُوهُ فِي الزُّبُرِ و قال عز اسمه

وَکُلُّ صَغیرٍ وَکَبیرٍ مُسْتَطَرٌ باجمله چون از نفس کشف حجب و رفع شواغل حسّیه شود و از کدورات و علایق بدنیه پاک و پاکیزه گردد و چون آینهٔ صیقلی که با آینهٔ دیگر رو بارو و برابر شود بدانچه در آنها مرتسم و منطبع است نقش پذیرد خصوصاً از چیزهائیکه با نفس مناسبت و سنخیّت داشته باشد از قبیل بلد و ولد و اهل و عیال و غیره در کتب حکمیه مبرهن شده است که قوهٔ متخیله بالطبع کلیات را کسوت جزئیات بپوشاند و معانی را بصور حکایت کند چنانچه هر وقت نور حقیقی شنیده شود نور حسّی در برابر آید و چون سعه و انبساطی بگوش رسد پهنا و عرض بسیاری مُمَثَّل گردد و پس نقش ناطقه مرتسم پذیرد و قوهٔ متخیله از او فرا گرفته در وی مخزون گردد و حس مشترک که بمثابه آینه دو رو باشد آنچه از داخل بروی فرود آید مانند چیزهائی که از خارج بسوی او رود و مشاهده کند و بخیال تا بنا بسپارد و از اینجهت است که صور منامیه در یاد بماند پس آنچه مشهود حس مشترک شده بواسطه اتصال نفس ناطقه بالواح سماویه هرگاه همان باشد که نفس نقش برگرفته و بدون تغییر و تبدیل از او فرا گرفته و بجز کلّیه و جزئیت با یکدیگر تفاوت و اختلاف ندارند از رؤیای صریحه صادقه خوانند و محتاج تعبیر نباشد چه همان واقع شود که نقش پذیرفته است و اگر متخیله تغییر و تبدیلی داده ولی با ملائمت و مناسبت بوده است چنانچه از ضدی بضدی برد مثل اینکه در آن عالم دختر نقش گرفته متخیله او را پسر کند یا از شبیهی شبیه دیگر حکایت کند چنانچه دشمن دیده است اژدها حکایت نماید و بر این قیاس او را رؤیای خفیّه صادقه نامند که محتاج تعبیر و نظر معبّر است و اگر در تغییر و تبدیل رعایت مناسبت نشده باشد چنانچه از دریا بمسجد حکایت شود از دعابات متخیله باشد و اضغاث و احلام نامند پس محاکات و تبدلات بجائی منتهی شده است که معبران نتوانند از آخر بأول برند و بقانون تحلیل بالعکس بر آنچه نفس انطباع یافته واقف شوند آن رؤیا را نیز قابل تعبیر دانسته اند از آنچه گفتیم معلوم شد که رؤیای صادقه چند گونه است نخست خوابهای صادق صریح که محتاج تعبیر نیست بلکه چنانچه دیده شده واقع شود دوم خوابهای صادق خفی که محتاج تعبیر است و بزودی معبران تعبیر کنند سیم خوابهای صادق خفی که قابل تعبیر است ولی با معان نظر و عکس تحلیل توانند تعبیر نمود امّا رؤیای کاذبه که جز اضغاث احلام نباشد نیز چند گونه است و از چندین راه پدید آیند چنانچه پاره اوقات چیزهائیکه در هنگام بیداری در قوهٔ خیالیه مرتسم شده است در حالت خواب از حس مشترک منطبع شده و دوباره در خیال مخزون گردد و در یاد بماند همچنین گاهی در بیداری پاره معانی از قوهٔ حافظه رسم شود مثل اینکه امر هولناکی یا چیز محبوبی را تخیل داشته در حالت نوم قوهٔ متخیله بر آنها کسوت صور بپوشاند و در قوهٔ خیال منطبع گردیده در حس مشترک منقش شود و دوباره در خیال مخزون آید و بعد از خواب در یاد بماند و گاهی در مزاج روح تغیر و انحراف پدید شود و قوی که مرکوب ارواح باشند مراکب خویش پیروی کرده از افعال خود تغیر جویند و تغیر مزاج روح گاهی ساذج باشد و گاهی مادی مثلاً چون حرارت ساذجی در مزاج روح پدید آید لاجرم روح مشتعل و افروخته شود پس متخیله بر حسب طبیعت خویش بر آن اشتعال و حرارت ساذجه لباس اشیاء حاره که در بیداری دیده شده بپوشاند پس بصورت آتش و آفتاب یا صاعقه در آید پس قوهٔ خیال بدان صور نقش پذیرفته و حس مشترک بدان نقوش منطبع گردد و پس مشهود حس مشترک شده دوباره در خزانهٔ خیال مخزون آید و پس از خواب در یاد مانده باشد و همچنین چون برودت ساذجی

در مزاج روح ظاهر شود متخیله بحسب طبیعت خود بر آن برودت ساذجه کسوت اشیاء بارده که در بیداری دیده شده بپوشاند لاجرم بصورت برف و باران و یخ و تگرگ در آید پس قوهٔ خیال بدانها منقش شده و حس مشترک نیز بدانها منطبع گردیده و دوباره در قوهٔ خیال مخزون شود و بر این قیاس و اگر سوء مزاج روح مادّی باشد مثلاً صفرا غالب شده باشد اجزاء صفراویه زرد گون با روح آمیخته شود و روح مشتعل و افروخته گردد چنانچه گفتیم بمناسبت صفرا و حرارت مزاجیه روح خیالات زرد گون در خواب دیده شود و پس از خواب در یاد بماند و همچنین در غلبه دم و بلغم و سودا بمناسبات آنها در حالت خواب خیالاتی عارض شده تماماً دیده شوند و بعد از خواب در یاد بمانند و تمام این اقسام را رؤیای کاذبه نامند و آنها را اصلاً تعبیری نباشد بلکه طبیب بدان علامات و بدان دلائل بر سوء مزاج بدنیه استدلال کند چون از تحلیل بالعکس سخنی رفت بدان مسئله اشارتی کنیم تحلیل بالعکس در مسائلی تعلق گیرد که پاره اعمال حسابیه در کلمات سائل ذکر شده باشد پس آن اعمال را در مجهول جاری سازند تا عدد معلوم بدست آید پس قاعده چنان است که عدد معلوم را ضبط کنند و بر خلاف ترتیب از آخر مسئله شروع و عکس آن اعمال را در آن عدد معلوم جاری سازند تا در مرتبه آخر عدد مطلوب بدست آید مثلاً اگر سائلی جمع گفته باشد تفریق میکنیم و تفریق را جمع و اگر ضرب گفته باشد قسمت میکنیم و قسمت را ضرب و اگر مثلاً گفته باشد نصف بیفزائیم ثلث تفریق میکنیم و عکس آن و اگر گفته باشد خمس تفریق کنیم ربع می افزائیم و عکس آن و هکذا تا آخر مثال آن عددی مطلوب است که چون سه برابرش نمائیم و دو عدد از حاصل موضوع کنیم و بعد چهار برابر نمائیم و سه عدد بر حاصل اضافه کنیم و مجموع را مضاعف بثلثیم و ده عدد از حاصل تفریق کنیم یکصد باقی ماند جواب عدد یکصد را میگیریم و ده عدد بر آن اضافه میکنیم یکصد و ده میشود و آنرا نصف میکنیم پنجاه و پنج میشود و سه عدد از آن موضوع میکنیم پنجاه و دو میشود و باقی را قسمت میکنیم بر چهار پس خارج قسمت سیزده میشود و بعد دو عدد بر آن می افزائیم مجموع پانزده میشود و آن را بر سه قسمت میکنیم خارج قسمت پنج میشود و آن عدد مطلوب است

قاضی ابو الفرج بن طرار جریری نهروانی

نامش معافی کنیتش ابو الفرج پدرش ذکریا بن یحیی بن حمید بن حماد بن داود است از ارباب فنون و اساتید صناعات بود در عموم علوم یدی طولی داشت لاسیّما در فقه و حدیث و ادبیات و از کبار افاضل مائه رابعه بشمار میرفت چنانکه ابو بکر خطیب مورخ بغداد در حق او گوید کانَ مِنْ اَعْلَمِ النّاسِ فی وَقْتِهِ بِالْفِقْهِ وَالنَّحْوِ وَاللُّغَةِ وَاَصْنافِ الْاَدَابِ و شیخ ابو محمد باجی گفته اذا حَضَرَ القاضی ابو الفرج فَقَدْ حَضَرَ الْعُلُومُ کُلُّها یعنی چون قاضی ابو الفرج در مجلسی حاضر آید تمامت علوم در آن مجلس حضور یافته و هم او گفته لَوْ اَوْصی رَجُلٌ بِثُلْثِ مالِهِ لِاَعْلَمِ النّاسِ لَوَجَبَ اَنْ یُدْفَعَ اِلی اَبِی الْفَرَجِ الْمُعافی یعنی اگر کسی وصیت کند که ثلث مال او را بداناترین مردمان دهند بایستی آنمال بابو الفرج معافی تسلیم گردد یعنی

در طبقات افاضل او بمقام علمیت انفراد و اختصاص دارد و از احمد بن عمر بن روح که یکی از مشاهیر تلامیذ ابن طرار بشمار رود منقول است که روزی جماعتی از اهل ادب در سرای یکی از رؤسای بغداد مجتمع بودند ابن طرار بدان دولتسرا در آمد و بنای گفتگوی علمی شد گفتند از انواع علوم در کدام فن مجارات کنیم قاضی ابو الفرج روی بسوی آن رئیس کرد و گفت

خبّرنا انّك قد جمعتَ انواعَ العلوم واصنافَ الادب فان رأيتَ ان تبعثَ غلاماً الى خزانتك تأمره ان يفتحَ بابها ويضربَ بيده الى أيّ كتابٍ منها فيحمله ثم تفتحه وتنظر في أيّ العلوم هو فنتذاكره ونتجادل فيه

یعنی کتابخانهٔ تو از مصنفات هر فن و مؤلفات هر علم فراهم دارد اگر خواهی غلام خویش را بفرمای تا در دار الکتب باز کند و بسوی هر کتاب که خود خواهد دست برد و بیارد چون آن کتاب در این جمع بگشاید از هر علم که باشد آغاز مذاکرت از آن علم گذاریم و بنای مجارات در آن صناعت نهیم ابن روح گوید از این دعوی چنین مکشوف کرد که ابن طرار را در جمیع علوم خبرت بوده و از هر صناعت نصیب داشته بالجمله در یوم پنجشنبه هفتم رجب از سال سیصد و سه یا پنج هجری ولادت یافت و در علوم ادبیه جمعی از نحاة را که از آن جمله ابو عبد الله ابراهیم بن محمد بن عرفه الشهیر بنفطویه تلمذ کرد و فن حدیث را از مشایخ اخبار و کبار محدثین فرا گرفت مانند ابو القاسم بغوی و ابوبکر بن ابی داود و یحیی بن صاعد و ابو سعید عدوی و ابو حامد حضرمی و غیرهم و در علم فقه محمد بن جریر طبری را متابعت نمود چه ابن جریر در میان فقهاء عامه ترک تقلید سلف و بنیاد قواعد اجتهاد طریقی مخصوص گرفته و آیینی جدید گذارده قاضی ابو الفرج معروف بابن طرار مانند جمعی بسیار شعار وی پذیرفته و در احکام شریعت و فروع ملت مقلد ابن جریر گردیده و از اینروی او را ابن طرار جریری خوانند و او را قاضی از آن گویند که مدتی از جانب ابن صبر قاضی در باب الطاق بغداد بنیابت حکومت کرد و کار قضاوت پرداخت شاگردان وی در فقه و حدیث و غیره بسیارند از آن جمله است ابو القاسم ازهری و قاضی ابو الطیب طبری و احمد بن علی توزی و احمد بن عمر بن روح جلال الدین سیوطی در طبقات النحاة از ابو حیان توحیدی حکایت آورده که گفت با آن وفور دانش و فرط فضل که قاضی ابو الفرج در جمیع فنون خصوصاً در علم آثار و معرفت اخبار و ایام عرب و غیر ذلک داشت از فقر و پریشانی بنهایت شدت و کمال محنت مبتلا بود روزی او را در موسم زمستان دیدم که در جامع رصافه پشت بآفتاب خوابیده و چندان آثار ابتذال و علائم اندراس بر جامه و لباس وی نمودار است که بیننده را از مشاهدت آنحال از چنان دانشور بسیار شگفت آید من پیش رفتم و از در تسلیت گفتم مهلاً ایّها الشیخ وصبراً فانّك

بعين الله تعالى ومرأى منه ومسمع وما جمع الله تعالى لاحدٍ شرف العلم وعزّ المال

یعنی ای شیخ بر محنت درویشی و شدت پریشانی صبور باش و از اینگونه نیرنگ و شعبدهٔ سرای سپنج مرنج که حال از خدای عز اسمه پوشیده نیست فقر و صبر تو بیند ذکر و شکر تو بشنود و او سبحانه بر حسب حکمت کامله و مشیت بالغه هیچگاه شرافت علم و عزت مال در یک وجود فراهم نفرموده هرکرا منصب دانش داد از نشب و مال آزادش نمود و هرکرا از توانگری بهره بخشید از کرامت علمش محروم داشت چون ابو الفرج اینکلام از من شنود از در انکار فرمود

مالا بدّ منه من الدنيا فليس منه بدّ یعنی از مال دنیا آنقدر که برای زندگانی واجب و ضرورست هیچ گریزی از آن نباشد آنگاه این اشعار سرودن گرفت

يا محنة الله كفّي ان لم تكفّي فخفّي ... قد آن ان ترحمينا من طول هذا التشفّي

طلبتُ جدّاً لنفسي فقيل لي قد توفّي ... فلا علومي تجدي ولا صناعة كفّي

ثورٌ ينال الثريّا وعالمٌ متخفّي

یعنی ای بلای روزگار و محنت پروردگار از رنج و آزار من دست بدار و اگر دست برنداری باری سبک شو و خفت جوی که براستی زمان آنست که بر من رحمت آوری و طول زمان زحمت کوتاه داری برای خود بختی طلبیدم گفتند خاموش که بخت بمرد و از این سرای رخت ببرد پس نه صناعاتی که اندوخته‌ام سود بخشید و نه صنایعی که آموخته بودم یا ذا العجب که از گردش گردون دون پرور هر گاو بستارهٔ ثریا واصل شده و هر مرد دانشور در زاویهٔ خفا خامل مانده همانا ابن طرار در نظم اشعار آبدار طبعی سرشار و خاطری زخار داشته علمای سیر و اصحاب طبقات از نتایج خاطر وی قلیلی نقل آورده‌اند چنانکه این سه شعر بروایت قاضی شمس الدین بن خلکان اربلی از شیخ ابو اسحق شیرازی از قاضی ابو علی داودی به وی منسوبست که ابو اسحق در کتاب طبقات الفقهاء بعد از ذکر ابن طرار گفته قاضی ابو علی حکایت کرده که ابو الفرج جریری خود این ابیات را که در حکایت حال روزگار و یأس مردم امیدوار بسلک نظم کشیده از بدایع کلمات خویش برای من انشاد نمود

أأقتبس الضياء من الضباب ... وألتمس الشراب من السراب

أريد من الزمان النذل بذلاً ... وأرياً من جنى سلعٍ وصاب

أرجّي أن ألاقي لاشتياقي ... خيار الناس في زمن الكلاب

حاصل مضمون آنکه آیا از سوسمار روشنائی خواهم و از سراب آب جویم و از زمانهٔ خسیس آرزوی عطا برم و از شاخهٔ صلع وصاب میوهٔ انگبین چینم و در روزگار سگان بدیدار نیکان طمع بندم و نیز این سه شعر شیخ ابو الفرج ابن جوزی از قاضی ابو الطیب طبری از ابن طرار جریری روایت کرده که در طعن ارباب حسد و ذم آنگروه گفته

ألا قل لمن كان لي حاسداً ... أتدري على من أسأت الأدب

أسأت على الله في فعله ... لأنك لم ترض لي ما وهب

فجازاك عنه بأن زادني ... وسدّ عليك وجوه الطلب

یعنی با آنکس که بمن همی رشک برد بگوی که آیا میدانی که رشتهٔ این حسد بکجا کشد و این ترک ادب با که انجامد همانا در اینکار بر کردار پروردگار انکار آورده که آنچه او بمن روا داشته ناپسند انگاشته پس خدایت اینچنین پاداش دهاد که بر عطایا و مواهبی که نصیب من فرموده همواره بیفزاید و طرق طلب و وجوه تحصیل بر تو پیوسته مسدود دارد و این چند بیت بروایت جامع مرآة الجنان و صاحب وفیات الاعیان از قاضی ابو الفرج است

که در معنی شعر علی بن الجهم سروده

مالكُ العالمين ضامنُ رزقي — فلماذا أملّكُ الخلقَ رزقي
قد قضى لي بما عليَّ وما لي — خالقي جلّ ذكره قبل خلقي
صاحبُ البذل والندى في يساري — ورفيقي في عُسرتي حسنُ رفقي
فكما لا يردّ عجزي رزقي — فكذا لا يجرّ رزقي حذقي

حاصل مراد آنکه چون خدای عالم رزق مرا ضمانت کرده پس مرا نه شایسته است که خود را مملوک مردم دارم و برای امر معیشت بندهٔ مخلوق شوم حضرت آفریدگار که در حق من بکار بیشتر عطای خویش همی متوالی دارد و در هنگام عسر همی بحسن رفق همراه باشد از آن پیش که مرا خلعت خلقت بخشد از خیر و شر آنچه نصیب من بوده تقدیر فرموده پس نه عجز و زبونی من از آن رزقی که مشیت ازلی بدان تعلق گرفته بکاهد و نه سعی و تلاش من بر آنچه قلم قضا جاری شده بیفزاید علی بن الجهم گفته

لعمرك ما كلّ التعطّل ضائرٌ — ولا كلّ شغلٍ فيه للمرء منفعه
اذا كانت الارزاق في القرب والنوى — عليك سواءً فاغتنم راحة الدعه

یعنی بزندگانی تو سوگند که در طلب آمال و توسعه ارزاق نه هر مسامحت زیان رساند و نه هر سعی سود بخشد چون روزی خویش در حضر و سفر یکسان همی باری راحت آسایش غنیمت شمار و زحمت کوشش بر خود مگذار از نوادر اتفاقات که برای وی افتاده حکایتی است که یاقوت حموی در معجم البلدان و مورخ اربلی در وفیات الاعیان وغیرهما فی غیرهما نقل کرده اند که ابو عبدالله حمیدی صاحب کتاب الجمع بین الصحیحین حکایت کرد که خود از خط قاضی ابوالفرج نهروانی خواندم که نوشته بود سالی بزیارت بیت الله الحرام مشرف بودم و بایام تشریق در منی حضور داشتم آواز کسی شنیدم که ندا کرد یا اباالفرج خواستم جواب دهم اندیشه کردم که در میان این انبوه بسی مردمند که ابوالفرج کنیت دارند یمکن که جز من کسی دیگر مراد منادی باشد بدین احتمال جواب نگفتم آنمرد چون دید کسی جواب نداد ندا کرد که یا اباالفرج المعافی ناچار آهنگ لبیک نمودم که نام و کنیت مرا بزبان راند همینکه خواستم او را آواز دهم دیگرباره اندیشمند شدم که محتمل از حاج دیگر را نیز کنیت ابوالفرج و نام معافی هست و این منادی او را طلب کند پس همچنان خاموش ماندم تا آنکه آن مرد بار دیگر بانگ برداشت که یا اباالفرج المعافی بن زکریا النهروانی همینکه ندای او را با این تعیینات مخصوص استماع کردم گفتم دیگر هیچ شک نماند که این منادی مرا جوید چه نام و نسب و کنیت مرا جمیعا مذکور ساخت پس پیش دویدم و گفتم ها انا ذا فما ترید یعنی این منم که همی ندا کنی مرادت چیست گفت من انت تو کیستی گفتم ابوالفرج بن المعافی بن زکریا النهروانی گفت لعلّك من نهروان الشرق یعنی شاید تو از مردم آن نهروانی که در طرف شرق واقع است باشی گفتم آری گفت نحن نريد نهروان الغرب یعنی ما آن نهروان را خواهیم که در طرف مغرب زمین واقع است ابوالفرج گوید چون این پاسخ شنیدم سخت در حیرت و شگفت ماندم که چه امر عجیب بود و اتفاق غریب

الی

دیگر کس را چون من نام معافی است و پدر زکریا و کنیت ابوالفرج و موطن نهروان دانستم که بجز نهروان عراق موضعی دیگر نیز نهروان نام دارد که در ملک مغرب واقع است وفات قاضی ابوالفرج بن طرار در یوم دوشنبه هیجدهم شهر ذی حجه از سال سیصد و نود در نهروان افتاد و آن فاضل نحریر چند کتاب سودمند در ادبیات و غیرها بیادگار نهاد از آنجمله است کتاب الجلیس والانیس و کتاب التفسیر صاحب آثار البلاد گوید نهروان ناحیه وسیعی است مابین بغداد و واسط که در جانب شرقی دجله افتاده در حوالی و اکناف بغداد زمینی بنضرت و خضرت آن نبوده و دخلش بر جمیع نواحی و اعمال عراق زیادتی داشته و پس از خرابی آن ناحیه هر یک از ملوک که اراده عمارت آن میکرد چنین اتفاق می افتاد که قبل از انجام در میگذشت و این معنی منشا شامت و تطیر شد لهذا پادشاهان و خداوندان ملک از احیاء ضیاع و بنیاد بلاد آن ناحیه بیمناک شدند و بعمارتش رغبت نفرمودند و در زمان مقتفی عباسی بهروز خادم اراده حفر نهر و تجدید مزارع آنجا کرد با او گفتند هیچکس بعمارت این زمین شروع ننموده مگر آنکه قبل از اتمام وفات یافت بهروز بدین سخن التفاتی نکرد و از پی عزم خویش برفت تا آنکه قبل از انجام عمل درگذشت و نهروان دیگرباره ویران ماند

ابن خشاب عبدالله بن احمد بن احمد بن احمد بن عبدالله بن نصر بن الخشاب

نامش عبدالله است در نژاد وی نام احمد متوالی افتاده فهو عبدالله بن احمد بن احمد بن احمد بن عبدالله بن نصر بن الخشاب اصل او از دار السلام بغداد است خود از کبار معربین و شیوخ نحویین بوده بجز علوم عربیت در چند فن دیگر نیز از معقول و منقول ید طولی داشت جلال الدین سیوطی در طبقات النحاة گوید فاضل قفطی در صفت ابن خشاب گفته كان اعلم زمانه بالنحو حتى يقال انه كان في درجة الفارسي وكان له معرفة بالحديث والتفسير واللغة والمنطق والفلسفة والحساب والهندسة وما من علم من العلوم الا وكانت له فيه يد حسنة یعنی ابن خشاب اعلم نحاة عصر خود بود حتی آنکه ارباب خبرت او را با ابوعلی فارسی یکدرجه میدانستند و در این چند فن معرفت و مهارت داشت از صناعات علمیه هیچیک نبود که ابن خشاب را در آن دخالت نباشد عماد اصفهانی که خود یکی از تلامذهٔ ابن خشاب معدود است در کتاب خریدة القصر و جریدة العصر در ترجمت او چنین گوید شیخنا في علم الادب اعلم الناس بكلام العرب واعرفهم بعلوم شتى من النحو واللغة والتفسير والحديث والنسب والطود السامي والبحر الطامي وكان فضله على افاضل الزمان كفضل الشمس على النجوم والبحر على الغدران یعنی او استاد ماهر در صناعت ادب و داناتر مردم بسخن عرب بچند فن دیگر نیز بدیگر علما رتبت داشت او فی المثل کوهی است افراخته و دریائی برآمده و فزونی وی بر دانشمندان عصر بسان فزونی آفتاب است بر ستاره‌ها و دریا بر گودالها آورده اند که ابن خشاب فنون عربیت بر ابومنصور جوالیقی و ابوالسعادات بن شجری قرائت کرد و علم حساب و هندسه از ابوبکر مرزوقی بیاموخت و فن حدیث و علم اخبار از ابوالغنائم نرسی

وابو القاسم بن حصین وابو العز بن کادش علوم اکرفت تفقّهی گوید وَلَمْ یَزَلْ یَقْرَءُ حَتّی عَلا عَلی اَقْرانِه وَاَقْرَءَ العالی والنازلَ یعنی همی در شاگردی شیوخ بکوشید تا خود بدرجهٔ اساتید رسید و بر امثال خویش بلندی گرفت و عالی و دانی را مدرس شد از معارف محدثین و مشاهیر اخباریین جمعی وافر علم حدیث از ابن خشاب استماع نمودند مانند ابو سعید سمعانی و ابو احمد بن سکینه و ابو محمد بن اخضر در کتب طبقات و دفاتر تذکرات مسطور است که ابن خشاب با وصف تبحّر و تقدّم در فنون کمالات داشت و اشتهار و اعتبار که در انواع فضایل یافت در حفظ مراتب مروت و مواظبت شرایط دیانت زیاد کم مبالات و بیباک بود و بسی افعال خسیس و اعمال وضیع که در خور اهل علم نیست ارتکاب مینمود در زی نالائق می گشت و جامهٔ غیر مناسب میپوشید و در مأکل و مشرب طریق دنائت میسپرد و با مردم سفله می آمیخت چون بمواقفی که عوام الناس بیازی بوزینه یا عمل شعبده یا دیگر ملاهی انبوه بودند میگذشت همچنان با عمامه می ایستاد و تا میخواست تماشا میکرد بلکه نوشته اند او بر سر کوی و برزن با جهال ببازی شطرنج اشتغال میجست ناموس مردی و رونق علما علی رؤس الاشهاد بر باد میداد و عمامه بر سر مینهاد که از چرکینی چندین ساله اطراف آن سیاه شده بود و چون طیور از سر وی عبور مینمود فضلهٔ بر عمامهٔ او می افکندند پاک میکرد و مدتها همچنان باقی میماند و مدة العمر نسوه بحبالهٔ نکاح در آورد و نه کنیزکی برای همسری ابتیاع نمود گویند چون ببازار کتاب فروشان شدی و اراده آن نمودی که کتابی را ببهای نازل بخرد صاحب دکه را غافل مینمود و بر غفلت او ورقی از کتاب میربود آنگاه میگفت الحق این نسخه بس نفیس است ولی دریغ که نقصان دارد و ما بین اجزاء آن مقداری نابود شده بایع چون صدق سخن او مشاهدت میکرد بقیمتی که وی خریدار میشد رضا میداد و چون کتابی از کس بعاریت میگرفت از دادن دریغ میداشت و همی بتسامح و تسویف میگذرانید و هر وقت صاحب نسخه مطالبت مینمود میگفت نسخهٔ تو داخل کتابخانه شده و در میان نظائر خود مشتبه گردیده و مرا این زمان فرصت فحص و حالت جستجوی نیست و این عذر از او مسموع می افتاد و چه کتابخانهٔ او بس وسیع و بکثرت نسخ بدیع بود در مداعبات و مزاحات وی آورده اند که وقتی جماعتی از پیروان احمد بن حنبل در مجلس او بودند کسی گفت آیا کتاب جبال در خدمت حضرت شیخ موجود است او اشارت بحنبلیان کرد و گفت یا اَبْلَه اَما تَراهُم حَوْلی یعنی ای مرد ابله این حاضران را در دور من نمی بینی کنایت از آنکه این جماعت مانند جبال داخل جمادند و نیز وقتی از او سؤال کردند که قفا ممدود است یا مقصور او از باب تجاهل عارف محل سؤال که محفوظ بود بر مدلول قفا حمل کرد که یعنی پس گردنی زدن است و در جواب گفت هم ممدود است و هم مقصور زیرا که نخست دست را میکشند آنگاه کوتاه میزنند و هم نوبتی یکی از معلمین صبیان ارجوزهٔ عجاج بن رؤبه در نزد وی قرائت میکرد که گفته

بَکَیْتُ وَالمُحْتَزِنُ البَکِیّ	وَالدَّهْرُ بِالاِنْسانِ دَوّاریّ
اَطْرَباً وَاَنْتَ قِنَّسْریّ	وَاِنَّما یَأْتِی الصِّبی الصَّبِیّ

یعنی گریستیم و مرد اندوهناک بسی بگرید و دهر بر انسان همی بگردد آیا شادمانی کنی و حال آنکه مردی پیر

دلی

و کهن سال باشی و جز این نیست که کودک نزد بازی و لهو آید آنگاه معلم هر دو کلمه را بنا بر مشابهت کتبی صبی و یأتی قرائت کرد و معنی مصراع بر این قرائت چنین شود که این است و جز این نیست که کودک نزد کودک آید ابن خشاب گفت اَمّا هٰذا عِنْدَکَ فِی المَکْتَبِ وَاَمّا عِنْدَنا فَلا کنایت از آنکه این قرائتی است لایق حال تو که خود کودکی باشی و در مکتب کودک نزد تو آید شیخ عز الدین ابو حامد عبد الحمید بن ابی الحدید بغدادی شارح نهج البلاغه در ذیل کلام عبد الله بن عباس که گفته فَوَاللهِ مَا اَسِفْتُ عَلی کَلامٍ قَطُّ کَاَسَفی عَلی ذٰلِکَ الکَلامِ اَلّا یَکُونَ اَمیرُ المُؤْمِنینَ ع بَلَغَ مِنْهُ حَیْثُ اَرادَ یعنی بخدا سوگند که گذشته از کلام پیغمبر هیچ کلامی مثل این خطبه تاسف نخوردم که چرا امیر المؤمنین علی از آن تا بجائیکه می اندیشید نرسید و مطالعت عرضه آمد گوئی سخن حضرت بریده گوید استاد من شیخ ابو الخیر مصدق باشد شبیب واسطی در سال ششصد و سه برای من حکایت کرد و گفت من این خطبه را نزد شیخ ابو محمد عبد الله بن احمد معروف بابن خشاب قرائت مینمودم و او مردی مزاح و بذله گوی بود چون باین فقره رسیدم گفت لَوْ سَمِعْتُ ابْنَ عَبّاسٍ یَقُولُ هٰذا لَقُلْتُ لَهُ وَهَلْ بَقِیَ فی نَفْسِ ابْنِ عَمِّکَ اَمْرٌ لَمْ یَبْلُغْهُ فی هٰذِهِ الخُطْبَةِ لِتَتَأَسَّفَ اَنْ لا یَکُونَ بَلَغَ مِنْ کَلامِهِ ما اَرادَ وَاللهِ ما رَجَعَ عَنِ الاَوَّلینَ وَلا عَنِ الآخِرینَ وَلا بَقِیَ فی نَفْسِهِ اَحَدٌ لَمْ یَذْکُرْهُ اِلّا رَسُولُ اللهِ صَلَّی اللهُ عَلَیْهِ وَآله یعنی اگر من بگاه سرودن این سخن حاضر بودم با ابن عباس میگفتم آیا پسر عم ترا چیزی در دل ماند که نگفت تا تو بر ترک آن تأسف خوری که چرا تمام آنچه را میخواست بپایان نبرد سوگند بخدای که از سابقین و لاحقین بجز پیغمبر در این خطبه بر احدی ابقا ننموده و درباره هر یک از تعریض و تصریح هر چه خواسته بزبان آورده پس استاد من مصدق گفت با ابن خشاب گفتم آیا مقصود تو آن است که این سخنان بحقیقت از امیر مؤمنان نیست و این خطبه مجعول و منحول است گفت لا والله من همچنان میدانم که این خطبه را چنان از کلام آن حضرت میشناسم که ترا مصدق بن شبیب گفتم جمعی از مردم این عبارات را بشریف رضی نسبت کنند و گویند این کلام او است گفت اَنّی لِلرَّضِیِّ وَلِغَیْرِ الرَّضِیِّ هٰذَا النَّفَسُ وَهٰذَا الاُسْلُوبُ قَدْ وَقَفْنا عَلی رَسائِلِ الرَّضِیِّ وَعَرَفْنا طَریقَتَهُ وَفَنَّهُ فِی الکَلامِ المَنْثُورِ وَما یَقَعُ مَعَ هٰذَا الکَلامِ فی خَلٍّ وَلا خَمْرٍ یعنی کجا است رضی یا غیر رضی را اینگونه گوهر عالی و اسلوب بدیع ما مکاتیب و رسائل رضی را دیدیم و روش و سبک او را در سخن نثر شناختیم عبارت او با این کلام نه در سرکه تواند همراه شد و نه در مدام آنگاه گفت والله که من این خطبه را در بسی کتابها دیده ام که دویست سال قبل از آنکه رضی در وجود آید تصنیف شده اند و آنرا بخطوط جماعتی از اهل علم و ارباب ادب یافته ام که پیش از آنکه نقیب ابو احمد پدر رضی از مادر زاده شود بوده اند انتهی کتب قدماء ادبا و سالفین مصنفین از عبارات ابن خشاب مشحون است خاصه کتاب کشف الغمه که مؤلف آن علی بن عیسی رضوان الله علیه در هر یک از تراجم ائمهٔ اطهار صلوات الله و سلامه علیهم شطری عریض از ابن خشاب نقل نموده قاضی ابن خلکان نیز در اخبار ابن خشاب گوید او را اشعاری است اندک از جمله این دو بیت در لغز شمع گفته

صفراء من غير سقام بها   كيف وكانت امها شافيه

عارية باطنها مكتس   اعجب بها عارية كاسيه

یعنی زرد رنگی که هیچ رنجی بر آن نیست چگونه رنجور باشد و حال آنکه مادرش انگبین شفای هر درد است و علاج هر رنج ظاهرش از هر لباس برهنه باشد ولی باطنش بجامه فتیله پوشیده است ای عجب که چیزی هم برهنه باشد و هم پوشیده

و نیز این دو بیت در لغز کتاب از ابن خشاب است

وذی اوجه لکنها غیر بائح   بسر وذو الوجهین للسر مظهر

تناجیك بالاسرار اسرار وجهه   فتسمعها بالعین ما دمت منظر

یعنی با اینکه هر مرد دو روی اسرار مردم نزد نامحرمان فاش دارد کتاب با چندین صفحه روی از رازهای درون هیچ نزبان نیارد و پیوسته چهرهای روی خود راز با نجوی آشکار دارد و تو سخنانش همی بسامعه چشم استماع کنی و تا گوشش و دیده باز داری کلماتش اصغاء نمائی ابن خلکان گوید ابن خشاب این معنی از شعر ابو الطیب متنبی که در ستایش رئیس ابن العمید کاتب گفته فرا گرفته گوید

فدعاك حسدك الرئیس وامسکو   ودعاك خالقك الرئیس الاکبر

خلفت صفاتك فی العیون کلامه   کالخط یملاء مسمعی من ابصرا

خلاصه مراد آنکه ترا حاسدان رئیس خواندند و سخن کوتاه کردند ولی خدای آفرید کار بلقب پیغرود و ترا رئیس اکبر فرمود و صفت جلال تو از شدت قوت مجسم شده از عالم مسموعات بشانه مبصرات رسیده است و چنانکه خطوط مکتوبات سامعه بینندگان پر کند نعوت صفات تو باصره مردمان پر نموده ابن خشاب مستضیء بامر الله را که خلیفه عهد بود گاهگاه بقرائد قصاید میستود از آنجمله این قصیده است که در اشعار آن اشعاری بتهنیت جلوس استنباط میشود و چنان بنظر میرسد که در آغاز کار مستضیء آنرا بنظم کشیده و مستضیء را بملکات حمیده و صفات کریمه که از وی مشهور و در تواریخ آل عباس مسطور است مدح

قل للامام المستضاء بنوره   والمستضیء بامر رب العالم

یا خیر من نفحت یداه لبائس   بمواهب فاضت کفیض غمائم

وردا الوری سلسا وورد کاوردوا   ووقفت دون الورد وقفة هائم

ظمآن ارقب خفقة من دجمة   والورد لا یزداد غیر تزاحم

هدم الخزائن جود کفك بانیا   مجدا فیا عجبا لبان هادم

فرغتها من عسجد وملأتها   بمحامد مأثورة ومکارم

انسی عطاؤك کل معط قبله   جزلا والهی طیّئا عن حاتم

واعدت فینا سیرة عمریة   کفت عن المظلوم کف الظالم

اضحت کالمهدی بعد خلافة   المنصور منتصبا لرد مظالم

فرددتها موفورة ونفضتها   فی اهلها من غیر نقص خواتم

فرقت ما جمع الاولی فجمعت ما   لم یجمعوا من حسن ذکر دائم

ان کانت الخلفاء عقد لآلی   فلانت واسطة لعقد الناظم

او مثلوا لفظا بلیغا کنت   معناه وما الالفاظ غیر تراجم

فتمد دولتك الشریفة ما شدت   وتجاوبت فی الایك ورق حمائم

الله الطف بالرعیة ان یری   مرعیة بسوی وهوب راحم

زهت الخلافة حین قام بحقها   لما اضیع وکان اشرف قائم

مولی یری الامساك خلة عاجز   والبذل والاعطاء خلة حازم

زانت سواه وزانها فتهللت   بعد القطوب بثغر سعد باسم

عادت کجنات النعیم وطالما   الفیتها کسعیر نار جاحم

عنیت علی بدر النضار کانما   عادت علاه اوانت بجرائم

عذلوه فی الجدوی فکان جوابه

البخل للخلفاء غیر ملائم

یعنی با امام مستضیء که عالمیان از فروغ رویش همی استنارت کنند بگوی که ای بهترین کسی که دست همتت بر خداوندان حاجت همی مانند ابر ریزش کند عالمی بر کنار سلسال نوال تو انبوه آمده و از نوال عطایت سیراب گردند و من بجائی ایستاده و عطشانم و انتظار قلت ازدحام میبرم ولی از انبوه تشنگان هیچ نکاهد بلکه همی بیفزاید دست سخای تو بنیان خزائن ویران کند و بنیاد معالی آباد نماید ای شگفت که دستی در یکحال هم ویران سازد و هم آباد خزائن اندوخته را از سیم و زر تهی کنی و با محامد و مکارم انباشته داری جود تو نام سلف از خاطرها فراموش ساخت و قبیله طی را از یاد کردن حاتم غافل داشت سیرت عمر بن خطاب در میان ما اعادت دادی و بدان سیرت عادله دست ستمکاران مظلومان بربست خلافت تو پس از مستنجد چنان است که خلافت مهدی پس از منصور چه تمامت مظالم مانند مهدی بصاحبانش باز گردانیدی و اموال مسلمانان بی آنکه هیچیک شکسته آید با ایشان پراکندی آنچه خلفاء سلف از متاع فانی فراهم کردند تو پریشان ساختی و آنچه ایشان از ثناء باقی پریشان داشتند تو فراهم آوردی اگر سلسله خلفاء فی المثل قلاده لآلی باشند تو واسطه آن قلاده و اگر حقایق ایشان از عالم الفاظ تجلی کنند تو معنی آن الفاظی پس مادام که کبوتران بر شاخهای درختان آواز بر کشند روزگار دولتت کشیده باد خدای سبحانه مهربان تر از آن است که خلق خود را جز با پاسبان بخشنده مهربان بنگرد همانا خلافت پس از آنکه ناپدید گشته بود و این خلیفه بطرزی پسندیده

بجای آن قیام نمود برخود ببالید واو انچنان است که بخل را خوی مردم عاجز شمارد وجود را صفت خداوندان حزم شناسد خلافت پیرایه دیگران بود واو خود پیرایه خلافت آمد واز اینروی روی خلافت از گرفتگی گشوده گشت ودندانش بتبسم نمودار گشت وباآنکه عهدی دیر باز بسان جحیم بود واکنون مانند بهشت نعیم شد اینخلیفه بدرهای زر چنان از هم بپاشد که گوئی با سقام خلافت دشمن بوده اند ویا فرمان خلیفه را طغیان آورده اند مردم دون اورا بوفور عطا وفرط سخا ملامت کردند درجواب آنقوم گفت که بهر خلافت را از ذمیمه بخل عار است ودنائت همت را با سرشت سلطنت چکار انتهی در کتب مغازی وسیر مسطور است که در سال پانصد وشصت وهفت هجری نورالدین محمود بن زنگی که از صنادید اتابکان موصل است وبلاد شامات نیز درحیطه تصرف داشت نامه بصلاح الدین یوسف بن ایوب کردی که پس از عم خود اسدالدین شیرکوه وزیر علویان مصر بود وازجانب عاضد لدین الله فاطمی بالاستقلال در مصر حکم میراند نوشت که بنیان دولت عبیدیان سخت شده وظیفه آنکه مقرر داری تا خطیبان نام ایشان از زبان بیندازند وبرمنابر مصر بجای اسم عاضد لدین الله نام مستضیء بامرالله مذکور دارند صلاح الدین بمعنی صلاح حال خویش ندانست چه بیم آن داشت که اگر دولت علویان برافتد نورالدین بر سلطنت مصر طمع بندد ولی چون از خلفا دیگر فاطمه نامی در میان باشد باآنکه مردم مصر هواخواه آن سلسله اند این اندیشه از وی مشی نکرده درجواب نورالدین نوشت مرا بدین امر جرأت اقدام نیست که از شیعه اسمعیلیه اندیشمندم واز موافقت اهل این مملکت بیمناک نورالدین عذر وی نپذیرفت ودر ایجاب حذف اصرار آورد تا صلاح الدین ونایب او قراقوش وسائر ارباب حل وعقد بر حذف اسم عاضد از خطبه مصر همداستان شدند وامیر عالم اعجمی در جمعه اول از محرم آنسال که سال ثانی سلطنت مستضیء بود بنام او خطبه آغاز کرد وچون خبر بدارالسلام رسید ارکان خلافت از این بشارت جشنی عظیم گرفتند وبغداد را چند شبانروز آذین بستند ابن خشاب در تهنیت این بشارت قصیده غرا سروده ودر حضرت مستضیء بامرالله انشاد نمود واین چند بیت از منتخبات آن قصیده است

يقولون مصر قد اباتت واطلعت — وقد سعدت من بعد شقوتها مصر
والت الى آل النبي وانثنت — طمأنينة منهم وكان بها ذعر
وهل مصر الا ابق غاب ربه — وعاد الى مولاه اذ امره الامر
فاوسعه صفحا واولاه رحمة — وكان له منه التغمد والغفر
وما ذاك الا انه لم يكن له — لديه ان استخفى ولا ان نأى عذر
وقد كان فرعون يدل بملكها — وتعزوه كبرا ان جرى تحته نهر
وهل هو الا النيل ابدا حصده — على قدر منه ويمحلها الجزر
فاوبقه طغيانه وعتوه — واورده في اليم التجبر والكفر

وقالوا لموسى اذ اتاه بآية
هي الآية الكبرى الا ان ذا سحر

یعنی میگویند ملک مصر از آئین سرکشی بازگشته واز طریق طغیان باز ایستاده وپس از شقوت نیکبخت گردیده وبخاندان پیغمبر راجع شده واز وحشتی که داشت اطمینان یافته همانا مصر فی المثل بنده بود که زمانی از مولای خود بگریخت ودیگر بار از راه اطاعت بدرگاه مولای مطاع خویش بازگشت ومولای وی رحمت وعفو خود را شامل او ساخت واز جرم فرارش درگذشت واین بخشش وآمرزش از آن شد که او را در حضرت مولی قدری لایق نبود وبفرار وقرارش عنایتی مبذول نمیفرمود چه مصر همان ملک است که فرعون بسلطنت آن مینازید واز آنکه نهری از نشیب کوشک وی روان بود میبالید وطیلسان تجبر وتکبر اليس لي ملك مصر وهذه الانهار تجري من تحتي میگفت آیا مراد بآن نهر نه رود نیل است که بگاه ارزانی وفراوانی شود وبگاه موجب قحط وغلا گردد از اینگونه ملکی که ترقی وتنزل تسعیر آن برودی منوط است فرعون را طغیانی پدید گشت وکفرانش عاقبت در گرداب هلاک انداخت ومردم این کشور حضرت کلیم را که با معجزتی عظمی وآیتی کبری که عصا بود بدعوت ایشان برخاست ساحر خواندند وآن حضرت را بجادوی استناد نمودند همانا ابن خشاب درصدر اینقصیده تفننی تازه بکار برده چه شعرا در فتوحات ملوک کشوری را که گشوده شده مدح نمایند ودر وصف آن مبالغت جویند واو برخلاف عادت ملک مفتوح را قدح نموده واز وظیفه مدح خلیفه بیرون نرفته واین از قدرت خاطر شاعر است که موضوع ستایش را بمذمت یاد تواند کرد ومعانی قادحه در آن ابکار تواند نمود چنانکه ابوالقاسم محمد حریری دینار را بعد از توصیف تزییف کند وامیرالمؤمنین علی سلام الله علیه که خداوند فصاحت وخلاق معانیست دنیا را تارة ذم وتارة مدح فرماید ابن خشاب

در مدح مستضیء گوید

اذا اهطلت نعماه غيث وديمة — وان وضحت غراه فالبدر والفجر
بكل امام عادل فخر عصره — وبالمستضيء البر يفتخر الدهر
نوى الخير من قبل الخلافة قلبه — فصدقه الاحسان والنائل الغمر
به نحر الاملاك في افق العلى — ويزهى به العباس والحجة الحجر
عليه من اللاهوت نور وهيبة — لها يذعن العاصي ويستعبد الحر
اذا شاء امرا فالقضاء مؤيد — لما شاء والاقبال يتبعه النصر
له فكر لمّاحة كل غائب — اذا دجت الافكار وانعجم السر
تبسمت الدنيا بذكر خليفة — تهنى به الايام والخلق والعصر

يخيل لي اني بمدحك صاعد
الى الافق الاعلى وتكتب لي اجر

ومن كانت الشعرى دون محله — فيا ليت شعري كيف يذكره الشعر
وان حياة الناس والملك والهدى — امام الورى في ان لك العمر

کتاب الرد علی التبریزی فی تهذیب الاصلاح شرح مقدمه وزیر ابن هبیره در نحو گویند ابن هبیره او را بازاء این شرح هزار دینار صله داد الرد علی الحریری فی مقاماته شیخ عبد الله ابن بری مقدسی که از نحاة مائه سادسه هجریه است بر آن کتاب ردی نوشته و حریری را در مقاماتش انتصار نموده ولی خود بر درة الغواص حریری ردی جداگانه نگاشته

چنانکه در تفصیل تصانیفش مذکور داریم

ابو معشر جعفر بن محمد بن عمر المنجم البلخی

از مردمان بلخ و از بزرگان منجمین است و در عصر خود پیشوا و استاد اصحاب نجوم بوده و هم در علم تاریخ و اطلاع بر سیر ملوک فرس و حالات دیگر طوایف رتبتی بلند داشته و در نزد الموفق بالله عباسی که برادر المعتمد علی الله است منجم بود و در عنفوان عمر روایت امر از علمای منقول و اصحاب حدیث آمده و در جانب غربی بغداد در حوالی دروازه خراسان منزل داشت و با فیلسوف متبحر یعقوب بن اسحق بن صباح کندی که از افاضل حکمای فلاسفه و ابناء ملوک عرب است پیوسته عداوت مینمود و او را تشنیع کردی که عمر گرانمایه را نبایست در تحصیل علوم فلسفه صرف نمود پس مردمان عامه را بروی میشورانید تا آنکه کندی از تشنیعات پی در پی که از وی میرسید بستوه آمده شخصی را برانگیخت تا در نظر او علم حساب و هندسه را جلوه داد و او را بتحصیل آنها تحریض و ترغیب نمود لاجرم ابو معشر بخواند بتحصیل آن دو علم پرداخته بتکمیل آنها راه نیافت تا در آن اوان که چهل و هفت سال از سن او گذشته بود در نزد علمای احکام نجوم بتحصیل گروید پس کندی با آن تدبیر صواب شر او را از خویش بگردانید بالجمله ابو معشر در علم نجوم و احکام یگانه دهر و سرآمد روزگار خود گردید و با محمد بن سنان نسائی و سند بن علی مأمونی معاصر بوده گویند بشرب خمر مداومتی تمام داشت و چون قمر زاید النور و ممتلی میشد او را مرض صرع عارض گشتی در خلافت المستعین بالله عباسی امری مطابق واقع استخراج کرده قبل از وقوع اخبار نمود خلیفه را این معنی ناپسند افتاد او را تازیانه چند ادب و آزار داد و بدانجهت همواره میگفتی حکم صواب را که پاداش چنان است در حکم خطا چه مکافات خواهم دید و هم از او اصابات غریبه و احکام بدیعه بسیار نقل کرده اند هر دانا میداند که آنچه حکایت کرده اند جز خبری نیست و هر خبر محتمل صدق و کذب تواند بود و منجمله آورده اند که وی در نزد پادشاهی مکانت و منزلتی بود و پیوسته آن خبایا و مغیبات استخراج نموده عرضه حضور مینمود وقتی یکنفر از مقصران از بیم جرم خویش و سیاست پادشاه در خانه پنهان شد و چون از اصابات و استخراجات ابو معشر آگاهی داشته احکام غریبه از او دیده بود

یعنی چون بخشش نماید گوئی باران و ابر است و چون آموزش گیرد گوئی دانشمند و دریاست هر پیشوای دادگر که مانند سعی نیکوکار افتخار روزگار باشد و هر بنازد از آن پیش که بخلافت نشیند اندیشه خیر در خاطر جای داد و بگاه خلافت بهمام عام و همت بی نهایتش تصدیق آن اندیشه نمود خلفاء بنی هاشم بوجود او افتخار میجویند و بنای اعلایش عباس و پسر او عبد الله حبر بوی مبالغه بر او از عالم لاهوت هیبتی است که هر طاغی برای آن طریق اذعان پوید و هر آزادی راه عبودیت گیرد چون اراده ملوکانه اش بانجام امری تعلق جوید بر طبق مشیتش قضاء تأیید کند و نصرت از دنبال اقبال آید و او را خاطری است دوراندیش که چون در کاری افکار از رفتار باز ماند رای رزین وی عاقبت هر امر دریابد و خاتمت هر عمل مشهود دارد چنین خلیفه که روزگار و خلق آن بوجودش همی تهنیت گویند و دنیا بتبسم لب گشاید من در حال ستایش او چنان می اندیشم که گوئی بعالم بالا همی صعود کنم و سزای ستایش همی اندیشم کسی که مقام رفیعش فوق ستاره شعری است نظم و نثر ثنای او چگونه تواند رسید عمرت جاوید باد که بقاء خلق و خلافت و اسلام در بقاء تو است شیخ ابو الفرج بن جوزی در تاریخ منتظم گوید ابن خشاب در شعبان پانصد و شصت و هفت هجری رنجور شد و مرض وی بیست روز طول کشید و من بعیادت او رفتم دیدم نفسش حبس شده چون مرا دید از حال خود شرح داد و در روز جمعه دویم رمضان از آن سال درگذشت و روز شنبه در باب جامع سلطان بر او نماز گذارده در مقبره احمد بن حنبل قرب مزار بشر حافی بخاکش سپردند هم ابن جوزی در منتظم آورده که عبد الله جبائی که یکی از صلحاء و زهاد بود برای من حکایت کرد که پس از وفات ابن خشاب شبی او را در واقعه دیدم بر حالتی که چهره اش برافروخته و روشن بود گفتم خدای سبحانه با تو از چه روی معاملت فرمود گفت از روی فضل و کرم گفتم ترا داخل بهشت کرد گفت آری حضرت آمرزید کار را از گناهم اغماض نمود و از خودم اعراض فرمود گفتم از تو اعراض کرد گفت آری و جمعی کثیر نیز از علما که بعلم خود عمل ننموده بودند اعراض کرد عماد اصفهانی مؤلف کتاب خریدة القصر در ذیل ترجمت او پس از تاریخ وفات گوید من بوقت وفات ابن خشاب در شام بودم شبی او را در واقعه دیدم پرسیدم مَا فَعَلَ اللهُ بِكَ یعنی خداوند با تو چه کرد گفت خَیْراً یعنی خوبی و خوشی گفتم یَرْحَمُ اللهُ الأُدَبَاءَ یعنی خدای تعالی بر ادبا رحم میکند گفت نَعَم گفتم وَإِنْ کَانُوا مُقَصِّرِینَ یعنی هرچه در طاعت مقصر باشند گفت یَجْرِی عِتَابٌ کَثِیرٌ ثُمَّ یَکُونُ النَّعِیمُ یعنی نخست خشم بسیار بیاید و عاقبت نیکو و خوش باشد مصنف روضات الجنات گوید ابن خشاب را کتب بسیار بود و تمامت آنها را در زمان حیات بر طلاب و علما وقف نمود و مصنفات او بدین شرح است

شرح جمل جرجانی و آنرا کتاب المرتجل فی شرح الجمل نام نهاده و در اواسط کتاب ابواب چند از شرح مهمل گذاشته شرح لمع ابن جنی بانجام نرسیده کتاب الرد علی ابن باباشاذ فی شرح الجمل

باینگونه تدبیری بکار برد در طشتی خون بسیاری بریخت و هاونی از طلا بر روی طشت نهاد و خود بر بالای آن
هاون جای گرفت پادشاه فرمان داد تا جاسوسان در جستجوی آن مقصر جد بلیغ وسعی وافی بکار بردند از وی نشانی
نیافتند ناامید شدند ناچار ابومعشر را خواسته مقصر را از وی طلب کرد پس ابومعشر برای تحصیل مطلوب نسبت
و قواعد استخراج بکار برد چون در جواب نظر کرد زیاده متحیر شد و هر لحظه حیرت بر حیرت می افزود پادشاه گفت
ترا در استخراج هیچ حکم عاجز و مبهوت نیافته ام و یک بار گو تا چه باعث شده است که مبهوت ماندی جوابی نیکو
گفت شگرف دریائی و شگفت کوهی در جواب خارج شده و من بیقین دانم که در روی زمین بدانگونه کوه و بدان
سان دریائی نباشد بنظر آید دریای خونی بکوه طلائی احاطت دارد و آن مقصر فراز آن کوه را مامن کرده
باز بفرمان پادشاه تکرار عمل کرد دوم بار نیز چنان یافت که اول بار دیده بود گفت جواب همان است که دیده ام
و امر همین است که شنیده اید چون پادشاه از هر راه ناامید شد فرمان داد منادیان در آن بلد ندا در دادند
که مقصر و هر آنکس که او را پناه داده در امان پادشاه باشند چون مقصر ندای امان بشنید آسوده خاطر
بحضور شتافت پادشاه او را از مامن و گریزگاه خویش باز پرسید او تدبیر خویش بعرض رسانید پادشاه را
از جلیت او شگفت آمده بر نظر صائب ابومعشر تحسین نمود و اینحکایت را باشخاص متعدد نسبت داده اند چنانکه
ملکزاده دانشمند اعتضاد السلطنه وزیر علوم و معادن در برج سوم از فلک السعاده بتفصیل آنرا نوشته است
و ما آن عبارات را بعینها نقل میکنیم روایت شده است که چون هلاکوخان دار الخلافه بغداد را مفتوح
ساخت ابن حاجب نحوی از خوف سلطان الحکما خواجه نصیر الدین طوسی که سابقه عداوتی مابین آنها بود
مختفی شده از خوف اینکه مبادا خواجه بر اثر سؤال ملکی یا قرعه رمالی از موضع او خبردار شود طشتی را طلبیده
و در او خون ریخت و در میان خون هاونی از طلا نهاد خود بر روی هاون نشست و خواجه از قاعده استخراج
خبایا موضع او را استنباط کرد او را در کوهی از طلا دید که آن کوه در میان دریائی خون بود از نهایت حیرت
میکرد تا آنکه او بحیل دیگر دست آورد چون از موضع وی سؤال کرد تفصیل را بیان نمود مایه تحیر هلاکوخان
و سایرین شد و حال آنکه میانه زمان خواجه و ابن حاجب مدتی فاصله است و فتح بغداد در سنه ششصد و
پنجاه و شش هجری اتفاق افتاده چنانکه شاعر گفته   سال هجرت ششصد و پنجاه و شش   روز یکشنبه چهارم از صفر
شد خلیفه پیش هلاکو روان   دولت عباسیان آمد بسر   و وفات ابن حاجب ملقب بجمال الدین چنانکه در تاریخ
ابن خلکان مذکور است بیست و ششم شوال سال ششصد و چهل و شش در اسکندریه واقع شده و همین حیرت
سید نعمة الله جزایری در زهر الربیع کرده نسبت این قصه را بابی جعفر منجم میدهد که یکی از ملوک مجهول الاسم
شخصی از اکابر دولت خود را که مقصر شده بود خواست بدست آرد آن مرد همین حیله را ورزید و ابوجعفر آن
حکم را کرد و بعد از آنکه سلطان از او در گذشت خود حیله را بیان نمود این نیز کذب محض است و از قبیل هذیان
و افسانه خواهد بود در تاریخ ابن خلکان اینحکایت را از ابومعشر بلخی روایت کرده و خواجه در شرح شصت دیگر

از ثمره بطلمیوس گوید گفته اند که ابراهیم مهدی در وقتیکه از مامون پنهان شده بود در بغداد یکی از منجمان در بر
نزد او تردد کردی روزی مامون منجمانرا سؤال کرد از مکان ابراهیم ایشان در طالع وقت نظر بکردند آن منجم
گفته بود تا طشتی بزرگ را آب ریخته بودند و کرسی در میان آب نهاده و ابراهیم را در کرسی نشانده منجمان گفتند
او در کشتی است و بجانب هندوستان رفته است و هم آورده اند که انگشتری پادشاه در حرم سرا مفقود شد
از آن روی بنهایت خشمگین و اندوهناک گردیده ابومعشر را خواسته انگشتری را از او طلب کرد و سوگند یاد نمود
که اگر یافت نشود چندکس از اهالی حرم را از قهر بخشاند پس ابومعشر از تقاعی بگرفت و در طالع وقت نظر انداخت
بعد از تامل عرضه داشت که انگشتری سایه خدا را خدا فرا گرفته عاکفان حضور را از آن سخن تعجب دست داد
بعضی از مردمان نادان بر آن جواب بخندیدند چون تفحص بنهایت رسید انگشتری در میان مصحف بالای
لفظ جلاله یافتند در بعضی کتب قصه نقل شده است اگرچه خردمندان اینگونه قصص و حکایات را
در سلک فسانه و هذیان بشمار میدانند ولی محض اشتغال خاطر در رشته تحریر برآوردیم ابومعشر حکایت کند در هندوستان
پادشاه دانشمندی بود که از دقایق و اسرار نجومیه اطلاع کامل داشت و بقوت ریاضت ستاره مریخ را
در قبضه تسخیر آورده بود اتفاقا از سلاطین همسایه وی پادشاهی با او بخصومت برخاست و بهسپاه بسیار بملک او رو
داد و از آن خاطر هیچ نگذشت تا لشکر دشمن نزدیک شد آنپادشاه بستاره مریخ که در قبضه تسخیر داشت شکایت برده هلاک دشمنان را
از وی درخواست کرد پس شبی با خاصان خویش در بزم عشرت نشسته که ناگاه ظرفی از مس بشکل مثلث از هوا
در آن بزم فرود آمد چون در آن ظرف نظر انداختند سرها دیدند که هم در آن ساعت از بدن جدا شده بود
و خون تازه میریخت حاضرانرا از مشاهده آن حال هراسی بخاطر رسیده از مجلس فرار کردند پادشاه با کمال
وقار در تکیه گاه خویش نشسته بر اضطراب و هراس آن گروه بخندید چون لختی بگذشت فراریان جمع شدند
پادشاه گفت همانا دشمن ما را مریخ بکشت و اینک سر اوست که زینت بزم عیش شده و این اقبال و فیروزی
از نتایج آن روزی است که من تن بریاضت داده و مرا بجنون و بیخردی نسبت میدادید اکنون که بر فواید
آن زحمات آگاه شدید همه دانید که سخنان شما زیاده بیجا و ناملایم بود محض عفو و اغماض که شعار سلاطین است
از سخنان ناهنجار در گذشتیم پس حاضران زمین ادب بشکرانه عفو و اغماض بوسه دادند آنگاه ایشان را
گفت هیچ دانید که این ظرف از چه روی بشکل مثلث پذیرفته گفتند پادشاه بهتر داند گفت هنگامیکه
ما بدان ریاضت کمر بستیم ستاره مریخ را که منظور بود در تثلیث شمس بود بدینجهة این ظرف مثلث گردیده پادشاه
مقتول را پسری بود از سر قتل پدر متنفر شد بقصد مکافات برخاسته در تسخیر مریخ بنشست و با چهار هزار
از براهمه برای دعوت و ریاضت مندل کشیده درون مندل بآداب مقرره مشغول شدند چون یکماه بگذشت
صاعقه از آسمان فرود آمده همه را یکبار بسوخت در تفسیر کبیر در ذیل آیه و لاتذرن آلهتکم الخ از ابومعشر
حکایت شده که بدعت بت پرستی از گروهی ناشی پدید آمد که خدا را جسم و صاحب مکان دانند چون گروهها

عقیدت آن است که خداوند نوری است بزرگترین نورها و در فوق عرش جای دارد و ملائکه که در اطراف عرش حلقه زده اند نورهائی باشند که از آن نور اعظم نسبی کوچکتر ندر حسب این عقیدت بتی بزرگ بر طبق نور اعظم و بتهای کوچک بر طبق نورهای کوچک ساخته پرستش کردند بدان نیت که ما خود خدا و ملائکه را عبادت میکنیم بالجمله ابو معشر زیاده از یکصد سال عمر کرد و در سال دویست و هفتاد و دو هجری در شهر واسط از دنیا برفت و در فنون علم خاصه علم نجوم تصنیفات نافعه و تالیفات شریفه بدین تفصیل یادگار بگذاشت کتاب الطبایع کتاب الالوف کتاب المدخل الکبیر کتاب القرانات کتاب الدول والملل کتاب الملاحم کتاب الاقالیم کتاب الهیلاج والکدخدا کتاب المقالات کتاب النکت کتاب زیج کبیر که جامع اکثر علوم فلکیه است لیکن در آنکتاب متعرض براهین واستدلال نشده است کتاب زیج صغیر معروف بزیج قرانات کتاب مدخل صغیر کتاب زیج هزارات که شصت و چند باب است کتاب موالید کبیر کتاب موالید صغیر که تمام نکرده است کتاب هیئات فلک کتاب الاختیارات علی منازل القمر کتاب طبایع الکبیر کتاب السهمین واعمار الدول کتاب قران النحسین فی برج السرطان کتاب الصور والحکم علیها کتاب المزاجات کتاب اضواء کتاب المسائل کتاب اثبات علم النجوم کتاب الکامل والشامل که تمام نکرده کتاب الجمهره در آن کتاب جمیع اقوالیکه در باب موالید گفته اند جمع کرده است کتاب الاصول کتاب تغییر المنامات من النجوم کتاب القواطع علی العلامات کتاب زیج القرانات والاحتراقات کتاب الاوقات علی اثناعشریة الکواکب کتاب سهام المأکولات والملبوسات کتاب طبایع البلدان کتاب الامطار والریاح بعضی گفته اند که سند بن علی منجم مامونی کتاب مدخل که از مصنفات شریفه وی بوده بابی معشر بخشیده است وی آن کتاب را انتحال نموده و بخود منسوب داشت زیرا که وی در کبر سن تعلم نجوم نمود و رتبه تصنیف چنان کتابی نداشت و همچنین کتاب هشت مقاله که در موالید است و کتاب دیگر که در قرانات است از تصنیفات سند بن علی منجم بوده اند فائده چون در احوال ابو معشر گفته شد که چون قمر زاید النور و ممتلی شدی بر او حالت صرع روی دادی ناچار از آثار طبیعیه قمر مجملی باز گوئیم باید دانست این گونه اثرها از آثار طبیعیه قمر است و ربطی باحکام نجوم ندارد و مثل اینکه مواره خسوف و کسوف و رؤیت اهله از قوانین حساب است و خارج از قواعد احکام بدانکه قمر را که کوکب مخصوص ارض است آثار طبیعیه بسیار است چنانچه علامه شیرازی در شرح قانون دوازده اثر طبیعی برای قمر ذکر کرده و عضد السلطان وزیر علوم در فلک السعاده هشت اثر دیگر نیز از کتب معتبره بر آنها اضافت آورده گوید آثار طبیعیه قمر که در نیمه اول ماه پدید آید نخست اثری در دریاها پدید کند که جزر و مد دریا بدانجهت حاصل گردد دویم زیاد شدن مخ حیوانات و مغز قلبهای ایشان و پرشدن بیضه مرغان و زیاد شدن شیر در پستانها است سیم زیادتی اخلاط بدن است بدان مثابه که بظاهر جلد آیند و رطوبت بخشند چنانچه نعومت و نرمی بدن بیشتر میشود چهارم سرعت نضج و بدست آمدن میوه جات است پنجم جریان خون حیض است که در بیشتر اوقات

در نیمه اول ماه پدید آید ششم زیادتی موی حیوانات است در طول و عرض و نعومت هفتم آنکه در مهتاب بخوابند رطوباتی در ایشان بهم برسد چنانکه آن رطوبات باعث استرخاء بدن و فتور حرکات شود هشتم اگر گوشت حیوانات را در مهتاب بیاویزند یا بر زمین بگذارند در طعم و بو تغییر پذیرد نهم آمدن ماهیان دریا و رود ها از قعر آب بظاهر آب و بمن زیادی است که در آنوقت بهم رسانند دهم چون غرس اشجار کنند و قمر زاید النور باشد درختان قوی شوند و زود تر بثمر و بارور گردند یازدهم معادن و چشمها در نصف اول ماه زیاده شوند دوازدهم حشرات الارض از سوراخها در نصف اول ماه بیشتر در آیند سیزدهم ثمرات بقلیه مانند میوه جات در نیمه اول ماه زودتر بدست آیند چهاردهم دهاقین سیاه اهالی اصفهان آزموده اند که چون قمر زاید النور باشد خربزه بیشتر بطرقد پانزدهم صرع مصروعین است که در امتلا و زیادتی قمر بیشتر عارض شود چنانچه گفتیم ابو معشر را هنگام امتلاء قمر در هر ماه دست دادی شانزدهم امراض عامه مانند طاعون و وبا در زیادتی نور قمر اشتداد یابند هفدهم ظهور مرضی است که اهل اروپا ضبط کرده اند و آنرا بزبان لاتین سنی نذوین خوانند و آن شبیه صرع است گویند از خوابیدن در مهتاب پیدا شود هیجدهم دهاقین تجربه کرده اند در وقتی که قمر زاید النور است اگر حصاد کنند جانوری خرد و کوچک میان خوشه پدید آید و آفت بزرع رساند نوزدهم اگر درختی را در زیادتی قمر برند آفت بریشه او میرسد و در اغلب اوقات دوباره از آن ریشه درخت نروید بیستم در ازدیاد نور قمر شراب در خمها و ظرفها منقلب شود و کدورت پذیرد چه درد آن بسیار شود این است خواص آثار طبیعیه قمر که در کتب معتبره ضبط شده است اما متلاشی شدن کتان و قصب از تابش نور قمر زیاده مشهور است بطوریکه شعرا در اشعار خود ضرب المثل نموده اند

جمال الدین عبد الرزاق اصفهانی گوید

کس نه بر آفتاب نور چراغ آرد ... کس نه بر ماهتاب خلعت کتان برد

و استاد الحکما در آثار الباقیه گوید عجیب ترین آثار قمر شرحی است که ارسطاطالیس معلم اول در حجر القمر بیان فرموده گوید بر حجر القمر نقطهٔ زرد فامی است چون نور قمر روی بزیادتی گذارد آن نقطه منبسط شود بطوریکه قمر چون بحالت بدریت رسد آن نقطه تمام آن سنگ را فرا میگیرد و اطباء در طی احجار نوشته اند حجر القمر که آنرا بزاق القمر و بهندی چندرکانت گویند سنگی است سفید مایل بغبرت سبک و شفاف که جذب نقره میکند و در حین زیادتی نور قمر غبرت آن متبدل بسفیدی میگردد و در مغرب و بلاد عرب یافت میشود و گویند شبنمی است که بر سنگها بهم رسیده متحجر میشود

ابو العلاء احمد بن عبد الله بن سلیمان التنوخی المعرّی الادیب الشاعر

نه خود منفرداً بحلیه فضل آراسته بود بلکه اجداد و پدر و اعمام و برادرش از سابقین و لاحقین در سمط علما منتظم و قضاوت معره همواره در قبضه اختیار ایشان مسلم بود در روز جمعه بیست و هفتم ربیع الاول

سنه سیصد و شصت و سه هجری هنگام غروب آفتاب بعرصهٔ ولادت قدم نهاد و در سال سیم یا چهارم بمرض آبله مبتلا شده در سواد دیده بینایش بیاض عارض گشت و هم چشم چپش از شور بصری نا بینا شد خود گوید که از جمیع الوان جز سرخی نشناسم چه در سن صبی که از آن مرض علیل بستر بودم جامه که در تن داشتم بصبغ عصفر رنگین بود باقتضای دم که مادهٔ مرض بود همواره بدان جامه نظر میدوختم آن رنگ در خاطرم جای گرفته چنانکه توانم تصور نمود و چون ده و اند سال از عمر وی بگذشت و در قریحت خاطر و سلامت ذوق رتبت کمال یافته بتصنیه در الفاظ کمر بست شاعری فحل و سخنوری ماهر شد علوم عربیه و ادبیه را در معره نزد پدر تحصیل نمود و از آنجا بجانب حلب رخت بربست در محضر محمد بن عبد الله بن سعد آنچه تحصیل کرده بود برتبهٔ کمال برسانید آنگاه صوب دار السلام را تصمیم عزم نمود وارد بغداد شد در آنجا بافاده و استفاده بگذرانید گویند مدرس ابو الحسین علی بن عیسی ربعی نحوی را اختیار کرده بدان مدرس در آمد و چون نظر ابو الحسین بروی افتاد بانگ بر آورد که نابینا جانب بالا گراید وی از آن سخن بد آمد و برنجید و از آن محضر خارج شده سپس در آنجا قدم ننهاد و بمدرس عبد الله بن حسین بصری حاضر شده علم احادیث ازاو فرا گرفت و ابو القاسم علی بن المحسن التنوخی و خطیب ابو زکریای تبریزی و محمد بن احمد بن فورجة البروجردی و خلقی دیگر آن علم را از او بیاموختند بالجمله پس از زمانی در علوم عربیت و مراتب ادبیت و انواع معقول و اصناف منقول مجموعه گردید و در اداب شعر و دقایق بدیع بر اقران و اتراب فایق آمد و چون صیت کمالات و فضایل علم الهدی سید مرتضی بمسامع وی رسیده بود روزی بمحفل شریف که سید المجالس بود قدم نهاد و چون نابینا بود کسی را لگد کوب کرد اورا از آن صدمت زحمتی رسیده برآشفت و گفت این سگ کیست ابو العلاء گفت این نام را آن کس شایسته باشد که سگ را هفتاد اسم نداند چون شریف این کلام بشنید اورا بخواند و نزد خود بنشانید ابواب عطوفت بروی گشوده طریق امتحان مسلوک داشت از فضایل آن اعجوبهٔ عصر در تعجب شد سپس همواره در مجلس شریف حاضر شده در نزد او مکانتی عظیم یافت چنانکه در عداد شعرای مجلس شریف معدود است گویند ابو العلاء دیوان متنبی را شرحی بسیار جامع و نافع آورد و آنرا معجز احمد نامیدی و دعوی کردی که گویا متنبی از دیدهٔ دور بین مرا دیده و در این شعر مرا منظور داشته گوید

أَنَا الَّذِي نَظَرَ الْأَعْمَى إِلَى أَدَبِي ... وَأَسْمَعَتْ كَلِمَاتِي مَنْ بِهِ صَمَمُ

حاصل آنکه من آنم که جلوهٔ فضل و دانشم کوران را بینا کند و صیت علم و ادبم کران را شنوا نماید از آن روی در علو شان متنبی غلوی تمام داشت اتفاقا روزی در مجلس شریف از متنبی شاعر ذکری رفت شریف در معایب و نقایص او زیاده سخن براند ابو العلاء را ناخوش آمده بتعصب و حمایت برخواسته گفت ای سید و مولای من هرگاه متنبی را هیچ شعر نبودی جز قصیده که مطلعش این است لَكِ يَا مَنَازِلُ فِي الْقُلُوبِ مَنَازِلُ هر آینه در فضل و شرافت او کفایت کردی شریف از آن حمایت و جسارت در غضب شد غلامان را امر نمود

عصفر
تخم صینی گیاهی است مشهور که پوشت سخت را دانه آن تلخ قرطم میگویند و آن نیز تخم آن گیاه ماننده زعفران سرخ میباشد

تا پای اورا بند و پایش گرفته کشان کشان از مجلس بیرون بردند حاضران آن خشم را سبب پرسیدند فرمود متنبی را اشعار فریده و غرا و قصاید نغز بسیار است غرض آن کور از انتخاب این قصیده تعریض بوده چه در آن قصیدهٔ فریده این شعر مندرج است و خود آنرا مقصود داشته

وَإِذَا أَتَتْكَ مَذَمَّتِي مِنْ نَاقِصٍ ... فَهِيَ الشَّهَادَةُ لِي بِأَنِّي كَامِلُ

حاصل معنی آنکه هر ناقص از معایب و مثالب من سخن براند آن نقیصه جوئی بر کمال من خود شاهد عادل و گواه صادق است پس حاضران از آن ذکاوت و فطانت زیاده در تعجب شدند و نیز آورده اند که روزی با شریف در حد و شرعیه سارق معارضت کرد و این شعر انشاد نمود

يَدٌ بِخَمْسِ مِئِينَ عَسْجَدٍ وُدِيَتْ ... مَا بَالُهَا قُطِعَتْ فِي رُبْعِ دِينَارِ
تَنَاقُضٌ مَا لَنَا إِلَّا السُّكُوتُ لَهُ ... وَأَنْ نَعُوذَ بِمَوْلَانَا مِنَ النَّارِ

یعنی دستی را که خدا تعالی دیه اورا پانصد دینار مقرر فرموده از مروت دور است که چون ربع دینار میبرد حاکم آن را میبرد یک شیئی را گاهی پانصد دینار بها خواهند و گاهی ربع دینار قیمت نهند این حکم متناقض از فتوای خرد دور است

عِزُّ الْأَمَانَةِ أَغْلَاهَا وَأَرْخَصَهَا ... ذُلُّ الْخِيَانَةِ فَافْهَمْ حِكْمَةَ الْبَارِي

یعنی چون دست انسانی عزت امانت منظور دارد بهای آن گران بود و چون بذلت خیانت در افتد قیمتش نازل و پست گردد

و هم مردی از اهل مجلس شریف این بیت در جواب انشاد کرد

هُنَاكَ مَظْلُومَةٌ غَالَتْ بِقِيمَتِهَا ... وَهَهُنَا ظَلَمَتْ هَانَتْ عَلَى الْبَارِي

حاصل آنکه چون دست را بناحق برند مظلوم بود و حق عز اسمه رعایت مظلوم از دست ننهد از این روی گران بها باشد و چون بمال مردم دراز شود ظالم بود و حق جل شانه ظالم را پست فرموده بدانجهة قیمتش ربع دینار شود و برخی آن معنی را بنثر ادا کرده و گفته اند شعر

الْيَدُ لَمَّا كَانَتْ أَمِينَةً كَانَتْ ثَمِينَةً فَلَمَّا خَانَتْ هَانَتْ

یعنی چون دست را امانت باشد عزیز و گران بها بود و چون خیانت نمود ذلیل و کم قیمه شود و در نظرها رتبه او پست و خوار گردد و نیز او را با شریف مرتضی در مراتب توحید و قدم عالم مکالمات و معارضاتی است که از مخافت اطناب از آن در گذشتیم و اطلاع را بمطالعت کتاب احتجاج طبرسی و غیره حوالت کردیم بالجمله مدت یک سال و هفت ماه در دار السلام بغداد اقامت نمود و از آنجا بمعره که موطن مالوفش بود عزیمت کرد در عرض راه فضائل شریف را جویا شدند این دو بیت انشاد نمود

يَا سَائِلِي عَنْهُ لَمَّا جِئْتُ أَسْأَلُهُ ... أَلَا هُوَ الرَّجُلُ الْعَارِي مِنَ الْعَارِ
لَوْ جِئْتَهُ لَرَأَيْتَ النَّاسَ فِي رَجُلٍ ... وَالدَّهْرَ فِي سَاعَةٍ وَالْأَرْضَ فِي دَارِ

یعنی ای کسیکه مرا از حالت شریف پرسیده همان تا شرح دهم وی مردی است که از کسوت ننگ و عار برهنه است هر گاه
او را ملاقات کنی عالمی را در یک شخص و دهری را در یک ساعت و اقطار زمین را در یک خانه دریافته و چون در معره
رحل اقامت انداخت عزلت و انزوا پیشه کرده اوقات شبانه روز بتالیف و تصنیف میگذرانید و طلاب علوم
محض اکتساب معالی شد رحال کرده بحضرتش فوج فوج می آمدند ابو الحسن شاعر عصیصی گوید در شهر معره مرا با نابینائی
درک صحبت اتفاق افتاد بحری دیدم ذخار با طبعی سحار در تمام فنون چندان احاطت داشت که اساتید فن افاداتش
غنیمت می شمردند و از افاضاتش بهرها میبردند در بازی نرد رندی بود یگانه و در علم شطرنج حریفی فرزانه و همواره
از علت کوری مسرت آغاز مینمود و پیوسته آن علت را نعمت شمرده بشکرانه دهان باز داشت گفت مرا از نابینائی
همان سپاس گذاریست که بینایرا از بینائی و در آن شهر لوای اشتهار برافراخت بمثابه که از صیت فضائل خویش
اطراف عالم و اقطار ارض را مملو نمود بزرگان ملت و اعیان دولت ارباطش را خواستار و معاوضاتش را
مشتاق بودند و همواره از علما و وزراء دار الخلافه اوراق رسائل و ذرایع در رسیدی و چون همواره در خانه خود
منزوی و دیده اش از ابصار ممنوع بود از اینروی خود را رهین المحبسین نام نهاد چه خود پیوسته اسیر منزل و گرفتار عمی بود
زمانیکه در معره اقامت داشت از سرعت انتقال و قدرت ضبط وی نوادر حکایاتی آورده اند چنانکه خطیب ابو زکریای
تبریزی که از تلامذه اوست گوید روزی در مسجد معره در مجلس افاداتش حاضر بودم و مدت دو سال بود که از یاران
دیار خود دیاری ندیده و پیوسته ورود قاصد و نیل مقصود را منتظر بودم ناگاه مردیکه با من همسامان و همسایه بود
در رسید زیاده مسرور شدم از مسرت و ابتهاجم بپرسید گفتم مرا با این جوان در بلد و سامان مشارکت است
و در منازل و بیوت مجاورت گفت هان برخیز تا از یار و دیار خود نشانی یابی و از کار روزگار خویش بوی باز گوی
گفتم مرا افادات سعادت قرین زیاده از آن حظ دهد که دیدن یکنفر از اهل سامان خود لاجرم تا افاضات بانجام رسد
با وی سخن آغاز نکنم ابو العلا گفت در این مکان بانتظار نشسته برنخیزم تا باز گردی و هر مسئله که ناتمام مانده باز گویم نزد
آن جوان رفتم سؤالها کردم جوابها شنیدم و باز گشتم از من بپرسید که این سخنان از چه زبان بود گفتم این خود
لغت ترکان است گفت اگرچه معانیرا نیافتم ولی الفاظ را ضبط کردم وی کلماتش با لهجتی نیکو ادا کرد از آن قدرت
ضبط و سرعت حافظ مرا زیاده حیرت دست داد و نیز آورده اند که وقتی نزد وی شرح داده اند که شتر سینه بر زمین نهد
و بر آن بار نهند و بی اعانت از جای برخیزد گفت چنان دانم گردن درازی دارد و بامداد و قوت آن فا در بر
حرکت باشد گویند او را سریری بود روزی در حال غیاب او در زیر هر یک از قوائم آن درهمی نهادند چون
بر آن سریر نشست بفکرت فرو رفته گفت ندانم سطح زمین بلند شده یا سقف آسمان پست گردیده و هم آورده اند که ابو الطیب

طاهر بن عبد الله طبری در باب رطب با عنب این معما را پرداخته نزد ابو العلا فرستاد

وَمَا ذَاتُ دَرٍّ لَا يَحِلُّ لِحَالِبٍ   تَنَاوُلُهُ وَاللَّحْمُ مِنْهَا مُحَلَّلُ
لِمَنْ شَاءَ فِي الْحَالَيْنِ حَيًّا وَمَيِّتًا   وَمَنْ رَامَ شُرْبَ الدَّرِّ فَهُوَ مُضَلَّلُ

اِذَا طَعَنَتْ فِي السِّنِّ فَاللَّحْمُ طَيِّبٌ   وَآكِلُهُ عِنْدَ الْجَمِيعِ مُغَفَّلُ
وَخَرْفَانُهَا لِلْأَكْلِ فِيهِ كَزَازَةٌ   فَمَا لِحَصِيفِ الرَّأْيِ فِيهِنَّ مَأْكَلُ
وَمَا يَجْتَنِي مَعْنَاهُ إِلَّا مُبَرِّزٌ   عَلِيمٌ بِأَسْرَارِ الْعُلُومِ مُحَصِّلُ

حاصل معنی آنکه کدام جسم نامی صاحب روحیست که شیرش دوشیدن حرام است در هر حال چه هنگامیکه خود بحلیه حیات
آراسته یا آنکه از زیور زندگانی عاطل باشد آنرا مباح شمارند ولی چون از خورد سالی بسال خوردگی گراید گوشت او
نیکو و پاکیزه شود و هر کس تناول کند از هوش و دانش بی نصیب گردد و چون در ابتداء نشو و نما آنرا در کام گذارند
دهانرا در هم کشد اینک فاش گویم در بوستان فضل از نهال این معما آنکس تواند میوه مقصود چیند که خود مانند
گلستانی بالوان فضائل و ازهار کمالات مزین و آراسته باشد

جَوَابَانِ عَنْ هٰذَا السُّؤَالِ كِلَاهُمَا   صَوَابٌ وَبَعْضُ الْقَائِلِينَ مُضَلَّلُ
فَمَنْ ظَنَّهُ كَرْمًا فَلَيْسَ بِكَاذِبٍ   وَمَنْ ظَنَّهُ نَخْلًا فَلَيْسَ يُجَهَّلُ
لُحُومُهُمَا الْأَعْنَابُ وَالرُّطَبُ الَّذِي   هُوَ الْحِلُّ وَالدَّرُّ الرَّحِيقُ الْمُسَلْسَلُ
وَلٰكِنْ ثِمَارُ النَّخْلِ وَهْيَ غَضِيضَةٌ   تَمُرُّ وَغَضُّ الْكَرْمِ يُجْنَى وَيُؤْكَلُ
يُكَلِّفُنِي الْقَاضِي الْجَلِيلُ مَسَائِلًا   هِيَ النَّجْمُ قَدْرًا بَلْ أَعَزُّ وَأَطْوَلُ
وَلَوْ لَمْ أُجِبْ عَنْهَا لَكُنْتُ بِجَهْلِهَا   جَدِيرًا وَلٰكِنْ مَنْ يَوَدُّكَ مُقْبِلُ

حاصل معنی آنکه این لغز و معما را دو جواب صواب است هر آنکس منظور را بوته انگور پنداشته حدسش صائب و در ظن خود
صادق است و هر کس نخل انگاشته او نیز بشاهراه علم نزدیک و از طریق جهل دور است چه گوشت رز و نخل که مباح باشند
انگور و رطب است و شیر آنها که حرام و ممنوع است شراب سیال خوشگوار است لیکن ثمر را با این مضامین مناسبت
بیشتر است چه غوره را گزازت نباشد و چون در دهان گذارند باعث انقباض شود قاضی جلیل الدین مرا مسائلی در آم
که در علو منزلت مانند ستارگانند بلکه بر ستارگان هم برتری و تفوق دارند و هر گاه نتوانم از آن معما پرده بر دارم
مرا ننگ نباشد ولی دوستی اکسیری است که هر نادانرا جوهر علم دهد و هر بیخرد را خردمند کند مردمانرا در باب اعتقاد و
اقاویل و عقایدیست بعضی آورده اند که الحاد و زندقه داشته برخی نوشته اند اصول مذهبش با شک ریب آمیخته بود قومی گویند
در اوایل حال سوء طریقت داشته و در اواخر عمر بشرف توبه و انابه فائز گردیده گروهی گویند که در تمام عمر بشرع شریف
و دین حنیف آراسته و از فساد عقیدت پیراسته بود و جمیع کلمات و اشعاریکه بر فساد مشرب و انحراف مذهب او
دلالت کند از نتایج طبع او نیست دیگران محض حسد بهم بافته و انشاء آنها را بوی نسبت داده اند و هر یک را بر
اثبات مدعای خود شواهد و دلائلی است کسانیکه ملحدش دانسته اند مانند ذهبی و تفتازانی گویند اشعاریکه بالاتفاق
از نتایج افکار اوست بر صدق مدعی ما دلیلی ساطع و برهانی قاطع است خاصه که

اِذَا مَا ذَكَرْنَا آدَمًا وَفِعَالَهُ   وَتَزْوِيجَهُ بِنْتَيْهِ لِابْنَيْهِ فِي الْخَنَا

علمنا بأنّ الناس من نسل فاجر　　وأنّ جميع الخلق من عنصر الزنا

یعنی هرگاه از آدم ابو البشر یاد کنیم که دو دختر خود را در قید ازدواج پسران خویش بیاورد ما را معلوم و محقق شود که تمام مردم حرامزادگان و از نژاد فاجری باشند و اصل ایشان از زنا بوجود آمده قاضی ابو محمد یمنی آن دو شعر ناصواب را بدین دو بیت نغز جواب آورده

لعمرك أمّا فيك فالقول صادق　　ويكذب في الباقين من شطّ أو دنا
كذلك إقرار الفتى لازم له　　وفي غيره لغو كذا جاء شرعنا

یعنی سوگند بجان خودت آنچه گوئی در حق خودت عین صواب و در بارهٔ دیگران خطا و دروغست چه در شرع نبوی اقرار مقر در حق خود مقبول و در بارهٔ دیگران مردود است و هم ابو العلا گوید

هفت الحنيفة والنصارى ما اهتدت　　ومجوس حارت واليهود مضلّله
اثنان أهل الأرض ذو عقل بلا　　دين وآخر ديّن لا عقل له

یعنی پیروان شرع انور و تابعان دین حنیف اقدام ایشان از طریق صواب لغزیده و براه خطا منعطف شده اند و طایفهٔ نصاری صراط مستقیم هدایت از دست داده در وادی ضلالت و غوایت قدم نهاده اند و گروه مجوس در غرقاب فکرت و در ورطهٔ حیرت فرو مانده ساحل نجاتی نشناسند و فرقهٔ یهود از طریق قویم و منهاج مستقیم منحرف و در تیهٔ گمراهی سرگشته و حیران مانده اند هر کس که بر ساحت غبراء اقامت افراشت بالطبع تحقیق از این دو گروه بیرون نباشند شطری آنانند که بحلیهٔ دین متحلی و از زیور عقل عاطل مانده اند و نیمی آنکسانند که بزیور عقل آراسته و از حلیهٔ دین تهی دست باشند و ذو الفضایل احبکی از این اشعار او را جواب گفته گوید

الدين آخذه وتاركه　　لم يخف رشدهما وغيّهما
رجلان أهل الأرض قلت نعم　　يا شيخ سوء أنت أيّهما

یا شیخ سوء انت ایهما یعنی هر کس بحبل المتین دین معتصم شود و یا عروة الوثقی شریعت از دست بنهد طریق نجات و راه هلاک ایشان بر کسی پوشیده نخواهد بود ای شیخ گمراه بد اندیش تو خود با حصر عقلی مردمان را از دو صنف بیرون ندانی بگو تا بدانم تو خود در کدام سلک خواهی بود و هم این چند شعر از اشعار اوست

وما حجّي إلى أحجار بيت　　كؤوس الخمر تشرب في ذراها
إذا رجع الحكيم إلى حجاه　　تهاون بالشرائع وازدراها

یعنی چگونه مناسک حج را اقامت دارم و بجانب سنگهای خانه روی آورم با آنکه در بام آن خانه بزم عشرت فراهم آورند و علی رؤس الاشهاد جامهای شراب نوشند در وقتی که حکیم دانشمند عقل خود را حاکم کند و داوری خواهد و بنیان شرایع راست بیند و همه را از دست بنهد و هم او گفته

قلتم لنا صانع قديم　　قلنا صدقتم كذا نقول

ثمّ زعمتم بلا زمان　　ولا مكان ألا فقولوا
هذا كلام له خبيء　　معناه ليست لنا عقول

یعنی گویند که ما را صانعی قدیم باشد گوئیم که این سخن عین صواب است و ما را نیز در این عقیدت مشارکت است سپس پنداشته که از زمان و مکان منزه و مبراست خوشتر آنکه بگویند این سخن در پردهٔ خفا چنان محجوبست که عقل ما را بکشف آن حجاب دست رس نباشد مؤید این قول آنکه یاقوت گوید که در مذهب اسلام قدمی استوار نداشت و سریرش با اعتقادات براهمه آلوده بود گوشت حیوانات تناول نمیکرد بر حشر و بعث اصلا معتقد نبود مدت چهل و نه سال زندگانی نمود حیوانی ذبح ننمود چنانکه این معنی از اشعار علی بن همام که در مرثیتش گفته و در محل خود ذکر میشود مکشوف گردد کسی بدو گفت چونست گوشت حیوانات نخوری گفت مرا بر احوال ایشان رقت آید که هیچ چگونی در سباع زیرا که غذای ایشان جز لحوم حیوانات نباشد اگر گوئی ایشان را خالقی است و بر حسب اشاره و اجازهٔ خالق بعضی ماکول بعضی شوند همانا تو خود بدانها از خالق و صانع مهربان تر نباشی و اگر طبایع را موثر دانی و گوئی آن طعمه جوئی بر حسب اقتضای طبیعت است پس طبیعی که بر حسب عقیدهٔ تو مؤثر مصنوعات است و در صناعت آنها این همه حکمت بکار برده البته در این گونه احکام از تو حاذق و داناتر است و نیز معاضد این دعوی آنکه قاضی ابو یوسف عبد السلام قزوینی گفته روزی ابو العلا بمن گفت ای قاضی هرگز احدی را هجو نیاوردم گفتم در غیر انبیا چنان است که گوئی آنگاه رنگش متغیر شد و گفت در میان مردمان جز تو از کسی نترسم و نیز آورده اند که روزی قاضی بروی در آمد از امتحان زشت و طعنهای مردم با او در میان آورد ابو العلا بر آشفت و گفت مرا چه ربط با مردمان و مردمان با من جهان را بدیشان واگذاردم برای ایشان دنیای ایشان را قاضی گفت و نیز آخرت ایشان را ابو العلا گفت ای قاضی و آخرت ایشان را و این کلام مکرر نمود و از شیخ تقی الدین حکایت شده که در حق ابو العلا میگفت در دین حنیف اعتقاد ثابت و جازم و رای قائم و راسخ نداشت صلاح الدین صفدی گوید چون در آراء مختلفه و اقوال متفرقهٔ مردم را در بارهٔ او بنظر دقت بنگری همانا رای صواب و قول حق با کسانی است که او را در دین حنیف با شک و ریب دانسته اند چه تناقض در کلام او بسیار است

چنانکه گفته

خلق الناس للبقاء فضلّت　　أمّة يحسبونهم للنفاد
إنّما ينقلون من دار أعمال　　إلى دار شقوة أو رشاد

یعنی مردم برای هستی جاودانی خلق شده اند گروهی که پندارند مردمان را فنائی خواهد بود هر آینه از طریقهٔ عقل مستقیم دور افتاده اند پیوسته از عالمی بعالمی انتقال جویند چنانکه هرگاه از این عالم رخت بربندند بعالمی دیگر که سرای جاودانی و دار جزاست بار گشایند و با آنکه خود آن دو بیت را سروده این دو شعر را که سراپا با آنها مناقضت دارد نیز گفته

ضحكنا وكان الضحك منّا سفاهة　　وحقّ لسكّان البسيطة أن يبكوا

تحطّمنا الایّام حتّی کأنّنا   زجاجٌ ولکن لا یعاد لنا سبک

یعنی خرد کردند ما را روزگار و از روی سفاهت بود چه ساکنان خطهٔ غبرا باید بر حال خود گریه کنند زیرا که روزگار اجزاء وجود ما را درهم شکند بدانسان که گویا شیشه باشیم که کوفته شده باشد لیکن شیشه بصورت اولی عود کند و ما را صورت اولی حاصل نگردد گویند وقتی بطرابلس رفت و در آنجا خزانهٔ از کتب موقوفه بود و چندی بمطالعت آنها اشتغال جست و از علوم حکمی وافر یافت و از آنجا بلاذقیه گذر کرد و در آنجا راهبی بود که با قاویل فلاسفه اطلاع کامل داشت نزد او استفادت کرد از آن رو ویرا در اعتقاد تزلزل و تردّدی پدید گشت و اشعار شبهت آمیز میسرود چنانکه ذکر کردیم سلفی گفته مرا گمان آن است که در اوایل حال فساد عقیدت داشته بعد از آن توفیقات الهیه شامل حالش گردیده بسعادت توبه و انابه فایز شده امارات و علاماتیکه بر صدق دعوی دلالت کند و گمان را بمقام یقین آورد روایاتیست که اصحاب سیر در اینباب آورده اند چنانچه خطیب حامد از قاضی ابو الفتح حکایت کند زمانی که ابو العلا باقتضای حب وطن در معره اقامت داشت من از پی تحصیل علوم و تکمیل شئون التزام خدمتش را اختیار کردم و همواره محض نیل مقصود با وی مخالطت داشتم وقتی درک خدمتش را عزیمت کردم و در سرای او در آمدم در حالتی که او مرا نمیدید و من میشنیدم که این اشعار را با تضرع و ابتهال بر زبان میراند

کم غودرت غادةٌ کعاب   وعمّرت امّها العجوز

احرزها الوالدان خوفا   والقبر حرزٌ لها حریز

یجوز ان تبطئ المنایا   والخلد فی الدهر لا یجوز

پس چه بسیار دختر دوشیزهٔ نارپستان سیمین بدنیکه عجوزهٔ دنیا او را بخاک سپرد و مادرش چندان زنده گانی نمود که پیر و فرتوت شد پدر و مادرش از بیم ستمکاره ایام همواره او را در حرز حراست خود نگهبان بودند و اینک تنگنای لحد او حصن حصین شده است قلم تقدیر بر لوح قضا چنین نگاشته است که هر نفس شربت مرگ چشد اگر چند روزی در این سرای فانی دیرتر زیست کند عاقبت از مرگ گریزی ندارد و هیچکس در این عالم جاودان نماند قاضی گوید بعد از آن از سوز دل چنان آهی بر کشید که مرا بر حال وی رقت آمد و این آیه را تلاوت کرد

اِنَّ فی ذٰلِکَ لَآیَةً لِمَنْ خافَ عَذابَ الْآخِرَةِ وَذٰلِکَ یَوْمٌ مَجْمُوعٌ لَهُ النّاسُ وَذٰلِکَ یَوْمٌ مَشْهُودٌ وَما نُؤَخِّرُهُ اِلّا لِاَجَلٍ مَعْدُودٍ یَوْمَ یَأْتِ لا تَکَلَّمُ نَفْسٌ اِلّا بِاِذْنِهِ فَمِنْهُمْ شَقِیٌّ وَسَعِیدٌ

بدرستی که در این که یاد کردیم از نزول عذاب بر امتان گذشته هر آینه عبرتی است مر کسی را که بترسد از عذاب آخرت یعنی که تأمل کند در آن و عالم شود بآنچه بامتان گذشته رسیده نمونهٔ آن چیزی است که حق تعالی برای مجرمان مهیا ساخته در آخرت از آن منزجر شوند و در عمل صالح کوشش نمایند روز قیامت روزی است که جمع کرده شده از برای آن مردمان یعنی همه خلایق را در وی جمع کنند و آن روزی است که حاضر کرده شده

در وی اهل آسمان و زمین و باز پس نمیداریم آن روز را مگر برای گذشتن مدتی شمرده شده و مقرر و معین یعنی تا آن مدت که حکمت ما مقتضی آن است منتهی نشود قیامت قائم نگردد روزیکه بیاید جز آن روز سخن نگوید هیچکس که او را نفع رساند از جواب یا شفاعت مگر بدستوری خدای و این در موقفی خاص باشد که در او اجازت سخن کردن نباشد پس بعضی از اهل موقف بدبخت باشند که بمقتضای وعید در دوزخ جای او بود و ایشان اهل کفر و طغیان باشند و بعضی نیک بخت که بموجب وعده بهشت مأوای او بود و آنها مؤمنان باشند و اهل فضل و صلاح آنگاه گریه و ناله آغاز کرد و صیحه بر کشید و خود بر زمین افکند از هوش برفت بعد از چند لحظه سر از خاک برداشت و غبار از صورت بزدود و گفت سُبْحانَ مَنْ تَکَلَّمَ بِهٰذا فِی الْقِدَمِ سُبْحانَ مَنْ هٰذا کَلامُهُ و من مدتی در حالت او سیر مینمودم آنگاه بر وی سلام کردم بعد از رد سلام گفت چه وقت باین خانه در آمده گفتم اینک بخدمت رسیدم ای سید و مولای من از جبینش آثار غیظ و خشم ظاهر است گفت آیاتی چند از سخنان پروردگار تلاوت نمودم بر من زیاده اثر کرد از آن روی حالم دگرگون شده قاضی گوید پس از مشاهده آن حالت بر من روشن گشت که عقیدتی درست و طریقی پسندیده دارد و چنان در اعتقاد و دین خود ثابت و جازم است که اصلاً شک و ریب در او راه نیافته شیخ کمال الدین درباره او غلوی تمام داشته و گفته جَوْهَرَةٌ جاءَتْ اِلَی الْوُجُودِ وَذَهَبَتْ یعنی همانا دریتیمی بود که از صدف وجود برآمد و در بحر عدم پنهان شد ابن العدیم را کتابی است رفع التجری علی المعری نام نهاده در آنجا آورده است که ابو العلا را اعتقادی صحیح و درست بود و از شوائب شک و ریب منزه و مبرا بود و هر شعر که بر فساد طریقتش آورده اند محض تهمت و تهمت محض است ارباب حسد از راه عناد و لجاج از خود اشعاری بافته بوی نسبت داده اند چنانچه این شعر که بالاتفاق از نتایج طبع اوست بر این معنی شاهد صادق و برهان قاطع است گوید

حاوَلَ اِهْوانی قَوْمٌ فَما   واجَهْتُهُمْ اِلّا بِاِهْوانی

وَقَوَّلُونی بِمَقالاتِهِمْ   فَغَیَّرُوا نِیَّةَ اِخْوانی

لَوِ اسْتَطاعُوا لَوَشَوْا بی اِلَی   الْمِرِّیخِ فِی الشُّهْبِ وَکیوانی

حاصل معنی آنکه گروهی در پی ایذاء و اهانت من افتاده پس با ایشان برابر شدم جز آنکه بخواری من کمر بستند از عقاید باطله و مقالات فاسده خود بر من تهمت نهادند و صفای یاران موافق مرا بکدورت نفاق آلوده کردند بالجمله در هر جا دست رس داشتند در اهانت و آزار من پا نهادند و اگر ایشان را بر آسمان راهی بود هر آینه بمریخ و کیوان از من سعایت میکردند و اشعاریکه بر حسن طویت او اشعار دارد بسیار است چنانچه خود گوید

لا اَطْلُبُ الْاَرْزاقَ وَالْمَوْلی یُفیضُ عَلَیَّ   اِنْ اُعْطَ بَعْضَ الْقُوتِ اَعْلَمُ اَنَّ ذٰلِکَ فَوْقَ حَقّی

یعنی مرا چه افتاده که در پی تحصیل رزق باشم با آنکه خواجه روزی عبد را میرساند و من بیقین میدانم که خدای
مهربان هر چه عطا کند زیاده از استحقاق من بوده و هم در کتب معتبره کلماتی بنظر رسیده که بر صفای مشرب او
دلالت کند چنانچه مجلسی علیه الرحمه در کتاب بحار الانوار از ابو یوسف قزوینی حکایت کند که روزی با ابو العلا
بمیان آوردم که شعرای قزوین را در ماتم خامس آل عبا علیه السلام مراثی شورانگیزی است گفت آیا تو هم در مرثیت
آنحضرت شعری سروده باشی گفتم بلی این چند شعر که در نظر داشتم خواندم

رَأسُ ابنِ بنتِ مُحمّدٍ وَوَصيّه — لِلمُسلِمينَ عَلى قَناةٍ يُرفَعُ
وَالمُسلِمونَ بِمَنظَرٍ وَبِمَسمَعٍ — لا جازِعٌ مِنهُم وَلا مُتَوَجِّعُ
اَيقَظتَ اَجفاناً وَكُنتَ لَها كَرى — وَاَنَمتَ عَيناً لَم تَكُن بِكَ تَهجَعُ
كَحَلَت بِمَنظَرِكَ العُيونُ عَمايَةً — وَاَصَمَّ نَعيُكَ كُلَّ اُذنٍ تَسمَعُ
ما رَوضَةٌ اِلّا تَمَنَّت اَنَّها — لَكَ مَضجَعٌ وَلِخَطِّ قَبرِكَ مَوضِعُ

حاصل معنی آنکه سر مقدس جگر گوشه بتول عذرا و فرزند سید الاوصیا را بر نیزه بلند کردند و کسانیکه بر خود نام مسلمانی
نهاده اند آن سر مقدس را می بینند و ناله عزیش میشنوند و هیچکس را در ماتم ایشان جزع و فزعی نیست دیدگانی
که در پناه حمایت تو همواره در خواب ناز بودند با خواب الفت نمیگیرند و چشمهائیکه از سطوت و حشمت تو
با خواب آشنا نبودند اینک بخواب استراحت رفته اند هر چشم که بر آن سر مقدس افتاد کوری را کحل البصر کرد
و هر گوش که آن افسانه را شنید ناشنوا گردید چون ابو العلا آن اشعار را استماع نمود گفت مرا نیز
در ماتم آن حضرت اشعاری است این شعر را بر وی بخواند

مَسَحَ الرَّسولُ جَبينَهُ فَلَهُ بَريقٌ فِي الخُدودِ — اَبَواهُ مِن عُليا قُرَيشٍ جَدُّهُ خَيرُ الجُدودِ

یعنی اینهمه تابندگی و درخشندگی که در جبین مبارکش مشاهده کنی از آن است که دست مبارک نبوی
بر آن جبین مبارک مکرر سوده شده پدر و مادرش در قبیله قریش قدم بجائی نهاده اند که بالاتر از آن
متصور نشود و جد امجدش از هر جدی برتر و بالاتر است گویند ابو العلا با حصول امانی و آمال
سمه قناعت پیشه کرد و طریق زهد پیش گرفت و دامن همت از آن والاتر دید که از حطام دنیوی
غباری بر آن نشیند و علو طبع را از آن بالاتر دانسته که باین زخارف پست ناچیز علاقه گیرد و
از انواع ماکولات بعدس اکتفا نمودی و از ملبوسات و فروش به پشمینه و نمد اقتصار جستی و از حلویات
و فواکه بانجیر قناعت داشتی گویند وقتی مستنصر علوی صاحب مصر آنچه از ذخایر و نفایس و اموال
مخصوصه خود در بیت المال داشت باو بذل کرد اصلا قبول ننمود بالجمله زمانیکه در معره بود مریض شد
و چون سه روز از ابتدای مرض بگذشت شدت تب و حدت مرض تزاید گرفت و پیوسته گروهی
از خویشاوندان و بنی اعمام و یاران بر بالینش حاضر بودند در روز سیم بایشان گفت اینک

دوات و قلم حاضر سازید مطالبی چند میگویم رقم کنید ایجاباً لمسئوله حاضر کردند پس لب بسخن گشود و بعضی خرافات
و خرافات بر زبان راند ابو محمد عبدالله تنوخی گفت این ترهات بر اختلاط عقل و اختلال حواس دلالت کند
چنان دانم که این دم واپسین لمحات اجل موعود در رسد مرغ روحش دم فرو بندد و بال بگشاید آنگاه بر پای خواست
کسان و یارانش را تعزیت گفت و تسلیت داده از مجلس برفت فردا که روز چهارم مرض و دوم یا سوم
یا سیزدهم ربیع الاول سال چهارصد و چهل و نه هجری بود در عهد خلافت القائم بامر الله عباسی وفات یافت
و در فضائیکه با منازل خویشاوندانش قرب جوار داشت بخاک رفت و حسب الوصیه این بیت
بر قبرش ثبت نمودند

هٰذا جَناهُ اَبي عَلَيَّ — وَما جَنَيتُ عَلى اَحَدٍ

یعنی وجود من خود جنایتی بود از پدرم بر من و مرا جنایت بر کسی نباشد و این کلام مبنی بر اعتقاد حکمااست
چه ایشانرا عقیدت آن است که ایجاد ولد و اخراج او باین عالم جنایتی است بر او زیرا که او را
در معرض آفات و حوادث در آورده و نیز دلالت کند که او را اولاد و اعقاب نبوده سلفی گوید
از ابو المکارم که مردی ثقه بود شنیدم میگفت صد و هشتاد شاعر بر مزار ابو العلا گرد آمدند در یکهفته
دویست ختم قرآن برای او هدیه فرستادند ابو ذکریا گوید هشتاد و چهار شاعر او را
مرثیه گفته اند از جمله ایشان علی بن همام است که او را بقصیده مرثیه گفته این چند شعر را
از آن ایراد کردیم

ان كنتَ لم تُرِقِ الدماءَ زهادةً — فلقد ارقتَ اليومَ من عيني دما
سيّرتَ ذكرَك في البلاد كانّه — مسكٌ يضمّخ منه سمعاً او فما
واری الحجيجَ اذا ارادوا ليلةً — ذكراك اخرجَ فديةً من احرما

یعنی هر چند در حیات خود محض زهد و تقوی باعث ریختن خونی نشدی ولی در ممات خویش مایه خونریزی
گشتی و در عوض اشک از چشمهای من خونها جاری نمودی جمیع اقطار زمین را از نشر محامد و ذکر محاسن خود
معطر ساختی گویا ذکر تو دهای مشک بوده است هر کس گوید دهانش خوشبو گردد و هر کس شنود
گوشش عطرآمیز شود از اینروی هرگاه حاجیان و محرمان خواهند از تو نامی برند نخست فدیه حاضر کنند
سپس ذکر تو بر زبان رانند چه استعمال عطریات بر محرمان حرام است و چون تقصیر کنند فدیه واجب باشد
قفطی گوید در سال ششصد و پنج هجری نزد قبر او شدم دری داشت داخل شدم دیدم قبر را خاک و خاشاک
فرو گرفته و منطمس شده ابو العلا را مصنفات بسیار است گویند کتب مصنفه او را فهرستی است که خود
املا کرده و در آن صورت فهرست نوشته است مرا صدیقی بود که ابو الحسن نام داشت
بی آنکه از من شیئی ستاند عمری بنوشتن مؤلفات من بگذرانید خدایش جزای خیر دهد

اسامی کتب از این قرار است

کتاب المعروف بالفصول کتاب فی القوافی کتاب الایک والغصون فی المواعظ کتاب تفسیر الهمزه والردیف
کتاب سیف الخطبه کتاب نثر شواهد الجمهره کتاب دعای حرز الخیل کتاب تفسیر رسالة الغفران
تعالیق فی فنون شتی کتاب تفسیر امثله سیبویه کتاب مجد الامصار کتاب تاج الحره مواعظ الساجع
کتاب یعرف بلزوم ما لا یلزم کتاب ذکری حبیب فی غریب شعر ابی تمام کتاب عبث الولید فیما یتعلق بشعر البحتری
کتاب یعرف بالراس المصطفی کتاب یعرف بالظل الطاهری کتاب مختصر الفتحی کتاب خطب الخیل یتکلم فیه علی السنتها
کتاب خطبة الفصیح کتاب راجح اللزوم تفسیر کتاب لزوم ما لا یلزم کتاب شرح فیه ما جاء فی الذین قتلوا فی الحرب
کتاب حماسة الراح فی ذم الخمر خاصه کتاب مواعظ البت کتاب ثقة الواعظ سقط الزند ضوء السقط
تفسیر سقط الزند کتاب الصاهل والشاحج یتکلم فیه علی لسان الفرس والبغل کتاب لسان الصاهل والشاحج
تفسیر کتاب سابق کتاب القایف علی معنی کلیله ودمنه کتاب منار القایف تفسیر کتاب السابق رسالة
علی لسان ملک الموت کتاب علی حجض فضائل علی علیه السلام کتاب شرح سیبویه کتاب الجمل یتصل بکتاب
الزجاجی کتاب فی النحو یتصل بایضاح ابی علی الفارسی کتاب دیوان الرسائل رسائل الملکیه رسالة السندیه
رسالة الغفران رسالة الفرض کتاب خادم الرسائل فیما تضمنه اخذه الرسائل کتاب فی المنظوم
یعرف بکتاب استغفروا استغفری کتاب اللامع العزیزی فی تفسیر شعر المتنبی که از برای عز الدوله نوشته
کتاب معجزة احمد فی شرح دیوان المتنبی

ابو لیلی محمد بن عبد الرحمن بن ابی لیلی الانصاری الکوفی

از مردم کوفه و از اجله فقها و وجوه قضاة عراق است پدرش عبد الرحمن در عداد تابعین صحابه معدود بود از امیر المؤمنین
علی بن ابیطالب و عثمان بن عفان و ابی ایوب انصاری اخذ احادیث و روایات نموده و جدش ابو لیلی
در سلک اصحاب پیغمبر منظوم است قاضی ابن خلکان گوید که ابو لیلی در وقعه جمل رایت باسعادت علی بن
ابیطالب را حامل بوده در آنجنگ بفیض شهادت فائز گشت مع الجمله ابن ابی لیلی در سال هفتاد و چهار
هجری در کوفه متولد گشت احکام شرعیه و سنن نبویه را از شعبی بیاموخت و در عداد اعلام عصر خویش
معدود آمد سفیان ثوری نزد وی تلمذ نموده و اخذ روایات از وی کرد ثوری گفت علمائنا ابن ابی لیلی و ابن شبرمه یا فقها
از احمد بن یونس روایت کنند که گفت ابن ابی لیلی افقه مردم روزگار بود ابن ابی لیلی خود گوید وقتی بر عطاء بن
ابی رباح که از فحول علماء سنت و جماعت است در آمدم وی از مسائل شرعیه مسئله از من سؤال کردن
گرفت بعضی از حاضران از آن معنی زیاده شگفت آمد عطا چون از حالت ایشان اطلاع یافت رد
بر ایشان داشته گفت عجب مدارید که وی را رتبت علم از من برتر است بهر حال وی در سال یکصد و پانزده
که چهل سال از عمرش گذشته بود بروزگار خلافت بنی امیه در کوفه بر مصطبه حکومت و مسند قضاوت مستقر گشت

پس در تمام ایام برای انجام مهام و فیصل خصومات خاص و عام مسجد کوفه را برای خود مقر گزیده بامور مسلمانان از قطع و فصل مینمود و نقد عمر خویش
بدان مصرف شریف بذل داشتی وقتی غبار وحشت و گرد کدورت در میان وی و ابو حنیفه بپا خواست
و بر خاطر هر یک از وجود اندیگر زنگ ملالت پدید آمد از آنروی هر دو باهم طریق خلاف می پیمودند چنانکه
چنانکه قاضی ابن خلکان حکایت آورده که روزی ابن ابی لیلی از محکمه قضا برخواسته راه خانه خویش گرفت در
بین راه شنید که زنی مردیرا مخاطب داشته گفت یا ابن الزانیین یعنی ای پسر دو زناکار قاضی بمحض شنیدن
آن کلام در غضب شده بجانب محکمه عود نمود و باحضار آن زن فرمان داد چون آن زن حاضر نمودند
حکم کرد تا همچنان ایستاده دو حد قذف بر وی زدند ابو حنیفه را چون از آن واقعه خبر افتاد گفت
اخطاء القاضی فی هذه الواقعه فی ستة اشیاء فی رجوعه الی مجلسه بعد قیامه
منه ولا ینبغی له ان یرجع بعد ان قام منه فی الحال وفی ضربه الحد فی المسجد
وقد نهی رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم عن اقامة الحدود فی المساجد وفی ضربه
المرئة قائمه وانما تضرب النساء قاعدات کاسیات وفی ضربه ایاها حدین
وانما یجب علی القاذف اذا قذف جماعة بکلمة واحدة حد واحد
ولو وجب ایضا حدان لا یوالی بینهما بل یضرب اولا ثم یترک حتی یبرء
الم الضرب الاول وفی اقامة الحد علیها بغیر طالب
حاصل ترجمت آنکه در این یک واقعه قاضی را شش خطا حاصل آمده نخست در عود او بسوی محکمه خویش بعد از آنکه از آن مجلس
بپا خواسته بود دویم در اقامه حد در مسجد چه حضرت رسول نهی فرمود از اقامه حدود در مساجد سیوم در اقامه حد زن
بر حال قیام با آنکه زنان را باید نشانند و گلیمی بر ایشان بپوشند پس حدود الهی جاری نمایند چهارم اجرای دو حد
برای قذفی زیرا که اگر کسی جماعتی را بیک کلمه قذف نماید جز یک حد بر او وارد نگردد پنجم آنکه اگرچه بالفرض مستحق
دو حد باشد جایز نیست که یکبار آن دو حد را جاری سازند بلکه باید اول یک حد بر او واقع ساخته او را رها
نمایند چند آنکه الم ضرب اول بهشود پس از آن حد دیگر جاری نمایند ششم در آنکه بدون طلب قاذف اقامه حد کرده
چون تمامت این کلمات بسمع ابن ابی لیلی رسید بسیار در غضب شد و نزد والی کوفه شتافت گفت جوانی در این شهر
معروف بابی حنیفه در اجرای احکام با من طریق معارضت می پیماید و بخلاف حکم من فتوی میدهد و بر من تشنیع می آورد
و مرا بخطا نسبت میکند از امیر خواهشمندم که ویرا در معرض زجر و منع در آورد تا از اینگونه حرکات قبیحه و اقوال سخیفه
دست بدارد پس والی کس بجانب ابو حنیفه فرستاد و او را از ذکر فتاوی و بیان احکام منع نمود ابو حنیفه
بعد از آن از فتاوی لب بربست بدانسان که وقتی وی با زن و پسر و دخترش نشسته بودند دخترش با وی گفت
من امروز روزه بوده ام و از میان دندانهایم خونی بیرون آمده پس من آب دهن بیرون ریختم
تا آنکه دیگر اثر خونی بر آن ظاهر نشود و آب دهنم بحالت اول عود نمود حال اگر آب دهن فرو برم

یا فطار نموده باشم یا خیر ابوحنیفه گفت ای دختر که من امیر مرا از بیان فتاوی منع نموده و این مسئله از برادرت حماد سؤال نمای
علمای سنت و جماعت این حکایت را از جمله مناقب ابوحنیفه معدود داشته اند الغرض طبرسی در کتاب احتجاج از حدیث
ابی الخصیب روایت نموده که گفت وقتی باتفاق ابن ابی لیلی وارد مدینه طیبه شده و با یکدیگر بمسجد رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم
در آمدیم و در گوشه بنشستیم ناگاه خورشید جمال حضرت امام جعفر صادق علیه السلام در مسجد طالع گشت ما برای تعظیم آنحضرت
بپا خواستیم نخست روی مبارک با من داشت و از حال من و عیالم پرسید پس فرمود این مرد کیست گفتم ابن ابی لیلی
قاضی مسلمین پس آنحضرت روی باوی داشته فرمود آیا تو مال یکی بگیری و بدیگری دهی و زنان را از شوهران
جدا سازی و از کسی اندیشه نداری ابن ابی لیلی گفت آری حضرت فرمود بچه چیز در میان مردم حکم نمائی گفت
بانچه از پیغمبر رسیده و است و از ابی بکر و عمر روایت شده گفت آیا شنیدی که رسول الله فرمود اَقضاکُم عَلِیٌّ بَعدی
یعنی آنکه بعد از من بعلم قضا و دانش داوری علی از همه کس داناتر است گفت بلی فرمود پس چگونه
حکم نمائی در میان مردم بغیر حکم علی و حال آنکه حدیث رسول شنیده باشی ابو الخصیب گوید از شدت انفعال و فرط
خجلت روی ابن ابی لیلی زرد شد گفت رفیق و ردیفی دیگر برای خود پیدا نمای که من پس ازین هیچوجه با تو صحبت نخواهم داشت
و در آمدن ابی فراس حلی بسند خود نقل کرده که بحضرت صادق خبر دادند که عمّاره دهنی در نزد ابن ابی لیلی قاضی کوفه در ادای
شهادتی کرد قاضی شهادت وی قبول ننمود و گفت قُم یا عمّار فقد عرفناک لانقبل شهادتک لِانَّک رافضیٌّ
یعنی برخیز ای عمّار که شهادت تو در نزد ما مقبول نیفتد چه تو رافضی باشی و ما خود ترا میشناسیم عمار با خاطری آشفته
و کمال اندوه و ناله از جای خویش برخواست بحالتی که از شدت غضب رگهای گردنش پر شده بود ابن ابی لیلی
گفت یا شیخ تو مردی باشی از اهل علم و حدیث هرگاه از شنیدن لفظ رافضی ننگ داری پس از طریقه و مذهب آن جماعت
بازگرد و از ایشان بیزاری جوی و در سلک برادران دینی ما منظوم و مکرم باش عمار گفت یا هذا بخدا سوگند که گریه من
نه از آن است که تو گمان کرده بلکه برای تو و برای خود میگریم اما برای خود از آنکه تو مرا برتبه شریفه نسبت نمودی که من
قابلیت انتساب آن مرتبه بخویشتن گمان ندارم چه رافضه جماعتی باشند که از مکروهات و منهیات کناره کنند و اوامر
خداوندی بجای آورند چنانکه صادق آل محمد مرا خبر داد اول مردمیکه بدین نام موسوم گشتند سحره بودند که چون آیت
و برهان موسی از عصا مشاهدت کردند از پیروی فرعون کناره نموده امر او باز گذاشتند و بر نبوت موسی
اذعان نمودند و تابع وی شدند و آنچه را موسی آورده بود تسلیم و تصدیق کردند فرعون ایشان را از آن روی
رافضه خواند که فرمان وی ترک نمودند و پیروی اش از دست بگذاشتند و من بسی بیم آن کنم که از فرمان فرعون عصر
سر نزده باشم و لایق مقام رفض نباشم خدای سبحانه بر ضمیرم واقف و بر عقیدتم عالم است مرا باطلاق این درجه
کبری مورد عتاب فرموده گوید یا عمّار اکنت رافضیّاً الّا بالطیّل غافلا للطاغات کما
قال لک و مرا جوابی نباشد و اما گریه من بر تو برای دروغی است که بمن نسبت نمودی و بمقامی که
لایق آن نیستم اسناد کردی و من از فرط شفقتی که نسبت بتو داشتم از بیم مؤاخذت این بهتان عظیم بر تو گریان شدم

از ابو عمرو کشی روایت کنند که گفت وقتی فیض حضور حضرت صادق علیه السلام ادراک نمودم فرمود یا ابا کهمش آیا محمد بن
مسلم ثقفی قصیر در محضر ابن ابی لیلی ادای شهادت نمود و او شهادت محمد از میزان قبول دور نموده گفتم بلی یابن رسول الله
پس فرمود ای ابا کهمش چون بجانب کوفه بازگردی نزد ابن ابی لیلی در آی و با او بگوی که سه مسئله از تو سؤال کنیم جواب
هر یک بازگوی مشروط آنکه بقیاس سخن نرانی و باقوال اصحاب خویش تمسک نجوئی نخست گوی اول آنکه اگر مردی در دو رکعت
اول از نماز خود شک نماید تکلیفش چیست دیگر آنکه اگر جامه یا بدن کسی بنجاست بیالاید چگونه آنرا پاک کند و هرگاه کسی
در حین رمی جمره بیحد و از آن هفت سنگ از وی ساقط گشت چه کند چون وی از جواب گفتن عاجز آید آنگاه بگوی
که جعفر بن محمد گفت که با تو بگویم آیا چه باعث شد و ترا بر آن چه داشت که رد کنی شهادت کسی را که احکام الهیه را
از تو شناساتر و سنن نبویه را از تو داناتر است ابو کهمش گوید چون رخصت انصراف یافتم و در کوفه بازگشودم
قبل از آنکه بخانه خویش در آیم راه خانه ابن ابی لیلی گرفتم و نزد وی در آمدم گفتم اینک سه مسئله از تو سؤال نمایم
و با تو شرط کنم که در هیچیک از آنها بقیاس سخن نکنی و هم جواب آنها یکی از اصحاب خود مستند نداری گفت
قبول دارم مسائل خویش بیان کن نخست مسئله اولی از وی سؤال کردم لختی سر بزیر افکند پس سر برآورد
گفت در این مسئله چیزی بخاطر ندارم پس از دو مسئله دیگر سؤال نمودم از جواب عاجز ماند بعد از آن پیغام آنحضرت
بگذاردم گفت یا ابا کهمش آیا کیست آنکس که من شهادت او رد نموده ام گفتم محمد بن مسلم ثقفی قصیر گفت
ترا بخدا سوگند که آیا جعفر بن محمد با تو چنین گفته گفتم آری بخدا آنحضرت بمن فرمود که با تو چنین بگویم پس
کس بجانب محمد بن مسلم فرستاده او را نزد خویش بخواند و آن شهادت از وی اصغا نموده بپذیرفت
پس ایشان را با یکدیگر باب مراوده مفتوح گشت ثقة الاسلام محمد بن یعقوب کلینی بطریق خود از ابن
ابی لیلی روایت کرده که مردیکه با وی طریق خصومت میپیمود وقتی بر وی در آمد و گفت شخصی این جاریه را
بمن بفروخت چون عورت وی مکشوف نمودم و براطراف فرج وی نگریستم در حوالی زهار او موئی نیافتم
و گمانم آن است که هرگز موئی از آن موضع نرسته باشد ابن ابی لیلی گفت مردم حیلهها میکنند تا آن موضع
از موی پاک سازند زیاده تعجب دارم از اینکه آن مطبوع ترا مکروه آمد آنمرد گفت ایها القاضی اگر آن
عیب است با من بگوی ابن ابی لیلی از جای خویش بپا خواست و گفت تو در اینجا باش تا من برگردم و جواب
مسئلت تو بازگویم چه اینک آثار دردی از شکم خود احساس میکنم پس داخل خانه خود شد و از در دیگر
بیرون رفته راه خانه محمد بن مسلم پیش گرفت و نزد وی در آمده گفت در مسئله کنیزیکه بر زهارش موی نرسته باشد
هیچ روایتی از مولای خود جعفر بن محمد داری محمد بن مسلم گفت من در این مسئله مخصوص نصی و حکمی ندانم ولی
جعفر بن محمد صادق از آباء کرام خویش و ایشان از پیغمبر روایت نموده اند آنحضرت فرموده آنچه از اصل خلقت
زیاده و ناقص باشد آن عیب است ابن ابی لیلی گفت همینقدر مرا کفایت کرد پس بمنزل خود عود نمود
حکم آن مسئله را با آن مرد بیان نمود شیخ صدوق علیه الرحمه در کتاب من لا یحضره الفقیه روایت کند

وقتی ابن ابی لیلی از حضرت صادق علیه السلام پرسید اَیُّ شَیءٍ اَحلی مِمّا خَلَقَ اللهُ عَزَّ وَجَلَّ یعنی آیا کدام یک
از خلق خدا از همه شیرین‌تر است حضرت اَلوَلَدُ الشّابُّ یعنی پسری که بسن جوانی رسیده باشد پس ابن ابی لیلی گفت اَیُّ
شَیءٍ اَمَرُّ مِمّا خَلَقَ اللهُ یعنی کدام یک از خلق خدا از تمامت اینها تلخ‌تر است حضرت فرمود فَقدُهُ یعنی فقدان
همان پسر پس ابن ابی لیلی گفت شهادت میدهم که شما حجتهای خدائید بر خلق او نوادر اخبار و طرائف آثار وی
بسیار بوده و از آنجمله ابن ابی لیلی گوید در یکی از اسفار با مردی شامی همسفر بودم در یکی از منازل دیدم آن شامی
بجز اناری از کسی بگرفت پس از لحظه انار بدرویشی بخشید گفتم ایرد آیا این چه انصاف است که نصف از یکی
مال بستانی و بدیگری با کمال میل بخشی گفت مگر این آیت از قرآن قرائت ننموده که مَن جاءَ بِالحَسَنَةِ فَلَهُ
عَشرُ اَمثالِها وَمَن جاءَ بِالسَّیِّئَةِ فَلا یُجزی اِلّا مِثلَها یعنی اگر کسی یک حسنه بیاورد ده برابر
جزا یابد و اگر آیان گناهی کند جز مثل آن جزا داده نشود اینک بصریح این کریمه گناهی نموده ام مرا در مقابل
گناهی ده حسنه باشد یک حسنه بصاحب انار داده نه جزء دیگر برای خویش ذخیره نمایم محدث نیشابوری
در ذیل ترجمت وی گوید آنچه از فحاوی اخبار و تتبع کتب بوضوح انجامیده آن است که وی از سلسله
سنت و جماعت و از اهل رای و قیاس بشمار رود ولی سینه اش از محبت اهل البیت خالی نبوده
از ابن ابی عمیر نقل است که میگفت ابن ابی لیلی بحلیه صدق و امانت آراسته بود ولی بشدت کم حافظه بود
الغرض بعد از آنکه سی و سه سال بر مسند قضا برقرار بود و دولت عباسیه درک نمود دست حوادث
طومار قضای وی در پیچیده در سال یکصد و چهل و هشت هجری سفر آخرت در پیش گرفت گویند وی را کتابیست
معروف بفردوس مانند مسند احمد بن حنبل که علمای حدیث از آن کتاب روایت می کنند

ابو منصور حسن بن نوح القمری

از اجله و اعاظم بخارا بوده در اوایل مائه چهارم هجریه که روزگار سلطنت سامانیان بود در همان بلد ولادت یافت
و هم در آنجا نشو و نما جست و چون بمقام رشد و تمیز قدم نهاد بشوق ذاتی از پی تحصیل افتاد در نزد اطبا
و فضلای آن شهر علوم ادبیه را بیاموخت و صنایع طبیه را تکمیل نمود بالجمله وی از افاضل و متمیزین اطبا
و از اعاظم و متبحرین فضلا است در فنون طب علماً و عملاً کامل و هم در کلیه اعمال آن عامل بود فضلای اهل سیر
که شرح حالات اطبا را ضبط نموده اند در شرح احوال این طبیب هرچنین مرقوم داشته اند کانَ سَیِّدَ وَقتِهِ
وَاَوحَدَ زَمانِهِ مَشهوراً بِالجَودَةِ فی صِناعَةِ الطِّبِّ مَحمودَةَ الطَّریقَةِ
فی اَعمالِها فاضِلاً فی اُصولِها وَفُروعِها حَسَنَ المُعالَجَةِ جَیِّدَ المُداواةِ وَمُمَیَّزاً
عِندَ مُلوكِ السّامانِیَّةِ وَفی زَمانِهِ کَثیرَ الاِحتِرامِ حاصل آنکه وی بزرگ زمان
و یگانه دوران خود بود در صناعت طبیه بجودت ذهن مشهور و در فنون عملیه بحسن اعمال مذکور بر اصول
و فروع طب دانا بوده و در عموم معالجات قادر و توانا شد در نزد ملوک سامانیه از اقران خویش ممتاز و زیاده محترم گشت

نقل است که آن طبیب دانا در نزد امیر منصور سامانی رتبه محرمیت و شأن مصاحبت یافت از فرط صداقت و حذاقت
و کمال امانت و دیانت بطبابت اهالی حرم اختصاص جست و بقسمی معتمد و موثق بود که هر وقت پردگیان حرم را
مرضی طاری گشتی خود ببرای سلطانی در آمده بمداوات و معالجات ایشان پرداختی آورده اند که روزی
آن طبیب حاذق با ملک در حرم سرای بود سلطان بفرمود که خوان بگسترند و مائده حاضر کنند کنیزکی برسم معهود
خوان از سر خادم برگرفت و بر زمین نهاد چون خواست که راست کند نتوانست و همچنان خمیده بماند
سلطان بحکم اکید و فرمان بلیغ بفرمود حالی بایدت بمعالجت اقدام کنی ابو منصور در اندیشه فرو شد
از استعمال اغذیه و ادویه از تاثیر فوری نومید گشت چاره کار خویش و درمان آن درد را در آن دید که تدابیر
نفسانیه بکار برد دست فرا برد مقنعه از سرش بکشید پس پیرهنک بگفت تا شلوار از پایش بیرون کنند
کنیزک چون آن حالت دید مقاومت را مبادرت جست در حال کمر راست کرد تا آن کس را از خود براند
پس بحالت اولیه عود کرده بر صحت اصلیه بماند ملک را از آن معالجه بر و الساعه زیاده شگفت آمد اسباب
مرض و باعث تاثیر فوری بپرسید گفت چنان یافتم که در حال انحنا ریاح غلیظه در تحت فقرات ظهر گرد
محتبس مانده است و بایستی بمحلل قوی تحلیل رود ناچار بغیرت حرارت غریزیه اش را بحرکت آورد ملک را خوش آمد
تحسین و آفرین لب گشوده بعطیات و صلات گران بهایش بنواخت و بر اعزاز و اکرامش بیفزود
از شمس الدین عبد الحمید بن عیسی که او را خسروشاهی گویند نقل شده که شیخ الرئیس ابو علی سینا در مبادی
تحصیل و اوان جوانی که زمان شیخوخت ابو منصور بود صناعت طب را از علم و عمل از نزد وی تکمیل کرد چه بگاهی
که آن طبیب حاذق و عالم در مدرس تدریس نشستی باستفاضه جزء علمی از وی استفادت کردی و در وقتی که آن
ادیب عامل در بالین بیماران بمعالجت برخاستی باخذ جزء عملی استفاضت نمودی روزگاری بر این وتیره
در زمره تلامیذ وی میزیست چنانکه در شرح اساتید شیخ الرئیس یاد شد بالجمله آن طبیب دانشمند با محمد بن زکریای
رازی معاصر و معهد بوده و هر یک از دیگری مطالب طبیه نقل کرده اند و ابو منصور را کتابیست که غنی و منی نام داده
در آن کتاب امراض و معالجات را شرحاً ذکر کرده است و اقوال فضلاء اطبا و متمیزین آن طبقه را نقل نموده
و بسیاری از اقوال را که در مصنفاتش متفرق بوده جمع آورده است و چنانچه وی را از رازی در آن کلماتی است
رازی را نیز از علل العلل در حاوی کبیر کلمات است خلاصه غنی و منی در جلالت قدر بپایه ایست که شیخ الرئیس
در مؤلفات خویش نام آنرا مصرحاً یاد کرده است الغرض وی تا اواخر عشر هشتم از مائه چهارم در نشأه
حیات بوده پس بمرض ممتنع العلاج مرگ بر وی مستولی گشت دار باقی را بسرای فانی برگزید و هم در آن بلد
مدفون گردید و مصنفات وی بعضی ذکر شد و ما بقی از قراریست که نوشته میشود کتاب غنی و منی در طب
کتاب علل العلل مجموعه کبیر در ادویه مفرده معالجات منصوری مقاله در بحران رساله در علاج امراض صدر
رساله در حمیات دائره مقاله در مرض استسقا

۳۸۲

ابو اسحق ابراهیم بن محمد اسفراینی

رکن الدین لقب داشت و چند علم مدرس بود کلام و اصول و فقه شیخ ابو الحسن عبد الغافر ستغفری مورخ نیشابور در ترجمت او گوید کان طرازَ ناحیةِ الشرق یعنی ابو اسحق اسفراینی پیرایه ملک خاور بود و کشور شرق بوجود وی آذین داشت برای تحصیل کمال چندی بعراق رفت و در آنجا نزد شیخ ابو محمد دعلج بن احمد سجزی درس خواند و چندی در خراسان نزد شیخ ابو بکر اسمعیلی تلمذ کرد آنگاه در نیشابور مقیم گشت و به نشر علوم و تدریس فنون اشتغال گرفت در آن بلد که مجمع فحول و دار کمال بود مدرسه برای او بنیاد کردند طلبهٔ علم بدرسش اجتماع نمودند ابو عبد الله حاکم بن بیع نیشابوری که از ائمهٔ علم حدیث و قضاة دولت سامانیه است در تاریخ علماء نیشابور ابو اسحق اسفراینی را یاد کرده گوید أخذ عنه الكلام والأصول عامة شيوخ نيسابور وأقرّ له بالعلم أهل العراق وخراسان یعنی تمام مشایخ نیشابور فن کلام و علم اصول از ابو اسحق اسفراینی فرا گرفته اند علماء عراق و خراسان بفضل و دانش او اقرار آوردند احمد بن خلکان در وفیات الاعیان چند کس از ارکان متقدمین را از شاگردان ابو اسحق شمارد و چون شیخ ابو القاسم عبد الکریم بن هوازن قشیری و قاضی ابو الطیب طبری که بعد اقامت ابو اسحق در اسفراین بخدمت او رسیده و اصول فقه از او آموختند و حافظ ابو بکر بیهقی که در مصنفات خود کثیر اسند روایات با ابو اسحق مستند ساخت اصحاب طبقات و ارباب معجمات آورده اند که ابو اسحق اسفراینی در فروع و احکام بر طریقت شافعی میرفت و در اصول و عقاید پیروی اشاعره مینمود از اینجهة با قاضی عبد الجبار معتزلی که از متکلمین عصر او بود صفائی نداشت ملا علی قوشچی و غیر او حکایت کرده اند که روزی در مجلس صاحب بن عباد قاضی عبد الجبار معتزلی را با شیخ ابو اسحق اسفراینی ملاقات افتاد و قاضی عبد الجبار از در تعریض گفت سبحان من تنزّه عن الفحشاء ابو اسحق به بدیهه گفت سبحان من لا يجري في ملكه إلّا ما يشاء تنزیه عبد الجبار طعنی است بر مذهب اشاعره که بجبر قائلند و افعال عباد بخالق اسناد کنند چون بر این عقیدت لازم آید که فاعل منکر و فحشا نیز واجب عز اسمه باشد قاضی در مقام طعن گفت خدای سبحانه را پاک خوانم که از فعل قبایح و عمل شنایع منزه است و تسبیح ابو اسحق انتصاری است از مذهب اشاعره و قدحی در عقیدت معتزله که بتفویض قائلند و افعال را بالاستقلال بعباد استناد نمایند و ارادهٔ الهی از جمیع اعمال خلق مسلوب دارند چون بر قول این گروه حق تعالی را در افعال بندگان اختیار و مشیتی نخواهد بود شیخ در صدد اثبات قدرت گفت خدایی توانا را تسبیح کنم که در مملکتش امری بی مشیت او صورت نگیرد برخی این کلمه را مع المزید از شیخ مفید و ابو بکر باقلانی نقل کرده اند چنانکه در ترجمت یکی از ایشان بشرح رود آورده اند که شیخ ابو اسحق در حال حیات همی گفتی مرا آرزوی آن است که در شهر نیشابور وفات یابم تا تمامت مردم نیشابور که سوادی است اعظم مشتمل بر جمهوری لا یحصی از محدثین و فقها بر من نماز گذارند قضارا مأمول وی بحصول پیوست و در یوم عاشورا از سال چهارصد و هیجده در نیشابور درگذشت پس از تغسیل و صلوة جنازه او را باسفراین نقل کرده در آنجا بخاک سپردند او را مصنفات جلیله بسیار است منجمله کتاب جامع الحلی فی اصول الدین و الرد علی الملحدین ابن خلکان گوید من این کتاب را در پنج مجلد دیده ام

۳۸۳

ضبط اسفراین در ذیل ترجمت ابو حامد اسفراینی ثبت شد

ابن منیر احمد بن المفلح الطرابلسی الشامی

در سنه چهارصد و هفتاد و سه در طرابلس که از بلاد شام است تولد یافته و نام جدش که احمد بن مفلح بوده است نامیده شد و در همان بلد نشو و نما یافته و بتاییدات یزدانی بسعادت تحصیل علوم و تکمیل فنون فایز گشته تمام کلام الله را از فروغ حافظه ضیاء سینهٔ خویش کرد و در اصناف علوم ادبیه و فن لغت و نحو و اقران شد با طبعی سرشار و قریحتی نیکو از درج خاطر گوهرهای آبدار بر آورد و بسلامت الفاظ و لطافت معانی بر فحول شعرا و عموم بلغا فایق گردید در صناعات شعریه بدان پایه شهره شهر شد که آن هنر بر سایر کمالات علمیه اش برتری جست محض اکتساب معالی و انتشار هنر و تحصیل معاش از طرابلس که مولد و موطنش بود مسافرت جسته در دمشق رحل اقامت انداخت و چون خامه و زبانش بمناقب اهل البیت و مطاعن خلفا گویا بود لاجرم مردم آن سرزمین که از جان و دل دوستدار خلفا بودند تاب استماع بیانات و وارده بعد او نیش کمر بستند و در نزد حکمران دمشق بوری بن طغتکین از او سعایت و شکایت بردند پس بوری باحضارش حکم داد و چون بمقر حکومت حاضر شد باقتضای مصالح ملکی بحبس و قید او فرمان داد و بر قطع لسانش عزیمت گماشت پس دوستان ابن منیر و حاضران مجلس شفاعت قطع لسانش برخواستند محض عفو و اغماض بر وی بخشید بشرط آنکه نبود تا در دمشق ماند سر خود گیرد بدیگر جای رود و چنان دانم که از دمشق بجبل عامل وارد گشته و در آنجا که مجمع شیعیان و معدن تولا و تبرا بود چندی اقامت گزیده باشد و همانا از آن روی شیخ حر عاملی او را در کتاب امل الآمل در شمار علمای جبل عامل معدود داشته پس بر حسب عادت دیرینه در هیچ جا و هیچ وقت از مدحت سرائی و هجا گوئی خاموش نمی نشست بدانجهة اهل سنت و جماعت در کتب تواریخ و سیر در شرح حالات ابن منیر طریقه بیغرضی که از سیرت مورخین است از دست داده سخنان زشت و گفتار ناهنجار در ذکر احوالش رقم میکنند چنانچه یافعی گوید ابن منیر شاعری مشهور و خداوند دیوان است خود رافضی بوده و اسلوب هجا گوئی داشته است و هم قاضی ابن خلکان گوید پدرش منیر در بازار طرابلس بانشاد اشعار و سرود تغزل و تغنی اقوال روزگار معیشت میکذرانید و خود رافضی و کثیر الهجا و خبیث اللسان بوده است باجمله ابن منیر را با نقیب الاشراف شریف موسوی طریق دوستی در میان و ابواب مراسلات و مفاوضات مفتوح بود چه شریف موسوی بر سلسلهٔ امامیه منصب نقابت و مهتری داشت و ابن منیر در میان شیعیان بسمت خلوص و برتری موصوف بود گاهی شریف را ارمغانی میفرستاد و گاهی شریف ابن منیر را تحفه و هدیه یا دیگر دا ابن منیر را غلامی بود سیاه فام و زشت اندام کریه الوجه قبیح المنظر پس هدیه ناقابلی بصحابت آن غلام بجانب نقیب الاشراف روانه کرد شریف را از مشاهده آن خلقت منکر و ارمغان مختصر خاطر پژمرده شد مکتوبی با خوبترین اسلوب بدین عبارات مختصر نزد ابن منیر ارسال داشت

أمّا بعد فلو علمتَ عدداً أقلّ من الواحد — ولو نا شرّاً من السواد لبعثتَ به إلينا

حاصل معنی الکمید الستی عددی کمتر از واحد و رکنی بدتر از سیاهی بود هر آینه آنرا میفرستادی ابن منیر از آن مکتوب زیاده در خجلت شد قضای ما فات و جبران ما مضی را مهیا گشت باسوگندهای مؤکده بر خود متحتم نمود که نقیب الاشراف را از معانی نفرستم جز بصحابت آنکس که مرا از جان عزیزتر باشد پس هدایای نفیسه و تحفهای گرانبها فراهم کرد و یرا غلامی بود تتر نام که ترکان تتاری بغلامیش معترف و زبان فصاحت از بیان حسنش عاجز بود گویند ابن منیر را حسب بشریت و اقتضای طبع موزون باحسن بشره آن غلام میلی بود چنانچه هر وقت سپاه غم و لشکر محنت بروی حمله ور شدی بیک تیر نگاهش همه را منهزم میساخت محبت او چنان در جان و دلش جای گرفته بود که طاقت جدائی نداشت آن تحف و هدایا را بصحابت آن غلام بجانب شریف فرستاد چون چشم نقیب بر آن غلام افتاد و بدیدارش خرسند گردید آن جوان صبیح المنظر را نیز از جمله تحف و هدایا پنداشته رخصت انصراف و مراجعت نداد و چون زمان مهاجرت و مفارقت بطول انجامید و دیده انتظار ابن منیر بر در مانده از دیدار تتر محروم گردید لاجرم ایام فراق بروی اثر کرد حیلتها انگیخت و رقعها آمیخت و نامها نوشت تا مگر شریف را بر احوال وی رقت آید از هیچ راه چاره بیچارگی درمان درد خویش فراهم ندید زمانی در آن اندیشه فرو ماند عاقبت الامر صلاح کار و عافیت در آن دید خویشتن را که بسته آن زنجیر بود بدیوانگی و اختلال عقل نسبت دهد و در حضرت نقیب الاشراف چنان نماید که هرگاه تتر باز نگردد من دست از مذهب تشیع برداشته در طریقه اهل تسنن با منهم پس مقصود و منظور خود را با مضامین بدیعه و الفاظ لطیفه بدینگونه در سلک نظم منخرط داشته نزد شریف ارسال داشت

عذبت طرفي بالسهر … واذبت قلبي بالفكر … ومزجت صفو مودتي … من بعد بعدك بالكدر
ومنحت جثماني الضنى … وكحلت جفني بالسهر … وجفوت صبا ماله … عن حسن وجهك مصطبر
يا قلب ويحك كم تخا … دع بالغرور وكم تغر … والى م تكلف بالاغن … من الظبا وبالاغر
ريم يفوق ان رماك … بسهم ناظره النظر … زركك اعين تركها … من باسهن على خطر
وودت فاصمت عن … فتن لا يناط بها وتر … جرحك جرحا لا يخيط … بالخيوط ولا الابر
تلهو وتلعب بالعقول … عيون ابناء الخزر … فكانهن صوارم … وكانهن لها اكر
تخفي الهوى وتسره … وخفي سرك قد ظهر … افهل لوجدك من مدى … يفضي اليه فينتظر
نفسي الفداء لشادن … انا من هواه على خطر … عذل العذول وما … رآه وحين عاينه عذر
قمر يزين ضوء صبح … جبينه ليل الشعر … وترا للواحظ خده … فيرى لهن به اثر
هو كالهلال ملثما … والبدر حسنا ان سفر … ويلاه ما احلاه في … قلب الشجي وما امر
فوحق الحرم بعده … وربيع لذاتي صفر … بالمشعرين وبالصفا … والبيت اقسم والحجر
وبمن سعى فيه وطاف … به ولبى واعتمر … لئن الشريف الموسوي … ابن الشريف ابي مضر

ابدا الجحود ولم يقر … الى مملوكي تتر
واليت آل امية الطهر … الميامين الغرر
وجحدت بيعة حيدر … وعدلت عنه الى عمر
واذا جرى ذكر الصحابة … بين قوم واشتهر
قلت المقدم شيخ تيم … ثم صاحبه عمر
ما سل قط ظبا على … آل النبي ولا شهر
كلا ولا صد البتول … عن التراث ولا زجر
واثابها الحسنى ولا … نشق الكتاب ولا بقر

وبكيت عثمان الشهيد … بكاء نسوان الحضر … وشرحت حسن صلاته … جنح الظلام المعتكر
وقرأت من اوراق … مصحفه البراءة والزمر … ورثيت طلحة والزبير … بكل شعر منكر
وازور قبرهما وازجر … من نهاني او زجر … واقول ام المؤمنين … عقوقها احدى الكبر
ركبت على جمل لتصلح … من بنيها في زمر … واتت لتصلح بين جيش … المسلمين على غرر
فاتى ابو حسن وسل … حسامه وسطا وكر … واذاق اخوته الردى … وبعيرا ثم عقر
ما ضره لو كان كف … وعف عنهم اذ قدر … واقول ان امامكم … ولى بصفين وفر
واقول ان اخطا معا … وية فما اخطا القدر … هذا ولم يغدر معاوية … ولا عمرو مكر
بطل بسوءته يقاتل … لا بصارمه الذكر … وجنيت من رطب الخوا … رج ما انتثر واختمر
واقول ذنب الخارجين … على علي مغتفر … لا ثار يثالهم … في النهروان ولا اثر
والاشعري بما يؤول … اليه امرهما شعر … قال انصبوا لي منبرا … فاذا البري من الخطر
فعلا وقال خلعتها … جبكم واوجز واختصر … واقول ان يزيد ما … شرب الخمور ولا فجر
ولجيشه بالكف عن … ابناء فاطمة امر … وحلفت في عشر محرم … ما استطال من الشعر

والشمر ما قتل الحسين … ولابن سعد ما غدر
ونويت صوم نهاره … وصيام ايام اخر
ولبست فيه اجل ثوب … للملابس يدخر
وسهرت في طبخ الحبوب … من العشاء الى السحر
وغدوت مكتحلا اصافح … من لقيت من البشر
ووقفت في وسط الطريق … اقص شارب من عبر
واكلت جرجير البقول … بلحم جري الحفر

وجعلتها خیر المآکل والفواکه والخضر وغسلت بخلی صلة وسعت تحتی فی السفر
وامین اجهر فی الصلوة بها کن قبل جهر واسن تسنیم القبور لکل قبر یحتفر
واذا اجری ذکر الغدیر اقول ما صح الخبر
ولبست فیه من الملابس ما اضمحل ومادثر
وتکت علوی وافدیت بهم وانکانوا بقر واقول مثل مقالهم بالفاشر بما قد نشر
مصطیعی مکسورة ووطیرتی فیها قصر یقر من بر مجنهم طیش الظلیم اذا نفر
وتحنیفهم منتعل وثواب قولهم هند
وطباعهم کجبالهم جبلت وقدت من حجر
ما یذوک التشبیب تعتر بد البلابل فی السحر واقول فی یوم تحار له البصیرة والبصر
والصحف ینشر طیها والنار ترمی بالشرد هذا الشریف اضلنی بعد الهدایة والنظر
فیقال خذ بید الشریف فمستقر کما استقر
لواحه تنطو فنا تبقی علیه ولا تذر
والله یغفر للمسیء اذا تنصل واعتذر الا لمن جحد الوصی ولاءه ولمن کفر
فاحذر ایهالک بو علاء واحذر کل الحذر والیکها بدویه رفت لرقتها الحضر
شامیة لوشامها قس الفصاحة لا افتخر
وددی ایقن انتی بحر والفاظی درر
وتبعته کجزینه عذراء ترفل فی الحبر خرتها فحدث کرهر الروض باکره المطر
والی الشریف بعثتها لما قراها وانبهر رد الغلام وما استمر علی الجحود ولا اصر
واصابنی وجزیته شکرا وقال لقد صبر

حاصل معنی آنکه ای ملوک معشوق من چشم عاشق خود را بعذاب بیداری گرفتار کردی و دل شیفته اش را از فرقت آب نمودی وصانی پرور کار بعد از خود بگذ درت فراق آلوده ساختی تن ناتوانم را نزاری بخشیدی و چشم شطار را هر به بیداری کشیدی تکالا که تا شب جدائی دمار ترا انداز و مبتلا کردی ای خاطر گرفتار من وای بر تو چه قدر جادوی آهو روشان ترا بر باید و فریب دهد و بدام عشق خویش گرفتار کند و نشانه ناوک سازد و خدنگ نگاه ترکان خطائی از پایت در آورد سینه سوزانت را چنان ریش کند که هیچ علاج التیام نپذیرد و چشمان ترک بچگان بدانگونه خود ها را برباید که چو کاهها کوی را هر چند آتش عشق را در کانون دل پوشیده داری زردی رنگ و سرخی اشک پرده از روی کارت براندازد ندانم پایان این آتش سوزان بکجا خواهد کشید جان این مستمند فدای بره آهوئی باد که خاطرم بعشقش گرفتار است مرا مردم ملامت کوی بگرفتاری وی

اکر

نکوهش کردی تا آنکه خود جمال زیبا و قامت دلارای وی را بدیدند از ملامت عشاق باز ایستادند و مرا در شیفتگی معذور داشتند همانا ماه مرا جبینی است که همواره مانند صبح تابان از ظلمت گیسوش طالع میشود و آن رخسار لطیف از تاثیر نگاهی آثار کلف میپذیرد ترک دلفریب من اگر نقاب لثام بصورت ببندد و جبینی بگشاید هلال را ماند و اگر پرده برانداز د ماه چارده شبه را منفعل کند آه از آن لعبت شیرین چه شور عشق در سر و چه تلخی فراق در مذاقم پدید آمده که خواب و خور را بمن حرام کرده و بهار عیش و نوش مرا خزان آورده است بصفا و مشعر و بیت الحرام و حجر و اشخاصیکه سعی و طواف و تلبیه کنند و عمره بجای آورند قسم است که اگر شرف سوسوی انکاری اظهار نماید و تیز غلام مرا بخشند البته دوستی بنی امیه اظهار کنم و بیعت حیدر را انکار نمایم و از او عدول بعمر آرم و در هر مجمعی که ذکر صحابه شود و از تقدم آن باز پرسند گویم شیخ تیم یعنی ابو بکر و بعد از او عمر مقدم بوده اند فاش گویم که عمر هیچوقت شمشیری بروی آل رسول نکشید حاشا و کلا که اگر کسی فاطمه بتول را از میراث منع و زجر نموده باشد بلکه با او خوبی کردند و نوشته فدک را ندریدند گریه کنم عثمان شهید را مثل زنان شهری که رقیق القلب تر از بدوی هستند و هم نمازهای عثمان را که در شبهای تاریک بجای آورده شرح دهم و از مصحف عثمان این دو سوره مبارکه یعنی برائت و زمر را قرائت کنم مقصودش آیه مبارکه ثانی اثنین اذ هما فی الغار است که در سوره مبارکه برائت است و در شان ابو بکر آمده و نیز مقصودش آیه مبارکه امن هو قانت آناء اللیل است که بعقیده اهل سنت در سوره زمر در حق عثمان نازل شده است و مرثیه گویم طلحه و زبیر را اشعار های آبدار لطیف و زیارت کنم قبر هر دو را و کسی که نهی و زجر نماید مرا من نیز نهی و زجر کنم و میگویم عاق شدن از ام المؤمنین یعنی عایشه یکی از گناهان کبیره است و بدینگونه اعتذار جویم که در جنگ جمل از آنکه بر شتر نشسته بود که میخواست در میان اولادش اصلاح کند و لشکر مسلمین را با هم صلح دهد پس ابو الحسن یعنی امیر المؤمنین علیه السلام آمده شمشیر از کمر برکشید و حمله کرده برادران دینی خود تنگ گرفته قتل نمود و شتر ام المؤمنین را پی کرد چه ضرر داشت اگر از این جنگ خود را باز میداشت و ایشان را عفو مینمود زیرا که بر عفو قدرت داشت و میگویم امام شما که در صفین بجنگ آمده بود فرار کرد و اگر معاویه خطا کرد و تقدیر را خطائی نموده است و هیچیک از معاویه و عمرو بن العاص در آن جنگ حیلت نکردند معاویه مصاحف را بالای نیزه نکرد و عمرو عاص مرد شجاعی بود و بدفع ضرر موقع را چنان دید شلوار خود را گشوده با عورت خویش جنگ کند و آن عمل خدعه بوده و خدعه در جنگ ممدوح است و هم جمیع اقوال و افعال خوارج را رفتار کنم و متابعت جویم و میگویم گناه خوارج که بر علی بن ابیطالب امیر المؤمنین خروج کردند آمرزیده است و هم گویم خوارج احدی از مسلمانان را نکشته بودند و جنگ امیر المؤمنین با ایشان محض خونخواهی نبوده و در باب قتال نهروان هیچ خبری و اثری از پیغمبر نرسیده است و ابو موسی اشعری آن امر علی بن ابیطالب و معاویه را دانا بود که گفت برای من منبری نصب کنید تا چیز خانه سخنی گویم هر دو فرقه قبول کردند پس بر منبر بر آمده بطریق

واختصار گفت که من صاحب شباعلی را از امارت مومنین معزول کردم و میگویم یزید مسکراتی نخورد و منکراتی مرتکب نشد و لشکر خود را از جنگ اولاد فاطمه باز داشت و شمر بن ذی الجوشن بقتل حسین بن علی آلوده نگشت و عمر بن سعد هم غدر و مکری نکرد و در روز عاشورا بطوریکه در اعیاد معمول است موهای بلند خود را کوتاه کنم و هم در آن روز نیت روزه نمایم و در پوشم بهترین جامهای خود را که ذخیره نموده ام و از شب تا صبح بیدار باشم و طعامهای نیکو کنم و چون صبح شود چشمها را سرمه کشیده با مردم مصافحه کنم چنانچه در اعیاد نمایند و در وسط راه بایستم هر کس که بگذرد شارب او را بچینم و هم نخورم از سبزیها جرجیر یعنی تره تیزک را با گوشت ماهی جری که در هر گودال گرد آیند و آنها را از جمیع ماکولات و میوه ها و سبزیها بهتر دانم و در حالت وضو پاهای خویش بشویم و در سفر بالای کفش مسح کنم و در نماز آمین بلند گویم چنانکه پیش از من اینکار را کرده اند و تسنیم قبور را سنت دانم و در وقتی که حکایت غدیر خم بمیان آید گویم این خبر صحیح نیست در آن روز از جامها لباسی پوشم که کهنه و چرک آلوده باشد و در حق کسی که دمشق است ساکن شوم هر کس امامت کند در نمازها و اقتدا نمایم اگر چه خود کافر باشد و هم بر منوال ایشان هذیان گویم مردمان شام گروهی باشند که رئیس ایشان را وقر و سکینه نباشد بلکه مانند شتر مرغی رمیده باشند که در رفتار عجلت جوید سبک ایشان بسیار سنگین است و اقوال نخشان بیهوده و هذیان و طبیعتهای ایشان مانند سنگهائی باشد که از کوهستان جدا شده است و اهل شام تغزلات و آواز بلبل را از بی شعوری فرق ننهند اما در روزی که چشمها خیره شود و نامهای اعمال گشوده گردد و آتش جهنم زبانه کشد گویم نقیب الاشراف مرا اکراه کرد با آنکه دین پاک و درستی داشتم چون چنین گویم خطاب شود بگیرد دست شریف را که قرارگاه وی جهنم است که صورتها تغییر دهد و مردم را از جامه ور شود همانا من که خدای غفارم هر کس را که از گناه خود پشیمان شده و عذر آورده بیامرزم و هم را بمحض کرم بخشم بجز کسی را که منکر دوستی و خلافت علی بن ابیطالب امیر المومنین شود و بدان نعمت کفران ورزد شریف خدا را از کردار زشت خویش بترس اینک قصیده ای بلهجه فصحای صحرا نشین از شام بعراق فرستادم که برقت الفاظ و دقت معانی دلهای حاضرین را وجد و رقت بخشد و اگر قس بن ساعده ایادی که سخنوران دانشمند بفصاحتش اعتراف دارند خود این قصیده را میشنود هرگز بفصاحت خویش مباهات نمی نمود و یقین میدانست که من غواصی باشم که از بحر خاطر چنین درهای آبدار بیرون آورم این نظم بدیع دوشیزه را ماند که در پرده های پاینده بخوابیده آنگونه که تا لعاب شکوفهای چمن را پیاپی آن را آرایش داده ام اکنون که ارمغان حضور شریف شد یقین دانم که این لعبت نجدی بایستد و آن آهوی تتاری بازد بدور سرای این معاوضت از من بسی سپاس گوئی و مدیحت سرائی ببیند گویند چون آن قصیده بشریف رسید زیاده بخندید و گفت همانا معذور است از آنچه در فراق تو گفته است پس غلام را با هدایای نیکو بسوی وی فرستاد و ابن منیر او را بدین

دو شعر مدیحت گفته

إلى المرتضى حث المطي فإنه — إمام على كل البرية قد سما
ترى الناس أرضا في الفضائل عنده — ونجل الزكي الهاشمي هو السما

حاصل معنی آنکه بجانب شریف مرتضی باید تاخت مرکبهای تند را زیرا که اوست پیشوای کسانیکه خداوندان همت عالی هستند و جمیع مردم در ایوان فضلش مانند زمین و آزاده دودمان هاشمی چون آسمان باشد آورده اند که ابن منیر را با محمد بن نصر بن صغیر که ابن القیسرانی خوانند ابواب مکاتبات و مهاجات مفتوح و طریق مزاح و بذله گوئی مسلوک بود ابن منیر بطلاقت بیان و جلافت لسان و عادت شاعرانه ابن القیسرانی را با بیاتی چند هجا گفته بسمع وی

او نیز بمکافات و مهاجات او را بدین دو شعر یاد نمود

ابن المنير هجوت مني — خيرا أفاد الورى صوابه
ولم تضق بذاك صدري — فإن لي أسوة الصحابه

از جمله مضامین که ابن منیر در حق وی گفتی و معایبی که درباره او جعل نمودی آن بود که ابن القیسرانی را مقدمی نحس و صحبتی شوم است نکبت و ادبار چنان در نهاد ابن القیسرانی جای دارد که دیدارش هر دولت و اقبال را زایل کند چون جفای روزگار بر مکافات و عادت سپهر بر مجازات جاری شده هنگامیکه آق سنقر برسقی از جانب سلطان محمد بن ملکشاه حکمران موصل بود جماعتی از باطنیه در مقصوره مسجد جامع موصل او را بکشتند و پسرش مسعود نیز برد فرمان سلطان محمود بن محمد بن ملکشاه از خراسان دبیس بن صدقه اسدی که فرمان گذار حله بود در رسید که تا در جای آق سنقر متمکن شود پس امام مسترشد عباسی و جمعی از ارکان موصل این معنی را انکار داشته و در این خصوص خلیفه و سلطان را مراسلاتی در میان آمده عاقبة الامر فریقین بحکومت عماد الدین زنگی بن آق سنقر ملقب بملک منصور رضا دادند و چون عماد الدین در آن مملکت مستقل شد سلطان محمود پسران خویش الب ارسلان و فرخ شاه که خفاجی خوانند محض تربیت بوی سپرده لقب اتابکی بر وی ارزانی داشت گویند هنگامیکه زنگی در اطراف موصل رایت فتوحات برافراخته قلعه جعبر را در قبضه محاصره آورده بود بزمی آراسته بعشرت میگذرانید یکی از مغنیان

در آن بزم باین اشعار سرودی آغاز نمود

وَيلي مِنَ المُعرِضِ الغَضبانِ إذ نَقَلَ — الواشي إليهِ حَديثاً كُلُّهُ زُورُ
مُرَدِّدُ الصُّدغِ مَسبولٌ ذَوائِبُهُ — لي مِنهُ وَجدانِ مَمدودٌ وَمَقصورُ
سَلَّمتُ فازوَرَّ يَزوي قَوسَ حاجِبِهِ — كَأنَّني كأسُ خَمرٍ وَهوَ مَخمورُ

حاصل معنی آنکه وای بر من از حرب معشوق روی بر تافته بخشم رفته از وقتیکه سخن چینان و رقیبان از من بوی سخنان دروغ میزنند مرا با گیسوان آویخته و موهای حلقه حلقه اش وجدی و اشتیاقی هست به و سلام کردم از من کناره جست و کمان ابروان درهم کشیده چنانکه پنداری من جام شرابم و او مست خمار آلوده است عماد الدین را آن اشعار آبدار و آن معانی دلپذیر زیاده مستحسن افتاده معنی را از گوینده اشعار پرسید گفت ابن منیر است که اکنون در حلب توقف دارد پس عماد الدین بیدرنگ والی حلب را توقیع نمود که ابن منیر را باکمال شتاب روانه دارد و پس در شبی که لشکر زنگی بتسخیر قلعه جعبر نزدیک شده بود ابن منیر از حلب در رسید

و در همان شب سعادت طالع علی بن مالک ملقب بسیف الدوله که فرمان گذار قلعه جعبر بود بدستیاری نحوست اختر ابن منیر
عماد الدین در بستر خویش بدست غلام خود کشته گردید تیر ابن منیر در اردوی اسد الدین شیرکوه صاحب حمص بحلب
بازگشت ابن القیسرانی که از ناوک سخنان ابن منیر سینه مجروح داشت ویرا ملاقات نموده زبان طعن و نکوهش
بمکافات آن سخنان ناهنجار دراز کرده گفت هذا بجمیع ما کنت تنکتنی به یعنی این یکی در عوض آنچه در حق من گفتی

ابن منیر را دیوانی است که بدایح اهل البیت مزین و تغزلات عاشقانه مشحون است

و این چند شعر از تغزلات او نگاشته شده

من رکب البدر فی صدر الردینی   وموه السحر فی حد الیمانی
وانزل النیر الاعلی الی فلک   مداره فی القباء الخسروانی
طرف رنا ام قراب سل صارمه   واغید ماس ام اعطاف خطی
اذلنی بعد عز والهوی ابدا   یستعبد اللیث للظبی الکناسی

ولهُ ایضاً

اما وذوائب مسک من ذوائبه   علی اعالی القضیب الخیزرانی
وما یجن عقیق الشفاه من   الریق الرحیق والثغر الجمانی
لو قیل للبدر من فی الارض تحسده   اذا تجلی لقال ابن الفلانی
اربی علی بشیء من محاسنه   تالف بین مسموع ومرئی
اباء فارس فی لین الشام مع   الظرف العراقی والنطق الحجازی
وما المذاقة بالالباب اخذ من   فصاحة البدو فی الفاظ ترکی

حاصل معنی آنکه آیا کیست که ماه تمام را با قامت چون نیزه ردینی پیوند داده و شمشیر نگاه ویرا آب افسونگری سیراب کرده و خورشید عالمتاب را از فلک چهارم فرود آورده در سپهری جای داده است که قطب وی بر قبای خسروانیست و در زند آیا خود ابچشم اوست یا غلافی که شمشیرش بقصد جان عشاق برکشیده شده همانا سرو نازک اندام من است که برفتار آمده و نخود همی بالد یا نیزه خطی است اگر مانند من عزیزی را ذلیل عشق خویش نموده باشد شگفتی نباشد چه عشق پیوسته شیر از ا بزنجیر آهوان گرفتار آرد قسم بآن گیسوان درهم آویخته که مشک را ماناست تاب خورشید جمالش آب شده بر قامت چون خیزرانش ریزد و سوگند بدان می ناب و در خوشاب که در حقه عقیقی لبش پنهان است که اگر ماه تمام در عین جلوه گری پرسند که بر روی زمین کدام ماه را رشک بری او را نشان دهد چه آن خط و خال و حسن و جمال که خوبان همه دارند وی تنهائی خدای بخشوده ملاحت خونریزان پارس و نرمی نوخطان شام و خوش منشی و سبک روحی دلبران عراق را با لهجه شیرین سخنان حجاز در یکوجود گرد آورده آن نگاهیست که خرد از سبوی

صبوحی پسند صد چندان از ترکان حجازی در یابد

واذا الکریم رای الخمول نزیله   فی منزل فالحزم ان یترحلا
کالبدر لما ان تضاءل جد فی   طلب الکمال فحازه متنقلا
سفها لحلمک ان رضیت بمشرب   ساهمت عیسک مر عیشک قاعدا
رنق ورزق الله قد ملأ الملا   افلا فلیت بهن ناصیة الفلا
فارق ترق کالسیف سل فبان فی   متنیه ما اخفی القراب واخملا
لا تحسبن ذهاب نفسک میتة   ما الموت الا ان تعیش مذللا
للقفر لا للفقر هبها انما   مغناک ما اغناک ان تتوسلا
وصل الهجیر بهجر قوم کلما   امطرتهم شهدا جنوا لک حنظلا
من غادر خبثت مغارس وده   فاذا محضت له الوفاء تاولا
لله علمی بالزمان واهله   ذنب الفضیلة عندهم ان تکملا
طبعوا علی لؤم الطباع فخیرهم   ان قلت قال وان سکت تقولا
انا من اذا ما الدهر هم بخفضه   سامته همته السماک الاعزلا
واع خطاب الخطب وهو مجمجم   راع اکل العیس من عدم الکلا
زعم کمنبلج الصباح وراءه
عزم کحد السیف صادف مقتلا

حاصل معنی آنکه هر وقت شخص کریم خمول و ناشناسی را با خویش هم منزل یابد در آنهنگام رای صواب اقتضا کند که از آن سرزمین بارض دیگر مسافرت جوید چنانچه هلال خود را لاغر و خورد دیده بجدی دور زد و از منزلی بمنزلی انتقال جست تا رتبه کمال و مقدار بدریت یافت ای پسر منیر تباه باد بردباری تو اگر باتشخور درد آلودی تن در دهی با آنکه الوان نعمتهای خدا روی زمین را پر کرده است از تن آسانی در تلخی زندگانی با اشتران خود شریک شده چرا با آنان قطع مسافت تلخی و پریشانی بپا با بنهادنگانی همانا اگر مانند شمشیر از نیام وطن بیرون نشوی جوهر خویش را بجا لمیان آشکارا نتوانی داشت گمان مبر که مردن در جدائی روح است بلکه مردن واقعی بخواری زیستن و با ذلت گذرانیدن است نفس خود را در بیابان قفر واگذاری خوشتر است از آنکه در چنگ فقر اسیر باشی جایگاه نیک آن است که ترا از پناهیدن بردم دون بی نیازی بخشد با سفر مواصلت جوی و از نزد این مردم حق نشناس مسافرت کنی چه اگر برایشان انگبین بیاری بدست تلافی از برای تو حنظل بچینند و هر قدر با ایشان روآوری پشت میکنند آفرین بر من که چه خوب مردم زمانه را شناخته ام هرگاه کسی مراتب کمال را بنهایت رساند همان هنر کامل را ذنب عظیم شمارند بخبث جبلی و رزالت باطنی مجبول و مفطورند خوب ایشان آن کسی است که هرچه شنود دهان گوید و اگر چیزی نشنود بافترا و بهتان برخیزد من آنم که هرگاه روزگار پستی مرا قصد کند همت بلند مرا بر آن دارد که خود را بسماک اعزل رسانم

و اگر روزگار خواهد مرا از مقام ارجمند فرود آورد نتواند بر حوادث ایام صبر و تحمل دارم و مرکب همت را از تاختن عنان نکشم
و تا از مراد خویش کام نگیرم باز نایستم مرا رای صوابی است که چون صبح صادق روشن است و عزیمتی است که چون دم شمشیر
برنده است شیخ حر عاملی . در کتاب امل الآمل آورده که این ماجری مابین ابن منیر و سید رضی واقع شده و جمهوری
بر آنند که با برادرش سید مرتضی وقوع یافته گروهی که در سیر و تواریخ تتبع دارند میدانند که رای شیخ عاملی
از طریق صواب خارج و عقیدت جمهور از حلیه صحت عاطل باشد چه سید رضی در سنه سیصد و پنجاه و نه تولد یافت
و در سنه چهارصد و شش در گذشت سید مرتضی در سنه سیصد و پنجاه و پنج متولد شد و در سنه چهارصد و سی و شش رحلت کرد
ابن منیر در سنه چهارصد و هفتاد و سه در طرابلس بوجود آمد و در سنه پانصد و چهل و پنج وفات نمود سید مرتضی
که خود بچهار سال از برادرش سید رضی بزرگتر بود سی سال بعد از رحلت سید رضی بآخرت رخت بست
لاجرم قریب سی و هفت سال از فوت سید مرتضی و شصت و هفت سال از رحلت سید رضی گذشته ابن منیر
ولادت یافته است پس چگونه تصور شود که ابن منیر بصحبت سید رضی یا سید مرتضی رسیده باشد بنابر این
رای صواب و قول صحیح همان است که ابن عراق در تذکره خویش آورده گوید این ماجری مابین ابن منیر
و نقیب الاشراف شریف موسوی ابو الرضا که معاصر ابن منیر و مرجع شیعیان آن عصر بوده است بوقوع
پیوسته بعضی از علماء عامه در کتب خود آورده که ابن منیر از تشیع خارج شده بمذهب اهل تسنن داخل گردیده
هر دو انا مسیده اند که تعلیق شرط و جزا افاده وقوع نکند و هم اواخر قصیده از عقیدت ابن منیر صریح خبر میدهد
با آن احوال ابن منیر را بتسنن نسبت دادن از طریقه دانش بیرون است **فائدة** چنانکه از کتب مستفاد
میشود شریف موسوی نامه ابن منیر را از عبارات عبد الحمید اقتباس کرده است چنانکه ابن خلکان گوید عبد الحمید کاتب
در نزد مروان حمار سمت کتابت و انشا داشت بعضی از عمال وی غلامی سیاه برسم هدیه نزد او بفرستاد
عبد الحمید را گفت تا مختصر جوابی که مشتمل بر مذمت او باشد نوشته بدو روانه دارد عبد الحمید بدینگونه مکتوبی بنوشت

لَوْ وَجَدْتُ لَوْناً شَرّاً مِنَ السَّوادِ وَعَدَداً اَقَلَّ مِنَ الْواحِدِ لَاَهْدَیْتُهُ وَالسَّلامُ

در کتب معتبره مضبوط است که خوارج نهروان عبد الله بن خباب را که خود تابعی و پدرش صحابی بود بقتل آوردند
و زوجه اش که آبستن بود شکم دریدند و ام سنان صیداویه را نیز مقتول ساختند و هم از قبیله طی سه زن
بیگناه را کشتند حضرت امیر المومنین علی بن ابیطالب حارث بن مره عبدی را بجهت تحقیق امر نزد ایشان فرستاد
او را نیز عرضه شمشیر کردند ناچار آن حضرت برحسب ولایت شرعیه و ریاست الهیه بخونخواهی آن کشتگان بکارزار خوارج
نایره قتال مشتعل گشت و آنحضرت فرموده **اُمِرْتُ بِقِتالِ النّاكِثینَ وَالْمارِقینَ وَالْقاسِطینَ**
و آن حدیث بر کفر و ارتداد خوارج نهروان برهانی قاطع است بالجمله ابن منیر گوید **لا ثار الخ** حاصل معنی آنکه
از قتال نهروان نه ثار و خونخواهی بود و نه اثر و روایتی است مقصودش از اکل جرجیر و جری اخذ شعار بنی امیه
و اهل تسنن است چنانچه در حدیث اهل البیت است **اَلْهِنْدِبا لَنا وَالْجِرْجیرُ لِبَنی اُمَیَّه**

یعنی کاسنی مخصوص ما اهل البیت است و ترتیزک مخصوص بنی امیه و جری اسم نوعی از ماهی است که آنرا فلس نباشد
و استخوان بسیاری ندارد و گرد و استخوانی که در زیر فک آن است و شباهتی تمام بمار دارد بفارسی مار ماهی
و بیونانی سلوروس گویند و اهل مصر سلور نامند بمذهب شیعه حرام است و حضرت امیر المومنین علیه السلام از
اکل آن نهی فرموده ولی اهل سنت و جماعت حلالش دانند فقهای امامیه گویند هرگاه مورد تقیه نباشد
در نماز فقط آمین گفتن حرام و موجب بطلان نماز است لیکن اللهم استجب که در معنی آمین است جایز است
بعضی آنرا نیز جایز نشمارند ولی اهل سنت و جماعت آن لفظ را حرام و مکروه ندانسته مستحب میشمارند و در نماز
میگویند و بهیچوجه فساد در عبادت نمیدانند در شرح لمعه مضبوط است بایستی قبر را تسطیح نمایند
و در پشت قبر تسنیم قرار ندهند یعنی ماهی پشت نکنند چه آن هیات از شعار ناصبین و از بدعتهای مستحدثه
ایشان است مصطبحه چنانچه صاحب طراز گوید در لسان اهل دمشق بمعنی چوگان است و فتح چوگانها را
در محاذی و برابر یکدیگر نگاه میداشتند هر یک چوگانش کوتاه بود از بازی خارج شد و میگفت
مصطبحتی قصیرة و نیز در بازی خطیره هر یک از ایشان که قطیره اش شکسته بود خود در بازی خارج شده
میگفت قطیرتی مکسورة حاصل مراد ابن منیر آن است که داخل عوام دمشق شده باین هذیانات لب گشایم
بلکه در گفتارهای ایشان نیز زیادت آورم و لفظ قصر را بجای کسر و کلمه کسر را بدل قصر استعمال نمایم

ابن جمیع الشیخ الموفق شمس الریاسة ابو العشایر هبة الله بن زید بن حسن بن یعقوب بن اسمعیل بن جمیع الاسرائیلی

در فسطاط تولد یافت و هم در آنجا نشو و نما جست و چون برتبه تحصیل قدم نهاد نخست بمحضر شیخ موفق الدین که از فحول
فضلا و صنادید اطبای آن زمان بود اقامت گرفت و جمیع اجزای علمیه و عملیه را که در آن صناعت بکار آید از وی
بیاموخت بدانگونه که از همسران و همگنان در گذشت و بفنون فضایل آراسته شد چنانکه در سلک حکمای معتبرین
و اطبای متمیزین منظوم گشت در حسن تفطن و جودت قریحه بپایه بود که در یک لحظه از مآل احوال هر بیمار آگاه شدی
در استنباط دلایل تفرسات بدیعه و اصابات طریفه بکار بردی گویند روزی ابن جمیع در بازار مصر در دکه
نشسته بود جنازه بگذرانیدند و جمعی از بزرگان مصر در تشییع حاضر بودند چون بر آن جنازه نظر افکند بحدس صائب
دریافت که محمول در حیات است ایشانرا گفت این جنازه بر زمین گذارند آنکس که در او است نمرده است و اگر دفنش نمایند
در حقیقت زنده بگورش کرده اید جماعتی که در تشییع جنازه بوده اند از قبول آن امر انکار بلیغ کردند برخی گفتند که اینچنین
دعوی خالی از خطر است پس نزدیکان میت از این خبر انبساطی روی داد در صدق آن دعوی برهان طلبیدند حکیم را
بخانه مراجعت داد و خود نیز همراهی کرد چون جنازه را بمنزل رسانیدند گفت کفنش بیرون کردند بحمامش بردند
آب گرم بر بدنش ریخته زیاده مالش دهند و هم بر بدنش مالیدند و اطلیه و اضمده و نطول و سایر چیزها بکار بردند
چون بدنش اندک گرم گشت با عطوسی قوی بعطسه اش در آورد ناگاه اعضای او بحرکت در آمد ابن جمیع گفت

بشارت دهید علامت حیات وآثار نیک ظاهر است پس چند روز مواظبت نمود بکلی برء کامل حاصل آمد پس کسان ونزدیکان او را انبساط دست داده احسان بی اندازه اش نمودند ومالی زیاده بوداند اهالی مصر در شگفت آمدند از این معالجه که مانند سحر بود وتعجبها کردند وهمچنین در هر محفل وهر مجلس خاص وعام را غیر از این صحبتی نبود چون این معالجه از ابن جمیع شهرت کرد اطبا وفضلا بر این معنی اتفاق کردند که آن گونه حدس وتشخیص از قوانین طبیه ومراتب علمیه بدست نیاید این نیست مگر از حیلتی که خود کرده بود چون این سخنان بسمع ابن جمیع رسید مجلسی بیار است وجماعتی را که زبان بقدح او گشوده بودند حاضر کرد وگفت ایراد شما را جواب این است که چون جنازه را میبردند دیدم که قدمیش راست ایستاده تشخیص دادم که هنوز روح حیوانی در بدن باقی است چه اگر از بدن بکلی خارج شده قدمین بر زمین افتاده بود اطبا تصدیقش نموده بر حسن تشخیص وحدس صائبش تحسینها کردند وآفرینها گفتند گویند که هم در آن ایام عاضد بالله علوی را عارضه لقوه روی داد وی را بجهة علاج بخواست چون در کِ حضور خلیفه نمود مقرر داشت که هیچکس نزد خلیفه نیاید در منزلی تاریک خلیفه را جای داد حتی ادویه واغذیه که لازم میشد خود مباشر میگردید وهر صباح که درک حضور خلیفه مینمود بصحتش بشارت میداد وطبیعت وی را بدین بیان قوتی می افزود پس بدان سخنان قوت انگیز ونویدهای مسرت آمیز روز بروز آثار بهبودی ظاهر میگشت تا یکباره طبیعت قوت گرفت وبر مرض غالب آمد وآن بیماری زایل شد خلیفه علوی مالی زیاده بوی بذل نمود ودر سلک خواص ومحرمانش در آورد وبتشریفات لایقه اش بنواخت در بزم قرب خلافت در شمار خاصان معدود گشت چون زمان دولت عاضد بالله علوی در مصر بپایان رسید آن مملکت ملک ناصر صلاح الدین یوسف بن ایوب را مسلم گردید واو پادشاهی بود بتربیت علما وفضلا راغب نظر بسوابق دوستی که وی را با ابن جمیع در میان بود آن هنگام که خود بمقام وزارت وابن جمیع بسمت طبابت در نزد عاضد بالله بودند او را بخواند ودر سلک اطبا منسلک گردانید گویند از بابت سوء مزاج سردی که ملک ناصر را بود از او علاج خواست پس تریاق کبیر را برای او ترکیب کرد وکتابی در خواص ادویه آن برشته تالیف آورد وچون ملک ناصر بدان مداومت کرد سوء مزاجش زایل شد واز آن ملک نوازشی بی پایان دید روایت کرده است شیخ سدید بن ابی البیان که از تلامیذ ابن جمیع واز فضلای اطبا است که من عمری در محضر ابن جمیع بسر بردم وجمیع مراتب طبیه ومقامات علمیه را از وی فرا گرفتم طبیبی چون او خوش بیان وفصیح اللسان ندیدم در کل علوم تصرفات نیکو داشت ودر مسائل اجتهادات صحیحه مینمود جید التالیف وحسن التصنیف بود در علوم ادبیه وعربیه مهارتی کامل داشت وبر صحاح اللغه جوهری وی را اعتمادی تمام بود وپیوسته در هنگام تدریس در برابر داشت در تصحیح کلمات زیاده بمطالعت آن کتاب می پرداخت احمد بن ابی اصیبعه در کتاب طبقات الاطبا گوید در زمانیکه ممالک مصر وشام در قبضه اختیار نجم الدین ملک صالح بردی مفوض بوده در آن محفل از هر طرف حکایات ظریفه در میان داشتیم وسخن از یکدیگر میربودیم پس در میان مرا گفت بدانگونه تالیفی که در شرح احوال اطبا نوشته وطبقات الاطبا نام نهادی هیچکس از مولفین را سبقت بجسته

وبدان پایه تصنیف ظریف نیاورده آنگاه گفت آیا اطبای مصر را که در این عهد با ما معاصر ومصاحب بوده اند در کتاب هیچ یاد کرده گفتم آری گفت میبینم که در آنجا گفته که طبیبان مصر از متقدمین ابن رضوان بی مانند بوده واز متاخرین ابن جمیع بی نظیر است گفتم چنان است که فرموده اید ومن نیز بر آن عقیدتم وهم بر طبق آن رای صواب سخن رانده ام نوشته اند که چون شیخ الرئیس ابوعلی سینا قانون را بپرداخت نسخه از آن کتاب را بمصر بردند جوانان جامع نافع را برخواند بطعن ورد آن کتاب زبان گشود وکتاب تصریح بالمکنون فی تنقیح القانون را که تنقیح القانون نام نهاد در رد آن کتاب بنگاشت گویند بعد از اتمام آن کتاب نسخه آنرا ببغداد بردند بنظر عبداللطیف یوسف بن محمد البغدادی رسید الحکیم دانشمند گفت اگر عمر شریف را در فهم آن عبارات صرف کردی از آن بهتر که در پی تحصیل شکوک رود در کاری بپایان آورد پس ایرادات او را ردی نوشت وبا دلائل ساطعه وبراهین قاطعه بوضوح رسانید که آن ایرادات واهی ونبوده است وچون ملک ناصر صلاح الدین یوسف در سنه پانصد وهشتاد ونه وفات کرد بخدمت ملک ظاهر پسر صلاح الدین یوسف بسر میبرد گویند در سنه پانصد ونود وچهار وفات یافت یوسف بن هبة الله بن مسلم که از فضلای آن عصر بوده این اشعار در مرثیه ابن جمیع گفته است

أعَيْنُ بما تحوى من الدمع فاسجمي   وان نفدت منك الدموع فبالدم

يحق بان تبكي على فقد سيد   فقدنا به فضل العلى والتكرم

وافضل اهل العصر علما وسوددا   وافضلهم في مشكل القول منهم

وابداهم بالنهي والامر منهم   واعلمهم بالغيب علم التقدم

وارجحهم صدرا وكفا ومنزلا   ووجها كمثل الصبح عند التبسم

وانجد من نادیته لملمة   وامجد من اتيته لتسالم

ولو كان يفدى من حمام فديته   بنفسي متى على الحيف يقدم

وبطش اسود كالاسود ديم   بهزة هندي وعزة لهذم

ولكن قضاء الله في الخلق نافذ

فلا واقع الله امر محكم

ای چشم در ماتم آن طبیب یگانه تا اشک داری بریز هرگاه سرشک تمام شود خون ببار سزاوار تر است که نوحه وافغان کنی بر فقدان بزرگواری که از وفاتش معالم ومکارم از میان برفت آن فاضل یگانه در برزگی ودانائی سرآمد روزگار بود ودر قضایای مشکله ومسائل غامضه بیانش فصل الخطاب گشت ودر شناختن شرایع ودانستن اوامر ونواهی در مردمان بمهتری وبرتری داشت ودر فنون طبیه وعلم تقدم بالحفظ کامل بود وهم بر دیگران تقدم داشت بشرح صدر وبسط کف وفسحت منزل آراسته بود از فروغ رخسارش خنده صبح در خاطر یکدشت در حوادث روزگار از همگنان زودتر بفریاد میرسید ودر علاج دردمندان از همه حاذقتر بود.

وبا خوبتر طریق معالجت می‌نمود اگر دوستان را روا بود که بنیروی دلیری حکم تقدیر را بگردانند من خویشتن را فدای
او میکردم و بقوت بازوی خویش وصولت شیران اژدها وش که بشمشیر بران و نیزه لرزان مصاف دهند بکارزار
برمیخواستیم ولی افسوس که سهم تقدیر و ناوک قضا نه چنان نافذ است که بتوان از خویش بگردانید همانا تیر تقدیر
بهیچ تدبیر از غرض خود باز نگردد چه بقراط که امام صناعت بود بتدبیر طبیبانه نتوانست مرگ را رد کند و آن درد
بیدرمان را علاج آورد

ابن سکیت یعقوب بن اسحق الشیعی

اصحاب سیر آورده‌اند که اسحق مردی صالح و درست کردار بود در فنون ادبیه احاطتی تمام داشت علما دوست دار
و عالم را گرامی داشتی سالی بسعادت حج فایز گشته و بزیارت بیت الله توفیق یافت بعد از ادای مناسک و افاضه
از عرفات و انجام سعی و اتمام طواف از رب البیت اجر خویش درخواست کرده علم نحو را برای فرزند خود مسئلت نمود
پس از برکت دعای پدر و یمن آن مکان مقدس و فر الطاف الهیه بحسب فیوضات ادبیه و تعلم علوم ادبیه موفق گشت
چنانچه علماء رجال او را در سلک ثقات و معتمدین منظوم داشته و گفته‌اند که در آستان مقدس حضرت رضا صلوات الله
علیه بسعادت صحبت و درک حضور مبارک فایز گشته است و در کتاب عیون اخبار الرضا از اخبار و احادیث رضویه
که او خود اصغا و روایت کرده نیز نقل شده و هم در سایر کتب معتبره اخبار تقویه و احادیث نقویه را که او خود
شنیده و بر رشته روایت آورده است ذکر کرده‌اند گویند که او در نزد آن دو بزرگوار اختصاص وافی
و امتیاز تمام و مزیت و افتخار داشته است بالجمله ابن سکیت فنون عربیه و علوم ادبیه را در نزد اساتید فن و سلاطین قوم
مانند فراء و ابی عمرو شیبانی و اثرم و ابن اعرابی بیاموخت و در آن علوم خصوصاً در فن نحو کوفیین رتبتی
منیع یافت و در سایر علوم نیز نادره روزگار شد فن لغت را از همگنان بلکه از همگان نیکوتر دانستی
بدانگونه که علما لغت از خرمن فضل او خوشه‌ها چیده و توشه‌ها برده‌اند ثعلب گوید ابن سکیت در علم لغت
پس از ابن اعرابی از همه پیش است خود گوید من فن نحو را از پدرم بهتر دانم و وی علم شعر و لغت را از من نیکوتر شناخت
هنگامیکه نزد ابن اعرابی بتعلم علوم اقامت داشت و در تحصیل فن لغت مشغول بود ابن اعرابی ویرا حکایتی آورد
ابن سکیت بانکار و معارضت برخواسته از او وی و حاکی سؤال کرد پس ابن اعرابی غضبناک شده گفت
مکافات چنان جسارت و گستاخی در این است که کسی دو گوش ترا گرفته گوشمال دهد و قفاهایی
پی در پی زند تا سزای خویش دریابی ابن سکیت خاموش شد چون خشم ابن اعرابی فرونشست بوی گفت
بسی شادمان و خورسندم که من خود عرضه این گفتار شدم چه تشویش داشتم دیگری را در معرض چنان سخنان
در آوری و او نتواند تحمل نمود لاجرم بجواب ناصواب لب بگشود و آن کردار مرا بیشتر رنجه میداشت لذا این گفتار
که خود شنیدم ابوالحسن طوسی گوید من در مجلس ابوالحسن علی لحیانی حاضر بودم ابوالحسن علی جماعتی را از نوادر لغویه
و بدایع الفاظ و طرایف معانی که خود مستفطن شده شرحی باز گوید گفت عربان گویند مُثْقَلٌ اِسْتَعَانَ بِذَقْنِه

ناگاه ابن سکیت که جوانی نورس بود از جای برخواسته گفت آخرین کلمه وقنه باشد نه ذقنه و چون عربان
خواهند افادت کنند که ضعیفی از ضعیفی اعانت جست این مثل سایر را بکار برند چون کلمه ذقنه بالفظ وقنه در نوشتن یکسان
باشد ترا جناس خطی بر آن اشتباه بداشته است پس ابوالحسن شرمنده گشت از مجلس بیرون رفت دیگر
روز برای افادات نوادر خود مجلس آراست و حاضر گشت من نیز حاضر بودم لب بسخن گشود و گفت عربان
گویند هُوَ جَارِي مُكَاشِرِي باز ابن سکیت برخواسته گفت کلمه مکاشری در اینجا ناصواب و بیجا است بجای
شین معجمه بایستی سین مهمله آوری چه جانب خانه را کسر گویند و چون خواهند افادت کنند که جانب خانه من
جانب خانه اوست یعنی همسایه دیوار بدیواریم این سخن را بر زبان رانند و چون مکاشر را که معنی خاینده دندانست
با دیگری با مکاسر در نوشتن جز بنقاط تفاوتی نباشد از آنروی بدین اشتباه در افتادی پس ابوالحسن از آن امر
که تصمیم عزم داده بود منصرف شده دیگر برای املاء نوادر خود بدان مجمع قدم ننهاد چون روزگار را عادت
بر این است سپهر را مدار چنین که بکیفر بدیکیند بد را جزی بسزا دهد چنانچه ابوالحسن از وی در خجلت شد ابن سکیت نیز
از ابوعثمان مازنی در خجلت آمد چنانکه ابوعثمان گوید من و ابن سکیت در محفل وزیر محمد بن عبدالملک زیات
بودیم وزیر بمن گفت خواهم ابن سکیت را بمسئله از مسائل ادبیه امتحان کنی تا رتبه فضل و پایه علم او معلوم شود
رد مسئلت را از ادب و مردمی خارج دیدم پرسیدن مسئله را با دقاق و صفا خلاف دانستم تامل و تعلل از لحظه
بلحظه دیگری می‌سپردم تا مگر آنچه خواسته است از خاطر وی محو شود بعد از لمحه وزیر سخن اول را بر زبان راند
و در سؤال خود الحاح کرد چون ناچار شدم مسئله که حل آنرا آسان و جهل آنرا دشوار میدیدم میان آوردم
گفتم خدایتعالی در سوره یوسف فرموده اَرْسِلْ مَعَنَا اَخَانَا نَكْتَلْ الآیة بازگو که نکتل را چگونه صرفیان میزان
آرند گفت بروزن نفعل باشد گفتم بطابقتی ماضی و مضارع آن کتل یکتل باشد تا نکتل بدان میزان در آید
گفت فی فی غلط گفتم میزان نکتل نفتعل است گفتم حروف نفتعل پنج است و حروف نکتل چهار چگونه تصور شود
که پنج حرفی میزان چهار حرفی شود پس ابن سکیت در سکوت شده و زیاده خجل و شرمنده گشت وزیر تو بیخ
و سرزنش برخواسته گفت کجا رواست بپاداش مراتب علمیه در هر ماه هزار درهم شهریه ستانی و خود
میزان نکتل را که نفتعل است ندانی ابوعثمان گوید چون مجلس بپایان رسید در صحبت ابن سکیت از نزد وزیر
بیرون آمدیم ابن سکیت بس اندوهناک بود گله‌ها آغاز کرد و همی گفت یا اباعثمان هیچ دانی در این ساعت
مرا چه مقدار زیان آوردی بمعذرت لب گشودم و بخدایتعالی سوگندها یاد کردم که در این مسئلت معذور بودم
چه مراد سؤال وزیر مقصد در نبود قاضی احمد بن خلکان در شرح حالت ابن سکیت گوید که واقعه سلیمان باهلی
و عمرو بن معد یکرب را بخط ابن سکیت نقل نموده‌اند و آن واقعه چنان است که سلیمان بن ربیعه باهلی هنگامیکه
در ارمینیه پیادگان و سواران سپاه خویش را سان دیدی هریک از لشکریان که اسبی نانجیب در زیر
ران داشتند نه پسندیدی چون نوبت بعمرو بن معدیکرب رسید با اسبی پیکر درشت اندام از سان وی بگذشت

سلیمان بن ربیعه گفت هرگز روا مدارم ترا اسب نانجیبی مرکب باشد گفت ایها الامیر اگرچه اسب من از عربیان نباشد ولی در شمار
اسبان نانجیب نیاید گفت همانا در نظر اول آنرا نانجیب یافتم تو نیز یقین بدان که اسب هجین و نانجیب است عمرو گفت
نه چنان است که امیر شناخته است پس کار گفتار با سختان درکشید سلیمان گفت تا عمرو اسب خویش را دمی از آب
ممنوع داشت و هم فرمود تا سپاهیان چند اسب نجیب را زمانی از آب بازداشتند چون تشنگی ایشان بنهایت رسید طشتی آب خواست
اسبان نجیب بیامدند از آن آب خورده یکطرف شدند پس اسب عمرو نزدیک طشت بایستاد و دو دست خود تا کرده لب و دهن
فرو برد و آن دلالت کند بر عدم اصالت اسبان چون سیراب شد سر بر داشت پس سلیمان تبسم و توبیخ عمرو کرد و گفت اکنون دانستی که مرا شناسائی اسبان
تا چه مقدار معرفت است عمرو گفت اینگونه معرفت جامه ایست که ترا بقامت دوخته اند چه نانجیب را نیکو شناسد
سلیمان بجوشید و هیچ نگفت و آن داستان را بعمر بن خطاب نامه کرد چون نامه بوی رسید زیاده خشمگین شد کتابتی
بسلیمان بن ربیعه فرستاد که آنهمه حلم و بردباری ندانم از چه رهگذر بوده است بایستی امیر و سرکردگان را بمهر و قهر هر یک را
در جای خود بکار برند و هم بعمرو بن معدیکرب نامه نوشت که ما را از آن کردار زشت و گفتار ناهنجار که با مهتر و امیر
خویش بکار بردی آگاهی حاصل گشت گویا بشمشیر خویش که صمصامه اش نامی ترا هوائی در سر و غروری در خاطر پدید آمده
اینک بگوش هوش بشنو و از روی دانش بدان ما را تیغ آبداری است که مصمم نام نهاده ایم قسم بخدای غالب قاهر
اگر آن تیغ بفرق تو فرود آید همی بشکافد تا استخوانهای سینه ات و نیم شود نیمی از چپ و نیمی از راست بیفتد هرگاه
روز جنگ و قوت ضرب را دوست میداری اینک بدان گفتار ناهنجار معاودت کن تا صدق قول مشاهدت کنی
گویند چون نامه وی بعمرو رسید گفت ندانم که خلیفه مرا بکدام شمشیر تهدید کرده اگر شمشیر خود را گوید هرگز هراس نکنم
و اگر ذو الفقار مرتضوی را منظور داشته همه کس از آن بر حذر باشد گویند وی را طبعی آبدار و اشعاری نمکین بوده چنین

عبد المجیب موصلی گوید در مجلس ابی بکر بن ابی شیبه این دو شعر را من خود از ابن سکیت شنیدم

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُحِبُّكَ حُبّاً	ظَاهِرَ الْحُبِّ لَيْسَ بِالتَّقْصِيرِ
فَإِذَا مَا سَأَلْتَهُ عُشْرَ فَلْسٍ	أَلْحَقَ الْحُبَّ بِاللَّطِيفِ الْخَبِيرِ

حاصل معنی آنکه پاره از مردمان هستند که با معشوق خود محبت و مودت ورزند تا وقتی که طمعی از زخارف دنیوی نکند
همینکه چیزی بخواهد از عشق وی منصرف شوند

و هم از جمله اشعار او این چند شعر است که الحق داد فصاحت داده است

إِذَا اشْتَمَلَتْ عَلَى الْيَأْسِ الْقُلُوبُ	وَضَاقَ لِمَا بِهِ الصَّدْرُ الرَّحِيبُ
وَأَوْطَنَتِ الْمَكَارِهُ وَاسْتَقَرَّتْ	وَأَرْسَتْ فِي أَمَاكِنِهَا الْخُطُوبُ
وَلَمْ تَرَ لِانْكِشَافِ الضُّرِّ وَجْهاً	وَلَا أَغْنَى بِحِيلَتِهِ الْأَرِيبُ
أَتَاكَ عَلَى قُنُوطٍ مِنْكَ غَوْثٌ	يَمُنُّ بِهِ اللَّطِيفُ الْمُسْتَجِيبُ
وَكُلُّ الْحَادِثَاتِ إِذَا تَنَاهَتْ	فَمَوْصُولٌ بِهَا فَرَجٌ قَرِيبُ

حاصل معنی آنکه چون دلها را یاس و ناامیدی فراگیرد و سینهای گشاده از نوائب و شدائدی که در آنها فراهم آمده تنگ شود
و ناملائمات در ساحت دلها بار گشاید و دانشمندان چاره جوئی را نداشند و برای کشف مضرت راهی نیابند
در آن هنگام خدای دانای مهربان البته فریادرسی کند و در عین ناامیدی امیدوار فرماید چه حادثات و مکاره
چون بنهایت رسند بدایت فرج و گشایش باشد احمد بن محمد بن ابی شداد گوید از ضیق معیشت با ابن السکیت شکایت
بردم گفت ترا از شعر و شاعری هیچ بهره و نصیبی نباشد گفتم تاکنون طبع خویش را نیازموده و شعری نگفته ام گفت

مرا دو شعر است اینک انشاد کنم تا راه وسعت معاش را بپوئی گفت

نَفْسِي تَرُومُ أُمُوراً لَسْتُ مُدْرِكَهَا	مَا دُمْتُ أَحْذَرُ مَا يَأْتِي بِهِ الْقَدَرُ
لَيْسَ ارْتِحَالُكَ فِي كَسْبِ الْغِنَى سَفَراً	لَكِنْ مُقَامُكَ فِي ضُرٍّ هُوَ السَّفَرُ

حاصل معنی آنکه مراد در خزانه خیال آرزوها اندوخته شده و بیقین دانم تا از حوادث و مقدرات مرا هراسی باشد
هرگز بآنها ظفر نیابم همانا اگر مسافرت را رنج و زحمت میشماری این نیز فقر و فاقه بسر بردن است نه از وطن بیرون شدن
گویند ابن سکیت و اسحق در بغداد همواره دبستانها بپا میداشتند و بتعلم و تربیت کودکان بسر میبردند چون ابن سکیت را
ذکر فضل و صیت دانش گوشزد عام و خاص شد بتعلیم بزرگزادگان اختصاص یافت و در آن اوان که در دبستانها
بتعلیم اطفال مشغول بود او را با هرون و بشر که در نزد محمد بن عبد الله بن طاهر سمت نویسندگی و انشاء داشتند مراودت
و آمیزش دست داد و پس بتعلیم فرزندان ایشان اشتغال جست اتفاقا ابن طاهر را در آن روزگار برای تعلیم و تربیت
فرزندان خود معلمی دانشمند حاجت افتاد ابن السکیت از تعلیم اولاد بشر و هارون دست کشید نزد ابن طاهر آمده
بدان امر اطاعت و اقامت کرد و ابن طاهر در اوایل امر پانصد درهم و در اواخر هزار درهم بروی مقرر داشته
بسر سایند چون صیت فضل و حسن تربیت او بسمع متوکل عباسی رسیده او را خواسته برای مصاحبت و منادمت
خود برگزید هم او را برای تعلیم و تأدیب فرزندان خود حکم نمود ابن سکیت آن امر را با احمد بن عبید عبدالله ابن عبد العزیز در میان آورده و با ایشان
مشاورت جست آنها بلطف سیرت و حسن امانت او را نصیحت کرده بتعلیم اولاد متوکل رأی ندادند ابن السکیت صلاح
و خیراندیشی ایشان را نابجا و غرض حمل کرده نزد متوکل شده و طوق قبول بر گردن نهاد چون روز اول در محضر
شاگردان خویش که معتز و موفق باشند حاضر گشت معتز را گفت اکنون چه چیز مطلوبست تا بدان ابتدا شود
معتز گفت انصراف از هر چیز نیکوتر است ابن سکیت بدان لطیفه متفطن شده گفت اینک برخاسته بخانه خویش
باز گردم معتز گفت من در برخاستن چالاکترم پس برخاسته بیرون شتافت ناگاه دامنش در پای
پیچیده بر زمین افتاد و شرمنده شد بدان شایبه که رنگ رخساره وی سرخ گون گردید پس ابن السکیت

این دو بیت را مرتجلا انشاد نمود

يُصَابُ الْفَتَى مِنْ عَثْرَةٍ بِلِسَانِهِ	وَلَيْسَ يُصَابُ الْمَرْءُ مِنْ عَثْرَةِ الرِّجْلِ
فَعَثْرَتُهُ فِي الْقَوْلِ تُذْهِبُ رَأْسَهُ	وَعَثْرَتُهُ بِالرِّجْلِ تَبْرَى عَلَى مَهَلِ

حاصل معنی آنکه لغزش زبان سخت مصیبتی است ولی لغزش پا مصیبتی نباشد چه لغزش زبان سر باد دهد و لغزش پا در اندک زمانی بهبودی یابد چون دیگر روز نزد متوکل برفت متوکل بوی گفت از داستان روز گذشته مطلع شدم و آن دو بیت که بداهة انشاد کردی شنیدم و زیاد پسندیده آمد پس پنجهزار درهم بوی انعام کرد ابن خلکان گوید ابن السکیت در حب امیر المؤمنین علی بن ابیطالب علیه السلام و اولاد آنحضرت غلوی تمام داشت و متوکل برخلاف وی نصب و عداوت آن خاندان را بنهایت رسانیده بود روزی ابن السکیت بر متوکل وارد شد معتز و مؤید نیز نزد وی حاضر بودند از هر جا سخنی رفت و از هر کس ذکری بمیان آمد در آن اثنا متوکل از عقیدت و سریرت ابن السکیت جویا شده بد و گفت همی خواهم آنچه در دل پنهان داشته امروز آشکار کنی اکنون بی پرده بازگو تا بدانم آیا این دو فرزند مرا عزیزتر داری و محبوب تر دانی یا دو فرزندان علی بن ابیطالب حسن و حسین را ابن السکیت تاب نیاورده سر نهفته خویش را از پرده دل بیرون انداخته گفت سوگند بخدای علی علی که رتبه کمترین غلامان آنحضرت که قنبر حبشی است از تو و فرزندان تو خیلی رفیعتر و بس بالاتر است و این عقیدت فروغ دل و طراز آب و گل من است پس متوکل در غضب شده غلامان ترک را فرمان داد تا زبان او را که مایه زبان دانستی از پشت سر او برآوردند و در حال رخت بآخرت کشود و بعضی گویند اتراک را گفت تا لگدهای پی در پی بر شکم او زدند پس او را بخانه بردند روز دیگر از دنیا رحلت کرد برخی سبب خشم متوکل و باعث قتل او را بطوری دیگر حکایت کرده اند گویند مردی قرشی و ابن السکیت در صحبت متوکل بودند سخن بجائی کشید که خلیفه قصد آزار قرشی کرد ابن السکیت را فرمان داد تا وی را بدشنام و ناسزا اذیت برساند ابن السکیت بفرمان خلیفه وقعی ننهاده و بناسزا لب نگشاد خلیفه را آن حرکت ناپسند آمده قرشی را گفت که با ابن السکیت آنمعاملت کند که وی مضایقت کرده بود چون قرشی بیاوه گوئی و عیب جوئی لب گشود ابن السکیت از کرده خود پشیمان شده گفت اینک بفرمان نخستین اطاعت کرده هیچ از سقط و دشنام فرو نگذارم خلیفه گفت آنچه الحال گوئی همین تلافی و انتقام است نه محض اطاعت و امتثال پس ملازمان ترک را امر کرده او را الطمها بر رخسار و لگدها بر شکم زدند که یکباره از هوش برفت او را بدوش کشیده بخانه بردند از جراحات لسان و صدمات اتراک دو روزی نگذشت که از دنیا درگذشت رحمة الله علیه وحید بهبهانی آقا محمد باقر رضوان الله علیه از جد خود نزدیک باین مضمون نقل نموده که اگر گویند تقیه از نوامیس شرعیه و تکالیف حتمیه الهیه باشد ابن السکیت با رتبت علم و درک حضور ائمه اطهار بایستی در همه جا مطیع اوامر و منقاد نواهی باشد در جواب گوئیم در آن مجلس حالت طبیعیه که مایه تذکر احکام شرعیه است از قبضه اختیار وی بیرون شده بود لهذا ترک تقیه او را مایه توبیخ دنیوی و عقوبت اخروی نخواهد شد مولد و موطن ابن السکیت دورق است که شهری از خوزستان بوده وقتی فراء استاد وی از موطن اصلی او پرسش نمود در جواب بد و گفت خوزی أَصْلَحَكَ اللهُ مِنْ دَوْرَق پس فراء از آن پس از هر کار چهل روز دست بداشت از خانه خویش بجائی پا ننهاد دوستانش بدو گفتند از چه روی از مردم انقطاع جسته

و در خانه خود عزلت گزیده گفت سبحان الله از ابن السکیت زیاده شرمگین و منفعلم و حیا میکنم او را بپرسم که از چیست بسؤالی مبادرت ورزیدم مرا بصدق و راستی پاسخی داد و در آن کردار و گفتار پاره از قبایح بوده است باجمله ابن سکیت پنجاه و هشت سال زندگانی نمود و در روز دوشنبه پنجم ماه رجب از سال دویست و چهل و سه یا چهار و یا شش هجری از سرای فانی رخت برگرفت مصنفات نافعه و مؤلفات بدیعه در صفحه روزگار بگذاشت از جمله کتاب اصلاح المنطق است که در وصف آن گفته اند که از جسر بغداد کتابی در علم لغت بمانند او نگذشته است و آن کتاب زیاده نافع و محل اعتبار و اعتماد علماست و هر لغتی که در سایر کتب بدست نمی آمده باصلاح المنطق رجوع میکردند و هر روایت که ابن سکیت آورده از این چند کس فراگرفته است ابوعمرو اسحق بن مرار الشیبانی محمد بن مهنا محمد بن صبیح بن السماک الواعظ اصمعی و ابوعبیده و فراء و چند نفر از علمای اعلام و هر روایت که این چند کس آورده اند از ابن السکیت فراگرفته باشند احمد بن فرج المقری محمد بن عجلان اخباری ابو عکرمه ضبی ابوسعید سکری میمون بن هارون کاتب و چند نفر دیگر از رواة

ابُوحاتِم سَهلِ بنِ محمّدِ بنِ عُثمانِ بنِ یَزیدِ الجُشَمیِّ النَّحَوِیِّ اللُّغَوِیّ

ابوحاتم از شیوخ اهل سنت و جماعت است سیوطی در طبقات النحاة گوید ابوحاتم در علوم قرآن از قراآت و تفاسیر و اسباب نزول و غیره و در فن لغت و صناعت شعری امام عهد بود ابن خلکان گوید وی در استخراج معمیات و حل الغاز یدی طولی داشت و در تقطیع اشعار و تمیز بحور از علمای عروض معدود گشت و قامت قابلیتش بازیور صلاح و پیرایه عفت آراسته بود وَكَانَ يَتَصَدَّقُ كُلَّ يَوْمٍ بِدِينَارٍ وَيَخْتِمُ الْقُرآنَ فِي كُلِّ اُسْبُوعٍ یعنی هر روز یکدینار برسم صدقه باهل استحقاق میرسانید و در هر هفته یکبار کلام الله مجید را ختم می نمود اصلش از مردم سجستان است در آغاز جوانی بعزم تحصیل علوم و اخذ فنون مسافرت اختیار کرد و روزگاری دراز در خدمت اساتید و ملازمت مدارس بسر میبرد فن قرائت از یعقوب مقری بیاموخت و صناعت اعراب از اخفش نحوی فراگرفت الکتاب سیبویه را دو دور من البدو الی الختم نزد وی قرائت کرد و علم حدیث از ابوعبیده بصری و عبد الملک اصمعی و حسین بن فضل هاشمی و ابوزید انصاری و عمرو بن کرکره و روح بن عباده اخذ نمود چون از تحصیل و استفادت این علوم فراغت یافت خود مرجع محصلین کمالات گردید و باب مدرس تعلیم بگشود شمس الدین ابن در وفیات گوید بسیاری از علما و افاضل از ابوحاتم مانند محمد بن درید لغوی و ابو العباس مبرد نحوی و غیرهما شاگردی وی کردند مبرد غالباً در ملازمت حلقه و حضور مدرس بر دیگران مبادرت میجست و پیش از سایر تلامیذ بخدمت استاد میرسید و او را در آنوقت هنوز سبزه عذار از صفحه رخسار ندمیده بود عارضی ملیح و لهجتی فصیح و منظری صبیح داشت از این روی خاطر استاد با خط و خال و رنگ و بوی وی علاقتی محکم گرفت این چند بیت در حسن جمال و طیب گفتار وی بنظم آورد و بر گرفتاری دل و آرزوی خاطر خویش اشارت نمود

ماذا لقیتُ الیومَ مِن | متمجّنٍ خَنِثِ الکلام
وَقَفَ الجمالُ بوجهِهِ | فَسَمَتْ لَهُ حَدَقُ الأنام
حَرَکاتُهُ وَسُکُونُه | تجنی بها ثمرُ الاثام
وَاِذا خلوتُ بمثلِه | وعزمتُ فیه علی اعتزام
لَمْ اَعدُ اَفعالَ العفا | ف وذاک اوکد للغرام
نفسی فداؤکَ یا اَبا العبّاس حلّ بکَ اعتصامی
فارحَم اَخاکَ فانّهُ | نزر الکری بادی السقام
وَاَنِله ما دون الحرام | فلیس یرغب فی الحرام

خلاصه مراد آنکه آیا امروز چه دیدم و چه کشیدم از آن چابک شوخ چشم که بگاه گفتار همی مانند زنان سخن کند و فنون افسونگری و کرشمه سازی بکار برد گوئی کاروان حسن و قافله ملاحت در صفحه عارض وی بار اقامت گشوده و از ابروی چشم خلایق در تماشای جمالش همی حیران مانده در حرکات چندان با کرشمه رفتار کند و در سکنات چنان نگار نشیند که دین و ایمان برباید مرا با وی در مجلس انس و بهنگام خلوت جز طریق عفت و پارسائی سلوک نیست و از این راه پیوسته بر آتش محبت و شعله عشق من افزوده گردد یا ابا العباس جانم فدای تو باد بر حال این عاشق شیدا که بذیل محبت چنگ زده رحمت آور که در هوای تو آرام و راحتش برفته و با درد رنجوری گرفتار آمده و از دولت وصل خویش آنچه در ملت حنیف حرام نیست مضایقت مفرمای که من خود هرگز هوای حرام نکنم و در آئین محبت از عاشقان پاک باشم علی بن عیسی اربلی در کشف الغمه در طی اخبار امام ابو الحسن علی بن موسی الرضا علیه السلام از ابو حاتم کلامی نقل کند که بر خلوص وی در موالات اهل البیت و مودت اولی القربی دلالتی صریح دارد گوید ابو الصلت هروی گفت وقتی که علی بن موسی صلوات الله و سلامه علیه وارد شهر نیشابور شد من ملازم رکاب و سعادت اندوز خدمت آن حضرت بودم همینکه طبقات علما و محدثین بلد مژده آن خبر مسرت اثر شنیدند برای استقبال و پذیرائی مقدم آنحضرت از هر طرف بشتافتند وقتی که موکب همایون رضوی بچهار سوی شهر رسید جماعتی از مشایخ ارباب اخبار و رواة احادیث بر لجام بغله شهبا که حضرت بر آن نشسته بود بیاویختند و آغاز التماس و ضراعت نموده عرض کردند ای فرزند رسول ترا بحق آباء طاهرینت سوگند دهیم که بر جماعت محدثین منت گذار و از احادیث و اخباری که از پدر بزرگوار شنیده حدیثی روایت فرمای تا ما آن حدیث شریف بی توسط اغیار و دخالت رواة از لسان معجز بیان تو روایت کنیم و بدین مزیت عظمی بر جمیع مشایخ و جمهور محدثین افتخار آوریم حضرت مسئول آنجمع قرین قبول ساخت و فرمود حَدَّثَنی اَبِی العَدلُ الصّالِحُ مُوسَی بن جَعفَر قالَ حَدَّثَنی اَبِی الصّادِقُ جَعفَرُ بنُ مُحَمَّد قالَ حَدَّثَنی اَبِی باقِرُ عِلمِ الانبیاءِ مُحَمَّدُ بنُ عَلی قالَ حَدَّثَنی اَبی سَیّدُ العابِدینَ عَلیُّ ابنُ الحُسَین قالَ حَدَّثَنی اَبی سَیّدُ شَبابِ اَهلِ الجَنَّةِ الحُسَینُ بنُ عَلی قالَ سَمِعتُ اَبی سَیّدَ العَرَبِ عَلیَّ بنَ اَبی طالِب

قالَ سَمِعتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّی اللهُ عَلَیهِ وَآلِهِ یَقُولُ الایمانُ مَعرِفَةٌ بِالقَلبِ وَاِقرارٌ بِاللِّسانِ وَعَمَلٌ بِالارکان

چون این حدیث مبارک باین اسناد عالیه بسمع ابو حاتم سجستانی رسید گفت لَو قُرِئَ هذا الاسنادُ عَلی مَجنُونٍ لَبَرَأَ مِن جُنُونِه یعنی این حدیث مقدس را شرافت سند بمقامی است که اگر بر مجنونی خوانده شود البته از عارضه جنون خلاص یابد بشنو علی بن عیسی گوید عبد الرحمن بن ابی حاتم سجستانی از پدرش ابو حاتم نقل کرده که من خود این معنی تجربت کردم و این خبر با سند شریف بر مصروعی خواندم در حال بهوش آمد و از حادثه صرع افاقت یافت مولانا جلال الدین سیوطی حکایت کرده که ابو حاتم وارد بغداد شد روزی در یکی از مساجد بغداد نشسته بود و جماعتی از اهل فضل و دانش برگرد وی مجتمع بودند از یکی پرسید که در کریمه یا ایها الذین آمنوا قوا انفسکم و اهلیکم نارا وقودها الناس والحجارة کلمه قوا را مفرد چه باشد گفت ق گفت تثنیه اش چیست گفت قیا گفت جمعش چگونه است گفت قوا گفت اینکلمه را از واحد تا جمع برای من صرف کن گفت ق قیا قوا قضا را در ناحیه مسجد مردی نشسته بود و قماشی در کنار خویش نهاده بر کلمات و گفتگوی ایشان گوش داده همینکه آن کلمات بشنید برفیق خود گفت قماش و ثیاب مرا تا زمانی که باز گردم مراقبت نمای این بگفت و در حال بمنزل صاحب شرطه بشتافت و گفت بر قومی از زنادقه ظفر یافته ام که کلام الله مجید بصوتی مانند صوت خروس قرائت کنند ابو حاتم خود گوید زمانی نگذشت که ناگاه اصحاب و اعوان صاحب شرطه بر ما هجوم آوردند و ما را دستگیر نموده نزد صاحب شرطه حاضر ساختند در حالتی که از عوام ازدحام بسیار برای استکشاف امر بر ما مجتمع بودند صاحب شرطه از صورت واقعه استفسار کرد من پیش رفتم و ماجری باز گفتم چون از حقیقت حال آگاه شد مرا زیاده توبیخ و تعزیر نمود گفت با مانند تو کسی روا است که در محضر عامه بامثال این کلمات لب گشاید آنگاه امر کرد از اصحاب من هر یک را ده تازیانه بکوفتند و از ایشان عهد مؤکد گرفت که پس در مجمع عوام الناس بچنین الفاظ زبان نگشایند ابو حاتم پس از وقوع این حادثه بیدرنگ از بغداد بیرون شد و راه بصره گرفت و تا آخر عمر در آن بلد مقام گزید محمد بن حسن اردبیلی از ابو حاتم حکایت کرده که وقتی از جانب خلیفه عهد یکی از دانشوران کوفه بر ایالت بصره منصوب گشت چون بر بصره وارد شد من علی الرسم برای تهنیت بمجلسش در آمدم پس از مراسم تحیت گفت ای سجستانی از حال علما و بصره مرا واقف ساز و مقام فضل و فن هر یک را نیک بشرح آور گفتم ایها الوالی مازنی در صناعت نحو اشتهار دارد و هلال الرائی در علم فقه مستوی دست و شاذکونی در فن حدیث مسلم باشد و زیادی در نقل نوادر و روایات اصمعی بی نظیر است و ابن کلبی در کتابت شرعیات و استیفاء شروط و نوشتن سجلات ید طولی دارد و مرا مردم این ملک بعلوم قرآن منسوب دارند پس با کاتب خود روی کرد و گفت تمام اینجماعت را فردا از دست حاضر ساز ابو حاتم گوید بامداد از روز دیگر ما را جمیعاً حسب الامر در مجلس والی حاضر ساختند چون لختی بگذشت بجانب آن جمع توجه کرد و گفت ابو عثمان مازنی از شما کدام است ابو عثمان گفت ها انا ذا یرحمک الله یعنی ازنی منم

خدایت رحمت کند گفت یا ابا عثمان آیا شرعاً در کفارهٔ ظهار آزاد کردن غلام اعور کافی باشد گفت مرا از مسائل فقهیه استحضار و
اطلاعی نیست از قواعد عربیت آنچه والی خواهد سؤال نماید پس متوجه زیادی شد و گفت ای زیادی آیا در باب زنیکه
ثلث صداق خود بر زوج بذل نماید تا آنکه او را بطلاق خلع مطلقه سازد چگونه فتوی نویسی گفت این مسئله فقهیه بیرون فن
من است و جواب آن وظیفهٔ هلال الرأی باشد هلال را خطاب نموده گفت آیا ابن عون چند خبر از حسن روایت آورده
گفت از فن حدیث مرا بهره نیست شاذکونی در این علم معروف است بشاذکونی روی آورده گفت از قراء بصره
کدام است که در آیهٔ أَلَا إِنَّهُمْ يَثْنُونَ صُدُورَهُمْ يَثْنَوْنِي بیاء مثناة قرائت کرده گفت علم قرائت
از دانش من خارج باشد جواب این مسئله بر عهدهٔ ابو حاتم محول است ابو حاتم گوید بجانب من التفات کرد و گفت
یا ابا حاتم اگر خواهی در شرح پریشانی امور و شکستگی احوال اهل بصره و تفصیل آفت سماوی که بر ثمار و زروع ایشان
حادث آمده بمقر خلافت مکتوبی معروض داری و ضمناً در اخذ خراج و جمیع مقاسمات بر تمنای تأخیر و استدعاء مهلتی
اشارت کنی چگونه خواهی نوشت گفتم عافاک الله از این صنعت مرا حظی نیست و مرا عالم قرآن و مفسر کلام الله
دانند پس والی بطعن و نکوهش برخاست و گفت مَا أَقْبَحَ بِالرَّجُلِ يَتَعَاطَى الْعِلْمَ خَمْسِينَ سَنَةً
لَا يَعْرِفُ إِلَّا فَنًّا وَاحِدًا حَتَّى إِذَا سُئِلَ عَنْ غَيْرِهِ لَمْ يَجُلْ فِيهِ وَلَمْ يَمُرَّ لَكِنْ عَالِمُنَا
بِالْكُوفَةِ الْكِسَائِيُّ لَوْ سُئِلَ عَنْ هٰذَا كُلِّهِ لَأَجَابَ
یعنی مرد را چه بسیار مستهجن و زشت است که از وقت عزیز و عمر شریف خود پنجاه سال در تحصیل کمال صرف کند و در
این مدت وسیع جز یک صناعت چیزی نیاموزد اگر احیاناً از غیر آن فن مطلبی از وی سؤال کنند یکباره در جواب
فرو ماند و از سود و زیان هیچ گفتن نتواند ولی کسائی که از علمای ما است در کوفه اگر جمیع این مسائل گوناگون از وی
پرسیده شود هر یک را از همان صناعت پاسخ گوید و در جواب هیچ سؤال درنگ نیاورد مع الاجمال در زمانیکه سلیمان بن
جعفر بن عیسی بن علی بن عبد الله بن عباس بر ولایت بصره منصوب بود هم ابو حاتم در مجالس ایالت در آمدی
و از سلیمان بسی رعایات دیدی و هر وقت او را در محضر سلیمان با ابو عثمان مازنی اتفاق ملاقات افتادی
از خوف آنکه مبادا مازنی از نکات نحو و دقایق اعراب چیزی از او سؤال کند خود را از خوض در مباحث علمیه با مزنی
مشغول میساخت و با لطایف حیل و اظهار معاذیر دستور انصراف گرفته بر خروج مبادرت می جست این حزم
و هراس را جهة آن بود که وی در آن اوان چندان بر تکمیل فن لغت عنایت و اهتمام نمودی که مصنفات نحاة را
مراجعت نمودن نتوانستی و از این راه بسیاری از نکات صناعت نحو از خاطرش محو شده بود در مناقشات
و اشکالات اعراب از مقاومت خصم و تهیهٔ جواب عاجز آمدی یافعی در شرح حال ابو حاتم گوید از ابو حاتم
حکایت است که گفت مردی براهبی بگذشت و از او درخواست کرد که مرا موعظتی نمای راهب گفت أَعِظُكُمْ
وَفِيكُمُ الْقُرْآنُ وَفِيكُمْ مُحَمَّدٌ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ یعنی آیا با آنکه قرآن مجید در میان شما است و محمد
رسول از شما بوده از من اندرز خواهی گفت آری گفت پس از این یک بیت که هم کسی از انگشتان شان نظم آورده

بیت دیگر گفته

تَجَرَّدْ عَنِ الدُّنْيَا فَإِنَّكَ إِنَّمَا ‌ ‌ خَرَجْتَ إِلَى الدُّنْيَا وَأَنْتَ مُجَرَّدُ

یعنی چنانکه از نوزادی از ارحام در این سرای فانی برهنه در آمدی هم پیوسته از کسوت علایق و آلایش دنیوی برهنه میباش
از تجارب ابو حاتم آنکه اگر خواهی مطلبی پوشیده بکسی مکتوب کنی که نظر نامحرمان از قرائت آن محروم ماند
بگیر مقداری از شیر دوشیده و خامه خود را مانند مداد در آن فرو بر و ما فی الضمیر بر صفحه بکار و بدان کس که
منظور تست ارسال دار چون وی بهنگام وصول نامه مقداری کاغذ سوخته خاکسترش بر صفحهٔ مکتوب بیفشاند
تمام آنچه با شیر مرقوم شده نمودار گردد و بلسان سواد مداد قرائت شود طریق دیگر آنکه بجای شیر دوشیده
آب زاج سفید بکار برد و مکنون خاطر با آن آب شرح دهد چون مکتوب الیه مقداری از مازوی سائیده بر صفحه
بپاشد چون مکتوب الیه مقداری از مازوی سائیده بر صفحه بپاشد مکتوب ظاهر شود و مطلوب بدست آید
و اگر این عمل برعکس بجا آورند و از آن دو جنبه هر یک را بدل دیگری بکار برند هم مقصود حاصل گردد وفات ابو حاتم
در ماه محرم و بقولی در رجب از سال دویست و چهل و هشت یا پنجاه یا پنجاه و چهار هجری در بصره واقع شد
والی بصره سلیمان بن جعفر هاشمی بروی نماز گذارد و در سرة المصلی مدفون گشت در جملهٔ متروکات وی
آنقدر از کتب موجود بود که معادل چهارده هزار دینار تقویم یافت چه او بروزگار حیات از طریق تجارت
کتاب وجه معاشش بدست کردی ابن سکیت نحوی کس نزد وراث فرستاد و تمام آن کتب را ببهایی
کمتر از قیمت مذکور خریدار گشت و او را اجابت نمودند ثمن بگرفتند و جمیع آن بیع بدو سپردند اسامی مؤلفات
ابی حاتم بدین شرح بنظر رسیده کتاب اعراب القرآن کتاب ما یلحن به العامة کتاب الطیر کتاب المذکر
والمونث کتاب النبات کتاب المقصور والممدود کتاب الفرق کتاب القراات کتاب المقاطع والمبادی
کتاب الفصاحه کتاب النخله کتاب الاضداد کتاب القسی والنبال والسهام کتاب السیوف
والرماح کتاب الدرع والفرس کتاب الوحوش کتاب الحشرات کتاب الهجاء کتاب الزرع
کتاب خلق الانسان کتاب الادغام کتاب اللبأ واللبن والحلیب کتاب الکرم کتاب الشتاء والصیف
کتاب النخل والعسل کتاب الابل کتاب الغیث کتاب الخصب والقحط کتاب اختلاف المصاحف

سجستانی

منسوب است بسجستان که معرب سیستان است و آن از بلاد اقلیم چهارم محسوب میشود بتقسیم قدما یاقوت
حموی از ذهبی حکایت کند که زمین سجستان در تمام بلدان محاسنی چند اختصاص دارد من جمله آنکه مردم آنجا در اجابت
مستغیث و اعانت ملهوف خود را بهیچ بهانه معاف نشمارند و بهیچ عذر تقاعد نجویند در امر معروف و مواسات
فقرا و رعایت مساکین چندان مواظبت نمایند که مورد هیچ
ملامت نیایند

ابو علی محمد بن عبد الوهاب بن سلام بن خالد بن حمران بن ابان

از اهالی جبا و از مشایخ متکلمین و از ائمه معتزله است در سنه دویست و سی و پنج هجری در بلده جبا تولد یافت و چون بمقام رشد قدم نهاد بتحصیل علوم رغبت کرد بعد از استحضار مقدمات و استحکام مبانی باشتیاق عقاید کلامیه بشهر بصره بشتافت در محضر ابو یوسف یعقوب بن عبدالله الشحام البصری که در آن زمان وحید عصر و رئیس معتزله بود حاضر آمده از افادات و افاضات وی کامیاب گردید از فرش تلمذ بمسند استادان مقام گرفت و از حضیض تقلید باوج تحقیق ارتقا جست و در زمره معارف و مشاهیر آن بلده با امتیازات وافیه اختصاص یافت جمعی از افاضل آن شهر در مجلس افادتش مجتمع بودند که از جمله ایشان است شیخ ابو الحسن الاشعری چون شیخ ابو الحسن روزگاری در خدمت او بسر برده حفظ عقاید با ایراد حجج و رفع شبهات که آن خود تعریف علم کلام است از وی فرا گرفت رفته رفته حلقه مشاجره و حوزه مباحثه وسعت گرفته مذهب اشعریه بمیان آمد مخفی نماند تبیین این مقال را از بسط و تطویل گزیری نیست نصیحت پیوسته است که علم کلام در زمان حضرت رسول ص و صحابه اخیار فن منفرد و علم مخصوصی نبود و از افواه و السنه بدفاتر و اوراق تدوینی نداشت چه هرگاه در مسائل اعتقادیه بسؤالی محتاج می گشتند از میامن وجود مسعود رسول الله ص و مهابط وحی و معادن رسالت از سلالت دیگران مستغنی گشته امراض جهل و نادانی را از شربت بیانات آنحضرت و ائمه طاهرین ع مداوا می نمودند و چون خداوند وحی و تنزیل و شارع هر امر و نهی از این خاکدان فانی بجوار قرب یزدانی رخت کشود در باب عقاید مکالمات بسیار شد و چندان شیوع یافت که از مکالمات بمکابرات انجامید فرقه امامیه و شیعی در ظل رایت ائمه هدی از تطرق شبهات مصون و محروس ماندند چه احادیث ایشان را حجج قاطعه دانسته عقول ناقصه و افهام قاصره خود را رخصت مداخله ندادند و چون اهل سنت و جماعت هر یک از اصحاب را مقتدی و پیشوا میدانستند مجالس و محافل تشکیل داده در باب عقاید مکالمات نموده و مقالاتی بمیان آوردند و بدانجهت آن مقالات را مسمی بعلم کلام نمودند و در تسمیه آن وجوه دیگر نیز یاد کرده اند چنانچه برخی گویند که آن را بدانجهت کلام نامیده اند که اکثر مکالمات ایشان در باب کلام الله بوده که آیا قدیم است یا حدیث و بعضی گویند بواسطه آن است که میگفته اند کلام در واقع همین مقالات است و بس و سایر سخنان نسبت بدان مقالات هست و بس و سایر سخنان نسبت بدان مقالات مانند خرافات و ترهات است و بالجمله این مسلک و این منهاج می پیمودند تا آنکه حسن بصری لوای ریاست برافراخت و واصل بن عطا که از افاضل تلامذه او بود در آن محضر با استاد خود که انشاء الله در ترجمه واصل نگاشته خواهد شد مخالفت ورزید پس حسن بدو گفت اعتزل عنا لاجرم واصل اعتزال جسته و برای خود مستقلاً مجلسی تشکیل داده و اتباع او بدین واسطه موسوم بمعتزله گردیدند و کار آن علم روز بروز بالا گرفت از گفتن بنوشتن رسید و همی تصرف عقول در آن بیشتر میشد تا اینکه مباحثه ما بین شیخ ابو الحسن اشعری و استاد وی

ابو علی جبائی در پیوست و از وی اعراض نمود نقل است که روزی ابو الحسن از جبائی پرسید چه عقیدت داری در خصوص سه برادر که اولین مؤمن و تقی و دومین کافر و شقی سیمین صغیر و غیر ممیز باشند و هر سه برادر بمیرند آیا حال ایشان در نشئه دیگر چگونه خواهد بود جبائی گفت اما آن برادر که خود مؤمن و تقی بوده صاحب درجات رفیعه و مقامات عالیه است و اما آن برادر که خود کافر و شقی بوده است مخلد در نار و معذب بعذاب کردگار است و اما آن برادر که خود صغیر و غیر ممیز بوده از هر گروه در سلامت است پس اشعری گفت اگر صغیر اراده کند که بمقامات زاهد فائز شود آیا ماذون خواهد شد یا نه جبائی گفت نی نی زیرا که زاهد بسبب طاعات کثیره بدان درجات مستعد گشته و صغیر را آن طاعات نبوده است پس اشعری گفت اگر صغیر بگوید از فوت طاعات مرا تقصیری نبوده زیرا که خداوند خود در حالت صغر از دنیا برد و چندان مهلت نداد که اکتساب طاعات نمایم آیا خداوند در جواب او چه خواهد گفت جبائی گفت میفرماید من بعلم ازلی میدانستم که هرگاه تو در دار دنیا میگذاشتم معاصی بسیار را مرتکب گشته مستحق عذاب الیم میشدی پس صلاح تو در آن دیدم که در حال صغر از دنیا رحلت نمائی پس اشعری گفت اگر برادر کافر بگوید یا اله العالمین چنانچه حال او را میدانستی از حال من هم مستحضر بودی پس چرا رعایت مرا منظور نفرمودی و مرا در حال صغر از دنیا نبردی تا خود بنجاسات کفر آلوده نیایم و مستحق عذاب الیم نشوم پس جبائی در جواب مبهوت مانده گفت همانا آثار جنون و اطوار دیوانگان در تو مشاهده میکنم اشعری در جواب گفت نه چنان است که پنداشته بل وقف حمار القاضی فی العقبة یعنی بلکه حمار قاضی در پشته وامانده است پس شیخ ابو الحسن از جبائی روی بتافت و خود بتشکیل مجلس مخصوصی مبادرت جست بساط جداگانه بگسترد و بر وساده تعلیم تکیه گشت گروهی بروی گرد آمدند و اقوال او را متبع و معتقد شدند و از آنروی ایشان را اشعریه نامیده اند امام فخر رازی در تفسیر کبیر در شرح سوره انعام چنین آورده است که چون شیخ اشعری از مجلس استاد پای کشید و دست مخالفت از آستین بر آورد رفته رفته نوائر بغض و خصومت در میان ایشان اشتعال و اشتداد گرفت پس شیخ اشعری خامه اعتراض در بنان آورد و بر جمیع مقالات استاد خویش خط اعتراض و ایراد درکشید اتفاقا روزی ابو علی در مجلس موعظت که جمعی از علما و عوام در آن مجمع حاضر بودند به بیانات کلامیه اشتغال داشت مستمعین را از مواعظ خود مستفیض مینمود اشعری از این معنی خبر یافته بدان مجلس در آمد و در ناحیه مختفی گردید و عجوزی را فریفته همی مسائل مشکله بوی آموختی و او با ابو علی مکابرت مینمود و جبائی از آن سؤالات متعجب میشد چون موعظت را بپایان آورده از منبر بزیر آمد چشمش بر اشعری افتاد و دانست که آن مسائل را اشعری بر وی القا کرده است بالجمله خصومت ما بین معتزله و اشعری زیاده شده بگشته سلسله معتزله محض تقویت خویش و ضعف خصم براهین حکمیه را اخذ کرده در اثبات دعاوی و تقریر مدعای خویش از آن براهین استمداد مینمودند و در مقام تحقیق بدانها استدلال میکردند و بدانجهت مطالب کلامیه معتزله بدلایل حکمیه و براهین فلسفیه خلط و مزج یافت رفته رفته اتباع فلاسفه و استدلالات حکمیه چندان در نزد ایشان قوت گرفت که عقل خود را بر نقل مقدم میداشتند و هر جا که ظواهر آیات و اخبار با عقول ایشان موافقت نمیکرد توجیه و تاویل مینمودند

وطایفهٔ اشعریه در معادات و مقابله با ایشان مبالغت را چنان از حد بگذرانیدند که از ظواهر آیات و اخبار بهیچوجه تعدی جائز نداشته و باب تأویل را مسدود کردند و از آن روی در میان ایشان مذاهب مجسمه و عقاید مشبهه مستحدث گشت و محض عناد که ایشان را با معتزله بود بر ذم براهین فلسفه کمر بستند و در قدح اعلام فلاسفه لب گشودند و در آن اطوار و اقوال چندان اصرار ورزیدند که هرجا علم حکمت می‌شنیدند مذموم میشمردند و هم محل اهل حکمت میدیدند ملوم میداشتند آن ذم و قدح از افواه ایشان تعدی کرده بالسنهٔ طوائف دیگر نیز جاری شد چنانچه آن اقوال ناپسند و آن گفتار ناهنجار تاکنون مابین عوام کالانعام دائر و شایع است مع القصه ابو علی در مقاصد معتزله مبتدع و مبتکر بوده و در عصر خویش بریاست آن سلسله اختصاص داشته است و چون او در گذشت فرزندش ابو هاشم بر جای پدر نشست و مابین آن پدر و پسر در مسائل کلامیه طرفه داستانی است با آنکه هر دو از یک مشرب آب نوشیده‌اند و در یک مذهب سالک بوده‌اند در پاره مسائل با یکدیگر اختلاف شدید داشته‌اند و از جمله مسائلی که ابو علی بر آنها متفرد بود این است با آنکه اسماء الله توقیفی است و جز اسمائی که از شرع شریف بدعوت آنها رخصت است اسم دیگری بر آنها نتوان جعل و وضع کرد با وجود آن احوال ابو علی گوید که چون خداوند در انجام حاجات عباد پذیرای عرایض و مستدعیات ایشان است میتوان اسم مطیع بر حضرت احدیت اطلاق نمود و ابو علی در این قول متفرد و متوحد است و از این گونه کلمات و اعتقادات بو علی در میان اهل کلام معروف و مشهور است چنانچه نظر این عقیدت را نیز اثبات نموده گوید که خداوند را محبل النساء یعنی حامل کننده زنان میتوان گفت چه علت ایجاد نطفه در ارحام امهات او است از آن روی اطلاق آن نام بر خداوند روا باشد و در تفضیل امیر المؤمنین بر ابی بکر از جمله متوقفین بوده و گاهی میل بتفضیل داشته است ولی تصریح ننموده است و در بسیاری از تصانیفش گوید که اگر خبر طایر صحیح باشد علی افضل است

فائدة

افضل المتکلمین و المحدثین یوسف سبط ابن الجوزی که خود از رؤسای عامه است در کتاب مناقب خویش از انس بن مالک حدیث کرده که روزی در برابر حضرت ختمی مرتبت صلی الله علیه و آله و سلم مرغ بریانی حاضر بود آنحضرت فرمود خداوندا محبوبترین و دوست‌ترین خلق خود را در نزد من حاضر کن که با من از این مرغ تناول نماید ناگاه امیر المؤمنین علی بن ابیطالب علیه السلام در آمد و بسعادت حضور مستسعد گشت با آنحضرت موافقت کرده از آن مرغ بریان تناول فرمود علیهذا فرقهٔ شیعی بدین حدیث شریف بر افضلیت علی بن ابیطالب استدلال کرده‌اند و گویند احب الناس افضل ناس است و افضل ناس اقدم است پس علی بن ابیطالب از دیگران افضل و اقدم است و بامر خلافت الیق و احق خواهد بود و علمای عامه گویند که این حدیث بر افضلیت دلیل نتواند بود چنانچه محقق تفتازانی گوید وَ لَا یَخْفٰی أَنَّهُ إِنْ أُرِیدَ کَثْرَةُ الثَّوَابِ فَلِلتَّوَقُّفِ جِهَةٌ وَ إِنْ أُرِیدَ مَا یَعُدُّهُ ذَوِی الْعُقُولِ فَضِیلَةً فَلَا مضمون آنکه اگر از افضلیت زیادت ثواب را اراده کرده در قبول آن معنی جای توقف و تأمل است ولی بر مدعای شیعه دلیل نتواند شد محقق لاهیجی در جواب گوید که فضیلت بمعنی کثرت ثواب اگرچه بالمفهوم و بحسب صدق غیر فضیلت بمعنی اتصاف

بفضایل

بفضایل و کمالات است اما بحسب تحقق وجود از او جدا نتواند بود چه ثواب بسبب نتواند شد پس توقف در هیچ باب اصلا وجهی نتواند داشت ولی ابو علی در اواخر عمر بتفضیل علی بن ابیطالب تصریح نمود قاضی القضاة در شرح مقالات ابی القاسم بلخی گوید ابو علی از دنیا نرفت تا آنکه قائل شد بتفضیل علی با آنکه این عقیدت از وی مشهور است ولی در تصنیفاتش دیده نشده است و نیز قاضی القضاة گوید ابو علی هنگام وفات پسر خود ابو هاشم را بنزد خویش خواند برحالیکه از شدت ضعف قادر بر رفع صوت نبود و پس ابو هاشم را نزدیک طلبیده مطالبی بوی القا نمود که منجمله آنها تفضیل علی بود بر ابی بکر الغرض ابو علی در اواخر عمر از بصره ببغداد ارتحال کرد و در سنه سیصد و سی و سه هجری وفات یافت

ابو هاشم عبد السلام بن ابی علی جبائی بن عبد الوهاب بن سلام بن خالد بن حمران بن ابان

مانند پدر از علمای علم کلام و از رؤسای صناعت اصول است در علم ادب مهارت کامل و بصیرت وافی داشت جدش ابان از موالی عثمان بن عفان بوده در سنه دویست و چهل و هفت هجریه از نشأهٔ ارحام بعالم ولادت قدم نهاد و چنانکه از مطاوی کتب تواریخ و کلمات ائمهٔ سیر مستفاد میشود تولد او در بلدهٔ بصره اتفاق افتاد و در همانجا که مولد او بود نشو و نما یافت و چون بحد رشد و مقام تمیز بر آمد در تکمیل مراتب علمیه و تحصیل قواعد کلامیه جد وافی و جهد کافی مرعی داشت در علوم ادبیه از مقام پدر برتری گرفت و در علم کلام بر امثال و اقران مزیت و سروری جست و در آن عصر که بازار کلام را رواجی بود کلمات او را گرانبها میشمردند تحقیقات او مسرح انظار علما و مطرح افکار عقلا گردیده دانشمندان آن عهد باعتقادات او اعتماد تمام داشتند الغرض در عداد بزرگان فرقهٔ معتزله و پیشوایان آن طایفه معدود گشت نتایج افکار او در قلوب بدانشابه راسخ شد که گروهی جمیع عقاید او را صواب داشته قلادهٔ تقلید او بر گردن نهاده و خود را بدو منسوب داشته‌اند و از آن روی در میان فرق اسلامیه بفرقهٔ بهشمیه موسوم و ملقب شده‌اند آن پدر و این پسر در اکثر مسائل با اغلب طوائف مخالفت کرده تأسیس اساس جدید و بسط بساط تازه نموده‌اند با آنکه آن دو فاضل یگانه در مخالفت دیگران موافقت کرده‌اند در میان خود ایشان نیز اختلافی چند اتفاق افتاده و ما برحسب رسم دیرین خویش در پایان این عنوان عقیدت و کیش فرقهٔ بهشمیه با مشترکات و متفردات هر یک را از آن بشرح نگارش دهیم گویند چنانکه ابو هاشم اسم پدر خود ابو علی را در صفحهٔ روزگار ثبت نمود فرزندی که ابو علی کنیت داشت رسم علم و نام کلام را از آن خاندان محو کرد چنانکه عمر عزیز را باطل کرد و وجود شریف را از عمر عاطل گذاشت رنج طلب نبرد و گنج ادب نیافت در علم و کمال از حسب بنسب اختصار کرد و در فضل و هنر بنام پدر اکتفا نمود روزی بمجلس صاحب بن عباد که منبع فضائل و مجمع افاضل بود در آمد صاحب برای آن نتیجهٔ علم و مقدمات تعظیم فراهم کرد و شرایط تکریم بجای آورد بتجلیلش برخاست و بر صدرش بنشاند و چون رسوم پذیرائی بر گذار شد گفتگوی علمی بمیان آورد

صاحب کمان آنکه وی در هنر و کمال وارث پدر و جد است بجانب او متوجه گردیده مسئله آغاز کرد کشف سئوال را
از وی سئوال نمود ابوعلی مضطرب شد و خوشتر از لا اعرف و لا ادری پناهی ندید در جواب گفت لا اعرف
نصف العلم یعنی نمیدانم نصف دانش است صاحب دانست که او را از آن نیمه دیگر هیچ بهره و نصیب نیست
گفت صَدَقْتَ یَا وَلَدِی اِلَّا اَنَّ اَبَاكَ تَقَدَّمَ بِالنِّصْفِ الْآخَرِ یعنی ای فرزند راست گفتی ولی
پدرت بجهة آن نیمه دیگر بر مردم مقدم گشت و در محافل بر صدر نشست مع القصه ابوهاشم روزگاری دراز بار یاست
علم بسر برد تا عمرش بسر آمد و در روز چهارشنبه هیجدهم ماه شعبان از سنه سیصد و بیست و یک هجریه در بغداد بمرد
و در جانب شرقی مقابر بستان نخاک رفت و در همان روز ابوبکر محمد بن درید لغوی نیز وفات یافت مردم عراق
گفتند اَلْیَوْمَ مَاتَ اللُّغَةُ وَالْكَلَامُ یعنی علم لغت و فن کلام امروز بمرد از رؤس معتقدات بهشمیه برینج
بدین شرح است که گویند روا بود کسی مستحق ذم عقلا و عقاب الهی گردد اگرچه از وی معصیتی بظهور نرسیده باشد
و اگر کافری مسلمانی گیرد و بمیرد در حالتیکه ذمه او بر یکدینار از مظالم مشغول باشد علی الابد در دوزخ خواهد بود و
ایمان وی را سود نخواهد بخشید و اگر کسی توبه کند از گناهی که بجا آورده و بگاه توبه بر مثل آن گناه قادر نباشد توبه وی
قبول نیفتد اگر کسی دروغ گفت و بعد از آن لال شد یا زنا کرد و بعد از آن عنین گشت توبه اش از کذب
و زنا قبول نگردد و طهارت خود واجب نیست بلکه مکلف مامور است بصلوة بر حالیکه متطهر باشد پس طهارت
باب مغصوب بجری و نماز در مکان مغصوب محرم است کلام الله عبارتست از اصوات مقطوعه و حروف
منظومه چون اصوات و حروف حادث باشند و ذات واجب محل حوادث نیست پس معنی اینکه گوییم
خدای سبحانه متکلم است آن است که در اجسام ایجاد کلام فرماید نه آنکه کلام بذات وی قیام نماید و اربا
لغات مختلف را مانند زنجیان و هنود و اتراک قدرت آن است که مانند این قرآن از نزد خود بیاورند
و از غرائب متفردات بهشمیه اثبات معدومات است که برای تصحیح علم واجب معتقد شده اند زیرا که در مسئله
علم قبل الایجاد ما بین اهل کلام اختلاف بسیار است در اینکه شیئی معدوم چگونه معلوم گردد اضطرارا علم
قبل الایجاد و را انکار کرده اند و بعضی بارتسام صورت قائل شده اند و بعضی ارباب انواع اثبات نموده اند
ابوهاشم و پیروانش بر اثبات معدومات رفته اند و گفته اند که اشیاء قبل از وجود کونی یک نحو ثبوتی
در عالم خود دارند که نه موجودند و نه معدوم و بدان ثبوت معلوم واجب گردیده اند و هم از متفردات بهشمیه
مسئله اثبات حال است چون درپاره از صفات واجب که خود مغایر ذاتست مانند سمیع و بصیر متکلمین را
عقایدی است بعضی معنی آنها را راجع بعلم کرده گویند معنی سمیع و بصیر آن است که عالم بمسموعات و دانا بمبصرات است
برخی گویند سمیع و بصیر یعنی حی و بلا آفت است ابوهاشم از برای تصحیح اینگونه صفات احوالی قائل شده
تا این صفات را ثابت نماید و از ایراد اینکه بر اشاعره وارد گردد سالم ماند گوید معنی سمیع آنست که واجب
تعالی صاحب حالی است که آنحال در حد ذات خود نه موجود است و نه معدوم نه مجهول است و نه معلوم

نه قدیم است نه حادث از آنحال اثر سمع بظهور میرسد و همچنین عالمیت و قادریت و غیر اینها را جمیعا از جمله احوال میدانند
عمید الدین اسعد زمانیکه بحکم اتابک ابوبکر بن سعد بن زنگی در قلعه اشکوان محبوس بود قصیده بنظم کشید در این قصیده
بدین بیت بمذهب ابوهاشم اشارت نموده و هم بمذهب نظام تلمیح آورده گوید

کَمْ طَفْرَةٍ طَفَرَ النِّظَامُ عَنِ الْحِجِّی　جَعَلَتْ حَالَهُ حَالَ ابْنِ جَبَّائِی

یعنی چه بسیار طفره زده نظام از حجی و براین سن و سن حالت او را مثل حال ابن جبائی نمودم یعنی حالش را بی اثر انگاشتم
مثل حالیکه ابن جبائی بدان اعتقاد کرده است بهشمیه و جبائیه متفقا معتقدند بر اینکه رؤیت خدای تعالی
در آخرت نیز محال است برخلاف اشاعره که تجویز رؤیت کنند و گویند مؤمنین خدا را در بهشت مشاهدت نمایند
ولی بروجهیکه از جهة و مکان و مقابله منزه و مبرا باشد و هم برخلاف اشاعره افعال عباد را مخلوق عباد دانند
و گویند خیر و شر طاعت و معصیت مستقلا بخود عبد مستندند و از او صادر است و گویند استطاعت صفتی است
زاید بر سلامت بنیه و جوارح و قبل از فعل حاصل گردد برخلاف بشریه از معتزله که استطاعت را عبارت از همان
سلامت جوارح و بنیه شناسند و برخلاف اشاعره که استطاعت را مقارن فعل شمارند و در مسئله شرعیت عقلیه گویند
معرفت حق و شکر منعم و تمیز حسن و قبح از واجبات عقلیه است که عقل خود در ادراک آنها استقلال دارد
و محتاج بارشاد شرع نیست وجوب این عقاید و معارف بر عهده رسول باطن موکول است نه عقل ظاهر و تبلیغ
احکامیکه عقل را بآنها راه نیست بلسان رسول انحصار دارد مثل وجوب محتومات و استحباب مندوبات
و توقیت طاعات موقته و حلیت و حرمت اشیاء مقرره پس عقل که شریعت باطن است بالاستقلال ادراک
میکند که ثواب مطیع و عقاب عاصی واجب است ولی خلود عاصی را در نار میباید تعبدا از شرع شریف که عقل
ظاهر است قبول کرد و گویند اگر کسی مرتکب گناه کبیره شود فی الحال از ایمان بیرون رود در آن حال
نه مؤمن است و نه کافر بلکه خود فاسق و برزخ ما بین این دو طبقه باشد و اگر بدانحال بدون توبه بمیرد در آتش
مخلد خواهد بود جبائیه و بهشمیه در مسئله مقتول نیز در قول توقف متفقند و با عموم عامه مخالف توضیح آنکه علمای اهل سنت
و متکلمین ایشان در باب مقتول بدو فرقه شده اند گروهی گویند که مقتول را اجل محتوم همان بوده است که
بقتل رسیده اگر کشته نمیگشت ناگزیر بموت طبیعی در میگذشت زیرا که جایز نیست که حضرت حق در لوح محفوظ
و علم ازلی خود اجلی معین کند و هنوز آن وقت نرسیده آنرا مخترم و منقطع سازد و از برای اثبات
آن مدعا باین آیه کریمه شریفه استدلال کنند لَوْ كَانُوا عِنْدَنَا مَا مَاتُوا وَمَا قُتِلُوا قُلْ فَادْرَؤُا عَنْ
اَنْفُسِكُمُ الْمَوْتَ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ زیرا که حق سبحانه در این آیه قول منافقین را تشنیع و توبیخ آورده
که میگفتند اگر مقتولین بجهاد نمی رفتند و در نزد ما میزیستند نمیمردند و کشته نمی گشتند پیغمبر باید اگر ایشان این سخن
راست میگویند چرا نمیتوانند مرگ را از نفس خود دور نمایند پس این آیه دلالت کند بر اینکه که اگر شهداء مسلمین
بجهاد هم نمیرفتند از موت حتمی محروس نمیماندند فرقه دیگر گویند ما یقین داریم اگر مقتول کشته نمی شد

زنده میماند چه اگر زچنین باشد قصاص را محل و قاتل را گناهی نماند و هم بایستی در ذبح گوسفند که مال غیر است ذابحرا سلامتی نباشد زیرا که او خدمتی بخداوند گوسفند کرده حیاتیه دهشتیه گفته اند واجب است که در این مسئله توقف نمایم و بهیچ طرف متیقن نشویم و احتمال هر دو وجه از دست ندهیم زیرا که چنانچه احتمال حیات در حق مقتول هست احتمال ممات نیز هست و هیچکدام از محتملین را بر آن دیگر ترجیحی نیست

ابن دهان مبارک بن سعید بن ابی السعادات

از علمای نحو و اهل واسطست مردی نابینا و بیهوده سرا و حریص طمع و کثیر التلاوه بوده است که در سنه پانصد و سی و یا سی و چهار هجری در بلده واسط از گذرگاه ارحام بسرای ولادت انتقال گزیده و هم در آنجا که مولد و موطنش بود نشو و نما یافته بتحصیل علوم و اکتساب فنون نصب العین همت ساخته بصیرت کامله در علم نحو و لغت و تصریف و عروض و معانی و اشعار و تفسیر و اعراب و تعلیل قراءات بهم رسانید و هم در علم فقه و طب و نجوم و علوم اوایل از اعلام عصر ممتاز گردید بالجمله در اوائل رشد و مبادی تحصیل قرآنرا قرائت کرد و تمام آنرا از فر و غ خاطر ساخت و چون از قرائت و حفظ آن پرداخت بمدرس ابو سعید نصر بن محمد بن سالم ادیب و ابو الفرج العلاء ابن علی معروف بابن سوادی شاعر شتافته طرق قراءات و وجوه اختلافات آنرا در نزد ایشان تحصیل نمود و بعد از آن اشتیاق کسب علوم و تحصیل فنون ویرا محرک گردیده از موطن مألوف بساحت بغداد مسافرت و مهاجرت کرد در مدرسه مظفریه بغداد اقامت گزید بمجلس ابو محمد بن خشاب نحوی که از جمله اساطین علم نحو بود حاضر آمد و از افاضات وی مستفیض گردید و در اندک زمانی از جمله اعیان تلامذه او گشت و نیز با کمال بن البرکات الانباری مجالست و مصاحبت جست و شرط ملازمت بجای آورد تا آنکه کثیری از فنون و جمله از علوم را در خدمت وی استفاضت کرد و هم در محضر ابی ذرعه طاهر بن محمد بن طاهر مقدسی روزگاری بسر برد تا آنکه علم حدیث را از او فرا گرفت و در عداد اساطین معدود و در زمره مشایخ محسوب گردید و جمعی از افاضل علما که من جمله ایشان سالم بن ابی الصقر و عبد اللطیف بن یوسف بغدادی و ابو البرکات بن زید الکریتی است در نزد او بربقه تلمذ در آمدند و در مجلس افاده و افاضه وی بهره ور شدند و از خصایص و آثار وی آن بود که مطالب علمیه را با بیانات شافیه و ابیات وافیه و نثرهای مستحسن باذهان تلامذه خود القا می نمود آورده اند که از طرف تلامذه خود بسیار کم حظ و بی بهره بود که همواره با وی مخاصمت میکردند و انتساب خود را بوی قبیح و مذموم میشمردند و در ایذای تعلیمات او با یذاء خاطرش انواع صدمات بکار میبردند و با اشعار هجو هجوش روا میداشتند الغرض ابن دهان از انشاط و انبساطی بود و کلی فرح و بشاشت نمی نشست و حلمی بدیع و تحملی عجیب داشت گویند که خلیفه عصر از اشتهار این حلم عظیم و شیوع این خلق کریم تعجب کرده بسی اندیشید که از ایصال مکاره و القاء شدائد خیال او را آشفته سازد هر تدبیر بکار برد و هر اذیت بیار آورد اصلا بحر حلمش از تموج غضب متلاطم نگشت ولی در باب مذهب زیاده تجدد رای داشت چنانکه مدتی

در مذهب احمد حنبل بسر زیست و بعد از او مذهب حنفی را شعار خود ساخت و هنگامی که تدریس مدرسه نظامیه مفوض بوی شد نظر بشرط واقف که شافعیت از شرایط تدریس بود مذهب شافعی را اختیار نمود ابو البرکات بن زید التکریتی که از جمله تلامذه اوست در مذمت و ملامت او گوید

ومن مبلغ عني الوجيه رسالة | وإن كان لا تجدي إليه الرسائل
تمذهبت للنعمان بعد ابن حنبل | وذلك لما أعوزتك المآكل
وما اخترت قول الشافعي تدينا | ولكنما تهوى الذي منه حاصل
وعما قليل أنت لا شك صائر | إلى مالك فافطن لما أنا قائل

یعنی کیست که از جانب من بوجیه رسالت برد و پیغام گذارد با آنکه میدانم این رسایل و توبیخات سودی ندهد و حاصلی نبخشد باو گوید که تو خود قلاده تقلید احمد بن حنبل از گردن برداشتی و بطوق طاعت ابو حنیفه نعمان بن ثابت تن در دادی نه از بابت رشاد و سداد بود بلکه بواسطه آن است که راه معاشش بر تو تنگ بوده است انتقال از مذهبی بمذهبی را وسیله معیشت خود دانسته و اینکه قدم در طریقه شافعی نهادی نه از بابت دین داری و حق جوئی بوده است بلکه از جهة آن است که شرط تدریس مدرسه نظامیه شافعیت بوده است قبول آن مذهب را وسیله انجام مقصود قرار دادی و شکی نیست که عنقریب بمذهب مالک رجوع خواهی کرد پس اقوال مرا متفطن شده نکتهای سخن را دریاب که آنچه انتقالات از روی بصیرت و تدین نبوده بلکه کاشف است از سوء عقیدت و خبث سریرت تو در هر مذهبی که صلاح دنیای خود دیدی قبول مینمائی الغرض مدت دو سال بتدریس مدرسه نظامیه پرداخته و عاقبت الامر جماعتی از شاگردان وی که رئیس ایشان سالم بن ابی الصقر و عبد اللطیف ابن یوسف بغدادی بود طریق مخالفت پیموده بر وی خروج نمودند سیوطی در طبقات النحاة گوید بچشم عبرت بنگرید و ببینید محض حب دنیا شاگردان که پرورده نعمت تعلیم استادند با او چگونه رفتار مینمایند بالجمله صاحب روضات در ترجمه ابن دهان گوید که چون ابراهیم ابن سعود الرصافی البغدادی النحوی را وجیه صغیر میگفتند مبارک بن سعید را که اینک شرح حالش یاد کردیم وجیه کبیر نامیدند تا امتیاز حاصل گردد و او را طبعی دلکش و اشعاری خوش بوده است و این دو فرد که از جمله اشعار بمتانه اوست معلوم نیست که در مدح کی انشا کرده است نگاشته آمد

لست تستقبح اقتضاءك بالوعد | وإن كنت سيد الكرماء
فإله السماء قد ضمن الرز | ق عليه ويقتضى بالدعاء

یعنی با وجود اینکه تو سید بزرگان و بزرگ کریمان استی و خلف وعده نمینمائی من قبیح نمیشمارم آنچه را وعده نموده مطالبت و درخواست نمایم پس خداوند آسمان با وجود اینکه برزق عباد ضامن است رزق را از او با دعا و تضرع مطالبه کنند و در شب یک شنبه بیست و ششم شهر شعبان در سنه ششصد و دوازده هجری وفات یافت

وصبح آن شب در مقبره ورویه بغداد مدفون گردید و او را در نحو کتابیست که نامش علوم بنت

ابن بطلان ابو الحسن مختار بن حسن بن عبدون بن سعدون بن بطلان

در کیش نصاری و از اهالی بغداد و ساکن محله کرخ بوده است و تولد و نشو و نمای وی نیز در آن شهر بوده در فنون حکمیه و اصناف کمال و صناعت طب رتبتی عظیم داشت در سلک عقلاء مشاهیر فلاسفه و مشایخ اطبا منظوم بوده است در هر هنر حظ وافر و نصیبی کامل داشت او را اکلای تمکین و زبانی شیرین و لسانی فصیح و بیانی بلیغ بود و با آن هنرها کار معیشت را از مزاولت علاج سازگر دی تحصیل علوم و تکمیل فنون را در نزد نصارای کرخ که در آن زمان مدرس علوم و مدبر فنون بودند بپایان برد و مراتب حکمیه را در نزد استاد ابو الفرج عبد الله بن طبیب که از فحول حکما و مسلم آن دوران بود و شرح حالش گذشت کامل نمود و مقامات طبیه و صنایع علم و عملرا در نزد ابو الحسن ثابت بن ابراهیم طبیب حاصل کرد ولی خود تعلم علوم و اکتساب فضایل خویش را باستاد ابو الفرج نسبت داده و خویشتن را از تلامذه آن حکیم شمرده است چه اهم مقاصد طبیه اصناف معالجات است و ابن بطلان آن هنر بزرگ را از تربیت وی بیاموخت زیرا که باستعانت آن استاد در بیمارستان عضدی باعمال ید و انجام تدبیر و استعمال ادویه و اصلاح مزاجات وغیره اشتغال داشت. از حسن مراقبت و فرط اهتمام استاد رتبتی ارتقا جست که در آن محضر محل وثوق گردیده موقع اعتماد یافت و ابو الفرج او را اکبر و اجل اصحاب خویش دانسته زیاده تعظیم و اجلالش مینمود و بر سایر شاگردان خود رتبه تقدمش می بخشید و بر انگونه در مقام تجلیل و تفخیم وی در آخر کتاب ثمار البرهان شرحی نوشته است شیخ جلیل ابو الحسن مختار بن حسن کتاب ثمار البرهان بر من قرائت کرد و از مبتدا تا منتها با دقت تمام بیاموخت بدان پایه که منظور نظر اساتید است فهم مطالب و درک لطایف و حل غوامض را از عهده بر آمد و بعد از آنکه محل وثوق و اعتماد گشت در محله کرخ بامر علاج مباشرت ورزیده علم و عملش بحدی انتشار و اشتهار یافت که در اطراف و اکناف نام خویش بلند کرد و چون ابن بطلان با علی بن رضوان مصری معاصر بوده است و هر یک را با دیگری مواخات بدیعه و مکاتیب غریبه در میان بود و همواره طریق مجادلات و مباحثات مسلوک میداشته اند لاجرم هر یک بتالیف کتابی مبادرت مینمود آن دیگر برد و نقض مسابقت میجست و هر کدام بتدبیع رای دیگر قولی میگشت و دیگری بخلاف آن عقیدت موافقت کرده با یراد اعتراض منازعت مینمود پیوسته آن دو حکیم را کار این بود و در روزگار چنین رسایل و مراسلات ایشان مضبوط و کتب قوم از سوال و جواب ایشان مشحون است پس ابن بطلان را هوای مصر در سر افتاد و میل دیدار ابن رضوان قوت گرفت در سنه چهار صد و بیست و نه از بغداد مهاجرت و مسافرت جسته راه مصر پیش گرفت چون در عرض راه بشهر حلب بار گشود و طیب خاک و رقت نسیم و اعتدال هوا و طراوت صحاری و نضارت بستانها بطوری در نظرش جلوه گر شد که آن مسافر را دل از وطن بر کنده کرد و خاطر از هوائی پرداخته نمود و چند در آن شهر اقامت گزید از فرمان گذار حلب مشمول نیکی و احسان بسیار گردیده و درخواست نمود تا امور متعلقه نصاری را به وی مفوض دارد و مسئولش قرین اجابت شد پس ابن بطلان باقامت قواعد دینیه و قوانین مذهبیه ایشان همت بر گماشت

و آن معنی زیاده بر نصاری سخت بود و گویند در آن ایام ابن شراره طبیب که شرح حالش مسطور گشت هر وقت در محضر ابن بطلان حاضر میگشت با وی مناظرات طبیه در میان آورده و از ابن بطلان مغلوب و منکوب میگردید محض بغض و عداوت ابن بطلانرا در نزد نصاری که از وی دلتنگ بودند بفساد عقیدت نسبت داده و آن جماعت را بروی مشوراند ناگزیر تاب اقامت نیاورده از حلب بیرون رفت و بجانب مصر رخت بربست در سنه چهار صد و چهل و یک اوایل جمادی الاخره که عهد خلافت المستنصر بالله علوی بود بشهر فسطاط وارد گشت و چهار سال در مصر مقیم و متوقف بود و در ظرف آن مدت وی را با ابن رضوان وقایع ظریفه و مناظرات بدیعه اتفاق افتاد و عاقبت الامر بسبب این مناظرات ما بین ایشان وحشت و منافرت پدید آمده از اقامت مصر دلتنگ شده از آن شهر بیرون رفت و از آن پس کتابی در وقایع اتفاقیه و شرح مناظرات خود با ابن رضوان تالیف کرد و منتشر نمود چون ابن رضوان از کماهی آن کتاب آگاه گشت بعادت مستمره و طریقه مستمره او که فیما بین داشتند او نیز کتابی بدان وضع و اسلوب تالیف کرده مقالات ابن بطلانرا در معرض اعتراض و مورد ایراد بر آورد گویند ابن رضوان را مسمی با اسم مخالفت داشت وی را خلقتی منکر و منظری قبیح و رنگی سیاه بود از این روی ابن بطلان او را بسوء ترکیب هجا کرده طعنها زده مضحکها ساخته است چنانچه در هر محل از وی نامی میبرد او را ملقب بتمساح الجن میخواند بعد دائم صنعتی بر فضایل او خط بطلان کشید و باقتضای طبع موزون الخلق ناموزون را عرضه هجا کرده است چنانچه گوید

فَلَمّا تَبَدّی لِلقَوابِلِ وَجهُهُ — نَکَصنَ عَلی اَعقابِهِنَّ مِنَ النَّدَم

فَقُلنَ وَاَخفَینَ الکَلامَ تَسَتُّراً — اَلا لَیتَنا کُنّا تَرَکناهُ فِی الرَّحِم

یعنی چنانکه قابلگان را روی وی نمودار شد از پشیمانی واپس رفتند پس در پرده باهم گفتند که ایکاش تولید وی معاونت نمیکردیم و میگذاشتیم تا در رحم مقیم باشد پس ابن رضوان برغم ابن بطلان در حق طبیبان رشید تعصب ورزیده در رد آن مقالات رساله نوشته است و در آنجا دلایل بسیار آورده که طبیب را حسن صورت بکار نیاید فضایل معنوی در کار است بالجمله ابن بطلان بعد از مسافرت از مصر بسیاحت قسطنطنیه رغبت کرد و یکسال در قسطنطنیه بسر برد و در ایام سیاحتش سرگذشت خویش و غرایب اتفاقات و عجایب مشاهدات را بر سبیل بسط و تفصیل ضبط کرده است چنانچه با ابو الحسین هلال بن محسن نامه کرده است که در ذیل این ترجمت مسطور میشود و هم در ایام زندگانی خویش آفات شایعه و امراض عامه را در رسایل خود با شرحی تمام و بیانی وافی آورده است و عقیده منجمانرا که اراده الهیه را فاعل و مواد ممکنات را قابل و اوضاع سماویه را شرط میدانسته اند موافقت کرده برای حدوث هر حادثه از اسباب سماویه اسبابی شرح داده و آن اسباب را منشا تاثیر دانسته و بر اثبات مدعای خود دلایلی ذکر کرده است گوید در سال چهار صد و چهل و پنج و هم در چهار صد و چهل و شش کواکب آثاری در برج جوزا طالع گشت و در فصل خریف وبائی یعنی طاعون حادث شد که خلق بسیاری مردند بدان پایه

که جمیع مدافن و مقابر از اجساد مردگان مملو گردید پس از آنکه دیگر جای بجهة مدفن باقی نماند ناچار گردیده در کنیسه بوقا
چارده هزار میت مدفون نمودند و چون سال چارصد و چهل و هفت شد در میانه تابستان که اوان طغیان سیل
و زمان مد آن رود بود حسب الاتفاق بالا نیامده و بکلی فرونشست و بدان واسطه نیز مردم مصر و اهالی شام بهلاکت رسیدند
و از غربا که در آن نواحی فرود آمده بودند همگی جان سپردند و هم در آن روزگار طاعون از مصر بعراق منتقل گشت
و مردم آن اطراف عرضه هلاک شدند و نیز در آن اوقات اساس عراق بورود عساکر پی در پی و تطاول
سپاهیان کینه جو روی بانهدام نهاده بکلی خراب شد و قحط و غلا در آن اطراف و اکناف بحدی رسید که مردم
بگوشت جنبنده معیشت میکردند حتی آنکه انسان بگوشت انسان تغذیه مینمود و هم در اکثر جاها قرحه
سوداویه شایع گشت و اورام طحال بسیار شد و بلاک امور طبیه و مدار وقایع مجربه اختلال یافت چنانکه ترتیب
نوبها مختلط گشت و در انتظام حمیات دائره اختلاف پدید آمد و علم تقدمة المعرفة که از شعب فن علمی است تخلف
ورزید و نظام بحرانها از هم گسیخته شد بالجمله در آن اوان نحوست اقرانات جنایات متوالیه و آفات قتالیه از سال
چارصد و چهل و پنج الی چارصد و چهل و شش در آن اطراف و ممالک مسلط بود و چنانچه ابن حجر در اخبار طاعون گوید در
حدود چارصد و پنجاه و پنج طاعونی بمصر حادث شده و ده سال آن وبای سخت در آن بلاد مقیم بود و چون
ابن بطلان از شرح وقایع اتفاقیه خاطر پرداخت در مقام استدلال و تایید اقوال خویش چنین گوید که بطلیموس
بر سبیل انذار فرموده است وای وای از زمانیکه کوکب ذو ذوابه حادث شده و در برج جوزا طالع گردد و زحل
در برج سرطان باشد در آنزمان بعراق و موصل و جزیره خرابی روی دهد و دیار بکر در میه و صفر اختلال یابد و در فارس
و کرمان فتنه و اضطراب پدید شود در بلاد مغرب و یمن و شام اغتشاش حادث گردد احوال پادشاهان روی بدین
تغییر پذیرد جنگهای بسیار اتفاق افتد و قحطی عظیم ظاهر شود و وبای شدید عارض گردد و هم فرموده است
که چون زحل و مریخ در برج سرطان مقارنه جویند زلزله عظیم واقع میشود و ابن بطلان گوید در بیست سال و آند
چندین کس از علمای فخام بمرض طاعون دعوت حق را لبیک گفتند چنانچه از طبقات فقها باین شرح درگذشتند
سید مرتضی شیخ ابو الحسن بصری ابو الحسن القدوری اقضی القضاة ماوردی ابو الطیب الطبری علی جماعتهم
رضوان الله و از اصحاب علوم قدما این اشخاص جان سپردند
ابو علی مصری ابو علی بن الهیثم ابو سعید الیمامی ابو علی بن سمح صاعد الطبیب ابو الفرج عبد الله بن الطیب
و از متقدمین علوم ادبیه و مترسلان و منشیان و شعرا باین تفصیل وفات یافتند
علی بن عیسی ربعی ابو الفتح نیشابوری مهیار شاعر ابو علی موصلی رئیس ابو الحسن صابی ابو العلاء معری
و از فوت ایشان چراغهای علوم خاموش گشت و عقول خردمندان در ظلمت ماند ابن بطلان را اشعار لطیفه
و نوادر ظریفه است جمله از آنها در رساله دعوة الاطبا مندرج است و در رسایل دیگرش نیز فی الجمله ذکر شده است
در ایام زندگانی زنی در حباله نکاح خود نیاورد و چون شجری بی ثمر مانده مرگ خویش را بیاد آورده باین دو شعر

وله

حالت خود را تشریح کرده است

فلا احد اذا مت یبکی لمیتتی ... سوی مجلسی فی الطب والکتب باکیا

یعنی هیچکس بر مردن من نخواهد گریست مگر مجلس طبی و کتابخانه و تصنیفات من و در سال چهارصد و شصت و یک
وفات یافت بعضی از رهبانان از ابو الخیر نقل کرده اند معبد ابن بطلان که مدفن وی گردیده است سابقاً کنیسه بوده
چون آن محل را از وضع اصلی و حالت اولیه تغییر داده اند هر وقت در آنجا چراغی آورند بی سبب خاموش میگردد
مؤلفات وی بسیار است جمله از آنها ذکر میشود کتاب کناش الادیره والرهبان کتاب تقویم الصحه مقاله
در خوردن دوای مسهل مقاله در کیفیت هضم و خروج فضلات آن مقاله در بقای ادویه مسهله در بدن و ترکیب آن
کتاب دعوة الاطبا که باسم نصیر الدوله تالیف کرده وقعة الاطبا مقاله در معالجه سنگ مثانه کتاب مدخل مقاله
در اعتراض علی بن رضوان در فرخ و فروج و هم او را مقاله ایست در آنجا بیان کند که از چه رو حذاق اطبا
در امراض بارده تدبیر مبرد بکار میبرند با آنکه ازاله امراض بضد است چنانکه مسطورات جمهور اطبا قبل از اسلام و بعد
از این مطلب مشحون است پوشیده نماند که اوقات بحرانرا که جمهور اطبا در کتب خود ضبط نموده اند چون از نظم و ترتیب معین
که از آن نظم و ترتیب در حمیات خارج نشود چون هفتم و چهاردهم و بیست و یکم اگر بحران در حمیات لازمه در همین ایام
واقع شود آنرا بحران صحیح جید خوانند و اگر بر خلاف این نظم و ترتیب مسطور آید آنرا بحران ناقص ردی دانسته
و حمیات هرگاه در بلدی یا مملکتی عام شد علامت ردائت آن است اعم از دائره یا لازم و جمهور اطبا تجربت نموده اند
که در چنین ایام نظم و ترتیب بحران برهم خورد گاه از اوقات طبیعت از کمی قوت بدفع مرض نتواند قادر گردد و از اوقات
مخصوصه بحران بگذرد و بمقام ذبول رسد یا از اشتداد حمی قبل از وقت معین بحران واقع شده و منتقل بامراض مهلکه ردیه گردد
و حمیات دایره نیز از این قبیل است هرگاه بر خلاف نظم و ترتیب آید علامت ردائت آن است این بود حاصل یعنی
برهم خوردن نظم و ترتیب حمیات و بحارین و از این قبیل است اختلاف حکم طبیب در علامات و تقدمة المعرفة در بیماریکه
که حمیات ردیه مرکبه عموم پیدا کند از علامات و تقدمة المعرفة بر خلاف آنچه مقصود است حاصل گردد و ابن بطلان
چنانکه مرقوم افتاد در فنون نظم و نثر سرامد اهالی عصر بوده و از سفرنامه هلال بن محسن کرده در ضمن ترجمت
اشارت رفت در اینمقام ترجمت آنرا بنگاریم و چون خالی از فائدتی هم بنظر نیاید تمامی آنرا مسطور میداریم وهی هذه
چون از بغداد بعزم مصر برآمدم ملاقات مشایخ و خاصان هر بلد را در جستجو شدم که مطلع گردم بر عجایب اخبار و غرایب
آثار که در نزد ایشان باشد پس فرا گرفتم از هر یک چیزهای عجیب و قصه های غریب و اشعار نغز دلفریب و چون مجال
اقامت در هر بلدی تنگ بود بقلیلی از استفادت و مستفاضت صحبتهای اهل دانش و فضل اکتفا نمودم و گذارم
بر شهر انبار افتاد و بمسافت ده مرحله از آنجا برحبه رسیدم بلده دیدم در نهایت خوشی هوا و انواع میوه متجاوز از صده
این بلده نسبت بانبار و حلب و تکریت و موصل و جزیره در وسط واقع شده و از آنجا تا قصر رصافه چهار روزه مسافت است
و از رصافه تا حلب بچهار مرحله رفتیم و حلب را دیوار باره با سنگ بنا شده و شش دروازه دارد و در یکجانب سور قلعه ایست

و بر فراز آن مسجدی و دو کنیسه و در یکی از آنها مذبحی است که خلیل الرحمن در آن موضع قربان میکرده و در پائین قلعه غاریست
که گوسفندان خود را در آنجا میدوشیده و بعد از دوشیدن بشیر آنها مردم را ضیافت مینمود بنا بر آن عادت مردم
از یکدیگر سؤال میکردند حلب ام لا دوشیده است یا نه از اینجهة آن موضع موسوم بحلب گردیده و در آن بلد جامعی است
بزرگ و فقهای آن شهر اکثر بمذهب امامیه فتوی میدهند و بیمارستانی کوچک در آنجاست و شرب اهالی آن بلد از برکهائیست
که آب آنها از نهر موسوم بقویق پر گردد و آب آن نهر در زمستان زیاد و در تابستان کم است میوه و سرد سیر و غیره
در آنجا کم است از خارج و بعضی از بلاد روم بدانجا می آرند و در شهر و اطراف حلب جای غیر معمور نیست پس از آنجا بقصد
انطاکیه بیرون رفتیم مسافت میان این دو شهر یکشبانه روز است پس از رسیدن بدان شهر شب را فرود آمدیم
در منزل موسوم به عم چشمه آبی در آنجا بود بحدی صاف و گوارا که بتحریر در نمی آید و آسیای زیاد از آن آب در گردش بود
و خوراک اهل آن قریه گوشت خوک بود و زنهای زانیه و فسق و فجور و خمور و اسباب مناهی و ملاهی در آنجا باندازه
که وصف نتوان کرد و در آن قریه چهار کنیسه بود و جامعی نیز داشت که اهالی مسلمین در آن قریه ساکن بودند در آنجا
نماز میگزاردند و ما بین حلب و انطاکیه زمینی نیافتم که مزروع نباشد از گندم و جو در هر مکان درخت انگور و زیتون
بحدی بود که از تعریف و توصیف خارج بود و همچنین باغهای پر گل و شکوفه و آبهای گوارا از هر سوی روان و انطاکیه
شهریست بزرگ با سور و دور آن مشتمل بر سیصد و شصت برج است که همواره چهار هزار مرد بحراست آنجا مامور است
و از قسطنطنیه فرستاده میشوند و تا یکسال حراست آن شهر در عهده آنهاست چون سال باخر رسد بهمان عدد
جماعت دیگر می آیند و جماعت سابق میروند شکل بلد چون دایره ایست که از هر دو جانب بکوه پیوسته و باره از هر سوی
بکوه مذکور بالا رفته و در قله آن کوه بهم پیوسته و آن کوه در مشرق آن بلد واقع است چنانچه تا دو ساعت از روز نگذرد
شعاع آفتاب بر اهل بلد نمی تابد و قلعه را سوای آنچه بکوه بالا رفته مشتمل بر پنج دروازه است و قلعه قیقان ملک در
وسط شهر است که خانه اش نیز در آن مکان واقعست و قلعه مذکور را طول صد ذرع و عرض آن هشتاد ذرع است
و بر فراز آن قلعه کنیسه ایست که ستونهای زیاد در آن قرار داده و گرداگرد هیکل رواقهاست بعضی از آن مجلس قضاة
بجهة رفع مشاجرات و خصومات و بعضی از آن مدرس معلمین نحو و لغت است و بر یکی از درهای آن کنیسه فنجان ساعت
که تمام اوقات در کار است و دوازده ساعت را مینماید و از شیب باره تا بالای آن پنج طبقه است و در طبقه پنجم نیز
حمامها و بوستانهاست و در آن شهر گلزارهای بسیار و آبهای جاری است و کنایس چندان است که از
بسیاری بشمار در نیاید همه آنها منقش و مذهب و مزجج بزجاجهای الوان و در آن شهر بیمارستانیست که بطریق
نفس خود در آنجا رغبت مرضی را می کنند و در آن شهر حمامات است که در هیچ مملکت بخوبی و پاکیزگی آنها نمیباشد
زیرا که آب همگی آب باران و هیمه که آنها را بدان گرم کنند از درخت آس میباشد و در بیرون آنجا نهریست معروف
بمقلوب از جنوب بشمال جاریست مانند نهر جیحون و هم در بیرون آن دیریست موسوم بدیر سمعان بمقدار نصف
سرای خلیفه هر که آنجا وارد شود البته وی را ضیافت کنند میگویند مداخل آنجا در سال چهار صد هزار دینار است

وازانجا

وازانجا بکوه راهیست که مردم بکام بالا میروند و در آن کوه دیرها و صومعه و بستانهاست و آبهای جاری و زهاد و اصحاب
سیاحت و تقوی در آنجا منزل دارند در سحرها اصوات ناقوس و صدای نمازگذاران بقدری تغییر حالت میدهد که بتصویر
نمیتوان درآورد و در انطاکیه ادراک خدمت شیخی را دریافتم معروف بابی نصر بن العطار قاضی القضاة آنجا بود و در هر علمی
دست داشت بسیار ملیح سخن و خوش تقریر بود پس از انطاکیه بلاذقیه رفتیم در آن شهر از علوم حکمای یونانیین
مدرس هست و میدان وسیعی دارد برای اسب تاختن و بازی کردن و در آنجا مسجدیست که در قدیم الایام
بیت الاصنام بوده بعد کنیسه گردیده و در اوایل اسلام آنجا را مسجد کردند و مشرف است بر دریا و قاضی که در آنجا
بجهة مشاجرات مسلمین از جانب ملک روم منصوبست و هر وقت بجهة نماز جماعت در آن مسجد اذان میگویند
گروه نصاری ناقوس میزنند و از امور عجیبه این بلد آن است که محتسبی دارد و فاحشگان شهر و کسانی که راغب
آنها باشند در یکجای جمع میکنند و قیمت یک شب فاحشگان را اضافه میکند بمبلغی معین و فساق و کسانیکه
از غربا راغب آنها باشند بر آن قیمت می افزایند تا بهر که قرار گرفت او میبرد و اگر نوشته از محتسب
در دست نداشته باشد در هنگام عبور از محلات او را میگیرند و جنایت براو وارد می آرند و در این بلد
از گوشه نشینان و زهاد و فضلا آنقدر هستند که وقت وفا نمی کند بذکر احوال همه و بذکر سخنانی که از صفای عقول
و اذهان ایشان صادر میشود تا اینجا بود ترجمه نامه ابن بطلان بهلال بن محسن و چون در ضمن ترجمت
از مناظرات ابن بطلان و ابن رضوان سخنی رفت از آرزوی این رساله شریفه را که از نتایج طبع ابن بطلانست
در رشته بیان و اختصار تمام آنرا مینگاریم تا مطالعه کنندگان را فایده فی الجمله از آن حاصل گردد

بسم الله الرحمن الرحیم

خداوندان یک صناعت چون مردم یک عشیره و فروع یک شجره باشند بس شایسته است که هر یک درباره ابنای
صنف خویش همان رفتار جوید که در باب صله ارحام مقرر شده است منجمله آنکه در حق یکدیگر از جاده اعتساف
کناره جسته از راه انصاف در آیند از آن شیخ گرامی بسی سخنهای ناهنجار و پیغامهای زشت بمارسیده است
هر زمان آن تندخوئی که ترا عادت شده بخاطر میگذرانم نزدیک است باور کنم و هر وقت آن دانش را
که خدایت موهبت فرموده تصور کنم کذب آنها را تصدیق میکنم به تقدیر از آن سخنان غم فزا و پیغامهای جانگزا
اغماض را لازم میدانم و در کیش مودت واجب و حتم میشمارم چه زمانی میگذرد که شیخ از آن عقیدت
ناصواب میگذرد و بر خلاف ماضی بوفاق و الفت رغبت میکند زیرا که همه میدانند و هم آن شیخ گرامی گواه است
که من در هر جا بپاس آشنائی در هیچ مسئله چه آسان و چه دشوار بروی مجالی تنگ نکرده ام با آنکه در اکثر
مسائل راه خطا پیموده بجوابهای درست طریقه صواب را بدو باز نموده و محض دوستی بدشمنانش آگاهی
نداده ام با این احوال در مدح خود و قدح من زبان دراز کرده میگوید فلانی هزار مسئله از من بپرسد
و من یک مسئله از او میپرسم تا رتبه هر یک معلوم شود اگر خواهم مقدار علم ترا به همه کس واضح کنم میتوانم

ولی چه فایده که مصداق «قومی هم قتلوا امیم اخی * فاذا رمیت یصیبنی سهمی» چون تو را تیری پرتاب کنم خود را
نشانه کرده باشم خدا گواه است که من ترا با همه اطبا مانند اعضای خود میدانم چون بتو گزندی رسد بدان ماند که عضو
من آسیبی یافته است هیچوقت بآزار بیان و جراحات لسان رغبت نداشته ام ولی حالا جائی پیش آمده که نمیتوانم خود داری کنم
لاجرم اظهار میدارم آن شیخ گرامی را بخدای آسمان و زمین سوگند میدهم که هنرهای مرا کتمان نکند و آنچه در حق من
از اعیان فلاسفه اسلام شنیده است پنهان خاطر ننماید همانا براین دعوی همگی تصدیق دارند که چون من کمیت عنان طلب
در میدان مطالب رها کنم و با استدلال و برهان آستین برزنم مطلوب را با رخساری درخشنده بچنگ آرم از آن شیخ گرامی
خواهشمندم که چون آن مطالب حکمیه بشنید مرا از سخنان سفیهانه معاف دارد زیرا اگر پاسخ گوینده را اثری ندهد و شنونده را
اثری نبخشد و اگر خواهی بجواب لب گشائی همان بهتر که مقصود مرا در خاطر جای داده از نفس سؤال با دلی پاکیزه
و حقیقت جو جواب بگوئی تا حق از باطل و صواب از خطا شناخته شود ثامسطیوس فرموده که دلها هیاکل و عبادتخانه
یزدان باشند سزاوار آن است که خانه عبادت پروردگار پاک و منزه باشد فیثاغورث گفته مردم عوام چنان
پندارند که خداوند در هیاکل و عبادتخانها حاضر است از آن روی چون به آنجا شوند شرط ادب بجای آرند و سیرت نیکو
پیش گیرند اما دانشمندان که خدا را در همه جا حاضر و ناظر دانند بایستی همه وقت همه جا را عبادتخانه و هیاکل دانسته
بجز طریقه قدس و پاکی نگیرند امید از مراحم الطاف الهیه آنکه از تو عصبیت برود بدانچه خواهشمند شده ام مبادرت و مارا
بحقیقت و صواب راه نما شود ما را با شیخ گرامی از هر مقوله چند مقاله خواهد بود مقاله اولی آنکه تو خود علوم را از تتبع کتب
فرا گرفته و هر دانا میداند هر آنکس علوم را از مطالعه و تفکر حاصل کند علومش با شکلات و شکوکی آمیخته باشد که حل آنها
نتواند چه تقصیری که در تحصیل ها کرده مایه آن شکوک شده است و هر آنچه کرم از خویش بیارد خود بر چاره وی قدرت ندارد
هر کس در حضرت استاد استفاده کند مانند کسی است که در خانه از باب داخل شود اگر وی را سانحه دست دهد تواند
آن بلیه را از خویش بگرداند و آنان که علوم را از مطالعه کتب فرا گیرند چون کسانی باشند که از بام بخانه فرود آیند اگر حادثه
روی آورد نتوانند خود را نگهبان شده از آن ابتلاها نجات دهند باجمله علم شبهت آمیز فاسد بود و چون فسادی
در علم پدید آید هر لحظه شک قوت گیرد و چون شک افزون شود علم فاسد و تباه گردد پس ازدیاد شک و فساد علم هر یک
سبب آن دیگر شوند چنانچه سودا باعث رداءت فکر گردد و رداءت فکر مایه احتراق اخلاط و موجب تولد سودا و باعث
وفور آن خلط شود پس هر یک مانند دو رهی علت آن دیگر باشند پس هر کس آنچه از کتب استنباط نموده بایستی بر استاد
فن عرضه کند تا صواب را از خطا بازشناسد و اگر عرضه ندارد چنان پندارد که حق همان است که وی یافته است مثلاً
هرگاه کسی بگزند سگ دیوانه گرفتار شده باشد از آب حذر کند و مرگ خود را در نوشیدن و دیدن آب داند با آنکه
رشته حیات او بشرب آب پیوسته است پس هر قدر از آب دور شود بهلاکت نزدیک گردد و بر این قیاس هر کس
باطل محض را عین حق پنداشته از مرض جهل خود بیخبر است و از تقصیر نفس خویش آگاه نیست لاجرم در علاج مرض
جهل نکوشد و ابدالدهر در آن درد بدرمان نماند و هر وقت علاج رفع شکوک و حل مشکلات او را اراده کننده

بوجود

بر مقصود خود ظفر نیابند و اگر آن شیخ گرامی از در انصاف در آید و نیک بنگرد داند که همه فسادها بواسطه خودپسندی و خودخواهی
ناشی گردد یا بجهة راحت جوئی و تن آسانی پدید آید باجمله چون از مطالعه کتب علوم فاسده و معانی شبهه آمیز در خاطر جای [illegible]
خاطر از آنها نقش پذیرد و آن مطالب در آنجا تمکن گیرد و بمنزله امور غریزیه شده با طبیعت انس و الفت بهم رساند و از قبیل
چیزهای معتاده شود و ترک عادت البته سخت و دشوار است پس آن علوم فاسده معتاده و آن وساوس نفسانیه که
آنها را علوم نامیده با تمکن و استقرار در خاطر بماند و اندک اندک کار بجائی میرسد که آن فساد در تراکیب زکیه [illegible] چنانچه هوا
با عفونات آمیخته شود و فسادی در جوهر آن پدید آید و از آن فساد وبا حادث شود و از وبا نفوس هلاک شوند ازین و
ارسطاطالیس فرموده که انسان جاهل میت است و متجاهل علیل است که دوای جهل است و عالم زنده و پاینده است
مقاله دوم آنکه فضلا را عادت بر این جاری شده که چون در کلمات بزرگان و متقدمین امری غریب یا تباین و تناقض بینند
دریابند بر قصور فهم و فتور طلب خود حمل کرده در رد و ابطال آن مطالب عجلت نورزند چنانکه ارسطو را از سخنان قدما
فلاسفه بنظر رسید که قوس قزح چنانچه از شمس بهم رسد از قمر نیز حادث گردد و عمر گرانمایه را در تحصیل آن مطلوب صرف کرده
وی را مشاهده دست نداد با آن احوال اصلا برد متقدمین برنخواست و دقیقه از طلب ننشست و چون جوینده در عاقبت
یابنده باشد پس دو نوبت آن قوس قزح را بدید ملک زاده دانشمند و وزیر علوم در بعضی از مجموعات خود آورده است
در سنه هزار و دویست و شصت و نه که قریه آمانیه مضرب خیام گردون احتشام همایونی بود و بجهة تحرز [illegible] عاطفت ظل اللهی
خلد الله ملکه پناهیده در آنجا متوقف بودیم در شب مهتابی که هوا اندک نداوت و ترشحی بود نیمه شب بحاجتی از خیمه بیرون شدم
در هنگامیکه قمر نزدیک مغرب بود ناگاه در سمت مشرق قوس قزحی دیدم و از مشاهده آن که اصلا بسمع نرسیده بود
زیاده حیرت کردم امیرزاده محسن میرزا و ملا علی محمد اصفهانی و حکیم قاآنی و شمس الشعراء سروش رحمة الله علیهم و جناب نصیر الدوله
میرزا عبدالوهاب خان وزیر تجارت با من بودند همه را بیدار کردم ایشان نیز مشاهده کردند و بسیار تعجب نمودند و از آن [illegible]
برای هر یک از ارباب کمال نقل کردم ظاهراً تصدیق و باطناً انکار داشتند و وقتی بمطالعه کتاب تاریخ الحکما [illegible] دیدم
همان مطلب که مطلوب بود دیده شد زیاده از حد مستظهر شدم و از آن پس در اثبات مدعا و صحت مشهود خود بدان
قول استشهاد میکردم و چون خاطر مرا کشف آن مسئله تعلقی بود در سیر کتب فزیک روشن گشت که حکمای فرنگستان
کره بعد اخری قوس قزح قمری را با دقت تمام مشاهده کرده چنانچه صاحب فزیک کانو گوید قمر را نیز مانند شمس قوس
قزحی است ولی الوان قمری بسیار ضعیف است و صاحب کتاب فزیک راکن که چهار مجلد است گفته روشنائی شمسی
زیاده از قمریست و الوان قمری از یکدیگر امتیاز تمام ندارند صاحب علم طبیعی و کتب اری و گران پیره گوید گاهی
قوس قزح مهتابی نیز بهم رسد چنانچه در ماه سپتامبر در سنه هزار و هفتصد و هفتاد و [illegible] در شهر شوطر که از بلاد مملکت
فرانسه است ملاحظه شد چون ذکر این واقعه برای تنبه و انبعاث خاطر خالی از فایده نبود بسبیل استطراد آورده ایم
فائده آنانکه در معجم البلدان [illegible] ضبط کرده اند قوس و قزح را بفارسی کوکم کلکم شیراره گویند انتهی سخنان ابن بطلان
که در طعن علی بن رضوان آورده است آنکه جالینوس برای ادراک سکون بعد از انقباض روزگارها

دروی

در حرکت نفس بپایان برد تا آنکه سکونرا ادراک کرد ابو الخیر بن سوار و ابو علی بن زرعه در حیرت مقاله یحیی بن علی که در
بیابان تجربیات مبطله قیاس نوشته بود عمرها بسر بردند و آخر الامر با فقدان حیرت بمردند شیخ ما ابو الفرج عبد الله بن طیب
در شرح کتاب ما بعد الطبیعه فکرها کرده بحدیکه قریب بهلاکت شد و حال آنکه علومیکه ایشانرا بالفعل حاصل بود بسی
زیاده از آن علومی بود که مردم را بالقوه حاصل است یعنی اگر در پی تحصیل باشیم شاید بتوانیم بدان علوم فیض یاب
شویم پس اگر امثال ما مردم در مطالب امثال ایشان زبان طعن دراز کنیم بنفس ناطقه خود زیان رسانیده باشیم و ما هو
الواقع فی نفس الامر را با بجنبند و حقیقه امر و حق مسئله با ما استهزا کنند پس نباید بسخنان ایشان که در ظاهر تناقض
دارند قدحی بیاورند یا سخنی از روی طعن و دق بگویند تا مقصود ایشان کالشمس فی رابعة النهار واضح شود و هر گاه
بر توفیق کلمات و صلاح آن توانا باشند شاید از پی صلاح بروند مثلاً ارسطو فرماید منشأ اعصاب و عروق و شرایین
قلب است و جالینوس فرماید منشأ شرایین قلب است و منشأ اعصاب دماغ است و منشأ عروق کبد است و هر یک
از آن سه را پس بتدبیر کار خوادم خود پردازند مثلاً دماغ حس و حرکت را برای اعصاب تهیه کند و بر این قیاس
پس چون بظاهر نظر کنند در آن دو قول که آن دو حکیم فرموده‌اند تناقض پدید شود ولی هرگز تناقض و تباین نباشد
چه ارسطو اصل طبایع قوی را قصد کرده است و هم دانند که روح حیوانی در قلب تولد یابد و از آنجا بدماغ و کبد رفته
روح نفسانی و طبیعی بهم رسد و هر یک از آن سه روح مرکب از قوای حیوانیه و نفسانیه و طبیعیه شوند نظر جالینوس
در افعال محسوسه است که از هر عضو ظاهر میشود پس بدیهی است که حس و حرکت از دماغ باعصاب میرسد و از اعصاب
باعضا درآید و چون جهات نظر آن دو دانشمند بزرگ مختلف است لاجرم تناقض متصور نشود و چون
بینی ارسطو گوید کواکب را طبیعتی خاصه است چه کون و فساد نپذیرند و هم گوید طبیعت قمر از اسطقسات
اربعه است پس روا نباشد که آن دو قول را متناقضین بشماریم [illegible] و چون نظر کنی که در بقای
عقل هیولانی سخن گوید و آن سخنانرا با آنچه در ما بعد الطبیعه گفته است تباین و تناقض باشد شایسته نیست بر رد
قول او برخیزیم زیرا که میتوانیم بگوئیم در هر جا منظوری جداگانه داشته است چه شروط تناقض را او بما تعلیم نموده
چگونه تواند که وی تناقض را نشناسد و خود نشناسد و چون بینی که ارسطو فرماید ریح حار یابس است و در جای
دیگر گوید حار و بارد است واجبست کلام او را بر حسب ریاح حمل کنیم اگرچه ماده همه فی حد نفسه حار و یابس باشد
و آن مسئله را از آن روی بر آن شیخ گرامی ایراد کرده‌ایم زیرا که بما رسیده بود که در آن خصوص وی را شبهه
عارض گردیده بود خواستم آن شبهه را زایل کنم و چون بینی که ارسطو در باب نتیجه قانونی بدست داده میگوید که
میدانی که نتیجه در کمیت تابع صغری و در کیفیت تابع کبری است از آن پس بینی که خودش در قیاس مؤلف از کبری
ضروریه و صغری ممکنه میگوید نتیجه ممکنه است ما را نرسد گمان بد کنیم و گوئیم تفصیل قانونیکه ما را تعلیم داشته
خود مرتکب شده است چه در این قیاس نتیجه را بحسب کیف نه بحسب کم تابع صغری گردانیده‌اند از آن شیخ
گرامی خیلی حیرت دارم که در حق مردمان بزرگ مانند حنین بن اسحق که تمام علم جویان از مانده فضل و کمالات او

زندگانی میکند خود را بخیالهای بد آلوده کند تا بانکار محسوسات و خرق اجماع راضی شود و آنچه از آن صافیه
بدلایل و براهین قطعیه تصدیق کرده‌اند تکذیب کند و با اعیان و ارکان علما ستیزه نماید و قدح کند همان بقراط
که امام و صاحب صنعت است فرموده و هم اطبا را وصیت کرده که علمای فن را گرامی دارید و سخنان ناهنجار
در حق ایشان نگوئید و آن شیخ گرامی نیز کفران نعمت نکند و انکار مکرمت نجوید و از حنین بن اسحق بشکوید چه
اگر وی نبود سخنی از طب آشکار نمیشد پس بزرگان بمنزله پدران روحانی باشند هرگز بعقوق آبا راضی نشوند
چه با خداداد کان ستیزه کردن توفیق از خویش بردن است افلاطون گوید با دولتی که در اقبال است دشمنی مجوئید
چه اقبال ایشان شما را در ادبار اندازد و آن شیخ گرامی چون نیکو نظر کند بنصیحت و خیراندیشی من آگاه شود و این
سخنان بر دگران نباشد زیرا که چون فایده و اعلوم شود تلخی آن گوارا گردد عربان گویند من یبکیک لا من یضحکک
و نیز گویند اخوک من نصحک در بیشتر اوقات مردم از سخنان دشمنان نفعها برده‌اند اینک از کردار خویش
بازگردد و با ائمه صناعت گمان بد مبر و از گناهان خویش مغفرت جوی و اطبای نوآموز را که در نفوس ایشان
مثالب و مطاعن قدما ودیعت شده بضلالت و گمراهی میفکن زیرا که از خواندن کتب صناعت متنفر شوند
و بدین علم در پی عمل افتاده مرضای ایشان هلاک شوند چنانچه وقتی با یکنفر از شاگردان آن شیخ گرامی حضرت
جلال الدوله بن عضد الدوله آفنا خسرو حاضر بودیم ایلچی شاه بنوبه مبتلا بود که چهار روز ایام فتره داشت و روز پنجم برد اطراف دست داده
نوبه عارض میشد و بعرق و مداومت مفارقت میجست طبیب حاضر او را مسهلی خورانیده بر عادت اطبای مصر که
فصد را بعد از مسهل معمول میدارند بقصد فصد نشسته بود بوی گفتم حمی امیر از کدام صنف حمیات است گفت
ماده حمی امیر دم صفرا بوده که دوره اش چهار روز است امیر را مسهلی خورانیده ام خون را تحلیل برده صفرا بر جا
مانده است اینک بر آن سرم که فصدی کرده که صفرا را نیز تحلیل دهم اکنون ندانم بکدام هنر او عبرت برم
و از کدام حدس صائبش حیرت گیرم چه بسیار شبیه است این طرفه بحکایتیکه شیخ ابو نصر عطار انطاکیه برای من قصه کرد
که طبیبی رومی با مریضی که غب خالص داشت مقرر داشتند وی را از آن نوبه یکروز نه یکروز علاج کند فلان قدر
بستاند از معالجات اراده مرض غلظت پذیرفته غب خالص بشطر الغب انتقال یافت آن طبیب بمطالبه وجه مقرر
هر روزه آن مریض را آزار میداد آن بیچاره هر روز از مقاسات مرض در آزار و از مطالبه طبیب در اذیت بود
پرستاران و دانشمندان هر قدر باو ملامت میکرد سودی نمیداد میگفت نصف فلان قدر را بایستی بمن بدهند چه
از حسن معالجه خویش غب او را بشطر الغب آورده‌ام زیرا شطر الغب در معنی نصف الغب است پس بایستی نصف
اجرت را بمن بدهند بالجمله دانشمندان چون تناقض در یابند نباید باعتراض و رد آن بشتابند چنانکه مفسرین در چنین
مواضع از جانب مصنف بدینگونه اعتذار جویند که در این کلمه معنی حقیقی اراده نکرده یا بمذهب دیگران سخن رانده
یا بمذاق معاصرین کلامی آورده یا ناسخ غلطی نوشته یا ناقل سهوی در افتاده یا در لغت اولی صواب بوده و در
ترجمه خطا شده است چنانکه در زبان یونانیین پاره اسامی نه مذکر بوده‌اند و نه مؤنث پس در توابع آنها

رعایت متابعت را بر خود لازم نمیدانستند یا آنکه متن توضیحی در نامش نوشته کاتب جزو متن نموده است و بهجز
اگر کلامی را به بیند بر تاکید و مبالغه حمل کند چنانچه ابقراط افار طه فرموده شراح گویند کلمه طه را محض مبالغت آورد
و اگر مکرر باشد گویند بجهت تاکید ذکر کرده یا آنکه بنا باصطلاح قومی بوده چنانچه کل اورام حاره را فلغمونی مینامند و هرگاه
در دو موضع که در علامت ممتاز باشند در آن دو مرض یکسان اسم برخورند نباید زبان طعن دراز کنند چه اصطلاح
قوم را متابعت کرده اند و اگر مثالی با ممثل مطابق نیابند گویند مسامحه و مساهله شده است و اگر در قضیه تناقضی پیدا
باشد محمول را لفظی مشترک قرار دهند یا منع شرطی دیگر از شروط تناقض نمایند تا رفع تناقض شود و اگر مصنف
احد ضدین را بیان کرد و بمقابل نپرداخت چنانکه ارسطاطالیس کرده اعتذار جویند که چون ضد از ضد
شناخته میشود از آن روی بذکر یک ضد اکتفا کرده است و اگر مصنفی در مقام تقسیمی برآید و استیفاء جمع
اقسام نماید میگویند اقسامیکه محل حاجت بوده آورده است و اگر لفظی در غیر مدلول وضعی آن استعمال
نماید چنانکه اطبا فم معده را فؤاد مینامند و وجع که در هر یک از امعا باشد قولنج خوانند اگرچه امعا قولون نباشد
گویند قدما را میرسد بحشمت فضل و کمال خود نامی نهند چنانچه در ایساغوجی ذکر شده است و اگر در اول کتاب
کلامی آورده و هم همین کلام ایضاً گفته باشد گویند چون فاصله بسیار است از آن روی اعادت شود تا بیاد آید
و در رشته اتصال باقی ماند و اگر در آخر کتاب تکراری باشد گویند بر سبیل نتیجه و ثمر آورده است اینها برای آن است
که بدانند آنچه بخاطر ما رسیده است خاطر مصنف از آن ها غافل نبوده است و مرا از مسائل مختلفه چند سوال است
و از شیخ گرامی جواب آنها را خواهشمندم مسئله اولی سبب چیست که مردم صقالبه و حبشه با اختلاف بلاد و طباع ایشان
غبر در مزاج هر فرد هر فرد موافقت میکند و میرسد شیخ را آنکه بگوید صقالبه عنبر را بر سبیل دوا و حبشه
بر سبیل غذا استعمال مینمایند سبب در اول مصادقت و در ثانی مشابهت نالازم باید که همان وجه استعمال
در صیف و شتا توان نمود زیرا که نسبت صیف ببلاد حبشه مثل نسبت شتا است ببلاد صقالبه و ما می بینیم که جری آن
بر خلاف این است ما در صیف اغذیه بارده استعمال میکنیم و در شتا اغذیه حاره و بحکم آن جواب نبایستی
استعمال ادویه حاره در شتا نمایند زیرا که حرارت در آن وقت کامن است و در صیف اغذیه بارده بکار برند
چه برد در باطن مستولی است و اینها همه ضد قوانین صناعت است مسئله ثانیه آنکه چگونه انسان با امتلاء
مثانه از بول بخواب میرود و هم بول در آنجا محبس مانده دفع نمیشود و از چه روست چون در خواب بیند
جماع مینماید قادر بر خودداری نمیباشد و بی اختیار انزال منی شود مسئله ثالثه آنکه ارسطاطالیس فرموده مکان
نهایت مقعره جسم حاوی است که مماس نهایت محدبه جسم محوی است و این تحدید ظاهراً مستلزم یکی از سه شناعت است
چه لازم آید که خارج این عالم نیز مکان باشد و این خود بوجود اجسام لایتناهی کشاند یا آنکه حرکت فلکیه لافی مکان
واقع شود و این خود اجتماع نقیضین است و یا آنکه بگوییم العیاذ بالله ارسطاطالیس در حد مکان غلط کرده باشد
و این نسبت از مروت و ادب دور است بیان ملازمه آنکه فلک اطلس با جمیع اجزاء خارجه آن متحرک است

زیراکه

زیراکه هر جزو آن از نقطه شروع میکند و باز بهمان نقطه عود میکند اکنون جزئی از اجزاء خارجه او را فرض کنیم که متحرک است پس گوییم اگر در آن حال
در خارج فلک اطلس مکانی هست که این حرکت در آنجا واقع میشود و از قبیل حرکت زحل است در منطقه فلک ثامن پس در این صورت
لازم است که خارج عالم جسمی بوده باشد و بر و دالی غیر النهایه و اگر حرکت جزو مفروض در مکان باشد و جسمی در خارج عالم
نباشد لازم می آید که جزو خارج فلک محیط حرکت مکانی کند نه در مکان پس اجتماع نقیضین شود و یا آن است که
جزو خارج از محیط حرکت میکند باعتبار پیوستگی و اتصالیکه او راست با اجزاء داخله خود که حرکت میکنند بر محدب فلک
زیرین در اینصورت لازم می آید که متمکن مماس مکان خود نباشد یا لازم می آید که اجزاء خارجه بعین اجزاء داخله شبیه باشند بهم دوری
و بعد که میان ایشانست و هم انتقاض حد لازم می آید چه بایستی در حد مکان چنین گفته شود که آن نهایت محدبه محویست مماس
نهایت مقعره حاوی است بر عکس آنچه حکیم گفته و اگر خواهیم که حد را منتقض نکنیم لازم می آید متمکن که خود جوهر است
عین مکان باشد که خود عرض است پس ندانیم کدام شق را اختیار کنیم و خلاصی از آن شبهه نیست مگر گوییم ارسطا
طالیس در تحدید مکان بغلط رفته است مسئله رابعه از کتاب نفس و این مسئله از مسائل بزرگ و حل آن در نهایت
صعوبت است و در کتب الهیه ثابت روشن و مبرهن شده است که نفس ناطقه بفساد بدن فاسد و فانی نمیگردد
و بعد از خراب بدن ابد الدهر باقیست اکنون میگوییم نفس بعد از فساد موضوع که بدن است آیا قائم خواهد بود بذات خود
یا قائم خواهد بود بهمان موضوع که داشته است و یا قائم بود بموضعی دیگر پس بنابر اول لازم می آید که وجودی غیر از تعالی
قائم بذات شود و بنابر ثانی لازم آید که نفس هم مفارق و هم مقارن باشد در یک حال و از میت همان ظاهر شود
که در حال حیات ظاهر میگشت و بنابر ثالث یعنی آنکه قایم باشد بموضوعی دیگر خالی از آن نیست که قبل از انتقال بآن موضوع
مناسبتی میان ایشان بوده است یا هیچ مناسبتی نبوده است بر تقدیر اول لازم می آید که انتقال نفس بآن موضوع
حرکت باشد و حرکت لامحاله در مکان باشد و نفس خود جسم نیست و حرکت از صفات اجسام است و بر تقدیر ثانی
لازم می آید که بهر صورت در هر ماده که اتفاق افتد حلول تواند کرد و خود در هر هیولی وارد تواند شد هم ابن
بطلان گوید فیلسوفی نزد امینی از قضات ارمنیه جامه بودیعت نهاده و آن جامه مفقود شد فیلسوف داغی شدید
حاصل کرده مردم وی را سرزنش کردند که برای رفتن جامه چندین تألم خصوصاً از چون تو حکیمی شایسته نیست ملامت
گویا نزاکت در امثال آمده است که خطافی در سقف مجلس یکی از قضات آشیان کرده بازی بد انجا راه
یافته بچگان او را بخورد خطاف مسکین عنایی میکرد مرغان دیگر هر قدر او را تعزیت و تسلیت میدادند سودی
نداشت و فانه بخشیدی گفتی که گریه و حزن من برای آن نیست که در حمله طیور بدین مصیبت اختصاص یافته ام
بلکه گریه وانده من برای آنست که این جور بین و ظلم فاحش رهش در مجلس حکم و محل عدل وارد آمده ابن بطلان
میگوید آن شیخ گرامی در مقاله شریفه مرا اخبر بوده باید با غلاط رسائل و عیوب مسائل او تفطن جسته اشاره ام
چون معذور بودم لاجرم بعد از جستجوی بسیار رساله از وی بدست آوردم که اعلو طاحینن بن اسحق نام کرده
و مسائلیکه وی از برای فرزند خویش از مسائل جالینوس انتخاب کرده بود و بمقام رد و ابطال آورده است

از علم خدا تعجب کردم که تا چه حد در عقوبت و انتقام مهلت و مدارا دارد در رساله اغلوطات هر کس خوانده داند که شیخ را
از افادات اساتید و مطالب طبیه اصلا بهره نبوده کسی را ماند که خواسته است رنگ گل را به انقد دریابد مجمل
در آنجا بر جنین بر اینگونه اعتراض کرده است که وی گفته صفرای محی از مخالطت بلغم و مرار احمر تولد یابد بالجمله
ابرد است و جالینوس فرموده که از غلبه حرارت بر مرة الصفرا پدید آید لاجرم اسخن خواهد بود پس جنین را
با قول جالینوس تناقض است آن شیخ گرامیرا جواب گوییم اولا این اعتراض را قبل از شیخ گرامی ابن بکس
متعرض شده است ثانیا بر هر تقدیر آن ایراد اصلا وارد نباشد چه لفظ محی مشترکست گاهی بصفرائی
اطلاق شود که بنفسها نضج یافته و چنان صفرا البته حار است و گاهی بر صفرائی استعمال شود که با بلغم مخالطت کرده
و چنین صفرا البته بارد است پس تناقض و تباین نخواهند داشت چنانچه لفظ صورت نظر بهیولی معنی عرضی بخشد
و نظر بجسم مرکب از هیولی و صورت معنی جوهری دهد پس تناقض و تضاد پدید نگردد چه در تضاد اتحاد موضوع
معتبر است و چون در آن موارد اطلاق از دو وجه شده است اصلا مجال تصور مضادت نماند مثلا ابوحنیفه نکاح
صابئیه را جایز میدانند و ذبیحه ایشانرا حرام شمارد و ابویوسف و محمد هر دو در احلال سید انند اگرچه اختلاف بین
کرده اند ولی هر یک را منظوری بوده ابوحنیفه در باره صابئین حران که عبادت کواکب کنند چنین فتوی
داده است و ایشان بگروهی مانند که از عبده اوثان باشند و ابویوسف و محمد آن صابئین را گویند که در بطیحه
مسکون اند چه ایشان فرقه از نصاری باشند که نکاح و ذبیحه اهل کتاب محکوم بحلیتست و هر کسی در امثال آن
مسائل برده اعتراض مبادرت ورزیده فضل رتبت و خود داری او ظاهر خواهد بود زیاده تعجب دارم از حالت
شیخ گرامی که بر جنین ایراد کرده و از جالینوس گذشته است با آنکه سخن جالینوس در سه جا محل ایرادست اولا آنکه صفرای
مخلوط با بلغم رقیق را از چه روی مرة الصفرا گفته با آنکه تلخ نیست ثانیا آنکه صفرای محی را از اقسام غیرطبیعی شمرده و حمرا را از اصناف طبیعی دانسته
با آنکه محیه بصفرت و زردی نزدیکتر است ثالثا آنکه صفرا را بر چهار قسم تقسیم نموده و زنجاریرا اسقاط کرده است همان بهتر از آن سخن نیز
در گذریم از نقطه طبیعیه دم بن بازگنیم اقلیدس در حد نقطه فرموده است که النقطة شیء لا جزء له برین تعریف
پنج ایراد وارد دارم اولا چرا بر وجه سلب رسم آورده است و حال آنکه بایستی بر وجه ایجاب باشد تا معرف
مطابق معرف باشد و اگر چیزیرا بر وجه سلب رسمی آورند در صورتیست که معرف را با چند چیز محصور
معدودی اشتراک باشد مثل الحرکة لیست بسکون والسطح لیس بنقطة ولا خط ولا جسم دوم ثانیا بر تعریف
اقلیدس محدود از ماسوی خود متمیز نشود چه بر وحدت نیز آن تعریف صادق آید ثالثا آنکه نقاط نقطه هیولی
که عبارت لاشیء و صورت که عبارت از ما لا جزء له باشد عقد شده و در تعریف سطح بصورت اکتفا شده است
رابعا فائده از ویاد و اتصال کلمه با شیء چه خواهد بود خامسا آنکه سؤال کنیم از کیفیت نقطه مجد و مجهول جازم
تا فرقی میانه ایشان باشد و اگر مجیب ظاهر حد نیز قولی جازم خواهد بود که محمولش مرکب باشد زیرا که بهمان
روش که تو وضع یکی انسانرا پس حکم یکنی با آنکه حیوان ناطق است همچنین نقطه را وضع یکی و حکم یکنی

با آنکه چیزی نیست که او را جزء نیست از شیخ گرامی ملتمس است که این چند مسئله را از جمله مسائل محسوب داشته بجوابهای
آنها تفضل فرماید و هم ابن بطلان در آن رساله گوید شیخ را اعتقاد چنان است که خطوطی از حجر مقناطیس خارج
شده حدید را جذب مینماید بنا بر آن لازم آید که در ملاقات حدید و مقناطیس حدید افزون شود و مقناطیس
ناقص گردد و در این مقام سؤالی بخاطر میرسد چه شود که آنرا نیز شیخ از جمله هزار مسئله حساب فرماید سؤال
میکنم آیا حدید بحرکت شوقیه بجانب مقناطیس رود یا مقناطیس بقوه جاذبه آنرا جذب مینماید و بحرکت قسریه آنرا
بجانب خود میکشاند و ما بر خویش تسبیح میشماریم که واقع این گونه مسائل محسوسه را نداینم و اگر در جواب آنها رجوع
بکنیم با فادات حنین بن اسحق فرموده اعنی صاحب اغلوطات زیاده حیران و سرگردان خواهیم بود بخدای
مهربان پناه میبرم از هواهای نفسانی و وساوس شیطانی و تضییع عقول اعاذنا الله وایاکم شیخ را یافتم
که در بعضی از مقالات با طبعی برآشفته و غضبی افروخته هیچ رعایتی منظور نداشته و پاس هم صنفی از دست داده
نسبم را تصریح و نامم را باشاره آورده بعباوت و کودنی نسبت داده گوید که فلان علوم اوائل را نخوانده
و ندیده چه اگر ویرا از آنها بصیرتی بود هر آینه میدانست ابن بکس که از مشایخ اطباء است در کتابش خود میگوید
مدرسیکه در قلب نقطه ایست که از آن نقطه منبعث میشود حیات بسایر اجزاء بدن لاجرم بعرض جواب باگزیر
شده اظهار میدارم که آن شیخ گرامیرا درین سخن نیز چنانکه عادت کرده بی تأمل بگفتار دم زده و ندیده است
که ابن بکس ناقل کتب و مدرس طب است و ندانسته که او پسری بود پدری نابینا داشت که خود پدر را عصاکش بود
و زیاده و ستداری خمر و دائم مست بود چنانچه ابن الخمار در مقاله امتحان الاطبا گوید که کار طب در بغداد بدانجا رسید
که هر کس دو ماه عصاکش نابینا گردد دکانی بگشوده داخل اطبا گردد و ابن بکس همان است که از بیمارستان بیرونش
کردند بسبب آنکه عقلش بدوام سکر فاسد و چشمش از ملاحظه قاروره عاجز و دستش از جستن نبض مرتعش گشته بود
و هم او است که شکوکی که بر کلمات جنین وارد آورده بدست شیخ افتاده دیباچه بدان نوشته و بخود منسوب ساخته
و اغلوطات چنین نام نهاده است اینک رهنمائی کنم شیخ را الجلیل ابن بکس تا رتبه وی معلوم شود در مبحث عظام حکم کلی
کرده که رجال قاطبه عدد اضلاع ایشان یکی از عدد اضلاع زنان ناقص است و ندانسته بر تقدیر صحت
روایت در آدم علیه السلام فقط چنین بوده نه در سایر بشر پس ابن بکس چنان کس نیست که قول او را در وجود
نقطه طبیعیه سند دانند و بدان احتجاج جویند باین قدر منتهی ساختم سخنان او را که مایه ملالت نشود متوقع از شیخ
آنکه این سخنانرا تصفح فرماید چنانچه ذوی الالباب کنند و جواب نویسند و بیقین داند که لذت خاییدن بحث نکات
جوابهای گلوگیر نیرزد بدانکه موقف حسابی و مجمع ثواب و عقابی هست که بیماران و مریضان آنجا با فریده کار
تظلم کنند و اطبا را که با غلاطی که مایه هلاکت ایشان شده است مواخذه فرماید و آن بیماران آن شیخ گرامی
نگذرند چنانچه من گذشت کردم و آن شیخ بیقین بشناسد که ایشانرا البته ملاقات خواهد کرد و ایشان از وی راضی
نخواهند شد امید آنکه خداوند من و ترا توفیق دهد که عمل کنیم بر وفق طاعت او و تقرب جوییم بحضرت او
حسبنا الله ونعم الوکیل

ابوبکر محمد بن هاشم بن وعلة الخالدی

از دودمان عبدالقیس بن افصی بوده در قریهٔ خالدیه که خود از اعمال موصل است تولد یافت و هم در آنجا نشو
ونما داشته است بدینجهة او و برادرش را خالدیین نامند علمای ادب گویند که آن دو برادر چنانکه در طی مراحل اصلاب
و منازل ارحام از هم گسسته نبودند در مراتب کمال و مقامات فضل نیز پیوندی تمام داشتند در سیاق بدایع
الفاظ و ابکار معانی مانند فرقدین هم افق بودند همواره در نظم قصاید و مدح ملوک و ستایش وزراء موافقت
مسلوک میداشتند ثعالبی گوید ان هذان لساحران یعنی این دو پیکر یک روح زنده بودند بجادوی
شیرین زبانی خواطر اهل دل میربودند و خردمندان را بسحر حلال فریب میدادند چون در مراتب هنر ترقیات
وافی یافتند بحضور سیف الدوله بن حمدان شتافته در شمار شعرای آن آستان منظوم شدند و در خاطر
آن امیر هنر دوست رسوخ تمام نمودند و با مقربان حضرت همدوش آمدند و برحراست خزائن کتب منصوب
گشتند همانا آن دو برادر طریق تشیع و موالات ائمه طاهرین مسلوک میداشتند چنانکه سید الافاضل صدرالدین
المدنی در شرح بدیعیهٔ خود گوید که وقتی خالدیین ابوالحسن الشریف الحسینی را که محمد بن عمر الزیدی باشد بقصیدهٔ
غرا مدح کرده بودند جایزهٔ ایشان را تعویقی شده بود شریف را قبل از ادای صله عزیمت سفری پیش آمد
خالدیین از آن ارادت آگاه شده بحسن طلب تمنای خویش را در ضمن قطعهٔ درج کردند تا رسول وار از مدعای
ایشان پیغام گذارد بروی برآمد و این قطعه انشاد نمود

قل للشريف المستجار به اذا عدّ المطاحر — واين الائمة من قريش و الميامين الغرر
اقسمت بالريحان والنغم المضاعف والوتر — لئن الشريف مضى ولم يفعل بصلتنا النظر
لنشاركن بني امية في الضلالة والبطر — ونقول لم يغصب ابوبكر ولم يظلم عمر
ونرى معوية اماما من يخالفه كفر — ونقول ان يزيد ما قتل الحسين ولا امر
ونعد طلحة والزبير من الميامين الغرر — ويكون في عنق الشريف دخول عبد في سقر

حاصل معنی آنکه آن سید جلیل و آن سلیل ائمهٔ کرام را که چون ابر رحمت بارد و سحاب کرمش پناه سپرند بدین پیغام
گوش زد باید نمود که با گل و ریاحین و زیر و بم نغمات قسم یاد کرده ام اگر رخت سفر بربندد و درباره دو برده خود
نظر و توجهی مبذول ندارد در طی جادهٔ گمراهی با دودمان ضلالت بنیان بنی امیه مشارکت کنیم و در رفع مطاعن
از خلفاء راشدین همی نازش گوئیم ابوبکر حق علی بن ابیطالب را غاصب نبود و هم عمر بن الخطاب تعدیی
و ظلمی نفرمود و معاویه را امام بحق دانیم و مخالف وی را کافر شماریم و گوئیم پسر وی یزید در شهادت حسین بن علی
نه فاعل مباشر بود و نه سبب آمر و طلحة بن عبیدالله و زبیر بن العوام را از نیکان دانیم و هر وبال و گناهی
که در این عقاید و مقالات ما را لازم آید در عهدهٔ شریف شناسیم و خود و خویش را در عذاب الهی گردن دراندازیم

پس شریف را آن مضمون شگفت و آن اسلوب بدیع مطبوع آمده بخندید و عطای موعود بنقد تسلیم کرد احمد بن منیر که مجملی
از شرح احوالش باز گفتیم اسلوب قصیده و تربیه از ایشان اقتباس نموده است بالجمله ابوبکر را در وقایع
روز عاشورا و مراثی ابوالائمه سید الشهداء روحنا له الفداء اشعار جانگدازی است که این چند بیت
از آن جمله است

اذا تفكرت في مصابهم — اثقب زندا لهموم قادحه
بعضهم قربت مصارعهم — وبعضهم بعدت مطارحه
اظلم في كربلاء يومهم — ثم تجلى وهم ذبائحه
لا برح الغيث كل شارقة — تهمي غواديه او روائحه
على ثرى حله غريب — رسول الله مجروحة جوارحه
ذل حماه وقل ناصره — ونال اقصى مناه كاشحه
عفرتم بالثرى جبين فتى — جبريل بعد النبي ماسحه
يطل ما بينكم دم ابن رسول — الله وابن السفاح سافحه
مثناه عند الانام كلهم — خاذله منكم وذابحه

حاصل مراد آنکه خاندان رسالت را مصائبی وارد آمده که اگر در آنها تفکر نمائی شرارهٔ آن افکار خاطر خویش بسوزانی
جمعی از آن دودمان پاک مانند ائمهٔ بقیع و شهدای فخ نزدیک حرم رسول شهید شده اند و گروهی از روضهٔ جناب
جد دور افتاده اند و در خاک عراق و طوس مدفون گشته اند روز عاشورا بر عترت پیغمبر بخت ظلمانی گردید و چون
آن هوای تیره روشن گشت از هر طرف جوانهای بنی هاشم در خون خویش غلطیده بودند پیوسته ابر رحمت
در هر صبحگاه و چاشتگاه بدان تربتی بباره که ستارهٔ آسمان رسالت با اعضای چاک چاک در آن غروب نموده
در آن روز که قیامت صغری بود مسلمانان خوار شدند و یاوران آن حضرت بادهٔ شهادت نوشیدند
عدوی دیرینه آتش آرزوی دل بر سینهای دشمنان خدا و رسول جبین مبارکی را بخاک مالید که رسول خدا
دست مقدس بدو میکشید و بعد از پیغمبر روح الامین بال خویش بوی میسود چنان پنداشتید که خون پسر پیغمبر
خدا که زنازاده بریخت در میان شما هدر رفته است آنانکه از یاری وی نشستند مانند کسی باشند که بکشتنش
برخاستند فردای قیامت هر دو گروه را در عذاب ابدی اقامت خواهد بود برخی از علمای ادب بر خالدیین
بسرقت مضامین و انتحال معانی تهمت نهاده گویند از دفاتر مخضرمین و معاصرین بسی معانی دلپذیر
باز گرفته در قالب دیگر درآورده اند از غیر خویش دست کشیده و بالفاظ دیگر ادا کرده بخود منسوب
و از نتایج افکار خویش محسوب داشته اند محمد بن شاکر در حق ایشان چنین گوید

اذا استحسنا شيئا غصباه صاحبه حيا كان او ميتا لا عجز انيهما عن قول الشعر یعنی نه انست

کاشان نفایس شعرا موجب اضطرار غصب میکردند و خود بنظم بدایع و ابداع مضامین توانا نبودند بلکه طبع ایشانرا
بهم سرشاری اقتضا چنان بود که دست سرقت معانی و اسالیب دیگران نیز دراز کرده باشند سری رفاه را
در اثبات این مدعا سخنهای بسیار است و بر آن دو ادیب هنرمند عدیها آورده بلکه چنان دانم که ابتدای این اسناد
و انتشار این تهمت از وی شده چه اسباب معادات مابین او و خالدیین بسیار بوده است زیرا که ایشان از
مردمان یک سرزمین و چند او بدان بصناعت و هنرمندان یکعهد بوده اند آورده اند که سری از آن پیش که جهت
فضل و هنر از حدود موصل بگذراند در زمره نویسندگان بحجاب معیشت مودی جیش با استنساخ دیوان کشاجم
که در آن عهد یگانه او با بود روزگار میگذرانید و پیوسته خالدیین را باسناد سرقت هجا میگفت محض صدق
دعوی و اثبات مدعای خویش جمله از فوائد دیوان ایشان در جزو دفتر کشاجم منظوم میداشت و هم بهمین راه در
ترویج سرمایه معاش خویش و کثرت طالبان آن کتاب دخیل میشمرد و از این روی نسخهای آن دیوان را
اختلاف پدید آمد مسی بر این منوال بمزدوری روزگاری بپریشانی میگذرانید تا بحکم تقدیر نوبت فراخ
خاطر و رفاه روزگار در رسید از موصل بحلب رخت برکشود و در شمار شعرای سیف الدوله بن حمدان معدود
آمد در آن موکب با خالدیین که از همگنان بمزید تقرب ممتاز بودند همرکاب شد و این معنی نیز بر دواعی
معادات و دشمنی افزوده گشت و چون دست سپهر بساط زندگانی آن امیر هنرپرور درپیچید سری را
هوای بغداد بسر افتاد بدار الخلافه در آمد وزیر مهلبی و جمعی از بزرگان و رجال را بقصاید بلند مدحت گفت
و از آن دو حریف نیز در محافل ارباب فضل چند او بدان هنر شکایتها آغاز کرد و از داستان سرقت
حکایتها باز نمود سنجله اینکه نامه خالدیین بدین مضمون با بواسحق صابی در رسید که اینک با کمال سرعت
طریق دار الخلافه میسپاریم اگر طالع میمون مساعد شود عنقریب سعادت ملاقات حاصل آید سری از استماع این خبر
برآشفت و قصیده بصابی فرستاد که این چند بیت از آن است

قد اظلتک یا ابا اسحق — غارة اللفظ والمعانی الدقاق
کان شن الغارات فی البلد القفر — فاضحی علی سریر العراق
فاتخذ معقلا لشعرک تحمیه — من قوی الجوارح السراق
غارة لم تکن بسمر العوالی — حین تنشن ولا السیوف الرقاق
یا لها غارة یفرقن فی الحوزة — بین الحمام والاطواق

حاصل مراد آنکه ای ابا اسحق بهوش باش که یغمای عبارات و معانی ترا نزدیک شد تاکنون آن راه زنان در بیابانهای
بی آب و علف دست غارت دراز داشتند اینک قطاع الطریق بپایه سریر عراق رو آورده اند تدبیر کار را
چنان دانم که برای حراست گنجینه افکار خویش حصاری بگنی تا مگر از آن دو عیار که از کیش انصاف بیرونند
آنها را نگاهبانی توانی کرد این یغمانه از آنگونه است که بنیزه های خطی و شمشیرهای یمانی بچنگ آید بلکه چنان است

که با

کی سیف و سنان قلاده طوق از گردن فاخته باز کند و بغنیمت برباید گویند پس از آنکه آن دو برادر به بغداد در آمدند
و از محیط خواطر بمجالس وزراء و اعیان ملک بسی جواهر آبدار نثار کردند سری هم برسم سابق از توهین و تخفیف
ایشان دقیقه غفلت نداشت و از تنگی و تظلم باز نمی ایستاد و این چند شعر از قصیده ایست که در مدح ابوالبرکات
لطف الدین ناصر الدوله گفته و در اوایل آن قصیده از ممدوح خویش دادخواهی نموده

اشکو الیک حلیفی غارة شهرا — سیف الشقاق علی دیباج افکاری
ذئبین لو ظفرا بالشعر فی حرم — لمزقاه بانیاب واظفار

یعنی بسوی تو شکوه آرم از دو عیاری که خود با یغما هم قسمند و دیبای افکار مرا بشمشیر غارت از هم گسسته اند همانا
گرگی باشند که اگر آهوان شعر را در حرم بیابند بدست آرند هم در آنگاه بچنگال و دندان خود بدرانند
صدر الدین مدنی این چند شعر را که هر بیتی از آن بتشبیهی بدیع مشتمل است با بی بکر محمد مذکور
منسوب داشته

لو اشرقت لک شمس ذاک الهودج — لا رتک سالفتی غزال ادعج
ادعی النجوم کانها فی افقها — زهر الاقاحی فی ریاض بنفسج
والمشتری وسط السماء تخاله — ومناه مثل الزیبق المترجرج
مسمار تبر اصفر رکبته — فی فص خاتم فضة فیروزج
وتمایل الجوزاء یحکی فی الدجی
میلان شارب قهوة لم تمزج
وتنقبت بخفیف غیم ابیض — هی فیه بین تخفر وتبرج
کتنفس الحسناء فی المرآة اذ — کملت محاسنها ولم تتزوج

خلاصه مراد آنست که هرگاه آن هودج از دیدگان تو هر دو بنا گوش آهوی سیاه چشمی نمایان شود ستارگان آسمان که خود
بر آنها چشم دوخته ام مانند گلهای اقحوان است که در بنفشه زارها شکفته باشند و مشتری با آن تابندگی که مانند
سیماب لرزان است در وسط السماء چنان پنداری که خود مسمار طلای زردی است که در نگین فیروزه فرو شده
که حلقه انگشتریش از نقره خالص بوده و پیر جوزا در این شب تیره بحرکات مستانه بمخموری ماند که باده ناب و شراب
خالص در کشیده باشد از ابر نازک نقابی سفید بر چهره آویخته که گویا گاهی نقاب براندازد و رخ نماید و گاهی
شرم آرد و روی بپوشاند تو گوئی پریچهره بی شوی طلعت خویش در آینه بیند و با آه حسرت امید
روی آینه زنگی دهد باجمله ابوبکر چنانچه ابن شاکر حلبی در ذیل وفیات آورده در حدود سیصد و هشتاد
دنیا را وداع کرد رحمة الله علیه

ابو عثمان سعید بن هاشم خالدی

شمه از شرح حالش در ضمن عنوان ابوبکر محمد که برادر مهتر بوده باز نمودیم اکنون سایر حالاتش بشرح گذرانیم

درآن روزگار که سیف الدوله حراست کتابخانهای خود بدان دو برادر تفویض کرد از دفاتر فصحا و دواوین شعرا هرآنچه تمنا داشتند در آن کتابخانها مهیا دیدند پس ابو عثمان را آماده کی اسباب بر جمع وتالیف برانگیخت و زمانی نگذشت که مولفات چند فراهم کرد از آن جمله کتاب حماسة الشعرا است که در آن جمع تالیف اسلوب ابو تمام طائی را پیروی نموده ولی آن گنجینه را بجواهر افکار متاخرین اختصاص داده محمد بن اسحق الندیم گوید مرا حافظ ابو عثمان زیاده شگفت آید چه وقتی میگفت که من حافظ خود را بنگاهبانی هزار کتاب بگماشته ام که هر یک در شماره یکصد ورق است در انشاد سخن و انشاء اشعار اسلوبی شیرین و سبکی پسندیده داشت از سلاست عبارات وجزالت الفاظش بدین چند بیت از قصیده وهزاوی میتوان معلوم کرد غلام خود را که رشا نام داشته در این اشعار دلپذیر بیمن قدم وحسن خدمت وصباحت منظر وصف کند و گوید

ماهو عبد لکنه ولد | خولنیه مهیمن الصمد
وشد ازری بحسن خدمته | فهو یدی والاذراع والعضد
صغیر سن کبیر منفعته | تمازج الضعف فیه والجلد
فی سن بدر الدجی وصورته | فمثله یصطفی ویعتقد
وورد خدیه والشقائق والتفاح | والجلنار معتضد
ریاض حسن زواهر ابدا | فهن من ماء النعیم یطرد
وغصن بان اذا بدا واذا | شدا فقمری بانه غرد
ابنی ویهوی وکل ما ربنی | مجتمع فیه ومنفرد
ظریف مزح ملیح نادرة | جوهر حسن شرارة نقد
ومنفق مشفق اذا انا | اسرفت وبددت فهو مقتصد
مبارک الوجه مذحصلت به | حالی بحی وعیشتی رغد
مسامری ان دجی الظلام فلی | منه حدیث کانه الشهد
خازن ما فی یدی وحافظه | فلیس شیء لدی یفتقد
یصون کتبی فکلها حسن | یطوی ثیابی فکلها جدد
وابصر الناس بالطبیخ فکم | الفلاء یا والعنبر الشرد
وهو یدیر المدام اذ جلیت | عروس دن نقابها زبد
تمسح کاسی یدا ناملها | تخال من لینها تنعقد
وصیرفی القریض وزان | دینار المعان الجیاد منتقد
ویعرف الشعر مثل معرفتی | وهو علی ان یزید مجتهد

وکاتب توجد البلاغة فی | الفاظه والصواب والرشد
وواجد بی من المحبة والرأفة | اضعاف ما به اجد
اذا تبسمت فهو مبتهج | وان تنمرت فهو مرتعد
ذا بعض اوصافه وقد بقیت | له صفات لم یحوها احد

حاصل مراد آنکه نه چنان است که من این غلام را بنده خود شمارم بلکه فرزندی دانم که خدای مرا روزی کرده و بحسن خدمتش پشت مرا قوت بخشیده مرا مانند دست وساعد و بازوی بکار آید اگرچه بعمر بسی خورد سال است ولی از وجودش منافع بزرگ یابم با آنکه خود ضعیف و نورس است جلادت جوانان با پیکر ناتوان در آمیخته غلامیکه در شمار سال و فروغ رخسار مانند بدر تمام است برای انتخاب و ذخیرت شایسته است بگل عارض وشقایق عذار و گونه گلنار و سیب زنخدان گلستانی آراسته و خود بوستان جمال شده که پیوسته ریاحین آن بستان بطراوت و آب نعمت شاداب است اگر خرامیدن قامت موزونش بینی گوئی همانا آن بوستان را شاخه بان است برفتار آمده و چون بآواز دلپذیر سرود کند گوئی قمری آن گلستان است که خوش میسراید آنچه مرا آرزو و مراد دل است همه را بتنها دارد شوخ ظریفی است که اگر بسخن لب گشاید قصه های نمکین باز گوید درج حسن و ملاحت را فروزنده گوهری است که چون شراره آتش همواره درخشان است قانون معیشت را بدان خورد سالی نیکوتر از سالخوردگان شناسد اگر من در مخارج و مصارف تبذیر و اسراف کنم او خود از طریق عقل معاش و میانه روی خارج نشود الحق پیشانی میمون و قدمی مبارک دارد چه از زمانیکه خدایش بمن ارزانی داشت پیوسته با فراغت خاطر و فراخی نعمت قرین بوده ام و چون شب در آید داستانهای شیرین تر از شهد قصه کند چون روز شود اموال مرا که بجملگی سپرده اوست مراقبت نماید از آنچه از مایملک من است هیچگاه چیزی مفقود نگردد و کتابها و جامهای من کهنه نشود در طبخ طعامهای گوناگون استاد بی نظیر است اگر قلیه پزد بوی مشک دهد و اگر ثریدی ترتیب دهد بعنبر میماند اگر خواهم زنگ غمها از لوح خاطر بزداید در حال بجلبه خم دست برده نقاب از عروس می باز گیرد و با نگشتان خود که از باریکی در هم بپیچد ویرا جلوه دهد و چهره گلگونش با لب من آشنا کند طبعی چنان موزون دارد که اگر نقدینه اشعار بمحک خاطر آشنا کند مانند صیرفیان سخن خالص از مغشوش باز شناسد اینک خود مانند نقاد شعر است وهمی کوشش کند که بر من در این معرفت مزید آورد ویرا از انشاء مکاتیب قدرتی است که گوئی بلاغت را در پیکر الفاظ ایجاد کند بدان پایه که من ویرا دوست دارم او چندین برابر مرا دوستدار است در حسن ترتیب بدان مقام است که اگر من تبسم کنم او خورسندی کند و اگر بتهدیدش لب گشایم بر خویشتن بلرزد این جمله که برشمردم پاره از صفات پسندیده اوست وجز آنها اوصاف دیگر دارد

که هیچکس را یارای شمردن آنها نباشد فخرالدین چلبی این دو شعر را نیز از نتایج افکار پسندیده او دانسته است

بنفسی حبیب بان صبری لبعده ... واودعنی للاشجان ساعة ودعا
واخلنی بالهجر حتی لو اننی ... قضیت بین جفنی ادمعا ما تودعا

قبان گرامی بفدای آن دوستی باد که از دوریش بجیبانی از من دور شده و در هنگامیکه مرا وداع کرد اندوه عالمی در دلم بودیعت سپرد و از هجر خویش تنم را چنان نزاری بخشیده که اگر بجای خاشاک در چشم رمد دیده افتم بر در دشس نفرایم آورده اند که وی اشعار خود و برادرش را هم در زندگانی برادر جمع کرده دیوانی ترتیب داد که پاره از ارباب ادب در آن دیوان بعضی اشعار را بدیگران منسوب دارند چنانکه از داستان سری رفا که در شرح حال ابوبکر خالدی اشارت رفت معلوم شود ابومنصور ثعالبی گوید که سری بخالدی اصغر تهمت سرقت بیشتری نهاد لهذا در این قصیده که نزد سلامة بن فهد انشاد کرده ویرا بزیت عتاب اختصاص داده چنانکه چنانکه ابن فهد را بشکوه نظم از وی دادخواهی کند

تحیف شعری یابن فهد مصالة ... علیه فقد اعدمت منه وقد اثرا
وفی کل یوم للعبین غارة ... تروع الفاظی المحجلة الغرا
اذا عن لی معنی تضاحک لفظه ... کاضحک النوار فی الروضة الغدا
تناوله شر من الجهل معدم ... من الحلم معذ ودمتی خلع العذرا
فمهلا اباعثمان مهلا فانما ... یغار علی الاشعار من عشق الشعرا
لاطفاکما نالت النجوم باسرها ... وود تسمانالک الطارق الاذرا
فویحکما هلا بنظر فغنما
وابقیتمالی من محاسنه شطرا

خلاصه مراد انکه چنان رجیف ویل اشعار من حمله ور شدند و چپاول وغارت بردند که اینک من خود از آن ثروت تهی دستم و ایشانرا از آن ثروت حظ وافراست پیوسته آن دو شاعر بچپاول تاراجی است که الفاظ شیرین من از مشاهده ایشان هول ولرزه در آیند چون مرا فکر بدیع ومضمون تازه بخاطر رسد وبروی لفظ خود خندان شود چنانکه شکوفه در بستان نونهال بخنده آید ناگاه طبع آن حریف بی افسار که عذرش خواسته وباجهل آشنا واز علم بیگانه است آن نکته بدیع میرباید ای اباعثمان آرام گیرد در غارت آن نفایس تندمران که عشاق شعر بکایت اشعار خیزند و در این تعدی تعصب آورند آن ستارگان که از خاطر من طلوع کرده بودند خاموش گردیدند وآن جامهای زیبا که بافته بودم چرکین نموده اند وای برشما چگونه دست تاراج همه آنها گشودید کاش که پاره نیز برای خودم باقی میگذاشتید

هم ثعالبی گوید که افاضل شام وعراق در تصدیق وتکذیب مدعای سری به دو فرقه بودند گروهی بملاحظه آن تقرب که ایشانرا در حضرت ملوک واکابر بود شرط رعایت درباره ایشان معمول میداشتند وجمهوری برای کشاجم تعصب بکار بردند اشعاری راکه مورد محاکمت بود از کشاجم دانسته مسلم میداشتند ابن العصب شاعر که او را ملحی گویند با سری در آن عقیدت طریق خلاف می پیمود لهذا سری ویرا پیوسته بنیش زبان بگزید وخاطر آن شیخ فرتوت را باسناد قیادت می آزرد ودر حق وی دعوی آن مینمود که همواره اهل ریبه وشاهد بازان بخانه وییتردد دارند وبدستیاری او بکام دل میرسند چنانکه گفته

شققت فذال الخالدین عنطق ... یشق من الاعداء کل قذال
وناضلنی الملحی عنه فصحبت ... جوارحه مجروحة بنبال
فان شئت ان یعطی له بوصل غزالة ... فهفهفت الکشحین اوبغزال
فقدم له الجدی الرضیع وثنه ... بعذراء من ماء الکروم زلال

حاصل مضمون انکه فرق خالدیرا بدان تیغ زبان بشکافتم که فرق هر دشمنی از هم بشکافد پس ملحی شاعر بحمایت وی برخواست وبامن از در ستیزه جوئی در آمد بزخم زبان سزای آن پیر پرخاشجوی بدادم اگر ترا هوای حوران پری پیکر یا ساده کان ماه منظر باشد بایستی که برای آن پیر صاحب خبر در آئی وبره شیرمستی با یک صراحی شراب همراه بری تا بدان وسیلت باشاهد مراد هم آغوش گردی گویند یکی از آشنایان ابوعثمان که قامتی کوتاه وجسمی نحیف داشت بهرابه برای خود اختیار کرد که برخلاف خلقت وی بسی بلند بالا وقوی هیکل وسطبر پیکر بود ابوعثمان بر سبیل مطایبت وهزل این چند شعر نوشته بدو فرستاد

یامن اجل به الرزیة ... واعاد نعمته بلیه
حظی الزدی بک اذ غدت ... لک بنت عمار خطیئه
قل لی وکیف تنیکها ... مع ذل قامتک القمیه
انت البعوضة قلته ... وکانها جمل حفیه
نجنها قالک وقد ... بصرت باپوک کالشظیه
من لیس تشبعه الهریسة ... کیف تشبعه القلیه
فلو اطلعت علیهما ... عند ادنکابها بالبلیه
لذکرت فی تشخیصهما ... انعنقا قد خطفت جلبیه

یعنی ای کسیکه مصیبت واندوه بوی نازل شده ونعمتش بر بلا مبدل گشت از آنگاه که دختر عمار در نزد تو منزلت یافت کوئی هلاکت بنزدیک تو منزل گرفت مرا خبر ده که چون خلوت کنی بچه تدبیر با وی مباشرت نمائی ای پشه زبون چگونه از آن شتر قربان کام گیری شنیدم که در شب زفاف چون او را نظر بدان قضیب خورد خود گفت کسی را که هریسه نخجد

قیمه اش بچکار آید اگر آن دو برادر حال نزدیکی دریابی چنان انگاری که سیرغ طفلکی را منقار ربوده این دو بیت از خمریات ابو عثمان است که جامی باده را وصف آورده

هتف الصبح بالدجی فاسقیها ... قهوة تترك الحلیم سفیها
لست تدری لرقة وصفاء ... هی فی کاسها ام الکاس فیها

یعنی اکنون که صبح صادق تیرگی شب را بانگ زد مرا باده فرو سوزی بنوشان که از کمال لطافت و صفای آن نه دانی که مدام در جام است یا جام در مدام هنگامیکه آن دو برادر از بغداد مراجعت را عازم شدند برای وداع بمجلس وزیر مهلبی درآمدند پس ابو عثمان قصیده از نتایج طبع خود در ستایش وزیر انشاد کرد و در تصمیم عزیمت انصراف بدینگونه معذرت آورد

انا لنرحل والاهواء اجمعها ... لدیك مستوطنات لیس ترتحل
نهش فی خلقك الروض الغریض وفی ... نداك یغمرنا العارض الهطل
لکن کل فقیر یستفید غنی ... دعاه شوقا الی اوطانه عجل
وکل غاز اذا احلت غنیمته ... فان اشهی شیء عنده القفل

یعنی هر چند خود از این آستان بار ارتحال بر بستیم ولی دل با همه آرزوها در این محضر عالی مقیم است چه آمال و یرا از آن خلق کریم مرغزاری است پهناور که بخاطر خورسند در آن تعیش کنند و در آن دریای نعمت غوطه ور شوند اگر ما را دوامی محرومی از فیض مجاورت پیش آمد همانا از مزید عطاهائی است که در این آستان اندوخته ایم چه هر نیازمندی که در سفر خویش ثروتی بدست آورد بی درنگ بسوی وطن بازگردد و هر مرد جنگی را که غنیمتی گزاف بچنگ آید مراجعت را زیاده مشتاق شود باجمله فخر الدین حلبی در ذیل وفیات گوید که ابو عثمان خالدی در حدود سنه چهار صد وفات یافت رحمة الله علیه

ابن قریعة القاضی ابو بکر محمد بن عبد الرحمن البغدادی

در حدت ذهن و جودت فهم او را از عجایب دنیا شمارند و در بدیهه گوئی و سرعت جواب بمرتبه بود که هر آنچه از وی سئوال مینمودند بی درنگ بلفظی فصیح و سجعی ملیح جواب گفتی و از جانب ابو السائب عتبة بن عبید الله قاضی در سندیه و غیر آن از اعمال بغداد منصب قضاوت داشته ابن خلکان گوید و یرا سئوالات و جوابهای لطیفه ایست که تمامت آن را مردمان جمع و ضبط نموده و در کتابی تدوین کرده اند که آن کتاب مابین ناس مشهور است رؤسای عصر و فضلاء زمان وی همواره از روی ظرافت و مزاح مسائل ظریفه و مطالب غریبه مکتوب کرده از او پرسش مینمودند و او بداهةً مطابق سئوال هر یک جوابی نیکو و لطیف ایراد نمودی ارباب سیر و تواریخ آورده اند که ابن قریعه در حضرت ابو محمد مهلبی وزیر معز الدوله دیلمی علو مرتبت و مزید رتبت اختصاص تمام داشت یافعی گوید وزیر مهلبی جماعتی را مقرر داشته که سئوالات مضحکه

و امور هزلیه ترتیب داده از او استفسار میکردند ابن قریعه مطابق سئوالات ایشان جوابهای ظریفانه که طبع هر یک از ارباب فضل و ارباب هزل را خوش آمدی مکتوب کرده نزد ایشان انفاذ میداشت منجمله ابو العباس بن معلی کاتب بدو مکتوب نمود

ما یقول القاضی وفقه الله تعالی فی یهودی زنی بنصرانیة فولدت ولدا جسمه للبشر ووجهه للبقر وقد قبض علیهما فما یری القاضی فیهما

یعنی چه میفرمایند حضرت قاضی وفقه الله در باب مرد یهودی که با زنی نصرانیه زنا کرده و از آنها فرزندی متولد شده که رویش چون روی گاو و بدن او مانند بدن انسان است اینک ایشان را گرفته بفتوای حضرت قاضی موکول داشته اند ابن قریعه در جواب این عبارات بنگاشت

هذا من اعدل الشهود علی ملاعین الیهود بانهم اشربوا حب العجل فی صدورهم حتی خرج من ایورهم وارى ان یناط برأس الیهودی رأس العجل ویصلب علی عنق النصرانیة الساق والرجل ویسحبا علی الارض وینادی علیهما ظلمات بعضها فوق بعض

یعنی این واقعه در باب ملاعین یهود از اعدل گواهان است بر اینکه ایشان چندان مودت و دوستی گوساله در سینهای خود مخفی داشته اند که از آلات تناسل ایشان بروز و ظهور یافته مرا در این مسئله فتوی آنست که نخست باید سر گوساله را بر گردن مرد یهودی آویخته و ساق و پای آن را صلیب وار بگردن زن نصرانیه معلق نمایند آنگاه آن دو را بر زمین کشیده و مقرر دارند تا منادی در کوی و برزن آواز برداشته این کریمه بر ایشان همی قرائت کند ظلمات بعضها فوق بعض ونیز آورده اند روزی در محضر وزیر مهلبی پیری بد ترکیب که در سلک خدام وزیر منظوم بود از در مطایبت با ابن قریعه گفت ایها القاضی پی گردن که آن را عرب قفا نامند کجا است ابن قریعه بالبدیهه در جواب گفت

ما یشتمل علیه جربانك وما ذحلت فیه اخوانك وادبك فیه سلطانك وباسطك فیه غلمانك

یعنی قفا آنجا است که گریبان پیراهنت آن را فرو پوشد و برادرانت بهنگام مزاح دست در آن کوبند و بوقت تادیب و سیاست پادشاهی آن را رنجه دارند و شادمانت بگاه ملاعبت لطمه جسارت بدانجا فرود آورند ابن خلکان گوید وقتیکه صاحب بن عباد به بغداد آمد روزی ابن قریعه را در مجلس وزیر ملاقات کرد از حدت خاطر و جودت ذهن و بدیهه گوئی و کلمات ظریفانه وی در حیرت شد و او را زیاده بپسندید و در باب اتصاف ابن قریعه بفضل و دانش و قدرتش بر نوادر جدل و هزل فضلی شبیه بابی الفضل بن عمید بنگاشت مع الحکایه علمای شیعی در شرح احوال صدیقه کبری جناب فاطمه زهرا سلام الله علیها این اشعار از ابن قریعه ایراد کنند و بدین ابیات بر حسن عقیدت و صحت تشیع وی استشهاد آورند

یا من یسائل دائبا عن کل مسئلة سخیفه ... لا تکشفن مغطا فلربما کشفت جیفه

وَلَرُبَّ مَسْتُورٍ بَدَا کَالطَّبْلِ مِنْ تَحْتِ الْقَطِیفَه — إِنَّ الْجَوَابَ لَحَاضِرٌ لَکِنَّنِی أُخْفِیهِ خِیفَه
لَوْلَا اعْتِدَاءُ رَعِیَّةٍ أَلْغَی سِیَاسَتَهَا الْخَلِیفَه — وَسُیُوفُ أَعْدَاءٍ بِهَا هَامَاتُنَا أَبَداً نَقِیفَه
لَنَشَرْتُ مِنْ أَسْرَارِ آلِ مُحَمَّدٍ جُمَلاً طَرِیفَه — تُغْنِیکُمُ عَمَّا رَوَاهُ مَالِکٌ وَأَبُو حَنِیفَه
وَأَرَیْتُکُمْ أَنَّ الْحُسَیْنَ أُصِیبَ فِی یَوْمِ السَّقِیفَه — وَلِأَیِّ حَالٍ لُحِّدَتْ بِاللَّیْلِ فَاطِمَةُ الشَّرِیفَه
وَلِمَا حَمَتْ شَیْخَیْکُمُ عَنْ وَطْءِ حُجْرَتِهَا الْمُنِیفَه — أَوَّهْ لِبِنْتِ مُحَمَّدٍ مَاتَتْ بِغُصَّتِهَا أَسِیفَه

ای کسیکه با جد تمام از مسائل سخیفه پرسش کنی از رازهای نهانی پرده بردار زیرا بسا باشد آنچه را که خواهی مکشوف سازی در حقیقت آن آگاه شوی جیفه و مردار باشد بسا چیزهای مستور که خود ظاهر شوند مانند طبلی که او را در زیر پرده بنوازند همانا ترا جواب مسائل در نزد من حاضر و آماده است ولی از روی بیم و خوف آنرا مخفی داشته فاش نسازم اگر بی اعتدالی رعیت که سیاست خلیفه از ایشان برداشته فاش نسازم الا اگر بی اعتدالی رعیت که سیاست خلیفه از ایشان برداشته شده شمشیرهای اعدا که همواره شکافنده مفارق است نبودی هر آینه از طرائف و بدایع اسرار آل محمد مجموعه بر تو آشکار مینمودم که ترا از روایات مالک و ابو حنیفه بی نیاز سازد و از آن روی بر تو ظاهر و مکشوف گردد که شهادت جناب حسین بن علی علیهما السلام در روز سقیفه بنی ساعده اتفاق افتاد و ترا معلوم گردد که بچه سبب جناب فاطمه زهرا علیها السلام را در تاریکی شب مدفون نمودند و از چه روی آنجناب شیخین را از دخول در حجره رفیع خود ممنوع ساخت برای دختر پیغمبر زیاده ملول و اندوهناکم زیرا که از این جهان فانی در گذشت در حالتی که خاطر مبارکش غمگین و اندوهناک بود مع الجمله در روز شنبه هشتم شهر جمادی الآخره از سال سیصد و شصت و هفت هجری چراغ عمرش خاموش گشت و مدت عمر وی شصت و پنجسال بود و قریعه بضم قاف و فتح راء و سکون یاء و بعد از آن عین مهمله لقب جد ابن قریعه است و سندیه بکسر سین مهمله و سکون نون و کسر دال مهمله و تشدید یاء و بعد از یاء هاء ساکنه قریه ایست قرب نهر عیسی مابین بغداد و انبار و نسبت بآن قریه برخلاف قیاس سندوانی گویند تا مابین او و بلاد سند که مجاور هند است در نسبت فرق بوده باشد

ابن سماک ابو الحسین احمد بن الحسین بن احمد الواعظ

در عصر القادر بالله و القائم بامر الله عباسی از جمله وعاظ و محدثین معدود بود و از معاصرین ابو عبد الله محمد بن عبد الله بن بیضاوی شافعی است ولادتش در سال سیصد و سی اتفاق افتاده فن حدیث از جعفر خالدی و گروهی از مشایخ فرا گرفته مرویات خود را بجماعت اسناد داده و پس از تشیید مبانی و تمهید مقدمات حدیث تمامت همت خویش در تحصیل نکات وعظ و دقایق خطابت مصروف ساخته مجالس شیوخ و وعاظ را ملازم گشت تا آنکه در فن موعظت خلاصه ایام و مقبول خاص و عام گردیده روزها در جامع منصور و جامع مهدی بر منبر وعظ و از تقاضا جسته مردمان را موعظت مینمود جمعی کثیر و جمّی غفیر

از عموم ناس در مجلسش حاضر میشدند و در وعظ طریقه اهل تصوف مسلوک میداشت ابو الفرج بن جوزی در تاریخ منتظم از ابو محمد تمیمی حکایت کند که گفت با جمعی از اهل دانش و فضل در مجلسی نشسته از هر گونه سخن میراندیم تا آنکه در لفظ ابابیل سخن در میان آمد که آیا همزه آن همزه قطع یا همزه وصل است هر یک از اهل ادب و ارباب دانش که در آن مجمع حضور داشتند در آن باب کلامی گفته اند در خلال آن احوال ابن سماک در آن مجلس در آمد از مناظرت و مباحثت ما پرسش نمود صورت حال بروی مکشوف داشتیم گفت همزه ابابیل نه همزه وصل و نه همزه قطع است بلکه همزه خشم و غضب است آیا در کتب اخبار و سیر ندیده که آن طیر چگونه زندگانی اصحاب فیل را تباه و ایشانرا هلاک نمود و بعضی از اصحاب حدیث در روایات او را بکذب متهم داشته اند چنانکه از ابو الفتح محمد بن مصری حکایت شده که گفت از متهمین بکذب هیچگاه روایتی ضبط و اخذ ننمودم جز چهار تن که از جمله ایشان ابن سماک است مع الجمله در ماه ذیحجه از سال چهارصد و بیست و چهار هجری طریق سفر آخرت پیش گرفت و مدت عمر وی نود و پنج سال بود در مقبره باب حرب مدفون گردید

ابو عبید قاسم بن سلام ادیب

نامش قاسم و پدرش سلام بوزن غلام بتشدید لام استاد نواد علماء عربیت و اکابر اساتید لغت بوده تمجید کمالات و تقریظ مصنفات او در کتب اهل خبر بسیار بنظر رسیده قاضی احمد بن خلکان در صفت وی گوید

کان ابو عبید فاضلاً فی دینه و علمه ربانیاً متفنناً فی اصناف علوم الاسلام من القرآن والفقه والعربیة والاخبار حسن الروایة صحیح النقل لا اعلم احداً من الناس طعن علیه فی شیء من امر دینه

یعنی ابو عبید عالمی بود ربانی که در دین و دانش مزیت یافت و در علوم اسلامیه از معرفت قرائات و فن فقه و صناعت ادب و علم حدیث بهره مند گردید و در نقل اخبار و روایت سنن مکانت قبول گرفت و در دین و آیین وی هیچکس جای طعن بدست نیاورد ابراهیم حربی گوید کان ابو عبید کانه جبل نفخ فیه الروح یحسن کل شیء یعنی ابو عبید مانند کوهی بود که روح در آن دمیده باشند در هر فن از علم خبری نیکو داشت ابن راهویه که یکی از ائمه اهل سنت و جماعت است در حق ابو عبید که معاصر وی بود میگفت کان ابو عبید اوسعنا علماً و اکثرنا ادباً و اجمعنا جمعاً انا نحتاج الی ابی عبید ولا یحتاج الینا یعنی ابو عبید را وفور علم از همه ما بیشتر بود و در فنون ادب از همه بیشتر مایه داشت و چنان جامعیت داشت که جمیع ما را بوی حاجت افتادی و او خود بهیچیک از ما محتاج نگشتی هلال بن علاء رقی گوید منّ الله تعالی علی هذه الامة باربعة فی زمانهم بالشافعی بفقهه فی حدیث رسول الله و باحمد بن حنبل ثبت فی المحنة ولولا ذلک لکفر الناس و بیحیی بن معین نفی الکذب عن حدیث رسول الله و بابی عبید القاسم بن سلام فسر غریب الحدیث

ولولا ذلك لاقتحم الناس الخطاء

یعنی خدای تعالی بوجود چهار کس از بزرگان ملت بر این امت منت نهاد نخست محمد بن ادریس شافعی که احادیث
نبویه را فهم کرد و مقتضیاتها تکالیف شرعیه استنباط نمود دوم احمد بن حنبل مروزی که در محنت صبوری گرفت و در ابتلاء
نلغزید اگر او چنان ثبات نورزیدی از مردم کس بر دین حنیف نپائیدی سیم یحیی بن معین بغدادی که احادیث
رسول از اختلاط اکاذیب بپیراست و تمامت اخبار از مجعولات و موضوعات تمیز داد چهارم ابو عبید قاسم بن
سلام که از آثار نبویه هر یک که بر لغت غریب و کلمه مشکل مشتمل بود در توضیح و حل آن هیچ فرو نگذاشت وگرنه
مردم از جاده صواب انحراف جستندی و در تیه خطا مبتلا شدندی عبارت هلال بن علا در باره ابو عبید
اشارت است بتصنیف کتاب غریب المصنف چنانکه عنقریب از مطاوی اخبار او روشن گردد و در حق
احمد بن حنبل اشارتست بدان امتحان بخلق قرآن که چون عبد الله مأمون عباسی را در باب کلام الله عقیدت
آن بود که کلام الله مخلوق و حادث است از این روی علما و قضاة و فقها را بر آن میداشت که آن عقیدت را
اعتراف آورند هر کس انکار آن معنی میکرد و اذعان نمی آورد باقسام عقوبات و انواع سیاسات مبتلا میشد
احمد بن حنبل که از معتقدین قدم کلام الله بود حدوث آن انکار نمود مأمون بفرمود با تازیانه قهر آزار دادند
همچنین در عهد معتصم و خلافت واثق بشکنج عذاب گرفتار شد و اقرار نیاورد تا آنکه سریر خلافت به متوکل
عباسی اختصاص یافت متوکل او را از آن محنت نجات بخشید چنانکه تفصیل آن در اخبار ابن حنبل بشرح آید
گویند سلام پدر ابو عبید اصلاً از بوم روم بود و بملک یمن در خدمت یکی از اهل هرات بود ابو عبید بقول ابو الفرج جوزی
در سال یکصد و پنجاه و بقول زبیدی در سال یکصد و پنجاه و چهار هجریه در شهر هراة از او بوجود آمد در عنفوان شباب
بعزمی ثابت و همتی راسخ بتحصیل فنون از فقه و حدیث و ادب اشتغال داشت در نزد جمعی از ارکان منتقدین
و اعیان لغویین و محدثین درس خواند مانند شریک قاضی و عبد الله مبارک و ابو عبیده لغوی و ابو زید
انصاری و فراء نحوی و علی بن حمزه کسائی و ابو محمد یزیدی و عبد الملک اصمعی و ابن اعرابی لغوی
و جماعتی دیگر که همگی از فحول شیوخ و رجال فنون بوده اند الغرض از مبالغت و اجتهاد در تحصیل و تکمیل علوم
در مراتب فضائل و فنون علوم تبحری تمام یافت و در ترویج هنر و نشر کمال منتهای طاقت مصروف داشت
و بر حسب فقاهت و دیانت بقضاء طرسوس منصور گشت و روزگاری در فصل خصومات و انجام شرعیات
بگذرانید و هم مصنفات نفیس و مجامع شریف فراهم کرد و زیاده بر بیست مجلد در تفسیر آیات قرآن
و توضیح مشکلات حدیث و تفصیل ابواب تکلیف تألیف نمود بعضی از علما را عقیدت آن است که ابو عبید
نخستین کسی باشد که در حل غریب احادیث و شرح مشکل اخبار کتاب نوشت و این فن بدیع او اختراع
نمود غریب المصنف که از مشهورات مجموعات او بشمار رود اول کتابیست که در اینباب نگاشته آمده ولی
آنچه ابن اثیر جزری از دیباچه کتاب نهایه از مصنفین این فن شریف نام میبرد منافی این عقیدت است

گوید

گوید اول کسیکه در اینباب کتاب نوشت ابو عبیده معمر بن مثنی بود که اوراقی معدود و اجزائی لطیف تصنیف کرد و بعد از وی
ابو الحسن نضر بن شمیل مازنی کتابی بزرگتر از کتاب ابی عبیده فراهم ساخت آنگاه معاصر ابی عبیده عبد الملک بن قریب
اصمعی در اینوادی قدم نهاد و در شرح مشکلات و ضبط مجملات و توضیح الفاظ غریبه و تفسیر کلمات وحشیه داد استادی
بداد و حق خبرت ادا نمود و همچنین محمد بن مستنیر معروف بقطرب و غیر وی از کسانیکه جامع جهة لغت و فقاهت بودند
در این فن مجلداتی چند مجامع سودمند پرداختند و حال بدین منوال بماند تا عهد ابو عبید قاسم بن سلام در رسید
آن متبحر یگانه در مائه ثالثه در این صناعت عالیه کتابی نگاشت که شهره آفاق شد و تا آخر زمان از امکان
پیش افتاد و آن تصنیف از جهة کثرت احادیث و توسع آثار و معانی لطیف و فوائد بیشمار ناسخ دیگر نسخ گردید و جامع خود را
قدوه سایر مصنفین ساخت براستی ابو عبید عمر عزیز در شغل آن فرسامی تمامی فانی کرد و نام خود در جریده رجال
روزگار مخلد نمود و بعقیدت خود احادیث رسول و اخبار اصحاب و آثار تابعین با وصف تفرق و تشتت آنها جمله را
در آن نامه مشهور نشر و حاشا مسطور داشته و در موارد احتیاج از سلسله رجال و روات اسانید هیچکس مهمل نگذاشته
این شعبه از علم فنی است عزیز و صناعتی شریف که بجز نیکبختان دانشمندان کس توفیق آن نیابد و تصنیف
آن نیارد علی الجمله هر چند کتب ابو عبید جملگی بمکانت قبول یافت و طراز امتیاز پذیرفت افاضل آن عصر بگاه
تشاجر و اختلاف بدان کتب رجوع میکردند و بافادات و تحقیقات ابو عبید چنانکه در ذیل این عنوان نمونه
مذکور میداریم مواد نزاع قطع مینمودند ولی کتاب غریب المصنف چندان سمت اشتهار و انتشار گرفت که نام
ابو عبید بطفیل آن مجموع مخلد گردید قاضی ابن خلکان گوید که چون ابو عبید از جمع کتاب الغریب المصنف فراغت
یافت آنرا نزد عبد الله بن طاهر ذو الیمینین برد و بنظر آن امیر هنر دوست عرضه داشت عبد الله پس از مطالعت

گفت إنّ عقلاً بعثَ صاحبَه علی عملِ هذا الکتابِ لحقیقٌ أن لا یُحوَجَ إلی طلبِ المعایش

یعنی آن عقل و خرد که خداوند خود را بتصنیف چنین کتابی شریف برانگیزد شایسته نیست که در تدبیر معاش
و طلب رزق مصروف گردد پس ده هزار درهم شهریه از برای وی مقرر داشت از محمد بن وهب مسعودی نقل است
که گفت از ابو عبیده شنیدم که در مقام ملامت شاگردان بملالت و تحریض ایشان بتحصیل کتاب غریب المصنف
اشارت نمودی و گفتی که من مدت چهل سال نقد عمر عزیز در تحصیل این جواهر نفیس صرف نمودم و در جمع و ترتیب
آن رنجها بردم و زحمتها کشیدم بسا میشد از افواه رجال فائدتی میگرفتم و تخته می اندوختم و آنرا از این کتاب
در محلی که اسلوب آن اقتضا داشت بیکجا نهادم و از شدت شوق و فرط سرور این اضافت جدید تمام
آن شب را بیدار میگذرانیدم و خوابیدن نمی توانستم ولی از شما چون یکی برای تعلم نزد من آید همینکه چهار ماه یا پنج ماه
اقامت کند چندان ویرا افسردگی خاطر و انزجار طلب و ملالت طبع عارض میشود که آنمدت بسیر کثیر انگارد و آنچه ما
چندین سال پندارد در بغیة الوعاة سیوطی از طبقات النحاة زبیدی نقل است که ابو عبید را گفتند
فلان معاصر تو گوید ابو عبید در دویست حرف از غریب مصنف خطا نموده آن دانشور پرهیزکار از در تقوی

بود باری آغاز کرد و قدح آن در اطلس تدارک نمود و بر جواب گفت کتاب غریب المصنف بر چندین هزار حرف
از مواد کلمات مشتمل است اگر من برغم معاصر در کلمات معدوده از آنها را خطائی سپرده باشم بسیار نباشد
و اگر آن فاضل معترض اکنون در محضر من حضور داشتی در این دویست حرف با او سخن کردمی و در یکایک آنها
حق توجیه و تخریج ادا نمودی البته راه او را مکشوف میشد که مرا در هیچیک خطائی نیفتاده و موجب اعتراضی بهم نرسیده
زبیدی گوید عدد الفاظ و مواد حروف آن کتاب برشمردم تمامت آن هفده هزار و هفتصد و هفتاد حرف بود
یکی از تذکره نویسان سلف در کتاب غریب المصنف ابی عبید را عیبی دیگر آورده و گفته فوائدی که این کتاب
بدانها مشتمل است از نتایج فکرت ابو عبید نیست بلکه بسیاری از آنها منتقلات کتاب محدثی است هاشمی
که آنرا در شرح رموز اخبار و اظهار کنوز احادیث پرداخته ابو عبید هنگام تصنیف غریب خود از انتخاب
سبی تحقیقات انتخاب کرده و مطالبی از کتب اصمعی فرا گرفته و بعضی از افادات ابو یزید و روایات کوفیین بدانها
منضم نموده مجموع را غریب المصنف نام نهاده و کتاب غریب الحدیث و غریب القرآن که هم از آثار قلم او میباشند
از کتاب ابو عبیده معمر بن مثنی لغوی انتزاع کرده ابو بکر محمد بن قاسم انباری گفته ابو عبید ساعات لیالی
خود را قسمت کردی یک ثلث از شب بوظایف طاعات و لوازم عبادات اشتغال جستی و ثلثی از آن
در خواب و استراحت گذراندی و در ثلث دیگر بمطالعت و تالیف پرداختی زبیدی در کتاب تقریظ
آورده که ابو عبید در سال دویست و بیست و دو یا بیست و سه یا بیست و چهار عزیمت حج نموده
بزیارت بیت الله فایز شد چون از مناسک معهوده و وظایف مقرره فراغت یافت برای مراجعت راحله
بکرایه گرفت در آن شب که بامداد آن حاجیان را عزم رحیل بود حضرت خاتم النبیین در واقعه دید در
حالیکه بر کرسی قرار گرفته و بر فراز سر مبارک آنحضرت جماعتی صف زده بودند که بشرایط خدمت و رسوم
پاسبانی قیام داشتند مردم گروه گروه بسعادت زیارت نبوی فایز میشدند و بشرف دستبوس
و عز مصافحت آنحضرت افتخار میجستند خود گوید چون دولت حضور بدان ارزانی یافتم پیش شدم تا دست
مبارک آن حضرت بوسم یکی از آن مردم که منصب پاسبانی قیام داشتند بانگ دور باش برداشت
و مرا نهیب زد که مانند ترا دولت دیدار رسول میسر نخواهد گفتم مگر از من چه جرمی افتاده گفت آیا نه تو وطن
ملک عراق بر جوار حرم خدا ترجیح نهاده بخدا سوگند که با اینحال هرگز بخدمت پیغمبر خدای نتوانید رسید
گفتم آیا با آنکه آهنگ عراق و ترک حجاز موجب اینگونه حرمان گردد من همچنان بر عزیمت خویش خواهم گذشت
لا والله هرگز اینکار نکنم چون از من پیمانی استوار گرفتند اذن حضور بخشیدند مشرف شدم و سعادت
مصافحت یافتم و بامداد فسخ مکارات گفتم و در آن ارض مقدس توطن گزیدم گویند در همین سال
که مقارن سنه دویست و بیست و دو یا بیست و سه یا بیست و چهار هجری بود در مکه داعی حق را
لبیک اجابت گفت و در آن تربت شریف مدفون گشت و برخی آورده اند که این رویداد در مدینه طیبه

اتفاق افتاده و سه روز پس از رحلت حاج در آن بلده مبارکه رحلت کرد و این مصنفات بیادگار گذاشت
کتاب امثال السائره کتاب معانی الشعر کتاب المقصور والممدود کتاب القراءات کتاب
المذکر والمونث کتاب النسب کتاب الاموال کتاب الاحداث و ادب القاضی و عدد
آی القرآن والایمان والنذور والحیض ابن خلکان در ذیل ترجمه ابی عبید گوید طرسوس
بفتح طاء مهمله و راء و ضم سین مهمله و سکون واو شهری است در ساحل شام نزدیک سیس و مصیصه مهدی بن
منصور عباسی در سال یکصد و شصت و هشت هجری آنرا بنیاد نهاد در خبر است که رسول خدا
صلی الله علیه و آله و سلم فرمود لَیْسَ مِنَّا مَنْ لَمْ یَتَغَنَّ بِالْقُرْآنِ یعنی از ما نیست کسیکه بقرآن
تغنی ننماید این حدیث شریف در میان سابقین و لاحقین علما میدان افکار و عنوان گفتار است
ابو عبید در تفسیر این خبر بتوجیهی وجیه اختصاص جسته که خداوندان خبرت بر اصابت آن تحقیق تصدیق
آورده اند چنانکه از مطاوی تفصیل این تذییل بظهور رسد یکی از متقدمین محدثین چنین گفته مراد
بتغنی در این خبر تحسین صوت و ترجیع آواز است فرماید هر کس قرآن مجید با آهنگ خوش و آواز دلکش نخواند
از ما نباشد مؤید این معنی آنکه عبد الرحمن بن سائب گفت بر سعد صحابی در زمانی که چشمش از بینائی
باز مانده بود وارد شدم و سلام کردم گفت کیستی گفتم عبد الرحمن سائب گفت مرحبا یا ابن اخی چنین
خبر داده اند که تو قرآن مجید بصوت خوش تلاوت کنی خود از رسول خدای شنیدم که فرمود
إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ نَزَلَ بِحُزْنٍ فَإِذَا قَرَأْتُمُوهُ فَابْكُوا فَإِنْ لَمْ تَبْكُوا فَتَبَاكَوْا وَمَنْ لَمْ يَتَغَنَّ
بِالْقُرْآنِ فَلَيْسَ مِنَّا یعنی قرآن بحزن نازل شده پس هرگاه که قرآن خوانید گریه آغاز کنید و گرنه لا محاله
گریستن تکلف نمائید که هر که قرآن با آهنگی دلاویز و آوازی اندوه انگیز نخواند از ما نباشد مؤید دیگر آنکه
در آثار نبویه وارد است که رسول فرمود لَا يَأْذَنُ اللهُ لِشَيْءٍ مِنْ أَهْلِ الْأَرْضِ إِلَّا لِأَصْوَاتِ الْمُؤَذِّنِينَ
وَلِلصَّوْتِ الْحَسَنِ بِالْقُرْآنِ یعنی خدای عز و جل هیچ صوتی از اهل زمین گوش فرا نده
مگر باصوات کسانیکه بانگ اذان برکشند و یا آهنگ قرآن بردارند ابو عبید این معنی استوار نشناسد و گوید
اگر مراد به تغنی ترجیع باشد کار بسی مشکل شود و محنت زیاده عظیم گردد چه لازم آید که هر کس قرآن را بسرود
نتواند تلاوت نمود از حضرت رسالت مطرود باشد پس سخن صحیح آنست که گوییم کلمه تغنی در این خبر مبارک
از ماده غنای مقصور اشتقاق یافته نه از غنای ممدود و از لفظ تغنی بی نیازی اراده شده نه رفع آواز و حاصل
معنی حدیث چنین باشد که هر که خود را بکلام سبحانی از حطام فانی مستغنی نداند و این گنج بی رنج از زخارف
سرای سپنج بدل نشناسد از حزب ما معدود نخواهد بود در لسان عرب تغنی و تغانی بمعنی استغنا بسی استعمال
شده شاهد اطلاق تغنی به استغناء قول اعشی است که در مقام افتخار گفته وَكُنْتُ امْرَءًا زَمَنًا بِالْعِرَاقِ
عَفِيفَ الْمُنَاخِ طَوِيلَ التَّغَنِّ یعنی من برز عراق مردی خداوند بستر پارسا و بینیازی دراز بودم

و قول شاعر دیگر آن است که گفته

کِلانا غَنِیٌّ عَن اَخیهِ حَیاتَهُ　　و نَحنُ اِذا مِتنا اَشَدُّ تَغانِیا

یعنی ما دو برادر مادام الحیات بیکدیگر محتاج نباشیم و چون بمیریم از همدیگر بیشتر بی‌نیاز گردیم و شاهد این حمل و نص تفسیر این حدیث دیگر است که فرموده لا یَنبَغی لِحامِلِ القُرآنِ اَن یَظُنَّ اَنَّ اَحَداً اُعطِیَ اَفضَلَ مِمّا اُعطِیَ لِاَنَّهُ لَو مَلَکَ الدُّنیا بِاَسرِها لَکانَ القُرآنُ اَفضَلَ مِمّا مَلَکَهُ یعنی حامل قرآن را نشاید است که گمان کند اگر عطای الهی احدی را بیشتر از او مرزوق افتاده چه اگر وی مالک تمام دنیا گردد قرآن از آنچه بدست او است فزونتر باشد و مؤید معنی مذکور کلامی است که از ابن مسعود ماثور افتاده گوید مَن قَرَاَ سورَةَ آلِ عِمرانَ فَهُوَ غَنِیٌّ یعنی هر که بقرائت سوره آل عمران توفیق یابد از هر چیز بی‌نیاز باشد و خبر دیگر که گفته کَنزُ الصُّعلوکِ سورَةُ آلِ عِمرانَ یَقومُ بِها فی آخِرِ اللَّیلِ یعنی سوره آل عمران گنج نیازمندان است که در ثلث آخر شب بقرائت آن قیام نماید و مؤید دیگر که از دیگر مؤیدات بیشتر تشیید کند آنکه از عبید الله نهیک نقل است که گفت بر سعد صحابی در آمدم و جمله اثاث بیت و خواسته سرای وی مندرس و کهنه دیدم سعد گفت رسول فرمود لَیسَ مِنّا مَن لَم یَتَغَنَّ بِالقُرآنِ هر نکته سنج دقیقه یاب میداند که روایت این حدیث مقارن آن حال در مقام استدلال خود شاهدی است با استقلال که با وجود آن هیچ احتجاج احتیاج نیفتد کلام ابو عبید در اینمقام بانجام رسید ابو بکر محمد بن قاسم انباری را در تفسیر اینحدیث توجیهی دیگر است گوید همانا از کلمه تغنی بر آیین استعارت التذاذ ارادت نموده و فرموده هر که بتلاوت قرآن متلذذ نگردد و قرائت آن شیرین نشمارد از ما نباشد تصحیح و توضیح این معنی آنکه عرب هر چیز را که اثر شیء دیگر بخشد آن چیز بنام آن شیء خواند چنانکه دستار سر را بنام افسر نامند و گویند اَلعَمائِمُ تیجانُ العَرَبِ و تاب آفتاب را نام گرمابه نهند و گویند اَلشَّمسُ حَمّاماتُ العَرَبِ اینگونه معانی مجازی در لغت تازی فراوان است در اینجا نیز چون تلاوت قرآن در مذاق اهل ایمان آن حلاوت و عذوبت بخشد که سماع اغانی در مذاق ارباب طرب از اینروی قرآن را غنا خوانده و تلاوت آن تغنی نامیده نقیب علم الهدی گوید تفسیر ابی عبید بهترین تفاسیر و جواب واپسین بهترین جوابات است زیرا که شیرین شمردن و گوارا گرفتن جز بذوقات حیوانیه و شتهیات نفسانیه گفتن نشاید قرائت قرآن و فهم معانی آنرا که خود از افعال صعبه و اعمال شاقه است چگونه موافق طبع و ملائم نفس توان گفت اگر گوئی شیبا باشد که از آهنگ تالی قرآن طبع را لذتی و نفس را حلاوتی پدید آید در جواب گوئیم این خود جواب آن نخستین است که از آن اعراض جستی و بتوجیهی دیگر متفرد شدن خواستی آنگاه نقیب گوید در اینحدیث شریف توجیه رابعی است که بخاطر ما گذشته بیان آن چنان باشد که گوئیم تغنی ماخوذ است از غنی بالمکان عربان اینکلام در مقامی گویند که اقامت کسب در مکانی بطول انجامیده باشد و آن مکان را مغنی و جمع آنرا مغانی نامیده‌اند خدای سبحانه فرموده کَاَن لَم یَغنَوا فیها یعنی لَم یُقیموا بِها بودن نیفزادی گفته و لقد

وَ لَقَد غَنَوا فیها بِاَنعَمِ عیشَةٍ　　فی ظِلِّ مُلکٍ ثابِتِ الاَوتادِ

یعنی بتحقیق آنگروه در آنجا اقامتی بدراز کشیدند و روزگاری در سایه دولتی جاوید گذرانیدند و در همین بیت که اعشی نیز گفته

وَ کُنتُ امرَءاً زَمَناً بِالعِراقِ　　عَفیفَ المُناخِ طَویلَ التَّغَنِّ

کلمه تغنی بامعنی شبیه‌تر است تا معنی استغنا که ابو عبید فهمیده بر این تقدیر حاصل تفسیر آن باشد که هر که ملازمت قرآن نجوید و دوام اقامت بر آن نپوید و از کتاب الله تجاوز کند و از فرقان حمید تعدی نماید از ما نباشد اگر گفته شود اینمعنی لازم آید که اگر کسی در احکام الهیه و فروع اسلامیه بسنت رسول و اجماع مسلمین احتجاج و استدلال نماید از حرکت مرحومه بیرون باشد در جواب گوئیم بسنت و اجماع تمسک نمودن عین اقامت قرآن حسن است زیرا که وجوب متابعت ادله شرعیه بنص کتاب ثابت شده و حجیت مدارک معتبره ببیان قرآن تقریر یافته استدلال بچنان دلیل اینگونه از قرآن تعدی نمودن و تجاوز کردن توان شمرد انتهی کلام المرتضی از امیر المؤمنین علیه صلوات الله علیه روایت است که فرموده مَن اَحَبَّنا اَهلَ البَیتِ فَلیُعِدَّ لِلفَقرِ جِلباباً او تِجفافاً یعنی هر که ما اهل بیت را دوستدار باشد باید برای درویشی پوششی فراهم آورد ابو عبید در کتاب غریب الحدیث گوید بعضی از محدثین در شرح اینخبر گفته‌اند که مراد از فقر نیازمندی دنیوی است و مقصود آن باشد که بفحوای البلاء للولاء هر که ولای اهل بیت جوید باید با بلای فقر سازد و این تفسیر بالبداهه باطل است زیرا که ما دوستان اهل بیت را مشاهدت کنیم که ایشانرا با سایر مردمان از جهة فقر و ثروت هیچ امتیازی نباشد و مانند دیگر فرق بعضی نیازمند و برخی توانگر نمو و سخن صحیح آن باشد که گوئیم در اینخبر مراد از نیازمندی تهی دستی روز قیامت است و سیاق حدیث شریف سیاق وعظ و زجر و تحریض بر طاعات و حث بر عبادات باشد فرماید هر کس ما را دوست دارد باید از اعمالیکه سبب تقرب خدای سبحانه است برای فقر فردای قیامت ذخیره فراهم و جنه مهیا سازد تا آنکه از عذاب و اهوال روز بازپرس ایمن ماند شیخ ابو محمد عبد الله بن مسلم بن قتیبه گوید صواب در توجیه حدیث خلاف قول ابو عبید است چه از فقر جز فقر دنیوی اراده نشده و معنی چنین است که هر که ما را دوست میدارد باید در فقر و فاقه و بیا صبر را شعار خود سازد و در تحمل شدائد درویشی و نیازمندی شکیبائی پیشه کند لفظ جلباب بانجاف استعاره از صبر است زیرا که صبر آنچنان فقر را بپوشاند که جلباب بدن را و دلیل بر صحت این تاویل آن حدیثی است که از آنجناب روایت کنند که روزی جماعتی را در باب سرای خود ملاقات نمود از قنبر پرسید اینان چه کسانند قنبر معروض داشت هؤلاء شیعتک یعنی ایشان شیعیان تواند فرمود چرا در ایشان سیمای تشیع و علامت پیروی نبینم قنبر عرض کرد یا امیر المؤمنین سیمای تشیع کدام است و شیعیان تو چگونه‌اند فرمود خُمصُ البُطونِ مِنَ الطَّوی یُبسُ الشِّفاهِ مِنَ الظَّمَاءِ عُمشُ العُیونِ مِنَ البُکاءِ یعنی شیعیان من کسانیند که شکمهای ایشان از گرسنگی فرو رفته و لبهای ایشان از تشنگی خشکیده و چشمهای ایشان از گریستن بیمار شده انتهی شریف مرتضی گوید ممکن است در حل اینخبر وجه ثالثی بیان کنیم که بر صحت آن

لغت عرب وکلام فصحا گواهی دهند گوییم از معانی فقر یکی آن است که دماغ شتر را قطع کنند نقبی که با ستخوان نزدیک آن رسانند آنگاه ریسمانی از آن مقام گذرانند و شتر را بدان سبب مهار نمایند اینک را فقر و آن شتر را مفقور خوانند و بدین تدبیر شتران سرکش را آرام کنند و محلهای صعب را منقاد سازند در اینحدیث نیز ممکن است که فقر بدین معنی محمول گردد و مراد حضرت آن باشد که هر که دوستدار ما است باید نفس سرکش خود را زمام کند و مهار ریاضت از ارتکاب معاصی و اقتراف سیآتش بازدارد و با حمل طاعات و کسر شهواتش رام سازد و با نفس اماره آن کند که عربان با بختیان صعب نمایند ابوهریره از حضرت مقدس نبوی روایت آورده که لَا يَمُوتُ لِمُؤْمِنٍ ثَلٰثَةٌ مِنَ الْاَوْلَادِ فَتَمَسَّهُ النَّارُ اِلَّا تَحِلَّةَ الْقَسَمِ یعنی هر مؤمنی که از او سه فرزند بمیرد خود آتش دوزخ نبیند مگر تحله سوگند را علمای خبر در معنای این اثر اختلاف نموده اند ابوعبید گفته تحله قسم این است بجز بیت وَاِنْ مِنْكُمْ اِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلٰى رَبِّكَ حَتْمًا مَقْضِيًّا یعنی از شماها مردم هیچکس نیست مگر آنکه وارد دوزخ شود این کار بر پروردگار حتم و واجب است خدای عز اسمه در این آیه که جواب قسم سابق واقع شده سوگند یاد کرده که تمام مردم را بجهنم وارد نماید چون این سوگند نمود و حکم جازم منافی ظاهر صدر حدیث بود لاجرم حضرت نبوی دفع تدافع و رفع تنافی را کلام معجز نظام بجمله استثنائیه ختم نمود و گوئی فرمود آن مرد مسلمی که سه فرزند از او مرده باشد وارد آتش نشود مگر برای آنکه سوگند خدای تعالی صادق آید ارباب ادب این استثنا را منقطع نامند و جمله را در قوه آن دانند که گفته شود لَا يَمُوتُ ثَلٰثَةٌ مِنَ الْاَوْلَادِ فَتَمَسَّهُ النَّارُ وَلٰكِنْ تَحِلَّةُ الْقَسَمِ لَا بُدَّ مِنْهُ ابن قتیبه گوید اگر آیه وَاِنْ مِنْكُمْ اِلَّا وَارِدُهَا قسم بودی کلام ابوعبید حدیث را تفسیری پسندیده نمودی ولی مراد تاویل اینخبر طریقی دیگر است که بکلام عرب و معانی ایشان از توجیه ابوعبید مانند تر باشد و بیان آن چنان است که گوییم عربان چون تقلیل مکث و قصور مدت چیزی اراده کنند آنرا بتحلیل قسم تشبیه نمایند و تحلیل قسم آن است که شخص پس از سوگند کلمه انشاء الله بر زبان آورد مثلا گویند وَحَقِّكَ لَا اُكْرِمُ زَيْدًا اَبَدًا اِنْشَاءَ اللّٰهُ وقت اندک و زبان کوتاه را از آنجهت تحلیل الیمین و تحلة القسم و تحلیل الالیه نامند که خود تحلیل را بطول زمان حاجت نیست بلکه در آنی واقع شود پس گویند مَا يُقِيمُ فُلَانٌ عِنْدَنَا اِلَّا تَحِلَّةَ الْقَسَمِ یعنی اقامت فلان در نزد ما بسی اندک بود وَمَا يَنَامُ الْعَلِيلُ اِلَّا كَتَحْلِيلِ الْاَلِيَّةِ یعنی بیمار را خواب زیاده کم باشد شاعر در صفت باد گفته

اِذَا عَصَفَتْ رَسْمًا فَلَيْسَ بِدَائِمٍ ... بِهِ وَتَدٌ اِلَّا تَحِلَّةَ مُقْسِمٍ

یعنی هرگاه آن باد در اثر آثار خیمه وزیدن گیرد در او تا دیگر بزمین کوفته شده هیچیک بر جای نپاید مگر زمانی قلیل شاعر دیگر در صفت ثور گفته

يَخْفِي التُّرَابَ بِاَظْلَافٍ ثَمَانِيَةٍ ... فِي اَرْبَعٍ مَسُّهُنَّ الْاَرْضَ تَحْلِيلُ

یعنی آن ثور با سمهای خود خاک بیفشاند و قوایم آن بر زمین نساید مگر زمانی اندک بر این معنی

مفهوم حدیث آن است که چنان کس بآتش دوزخ گرفتار نگردد مگر زمانی قلیل که بقدر تحله یمین باشد ابوبکر محمد بن قاسم انباری گوید توجیه ابوعبید صحیح است نه تاویل ابن قتیبه چه جمعی کثیر از محدثین در شرح اینخبر موافق قول ابی عبید تفسیر آورده اند و باحتمال دیگر اهتمام نموده اند و هم بر تاویل ابن قتیبه لازم آید که این مرد مصاب نیز گرفتار عذاب باشد نهایت امر آن است که زمان تعذیب وی بطول نینجامد و این معنی منافی مقام تقرب و شمول مغفرتیست که سیاق حدیث بر اثبات اختصاص آن دلالت کند زیرا که قلیل از آتش را نیز المی عظیم است و مردم نیکوکار را در آخرت هیچ عذاب نخواهد بود خواه زمانی قلیل و خواه مدتی مدید و بر توجیه ابوعبید این عیب وارد نگردد زیرا که ابوعبید در باب مصاب باولاد که آتش زمانی اندک بسوزاند بلکه مقتضای تاویل وی آن است که او برای صدق قسم کردگار بناچار وارد و نار شود و ورود نار مستلزم آن نیست که آن کس از ابرار نباشد و بعذاب نار گرفتار گردد ابوبکر گوید مرا در معنی حدیث توجیهی دیگر بخاطر رسید و آن توجیه این است که کلمه الا را برای توکید زائده گیریم و تحلة الیمین بر ظرفیت منصوب خوانیم ماحصل معنی چنین باشد که مصاب باولاد راحتی زمانی اندک نیز آتش برنخورد شریف مرتضی گوید وجوهی که در تفسیر خبر ذکر نموده اند در مفاد با یکدیگر متغایرند ولی آن توجیه که ابن انباری بدان اختصاص جسته از تعسف و استبعاد خالی نیست چه آن مبنی است بر زیادتی الا و زیادتی الا خود مسلم نحاة نیست بلکه جماعتی از علماء اعراب آن قول را تضعیف نموده و قائل از تعسف شمرده

اَبُو اِسْحٰق اِبْرٰهِيمُ بْنُ اِسْحٰقَ الْفَقِيهُ الْمُحَدِّثُ الْحَرْبِيّ

اهل سنت و جماعت را فقیهی دانشمند و محدثی بیمانند است پدرش از مردمان مرو و مادرش از قبیله بنی تغلب است صاحب طبقات النحاة گوید كَانَ اِمَامًا فِي الْعِلْمِ رَاْسًا فِي الزُّهْدِ عَارِفًا بِالْفِقْهِ بَصِيرًا بِالْاَحْكَامِ حَافِظًا لِلْحَدِيثِ مُمَيِّزًا لِلْاَدَبِ جَمَّاعًا لِلُّغَةِ یعنی ابراهیم در فهم و دانش قصب السبق از همگنان برbود و در زهد و ورع یگانه و ممتاز بود و در احکام فقهیه و اصول آن زیاده متبحر آمد و در فنون ادبیه و علوم عربیه یتیمه دهر گردید مسعودی گوید كَانَ فَصِيحًا جَوَادًا عَفِيفًا یعنی بفصاحت بیان و سخاوت طبع موصوف بود دارقطنی نیز اضافتی کرده گوید كَانَ اِمَامًا يُقَاسُ بِاَحْمَدَ بْنِ حَنْبَلٍ فِي زُهْدِهِ وَعِلْمِهِ وَوَرَعِهِ یعنی امامی است که او را در زهد و تقوی و دانش باحمد بن حنبل قیاس کنند ابوعمرو زاهد از ثعلب حکایت کند که مدت پنجاه سال مجلس افاده ابراهیم را مراقبت داشتم در آن طول مدت بهر روزه قواعد نحو و لغت بر تلامذه خود املا می نمود و هیچگاه او را فارغ البال ندیدم و هرگاه بتعلیم متعلمان مواظبت حتی اجرت و مزدی نخواستی بالجمله تولدش در سال یکصد و نود و هشت هجری بوده و چون چندی بر سنین عمرش بگذشت برا کتساب فضایل و اقتباس علوم نخوت صرف کرد که در اندک زمان بر بسیاری از علوم بهره کامل شد و در علو شان و جلالت قدر

چندان علم گشت که نزد اقاصی و ادانی مسلم آمد نقل است از احمد بن حنبل و ابی نعیم فضل بن دکین و عثمان بن
ابی شیبه و عبدالله قواریری و عبدالله بن محمد بن عایشه و جماعتی دیگر استماع حدیث نموده است و ابن سماک
و ابن صاعد و موسی بن هرون حافظ و ابوبکر بن ابی داود و حسین محاملی و ابوبکر بن انباری نحوی
و ابوعمر و زاهد صاحب ثعلب و دیگران از او استماع نمودند عبدالله بن احمد بن حنبل گوید که پدرم مرا گفت
ای فرزند گرامی برای استفاده فرایض ترا باید که ملازم مجلس ابراهیم شوی و از افاضات او مغتنم شماری
و علاوه بر خصایل صوریه بفضایل معنویه نیز آراسته بود و در خصلت زهد سرآمد زهاد و در صفات تقوی
یگانه دوران آمد از زخارف و حطام دنیویه اعراض داشت و در امر معیشت بقلیل اکتفا مینمود چنانکه در شرح
احوال خویش آورده است هر آنکس بقضای سبحانی و تقدیر یزدانی رضا ندهد مراو را عیش ناگوار و زندگانی
دشوار باشد مرا قمیصی است پاکیزه و نظیف و ازاری است زیاده چرکین و کثیف هرگز یاد ندارم که ازارم
چون پیراهنم پاکیزه باشد همواره این دو را بر خلاف دیگر دیده ام زیرا که در تمام عمر قدرت نداشته ام
که آن دو را یکباره تجدید کنم و در یکزمان پیراهن و ازار نو پوشم و هیچگاه از مرضی که بر من طاری شدی
نزد اهل و عیال لب بشکایت نگشودم چه مرد فرزانه آن کس است که چون عارضه و داهیه بر وی سانح شود
تحمل کند و از اهل و عیال پوشیده دارد تا آنکه ایشانرا مانند خود افسرده و اندوهناک نسازد و مدت
پنجاه سال است که من با صداع شدید روز بشب میبرم و شب بروز می آرم و هیچکس را از حال خود آگاه
نساخته ام و مدت سی سال رزق مقسوم من در هر روز دو گرده نان بود اگر مادر یا خواهرم آن دو گرده را
حاضر مینمودند صرف میکردم و گرنه تا روز دیگر با شکم گرسنه بسر میبردم و بعد از آن قریب سی سال بر من بگذشت
که نصیب من یک گرده نان بود هر گاه دخترم یا عیالم آنرا بمنزل من حمل میدادند بدان سد جوع مینمودم
و گرنه تا صباح دیگر آنروز با رنج گرسنگی میساختم و حال خود بر کسی اظهار نمیکردم و اکنون وظیفه مقرره
من در هر روز نیم گرده نان و چهار دانه خرما است و در خاطر ندارم که در یکروز بدو طعام دست دراز نموده باشم
و هم در زهدش از احمد بن سلیمان قطیعی حکایت کند که گفت وقتی بضیق معاش مبتلا شدم و روزگار نا
سازگار با من مخالفت آغاز نمود بمنزل ابراهیم شدم صورت حال خود بروی شرح کردم بر حال من
بسی رقت آورد و ابواب تفقد و ملاطفت بر رویم بگشود گفت انسانرا در شدائد و مهالک از شکیبائی
و صبوری گزیری نیست زنهار زنهار از عسرت و تنگدستی اندوهناک مباش که رزق بنی آدم
بعهده کفالت رزاق حقیقی است من از مدت عمر خویش زمانی دارم که امر معیشت چندان بر من صعب شد
که قوت یومیه را قادر نبودم همخوابه ام بر من عتاب آورد و گفت گرفتم من و تو در مکائد و مکاره فقر و فاقه
تحمل را پیشه خود سازیم ولی اطفال خورد سالرا در التهاب جوع و گرسنگی توان صبر و طاقت ثبات
نباشد لاجرم اکنون ترا لازم و متحتم افتاد که پاره از کتب خود در معرض بیع آری تا ثمن آنرا در نفقه اطفال

مصروف سازیم من از ابتیاع آن جواهر نفیسه زیاده امتناع نموده باو گفتم برای مؤنه اطفال چیزی بقرض بستان مرا امروز
مهلتی ده شاید آنکه منعم حقیقی برما فرجی عنایت فرماید آنگاه بحجره که مخزن کتب بود در آمدم و آنروز را تا شام بمطالعت
پرداختم در خلال آن احوال صدای کوبیدن در بگوشم رسید باثر آن صوت شتافتم گفتم کیستی گفت از همسایگانم
پس فتح باب نموده اذن دخول دادم گفت تا سراج فرو نشانی درون نیایم و با فرو نشستن چراغ بخشم سرای در آمد
چیزی نزد من نهاد و بیرون شد چون چراغ برافروختم دیدم مندیلی قیمتی است که از الوان ماکولات و اصناف
مطعومات مالامال است و هم در آن میان کاغذی بود برداشته بگشودم دیدم که در آن پانصد درهم نهاده است
زیاده مبتهج و مسرور شدم پس زوجه خود بخواندم و بنشاندم غذا خوردند و از رنج گرسنگی بیاسودند فردای آنروز
وام خود از آن دراهم ادا نمودم اتفاقا در آن روز با زمان ورود حاج خراسان مقارن بود بر در خانه خود نشسته بودم
جمالی دیدم که مهار دو شتر بر دست گرفته می آید چون بنزد من رسید گفت سرای ابراهیم حربی کدام است
من خود بوی باز نمودم پس شتران بخوابانید و گفت این بارها که بر این شتران نهاده اند هر دو درهم است
که یکی از اهالی خراسان برای تو انفاذ داشته گفتم نام آن مرد چیست گفت مرا سوگند داده که نام و نشان او از تو
پوشیده دارم و هم یاقوت حموی از ابوعثمان رازی حکایت کند که وقتی المعتضد بالله عباسی ده هزار درهم
نزد ابراهیم بفرستاد و پیغام داد که آن وجه را بارباب استحقاق انفاق نماید ابراهیم آن دراهم قبول ننمود نزد
خلیفه رد کرد رسول معاودت نموده گفت خلیفه گوید این مالرا بر همسایگان خود تقسیم نما ابراهیم گفت حاشا و کلا
که من دست پاکیزه خود بقاذورات این دراهم بیالایم از جانب من خلیفه را پیغام گذار که ما بجمع و گرد آوردن
این مال خود را مشغول ساخته چگونه بتفرقه آن بپردازیم امیر المؤمنین ما را از اینگونه تکلفات و زحمات معاف
دارد و گرنه از این منزل رخت خویش بسرای دیگر کشم و خود را از قرب جوار خلیفه خلاص کنم و هم یاقوت
حموی از ابوالقاسم ختلی حکایت کند که وقتی ابراهیم را مرض شدیدی عارض گشت بعیادتش رفتم از مرض
و احوالش جویا شدم باز گفت که ای ابوالقاسم امر معیشت بر من و صبیه ام زیاده سخت و دشوار گردیده پس
دختر خود را بگفت شرح حال خویش بر عم خود مکشوف دار پس دختر متوجه من گردیده گفت ای عم از فرط مسکنت
و شدت فاقه روزگار بر ما بسیار صعب و تلخ است چه بس هفته و ماه بر ما میگذرد در حالتی که ما خود قادر بر
طعامی نیستیم که بدان سد جوع کنیم و پدرم مریض در بستر افتاده از وجودش مشکلی حل نشود و امری صورت
نپذیرد دیروز معتضد خلیفه هزار دینار برایش فرستاد آنرا قبول نکرده رد نمود و همواره از فلان و فلان بدو
عطایا رسد و از قبول آنها امتناع کند دختر چون شکایت بپایان برد ابراهیم بروی تبسم کرده گفت ای دختر من
آیا فقر را بر خود محقق و مسلم داری گفت آری گفت نه چنین است که گمان کرده زیرا که در زاویه فلان خانه دوازده
هزار جزو از لغات عربیه و مسائل نحویه بخط خود مرقوم و مرتب داشته ام و در آن محل انداخته دارم و آنان
که در بازار علم خریداری دارند هر جزو آنرا بیک درهم ابتیاع کنند اینک ترا وصیت میکنم که پس از وفات من

روزی یک جزو از آن اجزا را بیازار برده بیک درهم بفروش و در امر معاش خود صرف نما ای دختر که من
آنکس را که دوازده هزار درهم ذخیره است فقیر و نیازمند نباشد و نیز در خصلت زهدش که صاحب نوائ آورده
اسمعیل بن اسحق قاضی بملاقات ابراهیم زیاده مولع و شایق بود و ابراهیم را از مجالست وی همواره اعراض بود
و میگفت بسبب آنکه او را حاجب و دربان است هرگز قدم ننهم یکی از حضار این سخن بسمع قاضی برسانید قاضی گفت
هرگاه ابراهیم را عذر این است من خود سرایم را مانند مسجد جامع کنم و حاجب از در خانه دور سازم پس از زمانی
ابراهیم بعزم ملاقات قاضی برخواسته وارد سرای قاضی شد نعلین از پای برآورد قاضی نعلین ابراهیم را
در جامه دقیقی پیچیده در آستین خود مخفی داشت و پس از انقضاء مجلس ابراهیم برخاست که روانه شود نعلین خویش
نیافت بتفحص و جستجو برآمد قاضی نعلین از آستین برآورده بر زمین نهاد ابراهیم گفت چون جانب علم رعایت
نمودی و او را گرامی داشتی خدایت اجر دهاد و از فرط رحمت گناهانت بخشد گویند چون قاضی از دار فانی درگذشت
او را در عالم واقعه دیدند از حالش استفسار کردند گفت دعای ابراهیم در حق من باجابت مقرون گردید
خداوند غفار از روی فضل و کرم بر صحیفه سیئاتم قلم محو درکشید و از گناهانم درگذشت ابراهیم خود گوید هر وقت
شعر انشاد مینمودم بکفاره آن سه مرتبه سوره اخلاص تلاوت میکردم مسعودی گوید روزهای جمعه در جامع
غربی بغداد برای افاده می نشست و مردمان بروی مجتمع شده از او استفادت مینمودند و هرکس را حاجت
صعبی روی میداد که راه چاره بروی مسدود بود مطلب خود در رقعه درج میساخت و بدان حوزه می آمد و جواب
ابراهیم آنرا برداشته مفتوح مینمود از مقصود مستخبر میشد آنگاه در آن باب دست بدعا برداشته حاضران با من
ابواسحق ابراهیم بن جابر گوید در روزهای آدینه در حلقه افاده ابراهیم حاضر میشدم و هم دو پسر از ابناء تجار کرخ که در لطف و زیبائی و حسن صورت [illegible]
آن دو غلام بحدی با هم ایتلاف و اتحاد داشتند که گوئی یک روح در دو تن و دو مغز در یک پوست بودند در نشستن
با هم و در برخواستن مرافقت مینمودند و در خلال آن ایام روز جمعه بمسجد درآمدم دیدم یکی از آن دو حاضر است
چون چشم بروی دوختم چهره اش زرد و چشمش اشک آلود مشاهدت نمودم از حالش تفرس نمودم که همانا
غلام غایب را عارضه رخ نموده از آن روی حالت این غلام را تغیر و خاطرش مکدر است و چون جمعه ثانیه برآمد
آن غلام که در جمعه سابقه غایب بود حاضر شده در چهره آن غلام حاضر یک نظر کردم آثار صفرت و انکساری
در او دیدم دانستم که در ایتلاف ایشان اختلافی و در وفاق ایشان نفاقی بهم رسیده است باجمله ایشان را
منافرت بحدی که در هر جمعه هریک در آن حوزه مسابقت بجست آن دیگر که از پی درآمدی چون وی را دیدی
ماندی و بچه رنگ بازگشتی و همی بر این منوال میگذرانیدند تا آنکه در یکی از جمعات یکی از آن
دو نزد ما نشست پس از لمحه آن دیگر در رسید غلامی که در نزد ما نشسته بود خیره خیره در او بنگریست یکباره صبر
و شکیبش از دست رفته سخت بگریست آنگاه رقعه جات چند برآورد و از میان آنها رقعه برداشت بمیان
جماعت بینداخت و خود را از شدت حیا مخفی ساخت ابراهیم بن جابر گوید در آن روز ابو عبدالله حسین بن جابر

در طرف یمین من نشسته بود و من همواره بگوشه چشم بر آن غلام نظر داشتم چون رقعه بدست ابراهیم رسید آن را
برگشود و در آن تأملی کافی نمود پس گفت بارخدایا کدورت از آئینه قلوب ایشان بزدای حاضران برسم معهود بآمین
لب بگشودند پس رقعه را درنوردیده بجانب من افکند چون باز کردم این دو بیت را
در آن بدیدم

عَفَى اللهُ عَن عَبدٍ أَعَانَ بِدَعوَةٍ ... لِخِلَّينِ كَانَا دَائِمَينِ عَلَى الوُدِّ
إِلَى أَن وَشَى وَاشِي الهَوَى بِنَمِيمَةٍ ... إِلَى ذَاكَ مِن هَذَا فَحَالَا عَنِ العَهدِ

حاصل معنی آنکه خدای غفار بر کسی رحمت آورده که دعا کنند درباره دو دوستی که از نمیمت نمامان مهر
دیرین ایشان از میان برفت و صفای خاطر ایشان بکدورت مبدل گشت پس آن رقعه را ضبط نمودم
تا جمعه دیگر فرا رسید هر دو با کمال موافقت و مهربانی بمجلس حاضر گشتند با ابن جویریه گفتم همانا بدعای شیخ
در حق این دو غلام بسر منزل مقصود رسیده اتفاقاً در آن سال بزیارت بیت الله مشرف بودم و در جمیع
مواقف حج آن دو را موافق و همراه دیدم ابراهیم خود گوید که وقتی بیازار درآمدم و بدکه عباس بقال
رفتم دانقی الا فلس بدو دادم تا چیزی از او ابتیاع کنم عباس گفت ای ابواسحق خواهم از حکایات
اجداد و نواد را نیجا که در خاطر داری مرا قصه آوری تا قلب را سروری دهد و صدر را شرح بخشد شاید
بدان سبب خیری از من ظاهر شود گفتم در اخبار و آثار آورده اند که حسن بن علی علیهما السلام را وقتی
یکی از نخلستانهای مدینه عبور افتاد غلام سیاهی بدید که نشسته است و گرده نانی در نزد خود نهاده است
و سگی هم برابر او ایستاده است غلام یک لقمه خود تناول مینمود و لقمه دیگر بسگ میداد تا آنکه گرده نان
بآخر رسید حضرت مجتبی نزد غلام رفته فرمود از چه روی این سگ را در اکل رغیف با خود شریک نمودی
غلام گفت شرم داشتم که خود غذا خورم و این حیوان که بر دهان من چشم دوخته است از طعام محروم ماند
آنگاه حضرت فرمود ای غلام بر گو که سید و مولای تو کیست عرض کرد که خواجه من ابان بن عثمان است
فرمود بر گو که مالک و صاحب این حائط کیست معروض داشت که از آن ابان است پس حضرت بفرمود
که ای غلام ترا بخدای سوگند دهم که در موضع خود توقف کن تا من مراجعت نمایم آنگاه حضرت نزد ابان آمده
باغ و غلام بخریده معاودت نمود غلام را فرمود که من این باغ و هم ترا از سیدت ابتیاع نمودم
اینک طلباً لمرضاة الله ترا از ربقه عبودیت آزاد نمودم و این بستان را نیز بر تو مبذول و موهوب داشتم
غلام عرض کرد من نیز این بستان را برای رضای آنکس که مرا در راه او آزاد نمودی محض مصارف خیریه
و مبرات عامه بگذاشتم تا هرچه صلاح باشد معمول داری و هر کس مستحق شناسی بهره مند کنی ابراهیم گوید
عباس چون این حدیث از من اصغا نمود گفت ای غلام ابراهیم را نزد ما دانقی الا فلس است از هرچه خواهد
بمقدار دانقی کامل بروی تسلیم دار من ابا نمودم و جز مبلغ آن از وی قبول نکردم مسعودی گوید

باتصاف بزهد وعبادت طبعی ظریف وخلقی نیکو داشت همواره بشاشت وتبسم بود واز ذمیمهٔ تکبّر وتجبّر عاری وبجودت تواضع وفروتنی آراسته بود پیوسته احوال اصحاب وتلامذهٔ خود را جویا شدی و دربارهٔ هرکدام تفقد بسیار وتوجه بی شمار اظهار میداشت صاحب فوات الوفیات از ابو نعیم حکایت کند که گفت گروهی از جوانان در مدرس ابراهیم باستفادت حاضر میشدند وقتی یکی از ایشان بمحبت شخصی مبتلا گردید از آن روی از فیض محضر استاد محروم ماند ابراهیم از مجاری حالاتش مستفسر شد حاضران حشمت محضر ابراهیم را رعایت نموده از بیان واقع وکشف حقیقت مضایقت کردند گفتند او را شغلی روی داده است که از درک حضور ممنوع مانده است ابراهیم سؤال خود مکرّر نموده در استعلام اصرار آورد ایشان برجواب اول مزیدی ننهادند ابراهیم گفت ای قوم شرح حال این جوان باز گویید هرگاه برنج مرضی گرفتار است عیادتش کنیم وهرگاه بزحمت وام وچار است بمواسات مساعدت نمائیم واگر محبوس است در خلاصش کوشیم گفتند جناب ترا از آن بالاتر دانیم که این محضر پاکیزه را بشرح احوال او آلوده سازیم گفت از بیان حالات وذکر وقایع او گزیری نباشد حتماً ولزوماً میباید مرا آگاه سازید گفتند این جوان را با شاهدی سرو بری میان آمده بشور عشق وسوز محبت آن گرفتار شده ابراهیم چون این سخن بشنید زیاده ملول ماند ولکن کردید ساعتی از گفتار لب فروبست آنگاه گفت معشوقش بملاحت رفتار وصباحت رخسار موصوف یا بقباحت کردار وکراهت منظر معروف کجا روا است که مانند تو شخص دانشمند بدین گونه عبارات لب گشاید گفت بما رسیده است هرکس بدوستی قبیح المنظری مبتلا شود همانا بلائی است که بایستی سلب آنرا از خداوند مسئلت کند وبامن الطاف الهیه پناه برد وهرگاه بمحبت ملیح الوجهی گرفتار گردد ابتلائی است که نباید زوال آنرا درخواست نماید وصبر وشکیبائی را پیشه سازد ابو نعیم گوید از سخنان ابراهیم ما را زیاده حیرت وتعجب دست داد با آنکه گویند وی را طبعی موزون بود ولی چندان استیلاء قدرت نداشت اما در فهم نکات معانی ومعرفت دقایق شعر وتمیز جید ورد ی مرآتی بی نظیر وسخن سنجی بی عدیل بود محمد بن عبد الله کاتب گوید روزی در محضر مبرّد بودم از هر جا کلام رفت تا آنکه در باب شعر سخن در پیوست

مبرّد این دو شعر انشاد نمود

جسمی معی غیر انّ الرّوح عندکمُ ‌‌ ‌ فالجسم فی غربةٍ والرّوح فی وطنِ

فلیعجب النّاس منّی انّ لی بدناً ‌ ‌ ‌ لا روح فیه ولی روحٌ بلا بدنِ

یعنی قالب وجسم من با من است ولی قلب وروح من نزد تو است از این روی پیکر من بکربت غربت گرفتار ودر حرم بلدت ومعنت وطن کامکار است پس سزاوار است که مردمان از کار من شگفتی گیرند وحیرت آورند زیرا که از برای من بدنیست که روح در آن نیست وهم روحی است که بدن با آن نیست محمد گوید پس از انشاد این شعر گفت مرا گمان آن است که هیچیک از شعرا مانند این دو شعر نسروده است گفتم در این دو شعر کدام خبر گفته است چه گوئی

فارقتکم وحییتُ بعدکمُ ‌ ‌ ‌ ما هکذا کان الّذی یجب

فالآن ابقی النّاس معتذراً ‌ ‌ ‌ من ان اعیش وانتم غیبُ

حاصل معنی آنکه حیرت دارم که مرا از مانند تو معشوق مهرپرور جدائی ومفارقت دست داد وباوجود آن رشتهٔ حیات وپیوند عمرم گسسته نگشت ومرا هرگز چنین زندگانی در گمان نبود اینک بایستی از سخت جانی وسست مهری خود مردمانرا معذرت گویم چه شما که مانند روح من بودید از من غائب ودور شدید ومن بعد از شما زنده میروم گفت این دو شعر هرگز مانند آن دو بیت که خواندم نباشد گفتم درباب دو شعر که خالد سروده است چگوئی

روحان لی روح تضمّنها ‌ ‌ ‌ بلدٌ واخری حازها بلدُ

واظنّ غائبتی کشاهدتی ‌ ‌ ‌ بمکانها تجد الّذی اجدُ

یعنی شگفتا از این معنی که مرا دو روان است یکی آنکه در تن دارم ودر این شهر اقامت دارد ودیگر روحی است که در بلد دیگر مقیم ومتمکن است وچنان این دو روح طریق ایتلاف واتحاد در میان نهاده واز رسم خلاف واختلاف کناره گرفته اند که تو گوئی روحی که در بلد دیگر جای گرفته همان روحی است که در تنم جای دارد وهر المی که آن یار سفر کرده را روی دهد تو گوئی که براین روان ناتوان وارد آید مبرّد گفت هرگز چنین نباشد که من برخواندم محمد بن عبد الله گفت این اشعار که من بر زبان رانده ام بهتر است از آن دو شعر که تو خواندی ولی چون ترا بچیزی رغبت باشد همواره او را پسندیده دانی واز آن گذشت وعدول را جایز نشماری مبرّد گفت قول صواب آن است که گفتم وحق مقام آن بود که شنیدی محمد گوید پس بمجلس ثعلب شدم وصورت ماجری با وگفتم گفت چرا این اشعار را از برای مبرّد نگفتی

ماتوا فصار الجسم من بعدهم ‌ ‌ ‌ لا تنظر العین له فیئا

بایّ وجهٍ اتلقاهمُ ‌ ‌ ‌ اذا رأونی بعدهم حیّا

یا خجلتی منهم ومن قولهم ‌ ‌ ‌ ما ضرّک الفقد لنا شیئا

یعنی یاران جانی بمردند واز فراق ایشان چنان مهزول شدم که هیچ دیده سایهٔ آنرا دیدن نتواند بکدام روی وکدام آبروی ایشانرا ملاقات کنم هرگاه مرا بعد از خود در این دار فانی زنده ببینند چه بسیار خجلت خواهم برد هنگامیکه با من عتاب نمایند که آیا فراق وحال ما نزد تو یکسان است واز مفارقت ترا آسیبی دست نداده پس برخواستم از مجلس ثعلب بمنزل ابراهیم شدم ماجرای گذشته بروی شرح دادم گفت اکنون برخیز نزد او شو واین دو شعر انشاد کن

یا حیائی ممّن احبّ اذا ما ‌ ‌ ‌ قلت بعد الفراق انّی حییتُ

لو صدقت الهوی حیاً علی ‌ ‌ ‌ الصّحة لمّا نأی لکنت اموتُ

یعنی بسی سزاوار است که از دوستان خجلت برم در آن هنگام که بعد از فراق یاران رخت حیات بدر بردم

وپیوند عمر نگسیختم چه هرگاه در دعوی محبت صادق بودم بایستی از دوری او شربت مرگ درکشیده باشم محمد گوید بنزد مبرد معاودت نمودم اشعار ابراهیم بروی بخواندم زیاده تحسین نموده گفت همانا از روی تحقیق و انصاف اشعار ابراهیم برآن ابیات که خواندم مزیت وزیادت است وما بین ایشان بسی امتیاز است طوماری گوید در مرض موت ابراهیم نزد او رفتم دیدم که بر وساده تکیه نموده کسی را فرستاده تا طبیب را حاضر سازد لمحه نگذشت که خبر رسید که طبیب شربت ناگوار مرگ را نوشید از دار فانی درگذشت ابراهیم شروع بگریه نمود وگفت

إِذَا مَاتَ الْمُعَالِجُ عَنْ سِقَامٍ ... فَيُوشِكُ لِلْمُعَالَجِ أَنْ يَمُوتَا

یعنی چون طبیب خود در دام اجل در افتد رنجور ناتوان چگونه از مرگ خلاصی یابد و هم قومی بعیادتش رفته از حالش جویا شدند گفت خود چنان می بینم که حال من چنان است که این شاعر گفته

دَبَبْتُ فِي السَّقَامِ سُفْلًا وَعُلْوًا ... وَأَرَانِي أَذُوبُ عُضْوًا فَعُضْوَا

بَلِيَتْ جِدَّتِي بِطَاعَةِ نَفْسِي ... وَتَذَكَّرْتُ طَاعَةَ اللهِ نِضْوَا

یعنی اسقام وامراض تمام اندامم را فرا گرفته و هر عضوم گداخته و ناتوان گردیده عهد شباب در مطاوعت نفس اماره مصروف داشتم وهمی از یاد خدای غافل بودم وقتی در پی چاره کار افتادم که کار از دست رفته و هزال ولاغری کالبدرا فرا گرفته است مع القصه روز دوشنبه بیست وهشتم ذی الحجه در سال دویست وهشتاد وپنج هجری در بغداد ازاین دار فانی بسرای باقی رخت بر بست ودر قرب باب انبار او را بخاک سپردند مؤلفات ومصنفات وی از قراری است که شرح میشود

کتاب غریب الحدیث   کتاب سجود القرآن   مناسک الحج   الهدایا والسنة فیها   الحمام وادابه   مسند علی علیه السلام   مسند زبیر   مسند طلحه   مسند سعد بن ابی وقاص   مسند عبد الرحمن بن عوف   مسند العباس   مسند شیبة بن عثمان   مسند عبد الله بن جعفر   مسند مسور بن المخرمه   مسند مطلب بن ربیعه   مسند السائب   مسند خالد بن الولید   مسند ابی عبیدة بن الجراح   مسند ما روی عن عاصم بن عمر   مسند صفوان بن امیه   مسند عمرو بن العاص   مسند عمران بن الحصین   مسند حکیم بن حزام   مسند عبد الله بن ربیعه   مسند عبد الرحمن بن سمره   مسند عبد الله بن عمرو   مسند ابن عمر   مسند عمر   مسند ابی بکر   مسند عثمان   مسند جعدة بن هبیره   مسند ما روی عن معاویه

وحربی منسوب است بحربیه وحربیه محلتی است در خارج شهر بغداد که آنرا حرب بن عبد الله که یکی از سران سپاه ابی جعفر منصور بوده بنیاد کرده است وبنام وی مسمی گردیده در فتنه مغول وغیر آن خرابی در آنجا راه یافته از تواتر غارات وتطرق حوادث بسیاری از اطراف واکناف آن مندرس وویران گشت مردم آنجا بر کرد مابقی باره کشیدند وآن در محاذی باب الحرب بغداد واقع است هم از بناهای حرب بن عبد الله میباشد انتهی

ابن شَنَبُوذ محمد بن احمد بن ایوب بن الصلت بن شنبوذ

در خلافت الراضی بالله عباسی از ائمه ادب ودر سلک مشاهیر قراء انتظام داشت گویند وی به بیداری وساده لوحی معروف بود مورخین آورده اند ابن شنبوذ بعلوم عربیت معرفتی کامل نبوده از آن روی در محاورات بلحن واصوات نشست تکلم مینمود قاضی احمد بن خلکان گوید وی از وجوه قراءات قرائت شاذه را اختیار کرده روزها در محراب جامع حی وکلام الله مجید را بقراءات غیر متعارفه قرائت مینمود عوام الناس بر قراءاتش زیاده انکار آورده او را تشنیع وتوبیخ مینمودند رفته رفته این سخن در دار السلام بغداد انتشار یافت تا آنکه بگوش ابن مقله که منصب وزارت راضی بدو مفوض بود رسانیدند که ابن شنبوذ مقری حروف کتاب الله را تحریف کرده برخلاف آنچه که نازل شده قرائت کند پس در غره شهر ربیع الاول از سال سیصد وبیست وسه هجری وزیر او را احضار ساخته در سرای خود چندی او را محبوس داشت تا آنکه روز یکشنبه هفتم شهر مذکور مقرر داشت که قاضی ابو الحسین عمر بن محمد وابا بکر احمد بن موسی بن عباس بن مجاهد مقری وجماعتی از قراء در حضرت وزیر حاضر شوند ودر باب قراءات ابن شنبوذ گفتگو نمایند پس از احضار آن جماعت وزیر امر نمود ابن شنبوذ را در محضر ایشان آورده آنگروه بادی آغاز مناظرت ومباحثت نمودند ابن شنبوذ در مخاطبت وزیر وآن جماعت طریق ادب از دست داده راه غلظت وخشونت سلوک داشت وایشان را بعدم معرفت وقلت دانش نسبت داد وبر آنها تشنیع وانکار آورده گفت تمامت شما راحت وآسایش وطن را اختیار کرده هیچگاه برای تحصیل علم وتکمیل نفس رنج مسافرت نکشیده اید پس بجانب قاضی ابو الحسین عتاب آورده گفت تو هنوز در زمره اطفال معدودی تراز سد که با مردان سخن سنج وادبا با فرهنگ روی مخاصمت ومناظرت آوری وزیر از جسارت وسوء ادب او زیاده در غضب شده نخست امر نمود تا او را بتازیانه رنجه سازند موکلین ابن شنبوذ را از مجلس بیرون برده ودر محضر وزیرش بپا داشتند وهفت تازیانه برآوردند آن هنگام که در شکنج عذاب گرفتار بود دست بدعا برداشته گفت خدایا دست وزیر مقطوع وجمعیتش را پراکنده ومتفرق ساز تیر دعایش بهدف اجابت مقرون آمده پس از چندی بحکم خلیفه دست ابن مقله مقطوع گردید چنانکه در پایان این شرح حال بر وجه اختصار بدو اشارت کنیم پس از آن قراءات شاذه که از وی منقول بود استفسار کردند از آن قراءات آنچه ناگزیر یاده مستهجن ومستشنع بود انکار آورد وگفت بدین قراءات قرائت نموده ام وبر غیر آنها اعتراف کرده وگفت من بدان طرق قرائت کنم ونیز گروهی از مشایخ قراء چنین قرائت کرده اند ویرا بدان داشتند که از قراءات غیر متعارفه تائب گشته بقراءات مشهوره متعارفه قرائت کند پس از توبه گفت دیگر جز مصحف عثمان بن عفان قرائت نکنم واز قراءات شایعه ما بین الناس تخطی نجویم آنگاه وزیر محضری در اثبات نوشته آنچه را که ابن شنبوذ بدان اعتراف کرده بود در آن محضر ثبت نمود وابن شنبوذ را مقرر داشت که در آن ورقه بخط خویش صورت حال را مکتوب دارد واو در آن محضر عبارات چندی که بر توبه اش اشارت داشت ایراد کرد ونسخه محضر این است

سُئِلَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ اَحْمَدَ الْمَعْرُوفِ بِابْنِ شَنَبُوذ عَمَّا حُكِیَ اَنَّهُ یَقْرَؤُهُ (وَهُوَ اِذَا نُودِیَ لِلصَّلٰوةِ مِنْ یَوْمِ الْجُمُعَةِ فَامْضُوا اِلٰی ذِكْرِ اللّٰهِ فَاعْتَرَفَ بِهِ (وَعَنْ) وَتَجْعَلُونَ شُكْرَكُمْ اِنَّكُمْ تُكَذِّبُونَ فَاعْتَرَفَ بِهِ (وَعَنْ) تَبَّتْ یَدَا اَبِی لَهَبٍ وَقَدْ تَبَّ فَاعْتَرَفَ بِهِ (وَعَنْ) وَكَانَ وَرَاءَهُمْ مَلِكٌ یَاْخُذُ كُلَّ سَفِینَةٍ صَالِحَةٍ غَصْبًا فَاعْتَرَفَ بِهِ (وَعَنْ) كَالصُّوفِ الْمَنْفُوشِ فَاعْتَرَفَ بِهِ (وَعَنْ) اَلْیَوْمَ نُنَحِّیكَ بِبَدَنِكَ فَاعْتَرَفَ بِهِ (وَعَنْ) فَلَمَّا خَرَّ تَبَیَّنَتِ الْاِنْسُ اَنَّ الْجِنَّ لَوْ كَانُوا یَعْلَمُونَ الْغَیْبَ مَا لَبِثُوا حَوْلًا فِی الْعَذَابِ الْمُهِینِ فَاعْتَرَفَ بِهِ (وَعَنْ) وَاللَّیْلِ اِذَا یَغْشٰی وَالنَّهَارِ اِذَا تَجَلّٰی وَخَلَقَ الذَّكَرَ وَالْاُنْثٰی فَاعْتَرَفَ بِهِ (وَعَنْ) فَقَدْ كَذَّبَ الْكَافِرُونَ فَسَوْفَ یَكُونُ لِزَامًا فَاعْتَرَفَ بِهِ (وَعَنْ) وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ فِئَةٌ یَدْعُونَ اِلَی الْخَیْرِ وَیَاْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَیَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَیَسْتَعِینُونَ اللّٰهَ عَلٰی مَا اَصَابَهُمْ اُولٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ فَاعْتَرَفَ بِهِ (وَعَنْ) اِلَّا تَفْعَلُوهُ تَكُنْ فِتْنَةٌ فِی الْاَرْضِ وَفَسَادٌ عَرِیضٌ فَاعْتَرَفَ بِهِ وَتَابَ عَنْ ذٰلِكَ

ملخص ترجمه محضر آن است که از محمد بن احمد که بابن شنبوذ معروف است استفسار شد از آن قراءات غیر متعارفه که از او حکایت کنند و بدو نسبت دهند بر آن قراءات اعتراف کرده و از آنها تائب گشت پس از اتمام محضر جماعتی که حضور داشتند هر یک گواهی خود بدان نهج که از او استماع کرده بودند در آن ورقه ثبت نمودند و خود بخط خویش در آن محضر عباراتی ایراد کرد که صورت آن این است یَقُولُ مُحَمَّدُ بْنُ اَحْمَدَ بْنِ اَیُّوبَ الْمَعْرُوفُ بِابْنِ شَنَبُوذ مَا فِی هٰذِهِ الرُّقْعَةِ صَحِیحٌ وَهُوَ قَوْلِی وَاعْتِقَادِی وَاُشْهِدُ اللّٰهَ عَزَّ وَجَلَّ وَسَائِرَ مَنْ حَضَرَ عَلٰی نَفْسِی بِذٰلِكَ فَمَتٰی خَالَفْتُ ذٰلِكَ اَوْ بَانَ مِنِّی غَیْرُهُ فَاَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ فِی حِلٍّ مِنْ دَمِی وَسَعَةٍ وَذٰلِكَ یَوْمَ الْاَحَدِ لِسَبْعٍ خَلَوْنَ مِنْ شَهْرِ رَبِیعٍ الْاَوَّلِ سَنَةَ ثَلَاثٍ وَعِشْرِینَ وَثَلَاثِ مِائَةٍ فِی مَجْلِسِ الْوَزِیرِ اَبِی عَلِیٍّ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِیِّ بْنِ مقله ادام الله توفیقه یعنی محمد بن احمد بن ایوب که بابن شنبوذ معروفست گوید آنچه در این صحیفه ثبت گردیده صحیح و آن قول معتقد من است و بدین قول خداوند عزوجل و حضار را گواه گیرم و هرگاه آنچه را که در این محضر نگارش یافته مخالفت نمایم یا آنکه از من چیزی غیر از آن ظاهر شود خونم بر امیرالمؤمنین مباح و در اراقه دم من در وسعت است و این تسجیل روز یکشنبه هفتم ربیع الاول از سال سیصد و بیست و سه هجری در محضر وزیر محمد بن علی بن مقله ادام الله توفیقه نگارش یافت مع الجمله حضار مجلس متفرق شدند ابو ایوب سمسار در باب ابن شنبوذ بحضرت وزیر لب بشفاعت برگشود و رهائی او را خواستار گردید و برای وزیر مکشوف ساخت که هرگاه در اثناء روز ابن شنبوذ بمنزل خود رود بیم آن باشد که عوام الناس بر وی ازدحام آورده او را مقتول سازند تمنی از حضرت وزیر آنکه

او را در تاریکی شب بمدائن فرستاده روزی چند در آنجا بسر برده آنگاه مخفی ببغداد آمده در منزل خود قرار گیرد بحضور مردمان ظاهر نشود تا فتنه و غوغای عامه تسکین یابد وزیر مأمول او را قرین انجاح ساخته ابن شنبوذ را بمدائن فرستاد پس از چندی از مدائن ببغداد معاودت کرده در سرای خود مخفی بماند بر ارباب بصیرت و کسانیکه بر وجوه قراءات مختلفه معرفت است پوشیده نیست که غالب قراءات ابن شنبوذ با قراءات اهل البیت سلام الله علیهم مطابق و بر وفق آن قراءات شاذی است که از مشاهیر علما و اعیان قراء روایت شده و ما بر هر یک از آن قراءات بوجه اختصار اشارت کنیم در کریمه سوره جمعه مشهور اِذَا نُودِیَ لِلصَّلٰوةِ مِنْ یَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا اِلٰی ذِكْرِ اللّٰهِ قرائت نمودند ابن شنبوذ بمکان فَاسْعَوْا فَامْضُوا قرائت کرده و این قرائت از علی بن ابیطالب و ابوجعفر باقر و ابوعبدالله صادق و ابن عباس و عمر بن الخطاب و ابی بن کعب و عبدالله بن مسعود منقول است و در آیه شریفه سوره واقعه مشهور وَتَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ اَنَّكُمْ تُكَذِّبُونَ قرائت کرده اند ابن شنبوذ بدل رزقکم شکرکم خوانده و این قرائت از جناب علی بن ابیطالب و ابی عبدالله صادق مروی است علی بن ابراهیم قمی روایت کرده که حضرت امیرالمؤمنین سوره واقعه تلاوت فرمود و در کریمه وَتَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ وَتَجْعَلُونَ شُكْرَكُمْ قرائت فرمود پس از اتمام سوره فرمودند همانا خود دانم زود است مردمان درباره من گویند از چه سبب علی بن ابیطالب از قرائت متعارفه عدول کرد من خود چنین قرائت نمودم زیرا که از حضرت رسول استماع کردم که بدین طریق تلاوت میفرمودند و در سوره تبت یدا ابی لهب و تب قرائت مشهور است ابن شنبوذ تبت یدا ابی لهب و قد تب قرائت کرده و این طریق از ابن مسعود و ابی بن کعب نقل شده و کریمه سوره کهف را مشهور وَكَانَ وَرَاءَهُمْ مَلِكٌ یَاْخُذُ كُلَّ سَفِینَةٍ غَصْبًا قرائت نموده اند و ابن شنبوذ سَفِینَةٍ صَالِحَةٍ تلاوت کرده و این نحو قرائت از علی بن ابیطالب و جناب باقر و صادق روایت شده و در سوره قارعه مشهور وَتَكُونُ الْجِبَالُ كَالْعِهْنِ الْمَنْفُوشِ قرائت نموده اند ابن شنبوذ كَالصُّوفِ الْمَنْفُوشِ خوانده و این قرائت از ابن مسعود منقول است و در کریمه سوره یونس فَالْیَوْمَ نُنَجِّیكَ بِبَدَنِكَ قرائت شایع است ننجیک بتخفیف و ننحیک بحاء مهمله قرائت شده و بمکان ببدنک بندائک قرائت شده ولی بر طریق قرائت ابن شنبوذ که بندائک خوانده از تفاسیر بنظر نرسیده و در کریمه سوره سبا مشهور چنین قرائت نموده اند فَلَمَّا خَرَّ تَبَیَّنَتِ الْجِنُّ اَنْ لَوْ كَانُوا یَعْلَمُونَ الْغَیْبَ مَا لَبِثُوا فِی الْعَذَابِ الْمُهِینِ ابن شنبوذ فَلَمَّا خَرَّ تَبَیَّنَتِ الْاِنْسُ اَنَّ الْجِنَّ لَوْ كَانُوا یَعْلَمُونَ الْغَیْبَ مَا لَبِثُوا حَوْلًا فِی الْعَذَابِ الْمُهِینِ قرائت کرده و اینگونه قرائت بدون اضافه کلمه حولا از علی بن الحسین زین العابدین و ابوعبدالله صادق و ابن عباس و ضحاک روایت شده در کتاب تفسیر صافی علی بن ابراهیم قمی از امام روایت کند که فرموده چون حضرت رب العزه بطریق وحی سلیمان را آگاه ساخت که زندگانی تو در این سرای فانی

بآخر رسیده عنقریب اجل محتوم ترا فرا گیرد سلیمان شیاطین را مامور ساخت که برای او خانه از شیشه بنا کرده و اورا
در قعر دریا گذارند روزی حضرت سلیمان داخل آن بنا گردید و بر عصای خود تکیه داده بقرات زبور اشتغال جست
و طوائف جن در اطراف و ایستاده همی به و نظر میکردند و هیچیک را جرات و جسارت آن نبود که از مکان خود
زائل شود در آن اثنا قابض ارواح بصورت مردی مهیب بروی در آمد سلیمان را چون نظر بر او افتاد از دیدار
او زیاده مضطرب و خائف گردید پرسش نمود که تو کیستی گفت من آن کسی باشم که هرگز رشوت قبول نکنم و از ملوک
و سلاطین روی زمین مراهم و هراسی نباشد آنگاه بهمان حالت که سلیمان بعصا تکیه بود او را قبض روح نمود
و شیاطین را گمان آن بود که سلیمان زنده است از آن روی تا مدت یکسال باعمال مقرره خود اشتغال
میجستند تا آنکه خدایتعالی ارضه را امر فرمود که عصای او را خورده سلیمان بر زمین افتاد امام فسر نمودند

فَلَمَّا خَرَّ تَبَيَّنَتِ الْإِنْسُ أَنْ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ الْغَيْبَ مَا لَبِثُوا فِي الْعَذَابِ الْمُهِينِ

این کریمه چنین نازل شده زیرا که آدمیان را عقیدت آن بود که شیاطین بمغیبات دانا باشند چون سلیمان
بر زمین افتاد ایشان را ظاهر و مکشوف گردید که هرگاه شیاطین بامورات مخفیه و مغیبات دانا بودند
وفات سلیمان بر ایشان معلوم گشته و مدت یکسال برای او عمل نمی نمودند و در کریمه سوره و اللیل مشهور
وَمَا خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْأُنْثَى قرائت کرده اند ابن شنبوذ الذکر و الانثی قرائت کرده قرائتی مطابق قرائت ابن شنبوذ بنظر رسیده و آن
و علی بن ابیطالب و جناب صادق و ابن عباس و ابن مسعود و ابی الدردا وَخَلَقَ الذَّكَرَ وَالْأُنْثَى
بدون ضمیمت کلمه ما روایت شده و در کریمه سوره فرقان معروف لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ فَقَدْ كَذَّبْتُمْ فَسَوْفَ يَكُونُ لِزَامًا
قرائت کرده اند ابن شنبوذ لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ فَقَدْ كَذَّبَ الْكَافِرُونَ فَسَوْفَ يَكُونُ لِزَامًا تلاوت نموده و این
قرائت از عبدالله بن زبیر و ابن عباس منقول است ولی در باب قرائت کریمه وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ و کریمه
وَالْأَنْفَعَلُوهُ آنچه از کتب تفاسیر ملاحظه شده بر طبق قرائت ابن شنبوذ قرائتی نیافتیم مع القصه در منتصف شوال
از سنه سیصد و بیست و شش هجریه نتیجه دعای ابن شنبوذ ظاهر گردیده دست راست و زبان ابن مقله وزیر را
قطع نمودند و تفصیل این اجمال بر وجه اختصار آن است که چون وزیر ابوالفتح بن جعفر بن فرات از وزارت
خلیفه الراضی بالله استعفا نمود و بجانب شام نهضت کرد خلیفه مرتبه سیم ابوعلی بن مقله را بوزارت نصب فرمود
اما مدار مهمات مملکت و رتق و فتق امور خلافت بر عهده ابوبکر محمد بن رائق که امیرالامراء بود استقرار داشت
و ابن مقله را جز نامی از وزارت بیش نبود بعلاوه ابن رائق دست تعدی بر املاک و ضیاع ابن مقله دراز نموده
تمام آنها را ماخوذ داشت ابن مقله در باب رد املاک خویش هرقدر با ابن رائق تذلل نمود مفید نیفتاد لابد در صدد دفع ابن رائق بر آمده مکتوبی
ببجکم ترک که یکی از غلامان مرداویج پادشاه دیالمه بود نوشت و او را تطمیع آن کرد که اگر ببغداد آید خلیفه او را
بجای ابن رائق امیرالامرا سازد و هم مکتوبی بر این مضمون بوشمگیر که در ری اقامت داشت نوشت
و بر خلیفه اشارت کرد که بجکم ترک را ببغداد خواست منصب ابن رائق بوی تسلیم دارد و گفت

الخلیفه

هرگاه خلیفه ابن رائق را بمن حوالت فرماید ده هزار هزار دینار از وی تحصیل نمایم راضی بظاهر ابن مقله را رضا داده در
باطن از آن امر زیاده کراهت داشت ابن مقله تعجیل نموده مکتوبی به بجکم نوشت ضمنا اشارت نمود که خلیفه آنچه دلخواه من
بود اجابت فرمود اینک ترا لازم است بر سبیل استعجال حرکت کرده در آمدن ببغداد بهیچوجه مسامحت و تعلل
ننمائی آنگاه از خلیفه درخواست کرد که از کاشانه خود برای خلافت اشتغال نموده در دارالخلافه اقامت کند
تا آنکه آنچه را که در باب ابن رائق اتفاق نموده اند ظهور یابد خلیفه او را اذن داد پس برای نقل برای خلافت
شب آخر از رمضان را که بنا بر عقیدت اهل تنجیم تحت الشعاع و امور مستوره در آن مناسب است معین کرد
و چون در امر خود بر غیر خدا اتکال جست از این روی سرش فاش گردیده بعقوبت گرفتار آمد چون بسرای
خلافت رسید راضی او را رخصت حضور نداده بحبسش فرمان داد او را در حجره محبوس داشتند صباح آن روز
خلیفه ابن رائق را احضار نموده صورت حال بروی شرح داد و آن مکاتیب که ابن مقله در باب ابن رائق
سعایت نموده بود ظاهر ساخت ابن رائق شکر خلیفه بجای آورده پس همواره در باب ابن مقله ما بین
خلیفه و ابن رائق ابواب مکاتبات و مراسلات مفتوح بود تا آنکه در شهر شوال از سنه سیصد و بیست و شش هجری
او را از محبس بیرون آورده دست راستش مقطوع ساختند و پس از چندی بسعایت مردم بداندیش
بقطع لسانش فرمان رسید زبان او را نیز قطع کردند و شرح حال ابن مقله در ترجمه خویش بعون الله تعالی مفصلا
نگارش خواهد یافت مع الجمله ابن شنبوذ روز دوشنبه شهر صفر از سال سیصد و بیست و هشت هجری در سرای خود
از عالم خاک بجهان پاک انتقال نمود و برخی آورده اند که وفاتش در محبس سلطان اتفاق افتاد

شنبوذ

بفتح شین معجمه و نون و ضم باء موحده و سکون واو و بعد از او ذال معجمه است

ابوالبختری وهب و هب کثیر بن عبدالله بن زمعة بن الاسود بن المطلب بن عبدالعزی بن القرشی المدنی

و ابن قتیبه در ذکر نسب او بجای کثیر وهب آورده است بهر تقدیر از سلسله فقها و محدثین است و مادرش در عداد
زوجات طاهرات جعفر بن محمد الصادق معدود بوده و خود ربیب آنحضرت است روزگاری در مدینه طیبه باستفادت
و افادت بگذرانید و علم احادیث را در عتبه علیه آن حضرت استفاضت کرده است و هم از عبدالله بن عمر العمری
و هشام بن عروه اخذ نموده است و جابر بن سهل و ابوالقاسم سعید بن سیّب و ابراهیم بن هاشم و احمد برقی
و محمد بن عیسی اشعری و دیگران از او استماع حدیث نموده اند ولی روایاتش نزد علما خاصه و عامه از درجه
اعتماد و قبول ساقط است چنانکه بعد از این بشرح آید بالجمله زمانی نگذشت که در علم فقه و فن حدیث و معرفت
انساب از همگنان در گذشت در عهد خلافت هارون الرشید وارد بغداد شد رشید قضاوت محله عسکر
مهدی نامند بدو مفوض داشت پس از زمانی از آن قضاوت معزول و بقضاوت مدینه طیبه منصوب گردید

وچون یکچند در آن منصب بپایند خلعت آن شغل جلیل از او خلع شده بجانب بغداد رفت در آنجا مقیم شد بالجمله با انکه وجودش بفضائل مکتسبه آراسته بود از فواضل ذاتیه هم بهره تمام داشت بخل را مذموم شمردی و بذل را ممدوح دانستی ابن خلکان گوید هرگاه بسائلی احسان نمودی چه اندک چه بسیار از وی اعتذار جستی وچون حاجتمندی از او درخواست کردی چندان بهجت بروی دست دادی که گوئی خود نیازمند بوده و بر مقصود ظفر یافته است وهمواره چشم امیدش بجانب سائلان باز و دست عطایش بسمت ایشان دراز بود و شاعران وثناگستران را دوست داشتی هر مدیحت را انعام جزیل مبذول نمودی خطیب در تاریخ بغداد آورده وقتی شاعری بمجلسش درآمد واین اشعار را در مدح وی انشاد نمود

اذا فتی وهب خلته بنو عامر — یتعون فی الاوصین اسعد الکوکب
وما ضر وهبا قول من خالف الهدی — کما لا یضر البدر نبحة الکلب
لکل اناس من ابیهم ذخیرة — وذخر بنی فهر عقید الندی وهب

یعنی هنگامیکه وهب از پی جود وکرم لب گشاید واز فرط بشاشت دندانش درخشان شود پنداری برقی است واز دنبال ابری دارد که از بارانهای پی در پی روی زمین شاداب کند وهی از قفا بدان ابر مدد ها بدان شاید که اصلا منقطع نشود گروه اندر گروه وهب را مدحت گو وثناگسترند اگر کیفر بر خلاف ایشان او را مذمت گوید از جلالت شان او نکاهد چنانکه ماه چارده شبه عالمی نورانی کند در آن هنگام اگر سگ بجانب آن عوعو نماید هرگز بر مقام او زیانی نرسد هر یک از مردمان از مواریث پدر ذخیره داشته ولی اندوخته قبیله بنی فهر مواهب وعطایای وهب است که گوئی خود با کرم عهد اخوت بسته است ابو البختری از شنیدن آن اشعار مبتهج وخندان گشت غلام خود را طلب کرده بنجوی سخنی گفت غلام برفت ودر ساعت پانصد دینار زر سرخ حاضر ساخت بر آن شاعر مبذول داشت وبنا بر عادات دیرینه معذرت خواست وهم ابو الفرج اصفهانی در کتاب اغانی در ترجمه ابی دلف آورده که احمد بن عبد الله بن عمار گفت روزی در محضر ابو العباس مبرد بودم ودر نزد او دو جوان خوش سیما از اولاد ابو دلف وابو البختری حاضر بودند مبرد آغاز سخن کرده نواده ابو البختری را گفت از جدت فتوتی در خاطر دارم که خود بدان منفرد بوده گفت کدام است مبرد گفت گروهی بزم طرب آراسته ادیبی را بضیافت دعوت نمودند ودر آن بساط عشرت که مساوات ومواسات از اهم امور است از راه وفاق کناره کرده رسم نفاق بمیان آوردند صفای مجلس را بکدورت مشوب ساخته راح ریحانی کشیدند ودردی باو دادند وچون حریف ذائقه طعم آن باده را اختیار نمود شرابی مغشوش دید از آن رنجیده اندوهگین شده بدین چند شعر حالت خویش شرح داد

نبیذان فی مجلس واحد — لایثار مثر علی مقتر

فلو کان فعلک فی الطعا — م لزمت قیاسک فی المسکر
ولو کنت تطلب شاو الکرا — م صنعت صنیع ابی البختری
تتبع اخوانه فی البلا — د فاغنی المقل عن المکثر

یعنی ای کسیکه در یک مجلس دو شراب فراهم آورده با انکه خداوندان غنی را بر اهل مسکنت ترجیح دهی هرگاه رسم وشیوه تو در طعام نیز چنین است همانا در جمیع امور اینگونه امتیاز را بر خود لازم شمرده وحتم دانسته اگر خواهی که طریقه جوانمردان پیشه سازی بایستی که اقتدا وپیروی با ابو البختری نمائی چه همواره در بلاد بعیده وتفحص از ضعفا وتنگدستان نماید وبعطای خود ایشان را از ذل سؤال رهانیده بعز غنا رساند وتو در مجلس خود اهل ثروت را بر فقیر ناچیز برتری دهی ومقدم داری چون این ابیات بسمع ابو البختری رسید سیصد دینار نزد آن ادیب بفرستاد ابن عمار گوید چون قصه مبرد بپایان رسید بوی گفتم که من خود از جد این جوان ابو دلف در اینباب حکایتی دارم که از این قضیه شگفت تر است گفت باز گو گفتم مردی زیاد فقیر وپریشان بود ومعاش خود بعسرت وتنگدستی میگذرانید زوجه اش بدو گفت کر نمیدانی که سراج رواج ادب منطفی گردیده وترا نشستن در خانه سودی نبخشد بهتر آنکه سلاح جنگ برداشته خود را در عداد شرطه سلطان منظوم داری وبهر طرف که برای رزم روند ایشان را مصاحبت نمائی شاید خدایتعالی ترا غنیمتی دهد که بدان امر معاش خود بگذرانیم آن مرد برآشفت وبدین ابیات اورا پاسخ داد

الیک عنی فقد کلفتنی شططا — حمل السلاح وقول الدارعین قف
امن رجال المنایا خلتنی رجلا — امسی واصبح مشتاقا الی التلف
تمشی المنایا الی غیری فاکرهها — فکیف امشی الیها بارز الکتف
حسبت ان نزال القرن من خلقی — او ان قلبی فی جنبی ابی دلف

یعنی از این سخنان درگذر واز من کناره گیر ناروا مرا تکلیف کنی حمل سلاح نمایم وبقول اهل رزم لب گشایم آیا چنان پنداشته که من در عداد مردانی معدودم که مهیای مرگ شده اند وز بام وشام بروز میبرند در حالتی که مشتاق هلاکت میباشند وای بر تو هرگاه مرگها بجانب دیگران شتابند من هراسناک وگریزان باشم پس چگونه باختیار خود روی بدیشان آورم آیا چنین گمان کرده که در هنگام جنگ مبارزت باقران طبیعی وذاتی من است یا آنکه مرا قلبی است که در دو پهلوی ابو دلف نهاده اند چون این اشعار بسمع ابو دلف رسید آنمرد را احضار کرده وگفت بخواه تو از دیوان وظایف سلطانی چه قدر تمنا داری گفت صد دینار گفت تقریبا چند سال از عمر او باقی است گفت بیست سال گفت ما از اموال خاصه خود مقرری بیست ساله اورا معین ومبذول داشتیم آنگاه بفرمود تا آنمال بوی عطا کردند بالجمله علماء خاصه ابو البختری را توهین وتشنیع نموده اند ودر روایات اورا موثق ندانند چنانکه ابو یعلی در رجال خود گوید

وهب بن وهب ابو البختری روی عن ابی عبد الله الصادق وکان کذاباً وله احادیث مع
الرشید فی الکذب یعنی ابو البختری از حضرت ابو عبد الله جعفر بن محمد الصادق روایت کردی ولی دروغگوی و اشعار
خود ساخته بود و اورا با رشید روایاتی هست که تمامی آنها از جاده صدق و صواب منحرف است و هم نجاشی گفته
کان قاضیاً عامیاً الا ان له احادیث عن جعفر بن محمد کلها لا یوثق بها
یعنی ابو البختری در عداد قضات عامه معدود داشت ولی او را احادیثی از جناب جعفر بن محمد است که هیچیک از آنها
نزد اصحاب معتمد و مقبول نیست و هم کشی در رجال خود از فضل بن شاذان حکایت کند کان
ابو البختری من اکذب البریة در زمره دروغگویان از همه کس پیش است و هم کشی از عباس بن هلال
روایت کند که گفت خدمت جناب ابو الحسن رضا معروض داشتم که ابو البختری مردمان را حدیث کرده
که چون حکم عذاب درباره قرشی با آتش رسد آتش آن حکم را افسانه پندارد و در آن باب مسامحت و مسالمت
نماید تا هفت مرتبه حضرت رضا فرمود که خدای تعالی فرماید علیها ملائکة غلاظ
شداد لا یعصون الله ما امرهم و یفعلون ما یؤمرون یعنی بر آتش دوزخ ملائکه غلاظ
شداد موکل باشند که بدانچه مامور شوند نافرمانی نکنند و بر آنچه خدای فرمان دهد قیام نمایند و هم روایات
نزد علماء اهل سنت غیر موثق و نامعتبر است چنانکه ابن خلکان گوید ابو البختری بکذب و وضع احادیث متهم بود از این روی
روایاتش متروک و نزد علما معمول نباشد و هم او گوید هنگامیکه در مدینه اقامت داشت سالی رشید عزیمت حج نمود
وارد مدینه شد چون بمسجد رسول خدای درآمد خواست که بر منبر رسول ارتقا جوید قبای سیاهی در بر و منطقه در
کمر داشت امّا نیروی کراهت داشت که بر منبر صعود نماید ابو البختری چون کراهت رشید مشاهدت نمود بسمع خلیفه
رسانید که جعفر بن محمد صادق از پدران خود مرا خبر داده که جبرئیل بر پیغمبر نازل شد در حالتی که موزه در پا
و قبائی در بر و منطقه در میان و خنجری در کمر داشت معافی بیتی چون اینحدیث مجعول استماع نمود این
ابیات انشاد نمود

ویل و عول لابی البختری — اذا توافی الناس للمحشر
من قوله الزور و اعلانه — بالکذب فی الناس علی جعفر
والله ما جالسه ساعة — للفقه فی بدو و لا محضر
ولا راه الناس فی دهره — یمر بین القبر و المنبر
یا قاتل الله ابن وهب لقد — اعلن بالزور و بالمنکر
یزعم ان المصطفی احمدا — اتاه جبریل التقی البری
علیه خف و قبا اسود — مخنجراً فی الحقو بالخنجر

یعنی وای بر ابو البختری هنگامیکه مردمان در محشر گرد آیند از آن روی که آشکارا بقول باطل لب گشاید

وحدیث دروغ بصادق آل محمد اسناد کند سوگند بخدای که در حضرت ابو عبد الله صادق ساعتی در حضر و سفر از برای
استفادت مجالست ننموده و در تمام عمر او را مابین قبر پیغمبر و منبر عبور نیفتاده خدایش هلاک کند همانا آشکارا
بدروغ و منکر لب گشاید و گوید که جبرئیل بر حضرت مصطفی فرود آمد در حالتی که قبای سیاهی در بر و موزه در پا
و خنجری در کمر داشت جعفر طیالسی گوید وقتی در حوزه درسش حاضر شدم شنیدم که اینحدیث مجعول را تقریر می‌نمود
بروی بانگ زدم که ای دشمن خدای آیا بر پیغمبر دروغ میبندی چون اینکلام از من بشنید باعوان سلطان
اشارت نموده فی الحال مرا دستگیر کرده بخفت بیرون کشیدند در اثناء راه از غیظ و خشم من سبب پرسیدند
پریشان حال او و بیان خود مکشوف داشتم زیاده بر حال من رقت آوردند با یکدیگر گفتند که سوگند بخدای
که این قاضی مردی کذاب است و این مرد را جرم و تقصیری نیست آنگاه مرا رها کردند و هم خطیب مورخ بغداد حکایت
کند که مروی از احمد بن حنبل سؤال کرد که از محدثین کسی را شناسی که اینحدیث آورده باشد که لا سبق الا فی
خف او حافر او جناح ابن حنبل گفت چنان دانم که اینحدیث از مجعولات و اکاذیب ابو البختری است پوشیده نماند
که مقصود از جناح کبوتربازی است و این از مجعولات غیاث الدین است چنانکه در احوال غیاث الدین بن ابراهیم
مفصلاً ذکر خواهد شد و از جمله وقایع وی که بر خبث ذات و رزالت گوهر و فساد نهادش دلیلی قاطع و برهانی
قویم است و از تمامت شنایع افعال و قبایح اعمال او افزون است معاملت و سوء سلوک اوست با یحیی بن عبد الله
محض ابن حسن مثنی ابن حسن مجتبی ابن علی بن ابیطالب که امام ششم زیدیه بود چنانکه ابن ابی الحدید گوید که ابو البختری را
از جناب امیر المؤمنین علیه السلام انحراف بوده و وثیقه که رشید در باب امان یحیی بن عبد الله بن حسن نوشته بود
بدرید و بجلی بر فساد و بطلان آن بنوشت و شرح این مختصر آنکه اصحاب سیر آورده‌اند که در سال یکصد و هفتاد و
وشش یحیی در دیلم و دار المرز بر هارون رایت مخالفت برافراشت و خلقی انبوه در ظل رایتش مجتمع شدند
و هم ملک دیلم کمر اطاعت و انقیاد او را بر میان بسته در حفظ و حراست یحیی زیاده از حد مبالغت نمود چون
اینخبر بسمع رشید رسید بدانمایه مضطرب و ترسان گردید که از شرب خمر و هم از پوشیدن البسه نفیسه و التذاذ
بسایر ملذات دست کشیده تمامی همت خود بر اطفاء نائره آن فتنه مصروف داشت فضل بن یحیی بن خالد
برمکی را با پنجاه هزار نفر بدفع یحیی نامزد نمود و هم استمالت نامه بصاحب دیلم بنوشت و سران سپاه و وزرا
او را باحسان و انعام خود امیدوار کرد و نهید آن نامه را بفضل سپرده محض اعزاز و اکرام خود نیز تا خارج شهر
بغداد او را مشایعت نمود وی از پی مقصود برفت و خلیفه بجانب دار السلام معاودت کرد پس فضل نامه
رشید را بصاحب دیلم برسانید چون مهر برگرفت و برخواند زیاده برآشفت و گفت هرگاه رشید تمامی
مملکت خود بر من مبذول دارد دست از حراست یحیی باز ندارم و او را تسلیم نکنم رشید آنچه صلاح وقت دانست
معمول داشت پس یحیی نامه خشونت آمیز نوشته نزد رشید بفرستاد رشید را از آن نامه حیرت بر حیرت افزوده
گشت وساوس خیالیه بر وی هجوم آورد گویا که مبادا دست قضا بر منشور خلافت بنی عباس خط انقراض کشیده باشد

در حال وزراء و امراء و قضات و فقها را بخواند و در آن داهیه با ایشان مشاورت نمود ابوالبختری
بسخن درآمد و گفت خدای تعالی وجود خلیفه را از هموم و غموم محروس دارد مرا طرفه حیله بخاطر رسیده است
که بدان حیلت صاحب دیلم را بضرورت بی تأملی رخصت مجادلت یحیی را تسلیم نماید گفت فاش گو تا بدانم ابوالبختری گفت
فقهاء و اعیان و اشراف اهل قزوین و ابهر و همدان و ری و زنجان را برداشته نزد صاحب دیلم میروم و ایشان را
گواه گیرم که از سند خلافت منصب قاضی القضاتی بر عهدهٔ من مفوض است پس خود نزد او گواهی دهم
که یحیی بنده از بندگان امیرالمؤمنین است که طوق عبودیت امیرالمؤمنین از گردن برداشته از دار الخلافه گریخته
و ترا ملجا و پناه خود ساخته است اکنون بایستی امیرالمؤمنین امر کند که انجماعت از قول من تخلف جایز ندارند
و هر کس از ادای شهادت سر زند سرش بردارند و اموالش مباح دانند و من بیقین دانم که صاحب دیلم چون
صورت ماجری بدینسان ببیند بیدرنگ یحیی را تسلیم کند رشید را کلام ابوالبختری پسندیده آمد در حال سیصد هزار
درهم بروی مبذول داشته و او را بجانب فضل روانه نمود و هم نامه بفضل بدین مضمون نوشت که ای فضل باید در هر حال
ابوالبختری را مراقب شوی و بدانچه دستوری دهد در عهده شناسی باتجمله بعد از تمهید امور و تأکید عهود ابوالبختری
روانه شد در بعضی از بلاد جبل اقامت نمود اعیان و اشراف آن نواحی را طلب کرد چون حاضر شدند گفت
ای انجماعت بدانید که یحیی سر از اطاعت امیرالمؤمنین بر تافته و صاحب دیلم را پناه خود ساخته و عزیمت آن دارد
که از اهل شرک اعوان و انصار فراهم آورد و با مسلمانان طریق جدال و خصومت سپارد در چنین موارد
از جانب شرع مبین بدروغ و خدعه رخصت رسیده است بدانید که ما در باب یحیی مشورت نمودیم و بنای امر
بر این نهادیم که تمام شما نزد صاحب دیلم گواهی دهید که یحیی بنده از بندگان امیرالمؤمنین است تا گر یحیی را با ما تفویض
کند و همه دانسته باشید که امیرالمؤمنین در ازاء این شهادت شما را بجوایز و عطایای جزیله اختصاص خواهد داد
آنجماعت قبول کردند آنگاه ابوالبختری از آنجماعت گروهی که از ایشان نزد صاحب دیلم موثق و معتمد بودند انتخاب
نمود از آنجمله هفتصد نفر از اهل قزوین و ابهر و زنجان و ری و همدان و چهارصد تن از مردمان طبرستان بودند
ایشان را برداشته همگی نزد صاحب دیلم روانه شدند و چنانچه بر ایشان مقرر داشته بود گواهی دادند
پس صاحب دیلم متوجه یحیی گردیده و گفت ای یحیی گویا جز من کسی را نیافتی که او را بفریبی یحیی گفت انجماعت
بزور و ناروا گواهی دادند صاحب دیلم گفت چگونه تواند بود که تمامی انجماعت بالاتفاق بدروغ و باطل
لب گشایند یحیی گفت تمنا دارم که ایشان را حاضر سازی تا در حضور من گواهی دهند و یحیی را امکان آن بود
که هر گاه بر ایشان کلماتی چند القا کند سبب اختلاف کلمه ایشان خواهد شد صاحب دیلم ابوالبختری و اصحاب
او را بخواند تا در حضور یحیی شهادت دهند آنگاه سریری برای یحیی نصب نموده بر فراز آن قرار گرفت کلماتی که
مشتمل بر مواعظ و نصایح بود گوشزد آنگروه نمود و چون آن کلمات بپرداخت صدای مردمان بگریه بلند شد
بنحوی که نزدیک بود جانهای ایشان از تن دور شود بیکبار برخاستند دسته دسته بگرد دیگر مجتمع شدند

وگفتند

وگفتند که یحیی برای ما عذری بر جای ننهاد پس بیکدیگر از در اتفاق درآمدند و گفتند اگر ابدان ما را بشمشیرها چاک کنند
و اولاد و زنان ما را بفتراک جور و ستم اسیر کنند و اموال ما را بتاراج برند هر آینه بر ما خوشتر آید از آنکه در چنین مورد
در حق زاده پیغمبر خود بدی روا داریم و بناروا شهادت دهیم ابوالبختری چون امتناع ایشان بدید و آن حالت
مشاهدت کرد بر آشفت و عتاب آورد که ای قوم تعلل و تأمل تا چند و درنگ و توقف تا کی سوگند بخدای
اگر در اداء شهادت مماطلت رود هر آینه حکم دهم که شما را مقتول و اولاد شما مغلول و اموال شما را منهوب
سازند چون این سخنان بشنیدند و آن تهدیدات مشاهدت کردند خوف و بیم بر ایشان مستولی شده از روی
اکراه بدان شهادت زور لب گشادند پس صاحب دیلم با یحیی گفت که اینک ترا هیچ عذری نباشد یحیی گفت
مگر نه بینی که انجماعت از روی اکراه شهادت دادند اینک که عذرم نه پذیری مرا مهلتی ده برای خود و اصحاب
امانی از ایشان بگیرم پس یحیی صورت امان نامه بر صاحب دیلم املا داشت که وی بدان مضمون از رشید
درخواست کند پس صاحب دیلم صورت ماجری را بفضل نگاشته وثیقه بخط رشید و گواهی فقها و شهادت اکابر
بنی هاشم طلب نمود فضل انگشت قبول بر دیده نهاده ملتمس یحیی و صاحب دیلم را از پیشگاه خلافت ملتمس و مستدعی
در ساعت بریدی خواسته بجانب رشید روانه داشت بعد از وصول نامه فضل هارون زیاده مبتهج و مسرور
گردیده وثیقه بخط خود و خطوط اکابر بنی هاشم و علما و مشایخ با اصناف هدایا و انواع تحف نزد فضل بفرستاد
فضل همه را نزد یحیی انفاذ داشت و یحیی با اعتماد تمام و اطمینان کامل بلشکرگاه فضل درآمد و در صحبت یکدیگر
متوجه بغداد شدند رشید مقدم یحیی را گرامی داشت آن نعمت غیر مترقبه را نیک غنیمت شمرده او را بانعامات
و جوایز گرامنده اختصاص داد و هم بر فضل منصبی ارجمند ارزانی داشت گویند پس از چندی یحیی
بمدینه رفت و در آن بلده طیبه اقامت گزید و در خلال آن احوال دشمنان سعایت کرده خلیفه یحیی را
ببغداد خواست بعد از ورود نخست او را در حبس بداشتند و همی در آن محبس بپائید تا آنکه روزی هارون
فقها و قضاة و اکابر بنی هاشم را بمحضر خود بخواند آنگاه بفرمود تا یحیی را از محبس بمجلس آوردند رشید در حضور
آنجماعت به یحیی درشتی کرده بجراحات لسان آزرده اش ساخت یحیی بالضروره وثیقه که بخط رشید بود در آن
محضر آشکار کرد محمد بن حسن فقیه گوید که رشید در باب یحیی مرا بخواند تا از امان نامه با من سخن گوید من چون
صورت ماجری دانستم با خود متعهد شدم که در تصحیح آن وثیقه چندان که توانم کوشش کنم تا گر خون یحیی محفوظ ماند
چون داخل مجلس شدم رشید از صحت و بطلان امان نامه با من سخن کرد همانا مقصود رشید آن بود که من
در فساد آن وثیقه با وی همراهی کنم تا گر بدان واسطه آن وثیقه بدرد و خون آن مظلوم را بریزد مع القصه
وثیقه را نزد من بینداخت و گفت ای محمد در این نامه فاسد نیک نظر کن چون بدیدم وثیقه صحیح و محکم
یافتم که اصلا خلل و نقصی در آن نبود و چندان صحت و استحکام داشت که تحریر مثل آن از من صورت
نگرفتی پس برخواستم و گفتم با وجود این وثیقه خون این بیگناه ریختن بر خلیفه مباح نباشد رشید در غضب شد

دواتی که در برابر داشت چنان بر سرم زد که مجروح شد آنگاه آن وثیقه از من بگرفت و تمامی فقهای مجلس مشهود
ایشان هم جوابی مانند جواب من گفتند آنگاه ابو البختری که خود یکی از مصدقین و مصححین امان نامه بود برخواست
و با رشید در میان آورد که هرگاه فضل اعتراف نماید که هنگام بذل امان بر یحیی آنچه بر زبان راندم با کنون ضمیرم
مخالفت داشت و قصد وفای آن نداشتم حاشا این امان نامه باطل و او را وقعی نباشد هارون گفت هرگاه
بدین اعتراف امان نامه فاسد میشود فضل را ازین تقریر مضایقت نباشد آنگاه فضل را در مجمعی که یحیی بن خالد
و پسرش نیز حاضر بودند بخواندند پس متوجه فضل گردید و گفت ای فضل آیا نه تو در زمان بذل امان نقض عهد را
در ضمیر داشتی فضل گفت نی نی بلکه قلب و لسانم موافق بود هارون در خشم شد گفت وای بر تو آیا نقض عهد
و شکستن پیمان را قصد نمودی فضل گفت نی نی بلکه اجرای آن وثیقه را بر خود فرض و متحتم نموده بودم نائره
غضب رشید اشتداد یافته تا ثالثا کلام خود اعادت کرد فضل همچنان بر قول خود ثابت ماند جز همان سخنان
در جواب نگفت در آن اثنا چشم ابو البختری بر یحیی و جعفر افتاد دید که با چهره برافروخته دیدگان بر دهان فضل
دوخته مبهوت و متحیر مانده اند گفت یا امیر المؤمنین باین سخنان چه حاجت است بفرما تا کاردی حاضر کنند
پس بفرمود که در ساعت آورده بوی سپردند آنگاه وثیقه را گرفته در حالتی که هر دو دستش مرتعد و مرتعش بود
با آن سکین عهدنامه را پاره پاره کرده بعد از آن گفت یا امیر المؤمنین در قتل یحیی بهیچوجه دغدغه بخاطر
راه مده و اصلا از کشتن او میندیش من خود خون او بر ذمه میگیرم و چون یحیی این اعمال شنیعه و اقوال قبیحه
مشاهدت کرد روی بجانب ابو البختری کرده گفت ای زنازاده همانا قبیله قریش میدانند که ترا از سر راه
برداشته اند و همگان دانند که ترا با آن کس که پدر مینامی اصلا نسبتی نباشد بلکه آنکس بنده از بندگان
طائفه بنی زهره بود پس تو خود از اولاد زنائی و هم پدرت زنازاده است و در اخبار نبوی چنین رسیده است
که هر کس خود را بغیر پدرش منسوب دارد خدایتعالی او را در آتش دوزخ جای دهد پس حال خود چگونه
مشاهده میکنی بعد از آن که این خبر از صادق مصدق بما رسیده است و تو خود بر حال خویش آگاه باشی
و با این احوال خود را بغیر پدرت منتسب میداری و در آن نسبت بی حقیقت مبالغت می آوری و هم بر
معاصی خدایتعالی قوی دل باشی و محرمات شرع را سهل انگاری و وثیقه را که گروهی از اکابر مسلمین سخت
و محکم نموده اند سست پنداری و او را میدری و پاره میکنی منقول است که هارون را آن کردار ناهنجار
زیاده مسرور کرد پس فرمان داد که یحیی را به محبس بردند و محمد بن حسن را از فتوی منع نمود و منصب
قاضی القضاتی با بو البختری مبذول داشت ابو الفرج اصفهانی در مقاتل الطالبیین این داستان بطور
دیگر آورده است که رشید محمد بن حسن و حسن بن زیاد لؤلؤی و ابو البختری و سایر فقها را بخواند و از ایشان
در مجمعی که خود حاضر بود محضری مرتب داشت بعد از آن مسرور خادم را با عهدنامه بدان محفل بفرستاد
تا در صحت و بطلان آن وثیقه سخن کنند مسرور بر حسب فرموده حاضر و عهدنامه بر ایشان بنمود

همگی جز ابو البختری بر صحت آن بهم داستان شدند ناگاه ابو البختری آن وثیقه را از دست حسن بعنف ربوده آغاز
کرد که آن امان نامه از اوج اعتبار ساقط است چه یحیی دماء مسلمانان هدر ساخت و جماعت را بتفرقه در انداخت
با این احوال چگونه سزاوار امان و شایسته حیات است خلیفه از خون یحیی باک نیارد و او را بدست قصاص از پای
در آرد من آن مظلمه بگردن گیرم و در قیامت جواب گویم مسرور بازگشت و صورت ماجری شرح داد خلیفه از پیغام
مسرور زیاده مشعوف گشت دیگر باره بدان جمع روانه اش کرد تا ابو البختری را پیغام گذارد که هرگاه ترا
عقیدت آن است که گفتی بایستی بدست خود آن وثیقه را پاره پاره کنی مسرور آن رسالت بنهاد ابو البختری گفت
ای ابو هاشم تو خود وثیقه را پاره ساز مسرور گفت چون بر شخص تقوی که ختم پاره ساز آنگاه ابو البختری کاردی بر دست گرفته آن وثیقه را
پاره پاره نمود در حالتی که دستهای او مرتعش و مضطرب بود پس مسرور پارهای آن وثیقه برداشته بمجلس خلیفه
شتافت و کردار ابو البختری بوی باز گفت رشید از شدت فرح و نشاط از جای بر جست پاره های آن وثیقه
از وی بر گرفت و گفت ای مسرور بایستی ترا بنام مبارک خوانند پس بفرمود تا هزار هزار و ششصد هزار
درهم حاضر کردند با بو البختری مبذول داشت و هم منصب قضاوت را بعهده وی مفوض داشته
دیگرانرا از فتوی منع نمود مع القصه پس از این واقعه مکانت و مرتبتش نزد رشید بدان غایت بلند شد
که در بزم خلافت او را بر همگان رتبت تقدم و برتری بود چنانکه ابن خلکان از ابو البختری حکایت کند
که گفت هنگامیکه در بغداد بودم مرا نزد رشید تقرب و مرتبتی تمام بود و پیوسته بشرف منادمت اختصاص
داشتم روزی بمجلس رشید در آمدم دیدم قاسم پسر رشید که مؤتمن لقب داشت در نزد خلیفه نشسته است
بعد از لمحه دیده من بر رخساره وی افتاد نظر باز گرفتم و بدو چشم دوخته بودم یکی از ندما مجلس متفطن گردید
برشید گفت ما ادری ابو البختری الا یحب دوس الحلال یعنی همانا ابو البختری را با چشم و ابروی ساده کان
و بناگوش و موی نورسیده کان سری است رشید ملتفت شده هیچ نگفت چون بار دیگر بمجلس در آمدم
بر من عتاب آورد و گفت می بینم که همواره بر رخساره مؤتمن نظر میدوزی هیچ خواهی ترا بانجام امور
و انجاح مقاصد وی اختصاص دهم گفتم یا امیر المؤمنین پناه میبرم بخدای از اینکه خصلتی که در من نباشد
بمن نسبت دهی اگر بر طلعت مؤتمن چشم میافکنم نه از بابت ریبه است که موجب عیب شود بلکه بعلت آن است
که جعفر بن محمد صادق از آباء خود و ایشان از رسول الله روایت نموده اند که سه چیز در قوت نظر
بیفزاید آب جاری و صورت حسن و طراوت سبزه باجمله در بغداد بر مسند قضاوت همی منصوب بود
تا در سال دویست هجری وفات یافت و او را این مصنفات باشد

کتاب الروایات کتاب طسم وجدیس کتاب صفة النبی کتاب فضایل الکبیر کتاب
فضائل الانصار کتاب نسب ولد اسمعیل و ابو البختری بفتح باء موحده و سکون خاء معجمه ماخوذ است
از بختره بمعنی تبختر و یافی به باء مضمومه و یاء مهمله ضبط کرده اند

ابن دَهّان سَعید بن مبارك بن علیّ بن عبدالله بن سَعید بن محمّد

از علمای نحو و مردم بغداد است ابن خلکان گوید در شب یکشنبه یا جمعه شانزدهم رجب از سال چهارصد و نود و
چهار هجری در شهر بغداد در نهر طابق که یکی از محلات آن شهر است بساحت ولادت قدم نهاد سیوطی در کتاب
طبقات النحاة ولادت ویرا در یازدهم آن ماه آورده بالجمله ابن دهان در همان بلد که موطن و مولد او بود
نشو و نما یافت و در تحصیل علوم همی سعی بلیغ بکار برد تا در فن نحو گوی مزیت از همگنان در ربود چنانکه عماد کاتب در
کتاب خریدة القصر وی را بدین الفاظ آبدار ستوده بَحرٌ لا یُغضغَض وحَبرٌ لا یُغیَّض سیبَویه عصرِه
و وَحید دَهرِه یعنی ابن دهان دریائی است که رخنه نقص بدان راه نیابد و دانشمندی است که از شرح محاسن
و کمالاتش چشم پوشیدن معقول نیفتد سیبویه عصر خود و یگانه عهد خویش بوده است و هم آن فاضل فرزانه در آن کتاب
گوید چون ببغداد درآمدم اتفاقا مرا با وی قرب جوار بهم رسید بملاقاتش فائز شدم و در آن زمان علم نحو بوجود چهار نفر
که بمنزله ارکان اربعه بودند قوام داشت و ایشان ابن جوالیقی و ابن الشجری و ابن الخشاب و ابن الدهان
با آنکه هر یک از ایشان امام عصر خویش بودند برخی از اعیان فضلا مقدار فضل هر یک از این چهار نفر را بمیزان معرفت
سنجیده اند قدر فضل ابن دهان را از دیگران بیش دیده اند و او را بر آنان مزیت و برتری داده اند وی علم حدیث را
از مدرس افادات و محضر افاضات ابوالقاسم هبة الله بن الحصین و غالب بن احمد بن الحسن البناء و غیر آنها فرا گرفت
و همی با یشان اسناد کرده روایت مینمود مع الجمله چون مقدار فضلش انتشار یافت از اطراف و اکناف برای تحصیل
نحو بجانب وی قصد مینمودند و از مدرس افاداتش بسی فوائد میبردند روزگاری بدان منوال بگذرانید تا در سال
پانصد و چهل و چهار هجری کتب خویش در بغداد بگذاشت خود بجانب موصل رخت بربست در ظل عاطفت جمال الدین
معروف بجواد اصفهانی که وزیر سیف الدین غازی بن اتابک زنگی بود درآمده بشرف مجالست وزیر فائز شد
کردار حمیده و اطوار پسندیده اش مقبول افتاد و سحاب فضل و انعامش خاطر ابن دهان را از زیاده خرم و شاداب داشت
در تاریخ ابن خلکان مسطور است در آن سال که ابن دهان از بغداد بموصل رفت آب دجله چندان طغیان کرد
که بجانب شهر فرو ریخت و در خانها سیلان جست بطوری که قباب خانها مانند حباب بر روی آب در حرکت بود و در
آن سال اموال و نفوس زیاده تلف شدند منجمله کتابخانه که در پشت سرای ابن دهان بود آب در آنجا رخنه کرده
آن بنیاد را خراب نمود و بکتابخانه وی رسید تمامت آن کتب را فرا گرفت و چون آب از طغیان بایستاد
و مردمان بجمع آوری اموال مشغول شدند کتابداران ابن دهان نیز آن کتب را از میان آب بیرون آورده با رطوبت
و نمیت در پارچه پیچیده بجانب موصل حمل دادند تا هر کدام که سیاه نشده و قابل انتفاع است اصلاح شود پس در موصل
بار گشود بعضی که سیاه و محو نشده بود از کیفیت آب و کتابخانه چندان رایحه کریهه داشت که مطالعت آنها بس
دشوار بود ابن دهان را خاطر بغیرد بوی گفتند که بخور لادن عفونت آنها ببرد عطریّت و خوشبوئی آورد وی
لادن بسیاری فراهم آورد و بسی در آنکار اوقات بگذرانید گویند زیاده از سی رطل لادن که بحساب این زمان

سه من

سه من و بیست و چهار مثقال است بکار برد چون پیوسته آن دود و بخار بجانب سر و چشمش صعود مینمود بچشم وی
از ادراک مبصرات مهجور بماند و نابینا گردید با اشتغال مردم از وی روی نتافته و از مجالس افاداتش منتفع میشدند
ابن خلکان آورده است که سمعانی از ابن عساکر حکایت کرده که روزی در محضر ابن دهان بودم گفت
طرفه داستانی دارم دوش در عالم واقعه دیدم شخصی را که دوستی از دوستان خود را مخاطب نموده این دو بیت
همی بر زبان میراند

أیُّها الماطِلُ دَینی أملی وتماطِل — علِّل القلبَ فإنّی قانعٌ منك بباطِل

یعنی ای کسیکه در ادای دین من مماطلت و مسامحت مینمائی آیا روا باشد که تو خود خداوند ثروت باشی و مماطلت
داری قلب مرا بچیزی مشغول و آرام کن بدرستی که من از تو بقول باطل و وعده دروغ قناعت دارم ابن دهان گوید
که آن دو بیت چنان در لوح خیالم نقش بست که چون بیدار شدم در خاطرم مانده بود ابن عساکر گوید چون ابن دهان
آن داستان بپرداخت آن قصه طریفه را ضبط کرده و بسمع سمعانی برسانیدم چون روزگاری بگذشت سمعانی را
با ابن دهان مصاحبت دست داد این داستان که ابن عساکر بوی اسناد کرده بود برای خودش شرح دادم
ابن دهان بحیرت فرو شد هر چند خنگ خیال را در میدان محفوظات جولان داد از آن واقعه نشانی نجست گفت
اصلا چنان قضیه و چنین قصه در خاطر ندارم و هم او گوید ابن عساکر که راوی این حکایت است در وثاقت روایات
و ضبط حکایات بپایه ایست که اسناد کذب بوی نتوان دادن بالقطع والیقین ابن دهان آن واقعه دیده و ابن
عساکر از وی شنیده بود ولی از نظر ابن دهان محو شده و در خاطر ابن عساکر مانده است و نیز گفته است از غرائب
حکایات و طرائف روایات آنکه ابن دهان سپس آن قصه را بدو واسطه از خود بدین مضمون روایت کردی دعی
السمعانی عن ابن عساکر وهو عنّی یعنی ابن دهان از سمعانی روایت کند و او از ابن عساکر که او از من شنیده
بالاخره در سال پانصد و شصت و نه هجری از دنیا درگذشت و در مقبره معافی بن عمران که در باب المیدان واقع است
مدفون گشت و نیز گوید وقتی که بموصل درآمدم مردم آن بلد را از یاده بر تحصیل کتب و تحقیق کلمات ابن دهان
مولع دیدم ویرا در نظم اشعار طبعی سرشار بود و از نتایج افکارش چند شعر در اینجا میاوریم از آن جمله
این دو شعر است

لا تجعلِ الهزلَ دأباً وهو منقصةٌ — والجِدُّ تعلو به بینَ الوری القیمُ
ولا یغرّنْكَ من ملكٍ تبسّمُه — ما تصخبُ السُّحبُ إلّا حینَ تبتسمُ

یعنی مزاح و مطایبت را شعار خویش مکن چه آن مرد را بنقصان آورد بلکه شیوه جد پیشه کن که بدان واسطت
شخص را در میان مردم قیمت بیفزاید همانا تبسم و لب خنده سلطان ترا فریب ندهد زیرا که ابر چون بخندد در حال بغرّد
و بانگ رعد بر دارد و نیز این دو شعر از اوست

بادِر إلی العیشِ والأیّامُ راقدةٌ — ولا تكن لصروفِ الدهرِ تنتظرُ

فالعمر كالكاس يستعذب اوائله — صفواً و آخره فی قعره الكدر

یعنی تا دیده روزگار بخواب است زنهار از عیش و نوش کام خود بگیر و انتظار دیگر وقت مبر چه پیمانهٔ زندگانی باده
لب ریز را ماند که اولش صافی و آخرش درد آلود است و نیز وی راست

آهوی الخمول لکی اظل مخففا — مما یعانیه ذوو التیجان
ان الریاح اذا توالی عصفها — تولی الاذیة عالی الاغصان

یعنی زاویهٔ خمول و کنج انزوا را بسی دوست میدارم تا از رنج و زحمتی که تاجداران جهان برند آسوده مانم همانا که
بادهای پیاپی وزیدن گیرد جز بشاخهای سرافراخته گزندی نرساند و اغصان فروتن را زیانی نیارد و این را

در علم نحو مصنفات شریفه است

شرح ایضاح و تکمله چهل و شش مجلد فصول کبری فصول صغری شرح کتاب لمع ابن جنی موسوم بعیده در
چند مجلد کتابی در علم عروض کتاب دروس در نحو کتاب رسالهٔ السعیدیه فی المآخذ الکندیه مشتمل بر سرقات متنبی
کتاب زهر الریاض هشت مجلد کتاب الغیبه فی الضاد والظاء کتاب العقود فی المقصور والممدود
والراء والعین والاضداد کتاب نکت و اشارات در السنه حیوانات رساله در تفسیر فاتحة الکتاب
رساله در تفسیر سوره اخلاص شرح ابیاتی از ابیات ابن رزیک در بیست اجزاء
دیوانی در نثر و نظم خویش

ابن قولویه ابوالقاسم جعفر بن محمد بن جعفر بن موسی بن قولویه

هنگام غیبت صغری در دار الایمان قم از ظلمات رحم عرصهٔ آن بلد را روشن فرموده از اجلهٔ رواة و علما و از افاضل
ثقات و فقهاست بجلالت قدر و رفعت شأن و اصالت رای در اعلام متقدمین ممتاز و بکثرت علم و غزارت فضل
و شهامت طبع در اساطین متأخرین مستثنی بوده پدرش محمد که مسلمه لقب داشت در زمرهٔ اصحاب سعد بن عبدالله
اشعری منظوم بوده و ابن قولویه احادیث فقه را از پدر و برادر خود روایت کرده و آن دو از سعد بن عبدالله
روایت می‌کنند و خود نیز بلاواسطه چهار حدیث از سعد بن عبدالله روایت نموده است جمعی از فقها در سلک
اصحابش منظوم آیند و گروهی از علما در شمار تلامیذ وی معدود باشند از جمله ابوعبدالله شیخ مفید است
که از موثقین علماست علم فقه را از آنجناب آموخت و فواید بسیار از وی حاصل کرد و جمعی از محدثین و فقها
احادیث و فقه را از ابن قولویه روایت کرده‌اند از جمله هرون بن موسی تلعکبری و حسین بن عبدالله و احمد بن محمد بن
عبدون است نوشته‌اند چون ابوطاهر قرمطی بر مکه بتاخت و سی هزار نفر از مردم مکه را بر خاک هلاک انداخت
حجر الاسود را بر کند و ببصره برد و مدتی آن سنگ را نگاه داشت بعد از قتل ابوطاهر ابن شنبر قرمطی که از
خواص ابوطاهر بود حجر را بکوفه آورده بر ستون مسجد آویخت و این واقعه در اوایل خلافت الطایع بالله
بود پس در ذیحجه سنه سیصد و سی و نه هجری مقرر شد که حجر را بجای خود نصب نمایند همانا این قصه در اوایل
غیبت کبری بود و چون ابن قولویه از این خبر مستحضر گشت بتقبیل خاکپای امام عصر سفر حج را تصمیم عزم نمود

و بدان صوب روانه گشت چه بر وی از اخبار صحیحه روشن بود که حجر را جز امام زمان نتواند نصب نمود چنانکه
قبل از بعثت که حجر از صدمت سیل بیفتاد رسول خدای آنرا بر جای نهاد و در فتنهٔ عبدالله زبیر که حجاج خانه را منهدم
ساخت سید سجاد حجر الاسود را بر جای خود نصب فرمود بالجمله چون ابن قولویه ببغداد رسید او را مرضی صعب
روی داد چنانچه امید برء نداشت و از حرمان آن فیض بزرگ زیاده اندوهگین بود پس ابن هشام که
مردی از اهل علم و صلاح بود و هم با وی زیاده تجاوز دوستی داشت بخواند و نیابت خویش بوی تسلیم کرده و مراتب
مخفیه را بر وی مکشوف داشت ایام عمر خویش را در عریضه استعلام کرده بخاتم خود مختوم داشته با ابن هشام
سپرد تا هر کس حجر را نصب کند آن عریضه را از خاکپای مقدسش بگذراند وی با شوق تمام روی بمکه نهاد
خود گوید چون مناسک حج افاضت شد گروهی انبوه جمع شدند تا حجر را نصب نمایند اجتماع داوند خادم
بجائی رسید که راه آمد و شد بر خلائق مسدود گشت و من جمعی از خدام مبلغی زر دادم تا مرا در قرب
موضع حجر جای دادند بدان محل چشم دوخته بودم و میدیدم هر کس حجر را نصب مینمود از محل خود ساقط میگشت
ناگاه جوان خوش روئی پیدا شد و حجر را بگرفت و بجای خود بنهاد چنان در جای خود مستقر گردید که
گویا او را با چندین مسمار بر دیوار دوخته‌اند در آنوقت از مردم همهمه بر آمد و صداها بهلهله بلند شد و چون
آن جوان خواست از مسجد بیرون رود من بر اثرش روانه شدم و صفوف مردم را همی شکافتم و از
دو طرف دور میکردم و میدویدم چنانچه مردم گمان کردند که من دیوانه شده‌ام و هرچند میدویدم باو نمیرسیدم
چون بجائی رسید که بغیر از من و او کسی نبود ایستاد بجانب من توجه و التفات کرد فرمود ودیعه ما را
اینک برسان عریضه را از حضور ساطع النور مقدسش بگذرانیدم گشوده فرمود از این مرض صحت یابد و اجل
محتومش بعد از سی سال مقرر شده چون این حالت را مشاهده نمودم چندان خوف بر من مستولی شد
که بر سؤال دیگر قادر نگشتم در این اثنا از نظرم غایب گردید مرا گریه بسیاری دست داد روی بمنزل نهادم
ساز سفر کرده ببغداد آمدم بدون درنگ نزد ابن قولویه رفتم و آنچه دیده بودم باز گفتم و مژده زندگانی
سی سال و صحتش رساندم بعد از شنیدن آن سخنان گریه بر وی مستولی شد و چون دو روز بگذشت مرض
از وی زایل گردید بوطن مراجعت کرد و سی سال بعد از آن زندگانی نمود چون ایام موعود بسر رسید
آثاری پدید گشت در همان روز وصیت کرد و کفن و حنوط و ملزومات سفر آخرت را فراهم کرد اصحابش
بدو گفتند ترا از رنجوری بحدی نیست که مایه تشویش و اضطراب گردد گفت این همان سال و همان روز است
که مولای من مرا خبر داده البته آخر ایام زندگانی من خواهد بود پس در همان ایام از آن رنجوری
از سرای فانی رخت بدار جاودانی کشید و این واقعه در سنه سیصد و شصت و نه هجری اتفاق افتاد
و در ارض قم مدفون گردید مرقدش اکنون در آنجا مزار مسلمانان است و آنجناب را کتب بسیار و مؤلفات بیشمار
و تصانیف مشهورهٔ وی از اینقرار است

کتاب تاریخ شهور و حوادث کتاب نوادر کتاب قضا و آداب احکام کتاب شهادات کتاب عقیقه
کتاب یوم و لیله کتاب حج کتاب زیارات کتاب رد بر ابن داود کتاب در تمیز اعضای محلّله از محرم
کتاب مداواه حسد کتاب صلواة کتاب جمعه و جماعت کتاب قیام اللیل کتاب رضاع کتاب صداق
کتاب در تقسیم زکوة کتاب عدد در شهر رمضان کتاب در صرف کتاب الوطی بملک الیمین
کتاب اضاحی کتاب نساء و

الحاج میرزا ابوالقاسم بن محمد علی طهرانی

از جمله فقها و از اجلّه علمای دار الخلافه است حاج هادی جد وی در زمره تجار از نمره ابرار بوده در اواسط
عهد خاقان مغفور از بلده نور روی بدار الخلافه نهاده هم در آنجا سکنی گزید حاج محمد علی که یکی از پسران
وی بوده بر حلیه امانت آراسته بود بصرافت طبع و میل خاطر در دایره اهل علم قدم نهاد و بپاکد امنی
بهمگنان مزیت یافته بنکاح زنی از خاندان قدس و دودمان اصحاب تقوی مبادرت جست خدایش
این فرزند سعادتمند را موهبت فرمود در سیم ربیع الثانی هزار و دویست و سی و شش در دار الخلافه طهران
تولد یافت و چون رتبه رشد دریافت بتحصیل علوم رغبت کرد یوما فیوما آیات قدس و آثار فضل از او ظاهر میشد
چنانکه در ده سالگی معدمات را نیکو فهم کردی و عبارات مشکله را آسان دانستی بدانجهة در صحبت یکی از اعمام خود
که در سلک طلاب منظوم بود باصفهان رفت قریب سه سال در آن مکان تحصیل مقدمات نمود پس معاودت کرد
دو سال در دار الخلافه بماند بعتبات عالیات مشرف شد و قریب دو سال نیز در آنجا بماند چون اسبابی
فراهم نداشت و توقفش ممکن نگشت لاجرم بطهران آمد و در این هنگام از علوم ادبیه فارغ بود و پس در مدرسه
خان مروی در محضر آخوند ملا عبد الله زنوزی تحصیل معقول و در نزد علمای دیگر بخواندن فقه و اصول مشغول شد
تا سنین عمرش به بیست رسید و ترقیات کامله از وی مشهود شد بترغیب علما و فقهای آن زمان اعتکاف
عتبات عالیات را وجهه همت ساخته در آن مقام شریف رحل اقامت انداخته بشرف مجلس جناب آقا سید ابراهیم
قزوینی رسید و چند در آن مدرس عالی از کلمات آن سید جلیل علوم شرعیه استفادت نموده در اواسط
دولت شاهنشاه مبرور که در کربلای معلا فتنه قتل و غارت واقع گردید زیست آن مکان مقدس را
نتوانست ناچار باصفهان رفت بعد از چندی که آشوب و فتنه آن سرزمین مرتفع گشت باز روی
به امکان شریفه نهاد در مدرس مرحوم شیخ مرتضی بتحصیل علوم شرعیه مشغول گشت در اندک زمان
معتمد استاد شده قریب بیست سال در نزد وی شیخ رفیع القدر درجه باستفادت بگذرانید و کرة بعد اخری
بر مراتب اجتهادش تصدیقات بلیغه فرمود مقام فضل و رتبه اجتهادش بر احدی پوشیده نبود و
احدی را مجال انکار نماند در سنه هزار و دویست و هفتاد و هفت هجری از نجف اشرف عزیمت
دار الخلافه طهران نموده و توقف را مصمم گردید مرجع خاص و عام شده هر روزه فقها و علما

مجلس

مجلس تدریسش حاضر میشدند و از افادات و بیاناتش بهرها میبردند چون جناب عمدة المجتهدین حاج ملا علی تولیت
مدرسه حاج محمد حسین خان فخر الدوله را یافت تدریس مدرسه اش برگزید و هفت سال در آن مدرسه بتدریس علم فقه
و اصول مشغول گردید در اواخر عمر رمدی شدید او را طاری گردید چندی بصرش از حلیه دیدن عاری ماند و هم در آن
ایام اجل موعود در رسید در روز نیم شهر ربیع الثانی هزار و دویست و نود و دو که مطابق با روز میلادش بود
داعی حق را لبیک گفت در حضرت عبد العظیم در پشت بقعه متبرکه حمزة بن موسی مدفون گردید در ایام توقف دار الخلافه
اکثری از مسائل فقه و اصول را در دو کتاب که چندین رساله است و همانا بشرح میکند و بتحقیق وافی و اسلوبی نغز
برشته تألیف و تصنیف آورده است

رساله در صحیح و اعم رساله در اجتماع امر و نهی رساله در اجزا رساله در مقدمه واجب و امر بشیء
رساله در مسائل تخصیص و مجمل و مبین مطلق و مقید رساله در مفهوم و منطوق رساله در استصحاب رساله در اصل برائت
رساله در حجیة ظن رساله در حسن و قبح و ملازمه رساله در مشتق رساله در اجتهاد و تقلید رساله در تعادل
و تراجیح طهارت خلل صلوة صلوة مسافر غصب وقف لقطه قضا و شهادات رهن
احیاء موات رساله در تقلید زکوة اجاره

و میرزا ابو الفضل فرزند کهتر وی که در عداد فضلا او را محسوب است در ماتم پدر قصیده سروده و ماخود چند شعر
از آن قصیده را که بمرثیت اختصاص دارد انتخاب نموده در این تذکره همایونی ثبت کردیم

دع العیش والآمال واطو الامانیا ... فما انت طول الدهر فیه باقیا
رمی الدهر من سهم النوائب ما جنا ... لقد کربیاً طاهر الاصل زاکیا
وعلامة الدنیا واوحد اهلها ... ومن کان عن سرب العلوم محامیا
ولکن وضاح المفاخر مشرقاً ... به للهدی بدر یجلی الدیاجیا
فلیت یمین الدهر حین اصابه ... بذی السهم شلت ثم لم یک رامیا
جلیل بلاء قد اصیب به العلا ... فمن مبلغ عنی العلا لتعازیا
ابی کما تانی من فراقک حادث ... منیر لقد ابلی ثیاب شبابیا
ولکننی قد انسلی عن مکاربی ... بان صرت للعیش الرغید ملاقیا
وقد نلت من عبد العظیم جواره ... جوارا له طول المدا کنت راجیا
لجارک قوم من اناخ ببابهم ... غدا عن صروف یشتکیهن ناجیا
خدمتهم ما دمت حیا فاحسنوا ... جوارک اذا اصبحت للموت لاقیا
ابا القاسم القرم الخضارم صل وزد ... ابا القاسم اللاجی الیک مراعیا
واحسن لمثوی الجواد وکن له ... مجاذیه طول الحیوة مجازیا

فیا لیت امی لم تلدنی ولم اکن   انادیک علهو فما ادعو مجیبا
سابکیک ما ابکی عکة حامر   وما طاف حول البیت من کان عانیا
وانحب من شکوی الزمان محاکیا   واملأ من بث الغرام نوادیا
واندب من صبح الی الصبح صاحبا   علیک صراخ الطیر فی الغصن باکیا
وارثیک من بیض القصاید خرّدا   تهز العلی حتی اسل القوافیا
اباالفضل اقصر من نیاحه بلبل   یغرد حتی یفضح الشوادیا
ویغنی سجعا کالاغانی مطربا   ویهدی قریضا طیب النشر غالیا
فاصبحت السبو بوما لمعهد   اذا انت من نظم اخذت الثانیا

حاصل مضمون انکه دست زمانه بزرگوار پاکیزه گوهر را آماج تیر بلا کرد که خود علامه دهر و یگانه عالمیان بود از فنون علوم حایت میکرد همان روشن ضمیر که انواع هنر و کمال اشکار را داشت و در سپهر هدایت ماه تابان که تیرگی ضلالت میزدود و نور میبخشید ایکاش دست روزگار شل شدی هنگامیکه وی را تیر هلاک پرتاب کردی و دیگر بدان کردار توانا نمیگشت عجب مصیبت بزرگی بمجد و علا برخورد کیست که از جانب من آن را تعزیت گوید ای مهربان پدر در فراق تو چه بلاهای مهلک مرا در رسید که جامه نوجوانیم کهنه کرد ولی خاطر خود را بدان خرسند کنم که تو خود عیش گوارا دریافتی و مجاورت حضرت عبد العظیم را که همواره خواستار بودی رسیدی همانا خاندانی ترا در پناه خود جای دادند که هرکس بدیشان پناهید از هر شکایت خلاصی یافت تا زنده بودی چاکری آن دودمان کردی و چون بردی بپاداش خدمت جوار خود برقرار زانی داشتند الا ای ابوالقاسم حسنی ای سید بردبار رشته قرابت را با ابوالقاسمیکه باستان تو ملتجی شده پیوند فرمای و رعایت جار در حق وی نیک مبذول کن و بدان چاکری در ازای زندگانی داشت او را پاداش ده هیچ چیز جز دوستی دوستان شما و دشمنی دشمنان شما ذخیره نکرد ای پدر ای انکه بزرگان از گروه بوی پناه جستی و در سختیها او را ملتجی میشدم خوشا بدان عمر گوارا که در سایه مهربانیت بگذرانیدم و حبذا آن روزگار آراسته که در کاخ بزرگواریت بسر بردم آیا ممکن است که آن روزگار برگردد حاشا و کلا کی تواند که مانند آن زندگانی خوش دوباره مرا فراهم آورد از روی تو زمانه مرا تیر گردهات نشانه کرد و چون تو درگذشتی مرا حوادثی پیش آمد که روز سفیدم مانند شب تار نمود ایکاش که مادر مرا نزاییده بود و با دل اندوهگین ترا نمیخواندم و نوحه سرائی میکردم هر زمان که مناسک برپاست و حاجیان لبیک گویند و گرد خانه خدا طواف نمایند من بر تو گریم و از جور روزگار شکوه آورم و محفلها از شرح اشتیاق برپا کنم و پیوسته از بامداد تا بامداد شیون نمایم و بدانسان که بلبل شوریده در شاخها بنالد ترا فریاد زنم و از قصاید غرا آنقدر بر تو مرثیت گویم تا قافیه ها ستوه آیند ای ابوالفضل خوشتر آنکه ازین نوحه سرائی عندلیبانه که حوروشان سرود گوئی را شرمنده کند خاموش نشینی و از انشاد این اشعار طرب انگیز لب بربندی و ازین ارمغان غالیه آمیز که دماغ خرد بدان معطر شود دست بداری الحق اگر تو ساز شورسرائی

ساز کنی کوی سرود گوئی از معبد مغنی بربائی

ابو سهل ارجانی طبیب

مولد وی ارجان فارس است طبیبی فاضل و فصیح و ادیبی نیکو ترکیب و خوش محضر و معالجی ماهر بوده و فنون طبابت را با شئون ادبیت و قوانین معالجت را با صنایع اعمال یدبا هم جمع داشته بروزگار پادشاهی دیالمه و اوایل ایام شباب بشهر شیراز وطن نمود و در آن شهر باکتساب صناعات طبیه پرداخت و همتی فوق العاده مصروف کرد چنانکه در تمام اجزاء آن فن شریف سرآمد اقران آمد و از امثال و اشباه خویش درگذشت تا آنگاه که مباشرت عمل را شایسته گشت سپس روزگاری دراز بمعالجات عموم مرضای آن ملک اشتغال ورزید و تدابیر حسنه و حسن عمل در علاج امراض مزمنه و غیره از وی بعرصه بروز و ظهور رسید بدان وسیلت وزراء و امرای سلاطین دیالمه را با وی مراودت و معاشرتی پدید گشت رفته رفته کار وی بالا گرفت و بطبابت مخصوص آن سلاطین منصوب گردید و همواره در سفر و حضر بلوازم خدمت و شغل خود عمل مینمود و بصفت محرمیت اتصاف داشت و در مجالس انس در محفل آن ملوک او را بار بود در عمل معالجت وثوق و اعتمادی کامل بدو داشتند تا روزگار سلطنت و حکمرانی آل بویه بابو کالیجار حسام الدوله مرزبان ابن سلطان الدوله رسید بدانسان که نیاکانش آن طبیب حاذق را بجهة حفظ صحت و علاج برگزیده بودند آن پادشاه نیز چنان کرد که ایشان کرده بودند پس چندی در حضرت پادشاه معالجت را مباشرت نمود از فرط مهارتی که در مواقع علاج از وی ظاهر میگشت هر لحظه سلطان را بر وی مهر و محبت افزون میگردید تا آنکه بر همه اطبایش رتبه برتری داد و شأن و مقام او را بجائی رسانید که هیچیک از همکنانش را مجال اینکه با وی لاف برابری زنند نبود نقل است که قبل از آنکه حسام الدوله ابو کالیجار وی را متصدی حفظ صحت خود کند مزاج پادشاه همواره از سوء تدابیر اطبائی تدبیر علیل بود و معده اش را ضعفی پدید گشته پس از آنکه او را بجهة طبابت خود اختیار کرد و حفظ صحت خویش را منوط برای و تدابیر وی بازگذاشت آن طبیب حاذق مقرر داشت که پادشاه دیگر استفراغ دم نکند و حبی که عمده آن سورنجان و صبر بود بوزن مخصوص معین نمود که هر چند شب یکمرتبه بگاه خفتن میل نماید و نیز شربتی از گل گاوزبان و مویز و عرقی از پوست اترج و شکوفه خرما ترتیب داد و بعضی تدابیر دیگر در رشته ضروریه سلطان بکار برد چون یکچند پادشاه بدان ادویه و تدابیر مداومت و عمل نمود انحراف مزاجش باستقامت بدل یافت و دیگر اثری از بعضی علتها و ضعف مزاج پادشاه برجای نماند چون اینگونه تدابیر و تصرف در مزاج سلطان از وی ظاهر گشت زیاده بموقع وستحسن اتفاق افتاد هر لحظه لطفی تازه و شفقتی بی اندازه از سلطان نسبت بوی ظاهر میگردید ولی از آنکه هیچکس را زمان عزت و روزگار منصب بر قانون دلخواه بپایان نرسد آخر الامر زلتی بدو دست داد که ذلتش را سبب شد بدانجه تمام اموالش بگرفتند و املاکش ضبط کردند تفصیل این اجمال آنکه یکی از پردگیان حرم که با سلطان نیز دختر عم و از سایر پردگیان مقدم بود برادری داشت که بعضی جهات با وی طریق عداوت و حسد می پیمود و از آنکه سلطان را بدان طبیب چنانکه معلوم افتاد اعتمادی تمام بود

در هیچگاه با هیچ اسباب نمی توانست بجهة وی مایه سعایتی فراهم کند بدان سبب همواره آتش حسد در کانون سینه اش
مشتعل بود چاره بجز آنکه آن طبیب را از دربار سلطان براند ندید جز آنکه شکایت نزد خواهر خود برد و آن زن
متقبل گردید که قلب سلطان را از وی منحرف سازد پس هر گاه وقت و موقعی مییافت بهانه صحبتی آن طبیب را
بخیانت و بعضی عیوب منسوب میساخت سلطان بدان مقالات توجهی نمیکرد و گوش فرا نمیداشت چون اعتماد
سلطان را نسبت بدو بدان اندازه دید که آن سعایات و بدگوئی در ضمیر سلطان تأثیری نخواهد کرد راه چاره را
بامری دیگر انصراف داد از آنکه معالجات حرم سرای سلطان با وی بود وقتی بتوسط یکی از خواجه سرایان
ببهانه مرضی آن طبیب را نزد خود خواند و زیاده بتشریفات و انعامات او را خورسند کرد و بدو گفت یکی از جواری
خاصه سلطان را دیر گاهی است که با من عداوتی است و بدینجهة مرا راحتی میسر نیست اگر توانی داروئی ترتیب کن
که چاره او را بآسانی کنم از زر و سیم هر قدر تمنا باشد مضایقت نکنم طبیب در بدایت امر انکار آورده بالاخره
بدان حرفهای واهی فریفته گشت و نیز باغوای چند نفر از خدمه چند حب که از سموم قتاله بود بدو داده که
در وقت حاجت بکار برد غافل از آنکه چون طبیب دیانت یکسو نهد و از طریق خیانت خواهد جلب منفعتی کند
بسوء عاقبت و وخامت خاتمت دچار گردد چندی بر این ماجری برگذشت وقتی دیگر که زمانی بچنگ آورد
بدگوئی و مذمت طبیب را دیگر باره آغاز کرد پادشاه برسم سابق انکار آورد زن گفت اگر برای این مطلب
دلیلی باشد چه جای انکار است سلطان فرمود بر این مطلب چه دلیل داری زن تفصیل خواستن سم را بعرض
سلطان رسانید و آن حبوب در نزد سلطان بر زمین گذاشت و نیز معروض داشت که طبیبی را با حکمت و استطاعت
بمیسان بزر توان فریفت و چنین امر قبیحی را مرتکب شود شک نیست اگر از راه خیانت نباشد لااقل در نقصان
عقل وی جای تأمل نخواهد بود پس در موارد علاج نشاید بدو اطمینان حاصل کرد سلطان چون اینواقعه بشنید
زیاده در تعجب شد و همی خواست بعفو و اغماض گذراند معاندین وی مجالی یافته از خیانت و عیوب وی
آنچه توانستند بعرض رسانیدند و سلطان را بر این واداشتند که در آن امر تحقیق نماید پس از آنکه آن امر واضح گردید
گروهی سلطان را بر قتل وی تحریض نمودند سلطان بحقوق خدمات دیرین قتل ویرا مکروه داشت ناچار حکم فرمود
بزندانش بردند و از منقود و غیره هرچه او را بود بحیطه ضبط در آوردند پس از آنکه آن طبیب را بحبس بردند
چندی نگذشت که از صدمت آن قضیه که او را روی داد در حبس بمرض اسهال مبتلا گردیده بدان علت درگذشت
و اینواقعه در سنه چهارصد و شانزده هجری اتفاق افتاد چون خبر وفات ویرا بسلطان دادند با آنکه چنان امری
قبیح از وی مشاهده کرده بود اندوه زیاد بر خاطرش مستولی شده مقرر داشت اموال و املاک ویرا
باولادش رد کردند و دست تعرض از بستگان او کوتاه داشتند ارجان بفتح اول و تشدید ثانی
و جیم و الف و نون از شهرهای بزرگ و معروف فارس است و شهریست پر نعمت و از انواع فواکه و نخل
و زیتون در آنجا یافت میشود و عجمان آنرا ارغان خوانده اند و از آن شهر تا دریا اندکی مسافت است

و متنبی

و متنبی لفظ ارجان را در این شعر که نظم کرده بتخفیف راء آورده

ارجان ایتها الجیاد فانه — عزمی الذی یذر الوشیج مکسرا

ابو حاتم محمد بن حبان بن احمد بن حبان البستی

از قبیله بنی تمیم و مردم شهر بست است از اعیان علمای عامه و ارکان محدثین اهل سنت بوده در تحصیل علوم و تکمیل فنون
و تصحیح اسانید و تشدید روایات و احاطه بر متون اخبار نزد اساتید فن و اساتید عصر عمری صرف کرده و در طلب
بلاد مسلمین محض تعلم و تلمذ و اخذ روایات بمحضر علما و مدارس محدثین حاضر گشت و بافاضات و افادات هر یک
فائز گردید گویند بتحصیل علوم را بحدی مایل و شایق بود که از حوالی ترکستان تا نواحی اسکندریه و مصر در هر شهر
و هر بلده معمری نشان میجست یا فقیهی سراغ میکرد یا محدثی میشنید بجدی تمام در خدمتش باستفاده و تعلم
اقامت میگزید بتفتیش مدارس و تعدد اساتید در میان جمیع علما امتیازی تمام دارد چنانچه یاقوت حموی
زیاده بر هفتاد نفر از مشایخ و اساتید وی بشمار آورده است با وجود آنهمه اساتید او را با ابوبکر بن
محمد بن اسحق بن خزیمه انتساب و اختصاص است چه در اکتساب معارف اکثر اوقات را در محضر آن استاد
کامل بپایان برده است و علم فقه را در ملازمت وی فرا گرفت و هم در آنجا برتبه کمال رسانید مشکلات
احادیث و معضلات اخبار را در آن محضر کشف نمود و در هر حال صحبتش را غنیمت می شمرد و کلماتش را
ثبت میکرد و چنان در ضبط مقالات وی مولع بود که از هیچ سخنش نمیگذشت و در هیچ مجلس آسوده نمیگذاشت
چنانکه ابو حامد نیشابوری گوید وقتی ابوبکر بن خزیمه از نیشابور در طلب مقصودی بمحل منظور روانه بود من نیز
باگروهی از اصحابش در صحبت وی بودیم ابو حاتم نیز همراه بود و پیوسته در راه از مسائل غامضه و مطالب
عالیه افادت میجست و آنچه در جواب می شنید همی در صفحه که بر حسب عادت معموله آن عهد در دست داشت
مینگاشت پس چون در سؤال الحاح کرد و پرسش سائل از حد درگذشت استاد در خشم شده بانگ زد که
یا بارد تنح عنی ولا تؤذنی یعنی ای خنک از من دور شو و مرا آزار مرسان ابو حاتم آن عبارات را نیز
مانند سایر سخنان استاد ثبت و ضبط نمود همراهان از کردار وی بخندیدند و بدو گفتند آیا اینگونه سخنان را
نیز مینگاری گفت بر خود حتم داشته ام که هرچه فرماید زیب کتاب و زیور خاطر کنم ناگزیر از هیچ فرموده
نگذرم و هیچ پاسخش نانوشته نگذارم بالجمله چون در فنون نظریه سعی بلیغ و جهد وافی مبذول داشت
برتبت تألیف و تصنیف ارتقا جست پس روزگاری دراز عمر خود را در جمع و تألیف صرف کرد و بنحویکه
در هر فنی از فنون کتب زیاد و رسایل بیشمار در رشته تصنیف بیاورد و هیچ علم را از فوائد تألیف
و جمع نکات بی بهره نگذاشت ابو عبدالله حافظ که او را حاکم دانند از مشاهیر علمای عامه و از شاگردان
اوست چنین گوید ابو حاتم بستی مانند ظرفی بود که از علم لغت و فقه و فن حدیث و موعظت آکنده

ومملو باشد وخود از خردمندان وفرزانگان روزگار بوده است بحقایق علم طب ودقایق نجوم احاطت جست واحادیث بسیار درحفظ داشته است همانا قلمش برلوح کتب چندان مطالب عالیه دراحادیث ثبت کرده که هیچیک از علما را پیش از وی میسر نگردیده است درسمرقند وسایر بلاد بمنصب قضاوت وحکومت شرعیه منصوب گردید ودرسال سیصدوسی وچار هجری صیت فضل او دراقطار وامصار گوشزد خاص وعام گردیده وبشهر نیشابور وارد شد حاکم گوید طلاب علوم ومحصلین فضایل بعد از نماز جمعه همگی نزد وی گرد آمدند من نیز در آن جمع بودم پس بیک قول وبیک زبان از وی خواهشمند شدیم تا از مراتب علمیه وذکر احادیث بر ما افاضت نماید وبجانب من که از دیگران خردتر بودم تفقد وتوجه کرده گفت تو نیز بامتنای ایشان موافقت داری گفتم بلی پس مسئول ما را قرین اجابت داشته بتعلیم وتدریس مشغول گشت وهم بر مسند تدریس تمکن واستقرار داشت تا زمانیکه اورا بقضاوت چند ولایت نامزد کردند لاجرم از نیشابور بمقتضای حب وطن از راه خراسان بجانب دیار خویش عزیمت نمود یاقوت حموی گوید جمعی از علما که از علم حدیث استقراء کامل واستقصاء وافی دارند درحق ابو حاتم بطعن وقدح سخن میرانند ویرا در شمار ثقات معدود نمیدانند وچنان پنداشته اند که پاره از مصنفات دیگران را بدست آورده وآنها را بخلاف مروت از مؤلفات خود شمرده وبخویش نسبت داده است بدان جهة در قبول روایات وی تأمل وتعلل ورزند وپیروان خود را از نقل وقبول روایاتش منع کنند سهل بن السری الحافظ گوید که ابو حاتم کتابی در شرح حال قرامطه نوشت ودر نزد حکمران سمرقند بهدیت برد واز آن کتاب اورا تألیف قلب نمود تا منصب قضاوت سمرقند که منتهی آمال ابو حاتم بود بر وی مفوض داشت چون اهالی آن بلد را مکشوف شد که او در تحصیل مسند حکومت بدان حیلت توسل نموده بر وی بشوریدند وبر کشتنش عزیمت گماشتند لاجرم از آن سرزمین بجانب بخارا بگریخت ودر آنجا دلالی بگماشت تا در سوق بزازان معادل پنجهزار درهم قماش بموعد دوماه برای وی خریداری کرد پس شبانه اموال مردم برداشت بیرون رفت احمد بن علی بن عمرو السلیمانی الحافظ میگفته زنهار بر روایت ابو حاتم اعتماد نکنید چه نزد من بزیست ومصنفات مرا نوشت ودر روایت از من اجازت گرفت ومن روی اورا ماننده روی دروغگویان یافتم وبکارش با ایشان یکسان دیدم انگاه از من مفارقت جسته با کتابی که در احوال قرامطه تصنیف کرده بود بطرف سیستان رفت هر فرمان گذار آن بلد باعمال آن سرزمین قیام نمود از آن اعمال دست بکشید تا دیگر بآخرت کشید ولی تلمیذ وی ابو عبد الله الحاکم آن سخنان را در نکند وآنها را باطل شمارد وبر رشک وغرض که خداوندان یک صنعت را در هر عصر بوده حمل نماید وگوید ابو حاتم کَبِیْرٌ فِی الْعُلُومِ وَکَانَ یُحْسَدُ لِفَضْلِهٖ وَتَقَدُّمِهٖ یعنی ابو حاتم در عصر خویش در هر فن رتبت بلندی داشت از آن روی همگنان بر وی رشک بردندی ودر حق او زبان بناسزا وناصواب دراز میکردند اکنون پاره از مصنفات وی بشماریم کتاب الصحابة

پنج جزو کتاب التابعین دوازده جزو کتاب اتباع التابعین پانزده جزو کتاب تبع الاتباع هفده جزو کتاب تباع التبع بیست جزو کتاب الفصل بین النقله ده جزو کتاب علل اوهام اصحاب التواریخ ده جزو کتاب علل حدیث الزهری بیست جزو کتاب علل حدیث مالک ده جزو کتاب علل مناقب ابی حنیفه ومثالبه ده جزو کتاب علل ما استند الیه ابو حنیفه کتاب الفصل والوصل ده جزو کتاب الفصل بین مکحول الشامی ومکحول الازدی یک جزو کتاب مناقب الشافعی دو جزو کتاب مناقب مالک بن انس دو جزو کتاب المعجم علی المدن ده جزو کتاب الجمع بین الاخبار المتضاده دو جزو کتاب وصف للعدل والمعدل دو جزو کتاب الفصل بین حدثنا واخبرنا یک جزو کتاب وصف العلوم وانواعها سی جزو کتاب الهدایة الی علم السنن خود در آن کتاب صناعت حدیث وفقه را بروجه احسن بیان کرده وبراین منوال مقالاتی آورده است اولا حدیثی عنوان کند وآنرا ترجمه آرد پس نسب ومولد وموطن واسم وکنیه وقبیله ومشایخ واسانید وفضایل راوی را شرح دهد انگاه بر مفاوات آن حدیث از مسایل فقهیه ومراتب حکمیه بروجه لایق سخن گوید کتاب التقاسیم والانواع پنج مجلد کتاب روضة العقلاء که از جمله مصنفات او مشهور است کتاب الثقات کتاب الجرح والتعدیل کتاب شعب الایمان کتاب صفة الصلوة آن فاضل همانند در کتاب تقاسیم گوید در چهار رکعت نماز که انسان باتیانش مکلف است ششصد حدیث نبوی وارد است ومن همه را بتفصیل در کتاب صفة الصلوة آورده ام وابن اثیر جزری ضبط نموده است که ابو حاتم در سنه سیصد وپنجاه وچار سرای فانی را بدرود کرد یاقوت حموی از محمد بن عبد الله الضبی روایت کرده است در بیست ودویم شوال از همان سال در شهر بست دعوت حق را اجابت نمود وبعد از نماز جمعه در صفه که نزدیک خانه خود ساخته بود مدفون گردید ولی ابو عبد الله النجار در تاریخ بخارا گوید که وی در سیستان بمرد لاجرم طریق جمع آنست که خود در سیستان وفات یافته وجسدش بجانب بست نقل شده باشد ویا آنکه ابو عبد الله را از کسوت اعتبار عاری دانیم زیرا که مزار ابو حاتم در بلد بست معروفست گویند که از جمیع کتب ابو حاتم جز قلیلی باقی نیست زیرا که خود در روزگار زندگانی تمام مؤلفات خویش را بر طبقات علما واصناف فضلا باشر وطی چند حبس موبد نمود وهم در ایام حیات خانه خود را مدرس کرده خزانه برای ضبط کتب بنا نهاد ودر وصایای خویش مقرر داشت که هر کس خواهد کتابی استنساخ کند بر وی روا نداریم که خود از آن مکان نسخه را خارج کرده بنویسد یا بنویسانند لیکن بوفور حوادث وتطاول ایام واختلال آنملک در آن بلد دست تعدی دراز شده تماما بغارت ویغما از میان رفت آنچه از کتب معتبره مستفاد میشود که ابو حاتم در عهد خلافت المطیع بالله عباسی که زمان سلطنت فناخسرو عضد الدوله بود وفات یافته است والعلم عند الله

ابن راهویه اسحق بن ابراهیم

کنیت او ابو یعقوب واسمش اسحق پسر ابی الحسن ابراهیم بن مخلد بن ابراهیم است از معارف محدثین وقدماء متفقهین اهل سنت وجماعت بشمار میرود نژاد وی بآل حنظله که بطنی از بنی تمیمند پیوسته گردد در بدایت حال بشهر مرو

که از امهات بلاد خراسان بوده می نشست با محمد بن ادریس شافعی همعصر بلکه همعنان بود فاضل طیبی در حاشیه تفسیر کشاف از جامع الاصول چنین نقل کرده اَبُو یَعْقُوبَ اِسْحٰقُ بْنُ اِبْرَاهِیمَ التَّمِیمِیُّ الْمَعْرُوفُ بِابْنِ رَاهَوَیْهِ اَحَدُ اَرْکَانِ الْمُسْلِمِینَ وَعَلَمٌ مِنْ اَعْلَامِ الدِّینِ وَمِمَّنْ جَمَعَ بَیْنَ الْحَدِیثِ وَالْفِقْهِ وَالْاِتْقَانِ وَالْحِفْظِ وَالْوَرَعِ احمد بن حنبل که یکی از ائمه مذهب اربعه است در ستایش فقاهت و فضل او میگفته اِسْحٰقُ عِنْدَنَا اِمَامٌ مِنْ اَئِمَّةِ الْمُسْلِمِینَ وَمَا عَبَرَ الْجِسْرَ اَفْقَهُ مِنْ اِسْحٰقَ یعنی ابن راهویه بعقیدت ما یکی از پیشوایان مسلمانان است از جسر دار السلام فقیهی از او برتر عبور نکرده قاضی بن خلکان مورخ گوید ابن راهویه در سال یکصد و شصت و سه یا شصت و شش هجری بوجود آمد و برای تحصیل کمال مدتی مدید در رحل و ارتحال شد و از مشایخ بلاد چند مانند ملک حجاز و کشور عراق و صقع یمن و قطر شام اخذ حدیث نمود و در نزد سفیان بن عیینه و کسانیکه در طبقه او بودند روزگاری بسر برد و هم بتصریح دارقطنی و بیهقی از امام شافعی کسب علم و اجازه روایت یافت تا خود بمقام املاء و افادت رسید پس در شهر نیشابور مسکن گزید و در آنجا بر منبر تدریس ارتقا جست محدثین عامه مثل بخاری و مسلم و ترمذی از لسان او استماع حدیث نمودند امالی و مرویات وی طاوی کتب اخبار ثبت کردند خود در سعه احاطت و قوت حفظ خویش گفتی اَحْفَظُ سَبْعِینَ اَلْفَ حَدِیثٍ وَاُذَاکِرُ بِمِائَةِ اَلْفِ حَدِیثٍ وَمَا سَمِعْتُ شَیْئًا قَطُّ اِلَّا حَفِظْتُهُ وَلَا حَفِظْتُ شَیْئًا قَطُّ فَنَسِیتُهُ یعنی هفتاد هزار حدیث بحافظه سپرده ام و در یکصد هزار حدیث مباحثه میکنم هیچگاه چیزی نشنیدم مگر آنکه حفظ نمودم و هرگز نشد که چیزی را حفظ کنم و پس از حفظ از خاطر ببرم زمانیکه ابن راهویه در شهر نیشابور اقامت داشت و از وجوه مشایخ فن حدیث محسوب میشد حضرت امام همام علی بن موسی الرضا صلوات الله و سلامه علیه در سفری که برحسب احضار مأمون عباسی عازم مرو بود بدان بلد نزول اجلال فرمود ابن راهویه از کسانی بود که در جمع جمهور رواة و محدثین آن شهر حدیث سلسلة الذهب از لسان همایون آن جناب استماع نمود چنانکه شیخ صدوق محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه در کتاب عیون اخبار الرضا بوسائطی چند از ابو الصلت عبد السلام بن صالح هروی روایت کرده که گفت زمانیکه علی بن موسی الرضا از نیشابور عزیمت مرو نموده من بسعادت ملازمت رکاب آنجناب شرفیاب بودم چون استر شهبای آن حضرت که در آنحال بر فراز آن جلوس داشت بجانب سوی نیشابور قدم نهاد ناگاه محمد بن رافع و احمد بن حارث و یحیی بن یحیی و اسحق بن راهویه و جماعتی از اهل علم بلجام نعلاوی پای او بخسند و از در التماس عرضه داشتند بِحَقِّ آبَائِکَ الطَّاهِرِینَ حَدِّثْنَا بِحَدِیثٍ سَمِعْتَهُ مِنْ اَبِیکَ یعنی بحرمت نیاکان پاک خود که ما را خبر ده بحدیثی که از پدر خویش شنیده باشی ابو الصلت گوید فَاَخْرَجَ رَاْسَهُ مِنَ الْعِمَارِیَّةِ وَعَلَیْهِ مِطْرَفُ خَزٍّ ذُو وَجْهَیْنِ یعنی چون این بشنید سر مبارک از عماری بیرون کرد بر حالتی که کسوتی دو رویه از خز بر دوش داشت و فرمود

حَدَّثَنِی اَبِی الْعَبْدُ الصَّالِحُ مُوسَی بْنُ جَعْفَرٍ قَالَ حَدَّثَنِی اَبِی الصَّادِقُ جَعْفَرُ ابْنُ مُحَمَّدٍ قَالَ حَدَّثَنِی اَبِی اَبُو جَعْفَرٍ مُحَمَّدُ بْنُ عَلِیٍّ بَاقِرُ عِلْمِ الْاَنْبِیَاءِ قَالَ حَدَّثَنِی اَبِی عَلِیُّ بْنُ الْحُسَیْنِ سَیِّدُ الْعَابِدِینَ قَالَ حَدَّثَنِی سَیِّدُ شَبَابِ اَهْلِ الْجَنَّةِ الْحُسَیْنُ قَالَ حَدَّثَنِی عَلِیُّ بْنُ اَبِی طَالِبٍ علیهم السلام قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّی اللهُ عَلَیْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ یَقُولُ سَمِعْتُ جَبْرَئِیلَ یَقُولُ قَالَ اللهُ جَلَّ جَلَالُهُ اِنِّی اَنَا اللهُ لَا اِلٰهَ اِلَّا اَنَا فَاعْبُدُونِی مَنْ جَاءَ مِنْکُمْ بِشَهَادَةِ اَنْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللهُ بِالْاِخْلَاصِ دَخَلَ حِصْنِی وَمَنْ دَخَلَ حِصْنِی اَمِنَ مِنْ عَذَابِی حاصل ترجمت آنکه از اسلاف اشراف من تا امیر المؤمنین علی صلواة الله علیه هر لاحقی از سابق خویش روایت آورده اند که آنحضرت فرمود از خواجه عالمیان رسول خدای شنیدم که فرمود از پیک پروردگار جبرئیل شنیدم که گفتی خدای جل جلاله فرمود منم خداوند یگانه که جز من پروردگاری نیست پس مرا بپرستید از شما مردم هر آنکس که از روی اخلاص و صمیم قلب بیگانگی من گواهی دهد و کلمه توحید بر زبان آورد در حصن حراست من داخل گردد و هر که در حصن من در آید از رنج شکنج من آسوده ماند اهم شیخ صدوق علیه الرحمه در کتاب عیون این حدیث را بعبارت و روایت دیگر از ابن راهویه نقل آورده گوید محمد بن موسی بسند خویش از یوسف بن عقیل مرا حکایت کرد که اسحق بن راهویه خود گفت چون امام ابو الحسن رضا صلواة الله علیه بشهر نیشابور رسید و خواست بعزیمت لقاء مأمون بجانب مرو بیرون رود اصحاب حدیث در حضرت او گرد آمدند و عرض کردند یَا ابْنَ رَسُولِ اللهِ تَرْحَلُ عَنَّا وَلَا تُحَدِّثُنَا بِحَدِیثٍ فَنَسْتَفِیدَ مِنْکَ یعنی ای فرزند رسول از شهر ما کوچ میکنی بر حالتی که ما را بروایت حدیثی از خود مستفید نفرموده آنحضرت بگاه این سخن در عماری نشسته بود چون این بشنید جمال همایون از عماری طالع ساخت و فرمود سَمِعْتُ اَبِی مُوسَی بْنَ جَعْفَرٍ یَقُولُ سَمِعْتُ اَبِی جَعْفَرَ بْنَ مُحَمَّدٍ یَقُولُ سَمِعْتُ اَبِی مُحَمَّدَ بْنَ عَلِیٍّ یَقُولُ سَمِعْتُ اَبِی عَلِیَّ بْنَ الْحُسَیْنِ بْنِ عَلِیٍّ یَقُولُ سَمِعْتُ اَمِیرَ الْمُؤْمِنِینَ عَلِیَّ بْنَ اَبِی طَالِبٍ صَلَوَاتُ اللهِ وَسَلَامُهُ عَلَیْهِمْ یَقُولُ سَمِعْتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّی اللهُ عَلَیْهِ وَآلِهِ یَقُولُ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللهُ حِصْنِی فَمَنْ دَخَلَ حِصْنِی اَمِنَ مِنْ عَذَابِی ابن راهویه گوید چون راحله حضرت در گذشت ما را ندا نمود و فرمود بِشُرُوطِهَا وَاَنَا مِنْ شُرُوطِهَا صدوق گوید مراد آن است که شرط ایمنی عذاب آن است که مرد موحد بشروط توحید اقرار آورد که از آنجمله است اعتراف بامامت علی بن موسی صلوات الله علیه و آنکه آنحضرت حجة پروردگار باشد بر تمامت بندگان و طاعت او بر جمیع مکلفین مفروض است میر معاصر در کتاب روضات گوید از روایت این خبر شریف قرب اسحق بن راهویه براه نجات استنباط شود شیخ نحریر علی بن عیسی الوزیر در کشف الغمه از ابو القاسم قشیری حکایت کرده که گفت چون این حدیث به بعضی از امراء سامانیه رسید بفرمود تا آن را

بسلسلهٔ سند باطلا نوشتند و آن مکتوب زرین همی حراست کرد تا هنگام وفاتش در رسید پس وصیت نمود
که آنرا با جثهٔ وی در قبر دفن کنند پس از موت او را دیدند از ما جرا و حالش پرسیدند گفت غفر لی
بتلفظی بلا اِلهَ اِلّا الله وَتَصدیقی محمّداً رسُول الله مُخلصاً وَانّی کتبت
هذا الحدیث بالذهب تعظیماً وَاحتراماً یعنی گناهان من آمرزیده گشت از بهر آنکه بیگانگی خدای
اقرار آوردم و برسالت پیغمبر گواهی دادم و این حدیث مبارک از روی احترام با زر نوشتم ارباب
سیر و اصحاب تفاسیر آورده اند که مابین ابن راهویه و محمد بن ادریس شافعی زمانیکه آن دو فقیه
اسلام مجاور بیت الله الحرام بودند در اینمسئله اختلاف افتاد که آیا خانههای مکه را فروختن و کرایه دادن
و سائر تصرفات مالکانه نمودن جائز هست یا نی شافعی مانند برخی از علماء خاصه بملکیت قائل بود و از بروی
بیع و شراء و اجاره آنها جائز میدانست و ابن راهویه بر عقیدت ابوحنیفه و بعضی از شیعه میرفت و باقتضای
عدم ملکیت جمیع مسلمانانرا در تصرفات آنها مساوی میگرفت چون باهم مناظره کشتند شافعی ابن راهویه را
الزام داد و از عقیدت خویش بازگردانید و ما اکنون بماده نزاع و منشاء خلاف اشارت میکنیم و ادلهٔ شافعی را
که بدانها بر ابن راهویه غالب گشت در طی احتجاجات مذکور میداریم بدانکه علما را در تفسیر این کریمه اختلاف است
اِنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِیلِ الله وَالمسجِدِ الحَرامِ الَّذِی جَعَلناهُ
لِلنّاسِ سَواءً العاکِفُ فِیهِ وَالبادِ وَمَن یُرِد فِیهِ بِالحادٍ بِظُلمٍ نُذِقهُ مِن عَذابٍ اَلِیمٍ ترجمت ظاهر کلام
مبارک آنکه بحقیقت کسانی که کافر شده اند و بازمیگردند از راه خدا و از مسجد الحرام که اهل مکه را با سوای ایشان
در آن مساوی فرموده ایم و کسانیکه در آنجا آئین الحاد میسگالند جمله را از شکنج دردناک خواهیم چشانید
اختلاف در این است که آیا مراد از تساوی مابین مکی و آفاقی که از این آیه مستفاد شود در چه چیز است قتاده
و سعید بن جبیر و عبدالله بن عباس گفته اند مراد از تساوی در سکنی بیوت است و کسانیکه در مکه اقامت دارند
و آنانکه طاری و بدوی باشند هر دو در نزول و سکون خانههای آن ارض مبارک یکسانند احدی از این
دو طایفه بر منزلی که در آن ساکن گشته اولی و احق از دیگری نیست عبدالله بن عمر و عمر بن عبدالعزیز
و اسحق بن راهویه و امام ابوحنیفه و جمعی از امامیه بر این قول رفته اند و از نتیجه بیع و اجاره دیار آن ارض
حرام دانسته اند و گفته اند مراد از مسجد الحرام که محل تساوی است تمام مکه باشد بدلیل آنکه از مقیم که
مقابل بادی است بلفظ عاکف تعبیر شده چه اعتکاف عبادت مخصوص است که در مساجد بجای
آورده شود پس مقیم منازل مکه بسان معتکف مساجد اسلام خواهد بود و مصحح این اطلاق آنکه در آیهٔ
دیگر نیز در تمام اراضی مکه استعمال شده قال الله تعالی سُبحانَ الَّذِی اَسریٰ بِعَبدِهِ لَیلاً مِنَ المَسجِدِ
الحَرامِ اِلی المَسجِدِ الاَقصیٰ چه مراد از مسجد الحرام در این آیه خصوص مسجد الحرام نیست بدلیل آنکه حضرت رسول
در لیلهٔ معراج از سرای ام هانی بملکوت آسمانی رفت نه از مسجد الحرام و بقولی از خانهٔ خدیجه رضی الله عنها

و بقولی از شعب ابیطالب رضوان الله علیه و بر هر تقدیر از مسجد الحرام عروج نفرمود پس مراد از مسجد الحرام در این آیه نیز ارض مکه خواهد
بود و مقتضای این حکم زمین مکه حکم مساجد است و تصرفات ملکیت در آنجا جایز نیست و مردم آفاق با مجاورین حرم در جمیع دیار
آن ارض مبارک از جهت سکنی مساوی باشند چنانکه رسول صلّی الله علیه و آله و سلّم فرموده مکه مُناخٌ لِمَن سَبَقَ اِلَیها
یعنی زمین مکه هر کس را که بدان سبقت گرفت مباح باشد الحسن و مجاهد و جبائی و امام شافعی و جمعی از امامیه
گفته اند مراد از مساوات حاضر و بادی تساوی در عبادتست و خدایتعالی مسجد الحرام را برای مقیم و غیره در عبادت
یکسان گردانیده نه مجاور مکه بدوی را در مسجد الحرام بالخصوص از موضعی منع تواند نمود و نه بدوی مقیم را تمام
پیروان دین اسلام در عبادت مسجد الحرام باهم مشارک و مساوی باشند نه مقیم را حق مجاورت اولویتی دهد
و نه بادی را رنج مسافرت رجحانی نهد مؤید این معنی آن است که رسول فرمود یا بَنِی عَبدِ مَنافٍ مَن وَلِیَ
مِنکُم مِن اُمُورِ النّاسِ شَیئاً فَلا یَمنَعَنَّ اَحَداً طافَ بِهذا البَیتِ اَو صَلّی اَیَّةَ ساعَةٍ شاءَ
مِن لَیلٍ اَو نَهارٍ یعنی ای پسران عبد مناف از شما هر کس متولی منصبی از امور مسلمانان گردد بایستی احدی را
از طواف اینخانه و نماز آن منع ننماید تا در هر ساعت از ساعات شبانروز که خواهد عبادت کند و این فرقه
گویند استعمال مسجد الحرام در مطلق ارض مکه از در مجاز است و بدون قرینهٔ صریحه از معنی موضوع له صرف نظر
نتوان کرد و اطلاق عاکف بر مقیم قرینه نشاید چه خود از عاکف مجازاً مجاور مسجد اراده شده امام فخرالدین رازی
در تفسیر کبیر گوید امام شافعی در انتصار اینمذهب با ابن راهویه گفت کریمه الَّذِینَ اُخرِجُوا مِن دِیارِهِم
که در شأن اهل مکه نازل شده و حدیث نبوی که حضرت در روز فتح مکه فرمود مَن اَغلَقَ بابَهُ فَهُوَ آمِنٌ
یعنی کسیکه در خانهٔ خود ببندد از شمشیر مسلمانان در امان است برهان قوی و حجتی محکم باشند بر آنکه دیار مکه
ملک ساکنان آنها بوده چه در آیه و حدیث دیار و باب بآنگروه اضافه شده و در فن عربیت مقرر است
که اضافه افادهٔ ملکیت کند و هم در خبر است که چون رسول اکرم از جوار حرم بیرون آمد و به مدینهٔ طیبه هجرت نمود
پسر عم او عقیل بن ابیطالب خانهٔ مسکون وی بفروخت و زمانیکه آنحضرت بر مشرکین فیروز گشت و مکه بگشاد
نزول اجلال را اصحاب عظام عرضه داشتند که مناسب است تا خورشید رسالت در بیت الشرف قدیم
که مهبط وحی و منزل آیات بود انتقال نماید حضرت چون این سخن شنید فرمود هَل تَرَکَ لَنا عَقِیلٌ مِن رَبعٍ
یعنی آیا عقیل برای ما منزلی بر جای گذاشت که امروز در آن نزول نمائیم و در بعضی از روایات بجای
مِن رَبعٍ مِن رِباعٍ آمده و کیفکان از این حدیث چنان مستفاد گردد که رسول را در حرم الهی مسکنی
مملوک بوده و عقیل آنرا در معرض بیع بر آورده و هم در کتب سیر ثبت است که خلیفهٔ ثانی در مکه خانهٔ
معروف بدار السجن ابتیاع کرده یا ابن راهویه آیا ترا گمان آن است که عمر دار السجن را از مالکین آن خریده
از غیر مالکین آن ابتیاع نموده لازم آید که مالی بغیر مستحق آن داده باشد و اگر گوئی از مالکین آن خریده فهو المطلوب ابن راهویه گوید چون در براهین
شافعی موقع قدح نیافتم لاجرم از در انصاف بعقیدت او بگرویدم پس بجواز بیع و شراء و اجاره دور مکه فتوی دادم

مخالفین اینمذهب گویند اضافهٔ دیار و باب در آیه و خبر از برای ملکیت دلیلی استوار نتواند بود چرا که اضافه گاه مفید
ملکیت است و گاه مفید اختصاص چنانکه عرب گوید الجُلّ للفرس و در این مورد قرینه از برای تعیین احد المعنیین نیست
و از اینجهة شکی در دلالت پدید آید و اینچنین حجت استدلال را نشاید و هم در کتب سیر و تواریخ و مجامیع
خطب و مکاتیب مضبوط است که امیرالمؤمنین علی بن ابیطالب بر عهدهٔ قثم بن عباس که بعهد خلافت آن جناب
عامل مکه بود فرمانی مشتمل بر تکالیف ایالت و وظائف حکومت داشت و اینکلام در جملهٔ عبارات آن منشور
مسطور فرمود وَمُر اهل مکة الّا یاخذوا من ساکنٍ اجراً فان الله تعالی یقول
سواءً العاکف فیه والباد العاکف المقیم به والبادی الذی یحج الیه من غیر اهله
یعنی مردان مکه را فرمان ده که از ساکنین آن دیار اجرت سکنی نگیرند چرا که خدای تعالی فرماید عاکف و بادی
در زمین مکه یکسان باشند و عاکف آن کس است که در مکه اقامت دارد و بادی آن است که از غیر اهل مکه
باشد و برای گذاردن حج بمکه وارد آید انتهی وفات ابن راهویه در شب شنبه یا یکشنبه یا پنجشنبه پانزدهم
شهر شعبان از سال دویست و سی و هفت و بقولی سی و هشت بشهر نیشابور اتفاق افتاد ابن خلکان گوید
راهویه بفتح راء بعد از الف و هاء ساکنه پس واو مفتوحه و بعد از آن یاء ساکنه و بعد از آن هاء لقب ابراهیم پدر ابن راهویه است
و وجه ملقب وی بدین نام آن است که در طریق مکه متولد گشته و طریق بفارسی بمعنی راه و ویه بمعنی جستن است گویا
او را از راه یافته اند و بعضی راهویه بضم هاء و سکون واو و فتح یاء خوانند از اسحق بن راهویه روایت است
که خود گفت عبد الله بن طاهر امیر خراسان با من فرمود ترا از چه راهویه گویند و معنی این لفظ چه چیز است
و آیا ترا کراهت است که بدین نام خوانده آئی گفتم ایها الامیر پدرم در طریق مکه متولد گردیده مردمان او را
راهویه گفتند یعنی کسیکه در راه متولد شده پدرم کراهت داشت که او را بدین نام خوانند ولی مرا
کراهتی از این نام نیست

ظهیر الدین ابو اسحق ابراهیم بن نصر بن عسکر موصلی

قاضی ابن خلکان گوید وی از اهل عراق و از مردم قریهٔ سندیه است برخی گویند اصلش از موصل بوده از فقه شافعی
نصیبی وافر گرفت و در آن فن حظی تمام یافت ابن دبیثی در تاریخ خود آورده که علم فقه و حدیث را در موصل
از قاضی ابوعبدالله حسین بن نصر بن خمیس موصلی فرا گرفته پس از تحصیل این دو علم شریف برای تکمیل آنها بساحت
بغداد رخت بربست در آنجا توطن جسته و در مدرسهٔ نظامیه اقامت گزیده مسند تعلیم و تعلم بگسترد همه روزه گروهی
از محضر و مدرس وی استفادت مینمودند و خود نیز در نزد گروهی استفاضت میکرد دیدار از آن اشتغال و مواظبت
در مراتب فقه و مقامات حدیث رتبتی ارجمند یافت بعضی مصنفات ابوالبرکات عبد الرحمن بن محمد انباری
نحوی را که در اربل استماع کرده بود بجمعی غفیر افادت کرد و آنرا دم افاضات وی را در گنجینهٔ خاطر مخزون
نموده روایت آنرا بوی منسوب داشته پس از چندی بموصل که موطن اصلی او بود معاودت نمود

بامر قضاوت سلامیه که یکی از بلدان آن سرزمین است قیام کرد و روزگاری دراز اوقات خویش بقضاوت آنجا بگذرانید
با آنکه در علم فقه احاطتی تمام و در فن حدیث تتبعی وافی داشت شعر و شاعری بروی غالب و اشعاری دلپذیر روا نشت
و ما چند قطعه از وی در این کتاب آوردیم تا سلامت طبع و قدرت پایش مشهود شود

لا تنسبونی یا ثقاتی الی … غدرٍ فلیس الغدر من شیمتی
اقسمت بالذاهب من عیشنا … وبالمسرّات التی ولّت
انی علی عهدکم لم احُل … وعقدة المیثاق ما حُلّت

حاصل معنی آنکه ای دوستان یکرنگ مرا بخدعه و تزویر نسبت مدهید زیرا که غدر و مکر از عادت و خوی من نیست سوگند
بزندگانی رفته و خوشیهای گذشته که من بعهد شما باقی ام و عقدهٔ محبت گشوده نگشته و نیز

از اشعار او است

جود الکریم اذا ما کان عن عدةٍ … وقد تأخر لم یسلم من الکدر
انّ السحائب لا تجدی بوارقها … اذا اتربها ولم تمطر علی الاثر
وما طل الوعد مذموم وان سمحت … یداه من بعد طول المطل بالبدر
یا دوحة الجود لا عتب علی رجل … یهزها وهو محتاج الی الثمر

یعنی بخشش مرد کریم اگر از روی وعده باشد و در آن وعده تأخیری افتد از کدورت آفات
سالم نباشد زیرا که برقهائی که از ابرها بجهند و بر دنبال آنها بارانی نبارد سودی نبخشد و کسیکه در وعده تأخیر
و تعلل را جائز شمارد از مذمت بدگویان محفوظ نماند اگرچه بعد از مسامحه و مماطله دستهای او بدرهای زر بخشد
ای شاخهٔ بذل و بخشش چه جای عتاب و خطاب است بر طالب و محتاج میوه که تو را در حرکت آورد گویند
مرشدی که مکی نام داشت با گروهی از مریدان و درویشان در تکیه بوریج اقامت داشتند هر شب برقص
و سماع بر میخواستند از هیاهوی خود زحمتی میرسانیدند قاضی این چند بیت را انشاد کرده نزد مرشد
روانه داشت

الا قل لمکیٍّ قول النصوح … فحق النصیحة ان تستمع
متی سمع الناس فی دینهم … بان الغناء سنةٌ تتبع
وان یاکل المرء اکل البعیر … ویرقص فی الجمع حتی یقع
ولو کان طاوی الحشا جائعاً … لما دار من طربٍ واستمع
وقالوا سکرنا بحب الاله … وما اسکر القوم الا القصع
کذلک الحمیر اذا اخصبت … ینقرها ریها والشبع

حاصل معنی آنکه مکی را بنصایح مشفقانه پیغام گذارید و بسی شایسته است که اندرز و نصیحت بسمع طاعت قبول.

اصغا شود در کدام مذهب و آیین شنیده که غنا و آواز سنت است که پیروی و متابعت شود آیا در کدام دین دیده شده
که مردم بقدر شتری بخورند و در میان جمع بجذبی برقصند که از خستگی بر زمین افتند و هرگاه درون ایشان
از طعام خالی و با رنج گرسنگی میبودند هر آینه ایشان را در طرب حالت ذوق زدن و ذوق استماع کردن
نماندی گویند که ما از ساغر محبت مست و بیخود شده و از نشئهٔ الهی سرخوشیم خدای داند دروغ گویند
مستی ایشان از کاسهای طعام است نه از جام محبت خدائی بر این گونه است حالت خرها که چون از آب
و علف سیر شوند سرکشی و رمیدگی آغاز کنند و نیز این اشعار از وست

اقول له صلنی فیصد بوجهه — کانی ادعوه لفعل محرم
وان کان خوف الاثم یکره وصلنی — فمن اعظم الاشیاء آثام مسلم

یعنی چون بگویم مرا از وصل خود محظوظ فرما روی خود در اکبر داند چنانکه گویا من او را برای فعل حرامی میخوانم
اگر اجتناب او محض گناهی است که در مواصلت پیدا شده است از هر گناه بزرگتر آن است که مسلمانی
بیگناه بتیغ مفارقت کشته شود در روز پنجشنبه سیم شهر ربیع الآخر سنه سیصد و ده هجری قضای الهی
در رسید و بنا را وداع کرد

قاضی ابوذر عمر بن ذر بن عبد الله الهمدانی

بعلو مرتبت و شرافت منزلت معروف و در زمره صلحاء و زهاد زمان خود معدود بود در اکتساب افادات ازمهر
مجاهد شرط مجاهدت بجای آورد و چنانکه باید و شاید بذل جهد مرعی داشت نقد احادیثی که در خزانه خاطر
اندوخته بودی بدان استاد اسناد کرده رواج دادی و هم بجهد بدرس عطا چشم استفادت دوخته
از آن استاد در نقل اخبار و نشر آثار عطاها دیده وصول آن عطیات و حصول آن مواهب را از وی دانسته
بدو منسوب مینمود و او را پسری بود که ذر نامیدی و خود بنام وی کنیه بود ابن خلکان گوید که ذر جوانی بود
که در حق پدر بکثرت بر و وفور احسان امتیاز داشت و دقیقه از دقایق تکریم اهمال نکردی و نکته
از نکات تعظیم فرو نگذاشتی و هم ابن خلکان گوید هنوز پدرش در بساط حیات بود که او را پیک اجل در رسید
ابوذر در حال احتضار بر بالینش حاضر گشت اشک تحسر و تأسف از دیدگان جاری داشت در آن
وداع بازپسین دیده بر رخسار ذر دوخته باین سخنان لب گشوده گفت ای فرزند گرامی رشته
توکل من بحبل المتین الطاف الهی پیوسته است در هیچ حال پناهی و ملجائی جز پروردگار عالم نداشته و ندارم
مدبر و مسببی جز خدای عدل حکیم ندانسته و ندانم با همینی از وفات تو در مبانی امور من خللی صورت نبندد
و در اصلاح مفاسد و انجاح مقاصد من اختلالی راه نیابد اینک فضل خدا را بدرقه راه تو کردم
پس خاموش نشست و چون ذر داعی حق را لبیک گفت ابوذر بروی نماز کرده بخاکش سپرد آنگاه بر
مرقدش ایستاده و گفت ای ذر اگرچه دلم از مفارقت تو چون آتش سوزان است ولی سوگند بخدای

اندوه و حزن من بر آن خطوب و شدائدی است که در عقبات موت ترا رسیده و آن احزان و اشجان را
از اندوه وفات تو بار دل داشته است زیرا که ندانم در آن نشأه با تو چه معاملت نمودند آیا موازین اعمالت از
مرضیات الهیه راجح و گران بار است یا تهی و سبک سنگ است بار الها حقوقی که از برای من بر این فرزند
واجب شمرده بودی و او رعایت نکرد من از وی درگذشتم و تو هم وظائف عبودیت را که بر او مقرر
فرموده بودی و او در ادای آنها تقصیر نموده است محض عفو و کرم اغماض فرما و اجر شکیبائی و پاداش
صبری که مرا در این واقعه دلگداز مقرر داشته بروی موهبت نمای و از فضل و کرم خود بر آن بیفزای بدر نیکه
من بحضرت تو مایل و راغبم هم گوید وقتی ابوذر را پرسیدند که ذر را با تو نیکوئی و احسان تا چه حد بود گفت
هیچ روز با من همراه نبود مگر آنکه بشرط ادب از قفای من راه می پیمود و هرگز در شب با من راه نمیرفت
جز آنکه بوظیفه مراقبت در پیش روی من طی طریق میکرد و هیچگاه سطحی که در زیر آن مقیم بودم ارتقا
نمیجست بالجمله گویند ابوذر بمذهب طائفه مرجئه مشی داشت و در عداد ایشان معدود بود و در سنه
پنجاه و پنج یا شش هجریه وفات نمود

فائده خلاصه اقوالی که در تعریف مرجئه آورده اند این است که ایشان گروهی باشند
که در اثبات وعد و رجا و نفی خوف و وعید غلو نموده گویند که بنده را ارتکاب معاصی با وجود صفت
ایمان زیانی ندهد چنانچه با صفت کفر عمل و طاعت نفعی نرساند برخلاف وعیدیه و حروریه چه وعیدیه
در اثبات وعید و خوف و نفی وعد و رجا غلو نموده مرتکب معاصی را کافر و مخلد در نار دانند و ما به الامتیاز
ایشان در طی بیان مذهب هر یک معلوم شود و مرجئه بچهار صنف منشعب شوند اول مرجئه قدریه
دویم مرجئه جبریه سیم مرجئه خوارج چهارم مرجئه خالصه و هر صنفی از اصناف چهارگانه بفرق عدیده
منشعب شوند من جمله یونسیه باشند که اتباع و اصحاب یونس بن عمرو بوده اند و یونس را عقیدت آن است
که ایمان عبارت است از شناختن خدا تعالی و خضوع داشتن و ترک استکبار نمودن در درگاه حضرت
کبریائی و هم از روی یقین و اخلاص دوستی او در قلب جای دادن و هر که جامع این صفات
باشد متحلی بحلیه ایمان است و تحقق صفت ایمان بطاعت و عمل موقوف نباشد و با وجود خلوص
ایمان و تحقق اذعان ترک طاعات خسرانی نیاورد و بنده را بترک آنها معذب نسازند و مؤمن بسبب اخلاص
یقینی و محبت قلبی مستحق جنت شود نه بواسطه طاعت و عمل و ابلیس را معرفة الله حاصل بود ولی چون طریق استکبار
پیمود در زمره کفار معدود گردید و از فرق مرجئه یکی عبیدیه است که اصحاب عبیدند عقیدت ایشان در ایمان
همان طریقه یونسیه است ولی آنچه بر یونسیه مزید آورده اند آنست که علم خدا تعالی و همچنین سایر صفات را مغایر
ذات واجب دانند و هم او را امکان آن است که خدا تعالی متصور بصورت انسانی است و حدیث ان الله خلق آدم
علی صورة الرحمن را بر مدعای خود دلیل آورده و از جمله فرق غسانیه است اتباع غسان بن ابان کوفی

که منکر نبوت عیسی بوده و تلمیذ محمد بن حسن شیبانی است و غسانیه گویند که ایمان معرفت و شناسائی خدا و رسول او است و هم تصدیق نمودن احکام رسول جاء لانه تفصیلاً و گویند ایمان قابل زیاده و نقصان نیست و توضیح آن اجمال آنکه هرگاه کسی معتقد شود که خدا یتعالی اکل لحم خنزیر را حرام نموده ولی تصداق خنزیر که محرم است نداند و خنزیر را از گوسفند نشناسد مؤمن باشد و همچنین اگر قایل باشد که خدای حج کعبه را فریضه ساخته ولی نداند که کعبه بنائی است در تهامه یا بنائی است که در هند واقع است هر آینه مؤمن باشد و مقصود ایشان آن است که این تفصیلات امری است سوای ایمان و از حقیقت ایمان خارج است و گرنه هیچ عاقل در جهت کعبه شک ننماید و هر کس مابین گوسفند و خنزیر تمیز دهد محمد شهرستانی گوید که زیاده شگفت است که غسان مذهب خود از ابوحنیفه حکایت کند و او را در عداد مرجئه معدود داند و از جمله فرق مرجئه مریسیه است که اتباع بشر بن غیاث مریسی باشند و بشر در فقه عراقی المذهب و از تلامذه قاضی ابویوسف است و برا عقیدت آن که ایمان عبارت از تصدیق قلبی و اعتراف به لسان است و صفات الله را منحصر بعلم و قدرت داند و سایر صفات را منکر است و چون منکر صفات الله و هم معتقد بخلق قرآن است از این روی صفاتیه او را اکافر دانند و چون افعال عباد را مخلوق خدا یتعالی داند و گویند بنده را هیچ استطاعت و تمکین فعلی از افعال نیست بدین واسطه معتزله نیز او را در زمره کفار دانند گویند وقتی وی را با شافعی در مسئله نفی صفات و خلق قرآن مناظره در پیوست شافعی بدو گفت که نیمی از تو کافر است زیرا که نفی صفات و خلق قرآن را معتقدی و نیمی دیگرت مؤمن است چه قائل بقدری یعنی افعال عباد را مخلوق خدا یتعالی دانی شهرستانی و دیگران حکایت کرده اند که بشر را عقیدت آن بوده که سجود شمس و قمر و صنم فی نفسه کفر نیست ولی علامت کفر است و هم از آن فرق یکی تومنیه است اتباع ابی معاذ تومنی و برا گمان آن است که ایمان چیزی است که بنده را از کفر نگاه دارد و گوید ایمان عبارت است از مجموع خصالی که هر کس فاقد تمام آن یا بعض آن باشد کافر است و خصلت واحده از این خصال را نه ایمان داند و نه بعض از ایمان و گوید هر معصیتی که کفر نبود دانش مابین مسلمین مجمع علیه نباشد مرتکب آن را فاسق نتوان خواند ولی عاصی میتوان گفت و هر کس صلوة را ترک کند و آن ترک را مباح و حلال داند کافر است ولی هرگاه قصد قضای آن داشته باشد کافر نیست و هر کس پیغمبر را لطمه زند یا بقتل آورد از جهة قتل آن کافر نشود ولی چون فعلش به تکذیب و عداوت نبی دلالت کند از اینجهة کافر است و از فرق مرجئه یکی ثوبانیه اند اصحاب ابی ثوبان مرجیی وی گوید ایمان آن است که خدا و رسول و آنچه را که فعلش عقلاً جایز است بشناسی و هم اقرار آوری پس قبل از بعثت رسول و ورود شرع ایمان بعقل را واجب داند و از اینجهة او را با غسانیه و یونسیه امتیاز است و ابو ثوبان جامع طریقه ارجاء و اعتزال و خوارج است از این روی او را جامع النقایص و با حیره الخصایص گویند صاحب ملل و نحل گوید جماعتی از خداوندان فتاوی نیز طریقه ارجاء را سلوک داشته اند

مانند سعید بن جبیر و طلق بن حبیب و عمرو بن مرة و محارب بن دثار و ابوذر عمرو بن ذر و حماد بن سلیمان و ابوحنیفه و ابویوسف

ابوالقاسم بن محمد مهدی بن محمد حسین بن محمد مرتضی بن محمد بن محمد صالح الحسینی الاصفهانی

در دار الخلافه طهران در مسجد سلطانی نماز جمعه و جماعت اقامت داشته است خود از سادات عظام و از فقهاء جلیل است بزهد و تقوای و تقدس و نهی سرآمد علمای عصر و اسوه فقهای دهر بوده و در حسن اخلاق و فضائل صوری و معنوی رتبتی بلند داشت چون در سنه هزار و دویست و سی و هفت هجری که خبر وفات شاهزاده مبرور محمد علی میرزا بخاقان مغفور فتحعلی شاه مبرور انار الله برهانه رسید و از آن رهگذر اندوه زیاد در خاطر همایونش راه یافت علمای هر بلد عازم دار الخلافه شدند تا در آن تعزیت تسلیتی گفته باشند از آنجمله علمای اصفهان بودند که درک حضور مبارک را عزیمت نمودند میر محمد مهدی امام جمعه طهران که عم او بود و شرح حالش در این کتاب خواهد آمد باد نامشتهر که در خدمت علمای اصفهان بدار الخلافه بیامد وی باتفاق حاج میر محمد حسین سلطان العلماء که امام جمعه اصفهان بود بدار الخلافه آمده پس از ورود با عم خود میر محمد مهدی و علمای دیگر بحضور شاهنشاه مبرور شرف شدند بمقتضای آنکه اول المهون پادشاهان در یک نظر از ناصیه اشخاص آثارها استنباط کنند که عقلای زمان در سالهای دراز عشری از اعشار آن را نتوانند ادراک نمود خاقان مغفور باتوجهات شاهانه در میان علما آن جناب را تفقد فرموده و از حالات ایشان جویا شدند سلطان العلماء از نام و حسب و مقامات فضل و مراتب زهد و انتساب آن جناب فصلی مشبع شرح گذرانید خاقان خلد آشیان فرمودند چون امام جمعه را پسری نیست و نایبی بجهة نماز جمعه و جماعت در کار است اراده علیه همایونی آن است که او را بفرزندی قبول کرده و بنیابت خویش برگزیند محض امتثال امر اعلی باسمت فرزندی و نیابت عم خویش در دار الخلافه توطن فرمود و در نزد ملا عبد الله بتحصیل فنون حکمت و کلام اشتغال جست و در نزد ملا محمد تقی استرابادی باکتساب علم فقه و اصول مشغول گشت در آن ایام آقا میر محمد مهدی امام جمعه را سفر اصفهان پیش آمد نیابت نماز جمعه را بدو مفوض داشت در غیاب عم خویش باخلاق حسنه و اطوار پسندیده جذب قلوب نمود هر قدر از طیب خلق و حسن سیرتش در حضرت خاقان مغفور عرضه میداشتند بر اعزاز و اکرام آن جناب زیادت میفرمود و هم بر این منوال روزگاری گذرانید تا عید نوروز سلطانی در رسید خاقان خلد آشیان بنا بر سیرت ملوکانه و رسم معمول ملاقات علمای دار الخلافه را عزیمت فرمود چون حاج میرزا مسیح از بزرگان علما بود در هر سال دیدن او را بملاقات دیگران مقدم میداشت بعزم دیدنش تشریف فرما شد و چون معبر کوکبه سلطانی از درب خانه امام جمعه بود در عرض راه از اراده نخستین منصرف شده ملاقات حاج میرزا مسیح را پس از دیدار امام جمعه مقرر فرمود و از مکنون خاطر ملوکانه اعلان داشتند فوراً آن جناب را بدان ملاطفت بی نهایت مژده دادند باکمال مسرت و تشکر باستقبال بیرون شتافت بعد از اظهار مراحم خسروانه فرمود روا ندیدم که مکان دیگران را بر اینخانه ترجیح دهم و لقای ایشان را بر این ملاقات مقدم دارم بعد از تفقدات شاهانه

از آنجا بمجلس مغفور و منازل سایر علما تشریف نزول ارزانی داشت و در هر مکان فضایل و معالی آن جناب را
بر زبان الهام نشان جاری میفرمود که در اندک زمان برتبت قبول عامه ارتقا جست در آن اوان میر محمد مهدی
از اصفهان بدار الخلافه معاودت کرد و از آن حسن رفتار و توجه نفوس زیاده خوشوقت شده مصلحت را
چنان دید که وی چندی در عتبات عرش درجات باکتساب معارف و تکمیل فقه و اصول اشتغال جوید پس
اقامت نجف اشرف را وجهه همت ساخت و در آن منبع فیوضات نزد شیخ حسن بن شیخ جعفر نجفی باستفادت
بگذرانید و بر استنباط احکام فرعیه از مدارک شرعیه قادر و توانا گردید پس برحسب تمنای عمش میر محمد مهدی از جانب
خاقان مغفور توقیع همایون باحضارش صادر و از آن مکان مقدس با اجازات عدیده بدار الخلافه [illegible]
هنگام ورودش از طرف قرین الشرف و از جانب عموم مردم اعزاز تمام مبذول و معمول آمد پس از چند روز
بر مسند افادات و قضاوت شرعیه نشست و در زمانی قلیل مرجع خاص و عام شد و هم بر این منوال روزگار
میگذرانید چون خاقان فردوس مکان درگذشت و نوبت سلطنت بشاهنشاه مبرور محمد شاه غازی
نور الله مضجعه برسید آن پادشاه نیک سیرت همی بسیرت جد خویش بر طریقت توقیر و اجلالش سالک بود
و هر زمانش بلطفی مخصوص مینواخت چون سال دوازدهم از آن سلطنت برآمد میر محمد مهدی سرای فانی را
بدرود کرد و چون هفته از آن واقعه بگذشت برحسب استدعای ملک آرا ابو الملوک کیومرث میرزا فرمان آن منصب جلیل را
بتشریف نفیس و عصای مرصع حامل شده بدان جناب ارزانی داشت غریب و بومی از آن عطای ملوکانه
آگاه گردیده بمسجد سلطانی شتافتند امام جمعه بدان تشریف شریف تن بیاراست و خطیبی شرح فرمان همایون
گوشزد عام و خاص نمود و با آن گروه نماز جمعه بپا داشت و آن منصب او را مسلم گشت سالهای دراز
با آن مقام منیع منبر احکام سید المرسلین بپایان برد همواره بشیوه مرضیه اجداد امجاد دیگران را بر خود ترجیح داده
در طریق ایثار سعی کامل داشت وقتی در مجلس میرزا تقی خان امیر نظام از آن جناب بمناسبتی صحبت در پیوست
با آنکه فیما بین ایشان ودادی نبود بر حسن سیرت وی گواهی داده گفت امام جمعه را در میان علما خصلتی است که خود
بر آن اختصاص دارد چه هر یک از علما بمن نامه نوشت یا خواهشی کرد طلب نفع یا دفع ضرر را برای خود تمنا
داشت ولی هرگز از نوشتجات وی جز اغاثه ملهوف و اعانت مظلوم نیافتم با وفور شواغل و کثرت مشاغل
از تعلیم و تدریس کناره نمی جست و در تصنیف و تالیف جهد کافی داشت و این چند کتاب از تصانیف
آن جناب است و در سنه هزار و دویست و هفتاد و یک هجری از عمر شریفش پنجاه و شش سال گذشته بود
اجل موعود در رسید علما و اعیان در تشییع جنازه اش همگی حاضر شده با احترام تمام در خارج
دروازه قدیم حضرت عبد العظیم که اکنون داخل شهر ناصریست بر زمین نهاده جناب صدر العلما میرزا مرتضی بر آن گروه
پیشوا شده بروی نماز بگذاردند در آن محل که اکنون بقعه او و مزار مسلمین و معروف بقبر آقا است بخاکش سپردند
کتاب در شرح بلدان مفتوح العنوه کتاب در ذکر فتاوی و احوال خود پنج رساله کتاب در تحقیق مطالب اصولیه منتخب الفقه

ابن خالویه حسین بن احمد بن خالویه بن حمدان ابو عبد الله همدانی النحوی

در زمره فقهاء امامیه بغزارت فضل و کثرت علم علم و در حوزه علما و ادبا بجلالت قدر و علو شان مسلم بود خود از مردم همدان
بلکه از مفاخر آن دودمان است در حدود سنه سیصد و چهارده هجری برای تحصیل علوم عربیه و تکمیل فنون ادبیه بغداد
که محط رحال علما و محل رجال فضلا بود درآمده و در نزد جمعی از اعاظم استفادت نمود و فنون ادبیه را از ابن درید
و نفطویه و ابو بکر انباری و ابو عمرو زاهد فرا گرفته و علم احادیث را از محمد بن مخلد عطار و دیگران استماع نموده و علم
قرائت و دقایق ترتیل و حقایق تجوید در نزد ابن مجاهد مقری و ابو سعید سیرافی تحصیل کرد آنگاه بجانب شام رخت ببست
و در حلب اقامت نمود در کل فنون چندان اشتهار گرفت که نامش در تمامت بلدان انتشار یافت و فضلای
آفاق از هر طرف برای استفاده علوم و اتخاذ فنون بر وی وارد میشدند جلال الدین سیوطی در طبقات النحاة
آورده که در مدینه رحل اقامت انداخت و در مسجد جامع قامت برافراخت روزگاری دراز بذکر آثار و نشر احادیث
میگذرانید گروهی انبوه بر وی گرد آمده و از مصابیح افاداتش اقتباس مینمودند شرذمه از آن گروه اینانند
که اسامی ایشان بشرح میگذرد معافی بن زکریا و عبد المنعم بن عبد الله و حسن بن سلیمان و دیگران و ایشان
مسموعات را بوی منسوب داشته همی روایت کنند گویند بواسطه اتحاد مذهب و علو قدر و انشراح صدر همواره
صدرنشین بزم آل حمدان و مسند گزین محفل آن دودمان بود خصوصا در نزد سیف الدوله بن حمدان و اولاد او
اختصاصی تمام یافت چنانچه خود گوید روزی که بحضرت سیف الدوله مرا دست داد بپاس ادب چند لحظه بپای ایستادم
تفقدات مخصوصه بر من ارزانی داشته و فرمود اقعد چون از کلمه اجلس بلفظ اقعد عدول فرمود از آن تعبیر و تقریر
دانستم که همانا خود را بشاخهای فضل آویخته و از آن اغصان ثمراتی چیده است بر اسرار کلمات عرب واقف آمده
و بر نکات عبارات و الفاظ ایشان عارف زیرا که قعود و جلوس اگرچه معنی نشستن دارند ولی در موارد
استعمال از یکدیگر جدا شوند چه قعود انحطاط از بلندی است به پستی و جلوس انتقال از پستی است به بلندی
لهذا چون خواهند بایستاده گویند بنشین کلمه اقعد استعمال کنند و چون بخفته و ساجدی خطاب نشستن میان آورند گویند اجلس
گوید بعد از ادای شرایط تعظیم نشستم آن امیر هنرپرور ابواب عاطفت بر من بگشود و انواع
تلطف در حقم مبذول فرمود رفته رفته با وی همدم و در هر حال محرم شدم چنانچه در هر مجلس جایم فرو نگذاشت
و در هیچ حال از حمایتم مضایقت نفرمود آورده اند که شبی سیف الدوله را از وجود علما و فضلا محفلی آراسته بود
و از ضیاء افادات علمیه شبی روشن تر از روز و وقتی خوشتر از نوروز داشت مابین ابن خالویه و متنبی در باب مسئله
سخن در پیوست کار بحث و کلام بسقط و دشنام کشید و امر صحبت بفضیحت انجامید متنبی یک درباره دیگری
از شناعت فرو گذار نکرد ابن خالویه را حالت دگرگون شده زیاده برآشفت مفتاحی که با خود داشت
آلت ضرب کرده چنان بر سر و رویش بنواخت که خون از عروقش بریخت و جامهایش بخون ملوث شد

ابو الطیب با خاطری افسرده و مهری چون دلش شکسته برخواست و از مجلس رفیع برون رفت پس بهوای
خدمت کافور اخشیدی در مصر بار گشود گویند سیف الدوله در آن محفل بپاس تکریم ابن خالویه ابو الطیب را
استمالت نکرد و از رفتن ممانعت نفرمود و از اینروی معلوم شود که ویرا تا چه حد بوده هم او گوید
شبی در محفل انس سیف الدوله جمعی از فضلا حاضر و از هر جا سخن در میان بود پس از آن جمع بپرسید
آیا اسم ممدودی در خاطر دارید که چون جمعش بنا کنند مقصور شود همگی بیکرای و یک زبان شده بعرض رسانیدند
که ما را بر چنان اسم اطلاع نیست پس بجانب من متوجه شده گفت ترا در این مسئله چه جواب است بگفتم که اسمی
بدین صفت بیاد دارم ولی وقتی از خزانه خاطر خارج شود که از خزانه بیت المال هزار درهم در کیسه من
داخل گردد تا چنان لولوء لالاهی گرانبها ماند هم امیر کمال دوست آنرا قدر شناخته گرامی دارد
پس اشارت رفت تا فوره حاضر کردند و از بشارت بذل رهین تشکر و قرین افتخارم فرمود پس
معروض داشتم این دو اسم که بدین صفت باشد یکی صحرا و دیگری عذرا است که جمیع آنها بر صحاری
و عذاری بسته میشود هم او گوید که بعد از دو ماه بدو اسم دیگر اطلاع یافتم که جرمی نحوی آن دو را در کتاب
تنبیه ذکر کرده بود یکی صلفا است که ارض غلیظه را گویند و دیگری جزا است که زمین نمناک را نامند
چه جمیع آنها صلافی و جزاری است و پس از بیست سال بر چنین اسم واقف گشتم که ابن درید در کتاب جمهره
آورده و آن سیتارا است که ارض خشنه را گویند که جمعش سیاتی آمده است آورده اند که مردی بوی گفت
مرا هوای اکتساب علوم عربیه و تحصیل ادبیه در سر افتاد ولی زبانم موافقت و همراهی ندارد و در آن حسرت
و حیرت درمانده ام هرگاه ان در رهاد مان توانی نمود آن مشکل را از من آسان کن گفت من خود پنجاه سال است
که تعلیم و تعلم علم نحو مینمایم هنوز زبانم همراهی نمیکند اگر عقده خود را گره گشائی یافتی مرا نیز از آن محنت خلاصی بخش

ویرا اشعاری خوب و نظمی مرغوب بوده و اینچند شعر از وی ضبط نمودم

إذا لم يكن صدر المجالس سيدا / فلا خير فيمن صدرته المجالس
وكم قائل ما لي رأيتك راجلا / فقلت له من أجل أنك فارس

حاصل معنی آنکه صدر مجلس کسی را شایسته است که خود بحلیه شهامت و جلالت آراسته باشد و اگر مجالس که خود از
زیور شعور عاطل است کسی را مصدر دارد و صدرنشین را خیری نه هر و بزرگی نبخشد مرا پرسیدند که چه باعث شده
که ترا پیاده می بینم گفتم از برای آنکه ترا سواره دیدم و نیز فرموده

الجود طبعي ولكن ليس لي مال / فكيف يبذل من بالقرض يحتال
فهاك حظي فخذه اليوم تذكرة / إلى اتساعي فلي في الغيب آمال

هانا جود و بخشش خصلت ذاتی من است ولی چگونه بخشش نماید کسی که سرمایه جز قرض ندارد پس این است وضع معیشت
من و وسعت در این روزگار اما در عالم غیب مرا آرزوها است و در سال ۳۷۰ هجری از این جهان رخت بآخرت بربست

ابن خالویه را کتب مصنفه بسیار است از جمله کتابی است که آل نام نهاده و در ابتدای آن مدلولات لفظ آل را بیان کند
و او را به بیست و پنج قسم تقسیم نموده و بعد از آن بتفصیل اسامی شریفه ائمه اثنا عشر که آل محمد صلوات الله علیهم اجمعین
با اسامی آباء و امهات و تواریخ ولادت و رحلت ایشان ضبط نموده و دیگر کتاب لیس و آن کتاب بدین
طریقه است لیس فی کلام العرب کذا و کذا کتاب المرغش که در لغت نوشته و کتاب اشتقاق کتاب جمل
که در نحو است کتاب قرائت کتاب سبع در قراءات کتاب اعراب القرآن که مشتمل است بر اعراب
سی سوره از کلام الله کتاب مقصور و ممدود کتاب المذکر و المؤنث کتاب الالفات کتاب
شرح مقصوره ابن درید کتاب الاسد کتاب اشتقاق خالویه و ذالک خالویه بفتح خاء معجمه
و بعد از الف لام و واو مفتوحتین تواند بود که از الفاظ عجمیه باشد و چون سیبویه و نفطویه و یا آنکه
خال عربی باشد و یکی از معانی مناسب آن اراده باشد

ابو حنیفه نعمان بن ثابت کوفی

اگرچه اصحاب سیر و علمای رجال در ذکر فقهای بلاد ویرا در عداد فقیهان کوفه معدود داشته اند ولی
اشتهار علم و انتشار نام و نفاذ حکمش بکوفه اختصاصی ندارد بلکه صیت فقاهت و آوازه فتاوی او
اقطار عالم را فرو گرفته است بدان پایه که در ربع مسکون ربع اهل سنت بلکه نصف ایشان مذهب
حنفی که از مذاهب اربعه عامه است اختیار کرده اند و در ممالک روم مقرر است که سلاطین آل عثمان
و صدر اعظم و قاضی القضاة بر طریق مذهب ابو حنیفه باشند با جمله جدش در زمره کفار بوده و بچنگ
مسلمانان اسیر شد روزگاری دراز در بندگی قبیله بنی تیم الله بن ثعلبه بگذرانید پس از آن از قید
عبودیت آزاد گشت در آن اوان که از قبول اسلام سعادت اندوز گردید ثابت که خود والد ابو حنیفه است
از وی بوجود آمده بعقیدت اهل سنت و جماعت آن مولود را باستان مبارک علی بن ابیطالب بهر تیمن
آورده آنحضرت درباره ثابت و فرزندانش دعای خیر فرمود و چون ثابت را سنین عمر بچهل و اند رسید
ابو حنیفه که بنام نعمان بود از صلب وی بدین عالم قدم نهاد و چون بحد رشد رسید در صف خزازان
در آمده بداد و ستد میگذرانید شبی در عالم واقعه چنان دید که مضجع مطهر منور حضرت خاتم الانبیاء را
همی نبش کند ناگاه از خواب بیدار گشت از آن رؤیا زیاده هراسیده و هراسان گردید کس نزد
ابن سیرین فرستاد صورت منام را بر وی قصه کرده خواستار تعبیر شد گفت هر آینه صاحب رؤیا را
علمی مرزوق شود که از تمامت مردم روزگار و علمای عصر خود درگذرد پس دواعی شوق تحصیل
در او هر روزه زیادت شد با جدی تمام و جهدی وافی باکتساب معارف و اقتباس معانی مبادرت جست
و صحبت کرد وی از تابعین که اسامی ایشان شرح میگذرد و فایض گردید عطاء بن ابی رباح ابو اسحق سبیعی
محارب بن دثار هیثم بن حبیب هشام بن عروه محمد بن منکدر نافع مولی عبد الله بن عمر سماک بن حرب

ومقامات حدیث ومراتب معالم دین راهمراهی ایشان طی نموده ومبانی علم فقه را در نزد حماد بن ابی سلیمان شید کرده
از طرق عامه وخاصه بنظر رسیده است که ابوحنیفه از تلامذه حضرت امام همام جعفر بن محمد الصادق علیه السلام بوده چنانکه
ابن حجر در صواعق گوید جعفر صادق علیه السلام افضل واکمل فرزندان امام محمد باقر است وهم از آن راه بوصایت وخلافت
آنحضرت اختصاص یافته است وعموم مردم در کل فنون وتمام علوم از آن حضرت مستفید ومستفیض بوده اند
وخواص علما روایات خود را بآن حضرت اسناد دهند مانند یحیی بن سعید وابن جریج وسفیان وابوحنیفه عبد الحمید بن
ابی الحدید گوید هر فقیهی که در اسلام بوده است در مراتب فقاهت عیال علی بن ابیطالب امیر المؤمنین بوده وخواهد بود
اما اصحاب ابوحنیفه مانند ابو یوسف ومحمد ودیگران فقه را از ابوحنیفه فرا گرفته اند واو در خدمت صادق آل محمد
سلام الله علیهم آن علم را قرائت نموده وانتساب علوم آن جناب بامیر المؤمنین علیه السلام از فرط وضوح
محتاج بذکر وبیان نیست ومؤید این مقال از طرق خاصه آنکه مجلسی در بحار گوید ابوحنیفه ربیب الجناب وهم
از تلامذه آنحضرت بوده است وپیروانش دعوی کنند چنانکه درک صحبت تابعین نموده از خدمت اصحاب نیز
کامیاب شده است ولی رای صواب وقول صحیح آن است که با ایشان معاصر وهم عهد بوده ولیکن بسعادت
استفادت وتوفیق ملاقات ایشان موفق نگشت بالجمله در مراتب علمیه بدرجه اعتلا جست که شافعی با آنکه
خود رئیسی از رؤسای مذاهب چهارگانه است در حق وی چنین گوید قبائل علما وشعوب فضلا در پنج شعبه
از فنون کمالات بایستی خویش را عیال هیچکس شمارند وفوائد وفضائل خود را از فواضل وعوائد ایشان
شناسند در علم فقه ریزه خوار فضل ابوحنیفه اند ودر صناعت شعریه پرورده انعام زهیر بن ابی سلمی باشند
ودر معرفت مغازی نعمت اندوز محمد بن اسحق بوده اند ودر فن نحو بهره مند عطای کسائی باشند ودر شأن
تفسیر جیره خوار مقاتل بن سلیمان بوده اند مالک بن انس را که خود از ائمه اربعه عامه است پرسیدند زمانیکه
ترا با ابوحنیفه درک صحبت اتفاق افتاد مراتب فضل ومقامات علمش چگونه یافتی گفت رتبت قیاس واستدلالش
بدان پایه دیدم که هرگاه آرزوی خواستار آن میشدم که بدلائل وبراهین ستونی را از جنس طلا شماره وبا آنکه حس بصر
برخلاف مدعا حکم مینمود هر آینه قادر بودی یحیی بن معین گفت که چند علم نزد چند کس بدان مثابه رتبه کمال یافت
که توان آنها را در ایشان اقتصار وانحصار داد هم اصح قراآت قرائت حمزه است وفقه فقه ابوحنیفه وجملگی در این
رای صواب با من طریق همراهی پیموده اند جعفر بن ربیع گفت پنجسال در جوار ابوحنیفه بسر بردم چندان خاموش بود
که هیچکس را در آن خصلت با وی برابر ندیدم ولی در نشر فضائل چون دهان بگشود چندان علوم میریخت
که سیل کمالات جاری مینمود عبد الله بن مبارک در مدح وی گفته

لَقَدْ زَانَ الْبِلَادَ وَمَنْ عَلَيْهَا — إِمَامُ الْمُسْلِمِينَ أَبُو حَنِيفَه
بِآثَارٍ وَفِقْهٍ فِي حَدِيثٍ — كَآيَاتِ الزَّبُورِ عَلَى الصَّحِيفَه
فَمَا إِنْ بِالْعِرَاقِ لَهُ نَظِيرٌ — وَلَا بِالْمَشْرِقَيْنِ وَلَا بِكُوفَه

یعنی ابوحنیفه که پیشوای مسلمانان است بزیور آثار وحلیه احادیث صفحات بلاد را چنان زینت داده است که آیات آسمانی
اوراق قرآنرا گویا مادر روزگار در کوفه ومشرقین از همال ونظیرش عقیم شده است ابن خلکان ویافعی آورده اند
که ابوحنیفه بجمیع کمالات آراسته بود جز آنکه در علوم عربیه رتبت بلندی نداشته است که گاهی سخنانش بلحن وغلط آمیخته میشد
چنانکه روایت شده است که ابا عمرو بن العلاء المقری النحوی از ابوحنیفه استفتا کرد که هرگاه مردی شخصی را بشی ثقیلی
در معرض هلاکت آورد بر آنمرد قصاص وارد خواهد شد گفت اینگونه قتلها سبب قصاص نشود ابوعمرو گفت ولو قتله
بابا قبیس وکلمه ابا را که بایستی ابی خواند بلحن وغلط ادا کرد گروهی از جانب او اعتذار جسته اند که چون ابوحنیفه
از مردم کوفه است بدان جهه در آن کلام بلغت کوفیین تکلم کرده است چه ایشان اسماء سته را در همه حالت
بالف خوانند چنانچه بر این منوال گفته اند

إِنَّ أَبَاهَا وَأَبَا أَبَاهَا — قَدْ بَلَغَا فِي الْمَجْدِ غَايَتَاهَا

ابوحنیفه در اصول عقاید سلسله زیدیه را پیروی داشته محمد شهرستانی در ذیل مقالات جارودیه که از فرق زیدیه
میباشند گوید که ابوحنیفه با آن فرقه هم عقیدت بوده وبا محمد بن عبد الله محض که معروف بنفس زکیه وامام ششم زیدیه است
عقد بیعت داشته وهم با برادرش ابراهیم بن عبد الله محض که نیز از ائمه آن گروه است ومعروف بامیر الموسکن
وشهید باخمری است وامام هفتم زیدیه است بادمی استوار دست بیعت داده وهنگامیکه بر منصور خروج
کرده بود در پنهان مردمرا باعانت وی ترغیب مینمود ولی خود در آن جنگ همراه نشد ویرا از تخلف آن جنگ
پرسیدند گفت مردم را نزد من امانتی است از آن ترسم که چون بعرصه محاربت قدم نهم ودایع مردم عرضه تلف گردد
در کتب معتبره مضبوطست که ابوحنیفه مکتوبی بدین مضمون بابراهیم نوشت اما بعد فانی قد جهزت الیک اربعة
آلاف درهم ولم یکن عندی غیرها ولولا امانات الناس عندی للحقت بک فاذا لقیت القوم وظفرت
بهم فافعل کما فعل ابوک فی اهل صفین اقتل مدبرهم واجهز علی جریحهم ولا تفعل کما فعل ابوک فی اهل الجمل فان القوم لهم فئة
حاصل آنکه چهار هزار درهم تقدیم داشتم واز قلت آن معذرت میجویم زیرا که زیاده از آن میسر نبود وهم از تخلف خویش
عذر میگویم که از فتور عقیدت وخوف هلاکت نیست بلکه از ترس تضییع امانات بوده محض نصیحت وخیرخواهی
عرضه میدارم هرگاه در آن محاربت بر ایشان ظفر یافتی طریقه پدرت علی بن ابیطالب که با اهل صفین سلوک داشته
با ایشان بر مجری دار وهزیمتیان ابقا مکن واز شیوه آنحضرت که در جنگ جمل مرعی فرمود کناره گیر
زیرا که سپاه منصور را اعوان وانصار از پی است گویند قضارا آن مکتوب وقتی بدست منصور افتاد ودر مطالعه آن
درخشم فرو رفت وکینه او را در سینه جای داد وهمواره منتهز فرصت بود تا زمانیکه بر وی دست یافت چنانچه
خواست بنزایش رساند جار الله زمخشری در ذیل کریمه لا ینال عهدی الظالمین گوید کان ابوحنیفه یفتی
سرا بوجوب نصرة زید بن علی وحمل المال الیه والخروج معه علی اللص المتغلب المتسمی بالامام والخلیفه کالدوانیقی واشباهه
یعنی ابوحنیفه در پنهانی مردم را فتوی دادی که زید بن علی بن الحسین امامی است مفترض الطاعه بایستی نصرت

ویاری او واجب شمارند و وجوه اموال خود به وی سپارند و در قتال او با دزدان متغلب چون منصور دوانیقی
و امثال وی خود را بکذب و بهتان خلیفه و امام دانند همراه شوند و هم او گوید که زنی نزد ابوحنیفه شکایت آغاز کرد
که از چه رو فرزندم را بمتابعت محمد و ابراهیم دعوت کرده عرضهٔ هلاکش ساختی گفت ایکاش من بجای
فرزندت در رکاب ائمهٔ زیدیه حاضر بوده جان خویش میباختم سوگند بخدا هرگاه منصور بنیاد مسجدی کند
و مرا بخواند تا شماره آجرهای آن مسجد را مباشر شوم هرآینه قبول نخواهم کرد بالجمله در اصول عقاید اقوال زید را
متبع میدانست و در احکام فقهیه قیاس و رای خود را معتمد میشمرد و دمیری شافعی از ابن شبرمه حکایت کند
که در صحبت ابوحنیفه بعتبهٔ جعفر بن محمد الصادق مشرف شدیم بعرض حضور مبارک رسانیدم که رفیق من از
فضلای عصر و از فقهای عراقست فرموده چنان دانم ایمرد همان است که در احکام خدا برای خویش
اعتماد کند و در نوامیس الهیه قیاس بکار برد مگر نه اینمرد نعمان بن ثابت است ابن شبرمه گوید تا آن اوان
نمیدانستم که نام او نعمان است پس ابوحنیفه بتصدیق آن حضرت مبادرت جسته عرض کرد اصلحک الله
یابن رسول الله من همانم که شناخته اید فرمود ای نعمان زنهار از سخط الهی بپرهیز و در شرایع بر عقل
ناتمام خود تکیه میاور و در دین خدا قیاس را مستند مدان چه اول کسی که طریق قیاسات پیش گرفت
ابلیس بود هنگامیکه پروردگار عز اسمه ویرا بسجود آدم علی نبینا و علیه السلام امر فرمود گفت انا خیر منه
من خود از آدم نیکوترم زیرا که مادهٔ مرا از آتش که عنصری لطیف و جوهری درخشنده است بیافریدی
و خمیرهٔ آدم را از گل که خود اصلی تاریک و تیره است ایجاد فرمودی ای ابوحنیفه ابلیس رجیم در حکم سجود
بدانش و رای خود قیاس کرده نافرمانی جست و در ورطهٔ ضلالت بماند و بعذاب ابدی گرفتار خواهد بود
پس فرمود آیا نیکو دانی سر خود را با سایر اندامهای خویش در احکام قیاس کنی گفت ندانم فرمود
هیچ دانی از چه رو حقتعالی شوری در چشم و تلخی در گوش و مخاط در بینی و شیرینی در بین دو لب بیافرید گفت
نمیدانم فرمود حقتعالی دو چشم را بمقتضای حکمت بالغه از پیه خلق فرمود در آنها آب شوری قرار داد
تا نعمتهای خود را بر مخلوقش فزونتر آورد چه آن رطوبات مالحه دیدگان را از انحلال و ذوبان نگاه دارد و تلخی
در گوش آفرید تا نعمتی دیگر نیز بر مخلوق خود افزوده باشد زیرا که اگر چنین نبود جانوران کوچک و خرد
بگوش راه یافته و مغز را غذای خود قرار داده در اندک زمان نابودش مینمودند و آب را در منخرین
آفرید تا قابل تمدد باشد و نفس بسیار در آن مجری حرکت کند و صعود و نزول نماید و هم از رطوبت آن آب
مزاج مغز بر صحت باقی بوده بوی نیکو از رایحهٔ ناخوش تمیز دهد و در بین شفتین آب گوارا آفرید تا مخلوقش
لذت اکل و شرب را دریابد آنگاه فرمود خبر ده مرا از کلمه که اولش کفر و آخرش ایمان است گفت
نمیدانم فرمود نه کلمهٔ لا اله الا الله است چه اگر متکلمی لا اله گوید و ساکت شود وجود واجب را انکار نموده باشد
و این خود کفر صریحست و اگر کلمهٔ الا الله را منضم نماید معبود بحق را اثبات کند و آن خود ایمان محض است

پس فرمود

پس فرمود وای بر تو ای ابوحنیفه حقتعالی قتل نفس و زنا را حرام فرموده اینک بازگو که گناه قتل نفس در نزد خدای
اعظم است یا زنا گفت قتل نفس فرمود بمقتضای قیاس بایستی طریق اثبات آن نیز عظیمتر باشد و حال آنکه چنین نیست
حقتعالی بشهادت دو شاهد عادل اثبات قتل نفس را مقرر فرموده و در زنا شهادت چهار شاهد اعتبار
کرده است پس چگونه حکم الهی با قیاس درست آید فرمود نماز و روزه کدام یک در نزد حقتعالی بزرگتر است
گفت نماز فرمود پس چرا بر حائض قضای صوم واجب و قضای صلوة واجب نشده ای ابوحنیفه میبایست
از خدایتعالی بپرهیزی و در تکالیف مقرره قیاس فاسد بکار نبری و بغیر ما انزل الله را حکم ندانی در فردای
قیامت من با جمیع شیعیانم در حضور عدل حکیم ایستاده گوئیم خدای و رسول چنین فرمود تو نیز با پیروانت
در آن عرصهٔ هولناک ایستاده گوئی رای ما چنین حکم کرد و قیاس ما اینگونه اقتضا نمود پس حقتعالی درباره
ما و شما بدانگونه که عدل خدائی مقتضی باشد حکم خواهد فرمود و از طرق شیعه در باب معارضات آن جناب
با ابوحنیفه روایات بسیار است در احتجاج طبرسی و مجلسی و علل الشرایع و غیرهم از آن مقوله اخبار بسیاری
ضبط شده است هر که خواهد اطلاع یابد بآن کتب رجوع نماید از کتب صحیحهٔ معتبره بنظر رسیده است
که ابوحنیفه در مدینهٔ طیبه بعتبهٔ جعفر بن محمد الصادق ع مشرف شد و چون رخصت انصراف یافت حضرت
موسی بن جعفر را بدید که از دبستان معاودت فرموده خواست تا آن حضرت را امتحان کند عرض کرد
معصیتی که از عبد صادر شود فاعل آن کیست فرمود لمحه بنشین تا جواب سخنانت بیان کنم معصیت صادره
بر حسب تقسیم عقلی از این اقسام خارج نباشد زیرا که یا عبد در آن فعل مستقل است یا خدایتعالی و یا هر دو
شریک باشند هرگاه پروردگار عز اسمه فاعل معصیت باشد عذاب عبد عاصی از طریق عدل و انصاف
بیرون است و اگر بمشارکت فاعل معصیت شده اند شریک اقوی بمؤاخذت و انتقام اولی و احق است
و عقاب عبد خلاف عدالت و مروتست و چون سزای عاصیان را عذاب و عقابی مقرر شده است
واضح گردد که عبد عاصی خود فاعل عصیان بوده است پس ابوحنیفه گفت ذریة بعضها من بعض والله
سمیع علیم بعضی از شعرای اهل البیت سلام الله علیهم این معنی را بالفاظی خوش
برشتهٔ نظم در آورده

لم تخل افعالنا اللاتی نذم بها — احدی ثلث خصال حین نأتیها
اما تفرد بارینا بصنعتها — فیسقط اللوم عنا حین ننشیها
او کان یشرکنا فیه فیلحقه — ما سوف یلحقنا من لائم فیها
او لم یکن لالهی فی جنایتها — ذنب فما الذنب الا ذنب جانیها
سیعلمون اذا المیزان شال بهم — اهم جنوها ام الرحمن جانیها

و چون ابوحنیفه در اقتباس احکام طریق رای و قیاس زیاده سلوک میداشت از اجماع فتاوی مشته

والسلام را متفرقاً و در عبادات تراکیب غریبه اتفاق افتد چنانکه قاضی القضاة احمد بن خلکان در ترجمه محمود بن سبکتکین گوید امام الحرمین در کتاب مغیث الخلق چنین آورده که سلطان محمود در بدایت حال مذهب ابوحنیفه داشت و چون علم حدیث را زیاده دوست داشتی و همواره نزد آن سلطان احادیث میخواندند و خود بتفسیر آنها اشتغال میجست پس اکثر آنها را بامذهب شافعی موافق یافت فقهای طرفین را بخواند تا هر یک حقیقت مذهب خویش بیان کند و حقیقت هر کدام معلوم شود بدان سوی گراید پس اصحاب فریقین برین معنی اتفاق کرده اند که مردی بقانون مذهب حنفی و هم بطریق مذهب شافعی دو رکعت نماز گذارد و طریقه هر یک پسند خاطر سلطان آید آنرا مسلوک دارد پس قفال مروزی برخواسته بطهارت کامل و رعایت ستر و استقبال قبله و ملاحظه سایر ارکان و سنن و آداب مقرره دو رکعت نماز بجای آورد و گفت که این نمازیست که از طریقه امام شافعی بما رسیده است آنگاه پوست سگی دباغی شده بپوشید و تن خود بنجاست آلوده کرده و بدون نیت با شراب وضو ساخت و در شستن دو دست از بند کاره شروع کرد و بر فق منتهی کرد و چون تابستان بود در آن صحرا مگسان بسیار بر آن پوست سگ که در تن داشت جمع شدند پس روی بقبله نموده بایستاد و بجای تکبیرة الاحرام گفت خدای بزرگ تر است پس سوره حمد بخواند و بعد از آن ترجمه آیه مدهامتان بزبان آورد و گفت دو برگ سبز آنگاه برای سجدتین مانند خروسیکه دانه چیند دو دفعه پیشانی بر زمین بکوفت و رکوع و تشهد را التفاتی نکرد و بجای سلام ضرطه بداد آنگاه گفت ایها السلطان اینست صورت نمازیکه ابوحنیفه فتوی داده است سلطان گفت هرگز چنین نمازی از ابوحنیفه نرسیده است چه در هیچ کیش اینگونه ستایش یزدان نکنند پس تو خود اینصورت ساخته و این تهمت بر او نهاده اگر صدق دعوی خویش باثبات نرسانی هر آینه عرضه شمشیر شوی علمای مذهب حنفی تا باید قول سلطان برخواسته بر قفال انکار کردند پس قفال درخواست نمود تا از کتب فتاوی ابوحنیفه حاضر کردند سلطان مردی نصرانی مقرر داشت که طریق حنفی و شافعی را از کتب ایشان معلوم کند و چون نصرانی در آن کتب تتبع نمود از تالیف فتاوی متفرقه نمازی مرکب گشت بدانگونه که قفال ادا کرده بود پس سلطان مذهب حنفی از دست بداد و طریق شافعی پیش گرفت پوشیده نماند چنانچه از کتب فقهیه مستفاد میشود ابوحنیفه را فتوی آنست که مصلی بهر چه که ماحی صورت صلوة باشد تواند خویشتن را از نماز خارج کند چنانچه علامه در کتاب احقاق الحق گوید ذَهَبَتِ الْإِمَامِيَّةُ إِلَى أَنَّ الْخُرُوجَ مِنَ الصَّلَاةِ يَحْصُلُ إِمَّا بِإِكْمَالِ الصلوة عَلَى النَّبِيِّ أَوْ بِالتَّسْلِيمِ لَا غَيْرُ وَقَالَ أَبُو حَنِيفَةَ يَخْرُجُ بِالتَّسْلِيمِ أَوْ بِخُرُوجِ الريح أو الكلام پیروان ابوحنیفه آورده اند که در مدت چهل سال نماز بامداد را با وضوی عشا بجای آورد و هر شب در دو رکعت جمیع کلام الله قرائت میکرد و در تاریکی شب صدای گریه و زاری او چنان بود بطوریکه همسایگان بر او ترحم میکردند گویند همواره از زخارف دنیوی اعراض داشتی چنانکه محمد بن شجاع گوید ابوحنیفه را گفتند که منصور عباسی امر کرده تا ده هزار درهم برای تو فلان روز بیاورند ابوحنیفه از قبول آن انکار نمود چون روز موعود شد و بعد از ادای فریضه بخانه در آمده خود را بجامه پوشانیده با هیچکس متکلم نشد پس فرستاده

حسن بن قحطبه در رسید و آنچه منصور فرستاده بود نزد او بگذارد ابوحنیفه با او تکلم نکشت اصحاب وی بر سول گفتند که خوی و عادت امام بدینگونه است پس اشارت کرد تا مال را در انبانی کرده در زاویه خانه گذارده برفت آن مال همان حال و در کاری در موضع خود بماند و اصلا بر او التفاتی نکرد در کتب معتبره مضبوط است که ابوحنیفه را با برادران دینی معاشرتی نیکو و سیرتی پسندیده بود همواره در انجاح مطالب و شفاعت بیچارگان مساعی جمیله مبذول میداشت چنانکه ابو الفرج اصفهانی در کتاب اغانی آورده که یکی از مغنیان کوفه در جوار ابوحنیفه منزل داشت همه شب بغرفه که داشت در آمده همواره بشرب اشتغال میجست سرخوش و سرمست آواز خود بتغنی بلند میکرد و بیشتر بدین شعر که از عرجی شاعر است سرود مینمود

اَضَاعُونِي وَأَيَّ فَتًى أَضَاعُوا … لِيَوْمِ كَرِيهَةٍ وَسِدَادِ ثَغْرٍ

یعنی مرا که برای کارزار و بستن سرحد مملکت شایسته ام از نظر انداختند و تنها گذاشتند و ابوحنیفه هر شب صوت وی می شنید شبی عسسان او را گرفته بزندانش بردند چون ابوحنیفه آواز وی در آن شب نشنید بامدادان حالش باز پرسید گفتند دوش گرفتار میر شب شده اکنون محبوس است پس ابوحنیفه جامه در پوشید و سوار شده بخانه والی که عیسی بن موسی بود در آمد گفت مرا همسایه ایست که عسسان او را گرفته در محبس امیر بداشتند و من از او جز نکوئی نشناسم پس عیسی امر کرد تا آنمرد را با هر کس که در آن شب گرفته بودند رها کردند چون ابوحنیفه همسایه خود را دیدار او را نزد خود بخواند و بنهانی گفت ایجوان آیا حق ترا ضایع نمودیم و ترا تنها گذاشتیم گفت نی بخدای سوگند ضایع نکردی بلکه حفظ نمودی و حق جار خود را مراعات فرمودی خداوند ترا جزای خیر دهد آنگاه گفت طریقه سرودی که داشتی از دست بنه چه مرا آواز تو پسندیده است و در آن باکی نمی بینم و هم ابن خلکان تفرید و تغنی همسایه و شفاعت ابوحنیفه و خلاص محبوسین را با اندک تفاوت روایت کرده است و ما از مخافت تطویل و تکرار بقول ابو الفرج اقتصار کردیم در وفیات الاعیان و حیات الحیوان مضبوط است حماد بن اسمعیل بن ابوحنیفه گوید که در جوار ابوحنیفه مردی بود رافضی که خود در شغل آسیابانی میگذرانید و برای او دو استر بود یکی را ابوبکر نام نهاده و دیگری را عمر میخواند ناگاه یکی از آن دو استر بر وی لگدی بکوفت و او را از آن ضرب بکشت چون ابوحنیفه از آن واقعه مطلع گشت حاضرانرا گفت بنگرید تا همانا آن استری که عمر نام داشته است صاحب خود را کشته و چون تحقیق کردند اخبار وی را با ماجری مطابق یافتند گویند مابین ربیع حاجب منصور و ابوحنیفه عقده معاداة زیاده مستحکم بود همواره ربیع انتهاز فرصت مینمود تا او را در مجلس منصور توهین و خفتی آرد و خاطر منصور را از وی متغیر سازد و همیشه در آن اندیشه بود تا آنکه روزی ابوحنیفه در مجلس منصور حاضر گشت ربیع منصور گفت یا امیر المومنین ابوحنیفه عبد الله بن عباس جدت را در مسائل مخالفت میکند چه ابن عباس را طریقه آن است که استثناء منفصل بعد از قسم جائز باشد چنانچه اگر کسی امروز سوگندی یاد کند و روز دیگر استثناء نماید روا باشد ولی ابوحنیفه گوید که بایستی استثناء بکلام سابق که مشتمل بر مستثنی منه است متصل باشد ابوحنیفه گفت یا امیر المومنین ربیع را گمان آنست

که ترا بر ذمهٔ سپاه بیعتی نباشد منصور گفت بچه دلیل گفت از آنراه که در حضورت بیعت کنند و چون بمنزل خود
بازگردند استثنا نمایند و بیعت خود باطل سازند منصور در خنده شد گفت ای ربیع ابوحنیفه را متعرض مشو
که معارضت با علما از طریق حزم بیرون است چون هر دو از مجلس بیرون شدند ربیع گفت خواستی خون مرا
هدر کنی ابوحنیفه گفت بلکه تو خواستی مرا عرضهٔ هلاک کنی ولی من خود و ترا از آن خطر رهانیدم و نظیر این واقعه
ما بین ابو العباس طوسی و ابوحنیفه اتفاق افتاد چنانچه ابن خلکان آورده است که روزی ابوحنیفه بر منصور
وارد شد و در آن محفل از هر گروه حاضر بودند طوسی بر آن شد سخنانی بمیان آورد که ابوحنیفه از آن راه
مستحق قتل شود پس متوجه شده گفت مسئله دارم ای شیخ باز گو هرگاه امیرالمؤمنین مردی را طلب کند و او را
بقتل شخص فرمان دهد و آن مرد کیفیت واقعه را نداند کشتن آن شخص مر آنمرد را مباح تواند بود ابوحنیفه گفت
امیرالمؤمنین بحق امر میکند یا بباطل گفت بحق ابوحنیفه گفت در هر مکان بایستی حکم حق را جاری نمود و از کیفیت
آن سؤال نباید کرد و چون از نزد منصور بیرون شدند گفت همانا طوسی خواست که مرا در ورطه هلاکت اندازد
من هر دو دست وی را ببستم ابوالفرج در اغانی آورده که ابوحنیفه را در بدایت حال با حماد عجرد که خود
از شعرای مشهور است پیوند یگانگی و رشتهٔ مصادقت محکم بوده پس ابوحنیفه طریق زهد پیش گرفت
در اکتساب فقه و سایر علوم شرایط کوشش ادا کرد تا بدان مرتبه که خواستی ارتقا جست و چون در مقام
عالی جای گرفت از دوستی حماد کناره گزید طعن و نکوهش وی بمیان آورد پس حماد بتالیف خاطر ابوحنیفه
برخواسته بسی لطایف الحیل بکار برد تا مگر از جراحات لسانش محفوظ ماند آن تدابیر سودمند نشد
حماد بناچار این اشعار در تعریض و کنایت گوئی بنظم آورده برای وی روانه داشت

إن كان نسكك لا يتم بغير شتمي وانتقاصي ... أو لم تكن إلا به ترجو النجاة من القصاص
فاقعد وقم بي كيف شئت مع الأداني والأقاصي ... فلطالما زكيتني وأنا المقيم على المعاصي
أيام تأخذها وتعطي من أباريق الرصاص

خلاصه مضمون آنکه اگر تکمیل مراتب تقوای خویش در آن دانی که مرا دشنام گوئی و از رتبت من نقصان کنی
پس هر آنچه توانی کردن فروگذاشت مکن و در دور و نزدیک با من بدلخواه خویش نشست و برخاست نما
چه روزگاری دراز بگذشت که مرا بپاکیزگی و عدالت یاد میکردی و من در جرگ فاسقان داخل بودم
هیچ دانی کدام اوقات را قصد کرده ام همان روزگاری را گویم که تو خود در باده نوشی از ابریقهای
ارزیر جامهای لبریز همی با حریفان دور میدادی گویند چون ابوحنیفه بدان اشعار مطلع گشت از هجو
زبان حماد و از آن سخنان بایستاد گویند همواره از منصب قضاوت احتراز مینمود و خلفا هر قدر او را
بدان شغل منیع تکلیف میکردند امتناع میکرد چنانکه در زمان مروان بن محمد که آخرین ملوک بنی امیه است
عمرو بن هبیره فزاری که بعراق والی بود ابوحنیفه را احضار نمود تا بقضاوت کوفه منصوب دارد

ابوحنیفه قبول نکرد هر قدر یزید بن عمرو بر مبالغت بیفزود ابوحنیفه در امتناع زیادت آورد در ظرف ده روز روزی
ده تازیانه بروی بزدند ابوحنیفه بر انکار خود اصرار آورد لاجرم یزید بن عمرو از وی دست بداشت ربیع بن حاجب
گفت منصور را دیدم که با ابوحنیفه در باب قضاوت همی منازعت مینمود منصور هر چند جد و اصرار داشت
ابوحنیفه در رد و انکار بود و میشنودم که ابوحنیفه با منصور همیگفت زنهار زنهار از خدای بپرهیز چنان شغل
منیع و امر خطیر را که خدایت بر آنها سلطنت بخشیده بقبضه اختیار من مسپار من از دیگران خود را نیکوتر
میشناسم در آنهنگام که با حالت طبیعیه میگذرانم نتوانم خود را از خشم و غضب باز دارم زمانیکه در مصطبه قضاوت
متکی شوم هر لحظه امور ناپسند و ناشایست ببینم و سخنان کذب و ناملایم بشنوم چگونه توانم خویشتن را
از غیظ نگاهدارم تو خود بدیده انصاف نظر انداز با این همه خدم و حشم که تراست و هر یک را از عنایت
مخصوصی و تفقد ممتازی توقع است چگونه اجراء حق و اظهار عدل توانم نمود هرگاه خلیفه مقرر دارد
که مرا در دجله فرات غرق کنند یا در مسند قضاوت بنشانند هر آینه بغرق راضی شوم و خود را قاضی نکنم
منصور گفت دروغ گوئی بلکه قضاوت را شایسته ابوحنیفه گفت من خلیفه را حاکم قرار میدهم و از او
انصاف میطلبم در صورتیکه سخنانم دروغ باشد چنین دروغگوئی چگونه لایق چنان امانت باشد در کتب سیر آمده است
که چون منصور از تحمل قضاوتش اغماض کرد سوگند یاد نمود که از تو دست ندارم تا بکاری از کارهای من مباشرت
کنی ابوحنیفه بقبول شغلی خلیفه را خوشنود ساخت پس از زمانی از جهت شورش طایفه راوندیه که در هاشمیه
بر منصور خروج کرده بودند و اسباب دیگر خواست تا بنای شهری نماید که لشکرش در کوفه منزل نداشته باشند
پس در اختیار محل و انتخاب مقام مشاورت جست زمین بغداد را اختیار نمودند پس احضار معماران و بنایان
و اصحاب آن صناعت را فرمان داد و حکمی با عجلت و شتاب از شام و موصل و جبل و واسط و کوفه آمده
در بغداد جمع شدند و امر نمود تا قومی از اهل فضل و امانت را نیز حاضر نمایند از جمله ایشان حجاج بن ارطاة
منجم و ابوحنیفه بود و پس منصور بهر یک امری مفوض داشت و نظر بسوگندیکه یاد کرده بود ابوحنیفه را
بفرمود تا آجرها و خشتها را شماره دهد پس ابوحنیفه بمقیاسی از نی بحرف و باندازه آن کمیت آجر و خشتی که حاضر میساختند
معلوم میداشت و اینگونه تعداد اختراع اوست که قبل از وی کس بدین معنی تفطن نجسته بود ابن خلکان گوید چون
منصور از بنای بغداد فارغ گشت بانجا وارد شد پسرش مهدی که ولیعهد بود بجانب شرقی بغداد فرود آمد
پس منصور بوی اشارت کرد تا در همان محل اردوی خود قرار دهد و برای خود خانه چند عمارت کند مردم هم با وی
متابعت و همراهی نموده در آنجا عمارتها بپا داشتند بناها بنیاد کردند دیری نگذشت که آن محل باندازه شهری شد
که پدرش ساخته بود و مسجدی بزرگتر از مسجدیکه منصور بنا نهاده بود بپا گشت و آنرا مسجد رصافه نامیدند پس
مهدی فرمان داد تا ابوحنیفه را حاضر کردند قضاوت جانب رصافه را بر او عرضه داشته ابا نمود مهدی
گفت اگر قبول نکنی بتازیانه قهرت تادیب کنم ابوحنیفه بیقین دانست هرگاه قبول نکند بدان آزار گرفتار خواهد شد

ناچار قبول کرد و دو روز در مجلس قضا بنشست در آن دو روز کسی نزد او نیامد چون روز سیم شد صفاری بر شخصی ادعائی کرده نزد وی برافعه حاضر شدند صفار گفت ایها القاضی از بابت قیمت کاوکیه از من خریده است مرا نزد مه این مرد دو درهم و چهار دانگ است ابوحنیفه بآن مرد گفت آنچه صفار گوید شاید تو خود فراموش کرده باشی و چون امعان نظر کنی شاید در خاطرت بگذرد گفت هیچوجه ذمه خود را بحق او مشغول ندانم پس ابوحنیفه بصفار گفت چه میگوئی گفت هر گاه سوگند یاد کند خاموش شوم پس ابوحنیفه بآن مرد گفت بگو والله الذی لا اله الا هو چون آن مرد قسم را آماده گشت و بخواندن صیغه قسم شروع کرد ابوحنیفه کیسه برآورده دو درهم بصفار داد و گفت این در عوض حق تست صفار دو درهم برداشت و از مجلس قضا بیرون شد بعد از دو روز ابوحنیفه مریض شد و در بستر بیماری پهلو نهاد پس فرزند خود حماد را خواسته در طی وصایای خویش بروی امر داشت که پس از وفات من این بدره را بحسن بن قحطبه بسپار و بگو که این ودیعتی است از تو که نزد ابوحنیفه بود و چون شش روز بگذشت ابوحنیفه دنیا را وداع کرد گوید بعد از وفات پدر آن وصیت بجای آوردم و آن مال بدو سپردم حسن بن قحطبه گفت خداوند رحمت کند ابوحنیفه را در دین خود زیاده بخیل بود مورخین را در ماه و سال و کیفیت وفاتش اختلاف است بعضی در رجب و برخی در شعبان سال یکصد و پنجاه هجری ذکر کرده اند قومی گویند در روزیکه شافعی از مادر بزاد ابوحنیفه بسرای دیگر قدم نهاد خاصه را عقیدت آن است که در محبس فوت شده و عامه برخلاف ایشان اعتقاد کرده اند مسعودی در مروج الذهب گوید ابوحنیفه در سجده نماز بود که بدرود ایجهان نمود و هفتاد سال زندگانی یافت باتفاق مورخین او را در مقبره خیزران بخاک سپردند و در سنه چهارصد و پنجاه و نه شرف الملک ابوسعد محمد بن منصور الخوارزمی که ملکت سلطان ملک شاه سلجوقی را مستوفی بود مرقد ابوحنیفه را بنا نهاد و روضه بنیاد نمود در جنب مشهدش مدرسه عمارت کرد تا فرقه حنفیه در آن سکن گیرند و چون آن بنا پرداخت محض مشاهده آن مشهد و آن مدرس با جماعتی از اعیان بدانجا فرود آمدند در آن اثنا شریف ابوجعفر مسعود که معروف به بیاضی شاعر هست در همین این دو شعر انشاد نمود

أَلَمْ تَرَوْا أَنَّ الْعِلْمَ كَانَ مُبَدَّدًا	فَجَمَّعَهُ هٰذَا الْمُغَيَّبُ فِي اللَّحْدِ
كَذٰلِكَ كَانَتْ هٰذِهِ الْأَرْضُ مَيْتَةً	فَأَنْشَرَهَا فِعْلُ الْعَمِيدِ أَبِي سَعْدِ

یعنی هیچ میدانی که شیرازه علوم از هم پاشیده و انواع فضایل از هم پراکنده بود و این مستور در زیر خاک تمامت آنها را بر شته جمع و نظم در آورد همچنین زمین از اراضی موات بشمار میرفت و بوجود ابوسعید معمور گشت ابوسعید را آن دو شعر زیاده پسند آمد و برا بخواسته با نعام وافر بنواخت در کتب تواریخ بنظر رسیده است که بانی مشهد ابوحنیفه سلطان الب ارسلان پدر سلطان ملکشاه سلجوقی بوده است و آن اقوال با یکدیگر منافاتی نیست چه ممکن است که سلطان خود بانی و ابوسعید مباشر بوده هم دانند که در هر کار که از ان سلطنت مباشر امور باشند و بنام سلطان مشهور شود

ابن الصائغ ابوبکر محمد بن الصائغ الباجی التجیبی

از اهل سرقسطه و مردم اندلس بمزید علم و وفور دانش موسوم است حکیمی دانشمند و طبیبی سعادتمند و شاعری بیمانند بوده در جودت طبع و رزانت خاطر و حدت ذهن و اصابت رای و شدت ذکا و نفاست حفظ شهره آفاق است بسر انگشت رای رزین و فکر متین معضلات حکمت و مشکلات هیئت را از هم گشوده و برابر علمای عصر و ابنای روزگار خود بسی برتری بود و در فن تنجیم و جغرافی و علم ادب و موسیقی احاطتی زیاده داشت امام غرناطه علی بن عبد العزیز در صدر مجموعه کلمات حکیمانه ابن صائغ گوید كَانَ فِي نَقَابَةِ الذِّهْنِ وَلُطْفِ الْغَوْصِ عَلٰى تِلْكَ الْمَعَانِي الْجَلِيلَةِ الشَّرِيفَةِ الدَّقِيقَةِ اعجوبة دهره و نادرة الْفَلَكِ فِي زَمَانِهِ وَ لَمْ يَكُنْ بَعْدَ أَبِي نَصْرٍ الْفَارَابِي مِثْلُهُ فِي الْفُنُونِ الَّتِي تَكَلَّمَ عَلَيْهَا حاصل معنی آنکه ابن صائغ ذهنی سلیم و سلیقه مستقیم داشت و در غواصی دقایق حکمت الهیه و فهم حقایق معانی اشیاء از عجایب روزگار و نوادر فلک دوار بشمار آمدی همانا براستی که بثبوت پیوسته بعد از معلم ثانی ابی نصر فارابی در فنونیکه وی در آنها توسن سخن جولان داده کسی برابر و مانند وی نبوده لسان الدین بن خطیب در کتاب احاطه در ترجمت وی گوید که إِنَّهُ آخِرُ فَلَاسِفَةِ الْإِسْلَامِ بِجَزِيرَةِ الْأَنْدَلُسِ یعنی وی در جزیره اندلس واپسین فلاسفه اهل اسلام است قطب الدین لاهیجی ویرا بدین عبارات ستوده كَانَ عَلَّامَةً وَقْتِهِ فِي الْعُلُومِ الْحِكَمِيَّةِ مُتَمَيِّزًا فِي الْعَرَبِيَّةِ وَالْأَدَبِ حَافِظًا لِلْقُرْآنِ مُتْقِنًا فِي صِنَاعَةِ الطِّبِّ وَالْمُوسِيقِي یعنی وی در علوم حکمت علامه وقت و در فنون ادبیت و شئون عربیت ممتاز عصر خویش بوده و در زمره حفاظ قرآن مجید بشمار میرفت بنیاد صنعت طب و موسیقی را محکم نموده احمد بن ابی اصیبعه گوید وی در صنعت طب دارای برتری جامع معالی علم و عمل بود و هم او گوید که فلسفه اولی و حکمت الهی در بلاد اندلس بعد از چندی بفضل و عیون حکمت همی از آن بلد جریان داشت سالها کیفیت اندراس و انطماس یافته بود و کسی از آن علم شریف نام نبرد و نشان نجست در پیچ توالی ایام و تعاقب اعوام بدامنوال بگذشت تا آنکه شمع وجود ابن صائغ از دهلیز عدم ظاهر گشت و قامت قابلیت برافراخته باستعانت حسن قریحت و شدت فکر و کثرت طلب ربوع آن علم معمور کرد و ابواب تحقیق بر آن بگشود و آنچه را که تند باد حوادث در هم زده و بدست مرور دهور ایام تبدیل یافت وی بنظام اشتهار و خضرت شیوع مبدل ساخت جوهر مبانی و گوهر معانی این صنعت شریف را از خزاین کتب متقدمین از حکمای متالهین نقل نموده خدایش پاداش این عمل غبار گناه و زنگ عصیان از مرآت وجود بآب غفران بشوید و گل روانش بآب رحمت طراوت و نضارتی تازه بخشد همچنین در حکمت طبیعی و معالجات طبی مهارتی بنهایت داشت کلماتی چند و تعلیقاتی دلپسند در آن دو صنعت شریف آیتی از مراتب دانش و اندازه تبحر خویش بنگاشت و هم ویرا در علم هندسه و فن هیئات رسالتی چند است که هر یک بر استیلا و احاطت آن فیلسوف بزرگ نمونه ایست و هر کس بر رساله اتصال الانسان بالعقل الفعال و غیر آن از مصنفات وی واقف شود بر مطالب مستنبطه و دخایر مستخرجه وی آگاهی یابد در فهم کلمات معلم اول ارسطاطالیس بی مثل بوده

هرگاه بیانات این حکیم با عبارات رئیس المتألهین شیخ الرئیس و غزالی که بعد از ابو نصر فارابی خنگ خیال در میدان علوم
حکمیه جولان داده اند بمیزان معرفت سنجیده آید هر آینه مزیت وی بوضوح رسد قاضی محمد بن رشید و ابو الحسن
علی بن عبد العزیز امام غرناطه در سلک تلامیذ وی منظوم آیند صاحب طبقات و ارباب تراجم ویرا زیاده
ستوده اند از آنجمله امیر رکن الدین در کتاب زبدة الفکر نگاشته که ابن صائغ مردی عالم و فاضل بوده است
و او را در علوم ریاضی و منطق مصنفات بسیار است ابو نصر فتح بن خاقان که از آیات بلاغت و دانشمندان گذشته است
در یکی از مجامع خود ویرا مدحی بسزا و ستایشی بجا آورده علامه مقری در کتاب نفح الطیب فی غصن الاندلس الرطیب
بعضی از آن عبارات برشته نقل آورده ما نیز آن عبارات در این نامه مبارک می نگاریم نور فهمه
ساطع وبرهان علمه لكل حجة قاطع تتوجت بعصره الاعصار وتارجت من طيب ذكره
الامصار وقام وزن المعارف واعتدل ومال للافهام فننا وتهدل وعطل بالبرهان
التقليد وحقق بعد عدمه الاختراع والتوليد اذا قدح زند فهمه اورى بشرر
للجهل محرق وان طما بحر خاطره فهو لكل شيء مغرق مع نزاهة النفس وصونها وبعد
الفساد من كونها والتحقيق الذي هو للايمان شقيق والجد الذي يخلق العمر وهو مستجد
وله ادب يود عطارد ان يلتحفه ومذهب يتمنى المشتري ان يعرفه ونظم تعشقه
اللبات والنحور وتدعيه مع نفاسته جوهرها البحور وقد اثبت منه ما
تهوى لا عين البخيل ان تكون اثمدها ويزيل من النفوس حزنها وكمدها
حاصل معنی آنکه وی نوری درخشان از جوهر علم و دانش است و برهان یقین هر دلیل قاطع و دیگر زمانه و اعصار خواهند که زبان
ویرا بجای تاج و اکلیل بر سر نهند تمامت امکنه و امصار از نکهت ذکر وی پرداخته و خوشبو باشند او وزان معارف
میزان وجودش اعتدال و استقامت یافت و بنیان فنون علم را برای سهولت فهم سست و مایل کرده و با براهین محکم
خط تعطیل بر رخساره تقلید بکشید بعد از آنکه دست تهی بنای هستی علوم ویران نموده وی از تیشه فکرت خویش خلعت
وجودش بداد چون آتش زنه فهم و قادش بجائی شراره آتشی از آن افروخته گردد که خرمن نادانی بسوزد
و اگر بحر خاطرش پر و متلاطم شود تمامت اشیا غرق کند با آنکه نفس شریف از مخالطت ارجاس دور و ذیل عفاف
از قذارت فساد مصون داشت تحقیقات وی مزایا را نیکو شفیق و رفیق است چندان در تکمیل علوم و تحصیل فنون
جد و مواظبت و جهد و مداومت نمود که عمر روزگار کهنه گردد و خود با طراوت طلب و تازگی میل باقی باند عطارد
که اختر دبیران است همی خواهد که گرد وی در پیچد مشتری که ستاره علماست تمنای آن کند که از مذهبش اطلاع
یابد سینه و گلوی محبوبان بعقد نظم و رشته شعرش عشق ورزند دریاها با جواهر نفیسه خود گوهر نفس ویرا مینخواهند
بر صفحه روزگار مطالبی ثبت نمود که چشمهای بخیلان آنرا بجای سرمه خواهند بر دیدگان کشند تا حزن نفوس
و ناخوشی آنها زایل کنند انتهی پس از مدتی بواسطه غبار عداوتی که ما بین ابن خاقان و ابن الصائغ پدید آمد

ابن خاقان زمام ادب از دست بداد و از طریق انصاف انحراف گرفت در کتاب قلائد العقیان عنوان وی در ذیل تراجم
ذکر نموده و عباراتی چند در هجو وی بیاورد که بعض آنها این است هو رمد عين الدين وكمد نفوس
المهتدين اشتهر سخفا وجنونا وهجر مفروضا ومسنونا فما يتشرع ولا ياخذ في غير الاضاليل
ولا يشرع ناهيك من رجل ما تطهر من جنابة ولا اظهر مخيلة انابة ولا استنجي من حدث ولا
اشجى فؤاده بتوارٍ في جدث ولا اقر بباريه ومصوره ولا فر بتباريه في ميدان تهوره
الاساءة اليه اجدى من الاحسان والبهيمة عنده اهدى من الانسان نظر في تلك
التعاليم وفكر في اجرام الافلاك وحدود الاقاليم ورفض كتاب الله الحكيم العليم
ونبذ وراء ظهره ثاني عطفه واراد ابطال ما لا ياتيه الباطل من بين يديه ولا من
خلفه واقتصر على الهيئة وانكر ان تكون منه الى الله تعالى فيئة وحكم للكواكب
بالتدبير واجترم على الله اللطيف الخبير واجترأ عند سماع النهي والايعاد واستهزأ بقوله
تعالى ان الذي فرض عليك القرآن لرادك الى معاد فهو يعتقد ان الزمان دور
وان الانسان نبات او نور حمامه تمامه واختطافه قطافه قد محى الايمان من قلبه
فما له فيه رسم ونسي الرحمن لسانه فما يمر له عليه اسم وانمت نفسه الى الضلال
وانتسبت ونفت يوم تجزى كل نفس ما كسبت فقصر عمره على طرب ولهو واستشعر
كل كبر وزهو واقام سوق الموسيقى وهام بجادى القطار وسقى فهو يعكف على
سماع التلاحين ويقف عليه كل حين ويعلن بذلك الاعتقاد ولا يؤمن
بشيء قادنا الى الله تعالى في انلس مقاد مع منشاء وخيم ولؤم اصيل وخيم
وصورة شوهها الله تعالى وقبحها وطلعة اذا ابصرها الكلب نبحها
وقذارة يؤذي البلاد نفسها وصنارة يحكي
الحشاد دنسها وفند لا يعتمر الا كنفه ولدد لا يقيم الا السعاد جنفه
حاصل ترجمت آنکه ابن صائغ دیده دین را رمدی و نفوس مهتدین را مرضی است ضعف عقل و جنون را اشتهار داده و
واجبات الهیه و مندوبات مصطفویه را متروک و مهجور نمود و بهیچ شریعتی متشرع نگشته و جز در طرق اباطیل و اضالیل
و راه ملاهی و مناهی قدم ننهاده کفایت کند ترا مردی که از جنابت طهارت نکند و دست تخیل و توهم بلبان انابت
و بازگشت فرا نبرد و بدن از لوث نجاسات نشستشو و پاک نساخت هیچگاه از مردگان عبرت نگرفتی حزن و اندوه
تقلبش راه نیافتی تمامت بهایم و چارپایان در نزد وی از انسان کامل هدایت یافته و رهسپارتر باشند همی در
اجرام سماوی و فلکی و حدود اراضی و اقالیم و اجسام تعلیمی نظر دوخته و ترک قرآن مجید گفت و آنرا پشت سر
افکنده خواستی که شریعت رسول باطل سازد و بر علم هیئت اقتصار کرده در مقام انکار قرآن و جلال قرآن افتاد

پس بازگشت بسوی خدا را از محالات شمرده ستارگان را موثر ناسوت و مدبر توده خاک انگاشت هر وقت استماع نواهی و ایعاد و شنیدن مواعید و انذار زبان جسارت ولسان جسرات دراز داشته کریمه
إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَادُّكَ إِلَىٰ مَعَادٍ را سخریه و استهزا مینمود و ویرا عقیدت آن بود که نباتی جز دوری و انسان جز شکوفه و گیاهی نیست برچیدن بساط وجود را با چیدن گیاه هم آغوش وزمان وفات را با اوان منتهی مقارن داند نور ایمان بر دلش نتافت وسواد قلبش به بیاض اسلام تبدیل نیافت قفل خاموشی و مهر فراموشی بر زبان خود نهاد پس اسم خدا بر زبانش جاری نگشت پیوسته ضلالت در نفس وی زیادت شد روزبروز امنکر آمد در ازای عمر بصرف لهو و لعب و کبر و نافرمانی در باخت و در سر بازار موسیقی اقامت نمود از عشق ساربانان حدی سرا و نواگویان قطار بحد جنون رسیده بود و پیوسته در محافل نغمات و مجامع الحان مانند زهاد معتکف گشتی و آن عقیدت آشکار داشتی با آنکه شاخه قامتش از زمینی رسته که گیاهش گوارا نباشد و در محلی غیر موافق نشو نموده صورتش از قهر خدا بر یان و طلعتش قبیح بود بعیمی که اگر سکان بر منظر نازیبای او نظر انداز ند بیکبار صدا بنباح بر دارند از قذارت نفسش مردم بلاد در اذیت باشند و کثافت صورتش از رخسار آهنگران حکایت کند چنان کاو کشاورزی است که جز پهلوی خود آباد نسازد و جز با قامه طرف باطل میل ننماید انتهی قاضی شمس الدین ابن خلکان در ترجمت ابن صائغ عین عبارت هورمه عین الدین فتح را بکتاب مطمح الانفس ابن خاقان نسبت نموده و هم میر معاصر صاحب روضات عبارت قاضی را بعینها نقل نموده است و حال این عبارات در آخر کتاب قلائد موجود است علامه مقری نیز همین عبارات در کتاب نفح الطیب از قلائد العقیان نقل نموده بالجمله علامه مقری آورده است که باعث عناد و موجب نفاق ابن خاقان با ابن صائغ از این جهة بوده که ابن خاقان پیوسته در مجالس زبان بخودستائی باز میداشت روزی وی در حوزه اقراء ابن صائغ بود و از مراتب بزرگی و شئونات خود همی سخن میکرد و از اقسام جواهرات و انواع زیورها وصف همینمود که از فلان امیر اندلس مرا چنان رسید و فلان امیر بمن چنین داد بیکدفعه فضله سبزی از بینی وی به جبه بر شارب نشست ابن صائغ در دم گفت همانا یکی از آن جواهر آن زمردیست که اینک بر شارب تو است وی از خجلت بپای خواسته از آن پس تخم عداوت وی در زمین دل بکاشت صاحب تاریخ الحکما گوید فتح بن خاقان وقتی نزد ابن صائغ بفرستاد و از نتایج طبعش بخواست که تا زیور جمال کتاب خویش سازد ابن صائغ در آن باب با وی طریق مغالطت مسلوک داشت ابن خاقان از آن معاملت رنجیده بدان سبب بهجی که نموده شد در قلائد العقیان ویرا بوجهی قبیح ذکر کرد کیف کان وی در بدایت حال بنکایت و پریشانی روزگار میگذرانید و مدائحی چند در حق امیر ابوبکر صحراوی صاحب سرقسطه بسرود و از وی صلات و جوائز بسیار دید امیر را در عقل و کیاست و رای و سیاست ابن صائغ زیاده عقیدت بود چون آن

شرق اندلس بقبضه اقتدار درآورد ابن صائغ را بخواند و شغل جلیل وزارت بوی تفویض نموده ویرا از این جهة کمتی پدید آمد چندی بدان منوال بگذشت که دست حوادث بنیاد عمر امیر برکنده و روزگار زندگانیش باخر رسید این دار فانی را وداع کرد و ابن صائغ ویرا مرثیت نمود که این یک بیت از آن جمله است

وَسَالْنَا مَتَى اللِّقَاءُ فَقِيلَ الْحَشْرُ قُلْنَا صَبْرًا لِلّٰهِ وَشُكْرًا

یعنی چون وی رخت بربست از زمان ملاقات سؤال نمودم گفته شد که در حشر پس زبان بشکر باز داشته صبوری پیشه نمودم انتهی در سال پانصد و دوازده چون آنملک از دست اسلام بیرون شده و مردم فرنج بر آن سرزمین استیلا یافتند وی بسوی غرب اندلس متواری گشت در پایه سریر و ظل حمایت یحیی بن یوسف بن تاشفین در آمده چندسال بوزارت وی مفتخر و معتقد بود امیر رکن الدین گوید بواسطه حسن سیرت و لطف محاورت وی امور مردم باصلاح پیوست و از دست وی مامول ایشان بانجام رسید ویرا در نظم اشعار طبعی قادر و غره باهر بود و از انواع اشعار بسی نظمها سروده این چند بیت که در مقام تشبیب بوده میگارم

اَسُكَّانَ نُعْمَانِ الْأَرَاكِ تَيَقَّنُوا ‌ ‌ ‌ بِأَنَّكُمُ فِي رَبْعِ قَلْبِي سُكَّانُ
وَدُومُوا عَلَى حِفْظِ الْوِدَادِ فَطَالَمَا ‌ ‌ ‌ بُلِينَا بِأَقْوَامٍ إِذَا اسْتُحْفِظُوا خَانُوا
سَلُوا اللَّيْلَ عَنِّي إِذْ تَنَاءَتْ دِيَارُكُمْ ‌ ‌ ‌ هَلِ اكْتَحَلَتْ لِي فِيهِ بِالنَّوْمِ أَجْفَانُ
وَهَلْ جُرِّدَتْ أَسْيَافُ بَرْقٍ سَمَائِكُمْ ‌ ‌ ‌ فَكَانَتْ لَهَا إِلَّا جُفُونِيَ أَجْفَانُ

یعنی ای ساکنین وادی نعمان الاراک یقین باشید که شما در منزلگاه دل من جای گزیده اید البته پیوسته در حفظ دوستی بکوشید چه دیریست که باقوامی مبتلا شده ام که در حفظ دوستی راه خیانت پیمودند حالت من از شب بپرسید از آن هنگام که در دیار شما اقامت کردم آیا مژگانم بسرمه خواب مکحول شده و یا شمشیر آخته برق آسمان شما را جز پلک چشمهای من غلافی هست یا نه قاضی شمس الدین ابن خلکان گوید وقتی یکی از فضلاء مغرب در محروسه حلب این اشعار بر من انشاد کرد و با ابن صائغ نسبت نمود پس از زمانی دیر بار این ابیات بعینها در دیوان ابو الفتیان محمد بن حیوس یافتم بسیار در حیرت و شک بماندم و با خود چنان اندیشیدم که شاید شیخ در این اسناد خطا نموده باشد پس از چندی در کتاب مطمح الانفس ظفر یافتم که این اشعار نیز در آن کتاب با بن صائغ منسوب داشته بود گویند وقتی ابن صائغ بر غلامی حبشی دل درباخت و سلطان حسنش را اسیر گشت گاهی آتش محبت را بنگاهی و نائره عشق را بدیداری فرو مینشاند تا وقتی آن غلام بدام اسیری گرفتار و بدست اشرار دچار آمد او را از آن بلد بدیگر جای نقل دادند چون ابن صائغ از ماجری اطلاع یافت و از مقام و مرجع مکان و مامن وی نشان نجست از روی حزن این چند شعر انشاد کرد

بِأَيِّ نَوَاحِي الْأَرْضِ أَبْغِي وِصَالَكُمْ ‌ ‌ ‌ ...

بِاشَانِهِي حَيْثُ لَا أَسْتَطِيعُ ادِّكَارَ ‌ ‌ ‌ وَلَا أَقُولُ غَدًا أَغْدُو فَأَلْقَاهَا

انما النهار فليل ضم شمله … على الصباح فاوليه كانزيه
اغر نفسى بامال المزخرفه … منها القائك والايام تاباه

یعنی ای کسی که مرا در بوته اشتیاق بگداختی نه مرا قدرت است که از چنگ و شمنت باز رستانم و نه توان انکه از قید اسیریت بر هانم نیکویم فرو داقادرم تا انکه بانتظار آن وقت بگذرانم چه شب هجرانت چادر خود بر اطراف صبح درپیچید پس اول روز زمان آخر آن گشت و نفس را با روزهای دراز و آمالی که ظاهر خود آراسته اند مغرور میسازند که یکی از آن آمال وصل روی تو است با انکه روزگار اقناع بکند پس از چندی خبر فوت آن جوان بوی پیوست وی مانند مردم سوکدار این اشعار بسرود

الا یا ذوی الاقدار بجری … بما شاءت نشاء او لا نشاء
هل انت مطارحی شکوی فندری … وادری کیف یحتمل القضاء
یقولون الامور تکون دورا … فهذا ضده فمتی اللقاء

حاصل معنی انکه احکام روزگار بدانگونه که خواهند جاری شوند و امورات بر وفق میل خود واقع کردند چه من بدان خوشنود راضی باشم یا نباشم آیا تو ای تقدیر من مرا انجلاخن تدبیر شکوی در اندازی و حال انکه من و تو هر دو دیده ایم که چگونه خود متحمل تبدل و تغییری خودرا بدین قول تسلیت کنم که میگویند امورات دنیاوی بر انسان دور زنند و انچه گذشته باشد معاودت کنند پس اینک زمان فراق و اوان فقد معشوق است آیا در کجا به دیدارش فائز آیم جماعتی روایت کنند که ویرا محبوبی بود که ابن صائغ بغره بیضا و طلعت زیبا و طره سیاهش دل بسته شور عشق و شرار محبتش در خاطر جای داده بود روزگارش بهر باسقراض آنات رشته عمر آنجوان ببریده از اینعالم رخت ارتحال بربست ابن صائغ بصنعت تعدیل وقت انخساف قمر تعیین نمود و دو شعر در مخاطبت قمر نظم کرد و صورت آن بر صفحه خاطر بنگاشت واز الحان موسیقار لحنی بدان وزن انتخاب کرده در شب معهود برای اظهار مقصود بهمراهی جماعتی از خلان صفا و اصحاب وفا بر سر تربت آن جوان برفت لحنی قبل از کسوف بنوایی دلسوز و آوائی خاطردوز این دو شعر سرودن گرفت

شقیقك غیب فی لحده … وتشرق یا بدر من بعده
فهلا کسفت فکان الکسوف … حدادا لبست علی فقده

یعنی ای ماه آسمانی نیمی ازو که در زمین جای داشت بزیر خاک پنهان گشت ای ماه چهارده وای بدر تمام آیا چرا پس از سرای وی ضیاء و پرتو افکنی منکدر و منخسف نشوی چه شایسته است که بر فقد وی بصورتی منکر و لباسی قبیح جلوه کنی پس در ساعت قمر منخسف شد و این مطلب از نوادر غریبه وی آمد و مورخین در ضمن اخبارات عجیبه بنگاشتند وقتی عماد الدوله بن زهو بر قتل وی بتصمیم عزم داده و ملکه جازم شد چون آن خبر با ابن صائغ بگفتند خود را در گرداب یاس و غرقاب فنا دیده از روی ناامیدی

این دو بیت انشاد نمود

اقول لنفسی حین قابلها الردی … فرغت فرارا منه یسری الی یمنی
قری تحمدی بعض الذی تکرهینه … فقد طالما اعتدت الفرار الی الامنی

یعنی چون داهیه موت و عارضه فوت با نفس من مقابل شد باوی گفتم که از رنج سفر و صدمت فرار از یسار و یمین فارغ گشتی پس اینک بجای خود بنشین و بر بعضی از مکاره حمد نمای چه زمانی دیر باز که خود را آماده و مهیا نموده بودی بمکانی امن و مقامی بی خطر منزل گزینی الغرض در زمان وزارت یحیی کتاب و اطبا بر فضل و قرب او حسد بردند و بر جلالت و نبالت وی رشک ورزیدند و بکید تهمت گماشته عاقبت در شهر رمضان از سال پانصد و بیست و سه یا بیست و پنج هجری زهری در بادنجان بکار برده بروی بخورانیدند در شهر فاس از دنیا درگذشت و در همان مکان مدفون شد صاحب تاریخ الحکما از قاضی ابو مروان حکایت کند من تربت وی دیدم که نزدیک ابوبکر بن العربی بود و یکی از شعرا این اشعار در مرثیت وی بسرود

هم رحلوا یوم الخمیس عشیه … فودعتهم لما استقلوا و ودعوا
ولما تولوا ولت النفس معهم … فقلت ارجعی قالت الی این ارجع
الی جسد ما فیه لحم ولا دم … وما هو الا اعظم تتقعقع
وعینین قد اعماهما کثرة البکا … واذن عصت عذالها لیس تسمع

یعنی در عشای روز پنجشنبه ایشان بار سفر بستند و نفس من ایشان را وداع گفت و ایشان نیز شرط وداع بجای آوردند چون همرهان من پشت کرده عزیمت رفتن نمودند روح من نیز با ایشان از من روی بگردانید گفتم هان ای نفس تو بمسیر وی برگرد گفت آیا بکجا باز گردم بسوی جثه که گوشت و خون او رفته جز استخوانی چند باقی نمانده که هر وقت حرکت از یکدیگر بپاشند یا بجانب آن دو چشم که از بسیاری گریه کور شده اند و یا بسمت گوشی که از زبان نکوهش و سرزنندگان دیگر چیزی نشنوند انتهی و از کلمات حکیمانه آن فیلسوف است که می گفت الاشیاء التی ینتفع بعلمها بعد زمان طویل لا یضیع بذکرها یعنی چیزهایی که پس از زمان دراز بعلم آنها نفع حاصل آید انهارا ذکر نباید ضایع نمود و هم او گفته استحسن عملك یجیرمن الله سبحانه یعنی نیکوی عمل ترا از خدای سبحانه پناهی است کتب مصنفه وی بدین تفصیل است شرح کتاب السماع الطبیعی لارسطو طالیس قول علی بعض کتاب الاثار العلویه لارسطو طالیس قول علی بعض کتاب الکون والفساد لارسطو طالیس قول علی بعض المقالات الاخیره من کتاب الحیوان لارسطو طالیس کلام علی بعض کتاب النبات لارسطو طالیس قول ذکر فیه الشرف الطبیعی و ماهیته و ابتدائه رسالة الوداع قول یتلو رسالة الوداع کتاب اتصال العقل بالانسان قول علی القوة النزوعیه فصول یتضمن علی اتصال العقل بالانسان قول علی قوة تدبیر المرضی تعالیق علی کتاب ابی نصر الفارابی فی الصناعة الخ

فصول قلیلة فی سیاسة المدینة وکیفیة المدن رسالة کتبها الی صدیقه ابی جعفر بن یوسف بعد قدومه الی مصر
تعالیق حکمیة فی مدة متفرقة جوابه لما سئل عن هندسة سید المهندسین وطرف کلام علی شیء من کتاب الادویة
المفردة لجالینوس کتاب علی ادویة ابن وافد کتاب اخبار الوالی للراضی کلام فی غایة الانسانیة کلام
فی الامور التی بها یمکن الوقوف علی العقل الفعال کلام فی الاسم والمسمی کلام فی البرهان کلام فی
الاسطقسات کلام فی البحث عن النفس کلام فی المزاج باجه بباء موحده وبعد از الف جیم مشدده
بلغت فرنگ قصبه را گویند بنابر قول شهاب الدین یاقوت حموی در پنج موضع است سرقسطه بفتح سین
وراء وضم قاف وسکون سین ثانی شهریست در ولایت اندلس

ابو العلاء فارسی طبیب

طبیبی متمیز ومعالجی ماهر بوده بروزگار آل بویه واستقلال آن طبقه علم علم برافراشت ورتبه معالجت پیدا نمود
ودر نزد جمهور خلایق بدان فن شریف مشهور وبصناعت طبیه معروف گشته وهم مرجع بیماران آن ملک آمد
چنانکه از ترجمت وی مستفاد میشود آن طبیب کامل علم وعمل طب را دارا ودر هر دو جزء آن دانا بوده در معالجات
وی عموم ناس را از رجال ونساء اعتماد واعتقادی بی نهایت بود هرچند از وی در طب تحقیق مطلبی کاشفی
وکتابی وافی مشهور نیست اما نامش در بعضی کتب طبیه مسطور است واقوال او را مصنفین از اطبا بر بیانات
وتحقیقات خودشان شاهد آورده‌اند وبا استاد اجل ابو ماهر وعلی بن عیسی مجوسی وابن مندویه اصفهانی
معاصر بوده ودر نزد ملوک آل بویه وامراء آن سلاطین زیاده محترم وبر همگنان خویش مقدم بنزیست
ودر مورد حفظ صحت ومقام معالجت همواره بدو رجوع مینمودند واز تشریفات جمیله وصلات جزیله
او را بهره ور میساختند نقل است که آن معالج یگانه در بدایت امر که بمعالجت عموم مرضی اشتغال میورزید بجهة
طبابت عسکر در ایام عضد الدوله بوی مرجوع بود واز معالجات بدیعه وتدابیر طریفه آثاری عجیب ظاهر مینمود
چنانکه خود گوید وقتی از اوقات بجهة مهمی عضد الدوله لشکری گران از فارس بسمت بغداد حرکت داده
در آن ایام بر حسب ریاست اطبا که مرا بود متابعت را ناگزیر بودم ومعالجت را مباشرت داشتم از اسباب ارضیه
وسماوی بدان اشتباه امراض ردیه وحمیات مختلفه دائره وغیرها در آن معسکر زیاد بود که مجال تدبیر وامکان معالجت نبود وهر روزه
جمعی کثیر راه عدم میسپردند از قضایای اتفاقیه یکی از امراء عضد الدوله که حمی لازم ودائری باهم مرکب داشت وهر گاه
حمی دائر با حمی لازم ترکیب میشد صداعی شدید او را عارض میگشت بدانسان که از شدت وجع آن تاب وتوان
از وی میرفت باندازه که غشی عارض او میگردید بالاخره معالجت از من خواست وچندی مشغول علاج گشتم بهر قسمی از اقسام
معالجت وهر گونه از تدابیر صائبه که بکار میبردم هر روزه مرض روی در اشتداد وقوت روی بضعف مینهاد
بحدیکه من از معالجت مایوس ومریض از حیات خویش نومید گشته قوه حرکت از او برفت وسقوط اشتها در وی
پدید آمد روزی از امتداد زمان مرض وشدت وجع آن مریض دلتنگ گشته بر خویش متحتم نمود که مقداری

از

از مسکن خورده وخود را از آن رنج والم آسوده نماید وهمچنین کرد که در خیالش گذشته بود وی را از پرستاران تنی چند
که مواظب احوال او بودند بدان سر مکتوم پی بردند مرا در پنهان بدان امر اطلاع دادند از خوف آنکه مبادا از موت وی
بدنامی دوچارم گردد ومورد مواخذت گردم بیدرنگ بسوی آن مریض شتافتم شربتی از دوای مقیئی بدو بخورانیدم
حالت قی بدو دست داد بسیاری از اخلاط فاسده ردیه قی کرد ومرا همچنان از صحت وی یاس کلی حاصل بود
وگمان داشتم که با چنان ضعف مزاج بعلاوه مستی بدان قوت استعمال کند بجهة وی بر پای نخواهد بود از آنرو وی را
بهانه امری از جای برخواسته قصد منزل نمودم ویقین داشتم که آنروز را بشب نخواهد رسانید چون روز دیگر شد
علی الصباح یکی از غلامان وی را دیدم بحالت انبساط وفرح میآید چون نزدیک رسید شکر بجای آورد واز صحت خواجه
خویش اظهار خرمی وخورسندی نمود مرا تعجب زیادت گشت برخواسته بمصاحبت آن غلام بمنزل مریض رفتم چون
نبض بجس گرفتم ودر بشره وی نگریستم هیچ اثری از آثار حمی در وی ندیدم واز صداع شدید که عرضی حمی وی بود
اثری باقی نبود وزیاده از گرسنگی والم جوع مینالید خرمی بسیاری در علامات صحت وی روی داد گفتم غذائی
مقوی از لحوم طیور بجهة وی ترتیب دادند ونیز بعضی از اشربه مقویه مقرر داشتم که در اوقات مختلفه بنوشد چون یکچند روز
بدینمنوال بگذرانید از آن مرض صعب العلاج هیچ اثری بر تن باقی نماند پس مرا معلوم گشت که آن تاثیر وقطع نوبه
نبود الا از مسکن وهم ابو العلاء گوید از آن بعد در آن لشکرگاه هر کس را که مبتلا بنوبهای ردیه مرکبه بود مقدار ذره
از آن دوا با بعضی از ادویه تریاقیه ترکیب میکردم پس از تنقیه وتدابیر بر آنجماعت میخورانیدم در بیشتری اثر مزبور آن
که مبتلا بنوبه بودند در شربت اول احتیاج بتکرار پیدا نمی‌کرد بدان سبب گروهی کثیر معالجت یافتند واز موت
خلاص گشتند جمعی از خاصان عضد الدوله حسن صداقت ومعالجاتیکه در آن معسکر از من ظاهر گشته بود در پیشگاه
سلطان معرض ظهور وبروز آوردند بحضور خویش احضارم کرد وزیاده از اندازه بنواخت وتشریفی لایق من ارزانی
داشت ودر سلک خواص اطباء خویش منظومم فرمود سپس در مورد حفظ صحت وعلاج همواره بحسن تدبیر ومعالجات من
اطمینان داشت واین قسم معالجت در بین اطبای اروپا در نوبهای مختلفه معمول است وآن جماعت از اطبای ایران
که بر سبک وطریقه اطبای اروپا رفته‌اند نیز در نوبهای مرکبه استعمال مینمایند وفایده زیاد هم دیده‌اند در تاریخ الحکماء بعضی
از کتب سیر آورده‌اند که آن طبیب حاذق بعد از انقضاء زمان عضد الدوله در حضرت شرف الدوله بن عضد الدوله
نیز رتبتی بی نهایت ومحرمیتی بسزا داشت ولی از آنروی که شرف الدوله بر خلاف حفظ صحت عمل مینمود واکثر عمر خویش را
در ملاهی ومناهی مصروف میداشت از حضور او دوری میکرد تا آنکه از ادمان واکثار شراب شرف الدوله را
درد گلوئی شبیه بخناق عارض شد اطبای وی معالجت را بترک شراب وفصد دیدند نشنید وهمچنان بخوردن
شراب اصرار کرد تا یکدفعه راه بلع ضیق پیدا کرد وصوتش ضعیف گردید ابو احمد که از وزرای شرف الدوله بود
خلعتی مخصوص بجهة ابو العلاء فرستاده او را برای معالجت سلطان بخواست وچون طبیب ببالین شرف الدوله
حاضر گردید ومعلوم کرد که زمان مرض را معالجت گذشته وتدابیر طبیه را فائدتی متصور نیست ببهانه استمساک پای گردید

که باید جمعی از معارف و وجوه اطبا شرف حضور پیدا کنند آنگاه باطلاع همه آنها فصد شود و ملازمان سلطنت تا بخیال آن افتادند
که جماعت اطبا را در یک مجلس حاضر نمایند قبل از اجتماع آنها شرف الدوله از صدمت آن مرض صعب العلاج دینار او وداع کرده
سفر آخرت پیش گرفت بعضی از معاندین ابوالعلاء او را در آن معالجت متهم ساختند که در علاج تکاهل و عمداً اهمال نموده از این رو
از اقامت شیراز دلتنگ گشته بعزم بصره از آن شهر مسافرت اختیار کرده در عرض راه بمرض رشته که عرق مدنی گویند
مبتلا گردیده و هم بدان علت رشته حیات وی منقطع گردیده درگذشت و این واقعه بعد از وفات شرف الدوله در حدود
سنه سیصد و هشتاد هجری اتفاق افتاد مخفی نماند که مرض رشته از علتهای معروف است و در کتب اطبای متأخرین
بعرق مدنی موسوم است در مبحث اورام در مقام خویش خود مشروحاً ذکر شده است و چون در بعضی از ازمنه
سالفه در مدینه طیبه این مرض شیوع داشته متأخرین از اطبا بدان مکان شریف نسبت داده اند و این علت
اکثر در این زمان در لارستان فارس و بصره و خوزستان و نواحی آن بلاد وقوع یابد جماعتی از متقدمین اطبا
آنرا حیوانی دانند که در تحت جلد تولید شود فرقه از اطبا شعبه از لیف عصب دانند که فاسد و غلیظ گردد
و طبیعت از بابت دفع موذی آنرا شبیه برشته کرده بتدریج دفع نماید و جالینوس معتقدات اطبا را در ماهیت
این مرض سخیف شمرده و گوید در ماهیت این مرض امریکه بدان اعتماد توان کرد نیافتم و بیشتر عروض این مرض در میان قبطین
و یدین و حبشین واقع شود و اسباب تولید این مرض و معالجات آن در کتب اطبا مشروحاً مضبوط است
چون ایراد اسباب و علامات و علاج آن در این مقام خارج از سیاق ترجمت بود نوشتن تمام آن مناسب نبود
و بدینقدر که خالی از فائدتی نبود اکتفا نمود و چون شطری از مذاهب اطبای متقدمین را در ماهیت این مرض بتحریر
در آوردیم برخی از معتقدات اطبای اروپا را نیز در اینمقام مسطور میداریم بدانکه این مرض را بزبان فرانسه فیلر و مدین و عرق کینه و سکال مدینه
مرض را تقریباً دو هزار سال است که اطبای اروپا در کتب خود ماهیت و علاجش را ضبط نموده اند و گویند
این کرم اندامی دارد مدور و طول او را تا چند متر و سی قدم بلکه بیشتر دیده اند وضع و هیئت آن که خارج از
بدن میگردد چون ابریشمی است که بجهة خیاطت تابیده باشند و چون بطبیعت خود گذارند بعضی از آن بشکل
دائره بر خود می پیچد و بعضی دیگر پیچ و خم پیدا مینماید و دو طرف آن از وسط باریکتر است و قریب باینکه
خواهد باتمام رسد چون اصول بعضی از نباتات متشعب و پراکنده است باعتقاد بعضی از اطبای اروپا
ذنب و بمذهب جماعتی قضیب حیوان است که بدین هیئت طبیعت از بدن دفع کند و اکثر بروز آن
در ساقین و رانها و بعضی مواضع دیگر از پاست و نیز در جلد پشت و دیگر بدن پدید گردد و در تمام مملکت اروپا
تاکنون این مرض دیده نشده و بیشتر در بعضی از بلاد گرمسیر و بعضی از قطعات آسیا و امریکا وقوع می یابد
و قومی گفته اند ظن غالب آن است که آن حیوان از خارج داخل بدن میشود و بر این مطلب میتوان انکار
آورد که چگونه میشود حیوانیکه او را دهان و استخوانی نیست که در آن داخل نشود جلد بدن را تواند سوراخ کرده
داخل شود و کمن تاندن صاحب که از مشاهیر اطبای اروپاست گفته است که ماهیت این مرض را چنانکه باید

از روی تحقیق نیافتیم و عقیدت این طبیب در اینباب با جالینوس چنانکه مرقوم افتاد نزدیک است و اختلافی باهم
ندارند و نیز از قراریکه مسطور داشته اند و مشاهدت کرده اند زمان آن از یکماه الی یکسال بلکه بیشتر امتداد پیدا میکند و از
عوارض آن اختلالی در بدن پدید گشته و تبی ظاهر میگردد و دیده شده گاهی بثره در جلد ظاهر گشته بجز خارشی در زیر جلد
حرکتی نکند و نمایان شود و وقتی دیگر بر قانون بروز دمل جلد را ورم پدید گردد و چون آنرا با آلات و ادوات جراحی بگشایند
در وسط موضع دمل آنرا متحرک گردیده و انیقسم را به دور چوبی باریک یا میلی از حدید ببندند بتدریج بر دور آن میل پیچیده گشته
بیرون آید چون تمام رشته بیرون آید موضع التیام یابد و موسیو مرنتو در پاریس شخصی را گویند که در سواحل مصر
و سایر گرمسیرات رفته بود و این مرض را پیدا کرده معالجت نمود پس از علاج مشاهدات و تجربیات خود را
در این مرض چنین مسطور داشته که آنچه دیدم از جراحت آن رطوبتی شبیه بر کف شیر بیرون می آید و گوید آن رطوبت
از آن حیوان که در تحت جلد است خارج میگردد و چون آن رطوبت را در ذره بین ملاحظه نمایند بسیاری از کرمها
بشکل همان کرم از جلد خارج میگردد پدید میشود و گفته است تا آن هنگام که آن حیوان تغذیه مینماید و نمو میکند
ماده از عضو بیرون می آید سپس که نمو آن باتمام رسید و قطع گردید ماده نیز قطع میگردد و بعضی را ماده در زیر جلد
پراکنده است و بر آمدگی پیدا میکند الا در وقتی که خواهد از وی تولید شود و تخم گذارد در آن وقت یا بثره عارض
گردد یا دمل بر آورده منفجر شود و نیز آن موضع را چون با ذره بین دیده ایم بیش از اندازه از جنس خود بیرون آید
و گوید زیاده جای تعجب است که طبیعت بچه گونه این کرمها را از بدن بیرون مینماید و الا مزاج انسان را خطری
بس عظیم داشت و در این مرض گاهی ورم باندازه زیاد میشود که باعث سقوط اشتها و مورث هزال میگردد انتهی

ابوعلی فارسی حسن بن احمد عبدالغفار بن محمد بن سلیمان

از مردم شیراز در طبقه نحاة و زمره محدثین مضبوط است شیخ ابوعلی طبرسی در کتاب مجمع البیان در تفسیر
کریمه یا ایها الذین آمنوا شهادة بینکم اذا حضر احدکم الموت (گوید) هذا کله
مأخوذ من کلام ابی علی الفارسی و ناهیک به فارساً فی هذا المیدان نقاباً
یخبر عن مکنون هذا العلم بواضح البیان

یعنی تمامت این بیانات از تفرعات کلام ابی علی فارسی است و آن بیانات ترا کافی است چه وی در این میدان نحو سواری
بی نظیر و عالمی نحریر است که با سر انگشتان فکرت پرده خفا و نقاب حجاب از روی مستورات آن علم برگیرد قاضی احمد بن
خلکان گوید در سال دویست و هشتاد و هشت هجری در شهر فسا که از توابع شیراز است از تنگنای رحم بفضای عالم
قدم نهاده و همی در آنجا تعیش یافت تا آنکه سنین عمرش با سیصد و هفت هجریه مطابق گشت گوهر نهاد و جوهر بنیاد وی
وی را بدان داشت که از رنج غربت بر گنج علم واقف شود و از رفع علایق بر فتح آن ابواب قادر آید پس شهر بغداد را
نصب العین همت ساخت و عنان عزیمت بدان صوب معطوف نموده همی طریق آشنایان در نوردید تا آنکه از حرم

براحت سکون رسیده بساط تحصیل بگسترانید فنون اعراب و نحو و تصریف را از مدرس افادت و محضر افاضت ابن سراج و
برهان و زجاج تکمیل نمود آورده‌اند که وی در تحقیق نکات و دقایق آن دو علم شریف چندان نقد عمر مصروف داشت که
جمعی از اعیان تلامذه و افاضل شاگردان وی چون پایهٔ علم و مایهٔ فضلش بمیزان معرفت بسنجیدند بسی از ابو العباس مبرّد برتر
و فزونتر یافتند و از مدرس افاداتش برخی چون ابن جنّی و علی بن عیسی الربعی بمدارج علیه ارتقا جسته رتبتی ارجمند یافتند
ابن جوزی در کتاب منتظم گوید که جوهری و تنوخی از وی استماع حدیث نموده روایت کنند ابن جنّی گوید شنیدم از ابو علی
که میگفت من در صد مسئلهٔ لغویه راه خطا بپیمایم و هیچگاه در یک مسئلهٔ قیاسیه بحر فکرتم را موج خطا راه نیابد جلال الدین
سیوطی در کتاب طبقات النحاة آورده است که قبل از آنکه ابو علی را در علم عروض نظری و از مصطلحات آن فن خبرتی
باشد وی را از تؤام متفاعلن سؤال افتاد نحی بفکرت فرو شده در بحر ملحوظات غوص نموده جوابی از قواعد نحویه
انتزاع کرده گفت لا یَجُوزُ الابتِدَاءُ بِالسّاکِن چون شرح این سؤال و تبیین این جواب منوط است
بذکر بعضی از مسائل علم عروض لهذا در انتظام شرحی از مصطلحات آن فن مقدمه پاوریم سپس بسوی انجام مقصود
گراییم بر ارباب شعور و دانش مستور نماند که شعر در لغت ادراک معانیست بحدت خاطر و دانستن آن بفهم ثاقب
و در معنی اصطلاحی آن اندک اختلافی است چه بعضی از علمای عروض در مقام تعریف گفته‌اند که شعر عبارتست
از کلام موزون مقفی و جمعی دیگر قیدی بر آن زیادت کرده گفته‌اند شعر کلامی است موزون و مقفی که متکلم در نظم آن
کلام قصد شعریت داشته باشد پس تعریف اول بر بعضی از آیات کریمه و احادیث شریفهٔ نبویه که مطابق است
با وزنی از اوزان و بحری از بحور صادق است و از تعریف ثانی موزوناتی که از کلام حق و لسان صدق صادر
شده خارج باشند چنانچه ملکزاده دانشمند وزیر علوم عضد السلطنه ادام الله اقباله در رساله که در فن عروض
و قافیه تالیف نموده فرماید که اگر کلمات چند یافت شود که موزون باشد نباید از قبیل شعر شمرد مثل اینکه
در سورهٔ مبارکهٔ بقره است ثُمَّ اَقْرَرْتُمْ وَاَنْتُمْ تَشْهَدُونَ ثُمَّ اَنْتُمْ هٰؤُلاءِ تَقْتُلُونَ لَنْ تَنالُوا الْبِرَّ حَتّی تُنْفِقُوا و اسم کریم
بسم الله الرحمن الرحیم موزونست چنانکه نظامی گنجه در اول مخزن الاسرار گوید بسم الله الرحمن الرحیم
هست کلید در گنج حکیم و آیهٔ مبارکهٔ رَبَّنا اَنْزِلْ عَلَیْنا مائِدَةً نیز موزون است چنانکه مولوی رومی علیه الرحمه
در مثنوی گوید

ربنا انزل علینا مائده | مائده از آسمان شد عائده

اگرچه این شعر در نسخ مثنوی مختلف است و اینگونه کلمات موزون گاهی در محاورات و خطب جاری میشود مثل اینکه
وقتی حضرت خاتم الانبیا صلی الله علیه و آله برای تمثیل فرمودند کَفَی الْاِسْلامُ وَالشَّیْبُ ناهِیاً
ابو بکر عرض کرد شاعری گفته کَفَی الشَّیْبُ وَالْاِسْلامُ لِلْمَرْءِ ناهِیاً اَشْهَدُ اَنَّکَ رَسُولُ الله و اینکه وقتی دیگر فرموده
اَنَا النَّبِیُّ لا کَذِبْ اَنَا ابْنُ عَبْدِ الْمُطَّلِبْ بدون قصد و رویهٔ شعری بوده است انتهی بالجمله شعر مرکب است
از اجزاء و ارکان امّا اجزا عبارت است از حروف متحرک و ساکن که با هم ترکیب شوند و آن منقسم بر دو نوع باشد

اول سبب دویم وتد چه اجزاء یا مرکب از دو حرف باشند و یا سه حرف زیرا که بکمتر از دو حرف ترکیب ممتنع و در زیاده از سه حرف
ترکیب دو و یا سه مختل شود پس مؤلف دو حرفی را سبب و سه حرفی را وتد گویند و هر یک از اینها نیز بر دو قسمند چه
حرف اول از هر ترکیبی ساکن نتواند بود و حرف دویم از سبب اگر متحرک باشد آن مرکب را سبب ثقیل و اگر ساکن باشد
سبب خفیف گویند و اگر حرف دویم از وتد متحرک باشد و سیمش ساکن آن مرکب را وتد مجموع و عکس آنرا وتد مفروق
گویند و دو حرف ساکن اجتماع نیابد و بیش سه حرف متوالی متحرک نتواند بود زیرا که در صورت اتصال آن
سبب و یا وتدی دیگر توالی و تتابع حرکاتی که مورث ثقل است شود امّا ارکان مرکب شوند از سبب و وتد که گاه
خماسی است یعنی مرکب از سبب و وتدی مانند فعولن و فاعلن و گاه سباعی یعنی مرکب از دو سبب و وتدی
چون مَفاعِیلُن و مُسْتَفْعِلُن و فاعِلاتُن و مفاعیلن و مُتَفاعِلُن و مَفْعُولاتُ و این هشت رکن را اصول
و مغیرات از اینها را فروع گویند پس اگر این ارکان چند بار باعتدال تکرار یابند وزن مصراعی حاصل شود و از دو مصراع
بیتی و از ابیات قصیده و یا غزلی و یا مسمط و یا قطعه و یا رباعی منظوم آید و در هر مصراع این ارکان دو بار یا سه بار یا چهار بار تکرار یابد که بیت مرکب
از چهار رکن یا شش رکن و یا هشت رکن باشد علمای این فن رکن اول از مصراع اول را صدر و رکن آخر از همان مصراع
عروض و رکن اول از مصراع دوم را ابتدا و رکن آخر از آن مصراع را ضرب و باقی ارکان را حشو خوانند
و هر گونه تغییر که در اصول شعر درآید آنرا زحاف نامند و زحاف بر دو گونه است یکی مفرد و دیگری مرکب
مفرد آن است که در یک رکن جز یکنوع تغییر نباشد و مرکب آن است که در رکنی زیادت از یکنوع تغییر حاصل شود
و تغییر مفرد یا بنقص باشد و یا بزیاده امّا تغییر مفرد یا بنقص حرکت و یا باسقاط حرف است و آن بر دو نوع است
یا عام است یعنی آن رکن در هر موضع چه در ابتداء و عروض و چه در غیر آنها واقع شود آن تغییر در آن رکن
ممکن باشد و یا خاص است یعنی تغییر در آن رکن موقوف است بوقوع همان رکن در اول و یا آخر مصراع
بهر حال زحاف از چهار قسم بیرون نیست چه آن یا در سبب خفیف واقع است و یا در سبب ثقیل و یا در وتد مجموع و یا
در وتد مفروق اوّل زحافاتی که در سبب خفیف صورت وقوع یابد یا عام است یا خاص امّا تغییر عام اسقاط حرف
ساکن است از سبب خفیف پس اگر در حرف دویم واقع شود آنرا خبن و رکن را مخبون خوانند چنانکه الف
فاعلاتن و سین مستفعلن را بیفکنند فعلاتن و متفعلن شود و اگر در حرف چهارم باشد آن رکن را مطوی
گویند چنانکه در مستفعلن فاء را بیفکنند مستعلن شود و چون آن لفظ خود مستعمل نیست مفتعلن بجای او بنهند و واو
مفعولات را بیفکنند مفعلات شده فاعلاتش نقل کنند و اگر در حرف پنجم از رکن باشد آنرا مقبوض خوانند
چون فعولن و مفاعیلن که نون و یا بیفتند فعولُ بضم لام و مفاعلن شوند و اگر در حرف هفتم واقع شود آن رکن
مکفوف باشد چون فاعلاتن که نونش ساقط نموده فاعلاتُ بضم التاء خوانند امّا تغییری که مختص برکن آخر
مصراع است بر دو گونه باشد اول آنکه ساکن سبب خفیف ساقط و متحرکش را ساکن کنند و رکن را مقصور
خوانند چنانکه نون از مفاعیلن و فعولن بیفکنند و لام را ساکن کنند مفاعیلْ و فعولْ شوند دویم آنکه سبب خفیف را

از آخر رکن بیندازند پس رکن را محذوف گویند مثل فاعلتن و فعولن که بعد از اسقاط سبب از آخر اینها فاعلا و فعو شوند
فاعلن و فعل بر جای آنها نهند دوم زحافات واقعه در سبب ثقیل و آن از یکنوع زیادت نباشد و در عداد زحافات
عامه معدود است گاه باشد که متحرک دوم از سبب ثقیل را ساکن نمایند پس هرگاه آن متحرک حرف دوم از رکن
آخر باشد آنرا مضمر گویند چنانکه تای متفاعلن را ساکن نموده متفاعلن بسکون تا شده بسوی مستفعلن نقل نمایند
و اگر حرف پنجم باشد آن رکن را معصوب خوانند مثل آنکه لام مفاعلتن را ساکن کرده مفاعیلن بجای آن بگذارند
سیم زحافاتی که در وتد مجموع حاصل شود و بر دو نوع است اول مخصوص صدر و ابتدا دوم مخصوص عروض
و ضرب اما آنکه خاص باوایل مصراع است عبارت از ساقط کردن حرف متحرک اول از وتد مجموعست پس
اسقاط را خرم بخاء معجمه و راء مهمله و رکن را مخروم گویند و آنرا بر حسب خصوص اعتبارات اسامی دیگر نهاده اند
مثلا هرگاه خرم در رکن خماسی سالم باشد آنرا اثلم گویند چنانکه فای فعولن را ساقط کرده عولن شود
و فعلن بسکون عین بجای او نهند و اگر در سباعی سالم مجرد از فاصله باشد آنرا اخرم دانند چنانکه میم مفاعیلن را بیفکنند
فاعیلن شود و مفعولن بر جای او بگذارند و هرگاه در سباعی مشتمل بر فاصله باشد رکن را اعضب گویند مثل مفاعلتن
که بعد از اسقاط میم فاعلتن گردد و مفتعلن بر جای او گذارند سید عطاء الله مشهدی در بدایع الصنایع و رضی الدین محمد
در کتاب مطلع و دیگران بر اقسام خرم مزیدی آورده اند و تمامت آنها را از زحافات مفرده شمرده اند سلطان
المحققین خواجه نصیر الدین طوسی علیه الرحمه در کتاب معیار الاشعار اقسام خرم را در این سه قسم منحصر داند و باقی آنها را
از زحافات مرکبه معدود دارد و ما نیز در اینمقام متابعت وی از دست ندهیم و بدانچه فرموده مزیدی نیاوریم
اما آنچه خاص باواخر ارکان است دو نوع باشد اول آنکه ساکن وتد مجموع را افکنده متحرکش را ساکن کنند و آنرا
مقطوع خوانند چنانکه در مستفعلن و متفاعلن نون ساقط کنند مستفعل و متفاعل بسکون لام شوند پس مفعولن و فعلاتن
بجای آنها نهند دوم آنکه حرف متحرک وتد مجموع را حذف کنند آنرا اشعث خوانند چنانکه در فاعلاتن لام را بیندازند
فاعاتن شود و یا عین را ساقط ساخته فالاتن گردد و مفعولن بجای او گذارند چهارم در زحافات وتد مفروق
و آن یکنوع بیش نیست و خاص باشد بوقوع وتد در آخر رکن پس اگر متحرک دوم از وتد مفروق را بیفکنند تا دو ساکن
ملاقات کنند آنرا موقوف خوانند چنانکه در مفعولات بضم التاء تا را ساکن کنند مفعولات بسکون شود و
مفعولان بر محل آن نهند و هرگاه متحرک دوم از وتد ساقط کنند رکن را مکسوف خوانند چنانکه تاء مفعولات
ساقط و مفعولن بجای او ثابت دارند و گاه تمامت وتد مفروق از آخر رکن بر دارند و آنرا اصلم خوانند
چنانکه در مفعولات که بعد از اسقاط وتد مفعو شود و فعلن بجای آن نهند اما تغییر بزیادت بر دو قسم است
اول خاص باول مصراع دوم مخصوص باخر مصراع است پس آن زیادت که در اول مصراع باشد آنرا
خزم بخاء و زاء معجمتین خوانند و آن عبارتست از زیادت چیزی در اول بیت که در معنی معتبر و در لفظ غیر معتبر
باشد چون وجود آن وزن را افزون کند در تقطیع بیت آنرا اعتبار نکنند تا وزن درست آید و زاید اغلب یک حرف

و یا دو حرف باشد مانند واو عاطفه و لام استفهامیه محقق طوسی در معیار الاشعار فرموده که نهایتش کلمه مرکبه از چهار
حرف است مثل این شعر که منسوب بحضرت علی بن ابی طالب علیه السلام است

اشدد حیازیمک للموت فان الموت لاقیکا — ولا تجزع من الموت اذا حل بوادیکا

که کلمه اشدد در این بیت زیادتست و هم او فرموده که این تغییر را با ارکان و اجزاء هیچ تعلق نباشد پس اولی آنکه این تغییر را
از احوال ابیات شمرند نه از احوال ارکان آملی در کتاب نفایس الفنون آورده است که علمای عروض تا هفت حرف
زیادت روا داشته اند کیفکان اما آنکه خاص باواخر مصراع است دو نوع باشد اول آنکه یک حرف ساکن در آخر رکن
زیادت کنند پس اگر در آخر آن رکن سببی خفیف بود رکن را مسبغ خوانند چنانکه در فاعلاتن الف زیادت کنند فاعلاتان
شود در اینصورت بعضی تا و الف بدو یا تبدیل نموده فاعلیان بتشدید یا ادغام خوانند و اگر وتدی مجموع باشد
مذال گویند چنانکه مستفعلن را مستفعلان خوانند دوم آنکه سببی خفیف زیادت کنند و رکن را مرفل خوانند
چنانکه در آخر مستفعلن الف و تا زیاد نموده مستفعلاتن شود گویند هر رکن که در آخر آن زیادت ممکن بود و از آن
خالی آنرا معری خوانند و رکنی که خزم در آن ممکن و از آن سالم باشد آنرا موفور گویند بر صرافان الفاظ
و نقادان معانی پوشیده نماند که آنچه ابو علی فارسی در باب سؤال از خزم داده است بجهاتی چند از ساحت قبول
مردود و از طریق اعتدال خارج است اما اولا آنکه بر حسب بیان سابق خزم اسقاط حرف اول از وتد مجموع است
که در اول رکن واقع شده باشد و این خود واضح است که متفاعلن مشتمل است بر دو سبب که اول از اینها ثقیل
و ثانی خفیف و وتدی که در آخر آن رکن واقع است اما ثانیا آنکه بر فرض تسلیم اسقاط حرف اول ابتداء
بساکن نشود چه ما بعد حرف اول که تاء است مفتوح است و هم حمل کلام ابو علی بر زحاف مرکب نتوان نمود چه سؤال از
خزم است و آن از زحافات مفرده میباشد و زحافات مرکبه هر یک بلقبی دیگر معروفند که ذکر هر یک از مقصود
بیرون است گویند سپس در تحصیل آن فن بکوشید و حظی وافر حاصل داشت چنانکه از ابو القاسم بن احمد
اندلسی روایت شده که گفت در مجلس ابو علی حاضر بودم که شعرا گفتگو بمیان آمد وی گفت با آنکه مرا در تحقیق
علومی که هیئت شعری را بمنزله ماده اند زیاده بصیرت و خبرت است هیچگاه خاطرم در نظم کلمات و گفتن
اشعار با من موافقت ننماید و از آن روی شعرا را رشک و غبطه برم مردی از آن جماعت پرسید
آیا هرگز بشعری پرداخته باشی ابو علی گفت بیاد ندارم تاکنون بنظم اشعار اقتدار یافته باشم جز این سه شعر
که در صفت پیری و سپیدی موی گفته ام

خضبت الشیب لما کان عیبا — وخضب الشیب اولی ان یعابا
ولم اخضب مخافة هجر خل — ولا عیبا خشیت ولا عتابا
ولکن المشیب بدا ذمیما — فصیرت الخضاب له عقابا

حاصل معنی آنکه چون سپیدی موی عیبی ظاهر بود بحجاب رنگش مستور داشتم اگر چه خضاب خود عیبی دیگر است

ولی میزان دانش اولویت آنراست وخضاب موی نه ازجهت ترس هجران دوستان وعیب جوئی وسرزنش
مردمان بوده بلکه چون سپیدی موی باهیاتی ناپسند آشکار گشت بعقوبت بخش کرفتار نمودم گویند ابو علی
از بغداد عزیمت بلاد شام نموده چندی در اقطار الممالک و نقاط آن ولایت بگردید تا آنکه در سال سیصد وچهل و
یک هجری بشهر حلب که در آنزمان از فر سلطنت سیف الدوله بن حمدان فروغی تمام داشت در آمد وچندگاه
در ظل عاطفت آن سلطان بزیست واورا با ابو الطیب متنبی مباحثاتی بمیان آمد که تمامت آنهارا در شرح
حال متنبی نگارش دهیم پس قصد فارس نموده ورخت بدانجا کشید وبدرک فیض حضور عضد الدوله دیلمی
فایز گشت گویند وی چندان بمزید مکانت وعاطفت مخصوص آمد که وقتی عضد الدوله در حق وی
بدین عبارت لب گشود أَنَا غُلَامٌ مِنْ جِيدِ أَبُو عَلِيٍّ الْفَسَوِيُّ فِي النَّحْوِ وآورده اند که ابو علی کتاب ایضاح را
در علم نحو باسم عضد الدوله تالیف کرد ودر آن بارگاهش جلوه ظهور بخشید چون عضد الدوله آن کتاب
مطالعت نمود باکمال استخفاف وحقارت روی با بو علی داشت وگفت یا شیخ ازین کتاب چیزی
بر معلومات ما زیادت نساختی همانا اطفال دبستان را در خوراست ابو علی بعرق انفعال مستغرق شده
وراه منزل پیش گرفت پس همت در تالیف کتاب تکمله که در علم تصریف است صرف کرد بعد از انجام تقدیم
حضور عضد الدوله داشت چون عضد الدوله لختی از آن کتاب برخواند گفت گوئی شیخ از کلمات ما درخشم
شده وبتالیف کتابی پرداخت که نه خود بر فهم آن قادر ونه ما را ادراک آن ممکن است آورده اند
روزی ابو علی با عضد الدوله بعزم تفرج در میدان شیراز سیاحت میکردند عضد الدوله گفت ای شیخ
در مثل قَامَ الْقَوْمُ إِلَّا زَيْدًا ناصب مستثنی چیست وازچه روی نصبش خوانی گفت استثنی تقدیر کنم
وزیدا را مفعول المحذوف دانم عضد الدوله گفت چه باعث است که استثنی تقدیر کنی وزیدرا مرفوع
وفاعل آن فعل ندانی ابو علی سخت در فکرت شد گفت هَذَا الْجَوَابُ مَيْدَانِيٌّ چون بمنزل باز کردم
جواب شایان بموقف عرض برسانم قاضی احمد بن خلکان گوید چون بمنزل خود عود نمود بر اثبات دعوی
خویش کلامی پرداخت عضد الدوله را زیاده پسند افتاد ولی شیخ ابو علی را در کتاب ایضاح عقیدتی
دیگر است گوید در اینصورت نصب مستثنی بفعل مقدم است بتقویت الا پوشیده نماند که علما را در ناصب
این مستثنی هشت قول است که شرح تمامت آنها در مظان خود مضبوط است وآنچه را که ابو علی
گفته است یکی از اقوال آن مسئله است جلال الدین سیوطی آورده است چون عضد الدوله برای دفع
بنی عم خویش عز الدوله بختیار بن معز الدوله بسمت بغداد تصمیم عزم نمود ابو علی بروی درآمد عضد الدوله گفت
آیا ترا در ملازمت ومصاحبت ما چه رای باشد ابو علی گفت أَنَا مِنْ رِجَالِ الدُّعَاءِ لَا مِنْ رِجَالِ
اللِّقَاءِ خَارَ اللَّهُ لِلْمَلِكِ فِي عَزِيمَتِهِ وَأَنْجَحَ قَصْدَهُ فِي نَهْضَتِهِ وَجَعَلَ الْعَافِيَةَ زَادَهُ وَالظَّفَرَ
تُجَاهَهُ وَالْمَلَائِكَةَ أَنْصَارَهُ یعنی من از مردان دعایم نه از مردمان دیدار خدا وند

ملکرا اسباب عزم جمع دارد وبر مقصود حرکت وقیامش برساند وعافیت را توشه وپیروزی را روبارو وملائکه را یاور
ومعین وی گرداند پس این دو شعر انشاد نمود

وَدَّعْتُهُ حَيْثُ لَا تُوَدِّعُهُ نَفْسٌ وَلَكِنَّهَا تُسَيِّرُ مَعَهُ
ثُمَّ تَوَلَّى وَفِي الْفُؤَادِ لَهُ ضِيقٌ مَحَلٍّ وَفِي الدُّمُوعِ سَعَهُ

یعنی وداع کردم اورا در آن مقام که هیچ نفسی دست از وی ندارد ولی نفس با وی بسفر میرود پس بازگشت کند
در حالتی که در دل جایش تنگ ودر سرشک چشم مکانش وسیع است عضد الدوله گفت خدا برکت وزیادت کند
ترا چه مرا حسن طاعت تو اعتماد وبصافی ضمیرت یقین است القصه ابو علی را در مسائل نحویه وقوانین صرفیه
اقوالی خاص وعقائدی مخصوص است از آنجمله در مسائل تمرین که از غصون اشتقاق است رائی منفرد داشت
پس ناچار لختی از آن باب سخن کنیم پوشیده نماند که تمرین در لغت عود والفت دادن کسی است بر چیزی
وعلمای تصریف این باب را وضع نموده اند برای آنکه متعلمین ومشتغلین آن فن را بر قواعد ممهده وقوانین مقرره
آن علم رجوع دهند تا تمامت آنهارا در خزانه خاطر متمکن وبرقرار سازند علما را در جزئیات مسائل آن علم اختلافات
که منشا ومبنای تمامت آنها از اختلافی است که در بیان معنی این عبارت نموده اند ابْنِ مِنْ كَذَا مِثْلَ كَذَا
اینک ما بعون الله نخست باصل ومنشاء اختلاف پرداخته سپس بموارد اختلافات اشارت کنیم بباید دانست
که آن کلام بدان ماند که با صائغی گوئی از این شوشه طلا مانند این انگشتری بساز پس جمهور علمای اشتقاق
برآنند اصول کلمات که بمنزله طلا بند بر جای خود باید گذارد وصور حالیه آنهارا تغییر داد وآنچه را که قیاس
صرفی وقواعد زرگری اقتضا کند چنان باید نمود از حذف واثبات وقلب وهرگاه از اصل چیزی حذف شده
چه بر قانون قیاس وچه بر خلاف آن در فرع اعتبار نکنند ابو علی فارسی را عقیدت بر آن است که اگر از اصل
چیزی بقیاس صرفی حذف شده باشد در فرع نیز باید حذف نمود واگر بدون موجب از اصل حذف شده بود
در فرع حذف نباید کردن برخی دیگر از علمای تصریف گویند آنچه از اصل حذف شده بود چه بر وفق
قیاس صرفی وچه خارج از قیاس باید در فرع نیز حذف نمود مثلا هرگاه از کلمه دعا صیغتی بر وزن اسم
اشتقاق دهند بنا بر مذهب جمهور که محذوف از اصل را در فرع اعتبار نکرده ونه چه بر وفق قیاس وچه خارج
از قیاس وبنا بر مذهب ابو علی که محذوف بر خلاف قیاس را در فرع اعتبار ندادند دِعْو بکسر باشد
چه اسم در اصل سمو بوده است حذف لام الفعل واسکان سین واز دیاد همزه جمله بر خلاف قیاس صرفیست
اما بنا بر مذهب دیگران که تغییر اصل را مطلقا در فرع بپا دارند گویند ادْعٍ وهرگاه از ضرب بر وزن مفعول
اشتقاق دهند بنا بر مذهب جمهور مضروب باشد وبنا بر مذهب ابو علی ودیگران مَضْرُوب است چه عین الفعل
از اصل بقیاس حذف شده است ودر فرع نیز حذف نمایند وهم علما را در اینباب اختلافی دیگر است
چه برخی را عقیدت بر آن است که جائز نباشد لفظی را بهیئتی بنا کنند که آن ماده را در کلام بآن هیئت معنی نباشد

مثلاً از ضرب بر وزن شریف صیغتی نتوان بنا کرد چه ضریب در کلام عرب موضوع از برای معنی نیست سیبویه گوید از لفظ عربی بر هیئتی که در کلام عرب ثابت باشد توان بنا کردن پس از ضرب مثلاً صیغتی بر وزن جعفر و شربث بنا کنند و گویند ضرب و ضربب اگرچه آن دو صیغت را در کلام عرب معنی نباشد ولی مقصود که ریاضت نفس و امتحان فهم طالب است حاصل باشد امّا از ضرب بر وزن جالینوس و فیثاغورس که غیر اوزان عرب اند بنا نتوان نمود ابو الحسن اخفش را گمان آن است که از مواد کلمات عرب بر اوزان غیر عربی نیز صیغتی توان بنا کردن مثلاً از ماده ضرب بر وزن جالینوس بنا کرده گوئیم ضادیبوب یا ضادینوب و علما را اتفاق است بر آنکه دو صیغه اصل و فرع ناچار باید از هم در هیئات متخالف باشند پس از ضرب بر وزن خسنج توان صیغتی بنا نمودن بالجمله وقتی از ابو علی سؤال افتاد که از اَولَق چگونه صیغتی بر وزن ماشاءالله بنا کنی ابو علی بی درنگ گفت ما اَلِقَ الالاق مستور نماند که اینجواب مبنی است بر آنکه اولق بر وزن فوعل و واو زاید باشد نه بر وزن افعل پس الق بر وزن شاء باشد و الالاق مشتق از الق و اصل آن الالق باشد نقل حرکت همزه بسوی لام تعریف و حذف همزه و ادغام لام در لام بنا بر مذهب ابو علی تمامت آنها از قیاس صرفی خارج است پس بملاحظت این اصل گفته الالاق بر وزن الله است گویند روزی ابو علی با ابن خالویه گفت از آءة که اسم درختی است صیغتی بر وزن سطار بنا نمای ابن خالویه سر بجیب فکرت فرو برده در حیرت بماند چه ویرا گمان آن بود که سطار بر وزن مفعال و مشتق از سطر است و نداشت که آن اسم معقول از استطار یستطیر است ابو علی گفت مَشَاءٌ چه آءة در اصل اَوَءَة بوده است برای آنکه سیبویه گوید هرگاه در عین الفعل کلمه الف واقع شود و ندانیم که اصل آن واو بوده است یا یاء چون اجوف واوی در کلمات عرب اکثر است بر واوش حمل نمائیم پس از آءة صیغتی بوزن مستفعل بنا کنند گویند مُستاءوة واو متحرک ماقبل مفتوح منقلب بالف شود و تاء را بدان قیاس که در سطار حذف شده بود حذف کردند مستاء شد و سطار بلغت روم اسم شراب است گویند بجهة خفتی که در آن است بدین نامش بخوانند آورده‌اند که ویرا باعتزال متهم ساختند و نود و اند سال عمر یافت عاقبت در سنه سیصد و هفتاد و هفت هجریه در شهر بغداد از دنیا کناره گرفت و روی بآخرت نمود در مقبره شونیزیه بزیر خاک مستور آمد قاضی احمد بن خلکان گوید که در سال ششصد و چهل و هشت هجری در شهر قاهره مسکن داشتم شبی در عالم رؤیا دیدم که گویا بسمت قلیوب که قصبه ایست نزدیک بقاهره بیرون رفتم که ناگاه در روضه در آمدم که از حسن بنا و محکمی بنیاد آن زیاده در شگفت شدم و آن عمارتی بس قدیم بود و پس سه نفر دیدم که در آن روضه بهیه مجاور و مقیم بودند روی با ایشان داشته گفتم که این بنای عالی از آن کیست جوابی نگفتند پس مردی از ایشان گفت ابو علی فارسی چندین سال مجاور این مشهد شریف بود و ما در حدیث وی شریک بودیم پس گفت ویرا با تمامت آن کمالات و فضائل اشعاری است که بجزالت لفظ و طراوت معنی موصوفند گفتم یاد ندارم که ویرا بدین صفت کرو گفتی

شعری باشد گفت اینک گوش فراده تا از اشعار وی انشاد کنم پس آواز برداشته و سه بیت چنان بسرود که گویا هنوز لذت آن آواز در سمع من جای دارد چون از خواب بیدار شدم جز این یک شعر از آخر آن ابیات در خزانه خاطرم جای نداشت و آن شعر این است

النّاسُ فِي الخَيرِ لا يَرضَونَ مِنْ أَحَدٍ فَكَيفَ ظَنُّكَ سِيمُوا الشَّرَّ أَوْ سَامُوا

حاصل معنی آنکه مردمان در وقت رسیدن خیر از کسی رضا و خوشنود نباشند پس چگونه گمان کنی در زمانیکه بشر تکلیف شوند

ویرا مصنفات بسیار است و از آن جمله است

کتاب تذکره و کتاب مقصور ممدود کتاب ایضاح در نحو کتاب تکمله در صرف کتاب حجه در قراءات کتاب اغفال در معانی که زجاج از آنها غفلت کرده کتاب عوامل کتاب مسائل الحلبیات کتاب مسائل البغدادیات کتاب مسائل الشیرازیات کتاب مسائل المجلیات کتاب القصریات کتاب مسائل العسکریه کتاب البصریه کتاب مسائل العسکریات کتاب مسائل الکرمانیات

کتاب در ابیات عرب و تعلیقه بر الکتاب سیبویه

ابو الحسن بن محمد الطباطبائی

سیدی است جلیل الشان عالمی عظیم المکان فاضلی فصیح البیان و از حکمای بی‌مانند زمان و صاحب زهد و تقوی است اسوه اصحاب قدس و نهی کمالات صوری و معنویش بیش از اندازه تحریر فضایل ظاهری و باطنیش زیاده از حد تقریر مرجع طلاب و مدققین و ملجأ حکماء و محققین است بطیبت خلق و رقت خلق که او راست هر کس روزی خدمتش را درک کرد دیگر ارادتش را از که بگوید و غیر از راه دوستیش را نپوید او راست همتی عالی و طبعی متعالی چنانچه هیچگاه در خیالش تحصیل مالی نگذشته و امانی و آمالی نداشته بمضمون القَنِیعُ مَنِیعٌ وَالحَرِیصُ ذَلِیلٌ پای مناعت در دامن قناعت کشیده و متاع از آشنا و بیگانه نکرده با آنکه با بیشتری از ارکان دولت و رجال دولتش الفت است بقدر ذره از وجودش کلفت بر کسی وارد نیاید و طبعی را از شخصش انزجاری پدید نگردد مجلسش مرجع خاص و عام و مدرسش مجمع فضلای ایام است اکنون که سال هزار و دویست و نود و چهار هجری است در دار الخلافه طهران بتدریس علوم حکمیه مشغول هر روزه در حوزه ایشان بجهة تلمذ گروهی از طلاب و فضلا گرد آیند و استفاده خدمتش را مغتنم شمارند تلامیذ انجناب که بیشتر اهل فضل و تقوی هستند در حضرت ایشان همواره مواظب بتحصیل علوم الهی و طبیعی و ریاضی را هر اغب تکمیلند زیاده از حد طلاب را در خدمتش از علوم بهره و فایده پدید گردد اشعاری که در بدایت حال گفته اند بقدری فصیح و ملیح است که بلغا را آن رویه و فضلا را آن بجهة کمتر دست دهد تخلص ایشان در شعر جلوه و در بعضی تذکرها هم اشعار ایشان ضبط است چون مولد و منشاء و کلیه شرح حال خود را بتفصیل نوشته و خدمت ملکزاده دانشمند وزیر علوم اعتضاد السلطنه فرستاده اند همان بعینه نقل میشود و بینده حالات ایشان معلوم میگردد

و آن این است

شرح حالات این اقل السادات ابوالحسن بن سید محمد الطباطبائی بر این طریق است مرحوم والدم که در علم طب ماهر بوده و در فنون شاعری قادر چنانچه مرحوم فاضل خان گروسی در انجمن خاقان که احوال شعرای متأخرین از معاصرین خود را نوشته شرح حال او را که متخلص بطهرا ست بطریق اختصار نوشته است در اول جوانی از راه قندهار و کابل بحیدرآباد هند رفت میرزا ابراهیم شاه که وزیر میر غلامعلی خان بود او را بمصاحبت اختیار کرده دختر خود را که خواهر میرزا اسمعیل شاه بود بازدواج او در آورد و رفته رفته در حضرت میر غلامعلیخان منزلتی پیدا کرد وقتی بضرورت خواستند سفیری بهندوستان بفرستند او را برگزیدند و بکلکته نزد فرمانفرمای هندوستان بسفارت فرستادند سرجان ملکم انگلیس در تاریخ سیاحت ایران کیفیت ملاقات او را در هندوستان و استعلام کردن احوال سلاطین صفویه را از او و نوشتن وی رساله در اینباب نوشته است پس از بازگشتن از ماموریت چون مساعی جمیله از او مذکور بود بعضی در حق او چنانچه رسم است حسد بردند و بعضی چیزهای خلاف واقع امیر را در حق او بی میل کردند بحدیکه بی میلی امیر را دانست ترک آن مملکت کرده عیال و خانه که داشت بهمان حالت گذاشته متوجه احمدآباد و گجرات شد و در احمدآباد مشغول تجارت از این وضع و حالت برقرار گرفت چندی گذشت که بر امیر سند صداقت و راستی او انکشاف پذیرفت و غدر بدخواهان آشکار شد کاغذها نوشتند و معذرتها خواستند و اصرار کردند در معاودت قبول نکرد و جوابهای خشن نوشت من در احمدآباد گجرات در ذیقعده سنه هزار و دویست و سی و هشت متولد شدم مدتی بهمین حالت در احمدآباد زندگانی کرد بعد اسبابی فراهم آمد که از احمدآباد به بمبئی آمد چندیکه در آنجا بماند اقارب اصفهان و زواره خاصه مرحوم عمو که مردی فاضل و دانا بود و معایب درنگ هندوستان و محاسن توقف ایران را نوشتند و آدم مخصوصی را از اقارب بجهة اینکار فرستادند والد قبول کرده متوجه اصفهان شد زمان توقفش در سند و هندوستان سی و شش سال بود چون اکثر اقارب در اردستان و زواره که از مضافات اصفهانست متوطن بودند هم در زواره خانه و علاقه مهیا کرد و هم در اصفهان گاهی در زواره متوقف بود و گاهی در اصفهان من در ابتدای ورود باصفهان هفت ساله بودم شش و هفت سال پس از آمدن از هند پدر حیات داشت پس او بناخوشی وبا در زواره درگذشت من چون بمرتبه نبودم که بتوانم خود را حفظ و حراست کنم و غمخوار و پرستار درستی نیز نداشتم از مسافرت هندوستان آنچه پدر اندوخته بود و از او مخلف شد تلف رفت و کار من بپریشانی کشید چون این سلسله از قدیم الایام اکثر از اهل علم و فضل بوده اند چنانچه صاحب وسایل شیخ حر عاملی رحمه الله در وسایل جد اعلای مرا که میرزا رفیع الدین محمد معروف بنائینی است و صاحب تصانیف بسیار است که از آنجمله حواشی بر اصول کافی است و الآن بقعه او در تخت فولاد اصفهان مزار عام و خاص است در عداد مشایخ اجازه خود میشمارد و من احوال این گذشتگان را از اقارب میشنیدم با این پریشانی شوق تحصیل در من پیدا شد باعدم اسباب باصفهان رفتم و در مدرسه معروف بکاسه گران حجره گرفته مشغول شدم تا آنکه از مقدمات باعتقاد خودم فراغتی حاصل شد چون فطرتها در میل علوم مختلف است خاطر من بمیل بعلوم عقلیه کرد

در تحصیل

در تحصیل فنون علم معقول از الهی و طبیعی و ریاضی اوقاتی صرف کردم خاصه الهی و طبیعی که در ایران متداول است سیما الهی با آنکه اول جوانی رفیق دوست بودم و دوست کیر و صحبت ادبا و شعرا و ظرفا را خوش داشتم و با همگان معاشرتی تمام و کاهگاه بحسب وراثت و مجالست باشعرا شعری بگفتم تا وقتی که مرا از طرز سخن آگهی حاصل شد و خوب و بد شعر تمیز دادم و دانستم که شعر خوب گفتن با آنکه چندان فائده ندارد و مشکل است شعر متوسط و پست هیچ از این خیال منصرف نشدم پس طور عجب لازم ایام شباب هست و همه دانند که اینگونه معاشرتها مانع همه چیز است خاصه تحصیل من از تحصیل خود را باز نداشتم و همواره اختلاس وقت بجهة اینکار میکردم تا آنکه دیدم از استادان عامه مرا چندان منفعتی نیست ترک درس خواندن کرده مشغول مطالعه و مباحثه شدم و آنی نیاسودم و اتفاق چنین افتاد که اکثر طلاب دقیق بافهم من در اینکار مراوده میکردند و با ایشان اهمال مطالب و مداهنه ممکن نبود اهتمی مرا بر آن داشت که در اینکار که باعتقاد بعضی باطل است بعقیده برخی بی حاصل کوشش بلیغ کردم و حظی وافر بردم مدتی در اصفهان بهمین شغل اشتغال داشتم تا از درنگ اصفهان بجهة تشویع تهی دستی و اصرار در عیب جوئی و متعرض شدن مردمان بدون جهة بیکدیگر و واجب الاطاعه دانستن بعضی خود را دلتنگ شدم بطهران آمدم بحسب انس و عادت و عدم قدرت بر منزل علیحده بمدرسه دار الشفا فرود آمدم و الآن که سنه هزار و دویست و نود و چهار است بیست و یکسال است که در طهرانم و در اینمدت بجز این امر بیفایده که مطالعه و مباحثه علوم مذکوره باشد شغلی و خیالی دیگر نپرداختم و چون دانستم تصنیف تازه صعب بلکه غیر ممکن چیز مستقلی ننوشتم ولی حواشی بسیار بر حکمت متعالیه که معروف باسفار است و غیره نوشته ام و اکنون در دست بعضی از طلاب است و محل انتفاع و آینده ت یا از وی فطرت یا اضطرار قناعت را پیش نهاد خود کردم و از من تقاضائی تحریرا و تقریرا بظهور نرسید و بی دعوت اگرچه دوستان مشتاق بودند نرفتم بالفعل اکثر طلاب از شهرهای مختلف که میل بمعقول دارند گرد من جمعند هر جمعی بخیالی برخی محض آموختن اصطلاح و طایفه بجهة آراستن مجالس و شردمه بجهة صداقت و ساده لوحی و اعتقاد بعالم تجرد و شرح این طایفه است ثلة من الاولین و قلیل من الآخرین باری

هر کسی از ظن خود شد یار من … وز درون من نجست اسرار من

این بود شرح حال میرزا ابوالحسن حکیم متخلص بجلوه که خودش برشته تحریر در آورده بود و ما بعینها در این تذکره نقل کردیم اگرچه شعر و شاعری در جنب کمالات و علومش نمونه و از خرمن فضل و هنرش خوشه ایست چون از مراتب توحید و مقامات عالیه و مناقب آل حضرت سلام الله علیهم اجمعین باین اشعار آبدار لب گشوده بود و از اینروی که در اینکتاب جاویدان بماند برحسب خواهش ایشان این اشعار آبدار نیز در اینجا ثبت شد

خویش نشناسی ای فرو شده در تن … تا بکی این غفلت دراز برا کن
چند نمائی که تو منی نه این تن … ای تن خاکی که نیستی تو همی تن
گر تو منی چون برفت قاعده کاهی … از چه منم اندر آن زمان خوش و روشن
وقتی اگر جان فسرده گردد و نالان … از قبل رنج تن خلاف مبرهن

زانکه گهی افتد اگر پژمان کردد … مردد و برانی سرای نشیمن
چرخ بدست قضا فلاخن گردان … خلق بود در میان سنگ فلاخن
ولت درین غمکده نگردد شادان … خواه بگلشن خرام و خواه بگلخن
مهبط احجار این فلاخن ... … کس به نداند بغیر ایزد ذوالمن
گرد و چو ن هاون است و گوهر حوادث … نرم شدم اندرین مطبق هاون
ذره از مهر این جهان سر راهست … رمزی ازین دان حدیث عیسی و سوزن
باطنت از تیره ظاهری علت تسبیح … کنده و نعل را چه سود عنبر و لادن
دامن تو قدسیان بلا به بگیرند … گر تو برین خاکیان کشانی دامن

وله ایضاً

خدیو شرق بر تخت حمل بگرفت چون مسکن … چمن شد جنت و لاله دمن شد مربع سوسن
زبر افکند شخص بوستانی مر لباس زر … بجای آن همی پوشند بر تن سبز پیراهن
بسر و اندر قماری از چو ن نای در بربط … بشاخ اندر عنادل نغمه کش چون نغمه ارغن
طلوع اختر از گردون همی دیدی پس اکنون بین … زخیل لاله و نرگس طلوع اختر از گلشن
همی بینی عروس باغ را گر سوری و نسرین … بگوش اندرش آویزه بدست اندرش ابرنجن
ستاک و باغ از برگ زمین باغ از سبزه … یکی بوم است با فرش و یکی بامی است پرویزن
سگال منسرق نستر و ن بیابان تا رک خسرو … پریشان طره سنبل چو زلف شاهد ارمن
همی گوئی که دایه ابر اینک مرسله لولو … نثار دختران باغ را بجسته از گردن
گه از اطراف باغ و بوستان هیم پر از زیور … دهان لاله و زلف بنفشه چهر نسترون
پی خونریزی بهمن شتابان ابر رویین تن … زبر قش بر کف صارم زده و در میخ جوشن
یکی مرغی است آبستن یکی سیلی است در زیر … ندیدم غیر ازین سیل پرنده مرغ آبستن
خروش آورچو سیل ست و غرانحبه شیر … خم اندر خم چو زلف یار و گریان همچو چشم من
همی آکنده بر لولوش دامن کوه تا پشته … بدریوزی بدو بارد ولی حضرت ذوالمن

امیر مومنان حیدر که جبرائیل و میکائیل
پی خدمت همی ایستاده اندر ایسر و ایمن

شیخ ابراهیم بن سلیمان القطیفی

در سلسله علماء امامیه از اعاظم مجتهدین و فحول شیوخ است در فن فقه و مبادی آن مقامی عالی و رتبتی رفیع داشت

با سلطان

با سلطان خلد آشیان شاه طهماسب اول از ملوک صفویه معاصر بوده و با مجدد مذهب و رئیس ملت شیخ مفضال علی بن عبدالعال الشهیر بالمحقق الثانی دعوی همسری مینمود اصلش از قطیف بحرین است ولی زمانی در ارض غری وطن گرفت و مدتی در شهر حله از اینجهة ویرا در کتب رجال و صور اجازات گاه قطیفی یا بحرانی نویسند و گاه نجفی یا حلی میر معاصر در تذکره روضات در صفت شیخ گوید كَانَ عَالِمًا فَاضِلًا وَرِعًا صَالِحًا مِن كِبَارِ الْمُجْتَهِدِينَ وَأَعْلَامِ الْفُقَهَاءِ وَالْمُحَدِّثِينَ در کتاب انیس المسافر و جلیس الحاضر تالیف شیخ یوسف بحرینی مسطور است که برخی از علما ابراهیم قطیفی را از تلامیذ علی بن هلال جزائری دانسته اند و گفته اند ابراهیم قطیفی با عزالدین آملی و شیخعلی کرکی در حوزه علی بن هلال همدرس بوده لاشتراک و ایشان ولی از آن صورت اجازتی که شیخ ابراهیم برای مولانا شمس الدین محمد بن حسن استرابادی نگارش داده چنین مکشوف گردد که شیخ خود از محضر علی بن هلال استفاضت نموده بلکه بواسطه ابراهیم بن حسن المعروف بابن الوراق مرویات و مصنفات علی بن هلال را رخصت نقل و اجازت روایت یافته در کتاب لولوة البحرین که هم از مولفات محدث بحرینی است حکایت شده که یکی از ارباب فضل گفت بخط عالمی خواندم که نوشته بود از مردم بحرین کسی حکایت کرد روزی شیخ ابراهیم قطیفی در وثاقی نشسته بود ناگاه مردی بشمایل یکی از آشنایان شیخ بوثاق در آمد و گفت یا شیخ اَيُّ الْآيَاتِ مِنَ الْقُرْآنِ فِي الْمَوَاعِظِ أَعْظَمُ یعنی از آیات قرآن کدام یک در وعظ و زجر عظیم تر است گفت کریمه إِنَّ الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي آيَاتِنَا لَا يَخْفَوْنَ عَلَيْنَا أَفَمَنْ يُلْقَى فِي النَّارِ خَيْرٌ أَمْ مَنْ يَأْتِي آمِنًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ الآیه یعنی براستی کسانی که در آیات ما آئین ملحدان گیرند و از منهج صواب انحراف جویند بر ما پوشیده نباشند پس آیا کسی که در آتش انداخته شود بهتر است یا کسیکه بروز رستخیز از عذاب دوزخ ایمن باشد بکنید هر چه را که میخواهید بدرستیکه خدایتعالی بر اعمال و افعال شما بیناست آنشخص چون اینجواب شنید گفت صدقت یا شیخ این بگفت و از نظر ناپدید شد شیخ از وثاق بیرون تاخته و از مردم خانه پرسید که آیا فلان شخص بیرون رفت گفتند ما کسی ندیدیم نه گاه درون آمدن و نه حال بیرون شدن شیخ تفطن یافت که همانا حضرت حجت عجل الله فرجه بوده که او را بسعادت توجه نظر مبارک اختصاص بخشیده محدث نیشابوری و دیگران از مصنفین رجال یکی از مشایخ شیخ ابراهیم قطیفی محقق ثانی را نوشته اند و روایات ویرا بآن فقیه جلیل مستند داشته اند شیخ یوسف گوید با آنکه فقیه قطیفی از اجازت یافتگان محقق کرکی بوده چندان با او از در تعارض و تنازع در آمده و در مشاجره و محاجه باوی در انداخته که جای شگفتی است زیرا که از حد رد و بحث و اندازه نقض ابرام قدم بالاتر گذاشته و سبل محققی زبان تخطئه و تشنیع دراز کرده من خود کلام او را در بعضی از مصنفاتش مشاهدت کردم که بر قدح و رفاهت محقق دلالت داشت والعیاذ بالله بر تجهیل آن عالم جلیل مشتمل بود باجمله شیخ در معارضه محقق چندین رساله در چند مسائل پرداخته و در هدم بنیان قواعد احتجاجات و تخریب اساس مبانی استدلالات وی تمام جهد مبذول نموده و نهایت جهد معمول داشته ولی بتصدیق ارباب خبرت و خداوندان بصیرت از عهده رد دلائل محقق و اثبات فتاوی خویش بیرون شدن نتوانسته بلکه خود در مهاوی زلات و مهالک عثرات در افتاده یکی از آن جمله رساله خراج و تاج است که در

حلیت و حرمت خراج رقم کرده محقق در اثبات حلیت فتوی نوشته و در اینباب رساله مسماة بقاطعة اللجاج فی حل الخراج نگاشته
شیخ بحرمت خراج رفته و در مقابل رساله قاطعه رساله نوشته و انرا سراج وهاج لدفع لجاج قاطعة اللجاج نام نهاده و در این مسئله شارح
ارشاد محقق اردبیلی نیز موافقت شیخ ابراهیم نموده و دیگر در مسئله صلوة جمعه محقق را عقیدت آن بود که نماز جمعه در زمان
غیبت امام علیه السلام با وجود فقیه جامع الشرائط واجب است شیخ برخلاف رفته و صلوة جمعه را در حال غیبت امام
مطلقا حرام دانسته خواه فقیه جامع الشرائط موجود باشد و خواه مفقود و در این مسئله نیز رساله قلمی کرده و در وی سخن
بان فقیه عظیم القدر داشته برحسب فتوی خویش از ادله و اصول احتجاجات نموده و در تضعیف و توهین رای محقق لجاجت
ورزیده و دیگر در مسئله کثیر السفر رساله فراهم کرده و در آن رساله اینمسئله را عنوان نموده که آیا در عشره قاطعه کثرت
سفر توالی شرط است یا با عدم توالی نیز مقیم عشر را از عنوان کثرت سفر خارج خواهد کرد قول اول را مختار خود کرده
و ثانی را مختار محقق آن رساله را رساله حائریه فی تحقیق المسئلة السفریه نام گذارده و هم در مسئله قول بعموم منزلت رساله
پرداخته و در ابطال عموم منزلت که مختار محقق است رایت تحقیق افراخته در چند تذکره از مصنفات معاصرین و غیرهم
بنظر رسید که زمان مجاورت شیخ در مشاهد ائمه عراق سلطان مبرور شاه طهماسب صفوی شیخ را بجایزتی
شایان یاد کرد شیخ عطای شاه نپذیرفت و گفت من از خدای بی نیازم و بقبول آن حاجت ندارم و سایط ایصال
ناچار آنمال بازپس بردند این بود تا وقتی محقق ثانی علی بن عبد العال بنیت زیارت بعراق وارد شد و با شیخ
در رواق روضه مقدسه ملاقات نمود و در اثنای مکالمات با وی فرمود تو در رد جایزه سلطان راه خطا
پیموده چه در اینباب ارتکاب حرام و کرنه مکروه نموده زیرا که امام ابو محمد حسن بن علی علیه السلام جوایز معاویه و
اتباع او را قبول میفرمود و در علم اصول مبرهن و ثابت شده که تاسی بامام واجب است و یا مستحب و ترک تاسی
بامام حرام است یا مکروه نه درجه این سلطان از پسر ابوسفیان فروتر است و نه مقام تو از پسر پیغمبر فراتر
شیخ معاذیر چند متمسک شد و بجواب اقناعی اکتفا نمود همانا این مباحثت یا دو کرت مابین ایشان اتفاق افتاده
و یا راوی حکایت سهواً از مشهد مولانا علی بن موسی بمشاهد ائمه عراق تعبیر کرده زیرا که شیخ خود در رساله حائریه
صورت مناظرتی را که در سفر خراسان با محقق ثانی نموده بر سبیل اجمال شرح داده و آنچه در مسئله اخذ جوائز سلطان
جائر از عبارات آن رساله مستفاد میشود با حکایت سابق منطبق نگردد و توفیق بین العبارتین جز باحد الوجهین
میسر نباشد و کیفما کان شیخ خود در آن رساله گوید از جمله مناظرات ما در سفر مشهد رضوی در این مسئله بود
که اگر مکلف بوقت نماز ساتری جز جلد کلب ندارد و نزع آن منافی حکم تقیه است آیا فرض صلوة از او ساقط
گردد یا باید با همان لباس تکلیف بپردازد و نماز بجای آورد محقق بسقوط صلوة میرفت و من این فتوی را
تخطئه کردم چه در کتب فقها باجماع علما تصریح شده با اینکه صلوة بفقد ساتر عورت و اعدام صفت واجبه در حال
اختیار ساقط نگردد من هرچند در اینباب مبالغت کردم او بعقیدت خویش اصرار جست نه باجماع مصرح متقاعد
گشت و نه بعبارات منصوصه حاقیت این ابرام او را اعتقیت و بعد عهد حمل کردم و از مجادلت روی تافتم و دیگر

در مسئله وضوء مجدد او میگفت از کسی که غسل جنابت بجای آورد هم وضوء تجدیدی صحیح است و استحباب آن دیرا باقی باشد
و من در مقام انکار برآمدم و گفتم وضوء مجدد مستحب نیست که بارتفع بالخصوص نه طهارت مطلق گفت غسل جنابت متضمن
وضوء میباشد گفتم غسل جنابت بچه معنی متضمن وضوء است اگر مراد آن است که از وضوء کفایت میکند در صحت
صلوة با وجود آن بوضوء حاجت نیست این را بالبداهه تضمن وضوء نتوان گفت چه امر او غیر تضمن است و اگر غیر این
بیان معنی دیگری اراده نموده تقریر کن تا فهم کنم وی بفتوی خود اصرار کرد و من از مباحثت او اعراض جستم و دیگر
روزی داخل حرم حضرت رضا شدم و دیدم او نیز مشرف است رفتم نزد وی نشستم اتفاقا در آنحال مولانا
جمال الدین درآمد محقق در حضور او با من از در اعتراض درآمد محقق در حضور او با من از در اعتراض درآمد و گفت
تو جایزه حکام از چه قبول نکنی گفتم تا از ارتکاب مکروه مأمون مانم گفت جوایز حکام از چه قبول نکنی گفتم تا از ارتکاب
مکروه مأمون مانم گفت جوایز حکام پذیرفتن نه مکروه است بلکه خود واجب و گرنه مندوب است گفتم بچه دلیل گفت
بدلیل قول معصوم چه حسن بن علی علیهما السلام جوایز معاویه قبول میفرمود تاسی معصوم واجب و یا مستحب باشد
علی اختلاف المذهبین در جواب گفتم شهید اول در کتاب دروس فرموده ترک اخذ ذلک من الظالم
افضل ولا یعارض ذلک اخذ الحسن جوائز معاویه فان ذلک من حقوقهم علیهم السلام
یعنی ترک قبول جوایز از ظالم افضل است و قول حسن بن علی این فتوی را معارض نباشد زیرا جوایز معاویه خود
بالاصاله حقوق ائمه علیهم السلام بوده و معاویه بر سبیل غصب و عدوان در آنها تصرف مینمود گفت در دروس
چنین عبارتی نیست من عبارت شهید بروی مکشوف داشتم و عاقبت برجعیت جوازش الزام نمودم پس
در آمکان شریف با خدای تعالی عهد نمود که سپس هنگام مباحثت در حال سؤال جز خیال استفادت ننماید و نگاه جواب
جز قصد افادت بجوید و هیچوقت در مقام صحبت علمی از این دو نیت صحیح تعدی ننماید اگر کراهت تطویل کلام نبودی
هر آینه بسیاری از آن مباحثات که مابین من و او اتفاق افتاده بود شرح دادمی آنگاه من از او مفارقت
کردم و بارض نجف معاودت نمودم و آن زمان که در آن بلده مبارکه اقامت داشتم از وی اموریکه لایق ذکر نیست
بر سبیل تواتر از ثقات و غیر ایشان بمن فرا رسید و من از تمامت آنها مخالفت وی جستم و در مقابل فتاویش
رسالها نوشتم تا آنکه مسموع شد که کار و عادت وی بمقامی پیوسته که مقام فقاهت و دانش بخود اختصاص داده
و از دیگر معاصرین نفی علم فرماید من بعد از شنیدن این دعوی مستدعی مباحثت و محاورات شدم و در اینباب
مساعی مبذول داشتم او رضا نداد و از مناظرت من ابا نمود چون این رساله حائریه انجام یافت بنقض
رساله خراجیه وی بپردازم و از مباحث اقناعیه که در آن مندرج ساخته پرده التباس برگیرم انتهی
محدث بحرینی گوید این سخنان شیخ قطیفی سخت عجیب است چه او را بنص عبارتی که از علامه مجلسی نقل شده
آنچنان فضل و هنر نبوده که با مانند محقق سر همسری بردارد و اینگونه کلمات نا سزا آغازد چنانکه یکی از متمیزین تلامذه
مجلسی گفت مشافهة از استاد خود شنیدم که در علم و فضیلت بلکه تدین و عدالت شیخ قدح نمودی و فرمودی

خود مجموعهٔ بخط شیخ ابراهیم قطیفی مطالعت کردم که در آن بسی افتراها و بهتانها بر شیخ علی کرکی بسته بود و حال آنکه فضل شیخ کجا است از تبحر محقق و او را چگونه سزا است که با چنان محلی عظیم برابری جوید و در مقابل تحقیقات او ترهات گوید محدث بحرینی پس از نقل این کلام گفته هر که رساله خراجیه بگشاید و این کلمات که من آوردم و باقی عبارات آن بنگرد با نچه از علامه نقل افتاد اذعان نماید ولی این خود راهی است که ما بین معاصرین هر عهد مسلوک بوده و از انبا یک صناعت کمتر کسی است که این طریق نپیموده و کثیراً کار سخنان ناهنجار کشیده و از قدح در علم بطعن در عدالت انجامیده چنانکه این معنی از ملاحظه تراجم احوال جمعی از رؤساء کبار بظهور رسد مانند شیخ علی محشی لمعتین خلف الصدق شیخ محمد بن شیخ حسن بن شهید ثانی که رساله در رد مولینا محمد باقر سبزواری مؤلف کتاب کفایه و ذخیره نگاشته و در آن رساله از مطاعن و مقادحات عجیب و کلمات قبیح درج نموده که ذکر آنها مستهجن و مستقبح است شیخ مفید و سید مرتضی در مسئله جواز سهو از معصوم بر صدوق اعتراضاتی که مشعر بر جهل او است ایراد نموده اند علامه حلی و محقق اول بر محمد بن ادریس مصنف کتاب سرائر چندان رد و تعریضات نوشته اند که در بسیاری از موارد یکباره تشریف فقاهت از او خلع نموده کسوت جهل بقامتش راست کرده اند هم محدث بحرینی در کتاب انیس المسافر و جلیس الحاضر گوید هر چند مرا لیاقت و شایستگی آن نیست که فیما بین این دو دانشمند بزرگ محاکمت کنم ولی تحقیق مقام بر وجه اجمال آن است که در مسئله اخذ جوائز سلطان جائر بر کلام محقق آثار مغالطت ظاهر است بچند دلیل نخست آنکه حسن بن علی جوائز معاویه را از آن اخذ نمیفرمود که جمله جوائز معاویه از آن اخذ میفرمود که جمله جوائز از حقوق ایشان بوده چه دنیا و جمیع ما فیها از آن ائمه معصومین است تا چه رسد بدان زخارف قلیل که در قبضه تصرف معاویه طاغی باغی بود پس در قبول جوائز بفعل حسن بن علی تمسک نتوان جست و حکم تأسی در این مقام جاری نتوان ساخت چه وجوب یا استحباب تأسی در فعلی است که جهت اختصاص آن با امام معلوم نباشد و دیگر آنکه در قبول جوائز معاویه مسترد میداشت در حق آنجناب مفتوح بود چه آنحضرت با معاویه کار بمصالحت راست نمود تا شیعیان و دوستاران خویش را از بی اعتدالی و ستمکاری وی مأمون دارد و خون ایشان را از شمشیر سفیانیان شریر محقون نماید پس اگر آنحضرت جوائز معاویه مسترد میداشت معاویه چنان می سگالید که او از صلح و عهد خویش روی تافته و هوای خلافت و آهنگ خروج نموده لاجرم بقتل شیعیان و استیصال ایشان میپرداخت پس بر این احتمال بفعل آنحضرت استدلال نتوان نمود که از قانون مناظرت بیرون است و دیگر آنکه خدای سبحانه فرماید وَلَا تَرْكَنُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا فَتَمَسَّكُمُ النَّارُ یعنی بسوی ستمکاران میل نکنید که شما را آتش دوزخ بسوزاند قبول جوائز قطعاً مستلزم رکون است چه بر فحوای الانسان عبید الاحسان از نیکی پذیرفتن بنده شدن پدید آید تا چه رسد بآرمیدن و اخذ جوائز مقدمهٔ رکون محرم باشد و مقدمهٔ حرام بصورت استلزام حرام حرام است از عموم کریمه موارد مخصوص از قبیل عمل معصوم بدلیل خارج شده و سایر افراد در تحت نهی عام باقی خواهد بود زیرا که دلیل تخصیص در محل نزاع قائم نیست چه بالضروره احتمال ضرورت در حق شیخ مرتفع بوده پس تجویز اخذ جوائز چنانکه محقق رای زده وجهی ندارد و دلیل وی اثبات مدعا نتواند انتهی شیخ ابراهیم قطیفی بچند کس از شاگردان و معاصرین خود اجازت داده

از جمله سید معز الدین محمد بن تقی الدین محمد حسینی اصفهانی است که در ظهر کتاب شرایع از سید مستجیز رقم نموده و آن اجازه را در مشهد خود هم در سال نهصد و بیست و هشت نوشته است که پیدا از این اجازه چنین معلوم شود که شیخ علی بن هلال جزائری عم شیخ ابراهیم است و دیگر سید شریف الدین حسینی مرعشی تستری است والد قاضی نور الله مؤلف کتاب مجالس المؤمنین چنانکه قاضی خود در حواشی کتاب مجالس آن اجازت را تصریح نموده تاریخ آن یازدهم شهر جمادی الاولی از سال نهصد و چهل و چهار است و قاضی گوید شیخ در این اجازه تحقیقاتی شریف و فوایدی سودمند در علم درایه و رجال و غیر آن بگنجانیده و در تمجید و تجلیل والد عباراتی آورده حتی آنکه نوشته در اینمدت که سید در رفاقت بود علیه اشتغال داشت استفادت ما از او زیادتر از افادت ما بود با او و دیگر شمس الدین محمد بن ترکی است اجازه که برای او شیخ نوشته تقریبا دو جزو باشد و بر فواید و تحقیقات مهمه اشتمال دارد و این اجازه را بعد از دو سال از ورود وی بعراق عرب نگاشته تاریخش سال نهصد و پانزده هجری است و دیگر شمس الدین محمد بن حسن استرابادی است و تاریخ آن سال نهصد و بیست هجری است در این اجازه گوید جماعتی از فضلا مرا اجازت روایات داده اند اوثق ایشان شیخ ابراهیم بن حسن است که باین وراق اشتهار دارد و او از علی بن هلال جزائری روایت کند و از مشاهیر تلامیذ وی سید نعمة الله حلی است و در حق او اجازاتی از شیخ بنظر رسید شیخ را مؤلفات مفیده و تصانیف نافعه بسیار است آنچه از تصانیف وی ضبط شده علاوه بر آن رسائلی که در اثنای شرح حال اشارت رفت بدین شرح است

کتاب الهادی الی الرشاد فی شرح الارشاد کتاب الاربعین مجلسی در کتاب بحار الانوار از احادیث این کتاب روایت کند مجموعة فی نوادر الاخبار الطریفه رسالة فی ادعیه سعة الرزق و قضاء الدین رساله در شرح عدد محرمات ذبیحه رساله صومیه که فاضل اردبیلی در کتاب صوم از شرح ارشاد آن رساله را بوی نسبت داده و بعضی از فتاوی آن نقل نموده شرح الفیه شهید اول تعلیقات بر شرایع حاشیه بر ارشاد که قاضی نور الله تستری در کتاب مجالس المؤمنین در شرح احوال خواجه نصیر الدین آنرا بشیخ ابراهیم نسبت داده کتاب فرقه ناجیه رساله در نیات کتاب نفحات الفوائد و مفردات الزوائد که بصورت جواب و سؤال است شرح اسماء الله الحسنی که در سال نهصد و سی و چهار از تألیف آن فراغت یافته

ابن شهرآشوب ابوجعفر محمد بن علی بن شهرآشوب

نام نامیش بر افواه رجال ساری و جاری است خود از مردم طبرستان و از اهالی بلده ساری است از صنادید طایفه امامیه و از مشایخ آن سلسله جلیله است در بازار حدیث دانی و رجال شناسی صرافی بمانند خالص را از مغشوش نیک امتیاز دادی و صحیح را از مخدوش افتراق خوش بخشیدی ذهنی وقاد و طبعی نقاد داشت و بعلو قدر و شرح صدر و خضوع قلب ممتاز و مستثنی بود در علوم ادبیه و رسوم ترسیل و آداب شعر در شمار فحول علما و ارکان ادبا معدود گشت بدستیاری ریاضات شرعیه سراچه وجود را از خاشاک رذایل بپیراست و از رعایت احکام دین مبین و شرایع سید المرسلین سراپای خود را بمحامد و صفات و مکارم اخلاق بیاراست بازبده افاضل و اعلام ابن ادریس معاصر بوده و از شیخ طوسی علیه الرحمه گاهی بدو واسطه و گاهی بیک واسطه روایت کرده و اسناد مرویات خود را بجمعی از مشایخ میرساند از آن جمله پدرش و جدش و سید ابو الفضل

داعی حسنی و سید فضل الله بن علی حسینی و شیخ ابو الفتوح احمد بن علی الرازی و شیخ ابو عبد الله محمد و برادرش علی و شیخ ابو منصور احمد بن علی بن ابیطالب طبرسی است که انشاء الله حالات هریک در محل خود بشرح خواهد گذشت و نوشته استفاده و استجازهٔ جمهوری از علما باجازات وی پیوسته شود که از جملهٔ آن گروه شیخ جمال الدین ابی الحسن علی بن شعرة الجلیلی الجامعانی وغیر اوست و چون از فر دولت آل احمد آن رواج فضل و هنر و شیوع تشیع در حلب بوده المضوب منسوخ گشت و در آن بازار در آمد کالای تولا و تشیع نمود دوستان اهل البیت بروی گرد آمدند و روزگاری بترویج مذهب جعفری قیام داشت در سال پانصد و هشتاد و هشت هجری قضای الهی در رسیده طومار عمرش در هم پیچید و گویند در دامنه کوهی که معروف به جوشن است مدفون گشت رحمة الله علیه مؤلفات و مصنفاتش از نیز است

که ثبت می شود

کتاب مناقب آل ابیطالب کتاب معالم العلماء در رجال که بر نهج فهرست شیخ طوسی نوشته است الا آنکه بعضی از شعرا را در آخر کتاب آورده کتاب مثالب النواصب کتاب المخزون والمکنون فی عیون الفنون کتاب اعلام الطرائق فی الحدود والحقایق کتاب مائدة الفائدة کتاب المثال فی الامثال کتاب الاسباب والنزول علی مذهب آل الرسول کتاب الحاوی کتاب الاوصاف کتاب المنهاج کتاب الرجال کتاب انساب آل ابیطالب کتاب متشابه القرآن

ابراهیم بن عبد الله بن المحض بن الحسن المثنی بن الحسن المجتبی علیه السلام

از علماء شعبهٔ طالبیه و ائمهٔ شیعهٔ زیدیه است و بر عقیدت آنقوم در مقام هفتم امامت افتاده چه ایشان از امیر المؤمنین علی تا جهارم حضرت امام ابو محمد سجاد با جمله فرق شیعه جز کیسانیان همعنان آیند پس روی عقیدت باز دید شهید نمایند و پس از قتل جوزجان یحیی بن زید آنگاه بر وصیتی که در طی اسناد صحیفهٔ حضرت سجاد ایراد شده امامت زیدیه بنفس زکیه محمد بن عبد الله انتقال یافته و از وی به برادرش قتیل باخمری که صاحب این ترجمت است اختصاص گرفته چه او تمامت مزایا و خصایص را که زیدیه شرط امامت گیرند فراهم داشت از نژاد فاطمه شرف علم و صفت زهد و فضل شجاعت و ملکه سخا و خروج بسیف این فرقه گویند

كُلُّ فَاطِمِيٍّ عَالِمٍ زَاهِدٍ شُجَاعٍ سَخِيٍّ خَرَجَ بِالسَّيْفِ لِلْخِلَافَةِ فَهُوَ إِمَامٌ وَاجِبُ الطَّاعَةِ سَوَاءٌ كَانَ مِنْ وُلْدِ الْحَسَنِ أَوِ الْحُسَيْنِ فاضل نحریر عبد الحمید بن هبة الله در مفاخرات بنی هاشم و آل امیه چنین آورده که اما محمد و ابراهیم فَأَمْرُهُمَا مَشْهُورٌ وَفَضْلُهُمَا غَيْرُ مَجْحُودٍ فِي الْفِقْهِ وَالْأَدَبِ وَالنُّسُكِ وَالشَّجَاعَةِ وَالسُّؤْدُدِ شیخ ابو الفرج اصفهانی جامع مقاتل الطالبیین گفته كَانَ إِبْرَاهِيمُ مِنْ كِبَارِ الْعُلَمَاءِ فِي فُنُونٍ كَثِيرَةٍ وَكَانَ جَارِيًا عَلَى شَاكِلَةِ أَخِيهِ مُحَمَّدٍ فِي الدِّينِ وَالْعِلْمِ وَالشَّجَاعَةِ وَالشِّدَّةِ شریف یحیی بن حسین بن هرون در کتاب افاده گوید وَكَانَ تِلْوَ أَخِيهِ مُحَمَّدٍ النَّفْسِ الزَّكِيَّةِ فِي الْعِلْمِ وَالدِّينِ وَالشَّجَاعَةِ وَكَانَ خَطِيبًا فَصِيحًا جَيِّدَ النَّقْدِ فِي الشِّعْرِ الْحَسَنِ الْبَدِيهَةِ فِيهِ یعنی ابراهیم در علم و دیانت و فضل و شجاعت تالی برادرش محمد معروف و خطیبی زبان آور بود و ادیبی هنرگستر خاطری سخن شناس داشت و طبعی بدیهه گوی سید صدر الدین علی بن احمد

در معرفت

در معرفت او گوید كَانَ مُتَفَنِّنًا فِي كَثِيرٍ مِنَ الْعُلُومِ قِيلَ كَانَ يَرَى مَذْهَبَ الِاعْتِزَالِ وَتَلَقَّبَ بِأَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ یعنی در بسیاری از علوم متفنن بود و گویند در اصول عقاید بر آئین معتزله میرفت و در امامت زیدیه امیر المؤمنین لقب یافت کتاب مفضلیات انتخاب نظر اوست چنانکه در ضمن اقاصیص آینه مشروح آید کنیت وی ابو الحسن است در مبسوطات انساب آورده اند که از متقدمین آل ابو طالب هر که را نام ابراهیم بوده ابو الحسن کنیت داشته و از مورخین هر که ابراهیم بن عبد الله را ابو اسحق کنیت دانسته بر خطا است و این سخن را از روی قیاس گفته نه روایت چه در غیر طالبیین غالباً ابراهیم را کنیت ابو اسحق باشد و این از نام حضرت خلیل و پسرش اسحق اقتباس شده سدیف شاعر نیز در قصیده که ابراهیم را هنگام خروج مدح نموده از روی مقاربت و ضرورت ابا اسحقش خوانده و همانا شعر او منشا خطای دیگران آمده گوید

اِيهٍ أَبَا إِسْحٰقَ مُتِّعْتَهَا	فِي نِعَمٍ تَتْرَى وَعَيْشٍ طَوِيلْ
اُذْكُرْ هَدَاكَ اللّٰهُ وِتْرَ الْأُلَى	مِنْ بَنِي تَيْمٍ فِي مُضَمَّنَاتِ الْكُبُولْ

یعنی ای ابا اسحق ترا منصب خلافت گوارا باد در نعمتی بی پایان و عمری دور افزون بزی و کینهٔ آن اسیران که با غل و قید بردند بجوی در قوت اعضا و نیروی بدن ابراهیم حکایت کرده اند که روزی با محمد در حضرت پدر بزرگوارشان عبد الله بودند در آنحال شترانی چند از محمد در رسید و در میان آنها شتری بود صعب و شرود که هیچ پهلوانی قوی نگاهداشتن آن نمیتوانست همینکه جرگه شتران از محاذی ایشان گذشت ابراهیم نظری تند بآن ناقه انداخت گفت انجانور وحشی صید تو اند نمود محمد گفت ای برادر چه مینگری آیا چنان پنداری که آنرا توانی گرفت گفت آری گفت اگر این هنر بازنمائی خود آن شتر از آن تو باشد ابراهیم در آنحال جامه بر خود پیچیده و نشسته بود همینکه این بشنید از جای بجست و با آن پیل مست در آویخت و زمانی در ستیزه و گریز بود هر گاه که شتر بر او حمله میکرد خود را در میان شتران در می انداخت و چون باز میگشت از دنبالش تعاقب مینمود تا آنکه فرصتی بدست کرد و دم شتر بقوت بگرفت و شتر روی فرار جانب صحرا نهاد و ابراهیم همچنان از دنبال آن بتاخت تا از نظر غایب شد عبد الله با محمد گفت برادر خود را انجستی چون ساعتی بگذشت ابراهیم تنها باز گشت محمد گفت چگونه دیدی ابراهیم دست از جامه که بر خود پیچیده داشت بیرون آورد و دم آن شتر بزمین انداخت که از بیخ برکنده بود و گفت أَمَا آخُذُ مَنْ جَاءَ بِهٰذَا یعنی آیا کسیکه این نشانه همراه آورد معذور نیست حاضران از وفور قوت و فرط شدت او عظیم در تعجب شدند بجمله فضل ابراهیم بسیار بود و بکمالات و خصایص چند از دیگر فتیان بنی الحسن امتیاز داشت و او با نفس زکیه برادر اعیانی است هر دو را پدر عبد الله محض پسر حسن المثنی بود و مادر هند دختر ابو عبیدة بن عبد الله بن زمعة بن اسود بن مطلب بن عبد العزی بن قصی بن کلاب پدر ایشان را از آنراه محض گفتندی که از بنی الحسن نخستین کسی است جامع نژاد سبطین چنانکه حضرت ابو جعفر محمد بن علی الباقر از بنی الحسین چرا که مادر عبد الله بن حسن ابن الحسن فاطمه بنت الحسین بود و مادر محمد بن علی بن الحسین فاطمه بنت الحسن صلوات الله علیهم اجمعین

پس عبدالله از شرف طرفین و نسب ابوین محض اصالت بود و خالص نجابت و از این روی در مقام مفاخرت می گفت
أَنَا أَقْرَبُ إِلَى رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَلَدَتْنِي بِنْتُ رَسُولِ اللّٰهِ مَرَّتَيْنِ عبدالله را شیخ بنی هاشم
میگفتند و او بوفور فضل و کثرت کرم و علو همت و حسن صورت در عصر خود ممتاز بود و سید شهاب الدین احمد نسابه در صفت او گوید
كَانَ يُقَالُ فِيهِ عَبْدُ اللّٰهِ أَجْمَلُ النَّاسِ وَأَكْرَمُ النَّاسِ وَأَفْضَلُ النَّاسِ وَأَسْخَى النَّاسِ
ابوالفرج اصفهانی در کتاب اغانی گوید مصعب زبیری در صفت عبدالله گفت انْتَهَى كُلُّ حَسَنٍ إِلَى عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ حَسَنٍ
یعنی سرانجام هر خوبی و بازگشت هر نیکوئی عبدالله محض است در کتاب اخبار المتنبئین و آثار المضلین تالیف نگارنده داستان
و زیر علوم خَرَقَ اللّٰهُ الْعَادَةَ بِطُولِ بَقَائِهَا مسطور است که سعید بن ابان قرشی گفت روزی در نزد عمر عبدالعزیز بودم عبدالله بن
الحسن که در سن شباب میزیست وارد مجلس شد عمر او را مرحبا گفت و نزدیک خویش خوانده در گذارش نشابیند
و از خرمی و خوشی هیچ دقیقه مهمل نگذاشت و عبدالله در آن حال لباسی در بر داشت که از آن بی وردائی پس عمر از شکم
عبدالله چینی بدست گرفته و در فشرد و بدانوقت از بنی امیه جز یکنفر حاضر بارگاه نبود چون عبدالله برفت من با عمر گفتم
اینکار برای چه کردی گفت برای شفاعت چه امید میبرم که رسول خدا بروز بازپرس ببرکت مس این بزرگوار در حق
این دست گناهکار شفیع گردد عبدالله را طبعی موزون بود و احیانا بنظم سخن رغبت مینمود این دو شعر لطیف از آیات
لسان او است که در صفت لعبتان پارسا گفته

بِيضٌ حَرَائِرُ مَا هَمَمْنَ بِرِيبَةٍ   كَظِبَاءِ مَكَّةَ صَيْدُهُنَّ حَرَامٌ
يُحْسَبْنَ مِنْ لِينِ الْكَلَامِ زَوَانِيَا   وَيَصُدُّهُنَّ عَنِ الْخَنَا الْإِسْلَامُ

یعنی آنجماعت سپیدبران آزاده اند که کس باندیشه ریبه آهنگ ایشان نتواند کرد مانند آهوان حرم که صید شان
نتوان نمود و بگاه محاورت آنچنان نرم سخن رانند که در حقشان پندار زناکاری رود و هیچگاه برخلاف اسلام بگفتار
نالایق لب نگشایند مادر محمد و ابراهیم هند نخست در خانه عبدالله بن عبدالملک اموی بود و پس از وی بحباله عبدالله
در آمد چنانکه ابوالفرج اصفهانی در مقاتل و اغانی از علی بن صالح نقل کرده که عبدالملک مروان هند دختر ابوعبیدة بن
عبدالله و ریطه دختر عبدالله بن عبدالمدان را با پسر خویش عبدالله تزویج نمود چرا که شنیده بود حکمران این امت
از اولاد ایشان خواهد بود پس عبدالله هند و ریطه را چنانکه مبرد در کامل گوید محمد کامل با زن عمر عبدالعزیز بخواست
و ابوالعباس سفاح از او بزاد و هند را عبدالله محض خواستار شد و از مادر خود فاطمه بنت الحسین خطبه هند تمنی کرد
فاطمه فرمود ای فرزند هند را میراث شوی خود ثروتی گزاف رسیده و بتزویج تو راضی نگردد که مردی فقیر
و بی بضاعتی عبدالله را سخن مادر باور نیامد و خود بخانه ابوعبیده رفت و هند را خطبه نمود و ابوعبیده دامادی او
از جان بپذیرفت و گفت بجای خویش باش تا من بازگردم در دم برخواست و نزد هند شد و گفت ای دختر
این فرزند رسول خدا عبدالله بن حسن است تراز من خطبه کرد گفت چه جواب دادی گفت اجابت نمودم
گفت احسنت من نیز اجازت کردم آنگاه هند بعبدالله پیغام داد که از جای خود حرکت مفرمای تا با حلال خویش

هم آغوش کردی پس خود را زینت کرد و نزد عبدالله رفت و عبدالله تا هفت شب در خانه هند بجشن بود و مادرش
فاطمه از حال او خبر نداشت پس بروز هفتم علی الصباح بخدمت مادر رفت بر حالتی که جامه فاخر پوشیده و عطر خوش
مالیده بود فاطمه چون او را بدان صفت دید فرمود يَا بُنَيَّ مِنْ أَيْنَ لَكَ هٰذَا یعنی ای فرزند این جامها ترا
از کجا است گفت مِنْ عِنْدِ الَّتِي زَعَمْتِ أَنَّهَا لَا تُرِيدُنِي یعنی از نزد همانکه می پنداشتی مرا بهمسری خویش نپسندد
عبدالله را با هند الفتی مفرط و علقتی وافر بهم رسید چنانچه در محبت او غزل میسرود و اشعار عاشقانه می فرمود
و این دو بیت که در کتب اغانی و ایقاعات آورده اند از آنجمله است

يَا هِنْدُ إِنَّكِ لَوْ عَلِمْتِ بِعَاذِلَيْنِ تَتَابَعَا   قَالَا فَلَمْ أَسْمَعْ لِمَا قَالَا وَقُلْتُ بَلِ اسْمَعَا
هِنْدٌ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ مَالِي وَرُوحِي فَارْجِعَا   وَعَصَيْتُ فِيهِ عَوَاذِلِي وَأَطَعْتُ قَلْبًا مُوجَعَا

یعنی ای هند کاش دانستی که دو ملامتگر از در نکوهش در آمدند و مرا در هوای تو سرزنش کردند و من سخن ایشان
نشنیدم و گفتم این بشنوید و بازگردید که هند نزد من از مال و جان عزیزتر است پس در هوای تو مردم بدگوی را
عصیان آوردم و دل رنجور را فرمان بردم اکنون بر سر خبر ابراهیم بازگردیم و حدیث او را از بدایت هوس
خلافت و آغاز داعیه امامت الی نهایت امر و انجام عمرش بپای بریم آنچه از تتبع کتب مغازی و دفاتر
مقاتل و مبسوطات انساب و سیر زیدیه مستفاد شد آن است که چون این بشارت از لسان مبارک رسول صلی الله
علیه و آله مسموع جهانیان بود که لَوْ لَمْ يَبْقَ مِنَ الدُّنْيَا إِلَّا يَوْمٌ لَطَوَّلَ اللّٰهُ تَعَالَى ذٰلِكَ الْيَوْمَ حَتَّى يَظْهَرَ فِيهَا مَهْدِيُّنَا
يَمْلَأُ الْأَرْضَ عَدْلًا كَمَا مُلِئَتْ جَوْرًا یعنی اگر از عمر دنیا بر جای نمانده باشد مگر یکروز هر آینه خداوند تعالی
آن روز را دراز کشاند تا مهدی ما ظهور نماید و زمین را از پس آنکه از جور و ستم پر شده باشد از عدل و داد
پر کند همینکه محمد پسر عبدالله محض در بحبوحه تغلب و استیلاء بنی امیه در وجود آمد مردم وی را مهدی موعود پنداشتند
بفحوای خبر پیغمبر که فرمود الْمَهْدِيُّ مِنْ وُلْدِي اسْمُهُ اسْمِي وَاسْمُ أَبِيهِ اسْمُ أَبِي یعنی مهدی این امت از فرزندان
من نام او نام من است و نام پدرش نام پدر من و آل بنی هاشم نیز جمعی کثیر خاصه بنی حسن این حدیث را بولادت وی
اشارت میگرفتند و بر این تاویل او را ملقب بمهدی میخواندند و از مخائل وجود و شمائل حال وی چنان فال میزدند
که او ملک بنی امیه براندازد و روی زمین از عدل آباد سازد و مؤید این خیال آنکه در میان دو شانه محمد خالی بود سیاه
و بزرگ همچنان خاتم نبوت بر دوش پیغمبر گفتند این مهر امامت است و خاتم خلافت چندانکه محمد بزرگ میشد و آثار جلالت
و شهامت از شرف عنصر و اصالت گوهر او بظهور میرسید بر عقیدت بنی هاشم افزوده میگشت و بر حرمت و تبجیل او میافزود
از عمیر بن فضل خثعمی روایت است که گفت روزی محمد در خانه پدرش عبدالله بود و غلامی سیاه مرکب او را در
بیرون درگاه میداشت و ابوجعفر منصور دوانیقی انتظار محمد میکشید همینکه بیرون آمد ابوجعفر بجست و رکاب وی
برگرفت تا برنشست آنگاه جامهای او را بر پشت مرکب هموار نمود و من تا آنروز محمد بن عبدالله را نمی شناختم چون برفت
از ابوجعفر پرسیدم این که بود که بدین پایه تعظیمش کردی گفت ویحک این مهدی ما اهل بیت است انتهی و همانا یحیی بن زید به بن عبدالله محمد

و برادر او ابراهیم را بخلیفتی برگماشت و ودیعت خود را از خراسان نزد ایشان روانه داشت چنانکه در تفصیل سند زبور آل محمد صحیفهٔ حضرت امام علی بن الحسین صلوات الله علیه منقول است که متوکل بن هارون بلخی گفت یحیی بن زید را هنگامیکه بخراسان میرفت بدیدم و بر او سلام کردم گفت از کجا آئی گفتم از حج پس حال خویشاوندان خویش پرسید و در استفسار خبر حضرت ابوعبدالله جعفر بن محمد مبالغتی بکمال نمود من حال هر یک میگفتم و اندوه ایشان از شهادت پدر او زید بن علی باز نمودم گفت عم من ابوجعفر محمد بن علی باقر پدر مرا از آهنگ خروج نهی فرمود و از آنچه بر وی گذشت خبر داد آیا ای متوکل تو خود پسر عم جعفر بن محمد را دیدی گفتم آری گفت در بارهٔ من از او چیزی شنیدی گفتم آری گفت چه فرمود گفتم جعلت فداک خوش ندارم که آنچه شنیده ام روبروی تو باز گویم گفت آیا مرا از مرگ میترسانی هرچه شنیدی بگوی گفتم میفرمود تو نیز مقتول و مصلوب شوی چنانچه پدرت مقتول و مصلوب شد متوکل گوید پس گونهٔ یحیی دیگرگون شد و گفت يَمْحُوا اللهُ مَا يَشَاءُ وَيُثْبِتُ وَعِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ ای متوکل خدای عز و جل این شریعت بنیروی ما استوار داشت علم و شمشیر در ما فراهم فرمود و بنی عم ما را بعلم اختصاص بخشید گفتم جعلت فداک من رغبت مردم را به پسر عم تو جعفر صادق بیشتر دیدم تا با تو و پدرت زید گفت این از آنست که عم من باقر و پسرش صادق مردم را بحیات خواندند و ما بممات گفتم یا ابن رسول الله آیا ایشان بعلم فزونترند یا شما پس لختی سر بزیر افکند آنگاه سر برداشت و گفت ما و ایشان هر یک را دانشی است ولی هرچه ما دانیم ایشان نیز دانند و هرچه ایشان دانند ما ندانیم آنگاه گفت آیا از املاء پسر عمم جعفر چیزی نوشته گفتم آری گفت بمن بنمای پس من وجوهی از علم بیرون آوردم با نسخهٔ دعائی که حضرت ابوعبدالله بر من املاء فرموده و خبر داده بود که پدرش ابوجعفر او را روایت کرده که آن دعا از اوراد پدرش سجاد است از دعای صحیفهٔ کامله یحیی آنرا تا آخر بنگریست و گفت آیا دستور میدهی تا از این دعا نسختی برگیرم گفتم ای فرزند رسول آیا در چیزیکه خود از شماست دستور طلبی پس گفت بخدای سوگند که اینک برای تو صحیفه از دعای کامل بیرون آورم از اسرار ادکار که پدرم از پدرش زین العابدین فرا گرفته بود و مرا وصیت فرمود که آنرا از نقصانات کنم و از غیر اهلش باز دارم راوی گوید متوکل گفت پس برخواستم و سر یحیی را بوسه دادم و گفتم والله یا ابن رسول الله که من با دوستی و طاعت شما بخدا گروم و امید بولای شما امید میبرم که در حیات و ممات نیک بخت آیم پس یحیی نسخهٔ مرا بجانب غلامی که با او بود بیفکند و گفت این را بخطی آشکار و خوش بنویس و بر من بنمای باشد آنرا در خاطر کنم که من از جعفر بن محمد حفظه الله نسخهٔ آن بخواستم و از من دریغ داشت متوکل گوید چون این سخن شنیدم از حضرت استکتاب نادم شدم و حضرت ابوعبدالله با من نفرموده بود که آنرا بدو دهم پس یحیی زنبیلی از ادیم بخواست و صحیفهٔ مقفل و مختوم از آن بیرون آورد و نخست در خاتم آن بنگریست و ببوسید و بگریست پس مهرش بشکست و قفلش بگشود و صحیفه را باز نمود و بر دو چشمش بنهاد و بر رویش برکشید و گفت ای متوکل اگر نه آن بود که از پسر عمم حکایت کردی که من مقتول

و مصلوب گردم هر آینه این صحیفه را بتو ندادمی و بر آن بخل نمودمی ولی میدانم که خبر او حق است که از پدران خویش گرفته و براستی سخن او درست خواهد گشت پس ترسیدم که اینچنین علم با بنی امیه رسد و آنرا پوشیده دارند و برای خویش در گنجینه ها اندوخته نمایند پس این صحیفه بگیر و این اندیشه از من کفایت کن و همی منتظر باش تا گاهی که خدای در میان من و این قوم حکم راند و بدان وقت این صحیفه از من نزد تو امانت است تا آنکه آنرا بدو پسر عم من محمد و ابراهیم پسران عبدالله بن حسن بن حسن بن علی علیهما السلام فرا رسانی که بعد از من ایشانند ولی خلافت و قائم امامت متوکل گوید آن صحیفه بگرفتم و چون یحیی بن زید کشته شد بمدینه رفتم و حضرت ابوعبدالله علیه السلام را دیدم و با وی باز گفتم پس او بگریست و اندوهش بر یحیی سخت شد و فرمود خدای پسر عمم را رحمت کند و با پدران و نیاکانش باز رساند والله ای متوکل من آن دعا از وی دریغ نداشتم مگر برای اندیشه که او را بر صحیفهٔ زید بود آیا آن صحیفه کجا است متوکل گوید صحیفه را دادم و گفتم این است پس حضرت ابوعبدالله آنرا بگشود و فرمود سوگند بخدای که این خط عمم زید است و دعای جدم علی بن الحسین علیه السلام آنگاه با پسرش گفت برخیز ای اسمعیل و دعائی که تو را بمحفوظ و مصون داشتن آن فرمودم بیاور اسمعیل برخواست و صحیفه بیرون آورد که گوئی بعینها صحیفه ایست که یحیی بن زید بمن داد پس حضرت ابوعبدالله آنرا ببوسید و بر دیده اش بنهاد و گفت این خط پدر من است و املاء جدم که در سمع من املا شده و در مرای من نگاشته آمده گفتم یا ابن رسول الله اگر خواهی این صحیفه را با صحیفهٔ یحیی مقابله دهم گفت رخصت است که ترا اهل این معنی می بینم پس من نظر کردم و آن دو را یکی دیدم حتی یک حرف از آنها مخالفت نیافتم آنگاه از حضرت ابوعبدالله دستوری خواستم تا صحیفهٔ یحیی را بمحمد و ابراهیم دهم گفت إِنَّ اللهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَى أَهْلِهَا آری الصحیفه با ایشان ده چون ملاقات محمد و ابراهیم از محضر امام برخواستم فرمود بجای خود باش و آنگاه از پی محمد و ابراهیم کس فرستاد تا هر دو حاضر شدند پس حضرت ابوعبدالله با ایشان گفت این میراث پسر عم شما یحیی است از پدرش زید و شما را با وجود برادرانش بان مخصوص داشت و ما را در بارهٔ آن بر شما شرطی است گفتند رحمک الله بفرمای که قول تو مقبول است فرمود لَا تَخْرُجَا بِهٰذِهِ الصَّحِيفَةِ مِنَ الْمَدِينَةِ یعنی این صحیفه از مدینه بیرون نبرید گفتند چرا گفت پسر عم شما یحیی بر این صحیفه آن بیم داشت که من بر شما دارم گفتند که یحیی وقتی که قتل خویش بدانست بر این صحیفه بیمناک شد فرمود شما نیز ایمن نباشید که سوگند بخدای من میدانم که شما خروج خواهید نمود چنانکه یحیی خروج کرد و کشته خواهید شد چنانکه یحیی کشته آمد متوکل گوید پس محمد و ابراهیم از مجلس برخواستند و میگفتند لا حول و لا قوة الا بالله العلی العظیم مع القصه عبدالله محض برانجام همی در حق فرزندان بر طمع خلافت بود تا آنگاه که عمر دولت امویان از زمان پیری در آمد و در ملک آنطبقه اختلالی خطیر پدید گشت و ولید بن یزید بقتل رسید پس گروهی از بنی هاشم طالبیاً و عباسیاً در قریه ابوا از توابع ناحیه فرع نزدیک ربذه که تربت آمنه مادر پیغمبر در آن است فراهم آمدند از آن جمله بود ابراهیم امام و ابوالعباس سفاح و ابوجعفر منصور و صالح بن علی و محمد بن عبدالله بن عمرو بن عثمان و عبدالله بن حسن و پسرانش محمد و ابراهیم و سخن ایشان در صفت

جور بنی امیه و اضطراب ملک ایشان در پیوست صالح بن علی از آن میانه آغاز کلام کرد و گفت ای جماعت
همانا این معنی مکشوف است که خود شما آن کسانید که چشمهای این امت بجانب شما نگران است و مردم عالم آرزوی
پاس اسلام از شما برند و امید حراست ملت از شما دارند و این ساعت خدایتعالی بزرگان شما را در این محفل فراهم
فرموده پس از میان خود کسی برگزینید و همگان دست بیعت در کف او گذارید و رشتهٔ پیمان وی نیک
استوار دارید و داعیان باطراف فرستید و مردم را به بیعت خویش بخوانید تا خدای سبحانه ملک خلافت بدست شما
بگشاید و مسلمانان را از مضیق ظلم خلاص بخشد و هو خیر الفاتحین پس عبد الله محض بسخن درآمد و نخست بلسان
خطابت حمد خدای بجای آورد آنگاه روی بآن جمع داشت و گفت ای اهل بیت رسول همانا خدای تعالی شما را
بشرف رسالت مخصوص ساخت و پیغمبر خاتم از قبیلهٔ شما مبعوث فرمود و برکات خود را در شما افزون داشت
شما ای عترت محمد در مجاهدت راه حقتعالی از دیگران سزاوارترید آیا نمی بینید کتاب خدای مهمل مانده
و سنت رسول متروک آمده نور حق مخفی گردیده و ظلمت باطل عالمگیر شده از آن پیش که نام شما از میانه برافتد
و عزت این سلسله دیگرگون گردد در طلب حق بکوشید تا مردم این نسل بسان بنی اسرائیل زبون و ذلیل نگردند
که پس از آنکه محبوب‌ترین آفرینش بودند نزد حقتعالی ذلیل‌ترین قبائل شدند نزد خلق و ما همی شنیده ایم که چون
اینقوم دست کشتار یکدیگر دراز کنند ملک از تصرف ایشان بیرون شدن خواهد اکنون ولید بن یزید را کشته اند و این نحو
اخباریکه بما رسیده آیت زوال ملک ایشان است و بشارت انقراض عهد طغیان ای جماعت حالی که بر عزم خروج باید بود
بیائید با پسر من محمد بیعت کنید و سریر خلافت باو گذارید چه همی دانید که او است قائم منتظر و مهدی موعود ابوجعفر منصور نیز
بر آیین عبد الله سخن راند و گفت ای گروه از چه راه خود را همی فریب دهید همی دانید که مردم در اجابت هیچیک از شما چنان
شتابان نباشند که در اجابت این جوان حاضران نیز او را تصدیق کردند و بر سخن عبد الله همداستان شدند پس دست گشودند
و یکایک با محمد بیعت نمودند آنگاه گفتند ابو عبد الله جعفر بن محمد در میان ما نیست و ظیفه آنکه کس فرستاده او را
حاضر سازیم تا کار بیعت بوجود وی استوار نموده باشیم عبد الله گفت از جعفر بن محمد بگذرید و داستان بیعت با او
در میان نیارید که مرا بیم آن است که او جمع شما پریشان کند و انکار به پایان بردن نگذارد گفتند جعفر بن محمد بزرگ
بنی الحسین است و سید اشراف ما را از حضور او گزیر نیست پس ناچار کس بطلب آنحضرت روانه داشتند از عیسی
پسر عبد الله بن محمد بن عمر اطرف منقول است که هم رسولی از عبد الله نزد پدر من آمد و او را به انجمن بخواند پدرم با من گفت
ای پسر نزد عبد الله رو ببین مرا برای چکار احضار داشته عیسی گوید من بمجلس ایشان رفتم و دیدم محمد بن عبد الله
بر روی گلیمی مشغول نماز است گفتم مرا پدرم فرستاده تا بپرسم که اجتماع شما برای چیست عبد الله گفت برای آنکه
با محمد مهدی بیعت کنیم عیسی گوید پس حضرت ابو عبد الله جعفر بن محمد در رسید عبد الله او را در پهلوی خویش جا داد
و بروایتی ابو عبد الله علیه السلام نخست از حضور انجمن استناع جست تا عبد الله خود رفته او را همراه آورد و ماجری
در میان نهاد و گفت آنچه ما بنی هاشم از بنو امیه کشیده ایم بر کس پوشیده نیست و اینک بر آنیم که یداً واحدة با این جوان

بیعت کنیم حضرت فرمود زنهار اینکار مکنید که هنوز عهد دولت ما نرسیده و پسر تو ای عبد الله مهدی منتظر و قائم موعود نیست
و اگر این بیعت برای آن است که کار امر بمعروف و نهی منکر انجام دهید بخدا سوگند که ما از بیعت تو تجاوز نکنیم که خود شیخ
بنی هاشمی و بزرگ اشراف عبد الله چون این بشنید در خشم شد و گفت تو خود خلاف آنچه میگوئی معلوم داری و خدایتعالی
ترا علم غیب نیاموخته ولی این سخن از روی حسد که ترا بر محمد است بر زبان آوری حضرت چون سخن عبد الله بشنود
بلسان اعجاز فرمود اِنَّ هٰذَا الْاَمْرَ وَاللّٰهِ لَيْسَ اِلَيْكَ وَلَا اِلَى ابْنِكَ وَاِنَّمَا
هُوَ لِهٰذَا ثُمَّ لِهٰذَا ثُمَّ لِوُلْدِهِ بَعْدَهُ فِيهِمْ وَلَا يَزَالُ فِيهِمْ حَتّٰى
يُؤَمِّرُوا الصِّبْيَانَ وَيُشَاوِرُوا النِّسَاءَ
یعنی بخدای سوگند که خلافت نه ترا آید نه پسرانت را بلکه سفاح را باشد آنگاه منصور را پس در اعقاب او تا زمانی که کودکان را امیر کنند
و زنان را مشیر و پسران تو محمد و ابراهیم البته کشته گردند این بگفت و از مجلس برخاست و بدست عبد العزیز بن
عمران زهری و بروایتی بدست عبد الله بن جعفر بن مسور تکیه نموده بیرون رفت راوی خبر عبد العزیز یا عبد الله گوید
ابوجعفر منصور در آنروز قبای زرد پوشیده بود وقتی که با حضرت ابو عبد الله از مجلس بیرون آمدیم با من فرمود آیا خداوند
قبای زرد را دیدی گفتم آری گفت سوگند با خدای که ما او را قاتل وی میابیم گفتم آیا او محمد را بکشد گفت آری
پس من با خود گفتم قسم بپروردگار کعبه که ابو عبد الله بر محمد حسد برد و پس از دنیا نرفته بودم که منصور محمد و ابراهیم بکشت
چون حاضران این خبر از امام جعفر بن محمد شنیدند همگی برخاستند و پراکنده شدند و دیگر فراهم نیامدند و عبد الصمد بن علی
و ابوجعفر منصور از دنبال حضرت فرا رسیدند و گفتند اتقول هذا یا ابا عبد الله یعنی آیا اینکه فرمودی
میدانی گفت ای والله ادری و انه لکائن یعنی آری بخدای سوگند که میدانم و البته خواهد شد در تجارب السلف آورده
که منصور گفت چون این سخن بشنیدم در دل خویش عمال در اطراف مرتب کردم الغرض عباسیان از این بشارت
عقدهٔ آن بیعت در دل بگشودند چه ایشان خود از عهدی دیرباز بود که سودای سلطنت بسر داشتند و هوس خلافت
در خاطر که شنیده بودند عباس پسر خود عبد الله را که هنوز طفل بود بحضرت رسول آورد و بروایتی عبد الله پسر خود
علی را بخدمت امیر المؤمنین و حضرت ویرا بکنار خویش گرفت و در گوش او بانگ نماز گفت و قدری آب دهان
مبارک در دهان آن کودک انداخت و در حق او دعا کرد آنگاه باپدرش داد و فرمود خذ الیک ابا الاملاک
یعنی بگیر پدر پادشاهان را و هم آن جماعت دعوی خلافت ابن الحنفیه و امامت کیسانیه میداشتند و از وقتی که
سلیمان بن عبد الملک ابو هاشم عبد الله بن محمد را شربت سموم نوشانیدند و او بحمیمهٔ شام رفته خلیفتی خویش بمحمد کامل
پدر ابراهیم امام و عبد الله سفاح و ابوجعفر منصور داد و صحیفهٔ محمد بن الحنفیه را که از علامات امامت بود و امارات
امارت و بر حوادث عالم تا روز قیامت اشتمال داشته باو سپرد این سلسله آثار اقبال در حال خویش دیدند و
از همان اوان که عهد سلیمان بود دعوت کیسانیه اساس نهادند و اعیان بخراسان و غیرها در حرکت آوردند و شرح
این مختصر بر کتب سیر حوالت است که در اینجا از این تفصیل مقصودی اصل نیست که اشارتی بمقدمات خروج ابراهیم

بالجمله دعاة محمد بن عبدالله پس از قتل ولید و اضطراب امر یزید ناقص و من بعده در اطراف پراکنده شدند و بعد مروان حمار
خبر او با مروان بگفتند گفت محمد و امثال وی التفاتی نیست چه آل ابوطالب را از خلافت نصیبی نباشد و در سال یکصد و
بیست و نه عبدالله بن عمر بن عبدالعزیز بیکری بمروان خروج کرد و عبدالملک بن عطیه سعدی با مر مروان با وی مصاف داد و منصور گشت
هنگام مراجعت وارد مدینه شد مردم مدینه کلهم نزد او رفتند مگر عبدالله بن حسن و پسرانش محمد و ابراهیم عبدالملک
شرح این معنا بمروان نوشت مروان جواب داد که عبدالله و پسران او را تعرض مکن که ایشان نه آن کسانند
که بر ما خروج خواهند کرد پس کار مهدی موعود همچنان پنهان الظهور و الخفا ببود تا آنکه در سال یکصد و سی و دو که
تاریخ آغاز خلافت عباسیان است. و انجام دولت امویان چون دعوی خلافت کیسانیه رواج گرفت و مذهب حشویه
بانقراض بنی امیه برافتاد امام زیدیه محمد بن عبدالله با برادرش ابراهیم مختفی شدند تا چند از بیم تعرض عباسیان
ایمن مانند و در خلال آنحال مقدمات خروج مهید کنند سفاح و منصور را از تواری ایشان عیش دولت منغص بود
و صفای ملک مکدر و غمی نداشتند جز آنکه محمد و ابراهیم را بدست آورند و بکشند چرا که بیعت محمد بر گردن ایشان بود
و خود رعیت آل علی محسوب میشدند سفاح در بدایت استقلال در طلب محمد و ابراهیم جدی بکمال داشت ولی
عاقبت از آن اهتمام بایستاد چنانکه از کلمات آتیه بظهور رسد سبط ابن جوزی قزاغلی در تذکرة الخواص گوید در زمانیکه
ابوالعباس بر سریر خلافت نشسته بود عبدالله محض با جمعی از طالبیین ملاقات سفاح را از مدینه بیرون آمدند چون
بانبار رسیدند سفاح ایشانرا گرامی داشت و هر یک را عطائی که در خور او بود خورسند نمود و حرمت عبدالله را
از تمامت آل علی زیادت کرد و بیشتر شبها را در صحبت او بیگذرانید و بسی ناملایمات از وی تحمل میکرد و کلمات
ناگوارش بر خود هموار میساخت چنانکه از کتاب اوراق تألیف ابوبکر صولی منقول است که وقتی عبدالله بسفاح گفت
من اسم هزار هزار درهم بسیار شنیده ام ولی رسم آن تاکنون ندیده ام سفاح بگفت تا هزار هزار درهم بیاوردند و در
پیش روی عبدالله بر هم نهادند عبدالله چون آنحال بدید گفت یا امیرالمؤمنین این دراهم من بخش گفت بخشیدم
پس مردم نزد عبدالله آمدند و او را بدان موهبت تهنیت گفتند عبدالله در جواب گفت شَكَرْتُمْ رَجُلًا اَعْطَانَا
بَعْضَ حَقِّنَا وَفَازَ بِالْبَاقِي یعنی مردیرا سپاس گفتید که از حق ما برخی بداد و خود بباقی آن رستگار شد این سخن
بسفاح رسید و هیچ نگفت و هم شبی سفاح زنبیلی خواست انباشته از جواهر آنرا بگشود و جواهری ثمین از آن بیرون آورد
و روی با عبدالله داشت و گفت یا ابا محمد اینها از نفایس اموال و اعلاق ثمین بنی امیه است که بما رسیده پس
آن گوهرها قسمت کرد بهری با عبدالله داد و بهری برای خود نهاد چون اندکی بر این بگذشت سفاح را خواب گرفت

و عبدالله این دو شعر انشاد کرد

اَلَمْ تَرَ حَوْشَبًا اَمْسٰی یَبْنِی ... قُصُورًا نَفْعُهَا لِبَنِی نُفَیْلَه
یُؤَمِّلُ اَنْ یُعَمَّرَ عُمْرَ نُوحٍ ... وَاَمْرُ اللهِ یَأْتِی کُلَّ لَیْلَه

یعنی آیا حوشب را ندیدی قصورى اساس مینهاد که سود آنها پسران نفیله را باشد و خود آرزو میدارد.

که عمر نوح دریابد ولی قضای کردگار در هر شبانگاه نازل آید سفاح چون این دو بیت بشنید از خواب بجست و بانگ
بر عبدالله زد که این چه تمثل بود آیا سزای آن حرمتست که ترا نهادم و یا جزای این جایزت که بتو بخشیدم از عنایات
و هیچ دقیقه مهمل نگذاشتم و از اسرار خویش امری بر تو مخفی نداشتم عبدالله گفت یا امیرالمؤمنین بخدا سوگند از انشاد
این دو بیت چیزی که مکروه خاطر تو باشد در ضمیر نگرفتم بل شعری بود مرا بخاطر گذشت و بر زبان جاری گشت
اگر خواهی این معنی از من تحمل فرمای سفاح گفت تحمل کردم و از تو در گذشتم آورده اند که روزی سفاح با عبدالله
بگفت اینگونه سخاوت و تلطف که با تو میگذارم از آن است که ترا بمنزله پدر و عم خویش میدانم اینک از تو سؤالی دارم
و خواهم تا جواب آن بلسان صدق باز گوئی گفت از هر چه خواهی سؤال کن گفت اینکه پسران تو محمد و ابراهیم
نزد من نیایند برای چیست گفت یا امیرالمؤمنین بحقیقت از ضمیر ایشان خبر ندارم ولی آنقدر میدانم که دوری
ایشان نه از راه مخالفت است سفاح ساکت شد شبی دیگر نیز آن سؤال اعادت داد و اصرار نمود و از عبدالله
همان پاسخ شنود پس گفت یا ابا محمد آیا چنین پنداری که پسران ترا این پنهان شدن سودی بخشد بخدا قسم که هر دو
مقتول شوند محمد در سلع و ابراهیم در نهر عیاب عبدالله از این سخن رنجیده شد و با اندوهی تمام بیرون آمد در مجالس السیف
مسطور است که عبدالله روزی با برادر خویش حسن مثلث بن حسن بن حسن بن علی بن ابیطالب اینحال حکایت کرد او گفت
اگر نوبتی دیگر را از تو باز پرسد تو بمن حوالت کن سفاح نوبتی دیگر پرسید عبدالله گفت عمش حسن مثلث احوال او میداند
سفاح حسن را طلب کرد و از او حال محمد و ابراهیم باز پرسید او گفت یا امیرالمؤمنین با تو چنان سخن گویم که با پسر عم خویش باید
گوید گفت یا امیرالمؤمنین ترا بخدای سوگند میدهم که اگر اهل مشرق و مغرب جمع آیند و خواهند که محمد را خلافت
دهند و خدای نخواهد توانند گفت نه گفت اگر خدای خواهد که او خلیفه باشد و تو با همه خلق روی زمین منع کنید آن
منع را هیچ فائدتی باشد گفت نه گفت پس چرا این پیر را معذب میداری و نعمت اما نرا که بدو بخشیده منغص میکنی
سفاح از این سخن خجل شد و تا زنده بود دیگر سخن محمد بن عبدالله را نگفت شریف شهاب الدین نسابه در عمدة الطالب
این واقعه را از ابراهیم غمر حکایت کرده نه از حسن مثلث و سبط ابن جوزی در تذکره خواص الائمه قصه تمثل را که اشارت رفت
بر وجه دیگر نقل نموده که استوارتر مینماید گوید چون عبدالله بسفاح درآمد سفاح دست او را در دست گرفت و بتماشای
ابنیه و قصوری که در هاشمیه بنیاد کرده بود ببرد عبدالله از آن قصور شامخ و مبانی راسخ در شگفت شد و بدان
دو بیت تمثل کرد سفاح در غضب شد دست خود از دست عبدالله بکشید و گفت هان ای عبدالله این چه انشاد
بی هنگام بود عبدالله گفت ای امیر مرا از قرائت این شعر مآل نیک در نظر بود نه فال بد که خواستم ترا آئین تقوی
از بهر خاطر اندازم و از غفلت غرور و آمال پندار سازم پس ابوالعباس بدین بیت از قصیده عمرو بن معدیکرب

که در باره ابی مرادی گفته تمثل جست

اُرِیدُ حِبَائَهُ وَیُرِیدُ قَتْلِی ... عَذِیرَكَ مِنْ خَلِیلِكَ مِنْ مُرَادِ

یعنی من عطای او خواهم و او کشتن من سگالد ای عمرو خود کسی را بیاور تا عذری که ترا است در آزردن دوست مرادی خویش فاش نماید

در بعضی نسخ بدل کلمه حباته حیاته وارد است مع القصه عبد الله گفت از گناه من بگذر سفاح گفت خدای از من بگذرد اگر از تو بگذرم گویند پس منصور درباره عبد الله شفاعت نمود سفاح بخنده لب گشود و گفت اینک در حق عبد الله توسط کند و عاقبت هم خود او را بکشد عبد الله پس از چندی که در هاشمیه مانده بود بمدینه طیبه بازگشت و سفاح در اشعار بجهت مجد بیت معدیکرب زبیدی بعبد الله نوشت که

ارید حباته ویرید قتلی   عذیرک من خلیلک من مرادی

و عبد الله در جواب اشعاری که این بیت از آنهاست بسفاح بفرستاد

وکیف یرید ذاک وانت منه   بمنزلة النیاط من الفؤادی

یعنی محمد قتل تو چگونه اندیشه با آنکه تو نزد وی آنچنانی که قلب او بتو آویخته باشد شیخ عز الدین علی بن اثیر جزری در کامل آورده که ابو جعفر منصور در سال یکصد و سی و شش هجری که امارت حج یافت و با ابو مسلم بموسم رفت در مکه از عامل مدینه زیاد بن عبد الله الحارثی حال محمد و ابراهیم باز پرسید زیاد گفت ترا از غیبت ایشان خاطر پریشان نباشد من محمد را از پرده اختفا بیرون آورم منصور زیاد را بامارت اعادت داد و چون در آن سال سفاح بمرد و منصور بخلافت نشست تمامت بنی هاشم را یکان یکان احضار داشت و در نهان موجب تواری محمد و ابراهیم سؤال نمود و از آنجمله کس آهنگ خروج بدیشان نسبت نکرد الا الحسن بن زید بن الحسن که از بنی اعمام خویش منحرف بود و در شمار شود و بیرزیست گفت بخدا سوگند که من از معاضدت ایشان بر تو ایمن نیستم سخن او در خاطر منصور موقعی عظیم گرفت پس در اظهار آن دو برادر جدی تمام بظهور آورد و در طلب ایشان جواسیس باطراف فرستاد و خود در کشف ضمیر عبد الله حیلتی انگیخت چنانکه در سیر مسوده مسطور است که منصور چون عقبة بن سلم ازدی را بدید و او را بجد و مندی و فرزانگی بپسندید در نهانش احضار داشت و گفت مرا در کاری خطیر همواره خاطر پریشان است و کفایت آن مهم را مردی فرزانه همی جویم چنان بینم که تو آنمرد توانی بود عقبه گفت امید که حدس ملوکانه بصواب رفته باشد گفت پس خود را پوشیده دار و در فلان وقت نزد من آی عقبه برفت و در میعاد باز آمد منصور گفت همانا بنی اعمام ما در کید ملک باشند و ایشان را در فلان قریه از ملک خراسان شیعیانی است که زکوات اموال و تحف بلاد خود بدیشان فرستند پس بروایت عبد الرحمن بن خلدون مغربی مکتوبی مجعول و تحفی منحول از جانب مردم آن قریه بعقبه داد و گفت ترا باید که جانب مدینه گیری و بر عبد الله حسن در آئی بدین دعوی که از مردم خراسانم و پیک شیعیان پس اگر نامه تو نخواند و هدیات نپذیرد باید زبان التماس در آن داری و چندان خضوع و ضراعت کنی که اگر اعراض او از در احتیاط باشد از بیم مکر بیرون رود و مکنون ضمیر آشکار کند عقبه برفت و عبد الله را بدید و مکتوب باز نمود عبد الله نخست از راه انکار در آمد و گفت من اینقوم که تو گوئی نشناسم و عاقبت بافسونهای آنغدار راز پوشیده آشکار داشت عقبه جواب مکتوب خواست عبد الله گفت جواب نامه بکلک نیارم که مرا رسم دیرین نه اینچنین است ولی خود سلام و پیغام برسان که فرزند من مهدی در فلان میقات ظهور خواهد کرد عقبه در ساعت بیرون آمد و راه عراق گرفت همگی ماجری با منصور گفت و خود از حیره احرام بست

چون بمدینه رسید صلات گرانمند در آل ابیطالب تقسیم کرد که شاید محمد و ابراهیم مفتون گردند و بیرون آیند وقتی که عبد الله را دید عتاب کرد که در کجا نشسته پسران تو گفت ندانم پس کلام بخشونت و غلظت کشید و در میانه ناسزائی با مادر عبد الله گفته آمد عبد الله گفت یا ابا جعفر این سخن زشت بکدام مادر من رانده باتول دختر رسول یا فاطمه بنت الحسین یا ام اسحق زاده طلحه یا خدیجه ام المؤمنین گفت حاشا که بدیشان بد گفته باشم بلکه مرا دجر با بود و ما در ام اسحق و دختر قتاده بن زهیر که زنی از قبیله طی پیش منیت سیب بن زهیر چون عبد الله را بر منصور آنچنان جسور دید پیش دوید و گفت یا امیر المؤمنین لغزهای تا او را گردن زنم زیاد بن ربیعه عبید الله عامل مدینه برخواست و ردای خویش بر روی عبد الله انداخت و گفت یا امیر او را با من بخش که من پسران او را ظاهر سازم و بروایت تاریخ کامل و کتاب ابن عبر چون منصور بمنزل او طاس رسید عقبة بن سلم را در خفا بخواند و گفت چون بنی حسن مرا پذیره شوند و در نزد من فراهم آیند ایشان را زیاده حرمت گذارم و طعام طلب کنم تو در گوشه پنهان باش تا آنگاه که خوان برگیرند پس تو پیش آی و در برابر روی عبد الله بایست چون دیده او در تو افتد روی بگرداند تو همی دور زن تا از دنبال سر عبد الله بایستی پس با ابهام پای خود پشت او را فشار ده که در تو نظر کند و دیده اش از تو پر شود که همینقدر از تو کافی است زینهار که در سر خوان خود را بعبد الله باز نمائی و لذت طعام بر وی ناگوار نسازی تا آنگاه که دید چون بنی حسن بر منصور در آمدند عبد الله را پهلوی خود جای داد و طعام طلبید و با ایشان مشغول غذا شد و در اثنا با عبد الله خطاب کرد که یا ابا محمد محمد و ابراهیم را چنانچه دانم که ایشان را از جانب من وحشتی است با آنکه من همی دوست دارم که پسران تو با من انس گیرند و من با ایشان وصلت کنم و صلات بخشم عبد الله سر بزیر افکند و پس از مدتی سر بر داشت و گفت قسم بحق تو یا امیر المؤمنین که مرا از مکان ایشان خبری نباشد و این امر از اختیار من بیرون رفته منصور گفت یا ابا محمد چنین نیست که گوئی منویس و هر دو را بطلب عبد الله جواب سابق اعادت داد و چندین بار گفتار با اصرار و انکار گذشت چون خوان برداشتند منصور گفت یا ابا محمد آیا آن مواثیق محکم و عهود مؤکد که بر التزام وفاق و ترک نفاق من سپرده ترا در خاطر است گفت آری یا امیر المؤمنین آن پیمان را بگسلی نیامده و آن ایمان را خللی نرسیده منصور بگوشه چشم جانب عقبه بنگریست و عقبه از قرار معهود در حرکت آمد تا آنگاه که پشت عبد الله با ابهام پا بگاوید همینکه چشم عبد الله در او افتاد و حیلتی را که انگیخته بودند تفطن جست از جای بر جست و پیش روی منصور بنشست و از هراس آغاز التماس کرد و گفت یا امیر المؤمنین مرا بر نقض عهد یکسره و گناه هم اقالت فرمای خدایت اقالت کند منصور گفت هیهات که از تو در گذرم ای ربیع او را بحبس بر و زنجیر کن و بروایت ابو الفرج اصفهانی در مقاتل حدیث آن مجلس که بحبس کشید بر طریق دیگر است گوید عباس بن محمد برادر ابو جعفر گفت عبد الله محض و حسن مثلث نزد منصور بودند و او در کتابی نظر میکرد و پسرش مهدی سخنی گفت بغلط عبد الله از در تعرض گفت یا امیر المؤمنین سخن مهدی بکلام کنیزان همی ماند چرا آموزگاری بر او نمی گماری تا او را قوانین اعراب تعلیم کند و لسانش از اعوجاج لحن تقویم نماید منصور ملتفت نشد و من با عبد الله اشارت کردم که ساکت شود متنبه نگردید و دیگر بار آغاز این سخن کرد منصور در غضب شد و گفت این اینک کجا است محمد و ابراهیم

عبدالله گفت نمیدانم گفت باید ببرد و را حاضر کنی گفت اگر فی المثل در زیر قدمهای من باشند که نخواهم با تو سپرد منصور بجانب
ربیع نظر کرد و گفت برخیز و او را حبس کن ربیع دست عبدالله بگرفت و بیرون برد و در دار مروان که سرای خلافتی بود و حکام
در آن می نشستند او را محبوس داشت و این واقعه در یکصد و چهل هجری اتفاق افتاد و بعضی در یکصد و چهل و یک نوشته اند و درست نیست چه حبس عبدالله بالاتفاق در سال حج منصور بود
او در سال صد و چهل و یک بحج رفت و امارت موسم در آن سال با عم خویش صالح بن علی گذاشت شیخ ابوعلی بن مسکویه مصنف تجارب الامم گوید از ابوحنین روایت است که گفت چون عبدالله را
بگرفتند روزی بمجلس او رفتم همینکه مرا دید گفت یا اباحنین امروز چه حادثه اتفاق افتاده گفتم ابوجعفر فرمان داده تا اموال
و اثاث و عبید و اماء ترا عرضه بیع و شرا دارند ولی من گمان نبرم که کس از آنها چیزی را خریدار شود گفت ای ابوحنین
بخدای سوگند اگر خود مرا با دختران من در قطار بردگان کشند و عرضه فروش کنند هر آینه شما خواهید خرید
در مقاتل مسطور است که پس از حبس عبدالله محمد در خفا نزد مادرش هند آمد و گفت یا ام اسحق بخدمت ابومحمد شو و او را
از من پیغام رسان که اگر از اولاد رسول یکنفر بقتل آید بهتر است تا چندین کس دستور ده تا من نزد ابوجعفر روم هند گوید
بمجلس رفتم همینکه پایهای عبدالله در قید دیدم صدا بجزع بر آوردم و او مرا تسلی نمود و بصبر فرمود پس پیغام محمد
بگذاردم راست نشست و گفت خدای محمد را محفوظ دارد اگر امروز انکار کند فردا در نزد خدای چه حجت آورد ولا والله
این اندیشه بسی ناصواب است زنهار خود را در اطراف ارض متواری سازد که لایزال دعوی حق و طلب خلافت
در سلسله ما خواهد بود الحاصل منصور از مدینه بیرون رفت و زمانی که در مکه بود محمد و ابراهیم و جمعی از بنی حسن در آنجا
فراهم آمدند و عبدالله اشتر پسر محمد خواست که ناگهانی بر منصور در آید و او را گردن زند محمد رخصت نبخشید و گفت
کشتن او نپسندم تا آنگاه که نقض بیعت خود بر وی احتجاج آورم چون منصور از حجاز بعراق رفت در جستجوی پسران
عبدالله جدی تمام نمود و محمد را از زیاد بن عبیدالله که اظهار او برعهده گرفته بود طلب داشت پس نوبتی که محمد بمدینه آمد
و زیاد را از قدوم او خبر شد کس نزد وی فرستاد و از در تلطف امانش داد تا محمد روی بمردم مدینه بنماید و او را از عهده
شرطیکه با منصور نموده بیرون آورد محمد بپذیرفت و بگاه میعاد برنشست و بیرون آمد مردم چون او را بدیدند غوغا برداشتند
که یا اهل المدینه المهدی المهدی پس زیاد مردم را گواه گرفت و گفت ایها الناس هذا محمد بن عبدالله الحسن
آنگاه علی العهد با محمد گفت هر جای که خواهی باز گرد محمد ناپدید شد چون ماجری بمنصور رسید زیاد بن عبیدالله الحارثی را در ماه
جمادی از سال یکصد و چهل و یک هجری معزول داشت و محمد بن خالد بن عبدالله القسری را در ماه رجب بجای وی برگماشت
پسران عبدالله را از او طلب نمود و گفت در این مصرف هر مقدار که از بیت المال ضرور افتد دریغ مدار او فزون از یکسال
در مدینه بماند و مبلغی گزاف در قصد محمد و ابراهیم مصروف داشت و ظفر نیافت حتی بفرمان منصور بیوتات مدینه یک یک تفحص کرد
و سودی نبرد چون منصور تفاوت بیت المال بنگریست او را در باب محمد و ابراهیم متهم داشت و با ابوالعلا که مردی بود
بخرد از قبیله قیس عیلان بشوری نشست ابوالعلا گفت اصلح وقت چنان بینم که محمد بن خالد را از مدینه معزول داری
و از اعقاب طلحة بن عبیدالله یا زبیر العوام مردی بجای او بگماری تا آنچه بغض موروث و عداوت مجبول اقتضا کند در طلب
محمد و ابراهیم بگذارد منصور از در شگفتی گفت قاتلک الله چه رائی رزین آوردی و فکری متین این تدبیر بر من پوشیده نبود

ولی مرا با خدای تعالی عهدی دیرینه چنین است که از بنی اعمام و اهل بیت خویش بدشمنان کهن انتقام نکشم و از دودمان احدی کس
بر ایشان مسلط نسازم اما امروز ناچاری از صعالیک عرب بر بنی حسن بگمارم که آنچه را تو رای زدی خود بر حسب سرشت
خسیس بظهور آورد و پس باشارت یزید بن یزید سلمی ریاح بن عثمان مری را امیر یثرب ساخت و برخی گویند ریاح بن عثمان
خود خواستار ایالت مدینه شد بشرط که محمد و ابراهیم را بدست آورد و کیفکان او در رمضان یکصد و چهل و چهار وارد مدینه شد
چون بدار الاماره رسید با حاجب خویش ابوالبختری گفت دار مروان این است گفت آری گفت اما انها
محلال مظعان یعنی سرائی است که حق وارتحال آن بسیار باشد چون از مجلس تهنیت فراغت یافت گفت یا ابا البختری
دست من بگیر تا بمجلس این شیخ یعنی عبدالله بن حسن رویم همینکه نزد عبدالله شد عتاب کرد و گفت ایها الشیخ سوگند
بخدای که امیرالمومنین امارت یثرب نه برای آن با من سپرده که حق نسبتی قریب گذارده باشد و یا شکر نعمتی سابق
چه مرا با او نه عنوان خویشاوندی در میان است و نه داستان شناسائی بخدا اقسم که من بازیچه تو گردم مانند زیاد بن
عبیدالله حارثی و محمد بن خالد قسری سوگند بخدای که جان تو بستانم مگر آنکه پسرانت با من بسپاری عبدالله چون این بشنید
سر بر آورد و گفت نعم اما والله انک لازیرق قیس المذبوح فیها کما تذبح الشاة یعنی آری اینچنین است
بخدا که خود همان ازرق ناچیز خواهی بود که سرت چون گوسفند بریده گردد ابوالبختری گوید ریاح چون این خبر
از عبدالله استماع کرد روی بگردانید از مجلس بیرون آمد بر حالتی که دستش از غلبه خوف و فرط دهشت چنان
سرد شده بود که دست من برودت آن احساس مینمود و پایهایش از فتور و سستی بر زمین میکشید گفتم ای امیر از
کلام عبدالله ترا بیم بگیرد چه او را از علم مغیبات نصیبی نیست گفت ویلک خاموش که اینخبر نگفت مگر از لسان
مخبری صادق ابوالبختری گوید عاقبت صدق خبر عبدالله مشهود افتاد و محمد بن عبدالله در عهد خروج پس ازانکه
دیوان اهل بیت خود بسوخت بزندان آمد و ریاح بن عثمان را با برادرش عباس بکشت در مقاتل ابوالفرج مسطور است
که حسن بن زید علوی گفت ریاح بن عثمان مرا با چند کس بمجلس فرستاد تا از عبدالله در باب محمد و ابراهیم
خبری باز پرسیم و از سکان ایشان سخنی استماع کنیم چون بمجلس در آمدیم دیدیم عبدالله بر خورجین انباشته از کاه نشسته
کسانی که همراه من بودند سخن آغاز کردند و آنچه در خاطر داشتند ابراز نمودند همینکه کلام ایشان بپایان رسید
عبدالله جانب من نگریست و گفت ای پسرک برادر من بلای من از بلای ابراهیم عظیمتر است چه او را فرمان آمد
تا پسر خود اسمعیل را در طاعت پروردگار ذبح نماید و شما مرا محکوم دارید تا فرزندان خویش در معصیت کردگار
بقتل رسانم هیهات کجا است امتحان خلیل با امتحان من حاشا من انکار ناصواب کنم والله یا ابن اخی هیچگاه
بر فراش خود اینچنین آسوده نمی خفتم که اینگاه بر این بستر کاه در اخبار بنی الحسن آورده اند که روزی عبدالعزیز بن
سعد از خواص منصور گفت یا امیرالمومنین تو انتظار خروج محمد و ابراهیم میبری بر حالتی که برادران و عمزادگان
ایشان مطلق العنان باشند و ترا هیچ اندیشه نیست بخدا اقسم که مهابت یکی از ایشان در قلوب مردم فزونتر است
از سطوت شیر نر منصور ازین سخن سخت اندیشناک شد و در حال ریاح بن عثمان را فرمان فرستاد تا جمله آن

شيران شرزه را در سلسله كنند چون منال منصور بوى رسيد نوبتى كه بنى على بر درب حكومت فراهم بودند غلامى را گفت
تا ندا كرد كه از بنى الحسين هركس حاضر است داخل شود ايشان از درى درآمدند واز ديگرى بيرون شدند آنگاه
ندا درداد كه از بنى الحسن هركس شيخ دراينجا درآيد همينكه ايشان داخل شدند غلامان وشرطه خويش را بگفت تا جمله را
بگرفتند وحدادان قيد وزنجير بر ايشان استوار نمودند وواقدى گويد آنجماعت بيست نفر بودند وآنچه ما خود
از سامى ايشان يافتيم بدينگونه است حسن المثلث ابراهيم الغمر جعفر بن حسن بن حسن داود بن حسن بن حسن موسى الجون بن عبدالله داود واسمعيل واسحق ابناء
ابراهيم الغمر عباس وعبدالله وسليمان ابناء داود بن حسن بن حسن حسن بن جعفر بن حسن على بن محمد بن عبدالله وعلى الخير پدر حسين صاحب فخ وبرادر وى
عباس بن حسن المثلث ابوالفرج گويد عباس برادر على خير در عتبه سراى خود نشسته بود ناگاه ملازمان
رياح دررسيدند واورا بگرفتند چون مادرش عايشه بنت طلحه آنحال بديد از وراء باب صيحه كشيد وگفت
دَعُونِى اَشُمُّهُ شَمَّةً وَاَضُمُّهُ ضَمَّةً يعنى بگذاريد تا فرزند را يكبار ببويم ودر آغوش گيرم گفتند
لا والله ما كنت فى الدنيا حية يعنى ديگر اورا نبينى مگر آنگاه كه بميرى على الخير را كه در طالبين ملقب بعابد اشتهار داشت
وبورع وتقوى ممتاز بود تعرض ننمودند واو خود همينكه آن حادثه بشنيد بدار مروان آمد وجامه برخود پيچيده داشت
چون رياح بن عثمان اورا بديد گفت مرحبا بك براى چه حاجت آمده گفت براى آنكه مرا با قوم خود در زندان كنى
رياح بگفت تا اورا با برادران وبنى اعمامش ملحق ساختند محمد بن عبدالله العرجى نواده عثمان بن عفان را
با آنكه با بنى حسن برادر امى بود تعرض ننمودند چه منصور نسبت بوى عقيدتى نيك داشت ودر خيال خروج با
برادران همداستان نميدانست تا آنكه منصور در همانسال كه يكصد وچهل وچهار هجرى بود عزيمت حج نمود چون
بمدينه رسيد محمد بن عمران طلحه را با مالك بن انس نزد بنى حسن فرستاد تا مكان محمد وابراهيم بنمايند چون بمجلس درآمدند
عبدالله بن حسن بنماز ايستاده بود ايشان وظيفه رسالت بگذاردند عبدالله از نماز فارغ شد ديگر بار سخن تكرار
نمودند عبدالله گفت لا والله اين سؤال را پاسخى نگويم مگر در حضرت منصور پس اگر خواهد دستور دهد كه خود اورا
ديدار كنم وجواب گويم محمد ومالك بازگشتند وماجرى باز نمودند منصور ملتمس اورا بپذيرفت وگفت آيا عبدالله مرا
سخريه كند وبا من از در استهزا سخن گويد قسم بخدا كه هرگز اورا مواجهت نكنم مگر آنگاه كه با دو پسر خويش نزديك من آيد
ومنصور اينسخن از آن گفت كه ترسيد عبدالله اورا بمجال مكالمت بفريبد چه در لسان وى اثرى بود كه با احدى
محاورت ميكرد مگر آنكه اورا در سخن خويش همداستان ميساخت ورأى اورا با خود موافق ميداشت پس منصور
طريق مكه گرفت ودر مراجعت راه كج وانيد وخيام خويش در ربذه برپا داشت رياح بن عثمان بدرود خليفه را
بربذه رفت وباوى گفت يا اميرالمؤمنين اهل خراسان هواخواهان تو باشند وخلق عراق دوستان
علويان وكفار شام شيعيان عثمان بخدا سوگند كه اگر از محمد بن عبدالله عثمانى يك داعى بشامات رود
احدى از اجابت او تخلف نجويد اين سخن در نظر منصور درست افتاد واز محمد بن عثمانى منحرف شد پس فرمان
كرد تا رياح بدو بپردازد ومحمدرا بچنگ آورد وبا تمامت محبوسان بنى حسن بربذه برد رياح برحسب امر منصور ايالت شد

ومحمد

ومحمد بن عبدالله عثمانى را گرفت بر اغلال وقيود بنى حسن بيفزود وجمله را جانب اردوى منصور حمل داد ثقة
الاسلام كلينى محمد بن يعقوب رضوان الله در اصول كافى از عبدالله بن ابراهيم جعفرى روايت كرده
كه موسى بن عبدالله گفت چون فرستادگان ابوالدوانيق دررسيدند وپدرم عبدالله را با تمامت
اعمام من در قيد آهنين كشيدند وجمله را در محامل بى فرش وروى پوش نشانيدند وبراندند تا بمصلى رسيدند
پس بايستادند كه مردم ايشانرا بديد انجارى وگرفتارى شماتت كنند اما اهل مدينه چون فرزندان پيغمبر را بآن صفت
ديدند بر ايشان رحمت آوردند ورقت نمودند آنگاه موكلان منصور از راه مسجد رسول درحركت آمدند
در بحار الانوار مسطور است كه حسين ذى الدمعه ابن زيد الشهيد پسرخوانده حضرت امام ابوعبدالله صادق
گفت من ما بين قبر ومنبر رسول ايستاده بودم الحسين ذى الدمعه پسر زيد شهيد گويد من ما بين قبر رسول
ايستاده بودم ونظر مينمودم كه اولاد حسن بن على عليه السلام را از دار مروان بيرون مى آوردند در انحال
حضرت ابوعبدالله صلوة الله عليه مرا احضار داشت وفرمود چه خبر دارى گفتم بنى حسن را بر محامل نشانند
تا جانب ربذه برند فرمود بنشين بنشستم پس حضرت زمانى بسيار روى بدرگاه پروردگار داشت آنگاه با غلامى فرمود
نظر كن تا هر وقت جمله را در محامل نمودند مرا خبر دهى غلام برفت وبازگشت وگفت آوردند حضرت برخواست ودر پشت
پرده از موى سفيد كه بر در آويخته بود بايستاد همينكه عبدالله محض وابراهيم غمر وديگر بنى حسن را كه با هريك پاسبانى از موكل
بر محمل نشانيده بودند نگريست بگريست وقطرات اشك بر ريش مباركش سرازير گشت آنگاه ملتفت من شد
وگفت يا اباعبدالله والله كه پس از اين حادثه خدايرا هيچ حرمتى رعايت نخواهد شد سوگند بخداى كه انصار بيعت
عقبه را وفا ننمودند ونه اولاد انصار مرا پدرم ابوجعفر از آباء كرام خود حديث آورد كه رسول با على بن ابيطالب در عقبه
فرمود از مردم بيعت بگير گفت بچه شرط فرمود با آنكه پيغمبر وذريت ويرا آنچنان حمايت كنند كه خود وذريت خودرا
اينك احدى نيست كه از فرزندان رسول دست ستم باز دارد بار الها به انصار سخت بگير كلينى در كافى آورده كه خديجه
دختر عمر اشرف گفت چون اسراء بنى حسن را بر باب جبرئيل از درهاى مسجد رسول واقف داشتند حضرت ابوعبدالله
نخست از خانه خويش بر ايشان نظر فرمود واز خشم رداى مباركش بر زمين ميكشيد آنگاه بر اهل مسجد نگريست
وسه بار فرمود لَعَنَكُمُ اللّٰهُ يَا مَعْشَرَ الْاَنْصَارِ شمارا با رسول نه شرط عهد بر اينصفت بود ونه ميثاق بيعت اما والله
من خود سعى در تفريق مبادى اين امر وبيان حرص وآز باز نمودم وزبان بموعظت ونصح دراز داشتم تا گر حرمت
بيت رسالت دست فرسود انجماعت نگردد وحشمت ذرارى اطهار پايمال قومى ناهنجار نيايد ولى نصيحت وتحذير
دفع مشيت وتقدير نتوانست نمود وعترت پاك رسول مانند عبيد مقيد ومغلول شدند از موسى الجون روايت است
كه حضرت ابوعبدالله از مسجد بيرون آمد وبا محمل پدرم عبدالله بن حسن نزديك شد خواست تا با او سخنى گويد يكى از جلاوزه
با غلظتى سخت مانع وى گشت ابوعبدالله فرمود دور شو كه خداى عنقريب ترا وديگرانرا كفايت كند خديجه بنت عمر
اشرف گفت پس حضرت ابوعبدالله بخانه بازگشت واز شدت آن محنت تا بيست شب بآتش تب گرفتار بود

ولایزال میگریست نه شب آرام داشت و نه روز بدانسان که ما بروی بهلاک بیمناک بودیم موسی بن عبدالله گفت
هنوز ما را بقیع نرسانیده بودند که آن پاسبان دیوسرشت که ابوعبدالله را از مکالمه پدرم مانع گشت ببلائی شدید
مبتلا شد یکی از شتران چنان لگدی بروی بکوفت که استخوان سرینش بشکست و بدان ضربت درگذشت جمعی
از قدماء اصحاب و ثقات محدثین روایت کرده اند که چون اولاد و احفاد حسن بن علی علیه السلام را بارض ربذه
حمل دادند حضرت امام ابوعبدالله صلوات الله علیه توقیعی همایون از راه تسلیت بعبدالله فرستاد که علماء امامیه از اسلوب آن
مکتوب بر صحت عقیدت و حسن حال او و دیگر همقطارانش از بنی حسن استدلال کنند و آنجماعت را از مخالفت حجت عصر
بدعوی تقیه و غیر آن معذور دارند و نیز دلالت دیگر از اخبار آل محمد بر سعادت عاقبت ایشان بل عموم بنی فاطمه رضوان الله
علیهم ضمیمت نمایند و مانند آن کتاب شریف گرفتاران قید مصائب و بستگان زنجیر حوادث را بصبوری و ثبات
شگفت پیک و اسطار اصلی صحیح بخط محمد بن علی بن سجاب مرسوم و بسال چهارصد و چهل و هشت هجری مورخ بوده
و بطراز آن نامه مبارک بر آذین نامه دانشوران مزید آوریم

بسم الله الرحمن الرحيم الى الخلف الصالح والذرية الطيبة من ولد اخيه وابن عمه اما بعد
فلئن كنت قد تفردت انت واهل بيتك ممن حمل معك بما اصابكم ما انفردت بالحزن والغيظ والكآبة
واليم وجع القلب دوني ولقد نالني من ذلك من الجزع والقلق وحر المصيبة مثل ما نالك ولكن
رجعت الى ما امر الله جل وعز به المتقين من الصبر وحسن العزاء حين يقول لنبيه صلى الله عليه وسلم
وعلى آله الطيبين فاصبر لحكم ربك فانك باعيننا وحين يقول فاصبر لحكم ربك ولا تكن كصاحب الحوت
وحين يقول لنبيه حين مثل بحمزة وان عاقبتم فعاقبوا بمثل ما عوقبتم به ولئن صبرتم لهو خير للصابرين فصبر
رسول الله ولم يعاقب وحين يقول وأمر اهلك بالصلوة واصطبر عليها لا نسألك رزقا نحن نرزقك والعاقبة
للتقوى وحين يقول الذين اذا اصابتهم مصيبة قالوا انا لله وانا اليه راجعون اولئك عليهم صلوات
من ربهم ورحمة واولئك هم المهتدون وحين يقول انما يوفى الصابرون اجرهم بغير حساب وحين يقول لقمان
لابنه واصبر على ما اصابك ان ذلك من عزم الامور وحين يقول عن موسى وقال موسى لقومه استعينوا بالله و
اصبروا ان الارض لله يورثها من يشاء من عباده والعاقبة للمتقين وحين يقول الذين آمنوا وعملوا الصالحات وتواصوا
بالحق وتواصوا بالصبر وحين يقول ثم كان من الذين آمنوا وتواصوا بالصبر وتواصوا بالمرحمة وحين يقول ولنبلونكم بشيء من الخوف
والجوع ونقص من الاموال والانفس والثمرات وبشر الصابرين وحين يقول وكأين من نبي قاتل معه ربيون كثير فما وهنوا
لما اصابهم في سبيل الله وما ضعفوا وما استكانوا والله يحب الصابرين وحين يقول والصابرين والصابرات وحين
يقول واصبر حتى يحكم الله وهو خير الحاكمين وامثال ذلك من القرآن كثير واعلم اى عم وابن عم ان الله جل وعز لم
يبال ببغض الدنيا لوليه ساعة قط ولا شيء احب اليه من الضر و
الجهد والبلاء والأذاء مع الصبر وانه تبارك وتعالى لم يبال

بنعيم الدنيا لعدوه ساعة قط ولولا ذلك ما كان اعداؤه يقتلون اولياءه
ويخوفونهم ويمنعونهم واعداؤه آمنون مطمئنون عالون ظاهرون
ولولا ذلك لما قتل زكريا ويحيى بن زكريا ظلما وعدوانا في بغي
من البغايا ولولا ذلك ما قتل جدك علي بن ابي طالب عليه السلام لما
قام بامر الله جل وعز ظلما وعمك حسين بن فاطمة صلى الله عليهم اضطهادا
وعدوانا ولولا ذلك ما قال الله جل وعز في كتابه ولولا ان يكون الناس امة
واحدة لجعلنا لمن يكفر بالرحمن لبيوتهم سقفا من فضة ومعارج عليها يظهرون
ولولا ذلك لما قال في كتابه أيحسبون انما نمدهم به من مال وبنين نسارع
لهم في الخيرات بل لا يشعرون ولولا ذلك لما جاء في الحديث لولا ان يحزن المؤمن
لجعلت للكافر عصابة من حديد فلا يصدع رأسه ابدا ولولا ذلك لما جاء في الحديث
ان الدنيا لا تساوي عند الله جل وعز جناح بعوضة ولولا ذلك ما
سقى كافرا منها شربة من ماء ولولا ذلك لما جاء في الحديث لو ان مؤمنا
على قلة جبل لابتعث الله كافرا او منافقا يؤذيه ولولا ذلك لما جاء في
الحديث انه اذا احب الله قوما او احب عبدا صب عليه البلاء صبا فلا
يخرج من غم الا وقع في غم ولولا ذلك لما جاء في الحديث ما من جرعتين
احب الى الله عز وجل ان يجرعهما عبده المؤمن في الدنيا من جرعة غيظ
كظم عليها وجرعة حزن عند مصيبة صبر عليها بحسن عزاء واحتساب و
لولا ذلك لما كان اصحاب رسول الله يدعون على من ظلمهم بطول
العمر وصحة البدن وكثرة المال والولد ولولا ذلك ما بلغنا ان رسول الله
كان اذا خص رجلا بالترحم عليه والاستغفار استشهد فعليكم يا عم وابن عم
وبني عمومتي واخوتي بالصبر والرضا والتسليم والتفويض الى الله عز وجل والرضا
بالقضاء والصبر على قضائه والتمسك بطاعته والنزول عند
امره افرغ الله علينا وعليكم الصبر وختم لنا ولكم بالاجر والسعادة
وانقذنا واياكم من كل هلكة بحوله وقوته انه سميع قريب وصلى الله على صفوته من خلقه محمد النبي واهل بيته

خلاصه معنی عبارات عالیات بپارسی آنکه
این نامه ایست بسوی بازمانده نیک و زاده پاک از فرزند برادرش و پسر عمش سپس یا ابا محمد هرچند تو و اهل بیتت بدین مصیبت
ناگوار تنها گرفتار آمدید اما در اندوه و خاطر خشمگین و رنج دل دردناک تنها نیستند و براستی در این ستم و جوریکه بر شما رفت

از ناله و اضطراب و سوز مصیبت ما را آن رسید که ترا ولی من براه شکیب و صبر باز گشتم چه پروردگار عز و جل خداوندان
تقوی را در چنین حال بیرون آن طریق فرموده چنانکه با رسول صلی الله علیه و آله و سلم در خطابی فرماید حکم پروردگار را
شکیبا باش که همواره در تو نگرانیم و در خطاب دیگر فرماید در طاعت کبریا صبوری گیر و بسان یونس نبی مباش
و در خطاب دیگر هنگامیکه حمزه را مثله نموده بودند فرماید اگر بر آهنگ کیفر باشید مثل این مثله مکافات کشید
و اگر شکیبید همانا خوشتر خواهد بود رسول صبوری گرفت و عقوبت نفرمود و در خطاب دیگر فرماید کسان خود را
نماز امر کن و در امتثال حکم حق صبر نمای ترا از روزی باز نپرسیم و خود ترا روزی رسانیم و عاقبت نیک
پرهیزکاران راست و در آیت دیگر فرماید آن جماعت چون مصیبتی بر ایشان فرا رسد گویند ما خدا را باشیم و بوی باز گردیم
درود و رحمت پروردگار بر ایشان باد و ایشانند راه رفتگان و در آیت دیگر فرماید جزای صابران بیحساب
پرداخته گردد و در حکایت خطاب لقمان با پسرش فرماید ای فرزند شکیبا باش که شکیبائی امری است فرض
و در حکایت خطاب موسی با بنی اسرائیل فرماید یا قوم از خدا یاری جوئید و صبوری گیرید که زمین ملک اوست
از بندگان خویش هر که را خواهد سپارد و عاقبت ستوده پرهیزکاران راست و در صفت بندگان خاص خود فرماید
کسانی که ایمان آوردند و کردار نیک پرداختند و همدیگر را ملازمت صواب و صبر سپردند و در آیت دیگر فرماید
آنگاه بظهور رسید از کسانی که بحق گرویدند و یکدیگر را بشکیبائی و مهربانی وصیت نمودند و در آیت دیگر فرماید
هر آینه شما را باندکی از بیم و گرسنگی و کاستن اموال و اشخاص و اثمار بیازمائیم صبوران را بشارت ده و در
آیت دیگر فرماید بسا پیغمبران که با بسیاری از خاصان خویش کار جهاد پرداختند و از آنچه در راه خدا بر ایشان رسید
فتور نگرفتند و ضعف نپذیرفتند و خواری نپسندیدند و خدای صابران را دوست دارد و هم در کلام مجید
مردان صبور و زنان شکیبا را یاد فرموده و در آیت دیگر فرماید شکیبائی را شعار خود گیر تا آنگاه که حق سبحانه
حکم راند و او بهترین خداوندان حکم است یا ابا محمد امثال این آیات مبارکات در ستایش صبر و مدح ثبات
بسیار باشد ای عم و پسر عم بدانکه خدای جل و عز برای ولی خویش هرگز نه دنیا باک نیاورده و جز برای ابتلای
بلیت و تجلد مصیبت فزونتر نخواسته و هیچگاه درباره اعداء خود بر آسایش دنیا مبالات ننموده اگر نه این بودی
اولیای برگزیده ... [illegible] ... و اگر نه این بودی علی بن ابی طالب
و ستم شهید نیامدی و عم بزرگوار تو حسین بن فاطمه از عدوان و ظلم بقتل نرسیدی و اگر نه این بودی خدای جل و عز
در کلام خود تقریر نمودی که اگر اراده آن نبود تا طوائف امم در نیازمندی و درویشی بر یک آیین باشند هر آینه
سقف بیوت کفار و نردبان بامهای ایشان را از زر خالص گردانیدمی و اگر نه این بودی وحی آسمانی
نرسیدی که آیا خداوندان نعمت چنان پندارند که این اموال و اولاد که نصیب ایشان فرموده ایم خیری است
عاجل بلکه خود از حکمت آن غافل اند و جاهل اگر نه این بودی در حدیث قدسی نرسیدی که اگر کراهت آن نبودی
که مؤمن اندوهگین شود هر آینه پیشانی بنده آهنین بر کافر بستمی تا هیچگاه بصداع مبتلا نگردد و اگر نه این بودی

در حدیث نیامدی که دنیا در نزد خدای جل و عز با بال پشه برابر نباشد و اگر این نبودی از دنیا دم آبی بکافر
ننوشانیدی و اگر نه این بودی در خبر نرسیدی که اگر مؤمن بر قله کوهی عزلت گزیند هر آینه خدای کافری
یا منافقی را برانگیزد تا او را بر فراز کوه آزار رساند و اگر نه این بودی در آثار وارد نشدی که چون خدای
قومی یا بنده را دوست دارد ابر بلا بروی بباراند پس از غمی بیرون نرود مگر آنکه در غمی دیگر در آید و اگر نه
این بودی در سنت و روایت نیفتادی که هیچ دو جرعه نزد خدا محبوبتر نیست که بنده خود را در دنیا بنوشاند از
جرعه خشمی که مؤمن فرو برد و کظم غیظ کند و جرعه اندوهی که در حال مصیبت بنوشد و بحسن صبر ثواب محنت
بشمارد و اگر نه این بودی اصحاب رسول در حق ستمکاران خویش بدرازی عمر و تندرستی و فزونی مال
و فرزند دعا نمیفرمودند و اگر نه این بودی خبر بما نرسیدی که چون رسول الله کسی را بدعای رحمت و طلب مغفرت
اختصاص بخشیدی بسعادت شهادت رسیدی پس بر شما باد ای عم و پسر عم من و ای فرزندان عم
و برادران من بشکیبائی و خورسندی و تسلیم فرمان قضا و تفویض امر خدا و ملازمت طاعت حق و متابعت
حکم وی خدای بر قلب ما و شما نیروی شکیبائی فرو ریزاد و عاقبت امر ما و شما را بپاداش نیکبختی باز رساناد
شیخ عزالدین علی در تاریخ کامل گوید روزیکه عبدالله با دیگر همراهان بجانب ربذه روانه بودند محمد و ابراهیم
در زی اعراب نزدیک پدر می آمدند و بنجوی سخن میگفتند و اذن خروج میطلبیدند عبدالله دستوری نداد
و گفت زینهار آشکار نشوید تا آنگاه که شرط فیروزی نیک مهیا ساخته باشید همانا اگر ابوجعفر شما را از اینکه
بعزت بمانید مانع گردد باری از آنکه بعزت بمیرید مانع نتواند بود واقدی گوید با ابوجعفر دوانیقی گفته بودند
که عبدالرحمن ابی الموالی از موالیان محمد و ابراهیم است بل از داعیان ایشان پس ایامی که در ربذه توقف
داشت موکلان برگماشت تا او را بدست آوردند و نزد وی بردند عبدالرحمن گفت چون مرا وارد ربذه نمودند
دیدم بنی حسن را جمله با اغلال و سلاسل در آفتاب نشانیده اند ابوجعفر مرا احضار داشت چون در آمدم بجانب
عمش عیسی بن علی که در حرکه حاضران بود نگریست و گفت همان است عیسی گفت آری یا امیرالمؤمنین اگر
بروی سخت بگیری البته مکان محمد و ابراهیم باز خواهد نمود پس من نزدیک رفتم و سلام گفتم گفت لا سلام علیک
اینَ الفاسقانِ ابنِ الفاسق و اینَ الکذّابانِ ابنِ الکاذب گفتم یا امیرالمؤمنین اگر بلسان صدق تکلم کنم
آیا سودی خواهد داشت گفت کدام است گفتم منکوحه من بطلاق رها است اگر از مکان ایشان آگاه باشم منصور
نپذیرفت و بگفت مرا در عقابین کشیدند و چهارصد تازیانه بر من بکوفتند و من چنان از هوش شدم که اثر ضرب احساس
نمیکردم آنگاه حکم کرد تا مرا باز کردند و بیاران خود فرا رسانیدند ابن اثیر گوید چون بنی حسن را بربذه رسانیدند منصور از آنجمله محمد بن عبدالله بن عمرو بن عثمان را
احضار داشت محمد وارد مجلس او شد بر حالی که ویرا جامه در بر نبود الا قمیصی و ازاری پس در مقابل منصور بایستاد
و منصور باب عتاب بگشاد و گفت ایها یا دیّوث محمد گفت سبحان الله تو خود مرا از عهد مهد و زمان کودکی
بغیر این صفت شناخته گفت پس دختر تو رقیه در غیاب شوی خود ابراهیم از که بار برداشته که نه تو با من

سوگند آوردی که راه خیانت من سپاری و امداد بعدوی من روا داری اینک اثر حمل بر تو هویداست پس حال تو از
دو گونه بیرون نخواهد بود که یا نقض میثاق من نموده باشی و یا قیادت دختر خویش سوگند بخدای که مرا غوئیت آن است
که دخترترا بسیاست زنا رسانم و بحکم شرع رسول سنگسارش نمایم گفت یا امیرالمؤمنین اما نقض پیمان و حنث ایمان اگر
صدق باشد وبال عصیان آن بر من خواهد بود و اما حمل اینجاریه پس خدای سبحانه ویرا باصالت نژاد رسول گرامی داشته
و البته بانتساب خاندان عصمت دامن عفاف او بلوث تهمتی چنان آلوده نتوان داشت همانا وقتی که اثر حمل بر وی
نگریستم دانستم که ابراهیم در غفلتی از ما برا و در آمده منصور در غضب شد و بگفت تا پیراهن او بدریدند و یکصد و پنجاه
تازیانه اش بکوفتند و منصور خود در آنحال ویرا دشنامهای صریح میگفت و در اثناء تازیانه بر رویش فرود آمد
صیحه زد که وَيْحَكَ اُكْفُفْ عَنْ وَجْهِي فَاِنَّهُ حُرْمَةٌ بِرَسُولِ اللهِ ۳ یعنی وای بر تو از روی من تازیانه بردار و حرمتی که
آنرا از رسول خداست نگاهدار منصور برغم او بانگ بر جلاد زد که الرأس الرأس پس قریب سی ضربت بر سر و روی
وی فرود آورد و تازیانه بر چشمش وارد گشت که طبقات باصره اش فرو ریخت آنگاه از محضر منصور رشس بیرون بردند
بحالتی که اندامش بر گونه زنگیان سیاه گشته بود گویند ازاری که در بر داشت زیاده رقیق بود چون قمیص او بدریدند
عورتش نمودار گشت وقتیکه بیرون آمد غلامش پیش دوید و گفت ایمولا اگر خواهی پوشش خود بر تو افکنم گفت بکن که ایذاء
ضرب بر من آنقدر سخت نیست که از کشف عورت از محمد بن هاشم بن یزید حکایت کرده اند که وقتی که اولاد حسن بن علی را وارد ربذه نمودند من در لشکرگاه دو
حاضر بودم و محمد عثمانی را در سلسله اسیران دیدم که گفتی بصفای بشره و سپیدی اندام شوشی بود از نقره خام ناگاه
از بارگاه مردی مشتوی برآمد و گفت محمد عثمانی کدام است محمد برخواست و با او نزد دوانیقی رفت و در ساعت
صدای تازیانه بلند شد آنگاه ویرا بیرون آوردند با جسمی سوخته و چشمی فرو ریخته پس در کنار برادرش عبدالله
بر زمین نشست و آب خواست عبدالله گفت مَنْ یَسْقِی ابْنَ رَسُولِ اللهِ ۳ مَاءً کیست که فرزند رسول خدای را
آبی نوشاند کس یارای جواب نداشت تا آنکه مردی خراسانی مقداری آب با محمد داد پس زمانی نگذشت که دوانیقی
از محلی بیرون آمد و ربیع حاجب معادل او نشسته بود عبدالله آواز داد که یَا اَبَا جَعْفَرٍ هٰکَذَا فَعَلْنَا
بِاُسَرَائِکُمْ یَوْمَ الْبَدْرِ یعنی آیا ما در غزوه بدر با اسیران شما اینچنین کردیم منصور التفاتی نکرد و راه خود رفت
و کلام عبدالله اشارتی بود بر آنکه در کتب مغازی آورده اند که چون در غزای بدر کبری عباس بن عبدالمطلب
اسیر مسلمانان شد و در قطار کفار گرفتار گردید تمام شب را از رنج قید همی بنالید و چنین نالها و بسمع همایون
رسول میرسید حضرت بامداد فرمود لَقَدْ مَنَعَنِي اَنِينُ الْعَبَّاسِ اللَّيْلَةَ اَنْ اَنَامَ یعنی براستی ناله
عباس مرا دوش از خوابیدن بداشت پس بر وی رحمت آورد و بگفت تا قید از وی برگرفتند اجمال
بنی حسن را از ربذه کوچ دادند و در هاشمیه که شهری جدید بود قرب کوفه از بناهای سفاح محبوس داشتند
سبط ابن جوزی در تذکره خویش آورده که پس از حبس بنی حسن خوف بر محمد و ابراهیم مستولی گشت و از
حوالی حجاز بیرون رفتند و راه دشت و هامون در نوشتن گرفتند چندی در یمن بسر بردند و زمانی

در هند و سند و جاسوسان دوانیقی تا هر ملک از دنبال آن دو برادر در حرکت بودند و ایشان دیگر بار از طریق
جزیره بازگشتند و همچنان پوشیده بعراق در آمدند و با لباسی دیگرگون با جمعی از لشکر منصور که با ایشان بیعت نهانی
داشتند بپیوستند گویند منصور را آئینه بود که چون بآن نظاره مینمود از کران تا کران جهان میدید وقتی بآن مرآت
سیر لشکر خویش میکرد ناگاه ندا داد که اینک محمد و ابراهیم است که در معسکر من ایستاده اند جلاوزه و شرطه از هر
سوی در جستجوی شدند ولی ایشانرا نتوانستند یافت این افسانه جز تذکره قزاغلی ابن جوزی در مجامیع برخی
از مورخین نیز بنظر رسیده و صدق آن بر عهده روات حوالت است و همانا از اساطیر خرافات و عداد ترهات
بیرون نرود الا بر احتمال آنکه آن مرآت آلتی بوده مصنوع از جنس آنچیزهای تلسکوپ و سنخ دوربینهای اروپ
و فیه ما فیه ابن اثیر گوید ابراهیم از بیم در یکملک نمی توانست مقیم شد لاجرم هر چندی در کشوری میسکندر اینکه
از بلاد جبل و دیار یمن در اراضی شام و اصقاع فارس و نواحی کرمان و حوالی حجاز و غیرها و کماشتگان منصور
در هر اقلیم از پی وی میگشتند در انسان که شهرهای وسیع و سوادهای عظیم بر او تنگ میداشتند چنانکه خود بگفته
نوبتی که موکب ابوجعفر منصور در موصل توقف داشت بدان بلد بودم از شدت طلب و فرط فحص چندان
مضطرب شدم که حیلتی نیافتم الا آنکه خود بجوار دوانیقی را مأمن خویش سازم پس با لباس مبدل که در بر داشتم
داخل بارگاه شدم و بر سفره طعام که گسترده بود بنشستم آنگاه که اندکی اطمینان یافتم و منزل خویش بازگشتم گویند
از لشکریان منصور جمهوری بر کیش زیدیه بودند و با ابراهیم بیعت داشته زمانیکه منصور شهر دارالسلام اساس
مینهاد و خود در حوالی آن بلد میزیست هواخواهان ابراهیم پیکی از پی وی دوانیدند و او را بعراق طلب داشتند
که معاضدت برد و انیقی تبارزند ابراهیم بیدرنگ راه بغداد گرفت و با شیعیان خویش در پیوست اتفاق را
روزی منصور با مرآتی مخصوص که بذکر آن اشارتی رفت در لشکرگاه مینگریست ابراهیم را در انبوه مردم بدید
گفت ای سیب دشمن ترین خلق جهان از انبت بجود همیگاه در میان سپاه می جنبم جو یا شوید و پیدا الکینید
و نیز ایامی که قنطره صراط را با مر منصور عمارت میکردند روزی ابراهیم از منزل خویش بیرون آمده بود و در
جرگ مردم تماشائی بقنطره نظر مینمود و منصور نیز حضور داشت ناگاه چشم او بر ابراهیم افتاد ابراهیم متفطن شد
بر زمین نشست و خود را در انبوه آنگروه مستور ساخت و از گوشه بیرون رفته در سرای سفیان بن حیان
قمی که از شیعه زیدیه بود پنهان شد منصور چون بر حسب معاینت یقین کرد که ابراهیم در آنملک است
در هر نقطه از حدود عراق جاسوسی گماشت و ابراهیم حلیف بیت و ملازم منزل گشت چه بر تمامت شوارع
و معابر عیون منصور ایستاده بودند و انتظار آن می بردند سفیان بن حیان که شرط میزبانی وی بجای
میگذارد در نزد منصور بتهمت تشیع معروف بود و هم بیم داشت که مبادا از مردم عوان کسی بمکان
ابراهیم پی برد و از گرفتن وی خللی جاوید بر دوده او پدید آید پس خلاص ابراهیم را حیلتی بخفت اندیشید
بامدادی نزد ربیع حاجب رفت و گفت مرا بحضرت خلیفه عهد رسان که نصیحتی لایق دارم ربیع برای وی

دستور حضور گرفت همینکه وارد بارگاه شد منصور آغاز دشنام کرد سفیان گفت یا امیرالمؤمنین از سخنان ملایم
آنچه در حق من بزبان آوری بجاست ولی اینک از در انابت آمده ام و از ماضی توبه کرده ام و بالفعل خود از
خواص معتقدان آل عباس هاشم چه ابراهیم بن عبدالله و متابعین وی را بمیزان خبرت بسنجیده ام و جمله را
در شرائط خلافت بی‌ساز نمودم و خیری در ایشان نیافتم اگر رای امیرالمؤمنین اقتضا کند برای من و غلامی که
همراه دارم تذکره خروج بعهده موکلان حدود نگارد و جمعی از فرسان عسکر در فرمان من کند عنقریب
ابراهیم را بچنگ آورم و در آستان معلی حاضر سازم منصور بدعوی مغرور شد و بنام او و غلامش بجواسیس معابر و
عیون قناطر اذن عبور نوشت و جماعتی از سپاه وی همراه داشت و بجهت تا هزار دینار برای تهیه کار نزد او آورد و
سفیان از آن مال سیصد دینار بگرفت و گفت مرا بیش ازین بنفقه حاجت نخواهد افتاد پس با آن لشکر بیرون آمد
و ابراهیم را قبل الوقت جبهٔ پشمین و قبائی ناچیز که درخور غلامان است پوشانیده بود و چون بسرای خود رسید
و با همراهان بیرون خانه آمد بر ابراهیم بانگ زد که بخیز و روانه راه شو ابراهیم بر آئین ممالیک از جای بجست و در عقب
سفیان شد پس همگان از آنمکان بیرون رفته راه مداین گرفتند چون بقنطره رسیدند گماشته منصور پیش آمد و اذن
عبور مانع شد سفیان مکتوب خلیفه باوی نمود و او در مکتوب بنگریست و گفت غلام تو کدام است سفیان بجانب ابراهیم
اشارت کرد آنمرد بابراهیم نظر نمود گفت سوگند بخدای که این غلام نیست همانا ابراهیم بن عبدالله است ولی
در امان خدای راه خویش بگیرید که از جانب من در امانید پس سفیان و همراهان در سفینه نشستند و از راه آب
وارد بصره شدند آنگاه سفیان تفرقه خراسان را تدبیری پیش گرفت آنجماعت را چندین جوق نمود و پس هر جوقی را
همراه خویش میبرد و در شوارع شهر میگردانید تا بخانه که آنرا دو گذرگاه بود میرسید و بایشان میگفت شما بر در گاه
بایستید تا من وظیفه محض یک بگذارم و بیرون آیم که اینک از مظان اشرار مطلوب ما است این میگفت و از
اندر بدرون میشد و از در دیگر بیرون میرفت و نزد جوق دیگر میرفت و ایشان را نیز بهمین وتیره بر در سرائی بانتظار
مترصد میگذاشت تا تمامت آنجماعت را گروه گروه از هم بپاشید و خود با ابراهیم تنها ماند پس در کنجی نهان از کسان
خویش مستور گشت چون والی بصره سفیان بن معاویه را از ماجری خبر شد موکلان فرستاد آن سپاه پریشان را
که جمله در انتظار خروج بودند فراهم آورد و در طلب سفیان تمی جدی وافی ظاهر ساخت ولی از یافتن وی
عاجز آمد گویند ابراهیم قبل از ورود بصره چندی در اهواز بخانه حسن بن حبیب مختفی بود و عامل آنکشور محمد بن حصین در
جستجوی وی اهتمامی بسزا مینمود روزی در مجلس خود گفت امیرالمؤمنین مرا مرقوم فرموده که ارباب احکام
و اصحاب تنجیم خبر داده اند که ابراهیم باهواز در جزیره پنهانست اینک دو هفته من او را در تمام جزیره بجستم و نیافتم
حالیا بر آن عزیمتم که بامداد شهر شمار امتحان کنم مگر مراد از آن جزیره نهر کی رود و نخیل باشد و دیگری وادی مسرقان
حسن بن حبیب گوید من حاضر درگاه بودم همینکه سخن ابن حصین بشنودم در ساعت نزد ابراهیم آمدم و ماجری
شرح دادم چون آنروز بسر رفت شبانگاه او را از اهواز به جبل بردم و در موضعی امن جای دادم و خود مراجعت کردم

و علی الصباح نزد وی بازگشتم آنروز را من الغداة الی العشاء در خارج بلد بکار خویش بودیم و ابن حصین بدرون شهر
مشغول تفتیش چون آفتاب بغروب رفت هر یک بدراز گوشی نشستیم و بشهر درآمدیم قضا را در اثنای راه سپاه ابن حصین
نمودار شد ابراهیم در حال پیاده شده قضا را در اثنای راه سپاه ابن حصین نمودار شد ابراهیم در حال از راه
کناره گرفت و بهانه بول را پشت بر مردم بنشست اوایل سپاه ابن حصین برسید چون حصین خود برابد ید گفت
یا ابا محمد درینوقت شب بکجا بودی گفتم بمنزل یکی از خویشاوندان گفت اگر خواهی کسی با تو همراه کنم تا ترا بخانه فرا
رساند گفتم ضرورت نیست که مقصد نزدیک است پس ابن حصین براه خود رفت و من جانب سرای خویش گرفتم و چون
تمام لشکر بگذشتند بسوی ابراهیم بازگشتم و دراز گوش وی را که نایاب شده بود پیدا نمودم پس بر نشست
و روانه راه شدیم وقتی که بشهر رسیدیم ابراهیم گفت بخدای سوگند که همانا از من بجای پیشاب خوناب فرو ریخت
حسن گوید بامداد بدان موضع رفتم و دیدم حال چنان بود که ابراهیم فرموده ارباب تواریخ آورده اند که ابراهیم
پس از چندی که در اهواز مختفی ماند عزیمت بصره کرد و در سال یکصد و چهل و پنج هجری وارد آن بلد گشت و
درانوقت برادرش محمد بن عبدالله در دار الملک اسلام مدینة الرسول زادها الله شرفاً با شمشیری آخته
بیرون آمده بود و مردم یثرب را برطلب بیعت خویش دعوت مینمود و بقولی ورود ابراهیم بشهر بصره در یکصد و
چهل و سه هجری است قبل از خروج نفس زکیه و من التاریخین براین حمل التیام توان داد که سال صد و چهل و سه
تاریخ ورود نخستین باشد که با سفیان افتاد و چهل و پنج تاریخ ورود واپسین که بخروج پیوست و کیفکان میزبان ابراهیم
در آن بلد یحیی بن زیاد نبطی بود و بروایتی ابو فروه بصری پس ابراهیم در خفا اظهار دعوت کرد و بنام برادر
آغاز بیعت بنمود مردم بصره یکایک در طاعت او درآمدند و دعاة وی را اجابت گفتند اسامی کسانیکه بیشتر
در بدایت دعوت به بیعت او مبادرت جستند بدین شرح است که از تواریخ زیدیه بنقل افتاده نمیلة بن مره
عیسی عمرو بن سلمه هجیمی عبدالله بن یحیی الرقاشی معاویة بن هشیم بن بشیر اسحق بن یوسف ازرق عیسی بن یونس
معاذ بن معاذ عباد بن عوام مغیرة بن فسرع عبدالله بن سفیان عبدالواحد بن زیاد گویند طایفة مردم
از انجماعت پدید آمد که رؤسای طوائف بودند و زعماء قبایل و از پس گردیدن ایشان گروه گروه
دلاوران شیرشکار و فرسان روز پیکار بپای مطاوعت پیش رفتند و دست مبایعت در کف ابراهیم
نهادند حتی سفیان بن معاویه مهلبی که والی بصره بود با او طریق موافقت می سپرد و با صاحب خویش حق
نصیحت نمی گذارد از اشیاخ بصره جماعتی روایت نموده اند که وفیف بن اسد از موالی یزید بن حاتم
قبل از خروج ابراهیم به یکشب نزدیک سفیان آمد و گفت از فرسان منصور فوجی همراه من کن تا خود
ابراهیم را نزد تو آورم و یا سر او را سفیان براه مسامحت رفت و گفت مرا ترا بجز این عملی نیست سر خود گیر
و براه خود رو وفیف چون این بشنید شب از بصره بیرون شد و ادراک یزید بن حاتم را راه مصر گرفت
و نیز از قبیله ازد گروهی بنقل گفته اند جابر بن حماد که بر شرطه سفیان بود قبل از خروج ابراهیم بیک روز

نزد سفیان آمده گفت بمقبرهٔ بنی یشکر عبور دادم در آنجا گروهی از مجوس را دیدم بانگ زدند و سنگ انداختند سفیان طریق [illegible]
گرفت و گفت آیا ترا معبری جز مقبرهٔ بنی یشکر نبود اگر براه دیگر میگذشتی نه سنگ میدیدی و نه بانگ می‌شنیدی و از فقهاء
زمان و زهاد عهد نیز جمعی با ابراهیم همداستان بودند که عامهٔ مسلمین رای ایشان را مناط قبض و بسط و بیعت میدانستند
و مدار حل و عقد امر دعوت بل بروایت یحیی بن هرون مؤلف کتاب الافاده ائمهٔ اسلام و مفتیان شریعت و مشایخ
ارشاد و سالکان طریقت من الباب الی المحراب من الرؤس الملا و اذناب جمیعاً صلای دعوت ابراهیم را
لبیک اجابت گفتند بلی فرقهٔ معتزله و شیعهٔ زیدیه را با وی بغزو فی اختصاص اندکی امتیاز بود همواره در حضرت او
فراهم میشدند و خدمات مخصوص بظهور میرسانیدند و مرجع کلیات امور می‌آمدند و مصدر مهمات مشاغل یکی از
صنادید متابعین و جهابذه و کبراء تبع تابعین وی امام اعظم ابوحنیفه کوفی بود که مقلدین خود را از مردم عراق
و غیرهم بوجوب متابعت محمد و ابراهیم بر می‌انگیخت و بقول و مال خویش آن دو برادر را مدد میرسانید چه او در
اصول عقاید شیعهٔ زیدی بود و آن دو برادر را پس از یحیی بن زید امام عهد میدانست و حجت عصر میگفت و میگفت
با ایشان خروج واجبست و از ایشان تخلف حرام از ابواسحق فزاری روایتست که گفت نزد ابوحنیفه رفتم
و او را عتاب آوردم که ایها الشیخ از خدای سبحانه نترسیدی و برخون برادر من فتوی دادی که بحکم تو با ابراهیم
خروج کرد ابوحنیفه در جواب من گفت قتل اخیک حیث قتل یعادل قتله لو قتل یوم بدر و شهادته
مع ابراهیم خیر له من الحیوة یعنی بقتل آمدن برادرت در رکاب ابراهیم آنچنانست که بروز بدر در رکاب رسول
بشهادت رسیده باشد و البته اینگونه شهادت برای او از زندگانی نیکوتر خواهد بود گفتم پس تو خود چرا سعادتی
باینچنین عظیم از دست دادی و از میدان خروج قدم واپس نهادی گفت با هذا اگر نه رعایت ودایع و امانات مسلمین
فرض بودی البته خود را از فیض مجاهدت و فوز شهادت محروم نگذاشتمی جارالله زمخشری در تفسیر کشاف آورده
که زنی نزد ابوحنیفه آمد و از در شکایت گفت ای مفتی مسلمانان بچه سبب فرزند مرا متابعت محمد و ابراهیم اجازت
دادی و او را عرضهٔ هلاک ساختی ابوحنیفه گفت ایکاش من بجای فرزند تو در رکاب ائمهٔ زیدیه حاضر بودم و جان
خویش فدای ایشان می‌نمودم از ابراهیم سوید حنفی روایت است که گفت ابوحنیفه مرا گرامی میداشت و بسی
حرمت مینهاد نوبتی در ایام ابراهیم از وی استفتا کردم که پس از قضاء حجة الاسلام آیا کدام یک از این دو امر را
بر دیگری رجحانست بیعت ابراهیم و یا عزیمت حج گفت غزوة بعد حجة الاسلام افضل من خمسین حجة
یعنی پس از اداء حج واجب یکنوبت جهاد کردن افضل است از پنجاه نوبت حج گذاردن و از محمد بن خالد برقی
روایتست که ابوحنیفه بعهد خروج ابراهیم این نکته همی بر ملا میگفت تا باشد بسمع ابراهیم رسد و بدان
دستور رفتار کند که انما امر علی علیه السلام ان لا یجهز جریح ولا یتبع مدبر فی قوم
لم یکن لهم فئة یوم الجمل ولم یفعل ذلک بصفین لان القوم کانت لهم فئة
یعنی اینکه امیرالمؤمنین علی لشکر خود را در غزوهٔ جمل فرمان داد تا خستگان را بقتل نیارند و گریختگان را از دنبال نروند

ازآنست

از آنست که ناکثین بصره را گروهی پشتیبان نبود که در صورت هزیمت بدیشان استظهار نمایند و در غزوهٔ صفین
بر خلاف این فرمود چه فلسطین شام را مردم دمشق و نواحی آن در خونخواهی عثمان انتصار مینمودند و این سخن
اشارتیست باین ارشاد برآنکه اگر نسیم ظفر بر شیعهٔ زیدیه فرو وزید ابراهیم از عسکر دوانیقی بر احدی ابقاء
نفرماید حتی مجروحان و فراریان را نیز با تیغ بگذراند چنانکه خود در ضمن مکتوبی که از طریق هواخواهی بوی فرستاده بدین
تلویح تصریح نموده نسخهٔ آن مکتوب بر دو روایت مختلف بنظر رسیده و ما از اندو یکی را در طی ترجمت ابوحنیفه
بیاوردیم و اینک بروایت دیگر نگارش دهیم تا از وصمت تکرار بر کنار مانیم عمر بن شبه از عبدالله بن محمد بن حکیم
حدیث کرده که چون ابراهیم با لشکر خویش باستقبال سردار ابوجعفر عیسی بن موسی بیرون آمد ابوحنیفه بوی نوشت که
اذا اظفرک الله بعیسی و اصحابه فلا تسر فیهم سیرة ابیک فی اهل الجمل فانه لم یقتل
المنهزم ولم یاخذ الاموال ولم یتبع مدبرا ولم یدف علی جریح لان القوم لم یکن لهم فئة ولکن
سر فیهم سیرته یوم صفین فانه سبی الذریة و دفف علی الجریح و قسم الغنیمة لان اهل الشام
کانت لهم فئة وکانوا فی بلادهم یعنی چون ایزد تعالی ترا بر عیسی
و یاران او پیروز فرماید با ایشان سیرتی که پدرت با اهل جمل سلوک داشت بکار مبر که او هزیمتیان را نکشت و اموال دشمن
تاراج ننمود و فراریان را دنبال نکرد و مجروحان را بقتل نیاورد چرا که آن گروه را گروهی دیگر در پی نبود ولی تو
آن سیرت در پیش گیر که آنحضرت با مردم صفین سلوک داشت که اولاد ایشان اسیر گرفت و بقتل مجروحان
مبادرت جست و اموال اعدا قسمت کرد چرا که مردم شام را حامیان بدنبال بودند و هم در موطن خویش
حرب مینمودند از کتب سیر و دفاتر خبر بسیار جا خوانده ایم که این مکتوب موجب هلاک ابوحنیفه شد زیرا که نسخهٔ آن بدست
منصور افتاد و بعیسی بن موسی که ایالت کوفه داشت نوشت تا ابوحنیفه را ببغداد فرستد عیسی مثال منصور
امتثال نمود چون ابوحنیفه ببغداد رسید منصور شربتی زهرآلود بوی نوشانید که بدان درگذشت و دیگر از
مشاهیر علما که راه متابعت ابراهیم سپرد سلیمان بن مهران بود و او از ارکان شیوخ عامه است و ثقات
محدثین ایشان در میان آنجماعت بلقب اعمش اشتهار دارد چه در چشم او علتی بود که همواره اشک فرو ریختی
اعمش مردم عراق را بنصرت ابراهیم تحریض میکرد و سخنان عزیمت انگیز بسمع هدا و هدان شجاعت میرسانید راوی
گوید خود شنیدم که سلیمان بن مهران میگفت ایها الناس زینهار از متابعت ابراهیم تقاعد نورزید که
شما را در خذلان وی هیچ عذری ستوده نخواهد بود اگر من خود چشمی بینا داشتمی خویشتن را از سعادت
ملازمت او محروم نگذاشتمی از عمرو بن نظر نقل است که گفت چون ابراهیم بن عبدالله بقتل آمد و خبر شهادت او
بکوفه رسید نزد اعمش رفتم و او را از واقعه باخبر و واقف ساختم گفت آیا در این مجلس منافقی هست گفتم نی
گفت اگر باشد بیرون نمایید آنگاه گفت اگر مردم کوفه با من همراه میشدند و مرا نزد ابوجعفر می‌بردند
و او از من میپرسید که برای چه آمده‌ای میگفتم برای آنکه یا من قصر خضرای ترا ویران کنم و یا تو سرای مرا خراب کنی

که پس از جرمی اینچنین شنیع نتواند بود که هم بنیان ایوان تو برجای ماند و هم عنوان ایمان ما و دیگر عباد بن عوام بود از ائمهٔ اسلام
که از خاصگان اصحاب ابراهیم بشمار میرفت و هنگام خروج ملتزم رکاب او گردید چون غبار فتنه از میانه برخواست و نائرهٔ
قتال فرونشست که ابراهیم شهید شد و منصور مظفر گشت عباد در سرای خویش منزوی گردید باسان که با احدی
یارای مخالطت و پروای مراودت نداشت چرا که ابوجعفر سخت خواست تا او را بقتل آورد پسرش مهدی میانجی شد
و از بلاکش خلاص داد ولی بشرط که از خانه بیرون نیاید و آمیزش نکند و حدیث نگوید و فتوی ننویسد پس عباد
همی در پس زانوی انتظار بنشست و در سرای خود مستور بود تا دوانیقی درگذشت و دور خلافت بمهدی رسید و مهدی
ویرا دستور ظهور بخشید و او از منزل انفراد بیرون آمد و بر مسند ارشاد قرار گرفت و بنشر احکام و املاء اخبار مشغولی
نمود و دیگر از علماء شیعهٔ ابراهیم مفضل بن محمد ضبّی راویه بود که خود از معاریف رجال زیدیه معدود داشت زمانی که ابراهیم
غائب در بصره بچهره و آوخیته میداشت بیشتر روزگار خویش در سرای مفضل بسر میبرد و از اخبار و اشعار ابراهیم شطری عریض بروایت مفضل سید بن ابی الحکم
مدائنی و ابوالفرج اصفهانی و غیرهما آن حکایات را بسندی که با مفضل بن محمد پیوسته دارند نقل آورده اند و ما آن روایات را
بطولها ذکر مانیم ولی بر سبیل توزیع تا هر جزء آن در مقامی تألیف یابد که مقتضای ترتیب باشد مفضل گوید زمانی که
ابراهیم در خانهٔ من میبود روزی فرمود یا مفضل چون تو بیرون میروی مرا تنهائی سخت دلتنگ میدارد دواوین اشعار
ادب و دواوین عرب آنچه داری نزد من گذار تا بگاه وحدت خاطر بمطالعت مشغول سازم من چند دفتر
از اشعار فحول بحضرت او بردم پس هرگاه که تنها میماند از آن دواوین میخواند و هر قصیده که می پسندید علامتی
بر آن میکشید و من منتخبات خاطر شریف و منتقدات نظر مبارک او را برچیدم و صدر کتاب مفضلیات خویش را
بدان اشعار گزیده و ابیات پسندیده که جملةً هفتاد قصیده بود زیب آراستم و دیگر از رؤساء ملت شعبة بن
الحجاج شیعهٔ خاص ابراهیم بود و او چنانکه عبدالرحیم پوری مترجم قاموس بر عقیدت اهل سنت در صفت علم و جلالتش
گفته برهانی است مبین از ائمهٔ مسلمین و حجتی متین از ارکان دین گویند هرگاه در متابعت ابراهیم از او فتوی
طلبیدندی پاسخ گفتی ما یقعدکم هی البدر الصغری یعنی شما را چه اندیشه از این جهاد متقاعد سازد
که خود بعینها غزوهٔ بدر صغری است مع الجز ابراهیم در بصره بتهیهٔ کار و تمهید بکار اشتغال داشت و وقتی
در دیوان هواخواهانش نظر کردند نام چهار هزار دلاور بشمار آمد اصحابش گفتند اگر مکان خویش از کرد بصره
تغییری دهی و در بحبوحهٔ شهر قرار گیری البته مردم بمنزل تو بیشتر در آیند و در میدان سطاوت فزونتر گرایند
ابراهیم آن نصیحت بپذیرفت و از منزل خود کوچ داده در مقبرهٔ بنی یشکر بسرای ابی مروان از موالی بنی سلیم
مقیم شد و اسامی مبایعان یک بر ده مزید گشت بلکه در چند سند معتبر دیده شده که یکصد هزار مرد شمشیرزن
در طاعت ابراهیم بودند و معهذا هنوز تجهیز اسباب خروج چنانچه سزاوار بود فراهم نداشت که پای جلادت
بیرون گذاشت و باعث تعجیل وی خبر ظهور محمد شد که او نیز قبل از تکمیل استعداد قدم ببسالت بیرون نهاد و آن
دو برادر را عهد بر آن بود که در یوم واحد طلوع نمایند یکی از سمت حجاز و دیگری از سوی عراق و عبدالله نیز

با ایشان وصیت نموده بود که تا از ساز خروج و بسیج ظهور چنانچه شایسته است فراغت نیابند بیرون نیایند ولی ایشان را
نه عهد اتحاد زمان مطابق افتاد و نه شرط استعداد سامان که وبال اختر بنی حسن و اقبال طالع آل عباس بتقدیر حاکم
قضا بود و بتحریر قلم اعلی و مقدمهٔ عجلت محمد آن شد که بگاه توقف بنی حسن در ربذه منصور با عبدالله پیغام داد
که از همراهان خویش یکی را نزد من فرست عبدالله روی بآن جماعت داشت و گفت ابوجعفر از شما یکی را احضار نموده
گفتند هر کرا گوئی اطاعت کند که جمله منقاد امریم و مطیع فرمان عبدالله ایشان را دعا کرد و گفت مرا یقین است
که این طلب از در قهر باشد نه از روی لطف و از شما هیچ یک را برهیچیک روا ندارم مگر بر فرزند خویش موسی بن عبدالله
پس موسی الجون را که خوردترین اولاد او بود از مادر محمد و ابراهیم همراه رسول کرد موسی گوید همینکه چشم منصور
بر من افتاد نخست دشنام داد آنگاه امر کرد که چندان تازیانه بر من زدند که از هوش شدم چون بخود باز آمدم
مرا نزدیک طلبید و گفت آیا میدانی این چیست این بجل حکمی است که بدست داوری چون من نگاشته آید نخست
با تازیانه سیاط فرمان رود آنگاه تیغ جلادتو را عقوبت سوط اینچنین گذشت ولی سیاست سیف برجای باشد
هان ای پسر بر جان خویش بترس و از نافرمانی من برحذر باش گفتم یا امیرالمؤمنین سوگند بخدائی که من
هیچ گناه ندارم و از آن سودا که محمد و ابراهیم بسر گرفته اند بیزارم گفت برو و برادران خود را حاضر کن گفتم یا
امیرالمؤمنین چون من از پی امتثال بمدینه روم البته ریاح بن عثمان بر من جاسوسان برگمارد پس در هر طریق
که قدم گذارم موکلی از وی ملازم من خواهد بود محمد و ابراهیم چون اینحال نگرند ناچار از من همی در فرار
باشند منصور سخن من بالصواب نزدیک یافت لاجرم بریاح نوشت که ترا بر موسی بن عبدالله سلطانی نیست و موکلان
چند با من همراه داشت تا اخبار من روزنامه کنند و بوی باز فرستند من بمدینه برگشتم و چند ماه در بلاط که موضعی است
مابین منبر رسول و سوق مدینه بسرای ابن هشام توقف داشتم تا ریاح بمنصور نوشت موسی بن عبدالله بیت
در مدینه انتظار حوادث بر تو همی برد و سود که از اطلاق وی طمع میداری بدست نیاید منصور جواب داد
که موسی را بدست جمعی بسپار که ببغداد برسانند ریاح جماعتی را همراه موسی کرد و مقرر داشت که هرگاه
از سمت مدینه گروهی بتعاقب ایشان برآیند بی تأمل موسی را گردن زنند که بی شبهه فرستادگان محمد
خواهند بود و برای استخلاص موسی چون موکلان راه عراق گرفتند هواخواهان زیدیه خبر بمحمد بردند
که منصور موسی را دیگر بار احضار کرد و ریاح او را ببغداد فرستاد محمد پس مجال درنگ نیافت و در آن وقت
که بیست و هشتم جمادی الآخره بود یا غرهٔ رجب از سال یکصد و چهل و پنج بمدینه خروج نمود چون ریاح را
بدید نخستین سخنی که با وی راند سؤال از برادرش موسی بود ریاح گفت او را بعراق فرستادم و با گماشتگان
خویش چنان قرار داده ام محمد روی باصحاب کرد و گفت آیا کیست که موسی را بسلامت باز آورد
ابن حسین بپای خواست و آن خدمت خطیر بر عهده گرفت با سواری چند از دلیران لشکر محمد بیرون آمد
و چون نزدیک آن جماعت شد راه بگردانید و از راه عراق موکلان موسی را استقبال کرد و با ایشان در آویخت

موسی را سالها بیرون آورده و بحضرت برادرش رسانید شیخ کلینی در کتاب کافی آورده که موسی بن عبد الله
در خروج محمد همراه او بود و پس از وی در بصره با ابراهیم در پیوست و چون ابراهیم بقتل رسید با برادر زاده اش
عبد الله اشتر پسر محمد بن عبد الله همراه شد و قتیکه او در سند کشته گشت خائفاً بملک عرب باز گردید خود گوید
بعد از شهادت برادران و برادر زاده که فراخای جهان بر من تنگ شده بود از هراس بنی عباس خبر
حضرت امام ابو عبد الله صادق مرا بیاد افتاد که فرمود چون برادران موسی قتیل گردند و خود از آل عباس
التماس امان کند دریغ نخواهد داشت و بدانوقت منصور در گذشته بود و مهدی خلیفه بمکه وقوف داشت
لعله و یرا احرام حج بستم قضا را وقتی بمقصد رسیدم که مهدی بر فراز منبر بود و حاج را خطبه می کرد من خود را
بپای منبر رسانیدم گفتم یا امیر المؤمنین آیا مرا امان است اگر ترا بنصیحتی دلالت کنم گفت آری چه نصیحت داری
گفتم موسی بن عبد الله بتو بنمایم پس عهود مؤکده و مواثیق مغلظه در اتقان امان بجا آوردم آنگاه گفتم یا امیر المؤمنین
انا موسی بن عبد الله گفت زهی کرامت که پس آسوده مانی و خوش گذرانی چه ترا از جانب من نعمت
امان مهیا است و جایزت احسان مهنا گفتم پس تکمیل اکرام را مرا بیکی از تبار خویش بسپار گفت از اقارب
و عشیرت من هر کرا شایسته کفالت خود شناسی برگزین من در میان ارحام و اعمام وی عباس بن محمد را
ستوده دانستم گفتم یا امیر المؤمنین کفالت من با عم خویش عباس بگذار عباس گفت مرا با تو حاجتی نیست
گفتم ولی مرا با تو حاجتیست ترا با امیر المؤمنین سوگند دهم که از قبول مأمول من سر نزنی عباس خواهی نخواهی
ملتمس من بپذیرفت پس مهدی بگفت از ایدر دم که ترا بشناسد گفتم از حاضرین بنی هاشم حسن بن زید
و حسن بن عبد الله و موسی بن جعفر صلوات الله علیه ایشان بلسان تصدیق گفتند آری یا امیر المؤمنین
خود موسی بن عبد الله است و گوئی هیچ از نظر ما غایب نبوده موسی گوید پس خبر حضرت ابو عبد الله
جعفر بن محمد سلام الله علیهما را در آنجمع روایت نمودم ولی مزیدی بدروغ بر کلام امام بیفزودم و گفتم
پدر موسی حضرت جعفر بن محمد مرا از اینمقام خبر داد و فرمود چون مهدی را دیدار کنی سلام من با وی
برسان که او است امام عدل و سخا مهدی چون این شنود امر نمود تا پنجهزار دینار بموسی بن جعفر جائزت
دادند موسی از آنمال دو هزار دینار بمن کرم کرد و باقی را بر اصحاب خویش قسمت نمود مع الجمله چون محمد
از اصحاب غیبت بیرون تاخت اعلام ابراهیم را نامه ببصره فرستاد ابراهیم از خبر خروج برادر عظیم دلتنگ شد
که خود بمرض آبله رنجور بود و علی العهد در زمان نمی توانست خروج نمود از عفو الله بن حیان منقول است
که گفت روزی وارد مجلس ابراهیم شدم و دیدم سخت اندیشناک است سبب پرسیدم گفت مهدی بمدینه
ظهور نموده و مرا نیز بخروج مأمور فرموده این بگفت و از اشتعال خشم و استیلاء غضب خاموش گشت
و سخن کردن نتوانست من از راه تسلیت برآمدم و سورت خاطر او را تسکین نمودن گرفتم و گفتم یا ابن
رسول الله همانا خروج تو بدینوقت نه کاریست مشکل که اسباب ظفر بتمام انجام گرفته و قلوب مردم رام شده

دلاوری مانند ابو الصفا بچاکری تو رضا داده و بهادری چون طهوی ترا فدوی گردیده و من و مغیره از پس آنکه با خبر
بودیم اینک از جان نثاران معدودیم چون شب در آید بجماعت شیعیان شمشیرهای هندی حمایل کنیم و نیزهای
خطی در دست گیریم بفال نیک و طائر میمون بیرون تازیم و مانند سعادت و اقبال در یمین و یسار تو ایم تخت باب
سخن بگشائیم و شهدیان از غضب بر هاشم علی الصباح عالمی در رکاب تو احتشاد کنند و با طمأنینتی بکمال فرمانت انقیاد نمایند
ابراهیم چون سخنان من بشنفت از آن گرفتگی بشکفت و خاطر مبارکش آرام گرفت مع الاجمال منصور حراست بصره را
در امداد سفیان بهر گونه اهتمام بظهور میرسانید و با نفاذ ارباب نجدت بر عدت و عدت وی می افزود از جمله
سه سرهنگ از ابطال رجال را با افواجی چند از منتخبه خویش روانه بصره داشت سفیان بن معاویه آن سه سرهنگ را
در جوار خود منزل داد تا ابراهیم بگاه خروج ایشان را باسهل وجوه بچنگ آورد ابراهیم از توالی امداد و تراکم استعداد
بیم آن کرد که پس فرصت خروج نیابد لاجرم در نهان کس نزد سفیان فرستاد و او را از قصد خویش آگاه ساخت
و در شب دوشنبه غره رمضان سال یکصد و چهل و پنج در ابصره رایت ظهور برافراخت و آتشی سخت که بر سم آن سعید
آیت خروج بود بیفروخت و فریضه صبح در جامع بلد بگذارد و از پس نماز با حشم خویش راه دار الاماره گرفت سفیان
آن سه سرهنگ را مقدمه نزد خود دعوت کرده بود چون خبر ابراهیم شنیدند متحصن شدند و امان طلبیدند ابراهیم
ایشانرا امان داد تا در دار الاماره بگشودند چون وارد شد حصیری بگستردند که بر آن جلوس کند قضا را بادی بوزید
و آن حصیر را واژگونه کرد حاضران را بعضی بطیر نمودند او گفت من فال بد نزنم پس همچنان بر حصیر منقلب بنشست و بفرمود
تا سفیان و سرهنگان او را احاطت نموده جمله را گرفتند و سفیان را بزندان فرستاد ولی باشارت وی
قیدی سبک بر پای وی بگذاردند چرا که حبس او بر آئین ظاهر بود تا نزدیک منصور و دیگر مردم بر نفاق متهم نباشد
علی بن حسین مسعودی در مروج الذهب گوید آنگاه که از خروج محمد خبر بمنصور بردند اسحق بن مسلم عقیلی را
که از عقلاء عهد و مجربان دهر بود برای مشورت طلب داشت و گفت ای پیر خردمند چگوئی در باب مردیکه
بر من خروج کرده گفت یا امیر المؤمنین صفت او چیست گفت جوانیست از احفاد فاطمه بنت رسول الله صاحب
علم و زهد و ورع گفت کدام طائفه در طاعت وی شده اند گفت گروهی از آل علی بن ابیطالب و اولاد
جعفر طیار و اعقاب عمر بن الخطاب و تبار زبیر بن عوام و سایر قریش و طبقات انصار گفت از چه سمت بیرون آمده
گفت از بلدیکه نه زراعت دارد و نه تجارت عقیلی لختی در تفکر شد آنگاه سر برآورد و گفت یا امیر المؤمنین
اِشحَنِ البَصرَةَ بِالرِّجالِ یعنی بصره را از مردان جنگی آکنده ساز منصور با خود گفت این پیر از زمان خرافت
برسیده من حال کسی که در مدینه خروج نموده سؤال کنم و او از بصره جواب گوید پس آنگاه از خروج ابراهیم
ببصره خبر رسید منصور گفت پیر عقیلی را حاضر کنید چون بیاوردند نزدیک طلبید و گفت من در باب مردیکه بمدینه
خروج نموده بود از تو استشارت کردم و تو بجواست بصره اشارت آوردی همانا ترا از بصره خبر بوده گفت
لا والله خبر نداشتم ولی چون امیر المؤمنین صفت آن خارجی بیان کرد دانستم که از اعیان مسلمین و وجوه قبایل

احتشام ابراهیم
یاری و کوشش
نمودن او

هیچکس از مثل او تخلف ننماید و چون حال بدینمنوال بود یقین کردم که او را در پلیدی به اصفهان آهنگ و درنگ نباشد
و از راه ضرورت بملکی دیگر خیال انتقال دارد پس در تعیین مقصد وی اندیشه کردم ثغور مصر و عراق و شام در کمال
رزانت و استحکام یافتم چه از عساکر امیرالمؤمنین جنودی نامعدود نگاهبان ایشهرها باشند پس در ملک بصره تامل
نمودم آن کشور را از لشکر خالی دیدم چنان اندیشیدم که آن فاطمی نخست ببصره سپاه کشد آنگاه کشودن بلاد دیگر ممالک
عزیمت کند منصور از حصافت عقل و رزانت رای عقیلی بشکفت شد و او را تحسین گفت قاضی احمد بن خلکان گوید
یکی از علویان گوید این سه شعر در معنی ابیات ابومریم که نصر بن سیار در تعریض خروج بومسلم و ظن زوال ملک
امویان در نامه خود از خراسان نوشته بود سروده و سامحت منصور را در دفع محمد و ابراهیم بغفلت مروان

ابن محمد تمثیل نمود

اری نارا تشب علی البقاع ... لها فی کل ناحیة شعاع
وقد رقدت بنوالعباس عنها ... وباتت وهی آمنة رتاع
کما رقدت امیة ثم هبت ... یدافع حین لا یغنی الدفاع

یعنی آتشی همی بینم که بر اماکن چند بفروزد و پرتو آن در اکناف عالم فرو تابد و بنی عباس از آن شعله جهانگیر همی در خواب
غفلت بسر برند آسوده بسپرند بدانسان که آل امیه همی بخفتند و زمانی بیدار شده مدافعت آغاز کردند سودی نداشت
الغرض هنگام خروج ابراهیم محمد و جعفر پسران سلیمان بن علی بن عبدالله عباس در بصره بودند چون واقعه ابراهیم
بشنیدند با ششصد دلاور از متابعان خویش بر دفع وی برخواستند خبر بابراهیم بردند و او در مسجد خطبه می کرد
در حال ابوالمضا و طهوی را که سرداران وی بودند بخواند و گفت پسران سلیمان را با حربهای آتشبار استقبال
کنید و در نخست ایشان را از جانب ما پیغام گذارید که پسر خال شما گوید اگر خوشدارید که در جوار ما باشید پس شما
با تمامت زنهاریان خویش در امان اید و اگر صحبت ما مکروه شمارید پس راه خود گیرید و بهرجای که خواهید
بسلامت روید تا در میان ما خونی بناروا ریخته نیاید ابوالمضا و طهوی با پنجاه کس از مردان جنگی سر راه
بر محمد و جعفر گرفتند و در میانه بسی سخنان رفت تا کار به پیکار کشید سرداران ابراهیم دست بشمشیر بردند
و با آن پنجاه دلاور بر آن ششصد کس حمله آوردند و جمله را در ساعت برهم شکستند و فیروز بخدمت ابراهیم
بازگشتند پس لشکر زیدیه بر هر جانب بتاختند و شهر بصره بهم برآمد ابراهیم خود پای از مسجد بیرون نهاد
و بفرمود تا در افواج و عساکر خویش برخلاف دستور بوحنیفه ندا دند که لا یتبع منهزم ولا یدفف
علی الجریح یعنی از پی شکستگان نروید و بقتل خستگان پیشی نگیرید آنگاه ابراهیم خود در حرکت آمد
تا بدر سرای زینب بنت سلیمان رسید که زینبیون از بنی عباس بوی منسوبند پس بگفت تا مردم آنخانه را
باختصاص امان امتیاز دهند در حدیث مفضل بن محمد ضبی است که ابراهیم بسرای سلیمان بن علی رسید اطلبید
و پاشامید آنگاه چند کودک از آنخانه بیرون فرستادند ابراهیم ایشان را از در مهربانی در آغوش کشید

ولی

وگفت هؤلاء والله منا ونحن منهم وهم اهلنا ولحمنا ودمنا ولکن آباءهم انتزوا علی امرنا وانتزوا
حقوقنا وسفکوا دماءنا خدا سوگند که ایشان از ما باشند و ما از ایشان نسب و حسب ما بهم پیوسته است
و گوشت و خون ما با یکدیگر آمیخته ولیکن پدران ایشان بمقام ما برجستند و منصب ما بربودند و ریختن خون ما روا داشتند
آنگاه بدین اشعار تمثل جست

مهلا بنی عمنا ظلامتنا ... ان بنا سورة من الغلق
لمثلکم نحمل السیوف ولا ... نغمز احسابنا من الرقق
انی لانمی اذا انتمیت الی ... عز عزیز ومعشر صدق
بیض سباط کان اعینهم ... تکحل یوم الهیاج بالعلق

یعنی ای عمزادگان ما در ستم کردن ما آهسته روید که آتش خشم ما سخت انگیخته است همانا برای اقرانی مثل شما شمشیر
برداریم چه حمله جنداوندان نژادی باشیم پیراسته از ننگ ظلم و من چون بیان نسب کنم نژاد خویش با بزرگی
نامبردار پیوند دهم و گروهی راست گفتار که گوئی خود تیغهای برانند و تازیانهای سوزان
و پنداری که هنگامه قتال دیده بخون اکتحال

نمایند

مفضل گوید عرض کردم چه اشعاری فحل باشند والفاظی جزل آیا اینها نظم کدام شاعر ند و نسج کدام خاطر گفت
از ضرار بن خطاب فهری که در غزوه احزاب سروده بگاهی که از خندق بجست و از خاندان ما جمعی در مواقف چند
بدین ابیات تمثل فرموده علی بن ابیطالب در یوم صفین و حسین بن علی در یوم طف و زید بن علی در یوم سبخه
و یحیی بن زید در یوم جوزجان مفضل گوید چون این بشنیدم تطیر زدم و با خود گفتم ایدریغ که ابراهیم بچه اشعار
شوم تمثل فرمود که احدی بدانها تمثل نکرده الا آنکه یا مقتول شده و یا مغلوب مع القصه بفرمان ابراهیم
در بیت المال بصره بگشودند هزار هزار درهم در آن آماده یافتند بفرمود تا جمله را بر لشکریان پراکنده کردند
هر کدام پنجاه درم رسید لشکر وی چون آن مال بگرفتند با یکدیگر میگفتند خمسون والجنة یعنی پنجاه درم بگیریم
با جنت در مقاتل ابوالفرج مکتوب است که از معاریف اتباع زید بن علی کیسانی چند لباس خویش تبدیل
نمودند و در زی جمالان داخل شده با ابراهیم پیوستند مانند سلام بن ابی واصل و عیسی بن یونس بن ابی
اسحق سبیعی و ابوخالد احمر و خلیفة بن حسان کیال سلام بن ابی واصل روایت کرده که چون وارد بصره شدم
ابراهیم در سرای محمد بن سلیمان بود بدانجا رفتم و با حاجب گفتم ابراهیم را سلام برسان و بگوی
که سلام بن ابی واصل بر درگاه ایستاده بار حضوری طلبد حاجب برفت و بازگشت و گفت داخل شو که
رخصت است چون درآمدم ابراهیم با من خطاب فرمود چرا دیر نزد آمدی گفتم در ادراک حضور اهمال کردم که با فقد
بیعت اشتغال داشتم فرمود آری راست گفتی پس مرا در همانسرای بوثاقی جای داد و روزی در منزل خود

نشسته بودم پیغام ابراهیم بمن رسید که در امر بیت المال اختلالی پدید گشته مارا درین باب بامانت خود اعتماد است نمایی
من از حاضران مکان بیت المال سؤال کردم و بدانجا رفتم مردی کهن سال که گنجور بیت المال بود پیش آمد
و گفت آیا بامری مامور شده گفتم آری گفت همانا خود سلام بن ابو واصل خواهی بود گفتم آری پس برحسب
فرمان از آن روز پاسبانی بیت المال برعهده گرفتم و بر ضبط و حراست آن قیام نمودم علی الجمله ابراهیم پس از
استیلاء بصره قضای آن ملک با عباد بن منصور گذاشت آنگاه بر فتح دیگر بلاد عزیمت گماشت عمرو بن شداد
بر سر فارس فرستاد مغیرة بن فزع را روانه اهواز نمود هرون بن سعید را گشودن واسط فرمود پس مغیره
دویست مرد شمشیرزن از میان دلیران لشکر برگزید و راه اهواز گرفت چون محمد بن حصین که از جانب منصور
والی آن کشور بود خبر رسید با چهار هزار کس از سوده بدفع مغیره بیرون آمد مغیره با آن فئه قلیله بر ایشان
بتاخت ابن حصین را پای ثبات بلغزید و با سپاه خود بهزیمت رفت مغیره وارد اهواز شد و دست
تصرف در از داشت و بروایتی انفاذ مغیره باهواز پس از ورود ابراهیم بود بباخمری و عمرو بن شداد
بیمانعتی ملک فارس بگشود اسمعیل و عبد الصمد پسران علی بن عبد الله بن عباس که بامر منصور پاسبان
آن کشور بودند و بدانگاه در شهر اصطخر بسر میبردند چون از ورود عمرو آگاهی یافتند بدارابجرد گریخته
و بدان بلد متحصن گشتند و عمرو بدون مناجزت بر آن مملکت استیلا یافت گویند هرون بن سعید عجلی
که خود از وجوه محدثین و اجلاء فقهاء معدود می گشت قبل از آنکه فتح واسط برعهده وی حوالت رود
از درگاه ابراهیم مطرود بود و ابراهیم بر سابقه رنجشی که از او در خاطر داشت بجانبش التفات نمی نمود
هرون در آغاز داستان خروج نزد یکی از اصحاب ابراهیم آمده گفت آیا صاحب ترا در وقتی این چنین
بمن حاجت نیست گفت چرا پس در ساعت نزد ابراهیم آمد و او را از حضور هرون خبر داد ابراهیم گفت
مرا بوجود او نیازی نباشد گفت یا امیر المومنین با مردی بزرگ چون هرون این چنین استغنا روا نیست پس
چندان التماس کرد تا ابراهیم مسئول وی بپذیرفت و هرون را رخصت دخول بخشید چون هرون در آمد
گفت یا امیر المومنین از امور خود مهمی لایق بر من تفویض کن ابراهیم فتح واسط با وی حوالت فرمود
و او با هفده هزار کس از لشکر زیدیه روانه واسط شد و هرون بن حمید ایادی که از جانب منصور والی آن بلد بود
چون از آن خبر ناگاه آگاه گشت انبوهی عظیم فراهم ساخته بر سردار زیدیان سر راه بگرفت هر دو هرون در مقابل
یکدیگر صفوف لشکر بیاراستند از هر دو سوی دلیران جنگی در جولان آمدند و هر مرد نبرد با همآورد خویش در آویخت
و عاقبت پرچم علم زیدیان بنسیم نصرت در اهتزاز شد هرون عجلی بر هرون ایادی فیروز گشت شهر واسط و مردم
آن ملک در جامع بلد فراهم نمود و خود بر فراز منبر شده خطبه آغاز کرد و مناقب آل علی و مثالب بنی عباس شمردن
گرفت و از افعال شنیع و اعمال فظیع و معایب صریح و مطاعن قبیح ایشان شطری عریض شرح داد و از عداوت
وستمی که منصور باولاد حسن و اسباط رسول معمول داشته بود چندان بگفت که مردم صدا بناله بخشیدند و های های

برگرفتند پس دست بیعت بگشود و بنام ابراهیم دعوت نمود گروهی از اهل علم و ارباب فقاهت برخواستند
و شرط بیعت بپرداختند از آنجمله بود عباد بن عوام و یزید بن هرون و هشیم بن بشیر و علاء بن راشد
و اصبغ بن زید و مسلم بن سعد و اسحق بن یوسف ارزق که اسامی برخی در ضمن تتمیت متابعین از مشایخ
محدثین و کبراء فقهاء اشارت رفت گویند از علمائیکه در شهر واسط می نشستند احدی از بیعت ابراهیم تخلف نکرد
الا عاصم بن علی که هرون کس فرستاده او را برای بیعت طلب داشت و او بر نجوری و ناتوانی متعذر گشت
و گفت من مردم اینملک را فتوی دهم که با تو در خروج همراه شوند آنگاه مختفیاً از واسط فرار کرد گویند چون
دیوان اسامی پیمانیان در بصره تعداد کردند نام یکصد هزار کس بیکباره پیش در شمار آمد که حلقه سر طاعت
در پای ابراهیم سوده داشتند و یا دست بیعت در کف عمال وی نهاده بودند و ابراهیم به سیرتی نیک
و آئینی ستوده با مردم رفتار مینمود و گفتارش بلسان صدق و کردارش بر قانون حق بود و از متابعت
احکام شرع شریف و شرایعت و وظائف دین حنیف هیچ دقیقه مهمل نمیگذاشت سیرت او را در تاریخ
زیدیه بابی نهاده اند وقتی از عمال منصور یکی را نزد وی آوردند کسی برخواست و گفت یا امیر المومنین اختیار
این مرد با من گذار گفت تا چکنی گفت تا او را اشکنجه نمایم که بر اموالی که از ابوجعفر نزد اوست اقرار آورد
ابراهیم گفت حاشا من این چنین کاری ناهنجار روا دارم و مالیکه بعذاب مسلمی بدست آید غنیمت شمارم و چون لشکر
زیدیه بر فارس در آمدند محمد بن عطیه را از موالی باهله که از جانب منصور گماشته برخی از اعمال فارس بود
بگرفتند و نزد ابراهیم آوردند ابراهیم او را خطاب کرد که یا هذا آیا از ابوجعفر نزد تو مالی است گفت نی
گفت پس برحسب انکار خویش سوگند یاد کن ابن عطیه اطاعت نمود و حلیفه حلف بر قانون شرع بر زبان
آورد ابراهیم گفت او را رها کنید ابن عطیه بیرون آمد و میگفت کجاست سیرت این مرد از سیرت ابوجعفر
هم عبد الحمید بن لاحق را که یکی از کارگذاران منصور بود اسیر نموده نزد ابراهیم آوردند ابراهیم با وی گفت
بسمع ما چنین رسانیده اند که از این ستمکاران نزد تو اموالی است اندوخته عبد الحمید انکار کرد ابراهیم گفت
سوگند یاد کن عبد الحمید شرط یمین بپرداخت ابراهیم گفت اگر معلوم شود که از اینجماعت نزد تو مالی بوده
و بدروغ قسم خورده همانا از این پس ترا در عداد دروغگویان معدود دارم ابو الفرج گوید گروهی از زیدیه
بمنزل شبیه کاتب موریانی شده گفتند از منال دوانیقی مبلغی که در دست تو است با ما تسلیم ساز شبیه
انکار نمود مدعیان ویرا برداشته نزد ابراهیم بردند شبیه خود گوید چون مرا در خدمت ابراهیم حاضر ساختند
و ماجری بگفتند از مخایل شمایل وی تفرس کردم که از کردار اینجماعت انقباضی در طبع دارد و آشفته ازین
در خاطر پس بجانب من توجه نموده فرمود سوگند یاد کن که از اموال ظلم چیزی نزد تو نیست من اطاعت
کردم پس بگفت تا دست از من بداشتند بزحمتی و سیاستی از آن پس همواره از حال ابراهیم سؤال
میکردم و او را دعا مینمودم تا آنکه مخدوم من مسعود موریانی مرا از استفسار حال و ذکر خیر وی منع نمود

تا بسمع منصور رسد و مرا زیانی رساند و نیز آورده اند که یکی از اصحاب ابراهیم محمد بن یزید را که از دولتخواهان
دوانیقی بود بجنگ آورد و بخدمت ابراهیم برد و او را اسبی بود سخت عظیم الجثه طویل القامه چندانکه هر گاه
محمد بروی می نشست فرق راکب و مرکوب محاذی یکدیگر می گشت محمد خود گوید ابراهیم مرا در حبس بداشت
و پس از ایامی چند پیغام داد که اگر خواهی اسب خویش بمن بفروش من پاسخ فرستادم که آن مرکب را تقدیم کردم
که بحضرت خداوند هدیه است محقر ابراهیم پرسید بهای این مرکب تا چند است گفتند دو هزار درهم پس دو هزار و
پانصد درهم نزد من فرستاد و آنگاه که بجانب باخمری میرفت مرا از بند برهانید و وقتی جماعتی از اهل زراع
و ارباب ضیاع نزد ابراهیم آمده گفتند یا ابن رسول الله ما گروهی باشیم از غیر عرب و هیچکس را بر ذمت ما
منت زنهار نیست اموالی از خالص املاک خویش بدرگاه تو ارمغان آورده ایم و همی آرزو میبریم که این تحفه
ناقابل پذیرفته داری و در مصرف قتال دشمنان بکار بری ابراهیم سخن آن جماعت نشنود که خود نه مسلم بود و
نه ذمی و فرمود هذه هی البشرة علی او النار کنایت از آنکه یا باید سیرت امیر المؤمنین علی
مسلوک داشت و یا در آتش دوزخ معذب گشت از موفق که شیعه ابراهیم بوده روایت است که ابراهیم
مکاتیب چند به شیعیان که در کوفه میبودند نوشت و مرا فرمود باید این نامها بکوفه برده با دوستان من
برسانی من نامها را در میان انبانی پنهان کردم و جانب کوفه گرفتم و مکتوب هر کس را برسانیدم و جواب
بستانیدم بگاه مراجعت ده کس از مشایخ سوده بر من در آویختند و گفتند همانا تو از یاران ابراهیم باشی
نامه و خبر که داری فاش کن من انکار کردم ایشان باور نداشتند تا آنکه سوگند یاد کردم که زوجه من بطلاق
رها است و ممالیکم جمله آزاد و اموالم جزو صدقات اگر فرستاده ابراهیم باشم یا هوای او جویم چون جماعت
این حلف مغلظ استماع نمودند دست از من بداشتند همینکه بحضور ابراهیم رسیدم یاد آثار آن سوگند کردم گریستن
آغاز کردم ابراهیم ملتفت من شد از جای بجست و با شمشیر طرف من آمد و گفت هان ای پیک شیعیان ترا که آزرده
که اینچنین گریانی من ماجری بگفتم فرمود باک مدار نه زوجه تو از حباله نکاحت رها است و نه اموالت از ید تصرف بیرون
البته مال و عیال خود در التصرف کن که این سوگند را هیچ اثر نباشد و بروز قیامت من خود از عهده جواب
بیرون آیم الحاصل کار ابراهیم بالا گرفت اهواز و فارس و بصره و واسط و مداین و سواد و بروی مسلم گشت
حکام و عمال بهر سمت روانه داشت مناصب و مشاغل بر اصحاب برقرار فرمود چون حادثه خروج
و استیلاء وی بسمع منصور رسید بسیار بترسید و از فرط فزع و شدت خوف یکباره آرامش برفت چراکه از
سپاه سوده جز اندکی حاضر رکاب وی نبودند و عمده لشکرش در حدود و ثغور توقف داشتند خود با محارم
خاصان خویش میگفت سوگند بخدای که در امر خود متفکر و حیرانم و تدبیر دفع دشمنی اینچنین تو را با این حال ندانم
که از سپاه خود بجز هزار کس همراه ندارم و تمامت لشکر من در اطراف و اکناف پراکنده است سی هزار کس
با مهدی است در ری و چهار هزار نفر با محمد بن اشعث در افریقیه و باقی با عیسی بن موسی در مدینه قسم بخدای

اگر از ورطه ابراهیم خلاص یابم هیچگاه معسکر خویش از سی هزار دلیر خالی نگذارم پس بعیسی بن موسی مکتوب کرد که بسرعت تمام
بجانب مدینة السلام معاودت نماید عیسی پس از قتل محمد بنیت عمره متوجه مکه شده بود که پیک منصور وقتی بعیسی رسید
که احرام بسته بود همینکه از مضمون مکتوب واقف شد جامه احرام برکند و از راه عراق بازگشت و نیز منصور مسلم بن
قتیبه که در ملک ری میبود نوشت که با سپاه خود بجانب بغداد کوچ دهد و مهدی فرمان داد که خزیمة بن خازم را
باهواز فرستد ابو علی در تجارب الامم گوید بگاه خروج ابراهیم در لشگرگاه منصور کسی حاضر نبود مگر جماعتی معدود
از زنجیان منصور از در حیلت بگفت ایشان هیزم فراوان بدست کرده هر شبانگاه در جوانب لشگرگاه آتش
بیفروزند تا بینندگان از کثرت آتش بکثرت لشگر استدلال کنند ولی در معسکرش بجز آتش و معدودی قلیل
چیزی نبود و چون اخبار موحشه و مکاتیب مفزعه از تسلط ابراهیم و فتح امصار بروی متوالی گشت
این بیت انشاد کرد

وجعلت نفسی للرماح دریئة ⁂ ان الرئیس لمثل ذلک فعول

یعنی خویشتن را نشانه نیزهای حوادث نمودم همانا مرد رئیس از اینگونه کار بسیار کند در کتب سیر ثبت است که منصور
پس از استماع ماجرای ابراهیم از تمامت لذائذ و شهوات کناره کرد و مدت پنجاه روز ملازم مصلی خود گشت
مدام شبانه که بگاه ضرورت خواب بر مصلی میخفت و در تمام آن ایام از لباس یک جبه ببر میبرد و آن را اصلاً
تبدیل نمی نمود مگر گاهی که برای ملاقات خواص خود بیرون می آمد در آنحال بر شعار سوده جامه سیاه می پوشید
و همینکه مصلی باز میگشت برهنه میگردید و آن جبه چرکین بر دوش می افکند از حجاج بن قتیبه نقل است که سلام منصور را
روزی نزد وی شدم و در آنوقت خبر بصره و فارس و اهواز بدو رسیده بود و کار ابراهیم و زیدیه قوتی
بنهایت داشت و بکوفه یکصد هزار شمشیر مقابل سپاه او آماده انتظار صیحه میبردند تا در ساعت او را با تمام
لشگرش در هم پیچید با آنهمه تواتر حوادث و توالی نوائب ثبات و قوتی در قلب منصور مشاهدت کردم که جای
شگفتی بود و گفتی شاعر در صفت وی گفته

نفس عصام سوّدت عصاما ⁂ وعلّمته الکرّ والاقداما
وصیّرته ملکاً هماما

یعنی خود گوهر عصام او را بزرگوار ساخته و رموز جنگ و جلادت آموخته و او را پادشاهی بزرگ همت نموده
در تاریخ ابن اثیر مسطور است که در آن ایام دو زن از مدینه برای منصور آورده بودند یکی فاطمه دختر
محمد بن عیسی بن طلحة بن عبید الله و دیگری ام الکریم دختر عبدالله از نژاد خالد بن اسید منصور بدیشان التفاتی نکرد
با او گفتند این دو منکوحه را که از خاندان اصیلند و دودمان جلیل تاب استغناء و ترک التفات نیست و اینک از تو
بیگانند که چرا با ایشان صحبتی نمیداری گفت اینوقت نه زمان زنان است و صحبت ایشان مرا با ایشان حاجت سر
بهمبستری نیست مگر آنگاه که سر ابراهیم را برای خود بینم و یا سر خود را برای ابراهیم وقتی که عیسی بن موسی از راه
حجاز در رسید منصور پانزده هزار کس در فرمان او کرد و گفت بدرنگ آهنگ بصره نمای و حمید بن قحطبه را

بانه هزار کس در مقدمه عیسی بفرستاد و هنگام وداع عیسی او را از حکمی که منجمین نموده بودند خبر داد و گفت این پلیدان
گفته اند که چون تو با ابراهیم روبرو گردی و آغاز جدال کنی لشکر تو نخست جولانی بطریق هزیمت نمایند و قدمی چند
واپس گریزند ولی دیگر باره گرد تو مجتمع آیند و عاقبت فتح و ظفر ترا مرزوق گردد و بروایت مشهور با پن مورخین
در آن ایام که ابراهیم مقیم بصره بود از واقعه برادرش نفس زکیه آگاه گشت و استماع آن خبر سه روز قبل از یوم
فطر اتفاق افتاد ابراهیم بروز عید برای نماز فطر بمسجد آمد بر حالیکه آثار حزن و آیات انکسار از وجنات حالش آشکار
بود چون وظیفه صلوة ادا نمود بر منبر صعود فرمود و خبر شهادت نفس زکیه فاش ساخت مردم بصره و سایر زیدیه
از اصغاء آن واقعه بر متابعت و نصرت ابراهیم عزیمتی نافذ گماشتند و بر قتال ابوجعفر منصور زیاده حریص گشتند
پس در باب مقاتلت منصور با اصحاب خویش از زیدیه بمشورت نشست بصریون گفتند صلاح آن است
که تو خود در بصره اقامت کنی و سپاهی آراسته بحرب ابوجعفر روانه نمائی که اگر سپاه را هزیمت افتد ایشان را بسپاهی دیگر
امداد نمائی و خراج ممالک متصرفی خود را گرد آورده در تهیه لوازم جنگ مصروف داری و هم جایگاه اقامت
تو که دار الملک تست در اندیشه خصم مهابت و خوف موصوف آید کوفیون گفتند اصلحک الله در شهر کوفه یکصد هزار
مرد شمشیر گذار باشد که جملگی سودای نصرت و اعانت تو در سر گرفته اند پس اگر ترا برای العین مشاهدت کنند
جان خویش از تو دریغ ندارند و اگر ترا نبینند دواعی و موانع موجب تقاعد ایشان خواهد گشت پس رای آنست
که بجانب کوفه نهضت نمائی و بنفسه مباشرت حرب فرمائی مردی از اهل کوفه برای اعتضاد این تدبیر گفت یا امیر المؤمنین
تا ملک کوفه در تصرف تو نباشد بر منصور منصور نخواهی بود مرا اجازت ده تا بکوفه روم و نخست در خفا نشر دعوت
آنگاه با یاران و همکیشان یکباره بیرون آیم چون ابوجعفر غریو خروج ما بشنود روی فرار در هامون گذارد و تا
حلوان بهیچ مقام جای توقف نیابد ابراهیم بشیر الرجال را که از معاریف اصحاب او بود گفت یا ابا محمد
در رد و قبول این سخن چگوئی گفت یا امیر المؤمنین اگر ما را با اصحاب رای این کوفی وثوقی بود البته از سخن او
تخلف روا نمیداشتیم ولی از کجا دانیم که اگر او را در کوفه فرستیم و او پس از دعوت بر ابوجعفر خروج کند البته
ابوجعفر فرار خواهد نمود لکن ابوجعفر غوغای خارجیان بشنود و از جای خود حرکت نکند و با قلیل جماعتی که همراه دارد
با آنگروه در اندازد و باز ماندگان ایشان را عرضه سیاست سازد و از این روی جمعی بیگناه از کودکان و زنان
و پیران و ناتوانان بقتل آیند پس هم بارتکاب معصیتی رضا دهیم و هم از نیل مأمول محروم آئیم کوفی گفت آیا شما را
عزیمت آن است که با منصور ستیز کنید و از قتل صغیر و ضعیف پرهیز نمائید آیا حضرت مقدس نبوی نه آن بود
که سرایای مسلمانان باطراف میفرستاد و در جهاد ایشان آنچه بوقوع می پیوست باک نمیداشت بشیر الرجال
گفت آنان که اصحاب رسول با ایشان مقاتلت میکردند کفار و مشرکین بودند و اینقوم در عداد اهل قبله
و مسلمین معدودند عاقبة الامر رای مرد کوفی بپسندید و عزیمت کوفه را مصمم گشت گویند محمد بن عبدالله هنگام
وجوه مدینه و اشراف قوم را فراهم ساخت و بر این وصیت فرمود ایمردم گواه باشید که اگر در این ا

مرا آسیبی روی دهد امامت زیدیه بر برادرم ابراهیم مسلم است و اگر ابراهیم نیز بقتل آید این منصب ارجمند بر عیسی بن زید بن
علی بن الحسین مفوض است چون محمد بدرجه شهادت فائز گشت عیسی بن زید ببصره آمد و ولایت عهد محمد دعوی کرد زیدیه را
بتبعیت خویش دعوت نمود گروهی او را اجابت گفتند بصریین از پذیرفتن ادعای او استنکاف جستند و با ابراهیم گفتند
اگر اجازت فرمائی عیسی را از ملک خویش بیرون نمائیم که ما پس از نفس زکیه جز به پیشوائی تو رضا ندهیم ابراهیم خفته داد
ما بین آنها و فرقه میانجیان باب مراودت گشودند و با طرفین گفتند اگر در میانه اختلاف افتد البته ابوجعفر بر ما
غالب آید وظیفه آنکه اکنون امر با ابراهیم تفویض کرده در دفع دشمن همگی همداستان باشیم چون خدا تعالی
ما را بر منصور ظفر بخشد در تعیین امام خویش نیک تأمل نمائیم پس قاطبه آنقوم بر امامت ابراهیم اتفاق نمودند
و بروایت برخی اصطلاح بر آن شد که ابراهیم بن عبدالله امام باشد و عیسی بن زید ولیعهد و بنقلی ضعیف عیسی
از ابراهیم مخالفت نمود و از نصرت کناره گرفت جهة آنکه وقتی ابراهیم بگاه توقف بصره بر جنازه نماز گذارد
و بر آئین اهل سنت و جماعت چهار تکبیر آورد عیسی حاضر بود بر وی اعتراض کرد که چرا تکبیر پنجم ترک کردی
و از طریقت اهل بیت خود مخالفت جستی ابراهیم در جواب گفت نخواستم در میان عامه همراهان خویش شبهه خلاف
اندازم و انبوهی ما که بر من فراهم آمده اند پراکنده سازم از ترک تکبیری که قلوب اهل مملکتی مجذوب از و بر من
چه باک خواهد بود عیسی عذر وی نپذیرفت و از متابعتش کناره گرفت محققین مورخین اعتزال عیسی
از ابراهیم استوار ندانند چه او از آغاز خروج تا انجام امر همه جا با ابراهیم همراه بود و در غزوه باخمری میمنه
سپاه زیدیه بوی اختصاص داشت و پس از قتل ابراهیم متواری شد و تا آخر عمر فرصت خروج نیافت ابن اثیر
در کامل آورده که ابراهیم در آنوقت که بجانب کوفه در نهضت بود شبی بپنهانی در معسکر خویش بگردش رفت
از اطراف لشکر آواز طنبور بسمع وی رسید بمقام خود برگشت و دیگر بار هوای سیر لشکر کرد و دید همچنان بشغل لعب و ضرب
طنبور سرگرمند گفت مَا اَطْمَعُ فِی نَصْرِ عَسْکَرٍ فِیهِ مِثْلُ هٰذَا یعنی از سپاهی که در آن صوت تنبور باشد طمع فیروزی نیست

پس در اشارت راه این ابیات از نظم قطامی شاعر انشاد میفرمود

أُمُورٌ لَوْ تَدَبَّرَهَا حَكِيمٌ ‖ اِذاً لَنَهَى وَهَيَّبَ مَا اسْتَطَاعَا
وَمَعْصِيَةُ الشَّفِيقِ عَلَيْكَ مِمَّا ‖ يَزِيدُكَ مَرَّةً مِنْهُ اسْتِمَاعَا
وَخَيْرُ الْأَمْرِ مَا اسْتَقْبَلْتَ مِنْهُ ‖ وَلَيْسَ بِاَنْ تَتَبَّعَهُ اتِّبَاعَا
وَلٰكِنَّ الْأَدِيمَ اِذَا تَفَرَّى ‖ بِلًى وَتَعَيُّباً غَلَبَ الصَّنَاعَا

خلاصه مراد آنکه اگر زمام این امور کسی در کف تدبیر حکیمی نهاد البته او بقدر استطاعت از اقدام آن نهی میداد
چون رای ناصح مشفق را عصیان آوری نتیجه مخالفت وی باعث آن گردد که بار دیگر پندش بپذیری
و کلامش بسمع قبول بشنوی رای ستوده و کار نیک آن باشد که چون بسوی آن بگرائی در طلبش سوء عاقبت
نیابی ولی پوست چون از کهنگی و عیبناکی شکافته گردد هیچ استادی ماهر اصلاح آن نتواند نمود اصحاب ابراهیم

چون لشکر این اشعار شنیده نزد استند که او از مفارقت بصره و عزیمت کوفه پشیمان است چون نزدیک باخمری رسید بروایت ابن ابی الحدید واقعه شهادت محمد شنید مفضل بن محمد گفته از استماع آن خبر رنگ سیمای ابراهیم دیگرگون گشت و سرشک مبارکش آماده ریختن شد و از شدت غم و فرط غصه چنان گلوگیر دید که آب دهانش فرو بردن نمی توان است در آنحال دست بدعا بر داشته گفت اللهم ان کنت تعلم ان محمدا خرج یطلب مرضاتک و یبتغی طاعتک و یؤثر ان تکون کلمتک العلیا و امرک المتبع المطاع فاغفر له و ارحمه و ارض عنه و اجعل ما نقلته الیه من الآخرة خیرا له مما نقلته عنه من الدنیا یعنی بار الها اگر محمد را چنان دانستی که از خروج رضای تو و طاعت تو میطلبید و اعلاء کلمه و ترویج امر تو میخواست پس وی را رحمت کن و در غفران و رضوان در آور و سرائی که بروی ارزانی داشتی بهتر از جهانی نمای که از او دریغ فرمودی آنگاه گریستن آغاز کرد و بدین اشعار

تمثل جست

ایا المنازل یا خیر الفوارس من	یفجع بمثلک فی الدنیا فقد فجعا
الله یعلم انی لو خشیتهم	او آنس القلب من خوف لهم فزعا
لم یقتلوک و لم اسلم اخی لهم	حتی نعیش جمیعا او نموت معا

یعنی ای دلیر جنگجوی و ای سر آمد دلاوران هر که مصیبت مانند تو افتد بحقیقت مصیبت زده باشد خدای تعالی داناست که اگر مرا از اینقوم بیم قتل برادر میبود و در ایشان یارای کشتن وی می اندیشیدم هر آینه برادر را تنها باز نگذاشتم و از او جدا نگشتم تا آنکه یا هر دو برادر زنده مانیم و یا هر دو با هم بمیریم مفضل گوید او را تسلیت دادم و بر این جزعش عتاب آوردم فرمود ای مفضل سوگند بخدای من در انحال چنانم که دریدن القیم گفته

تقول الا تبکی اخاک و قد اری	مکان البکاء لکن بنیت علی الصبر
لمقتل عبد الله والهالک الذی	علی الشرف الاعلی قتیل ابی بکر
و عبد یغوث او ندیمی خالد	و جل مصابا حثو قبر علی قبر
فاما ترینا لا تزال دماءنا	لدی واتر یشقی بها آخر الدهر
فانا للحم السیف غیر نکیرة	و نلحمه طورا و لیس بذی نکر
یغار علینا واترین فیشتفی	بنا ان اصبنا او نغیر علی وتر
بذاک قسمنا الدهر شطرین بیننا	فما ینقضی الا و نحن علی شطر

یعنی آن زن مرا گوید آیا بر برادر خویش نگوئی که جای گریستن است ولی تو بنا بصبوری نهاده گریه تو بر برادرت عبد الله قتیل غطفان باید و برادرت قیس قتیل آل ابی بکر بن کلاب و برادرت عبد یغوث قتیل بنو مره و برادرت خالد قتیل بنی حارث بن کعب مصیبت بزرگ آن است که گوری آرزومند گور دیگر باشد اینکه می بینی همواره خونهای برادرم خونخواهی است بدبخت عجب نیست چه حال با قضای شرف عنصر و مناعت گوهر الهی بر دو گونه است

گاهی طعمه شمشیر اعدا باشیم و گاهی ایشان طعمه شمشیرها واز اینده و گاهی هیچیک را انکار ننمائیم روزی دشمنان بر ما غارت آورند و سینه خود از کینه شفا دهند و روزی ما بر ایشان یغما زنیم و کینه دیرینه باز جوئیم ما روزگار بر اینگونه بکار قسمت نموده ایم اینکار بر ما نگذرد مگر آنکه بناچار بر یکی از اینگونه حال باشیم پس این ابیات در مرثیه محمد بسرود

سابکیک بالبیض الرقاق و بالقنا	فان بها ما یدرک الطالب الوترا
و لست کمن یبکی اخاه بعبرة	یعصرها من جفن مقلته عصرا
و انا اناس لا تفیض دموعنا	علی هالک منا و لو قصم الظهرا
و لکننی اشفی فؤادی بغارة	الهب فی قطری کتائبها جمرا

یعنی ای برادر بر تو با شمشیر و نیزه بگریم که مرد خونخواه با تیغ جانسوز و نیزه دلدوز کینه خویش بجوید و من نه بسان آن کس باشم که در عزای برادر خویش سرشک ریزد و پلک دیده برای اشک در هم فشارد همانا مردی باشیم که دیده ما بر گذشته خویش ریزش نکند هر چند از مرگ وی پشت ما بشکند بلکه من سوز دل خود بغارتی شفا دهم که از دو سوی سپاه نیران شعله تاراج بفروزد الغرض چون در طی طریق بباخمری رسید فرمان داد که آنجا را معسکر خیام و موقف احشام قرار دهند لشکر زیدیه فرود آمدند و در آن سرزمین مقام گرفتند در تجارب الامم مسطور است که مضاء بن قاسم جزری گفت چون در رکاب ابراهیم بباخمری رسیدیم نزد ابراهیم شدم و گفتم علی الصباح سپاه ابوجعفر با عیسی بن موسی در رسند و با تو آغاز مقاتلت کنند و خود میدانی که با ایشان آلات حرب و اسلحه جنگ چندانست که در حیز شمار نیاید و اصحاب تو مردمی باشند از ادوات قتال برهنه و از برگ و ساز جدال عریان پس مرا دستوری ده که در شبانگاه مفاقصة بر این سپاه لشکر برم و در زمان جمله را پراکنده سازم ابراهیم گفت من از قتل اینجماعت کراهت دارم ابو المضاء گفت سبحان الله ترا اراده آن است که ملکی وسیع بچنگ آوری و خصمی منیع بر اندازی و با این اندیشه خطیر از قتل نفوس و از اهراق ارواح اجتناب فرمائی ابو الفرج اصفهانی گوید عبد الواحد بن زیاد از اصحاب ابراهیم با وی گفت رخصت ده تا ما بلشکر عیسی شبیخون بریم زیدیان گفتند ما چنین کار نکنیم که اینکار عمل خیانت است عبد الواحد گفت پس خود در بصره وداع ما را بگذار تا با لشکر عیسی جنگ کنیم اگر بر سپاه منصور مظفر شدیم منتهای آرزو رسیده ایم و اگر منهزم گشتیم بمدد تو مستظهر گردیم زیدیه گفتند یا امیر المؤمنین اما پس از ملاقات دشمن مراجعت میکنی زنهار اینکار مکن که بزرگان اینچنین نکنند عبد الواحد گفت پس بر گرد لشکر خود خندقی حفر نمای زیدیه گفتند انجعل بیننا و بین الله جنة آیا ما بین خود و خدای حایلی قرار دهیم سالم بن قتیبه حکیم بن عبد الکریم را در ورود باخمری نزد ابراهیم فرستاد و پیغام داد که تو در بیابان منزل گزیده و مانند تو کسی باید در حراست وجود و پاس جنود سعی و عنایت بکار بندد و از مفاقصت دشمن ایمن نباشد باری راه از گذرگاه عیسی بگردان و از طریق هامون قصد کوفه نمای و یا بر گرد لشکر خویش خندقی حفر کن و روی حرب گاه از یک سمت گشوده دار که اگر سخن نپذیرفته نداری سپاه ستوده که اینکه روبروی تو بکار جنگ پردازند یک ناگاه گروهی از ایشان از دنبال تو بتازند و در ساعت اردو و سپاه تو از هم بشکافند

بر سر او ریختند و با شمشیرش پاره پاره نمودند و سرش بریدند و نزد ابراهیم بردند قسم بخدای که از صفوف لشکر عیسی
احدی بجای تا او بیرون نیامد مفضل گوید لشکر ابوجعفر حمله آوردند و با سپاه ابراهیم درآویختند ابراهیم دست در نیزه کرده
و پیش تاخت و با مردی بهم نبرد شده نیزه در اندامش فرو کوفت آنگاه به دیگری حمله برد او را نیز بطعن نیزه بخست من
پیش دویدم و عرض کردم یابن رسول الله انباشر الحرب بنفسك والعسكر منوط بك یعنی آیا خود بجنگ مباشرت
میفرمائی و حال آنکه وجود این لشکر بوجود تو منوط است گفت الیك عنی یا اخا بنی ضبه به دور باش که همانا
حال من در اینوقت چنان است که عویف القوافی در باره آمزد فزاری بنظم کشیده و گوئی خود در این روز
مرا مشاهدت نموده و این اشعار سروده

المت سعاد والمامها	احادیث نفس واحلامها
محجبة من بنی مالك	تطاول في المجد اعلامها
وان لنا اصل جرثومة	ترد الحوادث ایامها
ترد الكتیبة مغلولة	بها افنها وبها دامها

یعنی خیال محبوبه من سعاد در خاطرم افتاد و در خواب نزول نمود و آن محبوبه محجوبه قبیله بنی مالک باشد که او را در نژاد
عالی رایات افراخته و براستی ما را در اصالت گوهری است تناور که ایام وقایع آن نوازل روزگار و حوادث
دهر باز گرداند و لشکر دشمن بشکند و با کاستی و جیناکی باز پس نشاند مفضل گوید دلیران از هر دو سوی روی آوردند
و درهم ریختند و نائره حرب زبانه کشید و کار سخت شد ابراهیم فرمود ای مفضل مرا با شعار جلادت انگیز
تو ی دل کن و شعله عزیمتم افروخته ساز من اشعار چند از نظم عویف القوافی خواندن گرفتم که او نیز از اشعار وی
انشاد فرموده بود گفتم

الا ایها الناهی فزارة بعدما	اجدت لسیر انما انت ظالم
ابی كل حر ان یبیت بوتره	ویمنع منه النوم اذ انت نائم
اقول لفتیان كرام تروحوا	علی الجرد فی افواههن الشكائم
قفوا وقفة من یحی لا یخز بعدها	ومن یخترم لا تتبعه اللوائم
وهل انت ان باعدت نفسك عنهم	لتسلم فیما بعد ذلك سالم

یعنی الا ای آنکه قبیله فزاره را پس از آنکه در سیر همی کوشد از عزیمت خویش باز داری همانا تو مردی ستمکار باشی
آزاد مردان کینه ستم نخواسته نخسبند و بوقتی که تو خفته باشی طایر خواب باندیشه کینه جوئی برانند با جوانانی گرامی نژاد
که بر تکاوران آهنین لگام شبانگاه همی راه سپارند گویم لحظه قدم استوار دارید و نامی نیک گذارید که پس از این لحظه
یا زنده مانید بی ننگ خذلان و یا بمیرید بی ملامت نسوان آیا پنداری که تو خود را از مردان میدان بر دور داری که بسلامت گذرانی تا ابد زنده مانی چون این بشنید فرمود دیگر بار این اشعار بخوان من از انشاد آنها

ابراهیم خواص اصحاب خود بخواند و پیغام سالم بر ایشان مکشوف ساخت گفتند اگر ما را بنای تحصن بود و بسیج خندق
از باره بصره استوارتر بدست نمی افتاد اکنون که لشکر دشمن را استقبال کرده ایم و بر سر ابوجعفر تاختن میبریم از چه را
بخندق تحرز جوئیم لا والله چنین کار نخواهیم کرد بر حالتی که ابوجعفر در دست ما است اگر خواهیم او را بچنگال خویش بیاریم
ابراهیم حکیم را گفت جواب سالم آن است که خود شنیدی حکیم گوید معاودت کردم بحالیکه بر ضعف و سستی امر
ابراهیم یقین نمودم چه امور خویش بالكلیه برای اصحابش منوط میداشت ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه آورده
که مفضل ضبی گفت در باخمری حاضر خدمت ابراهیم بودم که ناگاه سپاه منصور مانند انبوه ملخ نمودار شد ابراهیم
از مشاهدت آن لشکر جرار باین اشعار تمثل فرمود

بنات بنی جذیمة اجمعت	امرا تدبره لتقتل خالدا
ان یقتلونی لا تصب ارماحهم	ثاری ویسعی القوم سعیا جاهدا
ارمی الطریق وان رصدت بضیقه	وانازل البطل الكمی الحاردا

یعنی خبر آوردند که پسران جذیمه تصمیم عزم داده همی تدبیر کار اندیشند تا خالد را بکشند اگر این جماعت مرا بقتل آورند
سپس برای کشتن ایشان از مراجویند البته نتوانند یافت هر چند سعی بلیغ و جهد شدید کنند من چنانم که طریق بهیک
درهم نوردم و از مترصدان هلاکت خویش نیندیشم و با دلیران یگانه در اندازم مفضل گوید عرض کردم
یابن رسول الله قائل این ابیات کیست فرمود خالد بن جعفر بن کلاب در یوم شعب جبله که قبیله قیس با طایفه تمیم
مقابل شدند ابن اثیر گوید چون سپاه عیسی در مقابل سپاه ابراهیم صف کشیدند سالم با وی گفت لشکر خود را
چندین صف قرار ده که اگر از ایشان گروهی منهزم شوند گروهی دیگر پای ثبات استوار دارند و هزیمتیان را
امداد کنند و اگر تمامت لشکر بر یکصف بایستند از شکست یکجانب جانب دیگر نیز بهم برآید که حمله خود را هیکل واحد
پندارند زیدیه گفتند ما لشکر خود را جز بر یک صف قرار نخواهیم داد چنانکه خدایتعالی فرموده الذین
یقاتلون فی سبیله كانهم بنیان مرصوص یعنی لشکر اسلام که در راه حق جهاد می کنند گوئی بنیادی باشند
بهم پیوسته پس ابراهیم سپاه خود را یک صف بیاراست و میمنه خویش با موتم الاشبال عیسی بن زید بن علی
علیه السلام گذاشت آنگاه بروایت مسعود الرجال فرمود دیگر سبب حمزه پیری کوتاه قامت سواره پیش دوید
چون نزدیک رسید در وی نظر کردم او را بشناختم که مردی بود در کوفه بدروازه بنی مسعود می نشست و بجز
کلاه دوزی تکسب می نمود ابراهیم بر علمی زرین که محاذی خیمه وی کوفته بودند اشارت کرد و فرمود یا ابا حمزه
این رایت برگیر و بر میسره سپاه بایست و از جای خویش حرکت مکن آن پیر دلیر بیرق بستد و بجای خود از میسره بایستاد
ابراهیم بن محمد جعفری روایت کرده که در یوم باخمری چون هر دو لشکر برابر یکدیگر صف زدند مردی مانند قابیت
ازرق چشم از لشکر عیسی خارج شده بانگ برداشت که ای اصحاب ابراهیم والله که محمد بن عبد الله را من کشتم
یاران ابراهیم چون این بشنیدند در حال چهار گروه از ایشان مانند بازهای شکاری که بر صعوه هجوم آورند

ابراد

پشیمان شدم که مبادا از انگیختن سورت شجاعت وی باعث هلاکش شده باشم گفتم شعر دیگر نخوانم گفت فی الحال همین ابیات
اعادت فای من ناچار بتکرار نمودم پس پای در رکاب استوار ساخت و مرکب بجولان آورده خود را در سپاه مخالف
انداخت و از نظر من نایاب شد و این آخر عهد من بود با آنحضرت و دیگر او را دیدار نکردم علی بن ابی الکرم حکایت کند
که در آن روز پردلان آزموده بسان شیران درنده و پیلان دمنده بر یکدیگر حمله کردند نیران حرب برافروخت
بهادران بصره حملهای گران انداختند و جنگهای سخت پرداختند لشکر عیسی را توان ثبات نماند و ناگزیر روی
در گریز نهاده نخست حمید بن قحطبه با اصحاب خود شکست آنگاه سایر سپاه از دنبال وی منهزم گشت ولی سردار
مسوده عیسی بن موسی همچنان بر جای خود استوار ایستاده بود و پیوسته بانگ همی زد که ایمردم بکجا گریزید و عار
فراری پسندید چون از قهر عتاب سودی ندید بلطف خطاب سوگند میداد که ایجماعت خدا را ما و خود را عرضه
ننگ و هلاک مسازید و از اطاعت امیرالمؤمنین تخلف نورزید مردم بسخن وی التفات نکرده فرار می نمودند
پس حمید بن قحطبه را ندا داد و بگفت ترا بخدای سوگند دهم طاعت امیرالمؤمنین از دست مده حمید گفت این چه
سوگند بی هنگام است و تکلیف بمقام منصور را در حال انهزام بر من چه طاعت است الغرض تمام سپاه منصور
پشت بجنگ داده بگریختند الا قلیلی که با عیسی دور زده بر جای ماندند بعضی از اصحاب عیسی چون دیدند که او
از خبرگیه منجمین منصور داده اند از آن کر و فرّ قسیح و هزیمت فاحش اصلا بدل نشده و همی قوی قلب بایستاده انتظار
فتح میبرد گفتند حالیکه از پیرامن یاران خویش تنها زی باری بخند کام از اینمقام باز پس رو که سپاه شکسته مجتمع آید
تا دیگر بار بر خصم حمله کنیم گفت حاشا که من از این مکان قدمی دور شوم مگر آنگاه که یا کشته گردم و یا منصور آیم
سوگند بخدای اگر از دشمن دو دمان خویش شکست یابم دیگر بار روی من دیدار نخواهند کرد راوی گوید در آنحال
چون کسی از نزد وی میگذشت میگفت مردم خاندان مرا سلام رسان و پیغام من گذار که عیسی گفت هیچ چیزی
عزیزتر از جان خویش نیافتم پس خود را فدای شما نمودم ابوالفرج روایت کند که چون خبر انهزام سپاه عیسی
بسمع منصور رسید زیاده مضطرب گشت و گفت ویلك یا دبیع کیف و لم ننلها ابنائنا و این امارة
الصبیان یعنی لشکر ما چگونه شکسته شد و حال آنکه هنوز پسران ما بخلافت نرسیده اند و کودکان امارت
نیافته اند منصور این حیرت از روی خبر حضرت ابوعبدالله امام جعفر بن محمد علیهما السلام میداشت که بر خلاف
نوید خلافت که در مجمع ارض ابواء داده بود لشکر مسوده مغلوب شده باشد بشرحی که اشارت رفت
ابوعلی بن مسکویه حکایت کرده که چون اوائل منهزمین اصحاب عیسی داخل کوفه شدند منصور در پرده نجاب
مقرر داشت که بهر دروازه از دربهای کوفه چهار پایان بادپیما از شتر و اسب آماده دارد که چون اصحاب
ابراهیم از بابی بکوفه درآیند او از باب دیگر فرار نماید مع الحکایه چون فرمان کارگذاران قضا بر نصرت
منصور و شهادت ابراهیم رفته بود لاجرم سپاه مسوده پس از انهزام هزیمت دادند گروهی از آنجماعت را
در حال فرار نهری گذار افتاد که عبره آن نتوانستند نمود و ناچار از بیم تیغ مخالف بازگشتند از مراجعت ایشان

عسکر زیدیه چنان پنداشتند که مسوده همگروه بر عزیمت حمله آیند از این اندیشه ضعفی قوی بر ایشان مستولی شد یکباره
روی از معرکه بر تافتند محمد و جعفر پسران سلیمان بن علی با موالی خویش آنجماعت را تعاقب نمودند دیگر هزیمتیان نیز
چون اقبال یاران و ادبار دشمنان نگریستند بدیشان در پیوستند و از دنبال زیدیان بتاختند شریف
شهاب الدین در عمدة الطالب و شیخ عزالدین در کامل التواریخ مقدمه هزیمت زیدیه بر وجهی دیگر آورده اند
و گفته اند چون در لشکر عیسی شکست افتاد مردی بفرمان ابراهیم ندا در داد که ایجماعت زیدیه پنداشتند که ایشان
در کار فرارند پس دلیران عنان بگردانید ند زیدیه از معاینت معاودت دل بباختند و هزیمت یافتند
حمید بن قحطبه بر سپاه خصم چیره شد و از ایشان هر که در سیف طپید سرش بر میگرفت و نزد عیسی میفرستاد انصار ابراهیم
چنان پراکنده شدند که از آن لشکر جرار و عسکر بیشمار با وی جز ششصد و بروایتی چهارصد کس بیش نماند و او خود
بر اقتضای نجدت موروث و جلادت مجبول و علو نهاد و شرف نژاد در دفع هوان و ابای ضیم با قلبی
ثابت و قدمی راسخ همی کوشید تا خدنگی بر مقتلش در رسید و حلق مبارکش بشکافت و رامی آن معلوم نگشت
پس خود را بگردن اسب انداخته از میان معرکه بکناری شد او را از مرکب بزیر آوردند بر سینه بشیر الرجال
تکیه نموده فرمود و کان امر الله قدراً مقدوراً اردنا امراً و اراد الله غیره یعنی امر ایزد تعالی
مقدر بوده ما امری خواستیم و خدای امری خواست سوای آن حواریان و خاصگانش از زیدیه بر گردش
دور زدند که دشمنان مصرع وی نبینند پس بر گرد او با اعدا مقاتلت میکردند حمید بن قحطبه با یاران گفت
بر اینجماعت حمله کنید و ایشان را از مجمع خود دور سازید تا سبب گرد آمدن ایشان در اینمکان مکشوف گردد پس حمید
با دیگر جبابره عنید بر آنقوم حمله منکر آوردند و ایشان را از هم پراکندند ابراهیم را دیدند بر زمین افتاده و بر
بشیر الرجال تکیه داده پس سر مبارک او را با سر شیعه وی بشیر ببریدند در خبر مسعود الرجال وارد است که
در آنحال مرا بموقف میسره زیدیان عبور افتاد دیدم آن شیخ که ابراهیم رایت مذهب با وی داده داشتند
جبل راسی بر جای خویش ثابت است و همچنان بیرق زرین در چنگ گرفته و آماده جنگ ایستاده گفتند ای پیر
سر خود گیر که امامت جبیر تقدیر از پای درآمد گفت حاشا معاذ الله که تا سر به پیکر دارم از مقام خویش قدمی
بر دارم چرا که امام ابراهیم مرا فرمود بجای خود بباش و فرمان او را عصیان نتوانم آورد و پس همچنان آغاز حرب نمود
تا مرکبش را پی زدند از اسب بیفتاد و پیاده بر آنقوم حمله برده همی قتال کرد تا قتیل گشت حمید بن قحطبه سر ابراهیم را
نزد عیسی فرستاد عیسی قتل وی باور نمیداشت از اینروی آنسر مطهر را با ابن ابی الکرام جعفری بنمود ابن ابی الکرام
گفت آری خود راس ابراهیم است عیسی در حال بر زمین افتاده سجده شکر بجای آورد و سر او را بجانب کوفه
روانه داشت و اینواقعه عظیم و حادثه جلیل روز دوشنبه بیست و پنجم ذیقعده از سال یکصد و چهل و پنج هجری افتاد
و از عمر شریف او چهل و هشت سال برآمده بود از آغاز خروج تا زمان قتلش سه ماه گذشت الا پنج روز بروایت مسعودی
چهارصد و بقولی پانصد نفر از شیعه وی در رکابش کشته آمدند در برخی از کتب سیر آورده اند و العهدة علی الراوی

در خلال آنحال که خبر هزیمت سپاه مسوده با منصور گفتند او از در اضطرار عازم فرار گشت اتفاق را نوبخت منجم حاضر بود گفت یا امیر المؤمنین از اینجا هیچ اندیشه مدار و حشمت و وقار از دست مگذار که مرا از آثار علوی و علائم فلکی شکست ابراهیم و فیروزی عیسی بیقین است منصور نوید نوبخت باور نداشت نوبخت گفت بفرمای مرا محبوس دارند پس اگر احکام استخراج و صدق استنباط من بر تو مشهود نگردید سرم برگیر وگرنه سپس هرچه حکم رانم رایم بپذیر راوی گوید منصور و نوبخت در این سخن بودند که پیک عیسی در رسید و خبر قتل ابراهیم برسانید منصور بلسان تفأل بدین بیت تمثل جست

فألقت عصاها واستقر بها النوی کما قر عینا بالایاب المسافر

یعنی بر قصد اقامت عصای مسافرت بیفکند و پا رمید چنانکه دیده مسافر برجعت خنک شود پس منصور ساحت دو هزار جریب از نهر جوزه با نوبخت باز گذاشت که حاصل آنجا برسم اقطاع خاصه وی باشد گویند پس از قتل ابراهیم از حاجب منصور پرسیدند که منصور در اندیشه فرار آهنگ کدام بلد داشت گفت عازم آن بود که بملک ری گریزد و با پسرش مهدی در پیوندد مع الاجمال چون سر ابراهیم نزد منصور آوردند در میان سپری نهاده بود دیدنگه منصور آنسر بخربت زار زار بگریست چنانکه اشک چشم وی بر صفحه روی ابراهیم فرو ریخت آنگاه با آن سر خطاب کرد و گفت سوگند بخدای که من قتال تو بسی مکروه میداشتم ولی دریغ که تو بر من مبتلا شدی و من بر تو در آنحال حسن بن زید بن حسن اسبط حاضر بود و بر منصور قیام داشت خود او گفته از مشاهدت سر ابراهیم بر من حالتی رفت که نزدیک هلاک شدم ولی جلادت کردم و خود را بر صبر بداشتم تا منصور برانقلاب و اضطراب من پی نبرد پس منصور روی سوی من کرد و گفت یا ابا محمد آیا خود همان است گفتم آری یا امیر المؤمنین چه خوش بود که او طریق وفاق تو می سپرد و من سر وی را بدینحالت نمیدیدم گفت آری ای ابو محمد من خود آرزوی این امر بیشتر از تو میبردم والله مادر موسی مطلقه است اگر ابراهیم از در مطاوعت میگرائید از من بر خویشتن آسیبی میدید ولی افسوس که او در باره من سودائی بسر داشت که خود بدان گرفتار گشت والبته جان هر کس نزد خود عزیزتر از جان دیگرانست پس منصور بر مجلس عام نشست و جمهور مردم را بار داد خلق گروه گروه بقصد تهنیت وارد میشدند و خوشنودی او را در حق ابراهیم سخنان زشت می گفتند و او را از هتک احترام و هبط مقام بنی اعمام همی خاطر آزرده و در خشم میشد و رنگش دیگرگون می گشت و از غضب هیچ نمیگفت و مردم بمشاهدت سبب انقباضش پی نمی بردند تا آنکه جعفر بن حنظله دارمی داخل شد و بایستاد و گفت اعظم الله اجرك يا امير المؤمنين في ابن عمك وغفر له ما فرط فيه من حقك یعنی ای امیر خدای اجر تو در عزای پسر عمت ابراهیم عظیم دارد و از تقصیر او در رعایت حق تو در گذرد منصور را از این سخن تیرگی روی روی در انجلا نهاد و نزدیک خویش مقامی برای جعفر معلوم کرد و گفت يا ابا خالد مرحبا واهلا ههنا ههنا مردم از معاینت آنحال تفرس نمودند که منصور را در آن مجلس آئین تعزیت منظور است نه رسم تهنیت پس هر که وارد میشد بر طراز سخن ابن حنظله آغاز میکرد گویند در آن اثنا مردی حرسی داخل شد و لختی خیو بر روی ابراهیم بیفکند منصور بر آن سفله حسور خشم گرفت و بفرمود تا غلامان او را بجنبند

وچندان بر دماغ و رویش عمود گران بکوفتند تا استخوانهای سرش جمله درهم شکست و بعذاب جاوید واصل گشت آنگاه بروایت علی بن حسین مسعودی منصور آن سر بربیع حاجب داد و گفت بمجلس بنی حسن رو و این سر با عبدالله محض ده وقتی که ربیع بزندان رفت عبدالله مشغول نماز بود و ربیع سر را نزدیک دیگر بنی حسن بر زمین گذاشت یکی از برادران عبدالله گفت یا اخا در نماز خویش تعجیل کن عبدالله بسرعت نماز را بانجام برد و دید سر ابراهیم است که ربیع آورده دست فراز برد و سر فرزند برگرفت و در کنار خویش نهاد و گفت اهلا وسهلا يا ابا القاسم والله لقد كنت ما في علمتك من الذين قال الله جل ثناؤه يوفون بعهد الله ولا ينقضون الميثاق یعنی خوش آمدی ای فرزند بخدا سوگند که تو بر عقیدت پدرت از آن جماعتی که خدای سبحانه خبر داده که بر عهد یزدان وفا کنند و پیمان نشکنند ربیع گفت یا ابا محمد پسرت ابراهیم چگونه بود گفت بدانگونه که شاعر گفته

فتی کان یحمیه من الذل سیفه ویکفیه سوآت الذنوب اجتنابها

یعنی جوانی بود که او را تیغ پیدرنگش از عار خواری نگاهداری مینمود و کرامت عنصرش از ارتکاب ذنوب و اقتراف آثام کفایت میکرد و بروایتی این بیت را بتغییری اندک حسن بن زید قرائت نمود بگاهی که منصور بر آیین تجاهل با وی گفت این سر کیست مقابل من نهاده است گفت

فتی کان یحمیه من الضیم سیفه وینجیه من دار الهوان اجتنابها

و دیگران گفته اند عبدالله روی با ربیع داشت و گفت قل لصاحبك قد مضى من بؤسنا ايام ومن نعمتك ايام والملتقى القيمة یعنی با ابوجعفر بگوی از روز گار شدت ما ایامی بسر آمد و از عهد آسایش تو زمانی گذشت میقات ملاقات ما فردای رستخیز است ربیع گوید پیغام عبدالله بمنصور رسانیدم چندان متأثر و گرفته خاطر شد که من او را هیچگاه بدانحال ندیده بودم شیعه زیدیه بدن ابراهیم در باخمری بخاک سپردند مسعودی گوید شعرا بطفیل آن کالبد شریف ارض باخمری در مراثی خویش مذکور داشته اند بلسان دعبل بن علی خزاعی که در قصیده تائیه گفته

مدارس آیات خلت من تلاوة ومنزل وحي مقفر العرصات

قبور بکوفان واخری بطیبة واخری بفخ نالها صلواتی

واخری بارض الجوزجان محلها وقبر بباخمری لدی الغربات

و غالب بن عثمان همدانی مرثیتی مطبوع در آن واقعه سروده که این ابیات انموزج آنست

وقتیل باخمری الذی نادی فاسمع کل شاهد

قاد الجنود الی الجنود تزاحف الاسد الحوارد

بالمرهفات وبالقنا والمبرقات وبالرواعد

فدعی لدین محمد ودعوا الی دین ابن فاسد

فرماهم بطل شجاع — سابق للخیل قائد

بالسیف یفری مضلتا — هامانهم باشد ساعد

فاتیح سهم قاصدا — لفؤاده بیمین جاحد

فهوی صریعا للجبین — ولیس مخلوق بخالد

وشددت انصاره — وثوی باکرم دار واحد

نفسی فداؤک من صریع — غیر ممهود الوسائد

وفداک نفسی من غریب — الدار فی القوم الاباعد

ای امرء ظفرت به — ابناء ابناء الولائد

فاولئک الشهداء — والصبر الکرام لدی الشدائد

اقوت منازل ذی طوی — فبطاح مکة فی المشاهد

والخیف منهم والجمار — فوقف الظعن الرواشد

فحیاض زمزم والمقام — فصادر عنها و وارد

فسویقتان فینبع فبقیع — یثرب ذی الجلائد

امست بلاقع من بنی — حسن بن فاطمة الاراشد

یعنی قتیل باخمری که مردم حاضر را بآیین حق بخواند وصلای دعوت خویش بشنوانید ولشکرها بسوی لشکرها کشید و شیران خشم آلوده را نزدیک شد باشمشیرهای بران ونیزهای لرزان وحربهای درخشان وتکاوریهای غران پس وی آنقوم را بدین رسول خواند وایشان او را بدین دجال پس آن بهادر دلاور و دشمن کش لشکر کش تیغ برآهیخت و براند و بیازوی قوی بسی فرقها بشکست تا تیری از شست حق ناشناسی بجست و برقصد روانش بمقتل شریفش نشست از مرکب بروی در افتاد چه هیچ آفریده پاینده نماند پس یارانش پراکنده شدند وخود بسرای جاوید بیارمید جانم فدای چون تو قتیلی که فرصت تمهید بساط نیافت جانم فدای چون تو غریبی که در میان بیگانکان تنها ماند افسوس که این کنیززادکان بر چه آزاد مردی چیره گشتند حقا که او و یارانش در عداد شهیدان هستند و در شداید صبوران منازل و بیوت بنی حسن از جایگاه ذی طوی و بطاح مکه و مسجد خیف ومرمای جمر و موقف حاج و چاه زمزم و مقام خلیل و سویقه که و مدینه و مسکن ینبع و بقیع و مواطن سرزمین یثرب جمله از بنی حسن خالی ماند و آن بیوت شریف و منازل کریم بی انیس گشت در کتب اخبار بر سبیل اسناد و ارسال مروی است از حضرت امام ابو عبدالله جعفر بن محمد بن علی صلوات الله علیهم که فرمود پس از قتل ابراهیم در باخمری بفرمان ابو جعفر منصور ما معاشر بنی هاشم را که در مدینه می نشستیم از جوار مقدس رسول کوچ دادند و در عراق ساکن داشتند مدت یکماه در کوفه مقیم بودیم و انتظار قتل میبردیم تا آنکه روزی ربیع حاجب بیرون آمد و گفت کجا یند این سلسله علویه دو مرد

از عقلای خویش برگزینند تا بحضرت خلیفه فرستند امام فرمود پس من وحسن بن زید برخواستیم ونزد ابو جعفر شدم همینکه قرار گرفتیم منصور روی با من داشت وگفت اَنتَ الَّذی تَعلَمُ الغَیبَ یعنی تو ئی که بر غیبیات آگاهی گفتم لا یَعلَمُ الغَیبَ اِلَّا اللهُ یعنی جز خدا تعالی کس بر غیب آگاهی ندارد گفت اَنتَ الَّذی یُجبی اِلَیکَ الخَراجُ یعنی تو ئی که خراج مملکت نزد تو فراهم آورند گفتم بَل یُجبَی الخَراجُ اِلیٰ اَمیرِ المُؤمِنینَ یعنی خراج ملک از جانب تو جبایت کنند گفت آیا میدانید شما را برای چه خوانده ام گفتم ندانم گفت برای آنکه قصد کرده ام خانهای شما را خراب کنم و دلهای شما را در هراس افکنم و نخلهای شما را قطع نمایم و شما را بر حالتی چنین بگذارم که احدی از عراقیان وحجازیان با شما بیعت نماید که آمیزش ایشان با شما مورث فساد شما شده گفتم یا امیر المؤمنین اِنَّ سُلَیمانَ اُعطِیَ فَشَکَرَ وَاِنَّ اَیُّوبَ ابتُلِیَ فَصَبَرَ وَاِنَّ یُوسُفَ ظُلِمَ فَغَفَرَ وَاَنتَ مِن ذٰلِکَ النَّسلِ یعنی سلیمان نبی سلطنت عالم یافت وشکر نمود و حضرت ایوب بمحنت مبتلا شد و صبر فرمود و یوسف صدیق از برادران ستم دید و از ایشان در گذشت و ترا سرشت از این نژاد است و نهاد از این اجداد منصور از این کلمات شکفته شد و تبسم نمود و گفت یا ابا عبد الله اعد یعنی این سخن اعادت ده اعادت دادم گفت مِثلُکَ فَلیَکُن زَعیمَ القَومِ یعنی مانند تو کس باید سید قبیله و زعیم قوم باشد از شما طالبیین در گذشتم و گناه اهل بصره ببخشیدم یا ابا عبد الله حدیثی را که در زمان گذشته وقتی برای من از پدرت از پدرانش از رسول خدای صلی الله علیه وسلم روایت نمودی دیگربار حکایت کن گفتم حَدَّثَنی اَبی عَن آبائِهِ عَن عَلِیٍّ عَن رَسُولِ اللهِ قالَ صِلَةُ الرَّحِمِ تَعمُرُ الدِّیارَ وَتُطیلُ الاَعمارَ یعنی پدرم از پدرانش روایت فرمود و ایشان از علی علیه السلام و او از رسول صلی الله علیه وآله وسلم که حق رعایت ارحام گذاردن خانها آباد کند و عمرها بیفزاید هرچند کافر باشند منصور گفت مرا حدیث دیگر بود نه این حدیث گفتم حَدَّثَنی اَبی عَن آبائِهِ عَن عَلِیٍّ عَن رَسُولِ اللهِ صَلَّی اللهُ عَلَیهِ وَآلِهِ قالَ الرَّحِمُ مُعَلَّقَةٌ بِالعَرشِ تُنادی صِل مَن وَصَلَنی وَاقطَع مَن قَطَعَنی یعنی رحم بر عرش الله آویخته است و همی خدا را بخواند و بگوید الها هر که مرا پیوند کند تو او را با خود پیوسته ساز و هر که مرا ببرد تو او را از خود گسسته دار گفت منظور حدیث دیگر بود نه این حدیث گفتم حَدَّثَنی اَبی عَن آبائِهِ عَن عَلِیٍّ عَن رَسُولِ اللهِ قالَ اللهُ عَزَّ وَجَلَّ یَقُولُ اَنَا الرَّحمٰنُ خَلَقتُ الرَّحِمَ وَشَقَقتُ لَها اسماً مِن اِسمی فَمَن وَصَلَها وَصَلتُهُ وَمَن قَطَعَها قَطَعتُهُ یعنی خدای عز و جل فرمود رحم را آفریدم و از نام خاص خود رحمن برای او نامی برگزیدم هر که صله رحم کند من با او صله کنم و هر که قطع رحم نماید من او را قطع نمایم منصور گفت مقصود حدیث دیگر بود نه این حدیث گفتم حَدَّثَنی اَبی عَن آبائِهِ عَن عَلِیٍّ عَن رَسُولِ اللهِ اَنَّ مَلِکاً مِنَ المُلُوکِ فِی الاَرضِ کانَ بَقِیَ مِن عُمرِهِ ثَلاثُ سِنینَ فَوَصَلَ رَحِمَهُ فَجَعَلَها اللهُ ثَلاثینَ سَنَةً یعنی ملکی را از پادشاهان روی زمین سه سال در کار حیات باقی بود صله رحم نمود خدای سبحانه آن سه سال سی سال فرمود نه کاینش یک بر ده بیفزود منصور چون این خبر بشنود گفت از نخست این حدیث میخواستم سوگند بمشیت آن قرابت و خویشاوندی که مرا با شماست وصل خواهم داد و اینک توقف کدام جای را خواهید گفتم جوار رسول از بهر جا از برای خوشتر است پس منصور اجازت داد و ایشان را بشهر و دیار مراجعت فرمود

ابن درستویه عبدالله بن جعفر النحوی

از مشاهیر نحویین و علمای عربیت بود ولادت وی در سال دویست و پنجاه اتفاق افتاده اصلاً از مردم ناحیهٔ فسا از ملک
فارس است و از اینجهة او را ابن درستویه فسوی خوانند قاضی احمد بن خلکان در ترجمهٔ وی گوید کان عالماً فاضلاً
اخذ فن الادب عن ابن قتیبه و عن المبرد و غیرهما ببغداد و اخذ عنه جماعة من الافاضل
کالدارقطنی و غیره یعنی علم نحو و عربیت از ابن قتیبه و مبرد و غیرهما آموخت
و جماعتی از افاضل اعلام مانند دارقطنی از او فرا گرفته ملا جلال الدین سیوطی در کتاب بغیة الوعاة فی طبقات
اللغویین والنحاة آورده که ابن درستویه در مسائل فن اعراب و علم لغت بر طریق نحاة بصره میرفت و از
مذاهب بصریین انتصار میکرد و از آراء کوفیین بسی اعراض میجست ابن منده او را بوثاقت خبر و صدق
روایت ستوده و مرویات وی را بصحت اسناد و حسن قبول وصف نموده ولی شیخ هبة الله الکائی گفته روایت ابن
درستویه درست نیست و اخبار او ضعیف و از حلیهٔ اطمینان عاطل است چه من شنیده ام که او را گفتند از عباس دوری
حدیثی حکایت نمای و درم از او این کذب بگیر درم بستان او روایتی که از عباس نشنیده بود بگفت و درمی بگرفت
اخبار همچنین راوی مستحق اعتماد را نشاید چه اینگونه جعل در سایر کلمات او نیز احتمال وضع پدید آورد جلال الدین گوید
اما از خطیب بغدادی نقل است که او خود هبة الله الکائی را در اسباب طعن بیاورده و او را در قدح ابن درستویه
قدح مینموده و میگفته مرا این حکایت باور نیاید چه مقام علم و رتبت فضل ابن درستویه ارفع از آنست که جعل خبر کند
و وضع حدیث نماید وفات ابن درستویه روز دوشنبه بیست و یکم یا بیست و چهارم صفر از سال سیصد و چهل و هفت هجری
در بغداد اتفاق افتاد و این مصنفات بضبط مصنف روضات یادگار نهاد تفسیر کتاب الجرمی کتاب الارشاد
فی النحو کتاب الهجاء شرح الفصیح الرد علی المفضل الضبی فی الرد علی الخلیل کتاب الهدایة کتاب المقصور و الممدود
کتاب غریب الحدیث کتاب معانی الشعر کتاب الحی و المیت کتاب التوسط بین الاخفش و ثعلب فی تفسیر القرآن
کتاب خبر قس بن ساعده کتاب الاضداد کتاب اخبار النحویین کتاب الرد علی الفراء فی المعانی و او را مؤلفاتی
چند است که بدانها شروع نموده و تمام نکرده کلمهٔ درستویه را ابن سمعانی بضم دال و راء و سکون سین مهمله و ضم تاء
و سکون واو و فتح یاء و هاء ساکنه ضبط نموده و ابن ماکولا در کتاب اکمال بفتح دال و راء و تاء و واو بیان کرده

ابو الفرج علی بن الحسین بن الحسن بن هندو

از اساتید اطبای متبحرین و از اساطین حکمای طبیعیین است در روزگار خود بفنون علوم حکمیه و صنایع طبیه در زمرهٔ اقران
و اشباه خود عدیل و شبیهی نداشت و در انشاء طرائف نثر و انشاد بدایع نظم او را بدیل و نظیری نبود مولد
و منشای وی بغداد است و از تلامیذ خاص ابو الخیر بن الخمار است که شرح حالش مرقوم افتاد اطبای بزرگ

در مصنفات خود زیاده او را ستوده اند و بیانات وی را در مطالب طبیه شاهد کلمات خویش آورده اند چنانچه ابن رضوان
که از فحول اطباء است او را از حکماء دانسته و بر جسته ای از اطبا شمرده و اعتراض دارد و وی را در طب بسیار میستاید و در کتاب
منافع که از کتب مبسوطه معروفهٔ اوست اقوال وی را زیاد نقل میکند و بدانها استشهاد مینماید و همچنین امین الدوله ابن تلمیذ
و سایر اطبای بزرگ نیز او را توصیف نموده اند و کلمات و بیاناتش را در مؤلفات خویش ذکر کرده اند و این طبیب
دانشمند در روزگار القائم بامر الله عباسی در بغداد لوای شهرت برافراشت و در نزد فضلاء و ادبا قدر و مکانتی
پیدا کرد و جمعی تلمذ و استفادت علوم حکمیه و طبیه کرده اند گروهی همواره بدرسش حاضر میگشتند و از بیانات وی
بهرهٔ کافی حاصل مینمودند آورده اند که ابو الفرج زیاده خوشخو و خلیق و عام و خاص در حفظ صحت و ازاله مرض
باو رجوع مینمودند و پیوسته از حسن تدبیر و کمال حذاقت او جمعی از امراض مزمنهٔ مهلکه بعافیت و صحت میرسیدند و این
طبیب ادیب در کتاب مفتاح الطب که از کتب مبسوطه اوست آورده است که یکی از فضلای متکلمین بغداد بر رد
و ابطال معالجات اطباء کتابی تصنیف کرده بود و همواره بقدح اطبا زبان طعن گشودی و افعال و اعمال ایشان را
در مورد رد آوردی در آن ایام آن متکلم را صداعی از جنس بیضه و خوده عارض گشت پس از چندی که طاقتش
از دست برفت و از شدت مرض صبر و شکیبش نماند استعلاج را ناچار باطبا رجوع نمود و چون آن کتاب ناصواب
ازوی مشهود دیدند هیچیک بر علاج وی اقدام نکرد ابو الفرج گوید روزی هنگام صباح در نزد استاد ابو الخیر بن خمار
بمعالجت مرضی مشغول بودم آن متکلم قاروره خود را با شرح حال نوشته نزد استاد فرستاد و از او درخواست نمود
تا معالجت نماید ابو الخیر چند روز را بمسامحه بگذرانید آن شخص الحاح را از حد بیرون برد استاد بوی پیغام فرستاد که اگر
یکمرتبه بر قدح اطبا زبان گشاید و از رد و اعتراض در حق ایشان چیزی فروگذاشت نماید بر معالجت چنین کس
اقدام نمودن از عادات و آداب اطبا دور است اکنون میباید آن کتاب را که سراپا بیمعنی و یاوه است نابود کنی
و بر بطلان کلام خویش اعتراف نمائی سپس اطبا که در علاج امراض دوست و دشمن را بیک نظر بینند و تقدیم
و تاخیری در اسیح علاج قرار ندهند ترا معالجت خواهند نمود شدت درد آن متکلم فاضل را بر آن داشت که از
سواد و بیاض آن کتاب را نزد استاد ابو الخیر فرستاد و بر بطلان کلام خویش در حضور اطبا اعتراف نمود پس
آن طبیب دانشمند چند روزی بعلاج آن صداع پرداخت بکلی وی را بهبودی حاصل گردید بقیه عمر را آن
متکلم برخلاف سابق بمدح اطبا تکلم مینمود ابو الفرج گوید روزی با آن متکلم کلامی در میان آوردم و او را بر غفلت خود
آگاه ساختم بوی گفتم تو خود از اعلام علماء و از اعیان دانشمندانی نه آخر خداوند تعالی طاعت خویش را بر بندگان
فرض نموده ایشان عبادت و تحمل طاعت بی صحت بدن و اعتدال مزاج میسر نگردد و هم معرفت الهی با اشتغال
قوای دماغیه صورت نپذیرد و آنهم بر اعمال طبیه موکول و منوط است کم نه آنکه رسول خدای ص در حفظ صحت و علاج
امراض ایشان را دستور العملی تازه داده و ابواب احادیث نبویه مانند لآلی منثوره در کتب اخبار متفرق بود یکی از
اطبای دانشمند بجمع و ضبط آنها گرایید و در رساله مضبوط و مدون کرده و آن رساله را الطب النبی نام نهاده

بیضه و خوده قسمی از صداع است و نامیدن این قسم از صداع باین اسم از قبیل تسمیهٔ حال باسم محل است چه بیضه که بمعنی کلاه خود است و تخم از کاسهٔ سر است که تمام صداع واقع شده

وچون آن متکلم بر شنایع اعمال و فضایح اقوال خویش مستحضر گشت از گفته پشیمان و از کرده در افسوس شد و از خدا استغفار و آمرزش گناهان خویش مسئلت نمود باقتضای الکلام یجر الکلام از حسین بن اسحق نقل کرده که در جوار من شخصی از افاضل فقها بود و بر خلاف سیرت اطبا در علاج مرض وحفظ صحت عمل مینمود قضا را بمرض خناق مبتلا گردید محض قرب جوار و رعایت جار او را عیادت نمودم چون مرا دید پرسید بقانون طب در این مرض کدام خلط غالب و چه دوا نافع است گفتم سبب کلی این مرض دم است و علاج وی خوردن ماء الشعیر و آب انار و رب التوت و سرکه و آب کاسنی و خیارشنبر و فصد قیفال است چون این معالجه از من شنید روی با من کرد و گفت چگونه می بینی اگر برای من خوردن عسل و شیره خرما را گفتم نعوذ بالله از چنین سخنان درگذر و هلاک خود را بدست خود مخواه پس روی بتلامید خود کرده و گفت من همواره بواسطه مخالفت رای اطبا با صحت کامل قرین بوده ام و اکنون نیز عقیدت من بر آن است که از خوردن آن دو چیز روی ستانم پس چنان کرد که خود میخواست چنین گوید چون چنان دیدم بپای خاستم و راه خانه خویش گرفتم هنوز بخانه نرسیده بودم که آن فقیه وفات یافت آورده اند که ابو الفرج عمری زیاد کرد و چنانچه باید و شاید آن حکیم دانشمند را وسعتی در زندگانی نبود و بجهة حسن خط و انشائی که داشت در بدایت حال بخدمت دیوان مکاتبات را متقلد شد و چنانکه مرقوم افتاد در اواخر حال بطبابت خاص و عام ایام خویش را میگذرانید و در سنه چهار صد و پنجاه و پنج هجری بمرض ممتنع العلاج مرگ مبتلا شده درون خاک را منزل گزید ابو منصور ثعالبی در کتاب یتیمة الدهر که از مؤلفات اوست و شرح حال فصحا و بلغا را مسطور نموده است منظوماتش را زیاده میستاید که در فن شعر فرید عصر و وحید دهر میداند و در مراتب فضل نظری دقیق و در مقامات بلاغت فکری عمیق داشت ما نیز چند شعر از اشعار وی در این مورد می نگاریم

قلبی وجد مشتعل علی هموم مشتمل — قد کتبنی فی الهوا ملابس الصب الغزل
انسانة فتانة بدر الدجی منها خجل — اذا زنت عینی بها فبالدموع تغتسل

یعنی تو گوئی قلب من از فرط وجد و حزن خود حزنی است افروخته و بر اصناف هموم فرا گرفته همانا کسوت عاشق مشتاق غزلخوانی بر قامت من پوشیده است آن دلبر جانانه فتانه که ماه تمام در شب تاریک از روشنی طلعتش شرمنده است هرگاه زنا کند چشمهای من با او پس باشک خود غسل کند

یقولون لی ما بال عینک اذا رأت — محاسن هذا الریم ادمعها هطل
فقلت زنت عینی بطلعة وجهها — فکان لها من صوب ادمعها غسل

یعنی مرا گفتند از چیست که چون چشم تو خط و خال این آهوی سیمین بدن را بیند سرشک بارد گفتم دیده من با طلعت عارضش فجور کند پس باشک ریزان مانند زناکاران غسل مینماید

لمزج خیامك من ارض نهابها — وجانب الذل ان الذل یجتنب
وارحل اذا کانت الاوطان منقصة — فمندل الهند فی اوطانه حطب

یعنی چون ترا از مردم سرزمینی ستم رسد خرگاه اقامت از آنجا برکن و بجانب دیگر بلاد حمل ده و زنهار بخواری و مذلت تن مسپار در وقتی که وطن نقصان بخشد طریق مسافرت پیش گیر و بشهر دیگر ارتحال جو زیرا که هیچکس در موطن خود قدر و قربی ندارد و نمی بینی که عود و صندل تا در بیشه هندوستان توطن جسته جز هیزمی ناچیز نباشد ولی چون از بیت خویش بدیار دیگر حمل شود شمیم بخورش دماغ جانها معطر دارد

الام بین البلاد تجوالی — فصور ما لی وطول آمالی
ان رحت عن بلدة غدوت الی — اخری فما تستقر احمالی
کأننی فکرة الموسوس لا — یبقی مدی لحظة علی حال

یعنی مرا دست کوتاه و آرزوی دراز پیوسته بگرد جهان جولان دهد هر گاه از مسافرت شهری آسوده میشوم برنج سفر دیگر گرفتار میگردم هیچگاه رحل ایام آسایش ندارد گویا فکرت مردم وسواس شده ام که بیک مقام قرار نگیرد و دمی از مطلوبی بمطلوبی انتقال میجوید

وحقك ما اخرت کتبی عنکم — ولکن دمعی اذ کتبت مشوش
لاقوال واش او کلام محرش — کتابی وما نفع الکتاب المشوش

یعنی سوگند بحق تو که تأخیر مکاتبات نه از ترس سخن رقیبان و نه از بیم نکته جوئی مردمان بوده بلکه برای آن است که چون خامه برگیرم تا نامه برنگارم خاطر مشتاق چنان جوشش گیرد که از مجرای دیدگان سیلابی بر صفحه مکتوب فرو ریزد نامه ام سیاه و مقصودم تباه سازد آن مکتوب مشوش چه سود دارد

ما للمعیل وللمعالی انما — کسب المکارم للوحید الفارد
فالشمس تجتاب السماء فریدة — وابو بنات النعش فیها راکد

یعنی آنرا که بکلفت عیال گرفتار است با معالی چکار زیرا که اکتساب کمالات و اقتناء فضایل مخصوص مرد یگانه ایست که جز خود نشناسد و با دیگران نپردازد آیا ننگری خورشید که خود کلی منحصر بفرد است محض تفرد و تنهائی همواره درجات بروج را طی کند و در هر گردش کمالی یابد ولی کوکب جدی که دختران نعش را پدر است محض کلفت عیال هیچگاه از قطب شمالی انتقالی نتواند نمود

فصبرا اذا الهم اسری الیك — فلا الهم یبقی ولا صاحبه

یعنی هرگاه لشکر حوادث بر تو شبیخون آورد صبر پیشه کن و شکیبائی پیش گیر زیرا که مدار امور از گردش حوادث هیچیک را باقی نگذارد

قالوا اشتغل عنهم یوما بغیرهم — وخادع النفس فیهم وهی تنخدع
قد صنع قلبی علی مقدار حبهم — فالحب سواهم فیه متسع

یعنی نصیحت گویان مرا نصیحت گویند که یکچند خاطر پریشان از ایشان برگیر و با دیگری مشغول کن و هوای

خویش را بدان تدبیر فریب ده گویم قالب قلب مرا باندازه ریخته اند که جز ایشان در آن نگنجد

عاذنی ورد ابو ورد عارضه　　فاتفقا فی الحال واختلفا

یزداد بالقطف ورد وجنته　　وینقص الورد کلما قطفا

یعنی همانا محبوب از گل عارض با گلی معارضت بر خواست گل گلزار با گل رخسارت از راهی موافق و از جهتی مخالف شده اند زیراکه در آب و رنگ اتفاق دارند و در ازدیاد و نقصان اختلاف چه هرگاه از بوستان آن عارض بسیاری لب گلچینی نمائی چنان گلگون شود که گوئی گلی از پی گلی دمیده شده ولی هرگاه در گلزار گلی چینی از گلهای آن گلبن کم می شود

عابوه لما التحا فقلنا　　عبتم وغبتم عن الجمال

هذا غزال ولا عجیب　　تولد المسک فی الغزال

یعنی چون سبزه عذار معشوق در دمید مردم بی بصر بدانحال عیبش گفتند گفتم ای بیخبران چگونه عیب لب گشائید با اینکه وی خود آهوی تاتار است و شگفت نباشد که از غزالان تاتاری مشک پدید آید

یا من محیاه کاسمه حسن　　ان غاب عینی فلیس لی وسن

قد کنت قبل العذار فی محن　　حتی بدا فازدادت المحن

ما عیروا من عذاره سفها　　قد کان غصنا فاورق الغصن

یعنی الا ای دوستی که رخسار و جبینش مانند نام نامیش حسن هرگاه از حضورت دور شوم خوابم از دیدگان غائب شود اگرچه پیوسته با محنت عشقت گرفتار بودم ولی از آن دم که سبزه خطت دمید محنتم افزوده گشته مردم بی بصر بحکم سفاهت شکوفه عارض ترا سرزنش آورده غافل از آنکه قامت دلارایت از بوستان جمال شاخه بودی که همی چمیدی و شاخه را از رستن گل گزیری نباشد

اری الخمر نارا والنفوس جواهرا　　فان شربت اذکت طباع الجواهر

فلا تفضح النفس یوما بشربها　　اذا لم تثق منها بحسن السرائر

یعنی همانا باده آتشین چون شراره نار است و چون جرعه پیموده شود طبع گوهر وجود را فاسد سازد زنهار با انجمن سرپرست جوش مطلعش مشوی و پخته مگردی گرد آن سودای خام مگرد و دامان خویش آلوده مساز

عجبت لقولنج هذا الامیر　　وانی ومن این قد جاءه

وفی کل یوم له حقنة　　تفرغ بالزب امعاءه

یعنی این امیر را عروض قولنج بس شگفت است ونداند که آن مرض از کجا بروی عارض شده زیراکه او را بحکم عادت چون هر روزه محقنه قضیب بوی می سپوزند و امعا را استفراغ کامل حاصل و با آن حال برای قولنج موجبی نباشد

اوصی الفقیه العسکری بان اکف عن الشراب　　فعصیته ان الشراب عمارة البیت الخراب

یعنی شیخ شهر نصیحتم گفت که دامان تقوی را بشراب آلوده مساز از فرمانش سرزدم چه شراب ناب خانه ویرانرا عمارت کند و خاطر پریشان و افسرده را انشاط بخشد کتب آن حکیم یگانه و دانشمند فرزانه از این قرار است کتاب مفتاح الطب که از برای تعلیم علم طب تصنیف نموده در ده مقاله　ایضا مقاله موسومه در طب کتابی هم در علم طب　کتاب الکلم الروحانیة من الحکمة الیونانیة کتاب دیوان اشعار رساله هزلیه موسومه بالوساطة بین الزناة واللواط پوشیده نماند که ابو الفرج طبیب که شرح حالش از کتب معتبره نقل شده غیر از ابو الفرج کاتب رازی است که در دیوان عضد الدوله دیلمی کاتب بوده بعضی از متقدمین اهل سیر مثل محمد بن شاکر وهم از معاصرین مثل صاحب روضات طریق خطا پیموده اند که اشعار ابو الفرج بن هندوی طبیب را در شرح حال ابو الفرج کاتب رازی نوشته اند چه از زمان ابو الفرج کاتب رازی تا زمان　ابو الفرج بن هندو تقریبا یکصد سال متجاوز است　و توضیح این مقال در شرح حال ابو الفرج رازی مسطور خواهد افتاد

ابان بن تغلب بن رباح ابو سعید البکری الجریری مولی بنی جریر بن عباد بن ضبیعة

که نسب شریفش به بکر بن وائل میرسد از اجله فقهاء و محدثین و از اعزه قراء و مفسرین بوده و در عداد وجوه ثقاة معدود و در سلک معتمدین امامیه منظوم است در فن لغت و علم نحو امام عصر خویش گشته سیوطی در کتاب طبقات النحاة گوید که وی علم قرائت را از عاصم بن ابی النجود و طلحة بن مصرف و سلیمان اعمش فرا گرفته است و هم گوید که عاصم و طلحه و اعمش که از اعیان قراء و از اساطین فن قرائت امد برتبه تحقیق قرآن را ختم کرده اند و تمام آن را بر ایشان بخوانده　ابان بن تغلب از آن سه کس باشد که بدان مرتبت اختصاص داشته و چنانچه آن فن شریف را از آن سه کس اخذ کرده است علم حدیث را از حکم بن عتیبه و ابو اسحق همدانی و فضیل بن عمرو و عطیه عوفی استماع نموده و جمعی دیگر چون شعبه و ابن عیینه و حماد بن زید و هارون بن موسی از وی استفادت کرده اند گویند وی را در وجوه قراآت و دلائل آن زیاده خبرت بود شیخ ابو جعفر طوسی در کتاب فهرست بطریق خویش از محمد بن موسی بن ابی مریم حدیث کند که ابان از تمامت مردم روزگار خود قاری تر بود و جوه قرائت و تمامت قرآن از فاتحه تا خاتمه بر من بخواند و میگفت که ادای همزه از مخرج و وفای حق آن در تجوید قرائتش زیاده مشقت است و ابان را قراآت مخصوصه ایست که خود بدان طریقه انفراد داشته و قراء را بر آن اطلاع تمام است و چنانچه در تجوید حروف و تحسین کلمات رتبتی بلند یافت در تفسیر آیات و تحقیق محکمات و توضیح متشابهات نیز مقامی ارجمند داشت در اجاده لفظ و افاده معنی چنانچه باید وشاید بصیر و خبیر بود در فن تفسیر کتابی نوشت و غریب القرآنش موسوم داشت و در آن کتاب شریف در هر مقام که خود باستدلال و استشهاد محتاج بوده از اشعار عرب شاهد آورده است شیخ طوسی علیه الرحمه فرماید که عبد الرحمن بن محمد ازدی کتاب غریب القرآن که مولف ابان است و کتاب محمد بن سائب کلبی

وکتاب ابی روق عطیة بن الحرث را در نزد خود فراهم آورد وسطاوی آن سه کتاب را بعد از حذف مکررات در یک
کتاب مدون داشت ودر هر مقام وهر مورد که ایشان را با یکدیگر مخالفت بود اشارتی آورده شیخ نجاشی گوید
که جامع این سه کتاب محمد بن عبد الرحمن بن فنتی بوده است بالجمله ابان بن تغلب از بخت مساعد بفیض حضور
حضرت علی بن الحسین وامام محمد باقر وامام جعفر صادق علیهم السلام مستسعد شده واز شرف مصاحبت وملازمت
ایشان گنجینهٔ خاطر را از لآلی احکام شرعیه وجواهر نوامیس الهیه مملو ومشحون ساخته شیخ ابو عمرو کشی وشیخ ابو العباس
نجاشی وشیخ ابو جعفر طوسی ودیگران بطرق خویش روایت کرده اند که حضرت باقر علیه السلام با ابان بفرمود
که یا ابان اجلس فی مسجد المدینة وافت الناس فانی احب ان یرى فی شیعتی مثلك
یعنی ای ابان مسجد مدینه را مجلس کن ومردمان را فتوی گو چه من دوست دارم که در میان شیعیانم کسی چون تو
دیده شود محمد بن ابان گوید وقتی با پدر خود بمجلس حضرت صادق علیه السلام درآمدم چون آن جناب را بر پدرم
نظر افتاد بفرمود تا وساده آوردند وبرای پدرم نهادند پس با پدرم ملاقات ومعانقت فرمود وزیاده
ملاطفت کرد ابان خود گوید بحضرت صادق عرض نمودم هر گاه بمسجد درآیم مردمان بر من گرد آیند
همی مسائل حلال وحرام می پرسند اگر از جواب آنها زبان بر بندم معاقم نمیدارند واگر بدانچه از شما بمن رسیده
لب گشایم خود از آن معنی کراهت دارم حضرت فرمود توسن خیال در میدان محفوظات جولان ده ودر بحر معلومات خود
غوص کن آنچه را که از قول ایشان دانی آنها را بدان اقوال جواب گوی وآن جناب فرمود محسن
ناظر اهل المدینة فانی احب ان تكون من رواتی ورجالی یعنی ای ابان مناظرت ومباحثت
مردم مدینه را چه من دوست دارم که تو از رواة ورجال من باشی پس آن بزرگوار بنشر احادیث وذکر اخبار قامت
بر افراشت وهمی از زلال مواعظ ونصایح گمگشتگان وادی ضلالت را سیراب کرده بسرچشمهٔ هدایت ودلالت
میفرمود صاحب منهج المقال آورده هر زمان که وی در مدینهٔ منوره میامن قدوم ارزانی میداشت مجالس
ومحافل پراکنده حوزه های افادت وحلقه های تدریس از هم گسیخته میشد ومردمان برای استفادت احکام وفهم
حلال وحرام در مسجد رسول چندان بگرد وی اجتماع مینمودند که در مسجد جز ستونی که تکیه گاه او بود خالی نمیماند
وهم در انتخاب از عبد الرحمن بن حجاج روایت شده که روزی در محضر افادات ابو سعید ابان بن تغلب حاضر بودم
ناگاه جوانی درآمد وگفت ای ابو سعید خبر ده که مرا بعد از وفات پیغمبر چند نفر از اصحاب آن جناب دست متابعت
وچنگ تولا بدامان علی بن ابیطالب فرا بردند ودر متابعت وپیروی آنجناب با قدم راسخ ونیت صادق بماندند
ابان گفت چنین پندارم که منظور ومقصود تو آن است متابعت اصحاب را برای علی بن ابیطالب فضل
ومزیتی قرار دهی وفضل آنجناب را از متابعت ایشان بشناسی گفت بلی چنان است که دانسته ابان گفت
قسم بخدا ما فضل اصحاب را جز بمتابعت علی نشناسیم ابو البلاد که از جمله حاضران بود گفت عض بظر امة دخل
من الشیعة فی اقصى الارض وادناها یموت ابان ولا تدخل مصیبته علیه یعنی ذلت وخواری باد

فرح یاد شیعه که در اقصی وادانی بلاد موت ابان بشنود واز آن مصیبت محزون ومغموم نشود آنگاه نفتی
ابان گفت ای ابا البلاد آیا دانی شیعه چه کسان باشند شیعه آنانند که چون اختلافی از اقوال نبوی در خاطر
ایشان خطور کند کلام علی را مقدم دانند وهر گاه در بیانات علی اختلافی گمان کنند قول جعفر صادق را
اخذ نمایند بالجمله وی کثیر الروایه وثقه است ابان بن عثمان از حضرت صادق حدیث کند که آن جناب
بمن فرمود ابان بن تغلب سی هزار حدیث از من اخذ نموده در آن سی هزار حدیث مجال تأمل نیست واو
چندان بحلیه صدق وصحت آراسته است که هر قدر از آن احادیث از وی استماع کنی تو خود گوئی که از زبان
من استماع کرده تشریف این رخصت بر تو ارزانی میدارم با حکم صریح واذن صحیح که در هنگام نقل بجای
نام ابان نام مرا یاد کنی وگوئی صادق آل محمد چنین وچنان گفته است چه آنچه از زبان او شنیده
چنان است که از زبان من شنیده باشی وهم سلیم بن حبه گوید که من در آستان شرایع ارکان حضرت
صادق ملازم ومعتکف بودم واز حضور ساطع النور آنحضرت مستفیض ومستسعد میشدم چون خواستم از عتبه
آن امام همام مرخص شده مفارقت جویم بدرود عرض رسانیدم که اینک از تقبیل آستان محروم گشته
طریق مسافرت پیش دارم استدعا آنکه از کلمات شافیات وفرمایشات معجز آیات توشهٔ زندگانی وزاد راه
کرامت شود فرمود نزد ابان بن تغلب شو ومقصود خویش از زبان او بشنو زیرا که او مجمع آثار ومخزن
اخبار ما اهل البیت است هر آن حدیث که از دهان او اصغا کنی با اعتماد کامل واعتقاد راسخ آنرا از اقوال ما
بدان وچون خواهی آن مسموع را روایت کنی بشخص ما اسناد نموده نقل کن ابان گوید وقتی بر قومی بگذشتم
که مرا در روایت از حضرت صادق عیب میکنند وملامت میکردند گفتم آیا ملامت میکنید مرا از روایت
کسی که هیچگاه از مسئله سؤال نکردم مگر آنکه در جواب من آنرا برسول الله اسناد نموده وهم ابان گوید وقتی
بر اطفالی گذشتم که این عبارت بر زبان می آوردند العجب کل العجب بین جمادی ورجب معنی آن کلام
از آن جناب پرسیدم فرمودند لقاء الاحیاء بالاموات یعنی ملاقات زندگان ومردگان است
که عبارت از رجعت است تفصیل این تمثیل در انجام این شرح حال بیاوریم وهمو گوید وقتی در محضر شریف
آن سرور بودم که ناگاه مردی از اهل یمن وارد شد سلام داد وجواب شنید حضرت فرمود مرحبا یا سعد
یمانی گفت همانا مادرم مرا بدین نام خوانده ودیگر مردمان کمتر بدین اسم مرا بشناسند حضرت فرمودند راست گفتی
یا سعد المولی یمانی عرض نمود فدایت شوم بدین لقب مرا در میان مردم اشتهار است آن جناب
فرمودند در القاب خیری نباشد چه حضرت رب العزة در قرآن حمید فرموده ولا تنابزوا
بالالقاب بئس الاسم الفسوق بعد الایمان یعنی یکدیگرا بالقاب زشت وناپسند مخوانید
چه بد اسمی است پس از درک فیض ایمان نامیکه متضمن معنی فسق باشد انتهی پس فرمود یا سعد اینک بگو
چه صنعت وحرفت داری یمانی گفت ما از دودمانی هستیم که ما را در علم نجوم نظر باشد ودر تمامت بلاد یمن

در آن علم اعلم و در آن فن افضل باشیم پس حضرت فرمود آیا چند درجه مشتری را ضیاء از قمر و عطارد زیادت باشد
ای یمانی آیا کدام اختر است که چون طالع شود شتران مست شوند و با یکدیگر میل کنند آیا چه نام دارد آن ستاره
که چون طالع گردد گاوان نر بر ماده گاوان جنس خود برجهند و آیا کدام کیار ستارگان است که هرگاه طالع شود
سگان بهیجان و حرکت آیند یمانی همی لب بلا ادری بگشود و آنجناب نیز تصدیق میفرمود سپس فرمود آیا شما را در میان
سیارات در زحل چه عقیدت باشد یمانی عرض نمود آنرا انحس دانیم فرمود این گونه مقالات بزبان میاور
چه آن ستاره تابنده مخصوصاً علی بن ابیطالب است و آنرا با اوصیا تعلقی خاص است و نجم ثاقبی که خدا تعالی
در قرآن یاد فرموده زحل است یمانی عرض کرد ثاقب را معنی چیست و آن معنی را با زحل چه مناسبت است
چه مطلع آن کوکب آسمان هفتمست و نورش از جمیع حجب گذشته و از آنها ثاقب و نافذ شده باسمان دنیا برسد
و از سماء دنیا ظاهر گردد و روشنی بخشد از اینروی خداوند جل و علا آنرا ثاقب خوانده است پس آنجناب
فرمود یا اخا العرب آیا در میان شما کسی باشد که بزیور علم و حلیه فضل آراسته و از ذمیمه جهل پیراسته باشد
یمانی عرض کرد جعلت فداک گروهی از اهل علم درین باشند که هیچکس را پایه فضل بدان مقدار نباشد
چه ایشان را چندان مهارت و حذاقت است که اگر ساعتی در حوادث ارضیه چون طیران مرغان و صیاح
آنها تامل کنند و یا اگر در آثار اقدام و یا در اطوار و اوضاع فلکیه تفکر نمایند در آن یکساعت بر وقایع و حوادث
نقاط مواضعی واقف شوند که سوار تیزرو در یکماه قطع آن مسافت کند و از آنروی بدان وقایع جزم کرده
خبر دهند حضرت فرمود ای یمانی رتبه عالم مدینه از آن مقام که یاد کردی بسی برتر است چه عالم مدینه را
بی استعانت زجر و عیافه بیک لحظه علم و احاطت است بر حوادث و اوضاع سیر شمس که در دوازده برج
و دوازده بیابان و دوازده دریا و دوازده عالم باشد یمانی سر بگریبان فکرت و حیرت فرو برده
سپس عرض کرد گمان ندارم که دیگر کس را چنین علم و احاطت باشد بالجمله ویرا از اینگونه روایات
بسیار است و از مخافت تطویل بدانچه یاد کردیم اکتفا رفت الغرض علماء سنت و جماعت را در روایات
ابان بن تغلب زیاده اختلاف است گروهی از آن طایفه روایات ویرا ضعیف و بعضی دیگر چون احمد بن
حنبل و ابن معین و ابو حاتم احادیث وی موثق دانند و جمعی دیگر چون ابن عدی ویرا شیعی و غالی خوانند
ذهبی گوید اگر کسی ایراد کند چگونه توثیق توان نمود آنکس را که غالی و مبتدع باشد و حال آنکه توثیق
فرع تعدیل است و مبتدع هرگز عادل نباشد پس خود ذهبی از آن ایراد جواب آورده گوید که غالب
در تشیع و تشیع بلا غلو که جمیع ایشان بدین داری و ورع و صدق آراسته و موصوف بودند در میان تابعین
بسیار باشند اگر عیار روایات اینگونه مردم را از میزان اعتبار ناقص دانیم بسیاری از احادیث
نبویه مهمل و ضایع بماند و آن اخبار تماماً از میان برود و این خود مفسده بزرگ است ابان بن تغلب
در سال یکصد و چهل و یا چهل و یک هجری از دنیا درگذشت رحمة الله علیه چون موت ابان بحضور صاطع النور

صادق آل محمد معروض داشتند آثار حزن و اندوه از آن حضرت ظاهر گشت پس فرمود
وَاللهِ لَقَدْ اَوْجَعَ قَلْبِي مَوْتُ اَبَانٍ یعنی قسم بخدا که مرگ ابان دل مرا بدرد آورد و ابان را تصانیف بسیار بوده
از آنجمله است تفسیر غریب القرآن و کتاب فضایل و کتاب احوال صفین
برحسب وعده که سابقاً در بیان تمثیل رفته بود اینک شرحی بیاوریم صاحب کتاب مجمع الامثال آورده
که ابیدة بن معشر ضبی که از مردمان فخام و اعیان عظام بود بر زوجه خنیفس بن جشرم شیبانی که مردی
شجاع و خونریز بود عاشق و فریفته گشته و ابواب مراوده در میان ایشان مفتوح بر خنیفس مکشوف شد
که ابیده در خیمه وی قدم نهاده تا با زوجه وی بوس و کناری بمیان آرد از فرط غیرت و شدت غضب
موی بر تنش علم گشت بیدرنگ نیزه بر گرفت و بر اسب برنشست عنان بجانب خیمه خود منعطف کرد اتفاقا
وقتی ابیده را دریافت که کام دل یافته و بعضی اشعار در ذم خنیفس بر زبان همی راند و بجانب منزل
همی تاخت خنیفس چون شیر غضبناک بر وی حمله آورد ابیده را چاره مسدود دید ناچار او را بحرمت
پدرش جشرم سوگند داد آن سوگند عظیم بر وی اثری نبخشیده بروی تاختن آورد بخونش در آغشت
چون این واقعه بسمع برادرش عاصم رسید جامه ژنده در پوشید تیغ بر گرفت بعزم کیفر و انتقام آهنگ خیمه
خنیفس نمود و بسی سخت بشتافت چه آن روز آخر جمادی الآخره بود و از آن روی در بیم که مبادا ماه
رجب که از اشهر حرم است درآید و ناگزیر کار خنیفس معطل ماند پس با کمال عجلت خود را بخیمه خنیفس برسانید
از وی بمکر و خدعه ندا در داد که مرا دریاب گفت هان مگر چه واقع شده است گفت مردی از بنی ضبه
برادرم بکشت و زنش را ربوده ببرد و مرا تاب مکافات و قوت کیفر نیست خنیفس بی تامل نیزه برداشته
بیرون تاخت چون لختی از قوم و قبیله دور شدند عاصم شمشیر برکشید سر خنیفس انداخته و نزد قوم خویش
بازشتافت همی اینکلام بر زبان همی آورد العَجَبُ کُلُّ العَجَبِ بَیْنَ جُمادی وَ رَجَب پس در میان عرب مثل گشت

ابو العینا محمد بن قاسم بن خلاد بن یاسر اهوازی

اصلش از مردم یمامه است و در سال یکصد و نود و یک هجری در بلده اهواز از ظلمات رحم بفضای عالم قدم نهاد و در بصره
نشو و نما یافت و هم در آن بلد باکتساب علوم ادبیه و اقتناء احادیث نبویه روزگاری بپایان برد و در بصره
افاضت و افادت ابوعبیده و اصمعی و عتبی و ابوزید انصاری و غیر ایشان بسی اخذ فواید نمود و در فنون ادبیه
و شیون شعریه و ضبط احادیث رتبتی بلند یافت از احفظ ناس و افصح مردم روزگار خود بود و در عداد
ظرفای روزگار و ازکیای عالم بمقداری بشمار میرفت در نطاقی و حاضر جوابی از اماثل خویش مقدم بود و ویرا
نوادر طریفه و اخبار ظریفه و وقایع ملیحه بسیار است از آنجمله قاضی ابن خلکان گوید روزی بمنزل یکی از وزرا
درآمد حاضرین از برامکه گفتگو بمیان آوردند و بسی از جود و بخشش ایشان سخن میکردند از آنجمع ابوالعینا زیاده
از تمامت حاضرین در وصافی و مداحی ایشان بکوشید وزیر گفت یا ابا العینا چه قدر در وصف این طایفه

مبالغت مینمائی تمامت آنچه را که در مدایح ایشان سخن کنی جز وصف وراقین و کذب مؤلفین نیست ابو العینا بدرنگ
با کمال جرات گفت ایها الوزیر چرا وراقین در حق تو بکذب سخن نکنند و در مدحت تو بدروغ و گزاف سخن نزنند
وزیر لب بربست و حاضرین از جرات و دلیری وی زیاده در شگفت آمدند گویند یکی از دوستان وی او را در وقت پیری
ملاقات نمود و از سحرخیزی وی زیاده در شگفت آمد ابو العینا بفراست دریافت روی باوی داشته گفت اذاک اشرکتنی
فی الفعل و تفردنی فی العجب یعنی ما را در فعل با خود شریک می بینیم و در عجب تنها وقتی بوی خبر دادند
که متوکل گفته اگر ابو العینا بفقدان چشم و عدم بصیرت مبتلا نبود هر آینه او را بمنادمت خود اختیار مینمودم و در
سلک ندیمان خود او را منخرط میکردم گفت اگر خلیفه مرا از رؤیت اهله و خواندن نقوش نگینها معذور دارد البته
بمنادمت و مصاحبت وی شایسته ام وقتی از وی پرسیدند که تا کی مردم را از زخم زبان برنجه آوری
و تا چند از بیان شیرین مذاق جانشان را محظوظ داری گفت ما دام المحسن یحسن والمسیئ یسیئ
بل اعوذ بالله ان اکون کالعقرب التی تلسع النبی والذمی یعنی مادامیکه
مردم محسن باحسان مفتوح دارند و بدان طریق با ما سلوک کنند بلکه پناه میبرم بخدا از اینکه مانند عقربی باشم که نبی و ذمی را
بضرب نیش در آزار آورم وی را با ابن مکرم پیوسته مداعبات و مطایبات میان بود گویند ابن مکرم شنید که
مردی میگفت که اگر کسی را نور چشم زایل شود البته حیله اش کم گردد ابن مکرم گفت شگفت دارم از تو که غافلی
از مراتب فضل ابو العینا چه باصره وی از حلیه بینش باز ماند و حیله اش زیرک تر شد روزی ابو العینا در بعضی از فقرات دعای خود
همی گفت یا رب سائلک یعنی ای پروردگار من سائل خود را اجابت کن چون ابن مکرم این کلمات شنید گفت
یا ابن الفاعله و من لیس سائله یعنی ای حرامزاده آیا کیست که سائل او نیست روزی ابن مکرم
با وی از در تعریض گفت از مردم دروغی ملک بصره چند کس است ابو العینا در دم گفت مثل عدد البغائین
ببغداد یعنی مانند عدد زناکنندگان بغداد گویند وقتی یکی از عوام الناس بر بالای سر وی ایستاده بود
چون ابو العینا متفطن گشت گفت آیا کیستی گفت مردی از اولاد آدم ابو العینا گفت مرحبا بک
اطال الله بقائک ما کنت اظن هذا النسل الا قد انقطع یعنی مرحبا بتو خدا ترا طول بقا موهبت کند
چه مرا گمان بود که این نسل از روی زمین منقطع گشته وقتی از ابو العینا پرسیدند که از عارضه کوری چه زیان دیدی
گفت یکی سبقت سلام مردم بمن چه مرا پیوسته هوای آن است که بر مردمان در سلام سبقت گیرم ولی بواسطه
عدم بینش میسرم نشود دیگری آنکه در مقام مباحثت و محادثت گاه باشد که مخاطب من روی ترش نموده
از من اعراض نماید و از صحبتم اظهار کراهت کند من بواسطه عدم بصارت بدان حرکت وقوف نیابم تا قطع
کلام نمایم گویند روزی با یکی از اطفال گفت آیا در نحو بکدام باب رسیده گفت بباب فاعل و مفعول ابو العینا
گفت هنوز بباب پدر و مادر خود باشی یکی با وی گفت انگشتری خود بمن ده تا هر وقت آنرا مشاهدت نمایم ترا بیاد
آورم گفت بهتر آنکه بواسطه نبودن آن مرا یاد آوری گویند در سال دویست و چهل و شش هجری روزی بر متوکل در

در قصر معروف بجعفری متوکل گفت یا ابا العینا چه گوئی در وصف این عمارت و مدح این بنا ابو العینا گفت
ان الناس بنوا الدور فی الدنیا وانت بنیت الدنیا فی دارک
یعنی براستی که مردم بنا کنند خانهای خود را در دنیا و تو دنیا را در خانه خویش عمارت نموده متوکل را آن کلام
زیاده مطبوع افتاد سید نعمة الله جزائری در کتاب زهر الربیع از ابو العینا حکایتی آورده که گفت من خود
کنیزکی را دیدم که با سگری سخن میکرد و قسم یاد مینمود که دیگر بجانب مولای خود برنگردد پس من از آن
کنیزک سبب اینهمه انکار پرسیدم گفت یا سیدی انه یواقعنی من قیام ویصلی قاعدا
ویشتمنی باعراب ویلحن فی القرائة ویصوم الخمیس
والاثنین ویفطر فی رمضان ویصلی فی الضحی ویترک الصبح
یعنی براستی که مولایم ایستاده با من جماع کند و نشسته نماز گذارد و با اعراب درست دشنامم دهد و قرآن را
بغلط قرائت مینماید و روزهای پنجشنبه و دوشنبه روزه دارد و در رمضان افطار کند نماز ظهر را ادا
بجای آورد ولی نماز صبح را ترک نماید پس من گفتم خدا امثال او را در میان مردمان بسیار نکند وقتی بابو الصقر
اسمعیل بن بلبل وزیر معتمد داخل شد وزیر گفت یا ابا العینا سبب چیست که دیر نیست ما را ملاقات تو میسر نمیشود گفت سرقت حمار از درک
این نور عظیم مانع آمده وزیر گفت آیا چگونه حمارت بدزدیدند گفت ایها الوزیر من با دزد همراه نبودم تا کیفیت سرقت حمار را خبر دهم گفت [illegible]
[illegible] و زیارت ما ترک نمائی گفت قعدبی عن الشراء قلة یساری وکرهت ذل المکاری ومنة العواری
یعنی بیچیزی و دست تنگی مرا از قیام و اقدام خریداری الاغ بنشاند و ذلت مکاری و منت عاریت را مکروه
داشتم آورده اند که ابو العینا وقتی با مردی علوی مخاصمت کرد علوی گفت آیا با من مخاصمه میکنی و حال آنکه در هر روز میگوئی
اللهم صل علی محمد وآل محمد و من خود از آل محمد باشم گفت راست گفتی ولی من در ذیل این کلمه طیبه
این عبارت نیز بر زبان میرانم الطیبین الطاهرین و تو خود از آن گروه نیستی آورده اند ابن ثوابه را با
ابو الصقر وزیر معتمد سخنی بمیان آمد ابن ثوابه در میدان نطاقی و سخنوری گوی مسابقت از وی بربود
ابو العینا پس از چندی بر ابن ثوابه در آمده با وی گفت تمامت آنچه را که در میانه تو و ابو الصقر روی داد
شنیدم البته هیچ چیز او را از استقصای جواب و استیفای بیان مانع نیامد جز آنکه نه عذر و رفقی از تو یافت
که آنرا بر زمین افکند و نه مجد و بزرگی یافت تا آنرا ناقص نماید و از تمامت این مراتب گذشته وی از خوردن
گوشت تو عفو و اغماض نموده و در ریختن خونت مسامحت کرده ابن ثوابه گفت ایزد کدا پیشه ترا چکار که خود را
در میان من و او بشجاعت میداری ابو العینا گفت لا تنکر علی ابن ثمانین قد ذهب بصره
وجفاه سلطانه ان یعول علی اخوانه فیاخذ من اموالهم ولکن اشد من هذا
من یتنزل الماء من اصلاب الرجال فیستنقعه فی جوفه فیقطع
انسابهم ویعظم اوزارهم یعنی انکار مدار بر مردی هشتاد ساله

که روشنی از چشم وی زایل شده و سلطان عصر ستم بر وی روا داشته باشد تا آنکه بر برادران خود برای امر معاش خویشتن
تکیه نماید و از اموال ایشان اخذ نماید ولی از این کس بدتر آن کسی است که آبا از پشت مردان فسیده آورده و شکم
پس انساب ایشان قطع نماید و گناه ایشان بزرگ کند پس ابن ثوابه گفت بکوهی وسب نمایند دو نفر جز آنکه لئیم
ترین ایشان غالب آید ابوالعینا گفت همانا دیروز بنجبه بر ابوالصقر غلبه کردی پس ابن ثوابه از سخن لب بربست
و ساکت نشست گویند صاعد بن مخلد پیش از منصب وزارت از دین اسلام عاری بود و بکیش نصاری
میزیست چون بشغل جلیل وزارت سرافراز شد بقبول دین حنیف اسلام نیز مفتخر آمده بود روزی ابوالعینا
قصد ملاقات وی نموده روان شد و همی آمد تا آنکه بدرب سرای وزیر رسید و اذن دخول طلبید یکی از غلامان
گفت همانا وزیر بوظیفه نماز قیام نموده ابوالعینا از در تعریض گفت لِکُلِّ جَدیدٍ لَذَّةٌ یعنی همانا
هر چیز تازه را لذتی دیگر است گویند روزی از درب خانه عبدالله بن منصور میگذشت و در آنوقت عبدالله از عارضه
که نهست بهبودی حاصل کرده بود ابوالعینا از غلام وی پرسید چگونه است حالت عبدالله آن غلام گفت
چنان است که تو دوست میداری ابوالعینا گفت اگر چنان است که من دوست دارم پس چه باعث شده
که آواز گریه و نوحه از خانه وی میشنوم گویند ابوالعینا روزی از پریشانی حال نزد عبیدالله بن سلیمان بن وهب
که از وزراء و کتاب معتمد بن متوکل بود شکایت برده وزیر گفت آیا برای اصلاح امر تو با براهیم بن مدبر چیزی
نوشتم ابوالعینا گفت نعم قد کتبتَ اِلی رَجُلٍ قد قَصَّرَ مِن هِمَّتِهِ طولُ الفَقرِ
و ذُلُّ الاَسرِ وَ مُعاناةُ الدَّهرِ فَاَخفَقَ سَعیی وَ خابَت طَلِبَتی
یعنی آری نوشتی بمردیکه طول فقر و ذلت اسر و رنجانیدن روزگار همت او را کوتاه نموده پس سعی من بیفایده شده
و مرادم نداد وزیر گفت تو خود او را اختیار کردی گفت وَ ما عَلَیَّ اَیُّهَا الوَزیرُ فی ذلِکَ
وَ قَد اختارَ موسیٰ قَومَهُ سَبعینَ رَجُلاً فَما کانَ فیهِم رَشیدٌ وَ اختارَ
النَّبیُّ صَلَّی اللهُ عَلَیهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ عَبدَ اللهِ بنَ سَعدِ بنِ اَبی سَرحٍ کاتِباً
فَرَجَعَ اِلَی المُشرِکینَ مُرتَدّاً وَ اختارَ عَلیُّ بنُ اَبیطالِبٍ عَلَیهِ السَّلامُ اَبا موسَی
الاَشعَریَّ حاکِماً فَحَکَمَ عَلَیهِ یعنی ایها الوزیر مرا در این اختیار تقصیر و باکی نیست چه موسی علیه السلام هفتاد تن
از میان قوم خود انتخاب نمود و در میان جمیع ایشان مردی راشد نبود و پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم عبدالله بن
سعد بن ابی سرح را برای امر کتابت برگزید پس او مرتد شد و بجانب مشرکین بازگشت و علی بن ابیطالب
علیه السلام برای امر حکومت ابوموسی اشعری را اختیار کرد پس او بر ضرر آن حضرت حکم نمود قاضی ابن خلکان
گوید ابوالعینا به نسبت ابراهیم را بذلت اسیری نسبت داده که علی بن محمد صاحب زنج چون داعیه
نبوت نمود و غلامان زنجی را بگرد خویش جمع آورده بر بصره استیلا یافت بعضی از مردم آن بلد را
عرضه شمشیر و برخی را اسیر نمود ابراهیم نیز در آنواقعه در جرگه اسرا و محبوسین منظوم آمد پس چندی در محبس

صاحب

صاحب زنج بماند عاقبت نقبی از زندان به بیرون حفر داد و فرار نموده خود را بظل حمایت وزیر ابوالصقر
اسمعیل بن بلبل رسانید و نجات یافت سید مرتضی علم الهدی در کتاب غرر و درر از ابوالعینا حکایت کند که گفت
زمانی که بر متوکل درآمدم بثنای وی لب گشودم و او را دعا گفتم وی مخاطبه مرا نیکو شمرد پس گفت یا محمد
شنیده ام که از وجود تو شری ظاهر است گفتم یا امیرالمؤمنین اگر شر عبارت از بیان احسان محسنین و ذکر
بدی مسیئین است پس چگوئی در حق خدا تعالی که در مقام تزکیت فرماید نِعمَ العَبدُ اِنَّهُ اَوّابٌ
یعنی حضرت ایوب از بندگان خوب ماست و در مورد ذمیمت فرموده هَمّازٍ مَشّاءٍ بِنَمیمٍ مَنّاعٍ
لِلخَیرِ مُعتَدٍ اَثیمٍ عُتُلٍّ بَعدَ ذلِکَ زَنیمٍ یعنی مردمان را عیب کند و برحالت سخن چینی و نمیمت
در میان مردم مشی نماید و عشیره خود را از دین اسلام که اعظم خیرات است منع کند مردی ظالم و معصیتکار و علاوه
مردی بدخلق و حرامزاده و نسب وی استوار نیست و همچنین شاعر گوید

اِذا اَنَا بِالمَعروفِ لَم اُثنِ دائِباً | وَ لَم اَشتُمِ الجِبسَ اللَّئیمَ المُذَمَّما
فَفیمَ عَرَفتُ الخَیرَ وَ الشَّرَّ بِاسمِهِ | وَ شَقَّ لِیَ اللهُ المَسامِعَ وَ الفَما

یعنی هر گاه عطای منعمین را از روی صدق ثنا ننمایم و مردمان پست فطرت بدرا دشنام و فحش نگویم پس
بچه چیز خیر و شر بر تو ظاهر گردد و حال آنکه خداوند عالم دهان و گوش برای من شق فرموده تا آنچه از گوش بشنوم
بزبان بگویم متوکل روزی با وی گفت آیا تا چند مردمان را مدح و ذم گوئی گفت ما اَحسَنوا وَ اَساؤا
یعنی مادامیکه خوبی و بدی کنند روزی بر متوکل درآمد خلیفه گفت بخدا سوگند که بسیار شوق ملاقات ترا داشتم
ابوالعینا گفت یا سیدی اشتیاق جز بر بندگان روا نباشد چه عبد را راه وصول بسوی مولای خود تنگ است
ولی مولی هرگاه اراده دیدار عبد نماید او را نزد خویشش بخواند وقتی متوکل با وی گفت هر وقت ذکر تو در مجلس من
بمیان آید جز من همگان عیب و بدگوئی تو کنند وی این شعر بخواند

اِذا رَضِیَت عَنّی کِرامُ عَشیرَتی | فَلا زالَ غَضباناً عَلَیَّ لِئامُها

یعنی هرگاه بزرگان عشیره از من راضی باشند باک ندارم از اینکه لئیمان قوم پیوسته بر من غضبناک باشند
آورده اند که چون نجاح بن سلمه را بموسی بن عبدالله اصفهانی سپردند تا آنچه اموال که از بیت المال تلف نموده
استرداد و اخذ نماید موسی وی را در مقام سیاست آورده نجاح از ترس راه فرار در پیش گرفته برفت و آن واقعه
در روز دوشنبه بیست و دویم شهر ذی قعدة الحرام سال دویست و چهل و پنج هجری اتفاق افتاد و در همان شب
معتز بن متوکل از آن اطلاع یافت جمعی از مقربان دولت بگرد ابوالعینا مجتمع شدند و در آن باب سخن میگفتند
معتز گفت یا اباالعینا از نجاح بن سلمه چه خبر داری گفت فَوَکَزَهُ موسیٰ فَقَضیٰ عَلَیهِ یعنی موسی
چنان سیلی بر وی بنواخت که وی از دنیا رخت بآخرت کشید پس آن کلام بموسی رسید گویند روزی از راهی
میگذشت اتفاقا ابوالعینا را ملاقات نمود زبان بتهدید و تخویف بر وی باز داشت ابوالعینا گفت

أَتُرِيدُ أَنْ تَقْتُلَنِي كَمَا قَتَلْتَ نَفْساً بِالْأَمْسِ يعنی آیا اراده نموده که مرا بکشی چنانکه در روز گذشته قتل نفس نمودی وی را با احمد بن ابی دواد زیاده مودت بود چنانکه محمد بن یحیی صولی گوید از ابو العینا شنیدم که می‌گفت سبب اتصال من با احمد بن ابی دواد آن بود که وقتی مردم بصره با من بدشمنی خاستند و از طریق عناد دعاوی بسیار میکردند یکی از آنها این بود که می‌گفتند تو مردی رافضی میباشی پس کار بر من سخت شد مدتی خود را از انظار مستور داشتم تا آنکه فرصتی یافته از بصره بجانب سر من رای روانه شدم ناچار خود را به پناه ابن ابی دواد برده و در خانه وی نازل شدم هر روزه با وی در محکمه می‌نشستم پس از چندی خبر من فاش گشت معاندین بصره چون مکان من دانستند جمعی بسراغ من بسوی سر من رای رخت بر بستند با قاضی گفتم قوم از بصره آمده اند بطلب من که بر من دست و تسلط یابند احمد گفت يَدُ اللهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ گفتم ایشان در این باب مکرها کنند و حیلها انگیزند گفت وَيَمْكُرُونَ وَيَمْكُرُ اللهُ وَاللهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ گفتم ایشان را جمعیت بسیاری است گفت كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللهِ گفتم خدا خیر دهد قاضی را این حکایت بقول صموت کلابی ماند که گفته

لِلّٰهِ دَرُّكَ أَيُّ جُنَّةِ خَائِفٍ	وَمَتَاعُ دُنْيَا أَنْتَ لِلْحَدَثَانِ
مُتَخَمِّطٌ يَطَأُ الرِّجَالَ بِغِلْبَةٍ	وَطْءَ الْفَنِيقِ دَوَارِجَ الْقِرْدَانِ
وَيَكُبُّهُمْ حَتَّى كَأَنَّ رُؤُوسَهُمْ	مَأْمُومَةٌ تَنْحَطُّ لِلْغِرْبَانِ
وَيُفَرِّجُ الْبَابَ الشَّدِيدَ رِتَاجُهُ	حَتَّى يَصِيرَ كَأَنَّهُ بَابَانِ

حاصل معنی آنکه خدایت خیر دهد که چه سپر محکمی مر خائفین را و چه سودمند متاعی حوادث روزگار را تو آن مرد متکبر غالبی که مردان دهر را چنان بزیر پا سپری که اشتر نر بجیب آثار اقدام اسبان را و چنان ایشان را برو در افکنی که گویا سرهای ایشان تا مقدم دماغ شکافته گشته و سرهای خود را چندان بزیر آورند که گویا سر خود را بوسه میخواهند بدهند و باب تنگی و سختی در کوچک خود چنان مفتوح سازد که گویا بجای یک در دو در باز شده پس ابن ابی دواد با پسر خویش ابو الولید گفت این ابیات را الساعه بنویس ابو الولید بفرموده پدر ابیات را در حضور وی بنوشت صولی گوید همانا چنان خاطر دارم که ابو الصموت کلابی مردی شاعر بوده و لیکن از وکیع چنان استماع کردم که گفت آن شاعر در حفظ من صموت کلابیه است بنا بر آنکه زنی باشد باتحمله وقتی ابو العینا بر حسن بن سهل در آمده و ثنای وی بجای آورد حسن بفرمود تا ده هزار درهم بوی عطا کردند ابو العینا گفت ايها الامير لا استكثر كثيرك ولا استقل قليلك یعنی ای امیر نه عطای بسیار تو زیاد باشد و نه بخشش کم تو قلیل است حسن گفت آیا چگونه است این گفت عطای زیاد تو بسیار نیست چه تو خود در جود و بخشش از آن برتری و عطای کم را اگرچه توان شمرد چه قلیل جود تو از بخششهای زیاد مردم بیشتر است روزی عبید الله بن خاقان با وی گفت مرا معذور دار از ملاقات خود چه مرا شغل بسیار است

ابو العینا گفت چون ترا فراغت حاصل آید مرا احتیاجی بسوی تو نیست عبید الله روزی بوی گفت یا عبد الله شنیدم که نسبت بمن اظهار غضب فرموده ابو العینا گفت ایها الوزیر مرتبه و شأن شما برتر از آن است که من اظهار غضب نمایم چه شخص بزیر دست خود غضب نماید و اما بر بالا دست خود غضب نتواند آورد ولی کوتاهی تو در حق من مرا محزون داشت و من حزن را غضب نام نهادم گویند روزی ابو الصقر وی را بپهلوی خویش بخواند و زمانی او را از خود دور ساخت ابو العینا با وی گفت گاهی مرا چندان نزدیک خویش میخوانی که گویا من عضوی از تو باشم و لحظه مرا چندان از خود دور نمائی که گویا من با تو ضدم روزی عبید الله بن سلیمان از حالت وی بپرسید و اظهار مهربانی نمود ابو العینا گفت بودن من با تو جست خاطر سبب غبطه مردمان شده و در باطن موجب حرمان گشته سید مرتضی اعلی الله مقامه گوید وی را با ابو علی بصیر پیوسته طرایف و نوادر در میان بوده از آن روی ابو علی روزی با وی گفت آیا در چه وقت از مادر متولد گشتی گفت پیش از بر آمدن آفتاب ابو علی گفت همانا بدانجهت است که بیرون آمدی بر حالتی که بخیل و سائلی چه آن وقتی است که سؤال در آن وقت انتشار یابد هنگامی متوکل با وی گفت که آیا چه چیز شده ید ترا است ترا برای زوال نور چشم گفت فقدان رؤیت تو با آنکه تمامت مردم از اقطار برای دیدن جمال تو گرد آیند گفت مجالست ترا مایلم و مصاحبت ترا طالب ابو العینا گفت مرا طاقت اطاعت این امر نیست اما خلیفه چنان گمان نکند که این کلام بدانجهت گفتم که شرافت این محفل معلی و مجلس مبارک مرا پوشیده است بلکه برای آن است که من مردی کور و نابینایم و این خود واضح است که اشارت شخص کور مختلف گردد و ایماء مردم او را پوشیده ماند و همچنین ممکن است که من بکلامی تکلم کنم بر حالت غضب و آثار خوشنودی آن از روی تو ظاهر باشد و یا خطابی از روی رضا آورم و علامات غضب از روی تو پیدا شود پس من چون این دو حالت تمیز نتوانم کرد و حال بدینمنوال بگذرد البته در ورطه هلاک افتم متوکل وی را تصدیق نموده گفت راست گفتی و اغلب در محاضرات گوید وقتی ابو العینا بمجلس متوکل حاضر بود که رسول سلطان روم در آمد و بساط شراب بگستردند ایلچی با ابو العینا گفت آیا چه باعث شده که خداوند شراب و گوشت خنزیر بر شما حرام فرموده و شما جام شراب در کشید و از گوشت خوک اجتناب کنید ابو العینا گفت چون خداوند گوشت خوک حرام نمود بهتر از آن را حاضر شود که از آن کناره گیریم مانند گوشت بره ولی خمر را بدلی که بجای آن نشیند و خلیفتی که ما را از آن بی نیاز کند در خارج موجود نیست ما از آن نیز اجتناب کنیم متوکل روزی از وی پرسید که ترا در حق ابن مکرم و عباس بن رستم چه عقیده است گفت الخمر و المیسر و اثمهما اکبر من نفعهما یعنی آن دو بجای شراب و دیگری بمنزله قمار است گناه وجود آن دو از نفع ایشان بزرگتر است متوکل گفت شنیده ام که تو ایشان را دوست داری گفت اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَىٰ وَالْعَذَابَ بِالْمَغْفِرَةِ یعنی براستی که فروختم گمراهی را بهدایت و عذاب را بآمرزش روزی متوکل با وی گفت سعید بن عبد الملک همی بر تو بخندد ابو العینا گفت إِنَّ الَّذِينَ أَجْرَمُوا كَانُوا مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا يَضْحَكُونَ

یعنی براستی اگر بتیغ گناه برنجند بر کسانی که ایمان آورده اند همی خنده آورند شخصی گفت یا ابا العینا ابراهیم بن نوح نصرانی
در حق تو عتاب آورده وی این کریمه بر زبان آورد وَلَن تَرضىٰ عَنكَ اليَهودُ وَلَا النَّصارىٰ حَتّىٰ
تَتَّبِعَ مِلَّتَهُم یعنی هرگز یهود و نصاری از تو راضی نشوند تا آنگه ملت ایشان را پیروی کنی روزگاری وقتی ویرا
با مردی نصرانی بدید که باهم مطایبت مینمود روزگار این آیه تلاوت نمود یَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا
الْيَهُودَ وَالنَّصَارَىٰ أَوْلِيَاءَ یعنی ای گروهی که بشرف ایمان فائز آمدید یهود و نصاری را دوست خود مگیرید
ابوالعینا در دم این آیت حمید بخواند لَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَ
لَمْ يُخْرِجُوكُم مِّن دِيَارِكُمْ أَن تَبَرُّوهُمْ یعنی خدا نهی میکند از ایشان عدل با کسانیکه در امر دین با شما
جدال و قتال نمینمایند و از دیار خود تان شما را بیرون نمی کنند ابوالعینا خود گوید وقتی متوکل مرا از سخی ترین مردم
و بخیل ترین ناس سؤال نمود گفتم یا امیر المؤمنین احمد بن ابی دواد اسخی و اجود کسانی است که من ایشان را ملاقات نموده ام
و دهمی عبد الملک بخیل اهل روزگار است متوکل گفت بر بخل وی چگونه واقف گشتی گفتم وَإِنَّهُ يَحْرِمُ الْقَرِيبَ
كَمَا يَحْرِمُ الْبَعِيدَ وَيَعْتَذِرُ مِنَ الْإِحْسَانِ كَمَا يَعْتَذِرُ مِنَ الْإِسَاءَةِ
یعنی وی نزدیکان خود را مانند بیگانگان محروم سازد و از نیکوئی نمودن چنان اعتذار جوید که از بدی عذر خواهند
پس متوکل در خشم شده گفت آیا کسی که من او را انکار انداخته ام استجابت کنی و کسی که من او را برای امر کتابت نگاه داشته ام
او را بخل نسبت دهی گفتم یا امیر المؤمنین صدق در هیچ موضع در خور و نا پسند نیست چنانکه در حضرت تو راست مردم
در نسبت نمودن احمد را باستخاء راه غلط پیموده اند چه مردمان در دیگر آنکه را استجابت نسبت نمایند پس در حقیقت مدح
سخای امیر المؤمنین رشید را نموده باشند و چون حسن بن سهل و فضل بن سهل را بجود نسبت کنند از روی واقع
ذکر سخای امیر المؤمنین مأمون را کرده اند و هرگاه احمد بن ابی دواد را بخشش نسبت دهند بیقین وصف جود امیر المؤمنین
معتصم را نموده اند و هر وقت فتح بن خاقان و عبید الله بن یحیی را استجادت تعریف نمایند البته از مکارم و بخشش تو
بیان نموده باشند و اگر نه چنان است که بموقف عرض رسانیدم پس چه باعث شده بود که این مردم قبل از آنکه
درگه صحبت خلفا نمایند استجابت داده نشده اند پس متوکل گفت راست گفتی و مرا از این کلمات سرور ساختی
مردی از ابوالعینا پرسید که خداوند چون از کسی چیزی بگیرد البته در عوض آن موهبتی نماید حال بگو تا بدانم که خدا
قوه باصره از تو بستد در عوض چه عطا فرموده ابوالعینا گفت همانا ندیدن روی تو یکی از بزرگان ویرا بچیزی
وعده داده بود و در وفای آن مماطلت میکرد ابوالعینا بوی نوشت ثِقَتي بِكَ تَمنَعُني مِنِ اسْتِبطائِكَ
وَعِلمي بِشُغلِكَ يَدعوني إِلىٰ إِذكارِكَ وَلَستُ آمَنُ مَعَ اسْتِحكامِ
ثِقَتي بِطَولِكَ وَالمَعرِفَةِ بِعُلُوِّ هِمَّتِكَ اخْتِرامَ الأَجَلِ فَإِنَّ الآجالَ
آفاتُ الآمالِ فَسَحَ اللّٰهُ في أَجَلِكَ وَبَلَّغَكَ مُنتَهىٰ آمالِكَ والسلام یعنی اعتماد و تکیه من
مرا از اظهار مانع میشود اگر چه مماطلت کنی ولی علمی بوفور مشاغل تو وادارم میخواند مرا بخاطر آوردن تو با اگر بر

فاکن

توانگری تو معتمد و بر بلندی همت معتقدم از رسیدن اجل این بیمم چه آجال آفت آرزوهاست خداوند عالم در رسیدن
اجل تو وسعت دهاد و بنتهای آرزویت برساند گویند روزی در نزد ابوالجهم نشسته بودم که ناگاه مردی بروی در آمد
و با وی گفت مرا وعده دادی آیا وفای آن را خواهم شهادت کرد ابوالجهم گفت وعده در خاطر ندارم گفت راست گوئی برای آنکه تو خود از این قبیل امثال بسیار داری
و بخاطر داشتن من برای آنست که مرا با امثال تو کمتر سؤال افتاده ابوالجهم گفت احسنت خدا پدرت را خیر دهاد و پس حاجت وی آورد گویند وی در چهل سالگی
بمرض کوری مبتلا گشت قاضی ابن خلکان از ابوسعید ضلعی روایت کرده که گفت یکی از اجداد ابوالعینا بشرف ملاقات حضرت علی ابن ابیطالب فائز شد و از طول مخاطبت آن حضرت را
خسته نمود پس حضرت دعا کرد تا خود و اولادش کور شوند در نتیجه هر یک از احفاد وی که نابینا شوند صحیح النسب باشند
وابوالعینا در زمانی که در بصره سکنی داشت بصیر بود چون بجانب سر من رای رحلت بر بست نور بصر از وی
زائل شد و چندی در بغداد ساکن بود پس از آنجا ببصره عود نموده در جمادی الآخره از سال دویست و هشتاد و
سه یا دو راه سفر آخرت در پیش گرفت پسری جعفر نام از وی بماند و او روایت کرده که پدرم در چشم جمادی الاولی
از سنه مذکور در گذشت گویند وقتی وی با ابو زید انصاری گفت آیا چگونه عین را تصغیر نمایند گفت عیینا یا ابا العیناء
پس از آن وی بدین لقب مشهور گشت

ابو منصور موهوب بن ابی طاهر احمد بن محمد بن خضر الجوالیقی البغدادی

در خریطه علمای سنت و جماعت بوثاقت حدیث و غزارت فضل و ملاحت خط و وفور عقل و کثرت ضبط مشهور و از فحول
ارباب لغت و ائمه ادب محسوب است در سال چهارصد و شصت و پنج و یا شش هجری در باب المراتب که یکی از ابواب
دار السلام بغداد و بزرگترین آنها بود متولد گشت و هم در آنجا نشو و نما یافت بعد از بلوغ رشد و اوان تمیز عنان
عزیمت و زمام خاطر بجانب تحصیل کمالات بکشید نخست دقایق و نکات خط تحصیل نمود و بنیان آن به بنان خویش
چندان محکم و مشید داشت که مردمان از ابدان رغبتی تمام و میلی وافر بود و جمعی در تحصیل آن خط بسباق طلب ایستاده
خویشتن را در ورطه تعب انگندند پس مدت هفده سال حلقه افادات و مدرس افاضات خطیب ابو زکریای تبریزی را
از فرایض دانسته از رنج ملازمت و مطالعت قوانین ادب محکم کرد و گوی مزیت از همسران در ربود و دران
فنون از ائمه عصر معدود آمد و علم حدیث را از ابو القاسم بشری و ابوطاهر بن ابی الصقر و ابو الحسین استماع و ضبط
نموده بساط تعلیم و تدریس بگسترانید و به نشر علوم بپرداخت ابوالفرج بن جوزی که در عداد تلامذه وی بشمار رود
گوید احادیث غریبه و روایات مشهوره زیاده از وی استماع نمودم کتاب معرب و غیر آن از مؤلفات او
و پاره از لغت را بر وی قرائت کردم زمانیکه خطیب ابو زکریای تبریزی رخت از اینجهان بر بست علی بن محمد
فصیحی در مدرسه نظامیه مدرس گردیده پس از چندی ویرا بتشیع نسبت دادند و حقیقت حال از وی پرسیدند
گفت مذهب خود انکار نمودن نتوانم پس وی معزول گشت منصب جلیل و شغل نبیل تدریس عربیت مدرسه نظامیه
بر عهده ابو منصور جوالیقی مفوض شد چندی روزگار بدان گونه بسر برده در آن وقت که المقتفی بامر الله خلافت

مستقر گشت کشتزار امانی وی شاداب نموده در ظل عاطفت خویشش بخواند و با ماتش مخصوص داشت پیوسته در اوقات جمعه بوی اقتدا مینمود و نماز بجماعت میگذارد خلیفه بعضی از کتب بروی قرائت کرد جوالیقی کتابی در فن عروض برای وی تألیف نموده قاضی احمد بن خلکان در کتاب وفیات الاعیان آورده است اول بار که جوالیقی در مجلس خلافت قدم نهاد در مقام تحیت و درود بدین عبارت لب گشود السَّلامُ عَلیٰ اَمیرِ المُؤمِنینَ و رحمة الله ابن تلمید صاعد بن هبة الله که از خاصان اطبا و ملازمان آن درگاه و ایستادگان خدمت خلافت بود دستی در گفت آمده با جوالیقی گفت یا شیخ همانا با خلفا چنین طریقت مسلوک نبود و چنان عبارات بر زبان نیارند جوالیقی بوی عنایت نیاورده روی با مقتفی داشت و گفت سنت نبویه و طریقه مصطفویه بدین گونه سلام و تحیت که من بجای آوردم ناطق است و حدیثی که در صورت سلام وارد بود روایت نمود پس گفت یا امیر المؤمنین هرگاه کسی سوگند یاد کند که نور هیچ علمی بر آن هیچ که باید بر قلب هیچ نصرانی و یهودی نتافته هر آینه کفاره حنث قسم و فسخ یمین بروی نباشد چه خداوند تعالی خود بر قلوب ایشان مهر بنهاده و هر که مهر خدا بر نتوان گرفت جز بدست ایمان مقتفی و برا بر آن گفتار وی کرد دار تصدیق و تحسین فرمود هم او گوید که گویا ابن تلمید را با آن مراتب علمیه سنگی بر دهان نهاده بود که قدرت تکلم نداشت ابن جوزی در کتاب منتظم گوید ابو منصور جوالیقی با وجود ریاست و قرب خلافت هیچگاه در معاشرت و مانوس جانب تواضع فرو نمیگذاشت در مباحثات علمیه اغلب زبان بلا ادری میگشود قلیل الکلام و کثیر الفکر بوده و از روی تحقیق سخن میگفت گویند وی را در علم لغت خبرت و بصیرت از دیگر فنون زیادت بود در مسائل نحویه مذاهبی غریب داشت اسمعیل که انجب اولاد وی بود حکایت شده که گفت من در روز جمعه با پدرم بعادت همیشه در جامع قصر نماز گذاردم مردمان بگردش اجتماع نموده اهی بروی قراءت میکردند ناگاه جوانی از آن میان مقابل پدرم ایستاده گفت یا سیدی دو شعر شنیده ام که از فهم آنها عاجزم مستدعی ام اینکه آن دو شعر از من استماع نموده جواب خطا از وجوه معانی آنها برگیری پدر گفت انشاد نمای جوان گفت

وَصْلُ الحَبیبِ جِنانُ الخُلدِ اَسْکُنُها | وَهَجْرُهُ النّارُ یُصْلینی بِها النّارا
فَالشَّمسُ بِالقَوسِ اَمْسَتْ وَهیَ نازِلَةٌ | اِنْ لَمْ یَزُرْنی وَ بِالجَوزاءِ اِنْ زارا

اسمعیل گوید چون پدرم این دو شعر بشنید لختی در بحر فکرت شد پس روی با وی داشت و گفت ای پسرک من همانا فهم معنی و حل این منظوم جز بمعرفت نجوم و سیر کواکب نتوان کردن بیقین که فهم آنها از صنعت ادب و حرف لغت بیرون است جوان با کمال یأس و نومیدی سر خویش گرفته برفت پدرم از کثرت شرم و حیا که چیزی از وی پرسند و در فهم آن عاجز آید از حلقه برخواسته با خود شرط نمود که تا در علم نجوم نظر نماید و از تسییر درجات شمس خبرتی حاصل نکند بحلقه افادت ننشیند پس چندی در زاویه خمول بخزید و رنج فهم زیجات و معرفت تسییر درجات بر خود بخرید تا از آن فن خبرتی و از آن بحر معرفتی حاصل کرد پس جانب حلقه خویش گرائید و در مصطبه افادت مستقر گشت حاصل معنی آن دو شعر آنکه وصل دوستان مانند بوستان بهشت

جاوید است که مرا بهوای مسکن گزیدن آن است و هجران ایشان آتشی است که من بدان کباب شوم پس اگر آن دوست زیارتم ترک نماید شبها در کمال بلندی باشند و هرگاه بزیارتم آید بسیار کوتاه چه بودن شمس در برج قوس که آخر فصل خریف است کنایت است از طول شب و بودن آن در برج جوزا که آخر فصل ربیع است استعارت است از قصر شبها یاقوت حموی گوید در سال پانصد و بیست هجری آدم بن احمد هروی که یکی از افاضل علمای ادب است قصد زیارت بیت الله و حج خانه خدا نموده چون ببغداد رسید و بار بگشود اهل علم و ادب بوی گرد آمده مسائل نحویه و معضلات ادبیه بروی قرائت مینمودند اتفاقا روزی و برا با ابو منصور جوالیقی مناظرت و مباحثت دینی در پیوست رشته آن مناظرت بمنافرت کشیده هروی گفت هرگاه تو نفس خویش نسبت کنی نیکو و پسندیده نباشی چه جوالیق جمع است و چون خواهند جمع را نسبت کنند بایستی هیئت جمعیت شکسته گردد و بصورت مفرد خود عود کند پس آن مفرد نسبت داده شود و هم یاقوت گفته که در عبارت هروی یکنوع مغالطت است زیرا که اگر کلمه بهیئت جمعیت علم گردد جایز است آن کلمه را با صورت جمعی نسبت کنند مانند انکه در صورت نسبت مدائنی گویند انتهی پوشیده نیست که جوالیق جمع جوالق است بضم و یا بکسر جیم به تقدیر آن لفظ عجمی و معرب است چنانکه صاحب قاموس و صحاح و دیگران از اهل لغت تصریح کرده اند که جیم و قاف هر دو با هم در کلمه واحده در لغت تازی اجتماع نیابند هرگاه لفظی بدین صفت در کلام عرب یافت شود بیقین از مواد لغت ایشان خارج است و از الفاظ معربه بشمار آید و جوالق بضم جیم را بر جوالیق بجای جمع بستن از شواذ و از اصول قوانین عرب بیرون است چه مفرد آن می باید است و قیاس جمع آن کلمه بفتح فا است چنانکه علابط و علابط و أدابر و أدابر [illegible] فا را بر جلاعل و علاعل و اداعل و علابط بفتح فا جمع بندند بالجمله یاقوت خود نیز در انتقام راه خطا پیموده چه وی جوالیقی را مانند مدائنی علم پنداشته و حال آنکه هر کس حامل و بایع و سازنده آن جنس بوده باشد او را جوالیقی گویند و معروفین بدین لفظ بسیار اند از آنجمله است هشام بن سالم جوالیقی که انشاء الله شرح حالش در باب الهاء ذکر می شود که خود بایع و یا حامل آن بوده لهذا او برا بدان اسم موسوم نمودند چنانکه شیخ ابو عمرو کشی در شرح حال وی گوید و یقال هشام بن سالم الجوالیقی ثم صار علافا و همچنین گویند عمر بن علی بن ابیطالب در واقعه طف شب عاشورا راه فرار در پیش گرفت خود را در جوالی پنهان ساخت و از آن روی اولاد وی باولاد جوالیق ملقب شدند اگرچه ابو الفرج اصبهانی در کتاب عمدة الطالب گوید نجار برا عقیدت بر آن است که بجهتی دیگر اولاد وی باولاد جوالیق ملقب گشتند بهر حال هر یک از آنها بر ثبوت مدعای خود دلیلی واضح است قاضی ابن خلکان گوید یکی از شعرای معاصر ابو منصور جوالیقی و ی و مغربی معبر را بدین اشعار هجا گفته و کلا ن آن است که آن شاعر حیص بیص بوده

کُلُّ الذُّنوبِ بِبَلدَتی مَغفُورَةٌ | اِلّا الَّذینَ تَعاظَما اَنْ یُغفَرا
کَونُ الجَوالیقیِّ فیها مُلغِیًا | اَدَبًا وَکَونُ المَغرِبیِّ مُعَبِّرا

فَأبينُ لكنته تميل فصاحة   وَغفول فطنته تعزّ عن كرا

یعنی هر معصیت که در بغداد کرد آید عاقبت آمرزیده شود جز دو گناه عظیم که پایه شناعتشان از اندازه مغفرت بالاتر باشد یکی تدریس ادبیات که بلسان جوالیقی پرداخته آید و دیگری تعبیر منامات که بنطقات مغربی نموده گردد پس گرفتار لکنت این یک خود از فصاحت ملول و بیزار شود و خاموشی فطانت آن دیگر از حالت خشکی حکایت کند با جمله در روز یکشنبه نیمه شهر محرم از سال پانصد و سی و نه هجری در بغداد دست حوادث بنیاد عمرش خراب نموده قاضی القضاة زینبی در جامع قصر بروی نماز گذارد و در باب الحرب شرح فون ساختند مصنفات مشهوره و مفیده وی از این قرار است

کتاب شرح ادب الکاتب   کتاب المعرب   تتمه درة الغواص   رساله در علم عروض

ابو بکر بن عیّاش بن سالم الخیّاط

در نام وی اختلاف است بعضی سالم گفته اند و برخی شعبه و بقولی اسم و کنیت او یکی است هم مادرش بوبکر نام نهاده نژاد او بقبیله بنی اسد رسد مورخ اربل وفیات گوید كَانَ مِنْ آدَابِ الْمُحَدِّثِينَ وَالْعُلَمَاءِ الْمَشَاهِيرِ ابوبکر یکی از دو راوی عاصم بن ابی النجود بود که از قرّاء سبعه معدود شود و راوی دیگر ابوعمر بزاز است این دو راوی موثق فن قرائت از عاصم اخذ نموده برای مردم روایت کرده اند محمد بن اسعد یمنی در ترجمت ابوبکر آورده که قَالَ بَعْضُهُمْ كَانَ لَا يَفْتُرُ مِنَ التِّلَاوَةِ قَرَأَ اثْنَا عَشَرَ أَلْفَ خَتْمَةٍ وَقِيلَ أَرْبَعَةً وَعِشْرِينَ أَلْفَ خَتْمَةٍ یعنی گفته اند که ابوبکر هرگز از تلاوت کلام مجید فتور و کسالت نیافت مدة العمر دوازده هزار بار کلام پروردگار ختم کرد و بقولی بیست و چهار هزار بار از نوادر وقایع وی حکایتی است که بر علو منزلت و حسن عقیدتش دلیلی محکم باشد و شاهدی عادل غواص بحار اخبار مجلسی در کتاب بحار الانوار و غیر آن از مصنفات خود از یحیی بن عبد الحمید حمانی روایت کرده که گفت در زمانیکه موسی بن عیسی الهاشمی حاکم کوفه بود نوبتی از منزل خویش بیرون آمدم و شیخ ابوبکر بن عیاش را دیدم که بر دراز گوشی نشسته همینکه چشمش بر من افتاد گفت یا یحیی بیا تا باهم نزدیک امیر درویم و من ندانستم که مراد او کیست ولی تعظیم ابوبکر را همراه شدم پس در رکاب او روانه گشتم چون بخانه که بدار عبد الله بن حازم معروف است رسیدیم روی سوی من کرد و گفت ای پسر حمانی تورا از آنجهة بزحمت مصاحبت انداختم که بر آنچه با این مرد طاغی گویم گواه گردی و ابلاغ حجت را بگوش خویش اصغا نمائی گفتم ایها الشیخ کرا میگوئی گفت این کافر فاجر موسی بن عیسی را که والی این ملک است پس همی برفتیم تا بدرب خانه موسی رسیدیم و ابوبکر بهمان سواره داخل شد با آنکه رسم آن بود که مردم چون بدرگاه سرای موسی میرسیدند پیاده میشدند حاجب موسی ابوبکر را بشناخت و از دخولش مانع نتوانست شد ولی مرا نگذاشت که وارد شوم ابوبکر ملتفت شد که مرا باز میدارند بانگ زد که ای ملعون او را مانع میشوی با آنکه بهمراه من آمده پس دربان بناچاری شد و من از دنبال شیخ درآمدم و او جامه در بر داشت که تکمهای آن گشوده بود و بر دراز گوشی براند تا داخل ایوان شد

موسی

موسی در صدر ایوان بر تخت خود نشسته بود و علی العاده از یمین و یسارش گروهی مسلح قیام داشتند چون دیده او بر ابوبکر افتاد مرحبا گفت و او را نزدیک خوانده و در کنار خویش بر تختش نشانید و مرا نگذاشتند که داخل ایوان شوم ابوبکر ملتفت من شد که در بیرون ایستاده ام عتاب کرد که ویحک نزدیک من آی من درون ایوان شدم و با پای افزار و پیراهن و ازار که در پای و بر داشتم پیش وی برفتم مرا ور بروی خود نشانید موسی با ابوبکر گفت این همان است که نزد من شفاعت او مینمودی گفت نی بلکه آوردن او برای شهادت است نه شفاعت گفت چه شهادت گفت چون آنچه تو با این قبر کرده بنگریستم آمدم تا سخنی بر تو ابلاغ کنم و او بر اتمام حجت من گواه باشد گفت کدام قبر گفت قبر فرزند بتول سبط رسول حسین بن علی و موسی آنزمان زارعی چند فرستاده بود تا تربت شریف حضرت امام ابوعبد الله علیه السلام را شیار نموده تمامت ارض حائر را بکاشته بود همینکه این کلام از ابن عیاش شنید چنان در خشم شد که نزدیک بود اندامش از هم بشکافد و گفت ترا با عمل من چکار است گفت بمان تا بگویم زمانی چند از این پیش در واقعه دیدم که گویا من بعزیمت قبیله خویش در بنی غاضره از کوفه بیرون شدم همینکه بقنطره رسیدم ده خنزیر از پیش روی من بیرون آمدند و آهنگ من نمودند و خدای تعالی مرا بحمایت مردی از بنی اسد که خود او را میشناختم از صدمه تعرض آنجانوران نجات داد و چون از آنجا بگذشتم و بقریه شاهی رسیدم از جاده غافل ماندم پیاده راه بیابان گرفتم در اثناء سبغوله با پیرزالی برخوردم از من پرسید عزیمت کجا داری گفتم غاضریه گفت این وادی در پیش گیر که در انجام آن باره راه در پیوندی من بنشانی که آن عجوز گفت همی راه سپردم تا به نینوا رسیدم ناگاه پیری کهن سال دیدم که در آنجا نشسته گفتم از کجائی ای شیخ گفت از مردم این قریه گفتم از عمر تو تا چند سال بر آمده گفت ندانم ولی آنزمان مرا در خاطر است که حسین بن علی و همراهان او را از این فرات ممنوع داشتند بر حالتی که طیور هوا و وحوش صحرا از آن مینوشیدند ابوبکر گوید از این سخن عظیم در حیرت شدم و از در تحقیق گفتم ویحک تو خود آن ماجری بدیدی گفت آری سوگند با آفریدگاری که آسمان برافراخت من در آنزمان بودم و آن داستان بدیدم چنانچه اینزمان هستم و با چشمی نگران می بینم که تو و مردم عهد تو اعانت میکنید بر گناهی عظیم که اگر مسلمانی بر روی زمین باشد از نگریستن آن چندان بگرید که دیده اش مجروح گردد گفتم وای بر تو آن چه امر است گفت آنکه سلطان این ملک را باز نمیدارید از فعلی شنیع و شغلی فظیع که بجای آورد آیا مزار فرزند رسول شخم و زراعت میشود گفتم مزار او کدام است گفت نزدیک همین جایگاه که تو ایستاده ولی خود مدفن آنحضرت نمودار نیست و کس آنرا نتواند یافت ابوبکر گوید مرا تا آنوقت هیچگاه بدان تربت عبور نیفتاده بود گفتم ای شیخ حالیکه آن قبر مطهر مستور است پس که مرا تواند بدان دلالت نمود شیخ چون این بشنید برخاست و روانه شد و من از دنبالش برفتم تا بر لب گودالی بایستاد و بر آن گودال دری استوار و حاجبی ایستاده و گروهی انبوه دیدم راه با حاجب نزدیک نمودم و بار خواستم تا بحضرت ابوعبد الله درآیم گفت رخصتی نیست گفتم چرا گفت از آنکه ابراهیم خلیل و جلیل او خواجه عالم و پیغمبر خاتم نزد آنحضرت اند و جبرئیل و میکائیل با جمعی فراوان از فرشتگان همراه ایشانند ابوبکر گفت پس بجستم و بیدار شدم بر حالتی که خوفی شدید

دانده‌ی عظیم بر خاطر من جای گرفته بود و از اینواقعه روزگاری مدید بگذشت چندانکه نزدیک آمد که من این داستان فراموش کنم پس اتفاقا مرا آهنگ قبیلهٔ بنی غاضره پیش آمد چه بر ذمّهٔ مردی از آنطائفه وامی داشتم اتفاقا دین را جانب آن قبیله گرفتم و مرا داستان خواب هیچ بخاطر نبود همینکه بقنطرهٔ کوفه رسیدم ناگاه ده کس از عیاران راه زن بیرون آمدند و مرا از دیدن ایشان ماجرای واقعه بخاطر آمد ایشان بر من در آویختند و گفتند آنچه با تواست بینداز و خود بسلامت بیرون رو و با من جز نفقه اندکی هیچ همراه نبود گفتم وای بر شما من ابوبکر عیاشم و از پی طلب خویش میروم خدا را از من درگذرید و از راه خود بازندارید که من مهمانی سخت دوست دارم و از این حیث تهیهٔ شرط ضیافت همی خواهم یکی از آنجماعت یاران بانگ زد که این مولای من ابوبکر است کس متعرض او نشود انگاه جوانی را گفت همراه وی باش تا براهش رسانی و من از تذکر واقعه و تعبیر خواب نیز در شگفت بودم همینکه به نینوا رسیدم وَاللهِ الَّذِي لَا إِلٰهَ إِلَّا هُوَ که پیری کهن سال بهمان شمایل که در خواب دیده بودم در بیداری یافتم و با خود گفتم لَا إِلٰهَ إِلَّا اللهُ این خود وحی بوده نه خواب انگاه بهمان تفصیل که در واقعه سوال و جواب شده بود بی کم و بیش در میان ما بگذشت تا آنجا که مرا همراه خود بموضع مزار مقدس برد دیدم شیار کرده اند و زراعت نموده اند از جزئی و کلی خواب خویش چیزی مختلف نیافتم بجز آنکه در و دربان را در بیداری ندیدم پس ای بو بکر هرگز من هیچ کسی را دیدم که حکایت این ماجری زبان نبندم و نه از زیارت آن مرقد پاک کشم مکانی که ابراهیم کرم و پیغمبر بزیارت آن روند و جبرئیل و میکائیل با قبایل ملائک در آن فرود آیند البته شایسته است که هر مسلمان بمعرفت زیارتش می رغبت و مراقبت کند چه ابو حصین مرا روایت کرده که رسول فرمود مَنْ رَآنِي فِي الْمَنَامِ فَإِيَّايَ رَأَى فَإِنَّ الشَّيْطَانَ لَا يَتَشَبَّهُ بِي یعنی هر که مرا بخواب بیند خود مرا دیده چه شیطان بصورت من مانند نگردد یحیی گوید همینکه ابوبکر سخن ختم کرد موسی بر آشفت و گفت ای پسر عیاش اینهمه گفتار دراز آوردی و من همی خاموشی گرفتم تا این خرافت و حماقت که از تو ظهور یافته بپای بری سوگند با خدای اگر از این پس بشنوم که این خبر بکالی گفته باشی هر دو را گردن زنم هم تو و هم آنکه بر من گواه آورده ابوبکر گفت سبحان وقت خدا این داور از تو منع خواهد کرد که من نقل اینخبر بر شما هیچ نیت نداشتم گفت أَتُرَاجِعُنِي يَا مَاصَّ فَرْجِ أُمِّهِ یعنی ای آنکه عورت ام خویش بمکی آیا مرا جواب بازپس دهی ابوبکر گفت أَسْكَتَكَ اللهُ وَقَطَعَ لِسَانَكَ یعنی ساکت شو خدای غارت کند و زبانت ببرد پس موسی در غضب شد و ابوبکر را از خویش بدور داشت و با غلامان گفت بگیرید او را ابوبکر را از تخت بکشیدند و مرا نیز بگرفتند و کشان کشان از ایوان بیرون بردند قسم بخدا که از کشیدن و زدن بر ما حالتی رفت که من هرگز باور نداشتم که ما زنده مانیم و بوجود خویش بر شمار مردم بیفزائیم از تمام آن ستم چیزی بر من سخت گران افتاد در اثناء حالتی که مرا از پای میکشیدند و سرم بسنگها کوفته میشد غلامی می آمد و ریش من لحیتی میگرفت و میکند موسی همی نهیب میزد که بکشید و بکشید و ما را بی پرده بزنا منسوب میداشت و ابوبکر همی گفت أَمْسَكَ قَطَعَ اللهُ لِسَانَكَ وَانْتَقَمَ مِنْكَ یعنی باز ایست خدا زبانت ببرد و کیفر ما از تو بجوید

انگاه

انگاه باری عزّ اسمه را بخواند و گفت اَللّٰهُمَّ إِيَّاكَ أَرَدْنَا وَلِوَلَدِ نَبِيِّكَ غَضِبْنَا وَعَلَيْكَ تَوَكَّلْنَا یعنی بارالها در ایجاب رضای تو خواستیم و برای فرزند پیغمبرت خشم گرفتیم و بحراست تو اطمینان جستیم پس ما را بزندان بردند وابوبکر در من بگریست که جامهایم تار تار شده و خون از اندامم فرو ریزد و گفت يَا حَمَّانِي قَدْ قَضَيْنَا لِلّٰهِ حَقًّا وَاكْتَسَبْنَا فِي يَوْمِنَا هٰذَا أَجْرًا وَلَنْ يَضِيعَ ذٰلِكَ عِنْدَ اللهِ وَلَا عِنْدَ رَسُولِهِ یعنی حقی را که از خدا بر ما بود بگذاردیم و امروز سزا پاداش اندوختیم و اینعمل نزد خدا و رسول ضایع نگردد یحیی گوید پس زمانی اندک تقدیر غذا خوردن و خواب کردن موسی در محبس بودیم که پیک آن ملعون بطلب ما آمد در از کو ابوبکر را خواستند پیدا نشد لاجرم بهمچنان پیاده روانه شدیم چون از رنج فراوان و زحمت بی پایان که بر ما گذشت بس خسته بودیم تا آنکه بسرای موسی رسیم در عقب افتادیم ابوبکر از هر چند گامی که میسپرد بر زمین می نشست و لمحهٔ آرام میگرفت انگاه روانه میشد مع القصه بسرداری وسیع که در پهنا و بزرگی باندازهٔ حیاطی بود در آمدیم موسی را دیدیم که بر تخت قرار گرفته بود همینکه چشمش بر ما افتاد متوجه ابوبکر شد بغلظت و خشونت سخن گفتن گرفت و زبان بتهدید دراز نمود لَا حَيَّاكَ اللهُ وَلَا قَرَّبَ مِنْ جَاهِلٍ أَحْمَقَ یعنی خدایت زنده ندارد و نزدیک مسازد ای نادان بیخرد و بیک ای بی پدر ترا چه افتاده که در میان بنی هاشم داخل گردی ابوبکر گفت کلام تو شنیده ام و خدای ترا کفایت کند گفت بیرون رو خدایت زشت دارد والله اگر بشنوم که این داستان شایع ساخته گردنت برگیرم یحیی گوید آنگاه بجانب چشم انداخت و لب بدشنام گشود و گفت ای کلب زینهار بر حذر باش از اینکه اینخبر فاش کنی که اندیشهٔ این دیوسار شیطانیرا که در خواب با وی بازی کند بر چشمش مجسم ساخته بیرون شوید لعنت و غضب خدا بر شما باد یحیی گوید من و ابن عیاش از بیم سطوت موسی جانی بسلامت بردیم با آنکه از حیات خویش نومید شده بودیم چون بمنزل شیخ ابوبکر رسیدیم خواست که درون خانهٔ خود درود ملتفت من شد و گفت اِحْفَظْ هٰذَا الْحَدِيثَ وَأَثْبِتْهُ عِنْدَكَ وَلَا تُحَدِّثْ هٰؤُلَاءِ الرَّعَاعَ وَلٰكِنْ حَدِّثْ بِهِ أَهْلَ الْعُقُولِ وَالدِّينِ یعنی اینواقعه بخاطر بسپار و با این مردم زبون در میان نیار مگر با خداوندان دین و دانش انتهی خداوندان دین و دانش میدانند که از این ماجرای ابوبکر عیاش بار جاه نعیم موثق است و موسی بن عیسی را خلود جحیم محقق و چون از کینه آن فرعون هاشمیان با فرزند رسول صلوات الله علیه چیزی نگاشته آمد لازم افتاد که وخامت عاقبت و سوء خاتمت او نیز از در استطراد ایراد گردد چه این با آئین موالات موافق نیاید که نتایج اینگونه معادات در پرده اهمال و آثار اینچنین عقاید در بوتهٔ اجمال گذرد همه علامهٔ محدث از امالی شیخ ابوجعفر محمد بن علی صدوق روایت آورده که موسی بن عبدالعزیز گفت یوحنا بن سراقیون که طبیبی در نهایت حذاقت بود و بر کیش نصاری میزیست مرا در شارع بواحمه بدید و گفت با حیث که مرا از تو سوالی است چون بایستادم گفت ترا به پیغمبر و اینست سوگند که این قبر نزدیک قصر ابن هبیره که قومی از شما بزیارت آن همی روند از آن کیست آیا مدفن یکی از یاران پیغمبر شما است گفتم آن مرقد شریف از اصحاب نیست بلکه از پسر دختر پیغمبر است آیا تو را داعی بر سوال چه بود

گفت مرا از این قبر داستانی است طرفه گفتم برای من نقل کن گفت نوبتی سابور بزرگ خادم هرون الرشید شبانگاهی از پی من فرستاد من حاضر شدم چون مرا دید گفت با من بیا با هم رفتیم تا بسرای موسی بن عیسی الهاشمی در آمدیم موسی را دیدیم که عقل یکباره از وزائل شده و بسان مردم مصروع بر بالشی افتاده و در پیش روی او طشتی است که تمام احشاء و امعاء وی در آن ریخته و او را آنزمان هارون از کوفه احضار داشته بود چون سابور آنحال بدید با یکی از غلامان خاص او گفت ویحک براین چه گذشته گفت همین ساعت نشسته بود و برحالتی که در استقامت مزاج و خورسندی حال بر تمامت مردم فزونی داشت و ندیمانش بر دور او نشسته بودند در اثناء صحبت از حسین بن علی علیه السلام گفتگوئی رفت مردی از بنی هاشم گفت بر من مرضی سخت بود و بهر تدبیر معالجت خواستم مفید نشد تا آنکه نویسنده من گفت از تربت قبر حسین بن علی علیه السلام بگیر و بدان استشفا جوی من چنان کردم و خلاص یافتم موسی چون این بشنید گفت آیا از آنخاک چیزی بنزد تو مانده است گفت آری پس کس فرستاده قطعه از آن حاضر داشت موسی آنرا بگرفت و خواست تا با آن هاشمی استهزا کند و بر حسین بن علی توهین آورد آن تربت را در دبر خویش داخل کرد پس بیدرنگ صیحه کشید که النار النار الطست الطست همینکه طشت نهادند تمام آنچه می بینی در طشت ریخت و ندیمان پراکنده شدند و مجلس انس محفل ماتم گشت یوحنا گفت سابور پس از استماع این خبر روی با من داشت و گفت ببین تدبیری توانی کرد من شمعی خواستم و در طشت تامل کردم دیدم جگر و دل و شش و سپرز او تماما بیرون آمده گفتم موسی را دیگر هیچکس نتواند علاج کرد مگر عیسی که مرده را زنده میساخت سابور گفت راست گوئی ولی در همین جای بباش تا انجام امر مشهود تو گردد من تمام آنشب را در آنجا بیتوته کردم و موسی بهمانگونه افتاده بود و برنخواست تا سحرگاه درگذشت راوی گوید سپس یوحنا بزیارت مشهد ابو عبدالله میرفت و عاقبت مسلمانی گرفت و با حسن عقیدت [illegible] نقل است که ابوبکر بن عیاش گفت چون در سن شباب بر [illegible] راه عبادت میسپردم و خود را بر الم صبوری رنج مینهادم و از این راه بر من سخت میگذشت چه کاری بود برخلاف عادت و اقتضای طبیعت تا آنکه وقتی مردی اعرابی در کناسه کوفه دیدم که بر شتری نجیب سوار است و این دو بیت انشاد کند

خلیلی عوجا من صدور الرواحل — بجمهور حزوی وابکیا فی المنازل

لعل انحدار الدمع یعقب راحة — من الوجد او یشفی نجی البلابل

یعنی ای دوستان بخاطر این عاشق مهجور زمام راحلها بگردانید و بر این دیار گریستن آغاز کنید که باشد جریان سرشک از وبال اندوه راحتی آورد و انحدار سرشک از غم عشق آسایشی بخشد ابوبکر گوید پرسیدم این اعرابی کیست گفتند این ذوالرمه شاعر است از پس آن زمان هر وقت که مرا غمی و مصیبتی می افتاد بر آئین ذوالرمه رفتمی و گریستمی و از اندوه و حزن رستگی داشتم آسوده شدمی چون این اثر در بکار عبادت شده دیدم با خود گفتم قاتل الله الاعرابی ما کان ابصره یعنی خدای آن اعرابی را لعنت کناد که بر علاج اندوه تا چه حد بینا بود وفات ابوبکر بن عیاش بهجده روز بعد از فوت هارون الرشید در سال یکصد و نود و سه بکوفه اتفاق افتاد و عمر او نود و هشت سال بود. عیاش بفتح عین مهمله و تشدید یاء مثناه تحتانیه و شین معجمه است

ابن الاعرابی محمد بن زیاد الکوفی

از موالی عباس بن محمد بن علی بن عبدالله بن عباس بوده و برخی او را از موالی بنی شیبان دانند و ربیب مفضل بن محمد ضبی است آورده اند که وی از مشاهیر لغویین و علماء عربیت معدود است جلال الدین سیوطی در طبقات النحاة گوید کان نحویا عالما باللغة والشعر کثیر السماع من المفضل بن محمد الضبی راویة للاشعار حسن الخط لها از ثعلب حکایت شده که گفت خود از ابن الاعرابی استماع نمودم که میگفت در آن شب بدین دار فانی قدم نهادم که ابوحنیفه بسرای باقی رخت برکشید و وفات ابوحنیفه چنانکه در شرح احوال وی نگارش یافت در شهر رجب از سال صد و پنجاه هجری اتفاق افتاد مع الجمله در عنفوان زندگانی و ریعان شباب هوای اکتساب مراتب دانش و اقتباس مراسم بینش او را بر سر افتاده از مدرس ابی معاویه ضریر و مفضل ضبی صاحب مفضلیات و قاسم بن معن بن عبدالرحمن بن عبدالله بن مسعود و علی بن حمزه کسائی قوانین ادبیت و رسوم عربیت بیاموخت و در ارتقاء مدارج علمیه و مقامات ادبیت روزگاری دراز بسر برد و تکمیل علوم و تحصیل فنون را پای طلب در راه تعب نهاد و محضر هر یک از مشایخ و اکابر قوم را مغتنم دانسته مقدمات عربیت را با سایر علوم ادبیت در اندک زمانی بسرحد کمال رسانید پس از آن بفهم مسائل لغویه و ضبط دلائل آن پرداخت در معانی الفاظ و مبانی لغات عرب مهارتی تمام یافت و نزد تمامت اهل علم مسلم آمد و از کثرت علم و وفور دانش بر امثال و اقران خود فائق گردید روزها برای تدریس و افادت نشسته افاضل و اعیان از اهل علم گردش مجتمع میشدند و از افادات آن ادیب دانشمند استفادت مینمودند ابن خلکان آورده ابراهیم حربی و ابن سکیت و ابوالعباس ثعلب از تلامذه او معدود بودند ذهنی دقیق و خاطری نقاد داشت و از آن روی بر علماء مصنفین مناقشات و اعتراضات چند وارد نموده و گروهی از ائمه لغت را در مسائلی چند بخطا نسبت همی داد و همواره در مدرس افاضت خویش مکشوف همی داشت که ابوعبیده و اصمعی را معرفتی کامل و بصیرتی وافی بعلم لغت نبوده و وی را عقیدت آن بود که در کلام عرب ابدال ضاد معجمه بظاء معجمه روا باشد و هر آنکس که یکی از این دو حرف در موضع دیگری نهد راه خطا نپیموده

و بدین بیت بر مدعای خود استشهاد می نمود

الی الله اشکو من خلیل اوده — ثلاث خلال کلها لی غائض

چه این شاعر در کلمه غائض ظاء معجمه بضاد معجمه ابدال کرده و میگفت این بیت را بدین روایت از فصحاء عرب استماع نموده ام سیوطی از ابوالعباس ثعلب حکایت کند که گفت شاهدت مجلس ابن الاعرابی و کان یحضره زهاء مائة انسان وکان یسأل و یقرأ علیه فیجیب من غیر کتاب و لزمته بضع عشرة سنة ما رایت بیده کتابا قط ولقد املی علی الناس ما یحمل علی اجمال ولم یر احد فی علم الشعر اغزر منه

یعنی مدرس افادت ابن الاعرابی را مشاهدت کردم و عده تلامذه او را احصا نمودم صد تن از اهل علم و دانش

در مجلس حضور داشتند بر مسائل ادبیت و لغات عربیت چندان استحضار داشت که هر مسئله از غوامض مسائل و یا حدیثها
بر وی قرائت مینمودند از جودت فهم و حدت ذهن سائل را بدون رجوع کتب همی جواب گفتی ده سال و اندی
ملازم حضرتش بودم در تمام آن مدت از محفوظات و مسموعات خویش بر تلامذه املا مینمود و هیچگاه نزدش کتابی ندیدم
که از آن بر اصحاب درس قرائت کند و یا مشاهدت کردم که از نوادر اخبار و اصول و قواعد لغت بمقدار آنکه
بر شتران حمل کنند بر مردمان املا نمود و در علم شعر و قواعد عروضیه او را نظیر و مانند نبود آورده اند روزی در درس
خویش دو تن از تلامذه خود را بدید که با یکدیگر همی بنجوی سخن گویند از منشا و موطن اصلی ایشان پرسش نمود یکی در
جواب گفت از مردمان اسبیجابم دیگری گفت از اهل اندلسم ابن الاعرابی از روی تعجب
این بیت انشاد کرد

رفيقان شتّى ألّف الدهر بيننا — وقد يلتقي الشتّى فيأتلفان

حضار مجلس بقیه ابیات از وی خواستار شدند گفت

نزلنا على قيسية يمنية — لها نسب في الصالحين هجان
فقالت وأرخت جانب الستر بيننا — لأية أرض أم من الرجلان
فقلت لها أما رفيقي فقومه — تميم وأما أسرتي فيماني
رفيقان شتّى ألّف الدهر بيننا — وقد يلتقي الشتّى فيأتلفان

حاصل معنی آنکه بر زنی نجیب از قبیله قیس یمن وارد شدیم که او را سلسله نسب بنیکوکاران متصل بود پس از وراء ستر
از ما استفسار کرد که از کدام سرزمین ما را قصد نموده و بکدام قبیله از عرب انتساب دارید در جواب گفتم اما رفیق و
صاحب مرا بقبیله تمیم نسبت دهند و من خود بیمن انتساب دارم ما را از جهة مولد و موطن اصلی کمال اختلاف و مباینت بود
روزگار ما را با یکدیگر جمع نموده و مابین ما طرح دوستی و اتحاد انداخته چه گاهی باشد که دو مختلف یکدیگر را ملاقی گشته
و مابین ایشان اتفاق و ائتلاف حاصل گردد از اشعار اوست که ابو العباس ثعلب از کتاب امالی او
نقل کرده

سقى الله حيًّا دون بطنان دارهم — وبورك في مُردٍ هناك وشيب
وأبي وإياهم على بعد دارهم — كخمر بماء في الزجاج مشوب

یعنی خداوند رحیم از سحاب رحمت خویش سیراب نماید قبیله را که در زمین بطنان منزل گزیده اند و بر جوانان و پیران
آن گروه افزونی و زیادتی بخشد همانا با آن بعد مسافت که مابین ما هست دلم بهوای ایشان گرفتار و در اختلاط
و آمیزش چون شرابی مانم که با آب ممزوج شده باشد مخفی نماناد که ابن خلکان را در معنی بطنان لغزشی روی داده
زیرا که در ترجمه ابن اعرابی این ابیات ایراد کرده و در آخر ترجمه در مقام ضبط لغات گوید بطنان جمع بطن است
و بطن زمین پست و مغاک را گویند و در اینباب بخطا رفته چه از بطنان در بیت معنی علمی آن مقصود است

زیرا بصیغه جمع است مواضعی را بعینها چنانکه یاقوت حموی در کتاب معجم البلدان بر تمامت آن مواضع تصریح کرده و پس از
تعداد آن مواضع این دو بیت از ابن اعرابی سقى الله حيا آه ایراد کرده جلال الدین سیوطی از صولی حکایت کند که گفت
وقتی الواثق بالله عباسی با ندماء و خواص خود در مجلس انس نشسته مغنیان بسرودن اشعار طرب انگیز خاطرش مسرور و مبتهج
داشتند یکی از مغنیان در غناء خود این بیت که از اشعار اخطل است انشاد نمود

وشارب مربح بالكأس نادمني — لا بالحصور ولا فيها بسوّار

در کلمه اخیره از مصراع ثانی مابین حضار نزاع و تشاجر در پیوست بعضی بسوار خواندند و برخی بسآر گفتند واثق بفرمود
این اختلاف را حکمی از اهل خبرت و بصیرت باید تا هر آنچه در اینباب گوید قولش متبع و کلامش برهانی قاطع باشد
و جز ابن الاعرابی احدی را در محاکمت این مسئله شایسته ندانم اتفاقا در آن ایام ابن الاعرابی در سر من رأی
اقامت داشت کس نزد او فرستاده از صحت هر یک از آن دو قول استفسار کردند گفت هر دو وجه روایت شده
و صحیح است زیرا که اگر بسوار خوانده شود مراد آن است که آن شارب عربده نکند و بر ندماء خود حمله نیاورد و هرگاه
بسآر قرائت شود معنی چنین است که در قدح شراب بقیتی فرو نگذارد صورت جواب بواثق عرضه داشتند
ده هزار درهم بر ابن الاعرابی مبذول داشت و توضیح عبارت ابن الاعرابی آنکه هرگاه بسوار خوانده شود
ماخوذ است از سار الرجل الیک یعنی بر جهید و حمله آورد و وصف از آن سوار بر وزن شداد آید و سوار آنکس را
گویند که از اثر شراب عربده نماید و بر حضار و ندماء خود حمله آورد بنابراین معنی بیت چنین است شاربی که از باده ناب همی
مرا سودمند داشت منادمت نمود مرا در حالتی که در بذل شراب بخل ننمودی و پس از شرب او را عربده نبودی
و اگر بسآر قرائت شود ماخوذ است از قول اهل لغت که گویند اذا شربت فأسئر یعنی گاه شرب مقداری
از شراب در ظرف باقی گذار و وصف از آن اسآر گویند بغیر قیاس چه قیاس آن مسئر است و بر این تقدیر
معنی چنین باشد که آن شارب از ذمیمت بخل پیراسته بود و از قدح شراب جرعه ای باقی میگذاشت و نیز سیوطی
از احمد بن ابی عمران حکایت کند که گفت در مجلس ابو ایوب احمد بن محمد بن شجاع بودم که یکی از غلامان خود را
بمنزل ابن الاعرابی فرستاد و او را طلب نمود و پس از لمحه غلام مراجعت کرد و گفت ابن الاعرابی گوید گروهی
از اعراب در نزد من حاضرند چون از ایشان فراغت حاصل آید از آمدن مضایقت ننمایم غلام گفت من خود
در محضر ابن الاعرابی کسی را مشاهدت ننمودم جز آنکه در پیش روی خود کتب چندی نهاده مطالعت مینمود احمد بن عمران
گوید زمانی نرفت که ابن الاعرابی داخل شد ابو ایوب مراسم تعظیم و تبجیل او بجای آورده پس از لوازم تشریفات
گفت در جواب فرستاده ما مکشوف نموده بودی که جماعتی از اعراب در منزل من باشند و غلام مرا اعلام داد
که ابن الاعرابی در مجلس خود نشسته در حالتی که منفرد بود و هیچکس نزد او مشاهدت ننمودم از پیغام تو و اخبار غلام
زیاده در حیرت و شگفت باشم ابن الاعرابی بانشاد این ابیات لب گشود

لنا جلساء ما نمل حديثهم — ألبّاء مأمونون غيبا ومشهدا

يُفِيدُونَنَا مِنْ عِلْمِهِمْ عِلْمَ مَا مَضَى ... وَعَقْلاً وَتَأْدِيبًا وَرَأْيًا مُسَدَّدَا
فَلَا فِتْنَةً نَخْشَى وَلَا سُوءَ عِشْرَةٍ ... وَلَا نَتَّقِي مِنْهُمْ لِسَانًا وَلَا يَدَا
فَإِنْ قُلْتَ أَمْوَاتٌ فَمَا أَنْتَ كَاذِبٌ ... وَإِنْ قُلْتَ أَحْيَاءٌ فَلَسْتَ مُفَنِّدَا

حاصل معنی آنکه ما را جلسا و ندیمان چندیست که حدیث ایشان ما را ملالت و کلال نیاورد و گروهی باشند که بحلیهٔ عقل و زیور دانش آراسته در غیاب و حضور ما را بر ایشان وثوق و اعتماد است از مصاحبت آنان بر اخبار گذشتگان آگه شویم و مناد قشان ما را رائی سدید و خردی استوار نتیجه بخشد در مرافقت و معاشرت ایشان بر چار بالش امن و راحت غنوده ایم زیرا که از دست و زبانشان در امان و از فتنه و سوء معاشرت مصون و مأمون باشیم اگر گوئی در عداد مردگان معدودند در این قول طریق صدق و صواب پیموده و هرگاه ایشان را از زمرهٔ احیا شناسی هما نا راه خطا و غلط نسپرده براستی سخن گفته گویند ابن الاعرابی را اخلاق حمیده و خصال پسندیده بود در هر ماه از اجرت تعلیم هزار درهم بدو عاید شدی و تمامت آن در نفقهٔ عیال و اقارب خویش مصروف داشتی ابو العباس ثعلب گوید روزی در مجلس وی شخصی درباره یکی از علما آغاز بدگوئی نمود ابن الاعرابی ویرا گفت لَوْ لَمْ تَقُلْ فِينَا مَا قُلْتَ عِنْدَنَا لَا تَجْلِسْ إِلَيْنَا یعنی هرگاه از ما در مجلس دیگران نکوهش و بدگوئی نکنی عیب دیگران در محضر ما فاش بسازی سعی الجله در شهر شعبان از سال دویست و سی و یک و بقولی سی در سرّ من رای از این جهان فانی انتقال نمود و قاضی احمد بن ابی دواد ایادی بروی نماز گذارد و او را مصنفات بدین شرح است

کتاب النوادر الانواء کتاب صفت النخل کتاب صفت الزرع کتاب النبات کتاب الخیل کتاب تاریخ القبائل کتاب معانی الشعر کتاب تفسیر الامثال کتاب الالفاظ کتاب نسب الخیل کتاب نوادر الزبیریین کتاب نوادر بنی فقعس کتاب الذباب و اعرابی بفتح همزه و سکون عین مهمله و فتح راء و بعد از الف باء موحده منسوب باعراب است ابوبکر محمد بن عزیز سجستانی در کتاب خود که غرائب قرآن در آن تفسیر کرده گوید اعجم و اعجمی الخس را گویند که در لسان او لکنت است اگرچه از عرب باشد و عجمی بر جنس اطلاق کنند که بعجم منسوب است اگرچه فصیح و لفظ اعرابی بر بدوی گفته شود اگرچه از عرب نباشد و عرب منسوب بعرب را گویند اگرچه بدوی نباشد از کلمات اوست مَا رَأَيْتُ قَوْمًا أَكْذَبَ بِاللُّغَةِ مِنْ قَوْمٍ يَزْعُمُونَ أَنَّ الْقُرْآنَ مَخْلُوقٌ یعنی قومی را ندیده ام که افترا ایشان بلغت افزون باشد از آن جماعت که قرآن را مخلوق و محدث دانند و از این عبارت چنین مکشوف افتد که ابن الاعرابی در کلام الله طریقهٔ اشاعره مسلوک داشته و آنرا قدیم و قائم بذات واجب تعالی دانسته از آن روی بر معتزله که کلام را مخلوق دانند تشنیع آورده که ایشان بلغت افترا زنند و چون تبیین و توضیح مقصود ابن الاعرابی بشناختن معنی کلام الله و تحقیق آنکه قدیم یا حادث است موقوف بود لاجرم بر وجه ایجاز بتحقیق این دعوی بپردازیم بدانکه تمامت ارباب ملل و اصحاب مذاهب معتقدند بر اینکه باری تعالی و تقدس متکلم است

ولی در معنی کلام الله و حدوث و قدم آن اختلاف کرده اند و منشاء اختلاف دو قیاس متعارض است که هر یک را نتیجه برخلاف دیگری از آن دو و این است کَلَامُهُ تَعَالَى صِفَةٌ لَهُ وَكُلُّ مَا هُوَ صِفَةٌ لَهُ فَهُوَ قَدِيمٌ فَكَلَامُهُ تَعَالَى قدیم قیاس دویم كَلَامٌ مُؤَلَّفٌ مِنْ أَجْزَاءٍ مُتَرَتِّبَةٍ مُتَعَاقِبَةٍ فِي الْوُجُودِ فَكُلُّ مَا هُوَ كَذَلِكَ فَهُوَ حَادِثٌ فَكَلَامُهُ تَعَالَى حَادِثٌ و چون حقیقت نقیضین از روی بداهت و حکم عقل ممتنع است ناچار هر آنکس یکی از این دو قیاس احتجاج جوید بایستی بر بعضی از مقدمات قیاس دیگر قدح آورد پس حنابله قیاس اول را صحیح دانسته کبری قیاس ثانی را منع نموده اصوات و حروف با توالی ایشان و تقدم بعضی بر بعضی با آنکه حرف ثانی از هر کلمه مسبوق است بحرفی قائم بذات باریتعالی قدیم دانند و کلام الله را عبارت از حروف دانند و در جهالت و نادانی ایشان همین کفایت که فزون از آن قوم جلد و غلاف مصحف و برخی از آنجمله حروف قرآن را که مکتوب کرده قدیم دانند و کرامیه چون کلام را عبارت از اصوات و حروف است ولی با آنکه حادث است آنرا قائم بذات واجب دانند زیرا قیام حوادث را بذات باریتعالی تجویز کنند و ایشان قیاس ثانی صحیح دانسته در کبری قیاس اول قدح آورند و معتزله چون کرامیه قیاس ثانی صحیح دانسته بر صغرای قیاس اول قدح آورده اند گویند کلام الله تعالی عبارتست از اصوات و حروف چنانکه حنابله و کرامیه گویند لیکن آنرا قائم بذات واجب تعالی نه گویند که گونه تعالی متکلم است عبارتست از آنکه ایجاد حروف و اصوات نماید در اجسام چنانکه بقدرت کامله ایجاد کلام در درخت کرد و حضرت موسی شنید و در آنکه اسماع نموده و چنین لامحاله حادث است اگرچه قدرت بر ایجاد آن عین ذات و قدیم است و اشاعره گویند کلام بر دو قسم است لفظی که عبارتست از حروف و اصوات مسموعه و نفسی که معنی است قائم بنفس متکلم که مدلول کلام لفظی است چنانکه اخطل گوید إِنَّ الْكَلَامَ لَفِي الْفُؤَادِ وَإِنَّمَا جُعِلَ اللِّسَانُ عَلَى الْفُؤَادِ دَلِيلَا و گویند متکلم آن کسی است که کلام بدو قائم است نه آنکه موجد و خالق کلام است چه اهل لغت تصریح کرده اند که الْمُتَكَلِّمُ مَنْ قَامَ بِهِ الْكَلَامُ لَا مَنْ أَوْجَدَ الْكَلَامَ پس کلامی که قائم بذات باریتعالی است جایز نیست عبارت از حروف و اصوات مسموعه باشد زیرا که حروف و اصوات مسموعه حادث شوند و قیام حوادث بذات باریتعالی ممتنع است پس گونه تعالی متکلماً عبارتست از اتصاف او بمعنی ازلی قائم بذات که آن معنی مدلول حروف و اصوات مسموعه است و این معنی را کلام نفسی خوانند باعتبار آنکه آن معنی بذات باریتعالی قائم است و اصلاً متغیر نگردد و بالجمله از آن دو قیاس مذکور قیاس اول صحیح است صغری ثانی را منع کنند معتزله و سایر فرق مسلمین بر اشاعره در این قول بسی انکار آورده گویند هر عاقل از لفظ کلام جز حروف و اصوات مسموعه فهم نکند و آنچه را که اشاعره کلام نفسی دانند غیر معقول است زیرا که کلام یا خبر است یا انشاء هرگاه از متکلم خبری صادر شود در آن سه چیز است یکی عبارات صادره از متکلم دوم علم متکلم بثبوت نسبت خبریه و انتفاء آن سوم ثبوت آن نسبت در واقع و نفس الامر و انتفاء آن قسم دوم و سیم بالاتفاق از کلام خارجند پس مکشوف گردد که کلام خبری عبارات صادره از متکلم و اگر از متکلم کلام انشائی مانند امر و نهی صادر شود در آن دو چیز است نخست عبارات صادره از متکلم دوم اراده و کراهت نفس متکلم متعلقه بمامور به و منهی عنه اراده و کراهت را بالاتفاق کلام نگویند پس کلام انشائی نیز همان عبارات صادره از متکلم است مع الجمله گویند اینگونه از کلام که اشاعره ادعا کنند نه خود تعقل آن کرده و نه دیگران فهم آن نموده اند با وصف آن چگونه آنرا برای واجب تعالی اثبات توان کرد و نیز علامه حلی که از اجلهٔ علماء امامیه است در کتاب نهج الحق

پس از اقامت برهان سمعی و عقلی بر حدوث کلام الله گوید در این مسئله اشاعره با عقلا طریق مخالفت پیموده کلام الله را قدیم دانند و گویند کلام الله صفتی است قائم بذات واجب و از ازل با واجب تعالی بوده و اثبات اینگونه کلام برای واجب تعالی ناشی از جهل و سفاهت است چه هرگاه یکی از ما در سرائی منفرد نشسته تکلم آغاز کند و گوید ایسالم برخیز ای غانم بزن ای سعید اکل کن هر آینه او را عقلا از زمره جهال دانسته و در عداد سفها در شمار آیند آیا چگونه امثال این افعال که بر سفاهت و جهالت دلالت کند بباری تعالی نسبت توان داد و چگونه صحیح است در ازل خداوند عز اسمه یا ایها الناس اعبدوا ربکم و یا ایها الذین آمنوا اقیموا الصلوة و لا تاکلوا اموالکم و لا تقتلوا اولادکم و اوفوا بالعقود بفرماید در حالتیکه در حال تکلم باین خطابات مخاطبی موجود و مواجه نباشد و نیز بنا بر قول ایشان در خطاب خدایتعالی کذب لازم آید زیرا در مقام اخبار خبر داده انا ارسلنا نوحا و انا اوحینا الی ابراهیم و اهلکنا القرون و ضربنا لکم الامثال با آنکه تمامت این آیات اخبار از گذشته است و اخبار از وقوع آنچه در ماضی واقع نشده محض کذب و خلاف واقع است بهر تقدیر هر یک از معتزله و اشاعره بر مدعای خود احتجاجات و براهین اقامت نموده و بر یکدیگر ردود و تشنیعات آورده اند و ما از خوف اطناب از ذکر آنها اعراض کرده اطلاع آنها را بمطالعت کتب کلامیه حوالت دهیم

ابو الحسین بن غسان طبیب

در زمره فضلای اطبا معدود و در مرتبه دانشمندان این طبقه محسوب است صاحب تاریخ الحکما که در ضبط احوال افاضل و اعلام مورخی معتمد و عالمی موثق است در ذکر حالات او عباراتی آورده که مفادش بر این شرح است گوید که ابو الحسین در علوم اوایل و فنون فلسفه و مطالب یونانیین عموما احاطت یافت ولی خصوصا در علم طب چنان ممتاز و متفرد گردید که عدیل و نظیر نداشت و در خدمت سلاطین آل بویه رتبتی خاص و مزیتی مخصوص یافت خاصه در نزد عضد الدوله فنا خسرو که از بدایت عمر با وی ملازمت داشت معززا و مکرما بسر برد از فرط خلوص و حسن عقیدت با شان طبابت مرجه منادمت و مقام امانت اعتلا جست و بدانجهة در نزد امرای وی احترام و عزتی فوق العاده و قدر و شانی بیش از اندازه داشت و آن پادشاه را در محل حفظ صحت و مورد معالجت معتمد و موثق بود نقل است در هنگامی که عضد الدوله بجهة رزم پسر عم خود عز الدوله بختیار از فارس بعراق عرب لشکر کشید و عز الدوله را مقتول ساخت ابو الحسین طبیب در آن سفر نیز بنا بر رسم دیرین و عادت مستمره بسعادت التزام فائز بود و چون رایات عز الدوله را سرنگون و آیات عضد الدوله را با ظفر مقرون دید این دو شعر که شعر بر هلاکت عز الدوله بهت انشا کرد

یوسی الممالک رأی الملک	و یحفظها السیف المحنک
فلعضد الدوله افضل لها	فقد تحقق بین ستر و ملک

یعنی رای صواب نمای پادشاه همین ممالک روی زمین سیاست کند و آن بزرگوار خردمند آنها را از فتنه

و آشوب نگهبان شود پس ای خسرو نیکبخت عنان عزیمت بجانب فتح بلاد منعطف کن که مملکتها در میان شش و یک تباه شدند و چون عز الدوله در بازی نرد زیاد مولع بوده است بدان مضمون بروی تعریض کرده است حاصل آنکه اصرار در قمار خرابی کار دهد و تباهی روزکار آورد و این دو شعر دیگر نیز از اشعار آن طبیب ادیب است که در همان وقعه گفته است

اقام علی الاهواز سبعین لیلة	یدبر امر الملک حتی تدمرا
یدبر امرا کان اوله عمی	و اوسطه البلوی و آخره مرا

یعنی بهوای استقلال و سلطنت در ساحت اهواز هفتاد شب اقامت داشت و بهم امر گیتی ستانی و جهانبانی تدبیر میکرد در آن اندیشه بسر برد تا مدت عمرش بسر آمد غافل از اینکه انجاح امر را گرانبه که اولش کوری و وسطش بلوی و آخرش خباثت و آلودگی است پوشیده نماند که محض توضیح معانی آن اشعار از ذکر و بیان اینچند کلمه گریزی نباشد آورده اند که عضد الدوله همواره منتهز فرصت بود که عز الدوله را از میان بردارد و بملاحظه اینکه پدرش رکن الدوله طرف برادرزاده منظور میداشت و لحظ از حمایت و اعانت وی فرو گذاشت نمی نمود ناچار تهاون میکرد تا رکن الدوله وفات نمود چون از سلطنت مستقلا بر عضد الدوله مستقر گشت عز الدوله از اطاعت وی سر باز زد و لشکر باهواز کشید و قریب هفتاد شب در آنجا بروز آورد و گماشته عضد الدوله را گرفته مقید نمود عضد الدوله را از شنیدن این خبر آتش خشم شعله ور گردید و با لشکری زیاد در وی بعراق عرب نهاد عز الدوله تاب مقاومت نیاورده و در هزیمت شد و از راه واسط بغداد رفت و از آنجا با لشکر خویش بسمت موصل نهضت کرد عضد الدوله او را تعاقب نموده بعضی از لشکریان وی را دستگیر کرده مقتول نمودند و آن طبیب دانشمند تا آنزمان که عضد الدوله شربت هلاک در کشید متفقا در بساط حیات متمکن بوده و در اواخر مائه چهارم از هجرت وفات یافته است

ابو سعید فضل الله بن ابی الخیر

در عصر خویش بفنون فضایل و انواع علوم ممتاز و آراسته و در زمره ارباب حال بزهد و تقوی مستثنی بود گرامی پدرش ابو الخیر در علم صیدنه که معرفت نباتات است احاطتی تمام داشت و در شهر غزنین که موطن مالوفش بود با آن حرفه معیشت میکرد و همواره با بارگان دولت محمودی انیس و گاهی در بزم قرب سلطان جلیس گشتی در آن اوان سعادت اقتران از اقبال بلند بوجود آن فرزند ارجمند مستسعد و مفتخر گشت و آن فرزند را در دامان و کنارش بپرورید تا حلقه رشد بپوشید پس شور علم و سوز عشق در دلش افتاده بتحصیل فنون کمالات و اقسام علوم کمر بست و در طریق فضایل صوری و معنوی قدم نهاد و در علم تفسیر و احادیث رتبتی یافت که وی را بدیل و عدیلی نبود و در فن فقاهت منزلتی گرفت که نظیر و شبیهی نداشت و در جمیع فنون چنان علامه دهر شد که خداوندان هر فن وی را از اساتید آن فن دانسته و در اقسام علوم چنان نادره عصر گردید که دارای هر علم وی را از اساطین آن علم شمرده و چون بفنون فضایل آراسته گشت و از کل علوم بابهره گردید از طریق شریعت بشاهراه طریقت قدم نهاد و از آن صراط مستقیم بمنزل حقیقت رخت بربست بذوق محبت طعم هر لذت فراموش کرد و از شوق آشنا رمیده از خویش بیگانه گردید از هر راه جویای دولت وصل بود و از هر جهة مشهود حقیقت و اصل خواست گویند

ابوالخیر را سرائی منیع و کاخی عالی بود در صحن و حجره و سقف و دیوار آن کاخ صورت سلطان محمود و اعیان ارکانش
نقش کرده بود و همی خواست تا بدان وسیله قلوب ایشان بمحبت وی نقش پذیرد و مودت و دوستیش در دل ایشان
جای گیرد روزی ابوسعید پدر را گفت که مرا خانه در کار است ابوالخیر فراخور گنجایش برای وی خانه بخرید و هم از سرای
بدانجا منزل گزید بعد از چندی باشتیاق دیدن پسر بدان سرای درآمد ناگاه چشمش بنقوشی افتاد که یکسره از هوش برفت
چو هر سمت نظر کرد کلمهٔ لا اله الا الله دید و بهر سو التفات کرد یا هو یا من لیس الا هو بنظر درآمد پس از روی حیرت
و تعجب بدو گفت کمر آرایش دیگر ندانی که این سرای را از نگارش اینکلمات نگار داده گفت کدام زیب و زیور
در مقابل و نظر خوشتر از نام دوست باشد تو در خانهٔ خویش صورت سلطان محمود و چاکرانش نقش کرده که [illegible]
بدان وسیله شرط دوستی بجای آرند من نیز در این سرای محقر این کلمات عظیم نوشتم تا نام خدای معبود در دلم نقش گیرد
و هم روزی بحالت من التفاتی کند و پدر از کردار آن پسر در عرق و از کرده پشیمان شد در آن روز همه نقشها که
در سرای خود کرده بود محو کرد و دل بر تربیت و کار شیخ نهاد پس برحسب اقتضای جبلت و اصرار پدر محض کسب معالی
و اکتساب معارف مسافرت اختیار کرده بمرو رفت و پنجسال در نزد عبدالله حصیری و قفال فقیه باستفادت
بگذرانید و چون از مطالعت و مباحثت فارغ گشتی بعبادت مشغول میشد و چون در آن مقام نخل امیدش چنانچه
خواستی ثمر نرسید کمالات صوری در صفای وجود اثری ندید لاجرم بسرخس بازگشت و در نزد ابوعلی فقیه بتحصیل تفسیر
و فقه رغبت کرده لیلاً و نهاراً مشغول بود روزی بر تل خاکستری بگذشت که لقمان مجذوب بر آن تل نشسته چون از دور
وی را بدید نزدیک خود خواند گوید دیدم که پوستین خود بسط کرده و همی پاره بر پاره میدوخت اندکی در نزد وی ایستادم
پس بمن نگاهی کرد و گفت یا ابا سعید ترا با خرمن خود چنین سوختم و با این رقعه بر پوستین دوختم آنگاه برپای خواسته دستم گرفت
با او همراه شدم تا بمکانی رسیدیم که خانقاه پیر دلیل ابوالفضل در آنجا بود لقمان بدان پیر بانگ زد که هان از خانقاه
قدمی بیرون گذار چون برآمد گفت این جوان را نگاه دار که از شامات این بخت و مراد و سپرد و برفت پیر ابوالفضل
دستم گرفت و بخانقاه برد و مرا نزدیک خود بنشاند و کتابی بدست گرفت و نظر همی کرد چنانکه عادت اهل فضل است
بر آن شدم که دانم در آن کتاب چیست بصفای باطن دریافت و گفت پیغمبران که مبعوث برسالت گشتند بخواندن کلمهٔ
الله لا سواه تا مردم را تجردی حاصل نگردد از کتب بهره نبرد و بحق واصل نشود شیخ گوید چون این حال و این مقال
از پیر شنیدم مرا حالتی دست داد شب را نخفتم علی الصباح برسم معهود و عادت مستمره بدرس ابوعلی فقیه
حاضر گشتم چون بنشستم و تلامیذ ابوعلی نیز حاضر شدند ابتدا این آیه برخواند قُلِ اللهُ ثُمَّ ذَرْهُمْ فِي خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ
چون این آیه را شنیدم عالم دگرگون شد ابوعلی در من نگاهی کرد حالتم نوعی دیگر دید بعد از فراغ درس [illegible]
کار و روزگارم پرسید گفتم دوش بخانقاه پیر ابوالفضل بودم گفت برخیز و بدانجا شو که ترا در اینجا چیزی نیست در آن مقام
که ترا مقامات حاصل آید برخاسته بنزد پیر رفتم چون مرا بدید این شعر برخواند حیران شده همی ندانی پس و پیش
ای کم نکنی تو این سررشتهٔ خویش گفتم اکنون پیر را منتظر فرمانم گفت بخانقاه درآ و بنشین و این آیه را که شنیدی

فراموش کن و چند در خانقاه متفکر باش شیخ گوید مدتی در خانقاه پیر ابوالفضل بودم و هر چه میفرمودی اطاعت مینمودم
تا روزی بنزد من آمد گفت اکنون مقام یقین بر تو حاصل گردید و گفت باید بمیهنه روی و خلوتی طلب کنی پس برحسب فرموده
بمیهنه بازآمدم و در کنجی هفت سال بنشستم پنبه در گوش نهاده بعبادت مشغول گشتم هرگاه خوابی یا غفلتی برمن طاری گشت
کالبد سیاهی با حربهٔ آتش از پیش محراب پدید آمده بانگ برمن زدی و گفتی قل الله گوینده در مدت انزوا جامه
غیر از پیراهن پشمی نداشت در ایام جذبه هر وقت بدریدی پاره بر پاره بدوزدی و همواره روزه داشتی و شب
یک گرده جوین روزه گشادی شب و روز نخفتی الا قلیل و پیوسته باطهارت بودی ابوالخیر گوید که من او را در سرای
معتکف کردمی و منتظر میبودم تا آنکه بخوابد چون سر خویش بر زمین مینهاد گمان میکردم که او را خواب در ربوده
آنگاه بخفتم وقتی در نیمه شب بیدار گشتم ابوسعید را در مکان خویش ندیدم برخواستم و طلب کردم در خانه نبود
چون صبح شد او را برسم معهود بر جای خود دیدم شب دیگر بیدار نشستم و گوش فرا داشتم نیمه شب زنجیر از خود برداشت
بیرون آمد و از خانه بیرون شد من بر اثرش رفتم برباطی کهن برسید در آنجا مسجدی بود در فراز کرده بدرون
مسجد رفت چوبی در پس در نهاد من از روزن نگاه میکردم در گوشهٔ آن مسجد تا صبح بعبادت مشغول بود چون
چنین دیدم بخانه مراجعت کردم نخفتم صبح بر عادت سابق در منزل بود و چون چند شب مواظبت کردم چنان میکرد
که هر شب کردی چون دیدم که از قید او ثمری مترتب نیست قید را از وی برداشتم و بحالت خویشش گذاشتم گویند
در آن ایام اگر او را اشکالی روی دادی شهر سرخس را جهت ساخته زمین در تحت اقدامش نوردیده شدی
و بحضور پیر شتافتی یکی از مریدان شیخ آن معنی را دریافته از آن راز پرده برداشت آن سر مکتوم را علانیه بشیخ
بازگفت وی را ناخوش آمده از مرید برنجید دید کانش را بتیر نفرین ناچار کرد و هم در آن ایام پیر ابوالفضل ابوسعید را
از میهنه بخواست و بنزد ابوعبدالرحمن سلمی فرستاد و چند در نزد او بماند مراتب تسلیم و مقامات رضا را بجای آورد
که مورد الطاف پیر شد خرقهٔ خود را بوی ارزانی داشت بر تن بپوشید بحضور شیخ مستعد گشت پس او را رخصت انصراف
بخشید بنزد پیر ابوالفضل آمده برحسب فرموده بمیهنه معاودت نمود باز جذبهٔ شوق حالت او را دگرگون کرده روی
بصحرا نهاد هفت سال در بیابانها جز گیاه صحرا نخورد و همنشینی غیر از سباع و حیوانات نداشت و چنان محو جلال و جمال
دادار خود بیخود بود که سرما و گرما در او اثر نمیکرد روزی بادی سرد وزیدن گرفت و از شدت سرما بدن شیخ در
لرزه و ارتعاد افتاد بحدی که نتوانست تاب بیاورد لاجرم روی بیکوی نهاده بقریهٔ وارد شد در آنجا مردی پیر
دید که آتشی افروخته و طعامی ترتیب داده است شیخ بروی سلام گفت بعد از ادای سلام شیخ با ایشان گفت
ناخوانده مهمانی بدین سرای درآمده چه شود او را با طعام و اکرام نوازش کنید پس در نزد ایشان بماند و با ایشان
طعام بخورد و بیاسود و بخواب رفت در عالم واقعه پیری را دید با وی در میان آورد از خلق کناره کردن
کافی شده اینک در طریق مخالطت قدم نه و مایهٔ استراحت طلب کن بمیان مردم رو تا از تو آسایشی بدلها رسد
پس بیدار شده برحسب اشارت مرشد بمیهنه باز آمد ابواب مراودت و مخالطت بر مردم بگشود خلقی زیاد در دور او گرد آمده

ارادت و طاعتش را کمر بستند و از یمن انفاس قدسیه او گروهی از اهل ملاهی و مناهی از معاصی دست کشیده و در دایره طاعت
پا نهاده و در اندک زمان بمقامات عالیه ارتقا جستند و تدریس علوم ظاهر را بساط بجسترده و قومی در خدمتش استفاده مینمودند
تا آنکه ثانیاً باشارت پیر ابوالفضل بساط علم ظاهر در نوردید بهوای شیخ ابوالعباس بآمل رفت و مدت یکسال در خانقاه
شیخ مقیم گشت و هر روزش بلطفی مخصوص و محبتی بی نهایت مینواخت و بیگاه در حقش امر و نهی نمیفرمود گویند
شیخ ابوالعباس وقتی فصد کرده ناگاه عرق مفصود گشوده شد و ساعدش ملوث خون آلوده گشت محض تطهیر
از صومعه بیرون شد ابوسعید را طلب کرده بفرمود تا ابریقی حاضر نموده شیخ را در غسل و طهارت معاونت کرد
و چون جامه شیخ نیز آلوده بود از تن بیرون کرده جامه ابوسعید بپوشید پس ابوسعید آستین برزده جامهای شیخ
از قذارت خون پاک کرده و خشک نموده در نوردیده نزد شیخ نهاد شیخ فرمود آنچه در تن من است من لایق تر و آنچه
ترا زیب بدن گردیده تو شایسته تر است پس ابوسعید با جامه شیخ که در تن داشت بزاویه خود رفت بامداد
که مریدان برخواستند جامه وی را در تن ابوسعید و جامه او را در بر شیخ دیدند زیاده در تعجب شدند شیخ بصفای باطن
از طویت ایشان مطلع شده حاضران را گفت دولت وقت نصیب این جوان مهنگی بود مبارکش باد ابوسعید گوید
چون یکسال در نزد ابوالعباس بماندم روزی بمن گفت اکنون بمهنه رو که از این پس میباید نوبت ارشاد بر در
سرای تو زنند پس برحسب اشارت بدانجا شده و آنچه فرموده بود بیاد داشت و هم از آنجا به نیشابور بصحبت قفال
وقتی در آن شهر میگذشت بمکانی رسید پرسید این مکان را نام چیست گفتند درب دوست گفت از درب دوست
نتوان گذشت در همان مکان فرود آمد و جایگاه ساخت تا آخر عمر در آنجا بماند نقل شده است از مشایخ او را انه
پیری در مرو بود نام وی محمد حبیبی هیچگاه ابوسعید را ندیده وقتی خواجه ابوبکر خطیب که از ائمه مرو بود و در درس
قفال شیخ را دیده بود بجهة شغلی قصد نیشابور کرد محمد حبیبی نزد وی آمد و گفت مرا سئوالی است خواهم از شیخ بپرسی
ولی نداند که آن سئوال از جانب من بوی رسیده است چون بوی رسی از او بپرس که آیا آثار را محوی بود یعنی آثار
طبیعت بالکلیه زائل گردد گفت بیم دارم از خاطرم محو شود بنوشت و بوی داد خواجه ابوبکر خطیب گفت چون
به نیشابور رسیدم در رباطی فرود آمدم در آن اثنا دو کس بدانجا در آمدند و فریاد کردند امام ابوبکر خطیبی
که در کاروان مرو بوده کدام است من خود آواز داده ایشان را بجانب خود خواندم گفتند شیخ ابوسعید سلامت
میرساند و میگوید در نزد ما منزل گزینی از آن سلام و پیام حالتی عظیم بر من رخ نمود و یقین کردم از احوال من
کسی او را خبر داده حالی در گرمابه شدم و چون بیرون آمدم آن دو تن را دیدم عود و گلاب در دست گرفته
بپای ایستاده اند گفتند دیده شیخ بانتظار بر در است در صحبت ایشان بحضور شیخ شتافتم و چون مرا دید گفت

أَهلاً لِسُعدى وَالرَّسُولِ وَحَبَّذا　　وَجهُ الرَّسُولِ لِحُبِّ وَجهِ المُرسِلِ

آنگاه گفت تو خود هرگاه رسالت آن پیر را خوار میداری نزد یک ما زیاده عزیز است از آن زمان که بیرون آمده
همی منزل میشمردیم اینک بازگو آن پیر چه گفته است از هیبت شیخ سئوال از خاطرم رفته کاغذ را بیرون آوردم

بوی دادم گفت اگر جواب را اکنون بگویم بر تو لازم است که باز گردی انجام کار را به در وقت رفتن جواب ستان گوید
همه شب در نزد شیخ بضیافت بودم چون خیال رفتن پدید گشت جواب آن سوال طلبیدم گفت آن پیر را بگوی
لا تبقی ولا تذر همین نمیماند آثار از کجا میماند سر در پیش افکندم و گفتم مفهوم نشد گفت به بیان دانشمندان مطلب در نیاید
این دو بیت یاد گیر و باو بگوی

جسمم همه اشک گشت چشمم بگریست　　در عشق تو بی جسم همی باید زیست
از من اثری نماند این عشق از چیست　　چون من همه معشوق شدم عاشق کیست

گفتم شیخ بفرماید تا در جائی ثبت کنند حسن مؤدب را فرمود آن دو بیت بنوشت چون بمرو آمدم همان لحظه بر محمد حبیبی بیامد
قصه را جمله بوی گفتم و آن دو بیت بر خواندم چون بشنید نعره بزد و بیفتاد و از مجلس بیرونش بردند و پنجم روز در خاک رفت
شیخ را پرسیدند از معنی این خبر که تفکر ساعة خیر من عبادة سنة شیخ گفت اندیشه یکساعت در نیستی خود بهتر است از عبادت
یکساله در اندیشه هستی خود بعد از آن گفت

تا روی ترا بدیدم ای شمع طراز　　نه کار کنم نه روزه گیرم نه نماز
چون با تو بوم مجاز من جمله نماز　　چون بی تو بوم نماز من جمله مجاز

روزی یکی از تلامیذ شیخ گفت فلان بر روی آب رود گفت سهل است وزغ نیز رود گفتند فلان صوفی در هوا پرد
گفت مگس نیز پرد گفتند فلان عارف در یک لحظه از شهری بشهری رود گفت کمالی نباشد چه شیطان در یکدم از مشرق
تا مغرب سیر کند اینچنین مردان حق گروهی باشند که با خلق مخالطت کنند و معاملت نمایند و زن خواهند و فرزند
آورند و یک لحظه از خدای تعالی غافل نباشند شیخ را پرسیدند که تصوف چیست گفت هوای نفسانی که در سر داری
بنهی و حقوق الهی که بر ذمه داری بدهی و هر گروه که بر تو آید از او نجهی و هم شیخ گفته ما بین خالق و مخلوق عرش
و کرسی نتواند حجاب شد بلکه پندار و خودبینی که حاجب و حایل میشود از میان برگیر تا با خدای نزدیک شوی
و هم شیخ قدس سره در تفسیر کریمه ولذکر الله اکبر فرموده بایستی خدا را چنان یاد کنند که خداوند کار را
هر آینه ذکر خداوند بزرگتر است فرموده است که جوانی نزد پیری شد گفت مرا سخنی گوی گفت هرچه غیر
حق است شایسته انکار نیست و هرچه حق است سخن در نیاید ان الله تعالی اجل من ان یوصف بوصف احد کر بلکه
مردی مدت دراز نزد شیخ ابوسعید بود خواست تا جانب بغداد روانه شود گفت چون ببغداد در روی و ترا پرسند
در خراسان چه دیدی و چه فایده بردی سئوال ایشان را چگونه جواب دهی گفت هرچه فرمائی همان کنم گفت
هرگاه جویا شوند این ابیات تازی را انشاد کن

قالُوا خُراسانُ اَخرَجَت شَیئاً　　لَیسَ لَهُ فی جَمالِهِ ثانٍ
فَقُلتُ لا تُنکِروا مَحاسِنَهُ　　فَمَطلَعُ الشَّمسِ مِن خُراسانا

و هر کس زبان عربی نداند این رباعی پارسی بر خوان

ابو سعید ابو الخیر

۴۱۳

سبزی و بهشت و نوبهار از تو برند | آنی که بخلد یادگار از تو برند
هم چینیان نقش و نگار از تو برند | ایران همه فال روزگار از تو برند

نوشته اند که شیخ را ریاضت تا چهل سالگی بوده بعد از آن زن گرفت و فرزندان بیاورد و در روزگار خویش فرحیتی بی نهایت داشت و جمیع طوایف را با وی مراوده و اتحاد بود و از سلاطین عصر تحف و هدایا نزد وش می آمد و فضلا و حکمای زمان را بر وی وثوقی تام بود مصنفات و مولفات خود را نزد وی میفرستادند و هر گونه تصرفی که مینمود مطبوع خاطر فضلا میگردید گویند خواجه ابو سعید را با شیخ الرئیس مباحثی اتفاق افتاد و خواجه نظر با که در زمره اصحاب کشف و اشراقیین بود شیخ که از زمره اهل استدلال و مشائیین است انکار آورده گفت مدار براهین شما در قبول مطالب بر شکل اول از اشکال اربعه است و آن شکل خود مستلزم دور باشد زیرا که علم نتیجه موقوف است بکلیه کبری بدون علم به نتیجه تمام نگردد مثلاً اگر کسی خواهد از بکند استدلال عالم شود با که انسان جسم است برهانی بدینصورت تالیف کند که انسان حیوان است و هر حیوان جسم است پس هر انسان جسم است در این استدلال علم بنتیجه بالضروره موقوف بکلیه کبری است و تا بر جسمانیت انسان که خود نوعی از حیوان است مطلع نباشیم نتوانیم حکم نمود با که هر حیوان جسم است و این خود دور مصرح است شیخ در جواب گفت آری چنین است که گفتی تا کسی احراز جسمانیت انسان نکرده باشد نتواند بر سبیل کلیت بگوید که هر حیوان جسم است ولی فرق است میان علم اجمالی و تفصیلی علمیکه در نتیجه مطلوب است و موقوف بر علم بکلیه کبری است علم تفصیلی است و علمی که در کلیه کبری بکار است و موقوف بدخول اصغر در تحت اکبر توقف دارد علم اجمالی است و این دو غیر یکدیگرند پس در برهانی که تو خود تالیف نموده حد وسط مکرر نشده پس خواجه ابو سعید کاسه برداشت بهوا انداخت و ما بین هوا معلق بایستاد آنگاه روی بشیخ کرده گفت شما در علم طبیعی گوئید اجسام بالطبع مایل بمرکزند چگونه است این کاسه که خود از اثقال میباشد فرود نیاید و بمرکز میل نکند گفت ما این مقدمه را در صورتی گوئیم که مانعی از میل نباشد اینک توجه حضرت مانع از میل اوست و چون شیخ الرئیس از نزد او بیرون شد مریدان حال شیخ را از وی پرسیدند گفت هر جا که من با دیده نگران و چراغ فروزان رفتم آن کور عصا کوبان خوش خرامان بر اثر ما همی آمد آورده اند که ابو سعید را چون زمان لقای دوست نزدیک شد و دانست وقت آن است که رخت از دار فانی بسرای باقی کشد مریدان و خاصان خود گفت اینک آثار مرگ در من ظاهر است چهار چیز را بودیعه در نزد شما میگذارم رقت ورود شستشوی گفتگوی و جستجوی پس از آن ساعتی سر در پیش انداخت و بگریست آن جمع نیز بگریستند و بر استری نشست در خانقاه میرفت و وداع میکرد این دو شعر را میخواند

خوشتر ز اندوه جهان از این چه بود کار | دوست بر دوست رفت یار بر یار
آن به اندوه بود و وین شادی | این بر گفتار بود و آنهمه کردار

ابن برهان نحوی

۴۱۵

و هم در آن ایام رنجور گشته در شب جمعه چهارم شهر شعبان چهار صد و چهل هجری وفات کرد در آن وقت از عمرش هزار ماه گذشته بود و در نیشابور مدفون گردید در بعضی کتب نوشته اند که در ایام وفات در میهنه بوده و هم در آنجا وفات نمود و بعضی از اشعار وی که دلیلی باهر بر فضایل و مقامات اوست در این کتاب ثبت میگردد

وله فی الرباعیات

بردارم دل گر از جهان فرمائی | بر هم زنم ار سود و زیان فرمائی | بنشینم اگر بر سر آتش گوئی | برخیزم اگر از سر جان فرمائی

وله

نازادلی را که تو جانش باشی | معشوقه پیدا و نهانش باشی
زان میترسم که از دل آزاری تو | دل خون شود و تو در میانش باشی

وله

ای تو که حال دل نالان دانی | احوال دل شکسته بالان دانی | گر خوانمت از سینه سوزان شنوی | ور دم نزنم زبان لالان دانی

وله ایضاً

راه تو بهر قدم که پویند خوش است | وصل تو بهر سبب که جویند خوش است
روی تو بهر دیده که بینند نکوست | نام تو بهر زبان که گویند خوش است

وله

غازی بره شهادت اندر تک و پوست | غافل که شهید عشق فاضلتر از اوست | در روز قیامت این بدان کی ماند | کاین کشته دشمن است و آن کشته دوست

وله

فردا که زوال شش جهت خواهد بود | قدر تو بقدر معرفت خواهد بود
در حسن صفت کوش که در روز جزا | حشر تو بصورت صفت خواهد بود

وله ایضاً

دل جز ره عشق تو نپوید هرگز | جز محنت و درد تو نجوید هرگز | صحرای دلم عشق تو شورستان کرد | تا مهر کسی در آن نروید هرگز

وله

سیمابی شد هوا و زنگاری دشت | ای دوست بیا و بگذر از هر چه گذشت
گر میل وفاداری اینک دل و جان | ور عزم جفا داری اینک سر و طشت

ابن برهان عبد الواحد بن علی

نامش عبد الواحد است و کنیتش ابو القاسم پسر علی بن عمر بن اسحق بن ابراهیم بن برهان نژاد وی بقبیله بنی اسد در قریه عکبرا وطن داشت از فنون علم در صناعت نحو استاد بود در بغداد که مراه متکلمین و عظماء مورخین نیز بشمار میرفت در احاطت دقائق فن اعراب و معرفت براهین اصول عقاید و روایت ملاحم ایام عرب

از مشیوخ عهد محسوب میشد روزگار تلمذ در مدرس عبد السلام بصری وابو الحسن سمسمی بسر برد و هم از محضر ابن بطه و دیگر مشاهیر محدثین واکابر اخباریین مستفید گشت در بدایت حال بصناعت ستاره شماری و اختر شناسی اشتغال داشت و در وظایف تکلیف تابع طریقت احمد حنبل بود ولی پس از زمانی شغل تنجیم بعلم اعراب تبدیل کرد واز تقلید ابن حنبل بمذهب ابو حنیفه تحول جست جلال الدین سیوطی در بغیه گوید کَانَ اَوَّلَ اَمْرِهِ مُنَجِّماً فَصَارَ نَحْوِیّاً وَکَانَ حَنْبَلِیّاً فَصَارَ حَنَفِیّاً عز الدین بن اثیر در کامل گوید ابن برهان در اصول عقاید بر آیین فرقه معتزله میرفت وکفار در نار مخلد مینداشت در صنعت محاورت ومعاشرت وی گفته اند که در مجالس افادت خلقی خشن داشت وزبانی بذی شاگردانرا در اثناء مباحثت همی برنجانید وبرشتی خوی ودرشتی طبع خاطر جمله همی بیخست ودر محافل معاشرت با اولاد اغنیا وادی مناعت وکبریا میسپرد وبا غریبان وزیردستان شیوه تواضع وخضوع میگرفت وطریقت ارباب فقر واصحاب سلوک دوست میداشت واز اینروی بر شرایط صنعت مروت ومراسم رعایت حشمت وآداب حراست شان وعادات حفظ مقام اصلا عنایتی مینفرمود بل بر اسلوب قلندران بیباک وژنده پوشان بی مبالات با سر برهنه می گشت وازار نمی پوشید جلال الدین سیوطی گوید اگر نه مردم رعایت تقوی وزهد ابن برهان مینمودند هر آیینه او را بسبب آن هیئات نا ملائم وزی غیر مناسب سنگسار میکردند گویند رسم وی چندان بود که همه روزه اولاد رؤسا واحفاد کبرا از اهل بیوتات وخداوندان انساب بر در سرای او احتشاد میکردند چون بیرون بر می آمد جمله از دنبال او روانه میشدند واو همچنان در طی راه با هر یک مسئله در میان آورده شرط تعلیم میگذارد در سؤال مشکلات بمکالمت وی امتحان میجستند آورده اند که چون عمید الملک وزیر طغرل بیک سلجوقی وارد دار الخلافه شد ابن برهان در محضر وزیر چنان گفتار آورد که حاضران از بیانات بدیع وکلمات شریفش در اعجاب شدند واز خاطر وزیر مکانت قرب وموقع قبول یافت پس بفرمود تا رعایت حال آن دانشور هنرمند را نقدی لایق بیاوردند وبر حضرتش تقدیم کردند او نپذیرفت وامتناع جست که بناء سلوکش با ارباب مناصب ومتعینین دنیا بر قاعده عزت بود واساس مناعت لاجرم وزیر هنرپرور مصحفی بکتابت ابن بواب خطاط با عصائی بصنعت استادان روم که برای وی از آن مرز وبوم ارمغان آورده بودند بر ابن برهان ایثار نمود وتعظیم جانب او را بدان تشریف گرامی منظور فرمود ابن برهان مصحف وعصا برداشت وبمنزل خود بازگشت پس ابو علی بن ولید متکلم را با ابن برهان اتفاق ملاقات افتاد وابن برهان ماجرای مجلس وزیر با ابو علی در میان نهاد ابو علی از در توبیخ در آمد وگفت یا ابا القاسم آیا چون تو دانشمندی را زاهد دنیا وتارک ما فیها لایق است که هدیه وزراء وعطیه صدور بپذیرد وصلات ظلام وجوائز جائرین قبول نماید لا والله در آیین عفاف نه رواست ودر کیش انصاف نه جائز چه ذل امتنان ناموس زهد ببرد وشبهه جوائز عرض تقوی را مباح سازد ترا قرآن وعصای وزیر چه ضرور است که برای تلاوت قرآن مجید

درحفظ داری وبرای استناد عصائی مباح در کف آن ابن برهان از آن سخنان متاثر شد ودر حال برخواست وبر قاضی القضاة ابو عبد الله دامغانی در آمد وگفت اگر ابو علی که بسال از من خوردتر است مرا تنبیه نمی نمود هر آیینه بیم آن بود که در ورطه هلاک افتاده باشم پس ماجری شرح داد والتماس نمود که او مصحف وعصا را بوزیر باز رساند قاضی القضاة مسئول وی قبول کرد مصحف وعصا باز پس برد واز وزیر عذر خواست محمد بن شاکر در فوات الوفیات گوید ابن برهان با آنهمه تقوی وزهد خواستار روی خوش بود ودوستدار سوی دلکش از نظر کردن ساده کان بل بوسیدن ایشان هیچ پرهیز نداشت پسران اتراک واولاد امرا را در حضور پدران تقبیل میکرد ولی آن جماعت بر عقیدتی که بپارسائی او داشتند آن عمل بر اظهار مهربانی حمل مینمودند وهیچ نمی گفتند در حلقه شاگردانش جوانی بود ملیح الوجه وصبیح المنظر که خود استاد از وی رموز محبت می آموخت وکنوز عشق می اندوخت چنان افتاد که روزی چند از مجمع غایب گشت ابن برهان تفقد کرد وسبب غیبتش پرسید یاران گفتند عبد الملک وزیر بجرمی پدرش را محبوس داشته واو بتلاش وتکاپوی آن حادثه مشغول است ابن برهان در زمان بپای خواست وروانه در وزارت شد وزیر بدانوقت در باب المراتب بود همینکه ابن برهان را از دور بدید با تمام همراهان او را پذیره کرد وبروی سلام گفت ابن برهان وزیر را بدین مصراع خطاب کرد که فِیکَ الْخِصَامُ وَأَنْتَ الْخَصْمُ وَالْحَکَمُ یعنی دعوی بر سر تست که خود هم خصم لشکری وهم داور وزیر خاموش شد وتفتیش را از حاضران خبر محبوسان پرسید گفتند فلان مجرم که در زندان است پسرش از شاگردان شیخ ابو القاسم بن برهان باشد وزیر آنمرد بر عایت پسرش برهانید وبیجده هزار دینار که بر ذمه وی بود بر ابن برهان بخشید والعهدة علی الراوی از کلمات ابن برهان است که

لَوْ کَانَ عِلْمُ الْکِیمْیَا حَقّاً لَمَا احْتَجْنَا اِلَی الْخَرَاجِ وَلَوْ کَانَ عِلْمُ الطَّلَاسِمِ حَقّاً لَمَا احْتَجْنَا اِلَی الْجُنْدِ وَلَوْ کَانَ عِلْمُ النُّجُومِ حَقّاً لَمَا احْتَجْنَا اِلَی الْبَرِیدِ

یعنی اگر صنعت کیمیا ثابت بودی هیچگاه ما را در مصارف ملک بخراج نیاز نیفتادی واگر فن طلسمات صحیح بودی ما را در دفع دشمن هیچگاه لشکر ضرورتی نگشتی واگر علم تنجیم راست بودی ما را در اطلاع اخبار هیچگاه بر پیک حاجت نشدی ابن برهان بادنجان را بر غالب خضراوات وفواکه رجحان مینهاد واز در شگفتی وصفت آن نعمت عظیم ورزق عمیم می گفت اِنَّ النَّاسَ یَاْکُلُونَهُ ثَمَانِیَةَ اَشْهُرٍ فِی الْعَامِ وَهُمْ اَصِحَّاءُ وَلَوْ اَکَلُوا الرُّمَّانَ اَرْبَعَةَ اَشْهُرٍ فُلِجُوا یعنی مردم یکسال هشت ماه تمام ادام طعام از بادنجان سازند وسالم ماند واگر چهار ماه سوائی انار بکار برند هر آینه بفالج گرفتار آیند او را با چندین کمال طبعی موزون بوده این سه بیت در فن غزل از اشعار او است

اَحِبَّتَنَا یَا بَنِی اَنْتُمُ　　وَسَقْیاً لَکُمْ اَیْنَمَا کُنْتُمُ

اَظَلْتُمْ عَذابی بابغادکم — وَقُلتُم تَرودُوا مازدتموا
فَاِنْ لَمْ تَجُودُوا عَلى عَبْدِكُمْ — فَاِنَّ المُعزّی بِهِ آنتُمُوا

یعنی ای دستاران پدرم فدای شما باد بهر دیار که باشید از ابر رحمت سیراب گردید واز دوری خود زمان عذاب من دراز نمودید بعهد وصال وفا نفرمودید اگر بنده خویش از مضایقت دولت دیدار هلاک سازید پس خود آماده ام باشید که تسلیت مرگ و تعزیت هلاک او با شما گویند ابن برهان در جمادی اولی و بقولی اخری از سال چهار صد و پنجاه و شش ببغداد وفات یافت

ابواحمد عبدالعزیز بن یحیی الجلودی

نامش عبدالعزیز است پسر یحیی بن احمد بن عیسی از مشایخ علماء بصره بود و بر عقیدت امامیه میزیست ترجمت وی در چندین مصنف از رجال اثنی عشریه بنظر رسید بر وثاقت روایات و صحت عقاید او احدی قدح نیاورده و بعصر خویش در فن تاریخ و علم اخبار میان شیعه قلیل المثل بل عدیم الشکل بوده چنانکه از فهرست تصانیف و تفصیل تآلیفش روشن گردد جد اعلای وی عیسی جلودی از اصحاب حضرت امام ابوجعفر محمد بن علی الباقر علیهما السلام بشمار میرود استاد الفقهاء علامه حلی در کتاب خلاصه گوید ابواحمد جلودی منسوب است بجلود با جیم مفتوحه و لام ساکنه و دال مهمله بعد از واو مفتوحه که نام قریه ایست در بحر و قومی گویند اسم بطنی است از ازد و این درست نباشد چرا که از علماء انساب و ضباط قبایل احدی در بطون ازد از این اسم خبر نداده و سید جمال الدین بن طاوس نیز این نسبت بر وفق علامه از رجال ابن داود حلی نقل کرده اند که گفته این کلمه را بسکون لام خواندن غلط است صحیح آنکه بضم لام قرائت شود صاحب ایضاح مطابق ابن داود ضبط نموده اگر واقع با سخن ایشان راست آید نه علامه و ابن طاوس پس نسبت ابواحمد ملک اسپانی خواهد بود و بنص محمد بن یعقوب فیروزآبادی که گفته جلود بوزن قبول قریه ایست در اندلس و کیفکان وفات وی در اوایل غیبت کبری افتاد چنانکه در کتاب ایضاح مسطور است که بخط سعید صفی الدین محمد بن معد موسوی دیدم که نوشته بود بر نسخه از کتاب مقتل حسین که از مصنفات ابواحمد جلودی است دیدم که نوشته شده بود ابواحمد عبدالعزیز بن یحیی بن احمد بن عیسی بروز دوشنبه هفدهم شهر ذی الحجه از سال سیصد و سی و دو وفات یافت ابوالحسن بن غسال نعش او غسل داد و ابوجعفر علوی بر جنازه اش نماز گذارد و در روز هیجدهم که یوم الغدیر است بخاک رفت از مجامیع و مؤلفات وی در حدیث و فقه و تاریخ آنچه در کتب رجال خاصه شیخ محدث استرابادی دیده و شد ثبت افتاد بدین شرح کتاب مسند امیرالمؤمنین کتاب جمل کتاب صفین کتاب الحکمین کتاب الخوارج کتاب بنی ناجیه کتاب حروب علی علیه السلام کتاب ما نزل فی الخمسه علیهم السلام کتاب الفضایل کتاب نسب النبی کتاب تزویج فاطمه علیها السلام کتاب ذکر حروب علی فی حروب النبی کتاب محب علی ومن ذکره بخیر کتاب من احب علیاً و ابغضه کتاب ضغاین فی صدور قوم کتاب من سبه من الخلفاء کتاب الکنایة عن سب علی علیه السلام کتاب التغیر عنه کتاب القرآت کتاب ما نزل فیه من القرآن کتاب خطب علی

کتاب شعره کتاب خلافه کتاب عماله و ولاته کتاب قوله فی الشوری کتاب ما کان بین علی وعثمان من الکلام کتاب المرفوع من احب کتاب الشیعه بعد علی کتاب ذکر الشیعه و من ذکرهم بهوا و من احب من الصحابه کتاب قضاء علی کتاب رسائل علی کتاب من روی عنه من الصحابه کتاب مواعظ کتاب ذکر کلامه فی الملاحم کتاب ما قیل فیه من شعر و مدح کتاب مقتله کتاب علم کتاب قسم کتاب الدعاء عنه کتاب اللباس عنه کتاب الشراب و صفته و ذکر شرابه کتاب الذنب عنه کتاب النکاح عنه کتاب الطلاق عنه کتاب التجارات عنه کتاب الجنایز والدیات عنه کتاب الضحایا والذبایح والصید والایمان والخراج کتاب الفرایض و العتق والتدبیر والمکاتبه عنه کتاب الحدود عنه کتاب الطهاره عنه کتاب الصلوة عنه کتاب الصیام عنه کتاب الزکوة عنه کتاب ذکر خدیجه و فضل اهل البیت کتاب ذکر فاطمه با ابابکر کتاب ذکر الحسن والحسین کتاب فی نصر الحسن کتاب ذکر الحسین کتاب مقتل الحسین الکتب المتعلقه بعبدالله بن العباس رضی الله عنه مسنده رضی الله کتاب التنزیل عنه کتاب التفسیر عنه کتاب المناسک عنه کتاب النکاح والطلاق کتاب الفرایض عنه کتاب تفسیره عن الصحابه کتاب القرآآت عنه کتاب البیوع والتجارات عنه کتاب الناسخ والمنسوخ عنه کتاب نسبه کتاب ما اسنده عن الصحابه کتاب من رواه من رای الصحابه کتاب بقیه قوله فی الطهاره کتاب الصلوة والزکوة کتاب الذبایح والاطعمه واللباس کتاب القضیا والشهادات والاقضیه والجهاد والعدة وشرایع الاسلام کتاب قوله فی قتال اهل القبله والکفار والرجم والامر بالمعروف کتاب فی الآداب و ذکر الانبیاء و اول کلامه فی العرب کتاب بقیه کلامه فی العرب و قریش والصحابه والتابعین و من ذمه کتاب قوله من شیعه علی کتاب بقیه رسائله و خطبه و اول مناظرته کتاب بقیه مناظره و ذکر نسائه و ولده آخر کتاب ابن عباس اخبار التوابین و عین الورده اخبار مختار بن ابی عبیدة الثقفی اخبار علی بن الحسین کتاب اخبار ابی جعفر محمد بن علی کتاب اخبار المهدی کتاب اخبار زید بن علی کتاب اخبار عمر بن عبدالعزیز کتاب اخبار محمد بن الحنفیه کتاب اخبار العباس کتاب اخبار جعفر بن ابیطالب کتاب اخبار ام هانی کتاب اخبار عبدالله بن جعفر کتاب اخبار الحسن بن ابی الحسن کتاب اخبار ابی عبدالله بن الحسن کتاب اخبار محمد بن عبدالله کتاب اخبار ابراهیم بن عبدالله بن الحسن کتاب اخبار من عشق من الشعراء کتاب اخبار لقمن بن عاد کتاب اخبار لقمن الحکیم کتاب مزح الفقهاء کتاب من خطب علی منبر بشعر کتاب اخبار تابط شرا کتاب اخبار الاعراب کتاب اخبار قریش والاصنام کتاب فی الجوابات کتاب قبایل نزار و حرب ثقیف کتاب الطب کتاب طبقات العرب والشعراء کتاب النحو کتاب السحر کتاب الطیره کتاب زجر الطیر کتاب ما رثی به النبی کتاب الرؤیا کتاب اخبار السودان کتاب العوذ کتاب الرقی

کتاب المطر کتاب السحاب والرعد والبرق کتاب اخبار عمرو بن معدی کرب کتاب اخبار امیة بن ابی الصلت
کتاب اخبار ابی الاسود الدئلی کتاب اخبار اکثم بن صیفی کتاب اخبار عبد الرحمن حسان کتاب اخبار خالد بن
صفوان کتاب ابی نواس کتاب اخبار المذنبین کتاب الاطعمه کتاب الاشربه کتاب اللباس
کتاب اخبار العجاج کتاب النکاح کتاب صلوة فی الحمام کتاب اخبار رؤبة بن العجاج کتاب ما روی
فی الشطرنج کتاب شعر عباد بن بشار کتاب اخبار ابی بکر و عمر کتاب ما اوصی به عمر کتاب من قال شعری
فی دمیه کتاب خطب النبی کتاب خطب ابی بکر کتاب خطب عثمان بن عفان کتاب النبی کتاب
رسائل ابی بکر کتاب رسائل عمر کتاب رسائل عثمان کتاب حدیث یعقوب بن جعفر بن سلیمان کتاب
الطیب کتاب الریاحین کتاب التمثل بالشعر کتاب قطایع النبی کتاب قطایع ابی بکر و عمر و عثمان
کتاب الحیات کتاب الدنانیر والدراهم کتاب اخبار الاحنف کتاب اخبار زیاد کتاب الوفود
علی النبی و ابی بکر و عمر و عثمان کتاب اخبار العرش کتاب اخبار ابی داود کتاب مقتل محمد بن ابی بکر کتاب
السخا والکرم کتاب الاقتضا کتاب البخل والشح کتاب اخبار قنبره کتاب الالویه والرایات کتاب
رایات الازد کتاب اخبار حسان کتاب اخبار دغفل النسابه کتاب اخبار سلیمان کتاب اخبار حمزة بن
عبد المطلب کتاب اخبار الحسن کتاب اخبار صعصعة بن صوحان کتاب اخبار الحجاج کتاب اخبار الفرزدق
کتاب الزهد کتاب الدعا کتاب القصاص کتاب الذکر کتاب المواعظ کتاب اخبار جعفر بن محمد
کتاب اخبار موسی بن جعفر کتاب مناظرات علی بن موسی الرضا کتاب اخبار عقیل بن ابی طالب کتاب
السید بن محمد کتاب اخبار بنی مروان کتاب اخبار العرب والفرس کتاب اخبار التراجم کتاب
اخبار المحدثین کتاب اخبار سدیف کتاب مقتل عثمان کتاب اخبار ایاس بن معویه کتاب
اخبار ابی الطفیل کتاب الالغاز کتاب القرود

ابن معتز ابو العباس عبد الله بن المعتز بن المتوکل بن المعتصم العباسی

از خاندان خلافت و دودمان سلطنت بشرافت نسب و نبالت قدر و جلالت حسب و رزانت فکر موسوم است چهرهٔ
اصالت ذاتی را باکتساب کمالات صوری و اقتناء فوائد معنوی زیب و زینت داده و قامت قابلیت را بطراز علم
پیراسته و در فنون عدیده مانند لغت و صرف و اشتقاق و نحو و معانی و بیان و عروض و قافیه و ترسیم
خطوط و ترسیل رسایل و قرض اشعار و فهم تواریخ و علم موسیقی سرآمد اهل روزگار خویش آمده ابو الفرج اصفهانی
در ضمن اخبار وی گوید از جمله کسانی که در میدان هنرمندی گوی مزیت از عامت مردم روزگار خود در ربوده و از
حیثیت فضل و ادب و شعر و حسب و ظرافت و شرافت و دیگر ادبیات از ابنای عصر تقدم جسته عبد الله بن
معتز بامه است چنانچه فضایل و کمالات وی با قرب عهدش بزمان گوشزد خاص و عام است قاضی ابن
خلکان در ترجمت وی گوید کان ادیبا بلیغا شاعرا مطبوعا مقتدرا علی الشعر قریب المأخذ

سهل اللفظ جیدا لقریحة حسن الابداع للمعانی مخالطا للعلماء والادباء معدودا من جملتهم
یعنی ابن معتز مردی ادیب و سخن سنج و شاعری مطبوع و با قدرت و نتایج طبعش با سهولت الفاظ و قرابت معانی آراسته است
و او مردی خوش طبع و موجه معانی نغز بوده و با اهل علم و ادب آمیزش نمودی و از زمرهٔ ایشان معدود گشتی
سید صدر الدین شیرازی المعروف بسید علی خان در عنوان کتاب انوار الربیع آورده اول کسیکه علم بدیع اختراع
نمود عبد الله بن معتز عباسی است که از بدایع افکار بنیاد آن علم نهاد و از بهار آن فن بسر انگشت رای صائب
بصحایف اوراق نگاشت و بنام بدیعش موسوم داشت چنانکه ابن معتز این عبارات در صدر کتاب خود بنوشت
وما جمع قبلی فنون البدیع احد ولا سبقنی الی تألیفه مؤلف والفته فی سنة اربع وسبعین
ومائتین فمن احب ان یقتدی بنا ویقتصر علی هذه فلیفعل ومن اضاف من هذه
المحاسن اوغیرها شیئا الی البدیع ولم یأت غیر رأینا فله اختیاره
یعنی کسی فنون بدیع قبل از من جمع ننموده و هیچ مؤلفی در تالیف آن علم شریف بر من پیشی نگرفته من خود در سال دویست و هفتاد و
چهار هجری تالیف آن علم بدیع نمودم پس اگر کسی خواهد که ما را پیروی نماید و بر آنچه نگاشتیم اقتصار کند او دانش کردیم
که بجای آورد و اگر کسی خواهد بر این محاسن و یا غیر آن مزیدی بیاورد و آنرا به بدایع طبع ما اضافت سازد و رای بدیع
جز رای ما طلب کند پس وی در آن عمل مختار است صلاح الدین کتبی در کتاب فوات الوفیات گوید وی در شعبان
سال دویست و چهل و نه هجری ولادت یافت علوم ادبیه و قواعد عربیه را از معلم و مؤدب خویش احمد بن سعید دمشقی و ابو العباس
مبرد و ابو العباس ثعلب بیاموخت و در تفریع شعر و ترسیل نثر نادرهٔ روزگار خود شد و چندان از بحر فکرت لآلی
تابناک بر آورده و جواهر آبدار از خزانهٔ خاطر برشتهٔ نظم کشیده که اشعارش در هر محفل مذکور آید و بواسطهٔ لطایف و مزایا
و خصوصیات چندی که از حیثیت لفظ و معنی بکار برده خنگ خیالش از میدان نظم سابقین قاصر نیاید و از طرز و اسلوب
ایشان خارج نماید بلکه بعضی از ادبا وی را از فصحای جاهلیین و مخضرمین و اسلامیین برتر دانسته چه خاطر ایشان
جز بذکر دیار مخروبه و وادی بی آب و علف انس نگرفته و جز در وصف ناقه و جمل و آهو و حمل و مانند آنها سخن ننموده اند
و بغیر از الفاظ وحشیه و معانی درهم شعری نسروده اند و هیچگاه بزمی بوجود ندما و شمع روی شاهدان رعنا تشکیل نداده اند
و محفلی بفروش و بساطهای فاخره و آلات و اوانی مختاره نیاراسته اند و از انواع ریاحین مشام جان معطر نساخته
و باقسام ازهار دیدهٔ خویش روشن ننموده و از اجناس الحان گوش هوششان التذاذ نیافته با تحلیه وی را در صنعت
موسیقی مهارت تام بود وقتی در آن فن رساله بنگاشت و بجانب عبید الله بن عبد الله بن طاهر انفاذ داشت
عبید الله در جواب آن رساله ابن معتز که در صنعت موسیقی و حرفت الحان نگاشته بود پس از ستایش بسیار گوید
لقد خیل الی ان لسان جدک العباس علیه السلام ینقسم علی اجزاء فلک اعزک الله
نصفها والنصف الآخر مقسوم بین ابی جعفر المنصور والمأمون رحمة الله علیهما ولو ان
هذه الرسالة جهت لابراهیم بن ابراهیم المهدی وابراهیم الموصلی وابنه اسحق

وَهُم مُجْتَمِعُونَ لَبُهِتَ مِنْهُمُ النَّاظِرُ وَاُخْرِسَ النَّاطِقُ وَلَاَقَرُّوا لَكَ بِالْفَضْلِ فِی السَّبْقِ وَظُهُورِ حُجَّةِ الصِّدْقِ ثُمَّ كَانَ قَوْلُكَ لَهُمْ فَرْقًا بَيْنَ الْحَقِّ وَالْبَاطِلِ وَالْخَطَاءِ وَالصَّوَابِ وَ وَاللهِ مَا تَاَخَذْتُ فِی فَنٍّ مِنَ الْفُنُونِ اِلَّا بَرَزْتَ فِيهِ بُرُوزَ الْجَوَادِ الرَّائِعِ الْمُغَرِّبِ فِی وَجْهِ كُلِّ حِصَانٍ عَضَدَ اللهُ الشَّرَفَ بِبَقَائِكَ وَاَحْيَا الْاَدَبَ بِحَيَاتِكَ وَجَمَّلَ الدُّنْيَا وَاَهْلَهَا بِطُولِ عُمْرِكَ

حاصل معنی آنکه رسالهٔ تو چنان مرا بخاطر آورد که طلاقت لسان و فصاحت زبان جد بزرگوارت عباس بن عبد المطلب بجد بین حیف منقسم گشته نصفی از تمامت آن اجزاء بشخص تو اختصاص یافته خدایت عزیز دارد و نصف دیگر میان ابوجعفر منصور و عبد الله مامون تقسیم شده اگر این رساله با ابراهیم بن مهدی عباسی و ابراهیم موصلی و پسر وی اسحق موصلی مقابل و مواجه گشتی در حالتی که ایشان در مجلسی بجمع دیگر مجتمع میبودند نخست ناظرین مبهوت و متحیر و ناطقین گنگ و لال بماندند و برمزیت سبق و برهان صدق تو اقرار مینمودند پس کلمات آبدارت ایشان را فارق حق و باطل و ممیز صواب از خطا باشد بخدا سوگند که در هیچ فنی از فنون اقدام ننمودی جز آنکه میدان آن فن را از تمامت امثال و اقران خویش مانند اسب خوب نجیب تقدم گرفتی و بر روی ایشان غبار پاشیدی مانند اسبان عزیز خداوند شرافت را ببقاء تو باقی دارد و بزندگانیت ادب زنده ماند و بطول عمر تو خدا اجال دنیا و اهل آنرا جمیل سازد ابوالفرج اصبهانی در کتاب اغانی از یحیی صولی روایت کند که گفت زمانیکه مونس خادم محمد بن عبید الله بن عبد الله بن طاهر را بر ریاست شرطهٔ بغداد بجای خویش نیابت داد عبد الله بن معتز این ابیات را در تهنیت بعبید الله نگاشت و بجانب وی روان داشت

فَرِحْتُ بِمَا اَضْعَافُهُ دُونَ قَدْرِكُمْ … وَقُلْتُ عَسَى قَدْ هَبَّ مِنْ نَوْمِهِ الدَّهْرُ

فَتَرْجِعُ فِينَا دَوْلَةٌ طَاهِرِيَّةٌ … كَمَا بُدِئَتْ وَالْاَمْرُ مِنْ بَعْدِهِ الْاَمْرُ

عَسَى اللهُ اِنَّ اللهَ لَيْسَ بِغَافِلٍ … وَلَا بُدَّ مِنْ يُسْرٍ اِذَا انْتَهَى الْعُسْرُ

یعنی خورسند و خرم شدم بچیزی که چندین برابر آن از شأن و مرتبت شما پست تر است پس با خود گفتم امید است که چشم روزگار از خواب غفلت باز ماند و دولت طاهر بن حسین باز عود کند چنانکه در اول نسیم اقبال وزیدن گرفت و کار بدانجا رسید که رسید چون خداوند از شائبهٔ غفلات و نسیان مبراست امید است که رحمت آورد چون دست حوادث و نهایت تنگی فرا رسد لاجرم باران رحمت الهی از پی درآید و کشت زار آمال ما را سیراب کند

عبید الله از دیدن اشعار بسی مسرور شد قصیده در جواب بر نوشت که این

دو بیت از آن است

وَنَحْنُ اِذَا اَمَّا لَنَا مِنْ جَفْوَةٍ … فَمَا عَلَى لَاوَائِهَا الصَّبْرُ وَالْعَذْرُ

وَاِنْ رَجَعَتْ مِنْ نِعْمَةِ اللهِ دَوْلَةٌ … اِلَيْنَا فَمَا عِنْدَهَا الْحَمْدُ وَالشُّكْرُ

یعنی چون ما را ظلم و ستمی رسد بر ما است که بر شدائد آن صبر نمائیم و بر محن آن عذر خواهیم و اگر از الطاف الهیه

دولتی بما برگردد البته در مقام تشکر بر آئیم و اظهار حمد نمائیم پس از چند روزی محمد بن عبید الله برای ادای حق آن تهنیت نزد ابن معتز برفت قاضی بن خلکان گوید که پیوسته ابن معتز گفتی که چهار نفر از شعرا مضمون یقولون ما لا یفعلون شدند و اعمال و افعال ایشان بر خلاف اقوال و اشعارشان بوده نخست ابو العتاهیه که در زهدیات شعر سرودی و خود بر جادهٔ الحاد قدم گذاشتی دویم ابونواس که پیوسته از طرائف حرکات جوانان مهوش و لواطهٔ ایشان سخن راندی و خود از میمون زانی تر بود سیم ابو حکیمهٔ کاتب همی از فقد و عجز از جماع سخن میکرد ولی هیجان و حرص وی در جماع از بز نر زیادتر بوده است چهارم محمد بن حازم همیشه در قناعت شعر گفتی و لیکن از سگ حریص تر بودی قاضی ابن خلکان حکایتی از ابن حازم آورده که دلیل است بر توافق احوال و اشعار وی و آن خود با کلام ابن معتز مخالف است چه ابن حازم که با سعید بن حمید کاتب طوسی قرب جوار داشت سعید را بواسطهٔ امری که در میانهٔ ایشان روی داده بود هجا گفت سعید آن هجا بشنید با آنکه بر مواخذت قادر بود از آن جسارت اغماض کرد چون چندی بگذشت پریشانی حال ابن حازم را دریافته از جوار سعید انتقال جست و سعید از کیفیت آن واقعه باخبر گشته ده هزار درهم با چند جامه و ان از لباس و اسبی با ساخته و غلام و کنیزی برای محمد بن حازم روانه داشت و بوی نوشت ذو الْاَدَبِ یَحْمِلُهُ ظَرْفُهُ عَلَی نَعْتِ الشَّیْءِ بِغَیْرِ هَیْئَتِهِ وَنَعْتِهِ قَدْ دَلَّهُ عَلَی وَصْفِهِ بِخِلَافِ حِلْیَتِهِ وَلَمْ یَکُنْ مَا شَاعَ مِنْ هِجَائِكَ فِی جَادِیْبَا الْاَهْذِ الْمُجْرِی وَقَدْ بَلَغَنِی مِنْ سُوْءِ حَالِكَ وَشِدَّةِ خَلَّتِكَ مَا لَا اَعْضَاضُهُ بِهِ عَلَیْكَ مَعَ كِبَرِ هِمَّتِكَ وَعِظَمِ نَفْسِكَ وَنَحْنُ شُرَكَاءُ فِیمَا مَلَكْنَا وَمُتَسَاوُونَ فِیمَا تَحْتَ اَیْدِینَا وَقَدْ بَعَثْتُ اِلَیْكَ بِمَا جَعَلْتُهُ وَاِنْ قَلَّ اسْتِفْتَاحًا لِمَا بَعْدَهُ یعنی صاحبان ادب را دانش ایشان بر آن وارد که اشیا را بغیر صورت و هیئت آن وصف نمایند و قدرتشان بر آن دارد که چیزها را بر خلاف اوصاف ستایش آورند همانا آنچه را که از هجو من گفته بودی و شایع گشت بیقین از این قبیل و از این مجری است که گفته آمد از پریشانی حال و شدت احتیاج و درویشی تو مرا آگاهی حاصل آمد و آن چیزی نیست که با آن بزرگی همت و عظمت نفس ترا ذلت و منقصتی باشد و آنچه را که ما لکیم من و تو شریک و سهیم باشیم و آنچه در تحت تصرف ما است مساوی میباشیم و برای فتح باب چیزکی انفاذ داشتم که نمونه و انموذجی است برای بعد ابن حازم چیزی از آن جوائز قبول ننموده تمامت آنها را بوی برگردانید یکی از ادبا در مدح وی گفته

لَا یُبْعِدُ اللهُ عَبْدَ اللهِ مِنْ مَلِكٍ … سَامَ اِلَی الْمَجْدِ وَالْعَلْیَا مُذْ خُلِقَا

قَدْ كَانَ زَیْنَ بَنِی الْعَبَّاسِ كُلِّهِمُ … بَلْ كَانَ زَیْنَ بَنِی الدُّنْیَا حِجًی وَتُقًی

اَشْعَارُهُ زُیِّنَتْ بِالشِّعْرِ اَجْمَعَهُ … فَكُلُّ شِعْرٍ سِوَاهَا بَهْرَجٌ وَلَقًا

حاصل معنی آنکه خدا عبد الله بن معتز را از بزرگواری و عظمت دور نماید چه وی از ابتدای خلقت بسوی مجد و بلندی همی گرائید براهی که پیوسته وی از حیثیت عقل و پرهیزکاری زینت چه بنی عباس بلکه پیرایهٔ رخسار دنیاست جواهر اشعار وی

قدر دیگر اشعار را کاسته و قامت آنها را نارسا و بی قدر نموده پس جمیع اشعار جز شعر وی باطل را ماند اخفی است طرایف
و نوادر اخبار وی بسیار است منجمله جعفر بن قدامه گوید روزی نزد ابن معتز بودم و قنیزی نیز در آن محفل حضور داشت چون
زمان اداء فریضه در رسید قنیزی بپای خواست نمازی از روی عمد با کمال خفت و سرعت بجای آورد و پاره از ادعیه
وا دعیه بخواند پس سر بسجده گذاشت از روی عمد چندان طول داد که تا جمیع حاضرین ملول و کسل شدند ابن معتز همی
از روی تعجب و حیرت بروی مینگریست تا آنکه سر از سجده برداشت این دو شعر ابن معتز در حق وی بسرود

صَلوتُکَ بَینَ الوَرَی نَقرَةٌ — کَمَا اختَلَسَ الجُرعَةَ الوَالِغُ
وَ تَسجُدُ مِن بَعدِهَا سَجدَةً — کَمَا خَتَمَ المِزوَدَ الفَارِغُ

یعنی نماز تو در میان خلق چنان است که سگی از اطراف زبان بسرعت جرعه از آب برگیرد پس از اتمام
صلوة سجده کنی مثل شخص بیکاری که توشه دانرا مهر برنهد و از اشعار رایقه وی این چند بیت است

سَقَی المَطِیرَةَ ذَاتَ الظِّلِّ وَ الشَّجَرِ — وَ دَیرَ عَبدُونَ هَطَّالٌ مِنَ المَطَرِ
فَطَالَمَا نَبَّهَتنِی لِلصَّبُوحِ بِهَا — فِی غُرَّةِ الفَجرِ وَ العُصفُورُ لَم یَطِرِ
أَصوَاتُ رُهبَانِ دَیرٍ فِی صَلَوتِهِم — سُودُ المَدَارِعِ نَعَّارِینَ فِی السَّحَرِ
مُزَنَّرِینَ عَلَی الأَوسَاطِ قَد جَعَلُوا — عَلَی الرُّؤُسِ أَکَالِیلًا مِنَ الشَّعرِ
کَم فِیهِمُ مِن مَلِیحِ الوَجهِ مُکتَحِلٍ — بِالسِّحرِ یُطبِقُ جَفنَیهِ عَلَی حَوَرِ
لَاحَظتُهُ بِالهَوَی حَتَّی استَقَادَ لَنَا — طَوعًا وَ اسلَفَنِی المِیعَادَ بِالنَّظَرِ
وَ جَاءَنِی فِی قَمِیصِ اللَّیلِ مُستَتِرًا — یَستَعجِلُ الخَطوَ مِن خَوفٍ وَ مِن حَذَرِ
فَقُمتُ افرِشُ خَدِّی فِی الطَّرِیقِ لَهُ — ذُلًّا وَ اسحَبُ اذیَالِی عَلَی الأَثَرِ
وَ لَاحَ ضَوءُ هِلَالٍ کَادَ یَفضَحُنَا — مِثلَ القُلَامَةِ قَد قُدَّت مِنَ الظُّفُرِ
وَ کَانَ مَا کَانَ مِمَّا لَستُ اذکُرُهُ — فَظُنَّ خَیرًا وَ لَا تَسئَل عَنِ الخَبَرِ

حاصل معنی آنکه خدا تعالی ارض مطیره و دیر عبدون را از قطرات مطر سیراب کند که قامت اشجارش بساط آن ملک را
سایه افکن است چه روزگارها که عمر عزیز در آن مکان بسر بردم و از آواز رهبانان آن دیر که برای ادای فریضه صبح
در حینی که پردهای ظلمت شب برچیده نشده بود و گنجشکان بال بپریدن نگشاده بودند مرا برای شراب صبوحی
از خواب بیدار نموده چه راهبها که جملگی جامهای سیاه پشمینه در پوشیده و زنارها بر میان دارند و بر تارک خویش
از موتاج و اکلیلها قرار داده اند و بوقت سحر آواز و نعرها بمناجات بردارند و چه جوانان خوش شکل ملیحی در میان ایشان
بودند که چشمهای خود سر بسر سحر مکحول نموده و انگشتهای فتان و مژگان سیاه را از روی غمزه بر روی هم نهاده و چندان
تیر نظر بجانب وی روان داشتم که عاقبت بدام خویش در آوردم و از گوشه چشم مرا وعده داد که تمکین و انقیاد اطاعتش بخشیدم
پس چون پردهای شب فرو کشیده شده به تنهائی بوثاقم بشتافت و از خوف رقیبان و بیم حافظان بسی بسرعت

کامهای نرم برمیداشت و من خود برای تشریف مقدمش صورت بخاک میسودم و دامان خویش بر اثر وی بیکشیدم
و بیاض غره اش مانند شکل هلال چنان نزدیک مرا مشهور میساخت که نزدیک بود کار بفضیحت کشد و آن عمل برسوائی انجامد
هرچه شد آنچه شد که مرا قدرت و توان ذکر آن نیست ولی تو حسن ظن از دست مده و کمان بد مبر و از کیفیت آن تفحص
سؤال منمای و هم از اشعار اوست

وَ مُقرَطَقٍ یَسعَی إِلَی النُّدَمَا — بِعَقِیقَةٍ فِی دُرَّةٍ بَیضَا
وَ البَدرُ فِی أُفُقِ السَّمَاءِ کَدِرهَمٍ — مُلقًی عَلَی دِیبَاجَةٍ زَرقَا
کَم لَیلَةٍ قَد سَرَّنِی بِمَبِیتِهِ — عِندِی بِلَا خَوفٍ مِنَ الرُّقَبَا
لَم أَنسَ إِذ عَقَدَ الشَّرَابُ لِسَانَهُ — فَحَدِیثُهُ بِالرَّمزِ وَ الإِیمَا
نَبَّهتُهُ بِیَدِی فَقُلتُ لَهُ انتَبِه — یَا فَرحَةَ الجُلَسَاءِ وَ النُّدَمَا
فَأَجَابَنِی وَ السُّکرُ یَخفِضُ صَوتَهُ — بِتَلَجلُجٍ کَتَلَجلُجِ الفَأفَاءِ
إِنِّی لَأَفهَمُ مَا تَقُولُ وَ إِنَّمَا — غَلَبَت عَلَی سَلَافَةُ الصَّهبَا
دَعنِی أُفِیقُ مِنَ الخُمَارِ إِلَی غَدٍ — وَ احکُم بِمَا تَرضَاهُ یَا مَولَائِی

حاصل ترجمت آنکه بسا سرو قد قباپوشی که جامی از در سفید لبریز از شراب عقیق گون همی بجانب ندما محفل دور میداد
در حالتی که ماه چهارده در آسمان لبان درهمی میماند که بر نیلگون پرندی افکنده شده باشد چه نیکوشبی که از مقدم خویش
بزمم را رشک روز نموده و مرا مسرور داشت و از بیم رقیب در آسایش بودیم هرگز از خاطر نبرم وقتی را که زبان وی
از شدت باده بسته شده بود و از آن روی با رمز و اشارت سخن کردی و او را با دست خویش بیدار ساخته گفتم ای
پیروزی ندما و شادی جلساء بیدار شو پس وی در جواب لب شکرین باز داشته ولی مستی شراب و سکر باده ناب
آواز وی پست نموده از آن روی سخن در دهان همی گردانید مانند کسی که از تکلم فا عاجز باشد و آن حرف را
بالکنت در دهان بگرداند که آنچه را با من گفتی فهم نمودم لکن کسالت شراب چندان حیرانم کرده که از جواب عاجزم
اینک مرا بحال خود بگذار تا وقت صبح که خمار از سر نهم و از مستی بهوش آیم وای مولای من بدانچه خواهی حکم نمای
ابوالفرج از ابراهیم هاشمی حکایت کند که گفت روزی بر ابی عیسی بن متوکل در آمدم عبدالله بن معتز را سرای و
دیدم که از در صلح در آمده بود و در آنوقت سن وی به بیست سال نرسیده پس در آن اثنا علی بن محمد بن
ابی الشوارب قاضی وارد شد ابوعیسی بر شرایط اکرام و اعزاز وی قیام نموده پس از لمحه قاضی با ابوعیسی
گفت در امری گرفتار گشته ام که مرا چاره جز بسر انگشت اعانت تو در انجاح آن نیست ابوعیسی گفت آن واقعه
کدام است گفت یکی از دختران طایفه خود را مردی از کسان خود نکاح نموده ام و او از طریقه ما بیرون شده و لسو
معاشرت روزگاری میگذرانند و بیشتر از ماوی و مکان خویش را در منزل عیسی بن هرون قرار داده و بیجه
مرا از شر عیسی تهدید و تخویف مینماید آخر عیسی زبان دراز داشته نسبت ما بسی کلمات ناشایست و عبارات نا

و بسیار رعایت وی منظور داشت و ما را زیاده توهین کرد اگر قرابتی بمیان نبود که فخر او برای ما نفعی است و عار وی ما را ضرری هر آینه بانصاف و حق با وی سلوک میداشتم لاجرم در حل این عقده و رفع این مهم بپناه تو در آمدم ابوعیسی گفت چون تو از نزد من باز گردی کس بجانب وی بفرستم و خود کفالت کنم که آنرا دیگر بجانب عشیره بیدی باز نگردد و ضامن باشم که این داماد جز بطریق رضای خاطر تو قدم ننهد و موافقت تو از دست ندهد پس قاضی لوازم شکر بجای آورده طریق خانه خود گرفت ابوعیسی روی با حاضران داشته گفت آیا در شگفت نمی آیید از آنکه مردی با چنین فضل و بزرگواری و شرافت که در اینگونه ورطها انداخته میشود خوشا بحال کسی که دختر نداشته باشد ابن معتز گفت ایها الامیر پسرت را در این معنی شعری است جماعتی که از جودت طبع و شاعری وی آگاهی داشتند زبان بتحسین گشودند پس گفت عمت بفدایت کدام است آن شعر گفت

و بکرٌ قلتُ موتی قبل بعلٍ ... و ان اثری و عدّ من النعیم
أأزوج بالکرام دمی و لحمی ... فما عذری الی النسب الکریم

یعنی دختر دهیر خود را گفتم که پیش از رسیدن بوصال شوهری که بسیار با ثروت باشد و از عداد صاحبان نسب و اصالت محسوب شود جان برآید رود کی هرگز خون و گوشت خود را با مردمان لئیم مخلوط نسازم وگرنه مرا از فقدان نسب کریم عذری نخواهد بود ابوعیسی چون این شعر بشنید طریق ملاطفت بپیمود و کلمات مطبوع زیاده بگفت گویند عبدالله بن معتز را غلامی نشوان نام بود که در ملاحت صورت و حلاوت سیرت و ستوده فنون فتنه روزگار بود و پیوسته ابن معتز بهوای نشاه وصال نشوان سرمست بودی وقتی آن غلام بمرض آبله مبتلا گشت و جابجای آبله بر آب رویش ظاهر شد چون عبدالله را خبر افتاد از پرده دل ناله جگرسوز برکشیده و همی محزون بود تا پس از چندی نشوان صحت یافت و اصلاً اثری قبیح از آن عارضه بر عارضش ظاهر نگشت جعفر گوید روزی بر ابن معتز در آمدم گفت یا اباالقاسم نشوان از عارضه شفا یافت و حسن وی افزوده گشت و این ابیات انشاد کرد

لی قمرٌ جُدِّرَ لمّا استوی ... فزاده حُسناً فزادت هُمومی
أظنّه غنّی لشمس الضحی ... فنقّطته طرباً بالنجوم

یعنی ماه من بمرض آبله گرفتار شد و چون صولت مرض و شدت آن فرو نشست حسن وی افزوده گشت و هموم من زیادت کرد مرا گمان آنست که وی آفتاب عالمتاب را تغنی گفت پس خورشید از روی طرب خالهای نجوم بر روی او نثار کرد چون این اشعار شنیدم زبان بتحسین بگشودم گویا یکی از شعراء هند این شعر را از نظم ابن معتز اقتباس نموده است که

ماه من آبله روی است ولی عیب نیست ... روی پر آبله تیغی است که جوهر دارد

جعفر گوید پس از چندی نشوان غلام از عبدالله بن معتز اظهار کراهت و بی میلی نموده و چاره در اینباب نمیتوانست کرد روزی بر وی در آمدم این ابیات را انشاد نموده

بابی

بابی انت قد تمادیت فی الهجر و الغضب ... و اصطباری علی صدودک یوماً من العجب
لیس لی ان غضبت وجهک فی العیش من ارب ... رحم الله من اعان علی الصلح و احتسب

یعنی پدرم فدای تو باد براستی که در هجر و غضب طول دادی و حال آنکه فراق یکروزه تو مرا عجب است اگر روی خود از من بپوشی مرا آرزوئی بعیش دنیا نیست خدا رحمت کند کسی را که بر اصلاح اعانت کند پس من بجانب غلام شدم و اندر موافقت بروی در آمدم تا آنکه ویرا راضی نمودم و نزد عبدالله آوردم صلاح الدین کتبی و قاضی ابن خلکان در ترجمت وی گویند که ابن معتز در طریق سنت و جماعت قدمی راسخ و عقیدتی ثابت داشت و بوحنیفه را پیروی کردی و این ابیات که خود از نتایج افکار او هست در عقیدت وی شاهدی عادل که گفته

خلیلیّ قد طاب الشراب المورّد ... و قد عدت بعد النسک و العود احمد
فهات عقاراً فی قمیص زجاجة ... کیاقوتة فی درّة تتوقّد
وقتنی من نار الجحیم بنفسها ... و ذلک من احسانها لیس یجحد

یعنی ای دوست شراب گلگون چه پاکیزه است من خود پس از پارسائی بشرب چند عود نمودم و اینک از آن آب آتش صفت مرا در ده که در جام بلورین و جامه زجاجی چون یاقوتی ماند که در میان درّی بدرخشد چه آن باده مرا نفس خود از آتش جحیم نگاهداشته و انکار چنین احسانی از آن نتوانم کرد راغب در محاضرات گوید وی خود شب باده ننوشیدی و همی گفتی که شرب شب نافراست چه در شب خبر که قاطع هستی و سببی که مانع هستی باشد نیاید که لذت باده برد ولی در روز زیان آن بسیار و موانع آن بیشمار است چنانکه در اشعار پارسی لسان الغیب حافظ شیرازی سروده

روز در کسب هنر کوش که می خوردن روز ... دل چون آینه در زنگ ظلام اندازد

گویند وی از ذریه طیبه مصطفوی و سلسله علیه علوی منحرف بوده و همی تخم عداوت ایشان در دل میکاشت و پیوسته در مفاخر خویش و مطاعن اعقاب اطیاب رسول مبالغت مینمود از آن جمله در قصیده بائیه خود گوید

و نحن ورثنا ثیاب النبی ... فلم تجذبون باهدابها
لکم رحم یا بنی بنته ... و لکن بنو العم اولی بها
به نصر الله اهل الحجاز ... و ابرائها بعد اوصابها
و یوم حنین قد اعتکم ... و قد ابدت الحرب عن نابها
فمهلاً بنی عمنا انها ... عطیة ربی حبانا بها
و اقسم انکم تعلمون ... انا لها خیر اربابها

یعنی ما سلسله بنی عباس ثیاب مطهر پیغمبر را وارثیم و شما گروه بنی فاطمه جز بر بیهوده و اطراف آن دست فرا برده اید ای پسران دختران رسول شما را قرابت رحم است ولی عباس که عم پیغمبر باشد بدانجهت ویرا بملبوس پیغمبر اولویت

چه بوی خدا اهل حجاز را یاری نمود پس از تواتر و امراض بسیار ایشان را بر و صحت حاصل آمد و وقعه حنین حرب از شدت نزوشته شما توسن خویش آهسته رانید ای پسران عم من که این کرامت عطیه از عطایای خدا است و ما را بملکیت ملبوس آنجناب اولویت است و همچنین مروان بن ابی حفصه اشعاری بدین مضامین نظم آورده و حضرت رضا علیه السلام ویرا جواب داده که بعون الله در شرح احوال مروان نگاشته می آید و صفی الدین حلی را قصیده ایست بدین وزن و روی که ابن معتز را جواب گفته و بعضی از آنها را اینک ذکر نمائیم وهی هذا

اَلَا قُلْ لِشَرِّ عِبَادِ الْإِلٰه وَطَاغِی قُرَیْشٍ وَکَذَّابِهَا

وَبَاغِی الْعِبَادِ وَبَاغِی الْعِنَاد وَهَاجِ الْکِرَامِ وَمُغْتَابِهَا

أَأَنْتَ تُفَاخِرُ آلَ النَّبِیّ وَتَجْحَدُهَا فَضْلَ أَحْسَابِهَا

بِکُمْ بَاهَلَ الْمُصْطَفٰی أَمْ بِهِمْ فَرَدَّ الْعُدَاةَ بِأَوْصَابِهَا

أَعَنْکُمْ نَفَی الرِّجْسَ أَمْ عَنْهُمُ کَطُهْرِ النُّفُوسِ وَأَلْبَابِهَا

وَقُلْتُمْ وَرِثْنَا ثِیَابَ النَّبِیّ فَلِمْ تَجْذِبُونَ بِأَهْدَابِهَا

وَعِنْدَکَ لَا یُورَثُ الْأَنْبِیَا فَکَیْفَ حَظِیتُمْ بِأَثْوَابِهَا

فَکَذَّبْتَ نَفْسَکَ فِی الْحَالَتَیْنِ وَلَمْ تَعْلَمِ الشَّهْدَ مِنْ صَابِهَا

أَجَدُّکَ یَرْضٰی بِمَا قُلْتَهُ وَمَا کَانَ یَوْمًا بِمُرْتَابِهَا

وَقَوْلُکَ أَنْتُمْ بَنُو بِنْتِهِ وَلٰکِنْ بَنِی الْعَمِّ أَوْلٰی بِهَا

بَنُو الْبِنْتِ أَیْضًا بَنُو عَمِّهِ وَذٰلِکَ أَدْنٰی لِأَنْسَابِهَا

فَدَعْ فِی الْخِلَافَةِ فَضْلَ الْخِلَافِ فَلَیْسَتْ ذَلُولًا لِرُکَّابِهَا

وَمَا أَنْتَ وَالْفَحْصَ عَنْ شَأْنِهَا وَمَا قَمَّصُوکَ بِأَثْوَابِهَا

وَمَا سَاوَرَتْکَ سِوٰی سَاعَةٍ فَمَا کُنْتَ أَهْلًا لِأَسْبَابِهَا

وَکَیْفَ یَخُصُّوکَ یَوْمًا بِهَا وَلَمْ تَتَأَدَّبْ بِآدَابِهَا

وَدَعْ ذِکْرَ قَوْمٍ رَضُوا بِالْکَفَافِ

وَجَاءُوا الْخِلَافَةَ مِنْ بَابِهَا

یعنی شریرترین بندگان خدا و ستمکار قریش و کذاب آن سلسله و سرکش و نافرمان عباد و طالب عناد و آن هجوکننده بزرگان و عیب نمای ایشان را بگوی که آیا تو با آل پیغمبر اظهار مفاخرت نمائی و انکار فضل و مناقب ایشان کنی آیا شما بنی العباس حضرت رسالت بعزم مباهلت بیرون آمد و یا با اهل البیت خود و بدان جهة معاندین کفار را سعادت داد آیا شما بنی عباس را از آلایش پاک فرمود و یا نفوس مطهره ایشان را از قذارت رجس مصون داشت و اینکه دعوی نمود که ما لباس رسول را بوراثت مالک گشتیم و شما بنی فاطمه

جز اطراف آنها چنگ در نزده اید من خود گویم در نزد تو که از اهل سنت و جماعتی و مذهب ایشان عقیدت داری انبیاء بوراثت چیزی برجای نگذارند پس چگونه گوئی که ما بحظ میراث آنجناب فایز شدیم و اثواب آنحضرت را بالارث مالک شدیم از عدم علم و فقد دانش شیرینی را از تلخی تمیز ندادی و ناچار هر یک از این دو قول کذب دیگری کند و هر کدام مناقض دیگری باشد بیقین جد تو عباس بدینگونه مقالات رضا ندهد و زنگ شکوک از این بیان من زدوده است و اما آنکه گفتی که شما علویین از اولاد دختر رسول هستید ولی پسران عم آنجناب را تقدم است گویم که ایشان را قرابت نسب بیشتر است چه پسران دختران آنجناب ایضا بنی اعمام اویند ترا نرسد که از شان خلافت سخن کنی چه آن اسب حرونی است که ترا رام نگردد و لباس خلافت بقامت تو راست نیاید پس هوای خلافت از سر بنه و از آن وادی فخر مکن چراکه جز ساعتی در حق تو کنکاش نشده و تو خود از لیاقت آن برکنار بودی پس قومی که باندازه خود رضا دادند و خلافت را از طریق آن درآمدند بکلمات ناشایست یاد مکن انتهی ابن اثیر جزری گوید چون در سال دویست و نود و پنج هجری مکتفی بالله را عارضه موت دررسید و مرض وی اشتداد یافت عباس بن حسن که بمنصب وزارت اختصاص داشت و مردی فاضل و ادیب بود در امر خلافت همی تفکر میکرد که آیا بعد از وی چه کس را صلاحیت آن مسند منیع و شایسته آن منصب رفیع است چون هر روز که طریق سرای خلافت پیمودی یکی از این چهار نفر که بمنزله ارکان اربعه خلافت بودند اول ابو عبدالله محمد بن جراح دویم ابوالحسن محمد بن عبدان سیم ابوالحسن علی بن محمد بن فرات چهارم علی بن عیسی در رکاب وی میبودند روزی با محمد بن داود بن جراح در آنباب مشاورت کرده وی بابن معتز اشارت نمود و از عقل و ادب و رای رزین وی زیاده وصف کرد پس وقت دیگران شور با ابوالحسن بن فرات بمیان نهاد ابن فرات گفت ایها الوزیر تاکنون هرگز عادت بر آن جاری نشده بود که در اینگونه کارهای بزرگ و امورات خطیر و تعیین خلفا من طرف مشاورت باشم بلی در امورات عزل و نصب عمال مشاورت را شایسته ام و از بیان صواب مضایقت نکنم وزیر در غضب شده گفت همانا این قطعی بارد و طفره خنک است چه من ترا بدین شور مخصوص داشته ام و رای صحیح ترا پسندیده ام آنچه را که صواب دانی بیان کن ابن فرات گفت اگر وزیر در حق کسی رای زده و او را شایسته و لایق مسند خلافت دانسته البته برقرار سازد و او را که سلطنت مستقر دارد و وزیر چنان دانست که مقصود وی از آن کلام ابن معتز است چه خبر وی در میان مردم اشتهار داشت وزیر گفت بدین گفتار تو قناعت نکنم مرا بگو که از تعیین مرادت آگاه شوم پس ابن فرات گفت فَلْیَتَّقِ اللّٰهَ الْوَزِیرُ وَلَا یَنْصِبْ إِلَّا مَنْ قَدْ عَرَفَهُ وَاطَّلَعَ عَلٰی جَمِیعِ أَحْوَالِهِ وَلَا یَنْصِبْ بَخِیلًا فَیُضَیِّقَ عَلَی النَّاسِ وَیَقْطَعَ أَرْزَاقَهُمْ وَلَا طَمَّاعًا فَیَشْرَهَ فِی أَمْوَالِهِمْ فَیُصَادِرَهُمْ وَیَأْخُذَ أَمْوَالَهُمْ وَأَمْلَاکَهُمْ وَلَا قَلِیلَ الدِّینِ فَلَا یَخَافُ الْعُقُوبَةَ وَالْآثَامَ وَیَرْجُو الثَّوَابَ فِیمَا یَفْعَلُهُ وَلَا یُوَلِّی مَنْ قَدْ عَرَفَ نِعْمَةَ هٰذَا وَمَالَ هٰذَا

وَضِيعَةً هذا وَذَرَتْ هذا وَمَنْ قَدْ لَقِيَ النّاسَ وَلَقُوهُ وَعامَلَهُمْ وَعامَلُوهُ وَيَحْجُبُ حِجابَ نِعَمِ النّاسِ فَعَرَفَ وُجُوهَ ظُلْمِهِمْ وَجَرائِمِهِمْ
حاصل معنی آنکه ایها الوزیر از خدا بترس کسی که ترا مجال اندیشه آن نیست بر سریر خلافت نصب مکن مگر وقتی که بر تمامت حالاتش
مطلع باشی وکسی را که بر ذیله بخل متصف است بر اریکه خلافت مستقر مساز چه این کس فراخای عیش را بر مردمان تنگ
نماید و معیشت ایشان قطع نماید و شخصی که سرشت وجودش بآب طمع تخمیر یافته اختیار مکن چرا که چنین کس برای اخذ
اموال مسلمانان حریص باشد پس ایشانرا برکرداند و اموال مردم بستاند و املاک ایشان ضبط کند و کسی که از دنیا
چندان بهره نداشته باشد بر چار بالش امارت متکی مساز چه از عقوبت و کناه نترسد و دست تعدی باز دارد
و از خدا اندیشه نماید و از افعال وکردار خود امید ثواب دارد و زمام اختیار مردم بدست کسی مده که نعمت وکفاف
هر کسی نماند و از ضیاع و عقار و بستان و باغ و اسب هر کسی بشناسد و همچنین کسی که با مردم مخالط و معاشر باشد
و مردم او را دیده باشند و او با مردم معاملت و مردم با وی داد و ستد کرده باشند و همی محاسب و همش نعم مردم
بشمارد و طرق و دخل و وجوه خرج ایشان بداند بدان مقام بلندش مستقر مکن وزیر گفت راست گفتی آیا کرا
شایسته انتقام و دارای این صفات دانی ابن فرات گفت جعفر بن معتضد وزیر گفت وای بر تو او طفلی خورد
سال است ابن فرات گفت راست گفتی ولی وی فرزند ارجمند معتضد است و هیچ مرد کاملی در مسند خلافت مستقر نشده
که برای اصلاح امور مملکتی بسوی ما احتیاج نداشته باشد پس روز دیگر از علی بن عیسی مشاورت کرد وی تصریح باسم
کسی ننمود گفت برای این مسند کسی را قبول کن که از خدا بترسد و دین و دنیای مردمان اصلاح کند وزیر از آنمیان
رای ابن فرات بپسندید و وصیت مکتفی را بدان انتخاب و اختیار ضمیمت و اضافت کرد و پس از مکتفی جعفر را
بر اریکه خلافت نشاندند و مردم با جعفر بیعت نمودند و بمقتدر ملقب شد چون در آن زمان سن وی سیزده سال بیش نبود
همی مردم در آن باب سخن میکردند وزیر بر آن شد که ویرا خلع نماید و محمد بن معتمد را بر جای او ثابت دارد و در جمع
اسباب میکوشید و مترصد وقت بود که محمد بواسطه مرض فالج از دنیا در گذشت وزیر عزیمت گماشت که تا حسین بن
متوکل را بر خلافت مستولی کند پس از چندی روز وی نیز از دنیا در گذشت پس در سال دویست و نود و شش هجری
طبقات مردم از وزراء و سرکردگان و قضاة و مستوفیان و قاطبه بزرگان و اعیان و عباس بن حسن وزیر
بر خلع مقتدر و بیعت ابن معتز همت گماشتند و تمامت ایشان همعهد و همعقیدت شدند نخست کس بجانب ابن معتز
فرستادند که ما را هوای خلافت تو بر سر است و همی خواهیم که عقد بیعت و قلاده اطاعت بر گردن نهیم ابن معتز
در جواب گفت بدین بیعت رضا دهم بشرطی که آتش جدال شعله نکشد و غبار فتنه بر پا نشود و خون مسلمانان
بر زمین نریزد پس با وی گفتند که خاطر آسوده دار چه منازع و محاربی در میان نیست و تمامت آن مردمی را
که در این باب اتفاق است مقدم در رؤسای ایشان بودند عباس بن حسن وزیر و محمد بن داود بن جراح
و احمد بن یعقوب قاضی و از سرکردگان لشکر حسین بن حمدان و بدر اعجمی و وصیف بن صوارتکین وزیر
با خود اندیشید که مقتدر را با من نهایت محبت و الفت است و بموجبی بدین کار نباید اقدام کردن

پس

پس بنتیجه از کرده پشیمان شد و در فکر علاج بر آمد حاضرین از اراده او آگاه شدند وقتی که وی با فاتک معتضدی بجانب
بستان خود میرفت حسین بن حمدان و بدر اعجمی و وصیف از پشت سر بر وی رسیدند نخست وزیر را عرضه شمشیر کرده
سپس فاتک را بخونش آغشتند پس حسین بن حمدان اسب خود بجانب حلبه که محله بزرگی است واقع در طرف
شرقی بغداد تاختن نمود چه ویرا گمان آن بود که مقتدر در آنمکان چوگان بازی میکند تا او را بقتل آورد مقتدر
قبل از وصول وی بر حقیقت حال و قتل وزیر و فاتک واقف شده بود و بعماریکه در آنجا بود متحصن گشت حسین
بر وی دست نیافت عود نموده فردای آنروز که بیستم شهر ربیع الاول بود مقتدر را خلع نمودند و تمامت
سرکردگان و مستوفیان و اعیان ملک سوای ابن فرات و بعضی از خواص مقتدر بر ابن معتز گرد آمده محمد بن سعید
ازرق متولی اخذ بیعت شده تمامی مردم با وی بخلافت بیعت نمودند و او را المرتضی بالله و یا الراضی بالله
و یا الغالب بالله و یا المنصف بالله لقب نهادند کیفکان وی محمد بن داود جراح را بشغل جلیل وزارت
مقرر داشت و دیوان رسائل و استیفاء را بعهده علی بن عیسی باز گذاشت احکام و فرامین باطراف بلاد و اکناف
امصار بدین عنوان رقم داد که من امیر المؤمنین المرتضی بالله ابی العباس عبد الله بن معتز بالله کذا و کذا
وکس بسوی مقتدر روان داشت که باید همین لحظه از دار خلافت بخانه ابن طاهر انتقال کنی که اینک امیر المؤمنین
بدار الخلافه متوجه است مقتدر راز در تدبیر گفت لبر و چشم مرا تا شام مهلت دهید تا رخت بیرون کشم فرستاده
ابن معتز باز گشته علی الصباح حسین بن حمدان بر اسب خویش نشست و بسوی دار الخلافه براند غلامان مقتدر
بمقاتلت برخاستند و از پشت استار و جدران بیشتر آنروز را قتال نمودند تا آخر روز حسین را برگردانیدند
چون غراب شب بال گشود مقتدر دید که کار بهجوم عام کشیده سوار شد با جمعی از خواص و خدم و اموال عزیمت
موصل نموده و بسی از آنعمل در تحیر سبب و علاج بر وی پوشیده بود و از سرکردگان جز مونس خادم و مونس
خازن با وی متابعت نکردند و بغیر از حواشی دار خلافت کس با وی نبود پس در آنحال مردم دو فرقه شدند
بعضی با بعضی گفتند که ما بدون عذر موجه خلافت بکسی تسلیم نکنیم جماعتی از آنانکه با ابن معتز بیعت کرده بودند
بمقتدر پیوستند و با هم همرای شدند که از طرف آب بر حرمسرای ابن معتز در آیند و او را بقتل آورند
مقتدر فرمود تا اسلحه جنگ و اسباب حرب آماده داشتند پس جمعی در کشتیهای کوچک بنشستند و بجانب
سرای ابن معتز براندند حواشی وی از دور چون آن کثرت مشاهدت کردند همگی از ترس روی بگریز نهاده
بعضی که بر روی یکدیگر می افتادند ابن معتز چون آنحال مشاهدت کرد بر اسب بنشست و با وزیر خود روی
بفرار نهاده یکی از غلامان وی از پیش روی او بآواز بلند همی گفت یا مَعْشَرَ العامّة ادْعُوا لِخَلِيفَتِكُمُ
السُّنّي البَرْبَهاري یعنی ایگروه سنت و جماعت خلیفه خود را که مردی سنی و بربهاریست دعا کنید ابن اثیر
جزری گوید آنغلام ویرا برای آن بدین نسبت میخواند که مردم بوی رغبت کنند چه حسین بن قاسم بن عبدالله
بربهاری مردی از پیروان احمد بن حنبل و الجماعت را مقدم بود و مردم عامه در حق وی عقیدتی عظیم داشتند

پس از آن روی مردم را استمالت میکرد ابن معتز با همان حالت وقلیل جمعیت راه صحرا پیش گرفت بگمان آنکه سپاهیانیکه او را بیعت نموده اند متابعتش کنند و از آنجا بسر من رای نقل نموده تا سلطنت وی قوت گیرد احدی بوی ملحق نشد محمد بن داود از ترس و هراس بخانه خود مختفی شد و ابن معتز از اسب خویش بزیر آمده با غلام خود یمن نام بسرای ابی عبد الله بن جصاص پناه گزید و بیشتر متابعین ابن معتز پنهان شدند در آن اثنا مقتدر را اقتدار ی از نو پدید آمد و غبار فتنه در بغداد بالا گرفت نهب اموال و قطع اعمار دست باز داشتند مردمان سفله و مردان عیار فرصت غنیمت شمرده خانهای کسانی غارت میکردند ابن عمرویه صاحب شرطه که از متابعین و مبایعین ابن معتز بود پس از فرار و اختفای ابن معتز از در مکر و غدر و تدلیس در آمده و شعار مقتدر مردم را میخواند مردم آواز بر داشتند که ایدکذاب ریاکار آیا چه قدر مکر نمائی با وی مقاتلتی سخت نمودند ابن عمرویه راه فرار پیش گرفته خود را بجائی پنهان ساخت و اصحابش نیز متفرق شدند یحیی بن علی وی را باین اشعار هجا گفت

بَایَعُوهُ فَلَمْ یَکُنْ عِنْدَ الْاِنْسِ وَکِ اِلَّا التَّغَیُّرُ وَالتَّخْبِیطُ ‖ ذَا فَضُونَ بَایَعُوا اَنْصَبَ الْاُمَّةِ هٰذَا الْغَمْرِیُّ التَّخْلِیطُ

ثُمَّ وَلیٰ مِنْ زَعْفَةٍ وَمَحَاهُ ‖ وَمِنْ خَلْفِهِمْ لَهُمْ تَضْرِیطُ

یعنی بیعت نمودند ابن معتز را و آنمرد احمق را این خبر تغییر و خبط نموده بجان خودم که بسیار شگفتی است که مردم را با ناصبی ترین امت بیعت کردند پس از شدت ترس برگشت و مردم قصد وی نموده از عقب وی ضرطها همی روان داشتند انتهی در همانساعت مقتدر ریاست شرطه را بمونس خازن مفوض داشت و خود با سپاه خارج شده بر وصیف بن سوارتکین و غیره دست یافته تمامت ایشان را عرضه شمشیر نمود پس علی بن عیسی و قاضی محمد بن خلف و قاضی ابو عمر را گرفته رها نمود و قاضی المثنی احمد بن یعقوب را حاضر نمودند اول بیعت مقتدر بوی تکلیف کردند احمد گفت من با طفلی بیعت نکنم خلیفه بقتلش فرمان داد پس مقتدر کس بجانب ابو الحسن بن فرات فرستاده او را از زاویه اختفا بخواند خلعت وزارت بر قامتش در پوشانید رتق و فتق امور ملکی بر عهدهٔ وی مقرر داشت در آن اثنا یکی از غلامان ابن جصاص که سوسن نام داشت بصافی حرمی خبر داد که البساعه ابن معتز با جمعی از خواص خود در سرای مولای من مختفی است بمحض انتشار این خبر غلامان مقتدر بیکباره بخانه ابن جصاص در آمدند و ابن معتز را گرفته بمحبس بردند تا شبانگاه در آنجا بسر میبرد چون شب در آمد و خصیه وی را چندان بفشردند که روزگار عمرش بپایان رسیده جان از راه بدر کرد بنا بر روایتی گلوی وی چندان بفشردند که تا رخت بعالم بقا کشید بهر حال جسد وی را در گلیمی پیچیده بسوی اهلش روانه داشتند و مالی وافر از ابن جصاص بگرفتند و محمد بن داود را که وزیر ابن معتز بود بقتل آوردند و علی بن عیسی بجانب واسط نفی شد پس از آنجا کس نزد ابن فرات فرستاده اذن عزیمت و اجازه هجرت بمکه معظمه خواست وزیر اذنش داده وی از راه بصره بمکه پناه گزید و از قاضی ابو عمر صد هزار تومان بگرفتند پس عساکر منصوره در طلب حسین بن حمدان

از بغداد تا موصل بتاختند و بر وی ظفر نیافته ببغداد مراجعت کردند وزیر با امیر موصل ابو الهیجا برادر حسین بن حمدان نگاشت که وی را گرفته بجانب ما بفرست حسین راه فرار در پیش گرفته ابو الهیجا بر اثر وی براند عاقبت بر وی ظفر یافته بعضی از اصحاب او را اسیر نموده و ده هزار تومان از وی بگرفت و بجانب موصل برگشت و از موصل بسوی بغداد او تاخت برادرش حسین کس بسوی ابن فرات روان داشت که از من درگذر و در پیشگاه خلافت از من شفاعت کن که خلیفه از من و ابراهیم بن کیغلغ و ابن عمرویه و جمعی دیگر عفو و اغماض نماید شفاعت ابن فرات مقبول خلافت افتاده مقتدر از ایشان درگذشت پس حسین داخل بغداد شده برادرش ابو الهیجا تمامت آنمال که از وی ماخوذ نموده بود رد نمود تا گلی آتش آن فتنه منطفی شد و ابن فرات بساط عدل و سفرهٔ احسان بگسترد و بنیاد ظلم و طغیان برچیده و کار مسلمانان از نو انتظام آمد قاضی بن خلکان گوید که ابن معتز مردی سیاه چرده و گندم گون بود و صورتی درخشان داشت و ریش خود را بسواد خضاب میکرد و از کلمات او است که میگفت البلاغة بلوغ المعنی

ومصنفات و مولفات وی بدین تفصیل است

کتاب الزهر و ریاض کتاب البدیع کتاب مکاتبات الاخوان بالشعر کتاب الجوارح و الصید کتاب السرقات کتاب اشعار الملوک کتاب الآداب کتاب حلی الاخبار کتاب طبقات الشعرا کتاب الجامع فی الغنا کتاب فیه ارجوزة فی ذم الصبوح علی بن محمد بن بسام شاعر

این دو بیت در مرثیهٔ وی سرود

لِلّٰهِ دَرُّکَ مِنْ مَیْتٍ بِمَضْیَعِهِ ‖ نَاهِیکَ فِی الْعِلْمِ وَالْاٰدَابِ وَالْحَسَبِ

مَا فِیهِ لَوٌّ وَلَا لَوْلَا فَتَنْقُصُهُ ‖ وَاِنَّمَا اَدْرَکَتْهُ حِرْفَةُ الْاَدَبِ

یعنی خیر دهد خدا آنمرده را که در مراتب علمیه و آداب و حسب ترا از دیگر مردم کافی باشد لو و لولا که از کلمات شرطیه در او نبود که گوئی اگر چنان بودی چنین میشد و اگر چنان نمیکرد چنین نمیشد بلکه بجبت حرفت ادب وی را دریافته بود

ابوسلیمان منطقی محمد بن طاهر بن بهرام

در فلسفه اولی و حکمت الهی و فن منطق و معرفت میزان رتبتی ارجمند و مقامی بلند داشت و در سلک حکمای چهارم منظوم است تمامت آنعلوم و جمیع آنفنون بر متی بن یونس و امثال وی از معاصرین قرائت کرد و بعهد عضد الدوله دیلمی اشتهار یافته در بارگاه آنسلطان مکانتی رفیع و منزلتی منیع حاصل نمود عضد الدوله زیاده وی را گرامی و مفخم میداشت ابو سلیمان بپاس نعمت و ادای حقوق وی شروحی باسم عضد الدوله بر کتب ارسطو نگاشت گویند ابو حیان توحیدی که در عداد اصحاب وی بشمار میرفت در صحبت وی زیاده میکوشید و اسرار مجالس بزرگان بوی افشا مینمود و بهر گونه خبر که اطلاع یافتی با ابو سلیمان بمیان می آورد و از آنروی کتاب الامتناع والمؤانست برای وی تصنیف کرده و در آنکتاب بسیاری از اخبار مجالس عبد الله بن فارض شیرازی را که در آن وقت

شغل جلیل وزارت صمصام الدوله بن عضد الدوله سرافراز آمد درج نمود قطب الدین اشکوری گوید اگر کسی بچشم تحقیق و دیده انصاف بدان کتاب بنگرد داند که تصنیف آن جناب جز بر کثرت فکرت فاضلی محیط و عالمی ذی فنون صورت نبسته با جمله وی را نوادر در سؤال و طرائف جواب و لطائف اخبار بسیار است آورده اند که وی مردی اعور بود جز یک چشم ادراک اشیا نمودی بدانجهة پیوسته از خلق کناره گرفتی و در گوشه انقطاع نشستی و ابواب مراودات با مردم مسدود داشتی جز طالبان علم و اهل استفادت بسرای وی بار نیافتند و منزلش خاصه اهل علم را محل آسایش و راحت بود یکی از شعرا گفتن آن است که بدیهی شاعر باشد بدین اشعار وی را هجا گفته

أَبُو سُلَيْمَانَ عَالِمٌ فَطِنٌ	مَا هُوَ فِي عِلْمِهِ بِمُنْتَقِصِ
لٰكِنْ تَطَرَّقَ عِنْدَ رُؤْيَتِهِ	مِنْ عَوَرٍ مُوحِشٍ وَمِنْ بَرَصِ
وَبَانَهُ مِثْلُ مَا بِوَالِدِهِ	وَهٰذِهِ قِصَّةٌ مِنَ الْقِصَصِ

یعنی ابوسلیمان مردی بزرگ و دانشمند و هیچگاه مراتب فضلش را نقصانی راه نیافته لیکن چون وی را بدیدم که مردی یکچشم موحش و بمرض برص مبتلاست در حیرت شدم و این از قصه‌های عجیب است که پسر وی نیز بعلل پدر گرفتار است یکی از ابوسلیمان پرسید که چگوئی در حق نحو یونان و نحو عرب با اصول و قواعد آن دو که ایک محکم و مضبوط است وی در جواب گفت نَحْوُ الْعَرَبِ قِطْرَةٌ وَنَحْوُنَا قِطْعَةٌ یعنی نحو یونانیین بمنزله قطعه است و نحو عرب بمثابه قطره و این خود دلیل است بر آنچه که در ترجمت ابوالاسود دئلی در قصه یحیی نحوی نگاشته آمد از اینکه مردم یونان را برای تصحیح کلمات و حفظ اعراب اصولی منضبطه و قواعدی محکم بوده و آن را نحو میگفتند چون تاریخ ولادت و زمان فوت وی از محل معتبر دست نیامد لهذا بایراد آن مبادرت نشد

ابناء اثیر الدین

بباید دانست که عنوان این ترجمت نیز مانند عنوان بنی بابویه و ابناء طاوس از مشترکات است چه فرزندان اثیر الدین ابوالکرم محمد بن محمد بن عبدالکریم بن عبدالواحد شیبانی هر سه مابین العلما با بن اثیر اشتهار داده و در السنه ارباب ادب جز بدین عنوان مذکور نیاید و نقل بسیاری از مبتدیین و متوسطین محصلین آن سه دانشمند چنانند را یکی پنداشته و نهایه ابن اثیر و کامل ابن اثیر و مثل السائر ابن اثیر هر سه را تصنیف یکی عالم انگارند با آنکه هر یک از آنها تصنیف یکی از ایشان است پس تعیین مراد و رفع اشتباه را گوئیم بنی اثیر سه محقق بی‌نظیرند که در ادب و حسب مانند نسب و عصب برادرند در فنون فضل و شجون کمال سرآمد دانشوران عهد خویش بوده‌اند از معاصرین آن سه دانشور نگارنده ستایشها در حق ایشان بنظر رسید شیخ شهاب الدین ابوالدر یاقوت حموی در ذیل جزیره ابن عمر گوید بَنُو الْأَثِيرِ الْعُلَمَاءُ الْفُضَلَاءُ الْأُدَبَاءُ كُلٌّ مِنْهُمْ إِمَامٌ قاضی شمس الدین احمد بن خلکان در ذیل ترجمت ابوالفتح

نصرالله گوید کَانَ الْإِخْوَةُ الثَّلَاثَةُ فُضَلَاءَ نُجَبَاءَ رُؤَسَاءَ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمْ تَصَانِيفُ نَافِعَةٌ مهتر ایشان ابوالسعادات مجد الدین مبارک است که در غریب حدیث کتاب نهایه تصنیف کرده و کهتر از وی ابوالحسن عزالدین علی است که در علم تاریخ کتاب کامل تألیف نموده و کهتر از ایشان ابوالفتح ضیاء الدین نصرالله است که در صناعت انشاء کتاب مثل السائر نوشت و ولادت هر سه برادر در جزیره ابن عمر اتفاق افتاد چه ابوالکرم پدر ایشان در آنجا توطن و حکومت داشته و از نیروی هر سه را ابن اثیر جزری گویند و جزیره ابن عمر شهری است در سه منزلی موصل بر کنار دجله از آنکه آب بشکل هلال از سه جانب بر آن محیط شده علی الاستعاره بنام جزیره اشتهار یافته اکنون بشرح اخبار آن سه عالم لبیب علی الترتیب اشتغال جوئیم و گوئیم مبارک بن محمد از ارکان اساتید و اعیان مشایخ است در بسیاری از فنون معقول و منقول در عداد مشاهیر فحول شمار آمده ما بین علما و امراء ریاست یافت و حشمت علم با شوکت منصب فراهم نمود ابوالبرکات بن مستوفی مؤلف تاریخ اربل در حق او گوید أَشْهَرُ الْعُلَمَاءِ ذِكْرًا وَأَكْبَرُ النُّبَلَاءِ قَدْرًا وَأَوْحَدُ الْأَفَاضِلِ الْمُشَارُ إِلَيْهِمْ وَفَرْدُ الْأَمَاثِلِ الْمُعْتَمَدُ عَلَيْهِمْ یعنی نام مجد الدین مبارک در سلسله علما از جملگی مشهورتر بود و قدرش در طبقه رجال از همگنان بزرگتر ما بین افاضل عصر وحید بود و در جرگ معارف عهد فرید برادر وی عزالدین علی بن محمد در کتاب کامل التواریخ در صفت او چنین گوید كَانَ عَالِمًا فِي عِدَّةِ عُلُومٍ مِنْهَا الْفِقْهُ وَالْأُصُولَانِ وَالنَّحْوُ وَالْحَدِيثُ وَاللُّغَةُ وَلَهُ تَصَانِيفُ مَشْهُورَةٌ فِي التَّفْسِيرِ وَالْحَدِيثِ وَالنَّحْوِ وَالْحِسَابِ وَغَرِيبِ الْحَدِيثِ وَلَهُ رَسَائِلُ مُدَوَّنَةٌ وَكَانَ كَاتِبًا مُفْلِقًا يُضْرَبُ بِهِ الْمَثَلُ ذَا دِينٍ مَتِينٍ وَلُزُومِ طَرِيقٍ مُسْتَقِيمٍ رَحِمَهُ اللّٰهُ وَرَضِيَ عَنْهُ فَلَقَدْ كَانَ مِنْ مَحَاسِنِ الزَّمَانِ وَلَعَلَّ مَنْ يَقِفُ عَلَى مَا ذَكَرْتُهُ يَتَّهِمُنِي فِي قَوْلِي وَمَنْ عَرَفَهُ مِنْ أَهْلِ عَصْرِنَا يَعْلَمُ أَنِّي مُقَصِّرٌ یعنی وی در فنون چند دانا بود مانند فقه و اصول فقه و اصول عقاید و اعراب و اخبار و لغت و در علم تفسیر و فن حدیث و صناعت نحو و معرفت حساب و غریب حدیث تصانیف پرداخت و او را مکاتیبی است که در یک دیوان فراهم شده منشی بدایع نگار بود که در آن صناعت بوی مثل زدندی بحسن عقیدت و استقامت طریقت اتصاف داشت رحمت و رضوان خدا ایشش نصیب باد که براستی جمال روزگار بود و نقل کسانیکه باین سخن من واقف آیند مرا در صفت وی بمبالغت و اغراق تهمت نهند ولی از مردم عصر ما آنان که بر مراتب فضل وی آگاه شده دانشورانی دارند حق معرفت دارند دانند که من در مدح و ستایش وی تقصیر نموده‌ام و حق ثنا و تمجیدش کما ینبغی بجای نیاورده‌ام انتهی ولادت ابن اثیر در احد الربیعین از سال پانصد و چهل و چهار در جزیره ابن عمر چنانکه اشارت رفت اتفاق افتاد و در آن بلد نشو و نما یافت آنگاه جزیره را عزیمت شهر موصل کرده در آنجا مقیم گشت و بکسب کمال و تعلم علوم اشتغال جست و آئین فن اعراب و اصول صناعت اشتقاق از ابی محمد سعید بن مبارک بن دهان موصلی که شرح اخبارش نگارش یافت و یحیی بن سعدون قرطبی که تفصیل احوالش نگاشته خواهد آمد

حافظ جلال الدین سیوطی در طبقات النحاة در ذیل ترجمت وی گوید ابن اثیر در مبادی اشتغال بفن حدیث هیچ نپرداخت
ولی در اواخر حال در تحصیل آن کمال سعی بلیغ نمود و در آن باب عبدالوهاب بن سکینه و گروهی دیگر از محدثین را تلمذ کرده برای
تحصیل سایر فنون نیز مدتها از موطن مالوف دور ماند و در هر بلد زمانی لائق اقامت نمود و در فن انشا نیز ممارست
تمام واجتهاد وافی بجای آورد تا آنکه در آن فن و در بسیاری از فنون مهارتی کامل و تبحری وسیع دریافت و در زمان خود
شهره بلاد و یگانه امصار گردید در کتب سیر مسطور است که چون دوره حکومت اتابکان موصل که از جانب سلاطین آل سلجوق
در دیار بکر و حلب و حمص و غیرها حکم میراندند بسیف الدین غازی بن قطب الدین مودود بن عماد الدین زنگی رسید و ارکان
دولت مودود برخلاف وصیت وی از فرزند بزرگترش عماد الدین زنگی که سمی جد و ولیعهد پدر بود روی تافته
با برادر کهتر او سیف الدین غازی بیعت نمودند و عم وی نور الدین محمود که بر بلاد شامات استیلا یافته بود
بموصل رفته ایالت برادرزاده خویش استوار داشت سیف الدین در تاریخ پانصد و هفتاد و یک هجری که بر قصد محاربه
سلطان مصر صلاح الدین یوسف بن نجم الدین ایوب کردی عزیمت ملک شام کرد نیابت فرمانروائی موصل و سایر
ملک خود را با امیر مجاهد الدین قایماز که مدبری بی‌بدیل و مدبری بی‌انباز بود باز گذاشت و در آن عهد ابن اثیر که از
تحصیل کمالات فراغت یافته بود با نامی مشهور و صیتی مذکور بملک موصل بازگشت امیر مجاهد الدین وجود وی را
مغتنم شمرده انواع لطف و عطوفت در حقش مبذول داشت و او را بحسب لیاقت بوزارت دیوان رسائل
که منصبی ارجمند بود برگماشت و او از وفور فضل و فرط هنر بدان شغل خطیر چنان قیام کرد که نامش در حضرت سلاطین
و ملوک مسموع و معروف گردید و چون ده سال و اندی از فرمانروائی سیف الدین غازی برآمد و در سنه
پانصد و هفتاد و شش هجری ملک عاریت بدرود کرد و حکمرانی موصل و دیار بکر و حوالی آن ببرادر وی عز الدین مسعود
که بعد سیف الدین غازی مقدم جیوش بود انتقال یافت امیر مجاهد الدین در نیابت سلطنت و مبارک بن اثیر
در وزارت دیوان رسائل کماکان مستولی و مستقل بودند تا آنکه مردم عوان در حق امیر مجاهد الدین بسعایت برخواسته
و ابواب فساد و فتنه مفتوح داشتند بحدیکه عز الدین را خاطر بر مجاهد الدین برآشفت و در سال پانصد و هشتاد و نه
باخذ وی فرمان داد ابن اثیر همینکه مخدوم خویش در چنگ عز الدین گرفتار دید صلاح وقت را بدرگاه آن اتابک
محتشم التجا جست و در قطار حاضران خدمت وی انتظام گرفت و بشغل انشاء رسائل و فرامین و عمل وزارت دیوان
مکاتیب منصوب گردید و همچنان مراسم آن خدمت جلیل بر عهده کفایت و درایت او موکول بود تا آنکه در بیست و دوم
شعبان سال اخذ مجاهد الدین که پانصد و هشتاد و نه بود عز الدین مسعود ابن قطب الدین مودود سرای سپنج
بدرود نمود و سریر فرمانفرمائی آن کشور بفرزند وی نور الدین ارسلانشاه که ملک عادل لقب داشت انتقال
یافته و در همان سال بجای پدر جلوس کرد و او حکمرانی با شهامت و ابهت بود ارباب هنر و خداوندان کمال را دوست
میداشت و از اینجهة ابن اثیر را زیاده از حد بنواخت و پایه منزلتش بیش از پیش برافراخت قاضی شمس الدین احمد گوید
حَظِیَ عِنْدَهُ وَ تَوَفَّرَتْ حُرْمَتُهُ لَدَیْهِ یعنی ابن اثیر در حضرت آن اتابک بهره دوست مکانتی عظیم و حرمتی بوفور یافت

در کامل

در کامل التواریخ در سیرت نور الدین ارسلانشاه مسطور است که مجد الدین ابن اثیر گفتی مَا قُلْتُ لَهُ یَوْمًا فِعْلَ خَیْرٍ
فَامْتَنَعَ مِنْهُ بَلْ بَادَرَ اِلَیْهِ بِفَرَحٍ وَ اسْتِبْشَارٍ یعنی هیچگاه ارسلانشاه را بعمل خیری دلالت نکردم که از پذیرائی
آن امتناع نموده باشد بل هر چه من رای زده ام او بی‌درنگ مبادرت جست بر حالتی که خوشحال و خورسند بود
روزی مرا احضار داشت من برنشستم و سوی درگاه راندم چون بدرب دار الاماره رسیدم زنی دیدم که تظلم
و شکایت همی کند همینکه چشمش بر من افتاد نزدیک آمد و رقعه که در دست داشت بمن سپرد و التماس نمود که بر نظر اتابک
عرضه دارم چون بحضور در آمدم اتابک در باب مهمی آغاز سخن فرمود من گفتم مضمون این مکتوب بشرف لحاظ
رسانیدن بر انجام هر مهم مقدم باشد که از آن زنی است متظلمه که اکنون بدرب بارگاه ایستاده و انتظار
رفع شکایت و دفع تظلم همی برد گفت لَا حَاجَةَ اِلَی الْوُقُوفِ عَلَیْهَا عَرَفْنَا اَیْش فِیهَا یعنی بمطالعه رقعه
حاجت نیست چه فحوای آن بفراست ملوکانه دریافتم و در آنوقت یکدو نفر از وزراء حاضر بودند ارسلانشاه
غضبناک ملتفت ایشان شد و بامن گفت ببین این دو کس با این متظلمه چه رفتار کرده اند وی را پسری بود
که در موصل بیازرگانی اکتساب مینموده و درگذشته و مقداری قماش و دو بنده باز گذاشته چون
مردی غریب بود و کس وارث وی نمیشناخته عمال بیت المال از در احتیاط ترکه او را حیازت کردند
و از تلف و ضیاع حراست نمودند و آن دو مملوک را نزد ما آورده مراتب را بعرض رسانیدند ما همی منتظر بودیم
تا مستحق آنها پیدا شود و مال خویش بستاند یکدو ماه و اندی از این پیش این زن پیدا شد و دعوی کرد که آن
بازرگان پسر من بود و بمال من کسب مینمود آنچه از وی باز مانده از آن من است و تصدیق مدعا را سجلی از
حکومت شرع ابراز داشت بفرمودیم تا مال بدو سپارند و آن دو مملوک را این دو مرد بهائی موافق انصاف
برای ما بخرند اینها رفتند و بازگشتند و گفتند کاری نشد چه او قیمتی بگزاف خواست و ما دریغ داشتیم گفتیم
پس بندگان وی بخود او تسلیم دارید و تا کنون فزون از دو ماه است که ما را از این داستان خبر نبود
و چنان پنداشتیم که این دو مرد حسب الامر بندگان آن زن مسترد داشته اند حالی که تو عرضه وی آوردی
معلوم افتاد که هنوز مال آن متظلمه را نداده اند و هر که از شکایت و استغاثت او آگاه شود چنان پندارد
که من مال وی از او باز داشته ام و بندگانش بستم و جور بگرفته ام و نداند که اینکار نکوهیده از این دو مرد
خائن سر زده که بر زوال ناموس عدل و داد باک نیارند و انقراض دولت انصاف و مردمی عظیم نشمارند
و بابن اثیر هم در ساعت بخیزد و هر دو مملوک بآن زن بسپارد و در رفع ظلم از وی تاخیر روا ندارد ابن اثیر گوید
پس من از محضر بیرون شدم و فرمان اتابک بگذاشتم و آن زن را با دعا و شکر روانه داشتم الغرض ابن اثیر
در خدمت ارسلانشاه همی بعزت و جاه بود و در سوانح مهمات عقده امور بسرانگشت تدبیر میگشود و در
انشاء احکام و فرامین و ثبت معاوضات و مکاتیب حق هنر ادا مینمود تا آنکه مقدمات مرض فالج در اندامش
پدید گشت و رفته رفته اعضا و جوارحش استرخا و کلی گرفت و دست و پایش از کار در افتاد و از حضور اتابک

و انجام خدمات عاجز آمد و ناچار ملازم بیت و حلیف سرای خویش گردید ولی هرگاه که در دستگاه اتابکی مهمی مشکل و کاری صعب افتادی از رای رزین و قول متین وی استعانت میشد و اعیان ملک و ارکان دولت بصوابدید وی رفتار مینمودند او خود عروض آن مرض را نعمتی بزرگ گرفت و غنیمتی عظیم شمرد و زمان خود را بکار تالیف و تصنیف انحصار داد و جمیع مجامیع سودمند که در پایان ترجمت یاد کنیم بتصریح ابن خلکان در آن زمان بپرداخت و برای فقراء مهمان سرائی که رباط نامند بنیاد کرد و جمیع املاک و مزارع و ضیعات خویش بدانجا وقف نمود عبد الله اسعد یمنی در مرآة الجنان و قاضی ابن خلکان در وفیات الاعیان و جلال الدین عبد الرحمن در بغیة الوعاة و محدث بحرینی در جلیس و انیس بعبارات متقارب از برادر وی ابو الحسن عز الدین علی نقل آورده اند که گفت زمانیکه مجد الدین بمرض فالج گرفتار و باضطرار مقیم دار بود طبیبی از مردم مغرب زمین بعیادت وی آمد و از مبادی انحراف مزاج او جویا شد و گفت این مرض در مدتی اندک علاج کنم و تعهد نمایم که تا آثار علت یکباره از وی نرود و بهبود کلی حاصل نیاید از اجرت عمل دم نزنم و مطالبه حق زحمت نکنم ما در دعوی وی امارات صدق دیدیم و رخصت معالجت بخشیدیم او بر حسب التزام خویش چالاکی گرفت و با روغنی که از اجزاء چند ترکیب داده بود بمعالجت برخواست زمانی نگذشت که آثار حسن تدبیر او ظاهر شد و پایهای مجد الدین را نرمی و لینتی پدید آمد و بر امتداد اعضا و قبض و بسط جوارح قادر گشت همینکه مجد الدین علامت بهبود و توان حرکت در پیکر خویش یافت مرا بخواند و گفت ای برادر اجرت اینمرد مغربی بپرداز و او را خوشحال و خورسند روانه دیار خود ساز من گفتم عافاک الله این چه فرمان است که میدهی این طبیب بهر چگونه از تو درد ادرم و حال آنکه هنوز بهبود کلی حاصل نشده و چنان دانم که عنقریب چشم دوستان تو روشن کند و ترا از ملازمت کنج سرای خلاص نماید اگر اینمرد از دست گذارم چنان است که صحت وجود تو دیده و دانسته از دست بنهم گفت آری ای برادر حقیقت امر چنین است که تو گوئی و مرا در صدق دعوی و حسن مداوای این طبیب حاذق معالج ما هرهیچ سخن نیست ولی داستان بهبود وی با کسی گوی که خود طالب رنجوری نباشد همانا مرا از این آفت که بپای رسیده چندین غنیمت بدست افتاده چه اوّلا که بدینگونه رنجور نخست از ترک دیدار ستمکاران معذورم و از درک حضور ظالمان دور و دیگر آنکه باب خزانه کتب توانم گشود و در فنون فضائل تصنیفات توانم نمود تا بدان تالیفات تدارک مافات بجای آرم و آثار ستوده و نام نیک بیادگار گذارم و دیگر آنکه بدین علت عزت نفس و کرامت طبع از خواری خدمت و ذلت طاعت صیانت کنم و عمر نفیس و وقت عزیز که سرمایه سودای آخرت و تحصیل خوشنودی خداوند است پس از حیات طعام دنیوی و اطاعت فرمان خلق حراست نمایم و دیگر آنکه مادام مرا پای رفتار در باب اتابکی بسته و رشته آمیزش و اختلاط ارکان ایالت گسسته است بهنگام حل و عقد امور و مشورت مهمات جمهور که بالضروره برای ورویة من حاجت افتد رجال ملک و صنادید قوم چنانکه مبنی جمله سرای من در آیند و از تدابیر و تجارب من استعانت جویند ولی اگر پای حرکت دراز و باب رفتار باز باشد بناچار بایستی در مشاورات و انجام مهمات خود را

سرای ایالت سپارم و در قطار دیگر وزرا وظیفه گماشش بپردازم و تو خود میدانیکه مابین این دو حال تا چه مقدار فرق است و تا چه حد امتیاز پس ای برادر مرا چه افتاده که در این چند روز که از عهد حیات باقی مانده محض بهبودی عضوی تمام وجود نابود سازم و عاقبتی نامحمود یابم از کیمیای فراغت و اکسیر آسایش روی تابم و مصالح چند و منافع ارجمند از دست بنهم زنهار اینمرد مغربی از این دیار بیرون کن و مرا از واهمه بهبود مرض و صحت مزاج آسوده دار عز الدین بن اثیر گوید چون تقریر برادر بزرگوار شنیدم دیدم حقیقت حکمتی است بدیع و سری لطیف پس اجرت طبیب بپرداختم و او را خوشنود روانه ساختم بالجمله ابن اثیر همچنان بمرض فالج مبتلا بود تا در پنجشنبه سلخ شهر ذی الحجه از سال ششصد و شش در موصل وفات یافت و در رباطی که خود در خارج بلد بنا نهاده بود مدفون گشت یاقوت گوید او را شعر نیست اندک گویند وقتی استر یکی از اتابکان موصل بلغزید او نظیر مضمون یکه امیر معزی در لغزش توسن سلطان سنجر سلجوقی انشاد کرده بنظم کشیده گفت

اِنْ زَلَّتِ الْبَغْلَةُ مِنْ تَحْتِهِ ... فَاِنَّ فِي زَلَّتِهَا عُذْرًا
حَمَّلَهَا مِنْ عِلْمِهِ شَاهِقًا ... وَمِنْ نَدَى رَاحَتِهِ بَحْرًا

یعنی اگر استر اتابک را لغزشی افتاد امری شگفت نباشد که در اینباب عذری مسموع در کار است زیرا که آن فرمانگذار فاضل با ذل از دانش خویش کوهی شامخ و از بخشش خود دریائی مواج بر آن مرکب حمل فرموده پس اگر از تحمل آن دو بار عظیم عاجز آمده سکندری خورده باشد معذور خواهد بود تصانیف نافعه و تالیف بدیعه وی بسیار است کتاب جامع الاصول فی حدیث الرسول و آن کتاب جامع احادیث صحاح سته اهل سنت است کتاب المصطفی و المختار فی الادعیة و الاذکار کتاب النهایه فی غریب الحدیث که پنج مجلد است کتاب الانصاف فی الجمع بین الکشف و الکشاف آنرا از تفسیر ثعلبی و تفسیر زمخشری فراهم آورده کتاب البدیع فی شرح الفصول فی النحو لابن الدهان دیوان الرسائل و المکاتیب کتاب الشافی فی شرح مسند الامام الشافعی و او را رساله ایست سودمند در صنعت کتابت گویند زمانیکه بجمع آوردن این کتب اشتغال داشت جمعی از افاضل عهد وی را در کار تصنیف معاونت نمودندی و در اختیار مطالب و کتابت آنها یاری دادندی واقدی گوید حزیره ابن عمر را مردی از اهل برقعید که او را عبد العزیز بن عمر گفتندی عمارت کرد یاقوت حموی گوید گمان من آنست که اول کسیکه آن بلد را بنیاد نهاده حسن بن عمر بن خطاب تغلبی است انتهی

اَبُو الحَسَن عِزُّ الدِّین عَلِيُّ بن اَبِي الکَرَم مُحَمَّد الجَزَرِيُّ المَعرُوف بِابنِ اَثِیر

در سلک اعاظم علماء عربیت و اکابر ارباب سیر منظوم است قاضی ابن خلکان گوید کَانَ اِمَامًا فِي حِفْظِ الحَدِیثِ وَمَعْرِفَةِ مَا یَتَعَلَّقُ بِهِ وَحَافِظًا لِلتَّوَارِیخِ المُتَقَدِّمَةِ وَالمُتَأَخِّرَةِ وَخَبِیرًا بِاَنْسَابِ العَرَبِ وَاَخْبَارِهِمْ وَاَیَّامِهِمْ وَوَقَایِعِهِمْ یعنی در حفظ احادیث رسول و معرفت مبادی و متعلقات اخبار پیشوای محدثین بود بر سیر و تواریخ سلف و خلف احاطت داشت و بر انساب عرب و اخبار طوائف و ایام مشهور و حروب قبایل اعراب

خبیر بود ولادت او در چهارم ماه جمادی الاولی از سال پانصد و پنجاه و پنج در جزیره ابن عمر که اشارت رفت
اتفاق افتاد پس از چند سال که از عمر وی برآمد بهمراه پدر و دو برادر مهتر و کهتر ابو السعادات مجد الدین مبارک و ابو الفتح
ضیاء الدین نصر الله بشهر موصل درآمد و در آن بلد از مشایخ و اساتید هر فن اقتباس علوم و تحصیل فضائل نمود
و از محدثین موصل مانند ابو الفضل عبد الله بن احمد خطیب و سایر شیوخ اهل خبر که در آن طبقه بودند فن حدیث اخذ نمود
و در آن علم و چند رشته دیگر از فضائل مانند لغت و نحو و اشتقاق و فقه و حساب مهارت وافی یافت و شهرتی کامل
گرفت و با آن برادر در حضرت اتابکان موصل مقرب شده باشباه که چند نوبت از جانب ملوک آن طبقه بسفارت
مأمور دار الخلافه گردید و در حضرت خلفا شرط رسالت بگذارد و چند بار دیگر برای عزیمت بیت الله از بغداد
عبور کرد و در این ورود و صدور از معارف محدثین دار السلام همچون ابو القاسم یعیش بن صدقه فقیه
شافعیه و ضیاء الدین ابو احمد عبد الوهاب بن علی صوفی و جمعی دیگر فن خبر فرا گرفت و پس از طی این مقامات
در شهر موصل بسرای خویش که محط رحال افاضل و مرجع ارباب کمال بود برای کار تصنیف خلوت گزید و از
دخالت مشاغل ملک و مراودت عامه خلق عزلت گرفته تمام وقت خویش بمطالعت کتب و جمع و تألیف انحصار
داد و چند تصنیف بی نظیر در فنون مختلف بپرداخت منجمله کتاب انساب شیخ ابو سعید عبد الکریم سمعانی را که مجموعی حجیم
و ضخیم بود و بر اشتباهات فاحش و اغالیط شنیع اشتمال داشت تحریر و تهذیب کرد و اطناب و تطویل آن بینداخت
و در هر جای که مصنف را اهمالی و غفلتی افتاده بود بپیرود و هر خطا و خبط که در طی انساب و اثناء ابواب دید
تنبیه نمود و آن هشت مجلد مطول را در سه جلد مختصر پیراسته آورد و در فن تاریخ کتابی نوشت که بحسن ترتیب و نظم
و جودت تألیف و سبک و اتقان روایات و اخبار و ضبط قصص و آثار و استیفاء حوادث و عبر و استقصاء وقایع
و سیر در میان جمیع کتب معارف از پارسی و تازی بنهایت ممتاز بل بی انباز است نام آن کتاب کامل فی التاریخ
نهاد و از اول آفرینش شروع در نگارش نموده و از خلقت قلم و لوح و شب و روز و فرشتگان و پریان
و آدمیان سخنان بدیع و کلمات نغز سروده آنگاه تفصیل هبوط آدم نبی و عمارت ارض و احداث عهد ابی البشر
از عهد نبوت شیث تا دولت یزدگرد شرح داده و در سلک نبوت از انبیاء و مرسلین و در سلسله سلطنت از ملوک
و سلاطین هیچکس را فرو نگذاشته و در ذیل این وقایع تفصیل ایام عرب و حروب جاهلیت که در علم تاریخ شطری از آن
شریف و در صناعت ادب فنی نفیس باز نموده پس کلیات اخبار و معظمات آثار عهد اسلام نوشتن گرفته و حوادث آن را
بترتیب سنین هجرت رسول التلفیق داده علی الجمله آن تصنیف منیف مقام هنر و حد کمال و استقامت سلیقه و جودت قریحه
عز الدین را بیانی است عظیم و این هنگام که بنگارش نامه دانشوران اشتغال میرود آن مجموع محیط بمجلداتها الست در خزانه
وزیر علوم مکرر از دانشمند موجود است و در ضبط سنین و فیات و شرح مستطردات حکایات از پنج تصنیف بسیاری
از کتب تواریخ کفایت دهد ابن اثیر خود در فاتحه کامل گوید از مدعیان معرفت و درایت جماعتی را که در حق خویش علم
و روایت ظن تبحر میبردند دیدم که صناعت تاریخ تحقیر مینمودند و تعلیم و تعلم آن اشتغال روا نمیداشتند بگمان آنکه

منتهای ثمره آن فن آموختن قصص و حکایات و شناختن احادیث و مسامرات است همانا این پندار است زعم کسی
باشد که بقصور خاطر از صورت بمعنی پی تواند برد و بقصور نظر از قشر بلباب تواند رسید ولی آنکس که خدایش طبعی سلیم داده
و ذوقی مستقیم بخشیده نیک داند که فوائد این فن شریف بسیار است و منافع هر دو جهانی آن بیشمار یکی از خواص این علم
آن که من یافته ام وسعت دائره عمر و فسحت زمان حیات است نه باین معنی که هر که دارای معرفت سیر و دانای صناعت
خبر باشد از دیگر مردم بیشتر زندگانی یابد بل مقصود آنست که چون کس بر اخبار امم ماضیه و آثار قرون خالیه و بدایع
دول سالفه و وقایع قبایل قدیمه احاطت یابد در قوه آنست که وی را حیاتی ازلی نصیب افتاده باشد زیرا که از جهت
تعلق دانش هیچ فرقی نیست مابین آنکه کس متعلق علم خویش دیروز خود بالعیان و السمع مشاهدت یا اصغا نموده باشد
یا آنکه وقایع و احداث چندین هزار سال از عصر خویش را از متون اطباق و بطون اوراقی که بر اخبار ماضین
و آثار متقدمین مشتمل است فرو خواند و چون فرقی مابین آن دو معلوم نیست پس اگر کس قصص گذشتگان بخواند
و اخبار عهد ایشان بداند چنان است که خود با آن جمع معاصر بوده و آنچه را مطالعت کرده خود مشاهدت نموده پس
دانستن حدیث عالم و خواندن اخبار امم تالی بقاء قدیم است و ثانی حیات ازل و این بالبدیهه معلوم است که عنصر
جنس انس با حب عمر سرشته شده و گوهر معشر بشر با اختیار بقاء آمیخته آمده و دیگر از ثمرات دانستن تاریخ و سیرت
آنست که چون ارباب ملک و خداوندان امر از ملوک و سلاطین و ولاة و حکام و غیرهم بر سیرت ستمکاران گذشته واقف شوند
و مفاسدی که بر قبح معاملت و سوء سلوک ایشان مترتب آمده اطلاع جویند چون ویرانی مملکت و هلاکت رعیت و تلف
اموال و سرعت آجال و قباحت ذکر و شناعت خبر که خلفاً عن سلف همی منقول افتد و از اساطیر سابقین در
دفاتر لاحقین همی مخلد گردد البته از جور و ظلم اجتناب جویند و از عاقبت ذمیم و خاتمت وخیم آن بر حذر باشند
و چون انجماعت از سیرت ملوک عادل آگاه شوند و نتایجی را که از حسن معدلت و یمن انصاف ایشان ناشی گشته
فرو خوانند چون عمارت املاک و نماء اموال و ذکر جمیل و حسن حدیث که در صفحات کتب اخبار که فهرست
رجال روزگار است جاوید ماند البته راه عدل گیرند و جاده انصاف جویند و هم در ضمن سیر کتب بر لبیبی آراء
رزین و تدابیر گزین شناسند که در دفع حیل و مکائد اعدا و حراست ثغور و مصالح بلاد کرده های عظیم بر دارد
و سودهای خطیر بگذارد اگر فن سیر و تواریخ را جز همین تعلم آراء و معرفت تدابیر هیچ عائده دیگر نبودی
در شرافت و امتیاز آن از بسیاری از علوم کفایت نمودی و دیگر از فوائد تاریخ آن است که شخص را از ممارست
اخبار سالفین و مطالعت آثار سابقین بسی تجرب امور و معرفت عواقب حاصل آید و از قرائت حوادث
و روایت وقایع اشعه نور عقل را فروغی مستأنف و پرتوی جدید پدید گردد این شاعر چه نکو گفته

رَأَیْتُ الْعَقْلَ عَقْلَیْنِ　　فَمَطْبُوعٌ وَمَسْمُوعٌ
فَلَا یَنْفَعُ مَسْمُوعٌ　　إِذَا لَمْ یَکُ مَطْبُوعٌ
کَمَا لَا تَنْفَعُ الشَّمْسُ　　وَضَوْءُ الْعَیْنِ مَمْنُوعٌ

و له ایضا
منتخب من کلام امیر
المؤمنین صلوات الله علیه فی
کتابه الی ابنه ابی محمد الحسن
حیث یقول ای بنی انی و
ان لم اکن عمرت عمر من کان
قبلی فقد نظرت فی اعمالهم
وفکرت فی اخبارهم وسرت
فی آثارهم حتی عدت کاحدهم
بل کانی بما انتهی الی من امورهم
قد عمرت مع اولهم الی آخرهم
فعرفت صفو ذلک من کدره
ونفعه من ضرره واستخلصت
لک من کل امر نخیله وتوخیت
لک جمیله

یعنی عقل را دو قسمت یا قسم یکی عقل مطبوع که در سرشت نهاده و دیگری عقل مسموع که از شنفتن روی داده اگر عقل
مطبوع موجود نباشد عقل مسموع سود نبخشد چنانکه تاب آفتاب بچشم نابینا نور دید نیابد مراد این شاعر از عقل مطبوع
عقل غریزیست که حضرت آفریدگار در گوهر انسانی قرار داده و از عقل مسموع همان اقتباس فروغ معارف
واکتساب پرتو جدید است که عقل غریزی را از تجارب امور حاصل گردد و آنرا عقل گفتن از در مجاز و توسع است وگرنه
خود خردی دیگر و نوری جداگانه نباشد و دیگر از مزایا و محسنات تاریخ آن است که دارای آن علم نفیس را از نقل
نوادر و روایت طرائف در مجالس و محافل زینت و تجلی باشد که در میان تمامت مردم بدانچه امتیاز دهند یابد
چنانکه جمله انجمن گوشها بسخنان او دارند و روی بهابوی وی کنند و دلها بضبط کلماتش گمارند این چند ثمر که گفتم
از خواص دنیوی علم تاریخ بود و از جمله ثمرات اخروی آن آنست که چون مرد خردمند با خاطری بیدار سیر کتب
اخبار گیرد و کیفیت سلوک ما در دهر با فرزندان خویش بنگرد از توالی محن و تواتر فتن و تاراج نفوس و دخایر
و هلاک اکابر و اصاغر لابد قلب او بزهد در دنیا مایل گردد و برغبت در آخرت عازم شود که داری است منزه از این
آثار و خصایص و سالم از این آفات و نقایص و لعل کسی را در این مقام بر من اعتراضی در خاطر مخیله که اگر این سخن
بحقیقت استوار باشد پس چرا از این همه مردم که مواظب علم تاریخند و ممارس فن سیر هیچیک راه زهد بگیرند و در
آخرت روی نیارند در جواب اینچنین کس گویم آیا از کسانیکه آناء اللیل و اطراف النهار قرآن عزیز همی قرائت
کنند و وحی منزل همی تلاوت نمایند چند کس دیده باشی که از جمیع حطام فانی روی تافته و از طلب متاع دنیوی
فراغت یافته باشند اگر جبلت خلق و فطرت قلوب با حب عاجل سرشته باشد و بارشاد سخن خالق که سید مواعظ
و افصح کلماتست مخالفت گوهر مجبول و عنصر مفطور خویش ننمایند از نقل حوادث مخلوق چه آرزو باید داشت
و دیگر آنکه این علم مرد را در شداید و سوانح صبور و شکیبا سازد و بر متابعت سلف و پیروی گذشتگان برانگیزد
و خود صبر و تأسی از محاسن ملکاتست و مکارم اخلاق و بیان این ثمر چنان باشد که چون مرد بنگرد در اثنای قصص
ماضین بنگرد که از محنت و مصیبت دنیا احدی سالم نمانده حتی انبیاء کرام و ملوک معظم جمله بهموم حوادث
ممتحن شده اند و بسموم نوائب مبتلا ناچار بداند که او را نیز از گرفتاری دام حادثه گزیر نباشد که یکی از مردم
عالم است و فرزندی از نژاد آدم

وَهَلْ أَنَا إِلَّا مِنْ غَزِيَّةَ إِنْ غَوَتْ غَوَيْتُ وَإِنْ تُرْشَدْ غَزِيَّةُ أَرْشُدِ

یعنی من نه مردی از قبیله غزیه باشم پس اگر آن قبیله راه ضلال گیرند من نیز در ضلالت باشم و اگر طریق صواب
سپارند من نیز در صواب افتم و آنچه در کلام مجید از قصص امم و اخبار اولین عز ورود بخشیده حکمت نزول آنها
نیز همین صبر باشد و تأسی که از نتایج ممارست علم تاریخ و منافع مزاولت فن سیر بشمار رفت انتهی و از نوادر
حوادث که خود مشاهدت کرده و در طی اخبار آنجناب ثبت نموده یکی آن است که در ذیل حوادث سال پانصد و
هفتاد و یک گوید در رمضان این سال که من در سن صباوت بودم کسوف کلی بر آفتاب پدید آمده و حتی

قرص

خورشید چنان فرو گرفت که روز روشن بسان شب تار تیره شد و ستارها نمودار گردید و این حادثه در نیمه چاشت
از روز افتاد و من در آنوقت با استاد خویش که علم حساب در نزد او میخواندم در خارج شهر جزیره ابن عمر بودم
همینکه آن امر عجیب مشاهدت کردم باقتضای حالت کودکی عظیم سهمگین و بیمناک شدم و از شدت فزع و فرط
وحشت باستاد خویش پناه بردم و بروی در آویختم و او در علم تنجیم نیز مهارتی داشت گفت هیچ بیم مکن و قوی
دل باش که هم اکنون جمیع این حادثه برطرف گردد و از این انقلاب اثری بجای نماند پس لختی نگذشت که قرص
منجلی شد و عالم قرار گرفت و در ذیل حوادث سال پانصد و هفتاد و چهار گوید در این سال از مرز شام
و جزیره عرب و سواد عراق و دیار بکر و ارض موصل و بلاد جبل و سایر بلدان باران بالکلیه منقطع گشت
عذاب قحط و بلای غلا عامه خلق را فرا گرفت هر چند مردم اقطار در طلب امطار بصحرا شدند و تضرع کردند
و استسقا نمودند هیچ مفید نیفتاد و دعای احدی مجاب نگشت و آتش قحط بالا گرفت و کار بالکلیه کشید
و حال بدان منوال بود تا آخر سنه پانصد و هفتاد و پنج پس بلائی جدید مزید آن عذاب شدید شد
و در میان مردم وبائی عام در افتاد و چندان از هلاک ارواح و اتلاف نفوس کرد که مردم از دفن
و موارات تغییر داده شود عاجز آمدند امری عجیب و کاری شگفت که در آنوقت مشهود من شد آن بود
که در رمضان آنسال در خانه یکی از علماء جزیره با جمعی از اصحاب برای اخذ حدیث حضور داشتم و انتظار
شیخ میبردم و در آن زمان جمیع مردم از نزول رحمت و آمدن باران یأس کلی داشتند چه فصل بهار بیهیچ
گذشته بود بدون آنکه قطره باران فرود آمده باشد در آنحال مردی ترکمانی وارد مجلس شد بر حالتی که
از شدت جوع و خوف هلاک گویا از قبر بیرون آمده بود لدی الورود آغاز گریستن کرد و از ما قوتی طلب نمود
من کسی را روانه داشتم که برای او نان بخرد و بیاورد از آنکه ابتیاع نان کاری مشکل و امری صعب بود در
آمدن آنکس لختی تأخیر شد آن مرد ترکمانی در آنمیانه همی بنالید و بر زمین میغلطید از مشاهدت حال او جمیع اهل
مجلس بگریه در آمدند ناگاه در خلال آنحال ابری بر آسمان ظاهر شد و چند قطره باران ببارید مردم عویل
استغاثت بجنبیدند و ضجه تضرع بر داشتند پس آنکس که برای تحصیل نان رفته بود بازگشت و مقداری نان
نزد آن ترکمانی بر زمین نهاد لختی بخورد و باقی را ببرد آنگاه باران شدت گرفت و رحمتی عام ببارید و از
آن شب همی بارانهای نافع در پیوست و رشته نزول رحمت نگسست تا آنکه اسعار تنزل گرفت و فضل الهی
عموم یافت و هم در آنسال که پانصد و هفتاد و پنج بود در دیار جزیره عرب و بلاد سواد عراق و اکثر سایر
اراضی طوفان بادی سیاه پدیدار شد و عالم را تیره و تار نمود و فضای جهان چنان مظلم گشت که کس
همراه خویش ندیدی و من در آنوقت در شهر موصل میبودم پس چون هوا از هنگام نماز پیشین همی تار و ظلمانی
بماند و ما نماز عصر و مغرب و عشا را بر حسب ظن و تخمین بگذاردیم و مردم چنان دانستند که علامات
قیامت است و آیات ساعت از این روی عظیم در خلق و اضطراب افتادند و بانگ تضرع و استغفار بر داشتند

ناگهان ظلمت حادثه روی در انجلا نهاد و تیرگی آن طوفان برکنار شد ولی عالم بسواد شب تاریک بود چون کواکب
نیک نمودار گردید از آثار علوی و علائم نجومی معلوم شد که از شب ثلثی درگذشته و از آن پس هر کس از هر طرف
بموصل رسید از حدوث آن سانحه چنانکه دیده بودیم خبر داد و مکشوف افتاد که تلاطم آن طوفان بر عموم اصقاع
و اکناف محیط بوده. ابن اثیر را پس از تألیف کامل مسافرت شام افتاد و برای زیارت بیت المقدس وارد آن مملکت شد
و برحسب التماس جمعی از علماء آن دیار کتاب اسد الغابه در اخبار و آثار صحابه تصنیف کرد و آن مجموع حافل در معنی خود تالی
تاریخ کامل است در مآثر و تراجم اصحاب رسول هیچیک از صنادید فحول و فرق چنان مبسوط و مشروح مسند نیاورده
اصول نوادر و امهات احوال و کیفیت اسلام و کمیت صحبت و حضور مغازی و ضبط انساب بهفت هزار و پانصد کس از اصحاب
در طی ابواب انتخاب درج نموده خود گوید علم شریعت و حکم اسلام بر قاعده دو امر عظیم نهاده شده کتاب خدا و سنت رسول
اما طریق روایت کتاب از فرط کثرت ناقلین چندان وضوح و ظهور پذیرفته که هیچکس را حاجت بمعرفت رواة آن نیست
زیرا که در نظریات از تواتر و اجماع که کتاب عزیز بدان ثابت شده برهانی استوارتر نباشد و اما طریق اثبات سنت
از معرفت احوال رواة و درایت اخبار ناقلین ناگزیر است در اینطریق نخست اصحاب رسول باید شناختن که ایشان
اول طبقات رواة باشند و بر هیچ خداوند خرد پوشیده نیست که شناسائی اسامی و احوال جمعی که در حفظ دین از موطن
دیرین مهاجرت گزیدند و کسانیکه پیغمبر خدای در میان خود جا دادند و در اعلاء کلمهٔ اسلام نصرت خویش مبذول
داشتند و در جمله سفر و حضر با خواجه عالمیان همراه شدند کلمات آنحضرت اصغا نمودند و حالات وی مشاهدت کردند
و برای دیگر طبقات مسلمین از تابعین باحسان و تبع تابعین نقل و حکایت کردند اهم معارف و الزم فنون است چه
باید این طبقه را باسامیهم و انسابهم معلوم داشت چه از راوی مجهول حدیث نتوان اخذ کرد و خبر ناقل منکر نتوان
قبول نمود اگرچه اصحاب رسول در جنبهٔ جرح و تعدیل از دیگر طبقات رواة ممتازند زیرا که ما جمله را بشهادت الهی
عادل شناسیم و بتزکیه رسول از کذب مأمون شماریم ولی از حیثیت علم و جهل با سایر نقلهٔ اخبار و رواة آثار شرکت
خواهیم در قبول قول هر یک شناختن صحبت او واجب دانیم شئون تراجم این گروه در صدر اول که عهد رسول ص بود
بتعویق گذشت و از مهاجر و انصار کس بحفظ و ضبط اسامی و احوال ایشان عنایت نیاورد و این اهمال دو موجب
داشت یکی آنکه آغاز طلوع اسلام بود و اول سطوع حق کار غزا و جهاد کفار و نشر دعوت و قتال مشرکین از تقدیم این مهم
امتناع داشت لاجرم تهیهٔ کتائب از تمهید کتب مانع آمد و تدبیر عساکر از جمع دفاتر عائق گشت و دیگر آنکه در آن عهد میان
مسلمانان امر خط و شغل کتابت رواجی نداشت زیرا که جز مردمی معدود و جماعتی قلیل کس را از نگارندگی بهره نبود و از اینجهة
بسیاری از اخبار آن زمان و آثار آن عهد از میان برفت اگر اسماء یاران رسول مجموع و مضبوط می افتاد اضعاف
آنچه علما نوشته اند میگردید و همچنین در طبقه تابعین و در تبع تابعین و باقی قرون نیز در اینباب اهتمامی نشد مگر آنکه
چند کس از علما متأخر اسامی جمعی کثیر را از کتب مغازی و مجامیع انساب و غیر ذلک بیرون آورده فراهم نموده اند
مانند ابو عمر بن عبد البر و ابو عبد الله بن منده و ابو نعیم اصفهانی ولی هر یک از ایشان بر خلاف دیگری مشی کرده

و اسامی بسیاری از اصحاب باهمال و غفلت فرو گذاشته و مرا عزم همی بر آن بود که این اختلاف از میان برگیرم و در اینباب
کتابی جامع و دفتری نافع بنویسم ولی عوائق دهر و شواغل روزگار پیوسته از نفاذ این عزم مانع بود با آنکه بدانوقت
در بلد خویش توقف داشتم کتب و اصول اینعمل فراهم بود تا آنکه سفر بیت المقدس پیش آمد و در بلاد شام با جماعتی از اهل
اسلام دیدار افتاد از جمله سخنان علمی که در میان من و آن جمع گذشت صحبت صحابه بود گفتند جمعی از علما که در ترجمت
یاران رسول نامها پرداخته اند بس کلمات متناقض و اخبار متدافع رانده اند در اسامی و انساب و مغازی
و مشاهد کثیراً طریق خلاف پیموده اند حقیقت حال مجهول مانده و واقع امر مخفی گذاشته پس عزم مرا انگیختن گرفتند
و در اینباب کتابی مبسوط نگاشتن خواستند هر چند از در اعتذار گفتم من بملک شام از اسباب اینکار دورم و از کتابخانه
خود ناگزیر ایشان بر طلب خود همی اصرار آوردند اتفاقاً جمعی از تلامیذ من که در موصل شاگردی من مینمودند و در جمع
اصحاب من بودند بشام حضور داشتند پس از آن جماعت برخی تقریرات خویش بگرفتم و ضمیمه سایر اسباب تألیف
کردم و بجمع این تصنیف همت گماشتم آنگاه پس از فصولی چند گوید علما را در معنی صحابی اختلاف است سعید بن
مسیب گفته اَلصَّحَابَةُ لَا نَعُدُّهُمْ اِلَّا مَنْ اَقَامَ مَعَ رَسُولِ اللّٰهِ سَنَةً اَوْ سَنَتَیْنِ وَغَزَا مَعَهُ غَزْوَةً اَوْ غَزْوَتَیْنِ
یعنی ما آنکس را از یاران رسول شماریم که لا محاله یکسال یا دو سال در صحبت پیغمبر گذرانیده و یک غزوه یا دو غزوه
در رکاب آنحضرت پرداخته باشد احمد بن حنبل گفته اَصْحَابُ رَسُولِ اللّٰهِ کُلُّ مَنْ صَحِبَهُ شَهْرًا اَوْ یَوْمًا اَوْ
سَاعَةً اَوْ رَآهُ یعنی هر کس که در خدمت رسول ماهی یا روزی یا ساعتی بسر برده یا دیدار وی دریافته باشد
از اصحاب او بشمار رود قاضی ابوبکر محمد بن الطیب گوید علما لغت معتقدند بر اینکه لفظ صحابی از ماده صحبت مشتق است
و در صدق این لفظ و سایر کلمات مشتقه قدری مخصوص از معنی مصدر و مفهوم مسند شرط نیست بلکه همان تحقق معنای
مصدری خواه قلیل و خواه کثیر در صدق لفظ کافی باشد چنانکه گویند صَحِبْتُ فُلَانًا حَوْلًا وَشَهْرًا وَیَوْمًا وَسَاعَةً
یعنی مرا با فلان سالی یا ماهی یا روزی یا ساعتی صحبت افتاد پس برحسب وضع و قانون لغوی وقت مصاحبت را
در مصادیق صحابه مقداری معین و زمانی مشخص نیست الا علمای امت را در اینکلمه اصطلاحی طاری و عرفی جدید
پدید گشته صحابی آن مسلم را خوانند که زمانی لایق و مدتی کثیر بسعادت ملازمت رسول ص فائز آمده باشد و اطلاق
این اسم بر کسی که ساعتی همراه پیغمبر شده و یا قدمی با آنجناب برداشته جایز ندارند ولی اگر وثاقت و صدق
اینچنین کس معلوم باشد روایتش مقبول و حدیثش معمول خواهد بود و مجرد عدم صدق صحبت قادح روایت
و موجب رد آن نگردد بالجمله با آنکه در معنی صحبت اصطلاحاً قیدی افزوده اند و دائره مصادیق اصحاب را
مضیق نموده اند اسم صحابه پیغمبر از حیز شمار بیرون باشند چه هنگامیکه موکب همایون آنحضرت بغزا حنین عزیمت
گماشتند جز اتباع و نسوان از غازیان اسلام دوازده هزار در رکاب منصور سعادت التزام داشتند و قبیله
هوازن جمیعاً بشرف اسلام ادراک حضور مبارک نمودند و اسیران خویش باز پس گرفتند و در آنحال مکه و مدینه
نیز هر دو از مسلمین مملو بودند و تمامت قبائل و احشامیکه بر گذرگاه رسول خیام و بیوتات افراشته داشتند

داعی دین حنیف و حامی آیین شریف را لبیک اجابت گفته بودند و در غزوهٔ تبوک و حجة الوداع از مسلمانان چندان
در حضرت اقدس نبوی انبوه بودند که هیچ دیوانی حجیم گنجایش ثبت اسامی ایشان ندارد و جملهٔ این قبایل نامحصور و امم
غیر معدود مصادیق اسم صحابه بودند پس آنچه از معارف و مشاهیر ایشان در کتب مغازی و مقاتل و دفاتر احادیث
و انساب نگاشته آمده از بسیار اندکی و از صد یکی بیش نخواهد بود انتهی ابن اثیر این کتاب را اسد الغابه فی معرفة
الصحابه نام نهاده و اکنون که بجمع و تالیف این معجم مبارک اشتغال میرود نسخه از این کتاب در دست است
در اخبار فقهاء اصحاب بدان نسخهٔ شریف مراجعت میشود در فاتحهٔ این تصنیف مجملی جامع و مختصری نافع در شرح
احوال همایون حضرت رسالت پناه تقدیم نموده گوید محض آنکه در مقام تصور معرفت صاحب بمعرفت مصحوب
صورت بندد و بضبط جملی چند از تفاصیل حالات آنحضرت مبادرت رفت و گرنه آثار و مآثر آن خلاصهٔ قرون و نتیجهٔ
ادوار کالشمس فی رابعة النهار هویدا و آشکار است

لَقَدْ ظَهَرتَ فَما تَخفی عَلی اَحَدٍ ... اِلّا عَلی اَکمَهٍ لا یَعرِفُ القَمَرا

یعنی براستی اشعهٔ انوار جمال و پرتو حسن رؤیت آنچنان تجلی کرده که بر هیچ دیده پوشیده نیست مگر بر دیدهٔ
اکمه که خود از تماشای روی ماه محروم است و از شناسائی قرص قمر بی‌نصیب قاضی شمس الدین احمد بن
خلکان اربلی گوید من در پایان سال ششصد و بیست و شش که بشهر حلب در آمدم عز الدین ابن اثیر بر صورت مهمان
در نزد شهاب الدین اتابک طغرل طواشی میبود و طواشی بروی اقبالی شایان و عقیدتی نیکو داشت بزیارت
ابن اثیر بخانهٔ طواشی رفتم چون با وی ملاقات کردم او را مردی بعلم و هنر آراسته و بفضل و خلق پیراسته یافتم
پس مادام که در حلب بودم از راه مراودت و مجالست او پا نکشیدم او نیز از آنکه با پدر من انسی سابق و الفتی
لایق داشت در تعظیم و اکرام من بی مبالغت بجهت تا آنکه در اثناء سال بیست و هفت بعزم دمشق از حلب بیرون آمدم
و در اثناء سال بیست و هشت دیگر بار بحلب مراجعت کردم کالسابق باب مراودت و ملازمت مفتوح داشتم زمانی
اندک در حلب بود و از آنجا بموصل عزیمت نمود و در شعبان سال ششصد و سی رحلت کرد رحمة الله علیه

ابن اثیر ضیاء الدین نصر الله

ابن اثیر نام و نسب و کنیت و لقب او گذشت پنجشنبه بیستم شعبان سال پانصد و پنجاه و هشت بجزیرهٔ ابن عمر متولد گشت و در آن بلد نشو و نما یافت
و بسن صبی حافظ کلام الله گردید از برادران بسال کهتر است ولی از ایشان بکمال بالاتر در فنون چند لا سیما در ادبیات بعهد خویش
مشار الیه بود و بصنعت انشاء پس از معاصرش قاضی فاضل وزیر سلطان صلاح الدین یوسف بن ایوب کردی نظیر نداشت
رسائل و مکاتیب وی با بهترین ترسلات عرب امتیازی تمام دارد در ابتکار معانی و اختراع مضامین خداوند ملکهٔ راسخ بود
و این خاطر فاطر او را از مداومت دواوین فصحاء و ممارست افکار شعراء پدید گشته و از نیروی چشم منشآت وی بر صنعت منظوم
مشتمل است و در این باب کتابی پرداخته موسوم بالوشی المرقوم فی حل المنظوم خود در فاتحهٔ آن کتاب

گوید

گوید کُنتُ حَفِظتُ مِنَ الاَشعارِ القَدیمَةِ وَالمُحدَثَةِ ما لا اُحصیهِ کَثرَةً ثُمَّ اقتَصَرتُ بَعدَ ذٰلِکَ عَلی شِعرِ الطّائیَّینِ حَبیبِ بنِ اَوسٍ یعنی اَبا تَمّامٍ وَ اَبی عُبادَةَ البُحتُرِیِّ وَ شِعرِ اَبِی الطَّیِّبِ المُتَنَبّی فَحَفِظتُ هٰذِهِ الدَّواوینَ الثَّلاثَةَ وَ کُنتُ اُکَرِّرُ عَلَیها بِالدَّرسِ مُدَّةَ سِنینَ حَتّی تَمَکَّنتُ مِن صَوغِ المَعانی وَ صارَ الاِدمانُ لی خُلقاً وَ طَبعاً

یعنی من از منظومات شعراء قدیم و جدید چندان از بر داشتم که شمار آنها نتوانستم و عاقبت از تمام اشعار عرب اکتفا نمودم بدین
سه کس که سرآمد فصحای عالمند ابو تمام و ابو الطیب و ابو عباده پس چندین سال این سه دیوان را حفظ و درس گفتم
تا آنکه از مداومت بحث آنها بر سیاق معانی انشاء و سبک اسالیب کلام اقتداری یافتم و این صنعت برای من
طبیعت ثانوی گردید الغرض پس از آنکه در هنر و کمال رسید بمقامی که رسید در اول ربیع الاول از سال پانصد و هشتاد و
هفت نزد قاضی عبد الرحیم که رب النوع منشیان عصر بود رفت و بتوسط او بملازمت پادشاه مصر و شام سلطان
صلاح الدین ایوبی رسید و تا شهر شوال از آنسال در خدمت سلطان بسر برد آنگاه ملک افضل نور الدین علی ولیعهد
صلاح الدین او را از پدر خواستار شد سلطان وی را بمیان اتصال چشم نور الدین علی و اقامت آستان خویش مخیر
ساخت و گفت اگر صحبت نور الدین اختیار کند رسومی که از دیوان مبارک برای وی مقرر شده همچنان مستدام باشد
ابن اثیر صلاح خویش در التزام ملک افضل دانست و با وی در پیوست ملک افضل وجود فاضلی آنچنان عظیم غنیمت
شمرد و با آنکه هنوز در سن شباب بود منصب وزارت بر عهدهٔ وی تفویض نمود پس او با کفایتی بنهایت بر حمل
اعباء وزارت اشتغال داشت تا آنکه صلاح الدین در صفر سنهٔ پانصد و هشتاد و نه بشهر دمشق درگذشت و ملک
افضل که اکبر اولاد وی بود و بگاه وفات پدر بدار الملک شام مقام داشت بحکم ولایت عهد بر جای صلاح الدین
جلوس کرد و دمشق و سواحل و بیت المقدس و بعلبک و صرخد و بصری و بانیاس و هونین و تبنین و غیرها با تمام
در حیطهٔ تصرف آورد و مقالید حل و عقد امور این بلاد در کف کفایت ابن اثیر نهاد و او را وزیر مستقل و مشیر مختار
خویش گردانید و همچنان اعتبار و اشتهار وی باقی بود تا مملکت شامات از تصرف ملک افضل بیرون رفت
و از آن پس امر ابن اثیر در اضطراب افتاد و توضیح این مجمل آنکه بعد از انتقال صلاح الدین بدار مجازات و استقلال
ملک افضل بملک شامات مابین آل ایوب اختلافی عظیم شد هر یک بخیال استقلال خویش و اختلال حال دیگران
افتاد چنانکه وزیر آن دودمان قاضی فاضل در حکایت آن اختلاف مثل گفته وَ اَمّا هٰذَا البَیتُ فَاِنَّ الآباءَ
مِنهُ اِتَّفَقوا فَمَلَکوا وَالاَبناءَ اِختَلَفوا فَهَلَکوا یعنی اما این خاندان پس پدران با یکدیگر اتفاق کردند و ملک
گشودند و پسران از هم اختلاف جستند و خویشتن هلاک نمودند برادر ملک افضل ملک عزیز عثمان که بگاه وفات پدر
والی مصر بود بدان ملک مستولی گشت و برادر دیگرش ملک ظاهر غازی صاحب حلب در آن سرزمین
مستقل گردید و عم ایشان ملک عادل ابو بکر صاحب دیار جزریه در کرک استبداد یافت و هکذا الآخرون چون ملک افضل
علی انحراف برادر کهتر ملک عزیز عثمان دید و از عمش ملک عادل ابو بکر آثار نفاق اندیشید رسولی بکرک فرستاد
و با ملک عادل پیغام داد که اگر بدرگاه حاضر نشوی کس بمصر فرستم و با عزیز همداستان گردم و استیصال دولت تو

برعهدهٔ وی مفوض دارم همینکه ملک عادل این پیام شنید سخت بیندیشید چه مابین او و ملک عزیز عداوتی بود شدید
پس بناچار راه دمشق گرفت و ملک افضل اورا حرمت لایق نهاد و بعد از روزی چند از لشکر خویش گروهی
همراه او ساخت و برعهدهٔ هواخواهان خود ملک ظاهر و صاحب حمص و صاحب حماة احکام نگاشت که ملک عادل را
در حراست بلاد جزیره که عزالدین صاحب موصل قصد انتزاع آن داشت حمایت کنند و اورا طالع قوی امداد نمود
و خصمش قبل از تلاقی بمرد و دیگر سال ملک عزیز با سپاه بسیار بر سر دمشق آمد و برادر مهترش ملک افضل را محاصره کرد
ملک افضل را محاصره کرد ملک افضل از ملوک اطراف استمداد نمود ملک عادل از بلاد جزیره و ملک ظاهر از حلب
و ناصرالدین محمد از حماة و اسدالدین شیرکوه از حمص باکثرت و استعداد بدمشق آمدند که جملهٔ از صاحب مصر
ملک عزیز اندیشناک بودند همینکه ملک عزیز اتحاد ایشان را متفق الکلمه دید از در صلح درآمد بدین قرار که
بیت المقدس و نواحی آن از اعمال فلسطین با ملک عزیز باشد و دمشق و طبریه و اعمال غور با ملک افضل و
اقطاعی که ملک عادل را در ملک مصر بود همچنان برقرار ماند و بسال دیگر که پانصد و نود و یک هجری بود ملک عزیز
نقض عهد نموده و برخلاف صلح از مصر عزیمت تسخیر دمشق کرد خبر بملک افضل رسید خود بقلعهٔ جعبر بنهضت جست
و در آنجا ملک عادل را همراه خویش ساخت و از آنجا بحلب رفت ملک ظاهر را به و برداشت و بدمشق بازگشت
در این اثنا ملک عزیز با سپاه بمصر رسید و شهر را در حصار گرفت ولی چون هنوز طالع ملک افضل قوی بود
وزیر ابن اثیر صاحب جمعی از سرهنگان لشکر ملک عزیز که بتقریبی از وی رنجیده بودند بملک افضل و ملک عادل
پیغام دادند که اگر از قلعه بیرون آیند ما ملک عزیز را گرفته بدست شما سپاریم ملک افضل جمله را نوید ملوکانه دلخوش
ساخت و بروز موعود بر معسکر ملک عزیز بتاخت اتفاقاً مقارن آن حال خبر انحراف سرکان بملک عزیز رسید
سراسیمه بمرکب نشست و بفرار نجات یافت ولی تمام اموال و مراکب و اسلحهٔ لشکر وی بدست سپاه افضل تاراج
گردید و اکثر مصریان بموکب ملک افضل در پیوستند عمال عزیز نیز فرمان افضل از بیت المقدس و اعمال آن
مطرود گشتند همینکه ملک عادل شوکت و ابهت افضل برادرزاده دید و بسی سخت ترسید که مبادا در فرض استقلال
باستیصال وی عنایت کند از اینجا باب نفاق رفت و بعزیز پیغام فرستاد که خود در ملک مصر مقیم باش
و هیچ دغدغه بخاطر راه مده و سرداری بر سر حد بیطام فرست که من در وصول موکب افضل تدبیری بصواب
خواهم کرد که امر ترا وهنی نرسد ملک عزیز از این پیام دلخوش گشت و سردار خویش فخرالدین ارکش را
بمحافظت شهر بلبیس مأمور داشت چون سپاه شام بدان مقام رسیدند و ملک افضل بتسخیر آن شهر عزیمت کماشت
ملک عادل در معرض منع شد و گفت این لشکر که بدست تو و عزیز است همان مردم کارآزموده اند که برادرم
صلاح الدین باستعداد ایشان با ملوک فرنگستان جهاد میکرد و منصور میگشت اگر شما برادران با یکدیگر
در اندازید و سپاهی اینچنین مجرب را مستأصل سازید فردا با سلطان فرنگ چگونه جنگ خواهید کرد لشکر
اسلام برای دفع کفار بگذارید و از هم بگذرید القصه ملک افضل فسخ عزیمت نمود و دیگر بار بتوسط قاضی فاضل بیت المقدس

بملک عزیز تفویض یافت و تدبیر منافقان قرار بر آن شد که ملک عادل با عزیز در مصر باشند تا پس مابین آن دو برادر
اختلافی بیفکند قاضی زاده احمد بن نصرالله تتوی در تاریخ الفی چنین گوید در بیست و هفتم رجب پانصد و نود و دو هجری
دیگر ملک عزیز باتفاق ملک عادل وزیر ملک افضل را با خود همداستان ساخته متوجه دمشق گردید و آن وزیر کافر
نعمت که ملک افضل تمام اعتماد بر وی داشت در مقام نفاق شده آنچنان سپاه را از مخدوم خویش رنجانید
که چون ملک عزیز و ملک عادل بحوالی دمشق رسیدند سپاه ملک افضل با ایشان پیوست ملک افضل چون اینحال بدید دانست که کار از دست برفت
بالضروره دمشق را بگذاشت و بیرون رفت و آن وزیر خائن چون کارش بظهور انجامیده بود در خفا بگریخت و بجزیره
که مولد او بود درآمد و از آنجا بجهنم رفت انتهی همانا از لفظ وزیر و میلاد جزیره و دیگر قرائن چنین به پندار رسد
که باعث استیصال ملک افضل ابن اثیر باشد و این خطائی است فاحش چه آنمنافق که غشاء تغلب خصم بر ملک دمشق
گردید وزیر خنک بود بنام عزیز بن ابیغالب حمصی علی ما نقص به ابن الاثیر صاحب الکامل الغرض چون ملک از
دست ملک افضل برفت حال ابن اثیر سخت پریشان شد و عظیم در اندیشه افتاد چه او با مردم دمشق سلوکی
ناستوده کرده بود و عامهٔ شهر خیال آن داشتند که اورا در خلال آن شورش بقتل آورند محاسن بن عجم که صاحب
بار بوده استخلاص وی تدبیر بکار برد و اورا در صندوقی جای داد و بر آن قفل نهاد و بدان حالت اورا از شهر دمشق
بیرون آورد و چون از بیم هلاک نجات یافت راه صرخد گرفت چه ملک عادل و ملک عزیز پس از تصاحب دمشق
آن قلعه را برای توقف ملک افضل بازگذارده بودند پس ابن اثیر در آنجا با مخدوم خویش در پیوست و تا سه سال
با ملک افضل در آن قلعه مقیم گشت اشعار مشهوره ملک افضل باستغاثت خلیفهٔ عصر الناصر لدین الله در این واقعه
منظوم شده که

مولای ان ابا بکر و صاحبه عثمان قد غصبا بالسیف حق علی
وهو الذی کان قد ولاه والده علیهما فاستقام الامر حین ولی
فخالفاه و حلا عقد بیعته والامر بینهما والنص فیه جلی
فانظر الی حظ هذا الاسم کیف لقی من الاواخر ما لاقی من الاول

یعنی ای خلیفه عمم ملک عادل ابوبکر و مصاحبش ملک عزیز عثمان حق ملک افضل علی را به تیغ عدوان بگرفتند با آنکه
اورا پدرش صلاح الدین بر ایشان برگماشت و چون بحکم ولایت عهد بسلطنت نشست امور جمهور مستقیم گشت پس
برادر و عمش نقض پیمان نمودند و عقد بیعتش بگشودند در حالیکه نصب و نص وی آشکارا بود ای خلیفه قسمت نام
علی ببین که چگونه از ابوبکر و عثمان واپسین همان دید که از ابوبکر و عثمان نخستین گویند چون این اشعار به دارالخلافه
رسید ناصرلدین الله در جواب نوشت

وافی کتابک یا ابن یوسف معلنا بالود یخبر ان اصلک طاهر
غصبوا علیا حقه اذ لم یکن بعد النبی له بیثرب ناصر

فَاَبْشِرْ فَاِنَّ غَداً عَلَیْهِ حِسَابُهُم   وَاصْبِرْ فَنَاصِرُکَ الاِمَامُ النَّاصِرُ

یعنی ای پسر یوسف نامه تو برسید شعر بر اینکه موالات تو نامش و ظاهر است و گوهرت پاک و طاهر آری ابوبکر و عثمان حق علی را غصب کردند ولی بکاهی که علی در یثرب ناصر نداشت دل خوش دار که فردای باز پرس حساب ایشان با علی است و صبور باش که امروز ناصر تو امام ناصر است مع الاجمال چون سال پانصد و نود و پنج رسید ملک عزیز بمصر وفات یافت برخی از امراء آن مرز کس در طلب ملک افضل بصرخد فرستادند واو وزیر خود ابن اثیر را همراه برداشت و طریق مصر گرفت و ملک منصور پسر ملک عزیز که از قبل پدر والی بود قبل از آنکه ملک افضل بدار الملک مصر آید و ملک افضل با ابن اثیر در هفتم ربیع الاول بشهر قاهره وارد گشت و قاعده بر آن قرار گرفت که ملک منصور پادشاه باشد و ملک افضل اتابک پس دو ماه واندی ملک افضل و ابن اثیر در مصر بودند و در اصلاح امور و تقریر قواعد آن ملک اشتغال داشتند در پنجم جمادی الاولی ملک افضل بقصد تسخیر دمشق همت گماشت و تا سوم رجب ظاهر قاهره معسکر خیام بود آنگاه که در نهضت آمد خبر ملک عادل رسید واو بمحاصره قلعه ماردین اشتغال داشت پسر خود ملک عادل را در جای خویش بگماشت و بعزم دمشق بشتافت دو روز قبل از وصول موکب ملک افضل وارد دمشق شد و بحکم جهت ملک افضل قریب شش ماه در اطراف شهر ماند و عاقبت مأیوساً راه مصر گرفت چون بثغر بلبیس در آمد خبر رسید که ملک عادل بقصد مصر در شتاب است و بدانوقت سپاه ملک افضل ببلاد خویش متفرق بودند هرچند سعی بلیغ کرد که عدتی فراهم سازد بدست نیامد و ملک عادل با سپاهی آراسته در رسید و در هفتم ربیع الآخره پانصد و نود و شش با وی مصاف داد واو را بشکست واو شبانه وارد قاهره گشت و آن شبی بود که قاضی فاضل در آن شب درگذشت ملک عادل قاهره در حصار گرفت اکابر دولت میانجی شدند و صلح بر آن دادند که از تمامت ممالک آل ایوب میافارقین و حانی و جبل جور از ملک افضل باشد و باقی بلاد متصرفی با ملک عادل از طرفین بر این عهد سوگند یاد کردند ملک افضل در هیجدهم ربیع الآخر شبانه از مصر بیرون شد ابن اثیر از وی تخلف جست و همراه او نتوانست رفت چراکه جمعی از دنبال وی میگشتند و خیال قتل داشتند پس بضرورت مختفی شد و در پرده از آن کشور فرار کرد واو را در دیوان رسائلش در اینباب انشائی است بدیع که کیفیت خروج و احتیال فرار خویش از مصر در آن شرح داده مع القصه ابن اثیر از اینجهة مدتی اندک از حضور ملک افضل باز ماند چون ملک افضل در سمیساط قرار گرفت ابن اثیر نزد وی مراجعت کرد و پس همی در خدمت مخدوم خویش بود تا سنین هجری بششصد و هفت رسید در ذیقعده اینسال از ملک افضل بگسست و با برادرش ملک ظاهر در سمیساط زمانی قلیل در حلب بخدمت او مشغولی کرد ولی مکانتی نیافت پس خشمناک از حلب برآمد و بموطن اصلی خویش که موصل بود باز گشت در آنجا نیز منزلتی ندید بشهر اربل رفت همچنان مقامی بکف نیافت ناچار بسنجار شد و از آنجا بموصل معاودت جست و در تاریخ ششصد و هیجده بدان بلد بار رحلت بگشود و عصای اقامت بیفکند صاحب موصل ناصر الدین محمود بن عز الدین مسعود دیوان انشا بر عهده وی موکول داشت قاضی شمس الدین

احمد بن خلکان اربلی در ترجمت او از وفیات گوید زمانیکه ابن اثیر مقیم موصل بود من چند روز از ده کرت از اربل بموصل شدم و همی خواستم که با وی در مجلسی فراهم آیم واز او فوائدی بیندوزم چه مابین او و والد مودتی اکید و محبتی شدید بود اتفاق نیفتاد پس از بلاد شرقی مفارقت کردم و بشام منتقل شدم و مدت ده سال در شام اقامت جستم آنگاه از شام بمصر رفتم و هنوز ابن اثیر در قید حیات بود تا آنکه در سال ششصد و سی و هفت هجری که در قاهره بودم خبر وفات وی بمن رسید که در جمادی الاولی یا ثانیه از آنسال درگذشته و بدانوقت از جانب صاحب موصل ببغداد آمده بود بسفارت بدار الخلافه و فاتش در جامع قصر بر وی نماز گذاردند و بمقابر قریش در جوار مشهد حضرت موسی بن جعفر سلام الله علیهما بخاک سپردند ابو عبد الله محمد بن نجار بغدادی نوشته که او در یوم دوشنبه بیست و نهم شهر ربیع الآخر از آنسال درگذشت و او از من در اینباب بجزئت فرو تر نگنجد چه وی خداوند تاریخ بغداد است که ابن اثیر در آن وفات یافته بالجمله از وی پسری بر جای ماند فاضل و شاعر و منشی نامش محمد و لقبش شرف الدین تصانیف چند سودمند پرداخته من خود یکی از مجامیع ویرا که ملک اشرف پسر ملک عادل گرد وی فراهم ساخته بود دیدم و بس پسندیدم برخی از نظم و نثر خود و رسایل پدرش اشتمال داشت میلادش بیستم شهر رمضان از سال پانصد و هشتاد و پنج است و فوتش در دویم جمادی الاولی و فوتش دویم جمیدی الاولی در ششصد و بیست و دو و منتهی کلام العاصی ابن اثیر با آنهمه قدرت خاطر و سماحت طبع که در ترسل و نثر داشت شعر خوب نمی توانست نظم کرد و اشعارش هیچ ستوده نیست این دو بیت استشهاد را بس است

ثَلَاثَةٌ تُعْطِي الْفَرَح   كَأْسٌ وَكُوبٌ وَقَدَح
مَا ذُبِحَ الزِّقُّ لَهَا   اِلَّا وَلِلْهَمِّ ذُبِح

یعنی سه چیز فرح بخشد جام و سبو و قدح برای پر ساختن آنها هیچگاه حلقوم خیک خمر مذبوح نشد مگر آنکه نخست حلقوم هموم ذبح کرد و گویند ابن اثیر این دو بیت از اشعار فقیه عماره یمنی بسیار میخواند

قَلْبٌ كَفَاهُ مِنَ الصَّبَابَةِ اَنَّهُ   لَبَّى دُعَاءَ الظَّاعِنِينَ وَمَا دُعِي
وَمِنَ الظُّنُونِ الْفَاسِدَاتِ تَوَهُّمِي   بَعْدَ الْيَقِينِ بَقَاءَهُ فِي اَضْلُعِي

حاصل مراد آنکه مراد لیست که در شیفتگی آن همین کفایت دهد که ندای یار سفر کرده را لبیک اجابت گفت و از دنبال قافله بشتافت بر حالیکه دوست بحقیقت ویرا نخوانده و خود پنداراند بود گمان سست آن است که من پس از یقین درست بر بیدلی خویش توهم کنم که هنوز دل بجای خود باقی است و ما بین پهلوی من مقام دارد از ابن اثیر چند تصنیف بی نظیر بماند از جمله کتابی باشد مترجم بالمثل السائر فی ادب الکاتب والشاعر که بر قدرت طبع و حسن تصرف و لطف قریحت و مزید دربت وی در علم بیان و صناعت انشا برهانی است باهر و حجتی ظاهر بگاه ترتیب این ترجمت نسخی از آن بطبع بولاق مصر بدست افتاد و مدتی لائق در مطالعت آن بسر رفت حقا عبارات بدیع و معانی دقیق آمیزه دقتاییس قلوب است و سحر عقول هر بار که برای مطالعت سطری معدود گشوده شد از حلاوت مضامین و ملاحت الفاظ

زبولی دست داد کہ بی تکلف اوراق چند پیموده آمد اگر ظن انتشار این نسخه در این اقلیم می بود البته از اقتضاعات لطیف شطری در این تذکره شریف درج میشد ولی اثبات وقت فکرت مرا از نقل یکدو سه نکته مختصر گزیر نیست در طی نقل انجه و معمی گوید بعضی از الغاز بر حکم مسائل فقهیه وارد آید مانند الغازیکه شیخ ابو القاسم حریری در مقامات آورده وقتی از این ابیات چند از من بکتابت سوال کردند و من در ساعت بگشودم بدون انکه اضطرابی در فکر پدید آید و

اعوجاجی در نظر سوال این بود

وَلِي خَالَةٌ وَأَنَا خَالُهَا ‏ ‏ ‏ وَلِي عَمَّةٌ وَأَنَا عَمُّهَا
فَأَمَّا الَّتِي أَنَا عَمٌّ لَهَا ‏ ‏ ‏ فَإِنَّ أَبِي أُمُّهُ أُمُّهَا
أَبُوهَا أَخِي وَأَخُوهَا أَبِي ‏ ‏ ‏ وَلِي خَالَةٌ هَكَذَا حُكْمُهَا
فَأَيْنَ الْفَقِيهُ الَّذِي عِنْدَهُ ‏ ‏ ‏ فُنُونُ الدِّرَايَةِ وَعِلْمُهَا
يُبَيِّنُ لَنَا نَسَبًا خَالِصًا ‏ ‏ ‏ وَيَكْشِفُ لِلنَّفْسِ مَا هَمُّهَا
فَلَسْنَا مَجُوسًا وَلَا مُشْرِكِينَ ‏ ‏ ‏ شَرِيعَةُ أَحْمَدَ نَأْتَمُّهَا

خلاصه مراد انکه مرا خاله ایست که من خال اویم و عمه که من عم او و آن عمه چنان باشد که جده من مادر اوست و پدر برادر من و برادر او پدر من و مرا خاله ایست که مادری خواهر من باشد و خواهرش مادر من آیا کجاست فقیهی که فنون دانش نزد او باشد و این چنین نژاد خالص بیان کند و غم خاطر من بر گیرد چه ما خویشاوندان نه مجوسیم و نه مشرک بل پیرو احمدیم صلی الله علیه و آله همانا سائل در این لغز از تصویر سه انتساب خواسته ابن اثیر در تصویر نخستین گفته اِنَّ رَجُلًا تَزَوَّجَ اِمْرَأَتَيْنِ اِسْمُ اَحَدِهِمَا عَائِشَة وَاسْمُ الْاُخْرٰى فَاطِمَة فَاَوْلَدَ عَائِشَةَ بِنْتًا وَاَوْلَدَ فَاطِمَةَ اِبْنًا ثُمَّ زَوَّجَ بِنْتَهُ مِنْ اَبِي اِمْرَأَتِهِ فَاطِمَةَ فَجَائَتْ بِبِنْتٍ فَتِلْكَ الْبِنْتُ هِيَ خَالَةُ اِبْنِهِ وَهُوَ خَالُهَا لِاَنَّهُ اَخُو اُمِّهَا توضیح انکه مردی دو زن بخواست نام یکی عائشه و دیگری فاطمه از عائشه دختری پدید آورد و از فاطمه پسری انگاه آن دختر را در حباله پدر فاطمه کشید و از آن دو دختری در وجود آمد پس این دختر خاله آن پسر است که از عائشه بزاد و آن پسر خال این دختر و در تصویر دویم گفته وَاَمَّا الْعَمَّةُ الَّتِي هُوَ عَمُّهَا فَصُورَتُهَا اَنَّ رَجُلًا لَهُ وَلَدٌ وَلِوَلَدِهِ اَخٌ مِنْ اُمِّهِ فَزَوَّجَ اَخَاهُ مِنْ اُمِّهِ اُمَّ اَبِيهِ فَجَائَتْ بِبِنْتٍ فَتِلْكَ الْبِنْتُ هِيَ عَمَّتُهُ لِاَنَّهَا اُخْتُ اَبِيهِ وَهُوَ عَمُّهَا لِاَنَّهُ اَخُو اَبِيهَا توضیح انکه مردی را پسری بود و پسر او را از مادر برادری انگاه آن پسر مادر پدر خود را در نکاح آن برادر اولی در آورد و از آن دو دختری پدید آمد پس آن دختر عمه آن پسر گردد چه او خواهر پدر اوست و خود عم آن دختر شود چه برادر پدر او است بطنا و در تصویر اخیر انکه واما قوله ولی خالة هکذا حکمها فهو ان تکون امها اخته واختها امه کما قال ابوها اخی واخوها ابی وصورتها ان رجلا له ولد ولولده اخت من ابیه فزوجها من ابی امه فجائت ببنت فاختها امه وامها اخته توضیح انکه مرا خاله ایست که مادر آن خواهر من است و خواهر آن خاله مادر من وجه فرض آن است که مردی را فرزندی باشد و آن فرزند را خواهری صلبی پس آن فرزند خواهر خود را بجد مادری خویش دهد و از ایشان دختری آید مادر آن دختر خواهر آن فرزند و خواهرش مادر وی و در اول

مقاد

مقاد اولی که برای ذکر صناعت لفظیه است گوید از صفات کلمه فصیح یکی آنکه باید وحشی نباشد معنی کلمه وحشیه بر جماعتی از منتسبان صناعت نظم و نثر پوشیده مانده و پنداشته اند که مراد بوحشی هر لفظ مستقبح باشد و چنین نیست بل وحشی بر دو گونه قسمت شود یکی غریب حسن و دیگری غریب قبیح چرا که این لفظ نسبت است باسم حیوان وحشی که در هامون بسر برد و با مردم انس نگیرد خواه در طباع انسانی بصورت نیکو باشد یا زشت همچنین الفاظ وحشیه آن کلمات را گویند که بندرت استماع و قلت استعمال الفتی نیابد خواه یکسانه نیک باشد یا زشت پس الفاظ بر سه بخش گردد مانوس و غریب حسن و غریب قبیح انچه در کلام الهی و حدیث نبوی از کلمات وحشیه واقع شده که آنها را غریب القرآن و غریب الحدیث خوانند و در شرح و ترجمت آنها مصنفات پرداخته اند از قبیل غریب حسن است نه قبیح روزی از متفلسفه عصر یکی نزد من حاضر شد و ذکر قرآن مجید در میان آمد من آغاز ستایش کردم و در صفت فصاحت الفاظ و بلاغت معانی آن شرحی اندم آمد و گفت قرآن را چه فصاحت است با آنکه بر کلمات وحشی اشتمال دارد چون قِسْمَةٌ ضِيزَىٰ آیا انچه گوئی از حلاوت لفظ و فصاحت کلمه در ضیزی موجود است گفتم ای متفلسف بدان و آگاه باش که در زبان تازی استعمال الفاظ را اسراری باشد که نه تو خود آنها فهم کرده و نه بوعلی و فارابی که پیشوایان تواند و نه ارسطاطلیس و نه افلاطون که پیشوایان ایشانند همین لفظ ضیزی که تو استعمال آن مخل فصاحت پنداری آنچنان در موقع خویش افتاده که هیچ مرادف آن بجایش نتواند نشست آیا نه بینی که سوره نجم را که لفظ ضیزی در نظام فواصل آن منسلک آمده از آغاز تا انجام بر حرف یا مسجوع است وَالنَّجْمِ اِذَا هَوٰى مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوٰى الی آخر السوره چون حضرت یزدان سخن آفرین داستان اصنام و قسمت فرزندان برغم کفار بیان نمود در معرض انکار فرمود اَلَكُمُ الذَّكَرُ وَلَهُ الْاُنْثٰى تِلْكَ اِذًا قِسْمَةٌ ضِيزٰى پس آن قسمت ناستوده را بلفظی موصوف آورد که بسجع با تمام فواصل آیات موافق افتاد و از دیگر کلمات که در معاد با ضیزی ردیف نشوند هیچکدام در آن مقام تو انند واقع شد چنانکه اگر بر تقدیر تنزل با تو همرای شویم و لفظ دیگر از اخوات ضیزی را بهتر انگاریم سابق و لاحق کلام بر هم ضمیمت کنیم و گوئیم اَلَكُمُ الذَّكَرُ وَلَهُ الْاُنْثٰى تِلْكَ اِذًا قِسْمَةٌ جَائِرَةٌ یا قِسْمَةٌ ظَالِمَةٌ شک نیست که نظم سخن بر اسلوب نخستین نباشد و سیاق کلام ناتمام نماید گوئی هنوز لفظی در خاتمه کریمه خواهد پیوست که با الف مقصور مختوم باشد هر چند لفظ جائره یا ظالمه فی نفسها از کلمه ضیزی فصیح تر اند و از وصمت غرابت و نسبت وحشت عاری ولی اقتضاء مقام مرجح استعمال غریب بر مانوس گردیده این نکته که گفتم بر خداوندان ذوق و سخن شناسان عالم پوشیده نباشد خود گوید همینکه فلسفی این سر نغز بشنید از جواب عاجز گشت و بعجز خود که مستندان تقلیدش نداد و دست چیزی اظهار نمیتوانست نمود چون ابن اثیر از تالیف کتاب مثل السائر فراغت یافت علماء اطراف و ادباء آفاق از روی آن نسخها بر گرفتند مجلدی از آن بدار السلام بغداد رسید فقیه ادیب عز الدین ابو حامد عبد الحمید بن هبة الله بن محمد بن حسین بن ابی الحدید مدائنی که خود از جهره فن سخن بود و بفرمان خلیفه عهد در دیوان انشاء می نشست و رسائل و احکام خلافت مینوشت بمعرض رد آن کتاب بر آمد و باقتضای اشتراک عنوانی بس مواخذت و اعتراضات بر ابن اثیر وارد آورد و انظر تقت

گاو با صاحب وصابی و عبد الحمید و ابن العمید و قاضی فاضل و دیگر سخنوران کامل پیموده بود ابن ابی الحدید با وی سلوک داشت و رد و خود را کتاب الفلک الدائر علی المثل السائر نام نهاده و چون تمامت الکتاب بپرداخت برادرش موفق الدین ابو المعالی احمد این دو بیت در تقریظ آن مصنف و تمجید مصنف آن نظم کشیده بفرستاد

المثل السائر یا سیدی ... صنفت فیه الفلک الدائرا
لکن هذا فلک دائر ... تصیر فیه المثل السائرا

یعنی ای سید من اگرچه در مثل سائر فلک دائر پرداختی ولی بفلک دائر خود را مثل سایر ساختی و رکن الدین ابو القاسم محمود بن حسین بن امام رشید الدین اصبهانی الاصل سنجاری المولد که از شاگردان ابن اثیر است برد ابن ابی الحدید مجموعی نوشته مسمی بنشر الفلک الدائر و طی فلک الدائر و از جمله مصنفات ابن اثیر کتاب الوشی المرقوم فی حل المنظوم است که در صدر ترجمت اشارت رفت با کمال اختصار و وجازت در نهایت حسن افادت است و دیگر کتاب المعانی المخترعه فی صناعة الانشا که او نیز در معنی خود تمام است و دیگر مجموعی است در نقل شعر ابی تمام و ابو عباده و دیک الجن و متنبی ابو البرکات بن مستوفی در تاریخ اربل گوید که این دو بیت از خط ابن اثیر نقل شده که در اخر آن مجموع نوشته بود

تمتع به علقا نفیسا فانه ... اختیار بصیر بالامور حکیم
اطاعته انواع البلاغة فاهتدی ... الی الشعر من نهج الیه قویم

یعنی از مطالعت جمال این تالیف نفیس تمتع برگیر که خود مختار نظر دانشوری است چنانکه اقسام بلاغت ویرا اطاعت کرده و بانتخاب نظم طریقی قویم یافته و دیگر دیوان ترسل مکاتیب و منشآت اوست که در چند مجلد مدون شده و منتخبات آن در یک مجلد است قاضی احمد بن خلکان اربلی ملتقطات چند از آن دیوان در وفیات الاعیان نقل کرده و بر معانی مستقر برخی از فقرات تنبیه نموده از جمله رسالهایست که بحضرت مخدوم خویش فرستاده بجاییکه در فصل زمستانی شدید

وینهی انه سار عن الخدمة وقد ضرب الدجن فیه مضاربه و اسبل علیه ذوائبه وجعل کل قرارة حفیرا وکل ربوة غدیرا وخط کل ارض خطا وغادر کل جانب شطا کانه یوازی ید مولانا فی مثمر کرمها والنثار نوب بمنها والمملوک یستغفر الله من هذا التمثیل العادی عن فائدة التحصیل وفرق بین ما یملأ الوادی عائمه ومن یملأ النادی بنعمائه ولیس ما ینبت فی ام اللبن او ثمرا ایا کله الخرکمن ینبت ثروة تغوث الاعطاء وبا کل المرتبع والمصطاف استمر علی مسیر بقاء الارض و عطاء السماء والبحر و طها جا حتی اکثر و اصغر اخضر وافر حتی اتصل ربا بالعقود و ملئنا المملوک لمع البوارق کالمع الزند ولمع القرنی فی حدد ورشد بزمهرکر

یعنی پیام میدهد که چون از خدمت همایون برفت ابر صحراها مون درآمد ابر تارهایش بپرداخت و گیسوی پا و پیچیت و هر زمین هموار نهری ساخت و هر پشته بلند چاهی کرد از هر سوی خطی راند و از هر جانب شطی کند گوئی ابر بده با آن کف بخشنده برابری میخواست و با حضرت ملک رقابت بریزش و پاشش همسری میجست این بنده از این تمثیل

عاری

عاری از فائدت تفضیل آمرزش میطلبد چه ما بین آنچه رود را بریزش مملو بسازد و آنکه محفل را بخشش مشحون دارد چه آن گلی برویاند که تا بتابش برد و یا میوه که خرانش بخورد و او ثروتی بخشد که بیمی دوش و بهر پاراید و همی بربیع وصیف بکار آید پس بنده روی براه آورد و همی بزمین کشش و آسمان بارش میبرد و ابر تا چندان جود نمود تا اکثار کرد و چندان وصال داد تا اضجار آورد و چندان از حد بگذرانید تا کار بنا فرمانی کشید بنده از بریق تعمای آن ستایش بخرد که از درخش تا چه تحیت روشن است و با تا ملا بی که هرجا ... تا آنجا و عبرة المنطقان ابن اثیر را ملامت کرده در اینفقره که فوق بین ما یملأ الوادی باموه و من یملأ النادی بنعماه و گفته اگر ابن اثیر از این کلمه باران اراده نموده در رجحان بذل مخدومش بر فیض خدای سبحانه خواسته همانا ترجیحی است و قبیح چه بحکم فضل و رحمت پروردگار بحکم شرع و عقل سزاوارتر است چنانکه انشاء این تجری ناستوده ارتکاب نموده گوید

مانوال الغمام وقت ربیع ... کنوال الامیر یوم سخاء
فنوال الامیر بدرة عین ... ونوال الغمام قطرة ماء

یعنی عطای امیر گاه سخا با عطای ابر فصل بهار نسبت نیست که عطای امیر بدره است و عطای ابر قطره و نیز بدیع الزمان همدانی در شعر خود این طریقه نامحمود سلوک داشته گوید

وکاد یحکیک صوب الغیث منسکبا ... لو کان طلق المحیا یمطر الذهبا
والدهر لو لم یخن والشمس لو نطقت ... واللیث لو لم یصد والبحر لو عذبا

یعنی نزدیک بود که ابر گاه ریزش مانند تو شود اگر شکفته روی میبود و زر نثار می نمود و همچنین روزگار اگر خیانت نمیداشت و خورشید اگر سخن میگفت و شیر اگر شکار نمی شد و دریا اگر شور نمیشد آنگاه گوید بخدا یتعالی پناه میبرم از آنکه طریق خلاف رضای وی بپیمایم تا اینجا کلام یافعی بود اگرچه خرده تعرض او در نظر جلیل بی دلیل نیست ولی اهل سخن میدانند که کلام خطابت از مقام حقیقت سواست و زبان شعرا از عنوان شرع جدا یافعی از اینگونه تحقیقات بارد بسیار دارد و از جمله مکاتیب ابن اثیر رسالهایست که از جانب مخدوم خویش بدیوان خلافت نوشته در آن رساله در صفت دولت عباسیان و رنگ کسوت ایشان گوید ودولته هی الضاحکة وان کان نسبها الی العباس فهی خیر دولة اخرجت للزمن کما ان رعایاه خیر امة اخرجت للناس ولم یجعل شعارها لون الشباب الا تفالا بانها لا تهرم وانها لا تزال محبوة من ابکار السعادة بالحب الذی لا یبلی والوصل الذی لا یصرم وهذا معنی اخترعه الخادم للدولة وشعارها وهو مما تجتذبه الاقلام فی صحفها ولا اجالته الخواطر فی افکارها یعنی دولت وی همی خندانست اگرچه نسبت آن از عبوس اشتقاق یافته پس آن بهترین دولتی است که برای زمانه اظهار شده چنانکه رعایای آن بهترین امتی است که برای مردم اخراج کردیده و قرار شعار آن دولت از رنگ عهد شباب نداده اند مگر برای فال جوانی و اینکه آن دولت را از دوشیزگان سعادت حب ابدی نصیب افتد و وصل جاودانی و این مضمونیست که چاکر آستان برای دولت و لباس آن اختراع نموده و خود از آن معانی بکر بشمار میرود که نه خامه در سلک ذکر کشیده و نه خاطری بچنین فکر رسیده ابن خلکان گوید ولعمری

که ابن اثیر در دعوی ابتکار این مضمون از جادهٔ انصاف انحراف جسته چه ابن تعاویذی را در این معنی بر وی فضل تقدم است چنانکه در جملهٔ ابیات قصیدهٔ تهنیت جلوس خلیفه عهد الناصر لدین الله عباسی که در مستهل ذی القعده سال پانصد و هفتاد و پنج بوده گفته

وَرَأَى الغَانِيَاتِ شَيْبِي فَأَعْرَضْنَ ... وَقُلْنَ السَّوَادُ خَيْرُ لِبَاسِ

كَيْفَ لَا يَفْضُلُ السَّوَادُ وَقَدْ أَضْحَى شِعَارًا عَلَى بَنِي العَبَّاسِ

یعنی زنان بی نیاز از پیرایه پیری من را دیدند پس روی بتافتند و گفتند سیاهی جوانی بهتر از سفیدی پیری است چگونه رنگ سیاهی را بر دیگر الوان فزونی نباشد و حالی که خود شعار آل عباس گردیده هر چند ابن اثیر این معنی را فال عدم زوال کرده و دلیل دوام دولت آورده و از اینجهت تر او را بر نظم ابن تعاویذی مزیت است که اختیار آن شعار سبب رجحان سواد بر سایر الوان قرار داده فقط لی فتح این باب و ارائت این طریق از ابن تعاویذی است انتهی ملخصاً و از جمله مفردات وی عبارتیست در باب عصائی که پیران خمیده بر آن استناد کنند گوید

وَهَذَا المُبْتَدِي ضَعِيفٌ خَبَرُ ... وَلِقَوْسِ ظَهْرِي وَتَرُ

وَإِنْ كَانَ الفَتَى أَنْهَا إِقَامَةٌ ... فَإِنَّ حَمْلَهَا دَلِيلٌ عَلَى السَّفَرِ

یعنی این عصا مقدمات ناتوانی مرا بجای نتیجه است و کمان قامت خمیده ام را بمنزلهٔ چله الغا عصا دلیل اقامت باشد چنانکه حمل آن علامت رحلت و دیگر نامه که بسمت بشارت نوشته و بر هزیمت لشکر کفر اشارت کرده در صفت بر هنگان مقتولین اکراد گفته است

فَسُلِبُوا وَخَاصَهُمُ الدِّمَاءُ عَنِ اللِّبَاسِ فَهُمْ فِي صُورَةٍ عَارٍ وَزِيُّهُمْ زِيُّ كَاسٍ وَمَا أَسْرَعَ مَا خِيطَ لَهُمْ لِبَاسُهَا المُحْمَرُّ غَيْرَ أَنَّهُ لَمْ يُجَبْ عَلَيْهِمْ وَلَمْ يُزَرَّرْ وَمَا لَبِسُوهُ حَتَّى الْتَبَسَ الإِسْلَامُ لِبَاسَ النَّصْرِ البَاقِي عَلَى الدَّهْرِ وَهُوَ شِعَارٌ نَسَجَهُ السِّنَانُ الخَارِقُ لَا الصَّنَعُ الحَاذِقُ وَلَمْ يُعَبْ عَنْ لَابِسِهِ إِلَّا أَنَّهُمَا غَابَتِ البِيضُ فِي الطُّلَى وَالهَامِ وَأَلِفَ الطَّعْنُ بَيْنَ الفِدَاءِ [بخط الهامش: لحفظه الله]

یعنی لباس کفار بر آوردند و در عوض کسوت خون پوشیدند پس ایشان برهنگانی باشند در زی پوشیده کان ای عجب که آنجامهٔ سرخ با جبه شتاب بر قامت آنقوم دوخته گردید ولی گریبان و تکمه گذارده نشد ابدان ایشان وقتی بآنجامه پوشیده گشت که اندام اسلام به تشریف نصرت آراسته گردید و آن جامه ایست که با سر نیزه هایی شکافنده منسوج آمده نه بدست استادان بافنده و از پیکر خداوند خویش بمقدار نایاب ماند که تیغها در گردنها و فرقها نایاب بود و حملها این نیزها و جوشنها آشتی میخود خود در ذیل این فصول از کتاب مثل السائر گوید این معانی جمله نیکو و خوش آینده است و از آنها یکی را از شعر ابو عباده بحتری گرفته ام که گفته

سُلِبُوا وَأَشْرَقَتِ الدِّمَاءُ عَلَيْهِمُ ... مُحْمَرَّةً فَكَأَنَّهُمْ لَمْ يُسْلَبُوا

یعنی آنقوم برهنه شدند و بر اندام ایشان آنچنان خون درخشان گردید که گوئی برهنه نگشته بودند و دیگر در ضمن رسالهٔ حیوط که در مدحت ملک مصر نگاشته در صفت رود نیل گفته

وَعَذُبَ رَشْفًا بِهِ فَضَاهَى جَنَى النَّحْلِ وَاحْمَرَّ صَفْحَةً فَعَلِمْتُ أَنَّهُ قَدْ قُتِلَ المَحْلُ

یعنی شربت دهانش بسی شیرین آمد گوئی خود انگبین بوده و رنگ چهره اش سرخ وش گردیده پنداری قحط را کشته ابن خلکان گوید اینکه سرخی گل آلودگی نیل را دلیل قحط قرار داده در نهایت حسن است ولی این معنی را بلطف احتیال از اشعار بعضی عرب اخذ نموده که گفته است

لِلَّهِ قَلْبٌ مَا يَزَالُ يَرُوعُهُ ... بَرْقُ الغَمَامَةِ مُنْجِدًا أَوْ مُغْوِرَا

مَا احْمَرَّ فِي اللَّيْلِ البَهِيمِ صَفِيحُهُ ... مُسْتَجْرِدًا إِلَّا وَقَدْ قَتَلَ الكَرَى

یعنی شگفت دلی که همواره از برق بیمناک است خواه راه فراز نجد پوید یا نشیب غور همانا آن برق در شب سیاه شمشیری باشد بهناور و سرخ که خواب را کشته و خلق آسایش برده و از این معنی است شعر عبدالله بن المعتز در غزل امردی ارمد

قَالُوا اشْتَكَتْ عَيْنُهُ فَقُلْتُ لَهُمْ

مِنْ كَثْرَةِ القَتْلِ مَسَّهَا الوَصَبُ

حُمْرَتُهَا مِنْ دِمَاءِ مَنْ قَتَلَتْ

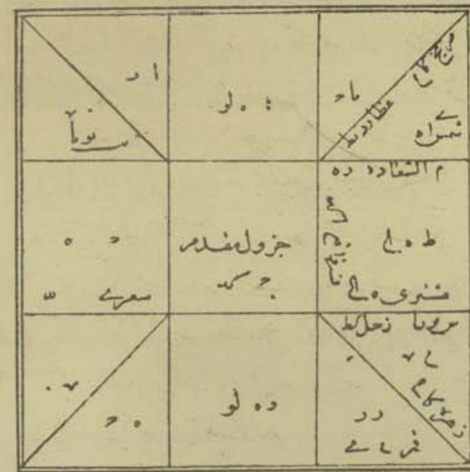
وَالدَّمُ فِي النَّصْلِ شَاهِدٌ عَجَبُ

یعنی گفتند چشم یار بیمار شده گفتم بسکه اهل نظر کشت سرخی چشمش از خون عاشق است و خون بر پیکان نشتر گواه صادق

ابن رضوان ابو الحسن علی بن رضوان بن علی بن جعفر ره

از معارف و مشاهیر اطبای مصر است در عصر خود بی بدیل و در فنون طب و فلسفه بی عدیل بوده خود گوید در شش سالگی توسن طبع را برای کسب علوم رام کردم و بجانب تحصیل عطف عنان نمودم چون سنین عمر با عشره کامله پیوست در شغل تعلم و اشتغال را وجهه همت ساخته از پی مقصود بمدینهٔ عظمی مصر تاختم در طلب و تحصیل جد و افی و جهد کافی دائم و چون سنین عمر از حدود عشره چهارم مرحله تجاوز کرد در این اندیشه فرو شدم که بر ذمت همت انسانی لازم و متحتم است که صنعتی شایسته و حرفتی پسندیده کسب نماید تا بآن واسطه امر معاش و معاد خویش اصلاح کند لاجرم اجناس علوم و انواع فنون را در معرض فحص و بحث در آورده صناعت طب را برگزیدم چه دانای این فن

شریف که خود تالی طب است خیر دنیا وعقبی را در یافته است علاوه بر دلالت عقلیه دلائل نجومیه هم که در طالع من بود چنانچه از این زایجه ملحوظ افتد گواهی دادی که پیشهٔ من صناعت طب خواهد بود از تاییدات آسمانی شوری دیگر

وشوقی در خاطرم پدید آمد که دقیقه از خیال تحصیل فارغ نبودم ولذت زندگانی در آن میدیدم که عمر گرانمایه را بآن صناعت شریفه صرف کنم لاجرم نیل مقصود را آستین بر زدم اوقات شبانه روز را در آن مهم خطیر مصروف داشتم بنحویکه در سعی وکوشش گوی سبقت از همگنان بر بودم تا آنکه پرگار وار بیچپای در تحصیل آن دو علم استوار وازپای دیگر گرد سایر علوم سیر نمودم چندان نکات ودقایق طبیه آموختم واندوختم که مقصود اعیان ومحسود اقران شدم وهم براین منوال در اجتهاد وتعلیم آن علم روزگاری دراز بپایان بردم تا سنین عمرم بسی و سه رسید در فسطاط که مقام ومسکنم بود صیت اشتهار ولوای اشتهار بر افراختم واز کد یمین مبلغی خطیر بدست آورده بودم در آن زمان از منافع ومحصول وضیاع وعقارم آنقدر حاصل آمدی که نیز املاک خریده ضمیمه اصل مینمودم وتاکنون که آخر سال پنجاه ونه است در این شهر مرا چندان املاکی پربها ومنفعت خیز فراهم است که هرگاه از الطاف الهی وفیض فضل نامتناهی نعمت سلامت بر قرار ماند توانم زمان شیخوخیت را با ثروتی نیکو وسعتی دلنشین معاش کنم واز سال سی ودوم تا حال تحریر برای خویش دستور العملی مقرر داشته که بر آن منوال میگذرانم ودر هر سال تغییری در آن کرده ام هم تا تاثیرات برجا باشد تفصیل آن اجمال این است که در هر روز ساعاتی چند از ارتکاب صناعت کناره گیرم وریاضت بمیان آورم وچندان بریاضت مواظبت جویم که حفظ صحت بر جای ماند وچون از ریاضت فارغ شوم واستراحت کنم غذائیکه با حفظ صحت مناسب بود بکار برم ودر هر روز در آن اوان که خود مزاولت علاج دارد ودر کار مرضی مشغول است همواره رضای خدا را در نظر داشته طریق تواضع وفروتنی از دست ندهم ودر اعانت مظلوم واغاثت ملهوف جهد وافی مرعی دارم ودر دفع مکروب وستمدیدگان ورفع اندوه

مظلومان

مظلومان سعی بلیغ منظور دارم ودر جمیع افعال واعمال از خداوند مسئلت کنم که مرا بر تعقلات جمیله ظفر بخشد ومطالب عالیه را بفهم من نزدیک کند وهمواره آرامگاه خود را در آن مکان اختیار میکردم که از آوای طیور وترود استران آسوده میبودم ودر اسباب معیشت اهتمامی تمام داشتم هرچه اصلاح ومرمت لازم داشت مینمودم وآنچه محتاج تبدیل بود بتبدیل آن میکوشیدم ودر منزل خود از اصناف ماکول ومشروب هرچه لازم بود فراهم مینمودم مانند اطعمه واشربه وعسل وزیتون وحطب وجامهائیکه لازم بود برای خود خریداری میکردم وآنچه از مصارف لازمه فاضل ماندی در راههای خوب وکارهای پرمنفعت بمصرف میرسانیدم مانند اعطای اهل واخوان وهمسایگان وعمارت منزل وامثال آنها وهر قدر از غلهٔ املاکم جمع شدی آنرا ذخیره مینمودم تا هر وقت لازم شود بکار برم وچون در علاج مرضی دوائی از تجربت بیرون آمدی وقطعی التاثیر شدی از کشف واشتهار آن مضایقت ودریغ نمینمودم وهر طور میتوانستم بمسامع اهل علم میرسانیدم وهم او گوید همیشه جامهای خود را بشعار نیکو دان نزدیک میکردم ودر نظافت وخوشبوئی مراقبت مینمودم زبان را از عیوب مردمان وسخنان ناصواب باز میداشتم وهمواره جد وجهد میکردم تا ایمان خویش را حفظ کنم واز لهو ولعب بپرهیزم وهم او گوید هیچگاه در مباحثات ومناظرات نخواستم بقدحی بر خصم غالب شوم وپیوسته از حرص وطمع اجتناب مینمودم وچون امر سختی روی دادی که مآل آنرا نمیدانستم بخدایتعالی استغاثه میکردم تا هر نوع خیر وصلاح منت پیش آورد ودر هر حال صفات ذمیمه را از خود دور میکردم حیلتها ونیرنگها از دست میدادم ودر کارها طریق اعتدال سلوک میداشتم از جبن وتهور احتراز مینمودم وهم او گوید اگر کسی از من چیزی بقرض الحسنه خواستی میدادم وهیچ وقت به بیع سلف راضی نمیشدم چه آن بیع وشری را خلاف مروت میدانستم واگر کسی در اینباب اصرار آوردی آنچه خواستی مبذول میداشتم وعوض نمیخواستم ومقاله ارسطاطالیس را که در امر معاش ومعاد نوشته است مطالعت مینمودم وآنچه در باب معارف القد آورده است از یاد نمیبردم ودر هر صبح وشام وصایای او را در برابر خود ممثل میکردم در هر روز ایام گذشته در خاطر میگذرانیدم هرگاه امر جمیلی یا عمل خیری یا کار نافعی از من صادر میشد مسرور میگشتم وهرگاه شری یا قبیحی از من ناشی میشد مهموم ومغموم میگردیدم وبا نفس خود در جنگ وجدال میشدم وپیمان سخت میگرفتم که دیگر بآن خصایل رذیله عود نکند واز چیزهائیکه همواره بر خود لازم میشمردم ذکر پروردگار وتقدیس وتمجید خدایتعالی بوده وازکتب ومؤلفات که علما وقدما جمع وتالیف کرده بودند از هر علم چند کتاب اختیار کرده با خود داشتم وپیوسته بمطالعت آنها مشغول بودم مورخ خزرجی گوید تولد ابن رضوان در دیار مصر در جزه اتفاق افتاد وخود در فسطاط نشو ونما کرد وپدرش از بزرگان آن سرزمین وپیوسته علم وعلما را دوستدار بود وچندان در علم اعلاجت گوید که ذکر محامد ومحاسن او اطراف مصر را فرو گرفت ودر نزد الحاکم بامرالله علوی مکانتی عظیم یافت بر جمیع اطبای مصرش منصب ریاست بخشید وهم او گوید که خانهٔ ابن رضوان در شهر مصر در قصر شمع بوده وتاکنون

کرسنه ششصد و پنجاه است بجان نام مشهور است و بدو منسوب ولی ارکان آن عمارت منهدم شده اندک آثاری
بر جا مانده است و ایضا آورده است که ابن رضوان را مالی فراوان از کدیمین بدست افتاد چنانچه زیاده از
از کفاف مخارج او بوده و بهمی در کار ضیاع و عقار صرف کردی و از آنها محصول بسیار عاید شدی چنانچه خود گوید
زاید را بمصارف حسنه و خیرات جاریه مبذول میداشتم و در رعایت ارامل و ایتام سعی بلیغ مینمودم بالجمله در سنه چهارصد و
چهل و چهار هجری قحطی شدید در مصر و اطراف پدید گشت چنانکه گروهی انبوه را هر روزه شیرازه عمر از هم گسیخته می شد
جمعی از آن بی نوایان را در سفره اطعام خویش پرورید و از آن میانه دختری انتخاب کرد و پیوسته در کنف تربیت
خویش میداشت و از هر جهت او را محرم راز و امین اسرار کرده از محل ذخایر و دفاین او مستحضر شده همواره
منتهز فرصت بود وقتی سرا را خالی و بمحل دیده جمیع اموال وی را از منقود و منقول برداشته برفت و هر چند
جستند نشانی از او نیافتند سپس ابن رضوان را اختلاط عقل حادث و از آن حادثه اختلال بدن عارض شد
و هم بدان عارضه در سنه چهارصد و پنجاه و سه هجری درگذشت و این واقعه در ایام خلافت المستنصر بالله علوی بود
نوشته اند که ابن رضوان همواره با معاصرین خود از اطبا و سایر علما رد و اعتراض داشت و بر اقوال سابقین
مثل رازی و ابن بختیشوع و حنین و ابن طیب پیوسته شکوک و ایرادات مینوشت چنانچه در شرح حال ابن بطلان باز
نمودیم گویند که ویرا در صناعات طبیه استادی نبود بزرگان خورده گرفتند محض رفع آن نقیصه رساله تالیف
کرده است و در آنجا استدلال کند که استنباط مطالب عالیه از کتب قوم زودتر و خوشتر بدست آید
و ابن بطلان بر فساد این عقیدت مقاله پرداخته و بچندین دلیل ثابت نموده که علم را از افواه رجال اخذ کردن
افضل است و ترجمه مقاله باختصار اینست دلیل اول آنکه الفاظ بمنزله اشباحند برای وصول معانی بسوی قوه مدرکه و حصول معانی در نزد آن قوه بسبب آن اشباح باشد از برای نگاه داشتن
و مفاهیم و شکی نیست سبب که عبارت از معانیست از سببش که الفاظ باشد زودتر و خوبتر حاصل آید و چون
متعلم ذی نطق است هرگاه معلم نیز ناطق باشد بواسطه قرب که ناطق را با ناطق است فهم معانیرا از سببی مناسب
و طریقی نزدیک فراهم آورده و اگر کتاب که خود جمادی بیش نیست انسانرا معلم شود بواسطه فرط بعدی که
فیما بین جماد و ناطق است سما فهم معانی را از طریقی بعید و سببی نامناسب اخذ نموده پس محقق شد که اخذ
از معلم اقرب و انسب است دلیل دوم آنکه معلم بالطبع و بالذات و بالفعل دارای رتبه تعلیم است کتاب
بالعرض و بالقوه دارای این رتبت شده و شکی نیست آنچیز که بالذات افاده تواند نمود در حصول مقصود اخص است
از آنچیز که بالعرض و بالقوه باشد دلیل سیم آنکه هرگاه متعلم درک معانی از الفاظ و عبارات مخصوصه نتواند نمود
معلم چندان ایراد الفاظ و تجدید بیان نماید که متعلم را معانی مقصوده حاصل گردد دلیل چهارم آنکه مقصود از تعلیم
و تعلم درک مفاهیم است و درک مفاهیم بالفاظ موضوعه تا بقدری میسر گردد و نقوش کتب مثال الفاظ باشند
و الفاظ مثال معانی پس الفاظ که مثال معانی باشند اقرب اند از کتب که مثال مثال معانی باشند دلیل پنجم آنکه
لفظ خود از مقوله اصوات است و اصوات را با قوه سامعه مناسبتی تمام است پس هر دانا میداند الفاظی که بواسطه

حس بصر بقوه عاقله رسد از طریقی بعید و نامناسب واصل شده و چون از طریق سمع بروی در آید از راه قریب مناسب تر
بود فعلی هذا فهم معانی از شنیدن الفاظ زودتر حاصل شود تا بدیدن الفاظ دلیل ششم آنکه اشیائی که در کتب یافت شود
که خود موجب عسر فهم و بعد تعلم باشد مانند تصحیف و اغلاط اعرابیه و غیر اینها و همچنین درک پاره الفاظ یونانیه که ناقل
بعینها نقل کرده است زیاده دشوار است پس معلوم شد متعلم چون علم را از معلم فرا گیرد از جمیع این تکلفات
آسوده باشد و اجماع مفسرین کلمات یونانیه بر آنست که هرگاه ارسطاطالیس اتیان موجبه معدوله را از سالبه بسیطه
شفاها بشاگردانش مثل ثاوفرسطس و اوذیموس نیاموخته بود هرگز این مطلب فهمیده نمیشد پس بر هر طالب علمی واجب
و لازم است که طریق علم را بظن و گمان نپیماید چه بسیار باشد که از طریق صواب منحرف گردد و حق بروی پوشیده ماند
والله ولی التوفیق و بیده ازمة الامور علی بن رضوان گوید زمانیکه اسکندریه مجمع افاضل و افاخم و معدن فضل
و کمالات بود تمام مؤلفات جالینوس را تتبع و تصفح نمودند هر یک را در جای خود دریتیم یافتند و چون استقصای
جمیع مسائل از حیز امکان و ورود در کل جملگی غیر مقدور بود لاجرم بر آن شدند از جمیع آن کتب چند کتاب انتخاب نمایند
و بوضعی ترتیب دهند که معلمان و متعلمان را بکار آید و هفت نفر از اساطین فلاسفه و اساتید اطبا مانند هفت تن
تصانیف قطب الطب خاتم الاطبا جالینوس را در میان گرفته اند از جمیع آن مؤلفات شانزده کتاب را اختیار کرده
بوضعی نیکو و ترتیبی پسندیده در هفت مرتبه مرتب داشتند از آن پس بتفسیر و حل مشکلات آنها کمر بستند و در آن روزگار
در مدرس طب آن سرزمین هنگام تعلیم صناعت طب و آموختن آن علم بدان ترتیب که خود مقرر داشته بودند آن
کتب را قرائت میکردند و کتب شانزده گانه که نخبه مؤلفات جالینوس بود بدین نحو در هفت مرتبه مرتب شده
مبانی مرتبه اولی چهار کتاب بوده است که میتوانیم ارکان اربعه طب بشماریم و هم در آن مرتبه نیز رعایت تقدم و تاخر را
از دست نداده اند اول کتاب فرق بوده که تمام مقصود خویش را در یکمقاله آورده است فرماید ازاله امراض
بدون علاج انجام نگیرد و علاج بی تدبیر غذا یا استعمال ادویه یا اعمال ید تفصیل نپذیرد و هر یک از آن سه را قوانینی است
و آن قانون یا از قیاس بدست آید یا از تجربه معلوم شود گروهی معالجات را بقوانین قیاس مزاولت کنند
و قومی با قواعد تجربه مباشرت جویند خود در انتخاب قوانین معالجات را بنا برای اصحاب تجربه بیان کرده و بر
عقیدت ارباب قیاس شرح داده اطبائیکه در معالجات هم قیاس و هم تجربه را بکار میبرند بر جمیع قوانین قیاسیه
و تجربت احاطت بهم رسانند پس در هر جا قیاس و تجربه موافق باشد هر دو طایفه حق محض و عین صواب دانند
و هر جا در آن دو قانون مخالفت بینند هر طایفه برحسب عقیدت خویش هر یک مقدم و بهتر میدانند بدان
قوانین راه علاج پیش گیرند و اگر طریقه قیاس قیاسی داشته قوانین قیاسی را اخذ کرده بکار برد و اگر تجربه
رفتار نموده قوانین تجربه فرا گرفته استعمال کند پس هیچ طایفه از آن کتاب بی بهره نمانند دوم کتاب
صناعت صغیر است که نیز مطالب خود را در یکمقاله جای داده تمام اصول جزء نظری و جزء علمی را بسبیل اجمال
ذکر فرموده سیم کتاب نبض صغیر که ایضا یکمقاله است هر چه معلمانرا در استدلال نبض حاجت باشد

و در تشخیص امراض بدان استدلال منتفع شوند در آن یک مقاله آورده است چهارم کتاب اغلوقن است که از برای
فیلسوفی اغلوقن فرستاده دو مقاله است و در آنجا بیان کرده که شفاء امراض را چگونه تأتی کنند و از چه راه
درآیند و چون مرتبهٔ اولی که بمنزلهٔ مدخل صناعت طبیه است متعلمان را معلوم شود آن طبیب نوآموز بسبب
دانستن آن چهار کتاب تواند اعمال جزئیه را از کتب طبیه گرفته مجری دارد و پس دارای آن مرتبه مضطر و ناچار است از آنکه
قوای اغذیه و ادویه شناسد از کتاب ادویهٔ مفرده که یازده مقاله است و کتاب ترکیب ادویه که هفده مقاله است از مطالب و مسائل آنها متبحر شود
و کتاب قوی ادویهٔ مسهله که یک مقاله است کتاب قوی اغذیه که سه مقاله است بناگزیر تحصیل کرده و نیز مضطر و ناچار است که از اعمال بی‌بهره نباشد پس در اعمال
از مطالعهٔ بعضی کتب تشریح و مشاهدهٔ اعمال اساتید ناگزیر خواهد بود پس مرتبهٔ اولی اقناع طالبان و متعلمان نماید
و موجب تذکرهٔ کاملان و معلمان شود اما مرتبهٔ دویم و آن چهار کتاب است اول کتاب اسطقسات است
از آن کتاب مستفاد میشود که بدن انسان و چیزهائیکه قوام بدن انسانی بدانها منوط است سریع التغییر و قابل استحاله
میباشند و از جمله آنها اسطقسات است که مابین آنها و بدن انسانی قرب تمام است مانند اعضاء مفرده که عظام
و اعصاب و شرایین و عروق و اغشیه و گوشت و پیه و غیر آنها باشند و اسطقسات آنها اخلاط اربعه است و اسطقسات آنها ماء و هوا و نار و ارض است
پس مبدء و تکون بدن انسانی از آن چهار عنصر است و مرجع و بازگشت و انحلال بدن نیز بآنهاست و چون
اسطقسات اربعه مستعد تغییر و قابل استحاله هستند لاجرم هر چیز که از آنها بوجود آید نیز سریع التغییر و قابل استحاله باشد
و این اول کتابیست که استکمال صناعت طب بدان کتاب مربوط و منوطست دویم کتاب مزاج است و آن
سه مقاله است شناخته میشود از آن اصناف مزاج و آن چیزهائیکه مایهٔ قوام هریک از آن اصناف خواهد بود
و آن چیزها که مایهٔ استدلال و معرفت امزجهٔ حادثه میشود سیم کتاب قوی طبیعیه است و آن نیز سه مقاله است
شناخته میشود از آن قوائیکه طبیعت بآلیت آنها تدبیر بدن مینماید و مستفاد میشود اسباب آن قوی و علاماتیکه
بواسطهٔ آن علامات بر وجود آن قوی استدلال میکنند چهارم کتاب تشریح صغیر است در پنج مقاله و آن پنج
مقاله را جالینوس در مواضع متفرقه آورده بود اطبای اسکندرانیون آن متفرقات را جمع کرده در یک کتاب
آورده اند و از آن کتاب شناخته میشود اعضای مفرده و عدد آنها و آن چیزها که اعضای مفرده را در وجود
و قوام بدان احتیاج است و از آن چهار کتاب که مرتبهٔ ثانیه از آنها مؤلف و مرکب شده شناخته میشود
جمیع امور طبیعیه که قوام بدن و صلاح بدن بوجود آنها منوط است و طلاب علم طب بعد از اطلاع بر آن
چهار کتاب با شوق تمام بسیار کتب که بآنها تعلق دارد رجوع خواهند کرد مثلاً چون کتاب مزاج را فرا گیرد
رغبت کند مقاله که در خصب بدنست و مقاله در سوء مزاج مختلف است و کتابی که در ادویهٔ مفرده است بدست
آورده متعلم مطالعت آنها مشغول شود و مطالب آنها را درک کرده عمل کند مثلاً چون کتاب قوی طبیعیه را
استفادت کند بصرافت طبع با میل تمام همی خواهد تا کتاب منی را ادراک کند و کتابیکه در آراء بقراط و افلاطون است
مطالعت نماید و مطالبیکه در کتاب منافع الاعضا است استنباط نماید و سایر کتبی که در باب قوی وارد و اح

وافعال

و افعال تألیف کرده قرائت کند و مثلاً چون کتاب تشریح صغیر را بر خواند مایل و مشتاق شود که در علم تشریح و اعمال آن
نوشته است متعلم نماید اما مرتبهٔ سیم کتاب علل و اعراض است که مشتمل بر شش مقاله است و جالینوس آن مقالات را
در مؤلفات خود مانند لآلی منثوره متفرق فرموده بود اطبای اسکندرانیون آن مقالات متفرقه را در یک کتاب
جمع کرده آنرا باسم علل و اعراض موسوم داشتند و شناخته میشود از آن کتاب امراض و اسباب آن
و اعراضی که از امراض حادث میگردد و این بابی است بزرگ که بنابر آراء اصحاب قیاس تألیف شده
و هرکس این کتاب را فهم کند شاید از مسائل طبیه بروی مخفی نماند اما مرتبهٔ چهارم دو کتاب است نخستین معرفت
علل اعضای باطنه است که در شش مقاله آورده است شناخته میشود از آن کتاب تعریف هر علت از عللهائیکه
حادث میشود در اعضای باطنه چه امراض آن اعضا بعیان و شهود ادراک نشود زیرا که بر حواس ظاهره پوشیده باشد
لاجرم طبیب محتاج است بعلاماتیکه تشخیص آن امراض کند و از رهگذر آن علامات بحدوث آن امراض
استدلال نماید و این معنی روشن است که چون علامات مشخصه بدست آید طبیب را بر مرض عضو باطن قطع و یقین
حاصل شود مثلاً ذات الجنب ورمی است که حادث میشود در غشاء مستبطن اضلاع و علاماتی که مقوم و مشخص آن مرض است
ضیق النفس و وجع ناخس و حمی و سعال است و چون طبیب معالج بر آن علامات واقف شود جزم کند که در غشاء مستبطن
اضلاع ورم حاری حادث شده است و اما در شناختن علل اعضاء ظاهره تأسیس اساس و وضع کتاب حاجت
نباشد چه بنظر و عیان درآید و چون استادان امراض را بمتعلمین بنمایند ایشان را کفایت کند و بعد از آن در
هر جا چنان مرض ببینند بشناسند پس بدانجهة جالینوس در آن باب کتابی تألیف نکرده است دویمین کتاب
نبض کبیر است و آن منقسم بر چهار جزء و هر جزء مشتمل است بر چهار مقاله جزء اول در شناختن اصناف نبض
و معرفت جزئیات هر صنف از آن اصناف است جزء دویم در طریق ادراک هریک از اصناف
نبض است جزء سیم در تعریف اسباب نبض است جزء چهارم در تعریف منافع اصناف نبض است در
آن جزء بیان کند که بر فلان صنف از اصناف نبض چه منفعت مترتب خواهد بود پس طبیب بواسطهٔ دانستن
آن منافع بر امراض و درجات قوت آنها بابصیرت شود و درجات شدت آنها با درجات قوت طبیعت
مقایسه کند و در معالجه باندازهٔ قوت و ضعف هریک باعمال طبیه مشغول شود اما مرتبهٔ پنجم و آن سه کتاب است
اول از آن کتابیست در حمیات مشتمل بر دو مقاله و از آن کتاب طبایع اصناف حمیات شناخته شود و هم
چیزهائیکه بر هر صنفی از آن اصناف دلالت کند معلوم شود دویم کتاب بحران است که محتوی بر سه مقاله است
از آن کتاب اوقات امراض و آل امر بیمار در هریک از امراض شناخته شود تا آنکه در هر وقت هر چه موافق
داند و لایق شمارد بکار برد سیم کتاب ایام بحران است که محتوی بر سه مقاله است و از آن کتاب
اوقات بحران معلوم شود و ایام بحران و اسباب و علامات آن شناخته گردد اما مرتبهٔ ششم و آن یک کتاب است
که آنرا حیلة البرء نامند مشتمل بر چهارده مقاله از آن کتاب قوانین علاج که بنابر رای اصحاب قیاس در هر یک

از امراض بکار است استنباط شود و آن کتاب طالبان علم را بر آن دارد که در کتاب ادویهٔ مفرده و در کتاب ادویهٔ
مرکبه و در کتاب معجونات و امثال آن نظر کنند و تتبع نماید و بر مطویات آنها مطلع شود اما مرتبهٔ هفتم و آن یک
کتابست که تدبیر اصحا نامند و آن مشتمل بر شش مقاله است از آن کتاب مستفاد میشود چیزهائیکه در حفظ صحت
هر یک از ابدان بکار آید و این کتاب متعلمین را بر آن دارد که در کتاب اغذیه و دیگر کتابهائیکه در جودت کیموس
و رداءت آن تألیف شده و کتابهائیکه در تدبیر ملطف فراهم آمده و در کتابهائیکه در شرایط ریاضت آورده اند
تتبع کنند و از مطالب آنها مستحضر گردد و پوشیده نماند که اطبای اسکندرانیون از جمیع مؤلفات جالینوس
شانزده کتاب را انتخاب کرده بودند و در تعلیم و تعلم صناعت طب تمام آنها را قرائت مینمودند و آن رفتار
بچندین جهة از طریق صواب دور بود چه هرگاه یک کتاب از آن کتب را بدون ترتیب بطالبان طب بیاموزند
هرگز طبیب معالج نتوانند شد پس بر آن شدند که آن شانزده کتاب را ترتیبی قرار دهند و هر یک را
در رتبهٔ خود بدارند تا قرائت مقدم بتأخیر نیفتد و تعلیم مؤخر مقدم نشود و پس آن کتب شانزده گانه را
بصورت جمل و جوامع در آوردند تا هر جمله در نیل مقصود فائده دهد و هر مجموعه برای متعلمان نفعی بخشد
و هر جامعه مشتغل و محصل را اثری آرد و هر مرتبه را چنان ترکیب کردند که متعلمان را نفع عاجل و خیر آجل دهد
چه متعلم و مبتدی که در آن کتب نظر کنند بر مطویات آنها احاطت یابد براستی آن اطبای دانشمند نیکو
حیلتی انگیختند و انیق طرفه رنگی ریختند که مشتغل و متعلم را مدد و تشویق بصرافت طبع و میل خاطر و شوق اصلی
در صناعت طب متبحر گردد و اخذ نکته از نکات طبیه را فرو گذار نکند مختار بن حسن بن بطلان گوید گروهی
از فلاسفه و اطبا که ستة عشر را ترکیب و ترتیب نمودند و در حل مشکلات و دفع معضلات آنها تحقیق و تدقیق
بکار بردند هفت نفر بودند که هر یک نادرهٔ عصر خود بوده اند و اسامی ایشان بدین شرح است
اصطفن جاسیوس مارنیوس الکیلاادس انقیلاادس فودلاادیوس اوسونیوس
که بنام یحیی نحوی خوانند و جمیع ایشان آئین مسیح و کیش نصاری داشتند برخی را عقیدت آن است
که انقیلاوس را در مراتب حکمت و مقامات طبیه بر ایشان رتبهٔ تقدم بوده و در ترتیب ستة عشر الحکیم را
اختصاص داشت و آن لآلی منثوره را او در عقد ترتیب در آورد و آن متفرقات را در یک رشته جمع نمود
و انتخاب شانزده گانه را جمل و جوامع گردانید تا آنکه ضبط آنها آسان باشد و چون آن مهم بپرداختند
هر یک بتفسیر و ایضاح آن مقالات کمر بستند و از کل تفسیرات و شروح شرحی را که جاسیوس آورده
اجمع و انفع است برخی گویند که حکما و اطبا آن ترکیب و ترتیب را از آن رو انتخاب کردند که ذهن
متعلم از حشو و زواید سایر کتب جالینوس محفوظ و مصون باشد و بعضی را عقیدت آن است که آنچه
بتشریح و قوی و افعال و استقصات مدخلیت تمام دارد طبیب را از معرفت آن گزیری نباشد
و تمام آن مسائل در کتب ستة عشر مضبوط است ابو الفرج بن هند که شرح حالش گذشت گوید که

الحکما

اسکندرانیون آن ترتیب را از آنجهة قرار دادند که معلم و متعلم را مستغنی گردانند از سایر کتب جالینوس و در مدارک
طبیه آنها را تدریس و تعلیم نماید و ایضاً علی بن رضوان گوید بقراط را عقیدت آنست که طبیب را از هفت خصلت
گزیری نیست اول آنکه خلقتی رسا و اندامی درست و هوشی تیز و اندیشهٔ نیکو داشته باشد و یا آنکه فرزانه و مردی ادیب
با طبعی خیر اندیش و نیکخواه با ابرار و درویش بود دوم آنکه پاکیزه لباس و پاک دامن و غالیه بو و نظیف تن گردد
سیم آنکه محرم بیمار و امین اسرار آید هرگاه مرضی مشاهده کند که مریض را از اشتهار و انتشار مضایقت است
فاشش نکند و با کسی در میان نیارد چهارم آنکه علاج بیمار را خوشتر داند از حصول درهم و دینار و پرستاری فقرا را
از معالجات اغنیا بهتر شمارد پنجم آنکه تعلیم علوم و آموختن مجربات را بر متعلمان دریغ ندارد و در منافع بیابندگان
مبالغه و الحاح کند ششم آنکه سلامت نفس و عفت نظر و صدق قول پیشه کند و چون در منزل بیماران از حلی
و حلل و تجملات دنیویه چیزی اصلا رغبت ننماید چه جای آنکه طمع کند هفتم آنکه خود را بزیور تقوی و امانت آراسته
دارد و نفوس و ارواح را محترم شمارد و دوای قتال احدی را ندهد و نیاموزد و مسقط جنین بکار نبرد
و نیاموزد و دشمنان را همان معالجت آورد که دوستان را آورده است و هم او گوید بایستی در صناعت طب
کسی را بمعلمی برگزینند که با وجود استکمال صناعت شریفه بخصال هفت گانه آراسته باشد و هم در تعلم کسی را
لایق دانند که از طریق حدس و فراست دیدارش شهادت دهد که وی را النفس زکیه و طبع خیرخواه است
و بر اندوختن علم حریص و مولع است و هم افادات و افاضات استاد را در خاطر جا داده و پیوسته
بیاد آرد و هم او گوید چون خواهند انسانی را بیازمایند که وی را بدنی سلیم است یا سقیم هر عضو از اعضایی
او را با فعال خاصه و اعمال مخصوصه آن اختیار کنند و هر یک با فعال لایقه و اطوار متوقعه چنانچه باید و شاید
قیام و اقدام دارد و کمال سلامت و مبرا از آفت است پس بدن سالم آن است که هیات و سحنه و مزاج
و لمس بشره بحالت فاضله باشد مثلاً امتحان قوه سمع بدان است که او را از مکان دور ندا دهند و نیکو شنود
و اختیار بصر بآنست که مرئیات و مبصرات را از دور و نزدیک در برابرش دارند درست بیند و آزمایش
لسان بآنست که در تکلم و گفتار بطرزی نیکو و لهجتی خوش سخن راند و آزمودن قوهٔ یدین بآنست که چیزهایی
سنگین را حرکت دهد و ضبط نماید و بر وضعی مخصوص نگاهدارد و از جائی بجائی حمل کند و هم او را گویند
تا چند قدم مشی کند مقبلاً و مدبراً رفتار او را مشاهده نماید و هم بفرمایند تا بر پشت بخوابد و دو دست خویش را
کشیده چنین گذارد و رجلین را باعتدال و انتصاب دراز کند و چنانچه پرندگان بالهای خویش را
با یکدیگر نزدیک و از هم دور کنند دستها و پاها را بدان مشابه حرکت دهد و هم در انخال احشای او را نظر کنند
تا معلوم شود که هر عضو در محل خویش واقع شده مثلاً هرگاه جگر و تی بر فم معده یا در جنب ایمن یا جنب
ایسر باشد بحس و جس معلوم سازند و هم در عانه و خاصره و سره و اعالی بدن تأمل کنند هرگاه بر خلاف
هیئات فاضله شکلی ببینند بر آفت آن بدن استدلال کنند و هم مزاج قلب او را با پاره اخلاق مثل غضب

واستعداد فرغ واشال آن آزمایش نمایند وهم مزاج کبد او را بدین بول و ملاحظهٔ اخلاط باز نمایند وهم عقل و خرد او را
بسؤالاتیکه خردمندان آن را از ترهات و خرافات دانند امتحان کنند وهم اطاعت و انقیادش از راه اوامر و نواهی
معلوم دارند وهم اخلاقش در معرض اختبار آورده وفحص نمایند که از کدام شیئ در حرکت آید و از چه آرام گیرد
وهرچه بحواس ظاهره ادراک شود بایستی مشاهدت شود و آنچه اعضای باطنه است بعلامات خاصه و افعال مختصه
آن در معرض امتحان آید و هر امر بسؤال و پرسش معلوم گردد مسلکت بکار برند تا مرض از صحت و آفت از سلامت
جدا شود وهم از کلمات علی بن رضوانست گوید چون بر بستر بیمار قدم نهی و مرض را چنانچه باید و شاید
نشناسی وظیفهٔ آنکه چیزهائیکه اجازت دهی که ضرر ندهد و معالجات قویه را موقوف داری تا حقیقت مرض
معلوم شود وهم او گوید معرفت مرض آنست که معلوم دارند از چه خلط حاصل شده و در کدام عضو ابتدا شده
وچون آن دو امر معلوم گردد مرض شناخته شود آنگاه اعمال طبیه بکار برند وهم او راست چون انسان را
صناعتی باشد که از کد یمین در نصف روز کمترک یا بیشترک کفاف معیشت خود فراهم کند وهم رفع اسقام
بندگان خدا نماید بهتر آنست که باقی روز را بطاعت و عبادت پروردگار بگذرانند و در عالم ملکوت تفکر
و تأمل نمایند و آفریننده را حمد و سپاس گویند پس فرخنده حال و خجسته مآل کسی است که بدین کردار خیر
دنیا و عقبی بدست آرد و کتب مصنفات و مؤلفات و شروح آن حکیم دانشمند و فیلسوف بیمانند از این قرار است

انچه از کتب جالینوس و غیره شرح کرده بدین تفصیل است

شرح کتاب نبض شرح کتاب اغلوقن شرح کتاب اسطقسات شرح بعضی از کتاب مزاج
و شرح دیگر بر شرح جالینوس که بر فصول بقراط نوشته شرح مقاله فیثاغورس در هزار فصل شرح
کتاب استبصار ارسطاطالیس در سی و نه مقاله شرح ناموس الطب بقراط شرح وصایای بقراط معروف بترتیب الطب

تعلیقاتیکه بر کتب جالینوس نوشته از اینقرار است

کتاب حیلة البرء کتاب تدبیر الصحة کتاب در شرائط فصد کتاب ادویه مفرده کتاب مسامیر
کتاب اخلاط سایر کتب وی از مقالات و رسایل و غیره کتاب اصول در طب در چهار مقاله
کتاب رد هفت مسائل حنین بن اسحق کتاب منافع در کیفیت صنایع طب در سه مقاله رساله در علاج جذام
مقاله در اینکه جالینوس غلط نکرده در افادات خود که در شیر الاغ کرده چنانچه اطبا را گمان بر غلط وی رفته
مقاله در دفع اشیاء ضاره مناسبت امزجه و ابدان اهالی مصر مقاله در سه مقاله در شعیر و طریقه استعمال آن
رساله در جواب مسائلیکه در باب شیر الاغ نوشته تعالیقی که نقل آنرا از کتب صیدله کرده مقاله در مذهب
بقراط در تعلیم و تعلم طب کتاب در طعن ابو الفرج عبد الله بن طیب در پنج مقاله کتاب در نوع انسان
بر مذهب فلسفه مقاله در اقوال ابراهیم بن رقان و ابن زرعه کتاب در ادویه مسهله کتاب در طریقه
استعمال اشربه و معاجین تعلیق بر کتاب تیمی در اغذیه و ادویه تعلیق بر کتاب فوسیدوس در اشربه لذیذه

موافق ابدان اصحاء فوایدیکه تعلیق بر کتاب فیلغوریوس کرده در اشربه لذیذه موافق ابدان مرضی در اوقات امراض
مقاله در ادویه مبهیه مقاله در اینکه هر یک از اعضا را تغذیه از خلط صالح شبیه بآن اعضاست مقاله
در انواع حمیات کلام در قوی طبیعیه جواب مسائلی که در نبض نوشته رساله در جواب مسائل اورام که اطبا
از وی سؤال نموده اند رساله در علاج صبیان رساله در مرض داء الفیل وداء الاسد رساله در جواب
ابو العسکر حسین بن معدان کتاب در حل شکوک رازی بر کتب جالینوس در هفت مقاله مقاله در حفظ صحت
مقاله در انواع حمیات و اسامی آنها مقاله در ضیق النفس رساله که بجهة ابن زکریا نوشته مقاله
در فرخ و فروخ نوشته و ابن بطلان او را رد کرده رساله در رد ایرادات بر ابن بطلان مقاله
در جهل ابن بطلان و اغلاط وی مقاله در اینکه ابن بطلان کلام خود را نفهمید چه رسد بکلام غیر رساله
بجهة اطبای مصر و قاهره نوشته کتاب در مسائلیکه میان او و ابن هیثم گذشته در مجره و مکان جوابی
بر کامل الصناعه رساله در زمانهای امراض مقاله در ادوار حمیات ایضاً مقاله در اورام
کتاب در ادویه مفرده در دوازده مقاله مقاله در شرافت طب رساله در کون و فساد مقاله
مسمی بتسهیل العلاج مقاله در فضیلت فلسفه مقاله در بقاء نفس بر رای افلاطون و ارسطو
جوابهای مسائل منطقیه از کتاب قیاس مقاله در حل شکوک یحیی بن عدی مقاله در اثبات نبوت
حضرت خاتم الانبیاء صلی الله علیه و آله از تورات و قواعد فلسفه مقاله در اینکه در وجود لفظ و خطوط
طبیعی است مقاله در حدوث عالم مقاله در علم نجوم و موضوع آن مقاله در خط ضروری وجودی
مقاله در اکتساب حلال از مال مقاله در فرق بین فاضل از ناس و غیر آن مقاله در سیاست
رساله در سعادت کتاب در معاذیر و منافقاتی که با اطبای نوآموز داشته مقاله در رد رازی
در علم الهی و طبیعی کتاب در منطق سه مقاله کتاب در هیولی مسمی بکمال الکامل فواید و تعالیق بر کتب
افلاطون تعالیق و فواید بر مدخل فرفوریوس تهذیب کتاب کناش تعلیقات در بیان خط استوا
کتاب بجهة جالوت طبیب فرستاده در چهار مقاله مقاله در هوای مصر مقاله در مزاج سکر
مقاله در کلمات ابن بطلان و نسبت هذیان بوی رساله در دفع مضار اغذیه و اشربه جاره

ابراهیم بن عبده نیشابوری محدث

از اجله رواة شیعه است و افاضل شیوخ امامیه علماء رجال علو شان و عظم منزلت وی متفقند چه او بلسان ائمه
ممدوح گردیده و حضرت امام ابو محمد عسکری صلوات الله علیه توثیق و تبجیل وی تصریح فرموده از وجوه شیعه که معاصر
ائمه اثنی عشر ارواحنا لهم الفدا بوده اند کمتر کسی بکمالات قدر و کرامت محل او رسیده توقیعی که از موقف
خلافت و مقر امامت بنام اسحق بن اسمعیل صدور یافته سند وکالت اوست در میان شیعه نیشابور چون نسخه

آن توقیع مبارک بر فنون چند از معانی عالی مشتمل بود و بر امانت و وثاقت صاحب ترجمت دلالت داشت ثبت تمامت عبارات آن نسخه همایون بر شرف ایمجیع میمون مزید آوردیم شیخ جلیل ابو عمرو کشی گوید یکی از ثقات نیشابور مرا خبر داد که بنام اسحق بن اسمعیل توقیعی از ناحیت مقدسه حضرت ابو محمد حسن بن علی العسکری سلام الله علیهما

بیرون آمد بدین عبارت

بسم الله الرحمن الرحیم یا اسحق بن ابراهیم سترنا الله و ایاک بستره وتولاک فی جمیع امورک بصنعه قد فهمت کتابک رحمک الله ونحن بحمد الله ونعمته اهل بیت نرق علی موالینا ونسر بتتابع احسان الله الیهم وفضله لدیهم ونعتد بکل نعمة ینعمها الله عز وجل علیهم فاتم الله علیهم بالحق ومن کان مثلک ممن قد رحمه وبصره بصیرتک و نزع عن الباطل ولم یعم فی طغیانه بعمه فان تمام النعمة دخولک الجنة ولیس من نعمة وان جل امرها و عظم خطرها الا بحمد الله تقدست اسماؤه علیها یؤدی شکرها وانا اقول الحمد لله مثل ما حمد الله به حامد الی ابد الابد بما من به الیک من نعمته ونجاک من الهلکة وسهل سبیلک علی العقبة وایم الله انها لعقبة کؤد شدید امرها صعب مسلکها عظیم بلاؤها طویل عذابها قدیم فی الزبر الاولی ذکرها ولقد کانت منکم امور فی ایام الماضی الی ان مضی لسبیله صلی الله علی روحه وفی ایامی هذه کنتم فیها غیر محمودی الرای ولا مسددی التوفیق واعلم ایضا یا اسحق ان من خرج من هذه الحیوة الدنیا اعمی فهو فی الاخرة اعمی واضل سبیلا انها یا ابن اسمعیل لا تعمی الابصار ولکن تعمی القلوب التی فی الصدور وذلک قول الله عز وجل فی محکم کتابه للظالم رب لم حشرتنی اعمی وقد کنت بصیرا قال الله عز وجل کذلک اتتک ایاتنا فنسیتها وکذلک الیوم تنسی وای آیة یا اسحق اعظم من حجة الله علی خلقه وامینه فی بلاده وشاهده علی عباده من بعد من سلف من آبائه الاولین من النبیین وآبائه الآخرین من الوصیین علیهم اجمعین رحمة الله وبرکاته فاین یتاه بکم واین تذهبون کالانعام علی وجوهکم عن الحق تصدفون وبالباطل تؤمنون وبنعمة الله تکفرون او تکذبون فمن یؤمن ببعض الکتاب ویکفر ببعض فما جزاء من یفعل ذلک منکم ومن غیرکم الا خزی فی الحیوة الدنیا الفانیة وطول عذاب فی الاخرة الباقیة وذلک والله الخزی العظیم ان الله بفضله ومنه لما فرض علیکم الفرائض لم یفرض ذلک علیکم لحاجة منه الیکم بل برحمة منه لا اله الا هو علیکم لیمیز الخبیث من الطیب ولیبتلی ما فی صدورکم ولیمحص ما فی

قلوبکم ولتسابقوا الی رحمته ولتتفاضل منازلکم فی جنته ففرض علیکم الحج والعمرة واقام الصلوة وایتاء الزکوة والصوم والولایة وکفاهم لکم بابا لتفتحوا ابواب الفرائض ومفتاحا الی سبیله ولولا محمد صلی الله علیه وآله وسلم والاوصیاء من بعده لکنتم حیاری کالبهائم لا تعرفون فرضا من الفرائض وهل یدخل قریة الا من بابها فلما من علیکم باقامة الاولیاء بعد نبیه صلی الله علیه وآله وسلم قال الله عز وجل لنبیه الیوم اکملت لکم دینکم واتممت علیکم نعمتی ورضیت لکم الاسلام دینا وفرض علیکم لاولیائه حقوقا امرکم بادائها الیهم لیحل لکم ما وراء ظهورکم من ازواجکم واموالکم ومآکلکم ومشاربکم و یعرفکم بذلک النماء والبرکة والثروة و لیعلم من یطیعه منکم بالغیب قال الله عز وجل لا اسئلکم علیه اجرا الا المودة فی القربی واعلموا ان من یبخل فانما یبخل علی نفسه وان الله هو الغنی وانتم الفقراء الیه لا اله الا هو ولقد طالت المخاطبة بیننا وبینکم فیما هو لکم وعلیکم ولولا ما یجب من تمام النعمة من الله عز وجل علیکم لما اریتکم لی خطا ولا سمعتم منی حرفا من بعد الماضی الحیه وانتم فی غفلة عما الیه معادکم ومن بعد الثانی رسولی وما ناله منکم حین اکرمه الله بمصیره الیکم ومن بعد اقامتی لکم ابراهیم بن عبده وفقه الله لمرضاته واعانه علی طاعته وکتابی الذی حمله محمد بن موسی النیسابوری والله المستعان علی کل حال وانی اراکم مفرطین فی جنب الله فتکونون من الخاسرین فبعدا وسحقا لمن رغب عن طاعة الله ولم یقبل مواعظ اولیائه وقد امرکم الله عز وجل بطاعته لا اله الا هو وطاعة رسوله صلی الله علیه وآله وبطاعة اولی الامر علیهم السلام فرحم الله ضعفکم وقلة صبرکم عما امامکم فما اغر الانسان بربه الکریم واستجاب الله دعائی فیکم واصلح امورکم علی یدی فقد قال الله عز وجل جلاله یوم ندعو کل اناس بامامهم وقال جل جلاله وکذلک جعلناکم امة وسطا لتکونوا شهداء علی الناس ویکون الرسول علیکم شهیدا وقال الله جل جلاله کنتم خیر امة اخرجت للناس تامرون بالمعروف و تنهون عن المنکر فما احب ان یدعوا الله جل جلاله بی ولا بمن هو فی ایامی الا حسب من انطوی لکم علیه من حب بلوغ الامل فی الدارین جمیعا والکینونة معنا فی الدنیا والاخرة فقد یا اسحق یرحمک الله ویرحم من هو وراءک بینت لک بیانا وفسرت لک تفسیرا وفعلت بکم فعل من لم یفهم هذا الامر قط ولم یدخل فیه طرفة عین ولو فهمت الصم الصلاب بعض ما فی هذا الکتاب لتصدعت قلقا خوفا من خشیة الله

ودجوعًا الی طاعة الله عزّ وجلّ فاعملوا من بعد ما شئتم فسیری الله عملکم ورسوله والمؤمنون
ثم تردّون الی عالم الغیب والشهادة فینبّئکم بما کنتم تعملون والعاقبة للمتقین والحمد
لله کثیرًا ربّ العالمین وانت رسولی یا اسحق الی ابراهیم بن عبده وفّقه الله ان یعمل بما ورد علیه
فی کتابی مع محمد بن موسی النیسابوری ان شاء الله تعالی ورسولی الی نفسك والی کلّ من خلّفت ببلدك
ان یعملوا بما ورد علیکم فی کتابی مع محمد بن موسی ان شاء الله ویقرء ابراهیم بن عبده کتابی هذا
ومن خلّفه ببلده حتی لا یسئلون وبطاعة الله یعتصمون والشیطان بالله عن انفسهم یجتنبون
ولا یطیعون وعلی ابراهیم بن عبده سلام الله ورحمته وعلیك یا اسحق وعلی جمیع موالیّ السلام
کثیرًا سدّدکم الله جمیعًا بتوفیقه وکلّ من قرء کتابنا هذا من موالیّ من اهل بلدك ومن هو بناحیتکم
ونزع عمّا هو علیه من الانحراف عن الحق فلیؤدّ حقوقنا الی ابراهیم ولیحمل ذلك ابراهیم
ابن عبده الی الرازی رضی الله عنه او الی من یسمّی له الرازی فانّ ذلك عن امری
ورای ان شاء الله ویا اسحق اقرء کتابی علی البلالی رضی الله عنه فانه الثقة
المأمون العارف بما یجب علیه واقرأه علی المحمودی عافاه الله فما احمدنا له
لطاعته فاذا وردت بغداد فاقرأه علی الدهقان وکیلنا وثقتنا والذی یقبض من
موالینا وکلّ من امکنك من موالینا فاقرأهم هذا الکتاب وینسخه من اراد منهم نسخه
ان شاء الله ولا تکتم امر هذا عمّن شاهده من موالینا الا من شیطان مخالف لکم
فلا تنثرنّ الدرّ بین اظلاف الخنازیر ولا کرامة لهم وقد وقّعنا فی کتابك بالوصول والدعاء
لك ولمن شئت وقد اجبنا شیعتنا عن مسئلته والحمد لله فما بعد الحق الا الضلال فلا تخرجنّ من البلد حتی تلقی العمری
رضی الله برضاه عنه وتسلّم علیه وتعرفه ویعرفك فانه الطاهر الامین العفیف القریب منا والینا فکلّ ما یحمل الینا من شیء من النواحی فالیه المصیر آخر امره
لیوصل ذلك الینا والحمد کثیرًا سترنا الله وایاکم یا اسحق بستره وتولّاك فی جمیع امورك بصنعه والسلام علیك وعلی جمیع موالیّ ورحمة الله وبرکاته وصلّی الله علی سیدنا محمد النبی وآله وسلم

مختصر ترجمت توقیع رفیع آنکه ای اسحق بن اسمعیل خدای سبحانه ما و ترا بپرده خویش بپوشد و ترا بصنع خود بر تکالیف سایر بخشد
مکتوبت فهم کردم ما اهل بیتی باشیم که بر حال دوستان رقت آوریم و باحسان و فضل خدای برایشان
خوشنود گردیم و در حق ایشان شمول عواطف الهی عنایت آوریم پس حضرت باری نعمت حق بر تو و یاران تو
که برحمت یزدانی موهبت بصیرت یافته اند و از طریق باطل انحراف جسته اند تمام فرماید و تمام نعمت یزدانی آنست
که ترا در نعیم جاودانی در آورد و هیچ نعمتی نیست مگر آنکه حمد خدای تقدست اسمائه شکر آن ادا سازد هرچند
جلیل الامر و عظیم الخطر باشد و من حضرت ایزد سبحانه باندازه شکر تمام شاکرین الی الابد سپاس میکنم
از ورطه ضلالت ترا نجات داد و طی عقبه شبهت بر تو سهل فرمود سوگند با خدای که این عقبه بس مهیب
و مخوف است و سپردن آن سخت شدید صعب رنج و قوف العقبه در کتب اولین نگاشته شده

از شما شیعیان نیشابور بعهد حضرت ابوالحسن علی بن محمد و عصر من اموری ناهنجار بظهور رسید که بفعل آنها ستوده نبودید
بدان ای اسحق که هرکه از این سرای نابینا بیرون رود بسرای دیگر نیز کور و نابینا خواهد بود بلکه گمراه تر ای پسر اسمعیل
دیده ها کور نگردد بلکه دلها کور شود چنانکه خدای عزّوجلّ در وحی منزل حکایت فرموده که مرد ستمکار بروز رستخیز گوید پروردگارا
چرا مرا نابینا محشور کردی و حال آنکه چشم داشتم خطاب رسد زیرا که تو آیات مرا دیدی و از یاد بردی و امروز خود از یاد
برده شدی ای اسحق کدام آیت حق از حجت وی بر عباد و امینش در بلاد بزرگتر است که پس از اجداد و پدرانش از انبیا
و پدرانش از اوصیا بمنصب موروث قیام دارد و پس کجا شما را سرگردان گذارند و بکجا مانند ستوران سر خود رها نمایند
آیا از حق روی میتابید و بباطل روی آورید و نعمت خدای را ناسپاسی میکنید آیا ما بین احکام الهی تفکیک مینمایید
بر برخی بگروید و دون برخی سزای چنین کس خواری و رسوائی دنیای فانی است و شکنج آخرت باقی بخدا سوگند خواری بزرگ
همین باشد خدای سبحانه بفضل و منت خود بر شما بندگان فرائض مقرر فرموده نه از آنکه بعبادات شما نیازی
داشت بلکه محض رحمت و خالص منت تا نیک محنت پلید از پاک تمیز بخشد و ما فی الضمیر هرکس بروز دهد و شما را جای تکلیف
در طلب رحمت بیکدیگر سبقت جوئید و باندازه طاعت در قصور جنت رجحان یابید پس واجب ساخت بر شما حج و عمره و زکوة و صیام و ولایت را که عباد حق
بگذارید و آل رسول دوست دارید خاندان رسالت برای فتح ابواب فرایض و علم وجوه تکالیف شما را کافی باشند اگر خواجه عالم و آل کرام
نبودند هر آینه شما چون چارپایان حیران میماندید و هیچ فرعی از فروض حق نمی شناختید آیا فی المثل بر دیهی از غیر باب آن در آیند تا شهرستان شرع
از غیر طریق اوصیا داخل شوند حضرت پروردگار بروز غدیر که ولی خود را بخلیفتی رسول برگماشت این بشارت فرستاد الیوم ای مسلمانان که امروز
دین شما را کامل نمودم و نعمت خویش را بر شما تمام فرمودم و دین اسلام را برای شما بپسندیدم خدای عزّوجلّ از برای اولیای خود بر شما حقوقی
فرض نموده که ادا کنید و شما را باداء الحقوق مامور فرموده تا از اداء فروض حق و قضاء حقوق اولیا اذن کردن مال اندوختن
و خوردن و نوشیدنیهای شما را حلال سازد و نمایش اموال و فزایش منافع را بر شما بشناساند و از شما آنانرا که در نهانی فرمان وی
بردارند بداند خدای سبحانه با رسول خود خطاب فرموده که با امت خویش بگوی بر پیغمبری خود از شما پاداشی نخواهم جز دوستی اهل بیت
و بدان ای اسحق که بخل هرکس بر خود او خواهد بود و خدای بی نیاز است و شما نیازمند همانا در میان من و شما شیعه نیشابور سخن بدرازا کشید
و در تمیز طریق صواب و خطا مکاتیب من متواتر گشت و بر اینجا توقیعات همی عتاب نمودم تا حق اتمام نعمت و اقامت حجت که از جانب خدای
بر ولی عصر واجب است گذارده باشم و گرنه پس از عهد امام ابوالحسن علیه السلام که روزگار غفلت شما بود و پس از فرستادن رسول
و آن زحمتی فراوان که از شما و سفارت نیشابور دیده و پس از نگاشتن من ابراهیم بن عبده وفقه الله لمرضاته بر شما و آن توقیعی که بدست محمد بن موسی
النیسابوری فرستاده آمد نه جای آن بود که این خطی بینید و نه حرفی بشنوید و برای شما رامی بینم در ذات باری تقصیر میکنید و از مردم زیانکار خواهید
گردید پس از رحمت حق دور باد کسی را که از طاعت گردن کار روی تافته و پند اولیای وی نپذیرفته حضرت ایزد تعالی شما را با طاعت خود و رسول
و ائمه مامور فرموده پس خدای رحم کند ناتوانی و ناشکیبی شما را از عقباتی که در پیش دارید آیا چه مغرور ساخت انسان را بپروردگار کریم خدا دعای مرا در حق شما
مستجاب دارد و امور شما را بدست من اصلاح نماید در قرآن مجید بروز قیامت صفت قیامت فرمود که آنروز هر قبیله را با پیشوای خود بخوانیم و در صفت ائمه فرموده شما را
گروهی عادل گردانیم که شما بر مردم گواه باشید و رسول بر شما گواه و در آیت دیگر فرموده شما بهترین امتی بوده که برای مردم برآوردیم بمعروف فرمان دهید و از منکر باز دارید پس

که شما خدا تعالی را بحق من و یا یکی از پدران بخوانید مگر به آنگونه که من میخواهم آرزوهای هر دو جهانی دریابید و بهره و سرای با اهل بیت
باشید هان ای اسحق برای تو بیانی آشکار کردم و تفسیری روشن نمودم و با شما مردم نیشابور آنگونه رفتار آوردم که گویا آن گروه را ناسپاس نکرده و در آن فرو رفته
اگر بارها از آنچه را که در این نامه بهت ستمهای سخت بشنوند از خوف عذاب و بازگشت بطاعت ادبم نپذیرفتند پس منعقد هر چه خواهید بکنید که خدا و رسول و ائمه کردار شما ببینند آنگاه بسوی [illegible]
فاش کار و امتحان آبادی کرده و از شما احتمال گشته خبر و عاقبت نیک پرهیزکاران راست ای اسحق بن ابراهیم تو از جانب من رسولی بسوی ابراهیم بن
عبده وفقه الله که بدانچه در نامه که با محمد بن موسی نیشابوری است و نگاشته ام عمل نماید و هم از جانب من رسولی
بسوی خود و مردم نیشابور که جمله آن نامه گردار آورید ابراهیم بن عبده این مکتوب قرائت کند و دیگر مردم آن بلد
نیز بخواهند تا پس سوال من بیازمند نباشند و بطاعت خدای سبحانه اعتصام جویند و از شیطان و نفوس
خویش بحد اجتناب نمایند و فرمان آنند و راه عصیان آورند برابر ابراهیم بن عبده و تو و تمامت شیعیان من سلام
و رحمت ایزد باد هر که از مردم شهر نیشابور و نواحی آن که طریق موالات من میسپارد این نامه قرائت کند
و از پیغوله باطل بصراط حق بگراید باید حقوق ما اهل بیت را با ابراهیم بن عبده بپردازد و ابراهیم آن حقوق را
بدست رازی و یا کسیکه او نام ببرد بسپارد که این بفرمان و رای من است ای اسحق نامه من بر بلالی رضی الله عنه
بخوان چه وی معتمد و امین است و امام خود را میشناسد و نیز این نامه بر محمودی عافاه الله قرائت نمای که او
بطاعت فرمان ما بس ستوده است و چون ببغداد وارد شوی اینمکتوب بر وکیل و این ما دهقان که مباشر اخذ
حقوق ما است از شیعیان بخوان و هر گرا ممکن باشد از موالیان این توقیع بر وی قرائت کن و هر که خواهد
از روی آن نسخه برگیرد و این مکتوب از کس پوشیده مدار مگر شیاطین مخالفین و گرنه گوهرهای تابان زیبهای خجستگان فرود [illegible]
بتحقیق در جواب مکتوب تو بوصول توقیع فرمودیم و برای تو و هر که خواهی دعا نمودیم و بجهة شیعیان از مسئله که پرسیده بود جواب نوشتیم و این جمیع ضلال [illegible]
و رکنند هر که را ای رسد زینهار از آنملک بیرون مسافر پس از آنکه شیوه عمری را دیدار نموده باشی خدای را [illegible]
و پارساست و با اهل بیت نزدیک میباشد و هر چه از نواحی برای حمل داده میشود بدست او میرسد که او بار رساند ای اسحق خدای ما و شما را بپرده
خویش بپوشد و ترا بصنع خود بر تکالیف مباشرت بخشد بر تو و تمام شیعیان ما سلام باد انتهی اسحاق [illegible]
از خواص شیعه آنحضرت که در این توقیع مندرج شده بدین شرح از اصول معتبره بدست افتاد
رازی محمد بن جعفر اسدی است شیخ الطایفه ابو جعفر طوسی گوید محمد بن جعفر اسدی را بکنیت ابوالحسین رازی
کفشندی و او یکی از ابواب معدود بود و بلالی محمد بن علی بن بلال است که از معاریف ابواب و مشاهیر سفرا
محسوب میشد گویند عقیدت وی عاقبت دیگرگون شد و مردود گردید محمودی محمد بن احمد بن
حماد است از مردم مرو شیخ ابو عمرو کشی از ابن مسعود روایت کرده که گفت محمودی مرا خبر داد که حضرت
امام ابوجعفر جواد علیه السلام بعد از وفات پدر من بمن نوشت قَدْ مَضَى أَبُوكَ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ وَعَنْكَ
وَهُوَ عِنْدَنَا عَلَى حَالٍ مَحْمُودَةٍ وَلَنْ تَبْعُدَ مِنْ تِلْكَ الْحَالِ و هم در رجال کشی مسطور است که بخط ابو عبدالله
شاذانی دیدم که نوشته بود از فضل بن هاشم هروی شنیدم که می گفت چون شنیده بودم محمودی بسیار

حج گذارده از وی پرسیدم عدد حج تو تا چند بار رسیده از اظهار آن دریغ نمود و همینقدر گفت رُزِقْتُ خَيْرًا
كَثِيرًا الْحَمْدُ لِلَّهِ گفتم آیا تمام این زیارات از جانب خود گذارده گفت بعد از حجة الاسلام هر چه حج کرده ام
از حضرت رسول صلی الله علیه و آله بوده و ثواب آن با ائمه اهلبیت علیهم السلام هدیه نموده ام و ثواب آن هدیه
بمؤمنین و مؤمنات بخشیده ام دهقان محمد بن صالح بن محمد است از مردم همدان علامه حلی فرماید
دهقان وکیل حضرت عسکری علیه السلام بود در ارشاد مفید مسطور است که علی بن محمد پسر دهقان گفت
چون پدرم در گذشت و شغل وکالت بر عهده من قرار گرفت برخی سفتجها بنام پدرم بر ذمه مردم بود از مال
حضرت قائم علیه السلام در اینباب عرضه بناحیت مقدسه فرستادم جواب رسید که مطالبه کن پس در مقام
اقتضاء برآمدم جمله مدیونین وام خود بپرداختند مگر یکنفر که چهار صد دینار بر ذمه او بود و پس خود آغاز مماطلت کرد
و پسرش بر من استخفاف نمود و مرا بسفاهت اسناد داد او شکایت پسر بپدر بردم از در توهین گفت مگر چه شده
همینکه این بشنیدم ریشش بگرفتم و دست بپایش برده تا میان سرای بکشیدم پسرش چون این بدید بیرون دوید
و آواز داد که ای مردم بغداد مردی از رافضیان قم پدرم بکشت جمعی کثیر باستعانت وی انبوه شدند من بر اسب خود
سوار شدم و گفتم آفرین بر شما ای اهل بغداد داد غریب مظلوم نستانید و بر ظالم یاری دهید من مردی سنی
از اهل شهر همدانم و این ستمکار مرا بقم منسوب دارد و بتهمت رفض بردن حق و خوردن مال من خواهد چون مردم
این بشنیدند بر آنمرد حمله بردند و خواستند داخل دکه او شوند همینکه انحال بنگریست بر من در آویخت و بطلاق
سوگند آورد که در ساعت وام من بگذارد پس من تسکین فتنه نمودم و حق خویش بستانیدم سفتجه بالفتح
دادن مال خود را بشخصی در جائی و گرفتن آن مال را از آن شخص در شهر خود و این از بابت خوف طریق است
عمری عثمان بن سعید سمان است که بیست یازده سال خدمت امام ابوالحسن هادی علیه السلام میکرد و بعد
از آنحضرت بوکالت امام ابومحمد عسکری علیه السلام منصوب شد و بعد بسفارت حضرت قائم عجل الله فرجه [illegible]
و محتمل است که مراد از عمری حفص بن عمرو باشد چه او را نیز بلقب عمری خوانند و برخی هر دو را یکی پندارند
و شرح آن از مظان خود باید جست و هم در کتب رجال ثبت است که این توقیع مبارک از جانب حضرت
ابو محمد عسکری صلوات الله علیه بنام ابراهیم بن عبده عز صدور یافته

وَكِتَابِي الَّذِي وَرَدَ عَلَى إِبْرَاهِيمَ بْنِ عَبْدَةَ بِتَوْكِيلِي إِيَّاهُ بِقَبْضِ حُقُوقِي مِنْ مَوَالِينَا هُنَاكَ نَعَمْ هُوَ
كِتَابِي بِخَطِّي أَقَمْتُهُ أَعْنِي إِبْرَاهِيمَ بْنَ عَبْدَةَ لَهُمْ بِبَلَدِهِمْ حَقًّا غَيْرَ بَاطِلٍ فَلْيَتَّقُوا اللهَ حَقَّ تُقَاتِهِ وَلْيُخْرِجُوا
حُقُوقِي وَلْيَدْفَعُوهَا إِلَيْهِ فَقَدْ جَوَّزْتُ لَهُ مَا يَعْمَلُ بِهِ فِيهَا وَفَّقَهُ اللهُ وَمَنَّ عَلَيْهِ بِالسَّلَامَةِ مِنَ التَّقْصِيرِ بِرَحْمَتِهِ
یعنی نامه که من با براهیم بن عبده نگاشته ام و او را درباره اخذ حقوق من از شیعیان نیشابور نگاشته ام از
نامه من است که بدست خود نگار داده ام ابراهیم بن عبده را بر موالی آنملک وکالت بخشیده ام تا حق نه باطل
باید آنجماعت چنانکه باید از خدا بپرهیزند و حقوق من از مال خود خارج کنند و بوی تسلیم دارند که من اورا تجویز نمودم

تصرفاتی اگر در آنها بجا آورد خدایش توفیق دهد و از تقصیر نگاه دارد و نیز حضرت امام حسن عسکری علیه السلام این توقیع شریف وکالت او بعبدالله بن حمدویه بیهقی و دیگر شیعیان نشابور و نواحی آن قوم فرمود

بسم الله الرحمن الرحیم

وبعد فقد نصبت لکم ابراهیم بن عبده لیدفع النواحی واهل ناحیتک حقوق الواجبة علیکم الیه وجعلته ثقتی وامینی عند موالی هناک فلیتقوا الله جل جلاله ولیراقبوا ولیؤدوا الحقوق فلیس لهم عذر فی ترک ذلک ولا تاخیره لا اشقاهم الله بعصیان اولیائه رحمهم الله وایاک معهم برحمتی لهم ان الله واسع کریم

یعنی من ابراهیم بن عبده را برای شما نصب نمودم تا مردم ملک نیشابور و اهل ناحیت بیهق تمامی حقوق واجب مرا باو سپارند که او را امور داعتماد و محل امانت خود کرده ام بر شیعیان خویش که در آن کشورند پس از خدای عز وجل بپرهیزند و مراقب امر حق باشند و حقوق امام خویش ادا کنند که سپس در ترک و تاخیر این تکلیف هیچ عذر ندارند خدای سبحانه آنجماعت را بعصیان اولیاء خویش بدبخت نسازد ایشان و ترا از بهر رحمت من برایشان رحمت کناد

العالم الربانی ابن میثم البحرانی

نامش میثم است و لقبش کمال الدین بانتساب جد بزرگوار اشتهار یافته فهو میثم بن علی بن میثم المعلی فیلسوف فقهاء بود و فقیه فلاسفه در میان علماء بحرین بکثرت هیچ کس مانند او جامع معقول و منقول نیامد در فنون شتی از حکمت و عرفان و کلام و اصول و فقه و بیان بل عموم ادبیات و غیرها بدرجه اساتید رسید سلطان الحکماء نصیر الدین خواجه طوسی از مجلس تحقیق وی فیوضات گرفته وکفی بذلک فضلاً میر محقق شریف استرابادی در اوائل شرح فن بیان از مفتاح سکاکی خود را در سلک شاگردان او منظوم داشته بالجمله صنادید ارباب فنون و جهابذه اساتید علوم بتقدم وی در اصول عقلی و نقلی اذعان آورده اند شیخ علامه سلیمان بن عبدالله بحرانی در شرح احوال و اخبار ابن میثم رساله پرداخته مسماة بالسلافة البهیة فی الترجمة المیثمیة و در مدح کمالات و فضایل او عباراتی آورده که بعینها ثبت افتاد فرماید

هو الفیلسوف المحقق والحکیم المدقق قدوة المتکلمین و زبدة الفقهاء والمحدثین العالم الربانی کمال الدین میثم البحرانی غواص بحر المعارف و مقتنص شوارد الحقایق واللطائف ضم الی الاحاطة بالعلوم الشرعیة واحراز قصبات السبق فی العلوم الحکمیة والفنون العقلیة ذوقاً جیداً فی العلوم الشرعیة والاسرار العرفانیة کان ذا کرامات باهرة و مآثر زاهرة ویکفیک دلیلاً علی جلالة شانه وسطوع برهانه اتفاق ائمة الاعصار واساطین الفضلاء فی جمیع الامصار علی تسمیته بالعالم الربانی وشهادتهم له بانه لم یوجد مثله فی تحقیق الحقایق وتنقیح المبانی والحکیم الفیلسوف سلطان المحققین واستاد الحکماء والمتکلمین نصیر الملة والدین محمد الطوسی شهد له بالتبحر فی الحکمة والکلام

ونظم غرر مدائحه فی ابلغ نظام واستاد البشر والعقل الحادی عشر سید المحققین الشریف الجرجانی علی جلالة قدره فی اواخر فن البیان من شرح المفتاح قد نقل بعض تحقیقاته الانیقة وتدقیقاته الرشیقة وعبر عنه ببعض مشایخنا ظماً نفسه فی سلک تلامذته مفتخراً بالانخراط فی سلک المستفیدین من حضرته والسید السند الفیلسوف الاوحد الامیر صدر الدین محمد الشیرازی اکثر النقل عنه فی حاشیة شرح التجرید سیما فی مباحث الجواهر والاعراض

از ابن میثم حکایتی طرفه مشهور است در لؤلؤه و قصص و مجالس و روضات مسطور که او در بدایت امر و عنفوان حال بهمی در کنج انزوا و گوشه اعتزال بسر میبرد و خود را بمخالطت ابناء جنس و مراودت مردم سلسله طالع نمیساخت علماء عراق که از مقام دانشوری و مراتب هنراندوزی او خبر داشتند بوی نامه نگاشتند که یا ذا العجب چگونه آنحضرت شیخ اجل و فیلسوف اعظم را با اینهمه تدرب و توسع و مهارت و غزارت که در فنون فضل و شجون کمال بدست فرموده صیتی کامل و شهرتی شامل نیست و بسا شیخه اساطین که چون شیخ بر تحقیق معضلات معقول و منقول قادرند و نه در حل مشکلات فروع و اصول ماهر معذلک الحال در اقالیم ارض ذکری مذکور دارند و در آفاق عالم اثری ماثور چون نامه عراقیان به ابن میثم رسید این دو بیت در جواب نوشت

طلبت فنون العلم ابغی بها العلی	فقصر بی عما سموت به القلا
تبین لی ان المحاسن کلها	فروع وان المال فیها هو الاصل

یعنی انواع علوم بیسندوختم تا مقامی ارجمند گیرم و نامی بلند یابم ولی درویشی از نیل مامول مانع آمد پس دانستم که هنر بیمال سود نبخشد که تمامت محاسن فرعند و مال اصل افاضل عراق این نکته نپسندیدند و تحاشی کردند و دیگربار نوشتند که ایها الشیخ ترا در اینمعنی زلتی افتاده کمال را بمال چه حاجت است و آموخته را باندوخته چه ضرورت چون مکتوب ایشان بنظر شیخ رسید استشهاد را این چند شعر حکیمانه از نتایج خاطر برخی از ارباب تجربت رقم کرد و بعراق فرستاد

قد قال قوم بغیر فهمهم	ما المرء الا باصغریه
فقلت قول امرء حکیم	ما المرء الا بدرهمیه
من لم یکن درهم لدیه	لم یلتفت عرسه الیه

یعنی قومی نادانسته گفته اند که مردی بزبان و دل است و من تجربه دار گفتم که مردی بمال و منال است آنرا که دو درهم همراه نیست بخوابگاهش را با او التفات نیست شیخ این مکتوب بفرستاد و خود از دنبال نیست

زیارت ائمه عراق راه آهنگ گرفت تا پس از وظیفه زیارت صدق سخن خویش معاینت معلوم دارد چون وارد شد
تبدیل جامه کرده ثیاب کهن پوشید با همان هیئت موهون ولباس زبون یکی از مجالس تدریس که بارباب
فضل ومشیخه مونون مشحون بود در آمد وسلام کرده در ذیل محفل بنشست حاضران جواب سلامی بتکلف باز دادند
در اثناء مباحثت علمی مشکلی سخت پیش آمد صدرنشینان مدرس از گشودن آن عقده فرو ماندند ابن میثم از صف
نعال بزبان آمد وتا نه جواب لطیف بالبدیهه نطقی فصیح فرمود مستمعان عنایتی بیاورده واورا شایسته
تخاطب ندانستند ویکی ملبسان سخریت وتحکم گفت یا خلیلک طالب علم باجمله وقت طعام رسید خوان بگستردند
وبایکدیگر مشغول تناول شدند وبرای شیخ قسمتی جداگانه در سفالی کردند وفرستادند چون مجلس بانجام رفت
شیخ نیز از مدرس بیرون آمد دیگر روز جامه دیگرگون ساخت وخود را بثیاب فاخره والبسه نفیس بیاراست عمامه عظیم
بر سر نهاد وعصائی طویل در کف گرفت وباچندین تکلف بدان محفل عزیمت فرمود همینکه حاضران هیئت وشکوه
دیدند قبل الوقت بپای برخواستند وهرگونه پذیرائی بجای آوردند وشیخ را در دست اعلی مصدر ساختند
چون گفتگوی علمی افتاد شیخ علی العمد سخنان فاسد واقوال کاسد تفوه نمود مستمعان از هر سوی بر آن
افادات بارده وکلمات شارده آفرینها گفتند وتحسینها کردند همینکه هنگام طعام شد وسماط گسترده گشت
شیخ آستین خویش در میان ظرف طعام افکند وفرمود کلی یا کمی یعنی بخور ای آستین یاران از این سخن
در حیرت شدند وبیکدیگر اشارت کردند که گر دانشوری بدین حشمت را العیاذ بالله علتی در دماغ است
ویا خفتی در عقل شیخ چون استبعاد ایشان دریافت که از آن قوم مترصد بود دیده روی سوی ایشان داشت وگفت این ایجاب
شما را از این کردار چه انکار است همانا این اکرام واطعام حق این آستین وجامهای قیمتین میباشد نه خود
وجود من چه دیروز در کسوت فقر وهیئات زهد بر شما وارد شدم واز در خضوع در پایان مجلس نشستم وتحقیقات
عرشی آوردم وجز استهزاء وتوهین چیزی ندیدم وامروز بازینت متکبران وزی دنیا پرستان آمدم وسخنان
سست گفتم همه را درست انگاشتید غنا وجهل را بر فقر وعلم برجحان گذاشتید منم ابن میثم بحرانی که رتبت آثار
علم بمال منوط داشتم ودر این معنی شما اشعاری نگاشتم که ستوده نداشتید ومرا تخطئه فرمودید چون انکاشت
با مقام شهود مجال انکار نیافتند اقرار آوردند واعتذار جستند وفات ابن میثم چنانکه شیخ بهاءالدین محمد
در مجلد ثالث کشکول نوشته در سال ششصد وهفتاد ونه اتفاده ودر قریه هلتا از قراء ماخوز بحرین مدفون
گردید مزار جد وی شیخ میثم بن المعلی نیز در قریه دیگر از قراء ماخوز است مسماة بدونج کبیر از ابن میثم مصنفاتی
ماند که همی متین ونفیسند منجمله شرح کبیر نهج البلاغه است که در دار السلام بنام دستور معظم خواجه علاءالدین
عطا ملک بن بهاءالدین محمد جوینی پرداخته واسم آن وزیر هنردوست را بتصنیف این شرح شریف
در جریده ایام مخلد ومستدام ساخته نسخ آن در دین دولت جاوید آیت تصنیف وفوری تمام دارد
براستی هیچ بیطری از عهده مدح آن بیرون نتواند آمد همانا در جنب دیگر شروح نهج آنچنانست که کشاف

مابین تفاسیر اگروه استعارات لطیف ونکات عبارات شریف حضرت امام علی بن ابیطالب صلوات الله وسلامه علیه
که خلاق کلام وامیر فصاحت است بفکرت عمیق ونظر دقیق شیخ جلوه ظهور وبروز یافته زنهار کس بغور آن نرسیده
شیخ اواه سلیمان بن عبدالله در صفت آن شرح فرموده وهو حقیق بان یکتب بالنور علی الاحداق
لا بالحبر علی الاوراق ودیگر شرح وسیط که بنظر رسیده بس جامع ونافع است ودیگر شرح صغیر نهج
صاحب سلافه بهیه گفته من این شرح را در حدود سنه هزار وهشتاد ویک هجری دیدم بسی مختصر ومفید است ودیگر
شرح اشارات که متن آن از استاد وی شیخ جلیل قدوة الحکما علی بن سلیمان بحرانیست واین شرح
بر مشرب حکماء متالهین نگاشته شده ودیگر کتاب معراج سماوی که میر صدرالدین شیرازی از خواندن آن
بسیاری التقاط نموده در تصانیف خویش گنجانیده است ودیگر شرح صد کلمه شیخ محدث یوسف بن احمد
گوید من از این لطیف نسخه داشتم در بعضی از فتنهای بحرین بتاراج رفت وکتاب در منثور چنانکه شیخ سعید
علی بن محمد بن حسن بن زین الدین الشهید تصریح نموده وکتاب بحر الخضم وکتاب النجاة فی القیمة فی تحقیق
امر الامامه وکتاب استقصا النظر فی امامة الائمة الاثنی عشر ورساله در وحی والهام صاحب لؤلؤ گوید
شیخ سلیمان بن عبدالله در رساله سلافه کتاب الاستغاثه فی بدع الثلاثه را نیز از مصنفات ابن میثم
شمرده ولی بخطا رفته خود تفطن جسته از این نسبت رجوع کرده والکتاب از مصنفات ابوالقاسم علی بن
احمد کوفی است از قدماء شیعه ونام آن کتاب البدع المحدثه است چنانکه کشی در رجال خویش فرموده
ولی در السنه بدان نام مشهور است

ابن ابی عمیر محدث ازدی

نامش محمد است وکنیتش احمد از موالی مهلب بن ابی صفره معدود شدی واز این روی اورا ازدی گفتندی
ورنه نسباً از آن قبیله نبود برخی انتساب ویرا بالولاء با بنی امیه گفتند وخود در عداد آل قحطان بشمار میرود وجا حظ
در مفاخرات قحطان وعدنان نام وی مذکور داشته ودر دار السلام بغدادی نشست وبحرفت بزازان
تکسب میکرد وجامه سابری میفروخت وآن نوعی است از ثیاب رقیق که از ناحیت سابور فارس درست میشود
مجملاً ابن عمیر حضور امام ابوابراهیم موسی بن جعفر وحضرت ابوالحسن علی بن موسی وحضرت ابوجعفر جواد ادراک نمود
در نقل اخبار اهلبیت وروایت احادیث خاصه در جرگ قدما فقهاء اثنا عشریه ورواة اخبار اهل بیت مقامی منیع ومنزلتی
عالی دارد علم وعبادت او در میان عامه وخاصه مشهور است از رجال شیخ نجاشی نقل افتاده که در ترجمت حال
وصفت کمال وی گفته

مُحَمَّدُ بْنُ اَبِي عُمَيْرٍ زِيَادِ بْنِ عِيسَى اَبُو اَحْمَدَ الْاَزْدِيُّ مِنْ مَوَالِي الْمُهَلَّبِ بْنِ اَبِي صُفْرَةَ وَقِيلَ مَوْلَى
بَنِي اُمَيَّةَ وَالْاَوَّلُ اَصَحُّ بَغْدَادِيُّ الْاَصْلِ وَالْمُقَامِ لَقِيَ اَبَا الْحَسَنِ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ وَسَمِعَ
اَحَادِيثَ وَكَنَّاهُ فِي بَعْضِهَا فَقَالَ يَا اَبَا اَحْمَدَ وَرَوَى عَنِ الرِّضَا جَلِيلُ الْقَدْرِ عَظِيمُ الْمَنْزِلَةِ

فینا وعند المخالفین الجاحظ یحکی عنه فی کتبه وقد ذکره فی المفاخرة بین العدنانیة
والقحطانیة وقال فی البیان والتبیین حدثنی ابراهیم بن داحه عن ابن ابی عمیر
وکان وجهاً من وجوه الرافضة شیخ الطائفه ابوجعفر طوسی در کتاب فهرست فرموده محمد بن ابی عمیر یکنی ابا
احمد من موالی الازد واسم ابی عمیر زیاد وکان اوثق الناس عند الخاصة والعامة
وانسکهم نسکاً واورعهم واعبدهم وقد ذکره الجاحظ فی کتابه فی
فخر قحطان علی عدنان بهذه الصفة التی وصفناه وذکر انه کان
اوحد اهل زمانه فی الاشیاء کلها وادرک من الائمة ثلاثة ابا ابراهیم
موسی بن جعفر ولم یرو عنه وروی عن ابی الحسن الرضا و الجواد علیهما
السلام وروی عنه احمد بن محمد بن عیسی کتب مائة رجل من رجال
ابی عبدالله وله مصنفات کثیرة ذکر ابن بطه ان له اربع وتسعین کتاباً
ابن ابی عمیر از مشایخی است که علماء ما رضوان الله علیهم اجماع کرده اند بصحت خبر که ایشان روایت نموده باشند
و این جماعت علی خلاف ما فی اسامیهم هست و یک و تقول حیثیت و نفرند و در حق ایشان گویند اجمعت العصابة
علی تصحیح ما یصح عنه و در معنی این عبارت بین فقها اختلاف است مشهور آنکه اگر رجال سندی تا اسمای یکی
از این جماعت بر شرط صحت مشتمل باشد آن حدیث صحیح است و آثار صحت بر آن مترتب شود هرچند در میان اسامی
باقی رجال سند الی المعصوم نامی مجهول و یا ضعیف موجود باشد و یا اصل سند پس از اسم یکی از ایشان ملغی گردد
که چنین حدیث را در عرف علماء درایت مرسل خوانند پس ملاحظه حال روات جز پس از اسم این جماعت لازم نیست
مسانید و مراسیل ایشان یکسان باشد فقها را در مراسیل ابن ابی عمیر اجماعی که در مرویات این جمع نقل افتاده
اختلافی است که شرح آن از مظان خود باید جست اسامی این مشایخ بزرگوار که مورد انعقاد اجماع‌اند
در عنوانی دیگر خواهیم آورد و گرنه اسامی رجال در این ترجمت با ذکر مشایخ و تلامیذ ابن ابی عمیر که از تتمیت
ایشان گزیر نیست به درازا کشد و سیاق این نامه از اسلوب دیگر ترجمات بیرون افتد شیخ ابوعمرو کشی در نقل عبادت
و تقوی وی گوید از کتاب ابوعبدالله محمد بن احمد بن شاذان که بخط خود نگاشته بود خواندم که از ابو محمد
فضل بن شاذان شنیدم میگفت وقتی داخل عراق شدم شخصی را دیدم که رفیق خود را مخاطب ساخته از روی
عتاب با وی میگفت تو مردی باشی عیال دار و برای وجه معاش و نفقه عیال از تکسب ناچار بیم دارم که از طول
سجود چشمهای تو نابود گردد چون آن مرد در اینباب سخن به دراز کشانید و مبالغت از حد گذرانید صاحبش با وی گفت
اکثرت علیّ ویحک لو ذهبت عین احد من السجود لذهبت عین ابن ابی عمیر ما ظنک
برجل یسجد سجدة الشکر بعد صلوة الفجر فما یرفع رأسه الا زوال الشمس یعنی زیاد گفتی ولی بیهوده چه اگر
از طول سجده دیده کس را گزند رسد بایستی ابن ابی عمیر نابینا شده باشد که از فریضه صبح سر به سجده گذارد

و بر ندارد مگر گاه زوال آفتاب نیز در کتاب شیخ ابوعمرو کشی و دیگر مصنفات خاصه مسطور است که ابن ابی عمیر بسبب
عقیدت تشیع از خلفاء عهد محنتها دید زمانیکه حضرت امام ابوابراهیم موسی علیه السلام در حبس هرون بود مخالفان از در
سعایت بسمع خلیفه رسانیدند که ابن ابی عمیر اسامی تمامت شیعه عراق میداند اگر امیرالمؤمنین بضرب و سیاست
وی فرمان دهد البته او را باقرار آوریم رشید چون این سخن بشنید در دم ابن ابی عمیر را احضار کرد و نام پیروان
امام موسی بپرسید وی انکار نمود پس بفرمود تا او را برهنه کردند و بیاویختند و یکصد تازیانه بکوفتند خود گفته
چون شمار تازیانه بصد رسید از الم ضرب بر من حالتی رفت که بنیاد صبرم از بیخ برآمد و نزدیک شد که نامهای
یاران مکشوف سازم در اثناء آن اندیشه آواز محمد بن یونس بن عبدالرحمن بگوش من رسید که گفت یا محمد بن
ابی عمیر اذکر موقفک بین یدی الله عز وجل یعنی ای پسر ابی عمیر موقف بازپرس بیاد آر که در حضرت کردگار
خواهی ایستاد من از این سخن قوی دل شدم و شکیب گرفتم و از گیر و دار آن اقرار سالم ماندم از فضل بن شاذان
روایت است که گفت ابن ابی عمیر را جهت تشیع زیاده از صد هزار درهم غرامت رسیده از پدرم شنیدم که می گفت
بعهد هرون عباسی ابن ابی عمیر را یکصد و بیست چوب زدند و مباشر ضرب وی سندی بن شاهک بود
کوتوال بغداد پس صد و بیست و یکهزار درهم تسلیم کرد تا خلاص یافت از پدرم پرسیدم مگر محمد بن ابی عمیر صاحب ثروت بود
گفت آری پانصد هزار درهم دل داشت چون دوره هرون بگذشت و خلافت بمامون رسید مادام که
امام علی بن موسی صلوات الله علیه در نشاه شهود بود او و دیگر شیعیان در امان میزیستند همینکه آنحضرت بعالم
جاودانی انتقال فرمود آن عالم ربانی مغضوب مامون شد از اینکه میخواست او را منصب قضاوت دهد
و او رضا نمیداد از نضر بن صباح منقول است که مامون عباسی پس از انتقال حضرت رضا علیه السلام
ابن ابی عمیر را محبوس ساخت و او از ضرب و شکنجه وی محنتی عظیم یافت و آنچه داشت بدست عدوان مغصوب شد
گویند عاقبت بقضاوت رضا داد و بحکم مامون بقضاء بعضی از بلاد گماشته آمد از رجال نجاشی چنین
مستفاد میشود که بعهد خلافت هرون نیز او را در حبس داشتند تا قاضی شود و راضی نشد بالآخره اضطراراً
فرمان خلیفه پذیرفت و منصب حکومت قبول کرد گویند عدد مصنفات وی نود و چهار مجلد رسیده بود
ولی غالب آنها هم بعهد حیاتش نابود شد چه آنکه خواهرش در زمان حبس وی تمامت آن مجامیع از خوف
تلف چون گنج در زیر خاک پنهان کرد همچنان پوشیده تا پوسیده گشت و چون نجات یافت مصنفات
خویش نابود دید از آنجمله چهل مجلد را که از بر داشت از سر نگاشت و بقولی ابن ابی عمیر آن مصنفات را
در غرفه نهاده بود و بسبب باران ضایع گشت و بقولی تمامت آنها در ضمن سایر اثاث و املاک وی بدست
مامورین مامون تاراج شد و پس از ضیاع کتب تدریس حدیث و املا و روایت گاه عن ظهر القلب می نمود
وگاه از مجامیع معدود که بدست مردم مانده بود و اسامی تصانیف او در کتب رجال آنچه بنظر رسید ثبت افتاد
کتاب مغازی کتاب بدا کتاب احتجاج در امامت کتاب مناسک حج کتاب فضائل حج

کتاب متعه کتاب استطاعه کتاب ملاحم کتاب یوم ولیله کتاب صلوة کتاب صیام کتاب
اختلاف الحدیث کتاب معارف کتاب توحید کتاب نکاح کتاب طلاق کتاب رضاع
گویند ابن ابی عمیر با آنکه در صحبت مشایخ عامه روزگاری بسر برده از محدثین آن جماعت هیچ روایت نیاورده
از فضل بن شاذان روایت است که گفت پدرم با ابن ابی عمیر گفت که تو با بسیاری از مشایخ اهل سنت
صحبت داشته چگونه است که از ایشان هیچ استماع خبر نفرموده گفت قد سمعت منهم غیر انی رایت کثیرا
من اصحابنا قد سمعوا علم الخاصة وعلم العامة فاختلط علیهم حتی کانوا یروون
حدیث العامة عن الخاصة وحدیث الخاصة عن العامة فکرهت ان یختلط
ذلك علی فترکت ذلك یعنی استماع حدیث از ایشان کرده ام ولی چون بسیاری از شیعه را دیده ام که علم
روایات عامه وخاصه فراهم داشته اند از در شبهت اخبار فریقین با یکدیگر آمیخته اند حدیث عامه را از خاصه
روایت کرده اند وحدیث خاصه را از عامه پس احتیاط را ترک روایت عامه گفتم تا مرویات خویش از
وصمت اختلاط صیانت نموده باشم اسامی اساتید ومشیخه روایات وی بدین شرح است که از کتب
رجال التقاط واستخراج شد جمیل بن دراج هشام بن سالم ابان بن عثمان هشام بن الحکم
حفص اخی ورام علی بن یقطین ابی ایوب حفص بن البختری عبد الاعلی مولی آل سام عبد المؤمن
الانصاری زید الشحام حسین بن عثمان بن شریک زید النرسی خلاد السندی سندی البزاز
الکوفی عمر بن اذینه ابراهیم بن ابی زیاد ابراهیم بن هلال اسباط بن سالم اسمعیل بن ساره
اسمعیل بن عبد الله الاعش اسمعیل بن محمد اسحق بن عمار الساباطی اسحق بن جریر عبد الحمید بن ابی
العلاء بن عبد الملك الازدی صفوان بن یحیی ابو عبد الله زکریا بن محمد حسین بن عثمان الاحمسی عقبة بن
محرز حماد بن عثمان محمد بن ابی حمزة الثمالی علی بن ابی حمزة البطائنی معاویة بن وهب معویة بن عمار
رفاعة بن موسی حفص بن سوقه حسن بن مصعب الهمدانی هرون بن خارجه شبیب بن یعقوب شعیب بن
اعین علی بن اسمعیل بن عمار سفیان بن صالح محمد بن طاهر بن عبد العزیز محمد بن حمران یحیی بن عمران الحلبی
حسین بن احمد المنقری علی بن زیات مهران بن محمد مثنی بن راشد عبید بن زراره عبد الله بن بکیر
عبد الله بن فضل منصور بن یونس عیسی بن عبد الله القمی سیف بن عمیره قاسم بن عروه
گروهی از رواة ومحدثین که از ابن ابی عمیر اخذ خبر نموده اند بدین شرح است ابراهیم بن هاشم کوفی ابو العباس
عبد الله بن احمد بن نهیک ابو عبد الله جعفر بن عبد الله المحمدی یحیی بن زکریا بن شیبان یعقوب بن یزید
محمد بن الخالد البرقی فضل بن شاذان معویة بن حکیم ایوب بن نوح احمد بن هلال محمد بن
حسین بن ابی الخطاب موسی بن القاسم البجلی عباس بن موسی الوراق حسن بن محمد بن سماعه
موسی بن عمر علی بن اسمعیل التیمی عبد العظیم بن عمر بن یزید الحسنی رضی الله عنه سلیمان بن مقبل

قاسم

قاسم بن عروه عبد الله بن مسکان حماد بن عثمان احمد بن محمد بن عیسی وفات ابن ابی عمیر بعهد مامون اتفاق در سنه
دویست وهفده فائده صاحب این ترجمت را در کتب اخبار ومصنفات قوم جز ابن ابی عمیر که اشهر اعلام اوست
چندین عنوان باشد برین تفصیل محمد بن ابی عمیر ومحمد بن زیاد وزیاد بن عیسی ومحمد البزاز ومحمد بن عیسی بیاع السابری
وابو احمد ومحمد الازدی ومحمد بن زیاد الازدی نص بذلك المحدث النیشابوری انتهی

ابو الصباح الکنانی العبدی

نامش ابراهیم است پسر نعیم از متقدمین رواة امامیه وموثقین اصحاب ائمه معدود شود وحضور همایون امام ابو جعفر
محمد بن علی وامام ابو عبد الله جعفر بن محمد بل امام ابو ابراهیم موسی بن جعفر صلوات الله وسلامه علیهم را ادراک نموده
محدث نیشابوری گوید عده المفید فی رسالته التی رد فیها علی الصدوق من فقهاء اصحاب
الصادقین والاعلام الرؤساء الماخوذ عنهم الحلال والحرام والفتیا والاحکام الذین
لا یطعن علیهم ولا طریق الی ذم واحد منهم وهم اصحاب الاصول المدونة والمصنفات المشهورة یعنی شیخ محمد بن محمد مفید ابو الصباح را
در کتابیکه بر رد شیخ محمد بن علی صدوق نگاشته از کسانی معدود داشته که در میان اصحاب حضرت امام محمد بن
علی الباقر وامام جعفر بن محمد الصادق علیهما السلام بفصاحت وریاست ممتاز بوده اند ومردم از ایشان اخذ احکام
وفتوی حلال وحرام مینموده اند وکس در وثاقت آن جماعت جای قدح وذم نیافته وایشان در تکالیف الهیه واجبات
انرا اصول صحیح تدوین کرده اند ومصنفات معروف پرداخته اند عماد الاساطین علامه حلی رضوان الله علیه
در کتاب خلاصة الرجال عبارتیست ضابط کیفیت ونسبت ابو الصباح وجامع وجوه مدح وعدالت وی گوید
ابن نعیم بضم النون وفتح العین غیر المعجمة واسکان الیاء المنقطة تحتها نقطتین العبدی الکنانی
ثقة اعمل علی قوله سماه الصادق علیه السلام المیزان قال له انت میزان لا عین فیه یکنی
ابا الصباح بفتح الصاد غیر المعجمة وتشدیدها وتشدید الباء المنقطة تحتها نقطة کان کوفیا
ومنزله فی کنانة فعرف به وکان جیدا رای ابا جعفر الجواد علیه السلام وروی عن ابی ابراهیم موسی علیه السلام
ترجمت عبارات باسقاط ضبط کلمات آنکه روایت ابو الصباح موثق وقولش مقبول است من خود نقل وی عمل کنم
حضرت صادق ویرا از اعتدال واستقامت میزان نامیده وفرمود آن میزانیکه در کفه اش انحراف واختلاف نیست
وی در کوفه می نشست بمحله بنی کنانه واز اینروی او را کنانی گفته اند وی والا خود از آل کنانه نبود بلکه بقبیله بنی عبد القیس
منسوب است خدمت امام ابو جعفر جواد رسیده واز حضرت ابو ابراهیم موسی بن جعفر حدیث آورده انتهی
ظن قوی بل علم قطعی چنان است که لفظ الجواد باشارت الجواد قد یجو از حضرت علامه بر غلط افتاده وگرنه
از قلم نساخ ناشی آمده چه از علماء رجال وحفاظ رواة کس ابو الصباح کنانی را از اصحاب امام محمد جواد نشمرده
واین اشتباه از اشتراک کنیت حضرت باقر وحضرت جواد پدید شده که هر دو را ابو جعفر خوانند شیخ نجاشی
در رجال خویش گفته رای ابا جعفر وروی عن ابراهیم له کتاب یرویه عنه جماعة مراد آن است

که ابو الصباح سعادت حضور امام محمد بن علی الباقر دریافته و از حضرت امام موسی بن جعفر کاظم اخذ حدیث نموده و او را
در مرویات خود کتابی است که جماعتی از محدثین آنرا باسناد از وی نقل کنند و شیخ الطائفه ابو جعفر محمد بن حسن طوسی
در باب کنی از فهرست بر اسامی جماعتی را که مجموع ابو الصباح را روایت کرده اند تصریح آورده گوید ابو الصباح
له کتاب اخبرنا به ابن ابی جید عن ابن الولید عن الصفار عن احمد بن محمد عن محمد بن
اسمعیل بن بزیع والحسن بن علی بن فضال عن محمد بن الفضیل عن ابی الصباح و رواه صفوان
یحیی عن ابی الصباح اسما و معاریف رجالی که از ابو الصباح اخذ روایت کرده اند بدین شرح است
عثمان بن عیسی و علی بن حسن بن رباط و محمد بن اسحق خزاز و طریف بن ناصح ابو الصباح بواسطه یکی
از رواة از جناب ابو عبد الله صادق روایت نماید جابر و منصور بن حازم و ابن ابی یعفور شیخ ابو عمرو کشی
از محمد بن مسعود نقل کرده که احمد بن محمد از وشا و او از بعضی اصحاب ما روایت نمود که امام ابو عبد الله صادق
با ابو الصباح فرمود انت میزان ابو الصباح عرض کرد جعلت فداک ان المیزان ربما کان فیه عین
یعنی بسیار از او است که بحثت گفتا و ثقل گفته و کم معیب باشد حضرت فرموده انت میزان لیس فیه عین
یعنی تو آن میزان مستقیمی که از عیب ترجیح بری باشد محدث استرابادی در منهج المقال و قاضی نور الله ششتری در مجالس
المؤمنین و غیرهما فی غیرهما آورده اند ابو الصباح کنانی گفت روزی سدیر نزد من آمد و گفت زید بن
علی بن الحسین از تو تبری میکند من از استماع این سخن در خشم شدم و لباس خود پوشیده راه سرای زید گرفتم
چون در آمدم و سلام کردم گفتم یا ابا الحسین شنیده ام که تو بزعم خویش میگوئی ائمه چهار اند سه نفر از ایشان در گذشته
و چهارمین کسی است که با شمشیر کشیده خروج نماید گفت آری چنین گفته ام گفتم آیا یاد داری که بعهد حیات حضرت
امام ابو جعفر باقر علیه السلام در مدینه با من گفتی ان الله تعالی قضی فی کتابه انه من قتل مظلوما فقد جعلنا
لولیه سلطانا و انما الائمة ولاة الدم و اهل الباب و هذا ابو جعفر الامام فان جاء به حدث فان فینا خلفا
یعنی خدای سبحانه در کتاب خود حکم رانده که هر که بظلم مقتول شود ولی دم او را سلطنتی بر قاتل فرموده ام تا حق
کیفر بگذارد و همانا امامان اولیا و ما پسران اند و کارشناسان باب حق این ابو جعفر امام وقت است و چون عمر اگر
او را حادثه در رسد در میان ما کسی باشد که در جای وی نشیند پس از اتمام احتجاج و انجام اعتراض از مجلس زید
بیرون آمدم و ساز سفر مهیا نمودم بمدینه رفته بر حضرت ابو عبد الله جعفر صادق علیه السلام وارد شدم و ماجری
باز گفتم فرمود دع ابا ابن لو ان زیدا ابتلی فخرج منا سیفان اخوان بای شیء تعرف ای السیفین سیف الحق
والله ما هو کما قال و لئن خرج لیقتلن یعنی مرا خبر ده اگر خدای تعالی زید را بخروج مبتلا سازد و از
خاندان دو شمشیر دیگر نیز بیرون آید آیا چه برهان و حجت تمیز توان داد که شمشیر حق کدام است و شمشیر باطل کدام
بخدا سوگند که حقیقت امر نه آنچنان است که زید پنداشت چون خروج کند البته بقتل آید ابو الصباح گوید چون
از خدمت آنحضرت مراجعت کردم و بقادسیه رسیدم خبر قتل زید شنیدم از بریه عجلی روایت شده که گفت

من و ابی الصباح کنانی در خدمت ابو عبد الله صادق شرفیاب بودیم فرمودند کان اصحاب ابی والله خیرا منکم
کان اصحاب ابی ورقا لا شوک فیه و انتم الیوم شوک لا ورق فیه یعنی سوگند بخدا که اصحاب
پدر من بهتر بودند تا شما ایشان جمله برگ بی خار بودند و شما خار بی برگ ابی الصباح معروض داشت جعلت فداک
و نحن اصحاب ابیک یعنی ما از اصحاب آن بزرگوار بودیم فرمودند کنتم یومئذ خیرا منکم الیوم
یعنی آنروز بهتر از این بودید که امروز

ابن درید محمد بن الحسن درید

ابن درید استاد فن لغت است بر نظم و نثر قدرتی غریب داشته از چندین صناعت حظ وافر یافته چنانکه در طی ترجمه
بظهور رسد نسب وی الی یعرب بن قحطان در عرب در طبقات ثبت است بدین سیاق ابو بکر محمد
بن الحسن درید بن عتاهیه بن حنتم بن حسن بن حامی بن جرو بن واسع بن وهب
بن سلمة بن حاضر بن اسد بن عدی بن عمرو بن مالک بن فهم بن غانم
دوس بن عدنان بن عبد الله بن زهران بن کعب بن الحرث بن کعب بن عبد الله
بن مالک بن نضر بن الازد بن الغوث بن نبت بن مالک بن زید کهلان بن سبا بن یشجب بن یعرب بن قحطان
جلال الدین سیوطی در طبقات النحاة از خطیب ابو بکر مورخ بغداد در مدح ابن درید چنین نقل کرده که کان واسع
الحفظ جدا یقرا علیه دواوین الادب کلها او اکثرها و هو یسابق الی اتمامها یعنی ابن درید مسبی وسیع الحفظ بود
جمیع دواوین ادب یا اکثر آنها بروی قرائت میشد و او در حمله از حفظ برشاگردان سبقت می جست ابو الطیب لغوی
در کتاب مراتب النحویین گوید هو الذی انتهت الیه لغة البصریین و کان احفظ الناس و اوسعهم
علما و اقدرهم علی الشعر ما ازدحم العلم و الشعر فی صدر احد ازدحامها فی صدر خلف الاحمر و ابن درید
یعنی ابن درید آن دانشوری است که در علمای بصره فن لغت باو منتهی گشت در حفظ اشیا و نظم اشعار و فنون ادب
از جمیع مردم فزونتر بود علم و شعر در سینه هیچکس آنچنان ازدحام نداشت که در سینه خلف احمر و محمد بن درید
ابن درید مدت شصت سال بر مسند علم مصدر نشست علی بن حسین مسعودی که با او سمت معاصرت داشت
در مروج الذهب آورده که کان ابن درید ببغداد ممن برع فی زماننا هذا فی الشعر و انتهی فی اللغة و قام
مقام الخلیل بن احمد فیها و اورد اشیاء فی اللغة لم توجد فی کتب المتقدمین یعنی آن معاصر بارع ببغداد در شعر
از اقران پیش افتاد و استاد جمله لغویین گردید و در احاطت لغت بجای خلیل بن احمد نشست در آن فن موادی
اثبات کرد که در مصنفات قدما از آنها چیزی یافت نشود بالجمله ولادت ابن درید در سکه صالح از شهر بصره بشد
بسال دویست و بیست و سه و در آن بلد نشو کرد و از مدرس ابو حاتم سجستانی و عبد الرحمن بن عبد الله برادر زاده اصمعی
و ابی عثمان سعید بن هرون اشنانی صاحب کتاب معانی و گروهی دیگر اخذ علم و تحصیل کمال نموده پیشتر از
حضرت شیخ ریاشی مستفید گشت چون فتنه زنج در بصره روی داد و ریاشی مقتول گردید باتفاق عم خود حسین

ازبصره مسافرت جست و در عمان مقام گرفت و تا دوازده سال در عمان توقف گزید آنگاه بموطن مألوف بازگشت
و زمانی در بصره بسر برد پس دیگر بار از آنجا ارتحال نمود و در نواحی فارس بار گشود و با شاه محمد بن میکال و پسرش
عبدالله بن محمد و سبطش اسمعیل بن عبدالله در پیوست و ایشان بدانوقت از جانب مقتدر عباسی در ملک فارس
حکم میراندند پس کتاب جمهره برای ایشان تصنیف نمود و مقصوره خویش که از مشهورات قصاید است در مدح
ایشان بنظم کشید و ایشان از اوصاف عقل و براعت کمال او خوش آمد لاجرم دیوان قلمرو خویش با وی
بازگذاردند پس مکتوبات فارس از رای او صدور مییافت و هیچ امری بدون توقیع وی نفاذ نمی پذیرفت
و در آن زمان اموال فراوان در دست او می آمد جمله را بذل می نمود چه ملکه سخا بر طبعش غالب بود و هم زبانی
از ابن درید حکایت کرده که گفت در زمان اقامت فارس وقتی از منزلی که داشتم افتادم و استخوان ترقوه ام
شکسته شد و از الم کسر بسیار متألم گردیدم چنانکه تمام آنشب نتوانستم خوابید مگر در پایان شب که لختی چشم بنهادم
و بخفتم در واقعه مردی را دیدم که با قامتی دراز و ریشی کوسج و رنگی زرد داخل منزل من شد و دست بر دو سوی
در گذارده گفت از خمریات خویش نیکوتر شعری که در صفت مدام گفته کدام است انشاد کن گفتم ابونواس در این معنی
برای کسی چیزی بر جای نگذارده گفت من از ابونواس اشعرم گفتم تو کیستی گفت ابوناجیه از مردم شام
پس این دو بیت برخواند

وحمراء قبل المزج صفراء بعده — اتت بین ثوبی نرجس و شقایق
حکت وجنة المعشوق صرفا فسلطوا — علیها مزاجا فاکتست لون عاشق

خلاصه مراد آنکه مادام که اندام می ناب بود رنگ شقایق داشت و چون بمزاج آمیخته گشت رنگ نرجس گرفت نخست
سرخی از گونه معشوق حکایت کرد ولی عاقبت بزردی از چهره عاشق خبر داد ابن درید گوید یا ابا ناجیه همانا تو را
در بیت نخستین قدحی میرسد که ما بین دو مصراع ترک ترتیب نموده چراکه در مصراع اول حمرت را بر صفرت مقدم داشت
و در مصراع ثانی نرجس را بر شقایق با آنکه مراد از ثوب شقایق لون حمرت است و مقصود از کسوت نرجس رنگ صفرت
کمال حسن شعر در آن باشد که از اینگونه ترک اولی پیراسته آید چون این بشنید گفت ای بغیض با اینحال این انتقادی بهنگام است
و مرافی بی گاه این قصه بروجهی دیگر نیز قریب بدین سیاق از شیخ ابوعلی نحوی فارسی فسوی حکایت شده که گفت
ابن درید این دو بیت از اشعار خویش بر من انشاد کرد و گفت ابلیس در واقعه نزدیک من آمد و گفت اغرت علی
ابی نواس یعنی در مضمون این دو شعر دست غارت بر خمریات ابی نواس دراز کرده گفتم آری گفت
خوش گفته ولی در اختلاف ترتیب لونین در مصراعین بد کرده که برعایت ترتیب بر حسن استعاره می افزود و کیفکان
چون پسران میکال از ولایت فارس معزول شده بخراسان رفتند ابن درید نیز از آن ملک بیرون آمده راه عراق
گرفت و در تاریخ سیصد و هشت هجری ببغداد رسید علی بن محمد خواری اورا در جوار خود منزل داد و با وی بسی احسان
و نیکوئی کرد و در حضرت خلیفه عهد المقتدر بالله مقام او باز نمود و در صفت علم و کمال و شعر و هنرش فصلی مشبع بیای

نمود

مقتدر بفرمود تا در دیوان خلافت پنجاه دینار بصیغه شهریه برای وی برقرار دارند و این عطا تاحین وفات ابن درید
استمرار داشت در متون تذکرات ثبت است که علماء حدیث مرویات ابن درید را اعتبار نگذارند چه او باستعمال خمور
و استماع طنبور مشهور بود ابن شاهین گوید

كنا ندخل عليه ونستحيي مما نرى من العيدان المعلقة والشراب المصفى

یعنی بر ابن درید وارد می شدیم و از آن سازهای آویخته و شراب صافی که در منزلش میدیدیم شرم میکردیم
ابومنصور ازهری لغوی گفته دخلت عليه فرأيته سكران فلم اعد اليه یعنی بر ابن درید داخل شدم
دیدم مست است پس دیگر نزد او بازنگشتم یافعی گوید دارقطنی را از حال ابن درید پرسیدند که آیا موثق است
یا غیر موثق گفت تكلموا فيه یعنی نقادان اسناد در وثاقت وی گفتگو کرده اند
بعضی از محدثین در قدح روایات او گفته انه يتسامح في الرواية فيسند الى كل احد ما يخطر له
یعنی ابن درید در اسانید احادیث تسامح مینمود و هر خبر به سندی که بخاطرش میرسید نقل میکرد و ازهری میگفته از جمله کسانیکه
در زمان ما تصنیف کرد و بجعل الفاظ و افتعال عربیت متهم بود ابوبکر بن درید است من خود ابراهیم بن عرفه را
از حال وی سوال نمودم عنایتی بشأن او ننمود و توثیقش نکرد و من خود او را بعهد پیری و کبر سن دیدم برحالیکه
سکران بود و هیچگاه در شرب خمر تساهل نمینمود جلال الدین سیوطی از خطیب بغدادی حکایت کرده که وقتی سائلی
نزد ابن درید آمد و چیزی از وی سوال کرد و او بدانوقت مالک شیئی نبود بجز خمی از شراب گفت این خم از آن تو باشد
سائل برداشت و برد یکی از غلامانش اینکار ناهنجار بر وی انکار کرد و گفت آیا نبیذ تصدق کنی گفت چون بجز نبیذ
چیزی در دست نباشد چه تدبیر باید کرد آنگاه این کریمه قرائت کرد لن تنالوا البر حتى تنفقوا مما تحبون
یعنی به نیکی نرسید تا آنکه از آنچه دوست میدارید انفاق کنید اتفاقا بعد از این واقعه کسی ده خم نبیذ برای وی
هدیه فرستاد پس غلام را بخواند و گفت اخرجنا واحدا فجاءنا عشرة یعنی یک خم بدادیم و بجزاء ده خم بگرفتیم
ابن خلکان گوید ابن درید را از اینگونه حکایات بسیار است در بغیة الوعاة از یکی از شاگردان ابن درید نقل است
که گفت ابن درید را از خبط قراءات و غلط عبارات هنجاری عجیب دست میداد هر که در حضرتش عبارتی بخطا ادا
سخت بر وی آشفته میشد وقتی در جمع شاگردانش جوانی صبیح و ملیح مشغول قرائت بود و همی در طی کلام
خبط مینمود و استاد می شنود و هیچ نمیفرمود حاضران از اینمعنی در تعجب شدند یکی از اهل مجلس آهسته اشارت کرد
که لا تعجبوا فان في وجهه غفران ذنوبه یعنی عجب مدارید که در حسن جمالش آمرزش گناهش باشد چون
نوبت قرائت بصاحب اینمعذرت رسید استاد گفت هات يا من ليس في وجهه غفران ذنوبه
ای آنکه آمرزش گناهش در جمالش نیست حالی تو بخوان حضار از صحت سمع ابن درید باکبر سن وی عظیم در عجب شدند
بعضی در اینباب این دو بیت انشاد کرد

من يكن للظباء صاحب صيد — فعليه بمجلس ابن دريد

ان فیه لاوجها فیه تیهٍ   عن طلاب العلی باوثق بند

هر کرا هوای صید آهوان است زنهار درس ابن درید را ملازم شود چه در آنجا بسی روبهای بیشکوه است که مرد را در تحصیل معالی بپای طلب قید نهاده اند و از کسب هنر باز داشته اند سیوطی گوید ابن درید در پایان عمر خویش از اعمال ناشایست پشیمان شد و از معاصی توبه کرد اینک سطری معدود از صنعت نظم وی بنگاریم مسعودی در مروج الذهب گوید وکان یذهب بالشعر کل مذهب فطوراً یجزل وطوراً یرق وشعره اکثر من ان نحصیه یعنی ابن درید در شعر هر گونه طریق بقدم خاطر فا درمی نوردید گاه در سنگلاخ میرفت و اشعار صعب می آورد و گاه طریق هموار میسپرد و ابیات سهل میگفت محدث نیشابوری در رجال نمود آورده که محمد بن دراق اشعری میگفت ان ابا بکر بن درید اعلم الشعراء واشعر العلماء یعنی او در سلسلهٔ ارباب طبع بدانش برتر است و در سلک اصحاب دانش شعرا از جمله فزونتر و او را دیوان شعری است مشحون از اشعار بلیغ و منظومات بدیع منجمله مقصورهٔ مشهوره است که آنرا در مدح اولاد رئیس نیشابور گفته که اینچند بیت از آن قصیده است

اما تری راسی حاکی لونه   طرة صبح تحت اذیال الدجی

واشتعل المبیض فی مسوده   مثل اشتعال النار فی جزل الغضا

یعنی عجب مدار اگر بینی که رنگ موی سر من از رنگ پیشانی صبح خبر دهد که از زیر دامنه تاریکی نمودار باشد سپیدی موی در سیاه آن افروخته شده بسان شعلهٔ آتش در سطر هیزم طاق ارباب ادب گفته اند که ابن درید در این قصیده اکثر کلمات مقصوره را استقصا کرده و از آنها چیزی برجای نگذاشته الا اندکی پسران میکال در جزای این بیچ بیهمال ده هزار درهم بوی صله دادند از خداوندان طبع موزون بسیار کس در مقام معارضت این قصیده برآمده منجمله ابوالقاسم علی بن محمد بن ابی الفهم انطاکی تنوخی است و ابوالمقاتل نصیر بن نصر حلوانی که در مدح محمد بن زید داعی حسنی صاحب طبرستان مقصوره بسلک نظم کشیده و از علماء ادب جمعی من المتقدمین والمتاخرین مقصورهٔ ابن درید را شرح نوشته اند از همه مبسوطتر شرحی است که فقیه ابی عبدالله محمد بن احمد بن هشام بن ابراهیم لخمی سبتی ترتیب داده و شرحی که امام ابو عبدالله محمد بن جعفر المعروف بقزاز صاحب کتاب جامع اللغه پرداخته این اشعار بلیغ نیز از نتایج خاطر ابن درید است

غراء لو جلت الخدود شعاعها   للشمس عند طلوعها لم تشرق

غصن علی دعص تأود فوقه   قمر تألق تحت لیل مطبق

لو قیل للحسن احتکم لم یعدها   او قیل خاطب غیرها لم ینطق

وکاننا من فرعها فی مغرب   وکاننا من وجهها فی مشرق

یعنی ماه روئی که اگر پرتو جمالش بگاه تابش بر آفتاب فرو تابد آفتاب جلوه طلوع نیابد و در تحت شعاع پوشیده ماند همانا آن قامت چمان و سرین گران و روی تابان و موی پریشان چنان است که شاخی تر بر فراز تلی ریگ بجنبد

و بر فراز آن ماهی از نشیب شب تار بدرخشد اگر خود حسن را گویند از خوبان جهان یکی را بانتخاب نام بر از وی نگذرد و اگر گویند با دیگری خطاب نمای سخن نگوید چون بموی مشکبویش بنگریم پنداری در شب تاریم و چون روی سیمینش انگاری در روز روشنیم سیوطی در طبقات گوید این چند بیت در وصف نرجس از ابن درید است

عیون ما یلم بها الرقاد   ولا یمحو محاسنها السهاد

اذا ما اللیل صافحها استهلت   وتضحک حین یخلسها السواد

لها حدق من الذهب المصفی   صیاغة من یدین له العباد

واجفان من الدر استفادت   ضیاء مثله لا یستفاد

علی قضب الزبرجد فی ذراها   لاعین من یلاحظها مراد

یعنی دیده گانی است که هرگز خواب در آنها در نیاید و دوام بیداری خوبی آنها نبرد همواره بشب درخشان باشند و بروز خندان حدقهٔ آنها بصنع آفریدگار از زر ناب صیاغت شده و پلکشان از لؤلؤ شاهوار استعارت نموده و خود بر قامتی از زمرد ایستاده تماشای آنها هوای هر دیده است و مراد هر نظر عالم ربانی ابن شهرآشوب مازندرانی که از اجلاء علماء امامیه است رضوان الله علیهم ابن درید را در جملهٔ شعرای اهل بیت سلام الله علیهم معدود نموده و در اثبات مدعی این چند بیت بوی منسوب داشته

اهوی النبی محمداً ووصیه   وابنیه وابنته البتول الطاهره

اهل الولاء وانتی بولائهم   ارجو السلامة والنجی فی الاخره

ارجو بذاک رضا المهیمن وحده   یوم الوقوف علی ظهور الساهره

یعنی پیغمبر و وصی او و دو فرزند و دخترش بتول پاک را که اولیاء حقند همی دوستدارم و از موالات ایشان نجات آخرت امیدوارم محدث عاملی در امل الآمل ابن درید را از علماء شیعه انگاشته باین دلیل که ابن شهرآشوب وی را از شعراء اهل البیت نگاشته میر معاصر در این استنباط قدح نموده که دلیل عام است و مدعی خاص و گفته مجرد مدح اهل بیت دلیل تشیع نتواند بود چه بسیار کس از شعراء و علمائیکه علی التحقیق از اهل سنت و جماعت بوده اند آل رسول را بشعر مدح نموده اند علاوه آنکه مهاجات و مناقضه ابن درید با محمد بن احمد بن عبدالله البصری نحوی المعروف بمفجع که از متقدمین امامیه است بر تسنن وی دلالت کند چرا که عقیدت تشیع معارضت امامی استوار ننماید اگرچه این سخن از میر معاصر پسندیده است ولی مهاجات ابن درید را نیز با مفجع آیت تسنن پنداشتن اشکالی آشکارا دارد الا آنکه دعوی خود را برهانی جداگانه دیده باشد که در کتاب روضات ثبت ننهاده بهرحال چون روزگار ابن درید بنود سال رسید او را مرض فالج پدید گردید نخست آن بیمار را تریاقی نافع معالجت کرد و کما کان بتدریس و تصنیف اشتغال جست و چون یکسال بر این بگذشت دیگر بار آن علت عود نمود و از سینه اندامش الی القدمین بی حرکت ماند و هر دو دستش را نیز فتوری بهم رسید گویند در آنحال چون کسی نزد وی میآمد

هنوز ببالین او نرسیده سخت متألم میشد وچنان فریاد میکرد که گویا بر تمام اندامش سوزن فرو میبرند واز آنمرض در مشاعر
وخواطر وی اصلاً قصوری پدید نیامده بود شاگردان کماکان اورا از رموز ادب سؤال می نمودند وجواب صواب
میشنودند ابو اسمعیل بن قاسم قالی بغدادی که از معاریف تلامیذ ابن درید است گفته چون استاد را بدانشدت گرفتار دیدم
با خود گفتم همانا این بلیت عظمی عقوبت شعری است که از مقصوره خویش در خطاب دهر نظم نموده وخویشتن را دلیرانه
بجلادت وصبوری ستوده گوید   مارست من لو هوت الافلاک   من جوانب الجو علیه ما شکی
یعنی ای روزگار با کسی در انداخته که اگر افلاک از هرسوی بر وی فرو ریزد نیروی شکیبش از دست نرود وشکایت نیارد
استاد با این مرض مدت دو سال زندگانی نمود ومن در آنمدت هر مشکلی که در فن لغت داشتم از وی سؤال
میکردم وبیدرنگ پاسخ میشنیدم وقتی از معنی بیتی پرسیدم رفع شبهت وحل اشکال بنمود وفرمود
لئن طفئت شحمتا عینی لم تجد من یشفیك من العلم   یعنی اگر نور این دو دیده من خاموش گردد واجل
مقدر در رسد کسی را نیابی که ترا در مسائل جواب شافی دهد آنگاه گفت یا بنی کذلك قال لی ابو حاتم وقد
سئلته عن شئ ثم قال لی ابو حاتم وکذلك قال لی الاصمعی وقد سئلته یعنی ای فرزند
وقتی از استاد خود ابو حاتم سؤالی کردم او نیز با من اینچنین گفت وهم ابو حاتم از استاد خویش اینچنین سخن نقل نمود
ابو علی گوید پس از حال ارتحال همی بسؤال اشتغال داشتم ودر آنوقت اورا از معنی شعری پرسیدم گفت یا بنی حال
الجریض دون القریض یعنی ای فرزند اینگاه اندوه است نه وقت شعر واین واپسین کلامی بود که از وی
استماع نمودم از این پیش بسی بدین شعر تمثل میجست   فواحزنی ان لا حیوة لذیذة   ولا عمل یرضی به الله صالحا
یعنی افسوس که مرا پس نه روزگاری عزیز باقی است که لذت آن یابم ونه کرداری ستوده که بدان رضای خدا جویم

انتهی کلام ابی علی القالی

حال الجریض الخ از امثال عرب است

ابن خلکان گوید ابن درید یوم چهارشنبه هجدهم شعبان سال سیصد وبیست ویک هجری ببغداد وفات کرد ودر
مقبره عباسیه از جانب شرقی پشت سوق السلاح نزدیک شارع اعظم بخاک سپرده شد ودر آنروز ابو هاشم
عبد السلام بن ابی علی جبائی نیز که شرح حال وی گذشت درگذشت مردم گفتند الیوم مات اللغة والکلام
یعنی امروز بموت ابن درید علم لغت برد وبفوت ابو علی فن کلام احمد بن جعفر برمکی المعروف بجحظه در مرثیت ابن درید
اشعاری بنظم آورد از آنجمله است

فقدت بابن درید کل فائدة   لما غدی ثالث الاحجار والترب
وکنت ابکی لفقد الجود منفردا   فصرت ابکی بفقد الجود والادب

یعنی چون ابن درید ثالث خاک وسنگ لحد گشت هرگونه فواید علمی نایاب شد از این پیش باستیصال نیاکان خویش
همی بر فقدان جود میگریستم اینک هم بر صفت جود وکرم وهم بر صنعت ادب ابن درید راچند تصنیف سودمند است
منجمله کتاب جمهره در لغت صاحب طبقات النحاة گوید مصنف کتاب جمهره را از حفظ نوبتی در فارس بر مردم املا کرد

دونوبت

ونوبت دیگر در بصره وبغداد چون تمام املاءات عن ظهر القلب اتفاق افتاد در میان نسخ پاره اختلافات پدید گردید وپس
از وی تمامت آنها یکی عبد الله بن احمد تصحیح کرد وآنرا بر ابن درید قرائت نمود واز اینجهه آن نسخه از مجامیع سایرین
باعتبار فزونتر آمد هم جلال الدین از بعضی مورخین نقل کرده که ابن درید در سال دویست ونود وهفت کتاب
جمهره را از حفظ املا کرد بر حالیکه در تمام آن هیچ کتابی از لغت رجوع نکرد مگر در باب همزه ولفیف آنگاه آن مورخ
گفت ای عجب که عالمی اینچنین محیط ومتدرب از طعن لسان مردم بسلامت نگذشت ودر حق وی گفته شد
ابن درید بقرة   وفیه عی وشره   ویدعی من حمقه   وضع کتاب الجمهرة   وهو کتاب العین الا انه قد غیره
یعنی همانا ابن درید گاوی است گنگ وآزمند از غایت خرد لاف آن زند که کتاب جمهره را او نهاده بر حالیکه جمهره
همان کتاب عین است جز آنکه ترتیب آن دیگرگون ساخته ودیگر کتاب الاشتقاق   کتاب السرج واللجام
کتاب الخیل الکبیر   کتاب الخیل الصغیر   کتاب الانواء   کتاب المقتبس   کتاب الملاحن   کتاب رواة العرب
کتاب اللغات   کتاب السلاح   کتاب غریب القرآن بانجام نبرده   کتاب المجتبی   کتاب الوشاح
کتاب المقصور والممدود   کتاب فعلت وافعلت   کتاب تقویم اللسان   کتاب ادب الکاتب   کتاب المطر
کتاب دوار العرب   درید مصغر ادرد است وادرد کسی را گویند که اورا دندان نباشد از لفظ ادرد
بر قانون تصغیر ترخیم حرف زائد را که همزه است حذف نموده بنا بر تصغیر کردند چنانکه در تصغیر اسود
سوید گویند ودر ازهر زهیر

ابو عمار ابراهیم بن یزید بن الاسود بن عمرو بن ربیعة بن ذهل بن ربیعة بن الحارثة بن ذهل بن سعد بن مالك بن خالد النخعی

از مشاهیر فقهاء تابعین است مادر وی ملیکه دختر یزید بن قیس است در سال چهل وشش یا چهل وهفت هجری در شبیکه حکم بن عیینه
فقیه تابعی تولد یافت ابراهیم نیز از ملیکه متولد شد چون زمان رشد واوان شباب رسید هوای تحصیل علوم وشوق کسب
معارف در وی قوت گرفت پس در نزد دو خال خود عبد الرحمن واسود پسران یزید بن قیس تلمذ کرد وهم از محضر
علقمة بن قیس النخعی که عم آن دو فقیه ومعاصر فقهاء سبعه بود استفادت نمود در تحصیل احادیث واخبار واکتساب منقول
ومنصوص رنجها برد تا حظ کافی وبهره کامل یافت ودر شمار معارف فقهاء کوفه معدود گردید ابو نعیم گوید النخعی
من اعلام الاسلام یعنی ابراهیم نخعی که از علمای دین حنیف است اگرچه خود عایشه را ملاقات نموده است ولی
اورا روایتی از وی دیده وشنیده نشده است در شرح حالات نخعی آورده اند هر سخن که غیر از نوامیس الهیه
وشرایع مقرره بود بیهوده ولغو دانستی وبدانها التفات نکردی واگر از آن قبیل سؤالی میشد بجواب آنها متعرض
نشده بلکه بتعریفات لب نمیگشود چنانکه شخصی از اصحابش بدو گفت تورا حالت شبانروزی چون است در جواب
گفت اگر رای آن داری که پریشانیم بجمعیت آوری یا قرضم ادا کنی یا عریانم بپوشانی اینک احوال خود باز گویم
وگرنه حالت من بجز از حال تو نباشد که خود حال مرا جویا شده واز خویشتن چیزی نگوئی وهم اورا گفته

چه وقت تولد یافتی وکی قدم باین عالم نهادی گفت آنگاه که وجودم محل حاجت شد قدم باین عرصه گذاشتم و هم کسی
به وی گفت ترا نسب بکدام شخص میرسد گفت ترا شناسائی نسب من بچه کار آید جد اعلای من خود بنام خویش
آگاه است جلالت قدر و رفعت شأنش در میان اهل سنت و جماعت بحدیست که نعمان بن ثابت امام مذهب
ابوحنیفه بدرک حضورش مفاخرت کرده است و چهل و نه سال زندگانی داشته و در سال نود و پنج
یا شش هجری دار فانی را بدرود نموده آورده‌اند که چون آفتاب عمرا در معرض غروب دید و آثار سکرات در خود
مشاهدت نمود اضطرابی سخت و جزعی شدید بروی طاری شد بوی گفتند مگر ترا چه روی داده است که چنین آشفته
و پریشان گردیده گفت کدام حالت از اینحال که من دارم سخت‌تر باشد چه اینک از جانب رب العزة انتظار یکی دارم
که مرا بجنات نعیم بشارت آورد یا بدرکات جحیم خبر دهد بخدا سوگند که آرزو کنم تا روز رستخیز جان عزیز در حجره ام
گردش کند واز کالبد بیرون نرود تا اعقاب هولناک که هرکس خواهد دید نبینم فائدة فقهاء سبعه
که در کتب رجال مضبوط شده‌اند فرقه از تابعین بوده‌اند که در مدینه طیبه علم شرایع و احکام و احادیث
نبویه را از اصحاب رسول خدا فرا گرفته مسلمانانرا تلقین و تعلیم مینمودند و اسماء ایشان چنانکه در کتب معتبره مستفاد
شده اینست سعد بن مسیب بن حزن عروة بن زبیر العوام قاسم بن محمد بن ابی بکر عبدالرحمن بن الحارث
ابن هشام عبیدالله بن عبدالله بن عتبه خارجة بن زید سلیمان بن یسار ثقة الاسلام کلینی رضوان الله علیه
در کافی از اسحق بن جریر حکایت کند که ابوعبدالله امام جعفر صادق صلوات الله وسلامه علیه فرموده‌اند
سعد بن مسیب و قاسم بن محمد بن ابی بکر و ابوخالد کابلی و حضرت علی بن الحسین زین العابدین محل وثوق
و اعتماد بوده اینحدیث شریف بر تشیع ایشان دلیلی واضح باشد

ابن رومیة ابو العباس نباتی احمد بن محمد بن مفرج بن ابی الخلیل الاموی الاندلسی

در شهر محرم الحرام سنه پانصد و شصت و یک و بقولی شصت و هفت هجری در شهر اشبیلیه تولد یافت و از اعیان فقهاء
و محدثین و از ارکان اطباء و معالجین است در فنون علوم فقه و حدیث مقامی بکمال بود و در صنایع علمیه و اعمال عملیه
طبیه درجه اعلی داشت و این دو فن شریف را که اشرف علوم دانسته‌اند بمنزله دو ذی فن کامل دارا بود و کمتر کسی را
جز آن عالم بی نظیر در دوره اسلامیه چنین رتبت و مقامی بوده علم فقاهت و فن طبابت را بدرجه کمال باهم جمع
داشته باشد و مرجع و معتمد هر دو طایفه از فقهاء و اطباء گردد و آن دانشمند بماند در زمان سلطنت و اقتدار
بنی هود که خود حالات آنها در کتب سیر مضبوط است و در عداد ملوک الطوائف اندلس معدودند رایت فقاهت
و علم طبابت برافراشت علامه مقری آورده است که وی در بدایت روزگار تحصیل در شهر اشبیلیه و سایر بلاد اندلس
باخذ مقدمات و علوم ادبیت اشتغال ورزید و در زمره تلامیذ ابوذر حبشی و ابن الجد و ابن خیر که از فضلا و ادبای
آنملکت بودند درآمد پس از تحصیل مقدمات و تکمیل علوم ادبیت علم فقه را بر طریقه مالک که خود نیز آن طریقه را داشت

ابتدا

ابتدا از ابن زرقون ابی الحسین اندلسی اخذ نمود و سالها او را مصاحب و در زمره تلامیذ خاصش مخصوص بود پس
موافق بذل جهد و استفراغ وسعی که در طریق تحصیل و تکمیل فقه می‌نمود طریقه ظاهری اختیار کرد و در میان فقهای
آنمذهب ابن حزم ظاهری فقیه را برگزید و سالها بقدم ارادت در زمره تلامیذ وی بتحصیل فقه اشتغال می‌ورزید
و چون در ترویج مذهب ظاهری جدی وافی و جهدی کافی داشت جلجلی او را حزمی میخواندند و برهمین طریقه روزگارش
تا انقضای زندگانی بگذشت و ما در ترجمه ابن حزم در این کتاب طریقه ظاهریه را خواهیم نگاشت و در بعضی از کتب
مسطور است که آن فاضل بیمانند پس از آنچه تحصیل بجهه فراگرفتن و تکمیل علم حدیث و پیدا کردن حشایش از اندلس
بمملکت دیگر رحلت نمود چنانکه علامه مقری در تاریخ خویش ترجمه او را در باب مرتحلین از اندلس آورده است
و در ایام سیاحت و مسافرت بچند در دمشق در نزد علمای فن حدیث مثل ابن حرستانی و ابن ملاعب
و ابن عطار و غیره باستماع و اخذ احادیث مشغول گشت و از آنجا ببغداد مسافرت کرد و بدانقدر که شاید از معتبرین
علمای آن شهر نیز استماع احادیث نمود تا خود مقامی منیع و درجه رفیع یافت و صیت فقاهتش گوشزد علماء و فقهاء
گردید از آنروی در هر شهر که چند رحل اقامت می‌افکند جماعتی بمحضر وی حاضر گشتند از وی علم فقه و حدیث
استفادت مینمودند منجمله زمانی دراز در مصر بساط تدریس بگسترده و در آن شهر گروهی از وی استماع احادیث
مینمودند و نیز علم فقه استفاضت میکردند چنانکه جماعتی کثیر در مدرس تدریس وی بدرجه کمال رسیدند و احمد بن
ابی اصیبعه که خود با وی معاصر بوده ملتزم است که جز آنان که در فن طب مهارت داشته باشند در تاریخ
خویش ننویسد در ترجمه وی آورده که او در فنون صناعات طبیه از علم و عمل بصیرتی کامل و خبرتی وافی
داشت خاصه در علم صیدله و اتخاذ والتقاط ادویه که خود یکی از متفننین آن فن است و بیشتر از آن کسان
که در فن شناسائی ادویه مشهور و معروفند بشاگردی وی موصوفند منجمله ابن بیطار است با آنهمه شهرت و شأن
که در نزد اطبای اروپا و ایران دارد همواره باستعانت وی بیشتر از ادویه را پیدا کرده و تجربت نمود
و ابن بیطار در مؤلفات خویش زیاده او را ستایش و بر اقوال وی استشهاد مینماید و کتبی را که در مفردات
ادویه پرداخته است بیشتر از تصنیفات او نوشته خاصه در جامع صغیر و کبیر که نقل اقوال متقدمین و متأخرین را
نموده نام وی زیاده مذکور است و اطبای اروپا که در تکمیل علم ادویه باقصی الغایه کوشیده‌اند در آن فن
او را ستوده‌اند و ادویه را که بتجربت رسانیده بدان اعتماد تام دارند چنانکه توضیح آنرا در ذیل این ترجمت
آنچه در شرح حال وی در تاریخ الحکمای فرانسوی مسطور است مرقوم خواهیم داشت برزالی که یکی از
اساتید و اساطین اطباء است و در کلیه علم ادویه مفرده او را مهارتی بکمال است و از تاریخ اندلس چنان
مستفاد میشود که در ترجمت اطبا کتابی پرداخته است در حق وی زیاده بتوصیف و تعریف لب گشوده و هم
وی مدتی متمادی بعد از تکمیل طب و تحصیل فقه بجهه اتخاذ و تجربت ادویه با کثیری از بلدان رفته و در هر شهر
جماعتی که از اماکن و محل روئیدن حشایش و غیره اطلاع داشتند با خود یار کرده باخذ اقسام ادویه از خشب

و از ناره و اصول و بذور و تجربت آنها مشغول گردیده و درهمان ایام که بسیر بلدان و سیاحت ممالک میرفت کتابی مبسوط در ادویهٔ
مفرده برنگاشت که بدانگونه تألیف حسن ترتیب و جودت بیان و تحقیق عبارات و سلاست معانی از مؤلفات
متقدمین دیده نگشته و اسامی آنرا بترتیب حروف تهجی نهاد و بسیاری از ادویه را که خود پیدا کرده و بتجربت رسانیده
بود در انتخاب مندرج ساخت و هم ماهیت و خواص آنرا مذکور داشت و آنرا کتاب جامع نام نهاد و نقل است
در آن ایام که وی بجهة اتخاذ حشایش وغیره بسیر و سیاحت ممالک مشغول بود باسکندریه مصر گذار کرد و بجهة
در آن ملک رحل اقامت افگند و آن اوان زمان سلطنت و حکمرانی ابوبکر بن ایوب ملک عادل بود و در مصر که مقر سلاطین
آن طبقه بود بلوازم پادشاهی قیام مینمود و چون صیت حذاقت و فضائل آن عالم بی نظیر در نزد آن پادشاه بعرصهٔ
ظهور و بروز رسید او را از اسکندریه بشهر قاهره طلب کرده زیاده از اندازه اش بنواخت و اکرام بسیارش
نمود و مکانی نیکو از برایش مقرر فرمود و نیز سایر حوائج او را در خور شان و رتبه اش مرتب داشت و شهریهٔ
کافی از جهة وی معین کرد از آنکه پادشاه را اگرچند میگذشت که استقامت مزاجش بانحراف تبدیل یافته بود از وی
رفع آن علت را بخواست تا بصحت و اعتدالش معاودت دهد و آن سلطان اصلاح مزاج خود را منوط بتدابیر
طبیه وی نمود بزمانی قلیل دیگر علتی در خود ندید و افعال بدنیه اش چنانکه اصحاء را باید بر وفق سلامت گردید
و آن فاضل یگانه چنانکه نگارش یافت در فن ادویه مفرده سرآمد اطبای عصر بود بفرمود تا چند وزن ادویه تریاق
فاروق را فراهم کرده بترکیب آن پردازد وی اطاعت آن امر را همت برگماشت و اصل ادویه را از هر قسم
از اقسام پیدا کرده و برسم معمول ترکیب کرد و چون ملک عادل بدان دوای بزرگ مداومت نمود بر مزاجش سازگار
آمد زمانی بر نیامد که انحراف مزاجش باستقامت یافت ملک را در حق وی حسن اعتماد و اعتقادی تازه پدید گشت
هر لحظه بر احترامات و تشریفاتش می افزود پس او بخیال که در حضرت پادشاه بسر میبرد و زمان سیاحت وی بطول انجامیده
بود از اقامت آن ملک دلتنگ گردیده رخصت انصراف بشهر خود حاصل نمود ملک او را رخصت داد و چون زمان حج نزدیک بود حج گذارده و آنگاه بوطن اصلی معاودت کرد
و آنهنگام که دیگر باره بشهر اشبیلیه رفت زمان عمرش هفتاد سال رسیده و چهل سال زمان سیاحتهای وی امتداد یافت در تاریخ اندلس نگارش یافته پس از آنکه ابن رومیه سیاحت را تکمیل کرده
بساط تدریس و افادت بگسترد و از هر سوی بجهة اخذ علوم فقهیه و صنایع طبیه تلامذه روی بحضرتش نهادند و در مجلس درس وی
استفادت مینمودند امراء و ارکان سلطنت هرچند خواستند که با وی مراودت و اتحاد پیدا نمایند راضی نگشت
و همواره از مجالست آن طبقه احتراز داشت و تا معاش خویش فراهم کند دکانی بجهة فروختن حشایش در معبر عام
باز کرد و بعد از فراغ از مباحثت و تدریس در همان دکان به بیع حشایش وقت میگذرانید و هر گاه
مجال یافتی در دکه که در جنب دکان بود نشسته و بانتساخ کتب و تألیف خود را مشغول میداشت و با آن حال
در نزد عموم خلایق و جمهور امرا و سلطان مکرم و محترم میزیست و او را در انظار زیاده وقعی و مهابتی بود چنانکه
علامه مقری آورده است که امیر عبدالله بن هود پادشاه اندلس را میل زیاد بمجالست وی بود و او تمکین بر مراودت
و رفتن نزد سلطان نمی نمود وقتی امیر با تجمل تمام و اسباب سلطنت بر دکه وی میگذشت و آن عالم بهمان

مطالعه

مطالعه کتب و انتساخ و جمع و تألیف اشتغال داشت چون امیر به دکه وی رسید و او را بشناخت اسب خویش نگاهداشت
بر وی سلام کرد او رد سلام کرد و از اشتغالی که داشت خاطر منصرف ننمود و همچنان که سر بزیر داشت و مطالعه
کتب را مینمود سر بالا نکرد و توجه بسلطان و اصحابش نشد سلطان زمانی طویل اسب خویش نگاه داشت بلکه احترام
سلطنت را منظور کرده و پادشاه را بمکان خویش دعوت کند و آن امر سبب از برای مراودت و دوستی گردد
امیر چون از توجه وی مأیوس گشت اسب خویش براند و از دکان او برگذشت پس از چند روز در یکی از مجالس
انس ذکری از وی رفت امیر زیاده او را بستود خاصان امیر بر آن مطلب انکار آوردند و بعرض رسانیدند
کسی که در نزد سلطان به انسان طریقه ادب مرعی ندارد و توصیف سلطان را چگونه سزاوار باشد امیر گفت
مردان خدا را حالت این و طرز و رفتار چنین است که بر تجمل ظاهری دنیا ایشان را توجه و میلی نباشد گویند هم در آن زمان
امیر عبدالله بن هود مبلغی زر برسم هدیه نزد وی فرستاده آن عالم کامل از قبول آن سر پیچیده و گفت کسی را که مئونت
از طریق کسب و رنج بازو فراهم گردد و نیز قناعت را شعار خود نموده و آفتاب عمرش قریب الافول باشد از او
دور است که خود را آلوده بزخارف دنیوی نماید فرستاده سلطان وجه را باز پس آورده و از نظر سلطان بگذرانید
و آنچه را که وی گفته بود بعرض رسانید امیر گفت او را بحالت خود گذاشتن بهتر است که ببعضی از تکلیفات رنجه داشتن بالجمله
وی در این مرتبه که بشهر اشبیلیه معاودت نمود دیگر مسافرت اختیار ننمود و روزگارش بر همان وتیره که مسطور افتاد میگذشت
تا در سلخ ربیع الثانی سنه ششصد و سی و هفت هجری داعی حق را لبیک اجابت در داد موافق این تاریخ از عمر وی
هفتاد و شش سال گذشته بود صاحب نفح الطیب نوشته در آنهنگام که وی را اجل موعود در رسید از هر طبقه تأسف بسیار
داشته و در وفاتش مرثیها گفتند و نیز در تعریف وی رسائل و کتب زیاد پرداختند و از موت وی ساکنین اندلس را اندوه
فراوان دست داد و در تشییع جنازه اش جمعی کثیر حاضر گشتند و در خارج شهر اشبیلیه مدفونش ساختند در تاریخ الحکمای
فرانسوی که تألیف دکتر لوسین لرک است در ترجمت آن فاضل بی نظیر شرحی از مقاماتش میگارد و چون آن ترجمت
بر شئون فضائل و شئون طبیه او دلیلی محکم است حاصل بعضی از آن ترجمت را می نگاریم تا قدر و رتبه او در فنون علوم
بر چندگان مشهود و معلوم گردد چنین گوید که ابوالعباس بن رومیه از اطبای مائه سیزدهم مسیحی است و به نباتی
از آن نزد وی معروف و مشهور گشت که در علم معرفت نباتات سرآمد امثال خویش که اقران عصر بود و بعضی از مورخین
که او را منسوب به نبانا کرده اند اشتباه لفظی نموده اند وی در شهر سویل در سنه پانصد و شصت و یک هجری مطابق با
هزار و صد و شصت و یک مسیحی تولد یافت و در جمیع فنون مختلفه علم طب از جزء نظری و عملی آگاه خاصه در فن شناسائی
ادویه که او را اکثر عدیل و نظیری بوده قواعد و قانون اطبای متقدمین را یکسو نهاده و از طریقه دستور دیسقوریدس
و جالینوس وغیره انحراف جست و در تجربت ادویه طرزی دیگر و روشی تازه گذاشت و ادویه را که پیشینیان بتجربه
رسانیده بودند بر اقوال آنها اعتماد ننموده خود چنانچه باید از اختلاف ماهیت و تجربت دقیقه فروگذاشت نکرد و از
اسپانیا مخصوصا محض پیدا کردن ادویه مسافرت نمود و بسیاری از مکانها و شهرها را میدانیم که در آنجا بسیاری از نباتات را

بدست آورده تجربت نمود و نیز گوید ابو العباس بن رومیه نباتی زیاده با فضل بوده و در فن شناسائی ادویه تلامیذ بسیار داشت
منجمله ابن بیطار است که یکی از اعاظم گیاه شناسان است و این فن بزرگ را از وی اخذ نموده و همواره با وی به
بتفتیش نباتات وقت میگذرانیده و جمیع طرق متعلقه بادویه را در نزد وی تکمیل کرد و در کتب خویش در همه مقام
ابو العباس را باستادی میستاید و چون بقدر یکه باید در اسپانیا تفتیش و تفحص در پیدا کردن نباتات کرده و آنگاه
در العمل فراغت پیدا نمود بسمت مشرق زمین رحلت کرد و بسیاری از ادویه که الآن معمول و متداول بین اطبا است
پیدا نمود از جمله سورنجان که از دواهای بزرگ است در آن زمان یافت و در بسیاری از اوجاع مفاصل تجربت
کرده مفید افتاد و نیز دوائی دیگر که در خواص و ماهیت بابونه را میماند در بعضی از شهرهای مصر پیدا نمود و هم
در تونس نوعی از صدف پیدا کرد که زیاده در امراض عین مثل جرب و بیاض و دمعه مفید گشت و از آنجا باسکندریه رفت
و ملک عادل او را بقاهره طلب کرد و زیاده احسان نمود و بجهه وی چند وزن از تریاق فاروق بساخت و هم طرز صنعت
و ترکیب آنرا بملک عادل بیاموخت در آن هنگام که وی بخیال مصر و شام و عراق بجهه پیدا کردن ادویه سیری کرد
ابن بیطار نیز با وی بود و در هیچ مقام از وی منفک نمی گشت تا ترقیات کامل حاصل نمود و هم او مسطور داشته که
ابن رومیه با کمال تقوی و قدس بود و علم احادیث را در نزد اساتید مختلفه فرا گرفت سپس بخیال تکمیل علم طب افتاد
و ابو العباس بن رومیه شبانه در علم گیاه شناسی استاد قابل بود که هیچیک از گیاه شناسان چنان رتبه و مقام
حاصل نکرده و قبل از وی جماعت اعراب ادویه را بدانسان که در کتب قدما مثل جالینوس وغیره ماهیت و خواص
آن ضبط بود عمل مینمودند و او اول کسی است که در اعراب متفنن قانون فن ادویه گردید و بسیاری از ادویه را که
اکنون معمول و متداول است پیدا کرده و بتجربت رسانیده و اسامی آن دواها در تاریخ الحکماء فرانسوی مضبوط است
و در اطبای متاخرین که در میان اعراب ظهور و بروز نمودند مثل سلیمان بن جلجل وغیره که در ادویه مفرده کتب
پرداخته و در اسماء ادویه و مواضع آنها و اصل و بدل از ادویه تحقیقات نموده اند ولی غرض از آنجماعت نقل
از اقوال متقدمین بوده نه آنکه فی حد نفسه خود تجربتی نموده باشند یا آنکه در صدد پیدا کردن دوائی وقت خود را
مصروف نمایند و نیز گوید ابن رومیه علاوه برآنکه اول شخص دانشمند و محقق بود در اعراب بسیاری از مطالب
در علم گیاه شناسی و هم بسیاری از اختلاف امزجه ادویه بواسطه وی مکشوف گشت و بعد از مراجعت از سیاحت
در فتن باشبیلیه که پای تخت قدیم اندلس و شهر معمور و آباد بوده آنقدر از ادویه که در ایام سیاحت پیدا کرده
و بتجربت رسانیده بود بنگاشت و آنرا کتاب الرحله نام نهاده و نیز در مفردات تألیفی دیگر نمود آنرا مسمی بکتاب
المسافره فی المشرق نموده و آن کتاب را بدست نیاوردیم ولی در نسخ و مؤلفات ابن بیطار آنچه از آن
کتاب نقل کرده دیده ایم بعلاوه آنکه از طب گفتگو نمایند بیانات مفیده دیگر نیز آورده است و بسیاری
از نباتات را که بطور تحقیق اطلاع از آنها بوده وی ماهیت و خواص آنرا از روی تحقیق نگاشته و گیاهی را
که اکنون پاپروس از وی میسازند در یکی از بنادر ایطالیا پیدا نمود و نیز از این قبیل نباتات در بسیاری

از ممالک پیدا کرده که شرح آنها در تاریخ الحکمای فرانسوی مسطور است و در اینمقام از بیم اطناب بنوشتن آن مبادرت نرفت
و آن فاضل و طبیب بیمانند را در مطالب کلیه طبیه و معالجات امراض بیانات مفیده بسیار است در اینمقاله چند فقره از آنها
که خالی از فائدتی نیست برشته تحریر در می آوریم گوید هرگاه طبیب در مرض یرقان و علاج آن خواهد مریضش بحسن عافیت
و صحت منتهی گردد در ابتدای مرض احتراز از شروبات و حقن مبرده نماید چه اگر حدوث این مرض را سبب سده در مجاری است
و گاهی از اعتقال طبع و تراکم ثفلهای در امعاء پدید گردد و بسا هست که التهاب و عطش مریض طبیب را بر آن میدارد
که استعمال مبردات نماید در اینصورت صاحب یرقان دوچار نخواهد شد الا بسوء عاقبت و وخامت خاتمت
پس بر طبیب لازم است که در بدایت امر ادویه ملطفه مفتحه بکار برد و عطش مریض را بآب گرم و عرق کاسنی و گاوزبان
بنشاند و نیز گفته در ابتدای هر جنس از اجناس حمی طبیب از استعمال ادویه از شروب وغیره اجتناب کند و تا سه روز
غیر از اغذیه لطیفه و آب گرم و بعضی از اشربه معرقه استعمال نکند چه دفع منافی را طبیعت که خود مدبر بدنست مینماید و در اوایل
مرض که طبیب مبادرت در استعمال ادویه نمود طبیعت انسان را تحیر دست دهد و اگر مغلوب مرض نگردد لااقل اخلاط را
زمان نضج امتداد پیدا نماید و در اکثر این است که حمی متشبث بعضو شود یا آنکه منتقل بعضی از اوجاع و دمامیل و بعضی از امراض
مهلکه گردد و نیز گفته است هرگاه در بدن آثار ورم ظاهر گردد اگرچه ورم دموی باشد طبیب در معالجت مبادرت بفصد نکند
چه خون کم کردن در اینمقام سبب از برای آن گردد که ماده در تحت جلد نضج نگردد و مایه فساد عضو و بعضی مفاسد دیگر شود
و نیز گفته طبیب را تا ممکن است در امزجه بیماران بحبوب مسهله و بعضی از ادویه قلیل المقدار معالجت نکند و تا تواند مطبوخات
استعمال کند از آنکه خاصه مطبوخات کمتر از حبوبست و بسیار در بدن نمیماند بلکه بزودی اخلاط را قطع و غسل داده و باخود
دفع مینماید و باعث کرب و غشی و معاودت اسهال بعد از اتمام عمل نمیگردد و از نوادر حکایاتی که در کتب مؤلفات
خود آن دانشمند بیمانند آورده آن است که وقتی در هنگام سیاحت بخیال دیدن بعضی از حشایش یکی از بلاد افریقا
گذار کردم از آنکه مراد از آن روزگار خیالی بجز تجربت و پیدا کردن حشایش نبود و هم بجهه آنکه معینی در کارهای خود داشته باشم
در خانه مردی صیدلانی که در فن شناسائی ادویه رتبتی بکمال داشت منزل نمودم از اتفاقات آنکه در آن ایام نوبهای
بلغمی و هم نوب مرکبه در دیه شیوعی داشت و در اکثر آنان که مبتلا میشدند از علامات ظاهره که مشاهده میکردم گمانم این بود
که اگر آن قسم از حمی منتهی بموت نگردد لااقل زمان مرض امتداد پیدا کند ولی یکدو روز که میگذشت بسیاری
از آنجماعت را که پریشانی حال و سوء احوال دیده بودم با صحت قرین و با سلامت توام میدیدم مرا از آن حال
تعجب دست داده چه این برخلاف رسم و قانون و قواعد طبیه بود از آنروی که دور نوبه بلغمی و هم نوبه مرکبه را
زمان بسیار است پس در صدد تفحص و تفتیش آن برآمدم که رجوع اینجماعت بکیست و چگونه بدین قسم علاج میشوند
بالاخره پس از تجسس و تفحص معلوم گشت که رجوع آن جماعت در اینمرض بمردی خیاط است و بدستور و علاج وی
رفتار مینمایند آنگاه وی را طلب کردم و بمنزل و ماوایش پی بردم پس از ملاقات و مقالات دیدم که از علم
بهره ندارد و شخصی عامی و بی ادراک است بعد از آنکه چندی مرافقت و اتحاد وقتی را از وی سوال نمودم از معالجتی که آنجماعت

آن مرض را میمود چند روزی از گفتن انکار آورد و آخر الامر دانست که چون مرا در آن شهر خیال توقف نیست و در فرا گرفتن آن معالجت جز فایده علمی غرضی ندارم گفت در معالجت اینگونه از نوب چنانکه مشاهده نمودید بدینگونه است که در حوالی این شهر چشمه آبی است و جماعتی از اعداد من که در صناعات طبیه مهارتی کامل داشتند به تجربه رسانیدند که آب آن چشمه در نوبهای مرکبه همچنین در حمی دایر بلغمی تاثیر کلی دارد و اکنون مرا از علم بهره نیست ولی آنچنانکه سابقین تجربت رسانیدند من نیز در همان مورد آن آب را در مزاج این قبیل از مرضی تجویز مینمایم و از تربد و گل بنفشه ساوی با عسل ترکیب کرده حب بدانها میخورانیم چنانکه دیدید اثری از آن مرض در مزاج آنکسان که بدین قسم از آن نوب مبتلا بودند نمیماند گوید چون این تقریر از آن مرد خیاط شنیدم از او درخواست کردم تا مرا بدانجا برد که آن چشمه را مشاهده نمایم وی قبول کرد بر انفاق او بدانمکان شتافتیم دیدم آب آن چشمه زیاد و از اندازه گرم و طعم آن در نهایت شوریست و بوی تلخی از آن احساس میشود و در اطراف آن موضع شقایق بسیار روییده دانستم که آن تاثیر بواسطه ملح و گوگرد و اجزاء آهنی مخدره است که در آب آن چشمه است پس از آن شخص معذرت خواسته و اظهار امتنان نمودم و بمنزل معهود مراجعت نمودیم و چون آن تاثیر را از آن آب دیدم و دانستم که منفعت آن در نوبه از چه راه است معلوم گشت که اگر ترکیبی بدین ترتیب از خارج شود همین تاثیر را خواهد داشت پس ترکیبی از گوگرد و نمک و جوز ماثل مرتب نموده بدین میزان نمک ده مثقال گوگرد ده مثقال جوز ماثل چهار مثقال و هر سه دوا را مدبر کرده حب نمودم و بمقدار معین بهمان اشخاص که بنوبهای مرکبه و بلغمی مبتلا میشدند میخورانیدم و تنقیه خلط بلغم مینمودیم یکدو روز نمیگذشت اثری از آن مرض در مزاج اشخاصی که بنوبه مبتلا بودند باقی نمیماند و روزگاری دراز هرگاه اینگونه از نوب را میدیدم بهمین حب معالجت مینمودم و فواید کلی از این تجربت حاصل کردم هو الله الموفق و المعین و از کلمات آن فاضل دانشمند است که گفته چون سه چیز در طبیب یابی بگاه عروض مرض از رجوع بوی در حذر باش اول اگر حریص و پیشنی بجمع و زیادتی مال دوم اگر مبتلا باشد بسوء افعال و اقوال سیم اگر مقصدی بودنش مناصب و اشغال کتب مؤلفات و مصنفات آن فقیه و طبیب دانشمند در فقه و طب از اینقرار است کتبی را که در فقه و حدیث پرداخته اختصار کتاب موسوم بکامل که آن کتاب از احمد بن عدی بوده است در علم حدیث در حال کتاب موسوم بمعلم که در آن کتاب بعضی اضافات آورده از کتاب مسلم بخاری اختصار کتاب دارقطنی که انتخاب در غرایب و مشکلات احادیث مالک بوده کتاب نجم الآثار در علم حدیث کتاب عیون الاخبار کتاب الحافل فی تکملة الکامل که بجهة ابن عدی تالیف کرده و آن کتابی است مبسوط در علم حدیث چنانکه ابن آبار که از فحول فقهاء بوده حکایت کرده است از شیخ و استاد خود ابو الخطاب بن واجب که گوید همواره میشنیدم از وی تعریف و توصیف آن کتاب را و زیاده بحسن ترتیب و جودت تحقیق آن اعتماد و اعتقاد داشت و پیوسته مطالعت آن کتاب میپرداخت ایضاً اختصار کتاب کامل که بجهة احمد بن عدی نوشته در دو مجلد کتاب کنز الاخبار در حدیث کتاب الاقساب

کتاب معیار الفقهاء کتاب البر در فقه کتاب الحج کتاب الصدقه و کتبی را که در علم طب و مفردات ادویه پرداخته بدین شرح است

کتاب در جزء نظری و عملی طب کتاب در علاج امراض صدر کتاب در خواص ادویه شلیشا کتاب در ادویه مرکبه کتاب جامع در ادویه مفرده و بترتیب حروف معجم و اینکتاب از اجل تصانیف آن دانشمند فاضل است و بیشتر از ادویه مفرده را که بعد از وی اطباء در کتب خود مسطور داشته اند نقل آن از این کتاب شده و اطبای اروپا را نیز بر این کتاب اعتماد و اعتقادی تام بوده و هست و علامه مقری در تاریخ اندلس زیاده از این کتاب ستایش نموده و ابن بیطار در جامع کبیر خود که در ادویه مفرده پرداخته بسیاری از ادویه را از این کتاب نقل نموده کتاب الرحله در ادویه مفرده کتاب المسافره فی المشرق در ادویه مفرده کتاب در ادویه که خود پدید نموده کتاب در علم صیدله کتاب در ادویه که خود در بعضی از امراض تجربه کرده رساله در ادویه که در اطفال رضیع استعمال آنها جایز است رساله در منافع زیتون

ابن ابی العوجاء

نامش عبد الکریم است شیطانی بود در هیکل انسانی و زندیقی در کسوت اسلام وساوس و تسویلات او در عقاید مسلمین و مجاعیل و موضوعاتش در شرایع دین از کفر ابلیس مشهورتر است شاگرد حسن بصری متکلم ملک عراق بود و معاصر عبد الله بن مقفع مترجم کتب ارسطو در صناعت جدل چندان غرور داشت که چندین بار با حجت زمان و ولی حضرت ابو عبد الله صادق صلوات الله علیه بمباحثت نشست و در هر کرت شبهه حجج داحضش بشهب براهین ساطع مرجوم گشت که بالبدیهه ظلمت را در ازاء نور قوام نیست و باطل را در مقابل حق ثبات از این سنخ مردم ملحد در قرون اول از دولت اسلام بسیار بهم رسید که بانواع حیل و الوان تزاویر توسلات کردند و بر جاده شرع براهزنی گذرانیدند و بیشتر باعث این فتنه در صدر اسلام بنص مشایخ اهل حدیث و ائمه فن تاریخ آن بود که چون لطف عمیم حضرت واجب جلت عظمته مقتضی تکمیل شرایع شد فخر کاینات خواجه عالم محمد بن عبد الله صلی الله علیه و آله و سلم را از میان عرب برانگیخت بالقب خاتم و شریعت ناسخ بعثت آنحضرت بر طباع ارباب ملل سخت گران افتاد و اهل کتاب بر تهتم از مردم روم و فرس و غیرها بعداوت وی برخواستند چرا که او صلی الله علیه و آله در استیصال مقالت و نسخ شعار ایشان همی میکوشید و عقول حکماء ملل و علماء ادیان تسفیه میفرمود همینکه خورشید جمال نبوت بغروب رفت قبایل عرب یکباره راه ارتداد گرفتند و اعداء دین حنیف از هر جانب سر بر آوردند بدان تمنی که پس محمد بن عبد الله مقاله او را رواجی نخواهد ماند و دیانت اسلام باطل خواهد گشت ولی عنایت الهی اصحاب رسول و بقایای مسلمین را چنان شامل شد که با اختلاف اهواء و تشتت آراء در غزاء مرتدین و مجادلت کفار یکدل شدند شمشیر بداکرده کشیدند و نسیم نصرت از هر سوی بر رایات اسلام وزیدن گرفت و فتوحات متوالیه گشت بسی دولتهای قدیم بر افتاد

وملتهای قدیم منسوخ آمد ازروسا، ملت کلیم ومسیح وعبدهٔ اصنام وکواکب واصحاب هیاکل وپوست یزدان وپیروان جاتر
ساآباد یان بسیار کس بکره وعنف کلمهٔ توحید بر زبان راندند وبظاهر بدیرفتار مسلمانی شدند اما چون حب کیش نخستین
وآیین آبا، اولین مجامع قلوب ومجاری عروق ایشان را بجلا فرو گرفته بود ودر خلع ربقهٔ اسلام ونزع قلادهٔ شریعت
نیز بیم جان میداشتند لاجرم در کنیز آنچه ارغامات که از نسخ آیین وقتل واسار همکیشان دیرین دیده بودند برشتا
ابلیس بنای تدلیس نهادند برخی در زی شیوخ محدثین اکاذیب اخبار رواج دادند وبعضی در کسوت مرتاضین
در احکام شرع احداث تأویلات نمودند محملاً بهر حیلت که توانستند در خراب احکام حق بکوشیدند وبهر وسیلت
که دست آوردند ضعفهٔ عامه را بفریفتند تا مگر بالقاء این شبهات وترویج این تشکیکات مزاج دین حنیف فاسد سازند
وبازار شرع شریف کاسد نمایند وَابَی اللهُ اِلّا اَنْ یُتِمَّ نُوْرَهُ وَلَوْ کَرِهَ الْمُشْرِکُوْنَ از اینجاعت است ابو الخطاب
محمد بن ابی زینب مولی بنی اسد وابو شاکر میمون بن دیصان صاحب کتاب میزان ومغیرة بن سعید مولی بجیله
وصالح بن عبد القدوس ازدی وعلی بن خلیل شیبانی ویحیی بن زیاد حارثی وحمادون ثلث حماد راویه وحماد عجرد
وحماد بن زبرقان ومنقذ بن زیاد هلالی وجمیل بن محفوظ مهلبی وعبد الله مقفع فارسی وبشار بن برد طخاری واصحاب
عبد الله بن معویة بن جعفری مثل عمارة بن حمزه ومطیع بن ایاس وبقلی ندیم وقیس شرطی الی غیر هؤلاء
من القدماء ومن تبو لوهم ابن ابی العوجا خال معن بن زائدهٔ شیبانی از کبار رؤس
این گروه است از ارباب طبقات وعلمای رجال هیچیک برای او عقد ترجمتی نکرده واقاصیص وی در کتب اخبار
وفقه وسیر وغیرها پراکنده بود با ترجمتی فراوان از آنها سطری لایق از کتب متقدمین ومتاخرین آوردیم مانند کافی
تصنیف ثقة الاسلام محمد بن یعقوب کلینی وتوحید فقیه الشیعه شیخ ابو جعفر محمد بن علی بن الحسین قمی وغرر ودرر
مجموع شریف علم الهدی علی بن حسین موسوی واحتجاج تالیف شیخ اجل ابو منصور احمد بن علی بن ابیطالب طبرسی
وآثار الباقیه مجموع استاد الحکما ابوریحان محمد بن احمد بیرونی وکشف الغمه مصنف محقق مفضال علی بن عیسی الاربلی
وکامل التواریخ تالیف عز الدین علی بن محمد جزری وشرح اصول کافی تصنیف استاد فلاسفة الاسلام صدر الدین
محمد بن ابراهیم فارسی ووافی تالیف محدث عارف محسن بن مرتضی القاسانی وشرح کافی ترجمت فاضل نحریر
مولانا خلیل بن غازی قزوینی وشرح حدیث مفضل بن عمر غواص بحار اخبار علامه مجلسی وشرح آثار الباقیه وغیره
از تصانیف ملکزادهٔ دانشمند وزیر علوم شکر الله مساعیهم اجمعین آنگاه جملهٔ آن بعینها نقل کردیم برسته گونه ترتیب
دادیم نخست در نقل مناظرات واخبار زندقه که از وی صدور یافته دوم در ذکر حدیثی که در تمام ایام شهر صیام
ساخته واستطراداتِ آنجز سیم در حبس وقتل وی که در پایان امر وانجام عمرش روی داده شیخ اجل عالم ابن
ابو منصور طبرسی از عیسی بن یونس حکایت کرده که گفت کَانَ ابْنُ اَبِی الْعَوْجَاءِ مِنْ تَلَامِذَةِ الْحَسَنِ
الْبَصْرِی فَانْحَرَفَ عَنِ التَّوْحِیدِ فَقِیْلَ لَهُ تَرَکْتَ مَذْهَبَ صَاحِبِکَ وَدَخَلْتَ فِیْمَا
لَا اَصْلَ لَهُ وَلَا حَقِیْقَةَ قَالَ اِنَّ صَاحِبِی کَانَ مُخَلِّطًا کَانَ یَقُوْلُ طَوْرًا بِالْقَدَرِ

وَطَوْرًا بِالْجَبْرِ فَمَا اَعْلَمُهُ اعْتَقَدَ مَذْهَبًا دَامَ عَلَیْهِ فَقَدِمَ مَکَّةَ تَمَرُّدًا وَاِنْکَارًا عَلٰی مَنْ یَحُجُّ وَکَانَ یَکْرَهُهُ الْعُلَمَاءُ لِمُجَالَسَتِهِ وَمُسَاءَلَتِهِ لِخُبْثِ لِسَانِهِ وَفَسَادِ ضَمِیْرِهِ
یعنی ابن ابی العوجا در بدایت حال از شاگردان حسن بصری بود عاقبت از اقرار توحید منحرف گشت او را گفتند از چه مذهب
استاد خویش بگذاشتی وعقیدتی بی اصل وحقیقت بگرفتی گفت استاد من سخنانی میآورد سخت درهم وپریشان گاه
بر آیین قدریه میرفت وگاه بر طریق جبریه نمیدانم که او همی بر یک مذهب پاینده بود وپس ابن ابی العوجا از راه تمرد بمکه آمد
تا بر حاج مسلمین انکار کند وایشان را بحج خویش ارشاد نماید علما مجالست او را مکروه میداشتند وباوی بمباحثت
نمینشستند از آنکه زبانش پلید بود وعقیدتش تباه در اصول کافی از ابو منصور متطبب منقول است که گفت از یاران
یکی حکایت کرد که وقتی در موسم حج بمکه بودم وبا عبد الکریم بن ابی العوجا وعبد الله بن مقفع در مسجد الحرام صحبت
میداشتیم ابن مقفع اشاره بطوافگاه مردم کرد وگفت تَرَوْنَ هٰذَا الْخَلْقَ مَا مِنْهُمْ اَحَدٌ اُوْجِبُ لَهُ اسْمَ الْاِنْسَانِیَّةِ اِلَّا
ذٰلِکَ الشَّیْخُ الْجَالِسُ فَاَمَّا الْبَاقُوْنَ فَرَعَاعٌ وَبَهَائِمُ یعنی این مردم را می‌بینید از تمامت ایشان هیچیک شایستهٔ نام انسانی
نیست مگر آن بزرگواری که نشسته است وباقی جمله سفلگان وستورانند مرادش از شیخ جالس حضرت امام ابو عبد الله
جعفر بن محمد الصادق صلوات الله علیه بود ابن ابی العوجا گفت کَیْفَ اَوْجَبْتَ هٰذَا الْاِسْمَ لِهٰذَا الشَّیْخِ دُوْنَ
هٰؤُلَاءِ یعنی چگونه این نام را باین شیخ اختصاص میدهی دون سایرین گفت لِاَنِّی رَاَیْتُ عِنْدَهُ مَا لَمْ اَرَهُ
عِنْدَهُمْ یعنی از آنکه من در او چیزی دیده‌ام از علوم که در دیگران نیست گفت لَا بُدَّ مِنْ اخْتِبَارِ مَا قُلْتَ فِیْهِ مِنْهُ
یعنی ناچار باید او را در آنچه گفتی بیازمود گفت لَا تَفْعَلْ فَاِنِّی اَخَافُ اَنْ یُفْسِدَ عَلَیْکَ مَا فِی یَدِکَ
یعنی گرد اختبار او مگرد که میترسم دلائل وحجج ترا یکباره تباه سازد گفت لَیْسَ ذَا رَاْیَکَ وَلٰکِنْ تَخَافُ
اَنْ یَضْعُفَ رَاْیُکَ عِنْدِی فِی اِحْلَالِکَ اِیَّاهُ الْمَحَلَّ الَّذِی وَصَفْتَ یعنی رای تو این نیست که من مغلوب او شوم
بلکه باعث منع تو آن است که میترسی چون بر او چیره گردم عقیدت تو نیز در من سست شود در آنکه او را در جایگاهی
که وصف کردی فرود آوردی گفت اَمَّا اِذَا تَوَهَّمْتَ عَلَیَّ هٰذَا فَقُمْ اِلَیْهِ وَتَحَفَّظْ مَا اسْتَطَعْتَ مِنَ الزَّلَلِ
وَلَا تَثْنِ عِنَانَکَ اِلَی اسْتِرْسَالٍ فَیُسَلِّمَکَ اِلٰی عِقَالٍ وَسِمْهُ مَا لَکَ اَوْ عَلَیْکَ یعنی حالیکه بر من چنین گمان میبری پس با همگی
مجادلت او بخیز وتا بتوانی خویشتن را از لغزش نگاهدار برحالیکه باوی در سخن ارخاء عنان ننمائی که او بر این تقدیر
زانوی تو خواهد بست وبر تو نشانی خواهد زد که ترا از سود دهد بلکه زیان بخشد راوی گوید پس ابن ابی العوجا برخاست
من وابن مقفع بنشستیم چون ابن ابی العوجا برگشت گفت وَیْلَکَ یَا ابْنَ الْمُقَفَّعِ مَا هٰذَا بِبَشَرٍ وَاِنْ کَانَ فِی الدُّنْیَا
رُوْحَانِیٌّ یَتَجَسَّدُ اِذَا شَاءَ ظَاهِرًا وَیَتَرَوَّحُ اِذَا شَاءَ بَاطِنًا فَهُوَ هٰذَا یعنی وای بر تو ای پسر مقفع این
نه از جنس انس است ومعشر بشر بلکه اگر در این جهان وجودی باشد روحانی که هرگاه خواهد همچنان آشکار مجسم شود
وهرگاه خواهد از انظار بسان مجردات از انظار مستور گردد همین خواهد بود ابن مقفع گفت وَکَیْفَ ذٰلِکَ
یعنی حقیقت این سخن که گفتی چگونه است گفت جَلَسْتُ اِلَیْهِ فَلَمَّا لَمْ یَبْقَ عِنْدَهُ غَیْرِی ابْتَدَاَنِی فَقَالَ اِنْ یَکُنِ الْاَمْرُ
عَلٰی مَا یَقُوْلُ هٰؤُلَاءِ وَهُوَ عَلٰی مَا یَقُوْلُوْنَ فَقَدْ سَلِمُوْا وَعَطِبْتُمْ وَاِنْ یَکُنِ الْاَمْرُ عَلٰی

مانقولون ولیس کما تقولون فقد استوینا وهم یعنی نزدیک است هنگام مردم از گردش بپا شدند و در حضرت او
کسی نماند بجز من گفتگو آغاز کرد و گفت اگر حقیقت امر چنین است که اینجماعت میگویند و در واقع برانگونه است
که ایشان میگویند پس مسلمانان با حرا زنفس الامر بسلامت گذشته اند و شما گروه زنادقه هلاک شده اید واگر حقیقت
امر آنچنانست که شما میگوئید و در واقع چنان نیست که شما میگوئید عاقبت حال طرفین یکسان خواهد بود و هیچیک به بهشت
میروید و نه بدوزخ پس چرا ایشان همایم باشند وشما انسان گفتم یرحمک الله وای شیء نقول وای شیء
یقولون ما قولی وقولهم الا واحدا یعنی خدایت رحمت کناد ما چه میگوئیم و ایشان چه میگویند عقیدت من
وایشان یکی بیش نیست گفت وکیف یکون قولک وقولهم واحدا وهم یقولون ان لهم معادا
وثوابا وعقابا ویدینون بان فی السماء الها وانها عمران وانتم تزعمون ان السماء خراب لیس فیها احد
یعنی چگونه معتقد شما و ایشان یکسان باشد و حال آنکه ایشان میگویند برای ما پس از مردن بازگشتی است که در آن
بجزای عمل نیک و سزای کردار بد فرا رسیم و معتقدند برآنکه در آسمان خدائیست شایسته پرستش و خود آسمان بوجود
فرشتگان آباد باشد وشما پندارید که آسمان ویران است و اجرام علوی از ارواح و نفوس و ملایک هیچ ندارند
آنها را با جاهای خالی اصلا فرق نیست مگر در اینکه افلاک بالطبع متحرک اند و صحاری بالطبع ساکن ابن ابی العوجا
گوید فاغتنمتها منه فقلت له ما منعه ان کان الامر کما یقولون ان یظهر لخلقه ویدعوهم الی
عبادته حتی لا یختلف منهم اثنان ولم احتجب عنهم وارسل الیهم الرسل ولو باشرهم بنفسه
کان اقرب الی الایمان به یعنی همینکه جعفر بن محمد زیاده بر وجود مدبر عالم دعوی تکلیف عبادت نیز نمود فرصت
غنیمت شمردم و گفتم اگر حقیقت امر اینچنین است که اهل طواف میگویند پس چرا آنمعبود خود بحضرت بربندگان نمودار نگشت
وایشان را بی توسط اغیار به پرستش خویش نخواند تا مکلفین یکباره متیقن شوند و از شکوک غیب نجات یابند و هیچگاه از ایشان
دو کس باهم اختلاف ننمایند چرا از ابصار پوشیده ماند و بر مردم پیغمبران فرستاد با آنکه اگر خود مباشر دعوت وارشاد میشد
راه گرویدن مردم البته نزدیکتر میبود گفت ذلک وکیف احتجب عنک من اراک قدرته فی نفسک
نشوک ولم تکن وکبرک بعد صغرک وقوتک بعد ضعفک وضعفک بعد قوتک و
سقمک بعد صحتک ورضاک بعد غضبک وغضبک بعد رضاک وحزنک بعد فرحک و
فرحک بعد حزنک وحبک بعد بغضک وبغضک بعد حبک وعزمک بعد اناتک واناتک بعد
عزمک وشهوتک بعد کراهتک وکراهتک بعد شهوتک ورغبتک بعد رهبتک ورهبتک بعد رغبتک ورجاءک بعد یأسک ویأسک بعد رجائک
وخاطرک بما لم یکن فی وهمک وعزوب ما انت معتقده عن ذهنک یعنی وای تراچگونه از تو پوشیده ماند کسی که آثار توانائی خویش در ذات تو باز نموده چون
نوپادی تو پس از نابودی و نمایش تو پس از کودکی و نیروی تو پس از ناتوانی و ناتوانی تو پس از نیروی و بیماری تو
پس از تن درستی و تن درستی تو پس از بیماری و خورسندی تو پس از خشم و خشم تو پس از خورسندی و اندوه تو پس از
خوشنودی و خوشنودی تو پس از اندوه و دوستی تو پس از دشمنی و دشمنی پس از دوستی و نشاط تو پس از سستی

وسستی تو پس از نشاط و هوس تو پس از ناپسندی و ناخوش داشتن تو پس از هوس و شوق تو پس از بیمناکی و بیمناکی تو پس از
شوق و امیدواری تو پس از نومیدی و ناامیدی تو پس از امیدواری و اندیشه چیزیکه یاد نداشتی و فراموشی
امریکه از بر بودیش حاصل استدلال حضرت ابو عبدالله صلوات الله علیه بر نفی احتجاب واجب تعالی
آنکه نمایش هر شیء بر مشاعر خداوندان حواس بر دوگونه است یکی ظهور بالذات و دیگر ظهور بالاثر قسم اول خاص اجسامی
که دارای کیفیات محسوسه اند و ذات اقدس باریتعالی از وصمت جسم و تبعات آن منزه است پس اینگونه ظهور در حق او
صورت امکان نبندد و قسم ثانی درباره واجب جلت عظمته صحیح است و او به الظهور بر مشاعر بندگان تجلی فرموده
چه ویرا بشهود توانائی و کردارش معاینت کنند و بابصار آثار ذات مقدسش احساس نمایند پس چگونه توان گفت
که او از انظار محجوب است و از عیون مستور بلکه بر اعلی درجات ظهور که در عهد تعلق ایشان بقوای بشری وابدان
عنصری امکان دارد ظهور نموده و تجلی فرموده و اظهر تجلیاتش در وجود بندگان تعاقب احوال متقابله است
وتوالی هیئات متضاده مانند وجود بعد العدم و کبر بعد الصغر و قوت بعد از ضعف و عکس آن و صحت بعد السقم
وعکس آن و رضا بعد الغضب و عکس آن و غیر اینها از حالات نفسانیه و انفعالات قلبیه که در متن حدیث مبارک
بشرح رفت از اموریکه از تحت قدرت عباد بیرون است و خود هیچیک از آنها اختیار ندارند چه بالبدیهه بنده
اشتهاء شیئی مینماید و بقهر ممنوع میشود و در امری رغبت میکند و بعنف محروم میگردد و در چیزی امید می بندد و بجبر
مأیوس میشود و صحت میطلبد و باضطرار مریض میگردد و زندگانی میجوید و بکره میمیرد نه خود مالک سود است
ونه زیان بلکه بسا اراده دانش مینماید و بناچار جاهل میماند و عزیمت تذکر میکند و بناگزیر غافل میگردد و بسا کاره
امری است که خیالش در آن باشد و مشتهی چیزیست که هلاکش از آن آید الغرض همی بر نفس او که اقرب اشیاء است
بسوی عوارضی از عالم غیب وارد آید که او را در جلب و دفع آنها هیچ قدرت نیست چرا که جمله از سنخ احوال اضطراری
نه از جنس افعال اختیاریه چون اکل و شرب و قیام و قعود و غیرها پس بالضروره تمامت آن آثار از تجلیات واجب تعالی
معدود است و ظهورات باری سبحانه و انسان با آنکه خود مورد این جمله هیئات متوالی و احوال متواتر است
چگونه حضرت حق جل و علا را از حواس خویش محتجب و از مشاعرش مستور تواند گفت ابن ابی العوجا گوید فما زال
یعدد علی قدرته التی هی فی نفسی التی لا ادفعها حتی ظننت انه سیظهر فیما بینی وبینه
یعنی جعفر بن محمد در اثبات ظهور مدبر عالم از حالات قهریه و صفات قسریه که عارض نفس و طاری ذات من میگردد
چندان بشمرد که پنداشتم اینک خداوند این ظهورات ما بین من و او آشکارا خواهد گشت محدثین در خبر عیسی بن یونس
که بصدر آن اشارت رفت آورده اند که چون ابن ابی العوجا بمکه رفت با جمعی از همکیشان بحضرت جعفر بن محمد
علیهما السلام در آمد و گفت یا ابا عبدالله ان المجالس بالامانات ولا بد لمن کان به سعال ان یسعل
افتاذن فی الکلام یعنی مکالمات مجالس منزله امانات است که همی از مسامع نامحرمان پوشیده باید داشت
همانا هر که را در سینه سرفه ایست ناچار باید سرفه پس اگر دستوری سخنی که دارم بگویم حضرت ابو عبدالله

ازو رخصت فرمود تكلم بما شئت گفت الی کم تدوسون هذا البیدر وتلوذون بهذا الحجر وتعبدون هذا البیت المرفوع بالطوب والمدر وتهرولون حوله هرولة البعیر اذا نفر من فکر فی هذا علم ان هذا فعل اسسه غیر حکیم ولا ذی نظر فقل فانک راس هذا الامر وسنامه وابوک اسه ونظامه تا چند دور این خرمن تقدم در نوردید وبحجر اسود که سنگی بیش نیست پناهید واینخانه را که با جر وکلوخ افراخته شده بپرستید وبسان شتر رمیده در گرد آن هروله نمایید براستی که در این مناسک اندیشه کند بیقین داند که بر این اعمال مردی بوده نابخرد ونی فطنه پس ای اباعبدالله هرچه پاسخ داری بیار که تو خود سرو کوهان این امری وپدرت اساس ونظام آن بود فرمود ان من اضله الله واعمی قلبه استوخم الحق فلم یستعذبه وصار الشیطان ولیه وربه یورده مناهل الهلکة ثم لا یصدره وهذا بیت استعبد الله به خلقه لیختبر طاعتهم فی اتیانه فحثهم علی تعظیمه وزیارته وجعل محل انبیائه وقبلة للمصلین له فهو شعبة من رضوانه وطریق یودی الی غفرانه منصوب الی استواء الکمال ومجمع العظمة والجلال خلقه الله قبل دحو الارض بالفی عام واحق من اطیع فیما امر وانتهی عما نهی عنه وزجر الله المنشئ الارواح والصور یعنی بحقیقت هرکرا خدای گمراه کند ودیده دلش نابینا سازد حق را ناملائم پندارد وگوارا نشمارد وزمام اختیارش در کف شیطان افتد پس شیطانش در آبخور هلاک آورد وبازنگرداند این بنای مقدس خانه ایست که خدای سبحانه بندگان خود را بدان بپرستش خویش خوانده تا ایشان را در امتثال مثال واطاعت فرمانش بیازماید واز این روی معشر عباد را بر تعظیم این بیت وزیارت آن تحریض فرموده واینخانه مبارک را جایگاه پیغمبران وقبله نمازگذارندگان گردانیده پس این بنیاد مقدس شعبه از رضوان پروردگار است وطریقی بغفران کردگار بر استواری کمال منصوب شده وهر گونه عظمت وجلال در آن فراهم آمده معمار ازل بدو هزار سال قبل از آفرینش زمین بنای آن بگذارده پس خداوند که انشاء ارواح وصور نموده واز هرکسی که امر ونهیش پذیرفته شده بامتثال امر واجتناب نهی سزاوارتر است ابن ابی العوجاء چون این کلام معجز نظام شنید لبسان مکابرت گفت ذکرت الله یا اباعبدالله فاحلت علی غائب یعنی نام خدای بردی وکار بر عهده موجود غائب از انظار حوالت کردی فرمود ویلک کیف یکون غائبا من هو مع خلقه شاهد والیهم اقرب من حبل الورید یسمع کلامهم ویری اشخاصهم ویعلم اسرارهم یعنی وای بر تو چگونه غائب توان گفت کسی که با تمامت خلق خویش حاضر وبایشان از رگ گردن نزدیکتر است سخن جمله میشنود وکالبدشان همی بیند وراز هاشان میداند گفت فهو فی کل مکان الیس اذا کان فی السماء کیف یکون فی الارض واذا کان فی الارض کیف یکون فی السماء یعنی از اینکه در نفی غیبت رب بیت سخن گفتی وبتمامت آفرینش خویش لازم آید که در هر جای حاضر باشد واین ممکن نیست چه بجائیکه در آسمان است در زمین نتواند حاضر بود وبجائیکه در زمین است در آسمان شهود نتواند یافت فرمود انما وصفت المخلوق الذی اذا انتقل عن مکان اشتغل به مکان وخلا منه مکان فلا یدری فی المکان الذی صار الیه ما

ماحدث فی المکان الذی کان فیه فاما الله العظیم الشان الملک الدیان فلا یخلو منه مکان ولا یشغل به مکان ولا یکون الی مکان اقرب منه الی مکان یعنی اینکه گفتی صفت مخلوق است که چون از مکانی منتقل شود دیگر مکان را مشغول سازد ومکان نخستین از وجودش خالی ماند وخود بر حالیکه در مکان ثانی است از چیز مکان اول آگاه نباشد ولی ذات اقدس واجب سبحانه وتعالی آنچنان باشد که هیچ مکان از وی خالی نیست وهیچ مکان او را فرا نگیرد وهیچ مکان بوی از مکان دیگر نزدیکتر نباشد آنگاه بر وی احتجاج کشف الغمه فرمود تشهد له بذلک اثاره وتدل علیه افعاله والذی بعثه بالآیات المحکمة والبراهین الواضحة محمد صلی الله علیه وآله وسلم جاءنا بهذه العبادة فان شککت فی شیء من امره فاسال عنه اوضحه لک یعنی آثار باری بر این حضور گواهی دهد وافعال الهی بر این شهود دلالت کند واین عبادات مقرره ومناسک مفروضه را برای ما محمد بن عبدالله صلی الله علیه وآله وسلم آورده که خدایش با معجزات استوار وحجج آشکار برسالت برانگیخته اگر ترا در امری از نبوت رسول خاتم شکی است بپرس تا روشن کنم راوی گوید ابن ابی العوجاء حیران ماند وندانست که چه گوید پس برخواست وبازگشت وبا یاران خویش گفت سالتکم ان تلتمسوا لی خمرة فالقیتمونی علی جمرة یعنی از شما خواستم برای من باده فراهم کنید در تعبیه آتشم در انداختید گفتند اسکت فوالله لقد فضحتنا بحیرتک وانقطاعک وما راینا احقر منک الیوم فی مجلسه یعنی ساکت باش بخدا سوگند که بحیرانی وفرو ماندگی خود ما را رسوا کردی وهیچگاه ترا اینچنین زبون ندیده بودیم گرامروز در محضر ابوعبدالله جعفر بن محمد گفت الی تقولون هذا انه ابن من حلق رؤس من ترون یعنی آیا این سرزنش بمن نمائید آیا جعفر بن محمد نه فرزند آن دانشور فرزانه است که سرهای اینهمه حاجیان بسترده در مجلد یازدهم از بحار الانوار بنظر رسید که صاحب کتاب خرائج روایت کرده که ابن ابی العوجاء وسه کس از دهریه در مکه بایکدیگر همداستان شدند بر آنکه هر کدام با ربعی از کلام مجید معارضت کنند ودر موسم دیگر خود در مکه حاضر سازند وبر این قرار بنهادند وبرفتند چون سال بگردید وموسم دیگر رسید در مقام ابراهیم فراهم آمدند یکی گفت من چون باین آیه رسیدم که وقیل یا ارض ابلعی ماءک ویا سماء اقلعی وغیض الماء از تجری معارضت باز ایستادم دیگری گفت همچنین من وقتی که این آیه را دریافتم که فلما استیاسوا منه خلصوا نجیا از توان مبارات نومید شدم در پرده این سخن باهم می گفتند که ناگاه حضرت ابوعبدالله بر ایشان بگذشت وروی سوی ایشان داشت وبسان اعجاز این کریمه تلاوت فرمود قل لئن اجتمعت الانس والجن علی ان یاتوا بمثل هذا القرآن لا یاتون بمثله بگوی ای پیغمبر که سوگند بخدای اگر تمامت مردمان وپریان باهم شوند بر آنکه مثل این قرآن بیاورند نتوانند آورد ایشان از شنیدن این آیت عظیم در حیرت شدند ومبهوت بماندند در مجلد دوم از بحار الانوار ورساله ترجمت توحید از کتب علامه مجلسی رضوان الله علیه مسطور است که محمد بن سنان حکایت کرده که مفضل بن عمر گفت کنت ذات یوم بعد العصر جالسا فی الروضة بین القبر والمنبر وانا متفکر فیما خص الله به سیدنا محمدا من الشرف والفضائل وما منحه واعطاه وشرفه به وحباه

مما لا یعرفه الجمهور من الامة وما جهلوه من فضله وعظم منزلته وخطر مرتبته فانی لکذلك
اذ اقبل ابن ابی العوجا فجلس بحیث اسمع کلامه فلما استقر به المجلس اذا رجل من اصحابه
قد جاء فجلس الیه فتکلم ابن ابی العوجا فقال لقد بلغ صاحب
هذا القبر العز بکماله وحاز الشرف بجمیع خصاله ونال الحظوة فی کل احواله
یعنی روزی پس از نماز عصر در روضه مبارك مابین قبر و منبر نشسته بودم در حالیکه اندیشه می نمودم در خصایصی که
حقتعالی پیغمبر ما محمد بن عبد الله صلی الله علیه واله را بدانها از تمامت آفرینش ممتاز فرموده مانند شرافت عنصر مقدس
و مزایای ذات اقدس و دیگر عطایا و فضایل وی که عموم امت از شناسائی آنها غافل و بیشتر کم و کیف جمله آنها جاهل
میباشند پس من در این دریای بی ساحل غوطه میخوردم که ناگاه ابن ابی العوجا بیامد و نزدیك من بجائی نشست
که من سخن او میشنیدم همینکه در محل خویش قرار گرفت از یاران اش یکی پیدا شد و نزدیك او نشست پس ابن ابی العوجا
بضریح مقدس رسول اشارت کرد و گفت همانا خداوند این گور بکمال عزت فرا رسید و هر گونه کرامت
فراهم نمود و در همه حال خویش منزلتی لایق یافت مفضل گوید آن مرد در جواب ابن ابی العوجا گفت انه کان
فیلسوفا ادعی المرتبة العظمی والمنزلة الکبری واتی علی ذلك بمعجزات بهرت العقول
وضلت فیه الاحلام وغاصت الالباب علی طلب علمها فی بحار الفکر فرجعت خاسئات وهی حسیر
فلما استجاب لدعوته العقلاء والفصحاء والخطباء دخل الناس فی دینه افواجا فقرن اسمه باسم ناموسه فصار
یهتف به علی رؤس الصوامع فی جمیع البلدان والمواضع التی انتهت الیها دعوته وعلت بها کلمته وظهرت فیها حجته برا وبحرا وسهلا وجبلا فی کل
یوم ولیلة خمس مرات مرددا فی الاذان والاقامة لیتجدد فی کل ساعة ذکره ولئلا یخمل امره یعنی صاحب این قبر حکیمی بود و فیلسوف که دعوی مرتبتی بلند و مقامی بزرگ نمود
و بر طبق دعوی خویش معجزاتی چند آورد که عقول را مغلوب ساخت و قلوب را در ضلال انداخت و بسی مردم
بجد از پی جستجوی دانش او در دریای فکر فرو شدند و عاقبت بازمانده برگشتند و همینکه ارباب عقول
و خداوندان سخن دعوی وی بپذیرفتند دیگر طبقات مردم فوج فوج از در تسلیم درآمدند و گروه گروه
راه اسلام گرفتند آنگاه نامش با نام خدای خویش ضمیمت کرد پس در تمامت بلاد و مدنی که در آنها دعوی او
پذیرفته آمده و برهانش ظهور یافته از بیابان و دریا و کوه و صحرا در هر روز و شب پنج نوبت بر فراز صوامع
و درون مساجد نامش بانگ بر میدارند و همی در اذان و اقامت مکرر میسازند تا در هر ساعت یاد وی
تازه شود و امرش خامل نگردد ابن ابی العوجا گفت دع ذکر محمد فقد تحیر فیه عقلی وضل فی امره فکری
وحدثنا فی ذکر الاصل الذی یمشی به یعنی داستان محمد بگذار که عقل من در امر او حیران است و در اصلی سخن گوی که محمد
کار خویش بطفیل وی رواج داد مفضل گوید پس آن دو زندیق در وجود مدبر عالم باهم گفتگوی کردند و رشته سخن
بنفی صنع کشیدند که این جهان را صانعی نیست بل این افلاك و اقالیم و ما فیها بذات خود پدید آمده و باقتضاء طبیعت
متکون شده نه اشیاء را موجدی است مدبر و نه صانعی حکیم مرا از شنیدن آن کلمات مزخرف یکباره ثبات از کف برفت

و از فرط غضب خویشتن داری نتوانستم نمود لاجرم بانگ زدم که یا عدو الله الحدت فی دین الله وانکرت الباری
جل قدسه الذی خلقك فی احسن تقویم وصورك فی اتم صورة ونقلك فی احوالك حتی بلغ
بك الی حیث انتهیت فلو تفکرت فی نفسك وصدقك لطیف حسك لوجدت دلائل الربوبیة وآثار صنعته فیك قائمة وشواهده
جل وتقدس فی ترکیبك واضحة وبراهینه لك لائحة
یعنی ای دشمن خدا در دین حق ملحد شدی و وجود صانعی انکار نمودی که ترا بهترین هیکلی بیافرید و در تمامتر پیکری نمودار ساخت
و همی ترا در اطوار مختلف و احوال متفاوت سیر داد و تا بدین حد کامل و پایه استوارت منتهی ساخت پس اگر در دل خود اندیشه
نمائی و بعقل خویش باز گردی هر آینه دلائل ربوبیت و آثار صنع در وجود خویش بر پای بینی و شواهد خلقت و براهین حکمت
در ترکیب بشری آشکار یابی ابن ابی العوجا گفت یا هذا ان کنت من اهل الکلام کلمناك فان ثبتت لك حجة
تبعناك وان لم تکن منهم فلا کلام لك وان کنت من اصحاب جعفر بن محمد الصادق فما
هکذا یخاطبنا ولا بمثل دلیلك یجادل فینا ولقد سمع من کلامنا اکثر مما سمعت فما افحش فی
خطابنا ولا تعدی فی جوابنا وانه الحلیم الرزین العاقل الرصین لا یعتریه خرق ولا طیش ویقطع العذر
ولا نستطیع لجوابه ردا فان کنت من اصحابه فخاطبنا بمثل خطابه یعنی ایمرد اگر خود از متکلمان عصری با تو در فن کلام سخن کنیم پس
اگر حجتی بر ما قائم ساختی پیروی تو اختیار نمائیم و اگر از اهل علم نیستی بحث و جدال ترا سودی نباشد و اگر از اصحاب
جعفر بن محمد هستی خود جعفر با ما اینچنین خطاب نمیکند و در میان ما بدین وتیره احتجاج و مجادلت نمینماید همانا از سخنان ما
بیشتر از اینکه تو شنیدی شنیده و در خطاب بدشنام لب نگشودی و در جواب از اندازه بدر نشدی براستی صاحب بردباری
و رزانت است و خداوند خرد و متانت هیچگاهش طیش و غضب عارض نگردد و همی سخن ما گوش کند و حجت ما
نیك بشناسد تا آنگاه که ما از تقریر دلیل خویش فارغ شویم و خود را بر وی چیره پنداریم برهان ما را بپایانی اندك و کلامی
کوتاه باطل سازد و ما را بدلیل الزام دهد و عذر ما چنان بگسلد که رد جواب او نتوانیم پس اگر از اصحاب وی هستی
بهمین
بطرز وی سخن کن و بر آئین او خطاب نمای مفضل گوید چون مابین من و آن ملحد این معارضت در افتاد اندوه
زده از مسجد بیرون آمدم در حالیکه اندیشناك بودم در ابتلاء اسلام و اهل آن بکفر زنادقه و نفاق ملاحده پس بحضرت
مولای خویش حضرت ابو عبد الله سلام الله علیه در آمدم همینکه مرا بر حال انکسار نگریست فرمود ما لك یعنی ترا
چیست من ماجری عرضه نمودم فرمود یا مفضل لالقین الیك من حکمة الباری جل وعلا وتقدس
اسمه فی خلق العالم والسباع والبهائم والطیر والهوام وکل ذی روح من الانعام والنبات
والشجر المثمرة وغیر ذات الثمر والحبوب والبقول الماکول من ذلك وغیر الماکول ما یعتبر منه المعتبرون ویسکن
الی معرفته المؤمنون ویتحیر فیه الملحدون یعنی زینهار برای تو بیانی کنم از حکمت و اسراری که حضرت آفریدگار در موضع خویش
بکار برده از جهان و درندگان و چارپایان و پرندگان و حشرات و جانوران و نباتات و درختان میوه دار
و غیر آن و حبوبات و سبزهای خوراکی و جز آن که مایه عبرت معتبران و طمأنینت مؤمنان و حیرت ملحدان گردد
العرض صدر و ذیل این خبر مفضل که در لسان علما توحید مفضل مشهور است از بروز الحاد و ظهور زندقه ابن ابی العوجا

وکفر او بر استحکام اصول اسلام بفزود چرا که این حدیث مبارک یکی از آیات باهره است و معجزات ظاهره شبهتی نیست که اکثر بلکه کل
جمیع حکما سلف و خلف هم داستان کردند تا از دقایق اسرار و لطایف حکمی که در صنع باری سبحانه مدبر شده عشری از آنچه را
که صادق آل محمد سلام الله علیه بدون تدقیق فکرت و تشحیذ نظر در طی این خبر مکشوف داشته بشرح آورند البته فرو مانند
و از اندیشه باز مانند در باب سی و هفتم از کتاب نکاح کافی مسطور است که نوح بن شعیب و محمد بن الحسن هر دو روایت
کردند که ابن ابی العوجا از هشام بن الحکم سؤال کرد الیس الله حکیما هشام جواب داد بلی هو احکم الحاکمین
گفت فاخبرنی عن قوله عز و جل فانکحوا ما طاب لکم من النساء مثنی و ثلاث و رباع فان خفتم ان لا تعدلوا
فواحدة الیس هذا فرض یعنی پس مرا خبر ده از این کریمه که خدای فرمود آنانکه برای شما حلال شده اند از زنان
نکاح در آورید دو دو و سه سه و چهار چهار پس اگر بیم آن داشته باشید که در میان ایشان آیین عدل بخرج فزون
از یکی اختیار نکنید ای هشام آیا این کلام بیان دو حکم جدا گانه که یکی صورت امکان عدل و دیگر صورت
خوف ظلم گفت بلی فاخبرنی عن قوله عز و جل و لن تستطیعوا ان تعدلوا بین النساء و لو حرصتم فلا تمیلوا کل
المیل فتذروها کالمعلقة ای حکیم یتکلم بهذا یعنی خبر ده مرا از آیه دیگر که خدای فرموده هرگز در میان
زنان عدالت نتوانید هر چند بسی بعدل آزمند باشید پس تمام هوس زن نکنید تا منکوحه خویش برا اقتضای
ترک عدالت چون آویخته باز گذارید که نه با شوی همخوابه باشد و نه بطلاق رها شده ای هشام آیا که ام حکیم
بدین کلام متناقض نطق نماید که یکباره بر اثبات قدرت حکم راند و یکباره نفی استطاعت کند راوی گوید هشام بن الحکم
از جواب فرو ماند و از کوفه بیرون آمد و جانب مدینه گرفت و بر امام ابو عبدالله جعفر علیه السلام وارد شد
حضرت فرمود یا هشام فی غیر وقت حج و لا عمرة یعنی رحلتی بی هنگام کرده که نه در موسم حج است گفت
نعم جعلت فداک لامر اهمنی ان ابن ابی العوجا سئلنی عن مسئلة لم یکن عندی
یعنی آری فدایت گردم برای امری احرام کعبه حضور بسته ام که مرا سخت اندوهناک داشته بتحقیق ابن ابی العوجا
مرا از مسئله پرسیده که در نزد من چیزی در جواب آن نبود فرمود و ما هی یعنی آن مسئله چیست راوی گوید هشام
تناقض کریمتین بپایان برد امام فرمود اما قوله عز و جل فانکحوا ما طاب لکم من النساء مثنی
و ثلاث و رباع فان خفتم الا تعدلوا فواحدة یعنی فی النفقة و اما قوله لن تستطیعوا
ان تعدلوا بین النساء و لو حرصتم فلا تمیلوا کل المیل فتذروها کالمعلقة یعنی فی المودة خلاصه تاویل آنکه
تناقض کلامین بوحدت قید منوط است و بر یکانگی جهت مشروط و در آیتین چنین نیست چه در کریمه نخستین مراد
آنست که اگر شوی در نفقات مابین زوجات عدل تواند نمود تا چهار دا یه تواند گرفت و گرنه فزون از یکی
روا نباشد و اما آیت دیگر ارشاد بدان است که چون مابین ازواج هر چند بکوشید در محبت نتوانید
عدالت نمود پس زن کردن بسیار هوس نکنید و همخوابگان خویش را سرگردان باز بگذارید چون در باب
اتفاق عدالت نمودن باختیار زوج است و خود البته در آن تسویت تواند نمود لاجرم حکم بر دو گونه نازل شده

صورت امکان عمل و صورت ترک آن که هر دو مقدور و مکلف باشد ولی در دوستداری عدالت نمودن نه باختیار زوج است
چه بالضروره از زوجات هر یک را که فزونتر خواست دیگرانرا با او نتواند برابر داشت فلهذا در ارشاد این مصلحت تردید نشده
چه بر یکصورت مزید نباشد الحاصل هنگامیکه هشام این الهام دریافت بعراق برگشت و جواب ابن ابی العوجا باز داد
ابن ابی العوجا گفت والله ما هذا من عندک یعنی بخدای که این جواب نه از نزد تو است شیخ بهاء الدین
علی بن فخر الدین عیسی بن ابی الفتح اربلی این خبر مرسلا از ابو هاشم جعفری روایت کرده که با امام ابو محمد حسن بن
علی العسکری علیه السلام گفتند ما بال المرأة المسکینة الضعیفة تاخذ سهما واحدا و یاخذ الرجل سهمین
یعنی از چه در میراث زنرا که بیچاره و ناتوان است یکسهم دهند و مردان را دو سهم فرمود ان المرأة لیست علیها
جهاد و لا نفقة و لا علیها معقلة انما ذلک علی الرجل یعنی برای آنکه از زن برخی تکالیف چون حضور
غزوات و اداء نفقات و قضاء دیات در شرع ساقط است بخلاف مرد که از کلفت این احکام گریز ندارد
راوی گوید از شنیدن این جواب در دل خود گفتم همانا شنیده بودم که ابن ابی العوجا حضرت امام جعفر بن محمد را
از سر این حکم بپرسید و همین جواب بشنید هنگامیکه این خاطر از قلب من بگذشت حضرت ابو محمد صلوات الله علیه با من
توجه نمود و فرمود نعم هذه مسئلة ابن ابی العوجاء و الجواب منا واحد اذا کان معنی المسئلة واحدا
جری لآخرنا ما جری لاولنا و اولنا و آخرنا فی العلم سواء و لرسول الله علیه و آله
السلام و لامیر المؤمنین فضلهما یعنی آری این مسئله ابن ابی العوجا است و جواب ما امامان یکی بیش نباشد هر عصر
که از ما اهلبیت مسئله باز پرسند جوابیکه و اپسین امام از ما گفته همان خواهد بود که امام نخستین فرموده شرط که
مراد هر دو سائل یکی باشد ما مردم خاندان نبوت جمله بعلم یکسانیم جز آنکه رسول الله و امیر المؤمنین را بر دیگران
رجحان است شیخ بزرگوار محمد بن علی الصدوق گوید پدرم علی بن حسین بن موسی بن بابویه و استادم محمد بن حسن بن
احمد بن ولید رحمهما الله گفتند که احمد بن ادریس و محمد بن یحیی ما را خبر دادند از محمد بن احمد از سهل بن زیاد از
محمد بن حسن از علی بن یعقوب از مروان بن مسلم که گفت ابن ابی العوجا بحضرت ابو عبدالله جعفر علیه السلام در آمد
و گفت الیس تزعم ان الله خالق کل شیء یعنی آیا نه تو پنداری که آفریننده هر چیز خداست فرمود بلی گفت
انا اخلق یعنی من نیز توانم آفرید فرمود کیف تخلق یعنی چگونه بیافرینی گفت احدث فی الموضع
ثم البث عنه فیصیر دوابا فاکون انا الذی خلقتها یعنی در جائی پلیدی آورم و چند در نگ نمایم تا کرمهای
جنبنده از آن پدید گردد پس من آنها را آفریده خواهم بود فرمود الیس خالق الشیء یعرف کم خلقه
یعنی آیا نه آنست که آفریدگار رسیده اند که چند مخلوق آورده گفت بلی فرمود یعنی پس آیا تو زینه آن
فتعرف الذکر منها من الانثی و تعرف کم عمرها
کرمهارا از مادینه آنها بشناسی و مقدار زندگانی هر کدام بدانی ابن ابی العوجا از گفتار باز مانده و خواموش
نشست هم ابن بابویه بسند دیگر آورده که ابن ابی العوجا مره دیگر بمجلس امام ابو عبدالله بازگشت و ساکت
بنشست حضرت با وی فرمود کانک جئت لتعید بعض ما کنا فیه یعنی گویا برای اعادت برخی از سخنان

دیروز آمده گفت اردت ذلک یا ابن رسول الله یعنی آری قصد اینچنین بود ای پسر پیغمبر خدای فرمود
ما اعجب هذا تنکر الله وتشهد انی ابن رسول الله یعنی چه شگفت است اینکه خود خدا را انکار نمائی
ومرا پسر پیغمبروی شناسی گفت العادة تحملنی علی ذلک یعنی اینکه ترا فرزند رسول الله خوانم برحسب رسم
وعادت نه اقرار وشهادت فرمود فما یمنعک من الکلام یعنی پس ترا از سخن چه باز داشته وبچه
خاموشی گفت اجلالا لک ومهابة ما ینطق لسانی بین یدیک فانی شاهدت العلماء وناظرت المتکلمین
فما داخلنی هیبة قط مثل ما داخلنی من هیبتک یعنی سطوت وجلال تو زبان مرا از گفتار فروبسته براستی من بسی
دانشمندان دیده ام وبا بسی متکلمان بجدل نشسته ام واز هیچیک در ضمیر خود ان مهابت نیافته ام که از تو فرمود
یکون ذلک ولکن افتح علیک بسؤال یعنی چنین است ولی اکنون من در سؤال بر تو میگشایم راوی گوید
پس روی بسوی وی نمود فرمود امصنوع انت او غیر مصنوع یعنی تو خود ساخته آفریده کاری
یا بطبع خویش پدیداری گفت غیر مصنوع فرمود فصف لی لو کنت مصنوعا کیف کنت تکون
یعنی اینکه گفتی من غیر مصنوعم پس بیان کن که اگر مصنوع بودی بر چه صفت میبودی ابن ابی العوجا زمانی خاموش
وپاسخی نراند وبچوبکی که در پیش روی او بود اشتغال جست بهی گفتی طویل عریض عمیق قصیر متحرک ساکن
کل ذلک صفة خلقه یعنی اگر مخلوق بودم دراز وپهنا وکوتاهی وجنبیدن وآرامی میداشتم که اینجمله
صفت صنع است امام فرمود فان کنت لم تعلم صفة الصنعة غیرها فاجعل نفسک مصنوعا لما تجد فی نفسک
مما یحدث من هذه الامور یعنی حالیکه برای صنع وخلقت نشانی جز این صفات ندانی از چه
خود را مصنوع نخوانی چه تمامت این اعراض را که علامات خلقت وامارات صنع در ذات خویش پیاپی
ابن ابی العوجا گفت سألتنی عن مسئلة ما سألنی عنها احد قبلک ولا یسئلنی احد بعدک عن مثلها
یعنی مرا از مسئله پرسیدی که مثل آنرا نه پیش از تو کسی از من سؤال کرده بود ونه پس از تو کسی سؤال خواهد نمود
فرمود هبک علمنا انک لم تسئل فیما مضی فما علمک انک لا تسئل فیما بعد علی انک
یا عبد الکریم نقضت قولک لانک تزعم ان الاشیاء من الاول سواء فکیف قدمت واخرت یعنی پنداشتم ترا که دانستی
این مسئله را در زمان پیش از تو نپرسیده اند اما اینکه پس نیز از تو نخواهند پرسید از کجا گفتی علاوه اینکه این کلام
منافی مقاله تو است چرا که بر زعم تو اشیاء از ازل همه یکسانند ودر پدیداری ترتیبی ندارند پس در نفی سؤال
تقدیم وتأخیر چگونه آوردی آنگاه فرمود یا عبد الکریم ازیدک وضوحا ارأیت لو کان معک کیس
فیه جواهر فقال لک قائل هل فی الکیس دینار فنفیت کون الدینار فی الکیس فقال
لک قائل صف لی الدینار وکنت غیر عالم بصفته هل کان لک ان تنفی کون الدینار عن
الکیس وانت لا تعلم یعنی در رد جواز نفی صنع سخن بر تو روشن تر کنم خبر ده که اگر با تو کیسه که در آن گوهرهای
چند است باشد وکسی از تو پرسد که آیا در این کیسه دینار هست تو در جواب گوئی نیست پس دیگری با تو گوید

آیا

آیا صفت دینار چیست وتو دینار را نشناسی واز علامات آن هیچ ندانی آیا با اینفرض که بر صفت دینار دانا نباشی
ترا روا است که از کیسه آنرا نفی نمائی وباجهل بدینار گوئی در این کیسه دینار نیست ابن ابی العوجا گفت لا یعنی عقلا
روا نیست که با جهالت موضوع از هر جهت حکمی نفیا یا اثباتا بر آن حمل شود فرمود فالعالم اکبر واطول واعرض
من الکیس فلعل فی العالم صنعة من حیث لا تعلم صفة الصنعة یعنی فضای جهان ببزرگی ودرازی وپهنا از کیسه فزونتر است
پس شاید در اینجهان وسیع وعریض خلقتی باشد که تو بر صفت آن جاهلی وبا فرض اگر خود صفت صنع را ندانی
وچنانکه در آغاز سخن بظهور رسید آیا چگونه آنرا از اینعالم وما فیه یکباره نفی نمائی بر حالیکه در پایان کلام بر عدم جواز
اینچنین نفی اقرار کردی راوی گوید از تقریر این برهان بدیع ابن ابی العوجا خود از جواب عاجز گشت وپیروانش
بر دو گروه شدند برخی مسلمانی گرفتند وبرخی از دنبال او برفتند چون روز سوم رسید ابن ابی العوجا از در
چیرگی بر حضرت جعفر بن محمد علیهما صلوات الله در آمد وگفت ما الدلیل علی حدوث العالم یعنی
چه برهان است بر اینکه عالم حادث باشد نه قدیم فرمود انی ما وجدت شیئا صغیرا ولا کبیرا الا
اذا ضم الیه مثله صار اکبر وفی ذلک زوال وانتقال عن الحالة الاولی ولو کان قدیما
ما زال ولا حال لان الذی یزول ویحول یجوز ان یوجد ویبطل فیکون بوجوده بعد
عدمه دخول فی الحدث وفی کونه فی الازل دخوله فی القدم ولن یجتمع صفة الازل والعدم فی شیء واحد
یعنی برهان حدوث آن است که من در عالم هیچ چیز بزرگ وکوچک نیافتم مگر اینکه چون مثل آنرا بدان ضمیمت کنند
البته از اندازه پیشین کلانتر گردد ودر اینکار هم زوال است وهم انتقال زیرا که از آن شیء خوردی حال نخست
زائل شود وخود بحالتی حال دیگر منتقل گردد واگر قدیم بودی اصلا زائل نگشتی ودیگرگون نشدی چه اگر تغییر
پذیردی شبهه بر اقتضاء این صفت هم قابل پدیداری باشد وهم نابودی پس همینکه نابود شد وآنگاه
پدید آمد بالضروره حادث خواهد بود واگر برحسب دعوی تو صفت ازل میداشت البته داخل قدیم میگردید
واین باطل است چه بالبدیهه هیچگاه ازل وعدم در یک چیز فراهم نیاید ابن ابی العوجا گفت هبک
علمت فی جری الحالتین والزمانین علی ما ذکرت واستدللت علی حدوثها فلو بقیت الاشیاء علی صغرها
من این کان لک ان تستدل علی حدوثها یعنی پنداشتم که این دلیل در فرضی که نمودی از حال صغر سابق وحال کبر لاحق
حجت حدوث تواند شد پس اگر در شیء ایند وحال در دو زمان بهم نرسد آیا بر حدوثش از کجا توانی
استدلال کرد فرمود انما نتکلم علی هذا العالم الموضوع فلو رفعناه ووضعنا عالما آخر کان لا شیء
ادل علی الحدث من رفعنا ایاه ووضعنا غیره ولکن اجیبک من حیث قدرت ان تلزمنا
ونقول ان الاشیاء لو دامت علی صغرها لکان فی الوهم انه شیء ما ضم شیء منه الی مثله کان
اکبر وفی جواز التغیر علیه خروجه من القدم کما ان فی تغیره دخوله فی الحدث لیس لک وراءه شیء یا عبد الکریم
یعنی در اینجهان مشهود که موضوع کلام ما است این احتجاج بدون استشعار رواج دارد واگر اینجهان را که برشته ...

معاوده شده از جای برگیرم و جهانی دیگر بالفرض بجای این دلیل نتواند شد وضع نمایم پس در حدوث جهان
مرفوع و جهان موضوع بهیچ احتیاج محتاج نباشیم چرا که خود رفع جهان سابق و وضع جهان لاحق بر اثبات حدوث
از هر حجت در دلالت فزونتر است و هر چند با این برهان ترا دیگر مجال طلب دلیل نیست که مدعا بالعیان ثابت شد
ولی هم از طریقی که در طی آن فرض الزام ما و غلبه خویش همی نمودی ترا جواب دهم و گویم اگر اشیاء علی الفرض
در طرف خارج همی بخودی خود جاوید باشند و با انضمام مثل مزید نیابند لامحاله در مجال احتمال از پذیرش
اینگونه تغییر ناگزیر خواهند بود و بجواز ترکیب و قبول تضاعف البته تحمل توانند نمود و خود این تغییر نسبت منافی قدم
و مناسب حدوث راوی گوید رشته محاجه ابن ابی العوجا از این برهان باهر گسیخته گشت و بخواری برفت چون
موسم دیگر رسید هم در حرم از مقابل امام جعفر بن محمد علیه السلام برآمد یکی از شیعیان عرض نمود که همانا پسر ابی العوجا
از الحاد بازگشته و مسلمانی گرفته حضرت فرمود او نابیناتر از آنست که قبول اسلام کند پس ابن ابی العوجا امام ابوعبدالله
ببدید و ویرا ندا نمود که یا سیدی و مولای حضرت ملتفت او شد و فرمود ما جاء بك الی هذا الموضع
یعنی چه ترا باینجایگاه آورده گفت عادة الجسد وسنة البلد ولننظر ما الناس فیه من الجنون و
الحلق و رمی الحجارة یعنی عادت بدن و رسم وطن و هم برای تماشای حالاتی که اینمردم در آنند از دیوساری
و بیهوده کاری بسان سر ستردن و سنگ پرانیدن امام فرمود انت بعد علی عتوك وضلالك
یا عبد الکریم یعنی تو هنوز برگردن کشی و گمراهی خویش باشی ابن ابی العوجا رفت تا سخن گوید حضرت فرمود
لا جدال فی الحج یعنی در حال احرام جدال حرام است این نفر نمود و دامن از کف آن حضرت بیفشاند
و گفت ان یکن الامر کما نقول ولیس کما نقول نجونا ونجوت وان یکن الامر کما تقول وهو علی ما تقول
نجونا وهلکت یعنی یا ما و شما یکسانیم و یا ما ناجی و شما هالکید راوی گوید ابن ابی العوجا را حال دیگرگون شد
و روی با همراهان خود کرد و گفت وجدت فی قلبی حزازة ابرة فردونی یعنی در دل خویش سوزش
زخم سوزن همی یابم مرا بازگردانید شیخ صدوق در انجام این روایت که آنرا بیک واسطه از کلینی
نقل کرده چنان آورده که فردوه فمات لا رحمه الله یعنی پس او را بازگردانیدند و از آنحال درگذشت
و این فقره بظاهر منافی کلمات مورخین و دیگران است که کیفیت موت ویرا بر وجه دیگر آورده‌اند
توضیح اینجمله بتلفیق کلام ابوریحان بیرونی و ابن اثیر جزری و غیرهما آنست که چون قصه الحاد ابن ابی العوجا
فاش گردید و خبر زندقه وی بسمع عامل کوفه محمد بن سلیمان رسید کس فرستاده او را بگرفت و در حبس بداشت
دوستان و هواخواهان وی در حرکت آمدند و مردم را در حضرت منصور بشفاعت برانگیختند تا وسائط
اطلاق و وسائل استخلاص او متواتر گشت منصور ناگزیر با عامل کوفه مکتوب کرد که دست از پسر ابی العوجا
بدارد و در تعرض او مترصد فرمان باشد ابن ابی العوجا از کثرت شفعا خبر داشت و همی انتظار مکتوب منصور میبرد
چون تقدیر بر قتل وی رفته بود وقتی با ابوالجبار که از آشنایان خاص او بود گفت ان اخرنی الامیر

ثلثة ایام فله مائة الف درهم یعنی اگر امیر قتل مرا سه روز تأخیر اندازد صد هزار درهم از برای او
خواهد بود ابوالجبار اینخبر با محمد بگفت محمد گفت ذکرتنیه وقد کنت نسیته فاذا انصرفت من الجمعة فاذکرنیه
یعنی ابن ابی العوجاء را بیاد من آوردی و من سخت او را فراموش کرده بودم وقتی که از نماز جمعه باز گردم ویرا
بیاد من در انداز ابوالجبار پس از مراجعت محمد بن سلیمان علی العهد نام او ببرد محمد در حال او را بخواند و بقتلش
حکم راند ابن ابی العوجا چون بقتل خویش یقین کرد بروایت ابن اثیر و ابوریحان و علم الهدی و غیرهم زبان بجحود
و الحاد اقرار نمود و گفت والله لئن قتلتمونی لقد وضعت اربعة الاف حدیث احرم فیها الحلال
واحلل فیها الحرام والله لقد فطرتکم یوم صومکم وصومتکم یوم فطرکم یعنی حالی که مرا بکشتید
فاش بدانید که بخدا چهار هزار حدیث جعل کردم که در تمامت آنها یا حلالی را حرام نمودم و یا حرامی را حلال
سوگند بخدای که هم روزه شما را در یوم صوم بخورانیدم و هم جمله را در روز عید فطر روزه دار ساختم
چون این بگفت سیاف تیغ براند و گردنش بپراند مکتوب منصور وقتی رسید که کار گذشته بود منصور از
استماع اینواقعه عظیم در خشم شد و گفت لقد هممت والله ان اقیده به یعنی بخدا اگر بکیفر این عمل عامل را
قصاص کنم آنگاه عمش عیسی بن علی را احضار کرد و با او گفت همانا اینکار که بی رضای من از محمد صدور یافته از سوء عمل تست
که مرا بتولیت این جوان ناآزموده اشارت کردی ورقتی مشتمل بر تهدید و عزل وی مکتوب کرده ام اینک
بر آن عزیمتم که آنرا بکوفه فرستم گفت یا امیر المؤمنین محمد پسر ابی العوجا را برای الحاد و ارتداد بقتل آورده
پس اگر در این عمل طریق صواب پیموده ثمر آن ترا عاید شود و اگر راه خطا رفته وبال آن خود او را فرا گیرد
اکنون چون او را از جهة قتل ابن ابی العوجا بیم دهی و از ایالتش معزول داری عامه مردم درباره تو سخن نرانند
مگر بمذمت و قدح و در حق محمد لب نگشایند مگر بثنا و مدح منصور از استماع این کلمات آن مکتوب را با آب دهان
محو نمود ولی در عزل محمد یکدل شده او را از کوفه بخواند و عمل وی با عمرو بن زهیر ضبی بازگذارد و چون خبر

قتل ابن ابی العوجا بعبد الله بن مقفع رسید او را بدین اشعار مرثیت گفت

رزینا ابا عمرو ولا حی مثله ... فلله در الحادثات بمن وقع
فان تک قد فارقتنا وترکتنا ... ذوی خلة ما فی انسداد لها طمع
فقد جر نفعا فقدنا لک اننا ... امنا علی کل الرزایا من الجزع

یعنی بمصیبت ابوعمرو عبد الکریم گرفتار شدیم و او در میان زندگان مانند نداشت ای عجب که خدنگ حوادث
چه دانشوری را از رسید یا اباعمرو اگر از ما جدا شدی و در وجود ما رخنه انداختی که در فراهمی آن طمع نیست
باک نداریم که فوت تو سود امن بسوی ما بکشید چرا که پس از تو ما را عزیزی نیست که پیوسته بمرگ او
بیمناک باشیم و از نزول حادثات همی بترسیم همانا کلام ابن ابی العوجا در هنگام قتل که گفت صومتکم فی
یوم فطرکم و فطرتکم فی یوم صومکم اشاره است بانکار اخبار دوام نقص شعبان و تمام رمضان را

دی ونظرای وی وضع کرده اند ودس در احادیث نموده اند پس مدارک قائلین عدد مجعول و ادلهٔ ایشان معلول
خواهد بود وتحقیق این سخن آنست که علماء امامیه رضوان الله علیهم اختلاف کرده اند که آیا مراد از اول رمضان
یوم فطر در لسان شرع روز سی ام از غرهٔ شعبان و سی و یکم از اول رمضان است یا آنکه اول رمضان
روزی باشد که در لیلهٔ آن هلال رمضان مرئی گردد و عید فطر یومی که در لیلهٔ آن هلال شوال ابصار شود
بعبارهٔ اخری آیا مناط در آغاز و انجام فرض صیام عدد ایام است بر وجه مخصوص یا رؤیت هلال بر عادت
معهود پس اگر در لیلهٔ یوم سی ام از غرهٔ شعبان هلال مرئی گردد فریقان صوم آن یوم واجب دانند
بالاتفاق چه در اینفرض اخبار عدد و احادیث رؤیت تطابق نموده خواهند بود و اگر هلال در آنشب مستور ماند
ثمر نزاع در ابتداء صیام و اختتام آن بظهور رسد چه بامداد آن لیله را قائلین عدد بحکم اخبار شمار غرهٔ شهر
قرار دهند و قائلین رؤیت باقتضاء صوموا للرؤیة سلخ شعبان و یوم شک انگارند و همچنین است حال در هلال شوال
که اگر ابصار شود هر دو قبیل افطار کنند الا اکمال عدد دیگر و از ایام سنه روزه دارند بقضیهٔ نقص ثلثین و اگر هلال پوشیده ماند اهل عدد روز سی و یکم را آغاز استار کنند
قرار دهند و اهل رؤیت روز سی و دویم از اول روزه داشتن ایشان زاین تقریر بدان تقدیر است
که قائلین عدد رؤیت هلال را معتبر شناسند چون شیخ صدوق علی المشهور که بر اخبار عدد وقتی استناد کند
که هلال در استتار ماند و اگر نمودار شود از آن اخبار هیچیک را مناط اعتبار نشناسد اما بقول کسانیکه در تعلق
وجوب صوم رمضان و حرمت صوم فطر چیزی را جز حساب معتبر ندانند و همی باخبار عدد تمسک جویند اگرچه هلال
مرئی شود چنانکه در غنیه و ناصریه و خلاف بر اینعقیدت تصریح شده ثمر نزاع بر وجه اظهر معلوم گردد از تقریر فائده
خلاف بوضوح رسید که قائلین عدد نیز بر دو گروهند در عبایر فقها بر ذکر فریقین تصریح شده و هم در کتب حدیث
و فقه در عدد اخباری ببعنی دیگر روایت شده که شرح آن بمفصلات کتب استدلال و غیرها حوالت است
الغرض قومی بعدد قائلند و جمهوری برؤیت قائلین عدد معدودی از متقدمینند مانند ابو جعفر محمد بن
علی بن بابویه و ابو القاسم جعفر بن محمد بن قولویه و ابو محمد هرون بن موسی تلعکبری و جمعی از متاخرینند
که خود را بشیخ محدث عارف احمد بن زین الدین احسائی منسوب سازند و از دیگر علما بلقب شیخیت ممتاز گردند
دلیل اینجماعت چند خبر میباشد یکی روایت ثقة الاسلام محمد بن یعقوب است بسند خود از محمد بن اسمعیل و او از بعضی
اصحاب خویش که گفت حضرت امام ابو عبد الله علیه السلام فرمود ان الله جل و عز خلق الدنیا فی
ستة ایام ثم اختزلها من ایام السنة فالسنة ثلثمائة واربعة وخمسون یوما شعبان لا یتم ابدا
وشهر رمضان لا ینقص والله ابدا ولا تکون فریضة ناقصة ان الله تبارک وتعالی یقول
ولتکملوا العدة وشوال تسعة وعشرون یوما وذو القعدة ثلثون یوما یقول الله عز وجل
وواعدنا موسی ثلثین لیلة واتممناها بعشر فتم میقات ربه اربعین لیلة وذو الحجة
تسعة وعشرون یوما ثم الشهور بعد ذلک شهر تام وشهر ناقص یعنی حضرت کردگار اینجهان را در شش روز بیافرید

وآن شش

وآن شش روز از تمام ایام سال ببرید پس یکسال سیصد و پنجاه و چهار روز است ماه شعبان هرگز تمام نشود و ماه رمضان
بخدا هرگز ناقص نگردد و هیچ فریضه کاستگی نپذیرد خدای سبحانه در تمام ایام صیام فرماید زینهار عدد را کامل کنید
و شهر شوال بیست و نه روز است و ذو القعده سی روز و خدای عز و جل در شمار وعده کلیم که در ذو القعده بود
فرماید موسی را سی شب وعده دادیم و آن مدت را باده شب دیگر تمام نمودیم پس زمان دیدار پروردگار روی
چهل شب کامل گردید و ذو الحجه بیست و نه روز است آنگاه از دیگر شهور یکی تمام باشد و یکی ناقص و دیگر روایت
ابن بزیع است از محمد بن یعقوب از پدرش یعقوب بن شعیب که گفت با حضرت ابو عبد الله صلوات الله
علیه گفتم ان الناس یروون ان رسول الله صام من شهر رمضان تسعة وعشرین یوما اکثر مما صام ثلثین
یعنی عامه روایت میکنند که عهد رسول الله نقصان رمضان بیش از تمام آن اتفاق افتاد و آن حضرت
ماه بیست و نه روز افزونتر روزه داشت تا سی روزه فرمود کذبوا ما صام رسول الله الا تاما ولا تکون
الفرائض ناقصة ان الله تبارک وتعالی خلق السنة ثلثمائة وستین یوما وخلق السموات والارض
فی ستة ایام فحجزها من ثلثمائة وستین یوما فالسنة ثلثمائة واربعة وخمسون یوما وشهر رمضان ثلثون یوما
یعنی دروغ گفته اند پیغمبر هیچگاه روزه نگرفت مگر تمام و فریضه هرگز ناقص نشود بدرستیکه حضرت آفریدگار
سال را سیصد و شصت روز تقدیر نمود و چون آسمانها و زمین را در شش روز ایجاد فرمود آنگاه زمان آفرینش را
از ایام سال بکاست پس سیصد و شصت سیصد و پنجاه و چهار گشت ماه رمضان در میان شهور
همی سی روز باشد و دیگر حدیث معاذ بن کثیر است که گفت با صادق آل محمد سلام الله علیهم گفتم
ان الناس یروون عندنا ان رسول الله صام هکذا و هکذا و هکذا اکثر مما صام هکذا و هکذا و هکذا
یعنی از عامه مردی که در نزد ما میباشند میگویند رسول خدا اینچنین بیشتر روزه گرفت تا اینچنین راوی گوید
معاذ در اشارت نخست دو بار انگشتان هر دو دست بیفراشت و یکبار یکی را خوابیده داشت و در
اشارت دیگر سه بار پیاپی تمام اصابع را بیفراخت کنایت از آنکه گویند پیغمبر رمضان بیست و نه روزه
بیشتر روزه گرفت تا رمضان سی روزه فرمود ما صام رسول الله اقل من ثلثین یوما وما نقص
شهر رمضان من ثلثین یوما منذ خلق الله السموات یعنی هیچ سال پیغمبر از سی روز کمتر روزه نداشت
و از آنگاه که خداوند آسمانها را آفریده هرگز ماه رمضان کسر و نقصان نیافته و دیگر روایت ابن رباح است
از حذیفة بن منصور از معاذ بن کثیر بر وجه آخر که گفت با امام ابو عبد الله جعفر گفتم ان الناس یقولون
ان رسول الله صام تسعة وعشرین یوما اکثر مما صام ثلثین فرمود کذبوا ما صام
رسول الله منذ بعثه الله الی ان قبضه اقل من ثلثین یوما ولا نقص شهر رمضان منذ خلق الله السموات
ثلثین یوما ولیلة یعنی بدروغ سخن کرده اند پیغمبر از وقتی که خدایش برسالت برانگیخت تا گاهیکه روح
مبارکش بگرفت هیچ سال کمتر از سی روز روزه نداشت و شهر رمضان از گاهیکه خدایتعالی آسمانها را بیافرید

از سی روز و سی شب هرگز کم نخرود و نیز ابن رباح از ابی عمران المنشد از حذیفة بن منصور روایت کرده که گفت حضرت جعفر بن محمد سلام الله علیهما فرمود لا والله لا والله ما نقص شهر رمضان ولا ینقص ابدا عن ثلثین یوما وثلثین لیلة ابو عمران گوید بحذیفه گفتم لعل حضرت ابو عبد الله ثلثین لیلة وثلاثین یوما فرموده بتقدیم لیل بر یوم چنانکه مردم میگویند که لیل قبل از نهارات گفت انچه از ابو عبد الله شنیدم همان است که برای تو روایت کردم ودیگر خبر محمد بن سنان است از حذیفة بن منصور از امام ابو عبد الله جعفر که فرمود شهر رمضان ثلثون یوما لا ینقص ابدا و روایت ابو بصیر است که گوید از ابو عبد الله صادق سؤال نمودم از تفسیر ولتکملوا العدة فرمود ثلثون یوما ودیگر روایت یاسر خادم است گوید با امام ابو الحسن علی بن موسی گفتم آیا شهر رمضان بیست و نه یوم میشود فرمود ان شهر رمضان لا ینقص من ثلثین یوما ابدا از اینگونه اخبار در کتب حدیث بسیار بنظر رسید که با اسناد مختلف و متون متقارب روایت شده شیخ اجل علی بن بابویه الصدوق علیه الرحمه در کتاب من لا یحضره الفقیه پس از نقل احادیث عدد چنین گوید قال مصنف هذا الکتاب من خالف هذه الاخبار و ذهب الی الاخبار الموافقة للعامة فی ضدها اتقی کما یتقی العامة ولا یکلم الا بالتقیة کائنا من کان الا ان یکون مسترشدا فیرشد و یبین له فان البدعة انما تمات و تبطل بترک ذکرها یعنی صاحب این کتاب گوید هرکه مخالف این اخبار جوید و جانب اخبار دیگر که بر خلاف اینها و موافق مذهب عامه است گیرد از او باید چنان پرهیز کرد که از عامه و نباید با وی سخن گفت جز بتقیه هرکه باشد مگر آنکه راه حق جوید و طریق رشد پوید که بر این تقدیر باید او را ارشاد کرد و واقع را بیان نمود و خاموشی در سوای اینصورت برای آن است که در سخن البته از اخبار دیگر که موافق بدعت رؤیت روایت شده ذکری خواهد شد و لکن روا نیست چه بدعت را همی باید میرانید و ترک ذکرش ناچیز نمود هم صدوق در مثل اینمقام از کتاب خصال گوید قال مصنف هذا الکتاب خواص الشیعة و اهل الاستبصار منهم فی شهر رمضان علی انه لا ینقص عن ثلثین یوما ابدا والاخبار فی ذلک موافقة للکتاب و مخالفة للعامة فمن ذهب من ضعفة الشیعة الی الاخبار التی وردت للتقیة فی انه ینقص و یصیبه ما یصیب الشهور من النقصان والتمام اتقی کما یتقی العامة یعنی صاحبان فرق شیعه و خداوندان بصیرت از ایشان بر آنند که ماه رمضان هرگز از سی روز ناقص نگردد و احادیثی که در این معنی رسیده تماما موافق قرآن است و مخالف سنیان پس از ضعفان شیعه کسانیکه باخبار رؤیت عمل کرده اند و رمضان را بسان دیگر شهور گاه تمام دانسته اند و گاه ناقص با آنکه صدور آن اخبار از راه تقیه بوده باید از ایشان تقیه نمود مثل عامه انتهی اما قائلین رویت از حد شمار بیرونند چه جمهور علماء اسلام سلفا و خلفا بر اینمذهب رفته اند و بر طبق احادیث رؤیت فتوی نوشته اند و صنادید رواة امامیه و جهابذه اصحاب ائمه مثل فقهاء اصحاب امام ابو جعفر محمد بن علی و امام ابو عبد الله جعفر بن محمد و امام ابو الحسن علی بن محمد و امام ابو محمد حسن بن علی بن محمد و سایر روسای شیعه و

و اساطین شرعیه از ارباب اصول مدونه و اصحاب مصنفات مشهوره که هر یک در ترویج احکام و تعلیم حلال و حرام مرجع طالبان رشد و ملجأ پیروان حق بوده اند جمیعا بر سبیل نقل و عمل اتفاق نموده اند بر آنکه شهر رمضان مانند سائر شهور گاه تمام باشد و گاهی ناقص و عید فطر گاه روز سی ویم از آغاز ایام صیام افتد و گاهی سی ام مستند این گروه از اخبار بسیار است و جمله بصحاح اسانید و عدول محدثین روایت شده و در اصول موثق و کتب معتمد ثبت افتاده یکی خبر محمد بن مسلم است از حضرت ابو جعفر محمد بن علی که فرمود شهر رمضان شهر من الشهور یصیبه ما یصیب الشهور من النقصان یعنی ماه رمضان یکی از شهور است آنرا از نقصان همان برخورد که دیگر شهور را هم محمد بن مسلم مثل اینخبر از حضرت ابو عبد الله علیه السلام روایت کرده و در ذیل آن وارد است که فاذا صمت تسعة وعشرین یوما ثم تغیمت السماء فاتم العدة ثلثین یعنی هرگاه بیست و نه روز روزه داشتی و در شب سی آسمان بابر پوشیده گشت و از رؤیت هلال مانع شد سی روز تمام روزه بدار و دیگر روایت مصدق بن صدقه است از عمار بن موسی الساباطی از صادق اهل البیت که فرمود یصیبه شهر رمضان ما یصیب الشهور من النقصان یکون ثلثین یوما و یکون تسعة وعشرین یوما یعنی رمضان نیز چون سایر شهور گاه تمام باشد و گاه ناقص و دیگر حدیث ابی احمد بن عمر بن ربیع است که گوید از امام جعفر بن محمد سؤال کردم از اهله فرمود هی اهلة الشهور فاذا رأیت الهلال فصم واذا رأیته فافطر یعنی حکم برؤیت هلال منوط است چون هلال رمضان را رؤیت کردی روزه بدار و چون هلال شوال استبصار نمودی افطار کن راوی گوید عرض کردم ارأیت ان کان الشهر تسعة وعشرین یوما اقضی ذلک الیوم یعنی بفرمای که اگر هلال رمضان دیده نشد و چون بیست و نه روز روزه داشتم هلال شوال مرئی گشت آیا باید قضای غره رمضان بجای آورم گفت لا الا ان یشهد لک عدول انهم رأوه فان شهدوا فاقض ذلک الیوم یعنی قضاء اول سی روز واجب نیست مگر آنکه عدول مومنین رؤیت نموده باشند که چون بابصار خویش گواهی دهند باید قضای صوم آن یوم بجای آری و در همین مضمون است خبر ابو الصباح کنانی از ابو عبد الله علیه السلام که فرمود اذا رأیت الهلال فصم واذا رأیته فافطر ابو الصباح گوید عرض کردم ارأیت ان کان الشهر تسعة وعشرین یوما اقضی ذلک الیوم قال لا الا ان یشهد بینة عدول فان شهدوا انهم رأوا الهلال قبل ذلک فاقض ذلک الیوم و دیگر حدیث عبد الاعلی بن اعین است که گفت از حضرت ابو عبد الله جعفر بن محمد الصادق صلوات الله وسلامه علیهما شنیدم که فرمود اذا صمت لرؤیة الهلال وافطرت لرؤیته فقد اکملت الشهر وان لم تصم الا تسعة وعشرین یوما الشهر هکذا وهکذا وهکذا وهکذا وهکذا یعنی چون هلال رمضان را رؤیت نمودی و روزه گرفتی و هلال شوال را دیدی و فطر قرار دادی شهر رمضان را کاملا روزه داشته اگرچه بیست و نه روز روزه گرفته باشی راوی گوید امام در نخست بلفظ هکذا ده بار انگشتان مبارک را بر داشت

وبسی روز اشارت فرمود آنگاه در دو هکذا تمام اصابع بلند نمود و در سیم یک انگشت فرو خوابانید و از بیست و
نه روز کنایت آورد و دیگر خبری است که محدث کاشانی رضوان الله علیه در وافی از تهذیب آورده بدین عبارت
وعنه عن احمد عن الحسین عن حماد بن عیسی عن عبدالله بن سنان عن رجل نسی حماد اسمه
قال صام علی علیه السلام بالکوفة ثمانیة وعشرین یوما شهر رمضان فرأوا الهلال فامر
منادیا ینادی اقضوا یوما فان الشهر تسعة وعشرون حاصل ترجمت متن آنکه امیرالمؤمنین علی علیه السلام سالی
در کوفه بیست و هشت روز از شهر رمضان روزه بداشت و در لیله روز بیست و نهم از ایام صیام عید قرار داد
و بفرمود تا در کوفه ندا دادند که رمضان امسال بیست و نه روز بوده قضای غره شهر را که بعذر عدم رؤیت سلخ شعبان انگاشته
شد بجای آورید و دیگر روز بدین نیت روزه بدارید و دیگر روایت ابن ابی عمیر است از حماد بن عثمان از یعقوب که گفت
از جعفر بن محمد علیه السلام پرسیدم که شهر رمضان تام ابداً فرمود لا شهر من الشهور و جمعی کثیر از مشاهیر بدین عبارت
بعینها و نظیر آن اخبار بسیار روایت کرده اند که در ضمن ترجمت باسامی ایشان اشارت آید الغرض ادله رؤیت
از حیز عدد بیرون است و در اینمقام بدینقدر اکتفا کنیم جمهور مجتهدین و کبراء محدثین اخبار عدد را عموما و خصوصا
بوجوه چند جواب داده اند منجمله در رد روایت محمد بن اسمعیل عن بعض اصحابه که شیخ کلینی آنرا در باب نوادر
از کتاب کافی آورده گفته اند که اینخبر از شواذ روایات است و راوی آن معلوم نیست چنانکه حضرت ثقة الاسلام
نیز آنرا در عداد نوادر ثبت کرده و حدیثی بدینصفت اگر در اثبات عملی بلامعارض وارد آید باید در فحوی آن توقف کرد
و در فتوی احتیاط نمود چه جای آنکه برخلاف کتاب و سنت و اجماع علماء ملت ورود یافته باشد و بر شماری
دلالت کند که نه با حساب هیچ ملی راست شود و نه ذمی و نه با عقیدت مسلمی درست آید و نه منجمی علاوه آنکه
در متن آن تعلیلی است علیل که گفته لانکون فریضة ناقصة چرا در صورت نقصان شهر هم فریضه تمام خواهد بود
بدین جهة که فریضه آن عمل را خوانیم که مکلف باتیان آن بر وجه وجوب مأمور باشد پس اگر شهر رمضان تام افتاد
فریضه روزه سی روزه است و اگر ناقص شد بیست و نه روزه و هر دو عدد فریضه را نقصانی نرسیده
و حضرت شارع در رمضان ناقص زیاده بر بیست و نه روز واجب نفرموده بلی اگر ماه کامل شد فریضه را
ثقیله گوئیم و اگر ناقص گشت خفیفه خوانیم و علی التقدیرین خود فریضه را ناقصه گفتن روا نیست چنانکه صلوة
در سفر با آنکه نسبت بصلوة حضر نصف است هیچکس آنرا صلوة ناقصه ننامد و در کتب استدلالیه مبرهن شده
که چون کسی در کفاره ظهار دو ماه متوالی روزه گرفت و آن دو ماه پنجاه و هشت روز افتاد تکلیف بر وجه تکمیل
پرداخته است و پس بر ذمت وی از حکم صیام شهرین چیزی نباشد و هم احتجاجی که برای اتمام شهر بکریمه
ولتکملوا العدة شده قادح دیگریست در صحت روایت چرا که این آیه در قضاء صوم رمضان نزول یافته
و مفاد آن بالصراحه چنان است که مریض یا مسافر باید بشماره ایامی که بعذر افطار نموده روزه بدارد و قضاء
فائت را کامل نماید و از آن عدد که میداند هیچ نکاهد چنانکه فرماید فمن شهد منکم الشهر فلیصمه ومن کان مریضا

او علی سفر فعدة من ایام اخر یرید الله بکم الیسر ولا یرید بکم العسر ولتکملوا العدة
ولتکبروا الله علی ما هدیکم ولعلکم تشکرون پس صریح آیه در بیان تکمیل قضاء است بعدد ما فات من الصوم که چون
مسافر مقیم گردد و مریض شفا یابد بقدری که در زمان سفر یا حال مرض از ایام رمضان افطار کرده روزه بدارد
و اینحکم را ربطی بتمام ایام شهر صیام نیست بلکه بفحوی آیه اگر در جمله رمضان مسافر بوده یا مریض تکمیل عده نیز به بیست و نه روز
خواهد بود بشرط که خود شهر رمضان نقصان پذیرفته باشد محمد بن یعقوب کلینی اینحدیث را با برخی از اخبار عدد ذکر نموده
بعضی از فقها بتقریبی توهم کرده اند که او نیز در این مسئله از قائلین رؤیت بکناری شده غافل از آنکه خود درج این اخبار
در عنوان باب نوادر علامت ردّ است و امارت اعراض چه نادره در عرف اهل حدیث روایتی است که موقع
قبول نیابد و مضمون آن معمول نیفتد چنانکه شریف علم الهدی در ضمن امالی بدین اصطلاح تصریح نموده علاوه آنکه
در کتب مبسوطه فن فقه که مبنای آنها بر نقل اقوال مختلفه و حکایت آراء مشتت است هیچیک از اساتید این عقیدت
بکلینی نسبت نکرده اند و در جواب حدیث محمد بن یعقوب بن شعیب گفته اند که این روایت از حلیه صحت عاطل است
و در عداد نوادر اخبار و شواذ آثار بشمار رود بعضی از قرائن ضعف دلالت که در متن حدیث سابق گذشت
در اینخبر نیز جاریست با زیادت دو وجه استحسانی که بر ضعف سند آن نیز قرینه تواند شد یکی آنکه محمد بن یعقوب
از پدرش بجز این حدیث هیچ روایت نیاورده اگر اوراسند بیعقوب متصل میبود هر آینه عادة بایستی
خبر دیگر نیز از او روایت نموده باشد تا بر اینحدیث که غیر او در روایت آن شرکت نیست اقتصار نکند و دیگر آنکه
محمد بن یعقوب را اصلی است که تمامت مرویات خود را از حضرت ابوعبدالله در آن فراهم ساخته و این حدیث
در آن اصل ثبت نیفتاده است پس اگر براستی این از مرویات وی بود بحکم عادت میبایست در آن اصل موجود باشد
و در جواب خبر محمد بن سنان گفته اند که اینحدیث زیاده بر وصمت شذوذ و ضعف متن در مطعن سند مردود است
چه در سلسله رواة آن نام محمد بن سنان افتاده و او باتفاق جمهور محدثین و نقادین رجال بکذب متهم است
در احکام الهی و فروع ملت بروایت مثل وی استناد نشاید محدث کاشانی از استبصار و تهذیب دو تصنیف
شریف رئیس الطایفه ابوجعفر طوسی نور الله تربته القدسی حکایت کرده که شیخ فرموده مضمون این اخبار که
در عدد وارد شده عمل نمودن روا نیست بچند دلیل از جمله آنکه عموما از مطاوی معتبرات اصول و موثقات
مجامیع بیرونند و از ارباب حدیث هر که از آنها خبری روایت کرده بعنوان ندرت و شذوذ آورده
و دیگر آنکه خصوصا حذیفة بن منصور را که یکی از رواة این اخبار است اصلی مشهور بدست باشد در صحاح مرویات
خود تماما در آن درج کرده و از این قبیل احادیث هیچ در آن اصل نیست و دیگر آنکه روایت ابن رباح از حذیفة بن
منصور سخت مختلف اللفظ و مضطرب المعنی است زیرا که حذیفه گاه روایت را بحضرت ابوعبدالله نسبت داده
بلاواسطه و گاه بواسطه و گاه راوی آنرا از جانب خود فتوی داده و این تلون البته آیت وضع است و امارت
جعل و دیگر آنکه بر تسلیم سلامت این روایات از وجوه قدح و آثار طعن لا محاله در جمله اخبار آحاد معدود باشد

که نه موجب علم خواهند بود و نه عمل و مقرر است که با آحاد سنت بر ظواهر قرآن و متواترات احادیث اعتراض
جائز نیست و هم تعلیلاتی را که در طی این روایات مندرج شده دلالت دیگر است بر اینکه اینگونه احادیث
از ائمه هدی صدور نیافته مانند تعلیل بوعد موسی برای اتمام ذوالقعده چه این علت بر کمال ذوالقعده در جمیع
ازمنه سابق و لاحق دلیل نتواند باشد بل منتهای اشارت آن بر آنست که خود ذوالقعده مخصوص که زمان
وعد موسی بود نقصان نیافت و البته اتفاق دلیل اطراد نگردد با آنکه روایت ابن وهب صریح است که نقصان
در ذوالقعده بیشتر افتاده تا دیگر شهور و تعلیل باینکه فرائض هیچگاه ناقص نگردند و نقصان شهر از ثلثین
موجب نقصان فریضه است درست نیست چه علماء اسلام بلسان واحد فرموده اند که اگر زن در اول ماه
مطلقه گردد و تا سه ماه که بعضی از آنها ناقص باشد عده بدارد البته فرض الهی را کاملاً ادا نموده خواهد بود
و همچنین است حال کسی که صوم شهری را بنذر بر خود واجب نماید و از رؤیت هلال روزه بدارد فریضهٔ خود
بپرداخته و بنذر وفا نموده هرچند آن ماه بیست و نه روز شده باشد و هکذا تعلیل بانعزال سته ایام
من تمام السنه چه منتهای اقتضای این علت آن است که پس از کاستن سته ایام خلقت عالم حول کامل بر سیصد و پنجاه و
چهار روز برقرار شد و این موجب آن نیست که از شهور یکی تمام و یکی ناقص گردد علی الترتیب بل اگر دو یا سه ماه متوالی
سی روز شود و دو یا سه ماه بیست و نه روز در مجموع شش ماه کامل و شش ماه ناقص گردد هم انعزال سته ایام
صادق خواهد بود و همچنین تعلیل بقول سبحانه ولتکملوا العدة برای اکمال عدد بتقریبی که اشارت شد محقق اول
در کتاب معتبر قول او را ببعضی از حشویه اسناد داده گنجور فقاهت شیخ محمد حسن در سلک این مسئله از کتاب جواهر الکلام
که براستی گنجینهٔ احکام است فرموده شاید مراد محقق از بعض حشویه شیخ صدوق باشد ولی از وی اینگونه تعبیر سزاوار نیست
که خود از اجلاء فرقه امامیه است و دختران آل محمد خود دیده اند که از آنچه نوشته چه اراده نموده اگرچه از او قولی عظیم تر از این صادر شده از جواز
سهو نبی و ائمه صلوات الله علیهم و وقوع آن با آنکه خلاف حکم عقل ضروری مذهب شیعه است تا اینجا خلاصه مراد شیخ بود شیخ مهذب الدین
در ذیل عبارت صدوق که گفته من خالف هذه الاخبار وذهب الی الاخبار الموافقة للعامة فی ضدها اتقی
کما یتقی العامة گوید یکی از معتمدین از خط یکی از موثقین حکایت کرد که علی بن بابویه والد صدوق در رساله مشهور خویش
چنین آورده که شهر رمضان ثلثین یوما و تسعة وعشرین یوما یصیبه ما یصیب الشهور من التمام و
النقصان والفرض فیه تام ابداً آنگاه گوید مقتضای عبارت سابق و لاحق آنست که صدوق از پدر خویش تقیه واجب شمرده
و با وی آن معاملت نماید که با آحاد عامه انتهی کلام المهذب همانا مقصد محدثین و محققین اصحاب در اخبار عدد و روایات
حساب تأویلات چند آورده اند که هیچیک خالی از بعد نیست و بعضی از آنها جز در بعضی از اخبار جاری نتواند شد مثل آنکه
شیخ طوسی رضی الله عنه در خبر ما صام رسول الله اقل من ثلثین یوما فرموده این در رد زعم عامه است که گفته اند
در رمضانات عهد رسول ناقص بیش از تمام اتفاق افتاده پس سیاق حدیث برای افادت آن خواهد بود که
در زمان نبی نقص در شهر رمضان هیچ پدید نگشت و آنحضرت حسب اتفاق همی سی روزه روزه بداشت نه آنکه

درمستقبل

در مستقبل نیز رمضان همواره تام باشد و هیچ نقصان نپذیرد صاحب وافی گوید این تأویل با ذیل کلام منافات تمام دارد
که فرموده ولا ینقص شهر رمضان منذ خلق الله السموات من ثلثین یوما و ثلثین و هم شیخ در خبر لم یصم رسول الله
اقل من ثلثین یوما گفته این در بیان غالب افراد رسیده و افادت آن میکند که صوم شهر رمضان در آن زمان
غالباً کمتر از سی روز نبوده چنانکه مخالفون ادعا نموده اند شیخ حر عاملی در کتاب وسائل از شیخ طوسی تأویلی دیگر نقل
کرده در آیه ولتکملوا العدة و گفته حکم اکمال عدت در وقتی است که هلال شوال بغمام پوشیده ماند و مرئی نگردد آنروز را
باید از رمضان معدود نمود و عدد ایام صیام را کامل ساخت و صاحب وسائل خود گوید روایاتی که بر نفی نقصان
شهر رمضان دلالت میکند ممکن است بر این حمل شود که اگر فی الواقع شهر رمضان سی روز باشد مکلف باید
در صوم و فطر برؤیت عمل نماید و در صورت نقص خود را بقضاء یکروز مأمور داند که دلیلی استوار ندارد و روایتی
در آن نرسیده و هم ممکن است که بر نفی جواز اسناد نقصان شهر رمضان محمول شود بدین اراده که رمضان خود
اشرف شهور است و ایام آن افضل ایام پس هر ماه نسبت بآن در کمال ناقص خواهد بود و اسناد نقصان
که موهم ذم است و شرعاً عیب بشهر الله المبارک روا نیست و هم احتمال دارد که ورود این اخبار در ترغیب
و حث مکلفین باشد بر صوم یوم شک تا با سلخ شعبان معاملت غره رمضان کنند و در روزه آنروز راه احتیاط
سپارند جمال الدین علامه اعلی الله مقامه در حدیث شهر رمضان لا ینقص ابداً بر سبیل تأویل گفته نفی نقصان
ابدی وارد آمده و مراد آن است که شهر رمضان همیشه ناقص نیست بلکه زمانی تمام است و زمانی ناقص فاضل
مدقق خلیفة السلطان حسین الحسینی اعلی الله مقامه گفته محتمل مراد از این اخبار آن باشد که ثواب شهر رمضان
هرگز صمت نقص نپذیرد که اگر مردم بیست و نه روز صائم باشند هم اجر سی روزه در خواهند یافت و لا یخفی
که این کلمات جمله توجیهات بعیده و تفسیرات غریب و فحول مشایخ اینهمه تأویل علیل از کتاب نفرموده اند
که محض اولویت جمع از ترک سخنی که عقل سلیم بپسندد و ذهن مستقیم بپذیرد همان است که شارح آثار الباقیه
ملکزاده دانشمند اعتضاد السلطنه گفته که آنچه مرا بنظر میرسد آن است که این احادیث را از مجعولات
ابن ابی العوجا میدانم و گذشته از ارشاد استاد ابوریحان و اعراض کبراء شیوخ دلیل استحسانی مؤید این دعوی
دارم که احادیث رؤیت از اغلب ائمه اطهار روایت گردیده و اخبار عدد بجز یک رضوی جمیعاً بحضرت
ابوعبدالله صادق علیه السلام اسناد داده شده و ابن ابی العوجا از زنادقه عصر حضرت جعفر بن محمد علیه السلام بود
بلکه آنحضرت بعلم امامت از آغاز ظهور او خبر داده چنانکه علامه مجلسی در مجلد یازدهم از بحار الانوار آورده که حماد بن
عثمان گفت سمعت اباعبدالله یقول تظهر الزنادقة فی سنة ثمانیة وعشرین ومائة وذلک انی نظرت فی
مصحف فاطمة یعنی از لسان مبارک حضرت صادق آل محمد شنیدم که میفرمود زنادقه در سال یکصد و بیست و
هشت هجری ظهور خواهند کرد و اینخبر در مصحف فاطمه سلام الله علیها دیدم مجلسی در بیان این حدیث گوید
لعل المراد ابن ابی العوجاء واضرابه الذین ظهروا فی اواسط دولتهما یعنی ممکن که این کلام اخبار از بروز ابن ابی العوجا

واشال وی باشد که در اواسط عهد حضرت صادق آشکار شد نه الغرض اینگونه موضوعات را ابن ابی العوجا و نظیر
وانش محض عداوت اسلام در لسان روات انداختند تا بدین وسیله در بنیان شرع رسول رخنه پدید آورند و در
اعیاد و ایام و مواسم و اعمال اختلال اندازند انتهی چون رشته سخن بدینجا کشید لازم افتاد که برای اشباع
کلام و اسباغ مرام بخلاصه آنچه که استاد الحکما ابوریحان در این مسئله آورده و ملکزاده دانشمند در شرح آن گفته
اشارت کنیم قال الاستاذ ابوریحان محمد بن احمد البیرونی والعرب مبتدؤن بالشهر من عند
رؤیة الهلال وکل شرع فی الاسلام کما قال الله تعالی یسئلونک عن الاهلة قل هی مواقیت
للناس والحج ثم مند سنین نبتت نابتة ونجمت ناجمة ونبغت فرقة جاهلیة فنظر
الی اخذهم بالتاویل وولوعهم بسبب الآخذین بالظاهر بزعمهم ومالوا الی الیهود و
النصاری فاذا لهم جداول وحسابات یستخرجون بها شهورهم ویعرفون منها صیامهم و
المسلمون مضطرون الی رؤیة الهلال وتفقد ما اکتساه القمر من النور واشرک بین
نصفه المرئی ونصفه المستور ووجدوهم شاکین فی ذلک مختلفین فیه ومقلدین بعضهم بعضا بعد
استفراغهم اقصی الوسع فی تامل مواضعه وتفحص مغاربه ومواقعه ثم رجعوا الی اصحاب علم الهیئة فالفوا زیجاتهم کتبهم مفتتحة
بمعرفة اوایل شهور العرب بنصب الحساب والجداول وانواع الحساب فظنوا انها معمولة لرؤیة الاهلة واخذوا بعضها ونسبوها الی جعفر بن محمد الصادق وزعموا انه سر من اسرار النبوة
یعنی عرب اوائل شهور را از رؤیت هلال گرفتندی چنانچه در آیین اسلام نیز اینچنین مشروع گشت خدای سبحانه
فرمود ای محمد ترا از هلال پرسند بگو آنها مردم و موسم را اوقاتی است محدود و بنای شرع در آغاز همی بر رؤیت بود تا اینکه
از بدایت سالی چند از این پیش که بدبختی حادث بظهور رسیده وگروهی جاهل پدید آمده که در احکام اسلام همی
تاویل جویند و در حق کسانی که بزعم ایشان بظاهر بچسبند همی طعن گویند اینگروه بر آیین جهودان و ترسایان میل نمودند
پس دیدند که ایشانرا جدولها و حسابهای چندی است که شهور خویش از آنها استخراج کنند و ایام صیام شریعت
کلیم و مسیح از آنها تعیین نمایند و مسلمانانرا یافتند که در اینباب برؤیت هلال و جستجوی نورانی جرم قمر از مظلم آن
مضطرند و بدینجهة همواره بشکوک و اختلافات گرفتارند و با آنکه در طلب رؤیت هلال و تفحص مغارب قمر استفراغ
نهایت طاقت نمایند هم عاقبت بتقلید یکدیگر گذرانند پس اینقوم چون از اختلافات پیروان اسلام و حسابات دیگر
اهل کتاب آگاه شدند علاج واقعه را بخداوندان علم هیئات رجوع کردند و دیدند که ایشان در مبادی زیجها و کتابها
معرفت اوائل شهور را جدولها و حسابها آورده اند پنداشتند که این جداول و حسابات برای رؤیت هلال برقرار شده
پس برخی از آنها را گرفتند و بحضرت جعفر صادق منسوب داشتند و سری از اسرار پیغمبری انگاشتند ملکزاده دانشمند
در مطاوی شرح اینعبارت گفته ابن عم بزرگوار حاج محمد کریمخان قاجار در اینمسئله بحساب قائل است چه در این
ایام که جمادی الاولی از سال یکهزار و دویست و هفتاد و پنج هجریست برای شرفیابی حضور اعلیحضرت قدر قدرت
شاهنشاهی ناصر الدین شاه قاجار خلد الله ملکه بدار الخلافه باهره آمده مهر اوراق را با ایشان ملاقات واقع شده

دار قضایای اتفاقیه در شرح همین موضع از کتاب آثار الباقیه بود از آنجناب استفسار نموده که عقیده شما در صوم شهر رمضان
برؤیت است یا بحساب چنانکه از تصانیف شما بر می آید فرمودند رای من همان است که در تصانیف من مذکور است
باعتقاد و اجتهاد من عمل برؤیت غلط است و باید رمضان را سی روز داشت و احادیثی که در رؤیت وارد شده محمول
بر تقیه است ثانیاً سؤال کردم که اگر در غروب روز بیست و نهم هلال رؤیت شود شما یوم فطر را صائم خواهید بود
فرمودند چون اخبار بسیار در حرمت صوم آن روز وارد است افطار میکنم ولی یکروز در مدت یازده ماه بنیت رمضان
روزه میدارم و بر این اعتقاد قائم هستم بگمانم این است که احکام ائمه اطهار بر حساب باشد که یکماه را سی روز و یکماه را
بیست و نه روز ابتدا از محرم الحرام و مقصود از این کلام نه این است که رؤیت هلال در رمضان بعد از سی روز
میشود بلکه صوم رمضان سی روز است و بعد از ظهور امام عصر صاحب الزمان عجل الله فرجه این حکم آشکار شود ثالثاً
سؤال کردم که گذشته از حس و عقل و نقل که رؤیت را دلالت تامّ دائم امام علیه السلام آنقدر تاکید در لازم نبودن روزه
سی روز فرمودند که شیخ حسن بن الحر العاملی در وسایل چندین حدیث نقل کرده فرمودند تمام اینها محمول است
بر تقیه و مجتهد را از وجه اجتهاد سؤال نمیشود و چون سخن بدینجا کشید با خود گفتم انصت انتهت عبارت الشرح
ملا محمد علی بابی صاحب فتنه زنجان که وقایع طغیان وی در تواریخ و روزنامجات دولت جاویدآیت بتفصیل ثبت است
از آن پیش که از ملت حنیف ارتداد جوید و بشاهنشاه اسلام عصیان آورد و بر آیین شیخیه میرفت و با علمای عهد تعصبها میکرد
و مانند فاضل معاصر حاج محمد کریمخان معتقد و قائل بوده و در این مسئله بنام سلطان مبرور محمد شاه غازی اعلی الله درجته
رساله پرداخته مسماة بریحانة الصدور از آن رساله نسخه در خزانه کتب ملکزاده دانشمند وزیر علوم موجود است
این روزها که این مسئله را مینوشتیم از آن نسخه اجزائی چند مطالعت شد و پایه فضیلت مصنف معلوم گردید از جمله دو وجه
بر اخبار رؤیت آورده همان است که شارح آثار الباقیه از ابن عم بزرگوار نقل نموده ملخص عبارت وی این است
احادیث رؤیت وارد شده بر تقیه از مخالفین زیرا که مذهب ایشان اعتبار رؤیت است و آن را هیچ ضابطه
ضبط نمی کند گاهی در زمان کمال متحقق میشود و گاهی در حین نقصان و دلیل بر آن اولاً اعراض شیخ ثقة الاسلام
از آنها با کثرت آنها بلکه تواتر آنها و آن اعرف است بحقیقت اخبار و مذاهب ائمه اطهار و شیعیان حیدر کرار زیرا که
وی است رئیس امامیه بعد از عترت طاهره و ملاذ فقهای اثناعشریه بعد از غیبت کامله و بروایات او استفاده نموده است
شیعه و بکتب او اذعان نموده است فرقه محقه با قرب عهدش بزمان حجج بالغه و وجودش در اوان سفرای اربعه
و هر یک از قریب و حاضر مطلع میشود بچیزیکه مطلع نمیشود بآن بعید و غائب و ثانیاً اعراض رئیس المحدثین صدوق
رضی الله عنه و حملش آنها را بر تقیه و آن نیز اعرف است از شیخ و اتباعش بحقایق روایات ائمه اطهار و کثرت مؤانستش که
که بعلو نموده است فافهم اقوی شاهد است بر زیادتی احاطه اش و غایت بصیرتش و ثالثاً مضمون بعض آنها سانی منصب امامت بناء بر اثبات تشبیه
که عصمت امام معتبر است و مضمون بعض دیگر صریح است در ورود بر تقیه و مضمون بعض ثالث تنبیه بیکدیگر بوده و آن در مقام شبهه ضعفای شیعه
از قول مخالف شرع لازم است تقیه بر امام در مثل مقام انتهی
هم ابوریحان در طعن قائلین حساب گفته فلما قصدوا استخراج اول الصوم واول الفطر بما خرج بعلم

انواجب بیوم فی اغلب الاحوال فادتکبوا خبشند وادلوا طرفا من قول النبی صلی الله
علیه واله صوموا للرؤیة وافطروا للرؤیة فقالوا ان معنی قوله صوموا للرؤیة صوموا
الیوم الذی یری الهلال فی عشیة کما یقال تهیؤا لاستقباله فیقدم التهیؤ للاستقبال وقالوا ان شهر رمضان لا ینقص عن ثلثین
حاصل مراد آنکه چون ارباب امثال این جداول خواهند که آغاز صوم و یوم فطر بعمل خویش بیرون آورند غالباً آن است
که یکروز پیش از رؤیت افتند پس بهمینکه مخالفت جدول با صریح خبر نبوی بنگرند که فرموده صوموا للرؤیة وافطروا للرؤیة
بسبیل تاویل گویند مراد رسول آنست که روزه بدارید در روزیکه در شبانگاه آن هلال نمودار گردد وهمچنین در فطر
چنانکه عرب گوید تهیؤا للاستقبال یعنی برای پذیرائی فلان آماده شوید پس مدخول لام زمان آتی خواهد بود
وماه رمضان هیچگاه از سی روز نکاهد ملا زاده دانشمند در ضمن شرح اینمقام پس از نقل اخبار عدد وجوابات قوم
وتاویلات علما وقدح اسانید گفته وبالفرض که رواة اینحدیث تمام از ثقات باشند اعراض اغلب اصحاب
مایه وهن در خبر است چنانکه وقتی با ابن عم بزرگوار با سخن از تمام رمضان رفت این برهان را بیان نمودم فرمودند
باعتبار وتعدیل روات وتاکید بقسم کجا جای این احتمال است عرض کردم اعراض اصحاب اگر در حدیث ضعیف
باشد میگوئیم سبب اعراض ضعف روات است اما چون با این احتمال نرفت اعراض ایشان بر وهن می افزاید
خاصه دیده باشند که مؤکد بقسم است با اعراض کرده مزید وهن وی است واگر شخص دانا با دقت نظر در این روایات
بنگرد با ذوق سلیم داند این روایات جز مجعولات ابن ابی العوجا نخواهد بود زیرا که معایب چند از عدم فصاحت
وعدم استحضار از سنین واختلاف ازمنه عبادات واجبه ومسنونه در این روایات مندرج است والعیاذ
بالله که چنین نسبتی بکلام ائمه اظهار داده شود که عالم بعلم ماکان وما یکون هستند وکلام ایشان در فصاحت فوق کلام
مخلوق ودون کلام خالق است واز اخبار ایشان طرق ضلالت وجهالت مرتفع است وآن معایب که ذکر شد
این است که در این روایات همه جا یوم بر لیل در ذکر مقدم است واین منافی بیشتر آیات واحادیث است که ذکر
یوم ولیل شده ودر هر مقام لیل بر یوم مقدم است بر سبک کلام وعقیده عرب وشرع که لیل را مقدم بر یوم میدانستند
از این بود که ابو عمران در حدیث مذکور بر حذیفة بن منصور بحث کرد که شاید حضرت بعکس فرموده باشند واگر یوم
مقدم باشد در حالت اتمام یا بیست ونه شب میشود یا آنکه شب فطر داخل رمضان است واین خلاف مقصود واز جمله
روایات ذکر سنه است که در اصل سیصد وشصت روز بوده وشش روز بجهة خلقت آسمان وزمین موضوع شده
باقی سیصد وپنجاه وچهار روز را بر شهور تقسیم کرده نمیدانم سیصد وشصت روز کدام سال از سنین قصد شده
اگر شمسی است از این زیاده است واگر قمری است از این کمتر واحدی سال را جز این دو نیز بچیزی نسبت نداده
وآنچه خلل در عبادات وارد می آورد این است که بیشتر این روایات شامل این مطلب بود که باید مانند شهور وسطی
اهل تنجیم یکماه بیست ونه روز فرض کرده ویکماه را سی وقطع نظر از شهر رمضان اگر باین قاعده عمل کنیم اغلب
ازمنه متبرکه مثل نیمه رجب ونیمه شعبان ویوم ترویه وعرفه واضحی وسایر عمل را بعهد میشود ولازم بود که ائمه اطهار

یکحدیث

یکحدیث وارد شده که رؤیت هلال ذیحجه را در اعمال حج معتبر ندانند ذیقعده را سی روز فرض کرده روز بعد غره ذیحجه
ومقصود این است که چنین حدیث در سئوال از اعمال حج وارد شده باشد یا عبادات سایر ازمنه وادعیه ماثوره
در آن ایام وحال آنکه اثری از چنین اخبار نیست مثلاً از ائمه اطهار روایت شده چون هلال محرم را دیدند محزون
ومهیای ماتم خامس آل عبا پرداختند وبسیار میشود در ماه ناقص بروز دوم هلال رؤیت میشود واین میتواند دلیل باشد
که آنسال ذیحجه تمام بوده پس یکروز از مصیبت غفلت فرمودند وعاشورا در یازدهم شده وحال آنکه این نسبت
خلاف محض است وعیب دیگر وارد می آید وآن این است که اگر عمل بعدد شود یکماه را تمام ویکماه را ناقص
فرض کند البته هیچ ضبط کبیسه نخواهد شد بعلت آنکه معمول روایات امام است وذکری از ضبط کبیسه نشده
گذشته از عدم فهم وعلم عرب باین قاعده وشهور مرئیه با شهور عددیه در سی سال یازده روز تفاوت
واقع میشود وباندک زمان یکماه تفاوت واقع شده مثلاً در ذیقعده حج نموده واورا ذیحجه بنامیم
نمیدانم عمل نسئی که از رسوم جاهلیت بود سوای این بود که در غیر ذیحجه بنامیدند ودر آن حج میکردند
ومنسوخ شده بآیه مبارکه انما النسیء زیادة فی الکفر وبرخلاف سوالاتی که خارج از تمامیت شهر رمضان است
مثلاً شوال از یوم الشک شده وجواب فرمودند واورا موقوف بر شهادت عدلین داشتند با آنکه شهود
رؤیت هلال را سئوال کرده اند حدی مقرر داشته اند وبکلی اینجواب وسئوال لغو خواهد بود علی ای حال

ذکر حق پایان ندارد هیچ حق　　　این زبان بر بند وبرگردان ورق

هم ابو ریحان در رد تاویلی که قائلین عدد وعاملین جدول در حدیث نبوی ارتکاب نموده اند گفته
فاما قولهم ان مقتضی الخبر الماثور تقدیم الصوم والفطر علی الرؤیة فباطل وذلک ان حرف اللام یقع
علی المستانف کما ذکروه ویقع علی الماضی کما یقال کتب لکذا مضی من الاذن ای من عند کذا فلا یتقدم
الکتبة الماضی من الشهر وهذا هو مقتضی الخبر دون الاول الا تری الی ما روی عنه انه قال نحن قوم امیون
لا نکتب ولا نحسب الشهر هکذا وهکذا وهکذا وکان یشیر فی کل واحدة منها باصابعه العشر یعنی تاما
ثلثین یوما ثم اعاد فقال هکذا وهکذا وهکذا وخنس ابهامه فی الثالثة یعنی ناقصة تسعة وعشرین
یوما فنص علیه السلام نصا لا یخفی علی احد ان الشهر یکون تاما ویکون ناقصا واجری
ان الحکم جار علیه بالرؤیة دون الحساب بقوله لا نکتب ولا نحسب فان قالوا عنی ان شهر تمام
فان تالیه ناقص کما یحسبه منجموا التواریخ کذبهم العیان ان لم یکن
یعنی تاویلی که اینقوم در خبر مروی نموده اند صحیح نیست چه لام در لغت عرب هرچند گاه بر مستقبل آید چنانکه اینجماعت
در معنی اینحدیث پنداشته اند وگاه بر ماضی چنانکه گویند کتب لکذا مضی من الازمن
یعنی نوشته شد بوقتی که فلان مقدار از زمان در گذشته بود ولی مقرر است که در اینخبر باستعمال ثانی آمد
چه دیگر اخبار که در اینمعنی از آن حضرت رسیده قرینه تعیین است مثل آنکه فرموده ما مردمی امیم ناموخته که چیزی

انکار توانیم داد و نه چیزی شمار توانیم نمود ماه گاهی سی روز است و گاهی بیست و نه روز پس آنحضرت باشارت چنانچه
که کس پوشیده نماند تصریح نمود که شهر تارة تمام باشد و تارة ناقص و بکلمهٔ لا نکتب و لا نحسب بتخصیص فرمود که مناط
حکم شرع برؤیت است نه عدد اگر آنقوم گویند اینکه رسول صلی الله علیه و آله گفته ماه تارة سی روز است و تارة
بیست و نه روز مؤید مذهب ما میباشد که گوئیم گاه تمام است و گاه ناقص چه مراد آنحضرت نیز رجب توالی
و ترتیب باشد در جواب گوئیم پس لازم آید که پیغمبر حکمی بر خلاف عیان بیان فرموده باشد زیرا که رؤیت گاه ماهها
پی در پی ناقص کرده و گاه دو ماه و بیشتر تمام کما اینکه گروه خود ایشان نیز انکار کنند و هم ابوریحان در بیان این عنوان گفته لو کان شهر رمضان
تاما ابدا ثم عرف اوله لاستغنی به عن الرؤیة لشوال وجری قوله فی افطروا للرؤیة مجری
حشو المفسد غیر ان العصبیة تعمی الاعین البواصر و تصم الاذان السوامع و تدعو الی ارتکاب ما لا
یسامح باعتقاده العقول ولو لا ذلک لما ... هذه الوجوه مع ما کتب ... جماعتهم فی الامامة ... رضوان الله علیهم
یعنی اگر ماه رمضان چنانچه بمقتضای اخبار شمار است همی تمام بودی و اول آن معلوم شدی پس در ماه شوال برای استهلال حاجتی نماندی و کلام رسول که فرموده
افطروا للرؤیة در عداد حشو مفسد بشمار آمدی که البته مخل معنی مراد خواهد بود الا آنکه عصبیت دیدهای بینا را کور کند و گوشهای شنوا را کر نماید و بارتکاب امری
بخواند که عقل باعتقاد آن مسامحت نورزد و اگر تعصب اینگونه قضایا نیستی در خاطر اینقوم این چنین وسواس نگذشتی با وجود آن اخبار که در کتابهای شیعه ثبت است
و معتمدین آنها جمله آن روایات را از جهة سند و غیره تصحیح نموده اند هم او گفته و قد جری بینی و بین اهل هذه الفرقة کلام فی الخبر المسند فالزمتهم ما اشار
هذه اللوازم المذکورة فاظهر فی آخر الامر ان ذلک من موجبات اللغة و بینها و بین الشریعة و نوابها فرق فی ... فقلت ... عافاک الله و هل خاطبنا الله
الا باللغة المتعارفة بینها بین العرب و انما یتبین ... فقد تبین بل انک من علم الشریعة بمعزل یعنی وقتی میان من و یکی از قائلین بعدد در خبری
سخن رفت من او را بدان لوازم فاسد که بر تقریر ایشان وارد است ملزم ساختم عاقبة الامر گفت اینها که تو بیان کردی بر قوانین لغت درست آید
نه قواعد شریعت و بس فرق است میان وضع لغوی و حکم شرعی گفتم عافاک الله مگر صاحب شرع با ما حکمی جز بلغت عرب
گفته باشد همانا تو از فهم لغت بدوری بلکه از علم شریعت بکناری اینهم ابوریحان گفته

و العجب من سادات ابنائنا
عترة الرسول علیه و علیهم السلام انهم صاروا یصغون الی ذلک و یقبلونه تالیفا لقلوب جمهور المتوسمین
بتشیعهم ولا یقتفون اثر جدهم امیر المؤمنین فی اعراضه عن استمالة الضالین المعاندین بقوله ما کنت متخذ المضلین عضدا
یعنی از سادات ما که عترت رسولند عجب است که چگونه محض تالیف قلوب مردمی که دعوی تشیع ایشان کنند باین
سخنان گوش فرا دهند و گفتار ایشان را بپذیرند و بر آیین نیای بزرگوار شان امیر المؤمنین صلوات الله علیه بروند
که از استمالت خاطر ستمکاران اعراض نمود و در جواب کسانیکه بر عدم عزل معاویه رای میزدند ما کنت متخذ
المضلین عضدا فرمود ملکزاده دانشمند در اثناء شرح اینعبارت گفته که شبی در منزل برادر اجل اکرم
نواب اشرف والا ایلخانی ... جلیل قاجار ابو الملوک ملک آرا دیگر بار با ابن عم بزرگوار سخن از تمام شهر صیام
در میان آمد گفتم از شیخ مفید روایت در رؤیت بسیار دیده ام شما او را چگونه از قائلین عدد محسوب داشته
گفته که از شیخ مفید رساله دارم که در آن رساله نوشته اینکه علمای عصر ... قائل بتمام شهر صیام شده

دیگری

و دیگری را اینباب نیست و پس از مدتی ... و میرزا در رجال ابو علی اصفهانی دیده بود که نوشته شیخ مفید را
رساله ایست در رد صدوق و آنجا تصریح کرده که شهر رمضان مثل سایر شهور است و بر حدیث حذیفة بن منصور اعتبار نیست
چه بیشتر از احادیث تمام صیام را حذیفة بن منصور روایت کرده پس آن کتاب را نزد مولف فرستادند دیدم بر خلاف
فرمایش ابن عم بزرگوار است و در همان کتاب باحوال حذیفة بن منصور رجوع کردم دیدم ابو علی در حال او تاملی کرده که
بعضی او را از موثقین رواة نمی دانسته و بالفرض اگر از ثقات بوده احادیثی که در صیام روایت کرده در کتاب او
یافت نمیشود تا اینجا خلاصه کلام ملکزاده دانشمند بود و من العجب که بعضی از اعاظم فقها و اجله علماء نیز مفید را از ارباب قول عدد
نگاشته اند و این خطائی است فاحش چرا که او در طعن اصحاب این عقیدت و اثبات مذهب رؤیت دو تصنیف مستقل پرداخته
و با شیخ صدوق در آنها بسی نقض و ابرام فرموده اگرچه از آن دو مجموع این متاخرین اصلا رسمی نیست ولی اسم
کتاب مصابیح النور فی علامات اوائل الشهور در فهرستهای تصانیف او بنیه مسطور است و رساله رد صدوق در مجامیع
رجال دانسته فحول شهور و هر دو را بالاتفاق از مفید میدانند و چون بنای تحریر این دفتر محیط بر استقصاء فوائد است
و استقراء شوارد لاجرم بگاه نگارش این ترجمه در تحصیل احدی الرسالتین بسی تکاپوی رفت و از خزان کتب اوائل
چندین جستجوی شد تا اتفاقا از کتابخانه فقیه متبحر مجتهد العصر جمال الدین محمد بروجردی متع الله الاسلام بتعمیره مجموعی
شگفت بدست افتاد مترجم بتحفه ذخائر کنوز الاخیار فی بیان ما لعله یحتاج الی التوضیح من الاخبار تصنیف شیخ مهذب الدین
احمد بن عبد الرضا البصری الشیعی الامامی از آنرو رساله یکی در ضمن جزء دوم آن کتاب ... و آنجمله بتحریره الله
ایام افاضاته پیدا شد مشتمل بر اصول اخبار عدد و اتهامات ردود آنها در کمال جودت تحریر و نهایت حسن تعبیر و انشاء
که خواستیم بشیخ بزرگوار مهذب الدین احمد تاسی نمائیم و آن نسخه نادر در رساله نایاب در اثناء کتاب بیاوریم ولی چون
مظنه اطناب بود و شنعه اسهاب از اثبات آن بکلیها اعراض شد و نمونه را بدرج فصل اکتفا رفت تا پس کس
مانند آن فاضل معاصر مفید را از اهل عدد نخواند و تضعیف او را یکبار در خلاف آنچه پرداخته نداند قال رضوان
الله علیه بعد سطور شتی فی عنوان المسئلة فصل اعلم ایدک الله تعالی ان العمل فی هذا
الباب علی استقصائه یطول و قد عملت فیه کتابا سمیته مصابیح النور یکون فی ارباع المصورین
بخط متوسط فی نحو خمسین و مائة ورقة فان ظفرت به اغناک عما سواه فی معناه ان شاء الله تعالی
غیر انی اثبت لک نکتا تعتمد علیها ما یحتاج الیه الی ان یسهل الله تعالی ظفرک بالکتاب المذکور
ان شاء الله تعالی فاقول ان القران نزل بلسان العرب و لغتهم قال الله عز اسمه بلسان عربی مبین
و قال تعالی قرانا عربیا غیر ذی عوج و قال ولو جعلناه قرانا اعجمیا لقالوا لولا فصلت آیاته
ءاعجمی و عربی فاذا ثبت ان القران نزل بلغة العرب و خوطب المکلفین فی معانیه علی اللسان
وجب العمل بما تضمنه علی مفهوم کلام العرب دون غیرهم و الاشهر عند العرب انما سمیت بذلک
لاشتهارها بالهلال قال الله عز اسمه ان عدة الشهور عند الله اثنا عشر شهرا فی کتاب الله یوم خلق السموات

والارض وقال شهر رمضان الذی انزل فیه القرآن هدی للناس وبینات من الهدی والفرقان فسمی الله الاشهر بما
لها القرآن بهذه التسمیه تدبیناً انها وضعها للشهر من حیث انه اشتهر بالهلال وکان الهلال علامته فی لیلة الهلال انما سمی
الهلال لارتفاع الاصوات عند رؤیته بالتکبیر والاشارة الیه ومن ذلک سمی استهلال الصبی اذا بکی وصاح قیل
استهل الصبی یعنون ظهر صوته بالبکاء ونحوه فاذا کان الشهر هو ما اشتهر بالهلال ثبت انه دلیله دون ما سواه وذلک
ابطال قول اصحاب العدد فی علامات الشهور وتخرجها بالحساب ودفع هم بذلک الحاجة الی الاهلة ویؤید ما ذکرناه قول الله تعالی
یسئلونک عن الاهلة قل هی مواقیت للناس والحج یرید بها علامات الشهور واوقات الدیون وایام الحج وشهوره وهذا بالضد
ذکره اصحاب العدد فی علامات الشهور وخالفوا نص القرآن ولغة العرب وفارقوا ائمة مذهبهم کافة علماء الاسلام وباینوا اصحاب علم
النجوم فلم یصیروا الی قول المسلمین فی ذلک ولا الی قول المنجمین الذین اعتمدوا الرصد والحساب وادعوا علم الهیئة و
صاروا مذبذبین لا الی هؤلاء ولا الی هؤلاء واحدثوا مذهباً غیر معقول ولا له اصل یستقر علی
الحجاج وعملوا جدولاً باطلاً اسندوه الی الصادق علیه السلام لم اجد احداً من علماء الشیعة
وفقهائها واصحاب الحدیث منها علی اختلاف مذاهبهم فی العدد والرؤیة الا وهو طاعن فیه ومکذب لروایته
والظاهر آنکه مراد استاد ابوریحان از ساواتنا عترة الرسول انه اسمعیلیه باشند زیرا که او بجای دیگر از آثار الباقیه
در نظیر اینمقام از اینقوم بالفرقة المدعیة للبواطن تعبیر آورده و در کتب مقالات ونحل و مجامع دیانات وملل
ثبت است که شیعه اسمعیلیه در احکام شرع تاویلات میکردند و برای هر یک از ظواهر تکالیف باطنی ابتداع مینمودند
واز اینجهت بلقب باطنیه اشتهار یافتند آنعبارت چنین است که در تقریر حساب قائلین عدد گفته وعلی ما ذکرنا
عملت الفرقة المدعیة للبواطن المنتحله لتشیع الآل فاوردت حساباً زعمت انه من اسرار النبوة وهو هذا
اذا اردت ان تعلم اول رمضان فخذ سنی الهجرة التامة واضربها فی اربعة وزد علی ما اجتمع من الضرب خمس سنی
الهجرة وسدسها فان بقی من کلا القسمین کسر فاجبره بالایام یوماً ان کان احدهما او مجموعهما اکثر
من نصف مخرج احد الکسرین ثم زد علی المجتمع اربعة واطرح ما بقی اسابیع فما بقی دون سبعة فهو علامة
شهر رمضان وهو مبنی علی ما ذکرناه فان ایام کل سنة من سنی القمر وهو ثلثمائة واربعة وخمسون
یوماً اذا القیت اسابیع بقی اربعة فاذا ضرب سنی الهجرة فی اربعة صار کانه طرح ایام کل سنة اسابیع و
جمع بواقی ذلک واذا اخذ خمس سنی العرب وسدسها صار کانه اخذ لکل واحد من السنین خمس
یوم وسدسه فاما اخذ خمس السنین وسدسها فضربها فی خمس یوم وسدسه وقسمتهما علی مخرجهما
فاذا القی الجمیع اسابیع وعد ما بقی من یوم الجمعة الذی هو اول الهجرة انتهی الی علامة المحرم
واذا زدنا علیه ستة وعد المجتمع من یوم الاحد آل الی معنی واحد وانما زاد هؤلاء اربعة
لانه اذا اخذ لشهر یومین ولشهر یوماً کان الذی یجتمع الی اول شهر رمضان خمسة و
اذا زادها علی علامة المحرم انتهی الی علامة شهر

رمضان وقد کان زاد للمحرم ستة
فجمع الیه للخمسة اللازمة الی شهر رمضان
فصار الجمیع احد عشر والقی منها سبعة فبقی اربعة
وهو ما یبقی عن مجموع الزیادتین

حاصل مراد وخلاصه مقصود از سابق ولاحق بترجمه بنوتن دوران وکپلر ایران ابوریحان ثانی نجم الملک
عبدالغفار اصبهانی آنکه اگر خواهیم در تاریخ هجری اسامی روزهای اول سالها و ماهها را موافق تاریخ بدست آوریم
قاعده آنست که عدد سالهای تامه هجری را بگیریم و در سه موضع بنویسیم و اولی را ضرب کنیم در ۳۵۴ چهار روز
و دومی را ضرب در ۲ دقیقه و سیمی را در یکثانیه و بر عدد دقایق هشت سی و چهار دقیقه بیفزائیم و هر کدام را
رفع نمائیم بمرتبه بالاتر خویش پس دقایق اگر از ۵ تجاوز باشد رفع کنیم آنرا بیک واحد از مرتبه بالاتر و اگر
کمتر باشد اسقاط میکنیم پس آنچه حاصل شد ایامی است که از اول هجرت گذشته تا روز اول آنسال پس
پنج بر آن بیفزائیم و هفت هفت از آن طرح کنیم آنچه کمتر از هفت باقی ماند علامت روز اول محرم است پس اگر
روز اول ماهی دیگر غیر از محرم را خواسته باشیم از ماههای تامه قبل از آنماه برای یکماه دو روز میگیریم و برای یکماه یکروز
و مجموع آنچه شد بر علامت محرم می افزائیم و از حاصل هفت هفت طرح میکنیم آنچه باقی ماند علامت آنماه مطلوب است
بحساب تواریخی که بنایش بر سیر وسطی قمر باشد و در استخراج علامت اوایل سنین و شهور هجری فرقه از مدعیان
عالم باطن بر وفق قاعده مذکوره فارفته اند وحسابی آورده اند که بعقیده ایشان از اسرار نبوت است و آن اینست
که هر گاه بخواهید روز اول رمضان را معلوم کنید سالهای هجری تامه را بگیرید و در چهار ضرب کنید و بر حاصل بیفزائید
خمس سنین هجری و سدس آنرا که عبارتست از ۲۲ جزو از شصت جزو سنین هجری پس اگر از هر کدام از آن
دو قسم کسری باقی ماند آنکسر را بیک روز اعتبار میکنیم بنابر آنکه یکی از آن دو کسر یا مجموعشان بزرگتر باشد از نصف مخرجشان
و بعد بر مجموع ۴ بیفزائیم و هفت هفت طرح کنیم آنچه باقی ماند کمتر از هفت علامت ماه رمضان است و اینقاعده مبنی است
بر آنچه ذکر نمودیم زیرا که ایام هر سالی از سالهای قمری ۳۵۴ شبانروز است و چون هفت هفت طرح کنیم
باقی میماند چهار و چون سنین هجریرا در چهار ضرب کنیم این عمل در حکم آنست که از ایام هر سال هفت هفت طرح کنیم
و باقی مانده هارا جمع نمائیم و چون خمس سنین هجری و سدس آنرا بگیریم این عمل در حکم آنست که برای هر سال خمس
شبانروزی و سدس شبانروز بگیریم پس گرفتن خمس سنین و سدس آن در عوض ضرب آن سنین است
در خمس شبانروز و در سدس آن که هشت ساعت و چهل و هشت دقیقه کسر سال قمری باشد و بعد قسمت نمودن
آنها بر مخرجشان پس چون از حاصل هفت هفت طرح کنیم و باقی را از روز جمعه که اول سال هجرتست بشماریم میرسیم بعلامت
محرم و هر گاه شش بر آن عدد باقی بیفزائیم و حاصل را ابتدا از یکشنبه بشماریم باز بهمان نتیجه میرسیم و اینجا در قاعده
مذکوره فوق همیشه بر آن حاصل چهار بیفزاید زیرا که هر گاه بعد از طرح هفت هفت برای یکماه ابتدا از محرم

دوره بجرم وبرای یکماه بکیرد تا اول رمضان انچه جمع شود پنج است وچون آنرا بر علامت محرم بیفزاییم علامت رمضان بدست میاید وما برای محرم ع افزودیم وچون ة بر آن افزوده شود حاصل میشود اآ وبعد از طرح هفت باقی میماند ع وآن چیزیست که از مجموع دو افزایش باقی مانده وعلامت رمضان است تم الحکیم متشرع که روانش شاد باد پس از ورقی کذشته از عبارت کذشته کفته وقد وجدت عند احمد بن محمد بن شهاب وکان احد المعدودین من اهل الجزائر وکبار الدعاة جدولا زعم ان العمل به ان یوخذ سنو الهجرة التامه ویزاد علیها اربعة ویطرح ما اجتمع ثمانیة ثمانیه فما بقی اقل یدخل به فی سطر العدد ویاخذ ما بحیاله من ای شهر اراد هو اوله من الاسبوع وهو لعمری مستخرج من هذا الجدول لو اخذ واتامل البینین فیها راجعه الی یومها من الاسبوع وینقص کسورها اربع دقائق بان فلا یجعل هذا الجدول لا المجرد المصحح الا انا دار دورا لثمانیة مرارا عند تطاول المدة فی یضطرب اضطرابا فاحشا حاصل مراد انکه در نزد احمد بن محمد بن شهاب جزائری که از بزرکان دعات بود جدولی یافتم که از اینقرار استعمال مینمود سالهای تام هجری را میکرفت وچهار بر آن می افزود وهشت هشت طرح میکرد انچه باقی میماند بآن راضی میشد در سطر عدد وما بازاء آنرا در برابر ماه مطلوب میکرفت اسم روز اول آن ماه بود بحسب ایام هفته وهر آینه باید دانست که این جدول خلاصه است که استخراج شده از جدول مجرد صحیح وهر کاه شخص تامل نماید در دوره هشتکانه که بنای جدول را بر آن قرار داده ملتفت میشود که بعد از هر دوره اول سال عود میکند بهمان روز هفته که اول دوره هشت چهار دقیقه شبانروزی از تمام دوره ناقص است پس اینجدول خلاصه را اختلافی با جدول مجرد نیست جز انکه دوره هشتکانه چون بدور زمان تکرار شود اضطراب فاحش در آن راه یابد وآنوقت لابد از اتمام دوره هشتکانه را ادل نمود اتمام ایام دیکر

	جدول الشهور											
	محرم	صفر	ربیع الاول	ربیع الثانی	جمادی الاولی	جمادی الثانیه	رجب	شعبان	رمضان	شوال	ذی القعده	ذی الحجه
ا	ج	ه	و	ا	ب	د	ه	ز	ا	ج	د	و
ب	و	ب	ج	ه	و	ا	ب	د	ه	ز	ا	ج
ج	ه	و	ا	ج	د	و	ز	ب	ج	ه	و	ا
د	ب	د	ه	و	ا	ج	د	و	و	ب	ج	ه
ه	و	ا	ب	د	ه	و	ا	ج	د	و	و	ب
و	د	و	و	ب	ج	ه	و	ا	ب	د	ه	و
ز	ا	ج	د	و	ز	ب	ج	ه	و	ا	ب	د
ح	و	ا	ب	د	ه	و	ا	ج	د	و	و	ب

انکاه کوید وذکر هذا الداعی المموه ان الجدول من علم جعفر بن محمد الصادق حین علم رضی الله عنه ما کان الناس فیه من الخلاف والشک فی شهر رمضان فقال رضی الله عنه والذی بعث محمدا بالحق نبیا ما فارق امته حتی اقضی الینا علم ما کان وعلم ما یکون الی آخر الدنیا واقل ذلک علم الصوم فی کل سنة وفی کل یوم منها وانه کان یقول ما تم شعبان قط ولا نقص رمضان من ثلثین یوما ولقد افتری هذا الظالم علی ذلک السید العالم افضل الاشراف واعلم الائمة صلوات الله علیهم حین اضاف الیه شیئا غیر جائز فی دین جده وقد قام البرهان علی صحة ضده وکان ذلک الامام الورع ابعد من ان یتلوث باقاویل امثال هولاء ویتدنس باتمائهم بغیا الیه صلوات الله علیه یعنی احمد بن شهاب کفت اینجدول از مخترعات حضرت امام جعفر صادق علیه السلام است در آنوقت که میان مردم در خصوص ماه رمضان اختلاف وشک دید پس فرمود که سوکند بنام کسی که حضرت محمد را براستی مبعوث بنبوت نمود آنحضرت دست از امت خود نکشید جز آنوقت که با سپرد علم ما کان وما یکون را تا آخر دنیا وکمتر از همه علم صوم است در هر سال ودر هر روز سال وآنحضرت میفرمود که ماه شعبان هرکز تمام نیست ورمضان هرکز ناقص نمیشود از سی روز ویقین است که این شخص ظالم افترا زده است بر آن سید عالم که افضل اشراف است واعلم ائمه صلوات الله علیهم در آنچه نسبت داده است بآنحضرت چیزیرا که در دین جدش جائز نیست باید دانست که بنای آنجدول مختصر بر قاعده ایست که منجمین از روی سیر وسطی قمر در ایام ماه وضع نموده اند که یکماه را سی روز میکیرند ویکماه را بیست ونه روز واز قرار ابجد مجوح اد وط ذیحجه را کبیسه میکنند چون روز اول سال هجرت موافق احادیث جمعه بوده وماه وسطی ۲۹ شبانروز است ۱۲ ساعت و ۴۴ دقیقه پس ابتدا از جمعه ماه محرم سی روز میشود وغره صفر یکشنبه واز ۲۹ روز میکیرند غره ربیع الاول دوشنبه میشود وهکذا تا آخر سال غره ذیحجه دوشنبه میشود وعدد ایامش ۲۹ روز پس اول سال دوم که یکسال تمام کذشته باشد سه شنبه میشود وبطریق مذکور غره محرم سه شنبه میشود وغره صفر پنجشنبه وهکذا تا ذیحجه غره اش جمعه میشود وغره محرم سال سیم که دو سال تمام کذشته شنبه وغره ذیحجه سه شنبه وچون این سال کبیسه می شود سلخ ذیحجه چهارشنبه است وغره محرم سال چهارم که سه سال تمام کذشته پنجشنبه وهکذا تا آخر سال هشتم تامه که غره ذیحجه او شنبه میشود وچون سلخ ندارد غره محرم سال نهم ناقصه باز شنبه میشود وقس علیهذا وبنابر اینقاعده شعبان همیشه ناقص است ورمضان تام اما شرح جدول مجرد مصحح اینست که چون سال قمری وسطی سیصد وپنجاه وچهار شبانروز است وهشت ساعت وچهل وهشت دقیقه وبعوض کسور ساعات بکسور ستینی شبانروز بیست ودو دقیقه اضافه بر ۴ ه ۳ شبانروز است پس بعد از طرح هفت هفت باقی میماند د کب این باقی را بازاء سال اول نوشته در سال دوم بعد از تضعیف کسر وطرح هفت باقی میماند آمد ودر سال سیم بعد از تثلیث کسر وطرح هفت باقی میماند ز دو وهکذا تا سال هشتم باقی ماند ق نو وآن چهار دقیقه

باقی دارد تا هفت شود و بکلی طرح رود پس اگر این چهار دقیقه باقی نبود عدد ایام هشت سال قمری وسیطه با اضافه کسوری که دارد بعد از طرح هفت هفت که ایام اسبوع است هیچ باقی نداشت و میتوانستیم دوره را هشت بگیریم چنانچه در جدول مختصر همین طور نموده ولی بملاحظه چهار دقیقه کسر باقی اختلاف بعد از مدتی شدید خواهد شد و اگر بخواهیم در این عمل هیچ تقریبی نباشد و اختلافی بروز نکند باید دوره را دویست و ده سال تامه بگیریم چنانچه از روی جدول صحیح معلوم میشود که در اواخر هیچ جزء باقی نمانده و درست هفت هفت طرح شده

و از آنچه ذکر شده معلوم میشود که دوره را کمتر از هشت نمیتوان گرفت تا اینجا از ترجمت اسناد نجم الملک بود که بعینها از روی خط وی نقل افتاد فلکعهدة علیه لا علینا اذ نحن بمجهة اهتدینا همانا شرح و اسناد اینکه اُمّی پیمایان واجزاء ترجمت ابن ابی العوجا نیز جمیم شد و این نیز از روی عمد افتاد بل تناسب اخبار وایتلاف آثار حیث لا شعر موجب این اکثار گردید

و هذا هو الجدول الصحیح

[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
ا	٢	ك	٥	ب	ك	صا	٢	ك	صا	٥	كـ	خا	٥	كـ	خا	١	كـ	ضا	د	كـ
٠	١	٢	لـ	د	٢	سـ	٢	٢	صـ	ب	٢	مكـ	٤	٢	ضـ	٠	٢	[illegible]	ح	٢
ح	د	د	لد	٢	د	٢	ب	د	صح	٢	د	مح	٠	د	خح	ح	د	مح	١	د
٢	ح	لح	لد	١	لح	سد	و	لح	سد	٢	لح	مكد	ب	لح	خد	٤	لح	ضد	٥	لح
٠	٢	ه	له	٠	ه	سه	ح	ه	صه	١	ه	مكه	د	ه	صه	٢	ه	صه	ـ	ه
و	٥	سـ	لو	ح	سـ	سو	١	سـ	صو	د	سـ	مكو	٢	سـ	فو	ب	سـ	ضو	٤	سـ
د	ب	له	لر	٤	له	سر	٠	له	صر	٢	له	مكر	١	له	صر	و	له	صر	٢	له
ح	و	نو	لح	٢	نو	سح	ب	نو	صح	٤	نو	مكح	٠	نو	صح	ذ	نو	صح	١	نو
ط	٢	ع	لط	ب	ع	سط	د	ع	صط	٠	ع	مكط	ح	ع	صط	١	ع	صط	د	ع
ي	١	م	م	د	م	ع	٢	م	ف	ب	م	دل	٤	م	مر	٠	م	ضر	ح	م
يا	د	د	سا	٢	ب	ما	ب	ب	قا	٤	ب	طا	٠	ب	خا	ح	ب	ضا	١	ب
سـ	ح	كد	سـ	١	كد	صـ	د	كد	ضـ	٢	الد	ظلـ	ب	الد	فسـ	٤	الد	[illegible]	٠	الد
لح	٤	مو	مح	٠	مو	مح	ح	مو	فح	١	مو	ظح	د	مو	مي	د	مو	مصح	ب	مو
مد	٠	ح	ح	ح	ح	عد	١	ح	فد	د	ح	ظد	٢	ح	فسد	ب	ح	ضد	٤	ح
ه	ب	ل	صه	٤	ل	عه	٠	ل	قه	ح	ل	ظله	١	ل	فسه	و	ل	صه	٢	ل
مو	و	نـ	مو	٢	نـ	عو	ب	نـ	قو	٤	نـ	ظلو	٠	نـ	فسو	ح	نـ	صو	١	نـ
ر	٢	لد	مر	٢	لد	عر	٤	لد	قر	٠	لد	ظلر	ح	لد	فسر	١	لد	صر	د	لد
ح	١	لح	لح	و	لح	عح	٢	لح	قح	ب	لح	ظلح	د	لح	فسح	٠	لح	صح	ح	لح
مط	٠	لغ	مط	ح	لغ	مط	١	لغ	مط	د	لغ	ظلط	٢	لغ	فسط	ب	لغ	صط	٤	لغ
مي	ه	كـ	د	١	كـ	ف	د	كـ	قي	٢	كـ	قر	ب	كـ	فم	٤	كـ	د	٠	كـ
كا	٤	صب	نا	٠	صـ	فا	ح	صب	قا	١	صـ	قا	د	صـ	غا	٢	صـ	صـ	دا	صـ
كـ	٠	٢	نـ	ح	٢	فـ	١	٢	قب	د	٢	قب	٢	٢	فب	ب	٢	دب	٤	٢
لح	ب	كو	مح	٤	كو	مح	٠	كو	مح	ح	كو	مح	١	كو	مح	و	كو	دح	٢	كو
الد	د	لح	ند	٢	لح	ند	ب	لح	مد	٤	لح	ند	٠	لح	مد	ح	لح	دد	١	لح
كه	٢	ـ	نه	ب	ـ	فه	٤	ـ	مه	٠	ـ	مه	ح	ـ	صه	١	ـ	ده	د	ـ
كو	١	لـ	نو	د	لـ	فو	٢	لـ	منو	ب	لـ	مو	٤	لـ	ضو	٠	لـ	دو	ح	لـ
الر	٠	بد	لر	ح	بد	ر	١	بد	مر	د	بد	مر	٢	بد	صر	ب	بد	در	٤	بد
لح	ح	بو	بح	١	بو	لح	د	بو	مح	٢	بو	مح	ب	بو	مح	٤	بو	دح	٥	بو
كط	٤	لح	نط	٠	لح	فط	ح	لح	مط	١	لح	مط	د	لح	مط	٢	لح	زط	ب	لح
لـ	٥	٤	سه	ح	٤	صه	١	٤	مك	د	٤	فن	٢	٤	صب	ب	٤	دي	٤	٤

اینک شعری چند که بشار بن برد در هجای وی نظم کرده بیاوریم و کلام بانجام بریم گوید

قل لعبد الکریم یا ابن ابی العوجاء بعت الاسلام بالکفر موقا
لا تصلی ولا تصوم فان صمت فبعض النهار صوماً دقیقا

لیت شعری غداة حلیت فی الجند حنیفاً حلیت او زندیقا
لا تبالی اذا اصبت من الخمر عتیقاً ان لا تکون عتیقا

یعنی پسر ابی العوجا را بگوی که همانا از روی سفاهت و بیخردی کالای اسلام ببهای کفر فروختی از آنکه نه نمازگزاری و نه روزه بداری و چنانچه علی الرسم بر نیت صوم باشی برخی از روز و اساکی اندک اکتفا نمائی و هرگاه بامی دیرینه برخوری هیچ ملکانه بیاشامی و با بیگانه از آتش دوزخ آزاد نباشی هیچ مبالات نیاری کاش دانستمی که چون شرف سپاه بامداد عرض لشکر دهد ترا در شمار مسلمانان آورد یا در قطار زندیقان کشد

ابو الحسن میثمی علی بن اسمعیل

از احفاد میثم تمار است که در جمله تابعین صحابه رسول صلی الله علیه و آله و خواص اصحاب امیر المومنین علی صلوة الله و سلامه علیه بشمار میرود و بدو واسطه بمیثم میرسد فهو علی بن اسمعیل بن شعیب بن میثم بن یحیی الاسدی اصلا کوفی است و مسکنا بصری در میان قدماء شیعه امامی مقامی مسلم و اختصاصی معروف دارد زیرا که او از متکلمین اثنی عشر نخستین عالمی است که باب علم کلام مفتوح داشت و با مخالفین احتجاج فرمود و در مسئلة امامت تصنیف پرداخت چنانکه جمال الدین حلّی در صفت او گوید اول من تکلم علی مذهب الامامیة و صنف کتابا فی الامامة کان کوفیا و سکن البصرة و کان من وجوه المتکلمین من اصحابنا کلم ابا الهذیل العلاف و النظام علماء رجال او را در عداد اصحاب حضرت امام ابو الحسن علی بن موسی الرضا شمارند روایتش مقبول و حدیثش معمول دارند و اینجماعت از وی اخذ خبر نموده اند علی بن مهزیار محمد بن علی بن محبوب سلیمان بن سماعه حسن بن رباط شد صفوان بن یحیی سکونی عبد الله بن حاصم و داود بن مهزیار بالجمله در ذکاء خاطر و حدت فؤاد و فن جدل و آداب مناظرت طرفه عصر بود و اختصاص عالی بوراثت داشت چه اگر سلسلة بیت علم بودند و از بزرگان اهل بصیرت محسوب میشدند سمعانی در کتاب انساب گفته بنی میثم جماعتی باشند از مشایخ شیعه مناظرات و مباحثات ابو الحسن میثمی در کتب رجال و تراجم متکلمین ثبت است از آنجمله اینچند مکالمت بر وجه اختصار حکایت افتاد روزی در اثبات کمال که از شروط امامت است با ابو الهذیل گفت آیا میدانی که ابلیس از هر خیری نهی کند و بهر شری امر نماید گفت آری گفت پس ابلیس بتمامت وجوه خیر و طرق شر عالم خواهد بود ابو الهذیل گفت چنین است گفت آیا امامی که بعد از حضرت رسالت بوی اقتدا نمائی بر تمامت وجوه خیر و طرق شر محیط است گفت نی گفت پس باقرار خویش ابلیس را از امام خویش اعلم شناسی پس ابو الهذیل مبهوت شد و در نوبتی با ابو الهذیل گفت آیا چگوئی در شهادت کسی که بکذب خویش اعتراف نموده باشد گفت مردود است و بر شهادتش ترتیب اثر نخواهد شد گفت انصار دعوی امارت برای خود کردند و گفتند منا امیر و منکم امیر آنگاه تکذیب خویش نموده در حضور جمهور باستحقاق ابوبکر شهادت دادند پس شهادت ایشان بر سزاواری و شایستگی ابی بکر مسموع نخواهد بود که بکذب خود در دعوی امارت و طلب خلافت اعتراف آورده اند گویند وقتی در مجلس علی بن ریاح ابو الهذیل با ابو الحسن گفت ترا چه حجت است بر اینکه علی بن ابیطالب در خلافت رسول اولی از دیگران باشد گفت اجماع اهل قبله بر انکه امیر المومنین هنگام وفات سید کائنات مومن کامل و عالم بمسائل بود و چنین اجماع درباره ابوبکر محقق نیست ابو الهذیل گفت درباره ابی بکر نیز این اجماع منعقد است کیست که مخالفت جسته باشد گفت من با تمامت اسلاف و جمهور اصحاب خویش سابقا و لاحقا گفت پس تو با تمامت اسلاف و جمهور اصحابت گمراه باشید ابو الحسن گفت پس اینجا مجلس دشنام است نه بحث کلام از کتاب منتقی نقل است که یکی با ابو الحسن میثمی گفت امام تو علی بن ابیطالب

اوچه روی برای ابی بکر بن ابی قحافه اقتدا میکرد و در دنبال آن خلیفه باطل فریضه حق میگذارد ابو الحسن بجدی با هزل آمیخته گفت حضرت آنقامت
دراز در محراب نماز بمثابه ستون مسجدی می انگاشت و در پیرامن آن شرط عبادت میگذاشت گفتند اگر علی دیگر خلفاء را مفترض الطاعه نمیدانست
چرا ولید بن عقبه را که شرب خمر زد گفت از آنکه اقامت حد وظیفه او بود اگر امام خود بسیاست عصاة مباشرت فرماید از نهایت عنایت است و تمام
اهتمام گفتند پس حراست حوزه خلفا از چه میکرد و ایشان را در مشاورت لشکرکشی و کشورگشائی و سایر مصالح جمهور و حل و عقد امور ارشاد
مینمود گفت چون حفظ بیضه اسلام و پاس ناموس شرع حق خود میشناخت از مباشرت صوری دیگران روا نبود که ثغور مسلمین و حدود ملک
برای رزین مسدود نفرماید امام را لازم است که وظایف منصب خویش بهر تدبیر مهمل نگذارد و هر چند مباشرین آن اغیار باشند و تمهید مصالح عامه
و منافع کلیه بهر وسیله جاری سازد هر چند در ضمن مشاورات غاصبان و ارشادات بیگانگان باشد چنانکه حضرت یوسف علی نبینا و علیه السلام
خود نیابت ملک مصر طلب کرد و نیز اصلاح عموم عباد و تعدیل احوال بلاد در مخالفت وزارت او بر پای بود دیگر پرسیدند چرا علی بن ابیطالب
در طلب حق خویش با خلفا جهاد نکرد گفت چه حال وی چون حال حضرت هارون بود که با سامری قتال نفرمود و با موسی گفت یا ابن ام
اِنَّ الْقَوْمَ اسْتَضْعَفُونِي وَكَادُوا يَقْتُلُونَنِي یعنی ای پسر مادر من بنی اسرائیل مرا مقهور ساختند و کشتن من خواستند و حال حضرت نوح که با قوم خویش
جدال نتوانست و عرض کرد رَبِّ إِنِّي مَغْلُوبٌ فَانْتَصِرْ یعنی پروردگارا امت من بر من چیره شده اند داد من از ایشان بستان و حال حضرت لوط
که با امت خود فرمود لَوْ أَنَّ لِي بِكُمْ قُوَّةً أَوْ آوِي إِلَىٰ رُكْنٍ شَدِيدٍ یعنی کاش مرا با توان جدال و نیروی قتال بودی و یا برکنی
استوار پناهیدن توانستمی و حال حضرت کلیم که عرض نمود رب اِنِّي لَا أَمْلِكُ إِلَّا نَفْسِي وَأَخِي یعنی الها در جهاد اینجماعت جز خود
و برادرم هرون مالک کسی نیستیم و نیز پرسیدند که چرا امیر المؤمنین علی با مردم ناشایست در مجلس شوری داخل گشت گفت تا حجت خود بر ایشان ابلاغ نماید
چه یقین میدانست که اگر حاضران شوری در براهین خلافت و حجج امامت وی بدیده انصاف نظر کنند البته دیگران را بر وی مقدم نسازند و اگر [...]
و ابلاغ حجت نمی نمود لازم می افتاد که در عقیدت اهل بصیرت القاء شبهه تساوی کرده باشد از اینجاست که انحضرت در یوم شوری فرمود
الْيَوْمَ دَخَلْتُ فِي بَابٍ إِنْ أُنْصِفْتُ فِيهِ وَصَلْتُ إِلَىٰ حَقِّي یعنی امروز از دری درآمدم که اگر در آن انصاف دیدمی بحق خویش
رسیدمی دیگر باوی گفتند چرا امیر المؤمنین دختر خود بعمر بن خطاب داده گفت عمر بن الخطاب بظاهر موحد و مسلم بود و در شهادتین
لسان اعتراف میگشود و حضرت لوط تکلیف تزویج بنات خود با قومی میفرمود که در قطار کفار و آئین مشرکین بودند که گفت
هَٰؤُلَاءِ بَنَاتِي هُنَّ أَطْهَرُ لَكُمْ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَلَا تُخْزُونِ فِي ضَيْفِي أَلَيْسَ مِنْكُمْ رَجُلٌ رَشِيدٌ یعنی ایشان دختران منند و برای شما از این عمل
پلید پاکیزه ترند و مرا در پیش مهمان من رسوا مسازید آیا از شما مردی نیست که راه رشد جوید و سبیل صواب پوید ارباب طبقات و اصحاب تذکرات
آورده اند که روزی ابو الحسن میثمی وارد مجلس حسن بن سهل وزیر مأمون شد حسن یکی از ملاحده را از در تعظیم بکنار خود جای داده بود و دیگر حاضران یک بر جای خویش
جلوس داشتند ابو الحسن از مشاهدت این حالت برآشفت و در طعن عقیدت الحاد ملحد گفت در بیرون این خانه شگفت امری دیدم گفت چه بود یا ابا الحسن گفت سفینه دیدم که مردم را
از جانبی بجانبی حمل و نقل میکرد و بی ملاح و لنگر مطرد چون سخن ابو الحسن شنید از استبعاد بیقرار گردید و روی بوزیر داشت و گفت همانا وزیر در عقل خفتی است ابو الحسن گوید گفتم یا هذا
این سخن را چه جهت عقل چون دلالت گفت یا ذا العجب جمادی بیجان را که تدبیر رفتار نداند چگونه بی مدبری بصیر نقل و ایاب ممکن باشد گفتم عجب آنکه سیاه ساکن و اختران و افلاک دوار
سحاب و امطار بی صانعی حکیم بر وجه ارض جریان و نزول کند و نباتات نگارنگ بروی آرد و گوید وی مبهوت ماند چه [...] سخن ابو الحسن تمهید طرح عقیدت ملاحده که وجود عالم
و وقوع حوادث را باقتضای طبیعت نهاده اند بهر وجهی [...] صانعی حکیم از تصنیفات ابو الحسن آنچه بنظر رسید کتاب الامامة کتاب مجالس هشام کتاب الطلاق کتاب المتعه
کتاب الکامل کتاب الاستحقاق

ابن ابی جمهور محمد بن علی بن ابراهیم بن حسن بن ابی جمهور احسائی

در سلک دانشمندان فرقه امامیه و در عداد متکلمین فقها و محدثین عرفا و متبحرین علما بشمار است در شهر احساء متولد گشت و در
همان بلد نشو و نما یافت علوم رسمیه و فنون ادبیه را در نزد علمای بلد خویش فرا گرفت و در اندک زمانی قصب السبق از همگنان
در ربود و پس بکران عزیمت را جانب عراق عرب تاختن آورده شهر نجف را محل اقامت قرار داد و بساط التحصیل در مجلس
تدریس و مدرس افادات شیخ شرف الدین حسن بن عبد الکریم فتال مجاور مشهد مقدس حضرت امیر المؤمنین علیه السلام
بگسترانید چندی اوقات بکسب فضائل در خدمت وی بگذرانید پس در سال هشتصد و هفتاد و هفت هجریه
عزم زیارت بیت الله نموده در اثنای راه مدت یکماه در خدمت شیخ الاسلام علی بن هلال جزائری در کرک نوح
اقامت کرد و در طول آن مدت خدمت آن شیخ را غنیمت شمرده باستفادت مشغول بود گویند پس از زیارت
بیت الله و ادای مراسم حج هر بار خود عود نموده چندگاه در آنجا بسر برد باز زیارت مشاهد مشرفه عراق را تصمیم
عزم کرد پس از فوز بسعادت تقبیل آن مشاهد متبرکه بکران همت بر نشست و راه خراسان در پیش گرفت
در عرض راه بتألیف رساله زاد المسافرین در اصول دین بپرداخت و در مشهد مقدس رضوی سید میر محسن
رضوی را ملاقات نموده در سال هشتصد و هفتاد و هشت هجری بالتماس میر محسن آن رساله را شرحی ترتیب داد
و بکشف البراهین موسومش نمود جمعی از اهل علم بروی گرد آمدند و همی طریق استفادت می پیمودند میر محسن را از علما
رشته روایات بوی منسوب باشد آورده اند در آن زمان مردم شیعی از شدت خوف در کار خویش تقیه میکردند
چون خبر قدوم شیخ بعلمای سنت و جماعت هرات رسید یکی از ایشان که در تمامت فنون علم و دانش سرآمد
همگنان بود بمشهد مقدس درآمد و ایشان را در باب حقیقت و حقیت مذهب شیعه مناظرت و مباحثت در پیوست
سه مجلس با یکدیگر مناظرت نمودند در هر یک از آن مجالس ابن ابی جمهور بر فاضل هروی غالب آمد و دعوی خویش
ببراهین قاطعه ثابت نمود و ابن ابی جمهور صورت آن مناظرات و مجالس را رساله ترتیب داده اینک ما حاصل
هر یک از آن مباحثات را مشروحاً در این نامه مبارک نگارش دهیم مجلس نخست آنکه ابن ابی جمهور گوید روزی
سید محسن جمعی از سادات و برخی از طلاب را بضیافت بخواند فاضل هروی نیز از زمره ایشان بود چون
تمامت ایشان حاضر آمدند و هر یک بمحل خود قرار گرفتند فاضل روی با من داشت نخست از اسم من پرسید
گفتم مرا مادر محمد نام نهاده گفت موطن تو کدام یک از بلاد عرب است گفتم بلاد هجر که باحساء مشهور است
پیوسته از شمع وجود اهل علم و دین آن بلد را فروغی تمام بوده است گفت از مذهب خود کشف حجاب کن
گفتم از اصول یا فروع گفت از هر دو برگوی گفتم اما در اصول عقاید من آن چیزی است که ادله و براهین
بر آن قائم شده باشد و اما در فروع مرا فقهی است که باهل البیت علیهم السلام منسوب است گفت
همانا کلام آن است که مذهب امامیه داری گفتم آری گفت آن طایفه میگویند که علی بن ابیطالب بعد از حضرت
ختمی مرتبت بلا فاصله جانشین و امام است گفتم آری چنین است من نیز بر آن عقیدت میباشم گفت بر صحت

دعوی خویش دلیلی اقامت نمای گفتم مرا بذکر دلیل و بیان حجت احتیاج نباشد چه من با تو در باب امامت و خلافت علی بن
ابیطالب اتفاق داریم که آنجناب بعد از حضرت رسول امام است لیکن من نفی وسایط میکنم و تو آنرا مثبتی و این خود
در میزان سخنوری و قواعد مناظرت مقرر است که نافی را نفی کافی است و مثبت از اقامت دلیل ناگزیر باشد
پس تو اینک باید یکی از دو شق اختیار کنی یا خرق اجماع نموده امامت آنجناب را بالکلیه منکر شوی تا من ناچار دلیل
اقامت کنم و یا دعوی خویش ثابت داری فاضل گفت پناه میبرم بخدا از اینکه من منکر امامت آنحضرت باشم
ولی میگویم که او رابع خلفاست گفتم پس لابد شق ثانی اختیار کن و در اثبات وسایط که مرا با تو موافقت نیست
دلیل ذکر نمای حاضران مرا تصدیق نمودند و با وی گفتند که در این دعوی تو مدعی و او منکر است و هر مدعی
در اثبات ادعای خود محتاج گواه است چون خود را در اینباب ملزم دید گفت مرا بر این دعوی دلایل و حجج بسیار است
گفتم از تمامت آنها یک دلیل مرا کافی است گفت اجماع امت واقع شده بر اینکه ابوبکر بعد از حضرت پیغمبر بلا فاصله
و واسطه خلیفه و جانشین او است و اجماع در شرع مطهر حجت است گفتم اگر ترا مراد از این اجماع آن است
که اکثر و اغلب مسلمانان در آن وقت قائل خلافت ابوبکر بوده اند و مخالفان امامت ابوبکر نیز موجود بوده اند ولی
نظر بکثرت ایشان قلیل نموده اند اینچنین کثرت و اجماع حجت نباشد چه خداوند تبارک و تعالی فرموده وَقَلِیلٌ
مِنْ عِبَادِیَ الشَّکُورُ یعنی کمتر از بندگان من بزیور شکرگذاری آراسته اند بلکه کثرت در بسیاری از امور مذموم آمده
چنانکه در این کریمه فرموده لَا خَیْرَ فِی کَثِیرٍ مِنْ نَجْوَاهُمْ یعنی نیکی نیست در بسیاری از راز و نجوای ایشان
و هم فرموده کَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِیلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً کَثِیرَةً بِإِذْنِ اللهِ وَاللهُ مَعَ الصَّابِرِینَ
یعنی چه گروه اندکی که غالب و فائق آمدند گروه بسیار را باذن خداوند و خدا با جماعت صبر کنندگان است
و اگر مراد تو از آن اجماع اجماعی است که در روز وفات پیغمبر صلی الله علیه و آله از اتفاق اهل حل و عقد حاصل آمد
مرا در ابطال آن دو طریق است یکی طریقی است که استقامت آن در مذهب من بیقین پیوسته ولی با آن ترا الزام
نتوانم کردن و آن این است که اجماع در نزد ما حجت نباشد الا بدخول معصوم و هر اجماعی که خالی از آن باشد بر ما
حجت نیست چه بر هر یک از آحاد اهل اجماع خطا جائز است پس بر کل آنها نیز خطا جایز باشد چه کل مرکب از همان
آحاد است دوم ابطال آن بطریقیکه نزد شما مستقیم است و آن این است که اجماع چنانکه گذشت اتفاق اهل حل و عقد است
از امت پیغمبر بر امری از امور دینیه و آیینی در خلافت ابوبکر در روز سقیفه حاصل نیامد بلکه فضلا و زهاد صحابه و علما و اشراف سادات غایب بودند و در سقیفه بنی ساعده حاضر نبودند
بالاتفاق است که علی و عباس و عبدالله بن عباس و زبیر و مقداد و عمار و ابوذر و سلمان و جماعتی
از بنی هاشم و غیر ایشان از مصیبت حضرت رسول بتجهیز و اشتغال داشتند انصار چون اشتغال حضرت امیر بمصیبت و تجهیز و عدم التفات او در الخلافت دیده
پس برای نظم امور خود در سقیفه بنی ساعده اجتماع نمودند و در تعیین امیری نظر انداختند ابوبکر و عمر و ابوعبیده
جراح و جمعی از طلقا که با ایشان پیوسته بودند چون خبر اجتماع انصار را در سقیفه شنیدند بدانصوب دویده بحث
با ایشان شیوه مجادلت و مخاصمت ورزیدند تا آنکه انصار ناچار زبان بصلح گشودند گفتند مِنَّا اَمِیرٌ وَمِنْکُمْ اَمِیرٌ

ابو

ابوبکر و اصحابش بدان رضا دادند و متمسک شدند که حضرت پیغمبر فرموده الائمة من قریش و بشیر بن سعد را که یکی از رؤسای
انصار و بمرض حسد سعد بن عباده که قرعه اختیار امارت انصار بر آن افتاده بود گرفتار بود فریب داده با خود
یار ساختند لاجرم ابوعبیده و عمر باستظهار بشیر ببیعت ابوبکر مبادرت نموده دست بر دست او زدند و گفتند
اَلسَّلَامُ عَلَیْکَ یَا خَلِیفَةَ رَسُولِ اللهِ پس از اینجا معلوم میشود که بیعت ابوبکر در روز سقیفه از روی مکر
و حیله و عجله و غلبه و قهر بود و لهذا عمر گفت بَیْعَةُ اَبِی بَکْرٍ فَلْتَةٌ وَقَی اللهُ الْمُسْلِمِینَ شَرَّهَا فَمَنْ عَادَ اِلَی مِثْلِهَا فَاقْتُلُوهُ
یعنی بیعت ابوبکر ناگهانی و بر خطا بود خداوند مسلمانان را از شر وی نگاه دارد پس اگر کسی بچنان امری معاودت کند
او را عرضه هلاک دارید هرگاه فضلای صحابه و زهاد و ذوی الاقدار مهاجرین و انصار در آنجا حاضر نبودند
و با ابوبکر بیعت نکردند پس چگونه اجماعی که مدعای شما است بهم رسد فاضل هروی چون آن مقدمات شنید
گفت تمامت آنچه را که ذکر نمودی مسلم است لیکن آن جماعت که در سقیفه حاضر نبودند بعد از آن در بیعت
ابوبکر موافقت نمودند و بخلافت او راضی شدند نهایت آنکه اتفاق ایشان یکبار واقع نشده باشد
و آن در اجماع شرط نیست گفتم حصول موافقت و رضای ایشان بعد از آن چنانکه تو گمان برده حجت نمی شود
زیرا که احتمال اجبار و اکراه و تقیه را در آن مجال است چون اشراف علما و زهاد دیدند که متصدیان امر خلافت
عوام را از روی عدم بصیرت با خود یار ساخته اند و بزرگان را باستمالت تقلید امور و وعده تفویض ایالت بلاد
و ثغور داده اند ناچار از مخالفت ایشان بر جان خود ترسیدند و از روی تقیه و اکراه تابع ایشان گردیدند تو خود
میدانی متابعت و انقیادی که از روی اکراه باشد بالاجماع مبطل اجماع است فاضل گفت از کجا دانسته که ایشان
از روی تقیه و اکراه تابع شدند تا مدعای تو درست آید گفتم مگر نمیدانی که در علم میزان مقرر است که اذا قام الاحتمال
بطل الاستدلال یعنی چون پای احتمال بمیان آمد استدلال باطل شود با آنکه امارات اکراه در ضمن بسیاری
از روایات ظاهر میشود از آنجمله ابن ابی الحدید معتزلی که امام اهل سنت و جماعت است در باب فضائل عمر گفته
که عمر هو الذی وطأ الامر لابی بکر و قام فیه حتی انه وقع فی صدر المقداد و کسر سیف الزبیر
و کان قد شهره علیه یعنی بنیان خلافت ابوبکر بتمهید عمر استوار گشت تا آنکه از کثرت مجادلت و ابرام بر سینه
مقداد افتاد و شمشیر زبیر را گرفته بشکست و این خود کمال اکراه است و هم از براء بن عازب روایت آورده که گفت
چون حضرت رسول وفات یافت حزن و اندوه زیاد بمن روی داد پس از خانه بیرون شدم که ببینم مردمان
در چه کارند ناگاه دیدم ابوبکر و عمر و ابوعبیده از کوچه بیرون ند جماعتی از طلقاء در یمین و یسار ایشان بودند
عمر شمشیر خویش برهنه داشت و بر هر یک از مسلمانان که میرسیدند میگفتند که با ابوبکر بیعت نمائید مانند آنکه
دیگران بیعت نموده اند ناچار بدین طریق از مردم بیعت میگرفتند چون آن حالت مشاهده نمودم حالتم دیگرگون شد
نزد علی بن ابیطالب شدم و ماجری بوی باز گفتم در حالتی که قبر منور حضرت پیغمبر صلی الله علیه و آله را تهیه میکرد
پس بیلی که در دست داشت بر زمین نهاده گفت

بسم الله الرحمن الرحیم الٓمٓ احسب الناس أن یترکوا ان یقولوا امنا وهم لا یفتنون

یعنی آیا گمان میکنند مردمان اینکه گویند ایمان آوردیم واگذاشته شوند در حالتی که ایشان امتحان نشده باشند عباس نیز در آنجا حاضر بود گفت ای جماعت بنی هاشم دست شما از زیر دست شد تا انقضای روزگار و قیام قیامت این روایت نیز دال است بر اکراه و حال آنکه عباس و علی برای خود متوقع خلافت بودند دیگر آنکه مشهور است که سعد بن عباده بواسطه مرض و بیماری در روز سقیفه از بیعت ابابکر امتناع نمود ابوبکر با ال خود گفت لکد مال کنید سعد را و روایتی دیگر آن است که گفت اقتلوا سعداً قتل الله سعداً و هم این روایت معروف است که چون ابوبکر در روز جمعه اول ایام خلافت خود بر بالای منبر رفت دوازده نفر از مهاجرین و شش مرد از انصار برپای خواستند چندان با وی عتاب آوردند که بر بالای منبر مبهوت بماند و جواب گفتن نتوانست پس عمر از جای برخواست و با ابوبکر آغاز درشتی کرد و گفت یا لکع اذا کنت لا تقوم بحجة فلم اقمت نفسک هذا المقام

یعنی ای لئیم هرگاه حجتی بر اثبات مدعای خود نتوانی آوردن چرا در این مقام جای گزیدهٔ آنگاه دست ابوبکر را گرفته از منبر بزیر آورد و بخانه برد چون جمعه دیگر رسید با جمعی کثیر مانند سعد بن وقاص و خالد بن ولید که هر یک از ایشان با صد نفر همراه بودند همگی با شمشیرهای کشیده بمسجد در آمدند چون عمر را نظر بحضرت علی و جماعتی از صحابه مانند سلمان و دیگران افتاد با ایشان خطاب آورده گفت قسم بخدا ای اصحاب علی اگر یکی از شما امروز تکلم کند بدانچه در جمعه سابق متکلم شده بود چشمهای او را از سرش بیرون خواهم کرد سلمان برپای خواست و گفت صدق رسول الله انه قال بینما اخی وابن عمی جالس فی مسجدی اذ وثب علیه طائفة من کلاب النار یریدون قتله ولا شک انکم منهم

یعنی راست گفت پیغمبر در اینکه فرمود وقتی باشد در اثنای آنکه برادر و پسر عم من در مسجد من نشسته باشد ناگاه طایفهٔ از سگان جهنم بر او قصد و حمله کنند و شما بی شک از آن طایفه باشید پس عمر شمشیر کشید علی با عمر در آویخت و او را بر زمین کشانید گفت یا ابن الصهاک الحبشیة ابأسیافکم تهددونا وبجمعکم تکاثرونا والله لولا کتاب من الله سبق وعهد من رسول الله تقدم لاریتکم اینا اقل عدداً واضعف ناصراً یعنی ای پسر صهاک حبشیه آیا بشمشیرهای خود ما را میترسانید و بجمعیت خود با کثرت ما برابری میکنید قسم بخدا اگر نه آن بودی که از جانب خدا تعالی حکمی گذشته بود و از جانب رسالت مآب عهدی بسته شده بود هر آینه ظاهر و معلوم میساختم شما را اگر کدام یک از ما و شما بحسب عدد کم و از حیثیت یاور ضعیفترند و بعد از آن باصحاب خود گفت اینک از مسجد بیرون روید پس از تمامت این روایات ظاهر میشود که این جماعت در روز سقیفه از بیعت ابوبکر تخلف نمودند و آن اجماعی که مدعای تو بود دلیل بر وجود آن قائم نشد پس تو خود از اثبات واسطه در میانه حضرت پیغمبر و علی بن ابیطالب عاجز ماندی فاضل هروی گفت مرا بر اثبات مدعای خود دلیلی دیگر است گفتم آن کدام است گفت حضرت رسول ص در مرض موت مردم را امر فرمود

که تا در دنبال ابی بکر نماز گذارند و این خود دلیلی واضح است بر تقدیم او بر سایر صحابه چه تقدیم در نماز اولی است بر غیر آن از امور و قائلی بفرق نیست گفتم آثار وهن و ضعف بچند وجه بر وجنات این دلیل ظاهر است اول آنکه بنا بر عقیدت تو اگر تقدیم ابوبکر در نماز صبح بودی و آن نیز بر امامت او دلالت داشتی پس بایستی در روز سقیفه با این دلیل ضعیف که الائمة من قریش متمسک نشوند بلکه باید همان نص را حجت آرند و طریق الزام انصار بان سپرند و خلافت را با چندین خلاف و کشیدن شمشیر موقوف ندارند پس عدول ایشان از چنان نصی که موجب سهولت بود بچنین امری دشوار معلوم میشود که ایشان را در آن باب حجتی نبوده دیگر آنکه تقدیم در نماز دلالت ندارد بر خلافت و امامت عامه که عبارت از ریاست در امور دین و دنیا است بنیابت پیغمبر چه خاص را دلالتی بر عام نیست خصوص بنا بر طریقه و مذهب شما که امامت فاسق را در نماز جایز شمارید و در خلافت عدالت را ما و شما شرط میدانیم و شما میگوئید اگر فسقی از خلیفه صادر بشود عزل او واجب است پس چگونه چیزی را که محتاج بعدالت نیست حجت قرار دهید در چیزی که مشروط بعدالت است دیگر آنکه روایت تقدیم حضرت ختمی مرتبت ابوبکر را در نماز متفق علیه نیست چه آنچه نزد ما بصحت پیوسته این است که چون بلال آمد و از رسیدن وقت نماز خبر داد و عایشه حضرت را از شدت مرض بیخود یافت با بلال گفت که با ابوبکر بگوی تا امامت نماز مردم کند بلال ابوبکر را بهمان وجه خبر داد ابوبکر پیش ایستاده و تکبیر نماز بگفت در آن اثنا حضرت بهوش آمد و آن آواز بشنید فرمود این کیست که با مردم نماز میکند گفتند ابوبکر است پس امر فرموده زود مرا بمسجد برید که در اسلام سخت فتنه حادث شد آنگاه بر علی و عباس و فضل بن عباس تکیه نموده جانب مسجد خرامید چون بمحراب رسید ابوبکر را دور نمود و خود بنفس نفیس بامامت مردم پرداخت اما دعوی اهل سنت که امامت ابوبکر را بامر حضرت میدانند از چند جهت باطل است نخست آنکه اتفاق است در اینکه آن امر که ببلال شده بشافه حضرت نبوده بلکه آن امر بواسطه میانجی بوده و بالاتفاق آن واسطه معصوم نبوده است پس در صورتیکه در میان واسطه غیر معصوم باشد احتمال کذب در آن قائم است چه محتمل است که آن واسطه از نزد خود این کلام گفته باشد چنانکه سرعت خروج حضرت و عزل ابوبکر و بنفس نفیس امامت مردم کردن بر آن دلالتی تمام دارد و پس چون چنین احتمال در دلیلی راه یابد البته آن را اعتباری باقی نماند دویم آنکه اگر امامت ابوبکر بامر حضرت باشد هر آینه آن را با خروج آنجناب با شدت مرض و دور نمودن ابوبکر و متولی شدن خود نماز را کمال تناقض است که لایق شان نبوت نیست اگر بگوئیم در اول بار بدان امر فرموده بود پس خروج حضرت و عزل نمودنش ابوبکر را امارت وی باطل کند علاوه میگوئیم که عزل نبی او را بنا بر عقیده شما بعد از تقدیم وی برای آن بوده که نقص و عدم صلاحیت او را در امری از امور بر تمامت امت ظاهر سازد که این شخص صلاحیت امامت نماز نداشته که شما آن را برای فاسقی تجویز مینمائید پس چگونه صلاحیت داشت که امام انام و رئیس کل باشد و همچنین است داستان سوره برائت و عزل او و سپردن لوای اسلام بدو در روز خیبر چه بسیار عجب است که شما از پیش نماز ابی بکر که باتفاق امت حضرت رسول او را عزل نمود بر خلافت وی استدلال کنید اما خلافت علی را در مدینه که وقت هجرت که پیغمبر او را بر جای خود نشانید

وعزل آن ثابت نشد بر خلافت وی دلیل نخیزد ابن ابی جمهور گوید چون رشته کلام باینجا پیوست سفره طعام سید محسن
حاضر کردید مباحثت و مناظرت قطع شد همگان بخوردن طعام مشغول شدند در بین تغذی مرا سخنی در خاطر رسید
بر آن صبر ننمودم از فاضل هروی استجازت سخن کرده گفتم آیا چگوئی در این حدیث شریف مَنْ مَاتَ وَلَمْ
يَعْرِفْ إِمَامَ زَمَانِهِ مَاتَ مِيتَةً جَاهِلِيَّةً آیا صحیح است یا نه گفت بلی گفتم پس بگو که امام تو کیست گفت
حدیث بر ظاهر خود محمول نیست بلکه مراد از امام قرآن است و تاویل آنچنان است که هرگاه کسی بمیرد و نشناسد امام
زمان خود را که قرآن است مثل مردگان اهل جاهلیت باشد گفتم بنابراین لازم آید که تعلم قرآن بر هر یک از مردمان
واجب عینی باشد با آنکه احدی قائل آن نیست گفت مراد جمیع قرآن نیست بلکه فاتحة الکتاب و سوره است
که قرائت آنها شرط صحت نماز و دانستن آن بر هر مکلفی واجب عینی است باجماع گفتم حضرت در این حدیث
امام را بزمان خود اضافه و تخصیص داده و تخصیص امام باهل زمان دلیل است بر اینکه هر زمانی باید با امامی مخصوص باشد
که معرفت او بر مردمان واجب است و اگر مراد فاتحه بودی این تخصیص را فایده نمی بود گفت بنابر مقتضای این حدیث
در این زمان حال من و تو مساویست گفتم حاشا که چنین باشد چه مراد از امام زمان امامی است که بدلیل او را شناخته
و اعتقاد دارم و تو چنین نیستی گفت آن امامی که تو بر امامت او اعتقاد داری هرگز او را نمی بینی جا و مقام او را نمیدانی
و فتوی مسائل از او نمیشنوی و در دین از او بهره نمی بری پس در این حکم من و تو با هم شریکیم گفتم هرگز آنحدیث دلالت
ندارد که باید جا و مقام امام را دانست و فتوی مسائل از او شنید بلکه اینقدر دلالت میکند که باید او را شناخت
الحمد لله من او را میشناسم و دلائل واضحه بر وجوب وجود و امامت و لزوم متابعت او و تجویز ملاقات و ظهور او را
در هر وقت بر خود و سایر امت مینمایم و تو را عقیدت بر آن است که امام نداری و زمان تو خالی از امام است
گفت من نیز در طلب معرفت امامم شنیده ام که در ولایت یمن مردی دعوی امامت میکند میخواهم خود را باو برسانم
هرگاه صحت دعوی او بر من واضح شد او را تابع شوم گفتم پس اینزمان ترا امامی نیست و در این وقت تو را
از مردمان جاهلیتی و اگر بمیری در زمره مردگان زمان جاهلیت محشور باشی با آنکه طلب ملاقات امام خلاف مذهب تو
و اصحاب تو است چه ایشان بوجود امام قائل نیستند و بوجود او هر زمان حکم نمی کنند پس فاضل ساکت بماند و از سخن
لب بر بست حاضرین از طعام خوردن دست کشیده هر یک راه منزل خود پیش گرفتند فاضل نیز با ایشان برفت
اما شرح مباحثت مجلس دویم چنین آورده که در روز عید اضحی همراه سید محسن بعزم تقبیل آستان حضرت رضا
علیه آلاف التحیة والثناء و ملاقات برادران دینی از منزل برآمده پس از فوز آن سعادت عظمی برسم دیدن طلاب
مدرسه شاهرخ که در جنب همان مرقد شریف است در آمدیم مجلسی بوجود فاضل هروی و ملا غانم مدرس و برخی
از اعیان مشهد آراسته یافتیم من و سید نیز در انجمع در آمدیم ملا غانم را با برخی از طلاب صحبت علمی بمیان بود
چون وی را بما نظر افتاد دست از مناظرت بداشت و خاموش نشست فاضل هروی روی با من کرد و گفت شما
فرقه امامیه را در باب ولد الزنا چه عقیدت باشد آیا او را بپدر و مادرش نسبت کنید یا نه گفتم علمای امامیه

ولد الزنا را ولد شرعی ندانند و بپدر و مادرش منسوب نسازند چه ایشان را عقیدت بر آن است که نسب جز بنکاح صحیح
و یا بوطی شبهه حاصل نگردد گفت پس از این بیان تو لازم آید که ولد الزنا با مادر و خواهر خود محرم نباشد و ایشان را
مانند اجنبیان نکاح تواند کرد و هم جایز باشد پدری دختر خود را که از زنا بوجود آمده وطی نماید و حال آنکه هیچیک از فرق
اسلام این معنی تجویز نکنند گفتم اگرچه بحکم شرع ولد الزنا از عداد اولاد بیرون است لیکن بمقتضای لغت از زمره
اولاد محسوب آید و ما از اینجهة بحرمت وطی حکم کنیم و در سایر احکام بحکم شرع عمل نمائیم گفت تمامت آنچه را که در اینمقام
گفتی خلط و خبط بود چرا که یکدفعه وی را ملحق بپدر نموده احکام فرزند بر او جاری سازی و دیگر بار نفی نسب از وی نموده
احکام اجنبی بر او مترتب نمائی و هر یک از این دو حکم مناقض دیگریست گفتم این مناقضه نیست چه من از حیثیتی حکمی
اثبات داشته و از جهة دیگر نفی آن نموده ام و این خود محال نیست که شیئی واحد بر حسب حیثیات متعدده
موضوع احکام مختلفه گردد گفت شما را چه بر آن داشته که در تمامت احکام ولد الزنا را تابع لغت ندانید
شرع و لغت را در خصوص این ماده از یکدیگر جدا سازید و حال آنکه پیوسته شرع تابع لغت گفتم شرع تابع لغت نیست اگرچه الفاظ
علی الدوام در لسان شرع بدان صورت مستعملند که در لغت ولی شرع و لغت را در بسیاری از الفاظ
مخالفت و مغایرت معنوی ظاهر است چنانکه صلوة لغة بمعنی دعا و زکوة بمعنی نمو است و این الفاظ را
در شرع چنان استعمال کنند که در لغت مستعمل بوده اند اما شرعاً صلوة عبارت از ارکان مخصوصه و زکوة
از اخراج معینی است علاوه آنکه مذهب ما در اینمقام مبنی بر احتیاط است زیرا که اگر بر حسب نفی نسب بجواز
نکاح فتوی دهیم از شبهه حرمت که مقتضای صدق معنی لغویست ایمن نباشیم لهذا در صورت دَوَران
امر بین الحرمة والجواز جانب احتیاط رعایت نموده بحرمت فتوی دهیم ابن ابی جمهور گوید چون سخن باینجا رسید
فاضل عنان کلام از میدان این مسئله برگردانید کتابی در دست من بود گرفته گفت یا شیخ این چه کتاب است
گفتم کتاب نهج الحق و کشف الصدق و از مصنفات شیخ جمال الدین بن مطهر حلی است و او از اجله و فحول مشایخ
شیعه اثنا عشریه معدود بوده و در این کتاب از صحیح مسلم حدیثی آورده میخواهم آنحدیث بر تو قرائت نمایم
گفت آنحدیث کدام است گفتم نخست با من بازگوی که آیا مرویات صحیح مسلم در نزد شما بزیور وثاقت آراسته
و مسلم است یا نه گفت آری تمامت احادیث و مرویات آنکتاب در نزد ما قرین صحت است گفتم مسلم در صحیح خود
و حمیدی در کتاب جمع بین الصحیحین از عبدالله بن عباس حدیث کرده اند که چون رسول صلی الله علیه و آله را
زمان رحلت در رسید جمعی از اصحاب شرف اندوز خدمت آنجناب بودند فرمود کاغذ و قلمی آماده و حاضر
دارید تا چیزی رقم کنم که بعد از من هرگز شما امت من گمراه نشوید پس یکبار عمر از در انکار در آمد گفت اِنَّ
الرَّجُلَ لَيَهْجُرُ یعنی همانا پیغمبر از شدت مرض هذیان میگوید حاضران دو فرقه شدند جمعی در آن گفتار و کردار
با عمر همراه شدند و برخی بر فرموده حضرت تصدیق آوردند و از طرفین غوغای تشاجر بلند گشته بالا گرفت
حضرت همینکه آن حال بدید فرمود از مجلس من بیرون روید فاضل گفت این حدیث صحیح است ولی عمر را

طعنی وارد نیاید گفتم بچندین طریق ابواب طعن بر روی عمر و کسانیکه با وی شریک بودند مفتوح است نخست آنکه
مانع آمدن ایشان حضرت را و بازداشتن از مراد خود و قبول نکردن امر وی خود گناهی عظیم و معصیتی کبیر است
و از قانون ادب بر کنار باشد چنانکه حق سبحانه و تعالی فرموده و ما آتیکم الرسول فخذوه و ما نهیکم
عنه فانتهوا یعنی آنچه را که پیغمبر بیاورد فرا گیرید و از آنچه نهی فرماید باز ایستید و هم فرماید لا تقدموا
بین یدی الله و رسوله یعنی بر خدا و رسول پیشی مگیرید و بر ایشان تقدم مجوئید و هم فرموده لا ترفعوا
اصواتکم فوق صوت النبی و لا تجهروا له بالقول یعنی صداهای خود را بر آواز پیغمبر
بلند مکنید و نزد وی بجهر سخن میارید عمر با آنکه از مضمون تمامت این آیات مخالفت جست زبان جسارت نیز
دراز داشت و با آنحضرت بدشنام تکلم نمود و گفت امیزد هذیان میگوید و حال آنکه خداوند در حق وی خبر داد
که ما ینطق عن الهوی ان هو الا وحی یوحی یعنی پیغمبر از روی هوا و خواهش تکلم نمی کند و زبان جز
بوحی الهی نگشاید دویم آنکه مقصود آنجناب ارشاد مردمان و تالیف ایشان بودی و خواستی تا آنکه اصول
اختلاف و عروق عداوت از میانه براندازد عمر وی را از چنین اراده بزرگ مانع آمد با آنکه عمر با تمامت مسلمانان
مامور بمتابعت آنحضرت بودند چنانکه خداوند عز اسمه فرموده و ما کان لمؤمن و لا مؤمنة اذا قضی
الله و رسوله امراً ان یکون لهم الخیرة یعنی هیچ مرد مومن و زن مومنه را نرسد که هر گاه از خدا و رسولش
در امری حکمی نافذ گردد ایشان خود را در قبول آن مختار دانند پس جایز نبود که عمر حجاب منع چنان مقصودی
بزرگ شود و از آنروی بود که ابن عباس هر وقت حدیث منع را روایت نمودی سحاب دیدگانش چندان
قطرات اشک بر صفحه زمین بریختی که سنگها تر شدی فاضل گفت اینکه شما کلام عمر را بدشنام آنجناب حمل نمودید
بدو جهت از راه تسلیم و قبول دور و ممنوع است اول آنکه عمر را جلالت قدر و نبالت شان از آن برتر بوده که معنی
ظاهر این لفظ ارادت کند و یا آن معنی ناصواب بخاطر آورد اگر گوئی پس چرا در میان الفاظ بدین لفظ خشن
تکلم نموده بی آنکه معنی آن ارادت کرده باشد گوئیم چون وی بخشونت کلام و بذائت لسان و تندخوئی
و سخت گوئی معتاد و مجبول بود بچنین کلام درشت لب گشود دویم آنکه کلمه لیهجر مشتق است از هاجرة و معنی قول آخر
این است که رسول هجرت میکند و اینکه گوئید عمر آنحضرت را از نبشتن وصیت مانع گشت و در میان وی
و مرادش حایل و حاجب شد در جواب گوئیم همانا این منع از روی اجتهاد بود و امثال عمر را جایز هست که اجتهاد
نموده و از آنروی عمل کنند و او چنان رای زد که ننوشتن وصیت دین و مسلمین را اصلح و اولی باشد اگر گوئید
که وی در آن اجتهاد راه خطا پیموده مورد طعن نباشد زیرا که مجتهد مخطی معاقب نیست پس عمر را از این باب
تشنیع نتوان آورد ابن ابی جمهور گوید گفتم تمامت آنچه را که در مقام جواب گفتی اصغا نمودن نتوان نخست
آنکه گفتی قول عمر دشنام به پیغمبر نبوده این خود دلیل است بر قلت معرفت و کمی دانش تو بلغت عرب و مصطلحات
ایشان چه هر گاه یکی از عرب بلفظی پست تر از این کسی را مخاطب سازد البته غبار کینه در میان ایشان برخیزد

و موروث عداوت و مایه دشمنی شود چه رسد بچنین لفظی قبیح و من از اینجهت ترا ملامت نکنم زیرا که تو از زمره عرب نیستی
و محاورات و مکالمات ایشان خبرتی نداری دویم آنکه گفتی عمر ظاهر آن لفظ را اراده نکرده بود این خود اعترافی است
بآنکه ظاهر آن لفظ منکر بوده ولی عمر آن معنی منکر اراده نکرده این خود آشکار است که عمر از روی عمد باین لفظ
تکلم کرده و هر لفظی که از روی عمد گفته شود البته ظهور دارد بر اینکه متکلم ظاهر آن لفظ را اراده نموده است
و اینکه میگوئی در این عبارت عمر ظاهر آن لفظ را اراده نداشت قبول این دعوی موقوف است به بیان دلیل و اقامت
برهان سیم آنکه اعتذار جستی که عمر آن لفظ را از راه خشونت طبع گفت این عذری موجه و مسقط تکلیف نیست
چه هر مکلفی با آنکه باقتضای طبیعت مایل شهوات است مکلف باشد که عنان نفس از مهالک شهوات باز داشته
طریق نیکوئی و احسان بپیماید پس عمر را مانند سایرین واجب بود که طبع خشن نرم و نفس سرکش رام کند و عادت
مورزیه ترک نموده منقاد امر پیغمبر و تابع حکم آنسرور باشد و ترک مأموربه ننماید و بر روی پیغمبر مبادرت و مسارعت
نجوید و بلفظ منکر زبان دراز ندارد مگر آنکه گوئیم وی عالم بتکالیف خود نبوده است چهارم آنکه گفتی لیهجر
مشتق از مهاجرة و معنی آنست که پیغمبر هجرت میکند این قول هم از جهة لفظ و هم از حیثیت معنی مردود است
اما لفظاً بعلت آنکه هیچیک از اهل عربیت بدین اشتقاق قائل نشده اند شیخ گوید چون سخن بدینمقام رسید
فاضل را که در مسئله ای با فاضل هروی داشته گفت شیخ راست میگوید این اشتقاق بر وفق قوانین عربیت نیست
بلکه لیهجر مشتق از هجر است نه از مهاجرت اگر این لفظ را معنی چنان باشد که شیخ میگوید ایراد وی بر تو وارد
خواهد بود پس فاضل بر خطای خود اعتراف نمود و باعتذار برخاست پس گفتم اما معنا بجهة آنکه در آنوقت چنانکه
هجرت پیغمبر مفید نبود چه مهاجرت که رفتن از بلدیست ببلاد دیگر در آنوقت پیغمبر را متصور نبود زیرا که وی در حال احتضار
بود پنجم آنکه گفتی منع نوشتن کتاب از روی اجتهاد بود قولی است که آثار ضعف و علامات وهن بسی بر آن ظاهر است
یکی آنکه در اینگونه مسائل اجتهاد جایز نباشد دویم آنکه اجتهاد در حضور شارع مقدس از طریق عقل بیرون است
چه جمیع خلق را واجب بود که در حضور آنحضرت تابع نصوص او باشند چنانکه خداوند عالم در کریمه و ما آتیکم
الرسول فخذوه و ما نهیکم عنه فانتهوا بدین معنی اشارت فرموده پس چگونه جایز بود عمر را که از نص آنجناب
عدول نماید و برای اجتهاد خویش عمل کند با آنکه هیچگاه آنجناب بخواهش نفس سخن نگوید و کاش بمنع خود
اکتفا نموده بود و زبان بچنین دشنام باز نمیداشت و لفظی که ظاهر و باطنش منکر است نمی گفت ششم آنکه
گفتی عمر میدانست ننوشتن کتاب برای دین و مسلمین اصلح بود خلاف عقل و نقل است چه امر پیغمبر خالی از دو بیش نیست
یا برای افساد حال مردمان بوده یا اصلاح حال ایشان اما شق اول موجب کفر است پس معین میشود که حضرت
آن لفظ از جانب خدا برای اصلاح حال مردمان گفته باشد و لازم قول شما این است که عمر از خدا و رسولش
بصلاح دین اعلم باشد با این حال اگر این عقیدت اختیار نمودن خواهی مختاری و مرا با تو حرفی نیست فاضل گفت هر گاه
اینگونه کلمات که از مردمان بزرگ که شایسته تعظیم و شرفند صادر آید بر صاحبان عقل سزاوار است که آنرا بر ظاهر حمل ننمایند

بلکه بوجهی جمیل و معنی نیکو حمل کنند چنانکه در خشک سالی مردی از عرب خداوند عالم را مخاطب نموده گفت

قد کنت تسقی الغیث ما بدالکا　　انزل الغیث علینا لا ابالکا

یعنی پیش ازاین هرگاه خواستی باران رحمت خویش فرو ریختی آیا اینک قطرات باران از ما باز داری پدر مباد ترا آنشخص اگرچه کلمه لا ابالک ظاهر در ذم و در اینمقام کفر است ولی چون جمعی از اعراب آن شعر شنیدند آنرا بروجهی صحیح و طریقی پسندیده توجیه نمودند و گفتند مراد شاعر از کلمه لا ابالک در این استعمال معنی حقیقی و اخبار نیست نه دعائی والسابق بنابراین بر هر کس شایسته است که اقوال مانند عمر را اگرچه بر حسب ظاهر استوار نباشد بروجه صحیح حمل کنند و راه قدح و طعن سلوک ندارند نه اینکه گفتی اجتهاد مقاوم و معارض نص نمی تواند شد و عمر را جائز بود در اینمقام اجتهاد نماید قولی است که بغیر آنحال اختصاص دارد چه پیغمبر در حال احتضار بود و مرض بر او مستولی گاه بهوش و گاه بیهوش بود محتمل است در آنزمان که امر میفرمود بنوشتن کتاب غیر حالت صحت بوده و در چنان وقتی اجتهاد جائز است و از همین جهت عمر اجتهاد نمود و اجتهادش مؤدی شد براینکه از نص رسول روی تابد و آن بحال مردمان اصلح بوده است گفتم حمل و توجیه در وقتی است که کلام لا اقل محتمل وجهین باشد مانند کلام اعرابی ولی کلام عمر جز بدین معنی ناصواب احتمالی ندارد اگر ترا ممکن است که آنکلام بر معنی دیگر حمل داری بیان کن عجب آنکه براهین عقلیه و دلایل نقلیه بر عصمت انبیا صلوات الله علیهم قائم است و شما آیاتی چند که بظاهر بر عصیان و خطای ایشان دلالت کند از مؤدای ظاهر مصروف میسازید و در مقابل حجج و ادله بسیار که از طریق عقل و نقل رسیده تخطئه پیغمبران روا داشته باآنکه شما تمامت آن آیات را بوجوه مستقیمه و طرق صحیحه حمل توانید نمود و بر عصمت و تنزیه رسل معتقد توانید شد ولی کلام خلیفه خویش باآنکه بچندین درجه از رتبت انبیا نازلتر است بظاهرش حمل نمودن جایز نشمارید و طمع برید که مردم آنسخن بیدلیل از معنی ظاهر بتأویلات بعیده و توجیهات بارده حمل نمایند خوشتر آنکه طریق انصاف پیش گیرید و از جاده تعصب کناره گیرید و لا اقل عمر را با انبیا برابر و مساوی دانید چنانکه تصحیح کلام عمر واجب شمارید در اصلاح شئون انبیا نیز محتوم شناسید اما آنکه گفتی عمر برای آن معارض امر نبی شد که مرض بر وجود مبارکش مستولی بود کلامی بس سخیف است چه حضرت رسول در آنحال خالی از این نیست که یا عاقل و امرش وامرش باراده جازمه بود یا آنکه عقل نداشت و آنچه میگفت از روی اراده نبود قسم دویم بصریح کریمه وَمَا يَنطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ باطل است و قول امام تو عمر که گفت رسول هذیان می گوید دلالت دارد بر بیعقلی پیغمبر و ما از نزد وی گوئیم آنقول منکر و بد است و ناچار باوی در اینمقام در اعتراضیم چون شق دویم باطل شد صحت قسم اول ثابت میشود پس امتثال امر و انقیاد فرمان آنحضرت واجب است اگر کسی امری از آنحضرت رد کند چنان است که جمیع اوامر و یرا رد نموده باشد و رد پیغمبر خود کفر محض است شگفت آنکه دعوی کنید که آنحضرت در حال مرض فرموده است که ابابکر با مردم نماز کند و از نزد وی بر امامت و خلافت وی استدلال کنید

واورا واجب الاطاعه دانید ولی امر کتابت را که موجب اتفاق و هدایت امت و مورث نفی اختلاف و ضلالت ایشان بوده بهذیان و بیهوده حمل نمائید و گوئید جائز است عمر در مقابل آنحضرت اجتهاد نماید با آنکه شما را عقیدت بر آن است که آن دو امر هر دو در حال مرض از آنجناب سرزد چگونه است که یکی را امر دوده و دیگری را تبع شناسید بر این تفکیک چه دلیل قائم است و بر این تفریق چه قرینه دلالت کند شگفتتر از آنها اینکه شما بر امامت عمر بن الخطاب استدلال کنید بر اینکه ابوبکر در حال مرض بر امامت و خلافت او تصریح نموده و در آن باب کتاب نوشت و با آنکه کریمه وما ينطق عن الهوى در شان ابی بکر نازل نگشته معهذا قول او را هذر و هذیان نسبت نکنید پس باید ابوبکر را از رسول خدا شناسا اکمل چه خوش گفت شاعر

اوصی النبی فقال قائلهم　　قد ظل یهجر سید البشر

وارى ابابکر اصاب فلم　　یهجر وقد اوصی الی عمر

حاصل معنی آنکه پیغمبر خواست وصیت کند عمر بن الخطاب گفت سید بشر بیهوده سخن گوید ولی ابوبکر چون بخلافت عمر وصیت نمود نه مختل بود و نه بیهوده مرد شیخ گوید چون مرا سخن بدینمقام رسید هروی را از غضب موی بر تن علم شد و آثار خشم از وی ظاهر گشت گفت نهایت امر این است که عمر ترک مندوب و خلاف اولی نموده از اینجهت خطائی بروی لازم نیاید چه شما طایفه عرب به بی ادبی موصوفید و این خود مورث هیچ مفسده نیست گفتم الحمد لله اعتراف کردی که صدور این لفظ از عمر از سوء ادب بوده و طایفه عرب بکمی ادب موصوفند ولی من میگویم سوء ادب بشخص عمر اختصاص داشت و جز او کسی بدان رذیله موصوف نبود چه کبار اصحاب همگان از پرتو تربیت رسول و صفات شریفه و آداب ستوده وی باخلاق پسندیده آراسته بودند و آنملکات کریمه از پیغمبر خدا که مخاطب کریمه انک لعلی خلق عظیم است اخذ نموده بودند چه آنجناب خود فرموده اند که من مبعوث شدم برای اتمام مکارم اخلاق و کریمه خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ نیز شاهد این مقال است پس چگونه تواند بود که عمر خود را در این طول مصاحبت نبی از ذمیمه سوء خلق و رذیله خشونت طبع پیراسته نکرده و بحلیه آداب و زیور مکارم آراسته نداشته باشد و هم چگونه توانی با آنکه وی را بعظمت شان معروف دانی بقلت ادب و سوء خلق موصوف کنی پس از تمامت این بیانات واضح گشت که صدور آن کلام از در مخالفت دین و ترک آئین بوده و بجز برای رسیدن آمال دنیوی تابع آنجناب نگشته بود چه اگر متابعت وی برای رعایت دین بودی بایستی مانند سایر اصحاب باداب آنجناب مؤدب و باخلاق آنحضرت متخلق باشد و از این اعترافی که تو خود در حق امام خویش نمودی ظاهر میشود که وی از جمله اتباع پیغمبر نبوده بلکه قاعده ایمان و عقیدتش نیز استحکام نداشته ابن ابی جمهور گوید مردی حیدری در آنمجلس حضور داشت چون این کلمات از من بشنید گفت والله شیخ عرب راست میگوید مردیکه مدت بیست سال شرف اندوز خدمت چنین پیغمبری باشد و از اخلاق و آداب وی هیچ بهره مند نگردد البته از خرگ آدمیان معدود نباید حاضران

یکبار در خنده شدند هروی خجل گشته سر در پیش افکند من دیگر باره روی با وی داشتم گفتم اینکه گفتی شما طایفه عرب
بقلت ادب موصوفید ندانم ترا از ادب مراد چیست اگر مراد تو از ادب آن رسوم و تکلفاتی است که عجمان
برای خود اختراع کرده اند راست است ما طایفه عرب آن رسوم و آداب چنانکه باید ندانیم و چیزیکه شرع
مقنن آن نباشد متابعت آن لازم نشناسیم و اگر مراد تو آداب شرعیه است مسلم ندارم که طایفه عرب
از سنن و رسوم شرعیه تجاوز جویند بلکه آن آداب و رسوم از عرب بدیگر طوایف رسیده چه لسان شرع
بلغت عرب جاری شده و عجمان شریعت را از ایشان فرا گرفته اند و توجماعت تازیان را چگونه بی ادب دانی
و حال آنکه خود بلاد عرب ندیده و با ایشان صحبت نداشته هروی را از این سخنان عرق تشویر بر جبین نشست و چنانکه
زبان لطیفه گوئی و سخریه جوئی بروی دراز نمودند پس گفتم همانا قلت ادب مخصوص عرب نیست بلکه بسیاری از عجم نیز
بدان ذمیمت موصوفند زیرا که افراد بنی آدم در اخلاق و طبایع متفاوت و مختلفند از جمله بی ادبان عرب
بحکم اعتراف تو امام و صاحب تو بوده هروی سخن از سر گرفته گفت از کجا صاحب من بدین صفت موصوف بود
و از چه روی آن ذمیمه بروی ثابت نمائی گفتم بشهادت تو گفت آن لفظ از روی اجتهاد گفته بود گفتم آن
اجتهاد نبوده بلکه کفر بوده است گفت بچه دلیل آنرا کفر دانی گفتم بنص رسول که دشنام آنجناب کفر است چه وی فرموده
علی باب کینه مراسب کرده و کسی که مراسب نماید چنان است که خدا را سب نموده باشد و کسیکه خدا را سب نماید او را
برو باتش دوزخ اندازد پس کدام کفر باین تواند رسید هروی دیگر باره سخن را عود داده گفت
از کجا عمر پیمبر را دشنام داده باشد گفتم تو بکلام عرب عالم نیستی تا بدانی که آن لفظ دشنام است یا نه
در کتب عربیت بدشنام بودن آن کلمه تصریح شده هروی گفت مثل تو کسی با این مراتب علمیه شایسته نیست
که بکفر چنین شخصی بزرگ حکم کنی بلکه سزاوار بود چون آن کلام شنیدی یکماه و دو ماه بلکه یکسال و دو سال
چشم تحقیق بگشائی و سخت تامل کنی تا محمل نیک بیابی اگر پس از امتداد زمان و طول آن فکر آنرا بوجه صحیح حمل نکرد
آنگاه بگفت که آن لفظ دشنام است گفتم ترا گمان آنست که من این لفظ را تاکنون ندیده ام و در آن تاملی
نکرده ام و ندانسته ام و در آن غوص ننموده ام الحال آنرا شنیده ام و بی تامل سخن میگویم اگر چنین گمان
کرده باشی گمانی باطل است چه الآن عمر من که بچهل سال رسیده بیست سال میشود شنیده ام که این لفظ
از آنمرد بالنسبه به نبی سر زده و در آن تاملها نموده ام و با مردمان دانا بمیان آورده ام مرا محمل نیک بدست نیامد
و به برهان مرا ثابت گشت که آن دشنام است و از آنروی بکفر قائل آن حکم کردم تو هم جد و جهد نمودی
که محملی نیک برای آن بدست آوری مقدورت نشد و آنچه ذکر نمودی آنرا بادله ظاهره و براهین قاطعه چنان
برهم زدم که هیچکس را در آن شبهه نماند لکن تو تابع حق نمیشوی شیخ گوید چون سخن بدینجا رسید فاضل لب بیست
و سر در پیش افکند سید محسن دست من بگرفت و از مجلس بپای خواستیم و بیرون شدیم که مبادا فتنه بپا خیزد مجلس تمام
شیخ گوید در یکی از جمعات با سید محسن نشسته و از هر جا سخن میگفتیم که ناگاه فاضل هروی وارد مجلس شد

گفت

گفت یا شیخ امروز مجلس از وجود اغیار و بیگانگان خالی و مرا با تو سر گفتگو است گفتم هر چه خواهی بگوی گفت احوال
باقی خلفاء اسلام نقل کن و عقیدت خویش در حق ایشان مکشوف دار تا با تو مناظرت کنم چون بیان ظلم و جور
و افعال شنیعه سایر خلفا مبتنی بر اصول احوال خلفا ثلاثه است و در باب خلیفه اول آغاز سخن کرده گفتم اما کردار
و رفتار ابوبکر از بیان مجلس اول واضح گشت که با آنکه خدا و رسولش وی را در آن محل جای نداده بود چگونه بر مسلمانان
تقدم جست و بچه تدبیر خلافت را از آل پیغمبر بگرفت ترا در شناسائی احوال وی اگر انصافی باشد همینقدر کافی است
که وی برای تحصیل ریاست مصیبت موت چنان پیغمبری بزرگ وی را عظیم ننهاده و بتجهیزش حاضر نشده چون دید
بنی هاشم بمصیبت آنجناب مشغولند از لوازم تجهیز جنازه رسول و شرایط اقامت تعزیت آنحضرت روی تافته
خود را با عجلتی تمام بسقیفه رسانید و در باب خلافت بمشاجرت و منازعت برخواست پس ترک تجهیز و تغسیل و نماز
و دفن رسول دلیل است بر بی احترامی و نامبالاتی آنجناب برسول و قرینه ایست بر آنکه اظهار ایشان اسلام را
و پیروی پیغمبر برای تحصیل ریاست و نیل آمال دنیوی بوده و همچنین است حالت مهاجر و انصار و دیگران که
در سقیفه گرد آمده بودند چه هر مسلمانی انجام مهمات دیگر بر مراسم مصیبت پیغمبر مقدم بگیرد البته در دین خود ناقص
و در عقیدتش متهم است لاسیما کسی که خود را در مرتبه خلافت داند چه احترام آنجناب در حال حیات و ممات
یکسان باشد پس بایستی ابوبکر و دیگر مسلمانان مصیبت پیغمبر عظیم شمرده بر تجهیز و تشییع آنحضرت قیام کنند و از دقایق
تعظیم و تکریم آن جنازه مبارک هیچ فرو نگذارند و پس از دفن در ماتمکده بسوگواری بنشینند و یکدیگر را
تعزیت گویند و تسلیت دهند سپس بمهمات دیگر خویش از قبیل عقد خلافت و استحکام بیعت بپردازند هر دانا داند
که این سخنان من موافق مقتضای عقل و قوانین شرع و رسوم ادب است ولی اکتفا نکرده بدینها اکتفا نکرده بعد از تمهید
خیالات دیرینه خود تخت دست تعدی و عدوان بجانب خاندان رسالت که ذوی القربی بودند دراز نموده
بر ایذاء خاطر مبارک فاطمه سلام الله علیها برخواستند با آنکه در میان ذوی القربی از فرزند رسول نزدیکتری نیست
و خدای سبحانه مودت ذوی القربی را اجر رسالت قرار داده فرموده قل لا اسئلکم علیه اجراً الا المودة
فی القربی یعنی بگوی ای پیغمبر که من از شما جز دوستاری اقرباء خود مزد رسالت را مزدی نخواهم و پیغمبر
بالخصوص در حق فاطمه فرموده فاطمه عضوی از پیکر من است کسی که او را بیازارد چنان باشد که مرا آزار
رساند و کسی که مرا بیازارد چنان است که خدا را آزار رساند ای هروی تو خود میدانی که صحت این حدیث در نزد
خاصه و عامه متفق علیه است و کسی انکار صحت آن ننموده و ابوبکر آنحضرت را از میراث پدر بزرگوارش منع نمود بحدیثی که
خود از رسول خدای نقل کرد و گفت من از رسول شنودم که فرمود ما گروه انبیا میراث نگذاریم آنچه از ما بر جای ماند
صدقه است و این خبر خود از مجاعیل اخبار و اکاذیب آثار بشمار رود بدلیل آنکه مخالف کلام الله است چه حضرت
رب العزة فرمود وَوَرِثَ سُلَيْمَانُ دَاوُدَ و هم در حکایت داود فرمود يَرِثُنِي وَيَرِثُ مِنْ آلِ يَعْقُوبَ
ای هروی گمان نبری که مراد از ارث در اینمقام حکمت و نبوت است نه مال و ثروت چه حق سبحانه

بعد از آیه مذکوره فرموده واجعله رب رضیا یعنی ای پروردگار آن فرزند مرا مرضی و پسندیده فرمای
پس اگر مراد ارث نبوت بودی بدعای واجعله رب رضیا حاجت نیفتادی چه کسی وارث نبوت نتواند بود
جز آنکه مرضی و معصوم باشد و هم خدای عزوجل بخطاب عام فرماید یُوصِیکُمُ اللهُ فِی أَوْلَادِکُمْ لِلذَّکَرِ مِثْلُ حَظِّ
الانثیین یعنی وصیت مینماید خدا شما را در ارث فرزندان شما که ذکور را نصیب دو اناث و هید ابوبکر بخلاف
نصوص فرقانیه فاطمه را از فدک و عوالی منع نمود با آنکه آیه وآت ذا القربی حقه نازل گشت آن املاک
بفاطمه بخشید و متصرف وی بود تا آنگاه که ابوبکر وکیل آنحضرت از آنجا خارج کرده دست تصرفش کوتاه
داشت پس فاطمه در آن باب آغاز سخن فرموده گفت یا ابابکر از چه راه تو میراث پدر خود میبری
و من میراث پدر خویش نبرم آیا نه این نخلستان را پدرم بمن بخشیده تو چگونه آنرا از من بازگیری و مرا از آن
ممنوع داری ابوبکر بخلاف قانون شرع در اثبات این دعوی از وی شاهد طلبید چه در احکام شرعیه
مقرر است که اقامت بینه بر مدعی باشد نه بر ذو الید معهذا فاطمه علی و حسنین علیهم السلام و ام ایمن را
شاهد آورد ابوبکر شهادت ایشان مردود داشته و آنچنان شهود را که از بزرگان اسلام بودند بکذب
تهمت نهاد و تمامت آنچه من در اینمقام بیان کردم بر صحت آنها فریقین متفق و طریقین متحدند و جمیع اینها از
روایاتی است که کسی را مجال انکار نیست و البته خود در صحاح وغیره خوانده و دانسته که فاطمه در مرض موت
وصیت نمود که او را در شب دفن نمایند و ایشان بر جنازه وی نماز نگذارند و در آنوقت از ابوبکر سخت آزرده
و دلتنگ بود و حضرت ختمی مرتبت فرموده اند یا فاطمه خداوند عز اسمه بغضب تو غضب میکند و برضای تو راضی
میشود آیا کسی که با اهل بیت رسالت چنین رفتار نماید چگونه خواهد بود حالت وی با سایر مردمان و با چنین حال چگونه
وی را میان خود و خدا واسطه قرار توان داد و اگر خواهم تمامت مطاعن وی بر شمارم ترا فرصت استماع نماند
بلکه تعداد جمیع آنها متعذر است اما خلیفه ثانی چیزهائیکه از وی در حال حیات رسول واقع آمد در مجلس دوم
ذکر شد و تو دانستی پس از آنکه بر مقر خلافت بنشست همی برخلاف صواب عمل نمودن گرفت و بدعتها در دین آغاز
نهاد متعه را که در سنت نبویه امرش ثابت بود منع کرد با آنکه خدا و رسولش آنرا حلال و بر فعلش امر فرموده بودند
و در زمان پیغمبر و عهد ابوبکر و لختی از زمان وی نیز معمول بود و در منع آن با کلام خدا و سنت رسول و اجماع امت
راه مخالفت پیمود و برای خلافت ابوبکر چندان با مردم اظهار خشونت و تهدید و تخویف نموده همی گفت
هر کس از بیعت ابوبکر سر پیچد باید سرش بر داشت چون علی و بعضی از بنی هاشم از بیعت ابوبکر امتناع نمودند
اراده سوختن خانه فاطمه نمود و مصراع در چنان بپهلوی وی بفشرد که حملش سقط شد و غلام او قنفذ بفرمان
مولای خود تازیانه بر فاطمه بکوفت که اثر آن بعد از وفات بر بدن مبارکش ظاهر بود و دیگر شناعت افعال وی
در کتب فریقین مذکور است ابن ابی جمهور گوید چون کلام من بدینمقام پیوست پس فاضل هروی گفت
این سخنان غریب که بیاوردی در طرق و روایات شما واقع شده است و بر غیر شما حجت نتواند بود گفتم

حدیث

حدیث ارث و داستان فدک و خبر عوالی را واقدی و موفق بن احمد و غیر ایشان از علمای شما نقل نموده اند و حدیث نهی
و منع متعه در کتب والسنه علمای شما معروفست و بعضی دیگر را مانند اراده احراق واقدی حدیث نموده تو اگر در
کتب اینجماعت سیر کرده باشی و اما خلیفه سیم با آنکه بر شناعت افعال وی خاصه و عامه را اتفاق است و محتاج
شرح و بسط نیست بعضی از آنها را برای تو ذکر میکنم از جمله آنکه مصحف عبدالله بن مسعود بسوخت و دیگر ابوذر غفاری
که حبیب رسول الله بود از مدینه براند و حکم بن عاص را که طرید حضرت رسول بود بمدینه بخواند و رتبتش بلند
ساخت و مهمات خویش بدو بازگذاشت و در زمان طرد و اخراج حکم بن عاص بر پیغمبر طعن آورد و خویشاوندان
فاسق خود را بر بلاد اسلام و رقاب مسلمین مسلط ساخت و مسلمانان چون از جهة بدعتها و شنایع کردار وی
قصد کشتنش نمودند بخانه وی ریختند عیال و اطفال او را عرضه شمشیر کردند کسی بر ایشان انکار نیاورد اگر کشتن
وی جایز نبود بایستی امیرالمؤمنین علی که در مدینه حاضر و از کشتن وی آگاه بود از آن حادثه کبری و بلیه عظمی او را
یاری دهد پس از اینجا معلوم میشود که کشتن وی جایز بوده اگر گوئی قتل عثمان مجوز نبود و دفع آن غائله بر علی
واجب بود و آنحضرت ترک واجب فرمود گوئیم این سخن بچند دلیل باطل است نخست آنکه آنحضرت را در آنوقت
موافقین بسیار و معاندین اندک بودند بالاجماع در صورت استطاعت و قدرت ترک واجب روا نبود
عموم مسلمانان بمجرد رای وی متابعت مینمودند و با چنین حال ترک واجب از آنحضرت جهة نداشت دوم
آنکه بایستی آنحضرت پس از کشته شدن وی امر بدفنش نماید و تا مدت سه روز جسد وی در میان خاک و خون
نگذارد سیم آنکه با آنجناب پس از قتل وی که برسند خلافت مستقر گشت قاتل وی را قصاص کند چه او
در آنوقت نافذ الحکم و مبسوط الید بود هروی گفت تمنا آن است از این سه کس بگذری و از غیر ایشان
سخن گوئی گفتم پس از آنکه حال این سه نفر که اصل خلافتند بر تو ظاهر شد از تو سؤال میکنم که آیا نه چنین است
که امیرالمؤمنین علیؑ در ملکه عدالت و صفات کمال و خصال ستوده و اطوار پسندیده برتبه بود که هیچکس را
در حق وی مجال طعن نیست گفت آری چنین است که میگوئی در حق امیرالمؤمنین علی بدین اوصاف عقیدت
دارم و بدین عقیدت امید نجات میبرم گفتم پس چه میگوئی در باب آن شکایتها که آنحضرت از ایشان نموده
در باب غصب حق و ظلم کردن بوی و شکایت آنجناب با عدالت آنجماعت تنافی دارد زیرا که امیر از کسی
که ظلم بر وی نکرده باشد هرگز شکایت نفرماید گفت حاشا که علی از ایشان شکایت نموده باشد گفتم این
تحاشی است تشکی آنجناب در متون کتب فریقین بسر حد تواتر انجامیده و خطبه شقشقیه که در کتاب نهج البلاغه
از آنجناب روایت شده ترا بر صدق اینمعنی کافی است گفت خطبه شقشقیه کدام است که من تاکنون آنرا
نشنیده ام گفتم شریف رضی باسناد خود از ابن عباس روایت کند که گفت روزی در جامع کوفه شرف اندوز
خدمت و ملازم صحبت امیرالمؤمنین علیؑ بودم که از امر خلافت سابقین سخن بمیان آمد امیرالمؤمنینؑ
بدین عبارات آغاز خطبه کردن نمود که والله لقد تقمصها فلان الخ و آنگاه تا پایان خطبه بخواندم

گفت آیا از اصحاب ما کسی تصحیح سند این خطبه نموده است گفتم آری ابن ابی الحدید معتزلی که بر نهج البلاغه شرح نوشته
آن خطبه را تصحیح نموده گوید بعضی را عقیدت آن است که این خطبه از کلمات شریف رضی باشد که بلسان امیر المؤمنین
انتحال نموده و این عقیدت خود خطائی واضح و خبطی ظاهر است مشایخ و اساتید ما از معتزله نیز بچندین سال پیش از
آنکه سید رضی در اینعالم قدم گذارد این خطبه ضبط و ثبت کرده اند چون ابن ابی الحدید مجال انکار آن نمانده
لاجرم بتأویل مضامین عالیه آن پرداخته گوید چون حضرت از آنجماعت افضل و احق بتقدیم بود و با وی
طریق اولویت و رعایت استحقاق سلوک نداشتند کسی بر او تقدم جست که در مراتب فضایل با وی مساوات
نداشت لاجرم آنحضرت را از آن رهگذر ملالتی پدید آمده و بر ترک اولی که از ایشان بظهور پیوست شکایت آغاز کرد
علمای شیعه بر این توجیه اعتراض آورده اند که حضرت در این خطبه از افعال ایشان بنهب و غارت تعبیر
فرماید و ایشان را بغصب میراث و اخذ حق نسبت دهد خود اسلوب و سیاق عبارات عالیات بدینمعنی دلیلی
مبین و برهانی متین است و هم گویند عدول ایشان از اولی آیا برای مصلحت دینی بود یا محض هوای نفسانی
اگر گوئی که آن فعل برای مصلحت دینی بود لازم آید که تظلم و شکایت علی بیجا باشد و اگر مصلحتی منظور نشده بود
باب طعن بر ایشان مفتوح گردد هروی گفت مسلم ندارم که ابن ابی الحدید از اصحاب ما باشد بلکه او از مردم
شیعی است و خود را علی المصلحه در سلسله اهل سنت و جماعت منظوم داشته گفتم گمانم آنست که ترا در علم
رجال معرفتی نباشد چه وی از مشاهیر مردم سنی و مشایخ معتزله است بلکه خود در بعضی از تصانیفش بعقیدت
و مذهب خویش تصریح نموده گفت باید کتاب نهج البلاغه را من خود مطالعت کنم تا از حقیقت حال نیک واقف
گردم پس کتابی بوی دادم این خطبه و بعضی خطب دیگر را لختی مطالعت نموده گفت من از عقیدت
و مذهب خود که در حق خلفای ثلاثه دارم هرگز منحرف نگردم گفتم پس ترا با طریق حق عناد است گفت ای شیخ
ترا در حق مانند فخر الدین رازی و اثیر الدین ابهری و جار الله زمخشری و سعد الدین تفتازانی و فاضل سمرقندی
و دیگر فضلای اهل سنت و جماعت چه عقیدت است با آنکه فوائد مصنفات و صیت فضایل هر یک از ایشان
اطراف بلدان و اکناف امصار فرا گرفته و مشهور است آیا کجا رواست که تمامت ایشان در ورطه ضلالت
باشند اگر ایشان را بر حقیت اینمذهب و راستی این طریقت دلیلی واضح و برهانی قاطع نبودی بیقین قدم
در این طریقه استوار نداشتندی و بر خلافت و امامت خلفای ثلاثه اذعان و ایمان نیاوردندی من خود
از ایشان استفاده علم نموده ام و از کتب ایشان اخذ فوائد کرده ام و بر صدق کلمات و صحت عقیدت
و حسن طریقت ایشان اطمینانی کامل و اعتقادی جازم دارم چگونه رواست که از طریقه ایشان منحرف شده
مذهب قومی گیرم که مرا بر صدق و ارادت ایشان اطلاع نیست گفتم ایها القاضی ما در باب اصول عقاید
سخن کنیم و در اینباب کس بتقلید علما و متابعت اسلاف تمسک جوید که یکباره از اصطلاح علما و اصول کلامیه
بیخبر باشد از این تقریر تو ظاهر میشود که خود قلاده تقلید فخر رازی یا سعد تفتازانی بر گردن داری

واز راه

و از راه استدلال و نظر بیرونی و با صریح این دو آیه مخالفت نمائی یکی کریمه قل فأتوا بکتاب من قبل هذا او اثارة
من العلم ان کنتم صادقین یعنی بگوی ای پیغمبر که اگر شما راستگو هستید کتابی پیش از این کتاب آرید و یا بقیه از علم
و دیگر آیه قل انظروا ماذا فی السموات والارض یعنی نظر کنید در آسمانها و زمین و بدانید که چه عجایب در آنهاست
پس تو از وجوب نظر عدول نموده بتقلید که عامل آن در انمقام مذموم است چنانکه خداوند عالم از کفار حکایت فرموده
انا وجدنا آباءنا علی امة وانا علی آثارهم مقتدون یعنی کفار گفتند براستی که ما بآثار پدران خود
اقتدا نموده ایم چه یافتیم ایشان را بطریق امتی و دیگر اذ تبرأ الذین اتبعوا من الذین اتبعوا و رأوا
العذاب و تقطعت بهم الاسباب یعنی بیزاری کنند آنها که متبوع اند از آنگروه که تابع بوده اند و در
آنوقت که اسباب را قطع و عذاب را معاینه بینند پس گفتم آیا بر تو رواست در مسئله امامت استدلالی که
مأمور به است ترک نموده بتقلیدی که بنص قرآن منهی عنه است رجوع نمائی گفت در اینمسئله تقلید جایز است
چه امامت از اصول دین نیست و ما آنرا از فروع شماریم لهذا من در اینباب بتقلید قناعت کرده ام
گفتم تقلید در اینمسئله جایز نیست اولاً بدلیل آنکه امامت مسئله از اعظم اصول اسلام و اشد ارکان دین است
چه در حفظ شریعت و انتظام ملت و بقای نوع انسان در معاش و معاد قائم مقام نبوت است و بالاتفاق
نبوت خود از اصول دین باشد پس امامت نیز که قائم مقام آنست از اصول دین بشمار آید ثانیاً آنکه
اگر مسلم داریم که امامت از فروع دین است ترا صحیح نباشد که در آن مقلد باشی زیرا که آن تقلید در فروع
وقتی جایز است که بر اجتهاد و اقامت برهان قدرت نباشد چه تکلیف بغیر مقدور تعلق نگیرد اما کسی را که
ملکه استدلال و احتجاج حاصل باشد در هیچیک از اصول عقاید و فروع آن تقلید از وی صحیح نیست و تو
عجزی از استدلال نداری و اجتهاد توانی کرد اینک برهان بر تو قائم و حجت بر تو تمام گشت که خلافت
آن سه کس باطل است و بر تو واجب شد که از مذهب خویش برگردی و طریق دیگر اختیار کنی چه ترا توان
نقض و ابطال مقدمات براهین من نماند پس با این حال تقلید از تو مقبول نیفتد و لو سلمنا که تقلید از تو
صحیح باشد از چه روی تقلید آنجماعت اختیار نموده زیرا که در مذهب ما نیز از فخام علما و کبار مشایخ کسانی
هستند که اگر دعوی اعلمیت و افضلیت درباره ایشان کنم لامحاله با آنجماعت تکافؤ و تساوی توانند نمود
مانند خواجه نصیر الدین طوسی که وی محقق و امام فخر تو مشکک است و سید مرتضی موسوی که در جمیع فنون
از همه کس گوی سبقت ربوده و محمد بن محمد بن نعمان که از کثرت افادات در السنه عامه و خاصه بمفید
ملقب گشت و شیخ ابو الفضائل طبرسی که در علم تفسیر و دیگر علوم سر آمد روزگار بوده و شیخ ابو جعفر طوسی
که مقام تبحرش در میان علمای فریقین مانند آفتاب عالمتاب است و شیخ جمال الدین مطهر حلی که مصنفاتش در اقطار
امصار انتشار دارد و میر سید شریف حسینی که در بلاد عجم استاد جمیع دانشمندان محسوب شود و رکن الدین
جرجانی و نصیر الدین کاشی و غیر ایشان از علمای عرب و عجم که مصنفاتشان در جمیع بلاد منتشر و صیت فضلشان

در السنه و افواه چون مثل سائر جاری است و تمامت ایشان بر حقیت مذهب شیعه و ابطال خلافت ثلاثه ادله قطعیه
و براهین عقلیه اقامت نموده اند و مصنفات پرداخته اند از آنجمله شیخ جمال الدین مطهر حلی کتابی در حقیت مذهب ما
پرداخته که مشحون است به دو هزار دلیل هزار دلیل برای خلافت علی بن ابیطالب و هزار دلیل دیگر بر ابطال
خلافت دیگران و از اینروی آن کتاب را الفین نام نهاده پس با این جمال ترا چه باعث شده که تقلید اینان
نمائی فاضل هروی ملزم گشته لختی ساکت بماند پس زبان التماس گشوده گفت تمنا دارم که احوال باقی
خلفای اسلام بیان کنی و از آن سه خلیفه لب فرو بندی من ملتمس وی قبول نمودم گفتم در کتب
فریقین مسطور است که رسول خدا صلی الله علیه و آله با علی فرمود یا علی حرب تو حرب من است
و سلم تو سلم من است آیا تو این حدیث انکار توانی کرد گفت نی گفتم بنابر مضمون این حدیث معاویة بن
ابی سفیان در صفین باید با حضرت رسول محاربه نموده باشد و باتفاق کل امت چنین کس کافر است
گفت معاویه باجتهاد خود با علی حرب نمود طعن و عقابی برای مجتهد نیست گفتم طرفه داستانی است که یکجا
در امر خلافت بعد از رسول دست از اجتهاد کشیده مقلد میشوی و دفعه دیگر میگوئی معاویه را اجتهاد جائز
بود در محاربه با کسی که حرب او حرب با پیغمبر است و باجماع امت علی در آنوقت امام کل بوده آیا نه آنست
که علی بن ابیطالب بعد از عثمان باتفاق اهل حل و عقد خلیفه و جانشین نبی بود گفت بلی چنین است گفتم آیا
نه آن است که معاویه در مخالفت با علی خلاف اجماع امت نموده و مخالف اهل حل و عقد کافر است و هم
در فن اصول مقرر است که در مقابل اجماع محقق اجتهاد روا نیست معاویه با چنان اتفاق قوی چگونه طریق اجتهاد گرفت
و فتنه عظیم در میان مسلمانان درانداخت که رؤسا امت و بزرگان ملت بقتل و غارت یکدیگر برخاستند و مانند
عمار بزرگواری در میانه مقتول شد که رسول در حق وی فرمود عمار جلدهٔ میان دو چشم من است و او را لشکر بغی
بقتل میرساند چون این خبر در میان لشکریان مشهور بود و از شهادت عمار بظهور رسید مراد از اهل بغی که پیغمبر فرموده
معاویه و عسکر وی باشند از اینروی اضطرابی سخت در لشکر شام پدید آمد معاویه در تسکین آن فتنه حیلتی اندیشید
و گفت مصداق اهل بغی مردم عراقند چه ایشان عمار را در معرض قتل درآوردند پس ایشان که او را بصفین آوردند
قاتل وی باشند همینکه این سخن گوشزد ابن عباس شد گفت قاتله الله معاویه اگر کسی مسلمی را بجهاد دعوت کند
و آن مسلم در معرکه شهید شود قاتل وی شده باشد لازم آید که پیغمبر را قاتل حمزه و عبیده خوانیم و هکذا سایر شهداء
بدر را مقتولان آنحضرت دانیم دیگر از شنایع احوال معاویه سب امیرالمؤمنین علی علیه السلام بود که در بطون
محاریب و رؤس منابر بآن ناسزا لب گشود و حال آنکه پیغمبر فرمود کسیکه علی را سب کند مرا سب نموده و کسی که
مرا سب کند خدا را سب نموده آیا کسیکه قاعده اسلام بشمشیر وی بنیاد و امر امت بتدبیر او نظام گرفت
و احکام شریعت بعلم وی استوار گشت و رسول در حقش فرمود علی با حق است و حق با علی دور زند چگونه شایسته
سب کردن بود آری هروی مرا گمان آن بود که ترا در کفر معاویه هیچ شکی نباشد سعد تفتازانی وقتی که از اینحال

واقف

واقف گشت از معویه بتبری جست و او را لعن کرد و لعن او در ملک خراسان انتشار یافت پس ترا در کفر و لعن او
چه توقف باشد آیا درباره یزید چه عقیدت داری هروی گفت یزید را مستحق لعن میدانم و از وی بیزارم چه او
حسین بن علی را بکشت گفتم انصار را نیز قتل عام کرد و بر خانه خدا منجنیق ببست گفت چنین است و لعنش بی شبهه
واجب باشد گفتم آیا نه باعث خلافت وی پدرش معاویه شد گفت چرا گفتم پس معاویه در معاصی و فسوق که
از او سر زند دخیل بود بلکه خود در قتل فرزند رسول نظیر او است چه معویه حسن بن علی را مسموم ساخت چنانکه
یزید حسین بن علی را شهید نمود هروی داستان سم حسن سخت استبعاد نمود گفتم این قضیه محل تامل نیست چه
اکابر مورخین و اساتید محدثین بلفظ فصیح تصریح نموده اند هروی گفت پس معویه نیز بر این تقدیر مثل یزید
مستحق لعن باشد گفتم باعث خلافت معویه عثمان بن عفان شد که او را بر ملک شام بگماشت و چنانش
استقلال بخشید که طغیان وی بدعوی خلافت و قتل و غارت انجامید پس چنانکه معویه را بحکم سببیت در اعمال یزید
سهیم دانستیم عثمان را نیز در افعال معاویه شریک شناسیم بلکه خود عمر بن الخطاب را در شهادت حسین بن علی
دخیل دانیم گفت این دعوی گزاف از کجا گوئی گفتم از آنکه اگر او امر خلافت بشوری حوالت نکردی هرگز عثمان
بامامت امت نرسیدی و با وجود مثل علی بن ابیطالب که عثمان در فضل و شرف و علم و زهد و جهاد و سبق اسلام
با وی هیچ وجه طرف نسبت نبود بر مسند رسول ننشستی پس شورای عمر سبب خلافت عثمان و عثمان سبب خلافت
معاویه و معاویه سبب خلافت یزید شد و از این مقدمات شرکت عمر در شهادت حسین و قتل انصار و تخریب کعبه
نیک بوضوح رسید هروی گفت سلمنا که عمر باعث خلافت یزید شد اما شنایع کفرآمیز آن شوم خونریز بچه دلیل
بر عمر نسبت کنی گفتم بدلیل آنکه علما معقول مبرهن داشته اند که سبب سبب سبب است گفت چنین است ولی
عمر جزء علت تامه بوده نه سبب تام گفتم الحمد لله که انصاف دادی و بجزء سبب بودن اعتراف کردی علما گفته اند
که جزء سبب نیز در اسناد اثر حکم سبب دارد زیرا که تاثیر سبب بدون وجود آنجزء تحقق نیابد گفت حالی از خلفای بنی عباس
سخن گوی گفتم اگرچه خلافت آن سلسله از فروع خلافت آن سه اصل است و با انهدام اصل فرع برجای خود نپاید و بر بطلان
امامت ایشان هیچ احتجاج حاجت نیفتد ولی ملتمس تو قبول کنم و در مطاعن آن جماعت سخن برانم اولا بگوی که ترا در حق امام
علی بن موسی که بدینخاک مقدس مدفون است عقیدت چیست گفت آنحضرت را ذریت رسول میدانیم و مودتش
واجب میشناسیم و در علم و عمل بر دیگر مردمش مقدم میشمارم گفتم پدر وی موسی بن جعفر سلام الله علیهما را چگونه دانی گفت
او نیز مانند پسرش بود گفتم چگوئی درباره خلیفه که موسی بن جعفر در حبس بداشت و بستمش بکشت و خلیفه که علی بن موسی را
بولایت عهد بگماشت و بزهرش مقتول ساخت گفت ایشان کیانند گفتم هرون موسی را در خانه سندی بن شاهک
محبوس نمود و پس از زمانی دراز او را مسموم ساخت و پسرش مامون پسرش علی را ولیعهد کرد و عاقبت
بزهرش در گذرانید گفت اگر بدین سخنان گواهی از کتب فریقین داری اقامت کن گفتم اما در مصنفات شیعه
بسیار است مثل ارشاد مفید و عیون ابن بابویه و کشف الغمه اربلی اتفاقا در خانه سید محسن کتاب عیون اخبار الرضا

موجود بود من قصه هرون و امام موسی را از دیگران بگشودم و بروی نمودم چون هروی آن کردار و دیگر کارهای رشید از آنکتاب بدید از قبیل قتل و حبس بنی هاشم و تفریق ایشان در بلاد نمود در داد که لعنت خدای بر رشید باد سید محسن کتاب العاقبه که تصنیف بعضی از شافعیه بود حاضر ساخت من بسیاری از فسوق و فجور بنی عباس در آنکتاب پیدا کرده نمودم مزید تبری و بیزاری هروی گردید و گفت الها ترا گواه میگیرم که من از عباسیان و بنی امیه دوری میجویم و بدین عقیدت امید قرب تو میبرم من دیگر باره کتاب الفاظ شافعی تصفح کردن و از پی کلامی مناسب مجلس تفحص نمودن گرفتم از قضا اینحدیث پیدا کردم که مصنف بسند خود روایت آورده که روزی امیر المؤمنین علی در میان جمعی از اصحاب خویش نشسته بود فرمود انا اول من یجثو بین یدی الله للخصومة مع الثلثة یعنی من نخستین کسی باشم که در برابر خدای عز و جل نشسته با آن سه کس آغاز مخاصمت کنم چون بدین خبر دست یافتم روی با هروی کرده گفتم آیا از اینحدیث که این عالم شافعی آورده مراد چیست گفت مراد از این سه نفر چنانکه مصنف کتاب نیز تصریح کرده عتبه و شیبه و ولید بن عتبه است که بروز بدر با آنحضرت و حمزه و عبیده در آویختند گفتم این تاویل از لوازمات قویه و آراء مستقیمه بسی منحرف است بدو دلیل یکی آنکه شکایت با این سه نفر اختصاص بآنحضرت ندارد بلکه حمزه و عبیده را نیز با ایشان حق خصومت و عرض شکایت ثابت است پس مناسبتی ندارد که حضرت خود را بدین تشکی اختصاص بخشیده فرماید من اول کس باشم که آغاز خصم کنم و دلیل دویم آنکه با امثال این سه کس خصومت نمودن تصوری صحیح بنظر نرسد چه ایشان را آنحضرت و حمزه و عبیده در آن جنگ بکشتند و از ایشان تعدی و ستمی که معنی خصومت و مصداق شکایت تصحیح کند بر امیر المؤمنین وارد نگشت و اگر محض مقاتلت و مبارزت ایشانرا با آنحضرت ظلم و عدوان خوانیم دائره مخاصمت او بسی بی اندازه پدید آید چه اقران امیر المؤمنین در حروب زیاده از حد تعداد است اگر کس با خاطری غیر مشوب و نظری غیر مأوف در اینحدیث تأمل گیرد بیقین اذعان آورد که مراد از ثلثه جز خلفا کسی نباشند چه اسباب خصومت و موجبات شکایت چندان از ایشان بآنحضرت رسید که کس را مجال منع و مقام انکار نیست ابن ابی جمهور گوید چون این استدلال انجام دادم احتجاجی دیگر آغاز نهادم و گفتم ایها القاضی چگوئی در حدیثی که رسول با امیر المؤمنین علی فرمود یا ابا الحسن زود باشد که امت من بهفتاد و سه فرقه متفرق شوند از آنجمله یکفرقه ناجی و باقی هالکند هروی گفت اینحدیث صحیح دانم گفتم فرقه ناجیه جز شیعه اهل بیت رسول کس نتواند بود بدلیل آنکه اهل بیت که ائمه این گروهند خود بنص قرآن مجید از هر آلایش ظاهر و باطنی منزهند چه خدایتعالی در حق ایشان فرموده انما یرید الله لیذهب عنکم الرجس و یطهرکم تطهیرا یعنی مشیت الهیه چنان اقتضا نموده که شما خاندان رسول را از چرک گناه و پلیدی عصیان پاک دارد و این آیت باتفاق امت در شان علی و فاطمه و حسنین نزول یافت و رسول هنگام نزول آن آیه آنچهار نفر را بکسای خود بپوشانید و فرمود اللهم هؤلاء اهل بیتی فاذهب عنهم الرجس و طهرهم تطهیرا یعنی بارالها اهل بیت من اینانند پس رجس از ایشان ببر و جمله را پاک فرمای

اهل البیت

و هم در داستان مباهله خدای سبحانه فرموده قل تعالوا ندع ابناءنا و ابناءکم و نساءنا و نساءکم و انفسنا و انفسکم ثم نبتهل فنجعل لعنة الله علی الکاذبین باتفاق همین چند بزرگوار را برای مباهله همراه داشت چون باین چند دلیل معلوم شد که مراد از اهل بیت کیانند مراد از اهل بیت در نبوی دیگر هم ایشان خواهند بود که فرمود مثل اهل بیتی کمثل سفینة نوح من رکبها نجی و من تخلف عنها غرق و هلک حاصل مراد آنکه اهل بیت من بمثابه کشتی نوح باشند هر کس متابعت ایشان گیرد نجات یابد و هر کس مخالفت ایشان کند هلاک گردد ایفاضل هر دانای منصفی که اینمقدمات مسلمه را باهم ترکیب دهد و از آنها برهانی تالیف کند ویرا در نتیجه آن که نجات امامیه و هلاک هفتاد و دو فرقه دیگر است هیچ شبهه نماند زیرا که نه در اختصاص نجات بفرقه واحده که مدلول نص نبوی است تشکیک توان نمود و نه در نجات متابعین اهل بیت و هلاک مخالفین ایشان که منطوق نبوی دیگر است تامل توان کرد و نه در اعتقاد امامیه بخلافت اهل البیت که مسلم مسلمین است توان اشکال جست پس اگر آلایش تعصب و حب مخالف و موالف از لوح خاطر فرو شوئی و با نظری سالم از تهمت غرض در این استدلال بنگری هم در ساعت بآئین ائمه روی و بکیش امامیه گیری ای هروی انصاف ده آیا همراه جماعتی باشی که پیروی اهل بیت نموده اند اولی هست یا متابعت جماعتی کنی که مخالفت آل رسول گرفته اند و از طریقت ایشان انحراف جسته اند من خود بیقین گویم پیروی مذهب امامیه بچند جهت اولی و انسب است نخست آنکه این جماعت شرایع و احکام دین از ینابیع علم و مصابیح حکمت و معادن عصمت فرا گرفته اند و در مناقب و مفاخر و علم و زهد و عصمت ایشان کتابها پرداخته اند و هم علمای شما در فضایل ایشان مصنفات و مؤلفاتی نموده اند مانند کتاب غایة السؤل فی مناقب آل الرسول از ابن مغازلی شافعی و کتاب ابوبکر بن محمد بن مؤمن شیرازی که از دوازده تفسیر استخراج نموده و کتاب موفق بن احمد مکی و غیر آنها پس البته در میزان عقل کسانی که مخالف و موافق در مدائح و محامد ایشان اتفاق دارند متابعت ایشان شایسته تر است از اشخاصی که مخالف را در حق ایشان مثالب و مطاعن است بلکه موافقین آنها نیز منکر شنایع و قبایح اعمال ایشان نیستند دویم آنکه حضرت رسالت برهبت خود تبعیت و اقتدای اهل بیت خود واجب نموده و من خود در اینمقام از طریق خویش حدیث نکنم که چندان روایات و احادیث در اینباب وارد و مشهور است که عامه را نیز مجال انکار آنها نیست و علمای شما اغلب آن روایات را از طریق خود در کتب معتبره خویش آورده اند از آنجمله است روایتی که در جمع بین صحاح سته نقل شده که رسول صلی الله علیه و آله فرمود رحم الله علیا اللهم ادر الحق معه حیثما دار یعنی خدا علی را رحمت کند بارالها حق را بدان سو که علی دور زند دور ده و هم احمد بن مؤثر از آنجناب حدیث کند که گفت الحق مع علی و علی مع الحق لن یفترقا حتی یردا علی الحوض یعنی حق با علی و علی با حق است و هرگز جدا نگردند تا آنگاه که در نزد حوض بر من وارد شوند و احمد بن حنبل در مسند خود از جابر روایت کند که پیغمبر با علی فرمود یا علی من و تو از یک درخت خلق شده ایم من اصل آن درختم و تو فرع آن حسن و حسین شاخهای آن درختند

پس هرکس بشاخه از شاخهای آن درآویزد در بهشت جاوید منزل گزیند و هم او از سعد روایت نموده که
حضرت رسول گفت ای امت من دو چیز بزرگ در میان شما ودیعت نهم اگر بدانها چنگ در زنید هرگز گمراه نشوید
یکی کتاب خدا که ریسمانی است از آسمان بزمین آویخته و دیگری اهلبیت و عترت من البته همی این دو با هم باشند
و از یکدیگر جدا نشوند تا در نزد حوض بر من درآیند و مسلم در صحیح خود در دو موضع از زید بن ارقم حدیث نموده
که گفت پیغمبر در میان مکه و مدینه خطبه نمود و در آن خطبه فرمود ای مردم نزدیک است که رسول پروردگار من بر من
درآید و من اجابت وی نمایم پس در میان شما بودیعت نهم دو چیز بزرگ یکی کتاب خدا و دیگری اهلبیت خود
و سفارش میکنم شما را در حق اهلبیت خود و جار الله زمخشری باسناد خود از آنجناب روایت کند که فاطمه سرور دل و دو پسر او
میوه دل منند و شوهرش نور چشم من است و ائمه از اولاد او امنای رب منند و رشته باشند که در میان خدا
و خلق او کشیده شده اند کسی که در رشته ولای ایشان چنگ در زند نجات یابد و هرکس که از ایشان کناره گیرد
و درگذرد باطل گردد و ثعلبی در تفسیر خود و حمیدی در جمع بین الصحیحین نیز قریب بدین مضمون از آنجناب
روایت کرده اند در مسند احمد بن حنبل از رسول الله روایت است که فرمود نجوم و ستارگان امان
اهل آسمانند هرگاه نجوم برطرف شوند آسمان معدوم شود و اهل بیت من امان اهل زمینند هرگاه ایشان
فانی گردند اهل زمین نیز برطرف شوند موفق بن احمد مکی نیز اینحدیث ذکر نموده و در دو موضع از صحیح بخاری
از جابر بن عیینه روایت است که آنجناب فرمود کار مردم درگذر است مادام که دوازده خلیفه بر ایشان
والی باشند و تمامت ایشان از قریش باشند و در روایت دیگر است که فرمود که پیوسته اسلام عزیز
بپاید از دوازده خلیفه که همه ایشان از قریش باشند و در صحیح مسلم از رسول الله روایت است که فرمود
همی اسلام بپاید تا قیامت در حالتی که والی باشند بر مسلمانان دوازده نفر خلیفه که از قریشند در صحیح ابی داود
و در جمع بین الصحیحین و در تفسیر سدی روایت شده که چون ساره زوجه حضرت ابراهیم از هاجر اظهار کراهت نمود
خداوند عالم بابراهیم وحی فرستاد که ای ابراهیم باید اسمعیل و مادرش را بجائی بری که آنرا ارض تهامه گویند پس من ذریت
او را منتشر کنم و مسلط نمایم ایشان را بر کسانی که بر من کافر شوند و پیغمبری بزرگ از ایشان برانگیزانم مسروق
روایت کند جوانی نزد عبدالله بن مسعود رفت و از وی پرسید که آیا حضرت رسول را چند نفر خلیفه و جانشین باشند
ابن مسعود گفت تاکنون از من کسی چنین سوالی نکرده بود هان بدان که حضرت فرمود دوازده نفر بعد از من خلافت
کنند و جانشین من باشند بعدد نقبای بنی اسرائیل که ایشان نیز دوازده تن بودند بالجمله اینگونه روایات در
کتب شما بسیار است اگر بذکر تمامت آنها پردازم رشته سخن دراز کشد چندان وسعت وقت نیست تو خود میدانی
که هیچیک از فرق اسلام خلافت را بدوازده نفر حصر ننموده اند جز طایفه امامیه که معتقدند بر امامت دوازده نفر
که مراتب علم و زهد هریک در نزد کل امت مشهور است پس از حاصل مضمون کل این روایت بظهور پیوست که سلوک
طریق امامیه و تحصیل عقاید ایشان واجب است سیم آنکه هرکس را که بر اصول و فروع مذهب اسلام اطلاع باشد

و قید تقلید و غبار شبهه ویرا مانع نباید ظاهر است که بهترین عقاید در اصول و فروع آن است که مذهب امامیه بر آن
اشتمال دارد و مذهب ایشان نیکوترین مذاهبی است که امت اختیار نموده اند و ایشانند مصداق قول خدای تعالی
که فرموده فَبَشِّرْ الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ وَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَئِكَ
هُمْ أُولُو الْأَلْبَابِ یعنی پس مژده ده ای پیغمبر آن بندگان مرا که میشنوند اقوال حقه را و متابعت میکنند بهترین آنرا
که ایشان کسانی هستند که خدا هدایت نموده ایشانرا و ایشانند صاحبان عقل و خرد چه امامیه تنزیه مینمایند خدا را
از تشبیه و رؤیت و اتحاد و حلول و نسبت قبایح و دروغ و خلق افعال عباد و بودن افعال او بدون غرض و فائده
و میگویند خداوند کار ما لا یطاق تکلیف نمیکند و بکفر و فسق ایشان راضی نمیشود و اعتقاد نموده اند که دلیل عصمت
انبیا علیهم السلام از اوان مهد الی زمان لحد از آلایش صغائر و کبائر و خطایا و زلل و نسیان منزه است و میگویند
که امام باید در حسب از رعیت افضل و در نسب اشرف باشد اما اهل سنت و جماعت خلاف تمامت اینها را بر خدا
و انبیا اثبات مینمایند و بر پیغمبر خود رذیلت و ذمیمتی چند ثابت و روا دارند که بر دنائت و خساست و پستی وی
دلالت کند منجمله روایت میکنند که رسول الله نماز ظهر را در حضر به دو رکعت گذارد پس بعضی از اصحاب ویرا
بدان واقف نمودند انشاء الله شرح آن در احوال والدین نگاشته آید و دیگر حدیث کنند که آنجناب در حال
جنابت بمسجد درآمده با مردم نماز بجای آورد و لعب مینمود و غنا می شنید و ایستاده بول میکرد و در بازی
با آستینهای خود رقص میکرد و چیزهای چند دیگر که صدور هریک از آنها از مردمان پست قبیح است و شما
بر خلفا که واجب الاطاعه میباشند صدور خطا و وقوع عصیان تجویز میکنید و هم میگوئید که لازم نیست امام
بر جمیع ما یحتاج امت عالم باشد و تجویز کنید که امام در فتاوی برعیت تواند رجوع نمود و از ایشان استفادت کند
و لازم نیست که از حیثیت حسب و نسب افضل و اشرف و در رتبت بالاتر باشد پس بنای اصول مذهب امامیه
محکمترین بناها است و فروع ایشان شدیدتر و دین ایشان تمامتر از ادیان است چه ایشان مانند اهل سنت
بقیاس و استحسان عمل نکنند آیا نمی بینی که اهل سنت و جماعت بچهار فرقه متفرق شده اند و هریک از آنها
رشته روایات بجماعتی وصل نمایند که فسق و تعمد بکذب ایشان ظاهر شده و هر فرقه طایفه دیگر را تکفیر می کنند
و طوق متابعت خلفائی بر گردن نهاده اند که ارتکاب معاصی و خطا بر ایشان تجویز مینمایند و از
اهل البیت منحرف گشته اند و در شرع تصرفها نموده حرام خدا را حلال و حلال خدا را حرام کرده اند بسی بر خلاف
عقل و نقل فتوی دهند همانا مبنای تمامت این اختلافات آن است که احکام و فرایض از معصوم فرا نگرفته اند
بیقین فرقه ناجیه شیعه امامی است چنانکه ابوبکر بن محمد شیرازی که از اعاظم علمای شماست در کتاب خود که از دوازده
تفسیر استخراج نموده روایت کند که چون رسول الله فرمود بعد از من امت من هفتاد و سه فرقه خواهند شد
یکفرقه رستگار و باقی در آتش باشند علی بن ابی طالب گفت یا رسول الله آیا فرقه رستگار کیانند فرمود آنانند
که بتو و اصحاب تو متمسک شوند پس اینحدیث صریح است که تابعان آنحضرت ناجی و سایر فرق هالک اند

٧٥٦

موید اینمقال حدیث مشهوریست که پیغمبر فرموده اند اهل بیت من مانند کشتی نوحند هرکس در ولای محبت ایشان درآید از غرقاب مهالک نجات یابد وکسیکه تخلف جایز شمارد البته در گرداب هلاک غرق آید فاضل گفت تمامت این روایات که ذکر نمودی در وجوب متابعت اهل بیت و اینکه فرقه ناجیه اتباع ایشانند کل آنها خبر واحد و اشباه هر سامع است چه اهل سنت نیز در حقیت مذهب خود زیاده از آنچه گفتی ادله اقامت کنند و ائمه خود را مدایح آورند و مذاهب غیر خود را ابطال نمایند حضرت رب العزة فرموده کل حزب بما لدیهم فرحون پس طریق انصاف آن است که باب مدح و ذم مسدود داریم و اینگونه سخن نگشاییم ابن ابی جمهور گوید چون اینکلام شنیدم مصلحت وقت چنان اقتضا نمود که تصدیق وی نمودم پس گفتم معهذا برهان دیگر نیز بر حقیت مذهب شیعه و بطلان مذهب غیر ایشان داریم و آنرا اکثر دیده اند و نزد تحدی مشهور است که مجال انکار نیست گفت کدام است گفتم همیشه اوقات خاصه در غره رجب جمعی کثیر و جمی غفیر از شیعه و سنی از حاضر و بادی نزدیک و دور که بعلت کوری و فالج و برص و جذام مبتلا هستند بزیارت مشهد مطهر حسین بن علی علیهما السلام حاضر میشوند و هر یک از صاحبان مرض با خلوص نیت از مذهب اهل سنت تبری میجویند و متوسل بآنحضرت میشوند و از آن علت شفا مییابند و کسانیکه تبری نکنند بهمان مرض باقی میمانند و این دلیلی است واضح بر حقیت مذهب امامیه و بطلان طریق اهل تسنن گفت آیا کسی هست که این معجزت مشاهده نموده باشد سید محسن گفت این متواتر است و هیچکس انکار آن نمیکند خصوص جماعتی از اهل دین و صلاح در آنجا خود مشاهدت نموده بودند بمن نقل کرده اند فاضل گفت اگر چنین است آن حجتی ظاهر است بر اثبات دعوی و حقیت مذهب شما ابن ابی جمهور گوید چون سخن بدینجا رسید مؤذن آغاز اذان جمعه گرفت ما هر یک برای نماز برخواستیم دیگر با وی ملاقات نکردم لکن بعد از چند روز سید محسن با وی ملاقات نموده بود و میگفت فاضل را در مذهب مترددیافتم چه میگفت من قصد زیارت حسین بن علی علیهما السلام دارم اگر صدق مقال شما بر من ظاهر شود البته از مذهب اهل سنت تبری کنم و مذهب شیعه اختیار نمایم پس از آن دیگر از حالت وی اطلاع حاصل نکردم بالجمله وی راوی احادیث بود و سلسله روایات خود را بجمعی از علما مانند سید شمس الدین محمد و زین الدین علی و شیخ حرز الدین و سید عبد الله مستند دارد در کتاب مجلی که یکی از تالیفات او است میانه کلام و تصوف جمع نموده و در کتاب غوالی اللآلی جملۀ احادیث جمع ساخته خوب و بد در آن آمیخته داشته است روایات عامه را زیاده در آن ضبط نموده لهذا محدث نیشابوری گوید مشایخ ما رضوان الله علیهم را بر مرویات آنکتاب اعتمادی نیست مؤلفات و مصنفات وی بدین تفصیل است کتاب غوالی اللآلی کتاب المجلی فی المنازل العرفانیه کتاب نثر اللآلی کتاب الاقطاب کتاب معین المعین کتاب زاد المسافرین و شرح آن کتاب شرح الفیه شهید کتاب شرح حادی عشر رسالة العمل باخبار الاصحاب رسالة المناظره

٧٥٧

ابن شجری ابو السعادات هبة الله بن علی

از سادات شریف النسب حسنی و از سلسله نبیله بنی شجر است و اعقاب عالیمقدارش بصریح بغیة الوعاة وکتب انساب وطبقات بدین ترتیب بحضرت امام حسن علیه السلام اتصال یابد علی بن محمد بن علی بن عبد الله بن حمزة بن محمد بن عبد الله بن ابی الحسن بن عبد الله الامین بن عبید الله بن الحسن بن جعفر بن عبد الرحمن بن قاسم بن حسن بن زید بن الحسن بن علی بن ابی طالب ع علما نسب را در نسبت وی بشجره و تسمیه اش بدین نام اختلاف است جلال الدین سیوطی از شهاب الدین یاقوت حموی نقل نموده که وی از طرف مادر به بیت الشجری منسوب است و از جماعتی دیگر روایت کرده که ابو السعادات بالجمله ابن شجری موسوم گشت که در آن بلد جز در خانه وی درختی نبوده و قاضی احمد بن خلکان اربلی در ذیل ترجمه وی گوید شجره بفتح شین معجمه و جیم و بعد از آن راء اسم دیهی است از اعمال مدینه و هم اسم مردی است و جمعی از علما و غیر علما بوی منسوبند و هم او گوید من خود ندانستم که این شریف آیا منسوب بآنقریه است و یا بیکی از اجداد که بشجره موسوم بوده شهاب الدین احمد بن علی حسنی وی را بعبد الرحمن شجری منسوب ساخته و گوید عبد الرحمن خود منسوب است بقریه شجره که آن در قرب مدینه واقع است صاحب لباب الانساب گوید اول کس از بنی الحسن که بدان نام موسوم شده قاسم بن حسن بن زید بن امام حسن علیه السلام است شهاب الدین یاقوت حموی در معجم البلدان آورده که شجره بلفظ واحد شجر بفاصله شش میل از مدینه در ذی الحلیفه واقع است و حضرت رسول صلی الله علیه و آله از مدینه بدانمکان فرود می آمدند و از آنجا محرم میشدند کیفکان وی سیدی عالیشان و عالمی رفیع المکان و امام نحو و لغت بوده اشعار و احوال و ایام عرب رانیکو دانستی و احادیث نبوی خوب فهم کردی در طبقه نحاة و سلسله محدثین منظوم است باتفاق اهل طبقات در رمضان سال چهارصد و پنجاه هجرت از معبر رحم بمسکن عالم مقر گرفت بقدم استعداد قطع منازل و طی مراحل از زمان همی نمود تا آنگاه که بسر منزل تمیز و تحصیل برسید اوقات شریف باخذ فواید و فهم قواعد علمیه صرف کرده برای اخذ ادبیات محضر جمعی از اعیان علما و مدرس گروهی از افاضل ادبا را ملازم گشته مانند علی بن فضال و خطیب تبریزی و سعید بن علی سلماسی و ابی المعمر بن طباطبائی و چون در نزد ایشان مبادی آنفن محکم و مبانی آن علم مشید داشت پس کسب احادیث و فهم اخبار را وجهه همت ساخت و در نزد جماعتی از شیوخ چون ابو الحسن مبارک بن عبد الجبار صیرفی و ابو علی محمد بن سعید بن شهاب کاتب قرائت نمود و از اقسام فنون و انواع فضائل بحری زخار گشته از حضیض استفادت باوج افادت ارتقا جست فرش افاضت بگسترد طلبه علم برای فهم نکات و دقائق و معرفت مشکلات و حقایق و تمیز صواب از خطا و تبیین حق از باطل بحوزه وی اجتماع کردند صلاح الدین کتبی و هم دیگران آورده اند که ابن الشجری مردی خوش کلام و شیرین لفظ و فصیح المنطق بود نقد مطالب عالیه و مسائل غامضه را بالفاظی سهل و عباراتی نغز بفهم تلامیذ نزدیک و حل میساخت سیوطی گوید هفتاد سال بتدریس نحو اشتغال داشت جماعتی چون تاج کندی و غیره از مدرس وی

اخذ فوائد نمودند در هشتاد و چهار مجلس کتاب امالی را در ادب بر شاگردان املاء کرده مطالب آنرا برشته تحریر کشید و آنرا با بیاتی از شعر متنبی خاتمت آورد و آنچه را که شراح در حل آن ذکر نموده بودند و تحقیقاتی که خود از بحر فکرت برآورده بود بر آن افزوده الحق آنکتاب در اشتمال بر فوائد فنون ادبیه بحریست پر از لآلی و درّ ارب آورده اند که چون ابن شجری خاطر از املاء کتاب امالی بپرداخت عبدالله بن خشاب بر وی درآمد و استماع آنرا ملتمس گشت وی مسئولش قرین اجابت نساخت پس ابن خشاب از در عناد و طریق عداوت عنان قلم را سست نموده چندین موضع آنکتاب را بجراحت ردود و شکوک بخست و در آن موارد وی را بخطا نسبت کرد ابو السعادات بر آن ردود تفطن جسته آنها را به بهترین طریق رد کرده وجوه اغلاط ابن خشاب بشرح آورد و آنرا مدون و مجموع نموده بانتصارش موسوم ساخت و آنکتاب خود با صغر حجم کثیر النفع است و دیگر مؤلفات وی را در پایان ترجمت برسم و برین نگارش دهیم قاضی شمس الدین بن خلکان از مضمون کلمات ابو البرکات عبدالرحمن بن انباری نحوی که در کتاب مناقب الادبا نقل نموده روایت کند که علامه زمخشری در یکی از اسفار قصد حج داشت ببغداد درآمد ابن الشجری چون از مقدم وی خبر یافت بزیارتش بشتافت و من نیز در خدمت وی برفتم زمانیکه شریف وی را ملاقات نمود بر حسب تمثل این شعر متنبی برخواند

واستکثر الاخبار قبل لقائه   فلما التقینا صغر الخبر الخبر

یعنی پیش از فوز ملاقات محامد اخبارش زیاده استماع شد چون دیدارش نمودم صاحب آنحکایت تمامت آن اخبار خرد شمرد پس از آن این دو بیت که بنص قاضی احمد بن خلکان از ابی القاسم محمد بن هانی اندلسی است که در مدح جعفر بن فلاح گفته و اگرچه بغیر او نیز نسبت کرده اند بسرود

کانت مسائلة الرکبان تخبرنی   عن جعفر بن فلاح احسن الخبر

ثم التقینا فلا والله ما سمعت   اذنی باحسن مما قد رای بصری

یعنی اخبار خوب و حکایات مرغوب از جعفر بن فلاح همی بوساطت مکالمت شترسواران بشنودم پس از سعادت دیدار قسم بخدا همانا آنچه را که در وصف وی شنیده بودم بهتر از آن نبود که با چشم خود مشاهدت کردم ابن انباری گوید زمخشری گفت از حضرت پیغمبر صلی الله علیه و آله نقل است زمانی که زید الخیل که یکی از اشراف اصحاب و سرخیل اطایب است در وفد طی بشرف صحبت آنجناب فائز گشت حضرت با وی فرمود یا زید ما وصف لی احد فی الجاهلیة فرایته فی الاسلام الا رایته دون ما وصف لی غیرک یعنی ای زید هیچکس در زمان جاهلیت برای من چنانکه وصف شده بود در اسلام بدانصفت نیافتم جز ترا ابن انباری گوید پس از محضر ایشان بیرون شدم بر حالتیکه زیاده شگفت داشتم که چگونه ابن شجری بشعر و زمخشری بحدیث استشهاد نمود با آنکه زمخشری خود مرد عجمی است با جمله ابن شجری از جانب پدر خویش در کرخ نیابت نقابت طالبیین یافت و در نظم اشعار طبعی قادر داشت این چند بیت از قصیده ایست که در مدح وزیر نظام الدین ابو نصر مظفر بن علی ابن

محمد بن

محمد بن جهیر سروده

یا صاحبی تاملا حییتما   و سقی دیارکما الملث الرائح

ادمی بدت لعیوننا ام ربرب   ام خرد اکفالهن رداح

ام هذه مقل الصوار رنت لنا   خلل البراقع ام قنا و صفائح

لم یبق جارحة وقد واجهننا   الا و هن لبا زهن جوارح

کیف ارتجاج القلب من نار الهوی   و من الشقاوة ان یراض القارح

لو بله من ماء ضارج شربة   ما اثرت للوجد فیه لوافح

حاصل ترجمت آنکه خدا شما دو نفر را باقی و زنده بدارد و دیار انهای نافع جمال دیارتان تازه دارد در نگرید و اندیشه نمائید که آیا آنچه در نظر می آید صور منقش است یا دسته نفر وحش و یا دوشیزگان مهوش که سرینهای ایشان از بزرگی بیکطرف مایل است آیا آنها حلقهای چشم گاوان کوهی است که از شکاف نقاب بحسن و جمال جلوه نموده و یا این سرنیزه ها و دم شمشیرها است که برای ریختن خون ما آخته شده تمامت جوارح و اعضای ما را در حین مواجهه با تیر مژگان و نوک سنان مجروح ساخت آیا چگونه قلب را از قید اسیری عشق برکرد انید و این خود از بدبختی است که اسبان ماده پرقوت بقید انقیاد و کمند اطاعت در آیند هرگاه یک شربت آب از وادی ضارج بوی فرا رسد اثری از حر حمل وجد و بار شوق آشکار نسازد و هم از اشعار او

هل الوجد خاف و الدموع شهود   و هل مکذب قول الوشاة جحود

و حتی متی تخفی شؤنک بالبکاء   و قد حد حد للبکاء لبید

یعنی آیا چنانست که شیفتگی دل و باختگی قلب در پرده خفا باشد و حال آنکه اشک چشم آشکارا پرده اش بدریده و آیا کسی انکار حب نماید با آنکه اقوال عیب جویان بدروغ منسوب است و تا کی بسیل سرشک از گذرگاه چشم چیاو زنده گی برکنی و حال آنکه لبید بن ربیعه گریه را نهایت و اندازه معین ساخته و در این ابیات اشارت است باشعاری که لبید بن ربیعه عامری سروده و آن ابیات این است

تمنی ابنتای ان یعیش ابوهما   و هل انا الا من ربیعة او مضر

فقوما فنوحا بالذی تعلمانه   و لا تخمشا وجها و لا تحلقا شعر

و قولا هو المرء الذی لا صدیقه   اضاع و لا خان الصدیق و لا غدر

الی الحول ثم اسم السلام علیکما   و من یبک حولا کاملا فقد اعتذر

یعنی دو دخترم را چنان تمنا و آرزوست که پدرشان در دار دنیا پاینده زید با آنکه من خود جز از معشر و قبیله ربیعه و مضر نباشم و ناچار جهان بدرود گفتم پس ایشانرا امر نمودم که همی تا یکسال بر من نوحه و مویه کنند ولی صورت و مو نکنند و این کلمات بر زبان رانند که پدر ما همان مردی بود که هرگز صدیق خود ضایع نگذاشت

ودر عهود و مواثیق خیانت و مکر روا داشت پس نشان رحمت و علامت سلامت بر شما و نفر باد آیا کسی که یکسال تمام بر اطلال
مصیبت قیام کند معذور نباشد و هم ابوتمام حبیب بن اوس طائی بشعر لبید اشارت نموده

ظعنوا فکان بکای حولاً بعدهم — ثم ارعویت وذاک حکم لبید

یعنی ایشان بار سفر بر بستند و من بعد از ایشان یکسال بگریستیم و بحکم لبید از این خیال برگشته صبوری پیشه نمودم
گویند ابن شجری را با محمد بن حسن بن کلیسنای بغدادی که یکی از شعرای معروف بود ابواب معادات مفتوح گشت
چنانکه این طریقه در میان هر دو اهل این صنعت مسلوک است محمد چون اشعار ابن شجری استماع کرد این دو بیت
در هجو وی برشته نظم در آورد

یا سیدی والذی یعیذک من — نظم قریض یصدا به الفکر
مالک من جدک النبی سوی — انک ما ینبغی لک الشعر

حاصل معنی آنکه ای آقای من براستی که پناه میدهم ترا از نظم اشعاری که قوت فکر بدانجهت از پیرایه زیرکی
و رویت عاطل ماند همانا ترا از جدت رسول الله جز خبر نبودن شعر دیگر چیز سزاوار نیست قاضی شمس الدین بن خلکان
در وفیات الاعیان از ابو السعادات ابن شجری روایت نموده که ابو اسمعیل حسین طغرائی این ابیات شریف
از خویش مرا انشاد نمود

اذا ما لم تکن ملکاً مطاعاً — فکن عبداً لمالکه مطیعاً
وان لم تملک الدنیا جمیعاً — کما هو فاترکها جمیعاً
هما سببان من ملک ونیل — ینالان الفتی الشرف الرفیعا
فمن یقنع من الدنیا بشیء — سوی هذین عاش بها وضیعا

یعنی چون ترا سر بر سلطنت فراهم نیاید و مطاع خلق نباشی پس مالک آنکس را مطیع فرمان باش و هرگاه تمامت دنیا
ترا مملوک نگردد و بر حسب دلخواه میسر نشود ناچار باید از جمیع حطام آن چشم پوشی چه ثروت و کرامت انسان را
از حضیض ذلت باوج شرف رساند پس کسی که از دنیا جز بدین دو قناعت نماید همانا بعیشی پست زندگی نموده باشد
باجمله در روز پنجشنبه بیست و ششم از شهر رمضان سال پانصد و چهل و دو هجری از دنیا درگذشت و در روز دیگر
در خانه خود در کرخ بغداد زیر خاک مستور گشت و این کتب از نتایج طبع وی بر جای ماند کتاب حماسه که شبیه
حماسه ابی تمام است و از اشعار ملیح و مضامین بدیع زیاده در آن مخزون داشته کتاب ما اتفق لفظه
واختلف معناه شرح لمع ابن جنی شرح تصریف ملوکی چون در ضمن شرح حال ابن شجری از نقابت
سخنی رفت لهذا در معنی و مصداق آن بطریق اجمال سخن کنیم که نقیب در لغت بمعنی کفیل و امین و ضامن
و شناسانده قوم است و در کریمه و بعثنا منهم اثنا عشر نقیبا بدین معنی محمول است یعنی از هر سبطی
از دوازده سبط بنی اسرائیل شخصی معین داشتیم که کفیل بر آن سبط باشد چنانکه روایت است حضرت رسول صلی الله علیه و آله

در لیلة

در لیلة عقبه با اصحاب خود که هفتاد مرد بودند فرمود با اصحاب که دوازده نفر از خود بنقابت اختیار نمایید
که هر یک از ایشان قوم خود را کفالت کنند چنانکه حواریین مر عیسی بن مریم را و من خود بر قوم خویش کفیل باشم صحابه عرض کردند
چنان کنیم پس دوازده نقیب انتخاب نمودند که از جمله ایشان است سهل بن حنیف و بعضی دیگر گفته اند که ماخوذ است
از این معنی که رجل نقیب و نقاب در وقتی که آن شخص مردی فطن باشد و امور غریبه و اسرار خفیه را بذهن ثاقب درک
تواند کرد چنانکه گفته شده اوس بن حجر مردی جواد و شجاع و نقاب بوده یعنی امور خفیه و آثار غریبه از وی بحدس
ظاهر میشد و همچنین در حدیث است وکان ابن عباس نقابا یفطن للغائب من الامور ویبحث عنها حتی
یستخرجها ویصیب فلا یخطی یعنی ابن عباس بسی نقاب از چهره امور مستوره بر میداشت و اصابت
خاطرش هرگز بزنگ خطا آلوده نمی گشت و مراد از نقیب که در سادات استعمال مینمایند آنکسی باشد که امور ایشان را
کفالت نماید و انساب ایشان حفظ کند از اینکه کسی از آن سلسله خارج شود و یا خارجی در آنجرگه داخل آید
صاحب لباب الانساب گوید اول کسیکه نقیب را تعیین نمود و باب آن طریق مفتوح ساخت و برای ریاست
آن سلسله نقیبی برقرار ساخت معتضد بالله عباسی بود و سبب آن خوابی است که از وی نقل نمایند چنانکه
ابن اثیر جزری در حوادث سال دویست و هشتاد و دو هجری آورده است که در این سال محمد بن زید علوی
سی و دو هزار دینار زر مسکوک از مرز طبرستان نزد محمد بن ورد عطار روانه داشت که وی تمامت آن مبلغ
بر اهل بیت او که ساکنین بغداد و کوفه و مدینه اند تقسیم نماید و سهم هر یک را برساند بعضی بسعایت وی آن عمل بسمع
معتضد رسانیدند خلیفه حکم نمود تا محمد را نزد وی حاضر کردند بدو صدق آن کار از وی پرسید محمد انکار نکرد و گفت
هر ساله محمد بن زید این مبلغ را نقداً نزد من میفرستد و من در میان عشیره وی متفرق میسازم بدر آنان ایشان
معتضد باز گفت آیا بخاطر داری رویائی را که بتو خبر داده بودم بدر گفت یا امیر المؤمنین خبری
از آن یاد ندارم خلیفه گفت در خواب دیدم که گویا با سپاه خود بسوی نهروان نهضت داده ام و در آن اثنا
بر مردی گذشتم که بر بالای تلی ایستاده نماز میگذارد و هیچ بجانب من التفاتی نمیکرد و من از وی زیاده
متعجب شدم چون از نماز فراغت یافت با من گفت نزد من آی بسوی وی شتافتم پس گفت آیا مرا
میشناسی گفتم نی گفت من علی بن ابیطالبم و اشارت کرد بتیشه که در مقابل او بود و فرمود بردار این تیشه را
و بر زمین فرو کوب پس من آن تیشه را برگرفتم و چندین بار بر زمین کوفتم پس با من گفت زود است که از اولاد تو
بعدد این ضربات بر امر خلافت مستولی شوند پس ایشان را درباره اولاد من باحسان و نیکوئی وصیت کن من
بدانحال از خواب بیدار شدم ای پدر محمد را با آن مال رها کن پس معتضد حکم نمود که بصاحب طبرستان محمد بن زید
نامه کنند که آنچه خواهد از مال ظاهراً بفرستد و هم محمد ظاهراً آن را بسادات متفرق سازد و بدانکه فرموده
عمل کرد

ابو الحسین بن ابو القاسم بن عبد العزیز بن محمد باقر بن نعمة الله الطهرانی

مقام قدیمی و موطن اصلی ایشان مازندران بوده در اوایل سلطنت کریمخان زند اجدادش از آنسامان بدار الخلافه طهران
مسکن گزیدند ملا ابو القاسم پدرش در زمره اصحاب قدس معدود و در سلک ارباب علم منظوم بود در چاردهم
ماه صفر المظفر سال یکهزار و دویست هجری ابو الحسن در طهران از صلب وی بوجود آمد در عهد طفلی و خوردی
آثار رشد و تمیز و آیات هوش و ذکا از ناصیه اش پدیدار آمد از آن روی پدر بر تربیتش همت گماشت از موائد علوم
و فوائد فنون حظ وافر یافته مدرس افاضل را شایسته گشت در محضر حاج سید آقا که خود از سلسله جلیله سادات
اخوی و حاوی معقول و منقول و مدرس مدرسه ملا آقا رضا بود باکتساب اصول و تحصیل فروع اقامت گزید
چندی نگذشت که از همگنان در طی مقامات فضل و ادب بگذشت چون در آن اوان دار السلطنه اصفهان
بوجود اعیان فقها و ارکان اصولیین و افاضل حکما مجمع علوم و مرجع طلاب بود لاجرم توقف آن سامان را
نصب العین کرده باصفهان فرود آمد در خدمت حاجی محمد ابراهیم کلباسی باخذ معارف و اکتساب معالی
مشغول گشت یکچند بر آن منوال بسر برد بعد از آن بتقبیل عتبات عالیات سعادت اندوز گردید در آن خاک
که سرچشمه علوم است حضور آقا سید علی اعلی الله مقامه را اختیار کرده یکدو سال در آنحضرت شریف استفاضت نمود
و چون اسباب اقامت فراهم ندید دوباره بسوی اصفهان بازگشت عهد تحصیل و تکمیل را در بساط افادات
حاج محمد ابراهیم تازه کرد و دقیقه از طلب ننشست تا رتبه اجتهاد یافت با اجازت نامه بموطن و مسکنش رخصت
انصراف بخشید چون در دار الخلافه بساط حکومت و قضاوت بگسترانید جمعی اجتهادش را انکار نموده خاطر عوام را
بدان شبهت آلوده کردند مردم دار الخلافه محض تحقیق از ماجری شرحی بجناب حاج محمد ابراهیم نبشته روانه داشتند
آنجناب در جواب علمای قوم فرمودند که اجتهاد را درجات بسیار است آملا ابو الحسن طهرانی از حضیض تقلید
و تجزی رسته باوج اجتهاد قدم نهاده است و در نزد من معتمد و مقبول القول است بعد از حصول جواب
بیش از پیش در انظار عموم مردم وقعی یافته مرجع خاص و عام شد بدان پایه اکثر مرافعات و مشاجرات
در محضر وی میگذشت هر کس صحبتش دریافته است میداند که احکامش بهوای نفسانی آلوده نبوده زهدی
خشک داشت و پیوسته بامر معروف و نهی از منکر اقدام مینمود چنانکه هر گاه اوباش و مقامر در شوارع و معابر
ویرا میدیدند فرار میکردند در ایام رمضان یکی از اوباش طهران که با قرنچون مینامیدند در خوردن روزه
متجاهر گردید او را خواسته تعزیرش تهدید نمود وی سر گشته ناگاه یکی از حضار برخاسته آلوئی که در دهانش بود
بیرون آورده حضار مجلس کشیدند دیگر جای جواب و سؤال نماند باید بتازیانه شرعش تعزیر نمود گفت مطلبی دارم
حاضرین گوش فرا داشتند گفت من مردی پیر و بی دندانم هر روزه چند دانه آلو در دهان میگذارم تا نرم شود
که وقت افطار خوردنش آسان باشد بالجمله ملا ابو الحسن در اواخر عمر با حالت عزلت و انزوا خوش بود
و از مراودات و مرافعات کناره میجست در سنه هزار و دویست و هفتاد و دو هجری در دار الخلافه
وفات یافت نعشش حمل بنجف اشرف شد در وادی السلام بین هود و صالح علیهما السلام مدفون گردید

و از فرزندان ذکورش این پنج نفر باقی ماندند ملا غلامحسین ملا محمد حسین شیخ موسی شیخ بهاء الدین
حاج شیخ محمود از مؤلفات وی کتابی در اصول نوشته مسمی بلمعات شش هزار بیت است
کتابی در فروع ده هزار بیت

ابن آثال نصرانی طبیب

طبیبی متمیز و معالجی ماهر بود و ملت مسیحی داشته و چنانچه از ترجمه وی مستفاد میشود مولد و منشای آن طبیب هم دمشق است
و در آن روزگار که علم طب در اسکندریه مصر رتبه کمال یافته بود چنانچه تفصیل آنرا در ذیل شرح حال ابن رضوان
مسطور داشتیم وی در آنملک بتحصیل تمام اجزای آن علم شریف همت گماشت و اعمال عملیه طب را در دمشق بمقام کمال
رسانید و او را در ایام ممارست رتبه و شانی در تجربت حاصل گردید که در نزد اساتید و اساطین آنفن بحذاقت
و مهارت مسلم گشت و در علم ترکیب ادویه از هر قبیل و هم شناسائی ادویه مفرده عدیل و نظیر نداشت و در
اوایل ظهور ملت اسلام او را در مملکت شام شهرتی بی اندازه بود و خلایق را در امور حفظ صحت و علاج
بدو وثوقی بی نهایت آورده اند که چون بر ممالک شام جیوش مسلمین رایت تسلط برافراشتند و تمام آنملک را
مفتوح نمودند یزید بن ابی سفیان از قبل ابوعبیده بر دمشق والی گردید و یکچند نگذشت که در طاعون
عمواس بعلت زمان حیات را وداع گفت معاویه که برادر کهتر او بود و در آنزمان در لشکرگاه
ابوعبیده جراح با مرجها اقدام داشت بجای برادر بر دمشق والی گردید و روز بروز استقلال
و اقتدار وی روی در تزاید مینهاد و از هر طبقه و هر طایفه بدرگاه وی مجتمع گشتند و جماعتی از حذاق
اطبا و مهره معالجین را بجهة حفظ صحت و علاج از برای خود برگزید منجمله ابن آثال بود که او را طبیب
مخصوص خود گردانید و بمنادمت و مصاحبت خود از سایر اطبا امتیازش داد و هیچگاه در مقام
و گاه خلوت بی حضور او وقت نمیگذرانید و چون ابن آثال بر خواص ادویه چنانکه باید کما هو حقه آگاه بود
و معاویه را نیز خیال ریاست و سروری در دماغ هر گونه از اسباب که تا وقت را چه اقتضا باشد
فراهم مینمود و در ایام منادمت و مصاحبت و مجالست ویرا بمال زیاد و مواعید بیحد بفریفت و رسم
و قانون وصایای اطبا را از دست بداد و بسیاری از سموم از معدن و حیوان و نبات و بعضی از سموم
مرکبه بجهة معاویه فراهم کرد چنانکه جماعتی کثیر از اصحاب و تابعین و غیره از آن سموم که وی ترتیب میداد
نابود گشته بسفر آخرت رفتند از جمله مالک بن اشتر نخعی رضی الله عنه است که از سم آن طبیب غیر متدین
بسعادت شهادت فائز گشت تفصیل این اجمال آنکه چون بعد از عزل قیس بن سعد بن عباده محمد بن
ابی بکر رضی الله عنه بر ممالک مصر والی گردید که خود تفصیل آن در کتب تواریخ مضبوط است چنانچه باید در آنملک
نتوانست اقتدار و تسلطی پیدا نماید ثانیاً بصوابدید مالک حضرت امیر المؤمنین علی حکومت مصر را بقیس بن سعد
تفویض فرمود او ببعضی از معاذیر متمسک گشته و اعتذارش مقبول افتاد پس امیر المؤمنین علیه السلام

حکومت مصر را بمالک بن اشتر داده و بدانصوبش باجازت توجه داد و مالک تهیه سفر مصر را دیده از کوفه بیرون رفت
چون خبر حکومت مالک بگوش معویه رسید دود حسرت بکاخ دماغ او متصاعد نمود و زیاده از حد پریشان خاطر شد
چه میدانست که هرگاه شاه ولایت پناه بالشکر کوفه و مالک اشتر از جانب مصر متوجه او گردند در دمشق مجال
اقامتش نماند لاجرم از خوف و ترسی که بر ضمیرش استیلا یافته بود بخیال افتاد که راه چاره بجهة آن کار پیدا نماید
پس امر را منحصر بر آن دید از سمویکه ابن آثال ترتیب داده بود نزد مردی دهقان که از دوستان و هواخواهانش
محسوب میشد و در یکی از قرا که از منازل طریق مصر بود توطن داشت فرستاد و نامه نوشت مضمون آنکه
مالک اشتر متوجه ولایت مصر است و چاره جز آنکه از منزل تو عبور کند ندارد و باید که او را استقبال نموده و شرط
خدمت بجای آورده ضیافت نمائی و در وقت فرصت این سم را در هر غذائی که توانی و هر قسم که توانی
باو بخوران که احسان بی نهایت از من خواهی دید دهقان چون نامه بخواند آن مطلب قبول کرده مقارن آنحال
مالک با جماعتی از ابطال رجال که همراه وی بودند بدان مکان رسیدند دهقان که منتهز فرصت بود مالک را
استقبال کرده و شرط خدمت بجای آورد و بعرض رسانید که من در این منزل بجهة آنکه جماعتی از خوارج
در اطراف آن میباشند بر حیات تو ترسانم اگر با یک دو نفر از خواص بخانه من در آئید امشب را شرایط خدمت
بجای آرم و طریق محافظت و حراست از دست ندهم مالک قول آن مرد محیل را صدق پنداشته دعوتش را
اجابت کرد در منزل وی پیاده گشت دهقان در ظاهر بلوازم خدمت قیام نموده آن سم معهود را
با عسل بیامیخت و در نزد مالک بر زمین گذاشت آن قدوه مسلمین از آن عسل قدری تناول فرمود ساعتی نگذشت
که آن سم قوی در بدنش تأثیر کرده جان خویش بجان آفرین تسلیم کرد و روحش در شاخسار جنان منزل نمود
و این خبر وحشت اثر در کوفه بامیر المؤمنین ع رسید زیاده از حد اندوه بر خاطر مبارک آنحضرت استیلا یافت
و بر منبر کوفه بر آمد و خطبه که خود معروف است بر خواند و ایالت مصر را بدستور سابق بمحمد بن ابی بکر باز گذاشت
و آن دهقان پس از آنکه انکار چنانکه دلخواه او بود منفصل یافت تفصیل را نگاشته بقاصد سبک سیر داده بشام
روانه اش داشت چون معاویه از آن امر که سالها در آرزوی آن بود اطلاع یافت زیاده از حد مسرور گشته
بزرگان و معارف دمشق را بخواست و گفت دانسته باشید که مالک اشتر نخعی بدعای شما معدوم گشت
و خیال از دغدغه وجود او فارغ آمد انّ للّه جنودا و منها العسل خداوند تبارک و تعالی را لشکرها است
و یکی از آنها عسل است و نیز چنانکه احمد بن ابی اصیبعه خزرجی در طبقات الاطبا مسطور داشته امام ثانی
امام حسن مجتبی علیه السلام نیز بسم ابن آثال شهید گشت و تفصیل آن قضیه جانکاه این است که چون معاویه
چنانکه در تواریخ مضبوط است بعد از مصالحه با حضرت مجتبی در امر خلافت مستقل و مستقر گردید و چند سال
از این بر گذشت خاطر بر آن قرار داد که یزید را ولیعهد کند اما این مرحله را میدانست که این امر با وجود
امام حسن علیه السلام تمشیت نپذیرد زیرا که یکی از شروط صلح آن بود که معاویه در وقت موت خلافت را

بشوری گذارد و از آن میترسید که در حیات حضرت امام حسن وفات نموده عمل ریاست از خانواده او انتقال
بجای دیگر کند پس همگی همت را مصروف بر آن داشت که آن مسندنشین دیوان امامت را بقسمی از اقسام
که مردم را بر آن اطلاع پیدا نگردد شهید کند بالاخره ابن آثال را بر آن داشت که سمی قوی ترتیب داده که در ذائقه
طعم آن چندان معلوم نمی گشت پس آن سم را بمدینه رسول نزد مروان بن الحکم فرستاد با صد هزار درهم
و گفت باید بهر قسمی از اقسام هست یکی از زوجات آنحضرت را بدین مال و مواعید دیگر فریب دهی تا در وقت
فرصت بهر طریق که داند این سم را به آنحضرت بخوراند پس مروان جعده بنت اشعث بن قیس را که از سایر
زوجات آنحضرت تفوق و برتری داشت و حضرت امام حسن ع را بر وی اعتماد و وثوقی بی نهایت بود پیغام
معاویه را بدو رسانید آن زن بدان مواعید مستظهر گشته و قبول کرد که آن امام عالیمقام را مسموم نماید
تا وقتی که حضرت در حجره او بود و هنگام چاشت رسید فرصت غنیمت کرده و غذائیکه بجهة حضرت ترتیب
داده بود و سم را بدان غذا بیامیخت حضرت از آن غذا تناول فرموده آثار سم در بدن مبارکشان ظاهر گشت
بمعالجت پرداختند بر حاصل گشت ولی تأثیر آن بکلی از بدن زایل نگشته برنجوری میزیستند و عطشی مفرط
بر آنحضرت طاری گشته بود و آب بسیار مینوشیدند تا شبی را در آن ایام رنجوری عطش بر آنحضرت
مستولی گشت از جعده آب خواست وی فرصت غنیمت دانسته از آن سم که همراه داشت در آب ریخته
به آنحضرت داد و چون آب را بنوشید مزاج مبارکشان که از سم سابق رنجور بود این دفعه نیز معین بر آن گشت فی الحال
در انقلاب و اضطرابی شدید افتاده و بتفصیلی که در کتب مبسوط مضبوط است روح مبارکشان بجنات عدن
منزل گرفت و تفصیل مسموم شدن و شهادت آنحضرت را در کتب تواریخ و غیره باقسام دیگر نیز مسطور داشته اند
و ما آنچه را که در ترجمه ابن آثال طبیب نوشته اند بدان اقتصار نمودیم و نیز مورخ خزرجی آورده که چون جعده
کار خویش بر وفق دلخواه معاویه انجام داد از مروان چیزهائیکه معاویه ملتزم شده بود بخواست مروان
آن تفصیل بمعاویه نگاشت معاویه از تعهدات خود سر باز زده بمروان نوشت بر چنین زن که چنان کار قبیح
از او صادر گردد چه جای اطمینان است مروان پیغام معاویه را بجعده باز رسانید جعده دانست که تمام
آن مواعید بجهة آن بود که از کار امام حسن ع خاطر فارغ نماید و امانی و آمال خود را بجای آرد از کثیر بن
عباس روایت شده که پس از شهادت حضرت و سر باز زدن معاویه از تعهدات خود جعده از کرده نادم
و پشیمان گشته بدین دو شعر بر آنحضرت رثائی کرد

یا جعدة ابکیه و لا تسأمی   بکاء حق لیس بالباطل
لن تستری البیت علی مثله   للناس من حاف و من ناعل

حاصل معنی آنکه ای جعده تا توانی بر درگذار خود گریه کن و هیچگاه از ناله و زاری و گریه و بیقراری ملول مشو
چه آن گریه گریه حق است و نیست باطل از آن آرزوی که نخواهی خرید مثل آنخانه که داشتی و هم صاحب آنخانه را

ازتمام کروه خلایق زحافی وناعل که مراد ازاین دو لفظ تمام کروه خلایق است که درحقیقت ازاین دو قسم خارج نیستند
یعنی آنان که برهنه پا و کفش پوشیده هستند وچند روزی کذشت که بعد ازشهادت آنحضرت جعده ازبسیاری اندوه
وکریه روزکار حیات را وداع کفت و درکتب تواریخ وغیره حالات جعده را بعد ازشهادت آنحضرت باقسام دیکر
نوشته اند درایمقام چون نوشتن تمام آن خارج ازسبک این بیان است ازجمله بهمین قدر اکتفا نمود و نیز ابن ابی اصیبعه
مسطور داشته ازکسانی که بسم ابن آثال مسموم شد عبد الرحمن بن خالد بن ولید بود وتفصیل این اجمال آنکه چون معویه
ازکار امام حسن علیه السلام فراغت حاصل کرد عزمش براین قرار کرفت که یزید را ولایت عهد دهد ابتدای آن
خواست از اهالی شام درایـنباب استمزاجی حاصل کند که راهی بجهة این امر او را بدست آید ازآنروی مجمعی بزرک
فراهم کرده معارف ومشاهیر شام را ازهرطبقه درآنمجلس حاضر نموده خود برپای خواست وخطبه خوانده
سپس کفت سالهای دراز من درمیانه شما براستی ودرستی زیست کردم وهمواره رضای شما را منظور داشتم اکنون
پیری دریافته وکبرسن ازپایم درآورده وروزکار عمرم بآخر رسیده هرکس را که منظور دارید وخواهید اختیار نمایند که بعد ازمن برشما خلیفه وامیر باشد
اکابر شام کلام معویه را بصحت وپاکی نظرش حمل نمودند پس همکی متفق اللفظ کفتند اکرامین اختیار بدست ما باشد عبد الرحمن خالد بن ولید که بصفت دیانت وحسن
سیرت وشجاعت آراسته است او را خواهیم معاویه درظاهر آن امر را تمکین کرده ولی درباطن زیاده برطبعش کران آمد
چه او را غرض ازاین حرف آن بود که اهالی شام یزید را خواهند پس معاویه آن حسن اعتماد ومیل طبع که از اهالی
شام نسبت بعبد الرحمن دید درباطن قتل او را همت کماشت پس این راز با ابن آثال نصرانی درمیان نهاد
وکفت تا عبد الرحمن بن خالد درحیات است وآن میلی که اهالی شام را نسبت باو است کار ولایت عهد یزید
تمشیت نخواهد کرفت ابن آثال متقبل کشت که دروقتی مخصوص بسمی قوی او را ازپای درآورد وپس بجهة انجام
آن کار بامری متمسک کشته بحمص رفت چه عبد الرحمن بن خالد درآن ایام بحکومت آن دیار اشتغال داشت
وبعضی از اهل سیر نوشته اند که درآن ایام او در دمشق بود بهرحال ابن آثال از در مودت ودوستی با عبد الرحمن
درآمده چندی با وی طریق منادمت ومصاحبت پیمود تا شبی فرصتی بچنک آورد وازآن سم قوی که باخود داشت
بطعام مخصوص وی بیامیخت وچون عبد الرحمن ازآنغذا بخورد بدون درنک سفرآخرت پیش کرفت ابن آثال
چون کار خود بساخت نزد معاویه بشتافت وازآن کار او را آکاه ساخت معاویه زیاده ازحد مسرور کشته
ودر ظاهر حکم نمود که ازبرای عبد الرحمن مجلس عزائی برپا نمایند وبانجام آن امر که درباطن داشت افتاد
وخبر مسموم شدن عبد الرحمن بدست ابن آثال درشام انتشار واشتهار یافت ودرمکه مسموع خالد بن مهاجر
برادرزاده عبد الرحمن کردید اکرچه مهاجر بن خالد ازاصحاب امیر المؤمنین بود وخالد نیز متابعت پدر میکرد
وازاشیاع معویه منضجر ومتنفر بود ولی قرابت وخویشی بحالتش تغییر کلی داده درخیال آن بود که بوسیلۀ ازوسایل
کین عم خود ازابن آثال کشد تا روزی عروة بن زبیر وخالد بن مهاجر درمکانی باهم نشسته وازهر دری صحبت
درپیوسته بودند دراثناء صحبت عروة بن زبیر بخالد کفت آیا راضی میشوی که ابن آثال زنده باشد

درصورتیکه عموی ترا مسموم نموده وتو درمکه بکمال آسایش زیست نمائی خالد بن مهاجر درظاهر خودداری کرده
ودرباطن زیاده ازآن حرف تغییر بحالتش راه یافته قتل ابن آثال را عزم جزم نمود بعد ازصحبت عروة بن زبیر
بیدرنک برخواسته بخانه خویش رفت واو را غلامی بود مسمی بنافع که زیاده شجاع ودلیر بود نزد خویش خواند
وکفت مرا ازرفتن دمشق وقتل ابن آثال کزیری نیست اکرچه جان خویش درسر این کار نهم ترا دراعانت
وهمراهی من رای چیست نافع کفت تا مرا جانی دربدن است ازهمراهی دراینعمل ویاری تو دست برنخواهم
داشت پس درهمان شب ازمکه بیرون آمده بعد ازطی طریق بدمشق رسیدند وابن آثال را چنانکه
باید شناختند خالد درهر روز منتهز فرصت بود که او را بقتل رساند تا روزیکه وی ازنزد معاویه مراجعت نموده
ازمحلی عبور میکرد خالد فرصت بچنک آورده شمشیر برکشید وبیک ضرب کار او بساخت کماشتکان معویه
که مستحفظ معابر بودند چنان جراتی که ازوی دیدند اطراف او را کرفته خالد بنافع غلام خود کفت تو اطراف مرا
محافظت نمای تا من اینجماعت را ازخود دورسازم خالد بر آنها زد وخورد بسیار خود را بکوچه تنکی رسانیده
جماعتی که خیال داشتند او را دستکیر نمایند متفرق نموده این خبر بمعاویه رسید کفت او خالد بن مهاجر است
وجماعتی را برکماشت که درکمال سرعت خود را باو رسانیده دستکیرش نمودند ونزد معاویه اش بردند
معاویه چون چشمش برخالد افتاد زیاده برآشفت وکفت لا جزاك الله من زائر خیرا خداوند چون
تو مهمانی را جزای خیر ندهد چه بود ترا که طبیب مرا کشتی وهیچ ازسطوت من نترسیدی خالد کفت مأمور را
کشتم وآمر باقیست معاویه کفت طبیب مراکشتۀ اکنون بدینکونه مزخرفات لب میکشائی خالد زیاده
با معاویه سخنان درشت کفت آنکاه از نافع غلام جستجو کرده چه معاویه او را میشناخت که دلیر وبی باکست
خالد ازبودن وی انکار آورد معاویه کفت دروغ میکوئی او ترا بدین جرات باز داشت پس معاویه
کماشتکان خود را کفت نافع را جستجو کرده نزد وی آوردند حکم نمود خالد را بزندان برده ونافع را بجهة تازیانه بردند
او را نیز بزندان فرستاد مدتی خالد ونافع درحبس معاویه بودند تا آنکاه که بنی مخزوم دوازده هزار درهم
دیه ابن آثال را داده خالد ونافع را معاویه رها کرد وشش هزار درهم به بیت المال برده وشش هزار دیکر که
سهم خود بود ضبط نمود مؤرخ خزرجی مسطور داشته که تازمان عمر بن عبد العزیز این فقره معمول بود که نصف دیه
ذمی را به بیت المال برده ونیم دیکر را خلفا بجهة خود ضبط مینمودند عمر بن عبد العزیز تمام دیه ذمی را
حکم کرد به بیت المال بردند سپس خلفا همین طریقه را جاری ومستمر داشتند پس خالد ونافع بمکه رفته
عروة بن زبیر چون او را بدید زیاده برتحسین وآفرینش لب کشود مع الاجمال قتل ابن آثال نصرانی
بدست خالد بن مهاجر درپنجاه وپنج ازهجری اتفاق افتاد ودر بعضی ازکتب طبیه بنظر رسیده
که ازکتابی در ادویه مفرده از زبان یونانی بعربی ترجمه کرده

ان الله عالم بحقایق الامور

ابن هیثم ابو علی محمد بن حسین بن حسن بن سهل بن هیثم

باید دانست که نام و نسب این حکیم بزرگ را در بعضی از کتب سیر تعبیر دیگر مسطور دیده‌ام ولی آنچه در تاریخ احمد بن ابی اصیبعه خزرجی
برشته تحریر درآمده و از مؤلفات معتبرین اطبا و حکما استفاده میشود آن حکیم بزرگ نامش محمد است و کنیت وی ابو علی
و ابن هیثم معروف است جماعتی از آنانکه در ترجمت اطبا و حکما همت گماشته‌اند باشتباه نام حکیم ابو علی مهندس بصری را
بجای نام وی نگاشته‌اند و صاحب تاریخ الحکما که در عهد شاه سلیمان صفوی آن کتاب را برشته جمع و تألیف درآورده
از عدم تتبع و کمی استقصا در حالات اطبا و حکما چنانکه باید نام و کنیت وی را صحیحاً ضبط ننموده و الحکیم دانشمند را
نام و کنیت و نسب صحیح همان است که در عنوان ترجمت مسطور افتاد و بهر حال آن فیلسوف بیمانند و فاضل کامل را
مسقط الراس بصره است و هم در آن شهر نشو و نما یافت و در اواخر ایام زندگانی در مصر توطن و اقامت گزید
و سالهای دراز در آنملک بتدریس و تألیف مشغول بود و چون بیشتر از ایام زندگانیرا در مصر گذرانید و هم در آنملک
روزگار زندگانیش بسر آمد از آنروی صاحب طبقات الاطبا او را در طبقه اطبا و حکما مصریین مسطور داشته
و تفصیل این بیان در ضمن ترجمت بوضوح خواهد پیوست آورده‌اند که وی در بدایت ایام تمیز و اوایل روزگار جوانی
از فضلا و علمای بصره اکتساب فضایل و اقتباس کمالات نمود و در مقدمات علوم و فنون ادبیت یگانه و بر همه سر آمد
فضلای عصر گردید و آن دانشمند را زمان شهرت و اوان ترقی در علوم با روزگار خلافت و اقتدار الطایع لله
و القادر بالله عباسی مقارن بوده و در آنوقت صیت حکمت و آوازه فضائلش باطراف بلاد و اکناف آفاق
برفت نقل است که وی در اوایل ایام تحصیل از میانه علوم علم طب را اختیار نموده و در آنفن از علم و عمل بصیرتی تام
و خبرتی تمام پیدا کرد و چنانکه خزرجی در حق وی آورده است کان خبیرا باصول صناعة الطب و امورها
الکلیة پس از تحصیل و تکمیل علم طب بچندی معالجت را بمباشرت نیز نمود و وقتی در معالجت یکی از مرضی او را
خطائی رفت ابو سعید یامی که در آن روزگار ریاست اطبا بوی مرجوع بود و تفصیل حالش مشروحاً مسطور خواهد
افتاد او را مواخذت کرده و از مباشرت عمل منعش نمود پس که چنین امری از برای وی اتفاق افتاد
در پی تحصیل علوم حکمیه رفت روزگاری دراز در بغداد و نواحی البصره آنفن را تکمیل کرد و در علم هندسه و حساب
بمقامی رسید که هیچیک از اهالی آنعصر را چنان درجه و مقام حاصل نگشت و او را خطی خوش و در تألیف و تصنیف
بیانی دلکش بود و هیچگاه از مطالعت و انتساخ و جمع و تألیف و ترتیب کتب فراغت نداشت و دلیل این
بیان از قطب الدین لاهیجی در شرح حال وی آورده است کان فاضل النفس قوی الذکاء متفننا
فی العلوم الحکمیة و فاق اهل زمانه بحسن الخط و جیدا المعرفة بعلوم الادبیة و در اخبار وی مسطور است
که چون آوازه دانش و صیت فضائلش گوشزد علما و فضلا شد در میانه آنجماعت آنان که طالب تحصیل
و راغب تکمیل علوم حکمیه از اصول و فروع آن بودند جماعتی کثیر بمدرس تدریس او روی نهادند و از بیانات
و افادات وی بهره‌ها حاصل مینمودند و او با شیخ الرئیس و برخی دیگر از حکمای بزرگ که شرح حالشان مشروحاً

مسطور افتاد معاصر بوده و شیخ الرئیس در بعضی از مؤلفات خود او را نام میبرد و بفضل و حکمت میستاید و نیز ابن رضوان را
کتابی است در حکمت که شرح بر بیانات او است و در آنکتاب زیاده از اندازه او را ستوده است غرض از تفصیل
این مقدمات و اطناب این مقالات آنست که شهرت وی اگرچه مثل سایر حکما نیست ولی در شئون علمیه کمتر از هیچیک
از حکمای بزرگ نبوده چنانکه مؤلفات و مصنفات وی در ذیل ترجمت مسطور گردید دلیلی محکم بر این بیان است
و در تاریخ الحکمای قفطی مسطور است که چون شهرت وی در فنون حکمت از اصول و فروع آن خاصه در هندسه
باطراف و اکناف بلاد رفت در نزد فضلا و حکمای مصر فضائلش زیاده بدرجه قبول رسید و آن ایام در مصر
زمان خلافت و اقتدار الحاکم بامر الله علوی بود و چون خلیفه علوی زیاده طالب و راغب فضلا بود و بهوای
جستجوی خداوندان دانش رغبتی تمام داشت از فنون حکمیه و برخی از فضائل وی را در پیشگاه خلیفه علوی بمعرض ظهور
و بروز آوردند بخصوص شرحی از علم هندسه وی بیان نمودند و نیز بعرض رسانیدند که در بصره در مجالس عدیده
و محافل کثیره مذکور داشته که من توانم بقواعد و قانون هندسیه در اکثر از مواضع رود نیل تصرفی نمایم که آب آن
بر بیشتری از اراضی لم یزرع جاری شود و در ایام نقصان آب با هنگام طغیان در آبادانی و منفعت فرقی
ننماید و بدان واسطه در منافع مملکت مبلغی گزاف عاید گردد خلیفه الحاکم بامر الله را از آنکه شوق زیاد بآبادانی
ملک بود از شنیدن اینخبر علاوه بر آنکه از جهت فضل او را طالب ملاقات بود میلی دیگر بملاقات او پیدا نمود
و هر لحظه بر دیدن او میلش زیاده میگشت از آنروی یکی از خواص خود را در نهان نزد وی فرستاد تا اشتیاق
خلیفه را بملاقات او گفته برفتن مصرش ترغیب و تحریض کند پس گماشته خلیفه علوی با وضع غیر معمول بصره شتافت
و بخدمت آن حکیم فائز گشت و شوق خلیفه را بملاقات او ظاهر ساخت حکیم در بدایت امر از رفتن امتناع جست
سپس باصرار و ابرام گماشته خلیفه برفتن مصر رضا داد و فرستاده تهیه که شایسته و در خور شان آن حکیم بود فراهم کرد
از بصره بعزم مصر در حرکت آمدند بعد از طی طریق و سپردن صحاری و دشت نزدیک شهر قاهره بار گشودند
خلیفه را خبر شد که آن مطلوب و مقصود که او را منظور بود بدانجای رسیده است حاکم از فرط شوقی که
بملاقات او داشت با وزرا و خواص خویش و تجمل تمام باستقبال از شهر بیرون شتافت و در قریه موسومه
بخندق که در ظاهر شهر قاهره بود با آن حکیم دانشمند ملاقات نمود و آنچه از توقیر و احترام بود درباره وی
مرعی داشت پس نفر مود در منزل مناسب فرودش آوردند و ما یحتاج و سایر ملزومات او را چنانکه لایق
و سزاوار بود مهیا نمودند پس از چندی که از رنج راه بیاسود خلیفه او را نزد خود خواند و با وی در فنون علوم
سخن بمیان آورد زیاده از اندازه دانشش را خاصه در علم هندسه و حسابش ماهر و توانا دید لاجرم از وی
درخواست نمود آن تصرفات و هندسی که باید در آب رود نیل بعمل آورد و همواره قبل از آن مدان وعده میداد
بجای آرد پس ابن هیثم انجام آن امر را انگشت قبول بر دیده نهاد و با جماعتی از ارباب صنایع و آن کسان
که از قواعد هندسه ربط کلی داشتند بسمت اعالی رود نیل از پی تعیین محل انهار شتافته و چون سراسر صحرا و اراضی

مصر را مساحت نمود و آثار متقدمین را از صنعتهای محکم و هندسهای نیکو با رعایت اشکال طبیعیه و صور هندسیه
مشاهده کرد و دانست که آنچه را در خارج پیش خود تصور کرده بود غیر از آنست که اکنون آنرا می بیند و جاری
کردن نیل را بر اراضی بی آب امری بنهایت صعب و دشوار دید بر وی ظاهر گشت که اگر آن امر دشوار میسر بود
و باسانی ممکن بودی گذشتگان از اهل فضل و هندسه از ظاهر کردن آن صنعت و امر بزرگ و آن فایده کثیره
نمی گذشتند و آنچه را از صنعت که متعلق بجریان آب بود باراضی مصر از نظر ایشان غایب نمی گشت
لاجرم عزمش در آنکار سخت سستی گرفت و قلبش منکسر گردید ولی بظاهر آن امر پوشیده میداشت دیگر باره از باب
امتحان و اطمینان در موضع موسوم بجنادل واقعه در قبله اسوان که از آنجا آب رود نیل منحدر باراضی مصر میشود
و جریان پیدا میکند بجهت توقف نمود و از هر جهة آزمایش که باید بعمل آورد چیزی فرو گذاشت نکرد و چون
دریافت نمود که خیالات علمی وی با عمل مطابقه نخواهد کرد و آنچه را که در ضمیر داشت بظاهر متمشی نمیکرد
و بوعده که کرده بود نمیتواند وفا نماید خجل و منفعل گردید پس از آنکه از خیالات خود بکلی مأیوس گشت و آن
کار را نتوانست انجام دهد در نزد خلیفه علوی ببعضی از عذرها معتذر گشت بقسمی که خلیفه در ظاهر عذرهای اورا
پذیرفت و با او موافقت نمود پس خلیفه از بابت آنکه او را ابن کافی و دانشمند بجای آورده بود متصدی
منصبی از مناصب دیوانیش نمود حکیم اگرچه در باطن بدان امر راضی نبود ولی از بیم آنکه مبادا بوی
آسیبی رسد قبول نمود چه خلیفه الحاکم بامر الله سریع الاستحاله و متقلب الاحوال بود و بجزئی خطائی
و ادنی لغزشی که از چاکران و امرای خود میدید براهراق دماء اقدام نمودی بجهت آن اعمال که بوی مفوض بود
متصدی گشت و از هر سوی بجهة خویش راه چاره فراهم میکرد و اندیشه خلاص خود را مینمود بالاخره بجز اظهار
جنون و فساد عقل چاره ندید بنای کار بر آن نهاد یکروز بر نیامد که جنون وی شهرت کرد و بر هر کس آن امر
ظاهر گشت پس بحکم خلیفه اموال او را جمعی از گماشتگان خلافت بتصرف گرفتند و شخصی را از برای خدمت و محافظت
برقرار داشتند و بقدر کفاف خود و آن کسی که مباشر خدمات وی و محافظ وی معین نمودند روزگاری بدینحال میگذرانید
تا الحاکم بامر الله علوی چنانکه در تواریخ مضبوط است مقتول گردید و فرزند وی الظاهر لدین الله علوی که بر عکس
پدر مردی رئوف و مهربان و صاحب حسن سیرت و نیکوئی سریرت بود قائم مقام گشت و بساط عدل و داد بگسترد
و دست جود و مهربانی بر خلق خدای بگشاد از آن روی حکیم را خاطر آسوده گردید اندک اندک اظهار عقل کرده
تا آنکه بکلی علی الظاهر بحالت اصلی معاودت نمود گماشتگان خلافت اموال او را رد کرده و در آن مکان که او را
باز داشته بودند رخصت خروج یافته و بجامع ازهر که از جوامع مشهور قاهره بود منزل گزید و بعبادت
مشغول گشته و بقناعت روزگار میگذرانید پس از فراغ بال و آسودگی احوال بجمع کتب پرداخته بتصنیف
و تالیف مشغول گشت از یوسف بن اسرائیل حکیم ساکن حلب حکایت شده است که آن حکیم دانشمند
پس از آنکه خود را بدان وسیلت که مسطور گشت از شغل عمل آسوده کرد در عرض یکسال سه کتاب برشته تالیف

و تصنیف

و تصنیف در می آورد یکی اقلیدس و دیگر متوسطات و مجسطی و یکسال دیگر نیز اوقات خود صرف تصحیح آن
مینمود و آنگاه که شروع در تصنیف آن سه نسخه میکرد مهیا بود کسی که صد و پنجاه دینار مصری میداد که بعد از
اتمام از آن وی باشد و معاش خویش از آن وجه میگذرانید و او را کفایت بودی در شرح حال وی مسطور است
که آن حکیم دانشمند عمری دراز یافت و بر همین طریق که مرقوم گشت میگذرانید تا در حدود سنه چهار صد و سی هجری
در قاهره مصر وفات کرد در بعضی از کتب وفات ویرا در واسط نوشته اند ولی قول اول بصحت اقرب است
والله اعلم و آن حکیم دانشمند در بعضی از آراء خویش در حکمت و طب و غیره متفرد بوده
از جمله او را عقیده ئیست در باب نور قمر از زیادتی و نقصان که قطب الدین محمد اشکوری در کتاب محبوب القلوب
در ذیل ترجمه ابن هیثم نقل کرده و چون خالی از غرابت و تازگی نبود در اینمقام او را مینگاریم چنین گوید که آنچه
در نزد جمهور اهل نجوم مشهور است آن است که قمر جسم صیقلی است و کسب نور از شمس مینماید و بدر و هلال را
سبب از اینروی دانند ولی بر قطع و جزم این امر که نور وی از شمس مستفاد میشود دلیلی محکم ندارند الا
اقوال اهل رصد و آنکسان که در نزد خود بدلیل سخن رانده اند و چنانچه از آثار و علامات و امارات علمیه و بعضی
از ادله عقلیه و نقلیه بر می آید قمر از جمله کواکبی است که نصف آن نورانی و نیمه دیگر ظلمانی است و او را در
فلک خویش بر طبیعت خود فی حد نفسه حرکتی است باین معنی که چون موافق اصطلاح با شمس اجتماع کرده در محاق افتد
نیمه نورانی وی بجانب آسمان باشد و نصف ظلمانی بطرف زمین و چون فلک وی بحرکت خاصه خود بتوالی
حرکت کند و بمقدار چند درجه از شمس دور شود قمر نیز بمقدار قلیلی از طرف نورانیش روی بزمین حرکت کند
و مانند هلالی بنظر آید و همچنین حرکت کند تا ربع از طرف نورانی و نصف ظلمانی روی بزمین نهد و چون
مقابله با شمس کند در شب نیمه ماه جمیع نصف نورانیش روی بزمین کند و تمام نصف ظلمانی روی بآسمان نماید
و چون ماه از نیمه بگذرد باز بر خلاف ایام تزاید بمقدار مسطور بتدریج طرف نورانیش روی بآسمان کند
و سمت ظلمانیش روی بزمین مثلاً اگر فلک حامل قمر سه ربع دور خود را طی کرده باشد قمر نیز سه ربع دور خود را بحرکت
بنفس خود طی کرده باشد قمر نیز سه ربع دور خود را بحرکت بنفس خود طی کرده نصف از نیمه نورانی و ظلمانیش
روی بزمین باشد و هکذا الی ان ینتهی الامر ثانیاً الی الاجتماع ذلک تقدیر العزیز العلیم
صاحب طبقات الاطبا نقل کرده است که بخط وی دیدم در علوم متقدمین کتابی از تصنیفات آن حکیم دانشمند که تاریخ
اتمام آن مطابق با واخر سنه چهار صد و بیست و هفت هجری بود و شرحی از حالات خود از اوان تمیز تا زمان
ترقی در علوم در آخر آن کتاب مندرج نموده و نیز مؤلفات خود را تا آن تاریخ مسطور داشته و در اینمقام حاصل
تمام آن ترجمه را که مشعر بر فضائل و کمالات معنوی او است برشته تحریر در می آوریم چنین گوید که در اوان
زمان صباوت تا اوایل سن تمیز و بلوغ پس از آن همواره در عقیدت طوائف اهل اسلام و فرق دیگر از
صاحبان مذاهب مختلفه در شک بودم با آنکه از یقین خود که در حقیت مذهب اسلام داشتم تردید و شکی بجهه من حاصل نبود

برهمین طریق روزگار خود را چند بفکرت میگذرانیدم تا آنکه در زمان تحصیل کم اندک کمالی عقلی از برای من ظاهر گردید
از این خیال که مرا در ضمیر بود لحظه طبیعت انصراف نمیجست پس در اثنای همان حالات دست توسل بدرگاه خداوند زده
و همواره مسئلت مینمودم که طریق حق از برای من منکشف گردد و بجهة این امر شب و روز روی نیاز بدرگاه خالق بی‌نیاز
آورده لحظه غفلت نمی‌ورزیدم و درخواست مینمودم که صدق رای هر فرقه از فرق و بطلان قول هر طائفه از
طوائف بر من واضح گردد پس چون بذل جهد من در این امر بحد کمال رسید اولاً بر من مکشوف گشت که باید همواره
پس از آنکه رضای خالق را منظور داشت و طاعت و تقوی را شعار خود ساخت و در صدد تحصیل علم برآمد که از آن
به منزل مقصود رسیدم پس یکچند برهمین طریق روز خود را مصروف باخذ علوم میداشتم و از تحصیل و تتبع در کتب آنی
فراغت نداشتم تا وقتی را چنان اتفاق افتاد که بمطالعت کتاب حیلة البرء جالینوس پرداختم مقاله سابعه آن بنظر رسید
در فصلی از آن که یکی از تلامید خود خطاب کرده بود بدین قسم که نمیدانم چگونه این حالت از برای من پیدا گشت که
ملتفت شدم در زمان صباوت آن امر را که بتوسیلت بمقامات عالیه توان رسید این التفات را بهر قسم
از اقسام که خواهی نام نه یا آنرا الهام از جانب خداوند بدان یا آنکه در طبیعت انسان چیزی بودیعت نهاده‌اند
که آن بمجاهدت کشف گردد پس از آن حالت که مرا روی داده دانستم که بهیچ مقام در دنیا و آخرت نتوان رسید الا
بتحصیل علم و ظاهر ساختن عمل هم او گوید چون بر بیانات و تحقیقات جالینوس اطلاع یافتم سپس همواره در طلب علم
و تحصیل معارف همت میگماشتم و آنی تغافل نمی‌ورزیدم و تتبع در طرق مذاهب و انواع علوم دینیه مینمودم پس از
بسیاری تحصیل و پی بردن بانواع علوم بر من معلوم گشت که آنچه را در اوایل تمیز در صدد دریافت آن بودم
و در طلب آن کوشش میکردم بدان نتوانم رسید مگر بتحصیل و اخذ آن علوم که ماده و اصول آن امور حسیت بدیهیه و حسیه
که صورت و ترتیب آنها اشیائی است عقلیه پس بمطالعت و تتبع در کتب حکما همت برگماشتم و آن مقامات را که طالب آن
بودم بدست آوردم و در هیچیک از کتب مؤلفات حکما آن ترتیب و قانون را که توان از تحصیل آن بمطالب عالیه
از علوم پی برد نیافتم الا در کتاب جامع ارسطاطالیس که ابتدا از منطق و طبیعیات و الهیات سخن رانده است
و بعد از آن شرح داده است الفاظ و اصطلاحات منطقیه را و تقسیم فرموده است آنها را باجناس اولیه
که کلیات خمس باشد پس ذکر نموده است معانی و الفاظ مرکبه را که از آنها کلام مفهوم حاصل آید یعنی حدود و معرفات
پس منفرد و ممتاز نموده است از این اشیاء مرکبه قضایا و اخبار را که آنها اصل و بنیان و عنصرند از برای قیاس
پس تقسیم نموده است قضایا را باقسام و فصول و خواص ممیزه بعضی از بعض که لازم می‌آید از این ذکر صدق و کذب
قضایا و مطابق شود با معنی اتفاق و اختلاف و تضاد و تناقض آنها پس ذکر نموده است بعد از باب قضایا
مبحث قیاس را و تقسیم نموده است مقدمات قیاس را و بیان نموده است اشکال قیاسیه را و نوع نوع
نموده است آن اشکال را و تمیز داده است و جدا کرده از این انواع اشکالیه آنچه را لازم نمی‌آید از وی بحفظ نظام
و ترتیب را و از آنچه که لازم دارد یک نظام و ترتیب را آنگاه بیان نموده است نتایج لازمه از آنها باقترانات عناصر

و اموریکه واجب است و ممتنع و بیان نموده است وجوه اکتساب مقدمات قیاس ضروریه و اقناعیه را و آن چیزهائیکه
شناخته میشود بدان از طریق اولویت و اشبهیت و اکثریت و هرچه را که لازم از بابت عادات و اصطلاحات و سایر
امور قیاسیه را بیان فرموده و صور آنها را فصول از تفصیل داده و شرح داده است انواع او را پس از بیان مباحث
منطقیه شرح داده است حکمت طبیعی را که در آنجا بحث کرده میشود از احوال جسم طبیعی و ابتدا شروع کرده است
در بیان سماع طبیعی که مسمی بسمع الکیان است و در آن گفتگو میشود از امور کلیه اجسام مثل حرکت و سکون و نهایه
و لانهایه و زمان و مکان و حیز و غیره و توضیح و تصحیح فرموده است در این کتاب امور معلومه شخصیه طبیعی را که محتاج نباشد
چندان بدلیل و برهان بلکه وجدانی هستند از استقراء و تتبع و قسمت و تحلیل و برهان آورده است در اثبات
بر بطلان اعتراضاتی که بر مطالب علمیه وی کرده‌اند و توضیح و تصریح فرموده است اغلاط هر کسی را که تشکیک نموده باشد
در شیئی از این امور معلومه و مدار ترتیب و جمع و بیانش در این فصل از کتاب بر شش امر است اولاً ذکر آن اموریکه آنها را
مبادی و اسباب نامند و ذکر طبیعت و بیان مکان و خلاء و بعد غیر متناهی و زمان و بیان حرکت و ذکر محرک
اول پس کتاب سماء و العالم است که در آنجا احکام اجسام بسیطه علویه و سفلیه را برشته تحریر در آورده سپس
ذکر فرموده است کتاب کون و فساد را که در آن گفتگو میشود از ارکان و عناصر و تبدیل صور بر مواد مشترکه
پس ذکر نموده است در کتاب دیگر آثار علویه را که در آن گفتگو میشود از اسباب و علل حوادث ارضیه و هوائیه
مثل سحاب و ذوات اذناب و ریاح و امطار و رعد و برق و صواعق و سطوع و زلازل و انفجار عیون و سایر اشیائیکه
از این قبیل باشند آنگاه بترتیب کتاب معادن پرداخته و در آن کتاب ذکر فرموده است اقسام معادن را
و کیفیت تولد آنها و بطلان علم اکسیر را پس ذکر نموده است کتاب نبات را که در آنجا ذکر شده است احوال
اجسام نامیه و نفوس و قوت و کیفیت تغذیه و نمو آن پس کتاب حیوان است و در آن کتاب گفتگو نموده است
از احوال اجسام متحرکه بحرکت ارادی آنها و مبادی حرکات و نفوس و کیفیت تولد آن و از این قبیل چیزهائیکه
متعلق بآن اجسام است و دیگر کتاب نفس است و در آنجا گفتگو فرموده است از احوال نفس ناطقه انسانیه
و کیفیت تدبیر و تصرف آن نفس در بدن انسانی و بعد از اتمام کتاب نفس علم ما بعد الطبیعه را بیان فرموده است
که آنرا ما قبل الطبیعه و فلسفه اولی نیز گویند و آن کتابیست مبسوط در الهیات که در وی اثبات نموده است
ذات باریتعالی را که واجب الوجود است و نیز اثبات نموده است تفرد و وحدانیت او را و بیان
بجمیع صفات کمال و تنزه او از جمیع سمات نقص و زوال و بیان نموده است که خدای عالم جل شانه واحد است
و او است حکیمی که جهل از وی ناشی نگردد و او قادری است که عاجز نباشد و بخشاینده ایست که هرگز بخل ننماید
پس محکم نموده است ببرهان قواعدی را که طرق بسیار از آن قواعد بسوی حق بدست آید گوید چون از بذل جهد
و استفراغ وسعی که مرا بود بتحصیل و نیز در پی آن بودم که از چه علم طلب معارف توان نمود و بکتاب ارسطاطالیس
چنانکه مذکور شد پی بردم بر من معلوم گشت که از علم فلسفه که ریاضی و طبیعی و الهی باشد توان ادراک معانی نمود

و دانستم که چون زمان پیری در رسد انسان را قوی روی بضعف و ادراک روی بانحطاط گذارد از آنروی در عنفوان
شباب بتحصیل مقدمات و مبادی این علوم پرداختم سپس براخذ اصول و فروع فلسفه همت برگماشتم تا بر تمام آن علوم
از الهی و طبیعی و ریاضی قادر گشتم بحدی که بتدریس و تالیف و تصنیف آنعلوم مهیا گردیدم و در کتب متقدمین و متاخرین
که در این علم نگاشته بودند تتبع وافی نمودم ابتدا مختصر نمودم بدانقدر که باید از طبیعی و الهی و ریاضی را در رشته
تصنیف و جمع در آوردم باندازه وسع و طاقت و نیز آنچه را که بدانها اطلاع یافته بودم براین علوم پس از تکمیل
شروح مبسوطه بر آنعلوم نگاشتم و تصنیف نمودم از فروع این اصول آنچه را جاری مجرای تصحیح ایضاح باشد
از غوامض ریاضی و طبیعی و الهی و انتهای زمان این تصنیفات که اکنون ذکر میشود مطابق است با ابتدای شهر ذیحجه
سنه چهار صد و بیست و هفت هجری موجب و باعث براینکه در مدت حیات همت براینگونه از امور علمیه نمودم
سه چیز شد اول طلب حق و آنعلوم که از تحصیل آنها نفس انسانی را در دنیا کمالی باشد و نیز بعد از ممات
مایه درجات انسانی گردد دوم آنکه چون دیدم قوه و ذکاوت و صلاحیت خود را که توانم از عهده تحصیل اینگونه
علوم معقول برآیم و غوامض مسائل آنرا باسانی حل نمایم از آنروی همت بتحصیل آن گماشتم سیم آنکه
چون زمان پیری در رسد و قوای انسانی را دیگر قوتی نماند که تواند از عهده مطالعت و جمع و تصنیف برآید
بنابراین این تالیف و تصانیف خود را ذخیره زمان شیخوخیت نمودم و در اینعمل مبالغت نمودم قول جالینوس
که در مقاله سابعه از کتاب حیلة البرء میگوید که قصد کردم از این تالیفات خود سه چیز را اول آنکه طالب علم را
از مطالعت درک مطالب و اخذ مسائل باسانی دست دهد دوم آنکه در جمع و تصنیف و تالیف جمیع قوای
ظاهر و باطن در کار است و بی رنج لازم آن خواستم پیوسته طبیعت را بریاضت عادت دهم تا قوت حیوانی را
قوتی بر جای نماند سیم آنکه ذخیره باشد که در زمان جوانی از برای پیری کرده باشم که در پیری انسان را هیچ امری
از امور میسر نگردد بخصوص مطالعت و جمع و انتساخ کتب و تفصیل کتب الحکیم دانشمند را که از خط خود او نقل
شده است بدین شرح است مسطور میگردد گوید مولفات و مصنفات من با این سال که مطابق با تاریخ مسطور است
در ریاضی و طبیعی و الهی از اینقرار است از جمله کتبی را که در ریاضی نگاشته است بدین تفصیل است
شرح مبسوط بر اصول اقلیدس در علم هندسه و علم عدد و دیگر کتابیست که در آن مندرج و جمع نموده ام
اصول و قوانین هندسیه و عددیه را از کتاب اقلیدس و ابلونیوس حکیم شرح مجسطی و تلخیص آن در مجلد
کتاب در علم مناظر که نقل مسائل آن از کتاب اقلیدس و بطلموس شده کتاب المختصر که در آن از علم
سخن رانده است کتاب المساحه در اصول حساب و علامات آن و کتاب جامع در جواب سوالاتیکه
خداوندان فضل در علم حساب کرده اند مقاله در اجازات حقود و ابنیه و کتابی دیگر در حل غوامض
مسائل هندسیه کتاب در حل مسائل شکوک عددیه تلخیص مسائل و مقالات ابلونیوس حکیم مقاله
در حساب هندیان مقاله در استخراج سمت قبله کتاب در آن مسائل هندسیه که امور شرعیه را

بدان احتیاج است رساله باسم یکی از رؤسای نحوین در جیب بر عمل اهل رصد ایضاً کتاب جامع در مسائل حساب
تلخیص مقالات ابلونیوس حکیم در قطوع مخروطات کتاب مدخل در علم هندسیه و توضیح بعضی از مسائل آن
که در وی بعضی از فضلا اشکال نموده بودند کتاب دیگر در تحلیل و ترکیب هندسیین کتاب در آلات ظل گرفتن
مقاله در استخراج بعد مابین دو بلد مقاله در استخراج اصول مسائل عددیه و تحلیل آن مسائل مقاله در حل
شکوکی که بر کتاب اقلیدس کرده اند رساله در برهان از برای شکل در قسمت زاویه به سه قسمت که مبرهن نشده بود

آنچه را که در علوم طبیعیه و الهیه برشته تصنیف در آورده و مسطور داشته از اینقرار است

کتاب تلخیص مدخل فرفوریوس تلخیص بعضی از کتب ارسطاطالیس در حکمت کتاب موسوم باربعه منطقیه
ایضاً اختصار تلخیص مدخل فرفوریوس بر طبیعیات ایضاً تلخیص بعضی از کتب ارسطاطالیس بر طبیعیات
ایضاً کتاب در منطق موسوم به سبعه منطقیه رساله در صنایع شعریه که نقل نموده است او را از زبان
یونانی بعربی تلخیص کتاب نفس از ارسطاطالیس مقاله در مشاکله و مناسبت انسان که عالم صغیر
نامیده شده با عالم کبیر رساله مبسوطه در قیاس منطقی و اشیائیکه مشابهند بوی مقاله در برهان
مقاله در ذکر عالم از بابت مبداء و علة و طبیعت آن که از چه روی بحد کمال میرسد مقاله در مبادی موجودات
مقاله در هیئت و وضع عالم کتاب در رد بر یحیی نحوی که در بعضی از مسائل حکمت نوشته بود مقاله
در سماء و العالم کتاب در رد بر ابوالحسن علی بن عباس مقاله در فضل و فاضل مقاله در تشویق
انسان بسوی موت موافق کلام حکمای متقدمین رساله دیگر نیز در همین معنی مذکور بر حسب اقوال حکمای
متاخرین رساله در بطلان اقوال طایفه متکلمین بر عقیدتی که آنها راست که خداوند سبحانه در لمیزل
غیر فاعل بوده است سپس فاعل فعل شده مقاله در رد کتاب بر ابوهاشم رئیس معتزله که بر رد کتاب
سماء و العالم ارسطاطالیس نوشته بود تلخیص مسائل طبیعیه ارسطاطالیس رساله در بعضی تحقیقات علمیه
نزد بعضی از علما فرستاده رساله در اینکه جهة ادراک حقایق اشیاء و شناسائی اشیاء راجهة یکی است
مقاله در اینکه برهان آوردن بر معانی در علوم فرقی باهم ندارند الا در امور هندسیه که باید محسوس باشد
مقاله در دو طبیعیه هر یک از الم و لذت در طبایع حسیه و نطقیه و معادیه مقاله در متفق بودن حیوان ناطق
بر طریق صواب باختلاف ایشان در مقاصد و اغراض خود کتاب در اثبات مطالب نجومیه و رد بر
احکام آن رساله در اعمار و آجال انسان رساله در طبیعت و ماهیت عقل کتاب در علم و صنعت
کتاب بر طریق متقدمین مقاله در اینکه فاعل عالم جل جلاله عالم بذات خود باشد از جهة فعلش
رساله در تلخیص بعضی از اقوال و رای ارسطاطالیس در قواعد کلیه از جمله تحقیق در قوه مدبره
بدن انسان است که در قلب است رساله در جواب مسائلیکه ابن سمح بغدادی منطقی از وی
سوال نموده در هندسیه کتاب در تقویم صناعات طبیه که منظوم نموده است از جمل و جوامع جالینوس

که مشتمل بر چند کتاب بوده کتاب در براهین طبیه کتاب در تشریح کتاب در قوی طبیعیه کتاب در منی
کتاب در صوت کتاب در علامات و اعراض امراض کتاب در حمیات کتاب در بحران
کتاب در نبض کتاب در مزاج کتاب در ادویه مفرده کتاب در قوی ادویه مرکبه و طریقه ترکیب آن
کتاب در مواضع اعضای آلیه اختصار کتاب حیلة البرء جالینوس کتاب در حفظ صحت کتاب در جید بودن
کیموس و ردائت آن کتاب در امراض جنین کتاب در اینکه قوی نفسانیه تابع باشند از برای امزجه
ابدان انسان کتاب در مزاج مختلف و منتظم کتاب در تقدمة المعرفه کتاب در اوقاتی که فصد از برای
مزاج انسانی لازم است چه در اوقات مرض و چه در ایام صحت کتاب در دمامیل کتاب در افضل بودن
هیأت و حالات بدن که در چه وقت و چه زمان است کتاب در اغذیه که جمع نموده است از کلام بقراط
و جالینوس و حنین بن اسحق تا اینجا بود آن کتبی را که تا اواخر سنه چهارصد و بیست و هفت برشته تحریر درآورد
و هم او مسطور داشته که این سوی رسایل و مصنفات عدیده است که در بصره و اهواز برشته تصنیف و تألیف
درآوردم و شغله زیاد و کثرت اسفار مرا از انتساخ و تصحیح آن مانع آمد و چون نسخه منحصر بود و انتشار نیافته بود
و هم بدست جماعتی افتاد که اهل دانش و تمیز نبودند از میان رفته و ضایع گردید چنانچه بسیاری از علماء
و حکما را نظیر حالت من اتفاق افتاده منجمله از متقدمین از برای جالینوس هم چنین امری روی داد چنانکه
در بعضی از مصنفات خود ذکر فرموده است که من برشته تألیف و تصنیف درآوردم بسیاری از کتب را بجهة
بعضی از برادران خود که صاحبان علم و خداوندان دانش بودند نزد آنها فرستادم تا از آنها انتفاع علمی
حاصل کنند و فوائد کلی برند دیگر فراغتی مرا بجهة جمع و انتساخ و ترتیب آنها دست نداد و همچنان اثری
از آن مصنفات بر صفحه روزگار نماند و هیچکس را معلوم نگشت که مولف و مرتب و مصنف آنها کیست انتهی
و هم او گوید پس اگر مرا در عمر بقائی باشد مصنفاتی خواهم پرداخت از علوم حکمیه و غیره که خداوندان دانش را
بکار آید و طالبان علوم را اخذ مطالب از آن سهل و آسان باشد و مرا در مدت حیات اینهمه تألیف و تصنیف
میسر گردیده نبود مگر از توفیق و تائید خداوند تبارک و تعالی و الا کسی را چگونه جمع و ترتیب اینهمه مطالب علمیه
میسر گردد و عمده مقصود و غرض از پرداختن اینهمه رسایل و کتب نبود الا آنکه مذاکره باشد طالبان علوم
و فضلا و حکما را و آسان باشد بر مطالعه کنندگان فهم و درک مطالب علمیه و فوائد حکمیه پس واضح و هویداست
انعالی را که تألیف و تصنیف نیکو بر صفحه روزگار بماند بعد از وفات او را مرده نداند نامش همواره بر زبانها
ساری و جاریست و جاهلی که زنده باشد او را در عداد مردگان معدود نمایند چه بر زندگانی او اثری
و ثمری مترتب نیست شاهد این بیان را وزیر ابوالقاسم علی بن احمد جرجانی که در عداد اجلاء فیلسوفان
روزگار بشمار آید وصیت کرد که بر سنگ مزارش این دو بیت را که هم از اشعار او است
مکتوب دارند

ربّ میت قد صار بالعلم حیا ... و مغا فاقد مات جهلا وعیا
فاطلبوا العلم کی تنالوا اخلودا ... لا تعدّوا البقاء فی الجهل شیئا

و گوید که خطاب من از این دو شعر بجمیع مردمان نیست بلکه بفضلای عصر و خداوندان دانش است چنانچه جالینوس هم
در کتاب نبض در عنوان میگوید که خطاب من در این بیانات بهمه مردم نیست بلکه از جمیع ناس بعدودی
از خداوندان دانش و فضل است که نیست ادراک این بیانات الا الفضلا و اهل دانش را این بود حاصل معانی
آن چیزیکه واجب بود ذکر نمائیم از بیان ما صنفه و لخصته من العلوم الاوائل مخاطبه مذاکرة الحکماء
والاشل من الناس والله یفعل ما یشاء و یحکم ما یرید . و بیدِن منا لید کل شیء
و هو المبدی والمعید و کتبی را که تا اواخر چهارصد و بیست و نه هجری تصنیف نمود و بخط خود نوشته از اینقرار است
تلخیص کتاب سماع طبیعی مقاله در زمان و مکان رساله در علم عدد و معانی آن رساله در علوم طبیعیه و الهیه
که بعضی از فصول آن از کتاب الهیات و نبوت محمد بن زکریای رازی نقل شده مقاله در ابطال رای متکلمین
به جزء لایتجزی که جو هر فرد باشد رساله در اثبات نبوت و رد آنکسان که عقیدت بر نبوت انبیا ندارند
و فرق ما بین نبی و متنبی رساله بجهة محمد بن حسن نوشته در ایضاح و رد بیانات ابوعلی جبائی که او ایراد
نموده است بر بعضی از کتب ابن راوندی و لازم آمدن ایرادات بر جبائی بر عکس آنچه از ایرادات
که بر ابن راوندی وارد نیست کتاب در تأثیرات لحنهای موسیقیه در نفوس حیوانیه مقاله در اینکه
دلیلی که استدلال کنند متکلمون بر حدوث عالم دلیلی است فاسد و نکرده اند استدلال مگر برهان
اضطراری و ناچاری در قبول و قیاس حقیقی مقاله در رد بر طائفه معتزله در معتقدات آنها بر حدوث
صفات باریتعالی ایضاً رساله بر رد معتزله در بعضی از مسائل علمیه رساله در جواب مسائل هندسیه
که از وی سؤال کرده اند بعضی از فضلاء بغداد مقاله در ظاهر نمودن غلط الخیاط که تصریح نموده است
که خداوند سبحانه و تعالی غیر فاعل است در افعال عباد مقاله در علم ابعاد اجرام سماویه و تعیین
صغر و عظم آنها رساله در تلخیص کتاب آثار علویه از کتاب و بیانات ابلونیوس حکیم تلخیص کتاب
ارسطاطالیس که در حیوان نوشته مقاله در علم مرایا و توضیح و تصحیح آن و این مقاله غیر از آن رسائلی است
که در این علم مسطور داشته مقاله در استخراج جزء عملی از کتاب مجسطی مقاله در جوهر بصر و کیفیت وقوع
ابصار مقاله در رد بر ابوالفرج عبدالله بن طیب در قوی طبیعیه که آیا در چه عضو از اعضای انسان است
و ایضاً کتبی که بخط وی دیده شده که تاریخ اتمام و تصحیح آنها مطابق با اواخر سنه چهارصد و بیست و نه
هجری بوده مقاله در هیئت و وضع عالم بطریق جواب و سؤال مقاله در شرح بر مصادرات کتاب
اقلیدس کتاب در جزء نظری طب در هفت مقاله مقاله در کیفیت ارصاد مقاله
در کواکب حادثه در جو مثل ذو ذنب و ذو ذوائب رساله مبسوطه در نور قمر که بر چه وجه است

مقاله در معرفت سمت قبله که در هر بلدی از بلدان که خواهند تعیین نمایند مقاله در اختلافی که عارض میشود در ارتفاعات کواکب را مقاله در حساب معاملات مقاله در رویت کواکب کتاب در پرکار قطوع در دو مقاله مقاله اول در دانستن مراکز اثقال مقاله دویم در اصول المشاجر مقاله در مساحت جسم مکانی ایضاً مقاله در مرایا مقاله مختصره در اشکال هلالیه ایضاً مقاله مبسوطه مستعینه در اشکال هلالیه مقاله مختصر در پرکار دوایر عظام مقاله مشروحه در پرکار دوایر عظام مقاله در رسم هندسه مقاله در استشهاد بر مواضعی که غلط کرده اند در کیفیت رصد مقاله در اینکه فضای کره اوسع است از سایر اشکال مجسمه مقاله در مناظر برای بطلمیوس حکیم کتاب در تصحیح اعمال نجومیه در دو مقاله مقاله در استخراج چهار خط که بر دایره رسم شود و تقاطع بر یکدیگر نمایند مقاله در تربیع دائره مقاله در استخراج خط نصف النهار در جمیع بلدان و اجزای ارض مقاله در اختصاص قطع مکانی ایضاً مقاله در خواص قطع زاید مقاله در سنت زمانیه بسوی ارتفاع آن مقاله در کیفیت اصول هندسه مقاله در اینکه آنچه دیده میشود از نصف فوقانی از آسمان اکثر است از نصف تحتانی مقاله در حل شکوک مقاله اول از مجسطی مقاله در ایرادات هر یک از حکما که بر مصادرات کتاب اقلیدس کرده اند کتاب در قسمت مقدار مختلفی که ذکر نموده است در ایراد اول از مقاله عاشره از کتاب اقلیدس مسئله در اختلاف منظر مقاله در استخراج خط نصف النهار بر ظل واحد مقاله در قسمت خط بر طریق ارشمیدس حکیم که در کتاب کره و استوانه ذکر نموده قول در استخراج مقدمه ضلع المسبع مقاله در عمل مخمس در مربع مقاله در اضواء کواکب از ثوابت و سیارات مقاله در آثار و کلفهائیکه بر روی قمر و سایر کواکب باشند ایضاً مقاله در مسائل عددیه ایضاً مقاله در بعضی از مسائل اعداد مقاله در کره متحرکه بر سطح مقاله در تحلیل و ترکیب مقاله در معلومات بعضی از علوم مقاله در حل بعضی از مسائل مقاله دوازدهم از کتاب اقلیدس که بر آن مسائل بعضی از حکما ایراد نموده بودند ایضاً مقاله در حل شکوک کتاب اقلیدس مقاله در حساب هندیان مقاله در جواب بعضی از مسائلی که در مساحت از وی کرده بودند مقاله مختصر در سمت قبله مقاله در اضواء مقاله در حرکت ارض مقاله در رد آنکسانیکه در حقیقت مجره اختلاف کرده اند مقاله در شکوکی که بر بطلیموس حکیم کرده اند مقاله در جو و فضای غیر متناهی مقاله در خطوط ساعات مقاله در فرسطون مقاله در مکان قول فی استخراج عمل جبال مقاله در عمل حساب هندیان مقاله در اعمال مثلثات مقاله در عمل دائره مقاله در استخراج ارتفاع قطب مقاله در عمل کره مقاله در کراة منحرفه ایضاً قول در مسائل هندسیه مقاله در صورت کسوف بر غیر آنچه مشهور است مقاله در اعظم خطوطی که منقسم میسازد دایره را از هم مقاله در حرکت قمر مقاله در مسائل تلاقی دو خط مقاله در شرح ارثماطیقی مقاله در شرح بعضی از کتب حکمیه مقاله در مقامات موسیقی مقاله در شرح بر قسمت بحرف یکی

در سیاست در پنج مقاله کتاب مبسوط در استخراج مسائل عددیه کتاب در جزو نظری و عملی و معالجات کتاب در اصطلاحات طبیه حواشی بر کتاب احمد بن سرخسی

اسوان بضم الف و سکون سین و واو و الف و نون شهریست بزرگ در مصر و هم قریه ایست در آخر صعید مصر و اول روی نیل و برخی از اهل جغرافیا اسوان را بحذف همزه اول و ضم سین خوانده اند جنادل موضعی است در فوق اسوان بفاصله میل در آخر صعید مصر نزدیک بلاد نوبه

ابو اسحق ابراهیم بن احمد بن محمد طبری

در عداد فقهای اهل سنت و جماعت معدود بوده و از مذاهب اربعه آنجماعت بمذهب مالک بن انس میزیست و از علمای معاصر خلیفه القادر بالله عباسی بود ابو الفرج بن جوزی در کتاب منتظم در ذیل شرح حالات وی گوید قرأ القرآن وسمع الکثیر من الحدیث وکان فقیهاً علی مذهب مالک من المعدلین وکان شیخ الشهود متقدمهم وکان کریماً مفضلاً علی اهل العلم حاصل معنی آنکه ابراهیم در زمره قراء و محدثین و فقهای مذهب مالک و معدلین ثقات ایشان منظوم بود و بر مشایخ عصر و افاضل عهد رتبت تقدم و برتری داشت بکرامت اخلاق و افضال بر اهل علم موصوف است جمعی از افاضل و ارکان معاصرین و از مدرس افادتش اخذ احادیث کرده اند از آنجمله دارقطنی پانصد جزء احادیث بر وی قرائت نمود شریف موسوی محمد بن حسین که ملقب برضی است قرآن مجید بر وی قرائت کرد اصحاب سیر آورده اند در آنزمان که شریف شرایط تلمذی بپرداخت روزی ابراهیم با وی گفت ایها الشریف این مقامک یعنی ای شریف آیا مقام تو در کجاست شریف گفت در سرای پدرم که در باب محول واقع است ابراهیم گفت مثلک لا یقیم بدار ابیه یعنی چون توکسی را شایسته نباشد که در سرای پدر خویش مقام گیرد ابراهیم را سرائی در برکه در محله کرخ بود با سید رضی باز گذاشت که در آن دار منزل گزیند سید رضی از قبول آن امتناع نموده گفت لم اقبل من غیر ابی قط شیئاً یعنی تاکنون از غیر پدر خود چیزی قبول ننموده ام ابراهیم گفت مرا بر تو حقی است بس عظیم زیرا که کلام الله مجید را بر تو تعلیم نموده ام تا آنکه آنرا حافظ شدی و از آنروی بایستی این عطیه محقر در پذیری شریف لابد قبول کرد گویند ابراهیم وقتی از بغداد که مسکن وی بود به بصره مسافرت جست پس از مراجعت مردم از هر طرف دسته دسته بتهنیت مقدمش برای وی میشتافتند و از بوستان اخلاقش فواید میبردند ابو الحسین بن سمعون واعظ که شرح حالش نگارش یافت در یکی از جمعات عزیمت ملاقات ابراهیم کرده و بجامعی که ابراهیم بعادت مستمره برای ادای فرض جمعه در آن مسجد قدم مینهاد در آمده و در نزد محراب بنشست بر حالتی که ابراهیم وارد نشده بود و چون ابراهیم بیامد ابن سمعون برای تشریف از جای برخواسته بسلام مبادرت جست پس بنشستند و ابن سمعون این ابیات در تهنیت قدوم و مدح وی انشاد کرد

الصبر الا عنک محمود والعیش الا بک منکود

ابراهیم طغرائی

۷۸۱

ویوم تأتی سالماً غانماً یوم علی الاخوان مسعود

مذ غبت غاب الخیر من عندنا وان تعد فالخیر مردود

یعنی تمجی صبر جز در فراق تو گوار است و زندگی بی وجود تو سخت تنگ روز قدومت سالماً بغامت برادران یک است از آن وقت که از ما غایب شدی جمیع خیرات از ما مستور گشت چون تو عود نمودی خیرات نیز با باز گشت انتهی

در حدود سال سیصد و نود و سه هجری در دار السلام بغداد

بساط زندگانیش برچیده گشت

و از این جهان درگذشت

لله الحمد والمنة که مجلد اول از کتاب مستطاب نامه دانشوران ناصری بحسن مراقبت و تنقیح ولطف مواظبت و تصحیح جامع فضایل صوری و معنوی ادیب نحریر و اریب ضمیر جناب آقا میرزا حسن طالقانی زاد الله توفیقاته در مطبعه استاد ماهر عالیشان سعادت نشان علی قلیخان قاجار بزیور طبع آراسته

بید احقر الکتاب والحاج قدرا ابن حاج میرزا حبیب الله

متخلص بقاآنی شیرازی اصلاً و محلاتی مسکناً

میرزا محمد رضا متخلص بصفا

اتمام پذیرفت

فی پانزدهم شهر شعبان المعظم سنه یکهزار و دویست و نود و شش از هجرت

صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح
دیباچه ۵	۱	وزارت علیه	دیباچه ۸	۲۳	اطباق ططنزه	دیباچه ۹	۹	و نیتیه						
۲	۲۵	رضوان الله علیه	۳	۱۰	حسین بن روح	۳	۱۴	جعفر بن اسود	۳	۱۴	حسین ابن روح	۳	۱۶	حسین بن روح
۳	۱۸	علی بن حسین	۳	۲۱	علی بن	۳	۲۲	حسین بن	۳	۲۶	بموت	۴	۳	علی بن بابویه
۴	۸	ابوالحسن بن بابویه	۴	۱۵	ابوالحسن بن بابویه	۴	۱۶	کتاب الرد علی الرافضه	۴	۱۹	درباب الکنی	۴	۱۹	سبیارند
۴	۱۹	یحیی بن نعیم	۵	۲۱	و شرح	۵	۲۶	زیاد بن	۶		عدد ترک شده است	۶	۳	عجمیت
۶	۴	زیاد بن	۷	۶	در بصره و تقدامة بن	۷	۱۱	نحو	۷	۱۳	انخ	۷	۱۹	دارابیروی
۷	۲۷	الجزیل	۸	۳	خلیفة بن خیاط	۸	۶	سویة بن ابی سفیان	۸	۹	معاذالله	۸	۱۰	واقایی ها
۹	۵	عبیدالله بن	۹	۱۳	علی بن	۹	۱۷	علف	۹	۱۹	و تسلیل	۹	۲۰	تو دلو خویش
۱۰	۴	خدای نیز	۱۰	۵	انا او ایاکم	۱۰	۹	ورسعی	۱۰	۱۶	اخفش گوید	۱۰	۲۰	دیل بن
۱۰	۲۱	علی بن	۱۲	۴	یحیی بن اکثم	۱۲	۱۱	حبشه	۱۲	۱۹	احمد بن ابی دواد	۱۳	۲۵	ابی دواد در نزد
۱۲	۲	بیکرو و هموار	۱۳	۲۶	اتباع حاجب	۱۴	۱۴	اندک کرفته زیاد است	۱۴	۲۷	حجاج بن	۱۴	۲۵	قبعرک
۱۴	۲۶	نواشب	۱۵	۱۷	جاحظ	۱۶	۱۲	و دیبار امیرالمؤمنین	۱۸	۲۴	یکدار دم	۱۹	۹	دروغم
۱۹	۱۵	بکار نبرد	۲۱	۲۳	بزهر دسم	۲۲	۴	بوضوح بپیوندد	۲۲	۲۵	الملک	۲۳	۸	اندوده
۲۳	۱۰	طاسنی	۲۳	۱۰	آورده	۲۴	۱۷	التناد	۲۵	۶	لقب	۲۵	۱۰	محمد بن احمد
۲۶	۲۳	یحیی بن	۲۷	۱	و حقی	۲۷	۱۱	نامش ثابت	۲۷	۱۹	علی بن الحسین	۲۷	۲۶	بادی نداشته
۲۷	۲۷	آثار	۲۸	۲۳	وباس دانی	۲۹	۱۱	بالتفویض	۱۱	۱۹	حدیده مجاة	۳۰	۱۶	تعویذ
۳۰	۲۵	کلیفا	۳۱	۱۲	ماه و بهمان روز	۱۳	۲۱	سعید بن مخنف	۳۲	۲	تالیف بن نقطة	۳۲	۱۴	بشمار آورده از طاهر
۳۴	۱۱	کس و صد کس	۲۵	۵	و تفضیل دهند	۳۵	۱۴	یاد میشود	۳۶	۱۲	و در عرصه	۳۶	۱۸	نظامی عروضی
۳۸	۶	قابوس بن	۳۸	۱۷	نصوب صواب	۳۸	۲۱	سیاحت وی	۳۹	۱۳	ثابت بن قره	۳۹	۱۶	ابوالخیر بن خمار
۴۲	۱۱	ابطال جزء لایتجزی	۴۲	۲۴	برجندی	۴۲	۲۷	اشرف السلام	۴۳	مصنفاتم ۱	[illegible]	۴۲	۲۶	دقائق مضامین
۴۴	۳	والد و ام را	۴۴	۹	سخنی رفت	۴۴	۱۰	مسائل	۴۴	۱۰	مسائل طرفیه	۴۶	۱۱	مستخرج
۴۸	۸	چهارت زین	۴۹	۱۶	و موافق	۵۰	۸	و علمای فرزانه	۵۱	۴	فی فصیح الخلایق	۵۱	۱۱	والفرس
			۵۳	۶	لنحی	۵۲	۱۵	بالحیل	۵۲	۱۳	ابوالفرج بن هندو	۵۱	۲۳	ابوالفرج بن طیب
۵۳	۷	کمکس	۵۳	۱۷	عبدالله از مردمان	۵۹	۱۹	لازمان عتبه	۵۱	۱۷	حبس نفس	۶۰	۲۶	هیچ تدبیر
۶۵	۳	صاحب بن عباد	۶۵	۱۱	از سواد	۶۵	۱۴	ابومنصور	۶۶	۲۲	مساعی	۶۷	۳۰	فضائل وی و قصور
۶۸	۳	حاضر شده	۶۹	۳۳	قرآن	۷۰	۱۲	که از سواد	۷۱	۴	شبهت	۷۲	۲۴	سبوغ
۷۲	۲۴	والاستمساک	۷۳	۲۵	والاعتصام	۷۳	۲۵	والقرب	۷۴	۲۴	آغاز	۷۵	۲۷	مترادفی

پست

صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح
۷۶	۵	پست	۷۶	۲۵	پیشینیان و ممالک	خاتمه صحیح ۷۷		کرخ و موضعی است ببغداد	۷۸	۲۲	بالنجات	۷۹	۲	قصیده
۸۰	۴	وقور فکاه	۸۱	۳	انی	۸۱	۴	برمراتب	۸۱	۴	و حکمتم راندیت	۸۱	۷	نماید وله
۸۵	۱۸	زهره	۸۵	۲۲	جرم زهره	۸۷	۴	اشارات	۸۷	۲۲	بین المشرقین والمغربین	۸۹	۹	افتد
۹۲	۶	هرتابش را	۹۲	۲۲	علی سنته	۹۵	۲۷	الثانی عشر	۹۵	۲۷	والائمه	۹۶	۱۱	بحارالانوار
۹۶	۱۲	گردکار رسانیدم	۹۶	۱۶	شناساشوم	۹۶	۱۹	مطلب	۹۷	۱۴	استبداد	۹۷	۱۹	باسیاهی
۹۸	۱۵	و نیز ایشان را	۹۹	۹	بعض الاقاویل	۱۰۰	۲۳	قبول کنی	۱۰۱	۱۳	مرانزاد	۱۰۹	۱۷	از خوف مخالفین در دیباچه بحجاب دیده
۱۱۰	۸	اختلاف سنه	۱۱۱	۱	سهم السریع	۱۱۱	۱۲	اعقاب ام کرده است	۱۱۱	۱۲	طبعی موزون	۱۱۱	۲۲	انشای نثر
۱۱۴	۲۱	خلکان اربلی	۱۱۶	۱	و نظم	۱۲		تجه	۱۲۰	۱۸	نحن نجری	۱۲۰	۲۲	جیران
۱۲۱	۲۵	بلغت	۱۲۷	۲۵	و تمحیص	۱۲۸	۲۰	زنبوریه	۱۳۰	۸	الی العقم	۱۳۰	۹	الی السقم
۱۳۲	۲	رنجیده خاطر	۱۳۳	۲۱	نزیکنا تاتی	۱۳۳	۲۴	فالبس	۱۳۴	۸	از تیبانشان	۱۳۵	۱۰	عبدالله بن عمر
۱۳۵	۱۱	کلام المجلسین	۱۳۶	۱۱	لغرض	۱۳۶	۱۱	احد	۱۳۶	۲۰	نصب	۱۴۱	۷	که او را در آیات
۱۴۵	۲۱	لااغذ	۱۴۷	۱۲	من رجس	۱۴۷	۱۳	من وحیانها	۱۴۸	۱۶	و عمرو	۱۵۲	۱۷	والاسطرلاب
۱۵۲	۲۶	فایده	۱۵۶	۱۰	الحمراء	۱۵۷	۸	کوسعدان	۱۵۷	۸	ای سعدان	۱۵۷	۱۲	یاسعدان
۱۵۷	۲۲	صالح درخور	۱۵۷	۲۵	بنیاد	۱۵۸	۱۱	امتناع	۱۷۰	۲۱	عقاب	۱۷۲	۱۳	که چند چیز آن این است
۱۷۲	۱۵	اوانده	۱۷۶	۹	بکمالات	۱۷۷	۱۵	درایت است	۱۷۸	۱۳	خواسته باتوکل	۱۷۹	۷	در آن هنگام
۱۸۱	۲۰	که هفتاد	۱۹۳	۱۴	طبیب را	۱۹۳	۱۶	بحدس صائب	۱۹۴	۱۵	الطایع لله	۱۹۵	۵	علت بزرگی
۱۹۵	۶	باعزم	۱۹۵	۱۴	وفات یافت	۱۹۹	۲۱	نقده و نهری	۲۰۰	۷	و ان یمن	۲۲۰	۶	آراسته باشد
۲۲۷	۲۶	محط رحال	۲۲۸	۳	آورند	۲۲۹	۲۰	ازرهگذر	۲۳۰	۱۳	استیفاء	۲۳۰	۲۲	تربت
۲۳۶	۳	بشنید	۲۳۶	۲۴	شیعه هند	۲۳۷	۳	بازگشتی	۲۳۸	۲۵	و محتملات بی شمار	۲۳۹	۱۳	بسلافه
۲۴۳	۷	الی امره بن	۲۴۹	۳	جیدالمعرفة	۲۴۹	۴	محمودالطریقة	۲۴۹	۴	شکورالمعالجة	۲۵۱	۲	بغداد و از
۲۵۳	۱	درج او و کلمات	۲۵۳	۱	علی بن طاوس	۲۵۹	۲۷	روزبه	۲۶۷	۲۶	ابوالفرج بن جوزی	۲۶۹	۲۵	و نسائی
۲۷۳	۲۶	نسیم الصبا	۲۷۹	۲۴	جمالک	۲۸۴	۴	محمد بن اسعد	۲۸۹	۱۳	بعین حقیقت	۲۸۹	۲۳	علم مغازی را طالب
۲۹۳	۶	و جوائز بسیاری	۲۹۴	۲۷	تحفه‌ها	۲۹۶	۱	کامرونی ترا	۲۹۷	۲۶	بالغ	۲۹۸	۲	اعمال طبیه
۲۹۸	۷	طبیه	۳۰۰	۱	ابودلف از	۳۰۲	۲۱	بطرق اللوم	۳۰۶	۱۴	شدید به پیدا	۳۰۸	۱۵	بیرون آمیه
۳۱۰	۱۸	لکان الموت راحة	۳۱۱	۹	علماء العهد	۳۱۱	۱۳	مبادی فقهیه	۳۱۱	۱۸	بخدمت و درس	۳۱۳	۲۳	و جگلی چشم انتظار
۳۲۲	۲۵	علی علم	۳۲۵	۱۳	انقضاء [illegible]	۳۲۹	۴	از این پیش	۳۲۹	۱۴	ثوب الحیات	۳۳۷	۲۳	تصمیم عزم
۳۳۷	۲۵	وبفارس	۳۳۸	۳	مجلس فرستاد	۳۳۸	۱۵	عضدالدوله	۳۴۰	۱۴	لیوث الغیل	۳۴۰	۲۵	ذاکر انجاب

صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح
۳۴۴	۱۱	وازان تاثر	۳۴۸	۱۷	اضعاف احلام	۳۵۶	۲۷	بود این خلیفه	۳۶۵	۱۱	ازاو فراگرفت	۳۶۵	۲۲	واشنعت
۳۶۶	۱	تا اورا	۳۶۶	۴	ازاو اینک	۳۶۶	۱۳	وازخصها	۳۶۶	۲۷	والدهر	۳۶۷	۲۷	مختل
۳۶۷	۲۷	مقتتل	۳۶۹	۹	مضتل	۳۶۹	۱۱	لحومهما	۳۷۰	۲۵	شراب نوشیدند	۳۷۰	۲۴	باکه
۳۷۰	۲۳	وازدورانها	۳۷۱	۲	لنا عقول	۳۷۱	۲۷	سفاهة	۳۷۲	۱۳	غمرت	۳۷۳	۱۹	انجوانی
۳۷۳	۲۵	اشعار واره	۳۷۴	۸	وانت	۳۷۴	۲۱	رسم قناعت	۳۷۶	۱۵	سیخ احمد	۳۷۸		عمار دهنی
۳۸۰	۲۳	داو قدر زمانه	۳۸۴	۲۳	شاه ین	۳۸۸	۱۹	خود این	۳۹۳	۱۱	بازی فطیره	۳۹۶	۲۱	بانکار و معارضت
۳۹۷	۱۸	پنج است حروف	۴۰۴	۸	کر برشمار	۴۰۴	۱۳	کلیه	۴۰۵	۲	خرخشه	۴۰۶	۲۲	وسایر سخنان سست این عقالات است [illegible]
۴۰۸	۱۹	خداوندا	۴۱۲	۲	ملامتی	۴۱۲	۴	وثمن مبلغ	۴۱۳	۴	وان کان	۴۱۴	۲۷	سستولش
۴۱۶	۱۴	برسبیل اندرز	۴۱۹	۱۱	خبایث	۴۲۲	۲۳	بهینکونه	۴۲۸	۳	خاله بین امند	۴۲۸	۱۵	وابن الائمه
۴۳۲	۱۵	کالفحکت	۴۳۶	۲۷	سئوالات مضحکه	۴۴۴	۲۷	وپیار زییے	۴۴۴	۱۹	اغانی در مذاق	۴۴۶	۱۳	مرده باشد
۴۴۷	۲۶	نیخوی همت	۴۴۸	۱۲	واهیه	۴۴۸	۲۰	قفطی	۴۵۰	۱۶	تجار کرخ	۴۵۱	۶	فی لا
۴۵۶	۲	فاستو	۴۵۶	۱۰	ونیئون	۴۶۰		ازاهم امور	۴۶۱	۴	تا آنکه	۴۶۳	۱۱	شداد
۴۶۶	۴۱	عزیمت حج	۴۶۶	۲۱	باهفتاد	۴۶۷	۲۵	تیم وجه بیس	۴۷۰	۲۵	الطایع لله	۴۷۴	۵	لمعبد
۴۷۸	۲۴	بآنحضرت	۴۸۵	۶	علی عهدکم	۴۸۵	۲۶	کذاک الحمیر	۴۹۲	۶	کفتم دو اسمی	۴۹۵	۵	باابوعمرو گفت
۵۰۴	۸	فهم ساطع	۵۰۴	۸	قاطع	۵۰۴	۲	فهم و قادش	۵۰۶	۱	مؤثر عالم ناسوت	۵۰۹	۱۹	سرزنش کنندکان
۵۱۳	۴	حرکتی کبند	۵۱۳	۱۲	یابثره	۵۱۴	۱۵	موزونست	۵۱۴	۲۴	والشیب للمرء	۵۱۹	۳	تیرمعه
۵۲۱	۱۸	زینت خلق	۵۲۴	۷	کنده نقل	۵۳۰	۴	آل حمران	۵۳۰	۱۴	عبدالله محض بن	۵۴۲	۱۰	وامر بعبر
۵۴۶	۱۲	والغیظ والکآبة	۵۷۵	۱۰	فنبطلح که	۵۷۶	۴۰	ازپدر رانش	۵۷۷	۱۳	آنکاهی را	۵۷۹	۲۶	ان الذل
۵۸۵	۶	مخصوص علی	۵۸۵	۷	مناسب آن فرمود	۵۸۶	۲	موش ابان	۵۸۷	۳	ازجرات و دلیری	۵۸۸	۲۱	واستیفای آن
۵۹۲	۲۳	عباس بن رستم	۵۹۷	۱۱	الی النجود	۵۹۹	۲۷	واشتهم	۶۰۵	۳	مفتنداً	۶۰۶	۳	کلام مؤلف
۶۰۷	۴	درشمار آرند	۶۰۸	۷	استقلال	۶۱۶	۲۴	یاابالقاسم	۶۲۵	۱۳	عقیق کردن	۶۲۷	۲۱	رحم
۶۲۸	۶	عباد الله	۶۲۸	۹	قره	۶۲۸	۱۶	لاتنسانها	۶۳۴	۲۴	درخزانه کتب	۶۴۵	۲۵	درر کاب
۶۴۶	۴	شمار آنها	۶۶۳	۱۱	سلطنت آنها	۶۷۶	۲۶	ذراین دولت	۶۷۷	۹	ازاین تصنیف	۶۸۱	۱۴	الاساطین
۶۸۰	۲۶	آشنا تا مذاتی	۶۸۸	۲۱	نفوت پور بوعلی	۶۹۷	۲۱	برهیکل انسان	۶۹۷	۲۴	پس از محمد	۶۹۹	۹	بهایم
۶۹۹	۱۷	مبتسم	۷۰۴	۴	رجل	۷۰۵	۷	جنیت لنا حجه	۷۰۸	۴	عادت هست	۷۰۸	۱۹	جنگ
۷۱۰	۴	احتجاج محتاج	۷۱۰	۳۲	پسروئی	۷۱۱	۱۹	قل عازم	۷۱۳	۲۶	ولیلة	۷۱۴	۹	متقارب
۷۱۴	۱۰	لاشکیره انجه	۷۱۴	۱۷	بیرانشه	۷۱۵	۱۴	عافیت	۷۱۵	۱۴	لرزیته	۷۱۷	۲۵	مستندساخته

صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح
۷۱۹	۲	ولاتنقص	۷۱۹	۴	ادعا نمودند	۷۲۰	۱۷	نظاهر منجنیه	۷۲۱	۱۳	آوردبرآئین	۷۲۱	۲۱	بزمان حج
۷۲۳	۱۰	درغیره نجه دیگر	۷۲۴	۱	نکارتو اینم	۷۲۵	۱۶	نادر در ساژ	۷۴۵	۲۷	فی کتاب اد	۷۲۷	۷	چیاره آید است
۷۲۸	۱۱	بان داخل شید	۷۳۷	۴	بآن سپرند	۷۵۷	۲۰	وابی المعمر بن طباطبا	۷۶۰	۳	وذاک	۷۶۰	۱۶	ینیلان
			۷۶۰	۱۹	ورجب	۷۶۱	۱۵	نبزو بدر	۷۶۱	۲۵	ویدر			
						۷۸۰	۲	غاب انجیر						